

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ
MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
LŐRINCZE LAJOS

LXXXVII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1963

A MAGYAR NYELVŐR MUNKATÁRSAI 1963-BAN

Antal László
Bakos József
P. Balázs János
Balogh Lajos
Bányai Zsigmond
Beke Ödön
Benkő Loránd
Dezső László
E. J.
Éder Zoltán
F. G.
Fábián Pál
Ferenczy Géza
G. L.
Grétsy László
Herczeg Gyula
Hernádi Sándor
Hexendorff Edit
Horváth Mária
Illyés Gyula
Imre Samu
K. M.
Kálmán Béla
Kiss Lajos
Kniezsa István
Komlós Aladár

F. Kovács Ferenc
Kovács István
Cs. Kovács József
Kovalovszky Miklós
Kőhegyi Mihály
Kökény Sándor
Körmöczy László
Kulcsár Adorján
Ladó János
L. L.
Lengyel Imre
Lőrincze Lajos
B. Lőrinczy Éva
Lukácsy Sándor
Magdics Klára
Mikesy Sándor
Molnár Mátyás
Moór Elemér
O. Nagy Gábor
Nagy J. Béla
Németh László
Nosz Gyula
Nyíri Antal
Nyírkos István
Ország László
Pető Gábor Pál

Prohászka János
R. É.
R. L. G.
Rácz Endre
Reuter Camillo
Sipőczy Győző
J. Soltész Katalin
Somfai László
Sz. L.
Szabó T. Attila
Szabó Zoltán
Szathmári István
Szende Aladár
Szépe György
Szilágyi Ferenc
Szőts László
Tompai József
Vámos István
G. Varga Györgyi
Velcsov Mártonné
Veres Péter
Zolnai Béla
Zsilka Tibor
Zsoldos Jenő

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Lőrincze Lajos : Kodály Zoltán köszöntése

Benkő Loránd : Mikor dőlt el az ő írásának sorsa?

Kökény Sándor : Az írógép billentyűzete és helyesírásunk

Nagy J. Béla : Hogy nevezzük a nőket?

Németh László : A javító toll nyomában

F. Kovács Ferenc : A kötőjel mint költői kifejezőeszköz

Antal László : A jelentés kérdései

Nosz Gyula : A gyorsíró és az előszó

Zsilka Tibor : Tájszavak Palástról

Moór Elemér : A bocskortól a topánkáig

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

87. ÉVFOLYAM 1963. JANUÁR—MÁRCIUS 1. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BEKE ÖDÖN, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10–14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Lőrincze Lajos</i> : Kodály Zoltán köszöntése	1
<i>Benkő Loránd</i> : Mikor dőlt el az ő írásának sorsa?	3
<i>Kökény Sándor</i> : Az írógép billentyűzete és helyesírásunk	21
<i>Nagy J. Béla</i> : Hogy nevezzük a nőket?	30
<i>Kálmán Béla</i> : Az -ä végű tulajdonnevek ragozása	38
<i>P. Balázs János</i> : Voszto 3, vosto 4	39

Íróink nyelve

<i>Németh László</i> : A javító toll nyomában	41
<i>Horváth Mária</i> : Pontosan vagy szépen?	62
<i>F. Kovács Ferenc</i> : A kötőjel mint költői kifejezőeszköz	69

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Antal László</i> : A jelentés kérdései	81
<i>Nosz Gyula</i> : A gyorsíró és az élőszó	96

Nyelvjárásaink

<i>Zsölka Tibor</i> : Tájszavak Palástról	105
<i>Lengyel Imre</i> : Adalék idegen eredetű építőipari műszavaink jegyzékéhez	112

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Moór Elemér</i> : A bocskortól a topánkáig	116
<i>Szabó T. Attila</i> : Sarampó, sorompó	122
<i>Mikesy Sándor</i> : Birizdó	127
<i>Zsoldos Jenő</i> : Szótörténeti jegyzetek	129
<i>Bányai Zsigmond</i> : Ismeretlen szók egy XVIII. századi jegyzékönyvből	133
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Adalék az „egri név”-hez	135

MAGYAR NYELVŐR

87. ÉVFOLYAM * 1963. JANUÁR—MÁRCIUS * 1. SZÁM

Kodály Zoltán köszöntése

(Elhangzott a nyelvművelő munkabizottság 1962. december 11-én tartott ülésén)

Tisztelt Munkabizottság!

Néhány nappal ezelőtt egy szép ünnepélyen vehettem részt. A József Attila Gimnázium dísztermében versenyre jöttek össze az ország József Attiláról elnevezett iskoláinak legszebben szavaló diákjai, hogy a nagy költő halálának huszonötödik évfordulója alkalmából versei elmondásával, a szép szó kultuszával áldozzanak emlékének. Az ünnepi szavalóverseny megnyitóját Bencédy József, bizottságunk tagja, a művelődésügyi minisztérium főosztályvezetője ezekkel a szavakkal kezdte: „Kodály Zoltán riadója óta...” S a versenyzők, a bírálók, az ünnepségre összegyűlt fiatalok, szülők, tanárok között talán senki sem akadott, aki ne tudta volna, mi is volt az a riadó, amelynek zengését még ma is halljuk, s amely mindmáig ébren tartja ezeket a versenyeket, a szép magyar szó ünnepeit. Pedig ez a riadó elég régen hangzott el: harmadfél évtizeddel ezelőtt, de azóta egy pillanatra sem halványult el, mekkora jelentősége van Kodály Zoltán egykori előadásának, kezdeményezésének; s az évről évre egyre terebélyesedő kiejtési versenyeken — Budapesten és vidéken, egyetemeken és általános iskolákban — mindig és mindenhol Kodály Zoltán nevével kötöttük össze ezeket az alkalmakat.

Nem kell elmondanom, miért emlékeztetek erre most, bizottsági ülésünk elején, hiszen Kodály tanár urat már hetek óta ünnepli az ország születésének nyolcvanadik évfordulója alkalmából. Ebből az ünneplésből mi különösképpen az elmondottak jogán kérünk részt.

Huszonöt éve, egészen pontosan huszonöt éve és két napja, 1937. dec. 9-én tartotta meg Kodály Zoltán azt az előadását, amely a jó magyar kiejtés ápolásának megindítója lett.

„Bizonyos — mondta —, hogy egy nyelvben és stílusban kifogástalan szöveget magyartalanul is fel lehet olvasni. Vannak tehát a nyelvhelyességnek írásban nem rögzíthető, csak füllel felfogható elemei is. A nyelvnek nemcsak leírható része van kitéve romlásnak, hanem talán még inkább ez a jelekkel nem rögzíthető, csak hallható része. Az előbeszéd azon elemei,

amelyekre nézve az írásjelek határozott utasítást nem adnak, sokkal inkább vannak a beszélő vagy felolvasó önkényére bízva, mint az írásban rögzíthető elemek. Egyrészt, mert szabályai eddig sehol összegyűjtve nincsenek, másrészt, mert zenei elemekről lévén szó, nem minden esetben van elegendő hallásbeli fejlettség, hogy egyáltalán észrevegye, megfigyelje és kövesse törvényszerűségüket.”

A leglényegesebb kiejtési, hangsúly-hanglejtésbeli hibák bemutatása után javaslatot tett Kodály Zoltán az orvoslásra, a gyakorlati feladatokra nézve is. Ezek közül legelőször az iskolai kiejtési versenyek valósultak meg. Egy évre rá már meghirdették a budapesti bölcsészettudományi karon az első ilyen versenyt. Hogy azóta mekkora utat tettünk meg, mutatják az Ismeretterjesztő Társulat népszerű szónokképző tanfolyamai, az iskolák, művelődési otthonok kiejtési és szavalóversenyeinek számai; s ha néhány év múlva az ország középiskolásai készülnek majd a Kazinczy-díjért való küzdelemre, akkor is Kodály Zoltán kezdeményezésére kell — végső soron — gondolnunk.

De nekünk, az Akadémia nyelvművelő munkabizottságának nemcsak ezt a negyedszázados jubileumot lehet főlemlegetni akkor, amikor Kodály Zoltánt, bizottságunk tagját ünnepeljük. Van egy frissebb, de ugyancsak kerek dátumunk is: 1952. október 16-án (tehát nemrég múlt tíz éve) hangzott el Kodály Zoltánnak néhány szava a rádióban, amellyel az akkor induló nyelvművelő előadásokat bevezette:

„A megújult Tudományos Akadémia megújult nyelvművelő bizottsága jelentkezik ma a rádióhallgatók tíz- és százezrei előtt, hogy azt a tudományt, amelynek birtokában van, ne tartsa meg az Akadémia falain belül, hanem közkinccsé tegye, használjon vele az egész népnek.”

Ezt a jubileumot csak szimbólumként említettem, mert hiszen nemcsak ennek az előadássorozatnak a gondolata, terve volt az övé: ő ösztönzött bennünket legtöbbet arra, hogy minél gyakrabban, minél több ember előtt, minél egyszerűbben, világosabban beszéljünk anyanyelvünk kérdéseiről. Köszönjük most is ezt a segítséget, s amikor a nyelvművelő munkabizottság és a Magyar Nyelvőr szerkesztősége nevében erőt, egészséget kívánok életére, további munkájára, azt kérem, hogy — mint eddig — ezután is legyen mellettünk és segítse előbbre vinni nyelvünk ügyét.

Lőrincze Lajos

Mikor dőlt el az *ë* írásának sorsa?

1. Ismeretes, hogy a magyar nyelv beszélt változatában — legalábbis bizonyos régi és mai típusaiban: egyes nyelvjárásokban és részben a köznyelvben is — kétféle rövid *e* hang van: egy nyílt (alsó nyelvallású) és egy zárt (középső nyelvallású). Ismeretes azonban az is, hogy nyelvünk írott változatában ez a megkülönböztetés általában sem régen, sem ma nem volt, illetőleg nincs szokásban: a megkülönböztetés régi kísérletei nem bizonyultak időtállóknak, ma pedig legfőbb nyelvtudományi művekben találkozhatunk az *e—ë* betűkettősséggel.

Az előbeszédnek és az írásnak ez az ellentéte természetesen régtől foglalkoztatja a nyelv dolgai iránt érdeklődő embereket, s manapság is gyakran előkerülő probléma. Laikusok részéről ismételtelen el szokott hangzani a kérdés: miért ne lehetne a kétféle *e* megkülönböztetését a helyesírásba is beiktatni? Részben erre válaszol Lőrincze Lajos „A magyar helyesírás kitagadottja” című cikkében (Magyarosán 18: 18—23; némi változtatással: Nyelv és élet. Bp., 1953. 105—10), megokolva *e* változtatás keresztülvihetlenségét, és bemutatva a kérdés egészének mai állását. — Legújabbban „A magyar nyelv értelmező szótára” tette időszerűvé a problémát azzal, hogy a zárt *ë*-t tartalmazó szavakban *e* hang kiejtését az *ë* betű alkalmazásával föltünteti (az eljárás megokolását l. Elekfi László: Köznyelvi *ë* hangunk és az Értelmező Szótár Nyr. 85: 159—65). Persze bármennyire irányt mutató szerepű lesz is általában *e* kiváló szótárunk a magyar nemzeti nyelv fejlődésére, azt aligha remélhetjük, hogy nyomában az *ë*-vel kapcsolatban köznyelvi kiejtési norma sarjad, még kevésbé, hogy irodalmi nyelvi *ë*-ző írásnorma keletkezik; a szótár eljárásmódja így a nemzeti nyelv szintjén nemigen lehet több, mint egy pusztuló jelenség mai helyzetének rögzítése, illetőleg bizonyos ma is élő kiejtési változatok föltüntetése.

Volt azonban idő, amikor a kétféle rövid *e* hang megkülönböztetését normává lehetett volna emelni: ez a felvilágosodás kora. Nem véletlen, hogy az *ë* írásbeli megjelölésének azok után a folytatás nélkül maradt, elszigetelt kísérletei után, amelyek a Huszita Bibliával, valamint néhány korai nyomtatványunkkal kapcsolatosak, a rég elfelejtett problémát a felvilágosodás nyelvi-irodalmi mozgalma hozta felszínre. Tudvalevő, hogy ez az időszak rendkívül kedvezett a nyelvi—írásbeli reformoknak, s „döntései” máig meghatározó befolyást gyakoroltak a magyar nyelv kiejtési és helyesírási normáira. E kor nyelvművelő mozgalma a tüzetesen latra vetett írásszokások között az *ë* ügyében is élénk eszmecserét, vitát hozott, minden korábbi és későbbi kísérletnél közelebb vive a kérdést a kedvező megoldáshoz.

Gondolom, nem lesz érdektelen és haszontalan, ha a felvilágosodás kori nyelvművelésnek az *ë* problémakörével kapcsolatos próbálkozásait röviden bemutatom. Mivel maga a felvilágosodás kora csak újabban kezd nagyobb mértékben bekerülni a magyar nyelvtudomány, illetőleg tudománytörténet érdeklődési körébe, *e* próbálkozások közül alig került eddig valami felszínre. Csupán Melich János egyik kis cikke (A négyféle magyar *e*-ről: MNy. 14: 80—1) érinti — többek között — az *ë* jelölésének néhány felvilágosodás kori mozzanatát. Ennél azonban ma már sokkalta többet tudunk, mert az ide vonatkozó, részben kéziratoss forrásanyag — mint látni fogjuk — meglehetősen gazdag tartalmú.

Meg kívánom jegyezni, hogy az *ë*-jelölés problémakörének egyik mellékágával: egyes, főként vegyes hangrendű szavak *ë*-inek Erdélyben divatos *é*-s írásmódjával (*déák, réá, léány, égy* stb.) néhány évvel ezelőtt már foglalkoztam (Hangjelölési adalék a XVIII. századi irodalmi szokásokhoz: MNy. 51: 164–9). Mostani cikkem ezt a speciális, az *ë* általános jelölésétől föltétlenül különválasztandó kérdést tehát már nem is érinti. — Ugyancsak meg kell emlétenem, hogy az *e*-féle hangok jelölésével még más, főként a *é*-k témakörébe vágó problémák is többé-kevésbé összefüggenek; ezek legfontosabbikáról, a „nyílt” és „zárt” *é* kérdéséről Melich idézett cikke is említést tesz. Mivel a felvilágosodás korában ezek körül is sok érdekes mozzanat adódott, egy más alkalommal talán módot tudok találni összefoglalásukra; jelen közleményemet mindenestre nem kívánom velük mellékvágányokra futtatni.

2. Az *ë* hang rendszeres jelölésének felvilágosodás kori problémaköre Kalmár György 1770-ben megjelent Prodromásával veszi kezdetét. Kalmár saját korának viszonylatában már jóformán az ismeretlenség homályából meríti föl a kérdést, hiszen a korábbi kísérletezések emléke, tudata ekkor már általában feledésbe mentnek, illetőleg nem tudottnak mondható. Sőt arra sincs semmi bizonyíték, hogy kitűnő grammatikusunk saját maga tudott előzményeiről, hogy ismerte a hajdani kísérleteket.

Mindenesetre Kalmár a Prodromásban az *ë*-t nagy nyelvi pontossággal, következetesen igyekszik jelölni. Íme a mű egy lapjáról (251) néhány példa: *sért, kényeret, lënni, helyésnek, Mindën, /zërënt, vérëdnek, ëgjëbünnen, régën, igën-is, kezdëtt, ëlëg, helyën, erekën, eredëzvën, hordott-lë, mëlhel, mëg-vesze, Nëm lehetëtt, hanëm, mëg-këllëtt, mëgyëk, kërëszët, mëg-hagyvån, dërëk, ëlhetëk, Vëd'd, nevën, s'ënge, kërëszët* stb. Mivel ő a Veszprém megyei Tapolcafőn született, anyanyelvjárásából ismerte a hangot, és saját kiejtése alapján tudta jelölni. Jelölésének helyességét szinte egy esetben sincs jogunk kétségbe vonni, hiszen olyan „kritikus” szavak, mint az *elëg, nem, le, egy*, sőt a *mely* is jórészt ma is *ë*-sek az *ö* vidékén, és hangtörténetileg is ilyen előzményűek voltak.

A kérdéses hang régi, kódexek idejébeli és korai nyomtatványokbeli jelölési kísérleteiben a kétpontos jelölés nem merült föl, ez tehát Kalmár újítása. Hogy mely alapon alkotta meg, azt részben saját nyilatkozatából is kiolvashatjuk: „Auctor effem, ut nōftri typographi probe hoc *e* ab aperto illo distinguerent (*ë*): idque eo magis, quod sonus eius adcedat ad sonum brevis *ö*; imo a magna Vulgi nōftri parte proferatur uti *ö*” (Prodr. 7–8). — Az *ö* kétpontos jelölésének az *e*-re való átvitele mellett azonban alkalmasint egy másik tényező is befolyásolhatta Kalmárt az *ë* jel megalkotásában. Az egykori latin írásbeliség bizonyos jelölési szokásainak hatására a XVII–XVIII. század magyarországi nyomtatványaiban gyakran találkozhatunk latin vagy latinositott szavak és tulajdonnevek *ae* és *oe* betűkapcsolatainak *ä*-s és *ö*-s írásmódjával: *poëta, poësis, aër, izraëlita, Izraël, Noë* stb. Ez a jelölési szokás — amely nem tévesztendő össze a *léány, déák, réá, égy* stb. írásmóddal, és valószínűleg független is attól — még a felvilágosodás korában is erősen tartja magát nálunk, és egész sor író műveiben föllelhető. Kalmár György előtt tehát — ha más funkcióban is — volt már olyan minta, amely az *e* betűt és a kétpontos ékeztést összekapcsolta.

Egykori megjegyzésekből, de különösen Kazinczy levelezéséből tudjuk, hogy a Prodramus nyomtatása milyen nagy gondot okozott a pozsonyi Landerer-nyomdának; Kalmár egyéb különös betűkreációi mellett nyilván az *ë* sem

volt nagyobb számban készenlétben, és egész sorozatot kellett belőle önteni. Hogy az egész műben szinte alig van hiba az *ë*-jelölésekben, az nagymértékben köszönhető annak, hogy a tudományában valósággal megszállott grammatikus felügyelt a szedésre, és maga javította többszörösen is a korrektúraíveket. Hogy milyen körülmények között, arról Kazinczy így ír: „Az öreg Landerertől tudom, hogy míg Prodrumusát nála nyomtattatá, egy kerti nyaralóban töltötte a telet, fázva, koplalva, s nyakiglan ülve a szalma közt s úgy dolgozó verseit, reszketve minden tetemiben a hideg miatt” (KazLev. 1: 580).

Kalmár *ë*-jelölésének nem volt közvetlen hatása, nem volt azonnali folytatása. Ez föltétlenül összefügg azzal a kedvezőtlen fogadtatással, amely a felvilágosodás kori tudományosságban az egyéni utakon járó, de sok tekintetben igen kiváló grammatikus nyelvtani és helyesírási elképzeléseit és gyakorlatát fogadta. Mégis — a kezdeményezés érdemén túlmenően — Kalmár jelölési elképzelései közvetve több esetben is kihatottak a nyolcvanas és kilencvenes évek ilyenmű próbálkozásaira. A későbbi kísérletezők közül többen is — akár hivatkoznak Kalmárra, akár nem — lényegében őt követik, s a kérdéses hangnak az *ë* jelben való rögzítése, amely a többi jelölési elképzelést (l. később) elnyomta, nem kis mértékben az ő példája nyomán szilárdult meg. Sőt a Kalmárral kezdődő *ë* jeles hagyomány — ha nem is az általános írásbeliségben, hanem csupán szakmai síkon — ma is érvényesül a magyar nyelvészeti irodalomban (a mi *e*—*ë* jelölésünk ugyanis eltér attól az általában, nemzetközi-jeg használt fonetikai jelöléstől, amely az *ε*—*e* megkülönböztetés alapján áll).

3. A Kalmár fellépése után következő mintegy másfél évtizedes teljes csendet a nyolcvanas évek közepétől kezdve törik meg az *ë*-vel kapcsolatos újabb próbálkozások. Ezeket azonban egyelőre — Verseghy fellépéséig — szórványos és egymástól többé-kevésbé elszigetelt jellegűeknek mondhatjuk; jellemzőjük különben is inkább a kérdéssel kapcsolatos ismerkedés, sőt bizonyos mértékben magának a hangnak a „felfedezése”, amelyet az írásbeli megjelölés viszonylatában részben az igenlő, részben a kételkedő vagy éppen ellenző vélemények, megnyilatkozások kísérnek.

Révai Miklós 1783-ban írja meg „Értekezés a’ régi magyar írásmódról” című, kéziratában maradt munkáját (Széchényi Könyvtár: Fol. Hung. 614.). Ebben kifejezésre jut, hogy a kor grammatikusai, illetőleg nyelvi kérdésekkel foglalkozó írói között már problémaként szerepel az *ë* hang: „A’ rövid tilzta *e*, és az éles *é* magánhangzó betűkön kívül ugyan itt is még egy harmadik alatt hangzó *e* magán hangzóról befzéllenek a’ kényesebb Magyar Nyelv tudó-fak” (3). Ugyanitt szól az *-e* kérdőszó beszédbeli zárt *ë*-s kiejtéséről, megjegyezve, hogy az írásban ezt *é*-vel szokták jelölni (3). Révai azonban sem ekkor, sem a következő évtizedekben nem tulajdonított különösebb fontosságot a kérdésnek; az *ë* írásbeli jelölését nem propagálta, s külön betűt sem ajánlott a föltüntetésére. Még huszonkét évvel később, 1806-ben megjelent „Elaborator grammatica Hvngaricá”-jában is hűvös tartózkodással szól az *ë*-ről: fonetikailag ugyan jól ismeri, használatának vagy éppen írásbeli bevezetésének szükségességét azonban föl sem meríti (61—2). Mindez nyilván összefügg azzal, hogy az előbeszédet, illetőleg a nyelvjárásokat — ahol az *ë* a maga életét élte — nem tekintette a nyelvi szabályozás, normalizálás alapjainak, illetőleg az írásmódot irányító tényezőnek („anyanyelvjárása” egyébként sem *ë*-ző, hanem *ö*-ző volt, de az *ö*-zést sem propagálta); a nyelvtörténetből, a régi magyar szövegek nyelvallapotából viszont, amelyet ilyen szempontból első-

sorban vett tekintetbe, e hang nem ötlött kellően szemébe. Kétségtelen, hogy az *ë* ügyének sokat ártott, hogy Révai sem ez időben, sem később nem állt mellé.

Baróti Szabó Dávid az 1787-ben megjelent „Ki nyertes az hang-mérséklésbenn?” című művében veti föl először az *ë* problémáját. Többek között így ír: „Észre vehetni azt is mellesleg, hogy e’ magánhangzót: *e*, négy féleképpen-is ejti ki a’ Magyar. Példa *ér* (vena) *ér*, (tangit) *hegy*, *jegy*; *légy* (musca) *légy* (fias) *ve/z* (accipit) *ve/z* (perit) Az írásbann is azért nem volna *e* jó ezen megkülönböztetés: *ér* (vena) *ër* (tangit) *hegy*, *jegy*, *légy*, *lëgy*; *vë/z* *ve/z*?” (26.) Az idézetből kitűnik, hogy Baróti Szabó — aki székelly anyanyelvjárásából az *ë*-t jól ismerte, s nyilván maga is ejtette — már ekkor is gondol e hang rendszerezőbb jelölésének lehetőségére. Sőt úgy látszik, hogy említett munkájában, legalábbis a példaszókbann föl is szeretne volna tüntetni, — ha a kassai Landerer-nyomda, ahol műve megjelent, erre képes lett volna. Ez utóbbi körülményre vonatkozik Szabónak az a lapalji jegyzete, amelyet a fent közölt idézethez fűzött: „Nem ejthette-ki a’ Nyomtató ezeknek külömböztető jegy-vonáfit.” — Igen érdekes különben, hogy az *ë* betűjelet itt még nem a zárt *ë*-re, hanem hosszú párjára, az *é*-re, azon belül is az *í*-vel váltakozó *é*-re alkalmazza. Hogy az *ë* hangot milyen jellel tüntette volna föl, azt a tipográfiai hiányosságok miatt nem tudjuk, s Szabó egyebütt sem céloz rá. Mindenesetre később — amint majd lesz még szó róla — változtat álláspontján, s az *ë*-re már az *ë* jelet alkalmazza.

Pálóczi Horváth Ádámnak az *ë*-vel kapcsolatos véleményéről leveleiből értesülünk. 1789-ben Szentgyörgyi Istvánnak arról ír, hogy „mind a Miskolcz tályéki, mind a’ Túl a’ Dunán való Dialectus” szerint az „*e*-k egymástól hangra külömböznek” (IrtörtKözl. 21: 456). A Komárom megyei Kömlődön született Horváth maga is rendszeresen ejtette az *ë*-t (amin nyilván debreceni diákévei sem változtattak lényegesen), bár fonetikailag leírni, illetőleg a többi hanghoz képzésmódjában viszonyítani nem tudja: „... meg határozni nem merem, de ha személljem szerént szerentsém lehetne, hangal meg tudnám külömböztetni, mind a’ hosszú, mind a’ rövid *e*-től, ezen harmadik rendű *e*-t” (i. h. 456—7). Mint utána többen mások, ő is értelem-megkülönböztető szerepét hangsúlyozza, s elsősorban a birtokos személyragozás egyes szám 3. személyében jelöli: „*Értelme*, *félelme*, itt még nem tettzik úgy ki a közép hangú *e*, mint a pluralisban *értelmèk*, *félelmèk*, ’s bizonyossan ebből kellett származni ennek a’ dialectusnak is *értelmök*, *félelmök*” (i. h. 457). Betűjelül — mint látható — az *ë*-t alkalmazza, éppen úgy, mint egy 1789-ben írt másik levelében, amelyet Kazinczy Ferenchez intézett (l. KazLev. 1: 328). Hogy ezt az *ë* jelet ő maga alkotta-e, valamely idegen nyelv helyesírási rendszeréből adaptálta-e, vagy esetleg volt-e már valami — általunk nem ismert — magyar előzménye, azt nem tudom. Bár Horváth az *ë*-t csak magánlevelekben, kézírásban alkalmazta, s így szélesebb körben nem szolgáltatott mintát, a később másoknál is föltűnt jelölés kiindulását egyelőre tőle számíthatjuk.

Ha jórészt negatív vonatkozásaival is, az *ë* írásának témakörébe tartozik Földi János állásfoglalása. Egyrészt mint nagyszalontai születésű ember, másrészt mint jó filológus és korának egyik legképzettebb grammatikusa, általában ismerte az *ë* jelölésével kapcsolatos korábbi próbálkozásokat; és fonetikailag is eléggé pontosan tudta, mit jelent és milyen szavakbann mutatkozik a két-féle rövid *e* különbsége. A hazai nyomdai viszonyok mérlegelése, az *ë* külön betűjelének hiánya, illetőleg egy új ékezett betű öntésének várható nehézségei és tipográfiai következményei viszont ellenkezését erősítették. — Minde

problémákról jó barátjának, Kazinczy Ferencnek is bőven ír, s nyelvtanában is több helyütt szól. Íme néhány részlet: Kazinczynak 1789-ben küldött levelében azt fejtegeti, hogy a magyarban a „rendes” *e* hang mellett van egy másik *e* is, amint azt Kalmár és Baróti Szabó is kimutatta, sőt ki is írta. E megállapításhoz azonban rögtön hozzáfűzi: „Én is azt mondom, az istenért ne tselekedjétek, hogy még több ékezett, karózott, pontozott betűket hozzatok be nyomtatásunkba, most is igen sok. Haragusznak ezért a’ nyomtatók is, de kivált rúttá teszik ezek nyomtatásinkat.” (KazLev. 1: 363.) Majd alább: „Azon kívül hogy a’ nyomtatókat több új betűknek találásával ne ingereljük ’s kedvetlenítsük, kedvezzünk nyomtatásunk szépségének s kerektségének is. Se Kalmárt ne kövessük az alacsony *ë*-ben; se azt más jellel ne ékezzük . . .” (I. h. 364.) Grammatikájában pedig többek között így ír: „Ha az *e* Magánhangzó kimondásaiban, a’ Magyaroknak természeti hangjaikra vigyázunk: nem két, hanem három féle *e*-t találunk a’ Magyarban, úgymint hofszú, rövid és alacsony, vagy letlapott *e* t. mint megtetfzik ezen szókban: *kérelem*, *félelem*, *élelem*, *sérelem*, ’s a’ t. melyekben az első *é* hofszú, a’ második rövid, a’ harmadik letlapott. Ezt Kalmár György is észrevette, az ő Prodrumában, és az illet mindenütt különös jellel jegyzi, így: *ë*. Sőt T. Szabó Dávid a’ Ki nyertelben 26. lev. ezen *e* magánhangzót négy féleképpen mondja hogy ejtik a’ Magyarok . . . De az én tanátfom az, hogy ezen aprólékos különbségeket ne felfezgessük, se Kalmárt ne kövessük a letlapott *ë*-ben, se azt más jellel ne különböztessük. Moft is felettébb fok már az ékezés, Pontozás ’s a’ t. . . . Hagyjuk az *e’* félét oly fáját és önnön tulajdonfágaiul Nyelvünknek; a’ minéműek nélkül vagy egyben, vagy másban ritka nyelv vagyon, és a’ melyek a’ született nyelvűeket a’ tanultt Nyelvűektől megkülönböztetik.” (42—3.) Az, hogy Földi az *e* és *ë* közti eltérést „aprólékos”-nak mondja, jól mutatja, hogy nem fogja föl őket úgy, mint két külön hangot, és fonológiai funkciójukat sem tartja fontosnak.

A „Hadi és más nevezetes történetek” című bécsi magyar újság 1790. december 7-i számában az ismeretes grammatikai pályázat egyik, magát meg nem nevező szerzője (Görög Demeter?, Kerekes Sámuel? vagy esetleg más?) a következő kérdést intézi az újságolvasó közönséghez: „Mivel tagadhatatlan az, hogy három féle hangú *e* magán hangzó bötünk vagyon, élhetek-*ë* középhanjú *ë*-vel, és jó jele lehet-*ë* ez (‘) a’ közép hangnak?” (711). A kis cikkekésében az író egyébként mindjárt alkalmazni is igyekszik a tőle ajánlott jelölést, s ilyen szóalakokat ír: 711: */zémélyes, lehet-ë*; 712: *még ne engedjem, /zérzëtt, égygyesitëtt, e’hëzz, égygyes, /zémélyt, égygy, /zémélyjeknek, vetnëm, meg-engednëm, égygyes, /zémélyjét, ezënn* stb. A jelölés következetlensége már e néhány példából is kiderül, de bizonyítja sok más jelöletlenül hagyott *ë*-s szóalak is: 712: */zémélyje, le/zen-ë, fel-tagoltt, minden, ki-lehet, meg-këll, megett* stb. Mindebből nyilvánvaló, hogy a cikk írója saját beszélt nyelvében nem használta az *ë*-t, s alkalmazásának kérdését szubjektív indítékok nélkül vetette föl, ami meglehetősen ritka dolog ebben a korban, amikor az egyének nyelvszabályozó, normalizáló törekvéseit egyéni nyelvhasználatuk annyira befolyásolja. (Egyébként valószínűleg sem Görög, sem Kerekes nem különböztette meg beszédében a kétféle rövid *e*-t, hiszen az előbbi hajdúdorogi születésű volt, az utóbbinak pedig, ha születési helyét nem ismerjük is, az északkeleti magyar nyelvterületről való származása nyelvi alapon nem lehet kétséges.) — Az *ë* hang *é* betűvel való jelölésének ez az eset az első XVIII. századból ismert példája. Hogy első próbálkozás, az a cikkírónak a kísérletezésre utaló idézett szövegből is kivi-

láglik. Mintájául idegen nyelvi jelölések is szolgálhattak; meg kell azonban jegyezni, hogy az ekkor még a mainál nagyobb területen élő beszélt nyelvi — nyelvjárási hosszú nyílt *e* (*ē*) hangnak, valamint az *e*-vel váltakozó *é* hangnak (*nekem* ~ *nékem*, *legyen* ~ *légyen* stb.) a felvilágosodás kori irodalmi nyelvi szintű jelölési kísérleteiben az *ē* betű játssza a legnagyobb szerepet (erről — mint jeleztem — talán más alkalommal bővebben), s a szerző ezt a mintát is alighanem ismerte.

1791-ben jelent meg a pesti Landerer-nyomdában Vályi Andrásnak „A' magyar nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd”-e. Ebben feltűnik, hogy az *-e* kérdőszócska mindenütt *ē* betűvel van jelölve; például: 8: *lehet ē*, 9: *Háramlanak ē*, 10: *Nyelvtanítás ē*, 12: *vagynak ē*, *háramlik ē* stb. Későbbi törekvéseinek ismeretében — melyekről majd alább szólok — nem lehet vitás, hogy Vályi itt az *ē* jellel az *ē* hangot akarta föltüntetni. E jelölésnek — mint láttuk — ekkor már voltak előzményei.

Eléggé sokat foglalkozik az *ē* hang kiejtésének és jelölési lehetőségeinek kérdésével 1792-ben Kazinczynak írott leveleiben Kovács Ferenc. A dunántúli, valószínűleg győri származású író beszélt nyelvében az *ē* biztosan megvolt (erre különben alább idézendő soraiban is utal), s Kazinczytól tanácsot, bátorítást kér használatára vonatkozóan. Egyik levelében például így ír: „Az *e*-betű körül van egy kérdés: Hogy lehetne ezeket helyesen meg különböztetni, mivel három bizonyos hangú *e*-betűnk vagyon? Ebben: *Kenyerét*, az első *e*-legrövidebb, a második ki nyitabb, a harmadik hosszú; ... melyeknek meg különböztetésekre nagy szükségünk volna ...” (KazLev. 2: 252.) Egy később küldött levelében pedig ezeket mondja: „Az *e*-nek a' Magyar szájából esett figyelmes fülekbe tűnő és tapasztalható hármass hangját, ebben vagy más hasonlóknak: *kenyerét*, a' Dialectus itt vagy ott hamar meg változtathatja. Mi legalább ezen vidéken úgy élünk vele, a' mint írtam, sőt más sok helyeken is úgy tapasztaltam. Olly fain változás ez, hogy azt egy hirtelen nem minden veheti észre rajta gondolkodás által; de egy jó értelmes és minden erőltetés nélkül természet szerint folyó Magyar nyelven egyszeribe ki tör a' különbség.” (KazLev. 2: 277.) E sorokban és alább is utal Kovács arra, hogy nem mindenütt ismerik ezt a hangot, például „a' Debreczeniek szájokban” sem hangzik; ő azonban világosan érzi az artikuláció különbségét: „[az *ē*-k] rövidebben hangzanak az én fülemben, és a' számnak és nyelvemnek más mozgásai vagynak ki mondásokban, mint a' többi rövid *e*-kben.” (I. h. 277—8.) A „röviden” hangzást nyilván az *é*-vel szemben érzi, bár az *ē*-nek a kísérleti fonetikai mérések tanúsága szerint valóban csekélyebb a hangzóssága is, az időtartama is, mint az *e*-nek. — Egyébként Kovács az írásban az *ē* jelölést ajánlja, és kéri erről Kazinczy véleményét. Hogy miért gondol az egy pontos megoldásra, azt is megmondja: szerinte ezek az *ō* helyén állnak, mintegy „fél *ō*-k”, s azért helyes lenne, ha az *ō* fél jelével, egy ponttal különböztetődne meg. Példái: *Egék*, *kebelék* (birtokos személyragos alakok), *szég*, *vész* stb. (i. h. 277).

Hogy Kazinczy Ferencnek mi volt a levelekre adott válasza, vagy volt-e egyáltalán, azt nem tudjuk. Mindenesetre azonban igen feltűnő, hogy sokszáz, fogsága előttről kelt levelében semmi lényeges említést nem tesz az *ē* kiejtésének vagy jelölésének problémájáról, noha — mint látható — körülötte az írói — grammatikusi közvéleményt a téma egyre erősebben foglalkoztatja. Aligha járunk messze az igazságtól, ha föltesszük, hogy Kazinczy, akinek beszélt nyelvében a kétféle rövid *e* közti különbség nem volt meg, a kérdést már csak

szubjektív okokból sem tartotta behatóbb tárgyalásra érdemesnek, s irodalmi nyelvünk fejlesztésének szempontjából írásbeli megjelölését komolytalan próbálkozásnak ítélte. Hogy Kazinczy erősen tartózkodó magatartása milyen kedvezőtlen kihatású volt az *ë* jelölésének sorsára, azt a széphalmi mester óriási irodalmi és nyelvi tekintélyének ismeretében szükségtelen bővebben fejtegetni.

4. A tárgyalt kérdésben bizonyos mértékben új, külön szakaszt jelent Verseghi Ferenc fellépése. Ő — ha bizonyos megkötésekkel is — határozottan az *ë* írásbeli megkülönböztetésének pártján áll, s ezt a véleményét többszörösen kifejti.

Először „Mi a poesis? És ki az igaz poeta?” című, 1793-ban megjelent művében ad hangot felfogásának. Arról szól, hogy bizonyos *e ~ é* kettősségek (*be ~ bé*- igekötő, *-e ~ -é* kérdőszócska stb.) írása körül soha sem támadt volna zavar, „ha a' harmadik *e* betőt a' természetestől az írásban, példának okáért két pontotskával *ë*, mivel *ö* betőből származik [!], megkülönböztettük volna, valamint a' befűződben a' hangnak élesebbsege által megkülönböztettvük. Mert *e'* szóban: *némellyek*, valamint háromféle *e* betőt mondunk, úgy azokat a' két pontotskával és accentussal az írásban is könnyű volna megkülönböztetni.” (Az „Egynéhány előjegyzések” című fejezetben.) A szolnoki születésű Verseghy az *e—ë* közti különbséget „anyanyelvjárásilag” birtokolta, ezért olyan természetes előtte az *ë* beszédbeli megkülönböztetése. A kétpontos jelölést valószínűleg Kalmár kísérletének ismeretében ajánlja, az *ö*-re utaló megokolása is azonos Kalmáréval.

1793-ban megjelent „Proludium in institutiones linguae Hungaricae . . .” című munkájában már igen behatóan, többféle szemszögből nézve foglalkozik az *ë* kérdéssel. Eredetéről tévesen ítél, mert azt hiszi, hogy az *ö*-ből lett, nem is olyan régen: „Tranfilvana vix ante seculum, loco veteris *ö*, quod Danubiani magna ex parte hucdum retinent, in syllabis inflexionum, & in formativis medium *ë* affumfit. Tibiscana, utpote vicinior, exemplum prioris secuta est, adeo, ut non longe post *ë* pro *ö*, in ipsis etiam radicibus, universim usurpari cepit: *szëg*, *vëz*, accipit, *tëz*, *ësméret*, pro *szög*, *vöz*, *töz*, *ösméret*” (66.) Fonetikailag azonban az *e* hangok közti különbséggel, illetőleg az *ë* mibenlétével, nyelvi jelentőségével teljesen tisztában van, még ha az akkori fonetikai ismereteknek és terminológiának megfelelően fogalmaz is: „Lingua hungarica triplici *e* littera utitur. In hac quippe voce: *égeték* . . . tertium vero *ë* medio inter utrumque lono effertur; quod discernimen, etfi forte ab eo tantum animadvertatur, qui auditu in subdividendis sonis per mucicam exercitatore pollet, majorem tamen in affinium vocalium permutationes, in lingua hungarica adeo dominantes, quam ut Grammatico negligi & cum *e* naturali confundi possit” (16.)

Rámutat Verseghy az *ë* fonologikus, értelemmegkülönböztető szerepére is: „Innumerae praeterea voces in lingua nostra reperiuntur, quas in pronunciatione quidem satis intelligibiliter, sed in scriptura nullatenus distinguimus, & quae per sensibile hujus *ë* litterae discrimen certiore sensum nanciscerentur”; ilyen szavak például: *melly* 'pectus' ~ *mëlly* 'qui', *szeg* 'scindit' ~ *szëg* 'clavus', *vesz* 'perit' ~ *vësz* 'accipit' stb. (18). — Legfőbb érve mégis az esztétikai. Úgy véli, hogy az *ë* használata a jóhangzást nagymértékben fokozza; ilyen tekintetben még az *ö*-nél is jobbnak tartja, amelyet pedig tudvalevőleg szintén színező elemnek gondol a nyílt *e*-k egyhangúságához viszonyítva. „Si tamen vocalem brevem *ö*, quae coeteroquin in formationibus & inflexioni-

bus frequentissime occurrent, per medium *ë* temperemus; indubium est, harmoniae non tantum nihil decedere posse, cum *ö* & *ë* ad eandem acutarum classem pertineat, sed potius per alternationem earundem plurimum accedere” — mondja (15–6). Nem sokkal alább ismét arról beszél, hogy az *ë* beszédbeli használata „elevenebb érzés”-t, „esztétikai gyönyör”-t okoz (17). Ugyanakkor viszont figyelmeztet arra is, hogy az *ë* használata elsősorban toldalékokban látszik általában helyesnek, a tőszavakban vigyázni kell, nehogy az *ö*-ket nagyobb mértékben kiszorítsa; szerinte a *szög*, *ësmér*, *pëszög* stb. szóalakok például már kevésbé kívánatosak, mint a *szög*, *ösmér*, *pöszög* stb. formák (17).

Ami az *ë* írásbeli normalizálását illeti, kedve szerint nyilvánvalóan az lenne, ha a kétpontos jelöléssel általában lehetne élni. Mégis — gyakorlati okokból — ésszerűbbnek tart egy „minimális program”-ot, amely két típusú írásműben vezetné be az *ë*-jelölést. Az egyiket a nyelvtanok, illetőleg a nyelvvel foglalkozó írásművek alkotják: „Distinctio medii *ë* in sensus cadens, si non in quibusvis libris, in institutionibus tamen linguae summe necessaria est. Ad hanc proinde indicandum duobus punctulis ex *ö* defumtis utar, praefertim cum *ë* medium *e* vetere *ö* originem ducat. Hac ratione pluribus dubiis, quae inter Scriptores Hungaricos hucum diversimode agitantur, commode, ac uno quasi ictu occurrere possumus.” (18.) Az *ë* írásbeli alkalmazásának másik színteréül szerinte a szótáraknak kellene szolgálniuk, melyeket azután az érdeklődők állandó útbaigazítóul használhatnának: „... clarum est, puritati linguae & commodiati difcentium non mediocriter confultorum iri, si sensibilis hujus litterae *ë* distinctio in ipsis etiam Lexicis accurate notata fuerit” (19).

A Proludium megjelenése után még több más esetben is fölhívja Verseghy a figyelmet az *ë* kérdésére. Ezek közül a már kevésbé részletező megjegyzései közül a legérdekesebb a finn tudósnak, Porthannak 1794-ben írott levele, melyben jelzi, hogy a magyarban háromféle *e* van (*e*, *ë*, *é*), s az *ë*-t a következőképpen jellemzi: „*ë* denique, quod inter *e* & *é* medium est, [sonat] vt *e* in voce germanica: *geduld*” (Suomi. Kolmas Jakso. 5 Osa 322). Ugyane levél magyar szavaiban, példáiban is mindig gondosan megjelöli az *ë*-t: *szëd*, *fëlek*, *töltelëkëm*, *ërezzën*, *fëlhöje*, *vetemëdik* stb. — Még jóval később, már a XIX. században megjelent műveiben is vissza-visszatér az *ë* kérdéséhez (legrészletesebben l. Magyar grammatika avagy nyelvtudomány 52), az írásbeli megjelölés kívánalmában azonban szava mindinkább halkul; úgy látszik, ekkor már maga sem igen hisz abban, hogy a jelölés az írásbeliségnek akárcsak egy bizonyos körében is megvalósulhatna.

5. A Verseghy próbálkozásaitól Vályi András fellépéséig terjedő viszonylag rövid időszakban is történt egy s más az *ë* dolgában. Ezeket a történéseket azonban jórészt az *ë* jelölésének kívánoival szemben érvényesülő ellenhatások jellemzik.

Böjthi Antal „A’ nemes magyar nyelv írásának, és szólásának tudománya...” című, 1794-ben megjelent munkájában a magyar *e*-k közötti kiejtésbeli különbségekről így nyilatkozik: „... némely szókban az éles, és tompa hang között, egygy közép hangot szokot adni; mert más hangja vagyon p. o. ennek a’ szónak: *kenyerek*, mikor határozatlanul vétetik, ’s más, mikor Birto-kos szó, ’s azt mondjuk: az *ök kenyerek*” (17). A továbbiakban kifejti, hogy bár a kétféle magyar rövid *e* közti különbséget „ritka Magyar veszi számba”, mégis amikor az *ë*-nek értelemmegkülönböztető szerepe van (elsősorban a birtokos személyragozás többes 3. személyében), szükséges lenne föltüntetni

(i. h.); írásbeli jelölésére azonban javaslatot nem ad, sőt példáiban sem tünteti föl az *ë*-t külön jellel, aminek nagyon könnyen nyomdatechnikai okai is lehettek. — Hogy Bőjthi beszélt nyelvében megvolt-e a két *e* közti különbség, nem tudhatjuk, mivel nem ismeretes, hogy melyik (*ë*-ző vagy nem *e*-ző) székely vidékről származott. Azt azonban tudjuk, hogy sokáig Marosvásárhelyt élt, ott írta nyelvtanát is. Itt pedig — mint Erdély legnagyobb részén — a XVIII. század végének beszélt nyelvében, illetőleg nyelvjárásaiban a vegyes hangrendű szavak kivételével (erre l. MNy. 51: 166) már nem tettek különbséget a kétféle rövid *e* között; nyilván erre a tényre vonatkozik Bőjthinek az az idézett véleménye, hogy a különbségtételt csak ritkán hallani.

Gyarmathi Sámuel 1794-ben megjelent „Okoskodva tanító magyar nyelvmester”-ében szintén érinti az *ë* kérdését. A kolozsvári születésű Gyarmathi legfőljebb a vegyes hangrendű szavakból ismerhette az *ë*-t, de minden bizonynyal nem volt tisztában a kétféle *e* közt általánosabban jelentkező fonológiai értékű különbségekkel. Ez egyébként nyelvtanának a hangokkal és betűkkel foglalkozó részeiből, a birtokos személyragozásról töle mondottakból stb. is kiderül. Egy helyütt az *ë*-t mint a „székelyek” nyelvi sajátosságát emlegeti: „A Székellyek középfzerű *ë* betűtis tudnak mondani p. o. *Këmed nëzze, ëgy nem hofzfzu, nemis rövid*” (1: 9), ami nála körülbelül annyit jelent, hogy ez nem általános, nem irodalmi nyelvi szintű jelenség, sőt még csak nem is a mező-ségi nyelvjárástípuson alapuló erdélyi provinciális köznyelv sajátja, melyet ő jórészt irodalmi nyelvi eszménynek tekint. Gyarmathi az *ë*-ben voltaképpen csak kuriózumot lát, ezért írásbeli bevezetésére még csak célzást sem tesz, és a példaszókban szereplő *ë* jelet sem mintául szánja, sőt lehet, hogy használatára csak nyomdatechnikai okok késztetik.

Még az előbbieknél is tartózkodóbb az *ë* kérdésében az 1795-ben megjelent debreceni „Magyar grammatika”. Igen részletező hangtani, jelöléstechnikai, alaktani fejtegetései között csupán egy helyen találunk halvány utalást az *ë*-k funkcionális különbségére: „... az *ek^{be}* kimenőknek utolsó Tagját: *késedelmek*, egy kevésbé élesebbenn mondjuk-ki, mikor az Ragaszték, mint sem akkor, mikor az, tsak a Rendes Többes’ Jegye” (62). Rögtön hozzáfűzi azonban: „de ezt az Idegen fel nem veheti” (i. h.). Debrecenben, illetőleg a magasabb nyelvi szinten itt is érvényesülő Kassa—Sárospatak—Debrecen központú provinciális köznyelv-típusban a kétféle *e* közti különbségtétel nem járta, így a debreceni grammatikusok álláspontja szubjektíve is teljesen érthető; nem is beszélve olyan tényezőkről, mint hagyományőrző nyelvi felfogásuk, amelybe egy betű-újítás aligha fért volna bele, valamint az *ë* használatával kapcsolatos ismeretkörükről, ami aligha lett volna elegendő e hang fonetikai meghatározásához, még kevésbé alkalmazási szabályainak megfogalmazásához. — Eme különben igen kiváló grammatika egykori nagy tekintélye szintén sokat rontott az *ë* jelölése bevezetésének esélyein.

A Verseghyvel szemben álló ellenvéleményt leghatározottabban Sándor István fogalmazza meg a Sokféle 1796-i évfolyamában: „Verfegi Uram még egy harmadik *Et* kíván, melly így nézzen ki: *ë*. Hát ha még a’ néhai Kalmár Györgyöt akarnánk követni? Ez a’ fok Vonásolás ha szükséges-é a’ Nyelvünk Írásának nem tudom . . .” (4: 121—2). A Nyitra megyei születésű Sándor gyermekkorában nem is tudott magyarul, s így nagyon kétséges, hogy később egyáltalán elsajátította-e az *e*—*ë* különbségtevést. Ő ellenérvelésében mindenestre gyakorlati, tipográfiai oldalról fogja meg a jelölés kérdését, s az *ë*-t azokkal az érvekkel támadja, amelyekkel e korban az ékezés finomítása ellen-

zőinek nagy táborában él. Többek között még ilyeneket mond a kérdéssel kapcsolatban: „Ez által a' lok vonásolás által a' Magyar Nyelv írása nehezebben efik, tovább tart, de leg-inkább a' Könyv-nyomatókra nézve terhes . . . Ezzel végre azt szerzük, hogy a' Magyar Nyelvnek jó írása színt oly nehéz lefz, mint a' Sinainak, és színt oly kevélen fogják a' jó magyar Ortográfíát érteni . . .” (4: 122.)

6. Az *ë* jelölésének sorsában mutatkozó állandó hullámmás Vályi András grammatikájával jutott el újabb csúcspontjára. Vályi, akinek — mint említettem — már korábban is voltak kezdeményezései az *ë* jelölésével kapcsolatban, 1798-ban fejezte be „A' magyar nyelvnek grammatikája” című művének kéziratát. Ebben minden kortársánál határozottabban és bővebb megokolással áll az *ë* általános jelölésének ügye mellé.

Mielőtt Vályi ide vonatkozó felfogását ismertetném, az említett grammatikát tartalmazó kézirati példányok egymáshoz való viszonyáról, illetőleg az abban szereplő különböző *ë*-jelölések problémájáról kell szólnom. Tudni kell, hogy Vályi grammatikája nem jelent meg nyomtatásban, kéziratban azonban — valószínűleg a szerző másolásában — átirásában — több példányban is elkészült. A több példányra azért volt szükség, mert a királyi helytartótanács a mű megjelentetése előtt megszervezte annak bírálatát, számos író, nyelvész, filológust felkérve a bírálói tisztre. Alkalmasint Vályi grammatikája volt tehát az első olyan nyelvészeti mű, amely ismeretséget kötött azzal az intézménnyel, amit ma „lektorálás”-nak szoktunk nevezni. A „lektorok” számára készített kézirati példányok általában nem maradtak ugyan ránk, a „lektori vélemény”-ek jónéhánya azonban igen (Széchényi Könyvtár: Fol. Hung. 607.), s ezekből sok minden visszakövetkeztethető. A minket most érdeklő kérdésben mindenekelőtt az, hogy a grammatika különböző kéziratváltozataiban Vályi az *ë* hang jelölésére nem mindig ugyanazt a betűt javasolta, és a szövegben e hangot nem mindig ugyanazzal a betűvel jelölte, hanem egyes példányokban az *ë* jelölést ajánlotta és alkalmazta (ez a többség), másokban viszont az *è*-t. Igen érdekes, hogy ez a kettősség a ránk maradt kézirati változaton (Széchényi Könyvtár: Fol. Hung. 612.) belül is megmutatkozik, amely valószínűleg nem volt „lektori” példány, hanem a szerző birtokában maradt valami fogalmazványféle, s alkalmasint nem is teljes egész, csak részlete a grammatikának. Ennek első két lapján a szerző *ë* jelölést ajánl, és az *è*-s szavakat a szövegben is következetesen *è*-vel írja. E két lapot azonban áthúzta, a jelöléssel kapcsolatos véleményét részben újfogalmazta, amelyben már az *ë* betű váltja fel az *è*-t, illetőleg az utóbbi az *i*-vel váltakozó *ë* jelölőjévé válik (*szép, kék, békeesség* stb.); innen kezdve azután az egész szövegben végig a példaszókban az *ë* betű az *ë* hang jele.

Minden számba vehető tényező a mellett szól, hogy Vályi szíve szerint az *è* betűs jelölés híve volt, s ezt szeretne volna elterjeszteni (erről l. még alább!); az *è*-s jelölés alkalmazása nála csak megalkuvás volt az *è*-vel szemben várható ellenvélemények hatására (ezek az ellenvélemények — mint látni fogjuk — bőven jelentkeztek is). Aligha járunk messze az igazságtól, ha feltesszük, hogy a „lektori példányok” említett jelölési kettőssége a szerző puhatolózási céljait szolgálta a variációk fogadtatását illetően. A fennmaradt fogalmazási példány átváltása is Vályi bizonyos kétségeit, ingadozásait, próbálkozásait tükrözheti. — Egyébként — mint láttuk — mind az *è*-s, mind az *ë*-s jelölésmódja előzményekre megy vissza, nem Vályi találmánya.

Ezek előrebocsátása után nézzük meg, mit mond Vályi az *ë* hangról és annak jelöléséről. Hogy a kérdést mennyire fontosnak tartja, az már abból is kitűnik, hogy grammatikáját e témakörrel kezdi. Megjegyzései azt is elárulják, hogy az *ë* fonetikai természetével és fonológiai szerepével teljesen tisztában van; használatának eseteit is pontosan ismeri, hiszen szövegében, illetőleg példaszavaiban szinte egyetlen tévedés sem található e tekintetben. Mindez következik abból, hogy miskolci születésű lévén, az *ë*-t maga is minden bizonynyal gyerekkorától kezdve ismerte és használta, valamint abból, hogy nyelvészeti iskolázottsága — persze a kor színvonalához képest — elsőrangú volt.

A fennmaradt, felemás jelölésű példány elején többek között így nyilatkozik: „Az *e* betűnek három egymástól különböző hangja van, melyet kiki érezhet, úgy mint rövid, éles, és gyenge, rövid *a'* második *e*, éless *a'* harmadik *é*; és így jól még kell különböztetni egymástól, *a'* mint a nyelvnek, és szokásnak hangzattya kívánnya; valamint *a'* beszédben, úgy az íratokban is. p. o. *lelkemet, Istenemet, tēhetség* sat. Hogy pedig *a'* lágyabb *ë* hangot, minden észre vègye, és még jól még is különböztesse, *a'* rövid *e* től, és *a'* hosszú *é* től, szükség, hogy mindenkör egygy jobbra vontt vonáskával megjeleztessék. p. o. *è*. mert egyébként, *a'* ki *a'* magyar nyelvet tanullya, magától, *e'* hangot ki nem találhattya, 's mindenkör hibázhat mind *a'* ki mondásban, mind *a'* beszédben, mind pedig az íratokban.” (2.) — A kérdés újrafogalmazásában lényegében ugyanezeket mondja, de itt már négy *e*-féle hanggal számolva, tehát az *ë* jelölést az *i*-vel váltakozó *é*-re átvive, és az *ë* hang jelölését *ë*-re átváltva: „Az *e* betűnek *a'* magyarban' négy, egy'mástól különböző hangja vagyon. Talán jó vólna azokat (:mivel meg-is lehet:) az írásbann-is meg különböztetni p. o. illyképpen: *e*, *ë*, *é*, *è*. Rövid *a* két elfő, hosz'ú *a'* két utólfő. Az *e* nyíltabbann mondatik-ki. p. o. *eke, teve, le, leg, melly* (:pectus:) . . . Az *ë* élesebben, de azonban igen gyengédeden hangzik, p. o. *még ë/zëm, -éd; mëlly* (:qui:) *valamëlly, ëgy', nëgyven, nëgyedik, sënki, sëmmi, mëntëk* . . . *fël, fëltette, vësëk* . . . *tëfzëk, tënni, lëfzëk, lënni* . . . Majd mind illyen *ë*-vel járnak azok, *a'* melyeket *e* helyett rövid *ö*-vel ejtenek . . . p. o. *köröszt, szög, böts, fönñ, födöm, fösög, röttög, tsöbör, vödör, 'sa't. këröszt, szëg, bëts, fëdëm, fëtsëg, rëttëg, tsëbër, vëdër* helyett.” (3.) Később az írásbeli jelölés szükségességét fonológiai szempontokkal így okolja meg: „Látható, hogy *a'* gyenge *ë* hangnak meg jegyzése, nem tsak *a'* helyes beszédert; hanem az értelemert-is szükséges; mert ez által megtudgya kiki, hogy *kenyerek panes*, tsupán többes szám; de *kenyerëk* ragasztëk, *panis eorum*; és így az értelemben sokkal nagyobb *a'* külömsëg, mint *a'* hangban.”

Nagy kár, hogy Vályi grammatikája különféle okok közrejátszása következtében (melyekben — mint látni fogjuk — az *ë*-jelölés kedvezőtlen fogadtatásának is komoly szerepe van) nem jelenhetett meg nyomtatásban; a helytartótanácsból is általános használatának, normatív funkciójának szánt nyelvtan ugyanis sokat lendíthetett volna az *ë* jelölésének ügyén. A ki nem nyomtatással voltaképpen az utolsó lehetősége múltott el annak, hogy az *ë* a nyelvtani-ortográfiai szabályozásban törvényerőre emelkedhessen, s a grammatikai irodalom ösztönző, irányító hatása révén az irodalmi írásbeliség szélesebb régióiban is polgárjogot nyerhessen.

7. Vályi András grammatikájának a királyi helytartótanács által megszervezett bírálata ismét több érdekes mozzanatot tár fel arról, hogyan véle-

kedtek a kor literátus-grammatikus emberei az *ë* hangról, illetőleg annak írásbeli jelöléséről.

A „lektorok” közül legrészletesebben Rájnis József foglalkozik a kérdéssel. Az *ë*-re vonatkozó véleményének ismertetése előtt okvetlenül rá kell mutatni arra, hogy Rájnis a Vályi-féle nyelvtant egészében nagyon kiváló munkának tartja; szerinte magyar grammatikus korábban nem is alkotott ilyen magas színvonalú művet (l. a bírálatgyűjtemény 36. lapját). Ha meggondoljuk, hogy Rájnis, a „kőszegi oroszlán” milyen szúró tollú, szigorú kritikus volt mindenkivel szemben, ez az elismerés még nagyobb nyomatékot kap. Annál érdekesebb, hogy mily keményen, határozottan száll szembe Vályinak az *ë*-re vonatkozó elképzeléseivel.

Mindenekelőtt leszögezi Rájnis, hogy a kérdéses hang, illetőleg betű általános bevezetésének elvével nem ért egyet; többek között ilyeneket mond: „Első, és pedig leg-tűrhetetlenebb hiba ez, a’ mellyet az új Grammatikának Szerzője az egélfz nyelvre ki akarna terjesztetni mind az írásra, mind a’ fzőllásra nézve; tudniillik, hogy nem csak *e*, és *é*, hanem *ë* bötűvel-is él” (i. h. 36).

Ellenérvei közül elsőnek azt hozza föl, hogy *e* javaslat ellenkezik a közszokással, amit a grammatikusnak tudomásul kell vennie, mert egyébként nem talál hitelre: „Tudni való — mondja —, hogy a’ Grammatika-írónak nem kell a’ maga efze fzerént újságot ki gondolni, hanem a’ nyelvet úgy elé adni, a’ mint a Nemzetnek Tudósai vele élnek . . . De nagyon meg tsalatkozik a’ Profefzfzor Úr, ha magát olly reménységgel biztatja, hogy a’ Tudós Magyarok Őtet ebben követni fogják.” (36.) — Vályinak az értelmi megkülönböztetést célzó érvét sem látja helyesnek, szerinte a mondatkörnyezetből az *e* egyféle írásmódjával is mindig pontosan kiderül, miről van szó: „Azokáért, ha egyképen írná-is egy valaki ezt a’ fzőt: *kenyerek*, akár azt jelentse: *panis eorum*, akár ezt: *panes*, nem igen vétene; mivelhogy a’ mondás meghatározza *e’* fzőtskának értelmét; p. ok. *El fogyott a’ kenyerek. El fogytak a’ kenyerek.*”; de még ha a birtokos személyragozásban lenne is funkciója a kétféle *e* megkülönböztetésének, ez akkor sem okolná meg a mindenütt való általános különbségtételt — fűzi tovább (36). — Úgy véli, hogy ha valamilyen oknál fogva az egyhangú *e*-ket ki akarnánk küszöbölni, akkor is inkább az *ö*-höz fordulhatnánk, mert az *ö*-s írásmód „a’ Tudósoknál bé-vett fzőkás”; ezért tűrhetőbb volna Rájnis szerint, ha Vályi *kenyerèk*, *kèll* helyett *kenyerök*, *köll* alakokat írta elő (36). — Nem fogadja el Rájnis Vályinak az *e*-t és *ë*-t megkülönböztető kiejtésre való hivatkozását sem; sőt arra céloz, hogy akik így beszélnek, nem is ejtik helyesen a szavakat: „Ha azt mondja a’ Profefzfzor Úr, hogy a’ mostani Magyarok közzül sokan meg külbömböztetik a’ befzédben ezt a’ kétféle *e* bötüt; mi azt feleljük: hogy vagy hibáson külbömböztetik, vagy csak azért, hogy az *e* bötű, mikor olly mással-hangzó bötű előtt áll, a’ melly öfzve-húzott ajakokkal mondatik, másként hangzik, mintsem ha az illetén mássalhangzó után állana”; szerinte tehát legfőljebb a *b*, *m*, *p* és *v* okozhat olyanféle ejtést, amiről Vályi beszél, más nem, ezért — mint mondja — még akkor sem az *embèr*, hanem az *ember* (!) írásmód a helyes (37). — Hogy a Vályitól ajánlott megkülönböztetés mennyi zavar okozója lehet, azt Rájnis szerint a szerző gyakorlata, annak következtetlensége maga is mutatja: „Ez az új tanítás úgy öfzvezavarná a’ nyelvünket, hogy még a’ Tudós Magyarok sem tudnák, mikor kelljen *e*, vagy *ë* bötüt írni. A’ Profefzfzor Úr, a’ ki ezt az *ë* bötüt bé akarná tsűfztatni a’ nyelvünkbe, maga-is vét, mikor (a’ 43 Lap.)

úgy írja ezeket az ígéket egyfzer: *kényerek*, másfzor pedig: *kenyerék*. Ezeket a' ízókat-is hibáson írja: *Ezék, éggy, lèhet, szèdègets, mègyék, mæg* 's a' t; Mert lám ezekben valamennyi *e* bötü röviden-zengő, és egyképen hangzik [!] a' tífzta Magyarnek ízájából." (36—7.)

Részletes fejtegetéseit így sommázza Rájniss: „Azokáért hitesse el magával a' Profeszlor Úr, hogy emez *ë* betűvel kínálván a' Magyarokat úgy fog jární, a' mint járt Kalmár György, a' ki már hulzonkilentz elztendő előtt ezt a' bötüt, sőt az *ë* bötüt-is ajánlotta, de máí napiglan követőt nem talált. Bé nem fogadják ezt a' Tudós Magyarok, mivelhogy ízükségtelen, és az írást alkalmatlanná, az íratokat pedig (mellyekben a' nélkül-is elég vonás, és jegy vagyon) olyanokká tenné, mintha azokat valaki tövissel behintette volna. Mert p. ok. a' mit mí úgy írunk: *Személyes ígék, a' mellyeknek egynél sem több személyök, fem több számok nints*; ezt a' Profeszlor Úrnak új tanítása ízerént így kellene írunk: *Szèmélyes ígék, a' mëllyeknek èggynél sem több szèmélylek, sèm több számjok nints*.” (37.)

Rájniss bíráló megjegyzéseiből kitűnik, hogy beszélt nyelvében az *e—ë* közti különbségtetés nem volt meg, sőt *e* különbségtetés gyakorlatával sem volt tisztában. Mindez érthető abból, hogy német lakosságú városban, Kőszegen született, gyerekkorában nem is tudott magyarul, noha később nagyon büszke lett magyarságára. Munkáiban több helyen is utal arra, hogy ő „a jó magyar könyvekből” tanult meg helyesen magyarul, s azok szerint igyekszik beszélni és írni. Valószínű, hogy ilyen „könyv”-alapon kételkedik abban is, hogy mások — köztük Vályi is — *e* két hangot meg tudják egymástól különböztetni, és helyesen tudják használni őket. Érdekes, hogy bár igen éles elme volt, kitűnő nyelvtani tájékozottsággal bírt, és a „hangmérséklés”-hez, a prozodiához nagyon jól csiszolt füle volt, az *e—ë* ejtésével kapcsolatos jelenségeket mint grammatikus sem tudta jól átfogni, megismerni; innen van, hogy helytelen használattal vádolja Vályit olyan szavakra nézve is, melyekben a bírált szerző kifogástalanul pontos. Saját kiejtése és ismeretköre minden bizonnyal nagyban befolyásolta Rájnist abban, hogy a tőle egyébként oly sokra becsült Vályi törekvéseinek keményen ellenszegült, noha az *ë* bevezetése ellen objektív, jól átgondolt érveket is fölhoz. — Nagyon jellemző az *ö*-zéssel kapcsolatos álláspontja is. Maga ugyan dunántúli származása és lakóhelyei ellenére is teljesen az egykori közmagyar irodalmi nyelvi norma szerint írt (és valószínűleg beszélt is), a nyugati magyar provinciális köz- és irodalmi nyelv jellegzetes *ö*-zése tehát nem érvényesült nála, mégis ha „két rossz” között választani kell, inkább az *ö*-zés felé hajlik, — nyilvánvalóan dunántúli volta miatt.

Egy másik nevezetes bíráló Baróti Szabó Dávid. Mint ismeretes, ő az *ë*-ző kiejtésnek nagy pártfogója és propagálója volt, s több ízben kísérletezett az írásban való bizonyos fokú megjelöléssel is. Vályi grammatikájáról adott véleményében is kifejti, hogy a magyarban négyféle *e* hang van, két rövid és két hosszú. Elvben nincs is az *ë* külön betűvel való jelölése ellen, mégsem támogatja Vályit. Ennek valószínűleg két oka is volt. Az egyik az, hogy hozzá is *ë* jelölést tartalmazó kézirati példány jutott el, mint Rájnishoz, s ezt a jelölést nem szerette, hiszen ez időben maga az *ë* betűvel kísérletezett, mégpedig — ahogy lesz még szó róla — nem általános jelleggel, mint Vályi, hanem csak bizonyos, meghatározott esetekben. Ide vonatkozó ellenvetésének rövid foglalatja ez: „... *fëlètt, mæg, tèdd*, etc cum hoc accentu ... male scribuntur. Versegi in suo Proludio longe rectius habet *fëlètt, mæg, tèdd*, etc.” (i. h. 50). Másik okként azonban alighanem az is számba vehető, hogy ugyanez időben

bíráltatta a helytartótanács Baróti Szabó nyelvtani-helyesírási munkájának kéziratát is (többek között Vályival), és a két grammatikus között bizonyos versengés támadt, ami egymás munkáiról írt egyéb — nem az *ë*-vel kapcsolatos — megjegyzéseikből is kitűnik.

Schedius Lajos egyetemi tanár, Vályi kollégája elvben helybenhagyja a szerzőnek az *e* hangokról szóló felfogását, és felosztásukat is helyesli. Gyakorlati érvekre hivatkozva azonban — ha kissé burkolt formában, finoman is — ő is ellenzi az *ë* bevezetését. Nehéznek és nem mindenki által ismertnek tartja a beszédbeli használatát, és írásban való alkalmazása felől is szkeptikusan nyilatkozik (i. h. 31).

Jordánszky Elek, akkor magyar- és németiszőgyéni pap Rájnishoz hasonló határozottsággal, de kevesebb érveléssel szegül ellen Vályi törekvésének. Arra hivatkozik, hogy az *ë* szempontjából számba jöhető szavakat már így is kétféleképpen írják (*veres* és *vörös*), szükségtelen volna most még egy harmadik írásmóddal (*verès*) tetézni a zavart. Azt kívánja, hogy Vályi hagyja ki grammatikájából az ide vonatkozó fejezeteket (i. h. 41).

3. Vályi Andrást az *ë* kérdésében nem győzték meg a bírálók érvelései, nem törték le az egészében meglehetősen kedvezőtlen vélemények. A bírálatokra részletes feleletet készített (l. a bírálatokkal együtt: Széchényi Könyvtár: Pol. Hung. 607.), amelyben előadja ellenérveit.

Elismeri a bírálók igazát abban, hogy nem minden magyar ember kiejtésében van meg az *ë* hang, tehát alkalmazásának módjait sem mindenki ismerheti, aminek következtében írásban való általános bevezetése esetén eleinte gyakran fognak ellene vételni. Úgy véli azonban, hogy a gyakorlat, a megszokás idővel majd rendbehozza ezt a zavart. Ide vonatkozóan még ilyeneket mond: „Úgyde, hogy lehetne ki hagyni valamelly törvényt, ha természet igazságon épült; azért, mert némellyek ellene vétének? vagy másoknak nem tetszik? Minden szokatlan új dolog, terhésnek látszik eleinte, de még gyöződven idővel annak hasznáról; tsendős még elégedés törli el emlékezetünkben a' kezdeti idegengködést, 's kedvetlenséget.” (I. h. 47.) — Azzal az érveléssel szemben, hogy a többféle *e* írásban való megkülönböztetése még attól is nagy figyelmet, összpontosítást kíván, aki ismeri szabályait, szembeállítja azt a tételt, hogy a nyelv helyes használata általában figyelmet igényel: „Jól érzem én azt — mondja —, 's még vallom, hogy szívesen figyelmetlenséget kíván a' hármas *e'* betűvel való élés: de éppen az' a' figyelém neméllíti, 's tiljtíttya az érzetét, tökéleteltíti a' Nyelvel való helyes élést, 's bé tellyefíti azt a' kötelefséget, mellyet a' Nyelvnek természeti hangja kíván.” (47–8.)

Ami Rájnishoz az ajánlatát illeti, hogy ha az egyhangú *e*-zést Vályi nem szíveli, inkább írjon *ö*-t, de ne *è*-t, ezt feleli: „Ámbár sokan különbözőleg írnak; nevezetesen az illy szavakat, p. o. *verèss, fèl, kell, idő, idvezség, kèrè/ztény* sat. mások így írják, p. o. *vöröss, föl, köll, üdö, üdvösség, körö/ztény*: de azért, mellyik nemés érzetű Magyar fogja követni az illyen idomtalan hangú példákat?” (48.) Hogy a nyugati magyar *ö*-ző írásszokás ily visszataszító volt Vályi számára, azt nem is lehet csodálni, mivel e szokás a dunántúli írókon kívül abban az időben általában mindenki mástól elvettetett.

Bár — mint láttuk — a grammatika-kéziratok készülése idején — a nagyobb célnak: magának a jelölés kivívásának érdekében — még hajlandó lett volna Vályi megalkudni az *ë* betűs írásmóddal is, s bár az *e* alkalmazása miatt még külön kifogás is érte, a bírálatok elhangzása után e téren meg-

makacsolja magát, s most már egyértelműen az *è*-s jelölésmód pártjára áll, sőt — amint az idézetekből látható — felelete szövegében is teljesen ehhez alkalmazkodik. Baróti Szabónak ez ügyben így válaszol: „... a' gyenge hangú *ë* betűnek még jelelélét Szabó Dávid Úr, Kalmár 's Versegi után, két ponttal kívánná még jelelni, illy formán; *ë*: én pedig nem. a) Mert más tsínos Nemzetek is, tsupán egy vonáskával jelelik meg. b) Mert könnyebb, 's természetesebbnek érzem az írást egy vonáskával, mintsém két ponttal.” (49.) — Azokra a bíráló megjegyzésekre, melyek a miatt érték, hogy grammatikájának kézirati példányaiban maga sem jelöli jól, következetesen az *ë* hangot, beismerően válaszol, de elveihez hűen nem visszavonulással oldja meg a kérdést, hanem a pontos kijavítás útjára lép. Jelzi azt, hogy grammatikájának mindhárom nyomdai (és cenzúrai) példányát a leggondosabban átfésülte, nehogy az *è*-s jelölésben valahol is hiba maradjon példaanyagukban és szövegükben. E példányokat nem ismerjük, de Vályi szavaiból világos, hogy minden ellenkezés dacára a gyakorlatban, a nyelvtan teljes szövegében kitartott az *ë* hang egészen általános és *è*-vel való megjelölése mellett. Az ilyen helyesírással nyomda alá készített nyelvtant ezzel a reménnyel bocsátotta útjára: „... reménylem, hogy a' nèmèfebb érzetű, 's gyengédedebb ízléssel, és ítélettel bíró Tudós Magyaroknak még elégedéseket, avagy leg alább helyben hagyásokat eljőközleni fogja” (48).

A véglegesített kézirati példányok további sorsáról nem tudunk. Ismerve azonban az előzményeket, aligha tévedünk, ha arra gondolunk, hogy a grammatika megjelentetésének elsőrendű akadályá éppen az *ë*-vel kapcsolatos állásfoglalása és eljárás módja volt. Már ahhoz is Vályi hite és akarata kellett, hogy az egykori nagy tekintélyű nyelvtanok egész sorától és az írásbeliségben kialakult közszokástól eltérve egy új, normatív szerepűnek szánt nyelvtanba ilyen jelentős helyesírási újítást vezessen be. Ennek következménye, hogy az a vita, amely a helytartótanácsból szervezett bírálatban a „lektorok” és a szerző között kialakult, igen jelentős részben az *ë* jelölésének a kérdése körül forgott, illetőleg éleződött ki. Hiába volt a szerző a pesti egyetemen a magyar nyelv és irodalom professzora, ez a „tanítószek” nem bírta akkora súllyal, hogy Vályi szava döntő lett volna a nyelvi norma kérdéseiben, illetőleg, hogy többet nyomott volna a latban, mint a vele szemben álló nagy tekintélyű tudósoké, Rájnisé, Baróti Szabóé, Schediusé. Bármennyire meg is volt győződve Vályi a maga igazáról, s bármennyire bizakodott abban, hogy álláspontja végül is diadalra jut, bizonyára jól látta a kockázatot, és tudatosan vállalta. Az illetékes kiadói, cenzúrai, tanügyi szervek viszont nem kockáztattak, s a grammatika kéziratban maradt. — Ezzel — mint már előbb is jeleztem — elszalasztódott az utolsó és valószínűleg legnagyobb lehetősége annak, hogy az *ë* hang jelölése a nyelvi normalizálás színvonalára emelkedhessen, illetőleg, hogy a kérdés a szélesebb közvélemény érdeklődési körébe kerülhessen. Persze világos, hogy ha Vályi grammatikája megjelenik és az oktatásba behozattatik, akkor is hosszú út vezetett volna — ha egyáltalán vezetett volna — az *ë* jelölésének általánosabb elterjedéséhez. Mindenesetre azonban Vályi András volt ennek az ügynek legkitartóbb, legbátrabb, ha talán nem is a legügyesebb harcosa, s ő vitte a kérdést legközelebb a forrponthoz.

9. A Vályi-féle grammatikával kapcsolatos történések után az *ë* jelölésének a felvilágosodás korában felmerült kérdése viszonylag hamar elsorvadt, illetőleg csak gyengébb utóéregzései voltak. E viszonylatban leginkább Baróti

Szabó Dávid említhető, bár az ő óvatossága, nyelvileg szűk körű elképzelései sem hasonlíthatók Vályi kiállításához és átfogó törekvéseihez.

Baróti Szabó 1800-ban megjelent „Orthographia- és grammatika-béli észre-vételek” című munkájának fejtegető részében arra céloz, hogy a „vékonyhangú rövid *ë*”-t jó lenne „az írásbann, ’s nyomtatásbann-is megkülönböztetni” a másfajta *e*-ktől (8). Egész gyakorlata azonban jól mutatja, hogy Szabó korántsem gondol az *ë* általános, minden szóra kiterjedő jelölésére, hanem lényegében azt a vonalat viszi tovább, amit már a „Ki nyertes” korábban ismertetett gyakorlatában képvisel, csupán a betűjelet váltja át *ë*-re.

Az *ë* hang *ë* betűvel való jelölését két, viszonylag szűk nyelvi térre korlátozza: a) a birtokos személyragozás többes 3. személyének föltüntetésére a többes számú alakoktól való megkülönböztetés érdekében: 45: *ki-ëjtésekhez*, 50: *Ejtésekrl*, 60: *vélekedések*, 89: *személyekbenn*, 99: *ki-ëjtések*, 128: *öfzve-jövetekkel* stb.; b) az *-e* kérdőszócska föltüntetésére: 46: *mondhatná-ë*, 50: *lészen-ë*, 51: *mélto-ë*, 56: *kell-ë*, 59: *jőnek-ë*, 78: *első-ë* stb.

Baróti Szabónak e művét a királyi helytartótanács szintén megbíráltatta. A bírálók között ott volt Vályi András is. Bár Szabó művéről több tekintetben is elismerően nyilatkozik, és azt még külön is kiemeli, hogy a szerző az *e*-k terén gondot fordít az értelem szerinti megkülönböztetésre, az *e* és *ë* hang föltüntetésének Szabó-féle módjával nem ért egyet (I. Széchényi Könyvtár: Fol. Hung. 607. 55–6). Részletesebb ellenérvelésének hiányában is valószínűnek látszik, hogy Vályinak két dolog nem tetszett Szabó eljárásában: a) a nem általános, hanem csak nagyon leszűkített körű különbségtétel; b) az *ë* helyett az *ë* betűvel való élés.

Megemlíthető még Édes Gergelynek kéziratban maradt „Magyar nyelv-mesterség”-e, melyet az 1800 körüli években írt (az MTA kéziratára). A hangokról szóló fejezetben szerepelteti a „középhangú” *ë*-t is, amit a *kezek*-féle birtokos személyragos alakokban mond jelölendőnek (2). Később, a birtokos személyragokról szóló fejezetben ismét visszatér a problémához, jelezvén, hogy például a *kép* szó *-ök* vagy *-ék* ragos formája egyaránt helyes (39). Mint látható, Édes lényegében a Baróti Szabó-féle vonalat követi mind a kétpontos jelölésmódban, mind az alkalmazás nagyarányú leszűkítésében; de még annyira sem megy el, mivel Szabóval ellentétben saját szövegében már nem alkalmazza *e* jelölést, csak a megfelelő részek nyelvi példáiban. Nyilván nem is gondolt arra, hogy az *ë* ilyen jellegű használatában bárki is követni fogja.

10. Az elmondottakból kitűnik, hogy a magyar nyelv művelés kezdeti, de mindjárt virágjába is szökkenő idején, a felvilágosodás korának első, dinamikusabb szakaszában az *ë* hang „felfedezése” és annak írásbeli megjelölése igen lényeges nyelvi problémává vált: a vele kapcsolatos nézetek, a körülötte kibontakozó viták három évtizeden keresztül ébren tartották, sőt egyre inkább kiszélesítették a kérdést. Az *ë* jelölésének ügye természetesen nem önmagában merült föl e korban, hanem azzal az igen számos egyéb nyelvi-írásbeli problémával együtt, amely megmozgatta az akkori írói-grammatikusi közvéleményt, s amellyel kapcsolatban a kor nyelv művelői a normatív megoldások útjait módjait igyekeztek kimunkálni.

Bízást lehet mondani, hogy az *ë* sorsának alakulása szempontjából a felvilágosodás korának nyelvi-irodalmi mozgalmái igen kedvező lehetőségeket nyújtottak. A kor valósággal szomjazta az újításokat, s a literátus-grammatikus hajlandóságú emberek közt nagy dinamizmussal, gyorsan ter-

jedtek a nyelvfejlesztő és nyelvszabályozó kezdemények. Innen van az, hogy az írásbeliség terén néhány évtized alatt meglehetősen mélyreható változások következtek be: korábbi megoldásoknak, gyakorlatoknak szakadt vége, s újak, addig nem ismertek születtek, vagy kevésbé szokottak váltak széles körűvé. A nyelvi-írásbeli fejlődésnek ebben a stádiumában az *ë* jelölésmódjának bevezetése és az írásbeliség mind tágabb régióiban való elterjedése elvileg nem lett volna tehát valami különös, valami véghezvihetetlen dolog; sőt az a valóság, hogy ennek az írásreformnak sem azelőtt, sem azóta nem voltak még csak megközelítően sem oly kedvező lehetőségei, mint a felvilágosodás korában. Hogy az *ë* bevezetésének ez az első, de egyben nyilván utolsó reálisnak látszó lehetősége nem hozott eredményt, annak az okai a kérdés három évtizedes történetének fentebb adott vázlatában benne foglaltatnak. Mégis befejezésül talán nem lesz haszontalan, ha ezekre az okokra összefoglalóan is utalunk.

a) Bár a felvilágosodás kori beszélt nyelvi helyzet lényegesebben kedvezőbb alapot nyújtott az írásreform bevezetésére, mint — mondjuk — a mai, már az egykori magyar beszélt nyelv állapota is akadályozó tényező volt, mivel nem szolgált egynemű, egyértelmű bázisul az *ë* írásbeli jelöléséhez. Az *e*-ző és *ë*-ző kiejtés különbsége ez időben már nem volt meg sem középső és keleti nyelvjárástípusaink jó néhányában, sem az ezekből kinövő regionális köznyelvi típusokban; ugyanakkor elsősorban a nyílt *e*-ző Kassa—Sárospatak—Debrecen vidéki regionális köznyelv — mint ismeretes — nagy elismerésnek örvendett a nyelvi helyesség szempontjából, s nagy hatással volt az írásbeli normák alakulására. Az akkori nyelvi helyzet elemzéséből, valamint az írói—grammatikus nyilatkozatokból kitűnik, hogy a jelzett területeken kívülről származó egyének között is sokan voltak olyanok, akiknek beszélt nyelvében ez a különbségtétel nem vagy legalábbis nem következetesen érvényesült; számukat szaporították azok a nem magyar anyanyelvűek, akik nyelvünket részben írásos alapon tanulták meg. Ebbe a tényezősorba iktatható az a körülmény, hogy a magyar nyelvterületen kétségtelenül többségben levő különbségtévként beszélt nyelvi részlegek *ë*-zése nem egyezett meg mindenben egymással. Végül e körben veendő számításba, hogy az *ë*-ző nyelvi típusokat beszélő egyéneket magukat is gyakran megzavarta az írás egyöntetűen *e*-ző volta: az akkori idők betűfonetikája nagymértékben akadályozta, hogy az *ë*-t az *e*-től eltérő, külön hangként ismerjék föl; láthattuk, hogy a betűfonetikai kötöttség még az írói—grammatikus réteget is mennyire befolyásolta.

b) A nyelvi-írásbeli fejlődést irányító személyek, csoportok harca, szembenállása sok különböző tényező összjátéka folytán úgy alakult, hogy kedvezőtlennek vált az *ë* szempontjából. A kor olyan irodalmi—nyelvi tekintélyei, mint Földi, Gyarmathi, Révai, Rájnis, a Debreceni Grammatika írói, Sándor István, de mindenekelőtt Kazinczy — akik részben már szubjektív alapon, saját beszélt nyelvükből kiindulva elvetették, illetőleg nem méltatták figyelemre az *ë*-zést — negatív álláspontjukból kifolyólag óriási gátjai voltak a reform megvalósításának. Itt veendőnek számba olyan mozzanatok, hogy a Verseghy—Révai-féle helyesírási harcból az utóbbi került ki győztesen; hogy a prozódiai harcban Baróti Szabónak, nem pedig a Rájnis—Révai vonalnak a tekintélyvesztése volt a nagyobb; hogy a pesti egyetem magyar „tanítószéke” nem tudott különösebb tekintélyre emelkedni; stb. Az *ë*-zés irodalmi nyelvi bevezetését szorgalmazó Kalmár, Baróti Szabó, Verseghy, Vályi és kisebb szerepű társaik tehát — ha különböző okok folytán is — végeredmény-

ben többé-kevésbé elszigetelődtek az a korbeli nyelvi-irodalmi közvéleménytől, hatásukat nem tudták kedvező körülmények között kifejteni.

c) Az *ë* hang írásbeli megjelölését propagálók maguk sem értettek egyet, hanem különböző utakon jártak. Tetemes eltérések voltak közöttük a jelölés nyelvrendszerbeli kiterjedését, valamint az írásbeliség különböző területeinek felölését illetően: egyesek csak az értelmi különbségtételig mentek volna el, mások minden esetben a megjelölést kívánták; egyesek megelégedtek volna csak a nyelvkönyvekben vagy éppen a nyelvi példákban való feltüntetéssel, mások az írásbeliség minden területét bele szándékoztak vonni. Alkalmasint még nagyobb baj volt, hogy magában a jelben sem képviseltek azonos vonalat, s az *ë*, *è*, *é*, *ê* stb. megoldások közül ki-ki a neki tetszőt erőltette. Ellentéteikre nagyon jellemző mozzanat, hogy a legdinamikusabb, legtöbbet ígérő kezdeményezésnek, Vályi törekvéseinek az útját nem kis mértékben az a BarótiSzabó rezeszte el, aki egyébként maga is híve volt az *ë* bizonyosfajta írásbeli megjelölésének.

d) Gátló tényezőként jelentkeztek bizonyos technikai mozzanatok. Itt elsősorban a nyomdai körülményekre, illetőleg a nyomdászok állásfoglalására kell utalni. Mint ismeretes, az akkori nyomdatechnikai viszonyok mellett az ékeztet betűk sok zavart okoztak, sok ékezési hiba forrásává váltak; éppen ezért a nyomdatulajdonosok az ékeztet betűk alkalmazásától húzódoztak, új típusok metszetésétől rendszerint mereven elzárkóztak. Részben a nyomdai helyzet visszahatása miatt, részben más okok (kényelmesség, figyelmetlenség stb.) miatt a korabeli írók jó része között is elterjedt és gyakran kifejezést nyert egy bizonyos ékezésellenes hangulat. Ezzel az irányzattal az *ë* hang jelölése ügyének — szerencsétlenségére — magától értetődően szembe kellett kerülnie, hiszen a jelölést csak valamilyen új ékezési formával lehetett volna megoldani.

A felvilágosodás korában meg nem valósult törekvésekre visszatekintve egészében sajnálatosnak kell mondanunk a kudarcot. Hiszen nyilvánvaló, hogy az *ë*-nek írásrendszerünkbe való bevezetése árnyaltabbá tette volna helyesírásunkat, s ami még ennél is sokkal lényegesebb: nemzeti nyelvünkben fenntartotta volna azt a ma már mindinkább háttérbe szoruló hangot, amelynek megléte nyelvesztétikai okokból nagyon is kívánatos volna a magyarban. A palatális hangrendben domináns *e*-k egyhangúságát a kettős alakokból egyre inkább előretörő *ö*-ző formák némileg enyhítik ugyan, de megszüntetni közel sem tudják. Nyilvánvaló ugyanis, hogy azok az *ö*-ző változatok, amelyeknek az *ë*-zók fölé kerekedése nemzeti nyelvünk életének legutóbbi évtizedeiben különböző fejlődési fokokon (1. *sör*, *sötét*, *mögött*, *vörös* stb. csoport; 2. *föl*, *söpör*, *szög*, *pöröl* stb. csoport; 3. *köll*, *böcsül*, *föst*, *kezhöz* stb. csoport) megfigyelhető, a maga néhány tucatnyi megjelenési formájával nem képes pótolni az *ë*-ző változatok százainak, ezreinek variációs erejét. E nyelvesztétikai megfontolások mellett az *ë* fonologikus szempontból való hiánya sokkal kevésbé jelentős, hiszen a beszélt vagy írott szöveg összefüggései — mint Rájnis József már majd két évszázaddal ezelőtt is jól látta — általában fölöslegessé teszik a hangszközökkel való megkülönböztetést, s az itt előhozható nehézségek rendszerint erősen mondvacsináltak, a zavaró homonimák (*méntek* ~ *mënték*-félék) nem számottevőek.

A felvilágosodás kori nagy nyelvi mozgalmak és fordulatok során elszalasztott alkalom természetesen nem tér többé vissza. Ma már mások a körülmények: egyrészt jelentősen megváltozott a beszélt nyelvi háttér az *ë* használatának hátrányára, másrészt az írásbeliség fejlett és tág körű volta sem kedvezne efféle fordulatoknak.

Benkő Loránd

Az írógép billentyűzete és helyesírásunk*

A Magyar Nyelvőr 1962. évi 1. számában jelent meg Mautner József levele; ebben azt hiányolja, hogy írógépeinken nem lehet egyes, a helyesírási szabályzatban kötelezően előírt magyar betűket leírni. Ugyanott Barta Gábor a billentyűzet teljes megreformálásának tervét ismertette. A Nyelvőr 1962. évi 3. száma további hozzászólásokat közölt: Radó György, Kővári József és Bőle Dezső írásait.

A megjelent tanulmányok az alapkérdést széles területre bővítették ki; a közben felmerült kérdésekre is választ kívánunk adni.

Mielőtt rátérnénk az anyag tárgyalására, szükséges rendszerezni a felmerült kérdéseket. A kérdés csoportok a következők:

I. A billentyűzet reformja, különös tekintettel a magyar nyelv sajátosságaira.

II. A magyar helyesírási igényeknek megfelelő általános billentyűzet.

III. A különleges szakmai igények kielégítésére alkalmas billentyűzet.

Az egyes nyelvek sajátosságaira készített billentyűzeteket a szakirodalom „nemzeti billentyűzet”-nek nevezi (vagy a szerző nevével jelöli meg). A II. pontban tárgyalt billentyűzettől való élesebb megkülönböztetés miatt most nevezzük *reformbillentyűzet*-nek.

A magyar helyesírási igényeknek megfelelő általános billentyűzet neve *magyar billentyűzet* legyen. Ne okozzon félreértést, hogy a billentyűzetkatalógusok a jelenlegi — helyesírásiilag egyelőre hiányos — billentyűzetünket nevezik így.

A különleges szakmai célokra készített billentyűzeteket összefoglalóan *szakbillentyűzet*-nek nevezzük, a szakterületet is megjelölve (matematikai, magyar—oros, kémiai, technikai szakbillentyűzet stb.).

A teljesség kedvéért említsük meg, hogy a jelenleg még világszerte használatos, nyelvenként kisebb-nagyobb eltérést tartalmazó, de közös eredetű (torontói) billentyűzetet *általános billentyűzet*-nek nevezzük (Universal-Tastensfeld, clavier universel). Az egyik tanulmány szerzője az általános billentyűzetet „nemzetközi billentyűzet”-nek nevezi. Ez azért helytelen megjelölés, mert azt a téves képzetet kelti, mintha az egyes nyelvekre alkalmazott általános billentyűzettel minden más nyelven is lehetne írni.

I.

I. A reformbillentyűzet kérdését Barta Gábor vázolta. Ismertette azt az elvi javaslatot, melyet a Magyar Szabványügyi Hivatal felkérésére a Magyar Gyorsírók és Gépírók Országos Szövetségének gépírásméleti szakosztálya készített, továbbá a billentyűzetreform indítékait, bevezethetőségének lehetőségeit. Ennek kapcsán részletesen elemezte az új billentyűzetre való áttérés nehézségeit is.

A közölt reformbillentyűzet érdemi részére (a betűelosztás helyessége) nem érkezett észrevétel. Az *i*, *ú*, *ű* nagybetűs változatai elhelyezésének esetlegességét a hozzászólók egyöntetűen fájlják. Az esetlegesség megvitatására

* Vitázáró közlemény. Vö. Nyr. 86: 111—5, 360—7. (A szerk.)

vagy megszüntetésére a szabványosításkor lehetőség nyílik, hiszen a tervezet négy betűhelyet üresen hagy.

Kővári József vitacikkében szembefordul a billentyűzetreform gondolatával. 12 pontba szedi ellenvetéseit, majd újabb 6 pontot sorol fel, melyeket ugyan javaslatnak szánt, ezek azonban nem javaslatok, hanem további kritikai megjegyzések.

Írásának a reformbillentyűzetet érintő része kizárólag a bevezetés nehézségeivel foglalkozik. Ezeket Barta Gábor is felsorolta — rendezettebben, világosabban. Mégis foglalkoznunk kell Kővári írásának egyes részeivel, mert — sajnos — helyenként letért a tárgyilagosság talajáról, sőt tévedésekkel támasztotta alá érveit. Így például a „javaslat” 1. pontja: „Az 1930-as években volt az európai nemzetek körében olyan áramlat, hogy önállóan akarták a betűgyakoriság elvén alapuló billentyűzetet megteremteni. Ebből nagy zűrzavar keletkezett. Ez ma is mutatkozik. Például ú j a b b a n [K. S. kiemelése] a csehek, lengyelek, az oroszok is áttértek a nemzetközi billentyűzetre, holott az utóbbiak cirillbetűkkel írnak. Az oroszok — érdekeiket felismerve — önként elfogadták a nemzetközi billentyűzet alkalmazását.”

Ez vajon azt jelentené, hogy Csehszlovákiában, Lengyelországban és a Szovjetunióban előzőleg „a betűgyakoriság elvén alapuló” billentyűzet lett volna, vagyis végrehajtották volna a billentyűzetreformnak — Kővári szerint — „lehetetlenséggel határos időpazarlását”, majd a „zűrzavar” miatt újabban tértek volna át a „nemzetközi”, azaz általános billentyűzetre? Ez nyilvánvaló képtelenség.

A valóság az, hogy Csehszlovákiában az általános billentyűzetet alkalmazták, ma is ezen írnak, csupán a cseh és a szlovák nyelv helyesírása szempontjából végeztek apróbb kiegészítéseket. Lengyelországban is az általános billentyűzetet használják, de az utóbbi években elkészítették és 1956-ban nem kötelező szabványerőre emelték reformbillentyűzet-tervüket.

Kővári az orosz billentyűzetet is tanúul idézi. Itt cirillírásról van szó, tehát egészen más írásrendszerről, mint a mienk. Ennek ellenére a betűmegfelelések figyelembevételével megállapíthatjuk billentyűzettípusukat. Ez a billentyűzet egyáltalán nem „nemzetközi”, betűelosztásában nem mutat semmiféle hasonlóságot a torontói jellegű általános billentyűzettel. Az 1960-i szovjet gépírási tankönyv (Б. И. Березин; Самоучитель машинописи. Москва) egy, az általános billentyűzet betűelosztásától teljesen eltérő, nyilván az orosz nyelv igényeinek megfelelőbb, tehát megreformált billentyűzet alapján tanítja a gépírást. Ugyanezt a billentyűzetet közli a CONSUL írógépgyár 1961-i billentyűzetkatalógusa (továbbiakban Bk.) is (1753. sz. billentyűzet).

A javaslat 2. pontja ezt mondja: „Eleve alkalmazkodnunk kell a külföldi írógépgyártáshoz.” Éppen fordítva! Az írógépgyártás alkalmazkodik a megrendelő ország nyelvi igényeihez. Olyan billentyűzetet szerelnek a megfelelő típusú gépekre, amelyet kívánunk, természetesen az írógépfajta billentyűszámának határában belül. Sőt, még a billentyűzet beosztásán túl is igyekeznek a nyelvi igényeket kielégíteni (pl. a latin—héber betűs írógépen a kocsi az írásrendszer jellegének megfelelően jobbról balra, illetve balról jobbra is mozog).

A 3. pont mosolyt érdemel, nem reflexiót!, „Bármennyire szépen hangzik is »a magyar nyelv betűgyakoriságának« elve, úgy vélem, nem szabad a nemzetközi fejlődést gátolnunk, s ezzel sok bajt és kárt okozni magunknak; a nemzetközi technikai haladáshoz kell alkalmazkodnunk.”

Több, a reformbillentyűzet elleni megjegyzése olyan általánosításokat tartalmaz, melyek sokkal inkább állíthatók a reform védelmére, mint támasztására (pl. a javaslatok közötti 4. és 5. pont).

A javaslat 6. pontja azt taglalja, hogy a különleges írógépeken való írás nagy nehézségeket okozna a reform bevezetésekor. A reform — természetesen — ezeket a gépeket sem kerülné el, hiszen a teljesítmény növelése itt még lényegesebb tényező, mert nagy értékű gépek sokkal gazdaságosabb kihasználását tenné lehetővé. Ugyanez a helyzet az elektromos írógépekkel is.

Az pedig, hogy „ha a gépíró a nemzetközi billentyűzeten tanult meg dolgozni, akkor bármely idegen nyelvű írógépen dolgozhat” — legalábbis kérdéses. A felsorolt nyelvek közül az orosz már említettük, a cirillírású bolgár írógép billentyűzete pedig szintén eltér az általánostól, sőt az oroszától is, teljes egészében (Bk. 1766.). De a francia billentyűzeten is sokat kinlódhatnánk (Bk. 1754.), hiszen a magyarral megegyező betűk közül 6 egészen más helyen van (A, Z, Y, M, W, Q).

Nem kívánunk kitérni a sokszor homályos értelmű részek taglalására, bármennyire hálás témául kínálkoznék is. Összegezve a vitacikknek a reformra vonatkozó részét, sajnálattal kell megállapítanunk, hogy Kővári a kérdésnek csak az árnyoldalaival foglalkozott, és azokat helyenként téves adatokkal még külön is felnagyítani igyekezett.

2. Bőle Dezső (Kereskedelmi és Pénzügyi Dolgozók Szakszervezete, a SZÖVOSZ Szakszervezeti Bizottsága) munkatársai véleményét foglalta össze. Nagyon örülünk, hogy az írógép munkásai: a gépírók szót kérték a vitában. A „nemzetközi billentyűzet” mellett szállnak síkra, és „nem akarnak új billentyűzettel bajlódni”.

Meg lehet érteni idegenkedésüket. A billentyűzetreform esetleges bevezetése elsősorban a hivatásos gépíróknak okozna nehézségeket. Az írógép billentyűzetének reformjában azonban ne csak a nehézségeket lássák!

A reformtörekvések nemcsak az írás korszerűsítését célozzák, hanem azt is, hogy a gépírást könnyebben lehessen megtanulni, és nem utolsósorban azt, hogy a gépírók könnyebb munkát végezzenek. Hogy a gépírási munkát megkönnyíteni szükséges, azt éppen a gépírók tudják legjobban. Nekik nem kell magyarázni: mit jelent naponta 40—50—60 ezer, sőt még több betűnek a leütése. Munkájuk százezernyi apró mozdulat az írógépen, hiszen egy betű leütése két-három mozdulatot kíván. A tervezet ezeknek a mozdulatoknak bizonyos mértékű csökkenését és leegyszerűsítését teszi lehetővé, és így jelentősen könnyíti a gépírói munkát.

A vakírással írók talán már észre sem veszik — hiszen annyira megszokták —, hogy a gyenge kisujjukkal ütik le a magyar nyelv egyik leggyakoribb magánhangzóját, az *a* betűt. S talán még kevésbé tűnik fel az, hogy a mutatóujj alapállásában, tehát a legkönnyebb helyen levő *f* vagy *j* betűk sokkal kevesebbszer fordulnak elő (az *a* előfordulása kilencszer annyi, mint az *f* betűé). Nem lenne okosabb itt valamilyen helycserét végrehajtani? Azt már inkább észre szokták venni, hogy az *ü* és az *ö* betű egy kicsit messze van, főleg akkor, ha ilyen szavakat írnak: *tüntet, növekedés, vagy az -ünk* végződést. Nem lehetne ezeket lejjebb hozni? A *w*-t és a *q*-t alig használjuk, és mégis közelebb van az alapbillentyűkhöz. Ha ilyen kéztörő szavakat írnak: *külön, egyebet, népünkhöz, fegyver, zöménél, munkánk* (tízujjas vakírással írók! próbálják leírni!) nem tűnik fel, hogy az egyik kezünk kinlódik, a másik pedig nem csinál

semmit sem? Ilyen vagy majdnem ilyen nehéz szavunk sok ezer van. Nem lehetne ezen javítani?

A választ a levélben állást foglaló gépírók is megadhatják, hiszen ítéletet formáltak, és ahhoz bizonyosan alaposan áttanulmányozták a reformbillentyűzetről szóló ismertetést. Valószínű tehát, hogy felfedezték az írógépek billentyűrendszerében található hibákat, és talán azt is észrevették, hogy ezeket a tervezet szinte teljes egészében kiküszöböli. Ellenkezésük oka tehát az újtól való idegenkedés, az áttérés nehézségeitől való félelem. Nem becsüljük le ezeket a nehézségeket. Hasonló nehézségeket azonban az élet nem egy területén okozott a fejlődő technika. A gyakorlott szakmunkásnak is nehézséget és tanulást jelent az új, nagyobb teljesítményű automatagépre való áttérés, de ez megtérül a későbbi könnyebb munkában. Szakmánk területéről hozva a példát: sokan idegenkedtek magának az írógépnek a bevezetésétől is annak idején; voltak, akik nem tartották célszerűbbnek, csak bonyolultabbnak a tízujjas vakírást a „pötyögtetés”-nél — ezen ma már csak mosolyogni tudunk. De ma is vannak például az elektromos írógéptől visszariadó gépírók — annak szokatlan billentésmódja miatt —, holott ennek előnyeit nem kell ecsetelnünk.

Bizonyosak lehetünk abban, hogy a reformbillentyűzet esetleges bevezetésekor az illetékesek mindent el fognak követni azért, hogy az áttérés előre látható nehézségei a gépírókat a lehető legkisebb mértékben érintsék.

3. Barta Gábor írása összefoglaló jellege miatt nem térhetett ki részletek ismertetésére. Tekintettel az anyag nagyságára, mi sem térhetünk ki minden mozzanatra. Helyesnek látjuk azonban, ha a reformbillentyűzet szerteágazó problémaköréből néhány, elsősorban szemléltető jellegű részletet ismertetünk.

A gyakorlott gépírók percenként 300—350—400 leütést végeznek. A magas fokú gépírók teljesítménye 450—500 leütés percenként. Ennél magasabb leütésszám csak kivételes esetekben fordul elő. Ez az a teljesítménymeghatár, melyet — tekintet nélkül az írógép mechanikus vagy elektromos voltára — összefüggő másoláskor eddig elértek. Annak megállapítására, hogy mi az írógépen elérhető legmagasabb teljesítmény, műszeres vizsgálatokat végeztek (oszcillográf, teszt-írógép). A vizsgálatok kimutatták, hogy bizonyos, erre a célra készített „ideális” írásanyag írásakor az írógép 1200 leütéses sebességet is elbír.

Az írógép technikai felépítése tehát túlhaladta az emberi teljesítőképesség lehetőségeit. Ez természetes is, hiszen az idők folyamán az írógépnek csaknem minden alkatrészét kicserélték, tökéletesítették. Mai gépünknek egyetlen része van csupán, mely immár 74 éve lényegében változatlan: a billentyűzet. Pedig ez az írógép leglényegesebb része, hiszen itt találkozunk az ember a géppel. A billentyűzet jó vagy rossz volta döntő az írógép használhatóságára.

A billentyűzet tudományos vizsgálata több fronton, különböző országokban, különböző szempontok alapján indult meg. Az ítélet egységes lett: az írógép billentyűzete rossz, mert nem felel meg az egyes nyelvek igényeinek. Még az angol nyelvnek sem, pedig az általános billentyűzetet az angol anyanyelvűek szabták meg 1888-ban, Torontóban. Ezt a billentyűzetet a tízujjas vakírás rendszere teljesen korszerűtlenné tette.

A nyelvi igényeknek megfelelő billentyűzet megvalósítására világszerte tervezeteket készítettek. Gazdaságossági számításokat végeztek, helyenként gyakorlati jellegű próbákat indítottak meg. Az amerikai Dvorak-billentyűzet 38%-os teljesítménymelkedést ígér. Egy tudósítás arról számol be, hogy a

második világháború alatt 14 gépiróval 80 óra gyakorlás után 74%-os sebességemelkedést és 68%-os hibacsökkenést értek el az új billentyűzeten. Nem tudjuk, hogy a viszonyítás mihez igazodik. Német szakemberek még többet remélnek reformbillentyűzetüktől. Számításaik szerint ugyanis a jelenlegi billentyűzet a német nyelvre 30%-kal alkalmatlanabb, mint az angolra. — 1961-i billentyűzetkatalógusunk a latin betűs billentyűzetek között három reformbillentyűzetet is közöl, a belgát (Bk. 1776.), a portugált (Bk. 1763.) és a törököt (Bk. 1830.). Katalógusunk kereskedelmi jellege a billentyűzetek gyakorlati felhasználására utal.

A magyar szakemberek az elsők között ismerték fel a billentyűzetreform-mal való foglalkozás fontosságát. 1932-ben Nemessányi Lajos, 1936-ban Mikes Ferenc készített reformbillentyűzetet. Mikes Ferenc a billentyűzet megalkotásához elkészítette a magyar nyelv betűstatisztikáját százezer betű alapján. Nemzetközi vonatkozásban is úttörő volt abban, hogy néhány írógépet átalakíttatott, és kísérleti tanfolyamot is vezetett. Ennek sikerét az bizonyította, hogy egyik tanítványa az új billentyűzettel — aránylag rövid tanulás után — az országos tanulói gépiróverseny győztese lett. Kökény Sándor újtechnikai vizsgálatsorozatot végzett, ennek alapján megállapította az egyes billentyűk használhatósági értéksorrendjét. Ezt a sorrendet, valamint mássalhangzótorlódás-statisztikájának eredményeit felhasználva dolgozta ki 1943-ban billentyűzetét. A reformbillentyűzet gondolatának kezdettől fogva alkotó tudósa: Nemes Zoltán 1952-ben mutatta be tervezetét. Hosszú évekig tartó fáradhatatlan munkával dolgozta fel kétmillió betűből a magyar nyelv betűpár-statisztikáját. A statisztika eredménye meggyőző erővel mutatja a magánhangzók és mássalhangzók váltakozásának törvényszerűségeit.

1959-ben a Magyar Gyorsírók és Gépirók Szövetsége gépirásméleti szakosztálya a Magyar Szabványügyi Hivatal felkérésére napirendre tűzte a billentyűzet reformjának kérdését. Széles körű szakmai megvitatásra bocsátotta a tervezeteket. Sok hozzászólás és mintegy tucatnyi újabb billentyűzetterv érkezett. Az elvi javaslat kidolgozásához végül Kökény 1943-i billentyűzetét találták megfelelőnek. A jobb kéz betűelosztása teljes egészében változatlan maradt, a bal kéz billentyűmezőjén néhány betű helye Harmat Dénes Barabási László és Mokos Sándor javaslatainak figyelembevételével módosult.

II.

1. A magyar helyesírási igényeknek megfelelő általános billentyűzet megoldása sürgős feladatunk — hiszen a reformbillentyűzet bevezetése, mely a magyar helyesírási igényeket is kielégítené, csak a távolabbi jövőben képzelhető el. Mint említettük, a kérdést Mautner József vetette fel, cikkében jogosan kifogásolva, hogy írógépeinkről hiányoznak egyes, a helyesírási szabályok előírta betűk. Mautner a kérdés megoldását egyszerűnek találta, azonban a gyakorlati megvalósításban a nehézségek egész sorával találkozunk.

A hozzászólók mindegyike kitért a probléma taglalására. Lőrincze Lajos a kérdés fontosságának azzal adott nyomatékot, hogy a rádió „Édes anyanyelvünk” rovatában hívta fel a figyelmet a helyesírási szempontokat kielégítő magyar írógépbillentyűzet szükségességére.

2. A magyar billentyűzet összeállításakor először is az igényt kell összevetni a rendelkezésünkre álló lehetőségekkel. Az igény: milyen betűket

és jeleket kell elhelyezni és milyeneket kívánunk még elhelyezni billentyűzetünkön.

A szűkebb magyar ábécé 40 betűt tartalmaz. Az írógépen ezt 31 betűből és az *y* segítségével tudjuk összeállítani (*a, á, b, c, d, e, é, f, g, h, i, í, j, k, l, m, n, o, ó, ő, ő, p, r, s, t, u, ú, ü, ű, v, z*). A 32 betű — nagybetűs változataikkal — 64 betűhelyet kíván. Ehhez hozzá kell vennünk a teljesebb ábécéből a *q, w* és *x* jelét: 6 betűhely. A számoknak 8 betűhelyet kell adnunk (az 1 számnak a kis *l* betűvel, a nullának az *O*-val való kényszerű helyettesítése esetén). Helyesírási szabályzatunk a következő írásjeleket sorolja fel elsősorban: pont, kérdőjel, felkiáltójel, vessző, kettőspont, pontosvessző, gondolatjel, zárójel (kétféle), idézőjel (négyféle), kötőjel és nagykötőjel. Ezt a 15 jelet az írógépen — különféle egyszerűsítések (mint például egyféle záró- és idézőjel stb.) révén — 9-re csökkentették. Egyéb írásjelek címén még 13 jellel találkozunk. Ezeknek egy részét a már felsoroltakkal helyettesítjük (például a kivonás jele a kötőjel, az osztás jele a kettőspont stb.), más részük eredeti jelükkel szerepel az írógépen. Ezek (a most érkező 46 billentyűs írógépeken): az összeadás jele, az egyenlőség jele, a százalék jele és a paragrafus jele: 4 betűhely. Ezenkívül az írógépen még egyéb jeleket is találunk: a négyzög jelét, a forint rövidítését, a négyzet- és köbmétert, az aláhúzójelet, sőt az *ä*-t is. Ezek közül általános, többoldalú felhasználhatósága miatt csak az aláhúzás jelét (összegezés, kiemelés, táblázatkészítés stb.) vegyük elsőrendű fontosságúnak: 1 betűhely. Összegezve a legegyszerűbb betű- és jeligényünket:

a szűkebb ábécéből	64 betűhely
a teljesebb ábécéből	6 betűhely
számok	8 betűhely
írásjelek	9 betűhely
egyéb írásjelek	4 betűhely
aláhúzójel	1 betűhely
összesen	92 betűhely

Ha tehát a fenti igényt ki akarjuk elégíteni, az írógépen 92 betűhelyet kell találni. Ez 46 billentyűt jelent. Ha a most behozatalra kerülő 46 billentyűs írógépek jelállományát elfogadjuk másodrendű igénynek, akkor 97-re emelkedik ez a szám: 49 billentyűre.

3. Nézzük meg ezek után alaposabban az írógép adta lehetőségeket. Az általánosan használt írógépeken különböző mennyiségű billentyűt találunk. A billentyűk száma 42 és 46 között változik. Könnyebb volna a dolgunk, ha csupán a nagyobb billentyűszámú írógépekkel kellene foglalkoznunk. Jelenleg azonban nagy számban vannak még 42 billentyűs írógépek (régi típusú irodai gépek), ezek kicserélése — éppen a korlátozott behozatal miatt — nem várható hamarosan. A gépiróiskolák, technikumok írógépparkjának jelentős, sok helyütt túlnyomó részét 42 billentyűs gépek alkotják. A gépirási munkát végző irodai dolgozók itt tanulnak meg írni. Ha ezekről a gépekről hiányoznak egyes betűk, a tanulók nem tanulhatják meg használatukat. A gépirástudás az iskolában végzett módszeres gyakorláson alapul. A betűk helye beidegződik, az írás szinte automatikussá válik. Ha a gyakorlásból egyes betűk kimaradnak — sőt, más betűk helyettesítik őket —, valószínű, hogy akkor sem fogja a gépiró ezeket a betűket használni, ha az írógép billentyűzete erre

lehetőséget ad. De nem hanyagolhatjuk el a 42 billentyűs írógépeket azért sem, mert a hordozható táska-, „aktatáska”-írógépek egy részét ma is így gyártják. Ezek nálunk is kereskedelmi forgalomban vannak. Ilyen például a csehek gyártotta Consul 1531 típus, sőt a nagyobb méretű Consul 1515 egy része is 42 billentyűs. A hordozható gépek jelentős része pedig 44 billentyűs; ezek száma egyre növekszik, aránylag nagy számban kerülnek behozatalra és kereskedelmi forgalomba. Nálunk helytelen volna, ha ezeket a gépeket nem létezőknek tekintenők. Nálunk fejlettebb technikával rendelkező országok sem temették még el a kisebb billentyűzeteket. Legalábbis erről tanúskodnak a tankönyvek, melyek a 42 billentyűs írógép beosztása alapján tanítják a gépirást. A már említett szovjet tankönyv is a 42 billentyűs írógépből indul ki (a 44, 45, 46 billentyűs táblázatokat is közli). Egy 1957-i kiadású amerikai tankönyv is 42 billentyűs beosztást használ (Levine: *Typing Made Simple*. Doubleday & Company, Inc. Garden City, New York).

4. Vessük egybe a vázolt igényeket és az írógép adta lehetőségeket. 92 betűhelyet kell biztosítanunk elemi igényeinkhez, ha pedig az említett másodrendű igényeket is ki akarjuk elégíteni, 97 betűhelyre van szükségünk.

A 46 billentyűs írógépen 92,
a 44 billentyűs írógépen 88,
a 42 billentyűs írógépen 84

betű, illetve jel elhelyezésére van lehetőség.

Az igények és a lehetőségek között tehát jelentős a távolság. Ennek áthidalására mind ez ideig nem állnak rendelkezésünkre minden kívánalmat kielégítő megoldások. Kényszerű megoldások alkalmazása válik tehát szükségessé. Ennek legegyszerűbb, de a 3. pontban vázoltak miatt legszerencsétlenebb módja az, ha figyelmen kívül hagyjuk a kevesebb billentyűs írógépeket.

„A h o l t k a r o k alkalmazása elég sok lehetőséggel kecsegtet” — írja vitánk egyik résztvevője: Radó György. Megemlítjük, hogy az 1942-i MOSZ 4000. szabványtervezet is álló kart javasol a 43—44—45—46 billentyűs írógépekre. Véleményünk szerint sebességsökkentő hátrányát ellensúlyozza a helyesírási igény kielégítése. Azonban a gyakorlatban nem adna teljes értékű betűképet, ha — mint Radó javasolja — a kis és nagy o, O, u, U betűre azonos ékezet kerülne.

Meg lehet vizsgálni továbbá azt is, hogy a felsorolt jelekből és betűkből nem hagyhatnánk-e el néhányat. Például a szakjellegű § jel sok külföldi billentyűzeten sem szerepel. Lehetőségeink közé vehetjük a meglevő betű- és jelállomány segítségével előállítható helyettesítéseket is. Ilyeneket nagy számban találunk a szakirodalomban. Legnagyobb részük azonban erőltetett: azt a birkózást tükrözi, mely a nyelvi igény, a sokféle jel leírásának akarása és az írógép adottságai közt folyik. Említsünk meg néhányat. A kettőspont és a vessző egymásra ütéséből előállított pontosvessző a jó megoldások közé tartozik. Az O betűre ütött vessző Q-t jelenthet. Két V egymáshoz közel ütése a W formáját adja. Találkozunk két egymás fölé írt s betűből álló paragrafus-jellel, két egymás mellé ütött kettősponttal, melyet egyenlőségjelnak szántak, kettőspontra ütött kötőjellel, mely az összeadás jelét utánozná. Találkozunk már a hosszú ékezetes magánhangzóknak olyan előállításával, hogy idézőjelet vagy vesszőt ütöttek a betű fölé.

Az ilyen és ehhez hasonló kényszermegoldások alkalmazása — főleg ha a pontos magyar helyesírás érdekében történik — dicséretet érdemel, hiszen a gépiro belső kulturáltságát tükrözi; látjuk, hogy nem sajnálja a fáradságot — még a szegényes külsőt is elviseli. Azonban a próbálkozások helytelen irányú elburjánzásának megálljt kell hogy kiáltssanak a betűk belső törvényei. A betűk hagyományokat őriznek, gyakorlati és esztétikai szempontokat elégítenek ki. Szabályaikat a grafikusok, nyomdászok jól ismerik. A betűk szabályai általános érvényűek, ezeket az írógépen is követnünk kell. A hosszú ékezetek tárgyalásakor arra is ki kell térnünk, hogy nem mindegy az ékezet dőlési iránya. Holtkaros átszereléskor műszerészeink a meglevő jelanyagot használják fel. S ha nincs dőlt ékezet, függőlegeset forrasztanak a betűkarra. A holtkar esetleges általános bevezetésekor meg kell szabnunk az ékezetek dőlési irányát is.

S ha már ilyen „apróságokkal” is foglalkozunk, felvethetjük a hagyományokat alig őrző, jelen alakjában a nyomdai formától is teljesen eltérő *i d é z ő j e l* módosítását (kisebbre és dőltté). Az új idézőjel (holtkaron) a kettős hosszú ékezetnek a nagybetűk fölé helyezését tenné lehetővé. Bár így kurzívabb jelleget kapna, ez nem jelentene stílustörést, hiszen az írógépen (és általában) az álló betűk ékezetei is inkább kurzívak, mint függőlegesek. A *v e s s z ő* formáját is megváltoztathatnók. A vessző alakja a kézírásban is kiegyenesedett, így tanítják az általános iskolában. Így azonos lenne a hosszú ékezettel. Az írógépen azonban körülményes a betű fölé helyezni, s gyakran válhat a betű csámpássá.

Kissé aprólékosan foglalkoztunk a kényszerű megoldások felvázolásával. A kis billentyűszámú írógépek használhatóságának érdekében tettük ezt. Nem zárhatjuk ki a magyarországi írógépek jelentős részét abból a lehetőségből, hogy rajtuk helyesen írjunk magyarul. (Kővári József „B” és „C” terve csak részleges megoldást jelent, minthogy csak a maximális lehetőségre épít. Mint részletesen kifejtettük, ez rossz kiindulási alap. Nem indokolt, hogy két tervezetet készíts 46—46 billentyűre aszerint, hogy az írógép mechanikus vagy „villamos gépi megoldás”. Így éppen két hosszú ékezetes betű: az *i* és az *ó* helyét változtatja, és megbontja ezzel még az azonos billentyűszámú írógép egységes elrendezését is.)

5. A sok rossz lehetőség közül melyiket válasszuk? Itt legfeljebb csak elmélkedhetünk. Hiába érezzük, hogy a *Q*-t vagy a *W*-t szívesen kicserélnők magyar betűkre; hiába gondolunk arra, hogy az összeadás, az egyenlőség vagy a paragrafus jelét talán még sohasem ütöttük le — nem tehetünk igazságot, mert különbözőek az igények szakmánként, egyénenként. A megoldást egy, a különböző igényeket képviselő bizottság döntheti csak el, ha megállapítja a jelek (és esetleg betűk) fontossági sorrendjét, s ezek jelentőségük súlyának megfelelően szerepelnének a különböző számú billentyűzeteken. Ebben a bizottságban a döntő szót a magyar helyesírás képviselőjének kell megadni. A bizottságnak abban is állást kell foglalnia, hogy zárt felépítésű vagy rugalmas legyen-e a billentyűzet. A gépi írás oktatása és gyakorlati alkalmazása szempontjából egyaránt a zárt megoldás a helyes.

Végül, de nem utolsósorban meg kell említenünk azt a szempontot is, hogy nem elég az írógépre felszerelni az *i*, *ú*, *ű* betűket, alkalmazni is kell őket, és főként: jól kell alkalmazni. Mert az új betűk felszerelésével újabb helyesírási hibák elkövetésére nyílik lehetőség: az ékezetes betűk felesleges alkalma-

zására. Helytelen lenne, ha az átalakításokat csak technikai feladatnak látnók. Ennél talán még nehezebb feladat a kérdés helyesírás-oktatási vonatkozásainak megoldása.

Nyelvünk megóvása, értékeinek ápolása elsőrendű kötelességünk. Tegyük meg tehát mindent a magyar billentyűzet létrehozása érdekében. Reméljük, nem sokat kell várnunk arra, hogy írógépünkön helyesen írhatjuk le szerszámunk nevét: *írógép*. És megértjük majd, hogy a *hidd* vagy *hidd*, *szítál* vagy *szítál*, *burok* vagy *búrok*, *tűzünk* vagy *tűzünk* szavunkról van-e szó. S nem kell majd pironkodnunk, ha Arany János szép verse fölé felírjuk a címet: A dalnok búja (Lőrincze Lajos példái).

III.

1. Radó György igen tartalmas, új szempontokat is felvető tanulmányt adott közre. Ismertette különleges billentyűzetét, mely 30 európai nyelv (közük négy cirillírású!) és bibliográfiai szövegek írására alkalmas. Billentyűzete tehát több feladatú szakbillentyűzet. A billentyűzet adta lehetőségek ilyen maximális kihasználását a verzális írásmód bevezetésével érte el. A billentyűzet néhány helyen megbontja jelenlegi billentyűzetünk betűbeosztását. Alaposabb taglalása azonban nem lehet most feladatunk, erősen szakmai jellege miatt.

Radó felveti a verzális írás általánosítását az írógép billentyűzetén. A csúpa nagybetűs írás bevezetésének néhány nehézségét és hátrányát maga is érinti. Túlságosan messzire térnénk a tárgytól, ha a verzális írógépirást érdemben megtárgyalnók. Az írás hagyományörző kötelességén kívül érintenünk kellene az írás esztétikai, az olvasás pszichológiai kérdéseit, és nem utolsósorban az írott nyelv kifejezési formáinak jelentős mértékű elszegényedését.

Való igaz, hogy korunk jellemzői: a gyorsaság és az ismeretek mérhetetlen bővülése folytán kényszermegoldások születtek az írás területén. Így például a távíróforgalomban, a csekkírógépeken, fonetográfiai kísérletekben, az elektronikus fordítógépeken stb. a verzális írás az általános. Az írógép azonban, egyre növekvő alkalmazásával, az írásbeli munkáknak igen nagy területére terjesztené ki ezt az írást. (Itt felvetődik a kérdés: ha már ilyen szükségmegoldásra kényszerülünk, nem lenne-e alkalmasabb a verzális helyett a változatosabb rajzú kurrens írás használata, hiszen a megszokott, folyamatos írásképet a kurrens betű adja, s a nagybetűk előfordulása csekély.)

Őszintén sajnáljuk, hogy Radó szakbillentyűzetével az illetékes szervek nem foglalkozhatnak. A már említett billentyűzetkatalógus tanúsága szerint szükség van az ilyen billentyűzetre. A katalógus több kétnyelvű billentyűzetet mutat be (pl. Bk. 2768. görög—latin, Bk. 2762. cseh—orosz stb.), az egy írásrendszerbe tartozó több nyelvű billentyűzeteknek pedig se szeri, se száma. A harminc nyelvű billentyűzet azonban szenzációszámba megy a hagyományos szerkezetű (betűkaros) írógépen. (A betűkorongos gépeken — melyek most újjászületésüket élik — szinte korlátlan lehetőség nyílik különböző betűk és jelek írására.)

2. Az egyszerűbb szakbillentyűzetek (matematikai, jogi, fizikai, külkereskedelmi stb.) jelállományának kielégítése szorosan összefügg a II. részben tárgyalt billentyűzet kérdésével. Ha a kis billentyűszámú írógépen meg tudjuk

oldani a helyesírási szempontokat kielégítő betűelosztást, nem fenyeget az a veszély, hogy az egyes szakmák — saját jeligényük kielégítésére — éppen a vitát elindító betűket hagyják el billentyűzetükről.

*

A magyar helyesírás három, némelyek által mostohán kezelt betűje indította el a Nyelvőr vitáját. Ez elvezetett a nyelv nagy mostohagyermekéhez: az íráshoz, a problémáihoz. A „látható nyelv” mai korszerű és egyre jobban elterjedő eszköze: az írógép. A gépirás fejlesztésének kérdései sokoldalú, alapos megvitatást kívánnak. Úgy érezzük, helyes volt a nyelv tisztaságán örökdő folyóiratban írni a modern írásmód helyességéről, tisztaságáról. Ha az írást fejlesztjük, a nyelv praktikus értékét fejlesztjük, ezt pedig korunk szédítő iramú fejlődése parancsolóan írja elő. Reméljük, hogy a vita közelebb hozta az írógép-billentyűzet jobbá tételének lehetőségét. Elismerés és köszönet illeti a Magyar Nyelvőr szerkesztő bizottságát, hogy a vitának helyet adott hátsóbjain.

Kökény Sándor

Hogy nevezzük a nőket?

Már kétszer is szóvá tettem a nők megnevezésében lábra kapott újabb divatot, azt, hogy a keresztnévet elhagyva pusztán családnévükön emlegetik a nőket (MNy. 33: 127—8 és 55: 266). Az utóbb idézett helyen azt írtam egyebek között, hogy „a magyar nyelvszokás szerint a vezetéknev egymagában, a keresztnév nélkül férfit jelent. Ha ezt mondom vagy írom: *Arany*, ez lehet *Arany János* vagy *Arany László*, de nem lehet *Arany Juliska*. Egyetlen kivételt azonban még itt is megengednék. Nem kifogásolnám — hiába is rónám meg — azt a szokást, hogy leányiskolákban rövidség okáért pusztán családnévükön nevezgetik a tanulókat, mert ott a növendékek mind leányok. De máshol nem lehet takarékoskodni; keresztnévvel együtt, teljes alakjában kell használni az egész személynévet, ha nőről van szó: *Kovács Erzsébet*, *Szabó Anna*, ennél fogva a nyelvész sem *Hexendorf* vagy *Hutás*, hanem *Hexendorf Edit* vagy *Hutás Magdolna*. A német mondhatja rövidebben is: *die Kovács* stb., mert itt a névelő jelzi a nőt.” Annak idején senki sem tett semmi megjegyzést erre, most azonban hárman is hozzászóltak ahhoz a cikkemhez, amely egy kissé részletesebben foglalkozik ezzel a kérdéssel (Nyr. 85: 398). Kapás Ferenc teljesen egyetért velem, de Tompa Józsefnek és Benkő Lászlónak más a véleménye (uo. 86: 161—71).

Tompa József azzal kezdi, hogy bőven idéz abból a régi előadói tervezetből, amelyben a nyelvművelés elveit fejtegettem mint a Magyarosan folyóiratnak akkori szerkesztője. Ennek az idézésnek bizonyára nem az a célja, hogy épp engem figyelmeztessen a nyelvek változásának, fejlődésének szükségességére, hisz én az ifjúságot is erre tanítottam egykor. A gimnáziumoknak írt VII—VIII. osztályos Magyar nyelvkönyvemben egy tízlapnyi külön fejezet szólt a magyar nyelv életéről, a nyelvben állandóan végbemenő változásoknak sokféle neméről (25—34. l.). Továbbá nemrég is ezt írtam Horváth János nyelvművelő munkásságát méltatva: „Kifejezésbeli szokások összessége

lévén a nyelv, természetes, hogy ez a megszokás is úrrá válik rajtunk, és valamennyien érezzük hatalmát. . . . De a szokás . . . azért nem korlátlan úr, nem vagyunk egészen rabjai, mert a nyelvben újítani is lehet, s az újítások elterjedhetnek, új szokás fejlődhet belőlük, éppen ez a forrása és módja a nyelv változásának. Ilyenformán bár egyetemesen kötelező szabályok vannak a nyelvben, megvan a szabad mozgás lehetősége is, azaz nincs sem megkövesült változatlanság, sem féktelen szabadosság” (MNY. 54: 170). Tehát egyáltalában nem feledkeztem én meg arról, hogy a nyelv változik, kifogásolt cikkemnek negyedik bekezdése is tanúskodik erről.

Igen ám, csak hogy a nyelvbéli változásokat értékelni is szoktuk; némelyiket helyeseljük és elfogadjuk, mások ellen pedig tiltakozunk, hibáknak minősítjük őket, ebben áll a nyelvművelésnek egyik része. Ne sajnáljuk hát az idézetekhez hozzáfűzni a következőt se: „De a hibákkal való foglalkozásban két veszedelem fenyeget bennünket. Az egyik a túlzott szigorúság, a hibáknak valóságos hajhászása. . . . A másik veszedelem a túlságos szigorúságnak ellentéte, a túlságos engedékenység. Ez különösen a régibb tiltó nyelvhelyességi szabályoknak lazításában vagy elvetésében nyilvánul. Kétségtelen, hogy a korábbi nyelvművelő irodalom tanításait nem vagyunk kötelesek fölülvizsgálás nélkül, Fejbólintó Bálint módjára elfogadni, azonban ne felejtjük el, hogy a bírálat éppúgy kijár a jelennek is, mint az előbbi koroknak. Magunkat is kritizáljuk meg, ne csak elődeinket. Ha tágítani kezdünk a meglevő szabályokon, könnyen megesik, hogy lejtőn indulunk el lefelé, s akkor aztán nincs megállás, óhatatlanul lecsúszunk a nyelvhibák teljes tagadásának mélységébe” (MNY. 54: 173–4).

Tudjuk, hogy vannak olyan szélsőséges felfogású egyének, akik azt hirdetik, hogy a nyelvben minden változás jó, és minden változtatás meg van engedve, ennél fogva nyelvi hiba nincs is, a velem vitázók azonban természetesen nem tartoznak az ilyen túlzók közé. Tompa József például ezt írja a Magyar nyelvhelyesség című kiadványban (1957-i kiadás 7): „Ellenben hiába terjed a beszélt nyelvben az ún. „suksük” nyelv: a látja helyett lássa, a szerkesztjük helyett szerkesszük stb. Ezt az irodalmi nyelvbe semmiképp sem fogadhatjuk be; még a nyilvánosság előtti élőszóban sem tekintjük amazzal egyenlő értékűnek, s tankönyveinkben az ifjabb nemzedéket szintén arra oktatjuk, hogy nem ez a választékos, követésre méltó alak. Nyomtatott szövegeinkkel tehát nem terjeszthetjük a helytelenített alakokat, nem gátolhatjuk, ronthatjuk a tömegek nyelvi művelődését!” Pedig minden nyelvi hibának akad védője, s az ilyen prókátor arra hivatkozhat itt, hogy sok más igealakban is egyforma a kijelentő mód és a felszólító mód, például ezekben: *adja, adjuk, adjátok, adják, kérjük*, hiszen így beszélünk és írunk: *nem adja, ne adja, nem adjuk, ne adjuk* stb., akkor hát miért ne lehetnének egyformák ezek is: *nem lássa, ne lássa, nem szerkesszük, ne szerkesszük*?

Nem ritkaság az sem, hogy az írott nyelvben kapnak föl valami új, rossz szokást, restellik ugyanazt a ragot megismételni az egymás után következő főnevek végén, *Berzsenyinek vagy Kölcseynek* helyett, *iskolánként és osztályonként* helyett ezt írják: *Berzsenyi- vagy Kölcseynek, iskolák és osztályonként*. Tompa József így vélekedik erről az idézett műben: „Az azonos határozóragok közül a múlt században . . . csak az utolsót tették ki (a többit legfőljebb csak kötőjellel helyettesítették): »a *kajánság*-, az *irigység*- s a *kapzsiságnak* mérges lehelletétől» (Jósika). Ez a nyelvi divat azonban — sok nyelvművelő vita után — lényegében megszűnt . . .” (198). Mi következik ebből?

Az, hogy az irodalmi nyelvben jelentkező változások ellen is lehet küzdeni, ha egyiket-másikat nem tartjuk jónak.

De térjünk rá igazi tárgyunkra, a nők megnevezésének kérdésére. Benkő László szerint az én cikkem „bemutatja és igazolja a nők megnevezési formáit — nyelvünk múltjában” (i. h. 169), Tompa József pedig azt kérdezi, hogy a jelenkori élő nyelvszokás vizsgálatában „mit bizonyíthat ellenünk Arany Jánosnak például a XV. századi költeményhőst megnevező *Szilágyi Erzsébet* szóhasználata?!” (uo. 165). Csakhogy ma, a XX. században is akadhat ilyen nevű anya, s én föltettem azt a kérdést is, lehet-e ma erről az anyáról azt mondani, hogy „*Szilágyi* levelet írt a fiának” (Nyr. 85: 399). Erre a kérdésre nem kaptam választ, bár én azt vitatom, hogy nem lehet, és ha ellenfeleim szerint igenis lehet, akkor kénytelen vagyok megint Tompa Józsefre hivatkozni, hogy ő az akadémiai leíró nyelvtannak I. kötetében ezt írta „*a fessük, lássuk, bántuk, szerkesszük* alak típusnak kijelentő mód értékű használatáról” (36): „Mihelyt nagyobb számban hallottuk ezeket a nyilvánosság előtt, azonnal közbeléptek az iskolák, az ismeretterjesztés szervezetei stb., és visszajuttatták jogaiba a hagyományos *festjük, látjuk, bántjuk, szerkesztjük* típust.” Hát én sem akarok mást, csak visszajuttatni jogaiba a nőknek hagyományos megnevezését, ennyi pedig talán énnekem is meg van engedve.

Haladjunk azonban tovább! Tompa József Ady Endrének 1900 tájáról való hírlapi cikkeiből idéz ellenem a kifogástalan *Hegyi Aranka* és *Küry Klára* megnevezésén kívül ilyen példákat: *Laborfalvyk, Sarah, Duse, Márkus* (i. h. 166). Vessük latra ezeket is, hogy csakugyan olyan „súlyos” érvek-e, amelyeknek Tompa József gondolja őket. Először is a *Laborfalvy* név hibásan van ipsiszlonnal írva. Úgy vélem, megbízhatunk a Németh Antal szerkesztette Színészeti Lexikonban, ott pedig ezt olvassuk: „*Jókainé Laborfalvi Róza*, családi nevén *laborfalvi Benke Judit*” (1: 385), tehát a *laborfalvi* nemesi előnévből lett a színésznőnek maga választotta *Laborfalvi Róza* színpadi neve. Ennek a lexikonkötetnek 488. lapja után megnézhetjük a Nemzeti Színháznak első színlapját is fényképes másolatban, s ott kétszer is így van nyomtatva a név: *Laborfalvi Róza*. Ez ugyan csak helyesírási kérdés, de a vitás dolog, a keresztnév mellőzésének ügye is mindjárt sorra kerül. A francia színésznőnek pusztá keresztnévén való említése olyan nem helyénvaló bizalmaskodás Ady részéről, mintha *Küry Klára* helyett ezt írta volna: *Klára*. Mellékesen megjegyzem, hogy a vitázó cikkbeli „*Sarah Bernhard*-ot” írásmód is hibás, mert ennek e névnek francia alakja *Sarah Bernhardt*; a *h* és a *dt* néma benne, ezért tárgyragos formája helyesen így van: *Sarah Bernhardt-t*. Egyébiránt a színésznőnek eredeti neve a kis Larousse és a Színészeti Lexikon szerint *Rosine Bernard*.

És most próbáljuk még egyszer értékelni a nőknek pusztá családnevükkel való megnevezését. Tompa József így dicséri meg Simonyit az előbb említett Magyar nyelvhelyességben: „A Simonyi Zsigmond józan elveit követő későbbi nyelv művelő szakirodalom . . .” (16). Márpedig ez a józan elveket valló Simonyi ezt írta századunk elején háromszor is megjelent klasszikus összefoglaló nyelv-helyességi művében (Helyes magyarság, 2. kiadás, 69): „Újabban a színésznőket németesen keresztnévük nélkül emlegetik: *Jászai, Márkus*, e h. *Jászai Mari, Márkus Emília* (a németben a névelő mutat a nőre: *die Jászai, die Márkus*).” Ugyanígy rövidebben a 3. kiadásban is (34): „Itt említhetjük ezt az újabb németességet, hogy a színésznőket sokszor keresztnév nélkül emlegetik: *Jászai, Márkus* (v. a *Jászai, a Márkus*) eh. *Jászai Mari, Márkus Emília*.”

Csakugyan valószínű, hogy a megmagyarosodott pesti németek beszédéből indult ki ez a nyelvszokás, aztán ráragadt a magyarokra is. Ezt a szokást követve írja Ady is keresztnév nélkül: *Laborfalvy, Márkus, Duse*, pedig az olasz nyelv is, a német is jelzi valahogyan, vagy a keresztnév kitételével, vagy más módon a nőt.

Vegyük csak elő a Toussaint—Langenscheidt módszerével olaszra tanító leveleket, a 19. nagy kiadást. Ezt a jól ismert kiváló munkát két olyan ember írta, aki egyaránt jól tudott németül is, olaszul is. A 614. lapon egy beszélgetésben éppen erről a híres olasz színésznőről, Duse Eleonóráról van szó. Az olasz szövegben egyszer így olvashatjuk a nevét: *Eleonora Duse*, hétszer pedig keresztnév nélkül, de a határozott névelőnek nőnemű alakjával, mégpedig háromszor ilyen formában: *la Duse*, egyszer így: *la nostra Duse*, egyszer dativusban: *alla Duse*, kétszer genitivusban: *della Duse*, vagyis sohase pusztán *Duse* alakban, holott *Ibsen* neve így magában is előfordul. Ugyanezt figyelhetjük meg a német szövegben is a 619. lapon. A művészneve ott se csupán *Duse* egyetlenegyszer se, hanem egy alkalommal *Eleonora Duse*, háromszor *die Duse*, egyszer *unsere Duse* (itt a birtokos névmásnak nőnemű alakja jelöli a nőt), egyszer dativusban: *der Duse*, kétszer genitivusban: szintén *der Duse*. A férfinév pedig itt is először *Henrik Ibsen*, másodszor már csak *Ibsen*.

Különben nem is igen vonhatunk el nyelvhasználati szabályt olyan teljesen határozatlan ténymegállapításból, hogy „szinte valamennyi ismertebb művésznőt emlegetik a pusztai családnévén is” (Nyr. 86: 166), mert ugyan ki szabja meg, hogy kik azok az ismertebb művésznők? A Színészeti Lexikonban harmincnál több híres magyar színésznő képe van közölve, de vajon nevezhetjük-e mindegyiket csupán így: *Hivatal, Prielle, Hegyesi, Csillag, Péchy* stb. vagy nem? *Lábass Juci* nincs közöttük, tehát bizonyos-e, hogy őt az új szokás szerint sem szabad így emlegetni: *Lábass*?

Úgy látszik, a *Meggyaszay Kabaré* írásmódban megint helyesírási hiba is van, legalább a Színészeti Lexikon *Medgyaszay*-t ír, más lexikon is (Az Új Idők Lexikona, az Új Lexikon, a Révai Kis Lexikona). Aztán ha a kabaré nevéből elhagyták is a *Vilma* keresztnévet, Tompa József példái azt mutatják, hogy a *Szilágyi Erzsébet Leánygimnázium* és a *Kaffka Margit Leánygimnázium* mégse *Szilágyi Leánygimnázium* és *Kaffka Leánygimnázium*, valamint tudtommal a *Hámán Kató utca* se *Hámán utca*. Az az ellenem szögezett érv se talált célba, hogy a diáklányok a *Szilágyiba* járnak és *szilágyisok*, a másik iskola növendékei meg *kaffkások*, mert itt a pusztai családnév már nem is a nőt jelenti, hanem a róla elnevezett intézetet, s az efféle szóhasználat olyan kivételes tömörítés, mintha a *Hámán Kató utcában* lakókról ezt mondaná valaki: a *Hámánban* laknak, *hámánosok*. Végül mit szóljak a *Gombaszögi Frida* névnek ehhez a tréfás becéző rövidítéséhez: *Gomba*? Hát ez valóban kedélyes dolog, tudok azonban mulatságosabbat is, ámbar nem éppen a nőnevek köréből. Vagy hatvan évvel ezelőtt pesti egyetemi hallgatók így hívogatták egymást a Balaton Kávéházba egy kis biliárdozásra: „Gyere a *Balába bilizni*!” Mosolyoghatunk rajta, de tán ez se valami követni való példa.

Az írók nevei közül csupán egy példára hivatkozik Tompa József, *Kaffka Margit* nevének erre a változatára: *Kaffka*. Iskolai irodalomtörténetből is idézi. Ámde vajon iskolai könyvekben nem akadnak hibák? Kerülköznek bizony, hiába igyekszünk tagadni. S éppen csak *Kaffka Margit*ot illeti meg az a „férfias” jog, hogy pusztán *Kaffka* is lehet a neve, *Várnai*-t, *Lesznai*-t, *Szederkényi*-t, *Beczássy*-t, *Berdé*-t, *Erdős*-t azonban nem szabad mondani vagy

írni, mert ezek az íróók talán nem olyan híresek, mint Kaffka Margit? Elég sajnálatos, hogy a nyelvészek is rákaptak erre az új divatra, és ha például *Abaffy Erzsébet* irodalmi munkásságáról írnak, csak az első alkalommal nevezik meg így, teljes nevén, azután már elhagyják a keresztnévet, és *Abaffy* lesz *Abaffy Erzsébet*-ből. Nincs ezen semmi örülnivaló, mert ez csupán restség, jóra való restség. Én inkább annak örülök, hogy van olyan nyelvész is, aki nemcsak első ízben nevezi a női nyelvészt így: *Sebestyén Irén*, hanem másodszor is, tehát nem rövidíti a nevet *Sebestyén*-re (Nyr. 83: 84, 85).

Múltkori cikkemben arra is rámutattam, hogy „a népballadában *Kádár Kata* hétszer van megnevezve, de egyetlenegyszer sem *Kádár*, mindig *Kádár Kata*” (Nyr. 85: 401). Erre nyilván így válaszolnak ellenfeleim: „Hja, kérem, *Kádár Kata* már a múlté, ezzel nem lehet érvelni.” De *Pukánszky Kádár Jolán* nem a múlté, most is hirdetik egy tanulmányát az Irodalomtörténeti Füzetek című sorozatban, és őt vajon lehet-e csak úgy *Kádár* néven emlegetni? Határozottan nem! Nevezhetjük ilyen módon: *Pukánszky*, így is: *Kádár Jolán*, rokona vagy jó ismerőse mondhatja azt is, hogy *Jolán*, de *Kádár*-nak nem mondhatja és írhatja senki. Tudom, hogy a sporthírek írói is beleesnek ebbe a névkurtító hibába, némelykor így nevezik meg a női versenyzőket: „a nyugatnémet *Heidi Schmid*, a román *Szabó Olga*, a szovjet *Gorohova*, a magyar *Juhász Katalin*”, de a cikk folytatásában aztán már beérik ennyivel is: *Szabó, Juhász*, mert sietni kell az újsághír megírásával. Ezért így is írnak: „A női csapat: *Karakasné, Honfiné, Bilekné, Finta*.” Máskor meg a címben: „*Kazi* harmadik”, a cikkben pedig hol így, hol úgy: „*Kazi Olgát . . . Kazi . . . Kazi Olga . . .*”.

Az idegen keresztnemekkel (egyéni nevekkkel) annyiban is sok a baj, hogy nem ismerjük, nem értjük őket. Hány magyar tudja például, miféle név az a *Heidi*? Duden helyesírási szótára megmagyarázza, hogy az *Adelheid*, vagyis *Adél* női névnek becéző változata. Azt se találhatja ki akármelyikünk, hogy az olasz *Gina Lollobrigida* filmművésznő keresztnéve alkalmasint a *Georgina*, olaszosan *Giorgina* névnek becéző alakja (az olasz kiejtés *dzsina, dzsordzsina*), és megfelel a magyar *Györgyi, Györgyike* névnek. Az irodalomtörténetből tudjuk, hogy Vajda Jánosnak is volt egy *Gina* nevű szerencsétlen szerelme. A magyarban nem igen szokásos ez a név. Vajda János alighanem *g*-vel és rövid *i*-vel ejtette, mint a *Georgina* keresztnévet is.

Tompa József először „furcsaságnak” minősítette azt a nyelvi jelenséget, hogy a vezetéknév egymagában nem jelölhet nőt, csak férfit (Nyr. 84: 428). Most már talán nem ragaszkodik ehhez a kijelentéséhez, mert nem ismétli újabb cikkében. Én pedig abból indultam ki, hogy a két nemet már az egyéni nevekkkel is megkülönböztetjük egymástól. De nem hallgattam el, hogy akad azért egy-két közös ilyen név is, például az *Irén* és a *René*. Benkő László úgy véli, hogy ez az ő felfogásának helyességét támogatja, ámde ezek a ritka kivételek egyáltalában nem döntenek meg azt az általános szabályt, hogy a két nem keresztnévei nem azonosak.

Férfi nem is igen szokott *Irén* lenni. Ezt a nevet viselte *Zoltvány Irén* bencés főiskolai igazgató, irodalomtörténetíró, csak hogy tudomásom szerint meg is esett vele, hogy olyan levelet kapott, amelyik így volt megcímezve: „*Zoltvány Irén* önnagyságának”, tehát nőnek gondolta, aki nem ismerte. Ezért a női és a férfikeresztnemek egyformasága nem célszerű. K. J. néhány sorban fel is szólalt egyszer régebben az *Irén* névnek férfira való alkalmazása ellen (Nyr. 49: 153): „De hát miért kell a férfi- és a női névnek ugyanannak lenni? Miért ne maradhatna meg az *Iréneusz* *Iréneusznak*?” Kisfaludy Károly szo-

morújátékában *Irene* a hősnő, de az irodalomtörténetekben *Irène* olvasható. A *René* keresztnévet is jobb kétfelé választani oly módon, hogy a férfi *Renátusz*, a nő pedig *Renáta*, ámbar ha férfinévül nem használjuk ezt a nevet, akkor női névül megmaradhat a franciából átvett *René* is. A *Cecil* keresztnév pedig maradjon csak férfinév, női alakváltozata meg legyen *Cecília* vagy *Cicelle*, ahogy Arany János Rozgonyinéjából ismerjük. Hogy minálunk *Cecília* helyett is mondanak és írnak *Cecil*-t, az talán a francia *Cécile* női névváltozat hatása, ennek a kiejtése azonban *szeszil*.

Mindezt meg kell még toldani azzal, hogy a becéző nevekben is előfordulnak ilyen egyezések, például *Gabi* lehet *Gábor* vagy *Gabriella*, s az egyik családban *Margit*-ot nevezik *Marci*-nak, a másikban pedig *Márton*-t. De az ilyesmi szintén csak kivételes esetek, és mivel nagyon sokféle kérdés vetődhet fel, ha keresztnevekről van szó, azért panaszoltam már egyszer, hogy menyire hiányát érezzük egy olyan megbízható tudományos névtárnak, amely nyelvészeti szempontból kielégítően megmagyarázza a keresztneveket (MNy. 53: 247–8).

Sehogyan sem értem Tompa Józsefnek ezt az okoskodását: „A tisztán leányiskolákból Nagy J. Béla is ismeri a pusztai családnév használatát, s ott nem rosszallja; a fiúiskolákból szintén, ott meg egészen szabályosnak is mondja: így hát a kettőt egyesítő iskolától hogyan várnánk tisztán nemenként megoszló nyelvi szokást?” (Nyr. 86: 165). Hogyan várnánk? Úgy, ahogyan a felnőtteknek a két nemet egyesítő társadalmában is megvan ez a szokás. Hisz éppen azzal érveltem, hogy mi az országos magyar nyelvhasználat. Én már egyetemi hallgató koromban foglalkoztam nyelvjárástanulmányozással, azóta sokfelé megfordultam hazánkban, de egyetlen vidéken sem vettem észre, hogy a nőket pusztán családnévükön emlegették volna. Akik velem most vitatkoznak, nem tértek ki erre a kérdésre, én pedig erre kérek és várok határozott választ. Szóljanak hozzá a magyar nyelvatlasz gyűjtői, a mai magyar nyelvjárási vizsgálói, én igazam tudatában nyugodtan várom ezeket a hozzászólásokat.

Hogy a színésznőket elkezdtek újabban német hatásra *Blahának*, *Fedának*, *Honthynak* nevezgetni, aztán irodalomtörténeti és nyelvészeti cikkekben is felütötte fejét ez a hiba, a sportnyelvben és a leányiskolai nyelvhasználatban szintén, ez nem ok arra, hogy elvessünk egy olyan nyelvhasználatot, amelyben minden magyar nyelvjárás megegyezik. Nem lehet itt hivatkozni olyasmire sem, hogy az „identifikáláshoz”, tehát azonosításhoz, a szóban forgó női személyre való ráismeréshez sokszor már a pusztai vezetéknev is elegendő. Ady Endre életrajzának minden ismerője tudja, ki volt az az *Erzsóka*-ból lett *Zsóka*, vagyis *Friedmann Erzsébet*, az *Adél* névnek visszafelé olvasásával *Léda*-nak elkeresztelt *Brüll Adél* és a *Csinszka*-nak becézett feleség, *Boncza Berta*, mégis azt kérdezem, merné-e valamelyik irodalomtörténetíró vagy nyelvész Ady életének adatait bármily pontosan tudók előtt ezeket a nőket így emlegetni: *Friedmann*, *Brüll*, *Boncza*. Senkiről sem teszek föl ilyen hősi bátorságot.

Benkő László azzal védelmezi a női keresztnév elhagyásának lehetőségét, hogy a nyelvben „gazdag választék” van, „amelyből és amellyel a beszélő tetszése szerint gazdálkodhat” (Nyr. 86: 170). Nem találó példaképpen valószínűleg csak úgy emlékezetből idézi Arany János Toldijából ezt a sort: „Mondom, udvaromban többé ne lássalak” (XII, 12; Arany így írta: udvaromnál), s ebbe beletűzdel egy csomó teljesen fölösleges szót: „Én mondom neked

azt, hogy udvaromban többé téged ne lássalak” (uo.). Csakhogy ne feledkezzünk meg valaminél! Miként a pénzzel, úgy a nyelvkincsel se tud ám mindenki gazdálkodni. Itt is akadnak olyan tékozló fiúk, akik elfecsérik az öröklött javakat, továbbá olyan kapkodó emberek, akik összecserélik azt, amit nem lehet összecserélni. Éppen mostanában olvastam egy újságcikket valami *Szoták elvtársnőről*, aztán ahogy tovább haladok az olvasásban, egyszer csak kiderül, hogy ez a *Szoták elvtársnő* valójában nem is *Szoták*, hanem *Szotákné*! Hát ez is lehetséges? *Szotáknét* így is szólíthatjuk vagy említhetjük: *Szoták elvtársnő*, e helyett: *Szotákné elvtársnő* vagy akár *Szotákné elvtárs*? Ez a legújabb nyelvszokás olyan, mintha a régi világban *Szotákné úrnő* vagy *Szotákné önnagysága* helyett ezt mondták volna: *Szoták úrnő*, *Szoták önnagysága*.

Ezzel aztán elérkeztünk ahhoz a „nőstényítészhez”, amelyre Tompa József hivatkozik velem szemben, s amelyre Benkő László is kitér (i. h. 168–70). Hogyan vélekedjünk erről? Nem vitás, hogy mi magyarok nem nevezhetjük a farkasnak nőnemű párját *farkasnének*, ahogyan nyelvújítóink próbálgatták valamikor, de azért a *Wölfin* minékünk is kétségtelenül *nőstény farkas*. Az is bizonyos, hogy hiába van a németben *er* és *sie*, a franciában *il* és *elle*, a magyar nyelvet nem gazdagíthatjuk az *őné* szóval, mi beérjük a személy nemét ki nem fejező *ő* névmással is; az mutató névmásunknak sincsen *azné* párja. Még hozzá lehetne fűzni ehhez azt is, hogy ámbár más nyelvekben a melléknévnek is van külön hímnemű és nőnemű alakja, a németben *lieber* és *liebe*, a franciában *cher* és *chère*, az olaszban *caro* és *cara*, a magyarban a *kedves* mellett sincs *kedvesné*. De a személyeket jelentő nevekben bizony mi is más-más szóval különböztetjük meg a két nemet: *férfi* és *nő*, *apa* és *anya*, *bácsi* és *néni*, *veje* és *menye*; van *gazda* és *gazdasszony*, *szomszéd* és *szomszédasszony*, *háziúr* és *háziasszony* stb. Igaz, hogy gyakran kétféle a nyelvszokás, mert így beszélünk: Vannak *írók* és *írónők*, azaz férfi és női írók, ellenben azt mondjuk, hogy a műnek egyik *írója* vagy *szerzője* apáca volt, az intézetnek asszony az *igazgatója*, a háznak feleségem a *tulajdonosa*, nem pedig *tulajdonosnője*. Tompa József is *művésznőket* és *írónőket* emleget cikkében, Benkő László meg *elvtársnőt* és *úrnőt* (i. h. 166 és 171). Garmadájával lehetne sorakoztatni efféle szavakat. *Mosóné* és *varrónő* helyett nem mondhatjuk azt, hogy *mosó* és *varró*. Nem mindegy, hogy a leánynak *barátja* van-e vagy *barátnője*. Ha *sógornőmről* akarok beszélni, nem nevezhetem *sógoromnak*. A régi hitregékben voltak *istenek* és *istennők*, tehát nem lehetne azt mondani, hogy Venus volt a szerelem *istene*. Szabad talán idézni egy népdalt is: „Nincsen olyan derék *asszony*, mint *Korsósné komámasszony*.” Jaj, ez még csak az igazi „nőstényítés”! Itt háromszor is ki van fejezve, hogy Korsós né nem férfi, hanem nő. Talán jobban kellene a nyelvkincsel gazdálkodni, hiszen a takarékoság mindig hasznos, mondjuk hát így, rím nélkül: „Nincsen olyan derék ember, mint Korsós né, az én komám.” Utóvégre a nő is ember, és Korsós nével éppúgy komaságban van a beszélő, mint Korsós urammal. Vagy talán korszerűsítsük a népdalt, és mondjuk inkább így: *Korsós komámasszony*, sőt *Korsós elvtársnő*, azt az újságcikket kö vetve, amely így nevezte *Szotáknét*: *Szoták elvtársnő*.

Nem szabatos Benkő Lászlónak az a megállapítása, amely szerint én is e lismerem „annak a lehetőségét, hogy bizonyos esetekben a nők is megnevezhetők a nemi megkülönböztetés kifejezése nélkül” (i. h. 170), én ugyanis csak egyetlen kivételt ismertem el, a leányiskolákban meghonosult nyelvszokást (MNy. 55: 266). Továbbá nem lehet itt „a nevek ritmikájával” se bizonyítani, mert ha beszéd és írás közben ügyelünk is a jóhangzásra, nem a családnévnek

hosszúságán vagy rövidségén fordul meg, hogy melyik névhasználat a helyes, a *Hámori*, *Vértes*, *Sal-e* vagy pedig ez: *Hámori Antónia*, *Vértes Edit*, *Sal Éva*.

Azt az érvelésemet, hogy más nyelvekben sem szokták a nőket pusztán vezetéknevükkel megnevezni, ellenfeleim nem cáfolgatták. Csak Tompa József mondott annyit, hogy a német sportnyelvben szintén „gyakori a nőre vonatkozó, *Geißler*-típusú családi név is” (i. h. 168). Erre nézve is kérem és várom az idegen nyelvek szakértőinek hozzászólását, azt is, hogy a német nyelvhelyességi írók hogyan ítélik meg a nőknek ilyen *Geißler*-féle emlegetését. Én csupán angol, német, francia és olasz példákat említettem. Szláv nyelveket, sajnos, nem tudok, tehát ezekre készakarva nem tértem ki, de Kapás Ferenc hozzászólása most alkalmat ad arra, hogy egy új szempontból is rámutassak az enyémmel ellenkező felfogás gyöngéjére. A szláv nyelvekben tudniillik még az apától örökölt családnévnek is többnyire van külön női alakja, a végén így vagy úgy módosított változata, például *Soltész Ilona* szlovákul *Elena Soltészova*, ennek a nyelvi jelenségnek részletesebb ismertetésére azonban természetesen csak szlavista vállalkozhatna. A Magyar Nyelvnek egy régebbi kötetében egy kérdésre adott felelet világítja meg röviden a szláv nyelveknek ezt a sajátosságát, idézett példám is onnan való (22: 75). A cikkemmel vitatkozók figyelme erre nem terjedt ki.

Ők azzal érveltek a maguk igaza mellett, hogy „mai társadalmi viszonyaink közt a férfiak és a nők egyenjogúságát korszerűbben segíti (és tükrözi) a fiúk és a lányok egyforma iskolai megnevezése, megszólítása”, azonkívül „mai társadalmunkban . . . a nők egyenjogúságának kiterebélyesedésével egyre gyakrabban adódik olyan alkalom, amikor nem a nemek szerint megkülönböztetve nevezünk meg bizonyos személyeket, hanem egészen más szempontból” (i. h. 168—9 és 170). Akik így vélekednek, mennél hamarabb írjanak át a szláv országokba az Akadémiáknak, figyelmeztetve őket arra, hogy ha nyelvművelésük „a társadalomnak és a társadalom javát szolgáló nyelvtudománynak hasznos munkát” akar végezni (i. h. 163), sürgősen korszerűsítsék a szláv nyelveket, küszöböljék ki belőlük azt az ósdi szokást, hogy a családnemeknek női alakjuk is van, szólítsák az iskolában egyformán a fiúkat és a lányokat, ha pedig a nő valamely üzemben vagy vállalatban prémiumot kap, vagy ha részt vesz valamilyen küldöttségben, értekezleten stb. (i. h. 170), akkor a családnévnek férfit jelölő alakjával nevezzék meg, így írjanak róla az újságban, hiszen a szláv országokban is fejlődött a társadalom, ott is kiterebélyesedett a nők egyenjogúsága, s ennek ki kell fejeződnie a nők megnevezésében is. Én azonban úgy gondolom, jobb lesz, ha nem csinálunk ebből társadalomfejlődési ügyet. Nem jogi kérdés ez, hanem nyelvi. A jogászok kétféleképpen okoskodhatnak. Az egyik mondhatja azt, hogy a nőket is megilleti a pusztá vezetéknéven való emlegetés kiváltsága, éppúgy, mint a férfiakat. A másik azzal felelhet erre, hogy a nőknek még több joguk van, mint a férfiaknak, mert Szabó János nem követelheti meg, hogy családnévéhez mindig hozzáfűzzék a keresztnévét is, Szabó Máriának pedig megvan ez a joga, az ő nevét nem lehet pusztá *Szabó*-vá rövidíteni.

Engem tán senki sem számít a merev és kelleténél szigorúbb mértéket alkalmazó nyelvművelők közé, hisz én írtam egy kissé részletesebb tanulmányt a hibás nyelvi hibáztatásokról, a nyelvhelyességi babonákról. Higgadtan és megfontolva szoktam véleményről mondani a nyelvművelés kérdéseiben. Tudom azt is, hogy tévedni emberi dolog. A már említett Magyar nyelvhelyességben azt olvasom (1. kiadás 17), hogy Verseghy Ferencnek ilyen volt az a sokszor

emlegetett ipszilonista írásmódja: *látytya, bánynya*. Nincs kezem ügyében Verseghynek egyetlen műve sem, tehát közvetlen tapasztalásból nem tudom megállapítani, csakugyan így írt-e vagy másképpen. Egyéb forrásaim ugyanis mást mondanak. Vörösmarty ilyen példákat idéz: *álltya, köszönnye, oktattya* (Összes Munkái, 1884–85-i kiadás, 8: 204, az Ypsilon-háború című vígjátékban), Simonyi szintén: *honnya, bottya* (Az új helyesírás. Nyelvészeti Füzetek 5. sz. 34), Balassa József is A magyar nyelv életrajzában: *álltyon, mennyen, fonnyunk, bottya, baráttya* (115), Kniezsa István ugyanígy: *lálttya* (A magyar helyesírás története 1952. 20), Terestyéni Ferencnek Verseghy műveiből való idézeteiben is ilyen írásmódok vannak: *szerettyük, felfordítotttya, közakarattyát, megkívánnya* (MNY. 53: 21, 22, 24), Gáldi László idézetében pedig: *akarattyával* (Nyr. 81: 272). Mármost ki tévedett? Ezek az írók mind-e vagy a Magyar nyelvhelyesség cikkének szerzője? Mindnyájan tévedhetünk. Én is tévedtem már, de akkor helyre is igazítottam magamat, mert azt hirdetem én is, amit Simonyi írt egy vitatkozása közben, s ezt, úgy vélem, mindenkinek el kell fogadnia: „... a hiba bevallása a tudományos módszernek legelemibb kötelessége” (Nyr. 27: 226).

Nagy J. Béla

Az -ä végű tulajdonnevek ragozása

Írásomat vitacikknek szánom. Azt szeretném, ha mások hozzászólásaival együtt megoldanánk ennek a nem gyakran előforduló, de az eddigi rendszerbe bele nem illő csekélyke szócsoporthoz írását és ejtését.

A tulajdonnevekhez más szabályok szerint kapcsolódnak a ragok és egyéb toldalékok, mint a köznevekhez (vö. MMNYR. 1: 329–30). A tulajdonneveknek általában nincsenek tövváltozataik, változatlan tövhöz kapcsolódnak a toldalékok akkor is, ha a név köznévi változatában váltakozó tövet találunk. A szabály nemcsak a személynevekre, hanem a helynevekre, sőt egyéb tulajdonnevekre is vonatkozik. Vezetékneveink és helyneveink jelentékeny hányada köznévi eredetű és alapalakjukban (szótári tövükben) rendszerint csak a nagy kezdőbetű különbözteti meg őket a köznévtől. Ragozás közben azonban gyakran egyéb különbségek is jelentkeznek:

1. Az úgynevezett egyalakú névszótövekben a nyílt kötőhangzós közneveknek tulajdonnévként való használatakor a kötőhangzót nem használjuk: *aranyat, vasat, csehet, várat*, de *Aranyt*, (olvastam Móricztól a) *Sáraranyt, Vast, Cseht, Dombóvárt*.

2. A többalakú névszótövek közül a hangzóhiányos változatú névszótövekben a tulajdonneveknek általában nincs hangzóhiányos tövük (helynevekben azonban néhol: *egri*, de már *Egert, Szeghalmon*), pl. *fodrot, bokrot, sólymot, ajkon*, de *Fodort, Bokort, Sólyomot, Ajakon* (Ajak egy Szabolcs-Szatmár megyei község).

3. A többelseji időtartamot váltakoztató tövekben a rövid magánhangzó csak a köznevekben használatos: *reze, szele, bogarat, darazsat, madarat, kereket, sugarat, szekeret, sarat*, de *Rézt, Szélt, Bogárt, Darázst, Madárt, Keréket, Sugárt, Szekért* (de a *Göncölszekeret*), *Abasárt*.

4. A *v* tövű és a véghangzóhiányos névszókban a *v*-s, valamint a csonka *tő* csak a köznevekben jelentkezik: *követ, kövön, varjat* (de *varjút* is), *tövet*,

tövön, de *Kőt*, (megláttuk az) *Írottkőt*, (voltunk) *Hollókön*, *Varjút*, *Ároktőt*, *Ároktön*.

A tulajdonnév tótana tehát változatlanabb, egyhangúbb, mint a közneveké. Az *-a*, *-e* végű tulajdonnevekhez azonban ugyanúgy kapcsolódnak a toldalékok, mint a hasonló köznevekhez: *rókának*, *kaszát*, *szendével* és ugyanígy *Rókának*, *Kaszát*, *Szendével*. Ez a szabály vonatkozik az *-a*, *-e* végű idegen tulajdonnevekre is: *Bolognába*, *Firenzébe*, *Tulából*, *Ordzsonikidzéből*, *Swinemündébe*, *Jokohamába*, *Gambettával*, *Goethének* (láttam már így is: *Goethenek*, kiejtve: *gőtének*). Nem kivételek természetesen az *-a*, *-e* végű finn tulajdonnevek sem: *Heinolába*, *Tamperébe*, *Ravilának* stb.

De mi legyen az ugyancsak gyakran előforduló *-ä* végű tulajdonnevekkel? Itt van a híres nyelvész, *Setälä!* Hogy ragozzuk a nevét? *Setälä-nek*, *Setälä-vel* (mondani így mondjuk: *szételének*, *szételével*). Sokan jártak már a *Jyväskylä* nevű középfinn városban. Láttam *Jyväskylä-t*, *Jyväskylä-be* utaztam? (Kiejtés szerint körülbelül: *jüveszkülét*, *jüveszkülébe*). Itt tehát az írás és kiejtés nem fedi egymást. Más megoldást azonban nem tudnék ajánlani. A finn tulajdonneveket tehát véleményem szerint felemásan kell ragozni:

1. Az *-a*, *-e* végűeket a többi magyar és idegen tulajdonnév mintájára hosszú hangzóval (írásban és ejtésben egyaránt): *Kotkába*, *Vaasából*, *Hämébe* (olv. *kotkába*, *vászából*, *hemébe*).

2. Az *-ä* végűek írásképét meghagyjuk, de a kiejtésben az *-e* végű tulajdonnevek mintájára ragozzuk: *Kittilä-be*, *Mäkelä-vel* (olv. *kittilébe*, *mekélével*). Kivétel csak az *-ää* végződés, ahol ejtésben is megtartjuk a hosszú *e*-t: *Hyvinkääbe*, *Lahdenpäävel* (olv. *hüvinkébe*, *lahdēnpēvel*).

Kálmán Béla

Vosztok 3, Vosztok 4

Napjainkban nagy tudományos és technikai események tanúi vagyunk. A szovjet tudósok immár a harmadik és a negyedik űrhajót bocsátották a Föld körüli útjára a harmadik és a negyedik űrhajóssal. Napilapjaink hatalmas címekben jelentették a szenzációs híreket, s napokon keresztül *Vosztok 3* és *Vosztok 4* alakban közölték az űrhajók nevét. Amikor az első Vosztok megtette diadalmas útját, még csak *Vosztok* volt a neve, mert ha mindenki biztosra vette is, hogy az első űrhajót követni fogja a második és a többi is, azt mégsem tudhatta senki, hogy a következők is a *Vosztok* nevet fogják viselni. Mivel a második űrhajó is *Vosztok* lett, számmal kellett az elsőtől megkülönböztetni, ugyanúgy a harmadik és negyedik Vosztokot is. Ez eddig természetes, nincsen benne semmi különös. Az már más kérdés, hogyan helyes ez a megkülönböztető számhasználat.

Ez a Vosztok 3 sorrend mindenképpen bántja nyelvérzékemet. Én csak így tartom helyesnek: a *harmadik* (3. v. III.) *Vosztok*, a *negyedik* (4. v. IV.) *Vosztok* stb. A magyarban a sorszámot mint jelzőt a jelzett szó elé tesszük. A németben jók az ilyen címek: *Lehrstück 3 (drei)*, *Drittes Lehrstück*; a franciában is: *Leçon 3 (trois)* és *Troisième leçon* („Lecke három” és „Harmadik lecke”). A magyarban csak így lehetséges: *Harmadik lecke*, mert magyarul így beszélünk: az *első* kerület, a *harmadik* békekölcsön, az *ötödik* osztály, a *VII. labdarúgó*

VB., a XX. század. A *Vosztok 3* sorrend úgy keletkezhetett, hogy a magyar hírvevő siettében szó szerint fordította a *Восток 3* nevet.

Valaki azt vethetné ez ellen, hogy a *Vosztok 3* olyan használat, mint a *T-34, TU-104* stb., vagyis az elnevezésben levő szám egy nagyobb sorozat számát jelenti. Csakhogy a *Vosztok*okat még nem gyártják sorozatban, az általuk viselt számok a megjelenésük sorrendjét jelentik, tehát saját számuk, míg a *TU-104* jelzést az egész sorozat repülőgép viseli, azaz nem az egyed saját sorszáma.

A Természettudományi Közlöny 1960. júniusi számában érdekes cikk jelent meg Nagy Ernő gépészmérnök tollából A szovjet űrkutatás újabb eredményei címen. A cikk megjelenésekor még csak a szputnyikok és a lunyikok voltak ismeretesek. Ebből a cikkből idézem: „A *III. szputnyik* felbocsátásának második évfordulóján került sor annak a mesterséges holdnak a felbocsátására, amelyet egyelőre még 'félhivatalosan' *IV. szputnyik*nak szoktunk nevezni” (243). — Tovább: „A *III. lunyik*ot pl. a hivatalos szovjet jelentés 'úrállomásnak' nevezte” (243). A cikkben még kilencszer előfordul a *III. és IV. szputnyik* és még egyszer a *III. lunyik* elnevezés, mindig helyes sorrendben írva. Mennyire bántaná nyelvérzékünket, ha itt „szputnyik 4, lunyik 3” elnevezést találánk.

Érdekes és öröndetes, hogy a napilapok az űrhajósokat mindig helyesen így nevezték: *az első, a második stb. űrhajós*, legfeljebb így: *az egyes számú, a kettes számú űrhajós*, ami szintén helyes a magyarban. Csak az űrhajókat számozták magyartalanul.

Az sem mentheti a *Vosztok 3* használatát, hogy a számnévnek ilyen hátravetett használata nyelvünkben másutt is előfordul, főképpen azonos nevű egyének nevének megkülönböztetésére, pl. a sportban: *Pál I., Pál II.*, vagy nagyobb testületeknél (rendőrség, Beszkárt): *Kovács 35 János*. Itt a rövidségre való törekvés, a gyakorlatiasság indokolhatná ezt a sorrendet, de ilyenkor is helyesebb és magyarosabb lenne: *az első, második Pál*, vagy *az egyes, kettes Pál*, a *harmincötös Kovács János*.

Reméljük, hogy ha majd megjelennek a következő *Vosztok*ok, azokat már így fogják számozni napilapjaink: *az ötödik Vosztok, a hatodik Vosztok* stb.

P. Balázs János

A javító toll nyomában

I.

A fordítói munka legfontosabb része, nálam legalábbis: a javítás. Később, amikor már elegendő gyakorlatom volt, úgyhogy kiszámíthattam, mikorra érek a vállalt munka végére: egy nyomtatott oldal „előkészítésére” (olvasás, kipreparálás stb.) körülbelül öt percet szántam, a gépbemondásra tizet-tizenötöt, a nyers szöveg javítására nehézsége szerint húszat-harmincat, a végleges, gépelés előtti átnézésre ötöt, a benyújtandó kézirat átolvasására, a javítások átmásolására (a másod-harmadpéldányra), lektori megbeszélésekre újabb tizenötöt. A nyers fordítás javítása nemcsak mennyiségre kívánta a legtöbb időt, ezen dőlt el a fordítás minősége is. Nagyobb sértést lektor nem követett el velem szemben, mint az, aki megkérdezte: nem történt-e itt tévedés, nem a nyersfordítást küldtem-e be neki?

Ha az ember ír: a maga idegrendszeréből ömlik a mondat; a gondolat meghatározta tervét, a belénk rögzött szokás kifejtése módját. A javítás itt nem annyira a suta szöveg, inkább a tartalmi lazaságok kiigazítására szolgál, és sikerült írásban jelentéktelen. A nyersfordítás azonban két nyelv és két írói egyéniség torz hibridjeként nyögdel a papíron, s rendbeszedni s a tolmácsolt mondat szövetéből s a magunk írói ízléséből valami egységes, élő dolgot csinálni: nem megy olyan könnyen. Az ember itt húz, ott betold, szavakat dobál s cserél, amíg végre belenyugszik az előtte álló mondatba. Az egész munka merőben ösztönös; ahogy egy gyakorlott szabász igazíthat, húzogathat a más kéz fuserálta ruhán, amíg csak olyan nem lesz, mintha az ő ruhája volna. De éppen mert jórészt ösztönös: egész szervezetünk részt vesz benne, s bár sokkal gépiesebbnek, unalmasabbnak tűnik fel, mint az értelmet szórakoztató nyersfordítás, mégis, jobban kimeríti a fordítót.

Engem mindig izgatott az ösztönös, az értelem fénye elől a szervezet, a lélek mélyeibe búvó. Tán ezért ragadt rám az a címke, hogy irracionalista vagyok. Holott az igazi racionalista nem az, aki az értelem tornyába zárja magát, s ott készen kapott vagy maga csinálta fogalmakkal játszik, s nem vesz tudomást arról, ami kívüle van, hanem az, aki mint egy nyugtalan, kutató fénycsóvával, minél mélyebbre próbál a rációval a sötét tengerbe, a kikutathatlannak tűnő ösztönösbe, az „irracionálisba” levilágítani, s nem nyugszik, amíg azt, ami csipeszei elől a megmagyarázhatatlanba újra és újra visszacsúszik, valahogy mégis meg nem fogja, s nem együgyű álfölénnyel, vulgárracionalistaként, hanem a maga összetettségében magyarázza meg. Megfejteti, hogy mit miért javítunk: a fordítói munkában ez az „ösztönös” vadászata. A fordítói koromból itt maradt munkafüzetek közt alig van, amelyben ott ne látnám a négy szót, melyet e tanulmány címéül választottam. Azaz végigmenni a javító toll vagy ceruza útjain, az értelem mécsével az ösztönösség nyomán, s leleplezni, hogy melyik vonás mért is került oda. Lehetetlen, hogy az ember napi három-négy órában csináljon esztendőkön át valamit, s ne tudja, miért.

A szándékot jelző cím alá oda is került egy-egy oldalnyi, féloldalnyi jegyzet, de a munka iramában a tervbe vett tanulmány (a fordítói robotot áttelekesítőkhöz talán a legérdekesebb) valahogy mégsem készült el. S most itt vagyok; kiértem a fordítás erdejéből, s lassan a „kútfők”: a Karerina Anna, az Első Péter stb. kéziratai is elúsztak, kályhákba, nyomdákba, pincelyukba, úgyhogy ha akarnám se tudnám annyi év után a javító toll nyomát követni rajtuk. Vagy föladom hát, hogy sokéves mulatságomról számot adjak, vagy a meglevő frissebb papírnyalábok közül emelek ki egyet, s jelzem az utolsó percben: mi is ebben az öröm. Arra már nincs időm, hogy úgy csináljam, ahogyan akartam; Tolsztoj, Shakespeare mondatai helyett egy egész egyszerű színdarabocskát húzok ki, amelynek inkább csak színpadi becse van, irodalmi alig; arra azonban igen alkalmas, hogy a javítói munkát egyszerű mondatokon legelemibb villanásaiban (az irracionálist szinte domesztikálva) mutassa be.

Módszerünk igen egyszerű lesz. Végigmegyünk a darab első színén, s megállunk, ahol sűrűbb a ceruzanyom (mert ebben az esetben a toll: ceruza), s egy percre elgondolkozunk, mi volt a javítás oka. Az első szín végére megkaptuk a főbb okcsoportokat, s ezekhez keresünk a darab hátralevő részeiben jellemző példákat. A javításokat figyelve természetesen nem azt nézzük, hogy helyesek voltak-e, hanem hogy miért történtek. Az egyik legkegyetlenebb lektorom azt állította, hogy a gépelt szövegen végzett javításaim, amelyekbe ő is beléláthatott, majd mindig rontanak. Azok persze többnyire kényes helyek voltak, ahol a mérleg többször is ingott, s utolsó pillanatban, mielőtt a kézirat a kezemből kiment, még egyszer átcsapott. Lehet, hogy a lektorra tett olvasó itt is ilyesmit érez majd nemegyszer. De ha rossz is a javítás, meg tudom magyarázni, hogy mért tettem. S mi itt nem stilisztikai törvénykönyvet készítünk: az ösztönt akarjuk meglepni, amit reflexeivel a szervezet bozótjából kicsap.

Az első jelenetben (1935-ben vagyunk) a kis szovjet „nagyságos asszony”, akinek azonkívül, hogy férjének segít, nincs munkája, van viszont cselédje, most jött meg a sielésből, s a cseléddel beszélget. „Hanem micsoda hó! — számol be a hősnő a sítúráról. — Mint gyerekkoromban, hátraszegtem a fejem, s nyeltem, mint a fagylaltot.” A javítás: „Hátraszegtem a fejem, mint gyerekkoromban, s nyeltem, mintha fagylalt lett volna.” Ez a „hátraszegtem a fejem” a mondat élére ütve jobban festi a helyzetet; a hosszú á-ban szinte érezzük a túra utáni friss, boldog lélegzetet, míg „mint gyerekkoromban” a mondat élén, inkább írott nyelvre vall, vérdiktálta élőbeszédben nem valószínű. „Nyeltem, mint a fagylaltot” helyett a bőbeszédűbb, „mintha fagylalt lett volna” egy árnyalattal tán szintén valószínűbb, de prozódiai oka is van: a hosszabb mondatkifutás jobban igazodik az előző két mondatélemhez („hátraszegtem a fejem, mint gyerekkoromban”).

Jön a férj; a dorombolásra tartott, rádióra táncoló asszonyka bebúvik a szekrénybe, onnét morog ki. A férj rázárja: ő mint a kiskutya, panaszosan nyüszít. „Ahá. Megijedt, igen tisztelt kutya. Bocsánatot kérünk?” — adja vissza szó szerint, de rosszul a nyersfordítás. De csak egy névelőt kell közbeszúrni: „megijedt az igen tisztelt kutya?” — s azzal, hogy harmadik személyben beszéltünk arról, aki a szekrényben van, a játék kedvesebb, s mintha a mondat is magyarosabb volna. Az idétlen „bocsánatot kérünk” is előbb így: „kérünk bocsánatot?” A nap, mint megtudjuk, épp évforduló; a házasság egy éve ismerkedtek össze. A férj hoz is valamit, amit az orosz Nóra boldogan csomagol ki. „Zene!” — mondja a nyersfordítás, mert egy apró, játék zenedoboz

van a csomagban. A javító úgy érzi, jobb azt mondatnia: „Muzsika”. Ebben a bongó szóban benne van a kis játékláda, de a hálásan gügyögő asszony is. S az is, hogy egy szinonimacsere mit változtat a hangulaton.

A fiatalok eltökélik, hogy becsípnék (vagy ahogy kijavítjuk: „leisszák magukat”) kettesben, s csakugyan inni kezdenek a jövő év november 15-re a harmincöt-harminchatosra, végül a harmincnyolcasra is. „Az öt éviinket fogjuk akkor ünnepelni.” S mi nem bánjuk, hogy egy ilyen botlás is belekerült a javítandók közé. Az „öt év” itt a pjtatyiletka, s azt legfőllebb *ötéves terv*-vel lehet fordítani. S minthogy a szórend is hibás, a toll így javít: „Akkor fogjuk az ötéves tervünket ünnepelni.” „Kíváncsi vagyok, mit csinálunk majd harmincnyolcban.” De a jellemrajz itt egy kis változtatást ajánl. „Érdekes volna tudni, hol leszünk harmincnyolcban.” Tulajdonképpen elég lenne a „jó volna tudni”; de a hősnő szájában valószínűbb az „érdekes”. Arról nem is szólva, hogy így egy arányosan épült hét-hét szótagú részből álló mondatot kapunk, egy friss alliterációval. „Hisz az csak négy év múlva lesz” (magyarosabbnak éreztük úgy, hogy „még négy év múlva lesz”) „Addigra öregek, vének leszünk.” A második *vén*ek már a nyersfordításban is a megismételt *öreg* helyett áll. De a javító toll kevésnek érzi: „Addigra vénséges vének leszünk” — veti be a szép magyar szerkezetet. „Te belekerülsz a huszonnyolcba, én a huszonöt*be*.” Nem tudom, igazam van-e: ebben a mondatban csúnyább magyartalanságot érzek, mint ha valami nyelvhelyességi ősbűnt dobtam volna be, például azt, hogy „jól nézel ki”. „Te a huszonnyolcban jársz, én a huszonötben” — tünteti el a toll. S hogy néha egyetlenegy betű hogy választja el a „magyarost” s „magyartalant”, a következő javítás mutatja. A két iszogató fiatal hurrát kiált ötéves tervük zárónapjára. „Hurrá! ezerkilencszázharmincnyolcszor hurrá” — mondja az asszony. „Ezerkilencszázharmincnyolcszoros hurrá” — mondja a toll.

A mérnök férj aranymosója tervéről kezd mesélni, melynek a rajzait különben az ügyes kezű asszonyka készítette, „Hihetetlen lármát csináltak” — mondja a konkurrens kazahsztániakról. „Hihetetlen, milyen lármát csaptak”: a javítás, főként a betoldott *milyen*, nyilván az elbeszélés elevevességét szolgálta. A férj szurkol (purista képmutatásból nem mer *drukkolni*), hogy a népbiztosság mit szól az aranymosójához. Az asszony azonban helyette is biztos a dolgában. „Bolond is vagy, a te aranymosód lesz a legjobb.” A mondat dramatizálása megint némi szószaporítással történik. „Bolond is vagy akkor (tudniillik, ha drukkolsz), a te aranymosód *úgyis* a legjobb lesz.” Ez az *úgyis* az asszony viszonyát is jelzi férje bármely munkájához. A férj közben eszik. „A leves ízlik?” kérdi a nyersfordítás. „Ízlik a leves?” — a javítás. Elég lenne az is, hogy „ízlik?”, hisz látjuk, mit eszik, de akkor a lektor nem lelne meg egy szót.

Az asszony közben a maga kirándulásáról is be akar számolni. „Igaz is! nem meséltem el neked a legfontosabbat.” A toll azt gondolja, legyen: „Hanem igaz is!” s hogy egy eleven beszámolóban a „legfontosabb” nem cammoghat holmi mesélés után. „A legfontosabbat meg el sem mondom neked.” S elmondja, hogy tévedt el csaknem a Városliget-féle Szokolnyiki-parkban. Hirtelen rettenetes érzés fogta el. „Úgy rémlett, hogy Moszkva messze van, messze, s én ott vagyok valahol távol északon, körülöttem farkasok, medvék, ragadozó madarak. Hú, hogy megszeppentem, még el is bögtem magam az ijedtségtől.” A mondat első felében csak egy *nagyon*-t toldtam be: „Moszva messze van, nagyon messze”, de a sok többes számba tett fenevad: „medvék, farkasok”

— úgy látszik — idegesített, az egyes szám a magyar nyelv előjoga. „Farkas, medve”, de már a *ragadozó madarak* előtt megtorpantam, s hagytam, legyen *ragadozó madarak*. „Körülöttem farkas, medve, ragadozó madarak” — ebben viszont már stilisztikai mérlegelés érzik. A helyes, ha az egyes számra tértem át, nyilván ez lett volna: „medve, farkas, mindenféle ragadozó madár.” Az *ijedségtől* helyett *ijedtemben* („el is bőgtem magam ijedtemben”) a magyar nyelv szép erőmutatványa. Más kalandja is volt még a sítúrán. „Az úton hazafelé pedig megsebesítettem a símmel egy rendkívül kövér embert.” Az adott asszony ezt így aligha mondhatja. A tollnak, amíg átsuhan rajta, dramatizálni kell a mondatot. „Az úton meg, hazafelé, megsebesítettem egy embert a símmel, de hogy milyen kövér ember volt az!” „Ez a mai ostoba és boldog nap” — zárja be a beszámolót. Jó példa, hogy a rossz szórend hogy gyilkol meg mindent: magyarságot, jellemzést, hangulatot. „Ostoba és boldog nap ez a mai.”

A beszéd most a Jenyiszej vidéki bánya igazgatónőjére tér, akinek a képe benn van a Pravdában, s mint rögtön gyanítjuk, lesz szerepe ebben a drámában is. „Ti aranyásók folyton dicséritek egymást” — mondja a kalitban tartott asszony, aki nem szereti, ha más nőt dicsérnek előtte. A javítás: „ti aranyásók folyton egymást dicséritek”. Gondolkozom, s nem tudom eldönteni, melyik a helyes. A mondat fénykarikájába, melyet a főszereplő szóra vetít a nyelvtan, egyik esetben a *dicséritek* lép be, a másikban az *egymást*. De hát mit is akart mondani? Hogy dicsérik egymást, vagy hogy egymást dicsérik?

Hogy a Pravda-beli nő ne túlságosan gyorsan toppanjon be, történik egy s más: a rádióból például Mignon dala szól, s az asszonykának erről anyja jut eszébe, a krasznodari zenetanárnő, aki őt is tanította. „Olyan nevetséges volt, mikor kihívt.” *Nevetséges* : ez sok. A helyes színonima: *mulatságos* ; bár a *nevetséges*-t is meg lehet védeni. „S esténként, mikor papa megjött a hivatalból” — meséli tovább. Itt mindjárt meglátjuk, hogy a kötőszók megválasztása is milyen gondja lehet a javítónak, főleg hogy a mondat élén járó vagy hátravetett kötőszót használunk-e (vagy egváltalán használunk-e kötőszót) „Esténként meg, amikor papa megjött.” Hiába csúfolta ki Molière egy quouique-ért tudós nőt, ez a *meg* az *esténként* után mintha jobban hozná a mesélés hangulatát. S mindjárt utána egy másik imponderabilia, amely az értelem számára mégis megfejtendő: „Az egész Krasznodar csupa fehér, mint valami játék-város a mesében” — írja le szülővárosát. A javítás egy elvett s egy hozzátett szótag; „egész Krasznodar csupa fehérség”. A *fehérség* a javító érzése szerint jobban beborítja, már csak két *é*-jével s absztrakt voltával is, mint valami puha paplan a várost, s a névelőtlen *egész* is mintha jobban végigfutna Krasznodaron, mint ha a hozzáragadt *az* egy más ritmusú képletbe fogja.

A mesélőt az emlékezés bölcselkedővé is teszi. „Tudod Herman, nekem mindig úgy rémlik, hogy én ott hagytam egy másik városban a gyerekkorom, messze, igen messze, de az nem ért véget, folytatódik, csak nélkülem.” Az orosz *kazszetszja* mindig külön mérlegelés tárgya; legalább hét-nyolcféleképp fordítható a hely természete szerint, s itt a javító a szürke „úgy tűnik fel”-t helyénvalóbbnak érezte a „rémlik”-nél. „Hogy én ott hagytam egy másik városban”: a kiemelt szó itt a *másik* vagy inkább *más város*, azt kell az ige elé tenni: „mindig úgy tűnik föl, hogy egy más városban hagytam a gyerekkorom”, s most megint a kötőszó: a *de*, melyből a nyersfordításban kettő is van, s a javító mindkettőt elnyomja, „s az nem is ért véget, folytatódik, csak nélkü-

lem". Azzal, hogy a kötőszók skáláján kissé közelebb húzódtunk az ellentétéstől a kapcsoló felé; az emlékezés oldottabb, líraibb hangvételéhez simultunk a nyelvtanunkkal is.

Az évfordulón persze a megismerkedésük is szóba került. Bélest ettek (szó, melyet iparkodtunk meghonosítani a *pírog* helyett), „három moziban voltunk” — mondja a férfi. (A javító az *is*-ek nagy barátja, itt is közbeszúr egyet: „három moziban *is* voltunk”). „S mind a háromban ugyanazt a filmet néztük meg.” A javító szerint: „ugyanazt a filmet láttuk”. A *megnézni* közelebb esik az agyhoz, az akarathoz, a *láttuk* a pusztá érzékeléshez; s a friss szerelmesek nyilván nem „megnézni” ültek be, csak láttak, miközben ott ültek.

Az asszony a férje kedvéért otthagyta az orvosi egyetemet. A férjet ez bántja; a feleség szerint „erről nem kéne beszélned”. A javítás más szinonimát választ az orosz *nado*-ra. „Erről nem szabadna”, s még azt is hozzáteszi (az a gyanúm, felületes ritmikái okból): „sohasem beszélni”. De hisz a kis nagyságos asszony nem egész tétlen, a férje rajzait csinálja. „A te munkád az enyémmé vált, mert te: én vagy.” Az egyémmé vált absztraktabb, mint a ceruza szeretné; de a javítás is sok: „a te munkád az enyém is lett”; elég lenne: „az enyém is”. A „mert te én vagy”: rossz. A nyersfordítóban, úgy látszik, Ady egyik verse (Óda egy szomorú emberhez) villant föl — a gyönyörű sorvég: „te: Én” — s ebből szeretett volna valamit ide belökni. A javítás: „mert te: az én.”

Ezután már igazán csak a szakítás lehetőségére gondolhatnak, hogy a hősnő egy szép napon elmegy. „Sírsz majd?” „Sírok.” Amire a hősnő a sztereotíp orosz szavak egyikével felel. „Úgy bizony” — diktálom én hirtelenjében. „De az ám!” — érzi jobbnak az ösztön, mint ellenőr. De hátha az asszonyka ábrándul ki öbelőle, veti föl a férj. „Csakhogy erre nem kerül sor soha, így határoztam, s én vagyok a világ legmakacsabb embere.” A javítót megböki ez az „erre”. Mert mi az, amire itt mutatni kell: az előző mondat állítmánya, ami valóban közel van, vagy az elszakadás, ami hitük szerint igen messze. S az utóbbit választja. „Csakhogy erre nem kerülhet sor.” Mért jobb ez a ható ige, mint a pusztá kijelentés mögött a nagyhangú *soha*? Nyilván mert a nő szívére mutat, abból következik, hogy nem kerül, s nem mint a világrend végzését állítja oda. „Így határoztam”: egy kicsit erős. Még akkor is, ha a szerző jellemezni akarta vele a Nóráját, szándékként mondatva, amiről a szerelmes asszony is tudja, hogy szívének kényszere. „Ezt én eldöntöttem” — próbáltuk enyhíteni — „s én a világ legmakacsabb embere vagyok”. A ceruza nyomok szerint itt megint lebegett a szórend mérlege: mi nyom többet, az *én* vagy a *makacs ember*? S nem úgy jobb-e: „én vagyok a legmakacsabb ember a világon”?

Isznak; ez alkalommal a kalitkában nevelt kis varjascskájukra. „Igyunk rá, magunkra.” A magyar mondja még versben is; „igyunk rája”. Csakhogy a *rá* itt nem személy. A javítás „igyunk az ő egészségére, a mienkre”: bizony prózai. S még egy akkort az északról, amely majd sorsukká lesz:

„Most szörnyű lehet ott valahol északon!” De az efféle felkiáltást, mint láttuk már, csak a kiemelt szóval lehet hitelesen kezdeni. „Szörnyű lehet most ott” (inkább vállaljuk a két egytagú határozószó torlódását), „északon valahol”. Az *észak* így szinte visszaekhoz a *szörnyű*-nek, s a *valahol* csak mintegy bizonytalan hahó rezeg utána. Közben a mondatunk is szép arányos lesz, egy alekszandrinus sor, amely körül persze (mert az valóban szörnyű lenne) nin-

csenek hasonló sorok. S megint a medvék, amelyektől most egyikük sem fél. A hős nő sem „egyáltalán”. „Csak éljenek” — fordítja szó szerint oroszból. Mért nincs ez magyarul? Melyik nyelvkönyv magyarázza meg? Még úgyse, hogy „hadd éljenek” vagy ami még tűrhetőbb „éljenek csak”. „Éljék világuakat” — ugrik ki a javító fejéből, némi habozás után.

Ennyi enyelgés után ideje, hogy a bányaigazgató nő személyében az orosz Puppenstübébe a végzet is bevonuljon. „Ó jaj, mindenki és mindig Herman Nyikolajevicset keresi. Ó jaj, ó jaj” — mondja a becsípett háziasszony, amikor a vendég megmondja, kit keres. Ezt egy kissé természetesebbé kellett tenni „Ajja, mindég és mindenki Herman Nyikolajevicsot keresi, jaj nekem.” Az *ajja* és a *jaj nekem*, bár részek vagyunk s hangulatváltásra készek, mégis mintha egy kissé ütné egymást. A „mindenki és mindig” helyett „mindig és mindenki” a jobb ritmus, csengőbb alliteráció kedvéért kerülhetett oda. „A nevem S” — mondja a vendég. „Mária?” — kérdi az újságcikkre emlékezve a férj. No most egy választ, hogy ne egyszerűen „az” legyen, hanem egy kicsit tréfás is. „Jól mondja” — fordítja rosszul a nyers, „Pontosan” — próbál ötletesebb lenni a ceruza. „Az újságban szörnyű piszének hozták” — fordítja a hős nő az orosz. Megint egy lefülelhetetlen, de bűnösen magyartalan mondat. „Az újság szörnyű piszének hozta”: a két megspórolt raggal mintha magyarosabb volna. A javítás — „Az újságban szörnyű pisze volt” — jelzi a skálát, melynek az alsó végén a legcírádátlanabb változat sokszor, bár nem mindig a legmagyarosabb. A vendég szétnéz: „Mulatságos, sose láttam, hogy varjút tartsanak szobában.” A betoldott *még*-en („Mulatságos, *még* sohasem láttam”) lehet vitatkozni, utána megint a szórendi habozás: „varjút tartsanak szobában”, vagy „szobában varjút tartsanak” (tulajdonképp az is lehetne, hogy „varjút szobában tartsanak”). A magyar szórend — mint már Szemere Pál is megmutatta az Élet és Literatúrában — megengedi a szórendi permutációt, s minden változatnak más értelme van.

Egy-két kisebb javítást átugorva; „Nincs sárcipője?” — kiált az ittas háziasszony a vendégre. „Huj, milyen nyomot hagyott a lába!” A nyersfordítás jól mutatja, hogy minden nyelvnek van kis dolgokban is bizonyos absztrakciótűrése: a németnek sok, az oroszoknak kevesebb, a magyaroknak nagyon kevés. *Nyom*-nak nevezi, a sárcipőről leolvadt hólét, nem magyaros. „Hú, milyen tócsát csinált itt” valószínűbb. A férj jobbnak látja a másik szobába vinni a vendéget. „Hallotta, Szemjon Szemjonovics” — fordul a becsípett asszony a varjúhoz, amelynek ez a neve. „Úgy bizony.” A javítás: „Mit szól ehhez.” De egy „na lám” vagy „tessék, nézze meg az ember” is megfelelt volna. Míg azok odaát tárgyalnak, a szerelmes asszony „ide-oda lézeng a szobában”. De a toll úgy érzi, hogy lézengeni nem lehet ide-oda; az ide-oda egyenes vonalat tételez fel, a lézengés íveket. A fordítónak az a törekvése, hogy ritkább szavakat keverjen a szövegébe, néha ilyesmire vezet. „Ide-oda járkal” teljesen elég. Csöngetnek. „Az előszobából vidám hangok hallatszanak.” „Csapnak be” — javítja a toll, melynek van egy lefelé vivő pincelépője, mint fennköltebb nyelveknek létrájuk az absztrakció felé. Belép a cseléd, az utasítás szerint „nem rejtve el örömet” (nem rejtheti el örömet), Eljöttek barátai, a medikusok; az egyetemi hallgatók.” De ez az egyetemre vágyó lány most magyar cseléd, s jobban áll a szájában az, hogy *itt vannak*, mint hogy *eljöttek s egyetemi hallgatók* helyett is *egyetemisták*-at mond. Az asszonyka először megöri. „Nos? hívd be őket, hívd csak, Dunja, készíts teát! Ahá, H. N. nekünk is lesz vendégünk! De menj már gyorsan Dunja!” Ezt a mondatot, ha igazán megöri az a kis játék nő, meg kell

eleveníteni. „No és? Hívd be őket, csak hívd, Dunja, és csinálj teát. Hahó, H. N. lesz nekünk is vendégünk! De menj már, siess, Dunja! A *készíts*-ből közben megint paraszti *csinálj* lett, a *lesz* („lesz nekünk is”) a mondat fénykörébe került, s az is kiderül, hogy egy *no és*, amely pedig pesti zsargon, s egy *hohó* a javító szerint mennyivel jellemzőbb mint egy *nos és* egy *ahá*. A cseléd szaladna, de kijózanodó asszonya megállítja: „Várj, lehet, hogy nem is kell.” Ami helyett a javító azt írja, amit a hely jelent: „tán nem is volna jó”. „Sajnáltni fognak, elkezdenek rábeszéltni.” Én ugyan nem vagyok olyan ellensége a *fogni*-nak, mint egyik tanár kollegám, aki az egyetemen valahogy azt tanulta, hogy jövő idő nincsen a magyarban: de a *fog* mintha mégis messzebb tolná, ami mindjárt várható. „Sajnáltnak majd (vagy: sajnálgatnak) és (egyszerűen) rábeszélnek” (tudniillik, hogy menjek vissza az egyetemre). „Mondd azt nekik, mondd azt, hogy nem vagyok itthon, színházba mentem a férjemmel, igen-igen, színházba.” A nyomatékos ismételtetésnek minden nyelvben megvan a módja; a javítás mintha csakugyan magyarasabban ismételtetné, s a habozást is jobban ábrázolná. „Monddad nekik... mondd azt, hogy nem vagyok itthon, színházba mentem a férjemmel... igen azt... színházba.” S utána, ahogy magára marad, még egy példa az ismétlésre: „Hogy mért, mért is járnak ide?” Ahol a toll valószínűbbnek érezte, ha a köztöszót is megismételi. (Még tévován) „Hogy mért... (s most kitörve) hogy mért is járnak ide?”

A vendégek elmennek; az egyik a nyersfordítás szerint nagyon *elkeseredett* (a javító a *nekikeseredett* vagy *nekibúsult* vagy *elbúsulta magát* közt válogatott), sőt „egy levélkét is írt” azaz írt egy cédulát a volt kollegának. „Tessék” — nyújtja át a cseléd, de a rideg toll még ezt is kijavítja: „itt van”. „De legyen az akaratod szerint” — írják a levélben, s ő még ezt is jobban szereti így: „De legyen, ahogyan akartad.” A hős nő „mintha meggondolná magát, egy pillanatig némán áll”. A kicserélt ige nem biztos, hogy jobb: „egy pillanatig némán áll, mintha megbánta volna”. Aztán azt mondja: „Nos, mit tegyünk, legyen csak így”. — „Maradjunk ennyiben.”

Ezalatt azok ketten is megismerhették egymást. A vendég elmenőben azt mondja a férjnek: „Nos tehát, ha a kísérletek sikerrel járnak, hozzánk kell jönnie.” A toll a *nos*-t fölöslegesnek érezte, a szórendet sutának; nem: „hozzánk kell jönnie”, „le kell jönnie hozzánk”; ebben az is benne van, hogy Moszkvában vagyunk, s ő vidéken él. A férfi szívesen megy, hisz geológus mérnök ő voltaképp. „Ez az aranyosó tervezés csak egy... szerencsés idea.” A toll azt szeretné, ha a mérnök s a szerénység zavara már a mondat első felében érződne: „a tervezői munka... ez az aranyosó... csak olyan...” Igen ám, de a mondat vége (szerencsés idea) így nem igen illik az elsőhöz. A munka: idea? Lektor-nóm például hozhatná fel a hibás javításokra. „Miért jött?” — kérdi a feleség, mikor a vendég elment. „Miért volt itt?” javítottuk mi ki. „A tanácsban, látod, megvizsgálták a tervemet.” Ez a *látod*, mely mögött rögtön érezzük az orosz *viqyis*-t, rosszul adja azt a kis zavart büszkeséget, mellyel a férj dicsősége hírét tompítja. „A tanácsban *ugyanis* megvizsgálták a tervemet.” S persze a vendég bányájában vezetik majd be. A feleség mámoros „te, te vagy a legtehetségesebb”. „Te vagy... te... a legtehetségesebb” — valószínűsítjük az ismétlést.

El akarnak menni, megünnepelni a sikert. „A mai a mi esténk, töltsük el együtt valahol.” A toll nem szívesen áldozza fel az alliterációt (*mai, mi*), de ebben a *mi esténk*-ben, úgy látszik, nem érzi eléggé az összebújást, s betold egy

szót: a *mi esténk, kettőnké*. „Nagy kedvem volna a cirkuszhoz.” A tollnak ez megint magyartalan. „Nagy kedvem volna cirkuszba menni.” De a kis asszony letorkolja: „Elmegyünk együtt a színházba.” Ezt nem mondja így egy asszony. Az *együtt* különben is magától értetődik. „Színházba megyünk” — ennyi tökéletesen elég s helyes volna. De a javítóban ott bujkál a férfi ironia, elég furcsán javít: „Színházba megyek veled.” Azaz ő megy oda, ahova ő akar, de a férfi is kap egy szónyi vigaszt: „veled”. Azt viszont, hogy az utasítást — „az újságba tekint” — mért változtattam meg: „az újságba pillant”-ra, annak ellenére, hogy a változtatást helyesnek érzem, már nehezebb lenne megmagyarázni. A *pillant* jobban összhangban van az *újságban* magánhangzóival? Vagy rövidebb időt jelent, mint a *tekint*, s ebben az eleven asszonyban s hangulatban gyorsak a döntések. „A Nagy Színházban ma a Jevgenyij Anyegint adják.” De a *ma* fölösleges. S ha a lektorok iránti tiszteletből megtartjuk, dobjuk a mondat legárnyékfedettebb helyére, az ige után. „A Nagy Színházban a Jevgenyij Anyegint adják ma.”

Mialatt az asszony a másik szobában öltözne, a férfit is fölkeresik — telefonon — a hajdani barátai. „Igen . . . ki az? Ne tréfáljon. (Nevet.) Ki az? Nem értem. (Fölkiált:) Mihejl Te vagy az?” A fordítóba bezárt színpadi szerző ezt így hallja. „Igen . . . ki az? Ne tréfáljon kérem (nevet). Kicsoda? Nem értem . . . Mihejl Te?” Persze elhívják magukkal. „A barátságért mindenhova, adja föl az ellenkező férj végre az Anyegint, amelyért úgy látszik különben sem lelkesedik. A *mindenhová*-ból *akárhová* lesz: az *akár*-ban jobban benne van, hogy akár képtelen dologba is, a *barátságért* viszont a *barátság kedvéért* lesz, itt tompítottunk a pátoszon. Közben a színházba készülő asszony is belátta önzését. „A mai a mi napunk, s én olyan önző vagyok, igaz? Cirkuszba akarsz menni, no jó van, gyerünk. Mulatságos bohócok, beidomított vadállatok lesznek ott, mulatni fogsz, gyerünk.” A toll szinte maga is morog, vicсорít erre a mondatra. Hogy húzkodja a helyére? Amit kevésnek érez, megtoldja. „Ez a kettőnk napja.” Ahol van jobb szó, kicseréli. „S én olyan önző vagyok, ugye?” Ami fölösleges, elveti. „Cirkuszba akarsz menni, jó, gyerünk.” De főként a mulatságos bohócok s a mondat felsoroló, kijelentő jellege idegesíti. „Lesz ott bohóc” (mondja egyes számban), „amin nevetni fogsz, vadállat, idomított. Gyerünk!” Ez így tán könnyedebb. De miért „amin” a bohóc? Ennyire megveti ezt a mesterséget? Én azt hiszem ez az *ami* inkább egy kis ugrást akar a bohócra a mókájára. Hogy valóban így kellett javítania, akkor érzem, ha a nyelvtanra gondolva túljavítom. „Lesz ott bohóc, akin nevetni fogsz.”

A férfi bevallja, hogy elígérkezett. „Hamar visszajössz?” — kérdi a feleség. „Megjössz hamar?” — jelentkezik a magyar igekötő. A beállt csöndben a férjet fürni kezdi a lelkiismeret. „Kár, hogy nincsenek barátaid.” „De *hát* itt vagy te.” „De hisz itt vagy te” — adja föl a javítás a leckét, hogy megmondjuk, mi a különbség egy *hát* s egy *hisz* között. A *hisz*, az nyilván magától értetődő; a *hát* meg legfőleg a *de*-t nyújtja egy telt szájjal mondott lomha *de hát*-ra. „Csakhogy látod, nekem úgy rémlik, hogy mindegyikünknek meg kellene lennie a maga sajátos személyes életprogramjának.” Az efféle mondatok, ha sok van belőlük, a legjobb darabot is meg tudják buktatni, anélkül, hogy bármiféle ellenőr rájönne, hogy mért. „Én mégis úgy érzem, hogy mindegyikünknek kéne valamilyen külön személyes életcéljának lenni.” Ettől se vagyok elragadtatva, de mégis csak bepácolódott a szövegbe némileg. „Ha már semmiképpen sem akarsz visszamenni az egyetemre . . .” — akad el a férj. „Mi az” — biztatja még a nő. Csakhogy nem valami dörejt hallott ő az utcáról, hogy

fölríadjon: mi az. Egy kedves és nyilván ismert óhaját előhozó s abban habozó férfival áll szemben, akit inkább így bök meg: „No mi!” Az asszonynak azonban a gyerek se kell, még ha Jurijnak hívják is; ő nem akar osztozni a férjén, amin az úgy meghatódik, hogy hajlandó otthon maradni. „Nem, nem, el kell menned (ráadja a kabátját, sálját), gyere meg minél hamarébb, várlak.” A javító nem nagyon szereti a fakó ismétléseket, mert ezt írja: „De nem, el kell menned.” S utána: „gyere haza minél hamarébb, megvárlak”. Éjjel az ember nem *vár*, hanem *megvár*, tán a *haza* is ezért került a *meg* helyébe. A férjnek otthon a helye, nem kinn az éjszakában, s a *haza* erre emlékeztet. S a „hamarébb”? A krasznodari tájnyelv beütése? Nyilván a *hamarabb*-at akartam vele megkerülni, amely egy kicsit össze is cseng a hazával, s különben is monoton, habogó szó itt.

Az elhagyott feleség egyedül marad; a cselédlány jön be a házbeli rossz hírrel: „a szomszédban az a kisgyerek meghalt”. De a mondat lélektanilag jobb, ha a cseléd a gyereket mondja előbb, szinte értelmesebbé teszi utána a helyhatározót, s a végére a rettenetes igét. „Az a kisgyerek, a szomszédban . . . meghalt.” Mire a hír hallója így kiált fel: „Mi!” S mi megint örülünk a *mi micsoda* szavunknak, amelyben ezen a *mi-n* egy eltátott száj s két nagy szemgolyó nő, az elborzadás kifejezésére. Az okos és pisze szolgálo, akiből hamarosan mérnöknő lesz, elmegy a bátyjával moziba, az asszonyka meg a rádióban hallgatja Anyegint. „Némán hallgatja, aztán felugrik (amit mi, hogy az ötlet villanását jobban éreztessük, *felszökik*-re javítunk), kigyújt, s a férje rajzait szedi elő s nézegeti. „Ez mintha elpiszkosodott volna kicsit, csinálunk újat” — adja meg estéje programját. De ha az unokám nyila eltörik, nem újat kell csinálni, hanem másikat. Így hát a mi (sok szenvedés elébe néző, de hú kis szívéhez lassan megfelelő emberséget is nevelő) barátnőnk is ezt mondja: „másikat csinálunk”.

II.

Miután egy színpadi kép javításai mögött a húzásokat, cseréket, áttolásokat végző reflexeknek nevet adtunk, próbáljunk meg, a darab másik hetnyolcadát felhasználva, ezekről a villanás-fajtákról külön-külön is beszélni. Már itt megjegyzem, amit különben eddig is tapasztalhattunk, hogy a különvált nevek mögött, mint magyarosság, szinonimacsere, helyes szórend, jobb hangzás, drámaiság, a villanások többnyire egymásba ágaznak, hisz minden javítás mögött az egész idegrendszer áll, s az nem külön jó magyarságra, színyszerűsége stb. van beállítva; egyszerűen: jobb szövegre.

1. Magyarosság. Az eddigiekből is kitűnt már, hogy a javító magyarosságon valami mást, nehezebben megfogható ért, mint a nyelvvédő könyvek. Én a purista, tiltó nyelvészkedést — tán mert olyan helyen nőttem fel, ahol minden vétke rég szokássá vált — csak távolból tiszteltem, nyelvemre fogalmazás közben nem kötöttem a kedvéért csomót. De mért is, amikor azt tapasztaltam, hogy ami tegnapi tilalom volt, mára megengedett. A Napkelet tanár korrektora 35 éve az ikes igém miatt zúgolódtak. De az ösztön, még ha eszembe juttatták is, húzódott tőle, hogy *eszek* helyett azt írjam *eszem*, amikor az *eszem* nekem tárgyias ragozás. Attól viszont, hogy *eszél* helyett *eszesz-t* találok mondani, még a német idők előtt sem kellett féltetni. Az ikes igék körül azóta elbizonytalanodott a lektori pálcá; tán találtak is valami magyarázatot,

hogy az *eszek* holmi disszimiláció révén jött létre, vagy megnyugodtak benne, hogy a nyelvhasználat, amely mégis csak a nyelvtan anyja, már ilyen.

Magyarosság persze van azért, ha a magva nem is ott van, ahol a nyelv-szabályozás keresi. Nem mondja-e még a meglepett pesti fül is egy vidéki utasra vagy a rádióban meginterjúvolt sertéstenyésztőre: „Ej de szép magyarosan beszél ez a bácsi.” A színesebb hangsúly, a sablonos újságyszavak és kifejezések helyett egy váratlanabb, melyben az ember, mint egy pici, két szótagnyi rezervátumban, a paraszti élet megőrzött régiségét érzi: ez az, ami mint „magyaros” csapja meg. Mint fiatal orvos, noha Szilason is hallottam ilyet, egész délutánokra bezárkóztam a Fővárosi Könyvtárba, ahol megvolt a Szinnyi tájszótára, s böngésztem, szinte tanultam (első novellámon meg is látszik) ezt a magyarságot. Sőt ma is van fiatal író, aki olyan tudásra tesz szert ilyesmitől, hogy amíg a félig néprajz, félig regény könyvét olvasom, előveszem, mint Bethlen Miklós olvasása közben a ceruzát s húzgálom alá az ízes „magyarságokat”.

De lám, később mégis elhagytam őket, elpotyogattam szinte, s nemcsak hanyagságból, mert hisz, mint látjuk, továbbra is törekedtem, még a fordításban is valamire, amit magyarosnak érzek. De ezt most már nem a paraszti vagy az erdélyi krónikás nyelvben véltem megtalálni. Hisz az a nyelv bizonyos társadalmi státushoz volt kötve, s szomorú volna, ha a jó magyarság olyan embercsoportok előjoga lenne, amelyek már kihaltak vagy kihalóban, szétmorzsolódóban vannak. Ezek legfőképpen figyelmeztetnek, bátorságot adnak a mi kortárs világból táplálkozó nyelvünknek, a kezdeményezésre. Mert a nyelvcsinálás, a „magyaros”, folyik ma is. S néha igen ötletesen. Kissé szabad életű, s azóta kivándorolt unokahúgom gyors, sziporkázó nyelvét hallgatva, melyet ő nappal mint vasúti szerelő, éjjel birkózók s futballisták barátja szedett fel, szinte göcögtem az élvezettől. Mások viszont, akik csak a tömérdek állattal meg *frankó*-val próbálják az efféle szabadosságot utánózni, még engem is elkedvetlenítenek, aki pedig nemigen tudom megérteni, hogy a *csöbe húzták* mért lenne kevésbé magyaros, mint a *jégre vitték*.

Amit mi javításainkban magyarosságnak éreztünk, mégis mélyebben van, mint ezek a szólások, amelyek, úgy hiszem, már csak csábító ízességük miatt is gyorsabban vándorolnak nyelvből nyelvbe, mint maguk a szavak. Az eddigi példákból inkább az derül ki, hogy a nyelveknek vannak hajlamaik; hogy mennyire pontosan, sőt pontoskodóan nevezik meg a dolgokat vagy mennyi hanyagságot engednek meg (az angol igehasználat *get*-jeivel, *put*-jaival inkább lezser, a német inkább pedáns); vagy hogy nyúlnak hozzá a gondolathoz, csipesszel széttolva, vagy hálóval egybefogva (a francia és latin, az orosz s más szláv nyelvek közt ez a különbség); vagy, amint láttuk, hogy az absztrakciókkal bőkezűen vagy takarékosan bánnak-e. Magyaros eszerint az az írás lenne, amely összhangban van a magyar nyelv efféle hajlamaival. Hősnőnknek, aki a darab végére csakugyan hősnő lesz (elvégzi az egyetemet, Szibériában orvos, s megmenti volt férje gyermekét), az új férfi, a párttitkár, ezt mondja az életmentő sítúra után: „Mindent tudok a maga tetteről.” Ez a mondat még akkor is borzalmas magyartalan, ha a *magá*-t kidobom belőle. Holott tudni valamiről szoktunk, a vonzat jó. Tudhatok valakinek a tetteről is. Mindent is tudhatok, egy emberről például. De „mindent tudok a tetteről” annak, akivel beszélek? A *cselekedet* egy picit jobb. *Hőstett*: lényegesen. „Mindent tudok a hőstettéről.” Az, hogy a *tett*-ből *hőstett* lett, mintha egy kicsit igazolná, hogy ahelyett, amit az előttem álló lány tett: *tett*-et mondjak, s ne *magára*.

a cselekvésre mutassak rá. A javító ösztön mindezt végigfutva, az ellenkezése adta feladványt így oldotta meg: „Mindent tudok, hogy mit tett.” Ebben van egy kis nyelvtani zökkenő; hisz pontosan így lenne: „tudom, hogy mit tett”. De az, hogy az értelmező mondatot kereső főmondatot tárgyi mellékmondattal fejezi be, a férfi meghatottságát és zavarát érezteti; a „mit” diszkrét fátyolt borít, kettejük pillanatnyi titkává téve, a tetre, amely oly szép, hogy nem is lehet beszélni róla, hát még egy hideg, nagyképű *Tat*-ként tolni kettejük közé.

Ha megszorítanának, hogy mondjam el, mit érzek én e „hajlamok meglesése” után magyarosnak, rövidre fogva tán ezt mondanám. Az egészséges magyar nyelv idegenkedik a fogalmi beszéd fakó középhrégeitől, mely a konkrétumtól már elszakadt, s olykor szabatoságot tettető henyeséggel siklik el a pontos értelem fölött. A toll az ilyen félabsztrakt nyelvet mint a pulikutya berzenkedő gyanakvással nézi, s tereli vissza a maga egyszerű, de szemhez szóló, valószínű gyökösségibe. Viszont nem az a célja, hogy a magyart javításai-val valami paraszti nyelvvé cövekezze. Már az a minden fölösleges szót elvető tömörség is, amelyre törekszik, ha valami, hát inkább archaikus, mint paraszti, s amit egyszerűsítéseivel veszít, a magyar nyelv szintetikus hajlamait kihasználó nyelvi bravúrokban igyekszik visszavenni. Szereti a rövid mondatot (a kanti analitikus ítéleteket), s van benn bizonyos irtózás a fölös kötőszótól, ugyanakkor a legbonyolultabb körmondatot is megépíti a maga ciklopszi kőt-köre rakásával. Az absztraktot, ahol lehet, konkrétummal, mondja, de ha nincs más menekvés: bátran szökik fel az elvonás magasaiba. Olyan tehát, mint alföldi tájaink (egy-egy Tornyai-képen): kopárnak kopár, de a szépség meggyőzőbben virágzik ki rajta; lapos, de végtelen egébe ölyvek és sasok röpte s emelkedése fér s enyészik el.

Javításainkhoz s kissé „harmatos” drámánkhoz visszatérve, mindez persze nem ilyen hangzatos. A költő így adja át versét a darab végén a hősnőnek: „Addig pedig fogadja el emlékül ezt a lapot, egy verset írtam rája.” Mért magyartalan az, hogy „egy verset írtam rája?” Mért kellett kijavítani: („egy vers van rajt, én írtam”), mért javítanám ki tán a lapot is papírlapra? Készakarva idéztem elsőül ezt a magyarítást. Javításaink közt ugyanis sok van, mely a *van* ige javára történik. A magyar erősen *van*-os nyelv, úgy, mint a finn is; Móricz Zsigmondnak nem hiába számolták össze hét-nyolc „volt”-ját is egy-egy bekezdésben. „Ó jaj, nekem női emlékezetem van” — mondja tréfásan a hősnő. A toll viszont még ezt a burkolt „*haben*”-t sem tűri meg. „Ó jaj, az én emlékezetem női emlékezet.” Más elvont szagú igék még rosszabbul járnak. „Most közölték velem, hogy maga is oda tart” — mondja orvosnőnknek a párttitkár. Ezt a ritkább, de ugyanakkor szürkébb *közölték* igét, mely szerelmesek közt különben sem valószínű, a javítás minden fájdalom nélkül cseréli be egy *mondják*-ra. „Most mondják, hogy maga is oda tart.” Máskor viszont, a langyos elvontságot kerülve eggyel följebb lép a szavak speciálózadásának a létráján. „Két nap múlva, majd ha újra találkozunk (biztatja a párttitkár az elgyávult orvosnőt), minden rossz gondolata megszűnt, mintha nem is lett volna”: „minden rossz gondolata elillant, mintha nem lett volna”. Néha egy hivatalszagú jelző az, amit ki kell küszöbölni, még ha némi egyeztetési hiba árán is. „Ezek a rajzok egyedüli példányok.” „Ezekből a rajzokból ez az egyetlen példány.” Sokszor magamat is meglep, milyen szavakra horkan föl ez a szimat. A volt cseléd meglátogatta a volt férjet, s most mesél: „A rádió is hallgat, azt mondja, a szél elszaggatta az antennát.” Ezt a gyanús

hallgat-ot a bevált magyar módszerrel az ellenkező ige tagadásával kerüli meg. „A rádió se szól.” Úgy látszik, még ezt a hibátlan mondatot is: „Vedd föl ezt a kendőt” — valamilyen csökönyös konkrétumigény íratta át: „Itt ez a kendő, terítsd magadra.”

A legtöbbször persze nem ilyen árnyalati idioszinkráziák dolgoznak, hanem a fül durva sérelmei. „Na és hogy haladnak a feltalálói dolgaid?” — kérdik a mérnöktől. Itt magyarosság s élő beszéd hitele egyszerre szól közbe „No és a találmányaid . . . hogy haladnak?” (Amit még tovább is javíthatunk, „no és a találmányaid, mennyire vagy velük?”). S azt, hogy a részleteiben sokszor durvításnak tetsző tömörítés nagyobb szövegdarabon mit művel, jól látható a férjehagyott nő vallomásán. „Azért hagytam ott, mert nagyon erősen szerettem. Olyan erősen, hogy azt sem tudtam megengedni neki, hogy egy kicsit is rossz legyen. Ezt nehéz elmondani.” Ez az átfutó toll árnyéka alatt így alakult: „Azért hagytam ott, mert túlságosan is szerettem. Annyira, hogy nem engedhettem meg, hogy egy kicsit is rossz legyen. Erről nem könnyű beszélni.” A Drámánk egyszerű nyelve persze nem ad nagy alkalmat a magyaros ragok, igekötők erejének a megmutatására, de azért lépten-nyomon van ilyen javítás: „Majdnem fölismerhetetlenné változott” — „Szinte a fölismerhetetlenségig elváltozott.” „Érzem, a legérdekesebbet aludtam el.” „Érzem, a legérdekesebbjét aludtam el.”

Erre a magyarosságra azt mondhatnák persze, hogy ez az én magyaroságom (az is inkább elvben, mint gyakorlatban), s hogy Kosztolányi vagy Krúdy megint másképp, a maguk szája szerint határoznák meg, mi a magyaros. Ez így is van — bizonyos fokig. Nem is lenne jó, ha a magyar nyelv hajlandóságában mint egy nagy erőterbe tíz-húsz-, százféle írói hajlam nem tudná a maga pályáját beleírni. Általánosabb meghatározásra kell hát törekedni amelyben mindenkinek a magyarossága elfér. Mondjuk így: „Magyaros az az írói nyelv, amelyben a magyar nyelv lappangó képességei kapnak életre, s mutatják meg, mi telik belőlük.” Azaz magyaros: a magyar nyelvi erényekkel tündöklő, magyarán virtuosos nyelv. Ez azonban voltaképp azt jelenti, hogy nincs is külön megfogható magyarosság, vagyis hogy mindaz, ami a nyelvet pontosabbá, szebbé, inasabbá teszi (a következő fejezetek minden helyes javítása) egyben a jó magyarságot szolgálja.

2. R o k o n é r t e l m ű s z a v a k. Valahányszor egy olyan szó elé kerülök, melyet több magyar szóval lehet visszaadni, a fordító ítélőereje kis gimnasztikai gyakorlatot végez, s ha történetesen fáradt, ezt igyekszik a számba jöhető szavak gépies felsorakoztatásával megkönnyíteni. Én legalábbis olyan nyelvben, melynek a szókincsét ismerem, a szótárban nem a szó értelmét szoktam keresni, hanem a szó értelmét részletező szinonimákat, amelyek közül aztán válogathatok. A szótárban persze koránt sincs meg valamennyi szinonima, amely a fordítandó helyen számba jöhet, úgy, hogy ha nyersfordítás közben a szótárt lapozó renyhe agy belevág is a kínákozó útba, a javításoknál rögtön érzi, hogy itt jó lesz igazítani. Az oroszban, mint volt már példára, a legközönségesebb ige, mely mindig földob egy féltucat szinonimát, az „*úgy látszik*” (kazsetszja, kazalosz) s a nyersfordítás még ezekből is ritkán találja el a legodaillóbbbet. Az orvosnő kis betege felől tudakozódik, hogy van? „Könnyebben most már. Azt hiszem, meggyógyult” — feleli anyja, a tajgai fogadósnő. A javítás: „*úgy nézem, meggyógyult*”. Ez az „*úgy nézem*”, azt hiszem, több okból is jó találat. Van benne valami óvatosság: nem kiabálja el

(s illemtudás) orvossal beszél, s azt, hogy a beteg meggyógyult, csak ő mondhatja ki. Emlékeztet arra is, hogy a beteget csakugyan nézte, napjában többször nézegette, azért látja, hogy könnyebben van. Végül „magyaros” is ez a „nézem”. A magyar *nézem* ige ugyanis (mint a *látom*, a *belátom* és *értem* felé) messze átnyúlik más nyelvek „veszem észre”, „nekem úgy tűnik föl”, sőt amint látjuk, „úgy hiszem” igéinek a területére is.

Ami a rokon értelmű szavak közt választ: az elsősorban a pontosság igénye. „Maga abban az időben még az asztal alatt kúszott” — mondja az idősebb a fiatalnak. De a *kúszott* a javító érzése szerint egyenes vonalú mozgást tételez föl: azzal viszont hamar kijutunk az asztal alól: kijavította *csuszkált*-ra, amelyben van egy kis gyakorító összevisszaság, elfér az asztal alatt. A pontosság persze a legtöbbször nemcsak pontosság: kiemel valamit, amit az adott helyzetben fontosnak érzünk. Az öreg ügynök az éjszaka szívfelnyitó közlékenységéről beszél: „Éjszaka, tudnivaló, az ördög húzza az ember nyelvét, kiteszi a lelkét az idegen elé.” „S éjszaka, tudnivaló, az ördög birizgálja az ember nyelvét, kirakja a lelkét az idegen elé.” Az első javítás csak egy oroszosságot tüntet el, a *kirakja* azonban a titkok kitálalását hangsúlyozza. „Kiteszi a lelkét”: nemcsak ebből a szempontból bágyadtabb: ott bujkál benne az áldozatkészség is: kiteszi érte a lelkét, s itt nyilván nem erről van szó. Sokszor, hogy pontosabb legyen, egy lépéssel tovább is megy a javító: magyaráz: „Meg kell tanulnia nyersnek lenni” — tanítja a párttitkár az orvosnőt, akit kedves betegének az elvesztése kétségbeejt. „Meg kell tanulnia hozzádruvulnia a dolgokhoz” — bővíti ki a javítás. Ez a lépés különben minden fordítói lépés közt a legkényesebb. Egy fordítás, amely egy lépéssel mindent túlmagyaráz, megölheti a szöveget. Annak, amit szinonimaválasztásnál az egyszerű fordításhoz hozzáadunk: a helyzetből kell erednie, vagy a környezetrajzot vagy a jellemzést gazdagítani. „No végre, ideértem” — mondja a viharból a tajgai menhelyre belépő orvosnő. „No végre, idekeveredtem” — adjuk mi hozzá bolyongásait.

Ezekben az esetekben a szinonimaválasztásnál inkább a tartalmi hűség, az értelem diktált, máskor viszont a lélektani hűség vagy csupán a szájba illőbb, erőteljesebb kifejezés. Öreg, faluról jött anyóka mesélget az ifjúságáról, a kupec férjéről. „Nagyon kérkedett az ő gazdagságával.” A *kérkedett*-et használták régi szabású parasztok is, de mint uraktól eltanult szót, más árnyalat-tal. Ilyen esetben minálunk azt mondták: *nagyra volt*. „Nagyon nagyra volt azzal az ő gazdagságával.” (A két *nagy* is erősíti egymást.) A műkedvelő színjátszók, akik a hóviharban tévelygő orvosnőt várják, várakozásukba is belekeverik a polgárháborús s egyben a játszott darab hőseit. „Ha Csapajev doktor lett volna, egy szempillantás alatt akármilyen viharon átverekedett volna.” A javítás: „akármilyen viharon átveri magát egy szempillantás alatt”. Az *átveri magát* nyilván drámaibb, jobban illik a helyzethez, a javítás azonkívül a magyar nyelv szép lehetőségével is él, hogy a feltételes módot nem kell szolgai módon ismételni, s a két *volná*-ból eltüntet egyet. „Nemsokára egy éve, hogy nem játszottam (mondja a hősnő a zongorát nézegetve), az ujjaim nem is engedelmeskednek már.” Ez az *engedelmeskednek* akkor lenne jó, ha tréfa lenne, nem akarnak engedelmeskedni. De ő nyelvi csín nélkül mondja, s így egy kicsit oroszos. „Egy éve lesz nemsokára, hogy nem játszottam; az ujjaim nem is állnak már rá.” Így persze inkább krasznodari, mint moszkvai, de mégis csak jobb.

A szinonimacserék harmadik csoportjába azok tartoznak, ahol mint már az utolsó példában is, valami oroszosság maradványát érzi a javító, amit nem

akar meghagyni. „Néha gondolkozom (mondja a hősnő, elvesztett férjéről), s úgy rémlik, ha találkoznék vele, nem tudnék uralkodni magamom. Isten tudja, mit csinálnék, csak hogy vele lehessenek. Senkit sem kímélnék”. Ez a *kímélni* azonban az oroszban nagyobb határú ige, mint a magyarban, s ezt az értelmét, a toll úgy véli, tanácsosabb lesz körülírni. „Isten tudja, mit nem tennék, csak hogy vele lehessenek, senkire sem lennék tekintettel.” Nem mintha (ő) föltétlen borzadna a russzicizmusoktól. Sőt a nyelvi ellenőrök egyik nagy kifogása az volt, hogy szívesen rakta át őket magyarba szó szerint, mintha nem vette volna észre, hogy azok. Én persze lélektanilag néztem, elképzelhető-e az a kifejezés egy magyar paraszt vagy munkás szájában is, s ha igen: milyen módosítással. (Azt a kis csavarást, amellyel elfogadtattam, persze ritkán vették észre.) „Hisz a boldogság, mondja a párttitkár, csak az erős vállat szereti.” Nem tudom, hogy ez a mondás az orosz nép szólamkincséből ered-e vagy a párttitkár jelleméből, valahogy nem tudtam elhinni, hogy ezt idehaza valaki így mondja. No amivé javítottam, az sem sokkal jobb. „Hisz a boldogság az csak erős váll mögé szegődik.”

Vannak persze itt is szócserék, amelyek sokkal egyszerűbbek, s mégis bajosabb igazolni őket. „Az úton halt meg virradatkor” — számol be az orvosnő, betege haláláról. A javítás: „Az úton halt meg ma hajnalban.” Ezt mégcsak meg lehet magyarázni: a hajnal szebb szó, s amellett alliterál a *halál*-lal. A *má*-t viszont (holott tudjuk, hogy csak ma lehetett) nyilván a szótagszám meg az „a”-k szép halmai húzták oda. De mért történt ez a javítás — egy utasításban? „Főlemeli a poharát, s hiába igyekszik csendet teremteni”; „s hasztalan igyekszik csendet teremteni”? Mert a *hasztalan* ritkább szó? Vagy mert a *poharát* s *hasztalan* erősebb *a*-s gerincet alkot a sok *i*-s, *e*-s mondatban? De hát a javítás mindig inponderábiliákba vész, s az efféle helyek csak azt bizonyítják, hogy az ösztönbe vetett fénynyalábnak van határa.

3. Jellemzés. Az igazi drámaíró az indulat hitelén, a drámai „torokszoruláson” túl, arról ismerjük meg, hogy fordul ki alakjai száján a szó; benne van-e a hanghordásukban, mondataikban, kifejezéseikben (a mű jellege által megszabott nemben): a jellemük. Párbeszédeiben az elbeszélőnek is drámaírónak kell lenni, de itt már sokkal nagyobb a lehetősége, hogy az író hangja alakjai hangjában is beszűrődjék, sőt néha kell is, hogy a mű nyelve a megszólalók nyelvét stilizálja. A fordító azzal, hogy amit az író hőse szájába adott, magyarul is elmondja, még nem biztos, hogy azt a nyelvi ötvényt is előállította, amellyel a száj fele tóduló, mintegy a garatban gurgulázó jellem a szavakat felolvasztja. A bányaigazgatónő, hogy vonzalmát leküzdje, kissé anyaián beszél a szerelmes mérnökkel, mire az ezt mondja: „Én nem vagyok iskolásfiú, s maga nem idősebb rokonom.” Ez az *idősebb rokonom* az oroszban úgy látszik összefér a szituációval s jellemmel, magyarul valahogy nevetséges. A kifejezések hangulati, társadalmi értéke nyelvenként más, s ami az egyik nyelvben jellemző, vagy legalább a szájba illő, az a másikból kirí, komikus. „Én nem vagyok iskolásfiú, s maga nem nénikém” — próbálja helyreállítani szó s indulat megfelelését a javítás.

Arra, hogy a helyes szinonima megkeresése a jellemzés hitelét szolgálta, a megválasztott szóval az alak származását, gondolkozását, hangulatát húztuk alá, eddig is volt példa. Az az anyóka például, akinek a férje a gazdagságával „nagyon nagyra volt”, s aki egy kicsit odébb, ahelyett, hogy „ostoba vagy, mindenfélét kitalálsz”, azt mondja: „ostoba vagy, mit ki nem eszelsz”.

Sokszor egyetlen szótag az, amivel a jellemzés hitele beéri. A cseléd karneváli álarcát kínálja az asszonyának. „Tréfálja meg a vendégeit.” Amit a javítás, a helyzetet mérlegelve, javaslatná enyhít: „Megtréfálhatná a vendégeit.” „Én úgy összecsókolom, úgy megölelem” — mondja az apa, aki még nem tudja, hogy gyermekének a meggyógyítója az első felesége. Itt az öröm s a mondatban repeső fokozás a *meg* igekötőt érezi kevésnek. „Én úgy összecsókolom, úgy agyonölelem.” Máskor a szórend megváltoztatásával tudjuk hívebben követni, ami a lélekben történik. Az öreg ügynök bámul, hogy a kis doktornő nem fél a viharban. „Márpedig nem félek” — vágja az rá. „S ki mondta azt magának voltaképp, hogy nem félek?” — teteti hozzá aztán az igazságszeretet. A javítás: „Tulajdonképp ki mondta azt, hogy nem félek, magának?” A lelkében vegbe-menő fordulatot, az első változatban is a *voltaképp* szó jelzi, de hátra van vetve, elbújtatva; a hosszabb *tulajdonképp* a mondat élén, fedi s egyben időt is ad rá; utána buggyan ki a végbement átcsapást jelző kérdés, s a végén kullog nyelvtanilag hibásan szinte, a mégiscsak a mondatához tartozó *magának*. A mondat mögött levő érzés néha a szavakon, de a mondat felépítésén is változtat: magához hangolja. „Homályos beszélgetésbe bonyolódtunk mi ketten,” — zárja le első puhatolózó társalgásukat a párttitkár, miután a tajgai menhelyen a szívét, eszét megbolygató orvosnőt megismerte. A mondat azonban nem is annyira a „beszélt” dolgokról szól (hisz azok nem is voltak olyan homályosak), hanem a homályos érzésről, amelyet a lány fölkavart. Ez a homály első-sorban a „beszélgetés” szót érzi túl egyértelműnek és jelentéktelennek, aztán a mondat második felét túl hidegnek. „Homályos beszéldekbe bonyolódtunk itt magával.” A *beszéd* valóban többet mond s bizonytalanabban, mint a beszélgetés, s a „bonyolódtunk itt magával” bő, mély hangjaival, dobbanó alliterációjával, jobban tartja a kapcsolatot a mondat első felével s a megmozdult érzemvilággal.

Tán nem kell mondani, hogy ezek azok a részletek, melyekben a fordító, főként a gyengébb írónak, a legtöbbet segíthet. Hisz az író sokszor maga sem használja ki, nyelvilleg legalábbis, a helyzetben lappangó, jellemfestő alkalmakat; a fordító azonban hozzáadja, az olvasó pedig érzékli, és érzékei homályos könyvelésében a mű javára írja. Ennek a hozzáadásnak azonban megvan az ildomos határa, s ha a fordító író ezt túllépi, amit gyakran tapasztalunk, nemcsak mint fordító válik torzítóvá, de gyanakodnunk kell rá mint íróra is, legalábbis az ízlésére. Íme két példa, mellyel e határvonalhoz húzzuk meg az „innen” és a „túl”. A volt geológus hallgató egy kis murit rendeztet a győztes aranymosó örömeire. „A bányászati főiskola hatalmas tölgyfái, ma kutatók s mérnökök” — szólítja meg őket a pohárköszöntő. Ez a mondat így középütt ing a komoly s tréfás közt. „Hatalmas tölgyfái” nyilván komikus túlzás, az egész mondat mégsem válik el elég élesen a hivatalos tósztok hasonló, s komoly megszólításaitól. „Bányászati főiskolánk hatalmas tölgyszálai jelenleg kutatók s mérnökök.” Az invokáció így közelebb került a vershez (egy négytagú s egy háromtagú sorra oszlott, amelyeken belül a tagok körülbelül egyforma lélegzetet kívánnak), s ezzel patetikusabb lett; a *tölgyszálai* s a szélesre taposott félhivatalos *jelenleg* pedig jobban felhívja a figyelmet a pátosz tréfás voltára. A négyszeres javítást a jellemzés érdeke ebben az esetben, azt hiszem, megokolja. Már vitatható a nyugtalan lelkű ügynök vallomásának a javítása. „Köszálok Oroszország egyik végéből a másikba, mint valami szalajtott lélek.” „Köszálok, csavargok, vidékről vidékre, Oroszország-szerte, mint valami elkárhozott lélek.” Az ige megismétlése talán jogos, bár megduplázva sem adja

jól a távolságok emésztésében telhetetlen nyugtalanságot, helyes az *elkárhozott* jelző is, de a *vidékről vidékre Oroszország-szerte*, ha versszerűbb is (nyilván a kószálók, csavargók diktálta) bőbeszédűbb, s azt mégsem mondja ki, amit az eredeti, hogy Oroszország egyik végéből a másikba veti a nyugtalanság.

4. **E l e v e n s é g.** A drámai szövegnek nemcsak jellemzőnek kell lennie, elevennek is. Jourdain úr tévedett; attól, hogy nem beszélt versben, még nem beszélt prózát, színpadi prózát legalábbis. A színpadi prózának éppúgy, mint a versnek, ki kell elégíteni bizonyos feltételeket, s ezek közt az első, amit a színész azonnal észrevesz, hogy „mondhatónak” kell lennie, nemcsak abba a szájba illőnek, amelyik mondja, de szájba illőnek általában is. A szövegnek ez az elevensége, gördülékenysége mint kíváncsi eddig is ott bujkált javításainkban. Egészítsük még ki néhány példával az eddigieket. „Ámbár ez nem egészen pontos szó: szeretem” — fordítja szó szerint a magyar hősnő orosz eredetijének a vallomását. De a mondat így ügyetlen; a *szeretem* még írásban is félszegen lóg a végén, hát beszédben, ahol nem lehet kettőspontot tenni; valószínűtlen, hogy beszélő ember száján ilyen mondat kifordulhasson. A *szeretem*-et kis lazaság árán is be kell a mondatba kebeleznünk. „Ámbár ez a szó, hogy szeretem, nem egészen pontos.” Az anya nem akarja lábadozó gyermekét fölébreszteni. „De igen, Masenyka, rajta, arra kérlek, hogy ébreszd csak föl” — unszolja a messze útról hazatért apa. Itt az apa megkönnyebbült boldogsága három-négy noszogató szóval, hangsúllyal tör be a mondatba, amitől az tán eleven lesz, de a biztató hangsúlyok elosztása a *rajta* és *arra* szavak valószínűtlensége miatt félszegen eleven. A javítás megrövidítette néhány szótaggal a mondatot, kidobta a valószínűtlen szavakat, s megtartotta a négy nógató lökést. „De, Masenyka, tedd meg, ébreszd csak föl, kérlek.” Máskor az elevenség, a beszédhözérő valószínűsége inkább bővít: „Hát igazán nem látja, milyen szükségem van magára, én derék drága barátom?” „Hát igazán nem látja milyen *nagy* szükségem van *énnekem* magára, drága jó barátom.” Ha magában nézzük a javított mondatot, néha nem is értjük, mi ösztönözte a javító tollat, hogy nyugodt, egyszerű folyását fölkarolja. Az ügynök elcsodálkozik, hogy mialatt szundított egyet, ilyen talpraesett leánya esett a tajgai fogadóba. „Hisz nem volt itt az előbb. Honnan került ide?” „Hisz az előbb még nem volt itt, honnan pottyant ide?” Az első mondat szórendváltozása, a betoldott *még* nyilván a második mondat szócserejével párhuzamos; a *pottyant*-ban bepottyant elcsodálkozást készíti elő nagyobb elevenségével. „De ma valahogy különös módon nincs szerencsém.” Itt nyilván a két egymás sarkát taposó módhatározót találta lassúnak a toll, s így elevenített: „De ma furcsa, nincs szerencsém valahogy.” A fogadósnő arról beszél, hogy nem olyan unalmas a tajgai élet. „Minden éjjel új utas” — meséli. Az elevenség igénye azonban — jó beszédű asszonyságról van szó — ezt az egyszerű mondatot is kettétépi: „Ahány éjjel, mindig új utas”.

Azt hiszem, az eddigi példák is éreztetik, hogy ez az elevenítő törekvés olyan, mint a sütőpor, csak egy bizonyos mennyiséget szabad a tésztaba tenni, különben felfújja s lyukacsossá teszi. A helyes határt tán az jelzi (mint az ötletességénél is), hogy a szövegre figyelünk-e vagy az elevenségre. Mihelyt egyszer feltűnik, hogy ej de eleven ez a szöveg: már a szánkban van a szalalkáli íze.

5. **S z ó r e n d.** A szórendi javítások nagyrésze ilyen egyszerű szövegben a helyes kiemelés szolgálja. Az alany és állítmány a magyar mondatot (mint

másutt elmondtuk már) a hangsúly szempontjából is öt részre tagolja; a kiemelt szavak a középső részben az állítmány elé kerülnek; minél fontosabbak, annál szorosabban tapadnak hozzá, a kevésbé fontosakat fordított sorrendben az állítmány mögé vetjük. Kellő gyakorlat után az már nyersfordításban sem igen fordul elő, hogy az ember magyarban az orosz szórendet kövesse, amely az állítmány után rakja a kiemelt szót; a fontossági sorrendet eltalálása, egy-egy határozónak az állítmány elé vagy mögé vetése azonban sokszor lesz oka a javító toll tétovázásainak. „A mi utunk a Jenyiszejtől a bányáig az egyetlen az egész tajgán.” A javító sajnálja a hátraszorult tajgát, amely különben is a „Jenyiszejtől a bányáig” megismétlése; „A mi útunk a Jenyiszejtől a bányáig az egész tajgán az egyetlen.” Így viszont maga az állítmány, az *egyetlen*-veszít nyomatékából. A hősnőt volt férjéről kérdezik. „Mérnök, itt dolgozik valahol Szibériában.” A javító fontosabbnak érzi Szibériát a valaholnál, közelebb hozza az ígéhez. „Itt dolgozik Szibériában valahol.” Így a *valahol* bizonytalan lebegése is jobban érvényesül. Az *itt*-et mint ígéhez kötött határozót úgy látszik jobban tiszteli, semhogy el merné mozdítani, holott a logikus szórend inkább ez lett volna: „Itt Szibériában dolgozik valahol.” A párttitkár figyelmezteti az orvosnőt, „ne higgye, hogy mindenkit kivétel nélkül meggyógyíthat!” A toll a *mindenkit* tolja az állítmány elé: „hogy kivétel nélkül mindenkit meggyógyíthat”. Ebbe a javításba persze két nem szórendi szempont is belejátszik. 1. A fordító jobban szereti a bizonytalanabb, várakozást hagyó szót előretenni s azt megszorítani, mint értelmezőszerűen a mindent kimondóhoz hozzáragasztani. 2. A *mindenki*-t a *meggyógyít*-tal a betűrím is segít összeragasztani.

A kiemelésnek erősebb foka, melyre az első szín elemzésénél több példát láttunk: a fordított szórend, az állítmányi rész előrevetése. „A húsvét abban az esztendőben későn volt” — meséli anyóka az ő hajdani szerelmét. „Későn volt abban az esztendőben a húsvét” — kezdeti az állítmányi résszel a mesélés édessége. „Az én feleségem kedves hozzám” — korholja magát a kósza ügynök. „Kedves hozzám az én feleségem” — kerül erősebb hangsúly a férji kószálással megkárosított feleség kedvességére. Van viszont olyan javítás is, amikor a javító egy kissé túlzónak, oktalan rikitónak érzi a fordított szórendet, s visszatér az egyenesre. „Maga valószínűleg azt hiszi, hogy az embert erőssé teszi az egyedüllét.” „Maga valószínűleg azt hiszi, hogy az embert az egyedüllét erőssé teszi.” Így az *egyedüllét* is megkapja az őt megillető nyomatékot, nemcsak az *erőssé teszi*.

A szórendi habozás, mérlegelés, hogy a kiemelés melyik módját válassza, a szavakat hogy sorakoztassa: a fordítói ösztön állandó éberségét, ha lehet azt mondani: lélekjelenlétét kívánja meg. Néha úgy érzi, hogy nyert az árnyalattal, melyet választása ad a mondatnak. „Itt Moszkvában járt a házunk előtt egy lámpagyújtogató” — téríti át anyóka, szíve főhősére a beszédet. „Itt Moszkvában egy lámpagyújtogató járt el a házunk előtt” — őrzi meg a szórend is a mondat alanyának a főhelyet. Mászor a megoldás is megmarad a habozás állapotában. „Írtam Krasznodarba is (mondja az elhagyott férj), de választ onnét se kaptam.” „De választ nem kaptam onnét sem” — olvassuk a javításban. Érv az első szórend mellett is van. Valóban mi a fontos itt? Hogy Krasznodarból nem kapott választ, vagy hogy egyáltalán nem kapott? Ilyenkor rendesen a hangzás csábítása vet véget a habozásnak. „De választ nem kaptam onnét sem”; ez három szép tiszta tag, mindenik három szótagú, a javító ezt választja. Prozódiai reflex villan néha a határozók megcserélésé-

ben is: „Tegnap a szomszéd szálláson azt mesélték.” A határozók fontossága tulajdonképp így kívánná. De a rövid határozószókban van bizonyos vonzódás az igék felé, másrészt a cserével egy jó felépítésű alexandrinus sort kapunk. „A szomszéd szálláson tegnap azt mesélték.”

Prozódiai ösztön mozog azokban a javításokban is, amelyeknek egy-egy közbeiktatás a lényegük. Ezek egy időben olyan sűrűn fordultak elő fordításaimban, hogy egy jó szemű lektor jelentésében külön felemlítette s részben vissza is csinálta őket. „Hisz emlékszel, ki kell fizetni a pianino bérletét, tartozunk vele” — köti férje lelkére a szökni készülő feleség. „A pianino bérletét, emlékszel ugy-e, ki kell még fizetnünk; tartozunk vele.” Az ilyen mondatok, mint „azt hittem”, „emlékszel”, „ha jól tudom” különösen alkalmasak, hogy a mondat éléről hátrább vessük. Így a mondaton belüli szünetjelek élesebbek, a közbük első részek határozottabb kontúrák lesznek: *A pianino bérletét | emlékszel ugye | ki kell még fizetnünk | tartozunk vele.* A körülbelül egyforma részek mindenike két-két tagra oszlik. Hasonló ez a javítás: „Látom, hogy ilyen kérdésekben nem meggondoltan cselekszik.” „Maga ilyen kérdésekben, amint látom, meggondolatlanul cselekszik.” E közbeiktatások másik célja — a mondat egybeöntése — jobban feltűnik ott, ahol hosszabb mellékmondat nyomul a főmondat két része közé. „A levegő teli van zenével, ahogy Moszkvában május elseji estéken lenni szokott.” „A levegő, ahogy május elseji estéken Moszkvában lenni szokott, tele van zenével.” Ebben a javításban a javító más, nagyobb mondatépítései jellemző sajátosságát is megfigyelhetjük: hogy az adut, a mondat értelmét szereti a végére tartogatni, s kellő figyelemcsigázás után az asztal lapjára kitenni. A javítás különösen jellemzővé válik ott, ahol egy alapjában jó, sőt szép mondatépítkezést bont meg egy semmivel se jobb, de kedvérevalóbbért. Fiatal házasaink május elseje örömére szabadon bocsátják kalitban nevelt varjacskájukat. „Elengedünk téged, a te varjúi vándorlásaidra, könnyű és vidám utat kívánva” — mondja az asszony, mielőtt kedvencét az ablakon kibocsátaná. Amint látjuk, már a nyersfordításban is ott dolgozott némi költői törekvés; a *téged* szemmeláthatólag az alliteráló *te* kedvéért maradt meg, s hogy az első mondattag is (*elengedünk | téged*) kéttagúvá váljék, mint a későbbiek; a *varjúi vándorlás* a visszamutató *vidám* majd a *könnyű* és *kívánva* betűrímmel adnak szárnyat a mondatnak. A toll azonban nem állhatott ellenszenvedélyének: a közbeiktatásnak. „Elengedünk, könnyű és vidám utat kívánva, a te varjúi vándorlásaidra.” Nyilván úgy érezte, hogy a rövid *elengedünk* így jobban megfelel az ablaknyitásnak, a *könnyű és vidám utat kívánva*: a madarat tartó marok nyílásának s az utána vetett meleg tekintetnek; a *te varjúi vándorlásaidra* pedig a madár egyre bátrabb s a messzeségbe vívó szárnyesapásainak.

Természetesen a közbeiktatásnak s vele a mondat egy ívbe zárásának is megvannak a föltételei (ez esetben a leírt jelenet egymásba olvadó mozzanatai); más körülmények épp az ellenkezőre nógathatják a tollat. „Az ember nem lehet még önmaga iránt sem közömbös” — leckézteti a kor és értelem fölényében levő vetélytársnő a mi asszonykánkat. Axiomának pontos, de ha úgy mondom, ahogy a javítás: „Az ember nem lehet közömbös, — még önmaga iránt sem” — akkor a mondat a gondolati folyamatot is követte, ahogy a mondanivaló egy általánosabb tétel ötletes megszorításaként élénk pattan.

6. A próza prozódiaja. Minden vad közt a próza prozódiaja állítja a legnehezebb vadászfeladat elé az ösztönösség erdejébe tévedt rációt.

Pedig hol az a kicsit is jobb fülű fordító, aki nem érzi úgy, hogy itt még egy szótagra van szüksége, ez a különben pontos mondat itt döccen egyet. De miért? Ezt a legtöbbször nem tudná megmondani. Az előző cikkelyekben épp elégszer mutattunk rá, hogy hangzás, ritmus, sőt betűírás mint szólt bele a mondat alakulásába, hogy most mindjárt valami hipotézisfelével indulhassunk neki ennek a kérdésnek. A próza prozódijának finomabb és bonyolultabb törvényeit, melyeket egy Krúdy vagy Proust zeneisége alatt érez az ember, éppúgy, mint a szórendnél, itt sem kutathatjuk; a reflexek azonban, amelyekből e törvények folynak, tán még tisztábban megleshetők.

Eddig is mondtuk, hogy a mondatoknak van „építkezésük”, nemcsak nyelvtani, de zenei is, s ha az, hogy a mondatot értelmesen, helyes szórenddel építettük föl, többnyire biztosít is bizonyos hangzásbeli egészséget, egy parányi, nyelvtannal, logikával nem indokolható módosítás olykor egyszerre egészen új, szebb testet ad neki. Mint prózafordító vettem észre, hogy a mondatépítésnek ezek az eszközei nem különböznek lényegében azoktól, amelyekkel egy mondat szavait verssorra építjük, a jelzők, amelyekkel egy-egy jól hangzó mondatot jellemzünk: ugyanazok, mint amikkel verstani tanulmányainkban írjuk le őket. A különbség abban van, hogy a vers az egyszer meglett, verssorra rögzített építést ismétli, a próza viszont semmitől sem irtózik úgy, mint az efféle ismétléstől; ő minden mondatát másképpen építi. Épp ezért a versnek nagyobb a zenei fegyelme; a jó prózának a leleménye.

Valaminek persze őbenne is kell ismétlődnie, különben nem éreznénk, hogy ritmusa van. Mi az, ami a különböző építkezések mélyén ismétlődik? Nyilván az író egyénisége, a reflexek, szokások, melyekkel (ahogy a kis varjú búcsúztatásánál láttuk) a kínálkozó építkezési módok közt választ. Azaz a vers verstana révén is kollektív: igazi, használható versformákat csak közösségi élet tud az egyéniségre ráparancsolni, míg az individualizációval a kötelező forma alatt a vers is egyre többet enged be a próza prozódijából (ezért lesz a jambus a kor versformája) míg végre teljesen elveti a közös receptet, s szabad vers lesz, azaz a próza prozódijából próbál bizonyos megszorításokkal verset építeni. Teljesen egyéni persze a próza ritmusa sem lehet, hisz minden emberben ott levő készségekhez szól; általános szabályok alá azonban, akármilyen bonyolultak, aligha lehet fogni: csak annyit mondhatunk, hogy ennek és ennek a prózája ilyen zenei igények szerint formázódik.

Abban például, aki darabunkat javította, két egymással szembeoldozó prozódiai törekvést figyeltünk meg. Az egyiket önkéntelen is leírtuk azzal, hogy állandóan tagokat, tisztább taghatárt, élesebb bemetszést emlegettünk. A próza apró pihenői (a pont, vesszővel jelzett helyek, a párhuzamos jelzők, határozók, az alanyi—állítmányi rész szétválasztása, bizonyos megkötésekkel a szórend említett öt részének a közei) kis, egybemondott szövegrészeket, ízeket létesítenek. Tag ezekből úgy lesz, ha arányosítjuk őket, kimondásuk tartalmát egyformává tesszük, s ami még fontosabb: a hézagot köztük mélyítjük, élesítjük. „Fölhúzta az orrát” — mondja a férfi a duzzogó asszonykáról, „de hogy mért, nem lehet tudni”. A javító toll közbeszúrt egy ígékötőt, melynek az orszban nem felel meg semmi. „De hogy mért, nem lehet kitudni.” A *kitudni* tán értelmileg is jelent egy kis nyereséget, a javítás oka azonban nyilván az volt, hogy a *nem lehet*, így élesebben válik el a *tudni*-től, a *nem lehet* és *kitudni* közt taghatár létesül; a rövid mondat építkezése is arányosabb lett: három jól elváló tagból áll, mindenik három szótagú. Az ilyesmire gondolni, ezt szándékosan csinálni: képtelenség. Éppoly kevésbé lehet, mint arra gon-

dolni, hogy gyomrunk tartalmát ideje lesz a duodénumba áttolni. Ezt legfőlebb meglesni, leröntgenezni lehet. A piciny példa mindjárt azt is megmutatja, hogy a szórend szokatlansága is támogathatja a tagképződést. Hisz a mondat így is hangozhatott volna: „De nem lehet tudni, hogy miért.” De mennyivel simább, tagolatlanabb így, mint ha a mellékmondatot vetjük a *de* mögé. „A pénz miatt meg ne nyugtalankodj” — csendesíti a sűrűn szereplő anyó a lakóját. „A pénz miatt meg ne légy nyugtalan” — látta jónak a javító kiigazítani. A sor felépítése eredetileg is arányos volt; két öt szótagú rész, amely a Vargyas-féle prozódia szerint két-két tagnak számít. De a *ne nyugtalankodj*-ban ez a belső taghatár elmosódott; a *ne légy nyugtalan* viszont a sor első felének a kéttagú voltára is visszamutat: *A pénz miatt | meg | | ne légy | nyugtalan*. A javításban mint sarkalló együththató az is ott lehetett, hogy mondatunkat egy parasztasszony mondja, sőt az is, hogy így tiszta jambus-sort kapunk.

Ezt a tagoló hajlamot igazán jól, mintegy munkában, akkor lehet megfigyelni, amikor egész mondatokat gyúr át. Az asszony elhagyott férje felől faggatja barátnéját. „Beszélj, milyen lett. Megöregedett? Nagyon elváltozott?” Az új mondat: „Beszélj, milyen. Megöregedett? Elváltozott nagyon?” A szövegrész mindhárom mondata kéttagúnak számít, bár van benne a megeredt nyelvnek megfelelő tagnyúlás is. (Az egyes részek szótagszáma 4—5—6). A „beszélj, milyen” az első részben csinál egy kis külön szimmetriát; a legjellemzőbb azonban az *elváltozott* és *nagyon* felcserélése. A módhatározó hátravetése voltaképp mesterkélt, s ha a fontosnak érzett ige némileg igazolja is előretolakodását, a csere nyilván a tisztább taghatárért történt: az *elváltozott* és *nagyon* közt élesebb hézag van, mint az összetapadt *nagyon elváltozott* belsejében. Az ügynök, a kíváncsi, helyét nem lelő ember állapotát magyarázza. „S egyszerre azt gondolja, történik valami igen érdekes, bolondos, s ő átalussza azt az eseményt.” „S egyszerre az jut az eszébe, hogy épp most történik valami érdekes, bolondos eset, s ő átalussza.” A javításba belejátszó reflexek közül most csak a ritmikaiakat nézzük. „S egyszerre | az jut az | eszébe.” Három-három szillabás tag, melyet a magánhangzó-alliteráció is kiemel. „Hogy épp most | történik | valami | érdekes”; a hármas ritmus tovább fut, ha nem is olyan élesen, a kiszaladó mellékmondatban is. „Bolondos eset” — itt két csonka taggal megáll, s egyben előkészít a szimmetrikusan rácsapó öt szótagú részre „s ő átalussza”. „Te azt hiszed, talán aggregény vagyok, csak hogy nem, nős vagyok én.” A javítót (mint engem is ebben a pillanatban) a *talán* helye irritálta, s a második mondat s az első közt levő arány. Hogy javít? „Te tán azt hiszed, aggregény vagyok. De nem, nős ember vagyok én.” Az első mondat két része közt így szimmetria létesül négy világos taggal. A sor eleji alliteráció (*te tán*), melyre a második sorból a *nem, nős* felel vissza: szépen viszi a mondatot. De mért lett a *csak hogy*-ból *de*; hisz úgy a másik mondat három egyenlő tagra oszlott volna? A javításnak van nem prozódiai oka is: a *de* több nyomatékot enged át a *nem*-nek, mint a *csak hogy*. De van prozódiai is; így a két mondat tagoló szerkezetén túl két szabályos jambus sor.

Természetesen nem szabad azt hinni (példáink alapján), hogy a tagoló készség szinte bárdot csinál a javító tollból. Nem, éppen csak annyit ér el, hogy ahol alkalom kínálkozik, vagy a rossz hangzás beavatkozásra nógat, valami kis prozódiai játékot vigyen a mondatba. Ahol az alkalom nagyon csábító: ott a beavatkozás is nagy lesz. A hősnő a varjú búcsúztatására szólítja fel a társaságot. „Ez a nap (tudniillik a szabadon bocsátásé) ma elkövetkezett:

azt ajánlom, rendezzünk ünnepélyes búcsút.” A helyzet megenged némi tréfás vers-pátoszt. „A nagy nap eljött; azt javaslom: búcsúztassuk el ünnepélyesen.” Az első kéttagú mondatcsoport megütött ritmus a mondat hátralevő részében is ott bujkál; az *ünnepélyesen* megint azért dobódott hátra, hogy élesebb legyen a taghatár, a két sor azontúl, anélkül, hogy a javító gondolt volna rá, egy ötödféles és ötös jambus. A mérnököt felköszöntő tószóban még az efféle versparódia is helyén van: „Az álmatlan éjszakák, a kolbászos szendvicsek, a mi rajzaink és reményeink”, ezt akár két négytagú, betűrímmel megtámasztott verssorba is szét lehetne írni. A legtöbbször azonban jóval óvatosabban dolgozik ez a hajlam, s beéri, ha az értelemben levő szimmetriákat (vagy épp arányeltolódásokat, fokozódásokat) hozza ki a mondat ritmusában is. Az ügynök sajnálja, hogy milyen jövés-menés volt itt, amíg ő szundított egyet. „Elaludtam. Ah, baj-baj. Ez itt elbólint, az ideér, a lány meg már nincsen.” „Aj, baj, ez itt elbólintott, az ideérkezett, a lány meg már nincs sehol.”

A másik törekvést, amely ennek bizonyos fokig ellene dolgozik, szintén leírtuk már: a mondat egybeöntése az, vagy tágabban az a hajlam, hogy a mondat elején megpendített képzetet minél később zárjuk le, s ezzel a mondatba az értelmi feszültségen kívül, előretörő ritmust is vigyünk. A tagoló hajlam nagyon is széttördelné, egyoldalúan mellérendelővé tenné a helyet, ez, ha közben jégtáblákat dobálva is, előreúgatója. (Irodalmunkban költői fokon Berzsenyi ódáiban van meg leginkább a tagolásnak és előretörésnek ez a szövegsége.) Nagyobb példát a szórendről szólva mutattunk már, de ott munkál ez, ha szövegünk nem ad is annyi alkalmat rá, az apró mondatokban is. „Még oda kell érnem az Aranysugárhoz is” — mondja a bányatelepre készülő orvosnő. „Még oda kell az Aranysugárhoz is érnem” — bontja meg az eredeti ritmusát a toll, hogy a bányatelep neve, saját sugárzásán kívül, a hátratolt s külön tagként leeső *élnem* várását is ott hordja magában, mint feszültséget.

Minderre persze a próbára tett olvasónak is lesz egy megjegyzése. „Igen, igen, tagoló hajlam és előretörés, mindezt nagyon jól ismerem, ha más-honnét nem, a Katona Színházból. Ott törtet így az indulat, nem is mint vakondok, de mint föld alatt szántó eke, egész göröngyöket dobva fel, míg végre maga is kibúvik egy-egy lélegzetvételre a dadogóvá váló hosszú mondat végén. Én azonban azt hittem, hogy itt nem a Galilei vagy Bolyaiak szerzője ír, hanem az orosz leány tolmácsolója fordít, s eközben nem a maga prozódiai hajlamait kellene érvényesíteni, hanem a vállalt íróét utánoznia. Nos ez az, ami érzésem szerint lehetetlen. Pontosan követem határaiban, szerkezetében, értelmi felépítésében az író mondatát, megpróbálom utánozni, beszéltetés közben újrateremteti jellemeit; ha versben szól: átveszem vállalt versmértékét, arra azonban, hogy ritmikáját az ő ösztönei szerint igazoljam, éppoly képtelen vagyok, mint hogy magyar nyelvben az orosz szórendet használjam. A szöveg zenei hitelét csak magamból, a magam reflexeivel, a magam véréből adhatom meg. Ezért is mondom újra s újra, hogy a fordítás végső soron vérátömlesztés.

Németh László

Pontosan vagy szépen?

(Gondolatok Theodor Storm Immensee című novellájának fordításáról)

1. A Magyar Helikon Kiadó az 1962. év elején megjelentette Theodor Storm nyolc elbeszélésének fordítását (Theodor Storm: Válogatott elbeszélések. 1962. Magyar Helikon). Az ízléses, szép kiállítású kis kötetben az író legszebb, legismertebb novellái kaptak helyet.

Szabó Ede Utószavában olvassuk: „Kötetünk nem ad, nem is adhat teljes képet Storm életművéről. Mégis, a hiányok ellenére is, termése legjavának e pár darabja talán elég ahhoz, hogy jobban megismertesse és megkedveltesse őt a magyar olvasóközönséggel, s valamennyit pótoljon eddigi mulasztásainkból” (717).

Storm (1817–1888) Aranyinak, Jókainak volt a kortársa. Novelláiban szülőföldjét, annak embereit rajzolja határozott, bátor vonásokkal. Ehhez az ábrázolásmódhoz idomul nyelve is: tiszta, áttetszően egyszerű, mégis telve van rejtett szépségekkel, finomságokkal. „Elbeszél” a szó igazi értelmében, a köznyelv és az északnémet jellegű tájszók hangulatos vegyítésével (vö. Szabó Ede tanulmányát). Az olvasó mégis vegyes érzelmekkel teszi le a kötetet. Storm nem okoz csalódást; a válogatás sem hibáztatható. A novellacímek fordítása már nem mindig találó. Igaz, a kötet végén az eredeti címek is szerepelnek, de néhol több magyarázatra lett volna szükség (így az Erdei tó, a Bábos Palkó, a Viharlovas esetében).

A kötet lapozgatása közben vetődik fel a kérdés: szükség volt-e arra, hogy nyolc novellát öten fordítsanak? — A csoportos fordítás nem új keletű, és napjainkban is szokásos jelenség: csaknem minden műfajban találkozunk vele. Az is közismert tény, hogy a prózai szöveg átültetése más jellegű feladat, mint a versé. A vers merész próba, s verbeli költőt kíván, aki az idegen művészi alkotás ezernyi rejtett szépségét, ritmikai, érzelmi-hangulati rezdüléseit is törekszik (és képes) közvetíteni. A próza tolmácsolása más munkát ró a fordítóra: elsősorban nem hangulatot, érzelmet, lüktetést vagy szótagszámot kell visszaadnia, hanem — az eredetihez hűségesen, de — magyarul kell mondattá formálnia egy idegen művész idegen nyelvszemlélettel fogalmazott gondolatait; és — ez talán valamennyi szempont közül a legfontosabb: az egységes írói nyelvezetet ugyancsak egységes magyar nyelvi eszközökkel, stíláris megoldásokkal kell újra teremtenie.

2. Ha a Storm-novellagyűjteményt ebből a szempontból megvizsgáljuk, hamarosan látnunk kell, hogy hiányzik belőle a nyelvi egység: nem azonos igényvel, törekvéssel fordították. A több fordító munkájából adódó, leginkább kirívó nyelvi egyenetlenségeket kissé gondosabb ellenőrzéssel, szövegösszehasonlítással, a stílus szépségeit is vizsgáló lektori munkával bizonyára csökkenteni lehetett volna. Azt helyeselni lehet, hogy Szabó Lőrinc Aquis submersusa is szerepel; de a többi novella nyelvezetét egységesebbé kellett volna hangolni.

3. Storm novellaíró művészete hazájában és külföldön is leginkább első nagyobb, személyes élményéből fakadó novellája, az Immensee révén vált ismertté. — És — ha szabad a lírai jellegű novelláról szólva a személyes érzelmekre is hivatkozni — a fájó csalódás éppen ennek olvasásakor éri az olvasót. — Az itt található Erdei tó nem azonos az Immenseevel! Nem csupán abból

az együgyű okból, hogy az egyik német, a másik pedig magyar, hanem azért, mert az egyik, Storm alkotása, szép; a fordítás viszont csak pontos (de nem szép). A fordító gondosan követi az eredeti szöveget: egy tükör pontosságával akarja visszaadni a németes szókapcsolatokat, fordulatokat. Így aztán az elkoptatott, köznapias kifejezések is könnyebben tolnak tollára; azok, amelyek a szótárban a szójelentések élén állnak ugyan, de amelyekből már elillant a frissesség, a kifejező erő és az üdeség. A csak pontosságra törekvő fordításnak nem egyszer bántó germanizmusok a következményei. A szórend megbomlik, a mondatok összetorlódnak, zavarossá válnak. Ilyenkor jól megfigyelhető, hogy a fordító nem nagyon keresgél a választható kifejezések között; a legáltalánosabbat, a szintelent használja fel. Így vajmi keveset közvetít Stormnak a lélek minden halk rezdülését visszaadó „mezzopiano” hangjaiból (vö. Th. Storm: *Novellen der Liebe*. Berlin, 1960; *Erläuterungen* 433).

A továbbiakban az Erdei tó című novellát vizsgáljuk meg majd néhány részletében; bizonyítani akarva állításainkat; és magyarázatot keresve arra is, miért nem szép ez a fordítás.

Vessük össze a novella két változatának kezdő sorait: „An einem Spätherbstnachmittage ging ein alter, wohlgekleideter Mann langsam die Strasse hinab. Er schien von einem Spaziergange nach Hause zurückzukehren; denn seine Schnallenschuhe, die einer vorübergegangenen Mode angehörten, waren bestäubt. . . . mit seinen dunkeln Augen, in welche sich die ganze verlorene Jugend gerettet zu haben schien, und welche eigentümlich von den schneeweissen Haaren abstachen, sah er ruhig umher oder in die Stadt hinab, welche im Abendsonnendufte vor ihm lag. — Er schien fast ein Fremder; denn von den Vorübergehenden grüssten ihn nur wenige, obgleich mancher unwillkürlich in diese ernste Augen zu sehen gezwungen wurde.”

Szász Imre fordításában: „Egy késő őszi délután jól öltözött öregember ballagott lassan felfelé az utcáson. Sétáról térhetett haza, mert divatjamúlt csatos cipőjét belepte a por. . . . sötét szeme, amelyben mintha egész elveszett ifjúsága továbbélt volna, s amely sajátosan elütött a hófehér hajtól, nyugodtan nézett körül vagy le, az alkonyborongásban fekvő város felé. Csaknem idegennek látszott, mert a járókelők közül csak kevesen köszöntöttek, bár egyik-másik akaratlanul is rákényszerült, hogy a komoly szemekbe nézzen” (7).

Vizsgáljuk meg az idézett részek egymáshoz való viszonyát. Ennek a kezdő fejezetnek az eredeti címe: *Der Alte*. Szinonimája az első mondatban: *ein alter, wohlgekleideter Mann*. — A fordító mindkét alkalommal az *öregember* szóösszetételt használta. Az első mondat határozói: *die Strasse hinab* és magyar párja: *felfelé az utcáson* — nem felelnek meg egymásnak: a német szókapcsolat értelme ez volna: *lefelé az úton*. — A *seine Schnallenschuhe . . . waren bestäubt* ilyen fordítását: *csatos cipőjét belepte a por* — nem érezzük elég kifejezőnek: az igéből — természete szerint — hiányzik a folyamat befejezettségére való utalás (porosodik, porossá válik > porlepett). Ebben a szókapcsolatban, mint közismert, az igeneves szerkezet nem magyartalan és igen szemléletes, tömör: a megtett séta hatását tükrözi. A következő mondatban a sejtetés, a hangulatfestés leheletfinom eszközeit alkalmazza az író: „. . . mit seinen dunkeln Augen, in welche sich die ganze verlorene Jugend gerettet zu haben schien” . . . Magyarul: „. . . sötét szeme, amelyben mintha egész elveszett ifjúsága továbbélt volna” . . . Csupán egy szinonima árnyalat van a két mondat között: Storm fiatalos tekintetű öregura megőrzi, megmenti az ifjúságát; (hiszen a régmúlt idők emlékeit is fel tudja idézni . . . vö. később: »Elisabeth!«

sagte der Alte leise; und wie er das Wort gesprochen, war die Zeit verwandelt — er war in seiner Jugend.” A magyar fordításból hiányzik ennek a belső kapcsolatnak a sejtetése. — Kissé szokatlan ennek a mondatnak egy másik részlete is: *sötét szeme nyugodtan nézett körül vagy le (sah er ruhig umher oder in die Stadt hinab)* a szözszerinti fordítást nehézkesnek, töredezettnek tartjuk. Hasonlóképpen halványabbra sikerült az ifjúkorra visszautaló, az emlékezést megindító szép mondat tolmácsolása is: a *war die Zeit verwandelt*. Szász Imrénél: „átváltozott az idő — ifjúkora tért vissza”. Holott, a novella hangulata szerint: az idő inkább visszafordul, s az öreg embernek nem az ifjúkora tér vissza, hanem újra fiatal lesz, hogy a múltat felidézve megint átélje ifjúkora nagy szerelmét, nagy csalódását. — Ilyen nyelvtani természetű hibákat, mint a „rákényszerült, hogy a komoly szemekbe nézzen” csak záradékképpen említünk.

Ennek a bevezető fejezetnek fontos szerepe van a novella egészében: hangvétele, jelzői, hasonlatai, szókapcsolatai érzékeny hangulati rezdüléseket fejeznek ki; már előre sejtetik a később a lelkekben lezajló csendes tragédiát. Ez indokolhatja talán azt, hogy részletesebben foglalkoztunk ennek a résznek a fordításával, a magyar szövegben is keresve a az eredeti árnyaltságát, de — sajnos — csak ritkán találtuk meg, holott a fordítás híven követi az eredetit. Csakhogy a szépséget feláldozza a pontosság — tegyük hozzá — a nyers szótári pontosság kedvéért. Így néha, sietősen, rejtett szépségektől fosztja meg az olvasót. Mert hiába pontos ez a mondat: „Reinhardnak ilyenkor az jutott eszébe, hogy a hajdani vidám gyermek nem ilyen csendes asszonyt ígért” (41) — mégis furcsán hangzik. R. ugyanis állandóan *arra gondol*, hogy Elisabeth — a hajdani vidám gyermek nem ilyen csendes asszonynak ígérkezett. Ez a megfogalmazás inkább kifejezi a fiatal Reinhard töprengő múltbaktéknését.

Csaknem groteszk a fájdalmas búcsú leírásának tolmácsolása: „E. mozdatlanul állt ugyanazon a helyen, s *halott szemmel* nézett rá” (52). Az eredeti szöveg: „Sie stand bewegungslos an derselben Stelle und sah ihn mit toten Augen an.” Itt sokkal kifejezőbb volna az *üres tekintettel* szókapcsolat. De olvasuk tovább a fordítást: „R. egyet lépett előre, s feléje tárta a karját. Aztán erőszakkal elfordult, és kiment az ajtón.” — „Er tat einen Schritt vorwärts und streckte die Arme nach ihr aus. Dann kehrte er sich gewaltsam ab und ging zur Tür hinaus.” — Furcsán hat az izzó fájdalmat kifejező mondatok közt az *erőszakkal elfordult* szókapcsolat. R. nem erőszakkal fordul el, hanem erőt vesz magán, hogy el tudjon menni, hogy legyen önuralma a távozáshoz. — Csak semmiség tán, de — úgy érzem — itt sem közömbös az árnyalatok különbsége.

4. Ilyen és ehhez hasonló „semmiségeket” szép számmal találunk az Immensee-fordításban. Az összegyűjtött és az eredetivel egybevetett nyelvi anyag — sajnos — eléggé gazdag; így az áttekintése, rendszerezése meglehetősen nehéz. A címszók: „nyelvtani hibák”; „hibás vonzatok”; „szóhasználatbeli tévedések”; „nyersfordítás-jellegű részek”; „gondatlan fogalmazás”; „zavaros”; stb. stb., lehetnének. Azonban egy-egy jelenség gyakran több kategóriába is besorolható; hiszen a gondatlan fogalmazás, nyersfordításjelleg csaknem minden kifogásolható fordításnak jellemzője, hibáinak gyökere. — A továbbiakban néhány olyan részletet vizsgálók majd meg, amelyekben ezek a leginkább kirívónak mondható jelenségek megfigyelhetők. Hozzájuk hasonló számos példa akad még a szövegben; de talán a bizonyításhoz ennyi is elegendő,

Storm aprólékos leírásaiból: „... egy közepes nagyságú szobába lépett” (8). Ez a szoba (*mässig gross*) inkább tágas lehetett. — „Az egyik falat csaknem végig polcok és könyvszekrények borították; a másikon arc- és tájképek lógtak.” — A falat általában függöny, kárpit borítja vö. az ÉrtSz. *borít* szócikkét: valami ~ valamit: vmi úgy van vmin, vmi előtt vagy fölött, hogy teljesen vagy részben eltakarja: a felhők az eget, a hó a tájat, a padlót a szőnyegek, az esővíz a földet; a falat festmények borítják; — a bútorok a falnál vagy a fal mellett állnak — (vö. a *fal* szócikket; továbbá a *takar* szócikket is). — Az *arc- és tájképek lógtak* szókapcsolat takarékoskodóan tömörítő jellegű: a *portrék és tájképek* szerencsésebb volna.

Torlódo igeneves szerkezetet találunk a következőkben is: „összekulcsolt kézzel a sétáját látszott kipihenni . . .” („... und schien mit gefalteten Händen von seinem Spaziergange auszuruhen”). Világosabb, tagoltabb volna, ha több mondatra bontotta volna a fordító. Hasonlóképpen zsúfolt a következő mondat is: „R. fürgén az ajtó mögé dugta a hóna alá csapott számológépet” (9). — Az eredetihez igazodva ez a mondat így tagolható: R. a számológépet, amit már a hóna alatt szorongatott, gyorsan (sietve) az ajtó mögé támasztotta.

Nehezen áttekinthető a következő részlet: „R. elhagyni készült a várost, felsőbb iskolába ment. E. sehogy se tudott belenyugodni a gondolatba, hogy lesz olyan idő, mikor egyáltalán nincs ott R.” (13). Storm megfogalmazásában: „R. sollte zu seiner weiteren Ausbildung die Stadt verlassen. E. konnte sich nicht in den Gedanken finden, dass es nun eine Zeit ganz ohne R. gehen werde”. — A magyar szöveget zavarossá teszi az igeidők pontatlan használata. A „felsőbb iskolába ment” befejezett tényt közölne, pedig R. elutazására még csak ezután kerül sor; ezt megelőzően még történik egy és más. Talán ilyenféle fogalmazás segített volna: *R.-nak hamarosan el kellett utaznia*, vagy: *útra kellett készülnie, hogy* stb.; *E. nem is tudta elhinni, hogy R.-t valamikor nélkülöznie kell*.

A zsúfolt mondatok között gyakran hiányzik a szükséges logikai összefüggés: „Édes illat csapta meg, s honvágyat ébresztett benne, s úgy illatozott, mint otthon az anyja karácsonyfás szobája” (24). — („Ein süßer Duft schlug ihm entgegen; das heimelte ihn an, das roch wie zu Haus der Mutter Weihnachtsstube.”) Ez a mondat tartalmi összefüggései szerint így tagolható: „Édes illat szállt feléje; elhagyott otthonát juttatta eszébe; olyan volt, mint édesanyja szobája karácsony estéjén.” — Néha csaknem humoros ez a zsúfolt, a történések időrendjét figyelmen kívül hagyó pontatlanság: „Múlt vasárnap még a kenderike is *meghalt*, amelyet Te ajándékoztál nekem . . . nagyon sírtam, hisz mindig gondját viseltem. *Délután szokott* énekelni, mikor a nap a kalickájára sütött” (24). — Az eredeti szövegben természetesen Storm szépen kiaknázza a német igeidők árnyalási lehetőségeit: „Nun ist auch vorigen Sonntag der Hänfling gestorben, den Du mir *geschenkt* hattest; *ich habe* sehr *geweint*, aber *ich hab'* ihn doch immer gut *gewartet*. Der *sang* sonst immer nachmittags, wenn die Sonne auf sein Bauer *schien*,” — Az egyes események időbeli összefüggései a következők: 1. Tegnapi az a kenderike is elpusztult, 2. amelyet valaha téled kaptam ajándékba; 3. nagyon sírtam, hiszen szeretettel gondoztam. 4. Mindig délutánonként énekelte, 5. amikor a nap a kalitkájára sütött.

Másutt: „Leszek-e majd annyira kedves neked, mint most, ha majd megint hazajöttem?” (32). — „... wirst du mich wohl noch ebenso lieb haben wie jetzt, wenn ich wieder da bin?” — Az értelmi összefüggések az egyes részek sorrendjének megváltoztatását kívánják: „vajon, ha visszajövök, szeretsz-e még úgy, mint most?”

Zsúfolt és emiatt nyersfordítás-jellegű a következő részlet is: „Erich és Elisabeth anyja éppen előkészültek egy kis üzleti utazásra, amelyre másnap akartak indulni” (47). — „... fand er Erich und die Mutter in den Vorbereitungen einer kleinen Geschäftsreise, welche am anderen Tage vor sich gehen sollte.” — Ha jobban igazodunk az eredeti szöveg értelmi összefüggéseihez, ezt a részt körülbelül így tolmácsolhatjuk: „Eriket és a mamát készülődés közepette találta; másnapra kisebb üzleti utat terveztek.”

Az eddig vizsgált példák között több azért hatott néha bizony zavarosnak vagy félreérthetőnek, mert a fordító nem ügyelt kellően a két nyelv szóhasználatbeli különbségeire, eltéréseire. A következőkben idézek még néhány példát az eltérő nyelvi szemléletből fakadó, egymástól eltérő jellegű szóképek különbségeinek elhanyagolására.

„A fiatalok mindenféle kópéfintorokat vágtak” (15). — „Die Jungen machten allerlei schelmische Gesichter.” — Magyarul talán így mondanánk: „A fiatalok dévajul, hamiskásan, csintalanul stb. mosolyogtak.” — Sajátos a következő példa: „Végül azonban engedte, hogy levegyék a lábáról” (19). — azaz: „Endlich liess er sich aber doch erbitten.” — Magyarul: „Végül azonban megengesztelődött” (esetleg: „hagyta, hogy megkéreljék”). Szász Imre ehelyett egy ugyancsak németes ízű s hangulatában nem egészen odaillő szózással fordította ezt a részletet. — A következő lapon ezt olvassuk: „... egy rigó *fütyölgetett* a borókabokrokából.” A rigó *fütyül*, *fütyönt*, esetleg — Szabó Lőrinc szerint — *kurjongat*; Babitsnál: *visong*; vagy — a gyermekmondóka szerint: *rikkant*; — de — számomra legalábbis — szokatlan a *fütyölgető* rigó. Természetesen lehet, hogy én tévedek. (Állításom bizonyító anyagát az ÉrtSz. *rigó* szócikkből vettem.) Az eredeti „schlug die Drossel” trillázást, éneklést, csattogást egyaránt jelenthet. A madárhangok tolmácsolása a következőkben sem sikerült kifogástalanul: „Kinn a kertben azonban már *szónokoltak* a verebek az ágakon” (52). — „Draussen im Garten aber *priesterten* schon die Sperlinge von den Zweigen.” A szokásosabb nyelvhasználat szerint a verebek *csiripelnek*, *csipognak*, *sivalkodnak*, *zsivajognak* — esetleg *zsinatolnak* (vö. Fekete István Kele című regényének állathangjait), de a *szónoklás* nem illik sem a verebekhez, sem a szövegkörnyezethez: most távozik Reinhard örökre az Immensee-birtokról. — Furcsán hat a következő mondat is: „Kis, arany fényű acélkéék legyek *függöttek* szárnylibegtetve a levegőben” (18). — „Kleine, goldglänzende, stahlblaue Fliegen standen flügelschwingend in der Luft.” — Ezek a legyecskék bizonyára csak lassan, szárnylibegtetve repültek — de valószínűleg nem „függöttek” a levegőben.

5. A további példákat a hibásan alkalmazott vonzatok, fordulatok köréből gyűjtöttem. Ezek annyira nyersfordítás-jellegűek, hogy nyelvkönyvek fordítási példatárában volna a helyük; olyan könnyű visszafordítani őket. Íme: „*Pompásan jött a nem remélt vakáció*” (9). — „Die unverhoffte Ferien kamen ihnen herrlich zustatten.” A mondat értelme inkább ez volna: a váratlan szünidőt is jól felhasználták. — „A kicsi közel állt a síráshoz” (11). — „Der Kleinen kam das Weinen nahe.” — Helyette: a kislány már majdnem sírva fakadt; vagy: már majdnem elsírta magát. — „Így éltek együtt a gyerekek; a lány gyakran túl csendes volt a fiúnak, a fiú túl heves a lánynak, de azért nem yáltak volna el egymástól” (12). — „So lebten die Kinder zusammen, sie war ihm oft zu still, er war ihr oft zu heftig, aber sie liessen deshalb nicht voneinander.” — Kissé furcsa a szó szerinti magyar fordítás: a novella hősei ekkor még kis

iskolásgyerekek! Egy efféle megoldás talán többet fejezne ki az eredeti szöveg gondolatából: így növekedtek a gyerekek; bár a fiú gyakran találta túl csendesnek a kis'ányt; az meg hevesnek, indulatosnak fiúpajtását, de ezért nem szakították meg barátságukat. Esetleg: így éltek, növekedtek egymás mellett a gyerekek; bár a fiú néha úgy érezte, hogy a kislány túlságosan csendes, az meg gyakran hevesnek, indulatosnak találta fiúpajtását, de azért nem szakították meg barátságukat. (Ezek természetesen csak lehetőségek, de a két nyelv eltérő szemléletéből adódó megfelelő kifejezéseket mindig meg kell keresni, nehogy félreérthető legyen a fordítás!) — Még néhány hasonló jellegű példa: „*Nagyon kedvem ellen volt, hogy egy idegen ember ilyen jól kiismerje az arcomat*” (25). — „*Es war mir recht zuwider, dass der fremde Mensch mein Gesicht so auswendig lernte.*” Elisabeth ugyanis annak nem örült, hogy Erich, miközben rajzolta, buzgón tanulmányozta az arcát. Ezt körülbelül így mondja: kellemetlen volt, bosszantott, hogy az az idegen ember annyira tanulmányozta az arcomat. — Az időrend megbolygatása logikai képtelenségre vezet a következő mondatban: „*Mikor eljött a húsvét, hazautazott. Megérkezésére virradó reggel elment Elisabeth-hez*” (28). — „*Als es Ostern geworden war, reiste Reinhard in die Heimat. Am Morgen nach seiner Ankunft ging er zu E.*” — Tehát Reinhard nem a megérkezésére virradó reggelen (azaz hazautazásának, indulásának napján), hanem a megérkezését követő napon látogatja meg E.-t; legalábbis a német szöveg szerint. — „*Itt van egy gyöngyvirágtó számodra*” (25). — „*Hier ist ein Maiblumenstengel für dich.*” — Reinhard így adja át a szárított virágot: ezt a gyöngyvirágot neked szántam, neked hoztam, ez a tiéd. — „*Csupa vers volt, nagybórára legfeljebb ha egy oldalasok*” (31). — „*Es waren lauter Verse, die meisten füllten höchstens eine Seite.*” — Versek voltak (ti. a könyvben), legtöbbje alig egy lapnyi (oldalnyi). — Kissé körülményesen tájékoztat a fordító a versek terjedelméről.

6. Végül ide iktatom Reinhard és Erich találkozásának leírását. Ez a részlet összefoglalóan egyesíti magában mindazt, amit a fordítás sajátosságairól eddig megállapítottunk.

„... meglóbálta a sapkáját, és *vidám hangon kiáltotta*: ... schwenkte er seine Mütze und rief mit heller Stimme:” — meglengette a sapkáját és *vidáman* (derüsen) kiáltotta: (hiszen, ha jókedvű, a hangja is derűs).

„Hozott Isten, R. pajtás, hozott Isten. Hozott Isten az Immensee-majorban!” — „Willkommen, willkommen Bruder R. ! Willkommen auf Gut Immensee !” — Isten hozott, R. pajtás (testvér is lehetne, hiszen a közös gyermekkor emléke köti őket egymáshoz); Isten hozott ! Üdvözlünk az Immensee-birtokon ! — A német *willkommen* szónak több magyar megfelelője is van; a beszédhelyzetnek megfelelően talán váltogatni is lehetne őket. — Erichnek inkább birtoka van, mint majorja, ahogy ez a továbbiakból is kiderül.

„*Minden jót*, Erich és köszönöm a hozottistent — kiáltott *feléje* a másik.” — „Gott grüss dich, E. und Dank für dein Willkommen — rief ihm der andere entgegen.” — Az istenhozottra adjonisten a szokásos felelet: köszönöm a szívélyes üdvözlést (fogadtatást), kiáltotta a másik (szólt a másik). — Itt is lehet változtatni a *Willkommen* magyar megfelelői között.

„Azután *egymáshoz értek*, s kezét fogtak. Igazán *te magad* vagy az? — kérdezte E., mikor *ilyen közélről* nézett régi iskolatársa komoly arcába.” — „Dann waren sie zueinander gekommen und reichten sich die Hände. Bist du es denn aber auch? — sagte E., als er so nahe in das ernste Gesicht seines

alten Schulkameraden sah.” — Azután kezet fogtak. (A kézfogásnak magától értetődő feltétele a közvetlen találkozás.) — Valóban te vagy az? — (A — *te magad vagy* az-féle szerkesztés nem magyaros, pongyola is.) — A mondat így folytatódik: — kérdezte E., miközben hajdani iskolatársa komoly arcát fűrkészte.

„Persze, hogy *én magam vagyok*, E., s *te is magad vagy*; csak éppen még vidámabbnak látszol tán, mint amilyen mindig is voltál.” — „Freilich bin ich's, E. und du bist es auch; nur siehst du noch fast heiterer aus, als du schon sonst immer getan hast.” — Az eredetiben arról esik szó, hogy — bár az évek elszálltak, a két barát arcvonásai nagyjából változatlanok maradtak. Az *én magam vagyok*, *te is magad vagy*-féle szerkezetek félreérthetők: inkább az egyedüllétre utalnak. Ez a részlet így hangzik: — Persze, hogy én vagyok az, E., és te sem változtál, csak most még vidámabbnak látszol, mint azelőtt.

„Ezekre a szavakra boldog nevetés tette E. egyszerű vonásait még sokkal vidámabbá. — Az ám, R. pajtás — mondta, s még egyszer kezet nyújtott —, de azóta *kihúztam a főnyereményt*, hiszen tudod. Kezét dörzsölte s elégedetten felkiáltott:” — „Ein frohes Lächeln machte E.-s einfache Züge bei diesen Worten noch um vieles heiterer. — Ja, Bruder R., sagte er, diese noch einmal seine Hand reichend, ich habe aber auch seitdem das grosse LOS gezogen, du weisst es ja. Dann rieb er sich die Hände und rief vergnügt:” — A fordítás itt nehézkes; a *kihúztam a főnyereményt* szólás pedig nagyon félreérthető. — Barátja szavaira még vidámabb mosoly (nem pedig nevetés!) terült szét E. arcán. Bizony, R. pajtás (testvér), mondta, még egyszer kezet nyújtva neki; — tudod, azóta még a főnyeremény is az enyém lett; majd kezét dörzsölve elégedetten felkiáltott (esetleg: kedélyesen kiáltott).

„Ez lesz ám a meglepetés! *Erre nem számít élete végéig sem*. Meglepetés? — kérdezte R. — Ugyan *kinek?* — *Elisabethnek.*” — „Das wird eine Überraschung! Den erwartet sie nicht in alle Ewigkeit nicht! — Eine Überraschung? — fragte R. — Für wen? — Für Elisabeth.” — *Az erre nem számít . . .* kezdetű mondat nyelvi képtelenség, a német fordulat szó szerinti és értelmetlen átvétele. A *für wen denn* vonzatait is szolgai hűséggel tolmácsolta a fordító. — Helyette ezt ajánlanám: — Lesz ám meglepetés! Erre aztán nem gondolt (nem számított, ezt nem várta volna sohasem! — Meglepetés? — kérdezte R. — Kit lepünk meg? — Elisabethet. (Azt hiszem, nem kell hangsúlyoznom, hogy a saját fordításaimmal csak a pontos tolmácsolásra törekedtem; nem akarok versenyezni a műfordítókkal!)).

7. Hasonló, „tömény” részleteket még idézhetnénk az Immensee-fordításból. De a további példák helyett összegezzük az eddigi megállapításokat:

Az Immensee — Erdei tó fordítás nem sikerült jól: nem tolmácsolja az író nyelvi sajátságait, választékos, finoman árnyaló kifejezéseit. Egyes részei homályosak, s nem csupán stiláris, hanem nyelvhelyességi okokból is kifogásolhatók. A fordító nem figyelt eléggé a magyar és a német nyelv eltérő szerkezeti sajátságaira. Az egyes kifejezések, szókapcsolatok fordításakor nem keresgélt, nem válogatott a lehetőségek között. Általában megelégedett a szokványos, mindennapi fordulatokkal. Munkája a maga egészében a sietség nyomát viseli magán. A felsorolt fogyatékok okozta csalódást csak részben enyhíti, hogy van a fordításnak néhány szép részlete is, mint az erdei tó leírása vagy a vízililiomé.

Ezeknek a hibáknak a jelentős részét helyreigazíthatta volna a gondosabb, a nyelvi természetű szépséghibákat is vizsgáló lektori munka. A szépirodalmi mű lektorának — nem elég csupán tartalmi szempontból vizsgálnia a fordítást, hanem azt is mérlegelnie kell, méltó-e az az eredeti alkotáshoz; hűségesen tükrözi-e annak művészi értékeit; azaz: megközelíti-e az eredeti színvonalát; válik-e belőle olyan értékű magyar mű, mint amilyen az eredeti a maga nyelvi és irodalmi környezetében. — A felsorolt feltételek híján — úgy vélem — nem beszélhetünk igazi, valóban értékes műfordításról, hanem csak kísérletről vagy gyakorlatról.

Ennyit az Immensee-fordításról. A magyar változatban is kerestem az eredeti alkotás szépségeit, de csak részben találtam meg, bírálatom hangját a csalódás bizonyára némiképp elfogulttá tette; a kötet értékelését pedig aránytalanná méretezte, hiszen így mindössze egy novelláról szóltam, amely, terjedelme szerint — csekély helyet foglal el a kötetben; ha egyébként fontos és jelentős is. Kár lenne azonban a bírálat elmarasztaló megállapításait a fordításkötet egészére érvényesíteni. Vannak a válogatásban szépen sikerült tolmácsolások: így a Csöndes muzsikusz és a Pszükhé (Honti Irma munkája). Egészében sikeres Gyurkó László és Szabó Ede két-két fordítása is, bár ezekben találhat az olvasó néhány, a magyar mondatokba felületesen beleépített germanizmust, stiláris szépséghibát. Külön méltatást érdemelne Szabó Lőrinc Aquis submersusa is. Hogy mégsem ezekkel a novellákkal foglalkoztam, azt már megindokoltam korábban; úgy vélem, a vizsgált novellából vonható le a legtöbb tanulság a műfordítói és a lektori munka számára, és ez veti fel a legtöbb, még megoldásra váró kérdést. Ezek közül is a legfontosabb az, hogy nem helyesebb-e novellák átültetését egyetlen műfordítóra bízni. Egyetlen tolmácsoló mégis csak egységesebb szókincset, egyenletesebb mondatfűzést használ, és így többet közvetíthet az eredeti műalkotás stiláris jegyeiből, többet is megsejtethet a fordítás révén megismertetni kívánt író stílusából. Abban az esetben viszont, ha többen fordítanak, akkor fokozottan szükséges a lektor gondos, filológiai értékű munkája. Csak így válhat a fordítás „újraalkotássá”, s ezt az újraalkotást joggal, de sajnos, gyakran hiába várja az olvasó minden fordítástól. Az a fordító, aki nem így alkot, bizony egy kicsit félrevezeti gyanútlan és jámbor olvasóját.¹

Horváth Mária

A kötőjel mint költői kifejezőeszköz

1. A nyelv állandó mozgásából, alakulásából következik, hogy egyes területeire nem a mozdulatlanság, hanem a változékonyság jellemző. Ennek a következménye a helyesírás bizonyos ingadozása; a megfogalmazott szabályok kizárólagosságának vitathatósága. Különösen az irodalmi nyelvben gyakori az eltérés a helyesírási normától. Hibát követnénk el, ha vaskalaposan, a szabályokat dogmatikusan alkalmazva átkokat dörögnénk mindazok fejére, akik itt-ott a szokásostól eltérő helyesírással alkotnak; de vétkes könnyelműség volna olyan álláspontra helyezkedni, mely az írók, költők számára helyesírási terü-

¹ Itt jegyzem meg, hogy a cikk írása közben olvastam Fodor Józsefnek Fordítási irodalmunk s a hiányzó kritika (Új Írás 1962. VIII. 912—3) című rövid, de fontos elvi megállapításokat tartalmazó cikkét, melyben „az eredetivel lehetőleg egyenrangú” fordításokat vár.

tenkívüliséget biztosítana. De maga a szabályzat sem igényli a merev változhatatlanság nimbuszát. Az AkH.¹⁰ előszavában e kérdésben így foglal állást a Helyesírási Főbizottság: „... helyesírásunknak az a jellemvonása, hogy — ellentétben több más nyelv helyesírásával — mindig igyekezett lépést tartani az élő, fejlődő nyelv változásaiival ...”

A legtöbb vitát, félreértést az egybeírásra és a különírásra vonatkozó elképzelések okozzák. Nehezíti a helyzetet az is, hogy az irodalom nyelve képes beszéd, jelentésben árnyaltabb, gazdagabb a köznyelvnél. Képes jellege miatt gyakran előfordulhat, hogy látható formájában eltér a megfogalmazott helyesírási szokásoktól. A költő gyakran áthágja a szabályokat, ha írásában meghatározott expresszivitásra vagy kifejezésbeli finomságra van szüksége. Az egybeírásra és a különírásra nehéz volna végérvényes, visszavonhatatlan szabályokat alkotni. Általános elv, hogy „... a szóalakulatok írásának a különírás a tömeges és természetes formája” (Helyesírási tanácsadó szótár 1961. 10), de „... biztos szabályok hiányában hajlandók vagyunk »nyelv-érzékünk«-re támaszkodni” (AkH.¹⁰ 141. pont).

A megoldást főleg az teszi bonyolulttá, hogy a szókészlet állandó bővülése folytán egyre több összetétel keletkezik. A költői nyelvben igen gyakori az alkalmi összetétel, melynek rendeltetése az, hogy különleges jelentésárnyalattal, a mindennapos használatból kiemelő expresszivitással közvetítse a szerző — gyakran igen egyéni — elképzeléseit. Törvényszerű folyamat az, hogy a kezdetben alkalmi, jól sikerült költői összetétel-jellegű szókapcsolatok átkerülnek a köznyelvbe és valódi összetétellé válnak. A szóösszetétel és az egybeírás azonban nem egymást fedő fogalmak: „... az egybeírás és a kötőjel tulajdonképpen csak szemléltető eszköz, amelynek alkalmazása nincs, és nem is lehet lekötve kizárólagos jelentéstani mozzanatok ábrázolására ...” (Pais Dezső: A különírás és az egybeírás, Helyesírásunk időszzerű kérdései 75.)

2. Költőink mindig igénybe vették a szemléltetésnek ezen lehetőségeit. A kötőjelezés régi szokás, melynek alkalmazását a nyelvérzéken kívül okozhatják egyéb — a helyesírástól teljesen független — szempontok is: ritmikai problémák, képzőmotívumok.

Kölcsénynek következetes szokása volt az, hogy az igenévi utótagú alanyos szószerkezetek tagjai közé kötőjelet illesztett: *perc-z-hozta* tünemény (Vanitatum vanitas), *nép-imádtá* rojtok (Panasz), És ott fekszik *mell-hörögve*, *vér-hintette* nyoszolyát (Vérmenyekző).

Vörösmarty, az áradó, romantikus költői nyelv igazi kialakítója nagyon sokszor használt kötőjelet szintagmáiban. Nála is gyakori az igenév-utótagú, alanyos szerkezetek tagjainak összekapcsolása: *Had-gázolta* (Mohács), *isten-adta* (Salamon), *gond-sújtotta* (Szép Ilonka), *Csend-lakta* (A hős sírja). Kötőjellel kapcsolja az igeikhez azokat az igeikötőket, melyeknek érzik valamelyest önálló jelentése: *Össze-rontanak*, *vissza-kurjogot* (Az ősz bajnok). Szívesen használ kötőjelet egyéb szóképeiben is: *Lágy-szelidre* (Salamon), *keser-édes* (A csalfa lány), *Nagy-kegyetlenül* (Az ősz bajnok) —; sőt bonyolult szókapcsolást is teremt kötőjellel: *nem-emberféle vagyok-e* (A két politikus).

Arany a költészetére igen jellemző szemléletességet erősíti a kötőjel alkalmazásával 1877 nyarán írott verseiben *Csilló-pora*, *fény-lemeze*, *nagy-hirtelen*, *remény-magot* (A lepke), *Hegyes-éles*, *kígyó-testtel*, *bűnt-vallva* (Tamburás öreg úr), *ott-benn*, *kecske-dudádat*, *nagy-epedve*, *harci-zenére* (Az ünnepprontók), *kül-erőszak*, *itt-benn* (A régi panasz), *föld-részeg*, *szolga-vitézek*, *kakas-elő-szóra*

('hajnal elején') (Éjféli párbaj). Nagyon sok szintagma, melyeket kötőjeles alakban használt, ma már egybeírt szóvá vált: *búza-magot*, *széna-szagot* (Vásárban), *eper-ajkat*, *nyoszolyó-asszony*, *szolga-hadba* (Éjféli párbaj).

Ady költészetét elárasztják a kötőjeles szerkezetek. Leggyakrabban metaforáinak a tagjait kapcsolja össze: A *csillag-lovas* szekérből, A *csók-csata-tér* lovagjai, A *Halál-árok* titka, A *Halál-tó* fölött, A *ködbe-fült* hajók, A *muszáj-Herkules*, A *perc-emberkék* után, *Héja-nász* az avaron. Kötőjellel írta összetételeinek nagy részét is (az alábbi kötőjeles szerkezeteket újabban egybeírjuk): A hosszú *hársfa-sor*, A *hotel-szobák* lakója, A *rém-mesék* uhuja. A *tábor-tűz* mellett, A *vár-úr* szeméremöve, Az elzárt *király-lyány*, Ázott *széna-rendek* fölött (példáink verscímei).

A mai fiatal költőnemzedékre erősen ható József Attila sokkal kevesebb kötőjelet alkalmaz, mint Ady. Ebben része lehet annak is, hogy kortársainál jóval nagyobb gondot fordít a helyesírási szabályok megtartására. (Ezt írásjelhasználata is igazolja.) 1936-ban és 1937-ben írott verseiben a kötőjellel összekapcsolt szerkezetek gyakran metaforások: *gyermek-testemet* ('gyermeki' testemet), *szem-nám* füstön (Talán eltűnök hirtelen), *angyal-hamisítvány* (Reggeli fény), *óriás-leány* (Semmi), *háló-alji* kis vízben, *ponty-lágyságra* (Tájék), *szörny-állam* (Thomas Mann üdvözlése); akad ikerszójellegű: *hányni-vetni* (Hazám), *félve-ocsúdva* (Flóra, Hexameterek).

3. Azt várhatnánk, hogy a József Attilát követő ifjú költőnemzedék még határozottabb egyöntetűséget mutat a helyesírásban. Gondolatunkat részben az is indokolja, hogy az 1954-ben megjelent helyesírási szabályok bizonyos mértékű figyelembevételét is reméljük. Várákosunkban csalódunk, ha az utóbbi években megjelent versesköteteket lapozgatjuk. A sorok között Ady óta nem látott bőséggel találunk kötőjeles szerkezeteket.

Dolgozatunkban öt fiatal költőnek az általánostól eltérő kötőjelhasználát vizsgáljuk meg. Versesköteteik 1959 és 1961 között jelentek meg. A legkorábbi Tornai József Paradicsommadár című könyve (1959.); ezt követték: Váci Mihály Bodza (1959.), Orbán Ottó Fekete ünnep (1960.), Ténagy Sándor Jámbor lázadás (1960.) és Fodor András Tengerek, dombok (1961.) című versgyűjteményei. (Megjegyzendő, hogy az anyag feldolgozása óta Vácinak és Tornainak újabb kötete jelent meg.) Az öt kötetben található közös vonások ismertetésén kívül foglalkozni kívánunk a költők egyéni leleményeivel is. Feltéve, hogy a költői helyesírásnak ugyanolyan stílári szándéka lehet, mint más költői eszköznek, fejtegetéseinket — ahol szükségesnek bizonyul — stilisztikai elemzésekkel fogjuk indokolni.

A példák sokfélesége, valamint a stílári értékelés eredményeinek felhasználása miatt sem a helyesírási, sem a nyelvtani csoportosítás nem látszik megfelelőnek. Ezért anyagunkat a következő szerkezetben tárgyaljuk: egy tömbbe fogjuk azokat a kötőjellel írt szintagmákat, melyekben a kötőjel használatát elfogadjuk; másik csoportba azokat, amelyekben helytelenítjük.

4. a) Jellemző mind az öt költőre, hogy az olyan metaforás szerkezetek nagy részét kötőjellel kapcsolják egybe, amelyeknek tagjai között szoros összetartozást jelent az, hogy az előtag azt fejezi ki, miből van az utótag. Ezek a példák elgondolkoztatók. Mint látni fogjuk, valamennyi alkalmi metafora, melyeket nehéz a helyesírás következetes kategóriáival mérni. Ebből a típusból bőségesen tudunk idézni. Váci: *füst-erdő* (16), *gyökér-bilincsekben* (84), *homok-*

füstből (84), kő-akarattal (91), gyöngyház-pagoda (105); Fodor: csillag-kasu (10), gyöngy-betűsora (10), szírom-ágát (46), testvér-sokaság (81), kristály-ágai (83), fürgeteg-időt (91), hús-szobor (97), hegedű-testét (100); Orbán: toll-zuhatag (18), láb-zuhatag, arc-zuhatag, hang-zuhatag, fal-zuhatag (20), Üveg-szírmait (33), szírom-tál (40), szírom-áradatban (53), dinnye-hasa (66), márvány-barom (68), vas-kripta (69), csillag-ágancsú (77), galambtoll-tornyokon (97), gyöngy-zuhatagokon (97); Ténagy: sóhaj-zászlós (bevezető), légyfogó-nyelvek (30), sóhaj-fedezékem (40), tűz-magokkal (40), neon-szemű (46), koráll-rózsák (58); Tornai: homok-süvegeket (7), gyöngy-sisakot (36), szírom-kardot (36), gyöngy-mellére (37), szivárvány-eső (62), agyag-arc (68), kristály-feje (88), sár-betűket (76) és a Szabó Lőrincről alkotott találó, szép metaforák: szikla-fejet, bazalt-száj (70).

Ezeket a metaforákat vizsgálva úgy érezzük, hogy a költők az összetétel felé hajlanak, de nyelvérzékük jelzi, hogy alkotásaik még nagyon alkalmiak. Valódi összetételként nem érzékelhetők, hiszen „... a szavaknak egy állandó kapcsolata csak akkor nevezhető összetételnek, ha két vagy több más szó kimondásakor nem gondolunk már a szókapcsolatban levő, az összetételt alkotó fogalmakra külön-külön, hanem egy új fogalmat idéz föl bennünk az összetétel, mely a kettőnek módosult összege, vagy éppen egészen más” (Fábián Pál: A szóalkotás kérdései MNyh. 1957. 144). A költők csupán jelzik az összetétel szándékát; ezért látják el kötőjellel ezeket a szókapcsolatokat. Elismerve a költői szóalkotás jogosságát, nincs okunk vitatni a kötőjel használatának helyénvalóságát a fenti idézetekben.

Ugyanezzel a sajátos költői szemlélettel, találkozunk, mikor a többi kötőjeles metaforát vizsgáljuk. Meglepő az az átható erő, ami az egyes szókapcsolatokat azonosítással teszi mind az öt költőnél. Észrevettük, hogy a hasonlatok száma erősen megcsappant a kötetekben (ez jellemző a mai magyar költészetre), helyüket a markánsabb, kifejezőbb metaforák foglalták el. A bemutatott fiatalok sok esetben még a metafora azonosító erejével sem elégednek meg; még erősebb, még határozottabb egységre törekednek. Így kerül a kötőjel a metafora két tagja közé, s kialakul a gondolati egység nyelvi kifejeződése. Ezek a kötőjeles metaforák sok esetben már-már összetételek; természetesen, mint az előző típus példái csupán alkalmi összetételek, hiszen az alkotó tagok önálló jelentésüket még nem adják fel.

Orbánnál nem sok példával bizonyíthatunk: zuhatag-ég (22), boldog-lágy (52), izzó-nagy (68); de a többiek bőséges anyagot szolgáltatnak a megfigyeléshez. Szemlélet i metaforák: Ténagy: kiskapu-szárnyait (20), tarló-életemet (40), hegyhát-testű (79); Váci: kagyló-búgását (41), vér-ajkával (67); Fodor: kenguru-blúzban (23), búra-sisakkal (22); Tornai: sugár-ernyő (68), csalán-sörényes telken (78), repeszvas-zápor (78), villamos-patakot (84). Hangulat i a k: Ténagy: mosoly-hajtású masinák (bevezető), lázadás-szagú (bevezető), súlyos-szép (11), akác-suhanc (24), keserű-szép (41), remény-hajtású (71), bújóska-meleg (76); Váci: mágnes-biztonságot (17), sugár-szeliden (27), harangkehely-remegését (41), ölyű-éjszaka (55), sovány-sikolyú (61), holdfény-hírű (67), Bogárka-könnýű (69), viola-esten (69), alagút-éjeken (69); Fodor: vastag-dühű (38), ijedt-nagy (52), fanyar-édes (63), merev-kihívóan (64), merev-durcás (65), hideg-keménynek (65), gyöngyház-éjszaka (70), Fanyaran-éles (72), kigyó-szővevénye (96), higanyparázsban (96); Tornai: kehely-ajkad (33), köd-zavarában (23), madár-vad (36), szemed fényzóró-kardjait (53), lilium-lelkiismeret (69). Hangulat i és szemlélet i elemeket egyszerre magukban hordozó példák: Ténagy: gyerek-zápor (27), bádog-nyakkal (31), váza-finom

(48); Váci: *öntött-szavú* szobrászok (73), *pázsit-kapaszkodású* (62), *húgocska-sugárrák* (63); Fodor: *kaloda-magányát* (8); Tornai: *kecskékkel-virágos* (7), *liliom-felhők* (41), a tél *üveg-madarát* (44), *lepke-vitorlás* (50), *fénycsóva-szem* (53), *üveg-végtelenben* (67), *öntöttvas-arcok* (83).

A bemutatás mellett meg kell állapodnunk ezeknél a példáknál, hogy stílusértékekről is szót ejthessünk. Már a felsorolásban is láthatjuk, hogy különös színekkel gazdagítják költőink az irodalmi nyelvet. Fodor színesztéziás hangulatú képei kötőjeles formában összetételnek érződnek, és többet jelentenek egyszerű szókapcsolatnál. Különösen azok, amelyek a köznyelvi használathoz is közel állnak: *fanyar-édes*, *ijedt-nagy*. Ez az alkotásmód azt bizonyítja, hogy a költő egységesnek látja a valóság tényeit, ezért az érzeteket egyszerre, egy benyomással akarja felidézni az olvasóban.

Vácira általában az jellemző, hogy jól elképzelhető metaforák alkotására törekszik. Ez ritkán jelenti azt, hogy megszokott, könnyen áttekinthető képet tár elénk. Többnyire éppen ennek az ellenkezője bizonyosodik be. Nem közvetlen vonásokat azonosít, hanem elvontabb egyezéseket keres, ezzel fokozza a stiláris feszültséget. Ilyen metafora a *húgocska-sugárrák* is. Nem lány jelenik meg tudatunkban, hanem a kistestvér, a gyermek. Tehát olyan sugarakról van szó, melyek aprók, kicsinyek; ezt a képzetet erősíti avval is, hogy az utótagot kicsinyítő képzővel látja el. A kislány fogalmához a tisztaság, bájoság, szűziség, játékoság is asszociálódik, ezeket a hangulatokat mind átviszi a sugarakra, melyek így leírhatatlan, megmagyarázhatatlan kedvességet árasztanak. Nem kevésbé sikerült a szobrászokra alkotott metaforája: *öntött-szavú* szobrászok. Először meghökkenünk, annyira szokatlan a kép. Aztán izlelgetve azt tapasztaljuk, hogy Váci ebben a metaforában szerencsés módon teremt feszültséget. Kétségtelen, hogy a szobrász mondanivalóit szobraival mondja el ugyanúgy, mint a költő versekkel. A vers anyaga a szó, a szobrász szava a bronz. Így jut el asszociációs képzettársításokkal az *öntött szavú* szobrászok szókapcsolathoz, mely újszerűségével és találó voltával igen gyönyörködtet. Mindkét példa a költő elmélyülő alkotásmódját, tehetségét bizonyítja.

Tornai költészete intellektuális költészet, metaforáinak többsége szabad asszociációs képzettársításon alapul. Példáinkban már láthattuk, hogy gyakran olyan szókapcsolatokat teremt, melyeknek tagjai az első olvasásra nem illenek össze. Úgy érezzük, éppen ezért indokoltan használja sok alkalommal a kötőjelet, mert az egyívé tartozást így tudatosítja. Két szép példán be lehet bizonyítani, hogy a szokványos szókapcsolat mennyivel gazdagabb lehet, ha szerencsés kézzel alakít rajta a költő. Talán legsikerültebb összetétele a *madár-vad* metafora. A köznyelvi *vadmadár* szónál sokkal többet jelent, mert az utótaggá tett *vad* szó így jóval erősebb nyomatékot kap, és több asszociációt vonz. Nemcsak a vadság fogalma jelenik meg tudatunkban, hanem a vadmadarak sorsa is: a hirtelen, ijedt rebbenés, az éhezés és az állandó halálközelség, a szabadság után érzett örökös vágyakozás. A *vadmadár* szó ezeket már nem idézi föl tudatunkban. Hasonló szépségű a *liliom-lelkiismeret*. Itt is a hagyományos szókapcsolatot keményíti, a meglevőből aknázza ki a mélyebb, markánsabb tartalmat. Így lett a szinte köznyelvi „liliomos-lélek”-ből határozottabb azonosítással *liliom-lelkiismeret*. A lelkiismeret magasabbrendű fogalomná nőtt ebben a képben a lélekfogalomnál. Emezt elhallgattathatjuk, de a lelkiismeret független maradhat bennünk. (Gondoljunk Karinthy nagyszerű írására, az „Én és énke” című karcolatra!) A *liliom* itt azért több, mint a *liliomos*, mert azt jelenti, hogy lelkiismeretünk átlényegül a liliomszimbólummal

kifejezett jellemtisztasággá. Mindkét példa a szabad asszociációkat felidéző törekvés jól sikerült eredménye.

b) Ugyancsak mind az öt költőben meglevő igen érdekes törekvés az, hogy az igenévi utótagú szerkezetek tagjait kötőjellel kapcsolják össze. Az AkH.¹⁰ több pontban foglalkozik az igenévi utótagú szerkezetekkel, de sehol sem ajánl kötőjelet. Úgy tetszik, mintha költők lázadásáról volna szó ebben a következetes kötőjelezésben. Nem egyforma mértékben írnak verseikbe igeneves szerkezeteket, de azokat majdnem teljes következetességgel kötőjellel kapcsolják össze. Különösen Tornai kedveli őket, talán azért, mert az igenév igei sajátosságai miatt több mozgást, elevenséget visz a versbe, mint a statikusabb névszó. Igeneves szerkezeit összetételként fogja fel, s szinte valamennyi alárendelést alkalmazza. Alanyos: *lélek-rombolta* (28); tárgyas: *Árvácska-ültető* (85); helyhatározós: *haza-hordó* (33), *szíromba-roskadt* (105); képes: *lángokban-álló* (107), *kőbe-vasba-öltözött* városoknak (32); időhatározós: *most-zuhant* esőtócsákban (78), eszközhatározós: *fénnyel-bélelt* (32), *fénnyel-vasalt* (35); fokhatározós: *alig-leplezett* (33); állapothatározós: *magukban-izzó* pelyhek (62); eredethatározós: *zászló-szült* gyerek (64); eredményhatározós: *hült kővé-meredve* a tarkóm (61).

Vácínál különösen a tárgyas szerkezetek fordulnak elő. Valamennyit kötőjellel írja (l.: *világot-féltő* 73, *egymást-jelző* 96), a jelöletlen tárgyas szerkezeteket is, melyeket a helyesírási szabályok értelmében egybe kellene írnia: *súlyuk-vesztett* (14), *homok-ostromló* (16), *ajkad-harapva* (44), *világ-felfedező* (96), *mag-ölő* (101); — de van alanyos, határozós szerkezete is: *anyám-varrta* (8); *rólad-kelt* (14), *gyökerekkel-kötött* (84), *ránk-zuhogó* (109). — Ténagy is sokféle igeneves szerkezetet használ, és mindig kötőjellel írja őket. Alanyos: *magam-festette* (54), *ember-izzadta* (58), tárgyas: *érzést-keverő* (17), *farkat-behúzza* (24), *burok-pottyantó* (51), *kirakat-bámuló* (52); helyhatározós: *széken-állva* (27), *szüretre-menőket* (35); eredményhatározós: *férfi-érett* (bevezető), *Pirosra-dörzsölt* (76); eszközhatározós: *áldással-vert* (10); állapothatározós: *frissen-sült* (16). Kevesebb példát találunk Orbánnál: *földbe-eredt* (10), *húsba-vert* (7), *aranyból-vert* (33), *véresen-gyulladt* (67) és Fodor kötetében: *messzefeszülő* (8), *érzelem-fagyasztó* (65).

Ezekben a helyzetekben is többé-kevésbé elfogadhatónak ítéljük a kötőjel használatát. A szerkezetek többnyire metafora jellegűek; mint ilyenek tehát kívánják a kötőjelet. A kevésbé metaforaszerű alakok többségében is érezhetünk bizonyos jelentésmódosulási folyamatot. Elgondolkoztató, hogy ez a Kölcsény óta ható költői gyakorlat sok esetben szerencsésebb megoldás az ajánlott szabályoknál.

Érdemes megemlíteni, hogy az igenévi utótagú szerkezetek kötőjelezésének tendenciája olyan erős, hogy még akkor is kötőjellel kapcsolják egybe a szavakat, ha a szerkezet összetartozó tagjai közé tagadószó kerül: *meg-nem-élt*, *emberekhez-nem-ért*, *szél-nem-érte* (vö.: Vörösmarty: *nem-emberféle*, A két politikus). A példák Fodor (25) és Váci (101, 45) kötetéből valók.

c) A mellérendelő összetételeket általában szabályosan kötőjelezzük költőink, és elég gyakran élnek is velük. Az ilyen kapcsolatok gyakorisága azt látszik bizonyítani, amit Fodor képeivel kapcsolatban már említettünk: a tömörítő szándék érvényesül ezekben, meg az a törekvés, hogy az egységes világot minél egységesebben tudják bemutatni. Az utóbbi törekvésből következik, hogy nemcsak hasonló jelentéseket, hanem egymással ellentétes jelentésű szavakat is egybefoglalnak. Ezzel a stílusértéket fokozzák,

általában igen sikerülten. Mellérendelést szinte minden szófajjal alkotnak: igék: *tisztulnak-fényesednek* (59), *izzott-fénylett* (89), *súrol-törül* (92), *megőlelem-csókolom* (108) (Tornai); *szórt-pazarolt* (26), *sír-susog* (28), *hívja-viszi* (105) (Váci); igenevek: *égve-villódzva* (94) (Tornai); virágba *borulni-bomolni* (67), *verve-szakadva* (62) (Váci); főnevek: *csengés-zengés* (30), *számon-szívemben* (87) (Tornai); *hideget-közönyt* (62) (Ténagy); *porba-homokba* (61), *tűz-parázs* (67) (Váci); melléknevek: *büszke-konok* (21), *ifjú-vidám* (29), *boldog-szerelmes* (81) (Ténagy); *nyegle-víg* (20) (Fodor).

Néhány példát mutatunk az ellentétes jelentésű szavak összekapcsolására (szófaji megkülönböztetés nélkül): Fodornál: *oldva-kötve* (51); Vácinnál: *túl-közel* (29), *meglelve-sírva* (73), *űzöt-menekült* (104); Ténagnál: *bús-derűs* (49), *lét-nemlét* (59), *oda-vissza* (77); Tornainál *hegye-völgye* (63), *emelkedik-süllyed* (53), *ülnek-állnak* a villamoson (99). Az utolsó példa a legsikerültebb valamennyi között; a telt villamos képét a legtömörebben és egységében vetíti elének azal, hogy leglényegesebb jegyeit egyszerre mutatja be.

A kötőjellel összekapcsolt ellentétes jelentésű szavakból álló, úgynevezett poláris szerkezetekben a kötőjel alkalmazása túlnő a megszokott alkalmazáson. Úgy érezzük, hogy ez a gyakorlat az írásjel funkciójának bővülését eredményezi.

5. A legtöbb zavar a jelzős szerkezetek helyesírásában mutatkozik. Úgy véljük, hogy e szókapcsolatok iránt nem lehetünk olyan megértők, mint az eddigiek iránt. Helyesírásunk talán sehol sem követi olyan rugalmassággal az élő nyelvet, mint a jelzős szerkezetek esetében. A köteteket lapozgatva viszont láthatjuk, hogy ezen a téren teljes a bizonytalanság. Ezt nagyon szemléltetően bizonyítja egy Váci-kötetből vett szó kétféle írása: *szentjános-bogarak* (63), de: *szentjánosbogarak* (69); az utóbbi az elfogadott. Költőink a jelzős szintagmákat írják egybe is, külön is, de legtöbbször kötőjelet tesznek a szerkezet tagjai közé.

A továbbiakban elfogadjuk az AkH.¹⁰ csoportosítását. Anyagunkat tehát két nagyobb egységre bontva ismertetjük: a) főnévi utótagú és b) melléknévi utótagú jelzős szerkezetek. A címben vállalt feladatnak megfelelően csak azokat a szerkezeteket vizsgáljuk, amelyeknek a tagjait kötőjel kapcsolja össze.

a) Különösen Váci Mihály kedveli azt a megoldást, hogy kötőjelet tesz a jelzett főnév és jelzője közé. A legtöbb nehezményezett idézetet tehát az ő kötetében találhatjuk, de nem mentesek a helytelen kötőjelhasználatról társai sem.

a) Általában az a szokás, hogy a melléknévi jelzőt különírjuk a jelzett főnévtől, ha az egybeírásra vagy a kötőjelhasználatra nincsen különösebb kényszerítő ok. Az alább következő néhány példában sem összetételjelleg, sem metaforaszínezet nincsen. Ezért indokolatlannak és zavarón fölöslegesnek tetszik a tagok közé tett kötőjel: Váci: *örök-zsongását* (41), *örök-éden* (48), *fonák-ezüstje* (88), *ős-nyugalmat* (103), *ős-nyugtalanságok* (104); Ténagy: *csuda-dolgok* (28), *örök-láz* (59); Orbán: *véreres-szemmel* (80), *szűz-arca* (82); Tornai: *világító-felhők* (62), *japán-arcod* (84).

A főnév előtt álló melléknévi jelző példáját követi a hasonló szerepben alkalmazott befejezett melléknévi igenév is. Ezért kifogásolható a különírás helyett az alábbi néhány kötőjeles megoldás: *vert-fém*, *kivont-kard* (Váci 62, 68); *holt-ágba* (Tornai 33).

A befejezett melléknévi igenévtől eltérően nem a különírás, hanem az egybeírás vált szokássá a folyamatos melléknévi igenévi jelző esetében, ha az

igenév nem most folyó ténykedésre utal, hanem az arra való alkalmasságot jelöli. Éppen ezért megfelelőbbek lettek volna az egybeírt alakok a *fészkelő-helyet*, *búvó-patakja*, *élető-elem* (Váci 64, 75, 96) kötőjeles írásmódja helyett.

β) Igen régi szokás, hogy a birtokos jelzőül használt főnevet egybeírjuk a jelzett főnévvel, ha a szerkezet jelöletlen. Az öt kötetben talált birtokos szerkezetek túlnyomó többségében mégis kötőjelet találunk a szintagma tagjai között: Váci: *vadlúd-ének* (15), *rakéta-nyomot* (16), *sírály-raj* (23), *zarándok-sereg* (37), *pacsirta-síras* (41), *kemence-padok* (61), *kemence-szájak* (63), *madár-rajok* (64), *könny-íz* (105); Fodor: *rózsa-allé* (22), *férfi-mell* (41), *lidérc-palota* (96); Orbán: *fecske-suhanás* (22), *fű-szalagot* (51), *üveg-tündöklés* (58), *szarvas-hangon* (66); Ténagy: *lány-sereg* (25), *csúzli-szalag* (27), *gyerek-arcok* (28), *hagyma-karikák* (33), *lány-árnyék* (52), Tornai: *ciklámen-szirom* (32), *mályva-rózsa* (32), *vadszöllő-level* (44), *szél-ütem* (50), *nád-lánggal* (75), *munkás-mellek* (79), *pata-dobaj* (79), *fű-sor* ('sors') (96).

Míg a kötőjeles metaforák esetében az összetartozás szoros voltának jelölése vezette a költőket, itt ellentmondani látszanak tömörítő szándékuknak. A metaforák tagjai közé tett kötőjeleket elfogadhattuk; a fenti példákban nem. A jelöletlen birtokos szerkezetek kötőjeles írása visszalépés az elterjedt szokáshoz viszonyítva: a jelentéstömörítést lazítja fel és csökkenti a szerkezet szoros összetartozását.

A birtokos szerkezetekben alkalmazott kötőjelhasználat Vácinak olyan következetes szokásává válik, hogy ettől a jelölt birtokos szerkezetek esetében sem tér el. Társai is elkövetik a hibát: Fodor: *propeller-taktusára* (58); Ténagy: *oroszlán-karmai* (40); de Vácinál nem tévedésről, hanem költői gyakorlatról van szó: *barázda-mélye* (7), *orgona-futamai* (41), *kazal-tüze* (65), *fűvek kardéle-zúgásából* (86), *szeme-résén* (105). Nehéz egyetérteni ezzel a felfogással. A birtokszó birtokos személyragja elég szorossá teszi a kapcsolatot a szerkezet tagjai között. Szükségtelen a megszokott írásmód megváltoztatása.

γ) Ugyancsak a jelentéstömörítést oldja fel az anyagnévi jelzős szerkezet tagjai közé tett írásjel. Az ilyen szerkezeteket egybe szoktuk írni. A kötőjeles megoldás ebben az esetben is regressziót jelent a meglevő szokáshoz viszonyítva. Ezért nem helyeseljük az alanti megoldásokat: *tüll-fátyol* (8), *vas-ék* (9), *atom-felhők* (16), *szik-göröngy* (81) (Váci); *márvány-homlokán* (Fodor 63); *daróc-ruhák*, *kő-lábai* (Orbán 11, 35); *neon-keret*, *acél-ötvözet* (Ténagy 52, 76); *deszka-palánkban* (Tornai 63). Különösen a kis szótagszámú, rövid szavaknak árt a szétbontás (*tüll-fátyol*, *vas-ék*, *kő-lábai*, *neon-keret*), mert darabossá, kopogóssá teszi a beszédet; ezáltal a stílus veszít zeneiségéből.

δ) A melléknévi utótagú jelzős szerkezetek helyesírásában sincs kizárólagos egyöntetűség. Szokásaink a szintagmák jelentésárnyalatait, az alkotó tagok alakját figyelembe véve típusonként egybeírást vagy különírást ajánlanak. A kötőjeles megoldás általában indokolatlan.

α) Külön szoktuk írni a melléknévi minősítő jelzőt az -ú, -ű képzővel ellátott jelzett melléknévtől. Fodor, Orbán, Ténagy és Tornai szívesen tesznek az ilyen szerkezetek tagjai közé kötőjelet: *gazdag-öli* (11), *komor-egű* (26), *könnyes-csillandásu* (26), *konok-szívűek* (91); *párázó-hátú* (67); *finom-illatú* (18); *véres-mellű* (42), *rebbenő-térdű* (32), *fehér-tollú* (55).

Ezek a szerkezetek nemcsak helyesírásbeli ellenérzést keltenek bennünk, hanem stilisztikailag is indokolatlanok. A kötőjel miatt az olvasás egy nyomatékba fogja a szerkezeteket. Ezáltal a jelzett szónak szinte teljesen elvész

a nyomatéka, ami fonetikai szószörnyetegeket hozhat létre. A jelzett mellékevek ugyanis többnyire maguk is jelzői valamilyen szónak, s ezért nyomatékuk megőrzésére szükségük volna, hiszen a jelzett szónak éppen azt a tulajdonságát hangsúlyozza a költői szándék, amit az -ú, -ű képzővel teremtett melléknév jelent (pl.: *véres-mellű hazában, rebbenő-térdű kiscsikók*).

β) Nehezebb véleményt formálni az olyan szerkezetek írásának helyeségéről, melyekben a melléknév előtti főnév összehasonlító szándékú. Az ilyen szerkezetekben egybeírást ajánl az AkH.¹⁰ Az egybeírást mi is helyesebbnek tartjuk az alanti szerkezetekben a kötőjeles alak helyett, mert az előbbi típusnál több jelentéstömörítést, metaforát érzünk bennük: Váci: *lehelet-meleg* (59); Fodor: *oszlop-lábu* (27); Tornai: *Bulldog-hajlású lába* (53), *pózna-hosszú* (68). — De akad ebben a típusban néhány olyan szerkezet is, ahol nehezebb dönteni: *angyal-lebegésű* (17), *Macska-sunyí* (63) (Váci); *selyem-zsongásu* (Fodor 56). Míg az előbbi idézetek közelebb állnak a köznyelvi formákhoz; ezek a szókapcsolatok annyira alkalmiak, hogy valódi összetételként nem foghatók fel. Ha alkalmi metaforákként kezeljük őket, akkor az utóbbi szintagmák tagjai közé tett kötőjel elfogadható lehet; s így talán szerencsésebb is az írásmódjuk, mintha a dogmatikus merevséggel alkalmazandó szabály érdekében egybe volnának írva.

γ) Külön csoportba soroltuk azokat a szókapcsolatokat, melyeket színjelölésre használnak a költők. Ezeknek utótagja rendszerint szint jelölő melléknév, előtagja pedig vagy főnévfogalom — melyhez a jelzett szóban kifejezett színfogalmat viszonyítjuk —, vagy színárnyalatot kifejező melléknév.

Az utóbbi típus helyesírásában célszerűbb a régi szokást követnünk. Ezzel a főleges tagolást és a helyesírási sokféleséget megakadályozhatjuk. A színárnyalatot kifejező melléknévi jelző és a szint jelölő melléknév egybeírása olyan bevett szokás írásunkban, hogy az ilyen egybeírásoknak kötőjellel való feldarabolása nemcsak indokolatlannak, hanem az olvasást is nehezítőnek, bosszantónak tetszik: *szürke-lila*, *Világos-szürke* (Fodor 10, 66); *nedves-zöld* (Orbán 52); *fehér-ezüst*, *vörös-arany* (Tornai 59, 62). Ezen a téren értelmetlen volna az elvtelen engedékenységgel, hiszen nem különleges költői leleményekről, hanem köznyelvi mintákról van szó, melyeknek írásában célszerűbb a helyesírási egység védelmezése —, annál inkább, mert nem mellérendelésről van szó (pl.: *szürke-lila sáv*), hanem alárendeléses szóalkotásról (*szürke-lila 'szürkés-lila'*).

Nehéz lenne egyetérteni az összehasonlítást jelölő és a szint kifejező melléknév közé tett kötőjellel. Ezekben a példákban: *csibe-sárga* (Váci 64); *hattyú-fehér* (Orbán 80); *nefelejts-kék*, *hús-piros* (Tornai 30, 58) a kötőjel határozottan visszalépést jelent a köznyelvhez képest. A fenti szerkezetekben nem csupán jelentéstömörítésről beszélhetünk, hanem jelentésmódosulásról is. Ezek a szavak a nyelvben összetétellé tapadtak, egy speciális fogalom (szín) kifejezésére rögzítődtek. Kimondásukkor fel sem villan tudatunkban a csibe, hattyú, nefelejcs, hús képe, csupán színárnyalat jelenik meg.

A *csibesárga*, *hattyúfehér* példájára helyesebb volna kötőjel nélkül egybeírni a hasonló, bár valamivel egyénibb jellegű — összetételeket is: *Narancsszín*, *vas-szürke* (Fodor 55, 96). Különösen Tornai, a festészet nagy kedvelője szereti a hasonló kifejezéseket: *tó-zöld* (57), *légy-zöld* (67), *szem-kék* (67), *felhő-szürke* (90), *láng-sárga* (100). Valamennyi példában érezzük a jelentések összegeződéséből létrejövő fogalmi módosulást. Egyik-másik talán alkalminak tűnik (*szem-kék*, *láng-sárga*), de ez nem befolyásolja a jelentéstani folyama-

tot, melynek eredményeképpen az alkotótagok jelentései elhomályosulnak; az új fogalom speciális színjelölésre szolgál.

Az eddig tárgyalt színt kifejező szerkezetekben helytelenítettük a helyesírási egység szükségtelen megbontását jelentő kötőjelezést. Ez nem jelentheti azt, hogy minden hasonló szerkezetet uniformizáljunk, és kategorikusan, vas- kalaposan mindig visszautasítsuk a kötőjel használatát. Az anyag tanulmányozása során találtunk olyan színeket jelölő jelzős szerkezeteket, melyekben elfogadjuk a kötőjel használatát: Váci: *Angyalhaj-szőke* (63); *agyagos-fehéren* (23); Fodor: *iszonyu-kék* (76), *komor-feketén* (95); Orbán: *csattanó-kék* (33); Tornai: *narancs-ezüst* (62), *lehelet-kék* (56). A fenti idézetekben nem érezzük a jelentés tömbösödését; igen alkalmi, ötletszerű összekapcsolások ezek. Mégis érziünk jelentésárnyalatnyi különbséget a különírt alakhoz viszonyítva. Metaforás színezetük, színesztéziás hangulatuk, alkalmi voltuk miatt helyesebbnek látszik a tagokat összefogó kötőjel használata, mint az egybeírás.

Itt hívjuk fel a figyelmet azokra a szép metaforákra, amelyeket talán színekörülírásoknak nevezhetnénk. Lényegük az, hogy az olvasóban színnel kapcsolatos fogalmi árnyalatot idézzenek fel. Főleg Tornai kedveli őket: *színörvény-madár* (62; a paradicsommadár metaforája), *pipacs-szád* (91), *hó-nevedet* (35), *só-halványan* (38), *kréta-halványan* (53); de Váci: *türkisz-ég* (56), *kolibri-fények* (64) és Fodor is él velük: *korom-égre* (43). A bemutatott képekben az írásjelet az alkalmi metafora-jelleg indokolja.

6. Mi lehet az oka ennek a szertelen kötőjelezésnek? Az előző pontban rámutattunk arra, hogy nem kis része van ebben a helyesírási bizonytalanságnak. A metaforák esetében talán világnézeti okok is közrejátszhatnak: a költők meg akarják valósítani az egységesnek tartott világ nyelvileg egységes tükrözését. Feltételezhetjük egyrészt a tipográfiai, vizuális, másrészt a képalkotási igyekezetet is. A költők bizonyára óvakodnak a hosszú szavaktól, melyek nehézkesnek, csúfnak hatnak a rövid, nyomtatott verssorokban. Ezért használják a kötelező egybeírás helyett a lazább, tagoltabb kötőjeles alakot: *kemence-padok*, *fecske-suhanás*, *vadszöllő-levél*. Másutt meg képalkotó képzeletük működik, és metaforának érzékelik a szerkezetet, azért kapcsolják egybe a tagokat a különírás helyett. Különösen olyankor érvényesül ez a törekvés, mikor a kötőjeles szerkezet valóban metaforajellegű, és így illeszkedik maga is egy másik szerkezetbe, pl.: *füvek kardéle-zúgásából, kényszer satukötése*.

A fenti okokon kívül — úgy érezzük — még verstani, ritmikai befolyás is segítheti a kötőjeles kapcsolatok kialakulását. Érdemes megvizsgálni Tornai kötetének két versrészletét ritmikai szempontból. Az alanti két sor a Mai zsoltár című költeményből való:

nem akkor vág szívembe, gyors
tőba a régi-súlyú dal

és a Nagyon-élénk időből:

körülötted a lendítő
ragyogású levegő:
mi vagyunk a te piros néped,
csak a nyár, a nyár is hív, ezt értsd meg,
te nagyon-élénk idő

Mindkét részletben környezetükben mutattuk be a kötőjeles szavakat. Egyik kiemelés sem értelmileg szükséges összekapcsolás; egyszerű, alkalmi szintagmák, melyeket fölösleges összekapcsolni, hiszen egybefogja őket a beszédbeli helyzet. Mégis azt tapasztaljuk, hogy a nyelvileg szükségtelen kötőjeleknek ritmikailag nagyon fontos szerepük van. Ezekben a sorokban szükséges az ejtés gyorsítása azáltal, hogy a *súlyú*, illetőleg *élénk* tagok nyomatékukat elveszítik az összekapcsolásban.

7. Összefoglalásul fel kell vetnünk a kérdést: mit nyer a nyelv ebből a törekvésből. Minden stíluskísérletnek annyi az értéke, amennyivel gazdagítja anyanyelvünket.

A kötőjelezés ilyen nagymérvű elszaporodása kettős gondolatokat ébreszthet. Egyrészt idegenkedve fogadjuk azokban az esetekben, mikor nyilvánvalóan szükség nélkül és értelmetlenül szembeszegül a helyesírási követelményekkel. Különösen a minősítő jelzős, birtokos jelzős és jelölt határozós szerkezetek esetében bántó és felesleges; a színárnyalatokat kifejező és a jelentéstömörítő anyagnév jelzős szerkezetekben pedig visszalépést jelent a határozottabb, egységesebb kötelező egybeíráshoz viszonyítva.

Fenyeget az a veszély is, hogy a kötőjelezés egyszercsak elszakad minden költői igénytől, és öncélúvá válik. Erre máris igen sok példát találunk a kötetekben. Ténagy: *tízórai-csomagokkal* (7), *arra-menőknek* (15), *kaszás-ivadék* (21), *vízi-állat* (31), *tányér-rózsák* (31), *élet-előtti* (65); Váci: *sok-élű* (22), *kisded-kori* (41), *északi-fények* (43), *Pásztor-ének* (45), *leány-ajk* (55); Fodor: *saját-magunkra* (20), *fájdalmas-kusza* (91), *fehér-foltos* (72); Orbán: *ön-véréből* (42), *szemetes-kocsi* (33), *pihés-szárú* (57), *egy-életnyi* (72), *szarvas-ünök* (84). A felsorolt idézetek egy részét külön, más részét egybe kellene írni, a kötőjeles alak sehol nem indokolt. Szószörnyetegeket is teremt a kötőjelezés túlhajtása: *nem-kívánatos-elem* (Orbán 60); *kenyér-mellé-valóul* (Ténagy, 15); *láng-kút- napba* (Tornai 35).

Előfordul, hogy még a ritmikai szükségesség is háttérbe szorul a kötőjelezés igénye miatt. Tornainak Juhász Gyulához című verséből idézünk:

Pedig te is, jaj, jaj, sokat bánatoztál,
egyetlen-bús vörös máglya voltál.

Úgy veszem ajkamra hó-nevedet,
mint egykor ostyát *áldozó-gyerek* :

Fejembe-húzlak, mint gyöngy-sisakot,
markomba-szorítlak, szirom kardot,
veled vívom meg a sárkány-harcot.
Áldj meg, ó *bús-véred* dalaival

A kiemelt szerkezetek egyikét sem szükséges kötőjellel egybekapcsolni. Ezek a kapcsolások csupán a költő önkényes kötőjelező hajlamának következményei, nem a vers belső szükséglete vagy a képpé válás hőisége hozza létre őket. A költő nem vette figyelembe a ritmikai követelményeket: a megjelölt egybeírásokban fölöslegesen „megugrik” a beszéd, egybehadarjuk a két szót. Ezért a ritmus elbillen, ez pedig kárára válik a költemény zeneiségének.

Másrészt mutatkozik valamelyes pozitívum is a kötőjelezésben. A metaforák körében már utaltunk arra, hogy igen sok köztük az összetételnek ható

szerkezet. A köznyelv számára szükségtelen összetételek mindenképpen gazdagodást jelentenek a költeményekben. A kötőjel arra kényszeríti szemünket, hogy egybeolvassuk a szerkezet tagjait; ezáltal az alkotó tagok jelentésén kívül többletjelentést érzünk. Ezt gyakran nem is tudjuk határozottan megmagyarázni, csupán tudatunk érzékeli a finom jelentésárnyalatokat. Különösen a szinesztéziás kapcsolatokban feltűnő ez az észrevétel, Fodor képeit elemezve utaltunk rá.

Még hasznosabbnak és sikerültebbnek látszanak a mellérendelő összetételek, melyek nagy részét a helyesírás is kötőjelesnek írja elő. Elsősorban a poláris kapcsolatokra gondolunk. Gazdagítói nyelvünknek; tömörségükkel és szabatoságukkal fokozzák a nyelvi erőt.

F. Kovács Ferenc

A nyelvtudomány műhelyéből

A jelentés kérdései

1. Külön közleményt kívánunk szentelni a jelentésnek. Az előzmények során (vö. Nyr. 86: 67—80, 189—202, 420—36) tettünk már megállapításokat ezzel a sajátos, érdekes, fontos és bonyolult jelenséggel kapcsolatban. Am észrevételeink voltaképpen csak a jelentés és az elcmzés technikájának kapcsolatára szorítkoztak. Most viszont teljes figyelmünket a jelentésre, annak különféle kérdéseire irányíthatjuk.

Meg kell jegyeznünk, hogy a jelentés a modern nyelvtudomány megjelenése óta vált problematikusná. A hagyományos nyelvészet és a klasszikus nyelvtan nem látott körülötte semmi tisztázatlan, megoldandó elvi nehézséget. Természetesnek találta, hogy számos kérdés eldöntésekor egyszerűen a jelentésre hivatkozzon, apelláljon hozzá, mint döntőbíróhoz, s ezzel a kérdést le is zárta.

A modern nyelvtudomány ezzel szemben — hogy úgy mondjuk — meglehetősen szkeptikus lett a jelentéssel szemben. Ennek eredményeképpen egyes szerzők olyan nézeteket kezdtek hangoztatni, melyek szerint a jelentés nem is tartozik a nyelvhez, vagy nem vizsgálható a nyelv többi aspektusához hasonlóan objektív módszerekkel stb. Hogy mi volt ennek a szekpszisnek az oka, mennyiben volt jogosult, mennyiben nem, arról lesz szó az alábbiak folyamán.

2. Már az ókorban kimondták azt az igaz és alapvető jelentőségű tételt, hogy a nyelv jelek rendszere. Változatlanul valljuk ezt ma is, éppen ezért rendkívül fontos, hogy tisztázzuk, mit is kell tulajdonképpen jelen értenünk, s milyen fontos fogalmakat tételez fel a jel általában.

Ha a napjainkban leggyakrabban fellelhető véleményeket nézzük a nyelvi jellel kapcsolatban, akkor igen sok kézikönyvben a következő vagy lényegében hasonló megjegyzéseket olvashatjuk arról:

A nyelvi jel — így tanítja ezt egy széles elterjedtségnek örvendő felfogás — voltaképpen két tényezőtől áll. Az egyik tényező a szó hangalakjának képzete, a másik pedig az a fogalom vagy képzet, ami a beszélőben azzal a tárggyal kapcsolatban él, amit az illető szó jelöl. Ilyenformán például a *ló* jelnek a nyelvben két alkotórésze van, az egyik a *ló* hangsor képzete, a másik pedig a *lónak* mint egy sajátos állatfajtnak a képzete. Mármost — folytatódik tovább a szóban forgó gondolatmenet — a jelentés nem azonos a *ló* fogalmával vagy képzetével, hanem viszonyfogalom, nevezetesen a hang-képzet és a tárgyképzet viszonya. Visszatérve imént idézett példánkhoz, a következőképpen állna tehát a helyzet. Van a magyar nyelvben egy *l* + *ó* hangkapcsolat. A magyar nyelvközösségen belül chhez a hangkapcsolathoz asszociálódik egy sajátos állatfajtnak a képzete. A *ló* képzet azonban nem azonos a jelentéssel, a jelentés a *ló* hangtest képzetének és a *ló* állat képzetének a viszonya.

A nyelvi jel imént ismertetett koncepciója velejéig hamis. Nézzük meg, hogy miért.

Mint láttuk, az imént tárgyalt elmélet mindenekelőtt nem a valóságos hangtestet, tehát a konkrét, fizikai hangokat tartja a nyelvi jel részének, alkotójának, hanem csak

azt a pszichikai emlékképet, ami erről a hangtestről a nyelvközösség tagjaiban él. Teszti ezt azért, mert véleménye szerint a nyelvi jel akkor is jelen van, vele akkor is operálunk, ha nem hangosan beszélünk, hanem gondolkozunk. Tehát — s ez a lényeg — a nyelvi jel egyik alkotója a konkrét hangtestek, közönségesen szavak pszichikai lenyomata. Vagyis egy képzet. A másik alkotó a tárgy képzete, tehát szintén egy képzet. A jelentés pedig — mint láttuk — e két képzet viszonya.

Az elmondottak alapján világos, hogy ha a jelentés két képzet viszonya volna, akkor nem a nyelv, hanem a lelki élet területére tartozó jelenség volna, s így nem a nyelvtudománynak, hanem a pszichológiának kellene vizsgálnia. Hisz nyilvánvaló, hogy két képzet kapcsolata is csak olyasmit eredményezhet, ami maga is pszichikai természetű. Viszont tudjuk, hogy a nyelv nem lelki, nem szubjektív jelenség mai legjobb tudásunk szerint, hanem objektív jelenség, mégpedig az objektivitásnak egy sajátos síkjára, a társadalmi objektivitás területére tartozik. Márpedig ilyenformán két eset lehetséges a jelentést illetően. Vagy lelki jelenség a jelentés, s akkor nem tartozik a nyelvhez és a nyelvtudomány érdeklődésére sem tarthat számot, vagy pedig az objektív nyelv része, akkor viszont nem lelki, nem pszichikai, hanem más természetű.

Egyelőre azt vizsgáljuk, hogy miért nem lehet a jelentés pszichikai, miért nem lehet képzet. Ha a jelentés egyszerűen azonos volna a tárgy képzetével, akkor — mivel a képzet szubjektív — a jelentésnek is szubjektívnek kellene lennie. Továbbá: egy tárgyra vonatkozó képzetünk minőségét, gazdagságát általában a tárgyra vonatkozó ismereteink foka, mélysége szabja meg. Az oroszlánról más képzete van egy gyermeknek, más egy oroszánvadásznak és megint más az állattan tudós professzorának. Ha a jelentés egyszerűen azonos volna a képzettel, akkor — mivel a képzetek egyénenként eltérők — a jelentések is egyénenként eltérők volnának. Ez esetben viszont a nyelv nem lehetne a kollektív érintkezés eszköze.

Az a nézet, miszerint a jelentés viszonyfogalom, a hangtest képzetének és a tárgy képzetének viszonya, még egyéb megfontolások miatt is tarthatatlan. Ugyanis az esetben, ha például az *út* szó jelentése az *ú* + *t* hangtest és az *út* képzetének a viszonya volna, akkor ez azt vonná maga után, hogy a jelentés egyaránt függvénye lenne a tárgy képzetének és a hangtest képzetének. Ebből viszont megoldhatatlan nehézségek támadnának. Pl. a XIII. század előtt *utu* volt a mai *út* szó hangalakja. A XII—XIII. század folyamán a rövid szóvégi magánhangzók eltűntek, s az *utu* szó elnyerte mainak megfelelő *út* alakját. Mármint az esetben, ha a jelentés a hangtest képzetének és a tárgy képzetének a viszonya volna, akkor az *utu* nem jelenthetné ugyanazt, amit az *út* és megfordítva. Mindez ugyanis azzal járna, hogy a hangtest megváltozása esetén — függetlenül attól, hogy az illető hangtesttel jelölt tárgy, illetve annak képzete változik-e — a jelentés is változna. Ez pedig — mint alább látni fogjuk — súlyosan ellentmondana a jel általános természetének. Ez azt jelentené, hogy a jel alakja, teste és a jelentés között belső összefüggés van.

Ilyen és hasonló megfontolások alapján tehát azt kell mondanunk, hogy a jelentés nem lehet azonos sem a tárgy képzetével, sem pedig a hangtest képzetének és a tárgy képzetének a viszonyával. Ez az elképzelés még annak az előző korba visszanyúló hiedelemnek a mai folytatása, hogy a nyelvben egyfelől hangos jelek vannak, másfelől pedig ezekhez a hangos jelekhez külön-külön minden beszélő a fejében hordja a megfelelő képzeteket, mint jelentéseket. Ez a felfogás tehát kimondva vagy ki nem mondva nem tudott megszabadulni a múlt századnak attól a balhiedelmétől, hogy a nyelv végső fokon semmi több, mint bizonyos hangoknak és bizonyos képzeteknek az egyén fejében való összehatározása.

Mondanunk sem kell, ha ez utóbbi elképzelés megfelelne a valóságnak, ha a nyelv tehát két, lényegében eltérő természetű komponensnek, fizikai hangoknak és pszichikai képzeteknek valami mechanikus egysége volna, akkor a nyelv nem is lehetne egységes.

jelenség. Ez esetben a nyelvtudomány egységét, önállóságát sem magyarázhatnánk meg. Ez esetben a hangokat a fizika, a képzeteket a pszichológia kimerítően és megnyugtatóan tudná vizsgálni, a nyelvtudomány feladata legfeljebb abban merülne ki, hogy a fizika és a lélektan megfelelő eredményeit koordinálja.

Felvetődik a kérdés: Rendszben van, a jelentés nem lehet képzet, lévén a képzet egyénenként eltérő és szubjektív, s mint ilyen, eleve kívül esik az objektív nyelven. De ismerünk egy másik fontos kategóriát, nevezetesen a fogalmat. Nem arról van inkább szó, hogy a jelentés a fogalommal azonos? A szó jelentése az a fogalom, amit a nyelv-közösség tagjai egy meghatározott hangtesttel összekötnek. Nos, ezzel kapcsolatban a következőre kell rámutatnunk. Bizonyos fokú párhuzam, hasonlóság, illetve bizonyos fokú egyezés fogalom és jelentés között okvetlenül van. Ezzel alább még részletesen foglalkozunk. Ám a fogalom és a jelentés minden további nélküli, pontosabban szólva teljes azonosítása éppen úgy tévedés volna, mint a képzet és a jelentés azonosítása volt. Gondoljunk csak arra, hogy ugyanazt a fogalmat a legkülönbözőbb nyelvekben kifejezhetjük. A csillag fogalma minden csillagász számára egyforma. Ezzel szemben nem minden nyelvben egyezik, pontosan azonos a csillag szó jelentése. Az angol *star* szó például, ami csillagot jelent, nem fordítható le magyarra minden esetben a csillag szóval stb. Ezek és az alább ismertetendő egyéb megfontolások alapján tehát el kell utasítanunk azt a gondolatot, hogy a jelentést egyszerűen azonosítsuk a fogalommal.

Az eddig mondottak lényegét az alábbiakban foglalhatjuk össze: azzal az évezredes és ma is élő hiedelemmel szemben, hogy a jelentés a nyelv esetében valami olyasmi, amit a nyelv-közösség tagjai külön-külön hordoznak a fejükben, tehát az értelmi-lelki élet területére tartozó kategória, vagy képzet, vagy fogalom, nyomatékosan hangoztattuk, hogy ha a jelentés a nyelv része, akkor — mivel a nyelv objektív — a jelentésnek is objektívnek kell lennie. Ez esetben nem lehet képzet, egyéb megfontolások miatt viszont nem lehet fogalom se, illetve nem lehet ezekkel minden további nélkül, egyszerűen, mechanikusan azonos. Akkor viszont mi a jelentés? Erre adunk választ az alábbiakban.

Gondolatban idézzük fel magunk előtt a nyelvi jelölés aktusát. Valahányszor az életben egy nyelvi jel segítségével megnevezünk a külvilág valamely tárgyát, darabját, aspektusát stb., akkor mindenekelőtt két tényező tűnik a szemünkbe. Egy jel, azaz egy hangtest, valamint az a valóságos tárgy, amit e jellel megnevezünk. Például akkor, ha beszédársunk figyelmét fel akarjuk hívni egy asztalra, akkor e jelölési aktus két tényezője az *asztal* hangsor és a valóságos asztal. Mármost mi az *asztal* hangsort nevezzük jelnek. S egyelőre ennek a jelnek a vizsgálatára fordítjuk figyelmünket. A nyelv feladata köztudomásúan az, hogy a bennünk támadó szubjektív tartalmakat mások számára is megfoghatóvá tegye. Igen ám, de egy gondolatot, véleményt, észrevételt, tehát egy bennünk támadó szubjektív tartalmat közvetlenül mint szubjektív tartalmat nem tudunk mással megosztani. Ahhoz, hogy egy bennünk támadt szubjektív tartalom a beszédársunk számára is megfoghatóvá legyen, ahhoz ezt a tartalmat objektívvá kell tenni. Az objektívvá tétel eszközei a jelek. Igen ám, de alapvető feladatukból, az objektívvá tételből a jelekre vonatkozóan következik egy rendkívül fontos megállapítás. Nevezetesen az, hogy a jelnek mindig objektívnek, azaz fizikainak kell lennie. A jel vagy a fülünkhöz, vagy a szemünkhöz, vagy valamely más érzékszervünkhöz szól. Márpedig olyasvalami, amit sem hallani, sem látni, sem tapintani, sem szagolni stb. nem lehet, az nem lehet jel, mert az nem tudósíthat bennünket az égvilágon semmiről. Mivel agyunkhoz az érzékszerveinken keresztül vezet az út, minden, ami az agyunkat akarja valamiről értesíteni, ezt a feladatot szükségképpen csak az érzékszerveinken keresztül végezheti el. A jelnek tehát fizikainak kell lennie. Ezért is el kell vetnünk azt a fentebb képviselt nézetet, hogy nem a konkrét hangtest a jel, hanem annak csak szubjektív lenyomata. A szubjektív lenyomat, a képzet, nem tehet semmit objektívvá, tehát nem lehet jel.

A hangtest szubjektív lenyomata, képzeete már a valóságos jel emlékképe, nem pedig maga a valóságos jel.

De menjünk tovább, és nézzük meg, még milyen említésre méltó tulajdonságai vannak a jelnek általában. A jel, azon túl, hogy fizikai, az érzékszerveinkhez szóló, azokra ható jelenség, azor túl tudósít bennünket valamiről. Értelme önmagában rincesen. Nem önmagáért van, hanem valami másért. Az a valami azonban, amiért a jel van, ami helyett áll, amit helyettesít, képvisel stb., az a valami a jelben nincsen benne. Ha benne volna, akkor már nem volna jel. Ebből viszont az következik, hogy a jel azzal, aminek a jele, nincsen semmiféle belső, okozati kapcsolatban. Például a vasúti közlekedésben ma a szabad jelzés adására zöld fényt használnak Európa-szerte. Ám a századforduló táján még ugyanezt a jelzést a fehér fénnel adták. Ma tehát két szín van a jelzőkben: piros a „tilos”, zöld pedig a „szabad” jelzésre. Régebben is kettő volt, de nem piros és zöld, hanem piros és fehér. Hogy a vasúton belül áttértek a fehér helyett a zöld alkalmazására a „szabad” jelzés kifejezésére, annak az volt az oka, hogy a közvilágítási lámpák is fehér színűek, s ezek zavarták a mozdonyvezetőket. Több súlyos szerencsétlenség is történt a nagy pályaudvarokon amiatt, hogy a mozdonyvezető a fehér fényt szabad jelzésként értelmezte, pedig az nem jelzőlámpa volt, csak egy egyszerű világítási ívlámpa. Mindez viszont jól mutatja, hogy a „szabad” fogalma és a fehér vagy zöld szín fogalma között az égvilágon semmi összefüggés nincsen. Társadalmi megegyezés kérdése, hogy melyik színt használjuk annak kifejezésére. Nincs ez másképpen a nyelvi jelek esetében sem. Az asztal jelzésére ugyanúgy használhatnánk egy más hangtestet is. Hogy valóban semmi összefüggés nincs az $a + sz + t + a + l$ hangsor és a valóságos asztalok között, azt jól mutatja az a körülmény, hogy ugyanezt a bútordarabot az egyik nyelv *asztal*, a másik *tis*, a harmadik *tébl*, a negyedik *medja* hangtesttel, azaz jellel jelöli. Ezt a tényt úgy mondjuk, hogy a jelek önkényesek. Önkényesek abban az értelemben, hogy a jel tulajdonságai, fizikai alkata és az illető jellel jelölt dolog tulajdonságai között semmi összefüggés nincsen. Nem benső, nem okozati ez a kapcsolat, hanem — logikai szempontból nézve — véletlen, esetleges jellegű. Ám a nyelvi jel önkényességével kapcsolatban kell egy figyelmeztető megjegyzést tennünk. Nem szabad az önkényesség hallatára azt gondolni, hogy az egyes beszélő a maga tetszése szerint alkot jeleket vagy a maga egyéni, önkényes módján használja őket.

A jelek tehát olyan fizikai jelenségek, amelyek valami helyett állnak, valami rajtuk kívülre utalnak, s ez a rajtuk kívüli a jel fizikai tulajdonságaiból nem vezethető le. Mert ha abból levezethető, akkor már nem jellel van dolgunk. Például egy fénykép nem jele annak a személynek, akit ábrázol. Mert nemcsak utal az illetőre, hanem bizonyos értelemben tartalmazza, ábrázolja az illetőt. Ezzel szemben az a név, hogy *Kovács János*, már jel, mert ennek a névnek a fizikai, azaz hangtulajdonságaiból nem következtethetünk Kovács János egyéni tulajdonságaira. A fényképről látjuk, hogy kövér vagy sovány, alacsony vagy magas stb., a *Kovács János* név alapján viszont mindezt nem tudhatjuk. Itt szeretnénk még megemlíteni, hogy a szimbólum sem azonos a jellel. Például a közép-korban az igazságszolgáltatás szimbólumaként gyakran alkalmaztak egy mérleget, azt akarván kifejezni ezzel, hogy az igazságszolgáltatás megméri, elbírálja az elébe kerülő ügyeket. Nos ez a mérleg a szóban forgó esetben nem jele volt az igazságszolgáltatásnak, hanem szimbóluma. Mert még közvetett utalást tartalmazott magában azzal a dologgal kapcsolatban, amit szimbolizált. A szimbólum tehát többé vagy kevésbé közvetlenül még a maga tulajdonságaival utal a szimbolizált dologra. A jel esetében viszont erről már nem lehet szó. Természetesen számos esetben előfordul, hogy a szimbólum jel lesz, akkor, ha a történeti fejlődés során fokozatosan elhalványulnak a szimbólumnak azok a vonásai, amelyek a szimbolizált dolog tulajdonságaira utaltak. Például a képirások — gondoljunk a kínaiak írására — általában keletkezésük idején egyszerűen rajzai voltak a külvilág

különféle tárgyainak. Ezek a rajzok egyre sematikusabbak lettek, s egy idő múltán már csak fő vonásaikban emlékeztettek az eredeti tárgyra. Ez esetben a rajzból szimbólum lett. A szimbólum tovább egyszerűsödött, egy idő múlva olyan formát vett fel, amiben már nyoma sem maradt az eredeti rajznak, vagyis a tárgy tulajdonságainak. Az történt, hogy a szimbólum jellé vált. Ennyit egyelőre a jelről.

Térjünk vissza kiinduló példánkhoz. Ott tartottunk, hogy egy konkrét bútordarabot, egy asztalt megneveztünk egy nyelvi jellel, az *asztal* hangsorral. Megegyeztünk abban, hogy csak ez a hangsor a jel. Mármint mi lesz a nyelv szempontjából az *asztal*, tehát a bútordarab, amely fából készült, s három vagy négy lábon állva tárgya lett a nyelvi jelölés aktusának. Nos, abban valószínűleg egyet fogunk érteni, hogy az *asztal*, eme gyakori bútordarab nem lehet a nyelv része. Ez nem tartozhat a nyelvhez. Az *asztal*-ról beszélhetünk a nyelven, de ettől még nem lesz része a nyelvnek. Nyilvánvaló, hogy a konkrét *asztal* nem lehet a jel jelentése sem. Többek között azért nem, mert konkrét, valóságos *asztal* nagyon sok van, s ebből az következne, hogy az *asztal* hangtestnek végtelenül sok jelentése van stb. stb. Az *asztal*, a valóságos bútordarab, amelyre jelünk egy adott esetben vonatkozik, a jel tárgya lesz, nem pedig a jelentése. A jel egy adott konkrét közlésben tehát vonatkozik egy konkrét tárgyra, de e tárgy nem lesz ettől része sem a jelnek, sem általában a nyelvnek. (Mivel a nyelv segítségével a világ minden tárgyáról beszélhetünk, ha a jel tárgyát a nyelvhez tartozónak tekintenénk, akkor az egész világot a nyelv alkotórészének foghatnánk fel.)

Van tehát már két terminusunk, az egyik a jel, a másik pedig a jel tárgya. Igen ám, de a jel és a jel tárgya között semmiféle összefüggés nincsen. Az $a + sz + t + a + l$ hangok tulajdonságai meg a valóságos asztalok tulajdonságai között a legeszekélyebb hasonlóság sem áll fenn. Az egyik egy bútordarab, amelyen enni lehet, írni lehet, fából készült, súlya van stb. A másik egy hangsor, amin sem enni, sem írni nem lehet, légrézgekből áll és noha anyagi, súlya vagy tömege az asztaléval összemérhető módon nincsen. Mégis az *asztal* hangsor és a valóságos *asztal* között a magyar nyelvben van egy állandó jellegű összefüggés. A magyar nyelvközösség beszélői az *asztal* hangsort nagy gyakorisággal használják a különféle konkrét asztalok jelölésére. Mármint az összefüggést nem magyarázhatjuk meg a hangsor és a szóban forgó tárgy tulajdonságainak valami hasonlóságával. Kell tehát még valaminek a jelen és a jel tárgyán kívül szerepelnie a jelölés aktusában, ami e két alapvetően idegen dolog között kapcsolatot teremtsen, aminek alapján a magyar beszélők az *asztal* jelet az asztalok jelölésére használják, nem pedig — mondjuk — a szekrényekére. Azt a szabályt, aminek alapján a jelet használjuk, aminek alapján egy bizonyos jelet egy bizonyos tárgyszálly jelölésére használunk, nevezzük jelentésnek. A j e l e n t é s t e h á t s z a b á l y, a j e l h a s z n á l a t i s z a b á l y a. Ilyenformán minden esetben, amikor egy nyelvi alakulatot jelentéstani szempontból vizsgálunk, három tényezőt kell keresnünk. Egyfelől a jelet, azután a jel tárgyát, másfelől a jelentést, aminek alapján a jelet használjuk.

Mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy nincs olyan nyelvi jel, aminek ne volna jelentése. Ez elkerülhetetlenül következik abból a tényből, hogy a jelet nem a saját tulajdonságai teszik jellé, hanem az a körülmény, hogy egy rajta kívül álló, és belőle le nem vezethető szabály alapján használjuk bizonyos tárgyak jelölésére. Aminek nincs jelentése, az nem jel. Ami nem jel, az nem tartozhat a nyelvhez, lévén a nyelv jelrendszer. Jelentése tehát minden nyelvi jelnek, minden morfémanak szükségképpen van. Nem így áll a helyzet a jel tárgyát illetően. Az *ördög* vagy *angyal* morfémaknak szükségképpen van jelentésük, aminek alapján használjuk őket. Ám e jelek esetében a jel tárgya hiányzik. Ez azonban nem elengedhetetlen feltétele annak, hogy valami jel lehessen. Ahhoz, hogy valami jel legyen, okvetlenül csak a jelentés szükséges. A jelentés viszont nem része a jelnek, hanem feltétele. Abból a tényből, hogy a nyelv jelek rendszere, tehát jeleké, amelyek

nincsenek belső összefüggésben a jelentésekkel, nos, ebből következik, hogy a nyelv esetében formáról és tartalomról beszélni értelmetlenség. A forma és a tartalom viszonya meghatározott, megfelelésük szükségszerű. Ezzel szemben a nyelvi jel és a jelentés kapcsolata nem szükségszerű, hanem önkényes.

3. Említettük, hogy visszatérünk még a fogalom és a jelentés viszonyának érintésére. Volt ugyanis egy jeles amerikai nyelvész, aki — a pszichológista jelentés elképzelés elégtelenségét látva — odáig ment, hogy kijelentette: a jelentés nem része a nyelvnek. A nyelvhez csak a jelek tartoznak, a jelentések már nem. A jelentések ugyanis e neves tudós szerint azonosak a jel tárgyaival. Például azt írja egy helyütt, hogy a *só* szó jelentése az, hogy NaCl. Márpedig ehhez csak egy vegyész ért. A *hold* szó jelentése maga az égitest, ahhoz viszont csak a csillagász ért. A nyelvésznek tehát le kell mondani a jelentések vizsgálatáról, mert hogyha minden szó jelentését meg akarná vizsgálni, akkor mindentudónak kellene lennie. Nos, ez a nagy tudós súlyos tévedést követett el, amikor a jelentést összekeverte a jelölt valósággal. Ugyanis nyilvánvaló, hogy a NaCl nem jelentése a *só* szónak, hanem az már a valóságos só, tehát a *só* jel tárgya, nem pedig jelentése. Ehhez a valóságos sóhoz, a NaCl-hoz valóban csak egy vegyész érthet. Igen ám, csak hogy két különböző dolog a *só* szó jelentését ismerni, s a valóságos só kémiai összetételét ismerni. A *só* jelentését mindenki ismeri, aki tudja, hogy mit lehet ezzel a jellel jelölni. Továbbá: Nyilvánvaló, hogy egy fizikus jobban ismeri az atomot, mint egy orvos. Az orvos viszont többet tud a tüdőről, mint egy fizikus. Marmost ez azt jelenti, hogy a fizikus az atom szó jelentéséről tud többet az orvosnál? Nem. Nem az *atom* jelentését ismeri jobban, hanem a jelölt tárgyát. A tárgyra vonatkozó ismeretek nem azonosak a jelentéssel. Ha azonosak volnának, akkor a fizikus például az atom esetében sohasem tudná megmagyarázni azt a többletet, amit a nem fizikusokkal szemben tud, tekintve, hogy nem volna közös kiindulási alap a szakember és a laikus között. Ettől függetlenül, ezen kívül még más megfontolásokból is tarthatatlan az a nézet, hogy csak két tényező szerepel a jelölés aktusában, nevezetesen jel és jelölt valóság. Ha ugyanis így volna, ha tehát a nyelv egy halom fizikai jelből, hangtestből állna és semmi másból, nos ez esetben nem tudnánk a jeleket használni, mert nem volna semmi támpontunk abban a tekintetben, hogy az egyes jeleket a külvilág mely darabjára vonatkozóan használjuk. A jelentés kérdését illetően tehát az egyik légsúlyosabb és sokszor elkövetett tévedés az, amelyik a jelentést a jelölt valósággal azonosítja.

Foglaljuk össze a jel, a jel tárgya és a jelentés viszonyának legfontosabb oldalait:

a) Mivel a jelentés a jel használati szabálya, s nem azonos egy konkrét jeltárggyal, ebből elkerülhetetlenül következik, hogy a jelentés csak absztrakt lehet, lévén a konkrét szabály abszurdum.

b) Mivel a jelentés nem azonos a jel tárgyával, egy és ugyanazon jellel különböző tárgyakat (pl. az *asztal* jellel több különböző asztalt), sőt különböző típusú tárgyakat is jelölhetünk (pl. a hegy *lába*, a híd *lába*, az ember *lába* stb.).

c) Mivel a jelentés nem azonos a jel tárgyával, ugyanazt a tárgyat különböző jelentésű jelekkel is jelölhetjük. Pl. az asztalon álló almát jelölhetjük az *alma*, *gyümölcs*, *valami*, *ez*, *vacak* stb. különböző jelentésű jelekkel.

d) Mivel a jelentés a jel alkalmazási szabálya, ezért a jelentés állandó, a jelölt tárgy változó.

4. A továbbiak folyamán az lesz a feladatunk, hogy megnézzük, milyen következményei vannak az imént ismertetett négy fontos összefüggésnek.

Nézzük meg mindenekeelőtt az absztrakt jelentés és a konkrét jelentés problémáját. Számos olyan kézikönyvet találunk, amely a szavakat absztrakt és konkrét jelentésű

szavakra választja külön. Az absztrakt jelentésűek között olyanokat találunk, mint *viszony, arány, szabadság* stb., a konkrét jelentésűek között pedig olyanokat, mint *víz, szén, kéz, láb* stb. Mármost felvetődik a kérdés, mit mond meg nekünk az *arány* szó jelentése, pontosabban miben áll az *arány* szó jelentése? Az *arány* szó jelentése előírja, hogy ezt a szót mire lehet használni, s ebből következően, mire nem lehet használni. Ugyanakkor miben áll a *kéz* szó jelentése? Lényegében ugyanebben, nevezetesen a *kéz* szó használati körének megszabásában. Természetét, feladatát tekintve mindkét szó jelentése azonos tehát. Azt kell mondanunk ennek alapján, hogy mind az *arány*, mind a *kéz* szó jelentése egyformán absztrakt vagy konkrét, s csak azt kell még eldönteni, hogy a kettő közül pontosan melyik. Nos, mi a jelentést úgy határoztuk meg, mint szabályt, pontosabban szólva azt tapasztaltuk, hogy a jelentés nem magyarázható meg másként, mint szabály formájában. A szabályról viszont általában tudjuk, hogy miként jön létre. Szabályról beszélhetünk abban az esetben, ha sok hasonló konkrét eset kapcsán eltekin-tünk mindattól, ami csak az egyes, konkrét esetekre jellemző, s csupán arra vagyunk tekintettel, ami a különböző konkrét esetekben egyaránt megtalálható, közös. Mármost ennek alapján nyilvánvaló, hogy a szabály mindig szükségképpen absztrakt. A különböző konkrét esetek egy absztrakt szabály szerint, annak alapján folynak le — de a szabály ettől változatlanul absztrakt marad. Konkrét szabály nincsen, ez abszurdum. S ha a jelentés a jel használatának szabálya, akkor a jelentés mindig szükségképpen csak absztrakt lehet. Tehát a hagyományos nyelvtannak az az eljárása, amely a szavakat absztrakt és konkrét jelentésű szavakra osztotta, téves volt, a jelentés igazi természetének fel nem ismerésén alapult. Kérdés persze, hogy semmi alapja nincsen-e az absztrakt és a konkrét megkülönböztetésnek. Nos annyiban van alapja, hogy például az *arány* és a *kéz* szó esetében — noha e két szó jelentése, mint épp az imént láttuk, egyformán absztrakt — a jelölt tárgyak, tehát a valóság megfelelő darabjai különböznek absztraktság, illetve konkrétság tekintetében. Tehát a *kéz* a valóságban és az *arány* a valóságban — ezek természete különböző a szóban forgó szempontból.

Ilyenformán elmondhatjuk, hogy a hagyományos nyelvtan — amikor a szavakat absztrakt és konkrét jelentésű szavakra választotta szét — nem különböztette meg a jelentést a jelölt tárgytól. Összekeverte a nyelvet azzal a valósággal, amire a nyelv vonatkozik, amiről a nyelv szól.

5. Jelentés és jelölt tárgy megkülönböztetése kapcsán érintenünk kell a modern jelentéstani vizsgálatok egyik legizgalmasabb problémakörét, nevezetesen a jelentés és a szövegösszefüggés problémáját. Általánosan elterjedt hiedelem ugyanis, hogy a jelentések a szövegösszefüggés hatására módosulnak, finom árnyalataik vannak, individuális színezetet vesznek fel stb. A hagyományos stilsztika javarészt ezeket a szövegösszefüggés hatására keletkező módosulásokat vizsgálja, tehát a jelentésnek ezekkel az állítólagos finom árnyalataival foglalkozik. Ha ezeket a nem is annyira a szűkebb szakirodalomban, hanem a nyelvtudománnyal szorosabb kapcsolatban nem levő egyéb körökben terjedő nézeteket egyelőre nem vizsgáljuk tovább, hanem a szakirodalom megfelelő fejezeteit lapozzuk fel, akkor két meglehetősen határozottan különváló, egymástól elkülönülő irányzat bontakozik ki előttünk. Az egyik irányzatot a kontextualitás irányzatának nevezhetjük. Ennek hívei — mint az irányzat neve is mutatja — úgy vélekednek, hogy a szó jelentésénagymértékben, ha ugyan nem abszolút értelemben függvénye a kontextusnak, azaz szövegösszefüggésnek. Ezzel az irányzattal szemben áll az úgynevezett autonomisták tábora. Ezek azt vallják, hogy a szó jelentése vagy legalábbis annak a magja lényegében független a környezettől. Az autonomisták ilyenformán általában nem tagadják, hogy a környezet, a szövegösszefüggés módosíthatja, befolyásolhatja, árnyalhatja a jelentést, de — mint mondtuk — elismerik a kontextustól független alapjelentést is.

Ebben a kérdésben nekünk is állást kell foglalnunk. Ugyanis számos további jelentéstani kérdésre adandó válaszunk attól függ, hogy ebben a kérdéskörben milyen álláspontot foglalunk el. Nézzük meg tehát kissé részletesebben.

Állítsuk egymás mellé e két mondatot: *Egy kutya megy az úton* s *Egy fehér kutya megy az úton*. E két mondatban bennünket most a *kutya* szó jelentése érdekel. A kérdés így hangzik: más lesz-e a *kutya* szó jelentése a második mondatban, mint az elsőben? A két mondat között, mint látjuk, az a különbség, hogy az egyikben csak kutyról van szó, a másikban pedig egy fehér kutyról. Nos, sokan úgy vélekedhetnének, hogy a második mondatban más a kutya jelentése, több, gazdagabb, mint az elsőben. Ezzel szemben mi a következőket mondhatjuk: A két mondatban a *kutya* jelentése hajszálpontosan azonos. A többlet, ami a második mondat *fehér* szavának hatására keletkezik, nem a *kutya* jelentését módosítja. Egy jelentés, lévén absztrakt szabály, nem lehet sem fehér, sem fekete. Fehér csak a valóságos kutya lehet. A második mondat *fehér* szava tehát nem a *kutya* jelentését befolyásolja, hanem a *kutya* jel tárgyát, a valóságos kutyát. A jelző tehát nem a jelzett szó jelentését gazdagítja, nem annak jelentéséről tudunk meg többet általa, hanem a jelzett szó tárgyáról. Mindez azt támasztja alá, hogy a jelentés lényegében független a környezettől. Ennél a konkrét példánál azonban sokkal nyomósabb elvi megfontolások is ezt a felfogást támogatják. Vegyük ezeket is sorra.

Azt mondtuk, hogy a jelentés szabály, mely előírja, hogy minek vagy miknek a jelölésére használhatunk egy jelet. Mármost ebből elkerülhetetlenül következik, hogy ha a jelet a jelentése alapján, annak megfelelően, arra való tekintettel használjuk, akkor a jelentés megelőzi a felhasználást, csakúgy, amint egy nyelv használata feltételezi annak ismeretét. A jelentés szükségképpen előbb van, mint a felhasználás, tehát a jelentés előbb van, mint az alkalmi környezet, amibe a szót a jelentése alapján helyezzük.

Mi lenne a következménye annak, ha nem így állna a dolog, tehát ha a környezet szabná meg a jelentést, ha a jelentés nem volna a környezettől független? Nos, ennek az lenne a következménye, hogy nem tudnánk a jeleket használni. Ugyanis abban az esetben, ha csak a szövegösszefüggésben derülne ki, hogy mi a szó jelentése, akkor mindaddig, amíg nincs a kontextusban, nem volna támpontunk, szabályunk, aminek alapján a jelet használjuk. Ha egy szó jelentése csak a környezetben tisztázódna, akkor nem tudnánk, hogy milyen környezetbe illeszthető bele.

Továbbá: Említettük már számos esetben, hogy a jelentés szabály. A szabály pedig abban áll, hogy nem tekinti azt, ami csak az egyedi, konkrét esetre jellemző, s csupán azt tartja számon, azt foglalja össze, ami a sok különböző, de lényegében hasonló konkrét esetben egyforma, azonos. Ebből viszont az következik, hogy a jelentés független a konkrét, alkalmi környezetektől, s egy szó jelentéséhez az tartozik, az az általános, ismétlődő, ami azt a legkülönbözőbb konkrét előfordulások esetében közösen jellemzi. A szó jelentése tehát a szó különböző alkalmazásaiban megnyilvánuló állandó. Az, ami látszólag csak egy meghatározott környezetben tartozik a szó jelentéséhez, az nem a szó jelentésében, hanem a környezetben van, legfeljebb mi vetítjük, magyarázzuk bele tévesen a szó jelentésébe.

Például hányszor olvashatjuk magyar nyelvtanokban, hogy névutóink időt, helyet vagy egyéb körülményt fejeznek ki stb. Ebből az következne, hogy a névutónak egyszer idő szerinti, azaz temporális, máskor hely szerinti, azaz lokális jelentése van stb. Egy konkrét példán: *Ezt a könyvet egy év alatt írtam meg*; *Ezt a könyvet egy fa alatt írtam meg*. Sokan úgy vélekednek, hogy az idézett mondatokban az *alatt* névutó két különböző jelentéssel bír, mert az elsőben a cselekvés idejét fejezi ki, tehát itt temporális jelentésű, a másodikban pedig a cselekvés helyét fejezi ki, tehát ez esetben lokális jelentése van. Helytálló-e az ilyenféle okoskodás? Mikor van az *alatt* névutónak „temporális jelentése”?

Akkor és csak akkor, ha olyan szóra vonatkozik, olyan szóval alkot szintaktikai kapcsolatot, amelynek a jelentése időfogalommal hozható kapcsolatba. Így van ez az első mondatunk esetében, amikor is az *alatt* névutó az *év* szóra vonatkozik. A második mondatban a hagyományos felfogás szerint az *alatt* névutónak „lokális jelentése” van. Igen ám, de az *alatt* állítólagos lokalitása ugyanúgy a környezet egyik szavának, példamondatunkban a *fa* szónak a jelentésében rejlik, mint az előző mondatban szereplő *alatt* temporaritása az *év* szóban rejtett. Viszont fentebb kijelentettük, hogy a szó jelentéséhez csak az tartozik, ami az illető szót különféle előfordulásai alkalmával közösen jellemzi. Az *alatt* jelentéséhez ilyenformán csak az tartozhat, ami közös, mind az *Egy év alatt*, mind az *Egy fa alatt* szerkezetek esetében. Az pedig, ami az *alatt* jelentésében mindkét mondatban közös, az nem is temporális, nem is lokális. Persze felvetődik a kérdés: teljesen alaptalan temporalitásról és lokalitásról beszélni a két idézett *alatt* esetében? Nem. Csakhogy nem a jelentése temporális az *alatt* szónak az első mondatban, s nem a jelentése lokális az *alatt* szónak a második mondatban, hanem az elsőben — a jelentése alapján — temporális viszonyt fejez ki, a másodikban — ugyancsak a jelentése alapján — lokális viszonyt fejez ki. Mindkét viszonyt a jelentése alapján fejezi ki, de az, amit kifejez, az nem azonos a jelentésével. Jel, jelentés és jelölt tárgy hármassága tehát nemcsak az olyan szavak esetében figyelhető meg, választandó külön, mint a *kutya* vagy a *kéz*. Ezek esetében a különválasztás viszonylag könnyű. Hisz a *kutya* szót és a valóságos kutyát elég nehéz összetévesztetni. A *kutya* szó nem harap, csak a valóságos kutya — mondta ezzel kapcsolatban egy szellemes francia szerző. Ám az olyan, ha úgy tetszik, grammatikai természetű szavak esetében is, amilyen például az *alatt*, ezt a hármasságot külön kell választanunk. Legfeljebb itt a jeltárgy nem egy valóságos tárgy lesz, mint az *asztal* esetében, hanem egy valóságos viszony, amilyen például a temporális vagy lokális viszony.

6. Ezzel kapcsolatban érintenünk kell azt a szintén gyakran felbukkanó nézetet, hogy bizonyos szavaknak önmagukban véve határozatlan a jelentésük, s az csak a kontextusban, a szövegösszefüggésben lesz határozott. Például ilyen állítólag határozatlan jelentésű szavak volnának a névmások. Nézzük az egyes számú, első személyű személyes névmást, tehát azt, hogy *én*. Mije határozatlan ennek, és mije nem? Íme két mondat: *Én vagyok a bűnös*, *Én, Kovács János, vagyok a bűnös*. Más-e e két mondatban az *én* szó jelentése? Többet tudunk-e a másodikban az *én* jelentéséről, mint az elsőben? Ezt a kérdést az eddig kifejtettek alapján a következőképpen válaszolhatjuk meg: Az *én* jelentése mindkét mondatban ugyanaz. Ha nem az volna, akkor két különböző szóval állnánk szemben, amelyek csak véletlenül, azaz alakilag esnek egybe, mint mondjuk a *lép* ('belső rész') és *lép* ('jár') szavunk, de egyébként semmi közük egymáshoz. Ismételjük, a két *én* jelentése mindkét mondatban szükségképpen azonos, amennyiben ugyanannak a szónak két különböző alkalmazásával állunk szemben, nem két különböző szóval. Ám kétségtelen, hogy a második mondat alapján valamely tekintetben többet tudunk az *én*-ről, mint az első mondat alapján. Mi ez a többlet? Ez a többlet a második mondat esetében abban áll, hogy megtudjuk, az *én* szónak a jelen esetben ki a jeltárgya. Ez, mint láttuk, Kovács János. Mármost nyilvánvaló, hogy Kovács János nem lehet az *én* jelentése. Kovács János hús-vér ember, aki, mint élőlény, mint ember nem része a nyelvnek. Nem lehet tehát jelentés, lévén a jelentés a nyelv fontos alkotórésze. Kovács János csak jelöltje lehet a nyelvnek.

Említettük már, hogy mivel a jel nem saját, fizikai tulajdonságai alapján jel, hanem azért, mert ezeket a fizikai tulajdonságokat egy azoktól független szabály alapján használjuk valamire, nos éppen ezért az, aminek nincs jelentése, nem lehet jel. A hagyományos nyelvtudomány esetenként megfedkezett erről, és bizonyos nyelvi elemekről kijelentette, hogy azoknak nincs jelentésük. Például még napjainkban is olvashatunk

olyasmit, hogy a ragoknak nincs jelentésük, azok nem a szó jelentésébe avatkoznak bele, hanem csupán a szó más szavakhoz való viszonyait fejezik ki. Nézzük meg, helytálló-e ez a megállapítás. Az előbb említett általános elvi nehézségen túl (nevezetesen azon túl, hogy jel per definitionem csak olyasmi lehet, aminek jelentése is van), ennek az elképzelésnek ellentmond a legközönségesebb gyakorlati tapasztalat is. Hasonlítsuk össze a következő két mondatot: *Péter beszélt a barátjával*, *Péter beszélt a barátjáról*. Ez a két mondat minden tekintetben megegyezik, kivéve azt, hogy az egyikben *-val*, a másikban *-ról* szegmentum áll a *Péter* szegmentum után. Ugyanakkor tudjuk, hogy a két mondat jelentése nem azonos, hanem különböző. Más szóval tudjuk, hogy a két mondat két különböző mondat, nem ugyanaz a mondat megismételve. Márpedig ha két különböző mondat állunk szemben, akkor ezt a különbséget — s ezen belül a jelentésbeli különbségüket is — meg kell valamivel magyaráznunk. S ezt nem tehetjük mással, mint a különböző részekre való hivatkozással. Azaz: Ha az idézett két mondat két különböző mondat, akkor e különbség csak a *-val*, illetve *-ról* szegmentumok különbségével, azaz és ezen belül ezek jelentésének különbségével magyarázható. Más szóval: Ha a ragnak, pl. a *-val* és a *-ról* ragnak nem volna jelentése, akkor az idézett két mondat — amely csak e két rag tekintetében különbözik — egyazon jelentésű volna. S általában mindazok a mondatok, amelyek csak ragjaikban különböznek, azonos jelentésűek volnának. Mivel ez nyilvánvalóan nincs így, mivel a *Péter beszélt a barátjával* és *Péter beszélt a barátjáról* különböző jelentésű mondatok, el kell vetnünk azt a nézetet, amely szerint a ragnak vagy egyéb viszonyító elemeknek nincs jelentésük.

Jelentés és szövegösszefüggés kérdésének viszonyát az alábbiakban foglalhatjuk össze: Mivel a szavakat jelentésük alapján használjuk, a jelentés szükségképpen független a környezettől, a legkülönbözőbb környezetektől, hisz előbb van azoknál, elsődleges az alkalmi környezetekhez képest. A környezet, a szomszédság nem a jelentést módosítja, hanem a jeltárgyat írja körül pontosabban. *A fehér kutya ugat* mondat *fehér* szava nem a *kutya* szó jelentését módosítja, hanem arról a valóságos kutyáról tudat velünk valamit, amit az általános *kutya* jelentésű szón keresztül jelöltünk ebben a konkrét mondatban. Soha nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy a nyelv a külvilág különböző konkrét eseményeit a maga általános kategóriáival jelöli. A sok különböző konkrét kutyát egy kategóriával, a *kutya* szóval jelöli. Az a mondat, hogy *A fehér kutya ugat*, számtalan fehér kutyáról elmondható. A közelmúltban egy nyelvész annak a nézetének adott hangot, hogy az általános jelentések a szövegösszefüggés hatására individualizálódnak, konkretizálódnak, s így végül is a jelentésből a mondatban individuális értelem lesz. Miről feledkezett meg ez a nyelvész? Arról, hogy a nyelv a külvilág konkrét eseményeit jelöli, de a maga általános kategóriáin keresztül, s attól, hogy ezekkel az általános kategóriákkal konkrét és egyedi eseményeket kitűnően ki lehet fejezni, attól még a nyelv nem lesz konkrét és egyedivé, hanem megmarad általánosnak. Az a bizonyos individuális értelem, amire ez a nyelvész hivatkozott, az valóban egyedi. Csakhogy az már maga az egyén fejében keletkező gondolat. A nyelv arra hivatott, hogy ezeket az egyéni gondolatokat kifejezze, de ettől még nem lesz azonos a gondolatokkal, és nem lesz soha egyénivé. Részletesebben kifejtve: A külvilág eseményei, vonásai, részei végtelenül sokfélék a maguk konkrétitásában. Ezeknek a vonásoknak, eseményeknek, jelenségeknek, helyzeteknek stb. hatására az illető konkrét helyzetekre vonatkozó, azoknak megfelelő egyedi gondolatok jönnek létre. A nyelv segítségével kifejezhetjük ezeket az egyéni, a különféle konkrét eseményekre vonatkozó gondolatokat. A nyelv azonban nem azonos sem a végtelen sokféleségben és gazdagságában élénk táruul külvilággal, sem azokkal a gondolatokkal, amelyek a külvilág hatására a beszélőkben születnek. A nyelv az a sajátos harmadik, amely e kettő között áll, e kettőt a maga végtelen sokféleségében és konkréttságában kifejezi, de maga nem azonos egyikkel sem.

7. Érintenünk kell az alábbiakban olyan nyelvi jelenséget, amilyen például a poliszémia és a homonímia. Ezekkel kapcsolatos megjegyzéseink szervesen következnek a jelentés autonómiája kapcsán mondott észrevételeinkből.

Először is nézzük meg, mit értünk hagyományosan a két terminuson. Poliszémiának nevezzük azt a jelenséget, amikor egy jelnek több jelentése is van. Például a gép szó jelenthet egy gyári alkalmatosságot, a vasúton egy mozdonyt, egy írógépet, egy repülőst stb. A poliszémia mellett a hagyományos nyelvtudomány külön számon tartotta azokat az eseteket, amikor — úgymond — nem egy szónak volt több jelentése, hanem egymástól teljesen független szavak azonos alakúak. Ezt a jelenséget nevezik homonimiának. Pl. az ár (mint egy áru ellenértéke), s az ár (mint a cipész szerszáma) homonimák. A poliszémia és a homonímia között körülbelül így foglalható össze a különbség: poliszémiáról beszélünk ott, ahol a jelentések nem esnek egymástól nagyon távol, vagy ahol a jelentések megmagyarázhatók mint egy régebbi jelentés több ágra szakadt folytatásai. Ezzel szemben homonimiáról beszélhetünk ott, ahol a jelentések nagyon távol vannak, illetve mindig is távol voltak egymástól. Az első megjegyzés, amit itt nem hallgathatunk el, az, hogy a különbség lényege nincs valami egzakt módon megfogalmazva. Mert hát meddig beszélhetünk kis különbségről és mikortól nagyról? De vannak itt súlyosabb, elvi hibák is. Sokszor leszögeztük már, hogy önmagában véve semmi sem jel, hanem csak a jelentése teszi azzá. Mármost ebből elkerülhetetlenül következik, hogy ha egy jelnek több jelentése van, akkor nincs jogunk egy jelről beszélni. Ha a jelet a jelentése teszi jellé, akkor annyi jellel állunk szemben, ahány jelentésünk van. Mert ha azt mondjuk — amit a hagyományos felfogás a poliszémiáról mondott —, hogy egy jelnek több jelentése is lehet, abban az van benne — ha nem is kimondottan —, hogy valami lehet jel a jelentéstől függetlenül is. Mindennek alapján a poliszémiát a modern nyelvtudomány igen szkeptikusan kezeli. Helyesebb, ha csak homonimiáról beszélünk. Tehát különböző jelekről, amelyeknek jelalakja hasonló, egyező. Ezt a felfogást támasztják alá a gépi fordítás eddigi tapasztalatai is. Feleletre vár még az a kérdés, hogy történetesen a gép szó, tehát a poliszémiára idézett példánk esetében mi a helyzet? Ott is fel kell tennünk, hogy nem egy gép jel van, amely több jelentésű, hanem több gép jel van, amelyek egymástól függetlenül különböző jelek csakúgy, amint az ár és az ár voltak? Nos, a gép esetében nincs szükség erre. Ugyanis az a körülmény, hogy a gép jellel jelölhetünk mozdonyt, írógépet, varrógépet, gyári számszámot stb., nem teszi okvetlenül szükségessé különböző jelentések és ebből következően különböző gép jelek felvételét. Elképzelhető ugyanis, hogy egy gép jel és ennek megfelelően egy jelentés alapján jelöljük ezeket a tárgyakat. Azt szeretnénk tehát még hangsúlyozni, hogy régen gyakran poliszémiáról, azaz több jelentésről beszéltek ott és akkor, amikor valójában egy jelentésről és annak alapján több különféle jelölésről, különböző típusú jeltárgyról volt szó. Ez talán első olvasásra nem egészen világos, ezért megvilágítjuk még egy példán: Említettük fentebb, hogy ugyanazzal a jellel, tehát ugyanazon jelentésű jellel több különféle tárgyat is jelölhetünk. Például a ló jellel egy állatfajtát jelölünk leggyakrabban, de jelölhetünk e jellel egy sakkfigurát is, meg — a durva nyelvhasználatban — embert is. Ezért így hangzik a kérdés: Tekintve az imént ismertetett körülményt, egy jelentése van-e a ló szónak avagy több? Nos, elvben itt kétféle megoldás előtt állunk. Vagy azt mondjuk, hogy több jelentése van, s akkor — elkerülhetetlenül — feltesszük, hogy a magyar nyelvben két vagy három ló szó is él, amelyek homonimák. Vagy pedig azt mondjuk, hogy egy ló jel van (s ennek megfelelően e jelnek egy jelentése), viszont e jelentés alapján több különböző tárgyat is jelölhetünk. Régen tehát így vélekedtek: Több kissé eltérő jelentés — ez egy poliszémikus jel. Több erősen eltérő jelentés — több különböző homonimikus jel. Mi viszont így fogalmazzuk meg a jelenséggel kapcsolatos észrevételeinket: Amíg egy jelről beszélünk, addig csak egy jelentésről is beszélhetünk. Amit régen poliszémiának neveztek, az rendszerint csak a jel-

tárgyak különbsége volt. Ha viszont különböző jelentésekről beszélünk, akkor — bármilyen kis különbségekről legyen is szó — már homonimiával állunk szemben. Azt, hogy meddig beszélhetünk ugyanazon jelentés különböző jeltárgyairól s honnét kezdve különböző jelentésekről, azt néha valóban nem könnyű eldönteni. Itt van például az *operáció* szó. Van orvosi, katonai, pénzügyi, nyelvészeti stb. operáció. Elképzelhető, hogy egy *operáció* szóval állunk szemben, amely a jelentése alapján különböző területek sajátos tevékenységét jelölheti. Tehát elképzelhető, hogy egy jelentés és több különféle jeltárgy van. De elképzelhető az is, hogy több, egymástól független *operáció* szót veszünk fel, amelyeknek így módon a jelentésük is különböző.

8. Hogyan viszonylanak egymáshoz a különféle nyelvek a jelentéseiket illetően? A felületes szemlélő hajlandó feltételezni, hogy a nyelvek csak a jelekben különböznek, a jelek fizikai megformáltsága, azaz az alkotó hangok minősége tekintetében, de a jelentések a különböző nyelvekben azonosak. Mondanunk sem kell, hogy ez koránt sincs így. A jelentések világa nyelvenként éppúgy eltérő, mint a jelek világa. Mit jelent az, hogy a jelentések nyelvenként különböznek? A jelentés — mondtuk már — szabály, a jelek használati utasítása. Két jelentés akkor eltérő, ha nem ugyanolyan módon, azaz nem ugyanazon dolgok jelölésére teszi alkalmassá a jelet. Nézzünk néhány példát magyar—német viszonylatban. Keressük meg azt a német szót, amellyel a tárgyaknak ugyanazt a körét jelölhetjük, amit a magyar *fa* szóval. Azt fogjuk találni, hogy pontosan ilyen használati körű szó a németben nincsen. Mert a magyar *fa* szóval az erdőben álló fát meg a vasúti kocsiban szállított, földolgozott rönkfát egyaránt jelölhetjük. A németben az előbbi esetben a *Baum*, az utóbbi esetben a *Holz* szót kell használnunk. A német tehát két kisebb egységre bontja, két különböző jel között osztja meg azt a használati kört, amit a magyarban egy jel, a *fa* szó birtokol. Ilyen példák százait sorolhatnánk fel különböző nyelvek szembeállítására alapján. A naiv elképzelés hosszú ideig úgy tartotta, hogy minden nyelvben annyi jelentés van, amennyi megnevezendőféle tárgy között él az illető nyelvet beszélő nép. Az újabb kutatások ezt a hiedelmet alaposan megcáfolták. Kiderült, hogy a külvilág tárgyai, jelenségei és aspektusai, valamint a nyelv jelentéskategóriái között nincs szükségszerű megfelelés. Sőt, tovább menve: Kiderült, hogy a különböző nyelvű népek a külvilágot nem egyformán tagolják. Például mi magyarok a *láb* szót az egész testrészt jelölésére használjuk a lábfejtől a combig. A németek ezt a számunkra egységes valamit két fő részre bontják külön: *Fuss* szóval jelölik a lábfejet és *Bein* szóval a láb többi részét. Azt mondhatjuk tehát, hogy a németek nyelvi figyelme ez esetben részletesebb, aprólékosabb, mint a miénk. Tehát a nyelv — sajátos jelentéskategóriái alapján — szinte rákényszeríti a nyelvközösség tagjaira, hogy a valóság tárgyait meghatározott és sajátos, csak az illető nyelvre jellemző módon figyeljék meg, osszák fel stb. Kétségtelen, hogy ebben az értelemben a nyelv bizonyos fokig befolyásolja azt a módot, ahogyan a külvilágot megismerjük és felfogjuk. Ennek a sok tekintetben alappal bíró megállapításnak akadtak azonban eltúlzói is, a képtelenségig vitték ezeket a megállapításokat, és a következők nézeteket terjesztették: Ha a különböző nyelveknek sajátos jelentéskategóriáik vannak, akkor az egyén teljes egészében a nyelv rabságában él. Nem ismerheti meg az objektív világot, csak olyan mértékben és úgy, amilyen mértékben és ahogyan az anyanyelv e megismerést lehetővé teszi. Továbbá: A nyelvek között fennálló különbségek lehetetlenné teszik, hogy két különböző anyanyelvű ember ugyanazt a külvilágot egyformán ismerje meg, s ebből következően lehetetlen, hogy a különböző nyelvű népek között valamiféle teljes és tartós megegyezés jöjjön létre. Olyan komikus próbálkozásokról is tudunk, amelyek például a világháború létrejöttét azzal akarták magyarázni, hogy a szembenálló felek — például a németek és az angolok — a nyelv szóban forgó sajátos különbségei folytán képtelenek voltak megegyezni. Végző kifejté-

sében e nézet hívei azt vallják, hogy a különböző nyelvű emberek különböző világnézetűek.

Itt mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy a világnézet felemlítése ez esetben teljesen alaptalan. Ugyanis ha a nyelv szabná meg a világnézetet, akkor az azonos nyelvű emberek csak azonos világnézetet képviselhetnének. Tehát volnának népek, amelyeknek minden tagja idealista, s más népek, amelyeknek sorában mindenki materialista stb. Ám jól tudjuk, hogy ez nincs így. A világnézetet nem a nyelv szabja meg, hanem az osztályhelyzet. Ha a nyelv megszabná a nyelvközösség tagjainak világnézetét is, akkor a német anyanyelvű Hegel nem lehetett volna idealista, hisz a német anyanyelvű Feuerbach materialista volt stb. Olyan primitív nézet ez, hogy bírálataival nem érdemes hosszabban foglalkoznunk.

Ám kétségtelenül marad egy probléma. Nevezetesen a következő: Ha a nyelv sajátos jelentéskategóriái befolyásolják a külvilág megismerését, tagolását stb. akkor nem okoz-e ez a körülmény valóban nehézséget a különböző nyelvű népek közötti mélyebb megértésben és egyetértésben? Erre azt kell felelnünk, hogy bár a szóban forgó különbségek fennállnak és hatnak, lényeges zavart, kiküszöbölhetetlen nehézséget nem okoznak. Miért? Mi egyenlíti ki azokat a különbségeket, amelyek a világ felismerésében, tagolásában a nyelv rovására írhatók? Nem szabad elfelejtenünk, hogy az emberek a külvilágot nemcsak a nyelvi anyag alapján ismerik meg, hanem a közvetlen tapasztalat alapján is. A nyelv nem az egyetlen módja annak, hogy a külvilágot megismerjük. A külvilággal való közvetlen kapcsolat állandóan kiegészíti, korrigálja, gazdagítja azt a tapasztalatot, amit a nyelv nyújt. Márpedig a külvilággal való érintkezés a világ minden nyelvű népe számára egyaránt adva van. S ezek a közös közvetlen tapasztalatok lehetővé teszik, hogy az egyes nyelvek sajátos korlátaival túl, azok ellenére a különböző nyelvek összemérhetőek legyenek, s a különböző nyelvű népek között megértés jöhesse létre. Azonkívül azt sem hallgathatjuk el, hogy az egyes nyelvekben megfigyelhető sajátosságokon, csak az illető nyelvre jellemző jelenségeken túl a nyelvek, nagy nyelvi csoportok között sok fontos egyezés is van a tárgyalt jelentéstagozódás tekintetében. Tehát annak ellenére, hogy a jelentések szuverének, önkényesek a külvilág jelenségeivel szemben (önkényesek abban az értelemben, hogy nyelvenként más-más módon tagolódnak), ennek ellenére sok az egyezés is. Ez megint annak a következménye, hogy lényegében ugyanabban a világban él minden nép.

9. Itt szeretnénk érinteni egy fontos kérdést, nevezetesen a fordítás kérdését. Fentebb azt mondtuk, hogy a jelentések nyelvenként eltérőek, más térfogatúak, tagolódásúak. Ez igaz. Ennek alapján sokan hangot adtak annak a nézetnek, hogy a tökéletes fordítás lehetetlen. Valami mindig szükségképpen elsikkad, ha fordításra kerül a sor. Nincs teljesen egyenlő értékű, azaz adekvát fordítás. Ezzel szemben a fordítás elkerülhetetlen gyakorlati szükséglet. Regényeket és verseket is kell fordítani, készülnek is ilyen fordítások hatalmas számban. Bennünket a jelen esetben az érdekel, hogy bele kell-e nyugodnunk abba, hogy minden fordítás szükségszerűen és elvileg elkerülhetetlenül tökéletlen? Itt egy alapvetően fontos dologra kell emlékeztetnünk. Arra, hogy a fordítás problémáját ősidők óta mindig a jelentés oldaláról tartották megoldhatatlannak, azaz — más szóval — a fordítás kérdésében ősidők óta a jelentések összemérését tartották a tulajdonképpeni feladatnak. A jelentések viszont — mint láttuk — egy bizonyos fokon túl összemérhetetlenek. Viszont — és ez a döntő — a fordítás elsősorban nem jelentésbeli kérdés. Fordítani nem annyit jelent, mint az egyik nyelv jelentéseiről áttérni a másik nyelv megfelelő jelentéseire. (Ez valóban nem lenne hiánytalanul megoldható, mivel a másik nyelv jelentései nem, vagy legalábbis nem mindig megfelelők.) Fordítani annyit jelent, mint egy nyelv jelentéseivel leírt jeltárgyat (gondolatot, helyzetet stb.) egy másik nyelv jelentéseivel

leírni.) A fordítás tehát — egész primitíven szólva — nem azt jelenti, hogy egy jelentéshez keresünk a másik nyelvben egy megfelelő jelentést. A fordítás azt jelenti, hogy egy jel-tárgyat, ami egy nyelvben egy bizonyos jelentésű jellel van jelölve, egy másik nyelvben kell jelölnünk, valamilyen az illető jeltárgynak megfelelő jelentésű jellel. Közvetlenül tehát — ismételjük — nem jelentéseket mérünk össze, ha fordítunk. A fordító nem az eredeti jelentésre irányítja a figyelmét, hanem arra a valóságra, jeltárgyra, ami az eredeti jelentésben ki van fejezve. S ha ezt felismerte, megértette, akkor tovább már nem törődik azokkal a jelentésekkel, amelyekkel az illető jeltárgy az eredeti nyelvben ki volt fejezve, a fordítót a továbbiakban már csak az érdekli, hogy miként tudná kifejezni a szóban forgó jeltárgyat a legpontosabban a másik nyelven is.

10. Érintenünk kell a különféle nyelvi elemek és a jelentés kapcsolatát is. Nézzük mindenképp a fonémát. A fonémának nincs jelentése. Ha volna, akkor mindazon szavak jelentésében, amelyekben azonos fonéma szerepel, kellene egy közös mozzanatnak lennie. Például minden magyar szóban, amely *d* fonémát tartalmaz, fel kellene tudnunk tární valami jelentésbeli hasonlóságot. Ez azonban lehetetlen. A *disznó, dárda, derék* stb. szók jelentése semmi hasonlóságot nem mutat, annak ellenére, hogy mindhárom szó hangtestében *d* szerepel. Hogy a fonémának nincs jelentése, az meglehetősen evidens, ám mégis sok vitára adott alkalmat. Emlékszünk még rá, hogy a fonológiai fejezetben milyen eljárást alkalmaztunk annak eldöntésére, hogy két hang különböző fonémához tartozik-e, vagy sem. Kerestünk olyan megnyilatkozásokat, amelyek csak a kérdéses hangok tekintetében különböznek, s ha az ilyen megnyilatkozások mást jelentettek, akkor a két hangot két különböző fonéma képviselőjének nyilváníttuk, ha azonos jelentésűek voltak, akkor a két hangot ugyanazon fonéma két változatának ismertük el. Mindez azt látszik bizonyítani, hogy a fonémának mégis van valami köze a jelentéshez. A szakirodalom ezt úgy szokta megfogalmazni, hogy a fonémáknak jelentésdifferenciáló szerepük van stb. Itt tehát egy bizonyos fokú ellentmondás mutatkozik, amit fel kell oldanunk. Ezt a következőképpen tehetjük:

Hogy a magyar nyelvben a *t* és a *d* hang két külön típushoz tartozó egység, annak eldöntésére csakugyan az az egy módunk van, hogy olyan megnyilatkozásokat keresünk, amelyek csak ebben a két egységben különböznek. Ilyen például a *Tél van* és a *Dél van*. Ha a magyar anyanyelvű beszélő számára ez két különböző, azaz két különböző jelentésű megnyilatkozás, akkor a *t* és a *d* valóban külön egység. Kérdés azonban, hogy ez a körülmény bizonyítja-e a fonéma jelentéssel való ellátottságát? Semmiképpen. Ha ugyan is a *Tél van* és *Dél van* megnyilatkozások azért volnának különböző jelentésű megnyilatkozások, mert a *t*-nek és a *d*-nek különböző a jelentése, akkor e két megnyilatkozás össz-jelentése csak kismértékben térhetne el, nagyobb részben meg kellene, hogy egyezzen, hisz mindkettőben azonos az *-él van* rész. Világosabb ez, ha csak a *Tél* és *Dél* áll egymással szemben. Ha a szó, megnyilatkozás stb. jelentése elosztható volna az alkotó fonémák között, akkor a *Tél* és *Dél* jelentésében kellene lenni egy kis részben eltérő (*t—d*) s nagy részben egyező (*él*) mozzanatnak. Ám azt látjuk, hogy a *Tél* jelentése, mint egész áll szemben a *Dél* jelentésével, mint egésszel. A fonémák valójában tehát nem közvetlenül a jelentéseket differenciálják, hanem a hangtesteket, amelyek mint egész hordozzák a jelentéseket. A *Tél van* és *Dél van* megnyilatkozás esetében tehát a *t—d* különbség jelzi nekünk, tudatja velünk, hogy két különböző jelentésű megnyilatkozással állunk szemben, de a *t—d* különbség csak jelzi a jelentésbeli különbséget, nem okozza azt.

11. Láttuk, hogy a nyelvi jel esetében gondosan különválasztottuk a jel és a jelentés mellett a jel-tárgyat is. Ez a hármasság minden nyelvi alakulat esetében különválaszt-ható. Áll ez a mondatra is. Itt van például a következő mondat: *Leesett és összetört.*

Ennek a mondatnak az esetében is különválaszthatjuk a jeleket, azonkívül ismerjük e jelek jelentését is. Mindenki, aki tud magyarul, megérti e mondatot. Ám ha csak annyit tudunk, akkor még ismeretlen marad számunkra valami — nevezetesen a jeltárgya, az a konkrét helyzet, szituáció, amire ez a mondat alkalmazást nyert.

Itt kell érintenünk azt a kérdést, hogy tulajdonképpen a nyelvnek melyik elemét nevezhetjük jelnek a szó legszorosabb értelmében? Ha úgy tetszik, mi az a l a p j e l? Láttuk, hogy a fonéma itt nem jöhet számításba. A fonéma nem jel, mert nincs jelentése, a fonéma csupán építőköve a jeleknek. A mondat viszont már jelekből áll, maga tehát nem lehet jel, hanem jelek csoportja, együttese. Az az elem, amely a nyelv tulajdonképpeni jelének tekinthető, a morféma. Mert a morféma alkotórészei, a fonémák már nem jelek, s minden nyelvi alakulat, amely több morfémából áll, már összetett jel, visszavezethető primer jelekre mint alkotókra, azaz morfémákra. A morféma tehát központi szerepet foglal el a nyelvi elemek sorában. Ez az oka annak, hogy a közvetlen összetevők szerinti elemzés — mint láttuk — mindig addig halad, amíg morfémákra nem bukkanunk. A nyelvi konstrukciók végső összetevői a morfémák.

A jelentés vizsgálatával kapcsolatban a szakirodalomban gyakran túlzott szkepticizmussal találkozunk. Sok nyelvész úgy vélekedik, hogy a jelentés megbízható vizsgálatának módszerei még nem születtek meg. Ezek az aggályok nem teljesen alaptalanok, de pesszimizmusra sincs okunk. Ha a jelentés szabály, a jel használatának szabálya, akkor egy jel jelentése úgy ismerhető meg, hogy figyeljük a jel sorozatos alkalmazását. Ennek a sorozatos, sok helyzetben való alkalmazásnak a lényeges, közös vonásaiban rejlik az illető jel jelentése. Ez azután definíció formájában megfogalmazható. Gyakori módja a jelentés meghatározásának az is, hogy azt idegen nyelvi megfelelővel fejezzük ki. Ez utóbbi azonban — a fentebb ismertetett egyes nyelvi sajátságoknál fogva — félrevezető is lehet.

Ha a különféle jelek jelentését próbáljuk megismerni, azaz figyeljük az egyes jelek sorozatos alkalmazását, és emez alkalmazások alapján megpróbáljuk a mindig jelen való közöset és általánosat kihámozni, akkor a különböző jelek használati körei között érdekes hasonlóságokat is felderíthetünk. Gyakran találunk olyan jeleket, amelyeket nagymértékben hasonló módon, hasonló körben alkalmazunk. Például azt fogjuk tapasztalni, hogy a *kutya* és az *eb* jelek használati köre sok tekintetben azonos, egyező. Ha az egyezés két jel használati köre között elég nagy, akkor szinonimákról beszélünk. Teljes, azaz tökéletes szinonimia nincsen. Többek között azért nem, mert a szavakat önmaguk jelölésére is használhatjuk. Például lehetséges ilyen mondat: *A kutya szó k hanggal kezdődik.* Ide nem helyettesíthetjük be az *eb*-et. Azonkívül *Egyszer volt Budán kutyavásár, de ebvásár* egyszer sem volt.

A szinonimia kapcsán felvetődik egy kérdés: Tekinthető-e *Budapest* szó a *Magyarország fővárosa* szerkezet szinonimájának? Nem, jól mutatja ezt a következő mondat: *Volt idő, amikor nem Budapest, hanem Pozsony volt az ország fővárosa.* A *Budapest* és a *Magyarország fővárosa* esetében tehát azonos a jeltárgy, egy város a Duna két partján, de nem azonos a jelentés. Ezzel szemben a szinonimák esetében nem a jeltárgyak alkalmi egybeeséséről van szó — ez esetben az *alma* és a *gyümölcs*, vagy a *ló* és az *állat* szó is szinonimája volna egymásnak — hanem a jelentés azonosságáról, pontosabban nagyfokú hasonlóságáról, ami a jeltárgyak sorozatos egybeesésében nyilvánkozik meg.

12. Korábban azt ígértük, hogy érintjük még a jelentés és a fogalom viszonyát. Hangsúlyoztuk, hogy a jelentés nem azonos a fogalommal. Ennek ellenére van párhuzam számos esetben sok jelentés és sok fogalom között. Miben áll ez a párhuzam? Egy fogalom terjedelmének nevezzük azon tárgyak összességét, amelyeket az emberi agy ugyanazon foga-

lom alá tartozónak ítéli. Ilyenformán például az *asztal* fogalom terjedelme a világon található konkrét asztalokból áll. Mármint általában igaz az, hogy azokat a tárgyakat, amelyek egy fogalom alá tartoznak, tehát egy fogalom terjedelmét teszik ki rendszerint, egy jellel jelöljük. Például az asztalokat az *asztal* jellel. Tehát azt látjuk sokszor, hogy egy fogalom terjedelme és egy jel használati köre lényegében egybeesik. Ez persze nem jelenti azt, hogy az illető fogalom alá tartozó egyedeket csak egy ilyen jellel jelölhetjük. Azonkívül vannak a nyelvekben olyan jelek, s ennek megfelelően jelentések, amelyek fogalmakkal aligha hozhatók kapcsolatba. A magyar nyelvben például van egy *-e* jel, mely kérdésekben szerepel (*Elhoztad-e?*). Hogy ez jel, melynek jelentése is van, az aligha tagadható. Kérdés azonban, hogy *-e* fogalom is van-e?

Fejezetünk első részében többször is hangsúlyoztuk, hogy a jelentések objektívek. Nem az egyén tudatában léteznek, nem képzetek. Mármint azt jelenti ez, hogy az egyén tudatának nincs semmi köze hozzájuk? Az egyéni tudat érintetlen marad tőlük? Nem. Az objektív jelentések tükröződnek az egyéni tudatban. A beszélőnek ismernie kell ezeket a jelentéseket, hogy használni tudja a jeleket. De a jelentéseket, mint szabályokat, kívülről kapja, tanulja meg, s külön-külön azok minden egyes beszélővel szemben állnak. A beszélő tudatosan nem változtathat rajtuk, kénytelen alkalmazkodni hozzájuk. Mint a nyelv a maga egészében, azon belül a jelentések is csak hiányosan, részlegesen tükröződnek egy-egy beszélőben. A nyelvközösség tagjai külön-külön csak egyéni nézeteket hordoznak magukban a nyelvről, s azon belül a jelentésekről is.

Antal László

A gyorsíró és az élőszó

A nyelv az élő embernek olyan megnyilvánulása, amely mindenkié, akármilyen is a foglalkozása. Legtöbbször öntudatlanul használják a nyelvet, és ezen az iskolai tanítás nem sokat változtat. A műveltséggel természetesen a nyelv kifejezési formái iránti figyelem is fokozódik, és akinek akár szóban, de különösen írásban saját érdekei szempontjából vagy mások megbízásából törődnie kell azzal, hogy a legegyszerűbben fejezze ki magát, például a szónoklat, oktatás, levelezés terén, az már többé-kevésbé tudatosan alkalmazza a nyelvi eszközöket. Az író és költő pedig a nyelv beható ismeretében és a rendelkezésére álló művészi intuícióval műveli a nyelvet.

1. A magyar gyorsírók nyelvvizsgáló hagyományai

Amióta a gyorsírást feltalálták, a gyorsírók is a tudatos nyelvhasználók közé tartoznak. Magának a gyorsírásnak, az úgynevezett gyorsírórendszernek megalkotása sem lehetséges a nyelvnek, a nyelv szerkezetének, alkotóelemeinek alapos ismerete nélkül, különösen, ha nagyobb teljesítményű gyorsírórendszerrel van szó. Minthogy semmiféle írás grafikai anyaga nem rendelkezik elegendő rövid jelalakokkal ahhoz, hogy — hangonként — a nyelv elemeinek kellő gyorsasággal való lejegyzését biztosítsa, minden gyorsírásnak úgynevezett rövidítésekre van szüksége ahhoz, hogy a közönséges írás sebességének többszörösét elérje, vagy legalább a lassú, kimért tempójú élőszót, de lehetőleg a bármilyen gyors beszédet is hiánytalanul követni tudja. A helyes és célszerű rövidítési rendszer összeállítása teljes nyelvi jártasságot kíván.

Az élőszó pontos követése azonban maga is olyan feladat, amely csak a folyamatosan jelentkező nyelvi jelenségeknek azonnali felismerése esetén és a gyorsírás éppen arra való eszközeinek (jelek és rövidítések) villámgyors alkalmazásával oldható meg. Az úgy-

nevezett beszédíró-gyorsíró nem dolgozhatik úgy, hogy a hallott hangokra vagy szavakra megtanult jeleket egymás után papírra veti, hanem csak akkor képes lépést tartani — és később hibátlanul áttenni jegyzeteit —, ha a beszéd szövegét megértve, az abban szereplő szókapcsolatok, kifejezések, gondolatok összefüggéseit felismerve és gyorsírási tudásanyagából a megfelelő elemeket rutinja vagy pillanatnyi elhatározása révén kiválasztva és rögzítve jegyez, hogy azután az áttételkor a rekonstruálás folyamatát fordított irányban hajtsa végre.

A beszédgyorsíró tehát nagymértékben érdekelt a nyelvi elemek és összefüggések ismeretében, mert ezeket nemcsak tudatosan, hanem rendkívül gyorsan, a másodperc tört részei alatt kell észlelnie és kihasználnia. Erre még azért is szüksége van, mert meg kell figyelnie és — a közírássá foglaláskor — ki kell igazítania vagy egyeztetnie a beszélő kisebb-nagyobb szórendi zökkenőit, mondatszerkezetit, kivételesen tárgyi botlásait is, úgynevezett „fésülési” munkája során.

A beszédgyorsírók — mindennapi gyakorlati nyelvművelő munkájukon kívül — az (1952-ig fennállt) országgyűlési gyorsírodában is, amely több mint száz éven át központi hivatalos gyűjtőhelyük volt, hosszú időn át elsősorban a szakmájukat közvetlenül, szinte kézzelfoghatóan érintő jelenségeket tanulmányozták: a szónokok percenkénti beszédsebességét, majd a magasabb fokú rövidítések számára legjobb alapot nyújtó állandó szókapcsolatokat, azután a magán- és mássalhangzók szerepe közti különbségeket vizsgálták, és különféle hang-, majd később végződés- (rag-, képző-) és szóstatistikákat készítettek, tehát külön-külön foglalkoztak egy-egy gyorsírási vagy nyelvi szempontból érdekes vagy jelentős problémával.

A régebbi országgyűlési gyorsírók közül Vikár Béla 1889-ben¹ és később mások a parlamenti szónokok szótagszámát jegyezték fel és közölték a maguk idejéből. Szótag-számban azért, mert az 1860 körüli években megindult modern magyar gyorsírás a német gyorsírói tapasztalatokhoz kapcsolódott, a német gyorsírók pedig szótagokban számolták a beszédek sebességét és a gyorsírói teljesítményeket. Magam is közöltem ilyen adatokat először 1924—26-ban, majd 1942-ben.²

A nyelvi összefüggések, elsősorban a szókapcsolatok jelentőségére többen rámutattak szakeikkekben és egyéb művekben. Első helyen kell említenünk Fabro Henriknek, a gyorsírási haladás hazánkban legfőbb úttörőjének egy 1908-ban megjelent előadását,³ amely a nyelvi elemek felhasználásával, így különösen az állandó szókapcsolatokkal is foglalkozik. Mint gyorsírodai főnök, 1923. évi emlékiratában hivatalos javaslatot tett a gyorsírási — és egyúttal nyelvi — példa- és hibaanyag rendszeres gyűjtésére a gyorsírodában; sajnos eredménytelenül, illetőleg annyiban mégis sikeresen, hogy az akkori gyorsírodai fiatalok figyelmét ráirányította ezekre a kérdésekre.

Fabro reformtevékenységéhez tartozik az is, hogy a magánhangzók hangzási és értelmi jelentőségét a nyelvtudomány megállapításai és a saját kutatásai alapján — mondhatjuk — felfedezte a gyorsírás számára, és a szakmai fejlődés sok ekörüli vita, sőt harc nyomán 1900 után éppen a magánhangzók értékének fokozott felhasználása jegyében indult meg. E reformmozgalmak vittek odáig, hogy bár a szövegekben nem változott meg az 57—58⁰/₀ mássalhangzó — 42—43⁰/₀ magánhangzó aránya, s a Gabelsberger—Markovits gyorsírás régebbi idejében a beszédíró-gyorsírók sztenogramjukban 44—48⁰/₀ mássalhangzót és 46—48⁰/₀ magánhangzót jelöltek; Fabro után és különösen az egységes gyorsírás korszakában ez az arány 40—44⁰/₀ mássalhangzó és 56—60⁰/₀ magánhangzó-jelölésig tolódott el. Ehhez lényegesen hozzájárult az, hogy Radnai Béla, akinek

¹ Gyorsírási Lapok 27. évfolyam, 10. szám, 2—3.

² Az Írás 15. és 16. évf.; továbbá: Negyven év magasfokú gyorsíróversenyei és a beszédírói hivatás. Bp., 1943.

³ A gyorsírás a gondolat írása. Az Írás 3: 25—30, 42—56, 75—80.

munkássága az egységes gyorsírás megvalósulására vezetett, a szókapcsolatok bőséges feldolgozása mellett tankönyveiben ugyancsak a magánhangzós jelölések arányszámának jelentékeny növekedését mozdította elő.¹

Nyelvész és gyorsírói körökben egyaránt ismeretes egy másik gyorsírodai munkatárs, Nemes Zoltán egymillió szótagos statisztikája,² amelyet 1934—36. évi újságszövegek alapján állított össze, alapos feldolgozással. Később is figyelemre méltó szó-, szótag- és hangstatisztikai munkákat végzett, jórészt a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából, illetve jutalmazásával egészen 1959-ben történt elhunytáig. Írt oktató célú tanulmányokat a beszédek „fésülésé”-ben való jártasság növelésére, s nyelvi vonatkozásokat tárgyalt az a kisebb kiadványa³ is, amelyben a tipikus szónoki elszólásokat ismertette, rámutatva, hogy ezek kiigazítása legtöbbször a gyorsíró nyelvi tájékozottsága alapján történhetik. Hasonló tartalmú, kevésbé rendszeres munkát egyébként időnként más kollégák is bemutatnak.⁴

Nem szabad elfeledkeznünk arról a sokoldalú és értékes munkásságról, amelyet Vikár Béla a népdalok gyűjtésével és többnyelvű műfordításaival, mindenekelőtt pedig a Kalevala remek fordításával végzett. Talán érdekes az is, hogy a beszédíró-gyorsírók — éppen mert a nyelv tagozottsága és tulajdonságai legtöbbjüknek egész valóját áthatják — általában a szójátékok sikeres művelőiként ismeretesek, például Vikár és Fabro igazi nagymesterei voltak a nyelvi tréfáknak.

2. A beszédgyorsírás kutatásának újabb szakasza

Ezek után a történelmi előzmények után néhány gyorsírodai kollégámmal új irányban indultunk el a gyorsírást is érdeklő, mégpedig a saját munkaterületünkhöz tartozó élő beszéddel kapcsolatos nyelvi jelenségek kutatására. Munkánk első eredményeit egy sorozatosnak szánt, de a háborús fejlemények miatt egyetlen maradt tanulmánykötetben⁵ közzeltük. Olyan tanulmányokat kívántunk folytatni, amelyek összefoglalják, közös megítélés alá veszik a nyelvi és gyorsírási szempontból egyaránt számbajövő megfigyeléseket és tapasztalatokat, és közelebb hozzák egymáshoz e kétféle vonalon végzett kutatómunkákat, megkönnyítik kölcsönös felhasználásukat. Amint a bevezetésben írtam, szándékunk az volt, hogy „a gyakorlati beszéd-gyorsírás teréről kiindulva a gyorsíráselmélet mezején mozgunk és a nyelv sűrűjének jelenségei felé igyekszünk tenni néha tapogatózó, csak egy-egy felvillant látási irány jogosultságát fürkésző lépéseket”. A következőkben vázolom, mely kutatási irányok villantak fel előttünk abban az időben.

Az első irány, amerre elindultunk, beleilleszkedett abba a nyelv- és egyéb tudományok terén egyre általánosabb törekvésbe, hogy a körülíró, megközelítő kifejezőmódok helyett pontos mennyiségi, számszerű meghatározást adjanak bizonyos jelen-

¹ A gyorsírás elmélete. Bp., 1910. — Magam is írtam cikket erről a kérdéstről: A magánhangzó gyorsírási térhódítása. Búvár 9 (1943): 187—90.

² Szóstatisztika egymillió szótagot felölelő újságszövegek alapján. Bp. é. n. az Egységes Magyar Gyorsírás Könyvtára 190. sz.

³ Magyar Gyorsíró Szemle Könyvtára Bp., 1943.

⁴ Itt említjük azt is, hogy az országgyűlési gyorsírodában 1944—46 folyamán rendszeresen tartott „szakértekezletek”-en kidolgozott, a hivatal munkájában követendő, de az egész szakmára irányadónak szánt anyag — a tanácskozásonak a Naplóban használatos formáságairól, a fésülés eljárásáról és követelményeiről, valamint a helyesírási megállapodásokról — a 8. jegyzetben említett munka folytatása lett volna, de a fel-szabadulás első éveinek nyomdai stb. nehézségei miatt nem jelenhetett meg.

⁵ Az előszó nyomán. Szerk. Nosz Gyula. Bp., 1943. 142 lap. — Ennek az írásomnak a fő célja az, hogy ezt a kötetet — mintegy autoreferátum formájában — bemutassam a magyar nyelvészek számára.

ségeknek. Ennek fontosságát mindinkább felismerik és — alkalmazásának célszerűsége miatt — újabban mindinkább terjed. Megállapítottuk ugyanis, hogy a szószámítás a szótagok számolásánál jobban fejezi ki az élő beszédnek azokat a tulajdonságait, amelyeket a gyorsírók a szöveg nehézségének neveznek, s amelynek figyelembevétele nélkül a teljesítmény értékelése hiányos, nem teljesen megfelelő. Ezt a nehézséget mindaddig csak körülírásokkal, megközelítő kifejezésekkel szokták jellemezni. A szószámítás egyik nagy előnye az, hogy ezeket a körülíró jellemzéseket elfogadható mennyiségű számszerű kifejezéssel pótolja. Aki különösen éleslátóan tekinti a fejlődés menetét, az információelmélet egyik korai érvényesülésének nyomait is felfedezheti a szószámítás előtérbe helyezésében. (Erre majd máskor lesz alkalmam visszatérni.)

A szövegnehézség, tehát egy nyelvi jelenség mérésének, illetőleg a gyorsírói teljesítmény alkalmas mértékegységének kérdésével foglalkozó első tanulmányomban¹ különbséget tettem az írott és az elmondott szöveg tulajdonságai között. Hivatkoztam arra, hogy a nyelvtudomány szerint az egyes hangok és velük a szótagok kiejtési ideje megrövidül a hangsorok hosszúságával, úgyhogy a több hangból álló hangsor; tehát a szók, szólamok és végeredményben a folyamatos beszéd egyes részeinek időtartama nem annyi, amennyi a bennük levő hangok egyenkénti kiejtési idejének összege, hanem a szólam vagy szó hosszúságával arányosan kevesebb.² A hosszabb hangsorokat — így a hosszabb szókat — majdnem olyan gyorsan vagy alig valamivel hosszabban ejtjük ki, mint némelyik egytagú szót. Ha éppen ennyi szótagos sebességet akarunk elérni rövid szókból álló szöveggel, akkor jelentékenyen (20—30 százalékkal is) több szót kell elmondanunk. S mivel a rövid szavakban — mint mondtuk — természetből fogva nincs meg a hosszabb szavaknál adódó hangrövidülés, ezt csak úgy tehetjük, ha meggyorsítjuk a kiejtést, mintegy mesterségesen állítjuk elő ezt a rövidülést. Ez azonban bizonyos nehézséggel jár már a szöveg elmondásakor is, annyira, hogy többnyire csak mérsékelt gyorsaságot lehet elérni. Az ilyen rövid szókból álló, de egy időegységben mégis a hosszú szavakból való szöveggel egyenlő mennyiségű szótagot kitevő szöveg hallgatása, megértése — és gyorsírása — is nehezebb, mint amikor hosszabb szavakból álló szöveget hallgat valaki. Majdnem ugyanilyen a helyzet, ha nem mesterségesen gyorsítjuk fel a rövid szavas szöveget ugyanarra a szótagsebességre, hanem egy-egy szónok vagy diktáló a saját fogalmazási, stílári adottságánál fogva beszél ugyanígy, állandóan sok rövid szót használva adja elő mondanivalóit. Természetesen sok fordul meg a hangsúlyozáson is, de a legjobb előadás is csak keveset változtat azon, hogy egy beszédet — avagy akár diktálást — annál nehezebb megérteni, nyomon követni, minél több benne a rövid, 1—2—3 szótagos szó; másként: minél kisebb az elmondott szövegben az átlagos szóhosszúság.

Az elmondottakat különösen éles világításba helyezte az országgyűlési gyorsíródában 1942 márciusában tartott első „kísérleti” verseny, amelyet az utánpótlás kutatásáért és tanulmányi célokból rendeztünk, akkor és utána 1945 őszéig 7 alkalommal.³ A verseny első öt perce — átlagosan 400 szótaggal — jelentékenyen könnyebbnek bizonyult, mint a folytatólagos második öt perc, noha az csak 350 szótagos átlagú volt. Sőt nemcsak a versenyzők, hanem a hallgatók benyomása szerint is a második rész volt

¹ A beszédsebesség és a gyorsírói teljesítmény mértékegysége. Az élőszó nyomán 46—65.

² Gombocz Zoltán: A magyar hangok időtartamáról. Nyelvtudomány 2: 93—100.

³ A fő diktátum mellett egy-egy különleges kísérlet is végeztünk. Egyik alkalommal egy ismeretlen költemény lediktálását kellett áttenni, máskor egy rövid előadás szó szerinti gyorsírási feljegyzése után tisztán emlékezetből kértünk lehetőleg pontos áttételt a résztvevőktől stb.

„gyorsabb”, illetőleg nehezebben követhető. Ez a jelenség teljes összhangban volt az alábbi, jórészt utólag megállapított adatokkal:

	Összes :		Átlagos	100 szótagra
	szótag	szószám	szóhosszúság	eső szószám
I. rész	2000	697	2,85 (szótag)	34,9
II. rész	1750	776	2,25 (szótag)	44,5

A megnehezedett feladat gyorsírási megoldásának módjai nem tartoznak tárgyamhoz, de a problémának az a része igen, miként alakul ki, milyen stílári vagy nyelvtani s egyéb körülmények közt áll elő az átlagosnál rövidebb vagy hosszabb szavakból álló szöveg, mi okozza a szóhossz rövidülését vagy hosszabbodását. Ezek a kérdések abban a formában is jelentkeznek, hogy egy-egy beszéd (szónoklat) vagy beszédrészlet átlagos szóhossza, illetőleg szószáma kifejezi-e annak tartalmi és stílári, illetőleg egyéni szónoki tulajdonságait, azok mintegy arányosan tükröződnek-e benne, vagy pedig csak esetlegesen jutnak kifejezésre a szóhosszúságban, s az valamilyen külön, a tartalomtól és az egyéni stílustól általában független nyelvi jelenség.

A probléma egyik szemléletét kitűnően fogalmazta meg László János ekként: „Az elvontabb vagy szakszerű szövegektől eltekintve is vannak egészen mindennapi szavakból álló szövegek, amelyek feltűnően nehezek, még akkor is, ha nem rövid szavakból állanak. Ha a szónok egészen egyszerű, keresetlen szavakkal, de a dolog természeténél fogva kissé rapszodikus mondatfűzéssel mondja el egy ürgevadászat vagy disznóvásárlás, esetleg egy árverés történetét, az fordulatossága miatt okvetlenül kemény gyorsírási feladat lesz már 300 szótag körüli sebesség mellett is. Hasonlóképpen igen nehéz a színes stílusú beszéd még akkor is, ha nem különösebben cicomás szavakkal ékes is. A színes beszéd díszítő jelzői, határozószói, sallangjai ugyanis nem tartoznak szervesen a gondolatmenet értelmi összefüggésébe és így sokkal kevésbé rövidíthetők, de egyúttal mégis sokkal nehezebben olvashatók is.” (Az élőszó nyomán 31.)

A másik szemléletet én rögzítettem ugyanebben a kiadványban: „Talán meglepő, de számtalan példából megállapítható, hogy a szóhosszúság nagy részben éppen a tárgy és a stílus függvénye, vagy megfordítva: az átlagos szóhosszúságban kifejezésre jut a tárgy és a stílus is. Ezért a szóhossz műfaj, tárgy és szerző szerint eléggé állandó, s ennek megfelelően a különféle szövegekben már a 100 szótagonkénti szószám is bizonyos jellegzetes határok között mozog. Az általános politikai tárgyú beszédek 100 szótagonként 34—40, a gyakorlati problémák részleteit érintő felszólalások, akár mezőgazdasági, akár ipari, akár kereskedelmi, akár műszaki vagy más szakszerű tárgyuak, éppígy az egyházi beszédek 38—45, a csevegő, elbeszélő modorú, vagy felsorolásokat tartalmazó, vagy népies nyelvű előadások 45—50, a vitatkozó jellegű részletek, szóváltások, vagy a bírósági tanúkihallgatások kérdés-feleletei még több, 100 szótagonként 52—55 szót is tartalmaznak. A szónok egyéni stílusa, szírkébb vagy színesebb előadása kisebb-nagyobb mértékben tágitja ezeket a határokat.” (Az élőszó nyomán 51—2.)

Mindez azt jelenti, hogy például azokról a bizonyos „keresetlen, mindennapi” szavakból álló „rapzodikus mondatfűzésű” előadásokról gondos utánanézéssel kiderül, hogy egyúttal bizony rövid szavúak is. Ez már csak abból is következik, hogy hiszen a köznapi: családi, háztartási, gazdálkodási főnevek, számnevek, a leggyakoribb melléknevek, kötő- és határozószók túlnyomó része 1—2 szótagos, tehát végződéseikkel együtt 2, ritkábban 3 szótagnyi hosszúságúak. Hozzáteszem, hogy a gyorsírásban a rag, jel és képző közös nevéül használjuk a „végződés”-t.

1943 óta végzett vizsgálódásaim megszilárdították akkor kifejtett felfogásomat. Bármennyi és akárhányféle szöveget számoltam és vizsgáltam ugyanis meg, mindig — a legkevesebb kivétellel — kitűnt, hogy a fentebbi számszerű határok valóban általános érvényűek. Talán két kiegészítést látnék szükségesnek. Egyik az, hogy a csevegő szövegek (ideértve a szépirodalmat, valamint riportokat) 100 szótagonkénti szószáma egészen 55-ig terjed, s hogy a vitatkozások és tanúkihallgatások felső határa a 60 szót is meghaladja. A másik, amit — tapasztalataim szerint — jobban kell hangsúlyozni: az egyéni stílus, jellegzetesség állandóan, következetesen megmutatkozik a szószámban ugyanolyan tárgyú szövegben is. Erre igen pregnáns, szinte közismert példánk vannak.

3. Parlamenti beszédsebesség és szóhosszúság

Az előbb mondottakra a példák egész sorozatát találhatjuk az 1935—41. évi országgyűlési szónokok beszédanyagának feldolgozásában.¹ E szónoki statisztikám közlésére — egyes adatokat nem tekintve² — mindeddig nem került sor, és például a szótag- és szószámok összehasonlításának elég érdekes adatait csak a Magyar Gyorsírók Szövetségének ülésén nemrég tartott előadásomban közölhettem.³

A szónoki statisztika 328 képviselő és felsőházi tag kereken 750 000 szótag terjedelmű beszédszövegének megszámlálásából származik. A szövegek ötperces tagolása az ülésterem órájának pontos csengetésén alapult. A beszédek sebessége — ötperces átlagban — percenként 353 és 147 szótagos szélső határok között volt, oly módon, hogy a szónokok

60 százaléka a 200 és 300 szótag közti kategóriákba,
szószám szerint 80 és 120 közé esett,

54 és 140 szónyi szélső határokkal.

A legkisebb átlagos szóhosszúság 2,07, 2,12, 2,13,
a legnagyobb 3,09, 3,06, 2,94 volt,
ami 100 szótagonként átlagosan (maximum) 48, 47, 47,
illetőleg (minimum) 32, 33, 34 szót jelent.

2,80-on felüli szóhossz azonban csak kivételesen fordult elő, 2,40-en aluli sokkal több.

A sebességszámlálás ügyéhez tartoznak még a következők. Egyrészt az, hogy a számlálás alapjául a gyorsíroda által a napló részére elkészített szöveg szolgált, tehát nyelvtanilag egyeztetett, a nyers szöveg felesleges kötőszóitól, szükségtelen ismétléseitől megszabadított, de egyébként teljes, szó szerinti szöveg, amely érthető módon általában valamivel kevesebb szótagot tartalmaz, mint a teljesen nyers előadások. Valószínű, hogy a gyorsírodai eljárás folyamán a szóhosszúság inkább nőtt, mint csökkent. Másrészt azt is említhetjük, hogy bár az adatgyűjtés zöme ötperces (kisebb részben tízperces) anyagból és az átlagszámítás a mennyiség elosztásával történt, időközben már rátértünk a percenként mutatózó hullámváz megállapítására is. Voltak ugyan szónokok, akik úgyszólván teljesen egyenletes sebességgel beszéltek, percenkénti adataik alig 2—5 százalékkal tértek el az öt- vagy tízpercestől, de a legtöbbnél felfelé és lefelé 12—25 százalékos kilengések szoktak lenni, nem egyszer 100, sőt több szótagos határok között mozgott beszédük egy-egy percben mért sebessége. A szónok ugyanis a beszéd egy-egy tartalmi fejezete után hosszabb gondolkozási és lélegzetvételi szünetet tart, jegyzeteiben keresgél, iszik stb.,

¹ Ez az anyag tartalmilag ugyan egészen elavult, de a nyelvi fejlődés kutatása szempontjából továbbra is felhasználható.

² Nosz Gyula: Negyven év magasfokú gyorsíróversenyei és a beszédíró-gyorsíró hivatás. Bp., 1942.

³ A gyorsírás és az előszó kapcsolata. (Előadás a gyorsírószövetség elméleti szakosztályának 1961. november 9-i ülésén.)

és ilyenkor tulajdonképpen például csak 45 másodperces „perc”-ről van szó. De nem ritka az olyan csapongó szónok sem, aki a mondatot vagy gondolatkört erősen tagolt, hangsúlyozott előadással, tehát mérsékelt gyorsasággal kezdi, annak második felére, csattanójára azonban annyira belemelegszik, hogy kétszeres sebességgel is felugrik. Az egész percnél rövidebb (15—10—5 másodperces) észlelésre szintén történtek már — eddig nem kielégítő sikerű — kísérletek. Ez a feladatkör további kidolgozásra vár, nemcsak az eredmények, hanem a módszer szempontjából is.

4. A szónok, a tárgy és a műfaj jelentősége

Másik eredményünk az volt, hogy akármennyire alapvető jelentőségű a nyelv és az írás egészének, millió szótagokra menő szöveganyag átlagos adatainak megállapítása, rendkívül fontos (például beszédíró-gyorsíró számára) az előforduló e g y e s s z ö v e g e k külön-külön nyelvi (és sztenográfiai) természete is. Erre már az előbb mondottak során utaltam — a műfaj és a szónok jelentőségéről szólna —, de ez olvasható a könyvünkben tőlem közölt másik tanulmány egyik lapján.¹ Majdnem pontosan úgy, ahogy nemrég Fónagy Iván írt arról, hogy Tarnóczy Tamás szerint meglehetősen bajos dolog az egyes nyelvek szavainak átlagos szótagszámáról beszélni, mert a szótagszámok műfajonként erősen eltérnek.² Az említett tanulmányban most kiemelt tételt úgy illusztráltam, hogy különféle táblázatok közlésével összehasonlításokat tettem egyebek közt Mikes Ferenc 100 000 szótagra terjedő munkáinak adataival.³ Érdekes megemlíteni — újabb adataimat is ideiktatva —, hogy míg Nemes Zoltán egymillió szótagos munkájában az átlagos szóhossz 2,51, Mikes Ferenc anyagában (100 000 szótag) 2,615 volt, szemben az előbbieken ismertetett két versenyszöveg (1750 és 2000 szótag) 2,25 és 2,85, s a szónoki statisztika két szélső értékével (1500 szót. részletek) 2,07 és 3,15-ös szóhosszúságával.

Harmadik megállapításunk arra vonatkozott, hogy — a két akkori képviselőházi szónok pár évvel azelőtti beszédéből vett, említett kísérleti versenyszövegekben — a hangok száma hogyan alakult.

	Összes szótag	Átlagos szószám	Átlagos szóhossz	Különbözet	Hangok átl. száma 1 szó- tagban	Különbözet
I. rész	2000	697	2,85		2,35	6,69
II. rész	1750	776	2,25	24,30%	2,40	5,38
						21,80%

László János tanulmányában⁴ kimutatta, hogy a két rész közt a hangok számának különbsége megközelítően annyi, mint a szótagban kifejezett szóhosszúságok különbsége. Ezért használtam egyik cikkemben annak idején azt a kifejezést, hogy a szószámítás tulajdonképpen egyszerűsített és nemesített hangszámítás. Egyszerűsített azért, mert a szavak megszámolása lényegesen könnyebb és kétségtelenebb, mint a hangoké (gondoljunk csak egyes idegen nyelvekre, ahol az írott betűk és a kiejtett hangok képe és száma távolról sem fediegy mást); nemesített azért, mert a szavak száma nemcsak mennyiségi mértékszámot ad, hanem belevilágít a beszédnek, a szónoknak és tárgyának belső mivoltába, amelyről a hangszámítás éppen semmit sem tud mondani.

¹ Kutató szemmel a versenyszövegeken és sztenogramokon át. Az előszó nyomán 85—121.

² A szavak hossza a magyar beszédben. Nyr. 85: 355—60.

³ Új magyar hangstatisztika. Gyorsírástudomány 16: 1—2 (1935—36); Uő.: Szó eleje — szó vége. Gyorsírástudomány 17: 109—11 (1936—37).

⁴ A gyorsírási szempontból vett szövegnehézség tényezői. Az előszó nyomán 23—36.

Megemlíti László János azt is, hogy számítása szerint a vizsgált szövegek átlagában egy szótagra 2,37 hang esik, és a 100 szótagra eső maximum 2,53, míg a Nemes-féle statisztika szerint leggyakoribb 200 egyszótagú szó átlagos „hangsűrűsége” 2,90. Tehát a hosszabb, több szótagos szavak egyes szótagjai átlagosan kevesebb hangból állnak, mint az egytagúak egyetlen szótagja. Ez is megmagyarázza többek közt — teszi hozzá —, miért nehéz rövid szavakból álló szöveget gyorsírással leírni. Megállapításainak arra a részére, amely szerint ez a nehézség esetleg független a szöveg tárgyi nehézségétől vagy könnyűségétől, más helyen térek ki.

5. Egyéb vizsgálódások a beszédgyorsírás köréből

A többször említett kötetben Zelovich Dezső 12 parlamenti szónok — köztük több „kisgazda” képviselő — egyenként 2000 szótagos beszédrészletét tanulmányozta, és eredményeit táblázathoz foglalta nemcsak szó, szótag és hang, hanem a mondatok száma, hosszúsága, jellege, valamint az idegen szók használata szempontjából is.¹ Az 1943. évi kezdeményezés nyomán azóta további — most már a tapogatózáson valamivel túlmenő — lépéseket is tettünk. Ezek — bizonyára az elindulás irányának helyesége folytán — határozottabbak lehettek és eredményeikkel megerősítették a kezdeti tapasztalatokat s a belőlük levont következtetéseket.

Újabb munkálataink közt be kell számolnom az 1952–56. évi országos gyorsíró-versenyek szövegeinek a gyorsírói teljesítmény szempontjai mellett főként a szó- és szótag-számok összehasonlításával való feldolgozásáról.² Öt év országos gyorsíróversenyeinek összesen majdnem 150 000 szótagnyi szövegeit — 136 db ötperces szöveg — megvizsgálva megállapítottam, hogy a már hivatkozott és közismert 2,51-es átlagos szóhosszúságtól eltérően a versenyeken szereplő — jórészt beszédekből vett — szövegek hosszúsága középértékben 2,81 szótag volt, 12 százalékkal nagyobb. Ehhez a jelentős növekedéshez ott ezt a megjegyzést fűztem: „A nyelvészek valószínűleg a gyorsíróknál is jobban tudják, mekkora átalakulást, mennyi változást mutat a nyelvben ez a 120%-os eltolódás. Ott van a százalékszám mögött az a f o r u m n y e l v is, amely az utóbbi időben talán még jobban különbözik a társalgási, mindennapi nyelvtől, mint amennyire azelőtt is eltért tőle.” Hozzátehetem, hogy a szövegek kerek harmadrészeben éppenséggel 2,90–3,15 szótagos volt az átlagos szóhossz. Sőt legújabban egy 1961. évi 450 szótagos versenyidőtűm (összesen 2250 szótag) átlagos szóhosszúságát még ennél is többnek, 3,23-nak találtam.

Az előbbieken kifejtett, megerősödött és kiegészült álláspontomnak adtam kifejezést az 1959. évi bécsi nemzetközi gyorsírókongresszusra készült tanulmányomban,³ ekképpen: „A szóhosszúság számai semmi esetre sem véletlenül alakulnak ki, sőt a szónokra, szerzőre nagymértékben jellemzők. Kizárt dolog, hogy az a szónok, akinek megszokott szóhosszúsága 2,2 körül jár, bármikor és bármilyen tárgyról 2,80-as szóhosszal beszélne. Viszont mások nem képesek arra, hogy átlagosan 2,3-as szóhosszal beszéljenek, akármilyen is a téma. Persze az is igaz, hogy a föld vagy a nők tárgyában mindenki valamivel kisebb szóhosszot produkál, mint amikor az államosítás vagy a termelőszövetkezet a tárgy. Mindenesetre vizsgáljunk kell, milyen belső okok idézik elő a magas szószámot, illetőleg — ami ugyanaz — a csekély szóhosszúságot. Bár ezeket az összefüggéseket eddig nem tisztáztuk kellően, azt például tudjuk, hogy a fordított szórend, sok kérdő mondat növeli a szószámot egy időegységen belül.”

¹ Vizsgálódások a kísérleti versenyek nyomán. Az élőszó nyomán 37–45.

² Nosz Gyula: Nyelvünk változásai és versenyszövegeink a szószámítás tükrében. Gyorsírók Lapja 7: 129–34 (1957).

³ Mensch und Idee als Faktoren der Redegeschwindigkeit.

A probléma felderítésébe több oldalról is igyekeztünk behatolni. Például: az 1957. évi cikkemben a tárgyalta versenyszövegek egy kisebb köréből (7 különféle szöveg, összesen 5000 szótag) az előfordult szók százalékos, illetőleg számszerű szóhosszúsági megoszlását is közöltem. Megjegyeztem azt is, hogy tévedés volna csak az egyszótagosok túlhalmozódásának tulajdonítani egy-egy szöveg feltűnő átlagos rövidszavúságát, hanem gyakran a 2—3 szótagosok többlete érvényesül. (Gyorsírók Lapja: 129—34.) Félreértések elkerülésére hozzáfűzöm, hogy nem tőszókról, hanem mindig a szavak szövegbeli megjelenési formájáról beszélek.

6. További feladatok a gyorsírás kutatásában

Amint látható, a megkezdett úton már nem egy kérdésben előrehaladtunk. A haladás természetesen nem jelent mindig megoldást is. Bizonyára eredmény az, hogy a szószámlálás útján sikerült mérhető, mennyiségi alapra helyezni — gyorsírói vonalon — az eddig csak hozzávetőlegesen, becslésszerűen jelzett, a beszéd „nehézségével” kapcsolatos teljesítményi értékeket. S nyilván eredmény az is, hogy tudjuk: a szóhosszúság az egyes beszéd- és egyéb szövegekben egyáltalán nem szokott általános vagy átlagos lenni, a nyelv egészének adataival egyezően, hanem igen széles határok között ingadozik, viszont szoros, következetes kapcsolatban áll a szöveg tárgyával, annak műfajával, legfőképpen pedig a beszélő emberrel.

Hátra van még az egyéni és táj vagy tárgy szerinti jellegzetességek, a rájuk jellemző nyelvi elemeknek felkutatása, csoportosítása. Különleges problémát jelent a rövidszavúságot okozó egytagú, de emellett a 2—3 szótagos szócsoporthoz tartozó szók minemiségének, illetve az ezek számának megnövekedését előidéző mondatszerkezeti és stílári okok tisztázása. Főlderítendő a beszédsebesség rövid időtartamon belüli hullámzásának kérdése. S végül egy különösen a beszédíró-gyorsírókat érdeklő pont: a párbeszédek és a többoldalú vitatkozások résztvevőire külön-külön eső szövegrészek célszerű észlelési módja. Úgy gondolom, szükséges — és el is fogunk jutni odáig —, hogy a különféle szövegcsoporthoz az egyes hosszúsági csoportokhoz tartozó szók alakjáról, (tő-, végződéses vagy összetett) fajáról, mondattani helyzetéről és a tulajdonságaiknak az átlagos szóhosszhoz való viszonyulásáról is megtudjunk egyetmást. Magam is folytatni igyekszem az adatok gyűjtését és feldolgozását. Reméljük, hogy — ha az elindulás valóban helyes volt — sikerül majd az eredményeket gyarapítani.

Nosz Gyula

Tájszavak Palástról

A falu a magyar nyelvterület határán fekszik. A tőle északra levő Alsórákonca már teljesen szlovák falu. Keleten Ipolyfödémessel, délen Felsőtural, nyugaton Szalatnyával határos. Erről a vidékről mind ez ideig kevés közlemény vagy tanulmány jelent meg. A Magyar Nyelvőr Szalatnyáról közölt néhány dűlőnevet (vö. Kovách Albert: Helynevek. Nyr. 1: 231). Egy felsőturi származású szakaszvezető kijelentéséről tesz említést Csefkő Gyula (Ethnographia 37: 27). Palástról eddig csak Kálmán Béla és Imre Samu kisebb szógyűjteménye jelent meg (MNYj. 6: 127—8). Ugyanis a község a magyar nyelvátlasz kutatópontjai között szerepel.

A szavak túlnyomó részét családi körben gyűjtöttem, de ezeket ellenőriztem más falubeli személyekkel folytatott beszélgetéseim során. Különösen 77 éves nagyanyám, özvegy Racskó Pálné Medgyesi Júlia szolgáltatott bőven anyagot. Foglalkozására nézve bábaasszony volt, de az egykori 6 hónapos pozsonyi tanfolyamon kívül alig volt el falujából. Sokat jegyeztem föl 53 éves édesanyám és 59 éves édesapám beszédéből is, akik annak ellenére, hogy hosszabb ideje Ipolyságon laknak, lényegében még a palásti szókincset használják, s az ottani kiejtéssel beszélnek. Meg kell említenem a 60 év körüli Lukács Jánost, a 40—50 év körüli Szttyahula Gyulát és Vinger Sándort, valamint gyermekkori játszótársamat, a 20 év körüli Hegedüs Lászlót, akiktől szintén sok szót jegyeztem le. A felsoroltakon kívül mások is segítségemre voltak.

Az összegyűjtött szóanyagot bizonyos nyelvi konzervativizmus jellemzi. A falu körülbelül 10 kilométernyi távolságra fekszik Ipolyságtól. A lakosság életmódját a múltban nagy elmaradottság jellemezte. Ez érthetővé válik akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a községnek a felszabadulás előtt csak nagyon rövid ideig volt autóbuszjárata, a legközelebbi vasútállomás pedig most is a szalatnyai. Foglalkozásukra nézve földművesek, más foglalkozást csak mellékesen végeztek. Ma már a nyelvi integrálódás Paláston is érződik, mert az iskola, a rádió, a televízió s a folyóiratok hatása egyre erősödik. Szókincsük azonban így is — különösen az idősebbeké — tömördek régiséget őriz.

A falu nyelvjárása úgyszólván teljesen palóc. Néhány nyelvi jelenség azonban átható a csallóközi nyelvterületről is. Ilyen például az *i*-zés: *pítz*, *széginy*, *kiszó* 'készül', *leginy*, *környik*, *véktelenség*, *kisz* és a kisebb fokú *ö*-zés, mint: *fő* ~ *föl*, *akihő*, *férhő*, *fönt*, *ösmer*, *köllött*, *kérdöz*, *söprő*, *fölő*, *fölső* ~ *föső*. Hogy némi képet alkothassunk a község nyelvjárásáról, felsorolom legjellemzőbb sajátosságait:

Az *a* mindig illabiális, hosszú megfelelője kevés kivétellel labiális *ā*.

Általánosan használják a pótlónyújtásos nyílt hosszú *ē*-t, pl. szó elején: *ēfogy*, *ēmozdó*, *ētárt*, *ēlop*, *ēre*, *ēmék* (elmegyek), *ēvonás* stb.; szó végén: *rēggē*, *ējje*, *evvē*.

Majdnem általánosnak mondható a zárt *ē* használata: *gyerēkék*, *lössz*, *sēhó*, *lēllyebb*, *lēhetētt*, *ēccēr* stb. Akad példa az affrikálódásra is: a *Szikora* nevet általánosan *Cikorá*-nak mondják.

Több szóban a *tő*belseji magánhangzó egy fokkal zártabb: *hugy*, *hun*, *gyük* 'gyök' stb. Néhány szóban labiális magánhangzó helyén illabiálisat találunk: *csütērtēk*, *hīvēs*. Az azonszótagú *l* rendszerint kiesik: *é* 'él', *ā* 'áll', *buró* 'borul', *dógozik*, *föső* 'felső', *fördő*

'fordul', *pusztó* 'pusztul', *bócsóvā* 'búcsúval', *hó* 'hol', *piszoktó* stb. Gyakori a nazális magánhangzó a kiesett szóvégi -n előtt: *udváró*, *fáko*, *ásszo*; *vā*, *légye* stb. Általános a *d* teljes hasonulása a -nyi főnévi igenévképző előtt (*dny* > *nny*): *álunnyi*, *ánnyi* 'adni', *utakonnyi*; hasonlóan az *l* előtt (*dl* > *ll*): *állak* 'adlak', *polló* stb.

Használják a *ly* hangot: *lyány*, *ollyán*, *tengély*, *mellyik*, *báglyás*, *boglyá*, *lellyebb*, de ismerik az *l*-ezést is, pl.: *heles*, *hel*, *szabálos* stb.

Elterjedt az *i* előtti *n*, *t*, *d* palatalizációja: *mēnnyi*, *álunnyi*, *hállányi*, *vetyi*, *merityik*, *horgyikā* 'hordócska', *bábrākogyik*.

Általános a *meg*-igekötő *g*-jének hasonulása az utána következő szókezdő mássalhangzóval: *mēffüröttünk*, *mēbbántā*, *mēlleste*, *mēddágād*, *mēttötöm* stb.

A -*val* rag *v*-je nem hasonul: *borvál* ~ *borvā*, *gállongvā* 'kötéllal', *gyerēkvel*, *fődvel*, *vízvel*. Az -*ul*, -*ül* hangesoport (igeképző, határozórag) -*ó*, -*ő* alakban van meg: *főfordó*, *píró* 'pirul', *ēhányágó*, *kíszó* 'készül'; *kívó* 'kívül', *csehő* 'csehül' stb. Kedveli a kicsinyítőszóalkotásokat: *lyānkā*, *horgyikā* 'hordócska', *székécske*, *kápucskā*, *fácskā*, *kicsinkā*.

Ez a néhány, valóban csak kiragadott hangtani és alaktani jelenség is mutatja, hogy a palásti nyelvjárásnak sok érdekessége van, s megérdemli a tüzetesebb s alaposabb tanulmányozást és kutatást. Az alábbiakban bemutatok egy kis gyűjtést szókinéséből.

ákárhó 'akárhó'. — *Nem ákárhó tálász illyem bort, mind az emmink. Ákárhó lēvetyi mágāt, ákár ēty cigányásszo. ákó.* — *Mā nincs ott az ákó, oszt útāt csinānāk ā helibe.*

ára 'arra'. — *Ārā ē lehetne mēnnyi, de ēre közeleb vg. Mind ārā főfelē dőgoznāk az embērek, nincs it munkālehetősik sēhó.*

bábrākogyik (-*dünk*, -*dott*, -*nyi*) 'tesz-vesz'. — *Mindég od bábrākogyik, mi csinā az ott. Bábrākogyik, bábrākogyik, osz csak nem hālād ā munkāvāl.*

báknāk *mēgy* (-*ünk*, -*mēnt*, -*mēnnyi*) — *Főlőtősztek, oszt ēmēnteg báknāk, mēg is loptā ā zsűzsārját.* — Régi szokás szerint emberek disznótorba mennek, ahol tréfálkoznak, kártyát vetnek, s ha sikerül nekik, „lopnak is”, ha meg nem vendégelik őket alaposan.

bālākogyik (-*dünk*, -*dott*, -*nyi*) 'piszmozg'. — *Mid bālākocc itt, mé nem mész ā dógodbā?*

beburó 'beborul' (-*t*, -*nyi*). — *Ā hét elejīn beburót, oszt egész hétē illyen rossz idő vg, nem is dőgozūnk.*

belēszőszöröz (-*ünk*, -*ött*, -*nyi*) 'belenevel'. — *Abbā ā nyomorót, szēgin nēbbe belēszőszöröztek mindēnt, ā mics csak ākártāk.*

bēnge (-*ét*, -*ék*) 'szüretkor, betakarításkor elhagyott gyümölcs, termés'. — *Ánnyi sog bēngét hāttāk mágok utān, hogy mēsszēhettyük mágūnkot. Ā Gāzdágégbā sog*

bēnge vg, odā gyerūnk, mēsszēgyük ott ā kosārāt.

beszékēgyik (-*dünk*, -*dētt*, -*nyi*) 'beszélget'.

— *Hāt beszékēnnēk ott, de nem ősmert mēg. bócsósztātó* (-*t*, -*k*). — *Jāj, de szēb bócsósztātót mondott ā követēsīn ā mestēr!*

bód (-*ot*, -*ok*, -*gygā*). — *Ēmek ā bódbā, mēr mā nincs ēlik kēnyērūnk hōnāpig. Eriggy ā főső bódbā, ot kápsz élesztőt. Ā Gombácsēk-fēle bódbā inkāb lēhet kápnyi, mind āmot fōnt.*

bódos (-*t*, -*ok*) 'boltos'. — *Tētesseē ē mágānāk ā bódosvāl belőlē. Ā bódos montā, hogy gyōn ārōjā māmā. Ā bódos gye-rēkeji nāgyon rosszāk, āz āpjok nem bír velők.*

brēblyog (-*ünk*, -*ott*, -*nyi*) 'mond, morog'. — *Nem tudom, vālāmid brēblyogott, hogy nem kő neki. Űgy brēblyog, hogy ālig ērtenyi mēg nēmēlyik szāvāt.*

bugyogós korsó 'csecs nélküli, széles szájú korsó'. — *Hozd idē āszt ā bugyogós korsót ā hātső hāzbō, māj mēttötöm vízzel. buró* (-*t*, -*k*) 'esőfelhő'. — *Űgy estefelē gyōtt ā buró, szālātūnk mā mīnk hāzā, de ēkápott, mēg is āsztūnk.*

būvā (-*lünk*, -*t*, -*nyi*) 'alszik'. — *Ēmēgy būvānyi, āngyālcam?*

büsseng (-*ēt*, -*ék*, -*je*) 'bukfenc'. — *Nohāt āz ā gyērēk hōty huty tud ollyām büssēngēt vetnyi. Lēsett ā szēkerrō, osz kēd büssēngēt is vetēt.*

büssengő (-ölünk, -tt, -nyi) 'bukfencezik'.

— Űgy rúgnám fenegbe, hoty hetvenet büssengőne ott.

cipká (-át, -ák) 'szőlőfürt kocsánya, szára'.

— A szőlőfürtök szárát híjuk cipkának.

A cipkáró mind lèhü mǎ ǎ szem.

cogány (-nt, -ok) 'gyerek'. — Mènnýötek

ǎ gyerekeji ǎnnák is, mǎ ollyán nǎty cogányok, hocs csudǎ. Gyere idè, te cogány!

Hildǎ, erigy mǎ, fektezsd lè ǎ cogányokat!

csóvǎny (-nt, -ok) 'csalán'. — A páták-

pártó széttem ècs csèp csóvǎnt, hogy ǎ libǎknák lègyè mit ǎnnom. Hǎt ǎpǎd szèdèt csóvǎnt, ǎszt ǎttám nekik.

csècsès mǎlǎc 'szopós malac'. — Csák

csècsès mǎlǎc vót, oszt ǎnnýi pǐszt kǎpták èrte. Ollyán heles csècsès mǎlǎcǎji vǎnnák, osz hugy èsznek.

csècsèz 'mellét fogdossa, csecseréz'. —

Kint ǎ szèrónè jó mèccsècsèszte itè, ǎm mè hǎttǎ is mǎgǎt. Mèccsècsèsztem ǎ lyǎnkǎt, jó esèt neki, lǎttám rǎjtǎ, hǎt oszt elkesztem rendèsen.

csehò 'csehül'. — Mǎri jó beszè csehò. It

vǎn ǎ Bètǎ ǎnnýǎ, ǎzok beszènek csehò.

csèpègetò 'eresz'. — Kiszǎlǎttám fǎér, oszt

ǎ csèpègetòrò mind összècsèpèktem. ǎ csèpègetòrò ömlött ǎ viz, minthǎ kǎnnǎbò öntötték vóna.

csév (-et, -ek) 'csò'. — Berǎkták ǎ csèvekèt,

oszt èmèntek házǎ, de mǎ késòre jǎrt ǎz idò is.

csige (-èt, -ék, -éje) 'csinger'. — Mé jǎ

tèmplombǎ vóták, mègittǎ ǎ csigèt ǎz üvegbbò. Mèv vǎgy tè bolondóvǎ, mǎ mègin kiuttǎ ǎ csigèt ǎz üvegbbò.

csík (-ot, -ok) 'márna'. — Csíkot leginkǎp

fèrègre fokhǎcc. Tènnap fogott èty kis csíkot, osz hutý hencèg ǎ száróssǎ. — Itt valòszínüleg névcserè törtènt, mert a márna elnevezést is használják egy másik halfajtára.

csütèrték (-èt) 'csütörtök'. — Csütèrtèkre, hǎ

jó mègy, el is gépèlünk. Csütèrtékè misèt szógǎttǎtták neki. Csütèrtékèn vót it rǐpǎcsos Lǎci, oszt èrèklòdòt fèlòled is, hoty hó vǎgy.

csücsös korsó (-t, -k) 'csecses korsó'. —

Fris vizet hosztúnk ǎ csücsös korsóbǎ, hogy igyonák ǎz embèrèk.

dèdèlle (-èt, -ék) 'derelye'. — Ó, ǎz emmi-

jeink nǎgyg szeretyik ǎ mǎkos dèdèllèt.

Dèdèllèt csinǎttám, nem monthǎtom, jó-lǎkot mindenkì belòle.

dòlòben 'esetben, alkalmasint; -szor, -szer,

szòr-'. — Hǎrom dòlòbe is kivètte ǎ dèsz-

kǎt kis Lǎci, de nǎgy Lǎci visszǎtètte.

é (èlünk, èt, ényi). — Illyem bǎrbǎr módra

ényi, hǎt ki hǎllot mǎ illyet. Mèg utǎnnǎ

sokǎig èt, eròs vót, hǎt sokǎig bírtǎ.

èhǎnyǎgò (-olunk, -t, -nyi). — Kǎr ǎszt ǎ

szòllòt úgy èhǎnyǎgónýi, mètterèmne mè mǎs is ǎbbǎ. Nè hǎnyǎgòd úgy è mǎgǎd,

mèr nem fognák szeretnyì ǎ lǎnyok.

èjjè (-lt, -lèk, -le). — ǎ kènyèret is bè

kòllè tènnèm èjjère, mèr mèppǎskortýállák.

Èjjè esnyì fog, úgy nèsz ki ǎz idò.

èkǎcsmǎr (-ünk, -t, -nyi) 'elvesz'. — Mǎ

lǎttám, hogy èkǎcsmǎrtǎ ǎz ǎnnýǎtò, de ǎmit utò fogott, nem ǎttǎ neki.

èmǎr (-ünk, -t, -nyi) 'elvesz, elszed, el-

koboz'. — Èmǎrjǎk mǎ ǎz embèrtò min-dènìt, ǎmije vg.

èmú (-lünk, -t, -nyi) 'eltelik'. — Èmú

sokszor èty fèlèv is, hogy nem iszog belòle.

èpusztò (-olunk, -t, -nyi). — Sok èpusztòt

ǎ lèvǎjijǎkbò, pegy de heles gyerekek vóták. ǎ nǎty hidegbe èpusztò mindè.

emmink 'mienk'. — ǎz emmink nem ollyán,

ècs csèppet eròsebb.

ère. — Hǎt ère lèllyeb mǎ nem ollyán fűves

ǎ kukoricǎ. Ère vezet ǎz út Szǎlǎtnýǎrǎ.

èvǎn (-gyúnk, -vót, -lènnýi) 'megvan, ma-

rad'. — ǎszonták, èlèssz ò ònǎlok, —

hǎggyuk ott. Hǎt èvǎnnák, mǎ ǎ bǎbǎjok

is èlig nǎty, csák mègis job vót nekik

ithon.

ezòte. — Mos nem tudom, mi vg neki ǎ

dógǎvǎ, rǎgyònnèk-è, vǎgy mi lèsz velè, mèr ezòte nǎgyg hǎlgát.

fǎlǎllyǎ (-át) 'folyosó'. — Nǎgy mǎ ǎ

rèndètlensìg ǎ fǎlǎllyǎn, mès sè csinǎnák rèndèt.

fǎlǎs (-t, -ok, -sǎ) 'kis darab, kevés falat'.

— Mè vǎn èty fǎlǎs kinyèrünk, de hónǎpig nem lèssz èlig. Ággy èty fǎlǎst belòle, hǎty kòstollyám mèg.

fǎvǎgátò (-t, -k, -jǎ) 'tuskó, favágó tönk'.

— ǎpǎtoknák is híjǎbǎ mondom, hogy

ápríjjon ős csöp fát a fávágátón, nem törögyik a velem.

fávagdács (-ot, -ok, -csá) 'harkály'. — Mikor erdőbe jártam, lehető sokszor hallányi, ahogy kopoktatott a fávagdács a fák.

finlik (-űnk, -ett, -enyi) 'fénylik'. — Ollyán vankosá van, hoty finlik a pizsoktó.

fordó (-olunk, -t, -nyi) 'fordul'. — Mi az, mēkháraguttá, hogy bēfelē fordós.

fosóká (-át, -ák, -ájá) 'aprószemű szilva-fajta'. — Gyere, a közelbe tudok fosóká-szilvát.

főfordó (-olunk, -t, -nyi) 'felfordul'. — Mări komásszq részket, rāszkögyik, mēg akārő főfordó.

főfordolás (-t, -ok, -á). — Egēs alsokq (= alvégen) nágy vót a főfordolás, mikor mēttutták, hogy mi lēssz.

főkúszmākogyik (-dünk, -dott, -nyi) 'főlszedelőzködik'. — Mé főkúszmākogyik, āggý kiöntöm neki a moslékot.

fölő 'fölül'. — Ezēntú nem meszelhetēk én mā fölő, öreg vāgyok én mā āho. Fölörő gyöt szekervē, āszontá, hogy a szőlőbe mēgy.

fősök 'felvég, felső Palást'. — Fősökő kē-rēstő mēnnyetēk, hāmārābb odaértēk. — Palást északkeleti részēt, felső végēt nevezi így a lakosság.

gállong (-ot, -ok, -já) 'kötél'. — Á pēntőt is gállangvā kötűk fő valamikor.

garád (-ot, -ok, -ggyá) 'kerítés'. — Hómi tōvizsbō-mibō ősszēdobāt lēszá a garád.

gărădics (-ot, -ok, -csá) 'létra'. — Lēestem a garărădicsró, āzótá vāgyok illyen nyomorēk.

— Csak az olyan létrāt nevezik így, amelyen deszkalēpcsők, -fokok vannak, és a padlásra vezet fel.

gērind (-ēt, -ēk, -gye) 'görény'. — Gērint pusztit a környikēn csúfrā, Bōzsének hét csibēt vitt el. Petőő ēvitt, nem is tom mēnnyi csibēt a gērind.

gező 'egér'. — Ó, dehogy vān ot gēző, mind mējfgodossāk a mácskāk, hā kerōne is.

gubās (haj) 'kócos (haj)'. — Engēm az a biūdōzs, gūbās boszorká úgy mēkháragított, hogy māj neki mēntem.

gyimőcs (-öt, -ők, -cse) 'gyümölcs'. — Gyimőcs is vān ābbā a szőlőbe, hāt nem

kōllene ānnyirā ēhānyāgónyi. Ebbe az esztēndōbe sog gyimőcs vót, lēhet, hogy jōvōre mā rosszāb lēssz.

gyovon (-űnk, -t, -nyi) 'gyónik'. — Áz az istentēlēn mé hūsvētkor sē mēnt ē gyovonnyi. Mé mēggyovont, oszt utānnā mēg is hāt. Nāgyq heles lānkā, minde hōnābbā jārđ gyovonnyi.

gyük (-öt, -ők, -e) 'gyökér, tő'. — Nehessig gyōjjon a gyükire is ennek a gālāgonyā-nāk. Hogy ēgne ki mā a gyūke minde dohānnāk!

gyüle 'limlom'. — Telē vān a kāsnyijā gyūlēvel.

hábózik (-űnk, -ott, -nyi) 'siet, iparkodik'. — Hábóznýi bennē ēgynek, mārā munka vót az.

helyhēszkēgyik (-dűnk, -dētt, -nyi) 'helyezkedik'. — Ákarmikor bēgyōn ide a vēm mácskā, oszt it helyhēszkēgyik a konyhā közepin.

helykötő 'szalag'. — Ollyán szēp helykötőt vēt Sāgo Mārināk az ānnýā.

hēptyikās (-t, -ok) 'nyavalyás, beteges'. — Áz a hēptyikās nehessig mājđ āgybāvērtē a libājimot.

hídás (-t, -ok, -sá) 'disznóól'. — Á hīdāst szēccōtte a disznó, most āszt csinājjā.

hīvēs (-et, -ek) 'hűvös'. — Dēbe olyan jót āluttām a hīvēsēn a fāk ālāt.

hó 'hol'. — Hó vótātok leginyek? Hó lēttem vōnā, hāt a szőlőbe kint a Konyirādō (dűlőnév).

hollyán 'milyen, minő'. — Nem tom, miket csinātok, osz hollyán bort āttāk āzēr.

hónē 'hogyne'. — Ó, āngyi, hónē ānnāk mágānāk ki, āki ānnýid dōgozott. Mā hónē lēne igaz, hiszē a pāpocskā is montā.

horgyikā (-āt, -āk, -ájá) 'kishordó, hordócska'. — Csak ollyán tizlitērē horgyikābā vām mé borűnk. Kitisztītottā a horgyikāt is, oszt āszt is telēengette borvāl.

igēnyēs (-t, -ēk) 'egyenēs'. — Kerbe a kōrtefācskā olyan szēp igēnyēsēn nyō, hocs csudā. Szēp igēnyēs útāk vānnāk ārrāfelē.

ík (-et) 'ők'. — Verje mēg íket az isten, āmēr illyen gorombāk. Lāttām ott íket tēnnāp is, od dōgozttāk mēlētűnk.

Ilá 'az Ilona név bezező alakja'. — Ilá olyan nagy bátyu fűvet hozott, máj mésszakát velé.

jácc 'vörösszárnyú hal'. — Szákvál hálász-túnk, osz foktúnk két negyetykílos jáccot. kájba (-lúnk, -t, -nyi) 'kiabál'. — Áhogy gyöttem, hálloom, hogy utánám kájba valáki, hát méffordótám...

kámóskút (-át, -ák, -ttyá) 'kútfejta'. — Mátyójkého járok a kámóskútra vízé.

kánóc (-ot, -ok, -cá) 'lámpabél'. — Rövid má a kánóc, nem éri el a petróliumot.

kápács (-ot, -ok, -csá) 'kampós bot, vízmerítő bot'. — Á kápácsra akásszak a kánnát, úgy merítjük meg vízzel.

kápućská (-át, -ák, -ájá) 'kiskapu'. — Kérdőzsköttem itt a kápućskábá, de sokáig nem láttam sénékid gyönnyi.

kásznyi (-t, -k, -já) 'szekrény, láda'. — Telé van a kásznyija gyülével. Mé nem tészéd a ruhád a kásznyibá, mindént széthácc!

kácskecsácsó (-t, -k). — Sok lész azon a tókén a kácskecsácsó is, szép fűrtök vándák.

kérésztő 'keresztül' — Á vízé kérésztő méntúnk, közbe méffüröttúnk. Nem néznek azok sémmit, kérésztő-kásó mēnnek mindēnēn.

kerő (-ölünk, -t, -nyi) 'kerül'. — Engēm osz kerőt a véktelenségig.

kísző (-ölünk, -t, -nyi) 'készül'. — Nagy muri kísző it vásárnap. Kíszölünk a szőlőbe kápányi, mé márát écs csēpp.

kíjjó (-t, -já, -k) 'kígyó'. — Én nagygy jélék a kíjjót.

kíjjóhal (-át, -ák, -á) 'kígyóhal, kis harcsa'. — Kő alát foktám tēnnáp egy egész kis kíjjóhalát.

A Csábrád patakban általában kis harcsák fordulnak elő, ezek minden valószínűség szerint az Ipolyból jönnek föl a Korpona patakon, amelybe a falun kívül a Csábrád vize beleömlik.

kikukorogyik (-dúnk, -dott, -nyi) 'kiül'. — Kikukorodott a ház elé akár ēty pipíská. kimēvé 'kijár'. — Kimēvélék a szőlőbe körőnéznyi.

kisé (-t, -k) 'kisefa'. — Tēnnáp ētört a kísé a szekērēn.

kivő 'kívül'. — Á kerítése kivő akárták kútát csinányi, de áhugy bácsi mékhált, ábbámárát.

kócs (-ot, -ok, -ccsa) 'kulcs'. — Hová tētted, te lyány a kócsot a pincétő. Ott a kócs az áblágba, nyist ki velé az ájtót! kódorog (-rgünk, -rgott, -nyi) 'bandukol, megy, ballag'. — Há hazagyő, csak ász látom, hogy a pincébe kódorog.

köröglya (-át, -ák, -ájá) 'kórakás'. — Köröglyák közöt kő keresnyi a málnát, ot vān a lektőb.

kötőszködés 'derékmagasság'. — It nem mé a páták, csak kötőszködésig ér a víz.

kővecs (-ét, -ék, -ccse) 1. 'kavics'. — Szekervē horták a pátákró a kővecsēt. 2. Kővecs — 'Palást egy része'. — Á Kővecs az, áhol Radványék láknak, ott a páták mellett. — A patakhoz közel fekvő házsor és az előtte elterülő térséget nevezik Kővecsnek, amely az Ipolyságtól vezető út mellett van a falu szélén.

követés 'halotti búcsúztatás'. — Jáj, de szēb bősosztátót mondott a követésin a mestēr.

kuckózik (-ott, -nyi) 'ellik, fiadzik'. — Á nyúlák még a mácskák kuckóznak, a a tehenek ellének.

kukkánt (-únk, -anyi, -ott) 'mond, közöl'. — Eszt má Mări is kukkántottá nekēm még a távázba, de ákkor nem hittem neki. kukucská (-át, -ák, -ájá) 'kakukkmadár'. — Hálod a kukucskát, kérdőzd mēt tőlē, mēggýé ész!

kuncsērbá (-lúnk, -t, -nyi) 'kéreget'. — Mástó kuncsērbállýá az is a píszt, nem hogy rendēsen mēddógozná érte.

kurēntā (-lúnk, -t, -nyi) 'érdeklődik, keres'. — Peggy váláhó kurrēntátá Láci, alikhānem Mágyárországon vān.

kürtő (-t, -k, -je) 'kémény'. — Fűstő má nágyon a kürtő, ki kő tisztítanom.

kürtősoprü (-t, -k). — Lēgyē jó, mēr odállák a kürtősoprünek.

lájholog (-lgott, -nyi) 'szemerkél, csepereg'. — Hāt má lájholog is ēcs csēppet.

laptá (-át, -ák, -ájá) 'labda'. — Mé csak kicsinká ez a gyērēk, mégis má hutý tud jáccányi a laptával. Eriggy, hozd idé ászt a laptát!

lékozmó (—) (-t, -nyi) 'odaég, leég'. — *Az embereknek az erdőbe sokszor lő is kozmót a báb, ahogy főszték.*

lésza (-át, -ák, -ája) 'kerítés'. — *A lészánk má kidőlőben van.*

létányia (-át, -ák, -ája) 'litánia'. — *Fájin lyánká vót, mindē vásárnap ot láttam a létányián.*

lipityinke (-ét, -ék, -éje) 'blúz'. — *Valámi-kor a lipityinkét úty szokták csinányi, forháméllivá, úty horták.*

lutérná (-át, -ák, -ája) 'lucerna'. — *Fűvē keverēm, mēr lutérná kevés vān. Mēny, gyerekēm, ágygács csēp lutérnāt a nyúlák-nák!*

mámusz (-t, -ok, -szá) 'házi posztó- vagy vászonpapucs'. — *Mit jārka mā ilyen-kor mesztéllāb, vēgye föl a māmuszokot.*

māsszēr 'másodszor'. — *Mikor māsszēr mēntem, mā othg talātām itet.*

māsübe 'máshová'. — *Ot nem túrték a sok piszokságāt, oszt ezöte māsübe jár dógoz-nyi.*

māsünnen 'máshonnan'. — *Māsünnen gyött az idē, nem Bésztercérő.*

māsütt. — *Mā nem ot vān, māsütt, ász tē nem ösmerēd. Māsüt jobba mégē az embēr, mind ebbe a szār falubā.*

mēgehő (-ölünk, -t, -nyi) 'megéhezik'. — *Kimēntem a szőlőbe, oszt nem vittem mágamval sēmmit, úgy dē felē mēgehötēm, nem is bírtam mā azután sokāig dógoznyi. mēgggyé 'meddig'. — Mēgggyé tárt mā ezēk-nek a kőmivesēknek ez a munkā. Mēgggyé lēssz ez még.*

mēginy 'megint'. — *Mēginy it hárágított az az embēr. Gyötték mēginy, de mos sē áttām nekik.*

mēppāskortā (-lünk, -t, -nyi) 'megízlel'. — *A kényeret is bē kellē tēnnēm ējjēre, mēr mēppāskortālyāk. L. még pāskortā. meszet (-ét, -ék, -tlye) 'mész'. — Meszetēt csāk a māsik fālubā árónāk. Nem is jó ez az āpokā az udvárō, hā esik, ollyām mind a meszet.*

mesztéllāb. — *Gyerekkorombā mesztéllāb jātunk a tállórá, mēs sē lēt sēmni bajunk.*

mihānt 'mihelyt'. — *Mihānt házāért a hátārbo, minyān elvōtte a gyerekēt.*

minyān 'mindjárt'. — *Minyān rāgyōn az esső, szēdd össze a ruhāt gyorsā! Gyött is minyān, ahugy becsuktā az ājtót.*

mostányig 'mostanáig'. — *Egész mostányig adós, de hijābā kērēm tōlē.*

mōre 'merre'. — *Nem tom én, mōre lehetnek, ēty szót sē szótāk. Mōre mēntek, māj mēgyék utānnátok.*

mōte 'mióta'. — *Mōte ezēk it vānnak, nincs az embērnek tōlük nyugalmā ēty pērcik sē. Mōte kīszo, hogy nekidō, mé sē men.*

nekidō (-ölünk, -t, -nyi) 'úszni kezd'. — *Mā mōte kīszo, hogy nekidō, de mé mindē csāk ott ā.*

nene (-ét, -ék, -éje). — *Hó vót tēnnāp, Julis nene, kerestem mágāt?*

nyomfā (-át, -ák, -ája) 'nyomórúd'. — *Mēkkōttük nyomfāvāl is, hogy nē csusz-logjō a kocsi elēre.*

nyojtō (-t, -k, -jā) 'nyújtó (kocsialkatrészt)'; az első tengelyt köti össze a hátsóval. — *Mēgā csāk, nem is rēk hāllottām, hogy válākivēl ētört a nyojtō, oszt visszā köllōd gyōnnyi.*

nyūkā (-át, -ák, -ája) 'nyulacska'. — *Ā kislyānkā a nyūkākot úty kergette az istállōbā, hogy ālīg bírtāk szēginyék mēne-kōnyi.*

óvās (-lünk, -ott, -nyi) 'számol'. — *Ākār-hānyszēr óvāssā még a pizit, mindēg rosszō. Mēny, Józsi, óvāzsd még a csibékēt, oszt csugd be az ólbā.*

őszik 'Erzsi (becenév)'. — *Őszik nene, mōre jāt?*

pālácinkā (-át, -ák, -ája) 'palacsinta'. — *Ānnyi pālácinkāt sūttem nekik, hogy mind jōlāktāk, oszt mé mārāt is.*

pāllō (-t, -k, -jā) 'padló'. — *Nē jārkađđ osszē a pāllōt, mos mostām fő.*

pārādicškā (-át, -ák, -ája) 'paradicsom'. — *Pārādicškā vót hozātva a bōdbō, ištātām ēty felet, oszt mēzzabātā. Hozz a kerbō pārādicškāt!*

pāskortā (-át, -ák, -ája) 'torkos'. — *Būdös pāskortā dīsno a kismācskā. Vō. a szlo-vākban: pāskrtny 'nyalakodó, torkos'.*

pegy 'pedig'. — *Ēgy idō otā mēgin nem tudok ēnnyi, pegy mā tuttām. Mā nem mēhetēk sēhovā, pegy de jó lēt vōnā.*

pöntő (-t, -k, -je) 'pendely'. — *Rakoncā mé most is horgyāk a pöntöt, ot mé mēvva a régi viselet.*

pöngöly (-t, -ök, -lye) 'pengő'. — *Véronak nem vót csak százőtve pöngölye, ábbó füzettük a temetist.*

pörgetyű (-t, -k, -je). — *A tēngelyre vān ráerősítve a pörgetyű, oszt az ódálakot tártjá.*

picsog (-únk, -ott, -nyi) 'sír (gyermekre mondják)'. — *Mēvverte itet, oszt egész este it picsogot nekēm.*

pipiská (-át, -ák, -ájá) 'búbos pacsirta'. — *Kikukorodott a ház elé, akár ēty pipiská.*

piró (-olúnk, -t, -nyi) 'pirul'. — *Piró nekēm övégette nágyo sokat a pofām.*

ponyus (-t, -ok, -sá) 'hamvas'. — *Hosztám fűvet tēnnáp a nyúláknak egy egész ponyusvā, de mā ábbó sincs.*

puhírka (-át, -ák, -ájá) 'pohárka'. — *Mēg-ittak ēty puhírka bort, oszt emēntek vissza dőgoznyi.*

rájsúr (-t, -ok, -já) 'kifutó'. — *Egész éjjel zuhokták a rájsúrbā a dísznók.*

rápáncsos 'durva, kerges'. — *Rápáncsos lábáji vānnak, oszt olyák, mint a retők.*

rétýá (-át, -ák, -ájá) 'létra'. — *Ros mā ez a rétýá, korhálták a fogáji, nem lehet mā sēmmire sē hasznānyi.*

rózánt (-ot, -ok) 'józan'. — *Mé mikor én egyöttem a kocsmábó, rózánt vót. Többet részeg, mind rózánt.*

smoktá (-át, -ák, -ájá) 'piszkos, rendetlen külsejű asszony'. — *Kinek köll az a smoktá. sohānak a sohājān 'soha, soha az életben'.*

— *Sohānak a sohājān adót mé nem kért sēnki.*

súk (-ot, -ok, -já) 'sulyok'. — *Hāziszóttos ruhāt csak súkvāl lehet jó kimosnyi.*

szakájt (-únk, -ott, -ányi) 'tép, szed'. — *Hó szakáják, ha nincs a vilāgo sēmmink, sēmmink. Ilonā mēg is ígerte, hogy māj szakájt ēty csēp fűvet a nyúláknak.*

szāk (-ot, -ok, -já) 'háló'. — *Esső utānn emēntünk hālásznyi szakvāl, de nem foktünk sēmmi.*

székécske (-ét, -ék, -éje) 'kisszék'. — *Hoz mā idē, gyerek, ászt a székécskét, hádd űllök mā lē cs csēppet.*

szellőző (-t, -k, -je) 'szellőztető'. — *Ordított a pincébe, oszt a szellőzōn gyöt ki a hāng. szétnyálád (-únk, -ált, -nyi) 'szétesik'. — Nem is rék hāllottām, hogy valáknak szét-nyálált a szeker, oszt vissza köllöt fordōnyi.*

szétprázsikó (-olúnk, -t, -nyi) 'szétdarabol, szétszed'. — *Mit prázsikós mindēnt szét, mé nem hāgyod úgy, ahogy vā.*

színke (-ét, -ék, -éje) 'fészer'. — *Hāt ot vāgnak a színkébe szécskāt az állatoknak, mēnny odā hozzājok.*

szrēpog (-únk, -ott, -nyi) 'orrát szívja'. — *Mit szrēpoksz it nekēm, csak szíjjod ászt a cigárēttāt, osz szrēpoksz.*

szúszok (-ot, -ok, -já) 'jóllakott, kövér'. — *Mit akārsz it, te szúszok? — Egyaránt használják állatra és emberre gúnyos értelemben.*

szvētlonoc 'lidércfény'. — *Oszt amikor veszedelmes helyhō értek, eltűnt előlök a szvētlonoc —, így montāk. — A régi babonás hiedelem szerint a fény a sötétben rossz útra vezeti az embereket, s bár azok tudták ezt, mégis valamilyen erőtől hajtva követték. — Szlovák eredetű szó. Vö. svetlonoc 'világos éjszaka'. tāká (-át, -ák, -ájá) 'kistál'. — Hāt ot vān a tākábā az a csēp tészta, ēd mē!*

tálló (-t, -k, -já) 'tarló'. — *Nem a géphē, akkor még a tállóra jártunk a libákval, mé nem is gépelték.*

tēngēr té 'hosszú tél'. — *Egész tēngēr télēn ēccēr sē gyöt házā.*

tērkö (-t, -k, -je) 'törköly'. — *Ennek a vén márhanak sok vót a tērköje, azér vā mit innýá.*

tés 'te is'. — *Hāt tēs ászontād akkor, hogy annyiér aggyām. Tēs egyöttē, gyerek, körōnéznyi.*

tollú (-t, -k, -já) 'toll'. — *Sok tollú vā mé fosztānyi, de mājcsak kúszek lészünk velē. tutt 'értesítés, bejelentés'. — Sēmmi tut nekū beállították, hāt māt átháltām nekik. tyāmpá (-át, -ák, -ájá) 'nehézkés, esetlen'. — Áz a Pető vilāgéletyibe ollyān tyāmpá vót.*

tyápkā (-alúnk, -t, -nyi) 'lépked, tapos'. — *Lácko kiöntötte a vizet, oszt bennē tyápkāt.*

útakogyik (-dünk, -dott, -konnyi). — *Ménynyeték innen, né utakogydók itt!*

vicsít (-ünk, -ott, -nyi) 'nevet, visít, sikong'. — *A Kutya-hégy alatt kápátúnk, oszt od dógoszták Julisék is, de azok alig dógoszták, örökké csak vicsították.*

Viktus 'Viktória'. (becenév, deminutívum)

— *Viktus emént kápányi a Lenyicskébe (dülőnév).*

vímellis 'kiütéses'. — *Hollyán vímellis vágy gyerek, mítő?*

zobony (-t, -ok, -nyá) 'házilag varrt gyermekruha'. — *Á Viktus gyerekén a zobony nágyo csúnyá van mēvvárvá.*

zsuzsár (-t, -ok, -já) 'zsugori'. — *Áz is zsuzsár vót, jó huszár lēt vóna belőlē. Á nehessig győjjön a zsuzsárjárā, hogy mé mos sē márāthāt békibe.*

Zsilka Tibor

Adalék idegen eredetű építőipari műszavaink jegyzékéhez

Nagyszabású iparosítási terveink végrehajtásával kapcsolatosan sokat beszélnek a szakemberek képzésének helyes módszeréről, hiszen terveink megvalósításának elengedhetetlen feltétele, hogy minél több és minél jobban képzett szakemberünk legyen. A szakmai folyóiratok, hírlapi cikkek hosszasan tárgyalják a műszaki eljárások tökéletesítését, a legcélravezetőbb munkadöntőket stb. Viszonylag kevés szó esik arról, hogy a jövőbeni szakembereink képzésében nagyobb szerepet juttassunk a nyelvi műveltség fokozásának. Fontos feladat volna, hogy ipari tanulóink és technikai növendékeink nyelvi ismereteit fejlesszük, nyelvhasználatukból kiirtsuk a mondat szerkesztésbeli pongyolaságokat, idegenszerűségeket. De időszertű feladat lenne az ipari szaknyelvünkben ma is meglevő sok idegen eredetű műszó magyar szóval való kicserélése is. Ilyen kísérletek már régen is történtek, de ezeknek nem volt meg mindig a kellő eredményük. (Frecksay János: *Mesterségek szótára*, Budapest, 1912. Acsády Jenő: *Műszaki szótár*, Budapest, 1900. Révész Samu: *Technikai szótár*, Budapest, 1926. Pintér Jenő: *Magyar nyelvvédő könyv*, Budapest, 1938. Pávó Elemér: *Idegen—magyar műszaki szótár*, Budapest, 1938.)

1952-től 1957-ig a debreceni építőipari technikumban tanítottam. A nyári termelési gyakorlatokon a Debrecenben dolgozó (nyilván debreceni vagy Debrecen környéki) kőművesek és ácsok nyelvhasználatából az alább közölt, főleg német (esetleg szláv) eredetű szakkifejezéseket gyűjtöttem össze. Hasonló gyűjtést végzett Andrásyné Kövesi Magda (Nyr. 1952. 13—5 és 111—5). Jegyzékemből kihagytam azokat a szavakat, amelyek az említett cikkben is szerepelnek. Ha azonban az én feljegyzéseimben a szavak hangalakja, értelmezése nem egyezik meg Kövesi Magda adataival, akkor közlöm saját gyűjtésem adatait.

Közlémenyemnek a célja részben az, hogy az adatok felsorakoztatásával helyzetképet adjak az 55—65 éves debreceni építőipari munkások idegen nyelvi szóhasználatáról — hiszen a termelési gyakorlatokon rendszerint ez az idősebb korosztály foglalkozik a fiatalság szakmai képzésével —, részben pedig az, hogy a nyelv művelők figyelmét felhívjam arra, hogy érdemes volna többet foglalkozni az egyes szakmák nyelvhasználatának kérdésével. Nem megoldhatatlan feladat, hogy a különféle szakmák kiváló képviselőinek a közreműködésével megmagyarosítsunk egy egész sereg idegen eredetű műszót; ezzel a szakmunkásképzés ügyén is segítenénk. Mindnyáján tudjuk, hogy a magyar sport művelői és irányítói milyen szép eredménnyel szorították ki nyelvünkéből az idegen eredetű sportműszavakat. A sikert főképpen a sportújságoknak és a napilapok sportrovatvezetőinek lehet köszönni. Úgy gondoljuk, hogy noha a műszaki nyelv sok műszava nincs is meg mindennapi köznyelvi használatunkban, nem nyugodhatunk bele abba, hogy ipari munkásaink a régi szokáshoz ragaszkodva fölöslegesen használjanak idegen műszavakat, ha a fogalom kifejezésére van jó magyar szó, vagy illet lehet rá találni.

Gyűjtésem idején az adatok helyességét nemcsak a munkásokkal ellenőriztettem, hanem mérnök kartársaimmal is (Tóth Zoltán, Turcsányi Béla), segítségükért itt is köszönetet mondok.

A kölcsönzés alapjának tekinthető idegen nyelvi szót feltüntettem. Szójegyzékünkben ez a legtöbb esetben német, egy-két esetben szláv.

A jegyzékben dőlt betűkkel szedett szó az idegen eredetű műszó, utána ~ jellel következik az eredeti idegen szó köznyelvi alakja (sajnos arra nincs módom, hogy rámutassak arra a német nyelvjárási alakra, amelyikből jövevényszavunk származik), ez után a jövevényszó értelmezése következik, majd a jövevényszónak a debreceni munkások nyelvében meglevő magyar szinonimpárja (dőlt betűvel szedve). Többször előfordul, hogy a jövevényszónak a debreceni munkások nyelvében nincs megfelelő szinonimpárja, ilyenkor dőlt betűvel azt a kifejezést adom, amelyet az eddigi műszaki szótáraink és nyelvvédő könyveink helyette javasolnak. Ilyen esetekben zárójelben közlöm a szótár szerzőjének a kezdőbetűjét a következő kulcs szerint: Fr = Frecskay, Pá = Pávó, Pi = Pintér, Acs = Acsády. B azt jelenti, hogy az idegen eredetű műszón kívül a debreceni munkások megfelelő magyar szót is használnak vagy ismernek. A használat gyakorisága életkoronként változik. A fiatalok általában kevesebb idegen eredetű műszót ismernek és használnak. A B-vel jelzett szavak ismeretét és használatát Nagy József 64 éves kőművessel ellenőriztettem.

djnríktér ~ *Einrichter* 'beigazító'; *kitűző* (B).

allégnél ~ *anlegen* 'kitűzni'; *kitűzni* (B).

alléger ~ *Anleger*; *kitűző* (B).

ancigli ~ *Anzug*, *Anzügel* 'emelkedő, hajlás'; *esővízcsendesítő* (B).

átikrál ~ *Architrav* 'párkánygerenda'; *szemöldökgerenda*, *párkánygerenda*, *hevedergerenda*; (Pá).

cilinder ~ *Zylinder* 'henger'; *kéménydugó*, *kéménycsőhüvely* (B).

cilling ~ *Ziehklinge* 'simító vas'; *színlő penge*, *vonó penge* (Pá), *színelőkés*, *takarítóvas* (Fr).

copli, *copli*, *szokli* ~ *Sockel* 'faltő'; *talp-párkány* (Pi), *talpazat*, *alzat* (Pá).

colstok ~ *Zollstock* 'mérővessző'; *mérőléc*, *méteres* (Pi), *mérővessző* (Pá).

corbank, *colbank* ~ *Sohlbank* 'ablak alja, mellvédpárkány'; *ablakmellvéd*, *könyöklő* (Fr).

cverhók ~ *Zwerchhacke* 'harántfejsze'; *keresztfejsze* (Fr).

cvikli ~ *Zwickel* 'ék' *ék* (Fr); *ék*, *ereszték*, *szület* (Pá), *ácsoknál vízcsendesítő* (B).

cserpák ~ szlovák *črpák* vagy *čerpák* 'merítőkanál, merítőedény'; *nagy habarcsmerő kanál* (B).

dragacs vö. *tragen* *habarcsbordó láda* (B).¹

druga, *drugány* ~ *kisorosz drugár*, szerb *drug* 'támasztékul szolgáló 10—15 cm átmérőjű oszlop'; *gömbfa* (B).

dudu; *kéménycsődugó* (B).

durpont; *átmenő hézag* (B).

facsd ~ *Fassade* 'homlokzat' *homlokzat* (Pá).

facsdos vö. *Fassade*; *homlokzaton dolgozó* (B)

fájromt ~ *Feierabend* 'munkaszünet, pihenő'; *munkaidő vége* (B).

fángli ~ *Pfanne* 'serpenyő'; *serpenyő* (Fr, Pá).

ferdepunkt, *ferdefunkt*; *szemöldökpárkány* (B).

fest ~ *fest* 'erős, szilárd' *erős*, *szilárd*, *rögzített* (B).

firsztselemen ~ *First* 'tető, gerinc'; *gerincselemen* (B).

fiksz ~ *fix* 'rögzített, szilárd'; *rögzített*, *szilárd* (B).

flájszon áll: *szilárdan áll* (B).

flansni ~ *Flansche* 'karima, perem'; *karima* (B).

flasencug ~ *Flaschenzug* 'áttételes emelőszerkezet'; *csigasor* (Fr, Pá).

fligli, *frigli* ~ *Flügel* 'szárny'; *ajtó* vagy *ablakszárny* (Fr, Pá).

¹ L. még Cl. Hutterer: *Randbemerkungen zu E. Kranzmayers historischer Lautgeographie*. Acta Linguistica. Tomus IX. 353.

flút ~ *Flucht* 'homlokvonal', a fal külső függőleges síkja'; *sorosság* (Fr).
fortkopf ~ *Fortkopf*, *Fortsatz* 'nyúlvány'; *nyúlvány* (B).
fózo ~ *Fase* 'rézsútolni, gömbölyíteni (fát, deszkát)'; *legömbölyíteni* (B).
front ~ *Front* 'homlokzat'; *homlokzat* (B).
fúga ~ *Fuge* 'hézag, ereszték'; *vigyor* (Fr), *hézag* (Pá).
fúgléc (10 mm-es) *vasléc* az *ereszték* mérésére (B).
furnér ~ *Furnier* 'faboríték'; *borítás* (Fr), *borítólemez*, *falap* (Pi), *falemez*, *borítófa* (Pá) (B).
fuser ~ *Pfischer* 'kontár' *szakképzettség* nélküli *munkás* vagy *aki képesítés, engedély nélkül szakmunkás munkakörét látja el* (B).
fuserál vö. *Pfischer*; *elront*, *elpuskáz*, *kontárkodik* (Pi, Pá).
garnitúra ~ *Garnitur* 'készlet'; *készlet* (Pi, Pá).
glájt ~ *Gleiche* 'falegyen'; *falegyen* (Pá).
glett ~ *glätten* 'simít'; *egyenget*, *simít* (B).
grund ~ *Grund* 'alap'; *alap* (Fr) (B).
grundol vö. *Grund*; *alapoz* (B).
hóbbi ~ *Hobel* 'gyalu'; *gyalu* (Fr. Pá).
horker vö. *Harke* 'simító szerszám'; *hajlat-simító* (B).
kapiter ~ *Kapitell* 'oszlopfő'; *oszlopvég*, *oszlopfő* (B).
karpánt vö. *Band* 'kötés'; *merevítés* a *szelemen*hez (B).
kartecsní ~ *Kartätsche* 'vakolatsúroló'; *simítóléc* (B).
kefli (a *beton födémgerendák* közé helyezett) *három lyukú cementbetét* (B).
komprett ~ *komplett* 'teljes'; *teljes* (B).
konténer ~ *Kontainer* 'tartály'; *rácsos tartály* (B).
konzol ~ *Konsole* 'gyám'; *kar* (Pá).
konzolos vö. *Konsole*; *karos* (Pá).
kosztamens ~ *Postament* 'talpazat'; *párkány*, *talpazat* (B).
krisztár vö. *Gerüst* 'állvány'; *állványozó* (Pá).
kunstrukcióban van vö. *Konstruktion* 'szerkezet'; *jó a kötés* (a *beton*, a *tégla összeillesztése*), *a szerkezeti vastagság megfelelő*.
kváderes vö. *Quader* 'kockakő'; *kőhasábos*, *kockaköves* (Fr, Pá).

landerna vö. *Longine* 'hosszaltalpa'; *szálfa* (Fr).
légoló vö. *legen* 'vízszintesen helyező'; *vízszintező lé*c vagy *deszka* (B).
libella ~ *Libelle* 'vízszintmérő'; *vízszintező*, *szintmutató*, *szintmérő*, *szintmutató* (Pá), *vízmérték* (B).
lér ~ *Lehre* 'mérőszerszám'; *alakzó*, *alkaszer* (Fr), *minta*, *idomszer* (B).
majorpank, *mórpank* ~ *Mauerbank* *sárgerenda* (B).
malter ~ *Malter* 'habarcs'; *habarcs*, *vakolat* (B).
malteres vö. *Malter*; *habarcsot hordó ember* (B).
malteros láda *habarcsos láda* (B).
ovigléc ~ *Abwäg* + *léc* 'egyeztető lé'; *mérő-léc*, *egyeztető lé*c (Fr).
párkánylér (a *végződés* a *fenti Lehre* szóból l. ott) a *Simslehre* szónak a *fordítása*, *párkányalakzó* (Fr), *kihúzó sablon*, *párkányvonó* (B).
plajbász ~ *Blei(weiss)* 'ácsceruza' *ácsirón* (B).
plafon ~ *Plafond* 'mennyezet' *mennyezet* (B).
prokli ~ *Brocken* 'darabka' *csorba tégla*, *téglatörmelék* (Pá), *darabtégla* (B).
puculóvas vö. *putzen* 'tisztító vas' a *csapok tisztítására szolgáló szerszám*, *tisztító vas* (B).
pukli ~ *Buckel* 'púp, domborulat' *púp*, *görbesség* (Pá), *emelkedés*, *kiálló rész* (B).
purc, *pulc* ~ *Bolzen* 'a hosszú gerenda erősítésére szolgáló rövidebb gerenda' *székeszlop*, *dúc* (B).
rezolit ~ *Risalit* 'kiszögellés'; *előugrás* (Pi), *kiszögellés* (Pá).
riktolni (be-, ki-) ~ *richten* 'igazítani, irányítani'; *be-szaluzni*, *kizsaluzni* (*minta-állványt*), *beigazítani*, *lebontani* (B).
romenád ~ *Ramanathbogen* 'körseletív'; *mintaív*, *körseletív* (Fr).
sablony ~ *Schablone* 'minta'; *párkányvonó* (Fr), *ídom* (Pá).
sabrány vö. *Rahmen*(?) 'keret'; *ablakkeret* (B).
sájbní, *sájgni* *Scheibe* 'korong'; *bolilábazat* (B).
sájnpemzli ~ *Scheibenpemsel* 'korongecset'; *karimádecset* (Fr), *korongecset* (B).

- slógléc* ~ Schlag + lécs - 'szél, szegély';
borítóléc (Fr), *szegőléc* (B).
- snapperes* vö. schnappern 'ingadozó, nem rögzített'; *libegős* (B).
- sóder* ~ Schotter 'kavicsos homok'; *kavics* (Pá), *kőtörmelék* (Pi).
- spachli* ~ Spachtel 'lapátka, festőkés'; a fal levakarására szolgáló szerszám; *spatulya* (Fr.)
- sprájcolni* ~ spreizen 'terpeszteni, feszíteni' *dúcolni* (Fr), *alátámasztani* (Pá).
- staflí* ~ Staffel 'gerenda'; (2—3 m-es négyszögű) *gerenda* (B), *heveder* (Pá).
- stekli* vö. stecken 'tűzés, dugás'; *toldás* (pl. a felvonónál a landerna kiegészítésére, kitoldására) (B).
- stócolni* vö. Stoß 'halmazba rak, oszlopba rak, hézag nélkül vakol'; *rakásol* (Pá).
- stopp* vö. stoppen 'megállító'; a felvonónak emeletmagasságban elhelyezett vízszintes gerendája (B).
- strabát* 'a függőőn átmérőjének a fele'.
- strand, strang* ~ Strang 'csővezeték'; *fal-üreg* (a vezeték vagy cső behelyezésére) (B).
- strájjám* vö. Streichbalken(?) 'sárgerenda'; *szegőgerenda* (Acs), *szegőfa* (Fr).
- stucni* ~ Stutzen 'kéményburok'; *füstcső-hüvely* (B).
- sziklob* ~ Zyklus 'idomtalan kőfalazat'; *faragatlan kő* (B).
- szutni, szukni* 'beugrás'; *bemélyedés* (a fal rakásánál), *horpadás* (Pá).
- vendeláció* ~ Ventilation 'szellőzés'; *szellőzés* (Pá).
- viderkér* ~ Wiederkehr 'párkányvissza-fordulás'; *horhó, zug, kettős könyök* (Acs), *falba mélyített csatornalevezető* (B).
- vincsaftos* vö. windschief 'megvetemedett, torz (az ajtó, az ablak, mert beállítása hibás)'; *ferde, torz* (B), *fintoros* (Fr).
- zenkli* ~ Senkel 'ácsfüggő'; *ácsfüggő* (B).
- zimsz* ~ Sims 'párkány' (B).

Lengyel Imre

Szó- és szólásmagyarázatok

A bocskortól a topánkáig

(Népünk lábbeliféleségeinek alakulása a rájuk vonatkozó nyelvi anyag tükrében)

Aligha lehet kétséges, hogy eleink legősibb lábbelije, mint a legkezdetlegesebb lábbeliféleség, az egy darab bőrből kiszabott *bocskor* volt. Ezt a szavunkat még Kelet-Európából hozhattuk magunkkal; mindenesetre szerepel már a beszercei szójegyzékben is. Eredete azonban ismeretlen; esetleg annak a — temetkezési szokásai alapján — preszkíta kultúrájú népnek a nyelvéből való, amelyből — úgy látszik — állattenyésztő kultúránk homályos eredetű elemei is származnak (vö. Moór: ALH. IX. 152). Hasonló primitív lábbeliféléje természetesen más népeknek is volt és van, de a régi magyarok bocskorának mégis csak lehetett valami különleges sajátossága, mert csak ennek tulajdoníthatjuk, hogy *bocskor* szavunk egész sereg szomszédos népnek a nyelvébe is elszármazott. Így megvan a kárpáti ukránban, a szlovénben, vendben, a hazai németiség nyelvjárásaiban, azután a szlovákban, ahonnan még a csehbe is elszármazott. A bocskor azonban — úgy látszik — nálunk már teljesen eltűnőben van, bár néhány évvel ezelőtt még a szegedi piacon is árulták. Nem is igen érti az ember, miért kellett a bocskornak teljesen kimenni a divatból, amikor pedig mezei munkáknál nyilván nagyon praktikus viselet lehetett...

Törökök révén honosodott meg népünk körében még Kelet-Európában egy előrehaladottabb alakot képviselő lábbeli: a *saru* (vö. SzófSz.). Szintén szerepel a beszercei szójegyzékben, de jelenleg már szókészletünk elavulófélben levő elemei közé tartozik. A sarunak az OklSz. adatai szerint volt már szára, de fejtetni és talpaltatni is szokták (vö. OklSz. 834, 935). Részait azonban gyaníthatólag nem szegezéssel, hanem varrással — amihez árt és tűt használhattak — illeszthették össze; mindenesetre már mesterember készítette, akit épp ezért a régies képzésű *varga* (XIV. sz.) szóval nevezték meg.

A régi vargáknak a mesterségéhez azonban a bőr kikészítése is hozzátartozott, innen a tímároknak régi *cserzővarga* elnevezése. Ez utóbbi kifejezés valahol Dunántúl jöhetett divatba, mert *cser* szavunk — a porrá őrölt kergét használták cserzésre — délszláv eredetű, az Alföldön azonban cserfa nincs; tehát ez a szó valószínűleg a dunántúli szlovének nyelvéből származik. Ezért azt gondolhatjuk, hogy *kapta*(*fa*) szavunk is a szlovénből származott, bár származhatott volna a szlovákból is (vö. Kniezsa: SzlJsz.), amely származást különösebb indokolás nélkül Kniezsa tart valószínűbbnek. Mi azonban inkább azt tartjuk valószínűbbnek, hogy egy bizonyos mesterségben bekövetkezett technikai újításra vonatkozó szláv jövevényszavak általában egy nyelvből származnak; tehát ahonnan való a bőr cserzése, onnan származhatott a *kaptafa* is.

Kaptafa szavunk (< szlovén *kopito*) mindenesetre még a magyarban bekövetkezett *o > a* hangváltozás általánossá válása, vagyis 1250 előtt kerülhetett nyelvünkbe. Használatának a lábbeli készítésénél az volt a jelentősége, hogy most már nemcsak varrással, hanem szegezéssel is hozzáerősíthették a vargák az erősebb talpbőrt a szárhoz és a fejbőrhöz.

A *kaptafa* használatának megismerésével valószínűleg egy időben került nyelvünkbe — szintén gyaníthatólag a dunántúli szlovének nyelvéből — a már teljesen elavult *szekernye* szó is egy csizmaszerű lábbeli elnevezéseként. A rá vonatkozó régi

adatokból mindenesetre megállapíthatjuk (vö. OklSz.), hogy mindig hosszú szárú volt, még olyan is volt belőle, amely térden felül *usque nates*, vagyis farig ért (vö. OklSz. 903). A téli utazásokon lehetett hasznos, és ezért a szárát valószínűleg szalmával vagy szénával is kitömtek. Túlságosan kényelmes viselet mindenesetre nem lehetett. Készítőjét *szekernyés* néven emlegették, amely szó családnévként már 1466-ban feltűnik.

Ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy ez a szó egy olyan szláv nyelvből kerülhetett a magyarba, amelyben a szó a *skora* 'bőr' szó származékaként nőnemű volt, akkor mint átdadó nyelvre elsősorban is megint csak a szlovénre gondolhatunk, ahol tudniillik ez a szó *skronja* alakban van meg, amelynek többes számi *skronje* alakjából a mi szavunk származtatható. A szlovákban ez a szó meg sincs, a bolgárban pedig a hímnemű *skoren* alakban van meg, ebből a mi szavunk semmi esetre sem származhatott.

De van még egy lábbelifelére vonatkozó szavunk, amely valószínűleg szintén a pannóniai szlovének nyelvéből való. Ez a szó a 'nemezsizma' jelentésű *kapca* (XIV. sz.), amely azonban ilyen értelemben ma a régiségen kívül csak egyes nyelvjárásokban van meg, az eredeti szláv *kopytica* szó megfelelője mindenesetre sem a szlovákban, sem a bolgárban nincsen meg, de megvan a szlovénban *kopica* alakban 'Socke, Schuhabsatz' jelentésben (vö. Kniezsa: i. m. 249). Feltevésünkkel összhangban áll az a körülmény is, hogy szavunk ebben a jelentésben — úgy látszik — főleg dunántúli és — erdélyi nyelvjárásokban van meg. A Dunántúlról Erdélybe telepített székelyek révén tudniillik az erdélyi székelyek nyelvében több a dunántúli szlovének nyelvéből származó jövevényszó akad (vö. Moór: Südostforschungen XIX, 369—79).¹ Ezek szerint szavunk XI. századi átvételnek volna tekintendő, amely feltevésnek hangalakja is teljesen megfelel.

A nemezlábbelit természetesen már nem a vargák készítették, hanem a süveggyártók vagy süvegesek: a rimaszombati süvegesek árszabásában még 1706-ban is szerepel a *süvegkapca*, amelynek 12 d. volt az ára (vö. OklSz. 868).

Ezek volnának népünk legősibb lábbelifeléségei. Ezekhez járult még a középkor folyamán valószínűleg a kolostorok révén az a lábbeli, amelynek elnevezése mai *cipő* szavunk előzménye volt *cipel(l)ős*, *cipel(l)és* alakban (XIV. sz.); a középlelatin *cipellus* kissé szokatlan alakú átvétele (vö. EtSz., SzófSz.). Ez az elnevezés gyaníthatólag a mai fűzős cipőkhöz valamennyire hasonló lábbelire vonatkozott. De azért felhúzása, illetve levetése nem lehetett egészen könnyű, mert a XVI. században *cipellős* vonókat is emlegetnek (OklSz. 107). A *cipellős*-ből elvonással származott a *cipellő*, amelyet már főleg női lábbelire vonatkoztattak. Az elvonás oka az a körülmény lehetett, hogy a *cipellős* szóalakot más foglalkozásnevek, mint *fazekas* stb. mintájára foglalkozásnévként kezdték érezni, amit az is tanúsít, hogy ez a szóalak már 1409-ben megjelenik családnévként is (Paulus dictus *Chypelleus*; vö. OklSz. 107). Lehet különben, hogy ez meg a *cipellősös-ből egyszerűsödött le. A *cipellő* alakból lett aztán rövidüléssel a ma általános *cipő* szó (vö. EtSz., SzófSz.). Érdekes, hogy mind a *cipellős*, mind a *cipellő* szóalak megfelelői megvannak több szomszédos szláv nép nyelvében is (a *cipellős*-é a kajkavacban, a *cipellő*-é a szlovákban, szerbben és a szlovénben; vö. EtSz.), de *cipő* szavunké már egyikben sincsen meg.

E szónak eredeti 'Filzschuh' jelentése csak az oroszban maradt meg; valami honfoglalás előtti óorosz jövevényszó azonban szavunk már csak c-je miatt sem lehet. — A legtöbb szláv nyelvben azonban ez a szó a 'Fusslappen' jelentést vette fel, nyilván azért, mert vékonyabb nemezdarabokat csizmarongyként is használtak. Éppen ezért nem túlságosan valószínű Kniezsának az a feltevése, hogy szavunk a szláv nyelvektől függetlenül vette volna fel azt a jelentését, amelyben köznyelvivé is vált. Az meg éppen-séggel hihetetlen, hogy szavunk ez utóbbi jelentésben régi török jövevényszó volna, amint azt Vámbéry nyomán K. Katona és Horger is feltették, mert hisz ebben a jelentésben szavunk — amint erre már Kniezsa is rámutatott — csak a legújabb időkben tűnt fel.

Gyaníthatólag a barátok cipellőseinek a talpát emlegették egy darabig a közép-latin *solea*-ból (vö. olasz *suole*) származó, már elavult *sólya* szóval. Ez a szó nyilván azért ment ki a használatból, mert a vele jelölt tárgy nem különbözhetett lényegesen más lábbeliféleségek *talp*-ától.

Arra lehetne esetleg **gondolni**, hogy a hazánkba származott franciaországi ciszterciták révén honosodott meg nálunk a nemezlábbeli ma is használt *botos* (Schlägli szój.: *botus*) neve, amelyet Melich a többes számú ófr. **boteš* szóalakból származtatott (EtSz., SzófSz.). Csakhogy persze valami ófr. **boteš*-ből nyelvünkben valami **betēs* vagy **bötös* származott volna,¹ aminek pedig nyoma sincs. Ezért szerintem még mindig valószínűbb, hogy ez a szó is a *cipellős*-sel és a *sólya* szóval együtt a kolostori kultúra útján a közép-latin *botus* 'ua.' szóalakból (Du Cange) származott. Erre nézve azt se feledjük el, hogy az *o > a* hangváltozás szavunk első szótagjában nem következett már be, tehát mindenestre 1250 után került nyelvünkbe, amikor is „ófrancia” átvételekre már aligha gondolhatunk . . . Azután meg elvi szempontból sem nagyon valószínű, hogy egy bizonyos tárgykörnek egyetlen szava egy olyan forrásból származott volna, amely nyelvi forrás az illető tárgykör szavai között egyáltalán nincsen képviselve és amikor a kérdéses szót minden nehézség nélkül — sőt alaki szempontból még simábban — egy a tárgykör szavai között már képviselt, ismert forrásból származtathatjuk.

A barátok téli *botos*-a alakra eleinte valamennyire különbözhetett a világiak *kapca*-itól; talán ennek tulajdoníthatjuk, hogy szavunk *botos* alakban a románban is meghonosodott, bár épp Erdélyben maradt meg 'nemezlábbeli' jelentésben a *kapca* szó is. Csakhogy a különbség a *kapca* és a *botos* között mindinkább elenyészhetett; ennek tulajdoníthatjuk, hogy a kettős értelművé vált *kapca* szó 'nemezlábbeli' jelentésben kiveszett a köznyelvből és ebben a jelentésben csakis az egyetlen értelmű *botos* maradt meg.

Az előadottakból az tűnt ki, hogy a népünk által viselt lábbelifélék kialakulását a kelet-európai törökök, a pannóniai szlovének, valamint a kolostorok kultúrája befolyásolta. E tekintetben a legnevezetesebb változást az újkor elején az oszmán-törökök lábbeliféleségeinek meghonosodása jelentette. Csakhogy ezeket többnyire nem közvetlenül tőlük vettük át, hanem az előlük hozzánk menekült szerbek, valamint a velük együtt érkezett és szolgálatukba állott szerbhórvát renegátok közvetítésével. Nyelvünk oszmán-török jövevényszavait tanulmányozva egyenesen az az ember benyomása, mintha a mi törökjeink legnagyobb része horvát-szerb renegátokból került volna ki.

Az oszmán-török származású lábbeliféleségeknek mindenesetre legnevezetesebb képviselője a *csizma*, amelyet a magyar népi viselet általánosan elterjedt, ősi darabjának szokás tekinteni, sőt a nemesi gálaöltözeteknek, az úgynevezett díszmagyarnak, is rendes tartozéka volt, pedig hazánkban 1492-ben tűnik fel először. Nyilván az 1389-i, a szerbekre annyira gyászos kimenetelű rigómezei csata után hazánkba áradt szerb menekültek révén ismerkedtünk meg vele, mert a XV. sz. második felében szerb-horvát renegátokkal még nem igen találkozhattunk hazánk területén. Nálunk is hamar megkedvelték ezt a lábbeliféleséget, mert már a XVI. sz. két első évtizedéből is három adatot találhatunk a *csizma* szóra az OklSz.-ban.

Hogy az oszmánoknak ez a lábbelifélesége a szerbek körében és nálunk is olyan hamar elterjedt, azt elsősorban is annak tulajdoníthatjuk, hogy különb és tartósabb is volt, mint a szerbeknél és nálunk is korábban divatozott lábbeliféleségek. Tudniillik az oszmánok *čizme*-jének a rávonatkozó XVI. századi olasz és német leírások szerint (vö.

¹ Nyelvünkben ugyanis az olyan vegyes hangú idegen szavakból, amelyeknek második vagy utolsó szótagjában magas hang van, az előreható illeszkedés révén többnyire magashangú szavak szoktak származni (ilyenek pl. szláv jövevényszavaink között: *szekernye*, *ecet*, *szemét*, *eplény* stb.).

EtSz. 1: 1113—4) kemény volt a talpa és azt is megvasalták, hogy tovább tartson. Eredetileg olyanforma lehetett, mint a hidászoknak és utászoknak ma is használatos fél-szárú csizmája. Ugyanis N. Höniger 1596-ban is „kleine stiffelein” néven emlegeti a török császár udvarában látott csizmákat (vö. EtSz.), a magyar *csizma* szó pedig a csehceknél is és a lengyeleknél is ’ungarischer Halbstiefel’ jelentésben honosodott meg (vö. Kniezsa i. m. 137). Persze később meg is hosszabbodott nálunk a csizma szára. Az ilyen hosszabb szárú csizmát nálunk a XVIII. században az OklSz. adatai szerint még *száras csizma* néven emlegették; később, amikor a csizma általánosan meghosszabbodott a *száras* jelző a *csizma* mellől már elmaradt.

A szerb menekültek révén megismert törökmódi lábbelit azonban — úgy látszik — a hazai vargák és szekernyések eleinte még nem tudták megfelelően elkészíteni, de hasonlóan lehetett ez a szerbeknél is, mert eleinte nekik is oszmántörök *čizmedži*-k készíthettek csizmát, akiktől ezt a mesterséget a szerb vargafélék is eltanulhatták. Ezekre ez az oszmántörök foglalkozásnév át is ruházódott *čizmedžija* alakban. Így volt ez nálunk is; csak hogy a mi vargaféléink mesterei már nem az oszmán *čizmedži*-k, hanem a menekültekkel hozzánk érkezett szerb *čizmadžija*-k voltak, akikre ez a név egy kis elhasonulással nálunk is hamarosan átruházódott *csizmadia* (1602.) alakban (vö. Kniezsa i. m. 137). De meghonosodott nálunk a szerb *čizmedžija*-k révén a cipészkesnek oszmántörök—szerb elnevezése is *bicskia* alakban (vö. Kniezsa i. m. 92).

Hogy a csizmaviselet nálunk olyan hamar általános lett, azt elsősorban is a török—szerb csizmák már említett jeles szerkezeti és küllemi sajátosságainak tulajdoníthatjuk, továbbá annak, hogy készítői alkotásukat a megrendelők lábához jobban hozzá tudták idomítani, vagyis „pászentosabbra” tudták elkészíteni. Ezt valószínűleg azzal érték el, hogy a bőrreszek összeillesztésénél segédanyagként már a csirizt is felhasználták.

Csiriz szavunk az EtSz. és a SzófSz. szerint közvetlenül az oszmán-török *čiriš*-ből származott volna, sőt az EtSz. még szigorúan hozzá is fűzi, hogy „helytelenül” Gyarmathi és Leschka, akik tudniillik a szlávból, értsd a szerb *čiriš* ’Schusterkleister’ szóból származtatták. Ez tehát azt jelentené, hogy a magyar csizmadiaák a csizmakészítés művészetében való tökéletesedésük érdekében elmentek volna valami tanulmányútra — mondjuk — Isztambulba, ahol a török *čizmedžik* körében megbotránkozással szerezhettek arról tudomást, hogy szerb mestereik csak a *bicskia* használatára tanították ki őket, de a *csiriz* használatának praktikus voltát már elitkolták előlük, amit ilyenformán ők az oszmán-török *čizmedžiktől* voltak kénytelenek hozzátanulni a szerb csizmadiaáktól szerzett tudományukhoz... Nyilvánvaló, hogy *csiriz* szavunk is ugyanabból a nyelvi forrásból származik, mint a *csizma*, *csizmadia* és *bicskia* szavunk, vagyis a szerbből, sőt ebben az esetben ez a következtetés még egy alaki szempont érvényesítésével is igazolható. A *csiriz* szóban ugyanis a második magánhangzó — úgy látszik — eredetileg hosszú volt a régi *csirész*, *csiréz*, *csiríz* alakok tanúsága szerint (vö. EtSz. 1100), ami teljesen megfelel a szerb *čiriš* szóalaknak, amelyben a második *i* — ellentétben az oszmán-török szóalakokkal — miért-miért nem hosszú. Szavunknak a csizmával való kapcsolatát az is tanúsítani látszik, hogy a magyarból elkerült jövevényszóként a szlovákba, az ukránba (vö. EtSz.), továbbá a vendbe is (vö. Fliszár: Vend—magyar szótár), vagyis azokba a nyelvekbe, amelyekben megtalálhatjuk a szerb—magyar *csizma* szót is. A szóalak fejlődése a magyarban: *csirīs > *csirīs* és a *csiriz-be*, *csiriz-ből* alakokból való kikövetkeztetés után *csiriz*.

A *csiriz* szinte iskolapéldának tekinthető annak az általam már többször alkalmazott elvnek megvilágítására, hogy bizonyos új technikákra vagy új tárgyakra vonatkozó idegen szavak általában egy nyelvből szoktak származni. Ennek az elvnek az érvényesítése számunkra több esetben nemcsak azt tette lehetővé, hogy kor és származás tekintetében neutrálisnak vagy bizonytalanak mondható szláv jövevényszavak eredet-

téről határozottabb véleményt nyilvánítsunk, hanem néhány esetben még új szláv jövevényszavak felismerése is vezetett.

Régebbi szófejtő irodalmunkban határozottan megfigyelhető az a törekvés, hogy egyes nyelvészek csak azokra az oszmán-törökből származott jövevényszavakra vonatkozólag voltak hajlandók a szerb közvetítést elismerni, amelyek már semmiképp sem származhattak közvetlenül az oszmán-törökből. Ahol azonban az oszmán-törökből való átvétel lehetősége alaki szempontból fennállott, ott a szerb közvetítésnek még a lehetőségét is el szokták ejteni, még ha a kérdéses szó megvolt is a szerbben. Így vált „oszmán-török” jövevényszóvá *csiriz* szavunk is. Kniezsa az ilyen szavakat már többnyire a bizonytalan eredetűek között szerepelteti. Hogy szavunk nála ezek között sem fordul elő, annak fő oka nyilván az volt, hogy megtévesztették az EtSz. és SzófSz. határozott kijelentései. Ő pedig csak elvétve szokott az egyes szavak származásának elbírálásánál a tárgyi szempontból összetartozó szócsoporthoz tekintettel lenni; az egyes szavakra vonatkozó kritikai fejtegetéseiben pedig általában megelégedett a szóföldrajzi, szemantikai és hangtörténeti szempontok érvényesítésével, amelyekkel az esetek nem kis hányadában valóban teljesen helyes megállapításokra sikerült eljutnia. De ennek ellenére nála ily módon mégis elég nagy lett az átvétel és kor szempontjából neutrális, továbbá a „bizonytalan” származású szláv jövevényszavak száma, sőt néhány szót teljesen kihagyott a szláv jövevényszavak sorából. Ezek közé tartozik *csiriz* szavunk is, amely nemcsak hogy „bizonytalan eredetű”-nek nem tekinthető, hanem egészen bizonyosan szerb közvetítéssel került nyelvünkbe.

Az oszmán-törököknél egykor divatozó lábbelfelések elnevezései közül többnek a neve megtalálható a mi nyelvünkben is, de ezek megfelelői mind megvannak a szerbben is. Ezek: a szlavóniai *csarap* 'harisnya', a dél-dunántúli *csarapa* 'posztópapucs', valamint a 'rossz cipő, szandál, papucs' jelentésű dunántúli és alföldi *pacsmag* (1577.) és a *csizma* mellett a 'Halbschuh, Pantoffel, Hausschuh' jelentésben legáltalánosabban elterjedt *papucs* (1559.). Megjegyezhetem még, hogy *pacsmag* és *papucs* szavaink jövevényszóként a szlovákba is eljutottak, de nyilván a magyarból való a vend *papucske* is (Fliszar). Kniezsánál e szavak mind a „bizonytalan eredetű” szláv jövevényszavak csoportjában szerepelnek. Ő csupán a *csarap*-ra vonatkozólag jegyzi meg, hogy „szinte bizonyosan”, a *csarapá*-ra vonatkozólag pedig, hogy egy bizonyos esetben valószínűleg a szerbből származik. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy az oszmán-törökök egyik legnevezetesebb lábbelfelésének, vagyis a csizmának a neve (a másik a *papucs*) hozzánk szerb közvetítéssel jutott el, akkor valószínűnek tarthatjuk, hogy az előbb említett szavakkal, illetve tárgyakkal is szerb közvetítéssel ismerkedtek meg eleink, még ha egy 1624-i adat *Janchar pachmag*-ot emleget is (vö. OklSz. 424). Talán *pašmag* 'szandál' volt a janicsárok nyári viselete. Ez azonban a szerb közvetítés feltevésének még egyáltalán nem volna akadálya, mert hisz például még Bod Péter is tudta, hogy „a' tsizma a' Törököktől jött a' Magyarok közzé” és az 1638-i zsinat talán épp ezért tilalmazta a papoknak a csizma viselését (vö. EtSz. I: 1114). Mindezek ellenére biztosan tudjuk, hogy a *csizma* szó és viselete nem közvetlenül az oszmán-törököktől került hozzánk, hanem a szerb menekültek révén honosodott meg nálunk.

Az említett szavaknak szerb közvetítésére vonatkozólag még egy érvet hozhatunk fel. Ez pedig *topánka* szavunk (XVII. sz.), amely — amint mindjárt látni fogjuk — a legnagyobb valószínűséggel egy ősi szerb lábbelinelnevezésnek újabb kori átvételéből származott. Grétsy László ugyan a közelmúltban (MNY. 52: 74—6) a *top* 'lép' igéből kísérelte meg szavunkat származtatni a deverbális *-ány*, *-ény* képző segítségével. Az igaz, hogy szavaink között vannak ilyen tárgyakra vonatkozó deverbális származékok mint *köt-ény*, *foszl-ány*. Ezeknek az igei alapszóval való jelentési összetartozása azonban mindenki számára minden magyarázkodás nélkül világos; azt azonban már nem tudjuk megérteni,

mint vehette fel egy 'lép' jelentésű igének továbbképzett alakja a 'lábbeliféle' jelentést. És ezt Grétsy meg sem kísérelte megmagyarázni. De azt sem értjük, hogy egy ilyen állítólag magyar képzésű lábbelielnevezés miért nem szerepel a középkori forrásokban is, amikor más régi lábbelifélék neveit azokban mind megtaláljuk. Erre a származtatásra talán csak az adta meg Grétsynek az ötletet, hogy Szacsvey Sándornál ezt a mondatot olvasta: „Szebb a' topánkába tipegni, tapogni.”

De mégha Grétsy magyarázata minden tekintetben kifogástalannak volna is mondható, helyességében a magam részéről még abban az esetben is kételkednék, vagyis csak a véletlen játékát látnám benne. A szomszédos nyelvekben van ugyanis egy szó, amely alakilag is, jelentésileg is rendkívül közel áll a magyar szóhoz, de semmi esetre sem abból származott. Azt pedig teljességgel valószínűtlennek tartom, hogy majdnem az összes szomszéd népeknél lehetne egy olyan lábbelielnevezés, amely éppen csak a magyarban nem volna meg.

Topánka (a *topány* alakot ebből való elvonásnak tekintem) szavunknak legelterjedtebb jelentése: 'könnyű női cipő', de előfordul a Kniezsa által összeállított alakok szerint 'gyermekcipő', 'semicalceus hungaricus', vagyis 'magyar félcipő', sőt még 'Schnürstiefel, bakancs' jelentésben is, amiből Kniezsa arra következtet, hogy eredeti jelentése 'fűzős cipő' lehetett. A vele összeállítható szerb-horvát *òpanak*, illetve a többes számú *òpanke* alakból kikövetkeztetett *opanka* szóalak a szláv *пын-* 'fcsíz, fűz' ige származéka-ként a délszláv nyelveknek valami bocskorfélére vonatkozó legősibb szava, mert *opinak*, *opinok* alakban megtalálhatjuk a bolgárban is, ahonnan átkerült *opincă* alakban a románba és *opingë*, *jopingë* alakban az albánba is, ahol azonban az újabb szerb szóalak is meghonosodott *opangë* alakban. A szótárak a szerb szót általában 'Bundschuh, bocskor' szóval értelmezik. De hogy a délszlávoknak ez a bocskora egészen különleges formája lehetett a bocskorféléknek, azt a kajkavác *opanka* szóalaknak — amely a kaj-horvátban is csa-horvát jövevényszónak látszik — egy XVIII. századi értelmezéséből gyaníthatjuk. Ez tudniillik 'calceus fenestratus, clathratus' (vö. Kniezsa i. m. 773), amit 'ablakozott, rácsozott cipő'-vel fordíthatunk magyarra. Hogy ezen mit értsünk, arra nézve legjobban a német *Opanke* szónak a Dudenben található 'geflochtener Damenschuh' értelmezése világosíthat fel bennünket. Ezek szerint a szerb-horvát *opanka* nyugat felé mint valami borszíjakból fonott könnyű női cipő terjedt el. Nyilván ilyenféle lehetett az a cipőféleség is, amelynek szerb-horvát *opánka* elnevezéséből nálunk a *topánka* szó kialakult. Így gondolta ezt már Gyarmathi, Dank és Marianovics (= Simonyi) is. Simonyi a magyar szó rejtélyes *t*-jének megmagyarázására népetimológiát emlegetett, de azt közelebbről már nem határozta meg (vö. Nyr. 43: 17), talán épp Grétsy *top*-jára gondolt. Bár Simonyi rejtélyes „népetimológiája” Kniezsát sem elégítette ki, annak a lehetőségét, hogy szavunk közvetlenül a szerbből származott légyen, azért ő sem vetette el teljesen, mert hisz szavunkat a „bizonytalan eredetű” szláv jövevényszavak csoportjában szerepelteti, bár valószínűbbnek tartja, hogy szavunk valami osztrák *die Opanken* szóalakból származott volna. Csakhogy persze a német *Opanke* újabb keletű szónak látszik, sőt esetleg épp a magyar *topánka* szóalakból származott a szókezdő *t*-jét névelőnek fogva fel, mert hisz a magyar szó végződését valami német *die Opanken* szóalakból megint csak nem érthetnénk meg.

Ha abból indulunk ki, hogy a magyar *topánka* is kaj-horvát és német szóalakok hivatkozott értelmezéseivel hasonlóan eredetileg valami szíjakból fonott könnyű női cipő lehetett, akkor már nyomára jöhetünk annak, hogy mi is lehet a rejtélyes *t*- a *topánka* szóalak kezdetén. Nyilván eredetileg *fűzőtt* vagy *fonott opánka* néven emlegethették ezt a lábbelit, amiből a szótaghatár téves eltolódása következtében a mai *topánka* szóalak származhatott. Ennek igazolására a legegyszerűbb volna, ha ki tudnánk a régi nyelvből mutatni valami magyar *opánka* szóalakot. Ilyen azonban nincs. De talán mégis van, ha nem is a magyarban. Esetleg ugyanis magyarból való átvételnek tekinthető a

szlovák *opánok* szóalak, amely *opának* alakban cseh nyelvjárásokban is megvan,¹ hacsak nem közvetlenül a Felső-Magyarországon megtelepedett szerb menekültek nyelvéből származott. Azt azonban ez esetben is tanúsítja ez a szlovák szóalak, hogy Felső-Magyarországon is elterjedt volt a szerbek *opánka*-ja. Úgy látszik Kniezsa hivatkozásaiból, hogy a szlovákoknál a későbbi magyar szóalak is meghonosodott *topanky* 'félcipő' és *topánka* 'cipő, topán' alakban. Ez a körülmény az előbb említett lehetőséget még egyáltalán nem zárja ki, mert — amint láttuk — az albánban is megvannak szépen egymás mellett a szónak régebb és újabb szerb-horvát változatai.

Eredeti magyar elnevezése a lábbelifélék közül — úgy látszik — csak a *bakancs*-nak van, amely név még a középkor végén valami erősebb fűzős cipő megnevezéseként jöhetett divatba. Ez az elnevezés is eljutott a szlovákon kívül (és révükön a csehbe is), a kárpáti ukránba, a szerbbe, vendbe (Fliszar), a románba, sőt a bántási svábok nyelvébe is (vö. EtSz. I: 238), bár ebben annak a körülménynek is szerepe lehetett, hogy a gyalogos katonák lábbelijét is általában *bakancs* néven tisztelték.

Végigtekintve a lábbelifélék magyar elnevezéseire, arra a megállapításra juthatunk, hogy ezek többnyire a velünk együtt lakó más nyelvű népektől kerültek hozzánk, akiknek a lábbeliféleségei valami okból megnyerték magyarjaink tetszését. Ha azonban valami új lábbelifélének idegenből származó neve divatba jött, valami régi lábbelifélének a neve többnyire egészen el szokott enyészni. Hogy mi volt a *szekernye*, azt már senki sem tudja, de a *bocskor* szót is már inkább csak az irodalomtól ismerjük, mert például Budapest lakói közül már csak nagyon kevesen láttak bocskort. A *topánka* szóról is már inkább csak sejtjük, hogy mit értsünk azon, mert a szíjából fonott topánkát ma már *szandál* néven árulják. És nem lehetetlen, hogy a *csizma* örökét is a *bilgeri* veszi majd át...

Moór Elemér

Sarampó, sorompó. 1. Eddigi tudásunk szerint a címbeli szó a régiségben legelőször -s képzős származékként a XVI. század dereka táján jelentkezik így: 1543: „Vsque ad proximum alium pontem *Sarampos*”. | „A primo ponte vie publice *Sarampos* inter latorkert per repleturum currentis habito” (Oklsz.). Néhány évvel későbből, 1550-ből előfordul azonban e szó toldalék nélküli formában is a magyar írástörténet egyik nagymesterének, Jakubovich Emilnek oklevélszótári pótlékai között ebben a számadásrészletben: „custodi *sarampo* per diem pintis 1 1/2” (MNY. 10: 328). A szó ez idő tájt való köznyelvi (irodalmi nyelvi?) elterjedésére jellemző adalékkul megemlíthető, hogy többször előkerül már Tinódi Sebestyénnek Kolozsvárt 1554-ben megjelent *Cronica*-jában. Az innen számon tartható adatok koraisága, hangalakbéli érdekessége és nem utolsósorban az író személye miatt érdemesnek tartok közülök kettőt-hármat itt idézni. A *Cronica* első, cím nélküli históriás énekében (az »Erdéli historia« Harmad részé-ben)² e sorok olvashatók: „Terekeket az Hayduc elől találal | Szinten *faranponal* ottan viðſſa haytac...” (id. kiadás E₃). Találkozunk a címbeli szóval a *Cronica*-nak ENNYNGY TEREC IANOS VITESSEGE (1553.) című históriás énekében így is: „Nagy gazdagon Feru aga el iuta | Az *farampon* kofa mind meg ſamlala | Ket ſaz loual epen az aga vala |

¹ Így gondolja ezt — úgy látszik — V. Machek etimológiai szótára nyomán Ivan Popović szerb nyelvész is (vö. I. Popović: Geschichte der serbokroatischen Sprache. Wiesbaden, 1960. 17).

² Ezt és a másik két adatot a NySz. utalásai nyomán, de az ott idézett, átírásban közölt RMKT.-beli szöveg (3: 42) figyelmen kívül hagyásával a Bibliotheca Hungarica Antiqua II. köteteként Varjas Béla gondozásában megjelent hasonmás kiadásából betű szerint idézem. — A *dől*t kiemelések itt és alább jobbára tőlem származnak. — A ()-be tett címet a RMKT.-ből iktattam be.

Aly Chauß Giurbat Vayda ot vala” (J 4b). Ugyancbben a históriás énekekben valamivel tovább e versszakban bukkanunk rá a bennünket most közelebből érdeklő szóra: „Egy bizot embőre Terec Ianosnak | Harmad magaua alla *saramponak* | Leűte az lakatot lovagoknac | Kin az vitezőc ot be ßaladanac” (Zb).¹ — XVI. századi irodalmi adatot a NySz.-beli közlés helyesbítésével még csak egyet idézhetünk. Amint Horger Antal rámutatott (MNY. 22: 282), a NySz. ugyanis Szenczi Molnár Albert bibliafordításának (1608.) nem létező II. kötetéből, tehát XVII. század eleji adalékként, valójában azonban Heltai Gáspár krónikájából (Kolozsvár, 1575.) idéz egy figyelemre méltó, továbbképzett, szó eleji mássalhangzó-torlódásos *srampos* alakot. (E formára nézve l. alább a kolozsvári régiségből is idézendő ilyen adalékokkal kapcsolatban a 4–5. pontban mondottakat.) Ezen kívül e szóra az eddig közkézen forgó anyagban még csak egy XVI. századbeli előfordulást ismerünk. A NySz. csonka idézetének kiegészítésével ezt is ideiktatom: 1557: „... sohol nep nijnchen az falwkon, Baymon, Chekqlon alol, Kalmanchehqn penek, az *sarampokon* tqrqkok alnak, az warasth erzyk sakmanostwl” (MLevT. 1: 242). Mivel az a missilis, amelyből e szövegrészlet kikerült „Z e n e r ben” „költ”, czen pedig a szövegben előforduló többi településnév azonosításával (ma: Nagybjom, Csököly, Kálmánca) kétségtelenül a Somogy megyei S z e n y é r értendő, az itt előforduló *sarampo* — a Tinódiból idézettekkel együtt — minden valószínűség szerint a Dunántúlról származó szótörténeti adaléknak tekinthető.

2. Tekintettel arra, hogy a NySz.-ban és az OklSz.-ban nincs több XVI. századi adalék (XVII. századi is még csak három a NySz.-ban!), a láthatóan eléggé csekély számú XVI. századi adalékok sorát nem árt már csak a Heltaiból egyetlenül idézett kolozsvári adat megerősítése céljából sem erdélyi oklevélszótári adatgyűjtésemnek (l. Pais-empl. 69–79) a kolozsvári levéltári anyagból kikerült céduláiról vett néhány adalékkal megszerezni. Újabb adalékaim itt következnek: 1571: „Dominus Judex et senatores Leonardo Egei pro vno lingno (!) suo ad restaurandu(m)² reclision(um) *Srampo* vocatam circa portam hyd weza ablato debent” | „Dominus Judex et senatores Simoný zereteeo pro septem lignis suis ad p(rac)parandum reclision(um) *sarampo* alys circa porta(m) hid weza alys vero In hydelue ablati posita ratjone debent f. 2 d. 21”³ | 1585: „Az Hidkapúhoz hozattam Kerestely Antallal ket Nagy Erog (!) fat Arolta(m) megh Rea Ach Mathias Jelen leteben f. 2 d. 50. Az fak az *Szarampo*(n) beleol fekúsnak. Vgian Ezen hidhoz hozattam . . . 25 zall fatt mely (!) az *Szarampon* belol fekúznak . . . f. 3 d. 50.” | 1588: „28 Juny. Az hýducaý Capún kyweol *Sranpo* mellet 2 legenyeel Asattam Az Capú Boluanynoknak vermet att(am) f. — d. 24. Vgian ottan Elseoben nem jo helyyre talalkoztanak Capú vermet Asnýa mas helt Asatta(m) wellek masodzor attam nekyek f. — d. 18 . . . Esmeg harmadik nopo(n) Astanak ky *Srampo* fakat helyebeol 2 legennek attam(m) f. — d. 14 . . .” | „2 July wottem 5 Teolgy fath az *Sarpanpohoz* fizettem errette f. — d. 95” | „veottem esmeg 4 Teolgy fat az Capú *Sarampo*-hoz p(ro) f. 1 d. — Esmeg weottem vgian az *Sarampohoz* 4 fath Kyert fizette(m) f. 1 d. —” | „5 Septem(bris) . . . Weottem esmeg *Sarampohoz* p(ro) f. 1 d. 65” | „25 Septemb(ris) veottem az *Sarpanpohoz* fat f. 1 d. 20 . . .” | „26 Septem(bris) wót Býro vram 10 Tamazto fakat . . . tezen f. 1 d. 60. ban is még csak két XVII. századi (1616, 1619) adalék van (l. ott); a következő századokból azonban egy sincs. A kéziratos Erdélyi Helynévtörténeti Adattárból (l. MNY. 54: 503–9) szemelgettem ki néhány XVII–XIX. századi *sorompó* adatot. Az egykor Maros-

¹ A RMKT.-beli kiadásban a címbeli szó mindhárom esetben *sarampó* alakban átírva fordul elő, s így természetesen ugyanígy találkozunk vele a NySz.-ban is (l. *sarampó* al.).

² Az okleveles szövegekből kijegyzett adatokban az eredetiben jelölt rövidítéseket a könnyebb olvashatóság kedvéért itt és alább (-)ben feloldottam.

³ A *f* a floreni 'forint' (tbsz.) a *d* a denarii 'dénár, pénz' (tbsz.) XVI–XVII. században szokásos rövidítése.

Kozep Kapuban *Sarampot* meg foldoztak Fabian Tarsauai egytetembe Hydelue(n) lako Thamassal 2 napon attam Nekyek f. — d. 25 . . . *Sramponak* vettetem 2 Thamazt Chynaltatta(m) ahoz 3 Zarw Zeget kywel oda zegeztek attam f. — d. 8. veottem Lakatos Mathiastol 3 fat *Srampohoz* . . . tezen f. — d. 60” | „5 Septem(bris) . . . Weottem esmeg *Sarampohoz* p(ro) f. 1 d. 65”. — Oklevélszótári cédulaanyagom végleges rendjének kialakítása, illetőleg az anyag feldolgozása előtt több XVI. századi levéltári adalékot nem tudok előkeríteni, sőt nem innen származó egyetlenben egy XVII. századit sem. A NySz.-székhez tartozó Szentgerice történeti helynévanyagából például ezeket: 1688: „az *Soromponal*” (szántó) | 1688/1782: „a’ *Soromponál*” (ua.) | 1781: „a’ *Sorompon* . . .” (ua.) | 1785, 1807: „A *Sorompon*” (ua.) | 1847: „*Sorompon* fecske farku nevű helyen” (ua.) | 1875/1906: *Sorompó*. — A nagyenyedi helynévanyagból idézhető még ez a XVIII. századi adalék: 1744: „az Tóvis utcaj *Sarampon* kívül” (szőlő) (ErdMúz. 38: 239, ill. ErdTudFüz. 58. sz. 30).¹ — Ennél több adat a kiadványokból és saját gyűjteményeimből eddig nem került előm.

3. Az adatfelsorolás kiegészítéseként — a teljesség igénye nélkül — ide kell iktatnom néhány jelentősebb XVI—XIX. századi szótári adalékot is. Legrégibbiként Calepinusnak eddig nyilván nem tartott, 1585-ből való következő adatát idézhetem: „cortes — Falu *sarāpéián* rekeszen belől valo hely”. Utána időrendben ezek következnek: 1621: „*Saranpo* Cratis, Munimentum, Munitio” (MA.). *Saranpó* címszó alatt ugyanezekkel a latin értelmezésekkel szerepel a szó PP.-ben is (1708.); nyilván az MA.-ból került ide. PPBm.-ben (1767.) ugyane címszó ugyanilyen latin értelmezése mellett a német ’ein Schanz-Korb, Schanz’ jelentés is olvasható. E szótárnak egy másik címszavában megint ez az adalék kerül előnk: „Gém a’ *sarampó kapun*: Repagulum arrectarium. ein Geschperr, oder Ringel am Thor” (gém al.). Minden értelmezés nélkül közli a *sarampó*-t 1784-ben Baróti Szabó Dávid Kisded Szó-tár-a még mindig csak a-s alakban. De jóllehet Horger még úgy tudta, hogy a régebbi *sarampó* ~ *saranpó* mellett az újabb *sorompó* alak csak Kresznericsnél, tehát 1831—1832-ben jelentkezik, a fennebb közölt 1688-ból való, feltűnően korai szentgericei *Sorompó* helynévi adalék figyelmen kívül hagyásával a szó-tárakból a Horgertől jelzett időpontnál mintegy fél századdal előbbi köznévi adalék is kerül elő a Kisded Szó-tár 1792-ben közzétett második kiadásából. Ott ezt olvashatni: „*Sarampó* : *sorompó*, emeltsőhid, v. -kapu, gém; le ’s fel-vonó gyakás (gyaksás) gerenda. Le-vonni a’ gémet, *sarampot* ’s a’ t.” — E címszó alatt Baróti Szabó aztán utal a *Sántz* szóra. Ott pedig ezt találjuk: „*Sántz*: árok, árkolat, lator-kert, árok-hányás; v. *sarampo* ; v. gyaksa kert.” Baróti Szabó tehát e kiadásban már a *sarampó* mellett a *sorompó*-t is beleiktatja szócikke anyagába. Valamelyes valószínűséggel állíthatni, hogy az első maga nyelvjárási, az utóbbit köznévi, illetőleg irodalmi nyelvi változatnak tekinthette, hiszen a *sorompó* értelmezésben fordul elő. Ilyen alakbeli kettősséggel találkozunk Márton József szótárainak korai kiadásában. Ottan ezekre az adalékokra bukkanunk: 1803, 1810: „Schranken *sorompó*, rekesz | 1811: *Sarampó*, *sorompó* Schlagbaum, Speerbaum.” (Érdekes azonban, hogy ugyanő 1823-ban a *Schranken* címszót csak 1. ’korlát’, 2. ’határ’ értelmezéssel közli.) Magából Kresznericsből idézhető aztán a következő szó-tári adalék: 1831—1832: „*Sorompó* Palus praeclusorius. *Sorompó-fák*” | CzF.: „*sorompó* . . . Némely tájakon: *sarampó*.”

¹ Nagymértékben kétesen ide tartozó adalékként iktathatom ide az udvarhelyszéki Véckéről (később: Székelyvécke) származó következő helynévi adalékokat: 1744: „*Sorompad*(!) nevű erdő” / 1781: „*Sorompod* nevezetű Heljben” (Ugyanebből az évből egy másik ugyanilyen adalék gyűjteményben). Főként az 1744-i előfordulásbeli *Sorompad* és az 1781-i rövid *o*-s alakok miatt tartom bizonytalanul ide vonhatóknak ezt az adalékot. Még feltűnőbb az 1825-ből idézhető következő adatbeli helynévalak: „A *Sorompot* a nevezetű Erdőben”.

Végül a szó nyelvjárási előfordulására nézve néhány idetartozó adalékkal szerezhetem meg a szótárakból fennebb elsorolt adatok sorát. A *sarampó*-t a Tsz. (1838.) „ormánysági szó”-ként ’kerítés’ értelmezéssel, a MTsz. pedig a *sarampó* ~ *sorompó*-t 1. ’kerítés, fakerítés, léckerítés, rácsos kerítés’ és 2. ’léckapu’ jelentéssel a magyar nyelvterület több pontjáról ismeri. Ez utóbbi szótárban a *sarampós-ajtó* ’a pitvarnak külső, félmagasságú (így!) lécajtója’, a *sarampós-kerítés* meg ’fenyűszálakból v. deszkákból készült kerítés’ értelmezéssel fordul elő. Csúry Bálint a *sorompó*-t ’schlagbaum’ (SzamSz.), Kiss Géza és Keresztes Kálmán pedig *sarampó* formában ’utat lezáró rekesztés’ értelmezéssel szótározza (OrmSz.). Bálint Sándor *sorompó* címszava alatt ez az értelmezés olvasható: 1. ’az az elmozdítható rúd, amellyel az utat, komp elejét és végét, (a) vasúti átjárót lezárják’. 2. ’etetőrács az istállóban’. — Ugyanő megemlíti, hogy hallható e szó *sarampó* alakban is (SzegSz.). — A tájszói adatokban tehát a címbeli szónak elsődlegesnek látszó (erre nézve l. alább) *a*-s alakjai még az újabb, sőt a legújabb lejegyzési tájszóanyagból is elő-előkerülgetnek.

4. Az alakváltozatok áttekinthetőségének kedvéért — az időbeli jelentkezés rendjét véve tekintetbe — érdemes a fennebb felsorakoztatott adatokból három csoportban az alakváltozatokat egybeállítani. Íme:

a) A köznévi alakváltozatok a levéltári és nyomtatott anyagban: 1543: *sarampos* | 1550, 1553, 1557, 1619: *sarampo* | 1571: *srampo* ~ *sarampo* | 1575: *srampos* | 1585: *szarampo* | 1588: *sranpo* ~ *saranpo* ~ *srampo* ~ *sarampo* || *kapu sarampo* | 1616: *sarampó kapu*.

b) A köznévi alakváltozatok a szótárakban: 1585: *sarampé* | 1621: *sarampo* | 1708, 1767: *saranpó* | 1784: *sarampó* | 1792: *sarampó* ~ *sorompó* | 1803, 1810: *sorompó* | 1811: *sarampó* ~ *sorompó* | 1831—1832: *sorompó* | 1838: *sarampó* (MTsz.) || SzamSz.: *sorompó* | OrmSz. *sarampó* | SzegSz.: *sorompó* ~ *sarampó*.

c) Alakváltozatok a helynévanyagban: 1688, 1781, 1797, 1847: *Sorompó* | 1744: *Sarampo* | 1875: *Sorompó*.

Ez egybeállításban az összes XVI. századi adatokban a szóvégi *-o*-t bátran *ó*-nak olvashatjuk. A Calepinustól (1585.) egyetlenül szótározott *sarampé* adattal szemben ajánlatos a kétkedés álláspontjára helyezkedni, habár a **sarampou* > **sarampēu* > **sarampeū* > *sarampé* fejlődés (különösen ha ómagyar kori kölcsönvétellel számolunk) nem tartozik a ritkaságok közé. Az egykori *sranpó* ~ *saranpó* ejtést a lehetőségek között kell számon tartanunk, jöllehet fonetikai okokból (az ajakzárás *p* miatt) inkább a *sarampó* forma gyakoribbságát kell valószínűnek tartanunk. Az 1585-ből kolozsvári forrásból kijegyzett *szarampo* szókezdő *sz-e* megett aligha áll ilyen ejtés. Az alakváltozatok számbavételének eredményeképpen itt is ki kell emelnem, hogy a vizsgált szónak elsődleges alakja a régiségben *srampó* (~ *sranpó*) lehetett, s a belőle fejlődött köznévi *sarampó* a XVIII. század végéig kizárólagosnak látszik. Csak egyetlen történeti helynévi adalékban találkozunk 1688-tól kezdődően a *Sorompó* formával.

5. Hunfalvy Pál nyilatkozott elsőnek a *sarampó* ~ *sorompó* etimológiájáról. Szerinte e szavunk a német *schrankenbaum* köznévi származéka (NyK. 3: 25; l. még ugyan-csak tőle 6: 147). Ugyanő a *šorumpov* szót a magyarból törökbe is átkerült legismertebb szók között sorolja fel (NyK. 8: 189; l. még Kunos Ignác: NyK. 28: 47; Gombocz Zoltán MNy. 9: 414; Fekete Lajos: MNy. 26: 264). Munkácsi Bernát a szerb és a horvát *šarampov* szóról úgy vélekedik, hogy ez „valószínűleg a német *schränke*, *schrankenbaum* elrontása”, azonban a „kezdő mássalhangzó-csoport-szétbontása”-nak bizonyossága szerint e szó a magyarból kerülhetett e két délszláv nyelvbe.

Úgy látszik, Horger Antal figyelmét elkerülte Hunfalvy szófejtése, mikor tőle függetlenül a címbeli szót a német nyelvjárási *šrāŋkŋ* származékának magyarázta. A szóvégi német *ŋk(ŋ)* helyén a magyar *mp* hangcsoportot „akusztikai tévedésen alapuló

hangváltozás” eredményének tekintette, a szóvégi -ó hangot meg azonosította a magyar kicsinyítő-becéző-nagyító -ó, -ő képzővel (MNY. 22: 281—2; l. még MNY. 23: 131, 37: 14). Ezzel rokon Beke Ödön magyarázata. Véleménye szerint a magyar szó az úfn. *schränk*, kfn. *schranc* ’was abgesperrt, gitter, einfriedigung, schranke, verschränkung, abgesperrter raum, schrank’ származéka volna (Nyr. 58: 104, FUF. 24: 262). Horger és Beke magyarázata abban is rokon, hogy mindketten a Heltaiból idézett *srampos* adat (1575.) alapján egy eredetibb középmagyar *sramp-tővel számolnak. Beke s nyomában Horger (MNY. 37: 14) is aztán az úfn. *schränk* > m. *sramp* változást a *cölönk* ~ nyj. *cölömp*, *szalank* (> szl. *slak*) ~ *szolomp*, *dorong* ~ *doromb* nyelvjárási alakpárokban jelentkező hangváltozással, illetőleg hangváltakozással magyarázza (i. h.).

Horger és Beke szófejtésével szemben néhány meggondolkoztató ellenvetést tehetünk:

a) A magyar régiségből nem mutatható ki a *srank*-féle alakra egyetlenben egy nyelvművelés adalék sem, s ugyancsak adatolhatatlan a *srampos*-ból kikövetkeztetett *sramp*-tő is.

b) Az 1575-i *srampos*-ból *sramp*-ot elvonni éppen úgy nem lehet, mint ahogy nem lehet *saramp*-ra következtetni a címbeli alapszó származékának első okleveles előfordulásában jelentkező *sarampos* adalékból sem. 1550-től ugyanis a szó a toldalék nélküli adatokban -o szóvéggel jelentkezik, ez az o pedig minden valószínűséggel hosszan (ó) olvasandó. Az alig fél századdal későbbi, 1616-i adat már valóban szóvégi -ó-s ejtést tükröztet vissza.

c) Továbbmenőleg kétségtelenül ilyen ejtésre utalnak a török, horvát és szerb átvételek is. A törökből Hunfalvy és Kunos szerint csak *šorompov* (NyK. 8: 189, 28: 47) alak ismeretes, Fekete azonban a török régiségből a *šrāmpa*, *šarāmpā*, *šarāmpa*, *šārānpō*, *šārāmpō* ’sorompó’ tőszót, illetőleg a *šarāmpā kapusi* ’sorompó kapuja’ és *šārānpō kazugī* ’sorompókaró’ összetételt idézi (MNY. 26: 264). Ha a Hunfalvy, Gombocz és Kunos idézte török formák nyilván viszonylag újabb átvételek, s így az elsődleges magyar formára nézve iránymutatóként nem fogadhatók is el, a Fekete felsorolásából ismert török alakok azonban már kétségtelenül a hódoltság korából származnak; hangalakjuk tehát döntő az átadó nyelvnek, a magyarnak átvételkori hangállapotára nézve. A török adatok tehát semmiképpen sem igazolják a kikövetkeztetett magyar *sramp*-alakot.

d) Ugyanilyen nemleges eredményre jutunk a szerb és a horvát *šarāmpov* láttán. Mint Munkácsitól tudjuk (l. az előbb i. h.), ez csak a magyarból kerülhetett a két délszláv nyelvbe; a hangalak pedig itt is az átadó nyelvbéli -ó-s, esetleg -óy-s szóvégre hozható fel bizonyágként.

e) Ha elfogadnók Horgernek a magyar -ó szóvég kicsinyítő-nagyító voltára vonatkozó véleményét, fel kellene tennünk, hogy a német *schränk*(η) > magyar *srank > *sramp változásnak legalább a török hódoltság kezdetén hamarosan végbe kellett volna mennie, és az alapszónak ugyanez ideig -ó kicsinyítő-nagyító képzős származékszót is kellett volna fejlesztenie ahhoz, hogy aztán a törökbe az idézett alakok kerülhessenek át. Minthogy azonban a XVI. század derekáról és második feléből eddig ismeretes magyar adatokban még ingadozó a mássalhangzó-torlódásos és a bontóhangos alak használata, egy-két századdal előbbi átvételre nem, csak viszonylag friss kölcsönzésre gondolhatunk. Így nincs meg a valószínűsége annak, hogy az említett változás a magyarba a németből átkerült jövevényszóban még azelőtt végbement legyen, mielőtt aztán a török—magyar nyelvi érintkezés eredményeképpen az oszmán-török szókincsbe a *sarampō* átkerülhetett volna.

6. Az itt előadottakat tekintetbe vételével nyilvánvalóan joggal hagyta tehát figyelman kívül Bárczi Géza a SzófSz.-ban a fenti etimológiát, s csatlakozott Petz Gedeon

eredeztetéséhez (MNY. 23: 131, 144—5). Petz szerint ugyanis e szó a kfn. *schrancboum* ~ *schrancboum*, úfn. *schrancbaum* szóval vethető össze. Megkísérelte ugyan Petz a magyar ó-s szóvég magyarázatát is, de — véleményem szerint — magyarázata aligha fogadható el. Így vélekedett már Nyíri Antal is, mikor újra felvetette a magyar szóvég alakulásának kérdését (MNY. 38: 121—2; l. még tőle i. h. 201). Amíg esetleg elfogadhatóbb magyarázat nem kínálkozik, mindenesetre számontartást érdemel Nyírinek az a véleménye, hogy a német *schrancboum*-ból feltehetően keletkezett elsődleges *sarampóm* (szerintem inkább: **srampóm* > **sarampóm*) alakot a nyelvérzék egyes szám első személyű birtokos személyragos formának érezhette, s „a szónak e hibás elemzése” folytán a **sarampóm* hallásakor új alanyeset (*sarampó* > *sorompó*) vonhatódott el. Aligha lehet azonban ez elvonásos magyarázat elfogadása esetén is a **sarampóm* mellett *sorompóm* formát felvenni, hiszen — amint láttuk — a XVIII. század végéig az *a*-s alakok kizárólagosak.

A középfelnémet szóbelseji *b*-vel szemben a magyar szóban jelentkező *p* megfelelés — szerintem — bajor-osztrák közvetítésre mutathat (l. erre Bárczi: A magyar szókincs eredete² 98).

7. Egyrészt a *sorompó*-ra vonatkozó addigi szófejtő vélemények bírálatos figyelembevételével, másrészt meg az eddig figyelmünk körén kívül maradt szótári és az újabb oklevéltári anyaggyűjtés adalékainak felhasználásával ennyit szükségesnek tartottam az érdeklődésem körébe került szóra nézve azzal a kifejezett fenntartással elmondani, hogy bár az alapvető kérdések tisztázottaknak látszanak, e szófejtés tisztázatlan kérdéseinek további megoldásában elsősorban a germanisták közreműködésére lehet és kell számítanunk. Nem ártana azonban további és közelebbi vizsgálat tárgyává tenni azokat a tanulságokat sem, amelyeket ennek a magyar nyelvből a környező nyelvekbe átkerült kölcsönszónak vizsgálata rendjén — illetéktelenségem utólagos, de kiemelt hangsúlyozásával — fennebb éppen csak érinteni merészelttem.

Szabó T. Attila.

A Birizdó vezetéknevéről. A Nagyszalontáról közölt *Birizdó* helynévvel kapcsolatban (Nyr. 46: 169) Szendrey Zsigmond helyesen utalt a *Birizdó* családra (MNY. 17: 57). Arany János is ismerte őket, s a Tetemrehívás *pörosztó* szavához fűzött megjegyzésében azt a gyanúját nyilvánította, hogy a szláv *pristav* szó „magyar hangzása valószínűleg a *Birizdó* családnévben maradt fenn” (MNY. 13: 175, 17: 115).

Költőnk névmagyarázata azonban csak tudóskodásnak, ötletnek bizonyul. A *pristav* szabályos magyar megfelelője a régibb *porosztó* (így a Soproni és a Schlägli Szójegyzékben, valamint a Bécsi és a Müncheni Kódexben) és az újabb, de szintén a kódexek koráig visszavezethető *porozsló*. Ezekből ugyan nem alakulhatott zöngés kezdetű magyar szó. A *Porozsló* helyneveknél mérlegelni kell, hogy közszoí vagy személynévi eredetűek-e. A *Porozsló*-t PPB. a *Berislaus* vagy *Pratisslaus*, Melich János a *Prislaw* vagy *Proslav* (Nyr. 33: 325), Pais Dezső pedig a *Preslav* személynévből (Magy. Anon. 134) magyarázza. A Heves megyei *Porozsló* adatai: Anon. *Purozlou* (SRH. 1: 73), 1248: *Porozlou* (KritJ. 1: 262), 1253: *Prozlaw* (KárOkl. 1: 1), 1320: *Puruslow*, 1381: *Porozlo* (Csánki 1: 55), 1420: *Poroztho* (OklSz.), 1421 kör.: *Poroztho*, 1421 és 1470 közt sokszor: *Porozlo* (Csánki 1: 56). Ez a helynév az 1253-i hiteles *Prozlaw* adat alapján magyar helynévadási móddal a szláv *Proslav* személynévből alakult. Valószínűleg nem közszoí eredetű a Baranya megyei *Porozsló* neve sem: 1296: *Poruzlou*, 1423—24: *Porozlow* alio nomine *Zemefalwa*, 1478: *Porozlo* (Csánki 2: 518). Ez az elpusztult falu Csánki szerint Hegyszentmárton vidékén feküdt, Káldy-Nagy Gyula *Zenfalvá*-t Zaláta környékére helyezi (MNYTK. 103. sz. 91), szerintem talán a Siklóshoz tartozó *Porozslói dűlő* (Hnt. 1944.,

1956.) helyén kereshetjük. Köznévi eredetűnek látszik azonban az Ung megyei *Porosztóháza*, Szobráncától délre. Névadatai: 1381: *Porosto* (Kállay Lt. 2 : 200), 1412: *Porozthohaza*, 1437: *Porozlohaza*, *Poroslohaza* (SztárayOkl. 2 : 109, 336—340), 1444: *Porosthohaza* (Csánki 1 : 396), 1446, 1449, 1453, 1454: *Porozlohaza* (SztárayOkl. 2 : 391, 430, 508, 521). Mivel az 1437-ben Poroszlóházán talált négy puszta telek közül kettő *Poroszló* vezetéknevűeké volt, meg ugyanakkor a közeli Koromlyán a tizenhét lakott jobbágytelek közül kettő „Synko filius *Porozthow*”, illetőleg „relieta Myko filius similiter *Porozthow*” használatában volt, talán feltehetjük, hogy az Ung megyei falunév közszoí származású (i. h. 341). Arra is gondolhatunk, hogy a falu eredetileg a tibai vár egy Jakab nevű poroszlójának a haszonélvezetében lehetett, mert *Jakabháza* néven is említik (Csánki 1 : 392, 405). A Hajdúhadház melletti *Poroszló* pusztá adatai: 1382, 1463: *Porozlo* (Csánki 1 : 524), 1411: *Porozlo* (ZichyOkl. 6 : 147), 1483: *Porozlo* (CsákyOkl. 1/1 : 462).

Az eddigiekből láthattuk, hogy a szláv *pristav* szóból ómagyar *porosztó*, majd ebből *poroszló* lett. Nem magában álló hangváltozás, több példával is igazolható (vö. szláv *zastava* > óm. *zásztó* > *zászló*; szláv *brstan* > óm. *borosztán* > *boroszlán*; oszmánli-török *fistan* > m. *fosztán* > *foszlán* (l. Kniezsa: SzlJsz. 1 : 104, 440, 569; EtSz. 2 : 426). Ide tartozik a Pereszteg vize mellé települt Vas megyei Hosszúpereszteg és a Sopron megyei *Pereszteg* neve is, amelyeknek szintén volt *l*-es változatuk (Kállay Lt. 1 : 21; Csánki 2 : 784, 3 : 624). Mivel a fentiek alapján az *szt* > *szl* fejlődés nyelvünkben feltehető, ezért tekinti joggal Kniezsa István *Karaszló* falu nevét a szláv *korsta* szóból való képzésnek, vö. bolgár *Krastovo*, lengyel *Krostowo* (Szabó István: Ugocsa megye 275).

Nem ok nélkül foglalkoztunk hosszasan az egyébként igen ritka *szt* > *szl* hangváltozással, az alábbiakban szükségünk lesz rá. A nyelvérzék bizonyos korban az *sz* utáni *t*-vel kapcsolatos megzavarodása ugyanis olyan helyzetet teremtett, amelyben e változás megfordítottja is létrejöhetett, vagyis a XV—XVI. században nemcsak *szt* > *szl*, hanem *szt* < *szl* változással is számolhatunk.¹ Ezt a jelenséget nevezzük Pais Dezső szavával keresztváltozásnak (nyelvészeti jele: $\cong$). Volt olyan idő, amikor nyelvünkben gyakori volt a *j* $\cong$ *gy* keresztváltozás. Ekkor keletkeztek a *Járfás*, *Járvás*, *Jenes* nevek a szabályszerű *Gyárfás*, *Gyenes* (= *Dénes*) mellé (MNY. 53: 476—7). Esetünkben: az *szt* > *szl* változás következtében fellépett ellenkező irányú *szl* > *szt* változás hozta létre — amennyiben nem népetimológia — az Endrőd és Túrkeve között a Hortobágy—Berettyó főcsatorna déli partján fekvő *Boroszló* határ rész nevének *Borosztó* változatát (Dankó: Nyr. 81: 312). Nem fér ugyanis kétség hozzá, hogy ez a dúlónév — szláv eredetű magyar személynevet tartván fenn — a korai középkorból származik, és hogy a ma is gyakoribb *l*-es változat az eredeti alak.

Ezek előrebecsátása után nem fog meglepetésként hatni, ha *Birizdó* vezetéknevünket a szláv *Berislav* személynévből származtatjuk. Hangalakja nálunk így fejlődött: *Berisló* > *Birisló* > *Birisztó*, majd a szókezdő zöngés zárhanghoz való hasonulás következtében *Birizdó*. Segíthették az *szt* zöngésülését a *borozda* ~ *barázda*, *garázda*, *girizd* szók mássalhangzó-viszonyai meg a népetimológia. Állításunk próbája az, hogy ki tudunk-e mutatni ilyen neveket. Igen! Híres törökverő volt a boszniai származású *grabarjai Berislavich* Péter veszprémi püspök, Bakócz érsek, majd Zápolya kegyeltje, akit mi *Berisló* Péter néven ismerünk. Róla szerzett éneket Szabadkai Mihály 1515-ben (Horváth János: Az irodalmi műveltség megszólása 201, 279—80; Gerézydi Rabán: A magyar világi líra kezdetei 60—92; FrangepánOkl. 1 : 257, 2 : 254, 306; címere: Turul

¹ Szerintem az *Ostffy* név magyarázatában is e változást kell keresnünk, nem pedig *t* „járulékhang”-ot (Gombocz: MNY. 20: 24). Az *Oslfi* > *Osfi* kapcsolatban keletkezett járulékhanggal ugyanis nehezen magyarázható a középkori *Ost*, *Osth* alak.

5: 50). Tudunk egy horvát *kismlakai Berislavich* családról is, amelyből István a XVII. század elején a magyar kúriánál működött (Szinnyei, Mfrok 1: 945). 1423-ban egy „Stephanus filius *Byrizlo*” nevű emberről hallunk (ZichyOkm. 8: 76), 1576-ban Kishevesen „Vallentinus *Byrizlo*”-t említene (N. Kiss István, XVI. századi dézsmajegyzékek 977). Az 1522-i dézsmalajstrom Walfer falujában összeírt „Ambrosius *Barizlo*” nevében az *a* téves olvasat *e* helyett (MNYTK. 86. sz. 67, vö. az előtte levő hasonmással). Hogy mikor alakult ki a név mai hangalakja, bizonytalan; mindenesetre Kempelen szerint a *földvári Birzdo* család 1650-ben kapta címeres nemeslevelét (MNemCsal. 2: 207). Bár a család Berettyóújfaluból költözött át Békés megyébe (Karácsonyi: Békés vármegye története 2: 216), Bihar megyében nem találni nyomát, hacsak a rosszul olvasható 1692-i berekböszörményi „*Prödu Mihály*” adat alatt nem ez a név rejtőzik (Mezősi Károly: Bihar megye . . . 76). A szabadságharc alatt nevezetességre tett szert a Sziléziából hazaszökött *Birzdo* Sándor (Kossuth ÖM. 13: 677).

A Borsod megyei gúnynévként közölt *Birizd* (Nyr. 9: 336) névről csak annyit mondhatunk, hogy *d*-je nem lehet képző, mert az már évszázadok óta nem él (vö. Laczkó: Nyr. 36: 360). Sajnos a közlés semmi fogódzót sem ad a névmagyarázónak. Talán valami elferdítésnek, játékos elmásításnak kell felfognunk; pl. Kecskemétről *birizdös* (= barázdás) 'tőszomszéd' (Nyr. 9: 376), Kiskunhalasról *girizd* 'gerezd' (MTsz.).

Mikesy Sándor

Szótörténeti jegyzetek. Fakír. Szavunk kezdeti használatának nyomaira Berzsenyi és Fáy András műveiben mutattam rá (Nyr. 66: 53). Eszerint első ismert adatunk 1815-ből való. Kis János azonban kölcsönként témájának belső parancsára már előbb alkalmazza a szót. Először fejezetcímbe: *Fakírok*; majd többször mondatkeretben: „*A Fakírok* Mahumednek tisztelői Indiában”; stb. (Kis János: Természet csudái, országok nevezetességei és nemzetek szokásai. Pozsony, 1808. 382).

Gőzmalom. A NyÚSz. csak szótári adatot közöl (Tzs. 1838.). Szövegkörnyezeti példákat már 1836-ból említhetünk: „A nyerekedés igen jól megy a Dresda melletti kőszénbányával: de az itten felállítandó *gőzmalomba* aligha bele nem törne a részvényesek kése . . . nedves esztendőben oly jutalmas az itteni vízimalmokban az őrlés, hogy ezekkel a *gőzmalom* nem fog mérkezhetni . . . Pesten is javallatban lévén egy *gőzmalom* felállítása, talán nem volna helytelen a Leipzigiak körülményeinek megfontolása” (Kémlő 1836. 193); „Sopronyban septemb. 20-án indított meg Ruprecht helybeli lakosnak *gőzmalma*, mely legelső a birodalomban . . . *Gőzmalmok* építtetését ennél fogva nem csak a sopronyi de egyéb víz-szűkös vidékinkre nézve is a legnagyobb jótétéményül tekintetheti” (Jelenkor. 1836. 321—2.).

Gőzmozdony. A 'lokomotív' jelentésű *mozdony* 1845-ben bukkan fel először (Király Károly: Nyr. 26: 396). A fogalom jelölése azonban nem egyöntetű. Az 1848-i forradalom előtti években használt változatok közt három *gőz-* előtagú összetétel is szerepel: *gőzműköny*, *gőzszekér*, *gőzkocsi* (Fábián Pál: MNY. 46: 350). A címül írt összetett szó még várat magára. A NyÚSz. megjelölte első lelőhelye: Ballagi 1854. De van korábbi adatunk is: Széchenyi csak kovácslegényekül alkalmaztatta a jeles „Nagy testvéreket, kik az iparegyletnél közszemléletre kitett *gőzmozdonyt* készítették” (Márctius Tizenötödike 1848. 285). Jósika Miklós egy Brüsszelből küldött újság-levelében írja: „*gőzmozdonyokról* szóló rococo dolog” (Magyar Hírlap 1851. 2527).

Gyáros. Első előfordulásának évét 1836-ban jelöltem meg (MNY. 55: 234). E dátumnál előbbi időpontra utal a következő példamondat: „a nagyobb kisebb jószág birtokos, a paraszt, kereskedő, *gyáros* . . . általában egyetértenek a köz csendesség és rend fontos ügyeiben” (Hazai s Külföldi Tudósítások 1833. 2: 308). A szót elsőnek Fogarasi szótározta

1836-ban: „*Gyár*, die Fabrik; — mű, das Fabrikat, die Manufacturware; — nok, — os, der Fabrikant, Fabriksherr”.

Haditanács. Simai Ödön Márton 1799. évi szótárából idézi azok között a szavak között, amelyek előbből kimutatva nincsenek (Nyr. 31: 320). A szót korábbi szövegekből is ismerjük: „Itt a második *Hadi-Tanástól* ki-adott Tudósítás” (Magyar Kurir 1789. 902); „Körül vagyunk véve Haramiak által, kik a *Hadi Tanásban*, . . . a Kormánysekekben, s magunk között találtnak” (Magyar Hirmondó 1793. 1: 693).

Hadizenés. A szó forrásmegjelölésében a NyÚSz. Márton 1803.-ra hivatkozik. Az összetételt azonban már a XVIII. század végén megtaláljuk: „eleibe terjeszttem a N. Gyűlésnek a Magyar és Tseh Király ellen való *Had-Izenést* (vagy nyilatkoztatást)” (Magyar Hirmondó 1792. 1: 626). Előfordul a konkrét tartalmú *hadizenő írás* is: „a Magyar és Tseh Királyhoz küldetett *had-izenő Írásban* . . . a Tsászári Jelentést hozta-fel Fr. Ország fő okul” (uo. 2: 414).

Hadizenet. Jelentkezésének helyét a NyÚSz. Sándor István Toldalékában fedezi fel (1808.). Erre az adatra mutat vissza a „Nyelvünk a reformkorban” című gyűjteménykötet is (138). Idézeteink korábbi előfordulásról tanúskodnak: „A vagy . . . fő okul téve a Frantziák *Had-izenetekben*, hogy . . . a Franc. Országra nézve lett öszve-szövetkezés, még azután is mindég fennállott” (Magyar Hirmondó 1792. 2: 77); „Tapasztaltatott . . . ezen Anarkhia Ő vélek . . . olyan *had-izeneteket*, melyekre semmi ok nem szolgáltattatott” (uo. 1793. 1: 686).

Hadművés. Szavunkat a NyÚSz. Ballagi 1846. évi szótára nyomán veszi számba, holott a kifejezést a HadiMSz. már 1843-ban közölte, sőt Szontagh Gusztáv jóval előbb használta: Nagy Sándor, Caesar, Napóleon . . . „ezen három legnagyobb *hadművész* veté meg . . . főkép az ő és ujvilági hadtudomány szabályait” (Tudománytár 1835. 7: 120). Szontagh cikkében a szó főnévi származékai is előfordulnak, a HadiMSz.-ből felvett *hadművészet* és az ott nem szereplő *hadművészség*: „Napoleon teremője az újabb *hadművészetnek*” (uo.); „a görög *hadművészet* Nagy Sándorban, a római Caesarban, az ujkori Napoleonban éré el tetőpontját” (uo. 122); „Lépesőként . . . fejlődött ki a forradalom korában az újabb *hadművészség* is” (uo. 131).

Hadosztály. Terestyéni Ferenc szerint Kiss Károly alkotása (Nyelvünk a reformkorban 153). A HadiMSz. (1843.) azonban csak jegyzékbe vette a hadinyelvnek hírlapjainban már korábban is használt szavát: „egy carlista *hadosztály* már megindult Aszturia felé . . . Folyvást beszélnek a Castiliába nyomulandó híres carlista *hadosztályról*” (Hazai s Külföldi Tudósítások 1838. 1: 30); „két *hadosztály* . . . küldetik az északi határszélekre” (uo. 37); „két carlista *hadosztály* . . . az Ebrón átkelni próbált” (uo. 103); „egy kis angol *hadosztály* . . . Herat ostromát meg fogná gátolni” (uo. 2: 227); „Concha egy carlosi *hadosztályt* tönkre ver” (Jelenkor 1840. 218); „Egy egész ezred a mérnöktestület *hadosztályából* . . . Vincennesbe érkezendik” (Nemzeti Újság 1840. 315).

Házibará. A NyÚSz. Sándor István Toldalékából emelte ki a szót (1808.). Korábbi előfordulására a XVIII. század végéről idézhetünk adatot: „Az úgy nevezetett *Házibarátok* (Haus-Freunde) a leg veszedelmesebb Tsapodárok” (Hadi és Más Nevezetes Történetek 1791. 1: 496).

Időpont. A NyÚSz. szerint szavunk forráshelye: Márton István 1794 (vö. Simai Ödön: Nyr. 41: 321). A jelentkezés évét némileg módosítják a következő idézetek: „Bártsak ez a nagy *idő-pont*, a békesség s eggyesség helyre-állásának is *idő-pontja* . . . lehetne” (Hadi és Más Nevezetes Történetek 1791. 2: 421); „Ha tsak ugyan protzesszus indíttatik ellenem, úgy fogom én ennek szempillantását nézni, mint életemnek legszebb *idő-pontját*” (Magyar Hirmondó 1793. 1: 680).

Jogirodalom. Simonfi Jánosnak az *irodalom* összetételeiről készített gyűjteményében (Nyr. 42: 204) a szó életútjának kezdőéve: 1856. A szót már a reformkor nyelve

ismeri: „A jogirodalom aristarchusai munkája [ti. Filangieri munkájának *Zs. J.*] azon részét tartják legjobbnak, mely a büntető törvényhozást tárgyalja” (Szalay László: Pesti Hirlap 1845. 239).

Kaparás. Solymos Ede közlése szerint a szó a Baja környéki erdővágók nyelvében fordult elő (Nyr. 82: 364), s a kifejezést ugyancsak az ország déli részén más foglalkozási ágakban is használták (Nyr. 86: 227). Az adott értelmezés alapján világos a szó jelentése: a *kaparás* afféle vállalkozó egyén, toborzó, munkaszervező személy, aki fakitermeléshez, homokhordáshoz, kubikosmunkához, aratáshoz munkásokat fogadott fel, irányította a munka menetét, s dologvégeztével kifizette embereit. Solymos úgy véli, az elnevezést régebben talán szélesebb körben is ismerték. Feltevését támogatja alábbi adatunk.

A fogalmat s a szót már a reformkor nyelvében felleljük. Sőt, ez idő tájt, a hazai kapitalizmus kibontakozása idején a pesti napszámosok a *kaparás* tevékenységében észreveszik a kizsákmányolás célzatát is, és tiltakoznak a munka nélküli jövedelemszerzésnek e fajtája ellen. 1848. április 20-án beadványban fordulnak Pest város tanácsához, s benne helyzetük javítását, a „sujtoló nehézségek” elhárítását kérik. Pontokba foglalt panaszaik 4. tétele így kezdődik: „Vannak oly *Kaparás* név alatt ismeretes egyének, kiknek a felett hogy se országnak sem városnak nem szolgálnak s így a köztársaság kártékony kinövései, a becsületes és szorgalmas magyar napszámosok nyilvános rongálására több nyelveken szóló tehetség adódván, here módon nem dolgoznak, hanem sóházaknál és hajóknál előforduló munkákat átaljában előlünk elfoglalják s minket önkényük szerint fizetnek, holott velünk nem dolgoznak. Esedezünk tehát ezekre nézve Sz. K. Pest városa érdemteljes illető Tisztviselőségét oda utasítani, miszerint az illy *kaparás*-féle munka felvállalókat [!] eltörlení s bármely munka felvállalása [!] alkalmával a vállalókat velünk munkásokkal egyenlő díjjal megelégedésre s velünk együtt dolgozásra szorítani ne felejtse” (Mérei Gyula: Munkásmozgalmak 1848—59. 257).

Lottó. A szót 1838-ból ismerjük (Nyr. 85: 349). De kimutathatjuk korábbirol is. Az újságolvasót rövid közlemény tájékoztatja a „Kis Lottériánál kihúzatni szokott öt szám” játékmenetéről. „A szerentsés sors-tzédula kihúzása módja ebben a játékban igen különös és okos.” A hivatalos értesítés címe: „*Lotto-Játék*” (Hazai Híradó 1828. 19).

Maradósdi és társai. Mikesy Sándor a *maradi*-ról írt szómagyarázatában említi, hogy CzF. a szót még nem ismeri, helyette a *haladó* mintájára annak ellentétéként a *maradó*-t szótározza, s példának a *maradó-párt*-ot idézi (MNY. 51: 227). Megjegyzésünk: a *maradó párt* kifejezést már a reformkorban is használták: „Tudjuk, hogy a *maradó párt* ellenokai itt is, ott is gyengék mindenkor” (Hetényi János: Robot és dözma. Pest, 1845. 174). Mikesy arra is rámutatott, hogy a reformkorban a játékevek (bujósdi, hunyósdi stb.) analógiájára gyakoriak a *-sdi* képzővel alkotott tréfás szóalakulatok (Pais-empl. 356—7). Megemlíthetjük, hogy ezek között a *maradi -sai* végződésű alakja is felbukkan: „Két ujságot jegyeztünk . . . fel, mit hideg idézett elő . . . 2. Sok *maradósdi* haladáspártivá tesz” (Pesti Hirlap 1844. 835).

Megfigyelésünk szerint a politikai pártok megjelölésére alkalmazott *-sdi* képzős kifejezésekben nem mindig érződik tréfás hangulattartalom. Helmecey tudatos magyarrító szándékkal kísérli meg, hogy politikai magatartást *-sdi* végződésű szavakkal nevezzen meg: Peel erős konzervatív parlamentet akar létrehozni: „A nagy kérdés ez: Van e remény konservatív (*jentartósdi*) alsóházhoz?” (Jelenkor 1835. 43); „A M. Chronicle kikel a destructiv (*rontósdi*) nevezet ellen, mellyel a reformereket és radicalokat illetik” (uo. 44). A spanyol politikai életben ekkortájt a mérsékelttel (moderatos) szemben a túlzó demokráciára hajlók (exaltados) vallottak ellentétes elveket (Pallas Nagy Lexikona 6: 580). E forradalmi demokratákat a reformkor politikai nyelvén *jellengösdi* néven emlegették: „Helyzetünk kétségbe esett — írja Madridból egy *jellengösdi*” (Nemzeti Újság 1840. 335); „bizonyos a királyné elismerése; a mérséklett pártiak ohajtják ezt, de nem

a *jellengősdiek* (exaltados)” (Pesti Hirlap 1841. 179). A spanyolországi politikai pártok jegyzékében más *-sdi* képzős alakokkal is találkozunk. De itt a szinte egyszeri olvasatnak minősíthető szavak némi tréfás mesterkéeltséget tükröznek, s ebbe minden bizonnyal belejátszhatott a forráshely hatása: az összeállítás a Darázs (Wespen) című folyóirat közleménye nyomán készült: „Spanyolországban vannak szabadelműek, karlisták, *jellengősdiek*, *mérsékesdiek*, progresszisták, *hátrásdiak*, . . . sarutlanok, *sarusdiak*” (Társal-
kodó 1841. 252).

A *radikális* magyar megfelelőjének melléknévi használatában a *gyökeresdi* járja: „vannak . . . , kivált az úgy nevezett radical (*gyökeresdi*) reformisták között, kik [a pompára] költendő pénzt szegények gyámolítására . . . fordítanak” (Jelenkor 1832. 428); „A *gyökeresdi* — szabadelmű sajtó is [a] béke mellett nyilatkozik” (Nemzeti Újság 1840. 339); „A junta kifejezései e jelentésben rendkívül *gyökeresdi*-szelleműek” (uo. 362) stb. A politikai játék, alakoskodás, színlelés fogalomjelölő szava is részt vesz a játékevek képzésében: A júliusi forradalom évünnepén az elégedetlenek gúnyolódnak a győzelmi pompa láttán: „ez álarczjátékok, kutya- és medveviadalok, szemfényvesztések stb. a politikai harlequinád, *álarczásdi* . . . jelképei e?” (Pesti Hirlap 1841. 538).

Népelem. Gáldi László Vasvári Pál nevének kíséretében említi 1848-ból (Nyr. 72: 155). Kossuth Lajos 1844-ben így használja a kifejezést: „a honoratioroknak nem mint *népelemnek*, hanem a néptől elszakított értelmiségnek, alkotmányos jogokban részesítését, . . . itt amott csak pártolgatjuk” (Viszota: Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal 2: 292).

Piszlicsár. Kiss Lajos a szerb-horvát *pislićár* 'szatócs; kicsinyes ember' átvételeként előforduló magyar *piszlicsár* jelentésfejlődésének útját ebben a két mozzanatban jelöli meg: 'szatócs természetű, kicsinyes ember' → 'kicsinyes emberre jellemző, jelentéktelen, apró-cseprő'. E jelentésváltozatokra a legkorábbi adatot a Nagyszótár cédulanyagában 1881-ből találta (MNY. 53: 472—3). A melléknévi jelentésre jóval előbből idézhetünk szövegpéldát. A reformkor nyelvében előforduló szó tartalma élesen érzékelteti a pejoratív színezetet. A Pesti Divatlap leleplezi a Honderű alakoskodó szerepét a védegyleti törekvésekben, főképp a védegyleti táncvigalommal kapcsolatban. Így ír: Petrichevich Horváth Lázár folyóirata frivol gúnyolódásával bebizonyítja, hogy ellensége a belföldi iparnak, a védegyletnek, a nemzetnek: „Különben — mint már mondók — az illy *piszlicsár* ellenségtől nincs mit tartani, mert íme lelkesebb hölgyeink közül sokan a Honderű daczára is magyar-gyártotta bárson- és selyemben fognak megjelenni nemzeti báljainkban” (Pesti Divatlap 1844. Új évnegyed 24. sz. 171).

Kiss Lajos annak szemléltetésére, hogy a szerb-horvát *pislicár* szó *pisli* tövének szókezdő *p* hangja az osztrák *bissel* 'kicsi, kevés, csepp' szó osztrákos ejtésére utal, 1869-ből hoz fel példát a Nagyszótár gyűjtéséből. A *piszli* szó előfordulására negyedszázaddal korábbi magyar lelőhelyet említhetünk: „a spectabiliseket . . . a legtöbbet érőknek hiszem, vallom és toroktátva hirdetem; mert ha még ezek sem volnának, . . . az a kis *iszli-piszli* alkotmány féle magyar constitutio is — úgy jár vala, mint a tótok ebe, melly . . . dudának elevenen megnyuzatott” (Képek a magyar politikai és törvényhozási életből. Lipese, 1844. 1: 19). Az ikerszó pleonasztikus kapcsolata a *kis* jelzővel a *piszli* szó gyakori használatát feltételezteti. Mintha elhomályosult volna a szó tartalma, és funkciója szinte kizárólagosan arra szolgálna, hogy hangulati elemként vagy nyomósító toldalékként fokozza a *kis* szó jelentését.

Pamfletirodalom. Simonfi János az összetételt 1910-ről keltezi (Nyr. 42: 206). De a szó már megvan Szalay László reformkori nyelvében: „Azok, kik előtt 1790—1792-diki politikai *pamphletirodalmunk* ismeretes, . . . tudják, milly eszmefforrongás szállá meg akkor nálunk is a kedélyeket” (Pesti Hirlap 1844. 843; vö. Szalay: Publicistai dolgozatok. Pest, 1847. 2: 16).

Sajtóvétség. Eddig ismert első adatunk éve: 1835 (Nyr. 78: 421). Az időpontot megjavíthatjuk: „felolvasá a praesidens a fenyítő törvénykönyv illető cikkelyét, mely a jelen esetre (*sajtóvétség*) legkisebb büntetésül 1 hónapi fogságot s 200 franc birságpénzt . . . szab” (Jelenkor 1833. 278).

Sohamozdiság. Széchenyinek beszélőnévként alkotott *Sohamozdi* szavát az 1847-ben írt „Politikai programmtörvények” alapján tartjuk nyilván (Nyr. 72: 158; Nyelvünk a reformkorban 89). Széchenyi azonban a szót már 1831-ben használta: „A mi a fentebbi örökké egy helyt-álló philosophusokat illeti — kiket tán '*Sohamozdinknak*' lehetne nevezni — azok számára írni nem tudok” (Stadium. Szily-kiadás 28). Közszoói előfordulására csak későbből van adatom: te fiatal vagy „s miként látom, azok egyike, kik nem szeretnék egész életükön át egy helyen a *soha-mozdit* játszani.” (Jósika Miklós: Eszther. Pest, 1853. 3: 54). A szónak elvont fogalomká képzett alakjával azonban már 1847-ben találkozunk. Szalay László írja: „Az utasítási rendszer sem a haladással, sem a stabilismussal nem ellenkezik, nem még a legféktelenebb rohanással s a legcsökönösebb *sohamozdisággal* sem” (Pesti Hirlap 1847. 155).

Sport. A SzófSz. szerint előfordulását csak a XIX. század végéről idézhetjük. Valójában szavunk már korábban átkerült nyelvünkbe. Minden közelebbi rámutatás nélkül bukkan fel egy reformkori közhasznú házi-gazdasági kalendáriumban: „Legjelesebb *Sport*-oknak egyike a zsinnegeli horgászat” (A Magyar Házi-Barát. Kassa, 1845. 40).

Strici. Nyelvészeti irodalmunk a 'szeretőjétől kitartott férfi, selyemfiú' jelentésű szónak csak szótári lelőhelyeit ismeri. Elsőnek Kelemen Béla szótározta: KelB³, tolvajnyelvi szótárba Vető—Jenő vette fel 1900-ban (Loványi Gyula: MNy. 48: 215). Szövegkörnyezetben már előbb feltűnik. Kiss József 1874-ben írt bűnügyi regényében részletesen rávilágít a jövevényszó tartalmára: „A lovag kötelessége egész éjjel talpon lenni hölgye mellett, szolgálni neki, táncolni vele, haza kísérni és általában érdekeit szem előtt tartani. »*Strizzi*»-knek hívják ezt a fajtát. Ez az emberiség legelvetemedettebb osztálya” (Szentesi Rudolf: Budapesti rejtelmek 588).

Tanszék. Nedenics Antal a *tanszék* összetételt a feltételezhetően Kossuth Lajos alkotta szavak közé sorolja (Nyr. 31: 446): A politechnikum a Ludovica intézet helyén ugyan kissé távol esnek a város derekától, „mindazáltal némely egyes *tanszékek* ben a városban is működhetnének” (Pesti Hirlap 1843. 516). A valószínűsítés érthető. A fogalmat ez idő tájt a *tanítószék* jelölte. Ez a kifejezés fordul elő a Pesti Hirlap előző évfolyamaiban (pl. 1841. 457; 1842. 260), s a Kossuth-szövegben váratlanul felbukkanó *tanszék* szó azt a látszatot kelthette, hogy a neologizmus szerzője Kossuth. Az összetételt azonban nem köthetjük Kossuth nevéhez. Már 1842-ben a Századunk „Tudomány és *tanszékek*” című cikkében többször találkozunk vele: „néha nem könnyű feladat volt, *tanszékeket* kitűnő egyedekkel betölteni” (89); „Ausztia eddig is a *tanszékek* betöltésében bölcs rendszert követett” (uo.) stb.

Zsoldos Jenő

Ismeretlen szók egy XVIII. századi jegyzetkönyvből. Birtokomban van egy nyolcad ívrét alakú, 104 lapot tartalmazó, félbőrbe kötött jegyzetkönyv, amely a benne található évszámok tanúsága szerint a XVIII. század első feléből származik. A kéziratos könyvecske rengeteg művelődéstörténeti érdekességet tartalmaz: kölcsönügyleti bejegyzéseken, árjegyzékeken, ember- és állatgyógyászati recepteken, a nemi életre vonatkozó tanácsokon, rigmusokon, latin és magyar nyelvű imádságokon, bölcselkedéseken, kora nagyurainak titulussain és egyéb néprajzi, ruházat- és nyelvtörténeti érdekű bejegyzéseken kívül főleg ötvösszakmai tudnivalókat. Ez a könyvecske majd egy évszázaddal később született, mint idősebb testvére, Kecskeméti W. Péternek az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában őrzött azonos tárgyú kéziratos könyve (feldolgozta Ballagi Aladár: Arch. Ért. 3 [1883]: 201—384). Tudományos intézetek illetékes szakemberei érdekesnek és értékesnek tartják e könyvet, és kíváncsiak mondják kiadását, mivel érdekes képet ad a XVIII. század eleji Erdély ötvösszakmai, kulturális és társadalmi életéről. Megítélésem szerint azért érdekesebb Kecskeméti Ötves Péter felfjegyzéseinél, mert ez — a szakmaiakon túl — bőven közöl más irányú ismereteket is.

A feldolgozásra kerülő receptkönyvet Szeli György ötvösmester írta. Az Országos Levéltárban a Gubernium Transylvanicum in Politicis elnevezésű irathalmazból kikerestem az 1750. évi adózást tartalmazó conscriptiót. (Előző és későbbi évekből több ilyen nem találtam, valószínűleg nem is készült rövid időközökben.) Ez összeírás szerint „Georgius Szeli Libertinus Aurifaber” 1748-ban és 1749-ben Fogarason ottani háza, szántója, tehene és égetettszeszfűző üstje után adót fizetett. A könyvben két évszámot találtam: 1729 és 1739. Az elsőt az újabb számozás 6. lapján egy latin szövegű recept alján, ezekkel a befejező szavakkal: „Hoc mihi gratis non apertum ego tamen ut multa praeter hoc gratis vobis exhibeo. Probatum a me Geo. Szeli 1729.” Ez azt bizonyítja, hogy Szeli 1729-ben már embrenyi ember volt, az ötvösmesterség alapos ismeretével rendelkezett, és tapasztalatait szívesen adta át szaktársainak. Az 1739-es dátum az első számozás 53. lapján egy kölcsönügylet bejegyzésénél található. A felsorolt adatok arra engednek következtetni, hogy Szeli György vagy a XVII. század utolsó, vagy a XVIII. század első éveiben született és 1750-ben még élt és dolgozott Fogarason.

E közleményben a könyvben talált néhány ismeretlen szó tőlem eredő megfejtését mutatom be azzal a kéréssel, hogy elbíráltassék ezek helytállósága. Hozzászólást remélek és kérek az alábbi olyan szók jelentése tekintetében is, amelyekkel én nem boldogultam. Kiváló nyelvtudósaink között bizonyára nem egy lesz, aki ezeket meg fogja fejteni.

Munkámat nehezítette, hogy Szeli egyéni titkos írást is alkalmazott könyvében. Több szó csak akkor lett érthetővé, amikor a megfejtett rejt kulcsot (code-ot) alkalmaztam.

Érthetetlen, hogy a játékoságtól eltekintve, mi okból használt ezeknél a közömbös szavaknál titkos írást. Mihalik professzor, a Történeti Múzeum főigazgatóhelyettese kijelentette, hogy hosszú gyakorlatában ez az első eset, hogy egy szakmai kéziratos könyvben titkos írással találkozott.

Megjegyzem, az én munkám nem etimológia, hanem rejtvényfejtés, amihez felkutatom a megfelelő forrásokat, melyeknek segítségével elérhető a kívánt eredmény. Ha a keresett szót megtaláltam, akkor következhet az etimológus munkája, aki a maga szakterületén feldolgozza az eddig ismeretlen szókat.

Szeli I/8: „Vásárra való munka” cím alatt: „*Szturétty, Násztur*, Olá Tő, Gombolyag fejü Simma Tő, Lyukas fejü gombos tő; Olá gyürü; karika, kigjo forma fülbe valo; Arañyas gombok; *Borta*; Szives Srofos gyürük, és Sok félék&.”

A fenti szövegből könnyen megállapítható, hogy e cikkek románok részére készültek. A *násztur* forrása nyilván a román *nasture* 'gomb' (Dăme). A *szturétty* szónak nem

találtam megfelelőjét, de a „Dictionarul Limbii Române Literare Contemporane” című szótárban levő *sturichş* 'bokor' szó alkalmas alapnak látszik a szó megfejtéséhez. A *bokor* szó idevágó jelentését Rómer Flóris (Századok 1887. 412) így magyarázza: „A bokor jelentése pár (ugyanazon neműből kettő). Ezek lényegében kicsi záracskák nyakékek fel erősítésére.” Értelmezése tehát jól illik a vásári holmik közé, mai neve *csatpár*. *Borta* = *Borte*: 'paszomány, szegélydísz, rojt'. L. OklSz. *gallon, galon*: 'limbus, tresse, borte, gallone'. Vö. Századok 1906: 205 gallon és Nytsz *pártáz* 'pártával díszít'. A pártá többek között fejdísz is jelent, ismerünk pártáövet is, de itt most nem ezekről van szó, hanem paszomány, szegélydísz, rojt (többnyire arany vagy ezüst szálakból). L. még Baróti Szabó Dávid: Kisded Szótár 1722. *pártá, párkány* szókat.

Szeli I/3 és 4: „Ötvösnek valo Miszerek” cím alatt felsorolt eszközök között található: „*Ricsalyok, Clámbor, Czengyel*, (kő alá Gyűrűbe).”

E szavak megfejtésében segítségemre volt az ismeretlen szerzőjű, nyomtatásban 1716-ban megjelent „Az ötves mesterségről való vetélkedés” (megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban 320 064 katalógusszám alatt). E verses mű 105. versszakában fordul elő a *ricsaly*, így: „*vasrítsal*”, a 117. strófában pedig a *clámbor*, így: „*Klámbornak és vágóknak egy egy iskátulya kell.*” A 138. strófában a mester elmondja az inasnak, hogy milyen eszközöket tud egyedül elkészíteni. „*Kupersált, porisperselyt tsinálj, s tégelt és kasztétát és fűtő ritsdlokat, tsinálj rézczirkalmot és rézczoricánokat, lapos gyertya-tartót.*”

Ha a „*Vetélkedés*”-ből idézett *kupersált, ritsál* és *klámbor* szókat elemezzük, közelebb jutunk a Szeli-féle *ricsaly* és *clámbor* megfejtéséhez. *Kupersált* = *kuper* (*Kupfer*) 'réz', és *sál* (*Schale*) 'csésze', azaz együtt 'rézedény, rézüst'. A *fűtő ritsál* második tagjában *rit* = *Fritt* és *sál* = *Schale*. A *fritt* szó jobb megértéséhez szolgál Frecskay Mesterségek Szótára: „*fritten, porzsolni, vagy erhitzen, megfűteni* (vagyis addig fűteni, amíg megömlöd, beginnende Schmelzung)” (325). L. még *Frittrohr* 'fűtőcső (rádiólámpa)'. A *ricsaly* jelentése ezek szerint 'fűtőtégely'. Mindkét edényt még ma is használják az ötvösök, az előbbi: a rézüstöt a kész ezüstmű fehérítésénél, az utóbbit: a fűtőtégelyt a zománc megömlesztésénél. A *klámbor* magyarázatára jobb híján a következő ötletet vetem fel: *klein* + *Bohr(er)*, és jelentése 'fúrócska, kis fúró' volna. A *Vetélkedés* 117. versszakában vágókkal együtt említi, kicsiségére utal, hogy számára iskátulya elegendő.

A *czengyel* szó megfejtéséhez támpontul csak Szeli hozzáfűzött megjegyzése szolgál: „*kő alá Gyűrűbe*”. Én az úgynevezett *cárgli*-ra (németül *Zarge*) gondolok, vagyis magyarul *kőfoglat*-ra. Ennek helyességét megerősíteni látszik Gombocz—Melich EtSz. 640. lapon talált *czengellő* és Nyr. 24: 103 ugyancsak „*cengellő* = fogó, német zängeln, zängen: mit der Zange fassen”. Összegezve: *czengyel*: *czengellő* '(kő)foglat'. Megoldásra vár a *mora* szó. Ez utóbbi értelmének megvilágítására idézem Szelinek a II/14. lapon íevő szövegét: „*Ebrius ut non fias*. Kecskének Sült tüdejét egyed és meg nem itasodol. *ismét* ha eczetetis [!] közbe közbe iszol; vagy *Morát*”.

Bányai Zsigmond

Adalék az „egri név”-hez. Bakos Józsefnek az „egri név”-ről írt igen alapos és gazdag anyagot feldolgozó szólástanulmányához (Nyr. 86: 215—21) szeretnék közölni egy adatot, amely nemcsak mennyiségi, hanem talán minőségi tekintetben is érdekesen egészítheti ki a dolgozat gondolatmenetét és megállapításait.

A szerző három adatot is idéz Csokonaiból a szólás egyik fajta változatára: „*Nyertetek egri nevet...*”; „...örök egri nevet...nyertek”; „*Ki nyér egri nevet...*”

Csokonainak egy nem régen „előásott” — újra fölfedezett — versében (l. Juhász Géza: Mikor vált Csokonai anekdota-hőssé? Alföld 13 [1962]: 93—7), legátuskori kar-

cagi szánkózását elbeszélő mulatságos költeményében szintén megvan a szólás egyik változata.

Hát öszve üt egy nagy rög a' szánka talppal
 'S a' szánka a' Notér Ur házának talpal.
 Előbb mint egy laptát a' szánról fel ejtett,
 Azután le ejtett, s a' földönn felejtett ...
 Elnyargalt a' Szánjok! tán egyik sem látta,
 Hogy oda közzülök már egy madár-látta.

Haza jöttem 's ittam rá kardszagi Egrit,
 Hogy illy figurásan *nyertem el az egrit*.

Itt a szólás szokásos jelzős szerkezetéből („egri név”) csak a jelző szerepel, mintegy tapadással magába szíva a szintagma második tagját. Egyben jól igazolja Bakos megállapítását, hogy: „... a szólás jelentéstartalma egységben jelentkezik tudatunkban, s ezekkel a szinonimákkal egyenlő értékű jelentést hordoz: *hős, vitéz, bátor, kitartó* stb. ... A szólás névszói és igei elemei (*egri, név, felüt, kívív, elnyer*) ugyanis a jelentéstani egységet alkotó kapcsolatban a teljes szólás jelentéséből beléjük sugárzó átvitt jelentést is hordozzák, a szavakon ugyanis a szólás egységében együttesen ment végbe jelentésváltozás.” Éppen ezért érthető a szólás akkor is, ha történetesen — mint a Csokonaiból idézett példában is (verstechnikai okokból?) elmarad egyik szokásos névszói eleme. Ilyen „hiányos” szerkezetű változatra, amelyben csak az egyik névszói elem — az *egri* — van meg, Bakos gazdag anyagában nincs példa; ezért tartom érdekesnek idézését.

Szilágyi Ferenc

Elekfi László: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. Nyelv-tudományi értekezések 31. (1962.) 112 lap

A tanulmány 12 fejezete négy kérdés köré csoportosul: 1. A hanglejtés mivolta és vizsgálata (1—3. fej., 1—27), 2. A kísérletek menete (4—7. fej., 28—39), 3. Az eszköz-fonetikai módszerek tanulságai (8—10. fej., 50—77), 4. Hanglejtésábrák készítése (11—12. fej., 78—9).

1. Az első rész a hanglejtés mondattani szerepét, a hanglejtés és hangsúly összefüggését, valamint a hanglejtésvizsgálat módszerét tárgyalja.

A hanglejtés kettős mondattani szerepet tölt be: egy közvetlen és egy közvetett szerepet. **Közvetlen**, önálló megnyilvánulása a mondathanglejtés: a különböző funkciójú mondatok és főbb mondatszakaszok jellegzetes „dallama”. A mondathanglejtés vizsgálata irányulhat egy-egy nyelv tipikus hanglejtésformáinak (mint *langue-jelenség*-nek) feldolgozására, egyedi, konkrét mondatok hanglejtésének (mint *parole-jelenség*-nek) elemzésére és a beszélők hanglejtéssajátóságaival egyének jellemére (lélektani célú hanglejtésvizsgálat). A hanglejtés **közvetett** módon a hangsúly egyik alkotóelemeként szerepel; részt vesz a hangsúlybenyomás létrejöttében, vagy módosítólag hat rá.

A hanglejtés közvetett szerepe vezet át a hanglejtés és hangsúly kapcsolatához és e kapcsolatból adódó terminológiai problémákhoz. A hangerő és hangmagasság változását érezzük lényegében hangsúlynak. Mivel e két tényező változása igen gyakran párhuzamos egymással, sőt helyettesíti is egymást, egyiket a másiktól függetleníteni igen nehéz. A tudományos terminológia sem egyértelmű a hangerő és hangmagasság változásainak jelölésében. A szerző Hegedűs Lajos terminológiája mellett dönt: a hangsúly magában foglalja a magasság és az erő fokozását, a nyomaték jelentkezésében hiányzik a hangmagasság fokozása. Úgy látja a szerző, hogy hangsúly és nyomaték között „a hangmagasság belejátszása vagy bele nem játszása szempontjából érdemes különbséget tenni”. Említi azt a felfogást, mely szerint az angol hangsúly lényege a hangmagasság változása. Nem említi azonban D. L. Bolingert, aki ennek a nézetnek legavatottabb képviselője. Egy évvel Mol és Uhlenbeck cikke előtt (amelyre a szerző hivatkozik) megjelent „Intersections of Stress and Intonation” (Word 11: 1955. 195) című írásában veti fel a problémát, amelyet az 1958-ban megjelent „A Theory of Pitch Accent in English” (Word 14: 1958. 109) című cikkében fejt ki bővebben, kísérletei alapján. Az angol szakirodalomban általánosan használt *stress* terminus helyett a hangsúly jelölésére — annak a hangmagassággal való szoros egybefonódására célozva — Bolinger a *pitch-accent* kifejezést vezette be.

A zenében elmosódik a hangsúly és nyomaték fogalma közötti különbség: csak nyomatékkal van dolgunk, s ezt egyértelmű szóhasználattal hangsúlynak nevezzük. A zenében a hangsúly azzal a kiemelési móddal azonos, amelyet a szerző Hegedűs után nyomatéknak nevez.

A hanglejtésvizsgálat módszerének kérdésében a szerző — helyesen — a fonometria módszeréből indul ki: a munka első fázisa a szubjektív lehallgatás és lejegyzés, mégpedig legalább két személy bevonásával, ezt követi a műszeres mérés, majd a szubjektív és objektív úton elért eredmények egybevetése, a statisztikai számítások és végül

a típusok megállapítása. A fonometriának azt a gyakorlatát, hogy a nyelvi szöveget legkisebb elemeire bontja és vizsgálatát az egyes beszédhangokon belül végbemenő hangmagasság-változások megfigyelésével kezdi, nem követi a szerző. A szótaghanglejtés önálló vizsgálatát a magyar nyelvben szintén nem tartja érdemesnek, mivel ez a mondat-, illetve szólamhanglejtésnek van alávetve. Ezzel szemben jelentékeny szerepet tulajdonít a szótaghanglejtésnek, mint a hangsúly kísérlő jelenségének, színező elemének (erről bővebben beszél a 3. részben). Utal a hangsúly minőségének jelentésmegkülönböztető szerepére bizonyos szavak esetében (*csak, de, egy*).

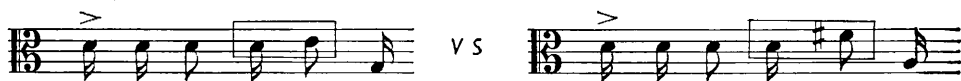
2. A második rész egy másfél perc hosszúságú moldvai csángó szöveg lehallgatásának és lejegyzésének menetét és a lejegyzés eredményét, tanulságait tárgyalja részletesen. A szöveget hat ember hallgatta meg, először egyfolytában, ismétlés és megállás nélkül, majd részismétlésekkel. A lejegyzések összehasonlítási egysége az ütem volt: a beszéd szünettől szünetig terjedő szakasza. A hanglejtésirodalomban eddig — tudomásom szerint — csak Ch. F. Hocket tekinti a szünettől szünetig terjedő beszédszakaszt („macrosegment”) a hanglejtés egységének (A Manuel of Phonology. Baltimore, 1955. 44). A szerzők többsége a hangsúlytól hangsúlyig terjedő (a magyar szakirodalomban *szólam* néven ismert) beszédszakaszt tekinti hanglejtésegységnek (vö. Magdics K.: A legutóbbi tíz év hanglejtéskutatásáról. Sajtó alatt). Az összehasonlítás eredményeként 76 ütemből 10 ütem hanglejtését jegyezte le egészen azonos formában a 6 ember (kedvezőbb arányhoz jutott a szerző, amikor egyezés helyett csupán hasonlóságot állapított meg). Érdekes, hogy az azonos formában lejegyzett ütemek hanglejtése az első, főhangsúlyos szótag után hirtelen nagyot lelépő motívum volt. Ebből az következik, hogy a főhangsúlyt követő esés általában jól észlelhető füllel. Nagyobb nehézség mutatkozott az eső és ereszkedő, a lebegő és enyhén emelkedő-ereszkedő formák, valamint az esés különböző fokainak a megkülönböztetése terén. Általában bizonytalanok voltak a lejegyzők a hanglejtés irányának megváltozása esetében. A hat „kísérleti lejegyző alanyon” kívül még hárommal végeztette el a lehallgatást és lejegyzést a szerző. Érdekes módon a három új „alany” lejegyzettadatai nagyobb mértékben egyeztek egymással, mint az előbbi hat „alany” adatai, és az összesített kilenc lejegyzésben több eltérés mutatkozott, mint az első hatban.

3. A harmadik részben a szerző az eszközfonetikai (kimografikus) mérések eredményét egybeveti a szubjektív lehallgatás eredményeivel, és levonja az egybevetésből adódó tanulságokat. Az egybevetés végeredménye: a kilenc egyéni megítélés többségét 73 ütemből 12-ben igazolta a kimért ábra. Az összehasonlítás a következő tanulságokhoz vezetett: a) Fül számára csak az ütem legerősebb pontjai, egy hangon belül pedig a legnagyobb amplitúdójú helyek a döntők. Ezért van az, hogy a lejegyzett dallam lényegesen simább, kevésbé hullámzó vonalú, mint a kimogram. b) A szótag hangzós elemét megelőző zöngé („előkészítő zöngé”) hangmenetét a fül általában nem veszi tudomásul. Az előkészítő zöngé mélyebb a magánhangzó zöngéjénél, mintegy „nekiemelkedik” a szótag. c) A hangsúlyos szótagokon belül a hangmagasságváltozás több mozzanatát érzékeli a fül, mint a hangsúlytalan szótagokon belül (pl. a hirtelen esés utáni enyhe ereszkedést). d) Egy-egy ütemvégi mássalhangzóban történő hangmagasság-emelkedést (amit a kimogram mutat) a fül nem vesz észre, ellenben a következő ütemkezdetet magasabb szinten érzékeli, mint amilyen a valóságban van. A szerző ezt a jelenséget a zenei anticipációhoz, dallamelőlegezéshez hasonlítja, amikor „a dallam előrevetít egy olyan állapotot, mely funkcionálisan csak később, hangsúlyos helyen lép életbe”. e) Az emelkedő-ereszkedő dallammenetet a fül esőnek, alig ereszkedőnek, vagy lebegőnek érzékeli. f) A hangsúlyos szótagok a kimogramokon rendszerint emelkedő dallamvonalat mutatnak. A fül nem érzékeli ezt az emelkedést, ezzel szemben magasabb szintet tulajdonít az ütem

csúcsának az előző ütem csúcsánál, holott valójában egy szinten van a két csúcs. Tehát az emelkedő szótaghanglejtésnek jelentős szerepe van a magyar hangsúlyozásban. Mondat-tani szerepe: kissé kiemeli a vele kezdődő ütemet, de nem zárja le a mondatot, hanem befejezetlenséget éreztet és egyúttal barátságosan elbeszélő hangulatot áraszt (szemben a vezényszavak befejezettséget kifejező eső dallamával).

Hogy a szubjektív lejegyzés milyen mértékben és milyen részletekig egyezik a mérés útján nyert ábrákkal, az a lejegyzők „típusától” is függ: milyen halláslélektani típust képviselnek: nagyvonalúan vagy részletezően hallók, a hangsúlyos vagy a hangsúlytalan helyek iránt fogékonyak-e inkább? A szerző ilyen szempontból jellemzést ad minden egyénről, aki részt vett a szubjektív lehallgatásban és lejegyzésben.

4. A negyedik rész a hanglejtés szubjektív lejegyzési, jelölési módjait tárgyalja és veszi fontolóra. A sokféle és szinte szerzőnként eltérő ábrázolási mód közül (szavakkal való körülírás, számokkal jelölt fokok, a szöveg elhelyezése a dallam magasságszintjén, szótagonkénti jelölés vonalozás nélkül, vonalrendszeren való jelölés, mondatszakaszonkénti folyamatos vonalak, részletmozzanatok is feltüntető folyamatos vonal), a szerző a nem zenei értelemben vett, Molnár Imre könyvében (A magyar hanglejtés rendszere. Bp. 1954.) alkalmazott „vonalrendszer” mellett dönt, amely a hanglejtést három párhuzamos vízszintes ábrázolja, feltüntetve a beszédhang középvonalát, legmélyebb és legmagasabb pontjait. A szerző a zenei értelemben vett vonalrendszer alkalmazását csak akkor tartja indokoltnak, ha „konkrét mondat egyszeri hangzását akarjuk hallás után pontosan rögzíteni”. Úgy látja, hogy a hanglejtés-ábrázolás útja nem a zenei hangjegy-írás felé vezet, sőt „általában azok a típusok újabbak — írja —, amelyek jobban eltérnek a zenei hangjegyírástól... maga az ötvonalas rendszer is kezd háttérbe szorulni”. Ez utóbbi nézetet cáfolni látszik az a tény, hogy a hanglejtésirodalomban eddig az egyik legátfogóbb, egy nyelvre vonatkozó hanglejtéstanulmány: J. Buning és C. H. Van Schooneveld az orosz nyelv hanglejtésformáit feldolgozó könyve (The Sentence Intonation of Contemporary Standard Russian As a Linguistic Structure. 's-Gravenhage 1960.) a leg-szorosabb értelemben vett zenei kottaírást alkalmazza, kulccsal, sőt — ami természetesen vita tárgya lehet — tonalitás és zenei értelemben vett moduláció (hangnemesere) jelölésével, valamint az a tény, hogy O. von Essen, aki 1956-ban (Grundzüge der hochdeutschen Satzintonation. Ratingen -Düsseldorf) a hanglejtést egyetlen vonal fölött — mint relatíve állandó szinthez viszonyítva — jelölte, 1961-ben a kaliforniai Stanford egyetemen az amerikai angol hanglejtésről készített cikkében (Über die melodische Struktur des Ausspruchs im amerikanischen Englisch. ZPhon. 14: 1961. 105) már zenei értelemben vett vonalrendszert használt. Hogy a zenei kottaábrázolás nemcsak konkrét egyedi esetekben indokolt, arra vonatkozóan a Fónagy Ivánnal közösen készülő, a magyar köznyelvi hanglejtésformákat feldolgozó tanulmányunk anyagából egyetlen példát szeretnék felhozni: a csodálkozást kifejező kiegészítendő ismételt kérdés (Hova lett a fésű?) a dallam nagy szekund fellépésében (és visszafogott „subito” jellegében) különbözik a kiegészítendő ismételt kérdés normatív formájától (Hova lett a fésű?). ahol a „fésű” szó első szótagja nagy tercet lép fel:

Zenei kottaábrázolás nélkül az ilyenfajta, igen gyakori és rendszerint a típusalkotás szempontjából sem közömbös dallami eltérések észlelése lehetetlen volna.

Elekfi László tanulmánya egészében hasznos gyakorlati segítséget nyújt a beszéd-dallam kutatói számára. Lehallgatási, lejegyzési és eszközfonetikai kísérletei, ezek egybevetése és eredményeinek leszűrése számos olyan problémára hívja fel a figyelmet és sok olyan — hosszú, részletező munka alapján leszűrűt — tanulságot nyújt át készen, amelynek személyes megszerzése és megfigyelése — amint látjuk — nem kevés időt és részletmunkát igényel.

Magdics Klára

R. A. Budagov: Проблемы изучения романских литературных языков.
Издательство московского университета. Москва, 1961. 37+3 lap

Az ismert szovjet romanistának, R. A. Budagovnak kis füzetje a nyelvtudomány egyik meglehetősen fiatal ágának, az irodalmi nyelv történetének vitás kérdéseivel foglalkozik. A kérdések felvetését és tisztázásával való próbálkozását az újlatin irodalmi nyelvek történetének tanulmányozása alapján végzi el.¹ Elméleti következtetései közül azonban nem egy értékes hozzájárulás az irodalmi nyelvek általános elméletének és módszertanának kikristályosításához. Az ismertetésben is elsősorban ezeket az általánosabb érvényű gondolatokat helyezük előtérbe.

1. Az első fejezet (3—7) az irodalmi nyelv fogalmáról és a nyelvtudományban elfoglalt helyéről szól. Ennek bevezetőjeként az irodalmi nyelvek kutatásának rövid történetét olvashatjuk.

A kérdés történetének felvázolásában a szerző főleg azt kutatja, hogy a modern nyelvtudományban az irodalmi nyelvek tanulmányozása iránti érdeklődés miért jelentkezett viszonylag későn. Ennek fő okát abban látja, hogy az újgrammatikusok és később még F. de Saussure is az irodalmi nyelvben csak mesterséges, kidolgozott és nem történelmi jelenséget láttak, szembeállították a nyelv természetes fejlődésével, és így az irodalmi nyelv kívül maradt a nyelvészeti kutatások körén. Ennek kifejtése után felvázolja az irodalmi nyelv történetével foglalkozó nyelvtudományi ágak a kifejlődését. Beszél itt a Vossler-iskola tevékenységéről és hibás szemléletéről (a nyelvet egyéni alkotás termékének tekintették), a húszas évek orosz filológusainak idevágó kutatásairól és eredményeiről, a prágai iskola téziseiről, a szovjet nyelvészek (Sceserba, Vinogradov, Vinokur, Jakubinszkij, Zsirmunszkij) jelentős munkájáról és az irodalmi nyelv tanulmányozásának jelentőségéről.

A kérdés történetének a kifejtése során a szerző nem feledkezik meg a XIX. század előtti filológiáról sem. Mint érdekességet állapítja meg, hogy a nyelvek tanulmányozását nyelvtudománnyá érlelő történeti szempont egy ideig nem kedvezett az irodalmi nyelv kutatásának, ezzel szemben a historizmust nem ismerő filológia, elsősorban a reneszánsz korának írói és grammatikusai különös figyelemben részesítették az irodalmi nyelvet és normáit.

Az irodalmi nyelvek tanulmányozása — állapítja meg összegezőként a szerző — jelenleg meglehetősen nagy népszerűségnek örvend. Hangsúlyozza azonban azt is, hogy nehézség fakad a sok vitás, még nem tisztázott problémából. Ezek közül a legfontosabbak magának az irodalmi nyelv fogalmának eltérő, néha homlokegyenest ellenkező értelmezésével függnek össze. Éppen ezért már itt az első fejezetben röviden kifejti véleményét az irodalmi nyelv fogalmáról.

¹ Nemrég román nyelvű fordításban is megjelent: Problemele studierii limbilor literare romanice. Traducere de G. Mihăilă, prefață și note de B. Cazacu. București, 1962.

Szerinte az irodalmi nyelv az össznépi nyelvnek normatív jellegű és kiművelt változata. Nagyon megszívlelendők azok a következtetések, amelyeket a jelzett meghatározásból von el. Két mozzanatot hangsúlyoz: 1. magának a változatnak történetileg változó jellegét, 2. a normák megszilárdulásának viszonylagos jellegét. A következő fejezetek éppen ennek a két következtetésnek az érvényét igazolják.

2. A második fejezet (7—14) az irodalmi nyelvek történetének egyik legtöbbet vitatott kérdését tárgyalja: az egyes újlatin irodalmi nyelvek kialakulásának idejét. Az eddig elhangzott sokféle vélemény közül a szerző nem ért egyet azokkal, amelyek az irodalmi nyelvek kezdetét az írásbeliség kialakulását is megelőző időszak népköltészetétől vagy az első szörványemlékektől vagy csak a nemzeti nyelvek létrejöttétől számítják. E nézetek cáfolataként véleményét elsősorban arra a valóban helyes gondolatra építi, hogy az irodalmi nyelv kronológiáját nem abszolút, hanem viszonylagos (a vizsgált korszak társadalmának nyelvi igényeihez, az akkori nyelvállapothoz és normatörekvésekhöz viszonyított) értékekben kell szemlélünk.

Az irodalmi nyelv lényegéhez tartozó két jellegzetességnek: a kidolgozottságnak, csiszoltságnak és a normatív jellegnek (pontosabban az írásbeliséget feltételező normatív jellegnek) a megléte nélkül nincs irodalmi nyelv. De ezek megítélésében óvatosan és az irodalmi nyelv történelmi jellegének szem előtt tartásával kell eljárunk. Példaként a francia *Chanson de Roland* és a spanyol *Cantar de mio Cid* nyelvét elemzi. Mindkettőről megállapítja, hogy megfigyelhető bennük bizonyos normák érvényesülése, és mindkettő kidolgozott, csiszolt nyelvű alkotás. Igaz, a normák érvényesülésében sok az ingadozás, s a nyelvi csiszoltság sem olyan fokú, mint a későbbi évszázadok irodalmi alkotásaiban. Mindebből azonban nem következik az — hangsúlyozza Budagov —, hogy a szóban forgó két munka — amint több szakember is állította — ne volna irodalmi nyelven írva.

3. A következő fejezetben (14—24) egy többrétű problémát, az irodalmi nyelv és az össznépi nyelv viszonyát boncolgatja. Ebből a nagy és igen figyelemre méltó módon tárgyalt kérdéskörből — mellőzve a sajátosan romanisztikai vonatkozásokat — több gondolatot is kiemelhetünk. Így például azt, hogy elkülönítendőnek — és egyben fontosabbnak — tartja az irodalmi nyelv és össznépi nyelv viszonyát az irodalmi nyelvnek a nyelvjárással való kapcsolatától. Érdekes továbbá az is, ahogyan az irodalmi nyelv és az össznépi nyelv viszonyának megfelelően a nyelvtörténet, történeti nyelvtan és az irodalmi nyelv történetének kapcsolatát tárgyalja. Példákkal igazolja azt, hogy az egyes nyelvtörténeti munkákban ezeknek a diszciplináknak a részaránya nagyon eltérő, sőt az ilyen munkák egyik-másik nyelvtörténeti ágának a meglétében vagy hiányában is különböznek egymástól. Mindennek az az oka — állítja a szerző —, hogy az irodalmi nyelv és az össznépi nyelv fogalma nincs kellőképpen körülhatárolva és elkülönítve. Budagov szerint a nyelvtörténet tág körű kategória. Ide tartozik a történeti nyelvtan és az irodalmi nyelv története is.

4. Az utolsó fejezet (24—37) témája az irodalmi nyelv és a szépirodalmi művek nyelvének sokat vitatott és sokféleképpen értelmezett viszonya. Az összefüggés lényegéről a szerző azt vallja, hogy a két kategória egymással ugyan szorosan összefügg, de mégsem azonosítható. Ezek után részletezi azokat a vonásokat, amelyek megkülönböztetik a kettőt egymástól. A szépirodalmi nyelv egyik megkülönböztető értékű vonását abban látja, hogy sok benne az egyéni nyelvi forma. Az „egyéni” értelmezésében természetesen szemben áll Vossler és Spitzer idevágó véleményével. Különbséget lát a kettő között abban is, hogy a szépirodalmi nyelv közlő funkciójához esztétikai funkció is társul. Elismeri persze azt is, hogy az irodalmi nyelv mindennapi használatában is lehetséges

bizonyos fokú esztétikai hatásra való törekvés. Ennek azonban nincs meg az a sajátos jelentősége és funkciója, mint a szépirodalmi művek nyelvében. A kettő közötti különbséget és kapcsolatot a nyelvi stílusokkal való összefüggésben is szemléli. Egy nyelven belül több nyelvi stílus van. Ezek szerint négyfélék. Egyrészt írott és beszélt nyelvi, másrészt pedig tudományos és szépirodalmi stílus különíthető el (egymással kereszteződő osztályozásban). Az egyik ilyen stílus a szépirodalmi nyelv. Igaz, teszi hozzá a szerző, a szépirodalmi nyelv mint önálló stílusnem különbözik valamennyi stílustól abban, hogy erősen szintetikus jellegű: magába olvaszt több más stílust. Ennek ellenére azonban mégiscsak egy a többféle stílusnem közül. Ezzel szemben az irodalmi nyelv közvetlenül is — nemcsak a szépirodalmi nyelven keresztül — érintkezik a stílusokkal, magába foglalja őket.

Az irodalmi nyelv és szépirodalmi nyelv közötti kapcsolatot a maga történetiségében is vizsgálja. A kettő kölcsönhatását elengedhetetlen vizsgálódási szempontnak tartja. Kiemeli az írók és a szépirodalmi művek fontosságát az irodalmi nyelv gazdagításában, csiszolásában és a nyelvi különbségek kiegyenlítésében. Hosszasabban értekezik az irodalmi műfajok és az irodalmi nyelv stílusai alakulásának és fejlődésének kapcsolatáról is.

*

Budagov ismertetett könyve az irodalmi nyelv történetének sokféle problémáját érinti. Szívesen olvastunk volna azonban ilyen kitűnő tárgyalási móddal kifejtett egyéb ide kapcsolódó kérdésekről is, mint például az irodalmi nyelv szerkezetének, hatókörének és a rá vonatkozó terminológiának a problémáiról vagy a provinciális irodalmi nyelvek rejtett és szövevényes kérdéseiről.

A szerző legnagyobb érdemének azt tekinthetjük, hogy az irodalmi nyelv vizsgálatában a historizmus fontosságát hangsúlyozza. A történetiség, mint szempont, áthatja a könyv egészét. Mindezt azért teszi, hogy az irodalmi nyelvben ne csak a fejlődés eredményét, hanem magát a fejlődést is lássuk. A fejlődés tanulmányozása — állítja a szerző — egyúttal az irodalmi nyelv társadalmi és nyelvtudományi jelentőségének állandó növekedését is jelenti, és így Budagov munkája arról is meggyőz, hogy milyen fontos helyet kell elfoglalnia a nyelvészeti stúdiumok körében az irodalmi nyelv történetének. Könyve másik nagy érdemét abban látjuk, hogy a romanisztikai vizsgálódások körén túl és az újlatin irodalmi nyelvekre vonatkozó eredményeket is meghaladóan sok szemponttal gazdagította az irodalmi nyelvek általános elméletét és módszertanát.

Szabó Zoltán

Kovalovszky Miklós: Emlékezések Ady Endréről. I. kötet. 1961.
Akadémiai Kiadó. 659 lap

Ez a tekintélyes gyűjtemény első kötete azoknak az Ady-dokumentumoknak amelyeket kétszáznál több még élő Ady-kortárs a szerkesztőnek rendelkezésére bocsátott. Legnagyobb részt visszaemlékezések. A szerkesztő hosszú évek kitartó munkájával, sokszor izgalmas nyomkereséssel talált rá egy-egy személyre, aki Adyról kisebb-nagyobb jelentőségű közlést tett, vagy levelekre s egyéb írott „forrásokra”, amelyek a költő életének és művének részleteit világítják meg.

Minden filológus tudja, hogy a visszaemlékezések milyen csábító alkalmait tartogattják a valóság megszépítő vagy elcsúfító átfestésének. Kovalovszky az átszínezés minden kísérletét azonnal észreveszi, s a tudós kutató körültekintésével rekonstruálja a színezetlen igazságot. Ebben van a gyűjtemény egyik nagy értéke. Tiszteletre méltó

aprólékossággal kutatja fel egy-egy vallomás hitelének minden oldalát, s az olvasót sosem hagyja kétségben a forrás értékéről.

Ez a kötet a költő családjának múltját s Ady gyermek- és diákkorát öleli fel. Bennünket most a kötet gazdag „szerelésénél” (fényképek, hasonmások, leszármazási táblázatok, térképek, mutatók) jobban érdekelnék azok a nyomok, amelyek a kor, az élet és a mű szerves kapcsolatának szövevényében a költő nyelvi és stílusörökségéről az eddigi kutatásoknál többet árulnak el. Az akkori életnek jellegzetes környezetrajza bontakozik ki a forrásokból, s e kötet sok vonással gazdagítja, illetőleg megerősíti ismereteinket a szülőföldnek, a tanulóéveknek s emberviláguknak számtalan alakító hatásáról. Ezt bizonyítja a művek keletkezésére vagy egyes motívumaira utaló sok részlet.

Érminszen a maga szokásaival, hiedelmeivel, babonáival, meséivel és dalaival a magyar életnek nemcsak jelképe a költő számára, hanem elsőrendű nyelvi anyagforrása is. Megtudjuk, hogy Pásztor Ida — a költő színésznő nagynénje — meséivel, történeteivel mennyire táplálta képzeletét (86). Némileg megkapjuk a magyarázatát Ady nagy feszült-ségű stílusának az apja igen jellegzetes, talányos észjárásáról és beszédmodoráról szóló visszaemlékezésekben. Oláh Gábor — Ady édesapjáról írva — ezeket mondja: „... a beszédje kihagyásos, ugrásos, néha zavaros; fölteszi, hogy mindenki ismerős az ő magán-ügyeivel, s előttem is úgy, rá célozgatva beszél róluk, mint a feleségével. Az öreg Ady eszejárásának ez a különossége megvolt a költő fiúban is, művészi fokra emelten. Ady Endre, ha hosszasan beszélhetett vele az ember, sokszor mondott olyan elejtett szavakat, amelyeknek biztosan megvolt a kapcsolatuk a témával, de amelyeket csak ő tudott, vagy a teljesen beavatott. Költészetében ez a gondolkozásbeli sajátság a nagy, távoli helyek játékos áthidalását hozta művészi eredményül és modorul; sok homályos sorának, kifejezésének ez az apai szellemi örökség a magyarázata” (114). Egyik iskolatársa, Somogyi Endre is erről vall, amikor a költő meg nem alkuvó, kemény magatartásáról szól: apjától eredt „lényének s ... kifejezőmódjának rapszodikussága” (118). Ady szavainak szokatlan súlya kap magyarázatot abban, hogy — apjához hasonlóan — úgy „rakja a szavakat”, hogy tanácsos volt odafigyelni, ha meg akarták érteni (121). „Furfangos észjárású ember — írja Ady Lőrincről Csighy Sándor lelkész —, aki nem az elején, hanem a közepén kezdi a dolgot, ott, ahol gondolatait előző nap félbeszakította. Aki hallgatta, nem tudta elképzelni, hogy mi ennek az eleje” (213).

A költői temperamentum — amely ugyancsak az apai alkotórövidségének része — titkaira is rá-rávilágít egy-egy ilyenféle megjegyzés: „Rendkívül kedves, nyájas, szelíd, szerény, megnyerő és lebilincselő modorú tudott lenni, ha akart ... De több társával szemben nem volt ilyen, sőt kötekedő, gúnyolódó természetűnek mutatkozott” (273).

A szülői nyelvi örökségén, beszédbeli jellegzetességén kívül figyelemre méltó adalékokat kapunk arra is, hogy a költő miféle útravalót kapott az iskolai irodalmi és nyelvi stúdiumokban. A nagykarolyi gimnázium IV. osztályában például az „irálytan” általános törvényeiből kapott eligazítást: a szemléletesség és élenkség, a szóképek és alakzatok, a hangsúlyos és időmértékes versritmus szabályaiban tájékozódott. Bár — ahogy Kovalovszky mondja — szinte csak azért tanulta meg a stilisztika akkor oktatott szabályait, hogy később alaposan felforgassa őket, ebből a korából van egy olyan adatunk is, amely a nyelvi jelkészlet tudatos búvárát árulja el benne: Petri Mór szerint Zilahon az V. osztályban Ady volt a legszorgalmasabb és a legkiválóbb a tájszavak gyűjtésében (318). Ezt az erőteljes nyelvi érdeklődését Ady Lajos, Révész, Bölöni is említi. Nagy érdeklődéssel forgatta a magyar nyelvészeti könyveket és folyóiratokat, elsősorban a Magyar Nyelvort. Írói eszközeinek a nyelvben lelhető tárházát tudatosan gazdagította, több nyelvi jegyzetet is írt a Nyugatba. Érdeklődése anyanyelvünk iránt — mint a költő szerszáma iránt — szenvedélyes vallomásából is ismeretes: „... e nyelv az enyém, művészi és politizáló szerszámom, ... a nyelv ... élet és szentség, sőt istenség” (322).

Ezt a tiszteletteljes magatartást anyanyelve iránt azok az irodalmi szövegelmé-nyek is táplálták, amelyekben ugyancsak mint gimnazistának volt része. Bizonyára nem véletlen, hogy az V. osztályban a ballada műfaja állván az irodalmi tanulmányok közép-pontjában, Ady hatásos deklamációval szavalta el A walesi bárdokat társai előtt (398), s éppen a balladák Aranyát csodálta mint nyelvművészt is. Bizonyára nem alaptalanul történt, hogy költészetét több kutatója balladásnak minősítette. Ha Aranyhoz való kapcsolata sohasem volt is egyértelműen elismerő, a nyelvművészt mindenkor csodálta benne. Földessy visszaemlékezései között Adynak Aranyhoz való kapcsolatáról — többek között — ez áll: „... egyszer erős, egész arcán előmlő önérzettel így nyilatkozott előttem: »én és Arany tudunk legjobban magyarul, de neki nem volt bátorsága«” (415).

Hogy a bibliai zsoltárok s a katolikus templom énekei egyaránt nyelvi-művészi élményt adtak számára, azt nemcsak a fennmaradt emlékezések igazolják, hanem maga költői nyelve is, amely ódon-bibliás színeivel és ízeivel költészetének egyik igen erőteljes vonása. Mint „gyakorló legátusnak” módja volt ezen a nyelven református templomok szószékeiről is szólni.

Mint a magyar irodalom nagyjainak szenvedélyes olvasója, indítást adó élményt kapott természetesen Jókai prózájából is. A zilahi évek színházlátogatásai során az azóta feledésbe ment darabok színpadi nyelvének jellemző sajátságai is bizonyára hatottak az ő fogékonyságára. Ugyancsak a zilahi évek keltették fel érdeklődését a régi magyar nyelvnek olyan művészére, mint Mikes Kelemen, akiről ezt írja később: „... ő az, aki megmenti tisztaságát, becsületét a kemény, szegény, de szűz és erős magyar nyelvnek századokra” (550).

Nem lehet kétséges, hogy a nagykárolyi és a zilahi gimnazistaévek irodalmi és nyelvi élményei az érettségi bizonyítvány mellett a legfontosabb szellemi útravalóját adták annak a fiatalembernek, aki nemcsak tudományt szedett fel a kollégiumban, hanem mint az önképzőkör híres ellenzéki vezére kritikusi erejével félelmet keltett ellenfeleiben, aki a szintársulatnak tréfás-szatirikus rigmusokat szállított, s akinek egyre erősödő öntudata a sokféle — jórészt az iskolában szerzett — nyelvi élménnyel is gazda-godott.

Kovalovszky összeállításának egyik nem csekély jelentőségű tanulságaként most tehát világosabban áll előttünk Ady nyelvi forrásainak kérdése. Az erről kialakult képet összefoglalva: a szülőhely erős táji jellegét és az apa beszédtemperamentumát egyaránt megőrző gyermekkori hatásokat főképpen a középiskola felső osztályaiban felgyült irodalmi érdeklődés mellett a kisvárosi életévek számos meghatározó élménye gazdagítja. Így aztán erősen táji, de történelmi elemekkel is átszőtt, színes nyelvi anyag-gal és fejlett tudattal indul el költői-újságírói pályája felé.

Szende Aladár

Tűnődés egy Arany János-ügyön és ennek ürügyén

Az Irodalomtörténeti Közleményeknek 1961. évi 5. száma (65. évf. 630. lap) egy félreértésekkel teli cikkecskét közöl a nyelvkutató és nyelvművelő Arany Jánosról szóló munkámról (Arany János, nyelvünk bűvára és művelője. Bp., 1958. Nyelvőr Füzetek 6. sz.). Akkor mindjárt megírtam és elküldtem válaszat a folyóiratnak. Háromnegyed év múltán visszaküldte a szerkesztőség kéziratomat (saját hibáján kívül ilyen későn), olyan megjegyzésekkel, amelyek nyilvánosan is szót érdemelnek. Immár egy év telt el Tinn Mária szóban forgó kis cikkének megjelenése óta, mégsem időszerűtlen — úgy gondolom — eltűnődni azokon a jelenségeken, amelyek Tinn Mária ismertető írásában és egy kicsit a szerkesztőségnek hozzám intézett levelében is megnyilatkoznak.

1. Először Tinn Mária írásművén tűnődöm. Így kezdődik a cikk: „Ferenczy Géza azt — az egyébként soha kétségbe nem vont — véleményt igazolja, hogy Arany stílusművészetének titka egyrészt a spontán törekvés a választékos írói kifejezésre, másrészt a magyar nyelv tudatos használata.” Ebből azt lehetne gondolni, mintha dolgozatomnak az volna legfőbb célja, hogy Arany stílusművészetének titkait feszegetsem, és végül a Tinn Mária megfogalmazta közhelyet bizonyítsam. Nos, ilyesmiről egy szó sem esik. Ezt a szándékot nemcsak írásomnak a címe hártja el, hanem többször is világosan kifejezem, hogy Aranynak „nyelvészi és nyelvművelői” munkásságát akarom számba venni (3—4. lap és később is: 18. lap); eszem ágában sem volt ez alkalommal, hogy Arany stílusművészetéről szóljak. Még szándékomon kívül sem igazolhatja munkám túlságosan a költőnek „választékos írói kifejezésre” való „spontán törekvés”-ét; „a magyar nyelv tudatos használata” természetesen már valóban kitűnik Arany nyelvkutatói és nyelvművelői tevékenységéből, így erről szóló írásomból is. Aki úgy és annyit foglalkozik a nyelvművelés kérdéseivel, mint ő, az persze tudatosan használja a nyelvet.

Ott kezdődik a félreértés, hogy Tinn Mária — hihetetlennek látszik, de nyilván mégis úgy van — nem tudja, mi a nyelvművelés. A címbeli „nyelvünk bűvára és művelője” kifejezésből a *művelője* valahogy egybemosódott tudatában a *művésze* szóval. Talán „a gyöngébbek kedvéért” így kellett volna szaporítanom a szót: nyelvünk bűvára és nyelvművelője? De hát mindjárt a 3—4. lapon többször is kimondom magyarul: a n y e l v m ű v e l ő Arany. Egyébként A magyar nyelv értelmező szótára így határozza meg a *nyelvművelés*-t: „Az alkalmazott nyelvtudománynak az az ága, amely a nyelvhelyesség elvei alapján, a nyelvi műveltség terjesztésével, a nyelv egészséges fejlődését igyekszik biztosítani.” A szó jelentésének árnyalata: „Az ilyen célú tevékenység, mozgalom.” Ebben az értelemben igyekeztem, amennyire lehet, elhatárolni tárgyamat. Sok nyelvhelyességi kérdés (ez magától értődik) stilisztikai is. De újra hangsúlyozom: Arany stílusművészetével nem kívántam foglalkozni; helyem se volt rá.

Hogy mennyire figyelmetlenül vagy csak úgy felibe-harmadába olvasta az ismertető munkácskám, több megjegyzéséből is kitetszik. Azt állítja, hogy „teljességre” törekedtem „az Aranytól származó, nyelvészettel kapcsolatos adatok számbavételekor”. A II. rész bevezetésében (a 18. lapon) külön megmondom: „Az nem szándékunk, hogy

minden adalékot beleépítsünk ebbe a dolgozatba.” Néhány sorral lejjebb megerősítem: „... nem hordjuk ide az adatok hiánytalan összességét.” Tehát még esetleges dicséretével is mellétalál.

Majd ezzel a megállapításával lep meg: „Az első, bevezetésnek szánt rész Arany és a korabeli magyar nyelv kapcsolatának problémáit tárgyalja, — kissé széteső módon, hat alcímre bontva a fejezetet”. Eszerint a munkának első fő részét (47 lapból a 18.-ig!) bevezetésnek szánom! Ez az I. rész annyira nem „bevezetés” (annak szántam az előtte levő másfél lapot), hogy az Arany-émlékében, 1957. szeptember 4-én a Kossuth Klubban csupán ezt adtam elő. Hogy „kissé széteső módon, hat alcímre” bontom a fejezetet? Anyagom és az áttekinthetőség így kívánta; ha az anyag szinte magától így tagolódik, nem tehetek róla, s nem háborog lelkiismeretem az állítólagos „széteső” szerkezet vádjá miatt. Különben is mit vehet észre a szerkezetből az, aki nem látja vagy hamisan látja az egészet?!

De olvassuk tovább: „Művére általában az jellemző, hogy kevés benne az eredeti gondolat. Ahol csak teheti, idéz: Aranytól, kortársaitól (Szarvas Gábor, Budenz József stb.), ill. a kérdés szakíróitól (Simonyi, Riedl, Gombocz stb.).” Uramfia, az a jámbor óhaj tartott fogva, hogy ebben a kis művecskében — eredeti gondolataimat félretéve — mennél hívebben előadjam: mit tanít Arany János nyelvünkéről. Kertelés nélkül meg is vallom: „... amikor csak lehet, ismertetés helyett tulajdon szavait idézzük. (Ilyen kérdés tárgyalásában szerintünk ez a legmeggyőzőbb módszer.)” (4. lap.) Ma is ezt hiszem. Mégis csak más, ha magának a nagy mesternek hiteles szavait halljuk, mint ha csak jól-rosszul kivonatolgatva saját szavunkat hallatjuk. Néha, nem is igen ritkán oly merészség ragadott el, hogy én, az eredeti gondolatok nélkül szűkölködő bírálgattam, helyreigazítottam Arany Jánosnak egyik-másik nem egészen helytálló véleményét, s ehhez — mint tudományos munkában szokás — más szerzők idézetésével is támogattam a magamét, de Arany Jánosét is.

Ilyen „elismeréssel” fejeződik be az ismertetés: „Ferenczy Géza munkájában jó nyersanyagot találhat mindenki, aki Arany Jánosnak nemcsak nyelvtudósi munkásságával, de — irodalomtörténeti igénnyel — stílusával kíván foglalkozni.” Már megint Arany stílusa! Óva intek mindenkit, aki Arany Jánosnak a stílusával óhaját foglalkozni, ne folyamodjék tanulmányomnak ehhez az úgynevezett jó nyersanyagához, mert keserű csalódás éri; vajmi kevés akad benne Arany János stílusáról. Hadd hangoztassam ismét meg ismét: nem arról szól munkám!

Legalább ennyit föl kellett tárnom Tinn Mária cikkéről (visszaküldött válaszbomban több apróságra is kitértem). A fentiekből, de már dolgozatomnak pusztán címéből és az ismertetésnek egy-két melléje vetett idézetéből is kivilágozhat, hogy Tinn Mária mást ismertet, mint ami előtte volt, s olyan portékát kér tőlem számon, amit nem tettem ki, ezúttal nem is akartam kitenni gyékényemre. A rövidke cikken szinte véges-végig a nem értés vagy a félreértés játszadozott elméjével (mármint abban, amit egyáltalán elolvasott a füzetből). Nos, hát ez az, amit én nem értek. Micsoda kurázsi kell hozzá, hogy valaki olyan munkáról írjon, amelynek még a címét sem értette jól?! Még azt sem igen lehet állítani, hogy valamiféle rosszindulat homályosította el a szerző látását. Azért is teszem szóvá a dolgot, mert elszomorítónak találom ezt a kritikai felelőtlenséget.

S mit szóljunk ahhoz a megállapításhoz, hogy munkámban jó nyersanyagot találhat mindenki, aki Arany János stílusával „irodalomtörténeti igénnyel” (!!) akar foglalkozni? Minthogy engem is izgatnak a stílus kérdései, és könnyen lehet, hogy ha időből és erőmből futja, majd egyszer csakugyan vizsgálódok Arany stílusáról, szégyenkezve megvallom, nem értem ezt a dodonai kijelentést: „irodalomtörténeti igénnyel” kellene foglalkozni Arany János stílusával. Ámde ezzel áttérhetek tünődésemnek második pontjára.

2. Az Irodalomtörténeti Közlemények szerkesztősége nevében a technikai szerkesztő válaszcikkem visszajuttatásakor kísérőiratában közölte velem: „Sajnos pár sor terjedelmű, kizárólag irodalomtörténeti szempontból írott recenzió fölött [über!] nem áll módunkban vitát nyitni. . . . Mindamellett . . . a szerkesztőség jogosultnak vél irodalomtörténeti szempontú bírálatot nyelvtudományi munka felett [über!] (épp ezért egyetért a szóban forgó ismertetés minden lényeges megállapításával), okulás végett mégis továbbította az Ön hozzászólását az érdekelt félnek.” (Arany János bátorított föl rá, hogy az előbbi idézet *fölött és felett* névutója mögé odategyem a németes fogalmazásban ludas *über* elöljárót; Arany ugyanígy járt el A Honból kipécézett hasonló idézeteivel. Vö. füzetem 39. lapjával.) Végül tiszteletre méltó elfogulatlansággal azt javasolja a segédszerkesztő, hogy ha még jónak látom, valamelyik nyelvtudományi folyóiratunkban tegyem közzé észrevételeimet.

Maga a levélíró emelte ki a „kizárólag irodalomtörténeti” kifejezést. S a szerkesztőség egyetért ennek az irodalomtörténeti szempontú recenzióknak „minden lényeges megállapításával”. Ezeket a lényeges megállapításokat fönt mind idéztem; közülük való az is, amely Arany János stílusának „irodalomtörténeti” igényű vizsgálatát emlegeti.

Ezek után valóban kíváncsian kérdezhetjük: Mi egy mű, egy életmű stílusának „irodalomtörténeti” igényű kutatása? Ez talán magasabb rendű igényt jelent a „nyelvészeti” vagy egyéb igényűnél? Még a stilisztikai igényű stíluskutatásnál is? Én eddig úgy véltem, hogy egy költő, egy író stílusának kutatásában az egész életművet minden vonatkozásában ismernünk kell, először is nyelvi, kifejezésbeli jellegzetességében, együtt kell látnunk az íróhoz, az író elődeihez, kortársaihoz, kora társadalmához való viszonyában, egészen az apró részletekig, s ehhez minden idevágó tudománynak, többek közt az irodalomtörténetnek az adatszolgáltatását is föl kell használnunk. Bármennyire szerény vagyok is, nekem nem elég az „irodalomtörténeti” igényű stíluskutatás, még a pusztán nyelvészeti igényű sem, pedig ez többet adhat az előbbinél, hiszen egy költő, írói mű mégiscsak nyelvi alkotás, azért a nyelvészeti kutatás módszereinek több hasznát vehetjük az emlegetett célú vizsgálódásban. Én azt szeretném, ha Arany Jánosnak és más költőnknek stílusát mai értelemben vett stilisztikai igényvel, vagyis a lehető legteljesebb tudományos felszereléssel vizsgálónók.

A szóban levő „félreismeretetés” szerzőjének a stíluskutatást illető furcsa elképzelése nemcsak az ő felfogásának zavarosságát mutatja, hanem — sajnos — némiképp arról is árulkodik, hogy stíluskutatásunk elvi kérdéseiben még sok a tisztáznivaló.

3. Végül megragadom az alkalmat, hogy egy kellemetlen hibát, sőt hibasorozatot kijavítsak. Füzetem 17—18. lapján nem kevesebb mint tizenkilenc sajtóhiba éktelenkedik; jó néhányuk még a mondat értelmét is megzavarja. Magyar Nyelvőr-beli változatában nincsenek meg ezek a hibák, a másfél lapnyi résznek tehát ott olvashatjuk romlatlan szövegét (lásd 1957-i, 81. évfolyamának 401—2. lapját). A rejtélynek, azt hiszem, az a nyitja, hogy a különnyomat készültkor az első hasábkorrektúrának egy rossz lapját tördelték bele tévedésből.

Ferenczy Géza

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából

Felmenő ági rokonok. Özv. Kardos Gézánének a felmenő ági rokonok elnevezését illetően ezeket írhatjuk válaszul:

A felmenő ági rokonok elnevezésében vidékenként meglehetősen nagy az ingadozás, azért más tájról származók gyakran vitatkoznak erről. Czuczor—Fogarasiék magyar szótára 1874-ben megjelent 6. kötetének *ük* szócikke is utal a régi szótáríróknál tapasztal-

ható bizonytalanságra, majd így szól: „Ezen tétovázó jelentéseken a törvényszaki újabb irodalom akként segít, hogy a nagyanyának nagyanyját nevezi *ük*-nek, ily fokozattal: 1. *anya* (mater), 2. *nagyanya* (avia), 3. *ősanya* (proavia azaz nagyanyának anyja), 4. *ősnagyanya* vagy *ük* (abavia), *ükös* (a nagyanyának *ős*anyja — atavia).”

A magyar nyelv értelmező szótárának anyaga alapján ilyen sort állíthatunk össze a mai köz- és irodalmi nyelvre (ami eltér ettől, azt elavultnak vagy nyelvjárásnak kell tekintenünk): 1. *anya*, 2. *nagyanya*, 3. *dédanya*, 4. *szépanya* vagy *ükanya*, 5. *ősanya* (a szépanya előtti női ősök valamelyike). Ugyanez az apai elődök sorrendje (az *apa* szó a megfelelő előtaggal). A *szépanya*, *ükanya*, illetve a *szépapa*, *ükapa* összetétel általában a pontosabban meg nem határozott fokú (távolabbi) *ős*anyát, *ősapát* is jelenti; hasonlóképpen az *ük* szónak rendszerint ez az értelme lehet: 'valakinek távoli (női vagy férfi) őse'.

F. G.

Szerez. Csizsár Józsefné azt kérdezi levelében, honnan ered a *szerez* ige, s helyese-e az adóbevallási ívnek ez a kérdése: „Mikor szerezte?” Az ő véleménye szerint ez olyanfélét jelent, mintha azt kérdezné valaki: „Mikor lopta?” S nem volna-e helyesebb ilyenkor a *szerez* ige helyett a *vásárol*-t használni?

A *szerez* ige ősrégi magyar szó, a finnugor eredetű *szer* főnévnek származéka. Ennek a *szer*-nek régi jelentése: 'rend, sor, rész, szerszám' stb. volt (vö. Magyar Nyelvtörténeti Szótár, Magyar Szófejtő Szótár), még régibb, eredeti jelentése pedig a *szer* névszóigének: 'állati inat fonálnak összesodor; ilyen sodrat'. (Erről a kérdésről az utóbbi években sokat írtak: Nyíri Antal: *Nyelv és Irodalom* 2: 111—3, 117—32; 5.1—6.1: 57—67; K. Sal Éva: *Magyar Nyelv* 54: 546—7; Balázs János: *Magyar Nyelv* 56: 316—22; Pais Dezső: *Magyar Nyelv* 56: 433—40; s nemrég jelent meg nagy tanulmánya: Szer. 1962. (Nyelvtudományi Értekezések. 30. sz.).

A *szer* nagy családjába tartozik a *-szer* (*-szor*, *-ször*) számhatározói rag (*egy s z e r*, *három s z o r*, *öt s z ö r* stb.), a *-szerű* utótagféle képző (például az *idős z e r ű*, *kors z e r ű* szóban), a *szerint* névutó, a *szerte*, *szertelen*, *szerzemény*, *szerzetes*, *szerződik*, *szerződés* stb. származék, a *szerfölött*, *szerszám*, *szertartás* stb. összetétel előtagja; a *fészter* (fészter) utótagja; a *könnyűszerrel*, *szerével*, *szépszerével* határozószó; a nyelvújítás kori *szerény* (Kazinczy Ferenc alkotása), *szerkeszt*, *szerkesztő*, *szerel*, *szerelő*, *szerelvény* stb.; még jó néhány idevalót összekeresgélhetnénk. Szókincsünknek egyik legszaporább tagja az ősi *szer*.

Őn azonban főként a *szerez* származékra, annak is a jelentésére kíváncsi. A *szerez* ige már a régi magyar nyelvben sokfélét jelentett: 'rendel, határoz; teremt; készít; épít; alapít; gyűjt; okoz; alkot (verset, éneket); stb.', a 'lop' jelentéssel azonban nem találkozunk. Csupán erre a hasonló értelemre bukkanunk a *szerzet* szó jelentései között (csak egy adat van rá): 'préda, zsákmány' (Magyar Nyelvtörténeti Szótár). De a Czuczor—Fogarasi-féle magyar szótárnak 1870-ből való 5. kötetében a *szerez* igének többek közt már ezt a jelentését is megtaláljuk: „Tolvajok szépítő nyelvén am. [annyi mint] lop, másoktól elidegenít. *Hol vetted azt a szép csikót? Szereztem. Szerezz, neked is lesz.*” S az Értelmező Szótár szintén följegyzí „tréfás, bizalmas” 'lop' értelemben. A Magyar Tájszótár is tud erről a jelentésről: *elszerez* : 'ellop' (egy adat Heves megyéből).

Ma is él a *szerez* igének 'lop' értelme, de ez semmiképpen sem akadályozza annak, hogy még sok-sok másat jelentsen. Egyik leggyakoribb jelentése éppen az, amit Őn az adóív „Mikor szerezte?” kérdésében kifogásol: 'valamit fáradsággal, munkával a maga tulajdonává tesz'. Tehát nincsen semmi hiba a *szerez* igének ilyen értelmű használatában. Megemlítenék egynéhányat a rengeteg sok kifejezés közül, amelyben szintén nem lopással került tulajdonról van szó: *békét, békességet, becsületet, érdemeket, örömet szerez*; *tudomást szerez valamiről*; *hírt, dicsőséget szerez*; *jó barátokat szerez*; persze *pénzt* is lehet *szerezni*,

mégpedig becsületes urunkával, és még számtalan mást. Hiába próbálgatjuk, ide sehova sem illik bele a *vásárol* a *szerez* helyett.

Érdekes, hogy újra meg újra kísért a *szerez* igének ilyen rossz hírbe keverése. A Rádióújságban olvastunk arról, hogy egy zeneszerző mindig tiltakozik a *zeneszerző* szó ellen, legalábbis magára nem engedi alkalmazni, mert ő — úgymond — nem *szerez*, nem 'lopja' a zenét, hanem *költi, írja*. Ez természetesen merőben hamis fölfogás, hiszen — mint említettük — már a régi magyar nyelvben megvolt a *szerez* igének és származékainak jóra való 'alkot', 'okoz', 'előidéz' jelentése. A Nyelvtörténeti Szótár ezeket a *szerező* utótagú összetételeket sorolja elő: *álomszerző, énekszerző, halálszerző, hírszerző, jószerző, könyvszerző, menyegzőszerző, munkaszerző, pártalkodásoszerző, törvényszerző, versszerző, zsoldárszerző* (van köztük néhány nem „örömszerző” is, de a 'lopás'-hoz egyiknek sincs semmi köze).

A XVI. században élt nagy költőnk, Balassi Bálint is jó értelemben, 'alkot' jelentéstartalommal használja a *szerez* igét hazájától búcsúztakor írott „Ó én édes hazám . . .” kezdetű költeményének utolsó versszakában:

Ti pedig *szerzettem* átkozott sok versek,
Búmnál kik egyebet nekem nem nyertetek,
Tűzben mind fejenként égjete, vesszete,
Mert haszontalanok, jót nem érdemletek.

Az adóív kérdéséhez visszakanyarodva, Petőfitől is idézünk néhány sort, Levél Arany Jánoshoz című költeményéből a *megszerez* igének 'fáradtsággal magáévá tesz' jelentésére:

Házasodom, tudod azt, s tudod azt is, hogy jövedelmet
Dús uradalmam nem hullat zsebeimbe, mióta
Századik édesapám eladá vagy *meg se' szerezte*.

Még igen sok költőnk, írónk használta bátran a *szerez* igét, „becsületes” értelemben.

F. G.

Leölt. Botár Béla fennakadt Győre Imrének Álom című versében a *leölt* igén: „Én is a harcok kényszerét | álmomban leöltöm, | sétálni megyek, szerteszét | a fagyos búzaföldön” (Élet és Irodalom 1962. január 13., 2. szám, 9. lap).

Valóban szokatlan itt az *ölt* igének a *le* igekötővel társulása; van ugyan *leölt* igénk, de az ezt jelenti: 'levarr, öltésekkel megerősít'; '(ruhát) levett' jelentéséről nincs tudomásunk. Már ezért is furcsálljuk ennek az igének itteni használatát. Egy kissé a 'kinyit' jelentésben előforduló *kizár* (ajtót) kifejezésre emlékeztet fonákságában; ez az értelmű *kizár* pedig igazán nem való az irodalmi és köznyelvbe.

Az *ölt* valamely török nyelvből került hozzák még a honfoglalást előtt, s eredeti jelentése ez: 'beleakaszt'; gondoljunk például a *karba öltő kosár*-ra (tulajdonképpen: 'karba [bele]akasztós kosár'); ebből a jelentésből lett az 'összetűz, összekapcsol (akasztós ruhaféléket, palástot)', s ebből fejlődött ez a jelentés: 'magára vesz (ruhát)' (vö. Bárczi Géza: Magyar szófajti szótár). Ezzel a jelentésfejlődéssel semmiképpen sincs összhangban a Győre Imre használta 'levett' értelmű *leölt*; bizonyára a *búzaiföldön* rímeként került a versbe a *leöltöm*. Egyébként maga a költemény szép, de kellemetlenül rontja hangulatát a fából vaskarika-féle szó.

Azt nem mondhatjuk, hogy a *felölt* (ruhát) „kiveszőben van”; a mindennapi beszédben nem használjuk, az igaz, de a választékos stílusban elevenen él. Tehát nem azért

visszatetsző a 'levet' jelentésű *leölt*, mert a *ruhát ölt*, *felölt* kipusztulóban van, hanem azért, mert Győre költői szabadsága itt ellentmond az *ölt* egész jelentésfejlődésének. A költészetben, általában a művészetben sok minden lehetséges, ha annak a merész újnak azon a helyen hitele van; Győre versében ez a *leöltöm* nem eléggé meggyőző, nem is lehet, azért nem tetszik sem Önnek, sem nekünk.

F. G.

-képes. Teleki László néhány *-képes* utótagú összetétel helyességének a kérdésérteti föl levelében: *szavazóképes* vagy *szavazatképes*, *határozóképes* vagy *határozatképes*.

Első *-képes* utótagú összetételeink az 1850-es évekből valók, s a német *-fähig* utótagú összetételek fordításául keletkeztek; 1853-ban bukkan föl a *fizetőképes*, azonkívül éppen a *határozatképes*, 1854-ben a *nyugdíjképes*, *munkaképes* stb.; így szaporodtak lassanként, és megjelent ellentétes párjuk is: a *munkaképtelen* stb. Azelőtt a 'munkaképes' *munkabíró* volt, a 'fegyverképes' *fegyverfogható*, a 'fizetőképes' *fizetni képes* (vö. A magyar nyelvújítás szótárának 168. lapjával). Ha német mintára keletkeztek is ezek a *-képes*, *-képtelen* utótagú összetételek (gondoljunk a *zahlungsfähig*, *zahlungsunfähig*-féle szavakra), már nem lehetünk meg nélkülük, s legfőljebb arról folyhat a vita, hogy a *fizetőképes* : *fizetésképes*, *szavazóképes* : *szavazatképes* közül melyik fajta a helyesebb. Simonyi Zsigmond a század elején még csakis a *fizetőképes*, *fizetőképtelen*, *határozóképes*, *fejlődőképes* típust tartotta jónak, a *fizetésképes*, *fizetésképtelen*-féle összetételek előtagjának *-ás*, *-és* végződésében a német *-ungs*- utánzatát látta. Ez valóban ilyenformán lehet. De ma már az a vélemény kezd kialakulni nyelvművelő irodalmunkban, hogy mind a két típus egyformán kifogástalan. A köztük levő harc sorsát az dönti el, hogy melyik terjed el jobban. Sok esetben az *-ó*, *-ő*-s alakot kiszorította a másik változat; például A magyar nyelv értelmező szótárában már meg sem találjuk a *határozóképes* szót, csak a *határozatképes*-t, nincs benne a *határozóképtelen*, csak a *határozatképtelen*. Azért persze még fölbukkanhat *ó*-s változata is. A *szavazóképes* pedig ma is él szélteiben-hosszában. (Az Értelmező Szótárban nincs meg sem a *szavazóképes*, sem a *szavazatképes* ; csupán a *szavazatképesség* összetételt látjuk a *szavazat* szócikk végén.)

F. G.

Tervteljesítés. Az e szóval kapcsolatos kérdésre Bihari Ernőnének ezeket írjuk feleletül:

A kérdezett szó az alárendelő összetételek közé tartozik, szorosabban: jelöletlen birtokos jelzős összetétel, nyelvünk törvényei szerint egybeírjuk.

Természetesen az efféléket is, mint általában a legtöbb összetett szót, felbonthatjuk, s egyszerű szószerkezetté alakíthatjuk át. A szószerkezet azonban lazább kapcsolat, és ezért mindig különírjuk, s a birtokos jelzős szerkezet második tagját birtokos személyraggal is ellátjuk: a terv(nek a) teljesítése.

Azt, hogy egy mondatban a kérdezett kifejezést egybe kell-e írni vagy külön, az dönti el, hogy az összetett szót vagy a lazább szószerkezetet akarjuk-e használni. Ez hatással van a környező mondatrészek egymáshoz való viszonyára, és fordítva, a mondat szerkezete meghatározza az egyes mondatrészek szerkezetét is. Másként szerkesztjük meg a mondatot, vagyis másként helyezzük el a ragokat, ha az összetett szót, másként, ha a szókapcsolatot alkalmazzuk.

Az idézett mondat: „Üzemünk terv teljesítése (102⁰/₀) eredményes munkáról tesz bizonyosságot” — így helytelen. Ebben az esetben az *üzemünk* szó a birtokos, s ennek birtoka nem csupán a *teljesítés*, hanem az egész *tervteljesítés* kifejezés, mely maga is birtokos szerkezet, pontosabban: összetétel. A *tervteljesítés* -e ragja (Üzemünk *tervteljesítése*) nem a *teljesítés*-nek a *terv*-hez való tartozását, hanem az egész *tervteljesítés*-nek

(tehát mindkettőnek) az *üzem*-hez való tartozását jelzi. Itt tehát egybe kell írni a problematikus kifejezést. Két birtokos (melyek egymással is birtokviszonyban vannak) *j e l ő l e t l e n ű l k ü l ö n í r v a* nem állhat a birtokszó mellett; ha külön akarjuk írni, a hozzá közelebb állót el kell látnunk birtokos raggal: *Üzemünk tervének teljesítése* stb. Vö. *a dolgozó keresetsökkenése*, de: *a dolgozó keresetének csökkenése*.

Levelének egy másik mondatában: „A terv teljesítéséről van szó” — jogos a különírás. A mondatban csak egy birtokos van: *a terv*, s ennek birtoka *a teljesítés*; az *-e* birtokosrag a tervre mutat vissza.

R. L. G.

Píritott kenyér — píritós kenyér. Csarnai József gépszedő az iránt érdeklődik hogy a címűl írt párhuzamos kifejezések közül melyik a helyes. A mi véleményünk ez:

A *píritott kenyér* és a *píritós kenyér* kifejezés egyformán helyes; mind a kettő él a köznyelvben és az irodalom nyelvén. A helyesírási szabályzatban azért csak a *píritós kenyér* van föltüntetve, mert ennek egybe- vagy különírására nézve inkább lehet kétség. A Helyesírási tanácsadó szótárban egyébként már a *píritott kenyér* is megvan. Szóhasználati kérdésekben ne a helyesírási szabályzathoz, hanem a magyar nyelv értelmező szótárához forduljunk; abból világosan kitűnik, hogy mind a két szókapcsolat járatos. A *píritós* főnév egymagában is jelentheti azt, amit a két említett szókapcsolat. Nyomtatásban bátran használhatjuk hát mind a hármat.

F. G.

Hazai csapat. Dr. Temesvári Lászlóné és férje azon vitatkozott, helyes-e, ha rádiónk, újságjaink egy külföldön szereplő labdarúgó-csapatunk ellenfelét, a vendéglátó ország csapatát *hazai csapat*-nak nevezik. A férj szerint *hazai* csak itthonról származó dolog lehet. „Döntőbírói” tisztünknek az alábbi fölvilágosítással igyekszünk megfelelni.

Voltaképpen nem is kell nekünk eldöntenünk a kérdést, mert a választ pontosan megtaláljuk A magyar nyelv értelmező szótárának *hazai* címszava alatt. A *hazai* valóban lehet többek közt 'itthon, belföldön termett, készített', 'hazuról származó' valami, de a sport nyelvén a szótár szerint a *hazai pálya* 'a csapat saját pályája vagy az a pálya, amelyen a csapat játszani szokott, ha ő választja meg a pályát', éppen a *hazai csapat* pedig 'a saját pályáján játszó helybeli csapat', természetesen akár bel-, akár külföldről van szó; főnévként „A *hazaiak* : a saját pályájukon játszó, helybeli játékosok. A *hazaiak* legyőzték a vendégcsapatot.”

Eszerint a *hazai* nem is két-, hanem még több arcú szó; mást mutat innen, onnan vagy amonnan nézve, mást a vendég, mást a vendéglátó szempontjából. Néha nem is egészen egyértelmű; ha külföldön tartózkodom, és meghívom egy ottani ismerősemet, megkínálom enni-, innivalóval, mondom neki magyarul: *ez mind h a z a i*, nem bizonyos, hogy idegen ismerősem magyar enni-, innivalóra gondol, bármilyen jól tud is magyarul, mert azt hiheti, hogy az ő szempontjából tekintve beszélek *hazai*-ról. Az ilyen helyzet azonban ritkán fordul elő.

F. G.

Kirándul az iskola. Szabó Béláné megrója a címűl írt kifejezést.

Szerintünk nem lehet hibáztatni, ha így beszélünk: *Kirándult az iskola. Az egész hivatal kivonult május elsején.* Az első mondatban az *iskola* azt jelenti, hogy 'a tanulók és a tanárok összessége', a másodikban pedig a *hivatal* ezt: 'a hivatal dolgozói'. Egy-egy szónak, például az intézmények nevének több jelentése is szokott lenni; gondoljunk az ilyen mondatokra (s ezek mind kifogástalanok): *A m i n i s t é r i u m* előtt találkozom

egy barátommal (itt a *minisztérium* szó 'a minisztérium épületé'-t jelenti). Az egész *minisztérium* ott volt a temetésen (a minisztérium valamennyi dolgozója). A *minisztérium* kiadta a rendeletet (itt a *minisztérium* magát az intézményt mint főhatóságot jelenti).

F. G.

Szórend. Dr. Szekrényi Lajos nyug. orvosnak a fölvetett szórendi kérdéseket illetőleg a következőket írjuk válaszul:

Az ilyen szórendű kérdő mondatok valóban szokatlanok: *Menjek el hozzá? Vigyem vissza a könyvet?* Helyesen így mondjuk: *Elmenjek hozzá? Visszavigyem a könyvet?* Tehát olyan az effajta kérdő mondatnak a szórendje, mint a kijelentő mondaté: *Elmegyek hozzá. Visszaviszem a könyvet.* Még hangsúlyozása is azonos: mind a kérdésben, mind a kijelentőben az *El-* és a *hoz-*, illetőleg a *visz-* és a *könyv-* szótagon van a nyomaték. Csupán dallamukban, hanglejtésükben van eltérés; nagyjából leírva: a kijelentő mondat hanglejtése ereszkedő, a kérdőé pedig emelkedő, mégpedig oly módon, hogy a mondat utolsó előtti szótagját ejtjük legmagasabb hangon, az utolsót hirtelen leeresztjük.

Közönséges felszólításban így alakul az ilyen mondat szórendje: *Menj el hozzá! Vidd vissza a könyvet!* Ha azonban erősebb nyomatékkal mondjuk, az ige elé kerül ige-kötője (bővítménye): *Elmenj hozzá! Visszavidd a könyvet!* A *Menjek el hozzá? Vigyem vissza a könyvet?*-féle úgynevezett kirekesztő szórendű kérdő mondat aligha úgy nem keletkezett némelyek nyelvében (Budapesten gyakran hallani), hogy a *Menj el hozzá! Vidd vissza a könyvet!* felszólító mondat szórendjét utánozva kérdő formában megismétlik a mondatot, magukra alkalmazva: *Menjek el hozzá? Vigyem vissza a könyvet?*

Egyáltalán évtizedek óta megfigyelhetjük, hogy fővárosunk nyelvében a hagyományos, klasszikus összefoglaló szórend helyett igen sokszor a kirekesztő járja, például még ilyen esetben is: *Sokszor látogatták meg*; helyesen: *Sokszor meglátogatták* (itt tudniillik nemcsak a *Sokszor* határozó hangsúlyos, hanem az állítmány is: *meglátogatták*). A *Sokszor látogatták meg* csak olyankor volna helyes, ha a *Sokszor* határozó jóval hangsúlyosabb volna az állítmánynál, így: *Sokszor látogatták meg, nem kevésszer. Hétszer látogatták meg, nem négyszer.* A szórendváltogatásnak ez a nyelvi eszköze tehát igen értékes a jelentésmegkülönböztetésben. Ne engedjük kiveszni!

(Azt aligha hibáztathatjuk, hogy határozatlan, töprengő, szinte feleletet sem kívánó kérdésben elő-előfordul a *Menjek el hozzá?*-féle kirekesztő szórendű mondat.)

F. G.

Probléma. Papp Erzsébet gimnáziumi tanuló a címül írt idegen szó használata ellen emel kifogást levelében. A mi nézetünk ez:

Mostanában már sokan szóvá tették a nyelvünkben egyre szaporodó idegen szavak, közöttük éppen a *probléma* kérdését. Én nem azt mondanám, hogy „a *probléma*-t és társait nagyon szükséges kiirtanunk”, hanem óvatosabban azt, hogy ritkábban használjuk őket. A *probléma* olyan nemzetközi vándorszó, amelyre néha mi is rászorulunk. Persze csak olyankor kellene használnunk, amikor már sokszor ismételtgettük rokon értelmű társait, a *kérdés*-t, a *nehézség*-et meg a többit, tehát stílusunk változatosabbá tételére. Egyébként igaza van, olykor-olykor még az *ügy*, *dolog* szót is használhatjuk helyette. Igen, még ezeket a távolabbi rokon társait is igyekszik magába kebelezni a falánk *probléma* szó.

Az nem egészen jó példa, hogy lám Arany János sem így írta Hamlet-fordításában: „Lenni, vagy nem lenni: az itt a *probléma*”, hanem ekképp: „Lenni, vagy nem lenni: az itt a *kérdés*”, mert az idegen szó betoldásával döccenne a sor jambusi lejtése. Arany különben Hamlet magánbeszédének első sorát voltaképpen így fordította (III. felvonás,

1. szín): „A lét, vagy a nem-lét kérdése ez”; a „Lenni, vagy nem lenni: az itt a kérdés”-t jegyzetben közölte változatként, de később ceruzával törölte kéziratában ezt a lapalji jegyzetet, vagyis ő az előbbi, „A lét . . .” kezdetű változatot hagyta meg (vö. Arany János Összes művei. 1961. 7. köt. 396. lap). A színházi rendezők általában a „Lenni . . .”-s variánst szokták választani, azért ez terjedt el. Aranynak egyébként remek Hamlet-fordításában, sajnos, ennek a sornak egyik változata sem lüktet olyan szépen, mint az angol eredeti: „To be or not to be, that is the question.”

A dolog lényegében teljesen igaza van: „Meg kellene már végre érteniük az embereknek egy ilyen fejlett, művelt, szocialista társadalomban, hogy nem leszünk többek, nagyobbak, ha teletűzdeldjük a beszédünket idegen szavakkal. Sokkal ügyesebb és okosabb az, aki a lehető legtöbb idegen szót helyesen használ, szép magyar szóval tudja helyettesíteni.” Még hozzá kell tennünk: az idegen szavakkal sokszor elhomályosítjuk mondataink értelmét, ez pedig nagy hiba, mert a nyelvnek az a rendeltetése, hogy világosan, szabatosan közölhessük segítségével gondolatainkat. Vétünk hát embertársaink ellen, ha többnyire rossz szokásból, néha nagyképtűsködésből szükségtelenül is idegen szókat használunk. A napokban olvastunk egy érdekes cikket a Világ Ifjúságában (1962. március, 12. lap; helyesen ez volna a címe, határozott névelővel: A Világ Ifjúsága); az „Afrikai képek könyv” című film keletkezéséről van szó benne, s a szerző folyton „orosz-lán-clan”-ról vagy röviden *clan*-ról beszél. Azt hiszem, sokan nem tudják az ifjú olvasók közül, hogy ez a rejtélyes *clan* itt ezt jelenti: 'család, falka'; az állattan is *oroszláncsalád*-ot emleget. Többször meg *weapon*-nak nevezi a szerző azt a különleges gépkocsit, amelyből a filmesek az oroszlanokról fölvételeiket készítették. A *weapon* angolul 'fegyver'-t jelent, néha még ezt: 'pánzérozott személygépkocsi'. Ekképpen is írhatta volna az idegen szó helyett: *pánccélgépkocsi* vagy *pánccélkocsi*. Ilyen mondatokat olvashatunk a közleményben: „Napokon keresztül próbáltak különböző orosz-lán-clanok mellé szegődni kocsijukkal . . .” „Ekkor Elma is kilépett a kocsiból. A *clan* között sétált.” „Mire felébredtek, a *clan* kissé tovább vándorolt.” „A *clan* éppen vadászni indult . . .” „A *clan* vizet keresett.” Mindig csak *clan*! „Expedíciós-kocsinak egy Landrover-típusú négykerék meghajtású *weapon* vettek.” „A *weapon* teljes gázzal robogott . . .” Stb.

F. G.

Gina. Hartai Etelkának és Szarka Emőkének a című írt név helyes kiejtése után tudakozódó levelére a következőket mondhatjuk:

Reméljük, hogy háborgó lelkük megnyugszik e válasz olvasásakor, még akkor is, ha az látják belőle, hogy tanáruknak — igaza volt. Mert Vajda János szerelmének a nevét valóban úgy kell kimondanunk, ahogy leírjuk: *Giná*-nak. Nézzük csak, miért!

Az idegen tulajdonneveket valóban megközelítőleg úgy ejtjük ki, ahogy a megfelelő idegen nyelvben szokásos. (Azért csak „megközelítőleg”, mert az idegen kiejtés pontos és szolgai utánzása elcsúfítaná nyelvünket. Mi, magyarok például minden névnek az első szótagját hangsúlyozzuk, s ezért *Csajkovszkij*-t és *Tolsztoj*-t mondunk, holott az oroszban ez kb. így hangzik: *Csajkovszkij*, *Talsztoj*.) Éppen ezért ejtjük *de Gaulle* nevét *Dögöl*-nak, *Gina Lollobrigida*-ét *Dzsina Lolobridzsida*-nak. Csakhogy a *Gina* név nem csupán Olaszországban használatos, sőt nem is olasz eredetű: *Georgi* német természetű névből alkották a *Georgia*, *Georgina* virágnevet, s amikor ezt női névként is kezdték használni, akkor született meg a becéző rövidítés, a *Gina*. Ennek kiejtése tehát eredetileg *Gina*, s csak az olaszok ejtik e nevet — saját nyelvi szokásaiknak megfelelően — *dzs*-vel.

Végül még megjegyzem, hogy a Vajda-versek nőalakjának eredeti neve Kratochwill Zsuzsi volt, s csupán fölvetett neve Véghely Georgina. Vitájuk eldöntéséhez azonban az is elegendő, hogy Vajda Ginájának neve is a *Georgina* virág-, illetve női név becézett alakja.

G. I.

Szardíniafélék nevének átírása. Bóka Andrással teljesen egyetértünk abban, hogy a cirill, kínai vagy más, nem latin betűs feliratú szardíniafélék és egyebek nevét fonetikusán kell átírni, tehát nem *Biczki*-nek, hanem *Bicski*-nek. Abban azonban már nem egyezik a véleményünk, hogy a latin betűs márka- és más neveket is írjuk át fonetikusán, hogy ezzel megkönnyítsük e nevek kiejtését. Igaz, hogy a *Nordse* vagy a *Sazani* nevet sokan hibásan ejtik ki, de mégsem járnánk el helyesen, ha szájbarágó módon feltüntetnénk a magyar ejtésformát is, mert akkor ugyanezt kellene tennünk sok ezer más tulajdonnévvel is, például *Keats* nevét *Kítsz*-nek, *Gauguin* nevét *Gogē* formában kellene átírnunk. Ezzel túlságosan kevésre becsülnénk a magyar dolgozók nyelvi, történelmi, politikai stb. tájékozottságát.

G. L.

Nagy kezdőbetű használata kettőspont után. A Tolna megyei Tsz Beruházási Iroda dolgozói azt kérdezik levelükben, hogy valamely hivatalos irat elején a *Tárgy* szó, pontosabban ennek kettőspontja után kis vagy nagy kezdőbetűs legyen-e az irat tartalmát megadó kifejezés, szókapcsolat.

Ezt válaszolhatjuk: Az tévedés, hogy csak pont, felkiáltó- és kérdőjel után írhatunk nagy kezdőbetűt, más írásjel, például kettőspont után nem. Íme, e bekezdés élén az *Ezt válaszolhatjuk* mondat után kettőspontot tettünk, s utána nagybetűvel kezdtük mondanivalónkat. Ez esetben nagyon furcsa és helytelen volna kisbetűvel kezdeni a mondatot a kettőspont után, hiszen ezt önálló mondat, sőt mondatok egész sora követi. Hasonlóképpen vagyunk a kérdéses esetben; a *Tárgy* szó itt címféle, cím után pedig nagybetűvel kezdjük a voltaképpen szöveget. Az nemigen változtat a dolog lényegén, hogy a címféle *Tárgy* után szintén címjellegű kifejezés következik, az irat tartalmának egy szóba vagy egy-két szavas kapcsolatba foglalt tömörítése. Mégis meg kell jegyeznünk, hogy ha csak egy vagy egy-két szóból áll ez a szöveg, akkor nemigen lehetne hibáztatni a kis kezdőbetűs írásmódot sem:

Tárgy : munkaverseny Tárgy : munkaverseny rendezése

Minthogy azonban kétség támadhat a szöveg rövidegének vagy hosszúságának megítélésében, véleményünk szerint legjobb egységesen a nagy kezdőbetűs írásmódot választani (így kívánja különben a gépirás hivatalos tankönyve is):

Tárgy : Munkaverseny Tárgy : Munkaverseny rendezése Tárgy : A legutóbbi munkaverseny értékelése

Tárgy : Válaszkérés a hivatalos irat tárgyszövege kis vagy nagy kezdőbetűs írásmódjának dolgában

Megemlítjük, hogy ilyen esetben A magyar helyesírás szabályainak 338. pontja szerint az efféle egymagában álló kis szöveg végéről helyesebb elhagyni a pontot. Az utána következő üres térség jól helyettesíti a pontot mint szünetjelet.

F. G.

Budapest vidéki vagy Budapest-vidéki? Vajda Zoltánnak írjuk:

Dr. Kindzierszky Emil, a Szocialista Posta szerkesztője megküldte nekünk az Ön levelét, azzal a kéréssel, hogy a *Budapest vidéki Postaigazgatóság*, illetőleg az Ön szerint helyes *Budapest-vidéki Postaigazgatóság* írásmód kérdésében mondjunk véleményt.

A most érvényes hivatalos helyesírási szabályzatnak (A magyar helyesírás szabályai. 10. kiad.) 255. pontja így szól: „A különírt földrajzi nevek vagy földrajzi megjelölések -i képzős származékaiban a különírást megtartjuk, az első tagot nagybetűvel, a második tagot kisbetűvel kezdjük: *Rákóczi úti*, *Szabadság téri*; *Békés megyei*, *Jáva*

szigeti, Mátra vidéki, Moszkva környéki, Tisza melléki; stb. Hasonlóan: *Győr-Sopron megyei*; *Duna—Tisza közü*; stb.”

E példák közül főként a *Mátra vidéki* és a *Moszkva környéki* érdekel bennünket. Ehhez mindjárt hozzávehetjük a szabályzat szótárából a *-vidék* és a *-vidéki* címszó alattiakat: „*-vidék*: *Erdővidék, sarkvidék*; de: az *Urál vidéke, Lille vidéke*”; „*-vidéki*: *erdővidéki, sarkvidéki*; de: *Urál vidéki, Lille vidéki*”. Figyeljük meg jól: a *Lille vidéke* birtokos szerkezetnek *-i* melléknévképzős származékát is külön kell írunk: *Lille vidéki*. Pontosan ehhez igazodik a *Budapest vidéke* és *Budapest vidéki* is.

Miért van ez így? Azért, mert ilyen összetétel nem használatos nyelvünkben: *Budapest-vidék* (ezt a szót kötőjellel kellene írunk a szabályzat 248. pontja szerint; *-i* képzős melléknévi származékát pedig a 254. pont szerint ekképp: *Budapest-vidéki*), csakis így mondjuk: *Budapest vidéke*; ennek *-i* képzős alakját pedig így írjuk helyesen: *Budapest vidéki*.

Nem helyes az Ön érvelése, mikor a *dunántúli, felvidéki*-féle írásmódra hivatkozik; *Dunántúl, Felvidék* földrajzi nevünk van, *Budapest-vidék* ellenben — ismételjük — nincsen.

A hivatalos helyesíráson alapuló, nemrég megjelent Helyesírási tanácsadó szótárban is természetesen ezt találjuk: *Budapest környéke, Budapest vidéke*; *Budapest környéki, Budapest vidéki*.

Ezért nem helyeselhetjük a budapesti telefonkönyvnek ezt az írásmódját: *Budapest Vidéki Postaigazgatóság, Pest-vidéki Ásványbánya V., Pest-vidéki Gépgyár, Pestvidéki Népbolt V.* stb. (mint látjuk, nagy a következetlenség ezeknek a neveknek írásában). Helyes azonban, amit ugyancsak a telefonkönyvben láthatunk: *Pest megyei Bíróság, Pest megyei Földmérő Munkaközösség, Pest megyei Hírlap* és még sok más.

F. G.

A Nyelvőr hírei

Tájékoztató a nyelvművelő munkabizottság 1962. október 31-i üléséről

Az ülésnek a meghívottakkal együtt tizenegy résztvevője volt: F á b i á n P á l, F e r e n c z y G é z a, G r é t s y L á s z l ó, H e r n á d i S á n d o r, K o v a l o v s z k y M i k l ó s, L ő r i n c z e L a j o s, R á c z E n d r e, R u z s i c z k y É v a, S z a t h m á r i I s t v á n, S z e n d e A l a d á r és T o m p a J ó z s e f. A legfontosabb megtárgyalandó kérdés: anyanyelvi oktatás az egyetemeken és főiskolákon. A beszámolót L ő r i n c z e L a j o s elnök megnyitó szavai után a bizottság titkára tartotta. Az alábbiakban röviden ismertetjük a fontosabb adatokat.

Már több korábbi bizottsági ülésünkön felmerült az a gondolat, hogy a jövő értelmiségének, az egyetemi ifjúságnak az anyanyelvi képzésével többet kellene törődnünk, mint eddig. Nagy kár, hogy csak a bölcsészeti karok hallgatói részesülnek rendszeres magyar nyelvi képzésben, a mérnökök, orvosok, jogászok ellenben a középiskola elvégzése után semmi ilyenről többé nem hallanak. Bizottságunk ezért 1962 nyarán felhívással fordult több egyetemnek, egyetemi karnak és illetékes minisztériumi osztálynak a vezetőjéhez, és támogatásukat kérte az anyanyelvi oktatásnak az egyetemeken való bevezetéséhez. „Rendkívül fontos volna — írtuk —, hogy legalább a legnagyobb egyetemeknek valamennyi hallgatója részesüljön rendszeres anyanyelvi képzésében, úgy, ahogy ez néhány egyetemen már a múltban is történt.”

Felhívásunk eredményeként a Mezőgazdasági Mérnökto vábbképző Intézet tanárképző szakán már az 1962—63. tanévben bevezették a kötelező nyelvművelő kollégiumot. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem állam- és jogtudományi karán, valamint az Agrártudományi Egyetemen ugyanennek a tanévnek a második félévében nyelvművelő kollégiumot hirdetnek nem kötelező tárgyként az érdeklődők számára. Hasonló tervek merültek fel a Budapesti Orvostudományi Egyetemmel és az Eötvös Loránd Tudományegyetem természettudományi karával kapcsolatban is, itt azonban még nem született végleges döntés. A Művelődésügyi Minisztérium tudományegyetemi osztálya nemcsak szabadon választható kollégiumok szervezésében ígért segítséget, hanem — többek között — az anyanyelvvel kapcsolatos kérdéseknek a tudományegyetemi felvételi vizsgák tárgykörébe, anyagába való beiktatásában is.

A beszámolót élénk vita követte. Többen javasolták, hogy felhívásunkat juttassuk el olyan egyetemekre és főiskolákra is, amelyeket eddig nem vettünk számításba, noha hallgatóik nagyon is rászorulnának anyanyelvi képzésre. R á c z E n d r e felhívta a figyelmünket arra, hogy a nem magyar szakos bölcsészhallgatók sem foglalkoznak az egyetemen a magyar nyelvvel, K o v a l o v s z k y M i k l ó s a Színház- és Filmművészeti Főiskolának, a Magyar Képzőművészeti Főiskolának és a Zeneművészeti Főiskolának a hallgatóit ajánlotta a bizottság gondjaiba, S z e n d e A l a d á r és S z a t h m á r i I s t v á n pedig azt kérte, hogy a bizottság segítse a Testnevelési Főiskolán és a Marx Károly Közgazdasági Egyetem tanárképző szakán már jelenleg is folyó anyanyelvi oktatást. T o m p a J ó z s e f és F e r e n c z y G é z a ismét más fontos területekre irányították rá a bizottság figyelmét: a bölcsészettudományi karok népművelési szakára, azokra az intézményekre, amelyekben a technikumi szaktanárokat

képezik stb. A leendő népművelési szakembereknek és technikum tanároknak valóban nagy szükségük van az anyanyelv alapos, pontos ismeretére.

Elhangzottak más természetű hozzászólások is. A felszólalók részletesen foglalkoztak a nyelvművelő kollégiumok kötelező vagy szabadon választható voltának kérdésével, a megindítandó előadássorozatok tematikájával, az óvónő- és tanítóképzőkben folyó anyanyelvi oktatással, az anyanyelv ápolásának a KISZ programjába való esetleges felvételével stb.

Ezután szervezeti ügyekről tárgyalt a bizottság, majd az elnök javaslatára az alábbi határozatot hozta:

1. Felhívást intézünk a művelődésügyi miniszterhelyetteshez, s ebben arra kérjük, hogy tegye lehetővé egy „Anyanyelvi ismeretek”-féle tantárgynak legalább a tudományegyetemek tanárszakos hallgatói számára való kötelező bevezetését.

2. Hogy a több egyetemen bevezetendő kollégiumok tanmenetei között ne legyen a szükségesnél több eltérés, Szende Aladár Nyelvművelő ismeretek című jegyzetét alapul véve egységes tantervvázlatot dolgozunk ki, s az előadók majd ezt használják fel óráik megtartásához.

3. Javasoljuk az I. Osztálynak, hogy a nyelvművelő munkabizottság létszámát a jelenlegi tizenháromról emelje fel tizennyolcra, s Deme László tudományos kutatót, Hernádi Sándor tanítóképző-intézeti tanárt, Rácz Endre egyetemi docenst, Szathmári István egyetemi adjunktust és Szende Aladárt, az Országos Pedagógiai Intézet munkatársát, akik munkánkban már eddig is tevékenyen részt vettek, nevezze ki a bizottság tagjaivá. (A határozatnak ezt a részét már továbbítottuk is a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának.)

Grétsy László

A tihanyi matematikai tanácskozás nyelvészeti vonatkozású eseményei. A Bolyai János Matematikai Társulat rendezésében 1962. szeptember 11-e és 15-e között Tihanyban zajlott le „A matematika alapjai, matematikai gépek és alkalmazásai” című kollokvium. Ez a tanácskozás az elméleti matematika néhány korszerű és fontos ágazatának (matematikai logika, halmazelmélet, automataelmélet) s azok műszaki, valamint közgazdasági alkalmazásának problémáit tárgyaló, első nagyobb méretű magyarországi összefüvetele volt.

A kollokviumon — elsősorban K a l m á r L á s z l ó akadémikus kezdeményezésére — helyt kapott a nyelvészet is. „A matematikai nyelvészet és a gépi fordítás” szekciója két ülést tartott; a részt vevő hazai és külföldi matematikus-nyelvészek és matematikai módszerek iránt is érdeklődő nyelvészek ezenkívül egész sor műsoron kívüli megbeszélést folytattak.

Az első ülésen T e l e g d i Z s i g m o n d (az MTA Nyelvtudományi Intézete és ELTE általános nyelvészeti tanszék) elnökléte alatt a következő előadások hangzottak el: R. B. L e e s (Illinois Egyetem, Egyesült Államok): „A természetes nyelvi mondatok automatikus generálásáról” [angol nyelven]; H e l l G y ö r g y (az MTA Számítástechnikai Központja és Budapesti Műszaki Egyetem gépészeti lektorátus): „Az orosz—magyar gépi fordítás elvi felépítése” [német nyelven]; P. S g a l l (a Prágai Károly Egyetem gépi fordítási alosztálya, Csehszlovák Szocialista Köztársaság): „Nemzetközi együttműködés a gépi fordítás területén” [német nyelven]; K i e f e r F e r e n c (az MTA Számítástechnikai Központja): „Megjegyzések a halmazelméletnek a nyelvtudományban való alkalmazásáról” [német nyelven]; S. A b r a h a m (Temesvári Műszaki Egyetem, Román Népköztársaság): „A szinonimia gépi felismeréséről” [angol nyelven].

A második ülésen R. B. L e e s elnökölt. Itt a következő előadások kerültek sorra. Y. B a r - H i l l e l (Jeruzsálemi Héber Egyetem, Izrael): „Az algebrikus és

számológépes nyelvészet legújabb fejlődésének eredményei” [angol nyelven]; M. B i e r w i s c h (A berlini Német Tudományos Akadémia Strukturális Grammatikai Kutatócsoportja, Német Demokratikus Köztársaság): „Matematikai elméletek nyelvészeti alkalmazásának feltételeiről és problémáiról” [német nyelven]; S. M a r c u s (A Román Népköztársaság Tudományos Akadémiájának bukaresti Matematikai Intézete): „Nyelv-tipológia és a logikai modellek” [a francia nyelvű előadást G. M o i s i l román matematikus akadémikus mutatta be]; S i p ő c z y G y ő z ő (Budapesti Műszaki Egyetem, gépészkari lektorátus): „Néhány nyelvtani homonim alak programozási kérdéseiről” [angol nyelven]; D e z s ő L á s z l ó (ELTE Egyetemi Könyvtár): „Megjegyzések a gépi fordítás és a tipológia kapcsolatairól” [orosz nyelven]. A fenti előadások — a kollokvium többi előadásával együtt — nyomtatásban is megjelennek az Akadémiai Kiadó és a párizsi Gauthier Villars vállalat közös kiadásában.

Egy harmadik — eredetileg műsoron kívüli — összejövületen kötetlen megbeszélés folyt; ennek során többen félig kész, maguk által is problematikusnak tartott gondolatokat adták elő kollegiális megvitatásra. Ezek közül a kevésbé formális előadások közül kiemelkedik K a l m á r L á s z l ó (az MTA Matematikai Kutató Intézete és a Szegedi Tudományegyetem Bolyai Intézete) autoreferátuma egy definicionális nyelvi modellről.

A kollokvium során — G. M o i s i l román akadémikus kezdeményezésére — a szocialista országok matematikus-nyelvészeti és gépfordító szakemberei külön összejövületet tartottak a baráti országok hasonló jellegű kutatásának összehangolása és a fokozottabb szervezeti együttműködés megbeszélésére.

*

A tihanyi konferenciához csatlakozott még néhány olyan, a modern nyelvészettel kapcsolatos esemény, amelyről nem árt itt megemlékezni. Szeptember 17-én Y. B a r - H i l l e l professzor két konzultációs előadást tartott a Budapesti Műszaki Egyetemen: délelőtt a gépi fordítás, délután pedig a matematikai nyelvészet legújabb fejlődési szakaszának kérdéseiről. 19-én ugyanő Debrecenben a Kossuth Lajos Tudományegyetem és a Bolyai János Matematikai Társulat helyi csoportjának rendezésében az automata-elmélet és a nyelvészet közös kérdéseiről tartott német nyelvű előadást. — M a n f r e d B i e r w i s c h szeptember 18-án a Magyar Nyelvtudományi Társaság germanisztikai-romanisztikai szakosztályában „Az igeidők kérdése a generatív grammatikában” címmel tartott előadást. Ugyanő szeptember 21-én az MTA Nyelvtudományi Intézetében konzultációt tartott a generatív grammatika fonológiai kérdéseiről. — Szeptember 25-én a Magyar Nyelvtudományi Társaság germanisztikai-romanisztikai szakosztályában a berlini Német Tudományos Akadémia Strukturális Grammatikai Kutatócsoportjának két tagja K. - E. H e i d o l p h és W. H a r t u n g tartott előadást „Nukleáris mondat és szórend különböző német mondat típusokban”, illetőleg „Az összetett mondat a németben” címmel [mindketten német nyelven]. Előadásukat szeptember 26-án megismételték Szegeden a József Attila Tudományegyetem Német Tanszékének és a Magyar Nyelvtudományi Társaság helyi csoportjának közös rendezésében. H a r t u n g ezenkívül a szegedi Pedagógiai Főiskolán tartott egy bevezető előadást a transzformációs grammatikáról.

Ezek a különféle fórumokon megtartott előadások és konzultációk ugyanazt a célt szolgálták, mint a tihanyi matematikai nyelvészeti és gépi fordítási szekció: megvitatni és tisztázni a nyelvtudomány legújabb fejlődési szakaszának elvi és gyakorlati kérdéseit. Mivel ezek Magyarországon hangzottak el, remélhetőleg hozzájárulnak majd az ilyen vonatkozású hazai kutatások föllendítéséhez.

Szépe György

A TIT nyelvi szabadegyeteme Vaja községben. Az 1961—62. oktatási évben a TIT Szabolcs-Szatmár megyei szervezete a nyelvi kultúra terjesztése céljából — vidéken először — hat előadásból álló nyelvi szabadegyetemet rendezett a megyeszékhelyen. Az előadásokat budapesti nyelvészek tartották (Lőrincze Lajos, Deme László, Tompa József, Kovalovszky Miklós, O. Nagy Gábor és Bencédy József).

A jól sikerült előadássorozat után felvetődött az a gondolat, hogy a megye nagyobb falvaiban is lehetne nyelvi ismeretterjesztő előadásokat tartani. A TIT országos választmányának akkori titkára, Osváth Béla támogatta a javaslatot. Egy hasonló, 5—6 előadásból álló sorozatra gondoltunk, részben fővárosi, részben megyei előadók részvételével. Ennek sikerében, sőt szervezhetőségében, illetőleg a kellő számú hallgató biztosításában sokan kételkedtek. Ez a kételkedés kétségtől jogos is volt, hiszen az a tény, hogy a nyíregyházi rendezvény eredményes volt, még nem lehetett biztosíték arra, hogy hasonló siker reményében kezdhessünk a vidéki szervezéshez. Éppen ezért előzetes tájékoztató megbeszélést folytattunk a járási pártbizottsággal, a járási tanáccsal és a helyi szervek vezetőivel. Ismertettük az előadások célját, jelentőségét a pedagógusokkal és a község több olyan dolgozójával, akiről feltételezhettük, hogy a hallgatóság toborzásában számíthatunk rá.

A vezetők nemcsak erkölcsi támogatást ígértek, hanem élénk személyes érdeklődést is tanúsítottak, hasonló érdeklődés nyilvánult meg mindazok részéről, akikkel a nyelvi ismeretterjesztésről szót ejtettünk. Így a TIT megyei szervezetének vezetősége — próbálkozásként — elhatározta a hat előadásból álló nyelvi szabadegyetem megrendezését. Ennek keretében a következő előadásokat tervezte az irodalmi és nyelvi szakosztály: 1. Édes anyanyelvünk (Deme László), 2. Nyelv és írás (Bachát László), 3. Szólásaink eredete (O. Nagy Gábor), 4. A nyelvhasználat jellemzői Nyírpazonyban (Bory Zsolt), 5. Móricz Zsigmond nyelve (Margócsy József), 6. A családnevek kialakulása (Lőrincze Lajos).

Miután kialakult az előadások rendje, hozzáálltunk a közönség szervezéséhez. Mintegy 200 meghívót küldtünk szét; részben a község érdeklődőinek, részben a járás azon községeibe, amelyekből Vaja vonaton könnyen elérhető. Ezekben a községekben az iskolaigazgatókhoz, pedagógusokhoz fordultunk felhívásunkkal. A különféle járási, illetőleg helyi szerveknél mindenütt akadt olyan segítőtársunk, aki szószólója volt az ügynek, s bérletjegyek árusítását is vállalta. Közönségszervező munkánk eredményeként 131 bérletjegyet adtunk el. Ezek vásárlói a következőképpen oszlottak meg:

A járási pártbizottság és a járási tanács dolgozói	16
A környék pedagógusai.	46
A helyi tanács dolgozói	6
A helyi tsz dolgozói.	12
A földművesszövetkezet dolgozói	3
MÁV alkalmazott	2
Egészségügyi dolgozó	8
Helyi pedagógus és családtagja	32
Általános iskolai VIII. o. tanuló	6
	<hr/> 131

A 131 eladott bérletjegy természetesen nem jelentette azt, hogy minden előadáson ennyi hallgató jelent meg. Mindig akadtak a bérletesek között, akiknek az előadás időpontjában egyéb elfoglaltságuk volt. Viszont voltak olyanok is, akik esetenként egy-egy előadásra szóló jegyet vettek. Így a hat előadást összesen 534-en hallgatták meg, tehát

a résztvevők száma előadásonként átlagosan 89 volt. (A hat előadást hat egymás után következő pénteken tartottuk meg 1962. IX. 21-től X. 26-ig.)

Az eredményt azonban nem csupán ezen a számon kell lemérnünk. A hallgatók az előadásokat élénk figyelemmel kísérték, s azok nyomán felébredt és állandóan fokozódott bennük az érdeklődés az anyanyelvi műveltség iránt. Különös figyelmet fordítottak a nyelvhelyesség, a helyesírás, a stílus és a nyelv kialakulásának, állandó változásának problémáira, aminek az előadások után elhangzott kérdéseken kívül az is élénk bizonyítéka volt, hogy a záró előadáson megrendezett könyvvásáron 29-en vették meg a helyszínen Lőrincze Lajosnak Édes anyanyelvünk című kötetét.

A TIT Vaján megrendezett nyelvi szabadegyetemének eredményei azt mutatják, hogy a próbálkozás sikerrel járt, s a falu pedagógusai között is lehet eredményes és színvonalas nyelvi ismeretterjesztő munkát végezni, sőt a falu dolgozóiban is fel lehet ébreszteni az érdeklődést az anyanyelvi műveltség iránt. Ennek az előadássorozatnak a megrendezésével a TIT megyei irodalmi és nyelvi szakosztálya egyik legfontosabb feladatát szolgálta: a kulturális központoktól távolabb eső helyen is igyekezett közkinccsé tenni édes anyanyelvünk igazi, elmélyült ismeretét.

Molnár Máttyás

Szemle

Elekfi László: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. (Ismerteti: <i>Magdics Klára</i>)	137
R. A. Budagov: A román irodalmi nyelvek vizsgálatának problémái. (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	140
Kovalovszky Miklós: Emlékezések Ady Endréről. (Ismerteti: <i>Szende Aladár</i>)	142

A Nyelvőr postája

<i>Ferenczy Géza</i> : Tűnődés egy Arany János-ügyön és ennek ürügyén	145
A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából F. G.: Felmenő ági rokonok — F. G.: Szerez — F. G.: Leölt — F. G.: Képes — R. L. G.: Tervteljesítés — F. G.: Pirított kenyér — pirított kenyér — F. G.: Hazai csapat — F. G.: Kirándul az iskola — F. G.: Szórend — F. G.: Probléma — G. L.: Gina — G. L.: Szardíniafélek nevének átírása — F. G.: Nagy kezdőbetű használata kettőspont után — F. G.: Budapest vidéki vagy Budapest-vidéki?	147

A Nyelvőr hírei

<i>Grétsy László</i> : Tájékoztató a nyelv művelő munkabizottság 1962. október 31-i ülésétől	156
<i>Szépe György</i> : A tihanyi matematikai tanácskozás nyelvészeti vonatkozású ese- ményei	157
<i>Molnár Máttyás</i> : A TIT nyelvi szabadegyeteme Vaja községben	159

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál vagy a Posta Központi Hírlapirodánál: Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180—850. Csekk-számlaszám egyéni előfizetőknek: 61 257, közületeknek: 61 066.

Külföldre a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kietés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához ..... Elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)]..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértés O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanul-
ságai ..... 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 „
E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1.

III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45 Ft
<i>Károly Sándor</i> : Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában ..	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén ..	20 „
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, harmadik lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
Helyesírásunk időszzerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárás bibliográfia (1817–1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais-émlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompai József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Bánhidai Zoltán</i> : A magyar összetett igealak jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hexendorfi Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	15 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltesz Katalin</i> : Az ősi magyar igeekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>) ..	40 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I–VII. (A VII. k. 100 Ft)	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
Anyanyelvi műveltségünk	70 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaszemlélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I–II. (Szerk. <i>Tompai József</i>)	90 „
Édes anyanyelvünk, 2. kiad. Szerkeszti <i>Lőrincze Lajos</i>	50 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Antal László</i> : A magyar esetrendszer	20 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Képző- és névrendszertani vizsgálódások	16 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz ..	16 „
<i>Benkő László</i> : A szépirodalmi stílus elemzése	16 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika	35 „
<i>Fónagy Iván</i> : A metafora a fonetikai műnyelvben	10 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Kniezsa István : Beke Ödön nyolcvanéves

Rácz Endre : Az ismét „elfelejtett” *hanem*

Lőrincze Lajos : Néhány adat és megjegyzés a nők megnevezéséről való vitához

Kálmán Béla : Konokul, konokan vagy konokon

G. Varga Györgyi : Köznyelvi kiejtésünk vizsgálatáról

Ferenczy Géza : Ólmos eső — ónos eső

Országh László : Nyelvművelés Angliában

Herczeg Gyula : A népies prózastílusnak egy sajátos közlésmódja

Lukácsy Sándor — J. Soltesz Katalin : Petőfi szavai nyomában

Szende Aladár : Az anyanyelvi képzés gondjai

Szépe György : Nyelvészeti jegyzetek a beszédgyorsírásról

Kovács István : Á utáni *q*-zás Amadékarcsán

Beke Ödön : Néhány népies állatnév történetéhez

KADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

7. ÉVFOLYAM 1963. ÁPRILIS—JÚNIUS 2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND (1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BEKE ÖDÖN, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés:

<i>Knieszsa István</i> : Beke Ödön nyolevanéves	161
<i>Rác Endre</i> : Az ismét „elfelejtett” <i>hanem</i>	162
<i>Lőrincze Lajos</i> : Néhány adat és megjegyzés a nők megnevezéséről való vitához	169
<i>Kálmán Béla</i> : Konokul, konokan vagy konokon	174
<i>G. Varga Györgyi</i> : Köznyelvi kiejtésünk vizsgálatáról	181
<i>Ferenczy Géza</i> : Ólmos eső — ónos eső	187
<i>Országh László</i> : Nyelvművelés Angliában	191

Íróink nyelve:

<i>Herczeg Gyula</i> : A népies prózastílusnak egy sajátos közlésmódja	203
<i>Lukácsy Sándor—J. Soltész Katalin</i> : Petőfi szavai nyomában	216

Nyelv és iskola:

<i>Szende Aladár</i> : Az anyanyelvi képzés gondjai	221
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből:

<i>Szépe György</i> : Nyelvészeti jegyzetek a beszédgyorsírásról	231
--	-----

Nyelvjárásaink:

<i>Kovács István</i> : Á utáni g-zás Amadékarcsán	238
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok:

<i>Beke Ödön</i> : Néhány népies állatnév történetéhez	247
--	-----

Imre Samu

(1917-1999)

Beke Ödön nyolcvanéves

Beke Ödön, a nagy nyelvészgeneráció ma is fáradhatatlanul tevékeny, kiváló képviselője, nyolcvanéves. Szinte hihetetlen, ha az ember arra a fiatalos szellemi elevenségre, frisseségre gondol, amely Beke Ödönt ma is jellemzi.

Ez a dátum nagy ünnep nemcsak a magyar nyelvtudomány művelői nagy gárdájának, számos közvetlen és közvetett tanítványának, hanem elsősorban a Magyar Nyelvőrnek, amellyel Beke Ödön munkássága kora ifjúságától kezdve a mai napig a legszorosabban összefonódott. 1905 óta, amikor első munkája itt megjelent (Kertész Manó egy népnyelvi munkájának a kritikája), úgyszólván a mai napig alig van szám, amelyben kisebb-nagyobb dolgozata, cikke, tanulmánya meg ne jelenne. Nincs talán ma senki, és a múltban is legfeljebb Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond, aki a Nyelvőr szempontjából olyan jelentős egyéniség volna, mint Beke Ödön. Különösen Simonyi Zsigmond halála után, az ellenforradalmi korszakban, a Nyelvőr létének legszomorúbb és legválságosabb idejében, amikor Beke Ödön vált a folyóirat főmunkatársává, annyira, hogy mi, akkori fiatalok a Nyelvőrt szinte Beke Ödön saját orgánumának tekintettük. Pedig nem ő volt a szerkesztője kiadója, hanem a szintén kitűnő Balassa József. Beke Ödön azonban itt publikált munkáinak nagy számával, munkáinak jellegzetes sajátságával az egész folyóiratra rányomta a maga egyéniségének bélyegét. Beke Ödönnek a Nyelvőrrel való szoros kapcsolata következtében szinte elképzelhetetlen lett volna tehát, hogy amikor a Nyelvőr hat esztendei kényszerű szünetelés után 1946-ban újra megindult, ne Beke Ödön legyen a folyóirat új főszerkesztője. Az a néhány esztendő, amikor szerkesztő volt, a Nyelvőr újjászületésének és felvirágzásának a korszaka, és kitűnően tanúsítja, hogy Beke Ödön nemcsak kiváló tudós, élvezetes cikkek és tanulmányok szerzője, a magyar és a finnugor nyelvtudomány elsőrendű bűvára és nem utolsósorban, a magyar népnyelv roppant gazdag kincstárának tökéletes ismerője és birtokosa, hanem rendkívül tevékeny és fáradhatatlan szerkesztő is, aki a folyóirat érdekében — szerkesztői apparátus nélkül, egyedül — a kutatók egész táborát mozgósította a folyóirat köré. De amikor a szerkesztéstől visszavonult, akkor sem hagyta cserben a Nyelvőrt, mert munkáinak jelentős részét ma is itt publikálja. És mint a munkák számából is látni (a Nyelvőrön kívül a Magyar Nyelvben, a Nyelvtudományi Közleményekben és az Acta Linguisticában is), amelyek alig tesznek ki kevesebbet, és színvonaluk semmivel sem alacsonyabb, mint akár a néhány évtizeddel korábbiaké, Beke Ödön ma, 80 éves korában éppen olyan fáradhatatlanul és olyan lelkesedéssel munkálkodik a tudomány területén, mint eddig is, egész életében.

És a magyar nyelvtudomány művelőinek ma már igen tekintélyes gárdája éppen azért néz rá nagy tisztelettel, köszönti őt most nagy szeretettel, mert példaképének tekinti a tudomány fanatikus szeretetében és a fáradhatatlan munka-

bírásban, amely Beke Ödön ifjú kora óta mindig, minden körülmények között, a legválságosabb korokban is, jellemzője volt és jellemzője ma is. Kívánjuk neki tiszta szívből, hogy ezt a szívósságot és ezt a munkakedvet őrizze meg továbbra is az emberi kor legvégső határáig. És kívánjuk, hogy nagy munkáit, a cseremiszt szövegeket és főképpen a monumentális cseremiszt szótárt minél előbb fejezze be egészséggel, és minél előbb lássa nyomtatásban. Reméljük, hogy ez a kívánságunk mihamarább teljesedik, és Beke Ödön nyugodtan mondhatja: *Exegi monumentum*...

Kniezsa István.

Az ismét „elfelejtett” *hanem*

1. Arany János óta sok nyelv-művelőnk helytelenítette már a *de* kötőszó elharapódzását a *hanem* rovására a kizáró ellentétes, valamint a *nemcsak*-kal bevezetett kapcsolatos viszony jelölésében (vö. Ferenczy Géza: Nyr. 82 : 142—3 = NyrF. 6. sz. 41—2). A negyvenes évek végén Benkő László a *hanem* „teljes mellőzése” miatt emelt szót, cikkének is ezt a címet adta: „Az elfelejtett *hanem*” (Msn. 16 : 81—3; uo. I. Nagy J. Béla hozzászólását). Legutóbb Farkas Vilmos vizsgálta meg igen tanulságosan az idevágó szabályokat (Nyr. 81 : 12—8; vö. MMNyR. 2 : 416, 428).

Manapság ismét többször tapasztalhatjuk, hogy az efféle mellérendelésekből elmarad a *hanem*, helyébe azonban nem a *de* kötőszó lép, hanem — lát-szólag semmi. Az akadémiai leíró nyelvtanban Farkas Vilmos — a kizáró ellentétes viszonyban álló halmozott mondatrészekről szólva — a következőket jegyzi meg: „A második tag elől — jobbra a költői nyelvben, stilisztikai értékű tömörítéssel — a kötőszó el is maradhat: *az épület, nem rád, reád dül össze* (Gábor: Évfordulón; HÉ. 900). A kiejtésben ilyenkor rendszerint nagyobb szünet van a tagok között.” (MMNyR. 2 : 322; az én ritkítással.) Hasonlóan ír a kizáró ellentétes mellérendelt mondatokról is: „A költői nyelvben gyakran elmarad a kizáró *hanem*. Például: *Nem áll szemére húzott vaskalappal*. — *Mindig merészen szembenéz a Nappal* (Heltai: Szabadság; HÉ. 890); *nem lógok a mesék tetején* [o: tején], — *hörpintek valódi világot* (József: Ars poetica; ÖM. II, 210).” (I. m. 2 : 424; ugyancsak az én ritkítással.) A kapcsolatos mellérendelt mondatokban a *hanem* — (is) elhagyásának szintén tulajdoníthatunk szerinte stilisztikai hatást: „a második tagmondat ezáltal jobban kiemelődhet, például a tagmondatok közti esetleges nagyobb szünet miatt, amely a *hanem* elmaradásából adódik” (i. m. 2 : 416); ezzel kapcsolatosan a szépprózából és a tudományos irodalomból vett példákat idéz.

2. Az említett jelenség valóban nem korlátozódik a költői nyelvre. Szépprózai és tudományos nyelvi példák nemcsak a kapcsolatos, hanem a kizáró ellentétes *hanem* elmaradására is akadnak, mind a halmozott mondatrészek, mind pedig a tagmondatok határán. Lássunk néhányat, vegyesen mind a két típusra! „Ne a múltjáról, a jövőjéről beszéljen, a terveiről”¹ (Bárány Tamás: Csigalépcső. 1957. 198); „Aztán éreztem valamit a buksimon. Aztán csípést

¹ Példáimban a tárgyalt nyelvi jelenséget a szokástól eltérően nem emelem ki dőlt betűkkel, mert — mint látni fogjuk — nem közömbös, hogy maga az idézett szöveg tartalmaz-e dőlt betűs részt.

az orromon. Nem nagyot, kicsit” (Bodó Béla: Brumi Mackóvárosban. 1957. 82); „Mert mostanában már nemcsak a babáját, az irkáját is át kellett vinnie” (Németh László: Égető Eszter. 1956. 40); „A lány nem kunhalmi születésű, fogadott lánya egy szegény kunhalmi házaspárnak, Bárány Mártonnak és nejének” (Nagy Lajos: Kiskunhalom. 1962. 90); „[A tisztiszolga] Értelmes, nyugodt ember. Nem gyereklegegy, gazdaember” (Zalka Máté: Doberdó. 1961. 1 : 31); „A járom nem annak fájdalmasabb, aki születésétől viseli; annak, akire épp ráadják” (Illyés: Valóság 1962. 1. sz. 38); „Hiszen a legelőket nemcsak elvették, lassan föl is szántották” (uo.); „Nem levest hozott, főtt ételt hozott” (Móricz: Kiserdei angyalok. 1961. 273); „De nem aludtam, az ablak felé fordulva, ágyam szélén, azon erőlködtem, hogy mégis kivegyek valami formát a feketeségből” (Karinthy Frigyes: Utazás a koponyám körül. 1962. 166); „De a Város az ingoványon nem csupán negatív összegezés, egyszerűsrimind az írói szemhatár tájulásának a dokumentuma is” (Darvas József: Máról holnapra. 1962. 2 : 241; Diószegi András utószavából); „... a kifejezés és a tartalom megfelelése az egyes esetekben nem szükségzerű, »véletlen«” (Telegi Zsigmond: Nyelvtani tanulmányok [szerk.: Sulán Béla] 32); „Az író mentségére mondva, nemcsak ő, nagyon sokan nem tudják a *paripa* szónak ezt a jelentését” (Lőrincze: Kortárs 6 : 151); stb.

Megleőbb, hogy még több példát találni a *hanem* hiányára napjaink újságnyelvében. Úgy látszik, ez már köznyelvi jelenségnek tekinthető. Gyakori az élőnyelvben is (vö.: „Nem vele, magával akartam beszélni.” — „A Szabó család” című műsorszámából: Kossuth Rádió 1962. nov. 13.). A közölt szépirodalmi idézetek egy része is szinte a beszélt nyelv természetességével hat. Ugyanakkor azonban egyikük-másikuk elolvasásakor némi döccenőt, egy pillanatnyi megértéssébeli zavart is érezhetünk. Az írott szöveg ugyanis nem tükrözi eléggé azokat az intonációs tényezőket, amelyek a fül számára megkönnyítik a szóban forgó mondat szerkezet gyors apperceptálását. A kiejtésben — mint Farkas Vilmos (i. h.) megállapítja — a kötőszó nélkül kapcsolt mondatrész vagy mondat előtt sokszor hosszabb szünet van; s hozzátehetjük: ez a mondatrész (tagmondat) rendszerint nagyobb hangsúlyt is kap. Az írásjelezéssel mindezt nem könnyű kifejezni. Éppen ezért — főleg a gyors olvasásra szánt újságnyelvben — nem mindig szerencsés dolog a *hanem* elhagyása (vö. Deme László: Nyr. 85 : 16), bár az ilyen mondat szerkesztés — nagyobb kiemelő erejénél fogva — itt is megállhatja a helyét. A következőkben elsősorban éppen a napilapokból vett példák segítségével vizsgáljuk meg részletesebben a *hanem* elmaradásának eseteit.

3. Ha a kizáró ellentétes viszony mellérendelt tagmondatok között áll fenn, a mondat szerkezet kötőszó nélkül is többnyire könnyen áttekinthető: „Ezek megszüntetését ne hagyják a vezetőségválasztó taggyűlést követő hetekre, már most kezdjenek hozzá felszámolásukhoz” (Dél-Magyarország 1961. szept. 27. 3); „Ne engem figyeljen, Durcást nézzé...” (Népsport 1962. nov. 18. 6.). — Ugyanígy áll a dolog a mondatrészhalmaz és a mondatösszetétel között félúton levő mondatfűzés esetében (vö. MMNyR. 2 : 322): „De most nem a régi szép idők, a múlta gondol, sokkal inkább a jövőre” (Népszabadság 1962. febr. 6. 10).

Halmozott mondatrészek közül a félreértés legkisebb veszélye nélkül különösen akkor maradhat el a *hanem*, ha a kizáró ellentétes viszony megjelölését elvégzik helyette más nyelvi elemek (vö. az előbb idézett mondat

is): „Annyi év után Marika írni kezdett nekem. Nem leveleket, inkább csak töredékeket” (Népszabadság 1962. márc. 2. 6). Mondatunkban az *inkább csak* szinte kötőszói funkciót tölt be. A *csak*-ot említi is a kizáró ellentétes kötőszók sorában, a *hanem* helyettesítőjeként Farkas Vilmos (Nyr. 81 : 14, 16), találozva állapítva meg róla: „Az ellentmondást a *hanem*-hez képest gyengébben emeli ki” (MMNyR. 2 : 423); s hozzáfűzve a következő megjegyzést: „Valószínűleg a *ne(m)* . . . , *hanem csak* alakzataból vált ki” (uo.).

Máskor meg éppen az ellentmondás élessége adhat okot a *hanem* elhagyására. Ha az ellentétbe állított mondatrészek maguk is ellentétes jelentésűek (vö. MMNyR. 2 : 322), az olvasóban többnyire azonnal tudatosul a köztük levő kizáró viszony: „... a santiagói teniszkлуб nem a felső tízezer egyesülete, szegény egyesület” (Népsport 1962. jan. 9. 2); „Ez az öltözet» nem díszes, egyszerű szürke” (Esti Hírlap 1962. nov. 16. 6); „Mert nem igaz, mese, legenda a született vezető. Ilyen nincs” (Esti Hírlap 1961. dec. 6. 3).

A kizáró viszonyba állított mondatrészek azonban nem mindig ellentétes értelműek; például a *százezer* meg a *millió* számnév nem tekinthető ilyennek. S ha ezt a mondatot olvassuk: „Nem százezreket, milliókat” (Pápai Napló 1961. aug. 2. 4) — akkor az első pillanatban nem értjük, hogy a két mondatrész kizáró ellentétben van-e egymással (vagyis a tagadás csak az elsőre vonatkozik-e), vagy pedig kapcsolatos viszonyban (azaz a tagadás mind a kettőre érvényes-e). Csupán a teljesebb szövegösszefüggés teszi világossá, hogy az előbbiről van szó: „A javaslatom: gyártsanak angol fontot. Nem százezreket, milliókat. Nagyüzemi módon.” Éppen ezért nem mondhatjuk szerencsés fogalmazásúnak — bár teljességgel nem is hibáztathatjuk — a következő mondatokat sem: „Nem orvos, filmes volt a vendég, gyerekszereplőket válogatott” (Esti Hírlap 1962. jan. 6. 2); „Néhány hónapig az ifjúsági csapatban, 13 éves korom után a Dorog II. csapatában játszottam. Nem kapust, jobbszélsőt” (Népszabadság 1961. okt. 6. 12); „Nem szegedi, fővárosi író adta pár éve irodalmi hetilapunk hasábjain Szegednek »a legirodalmibb magyar város« díszítő címét” (Dél-Magyarország 1961. szept. 28. 4); „Nem is ő, az edzője a hibás” (Népsport 1962. nov. 18. 6; itt — az előző példáktól eltérően — az összefüggésből kiragadott mondatban értelmezős szerkezetre is gondolhatnánk a kizáró ellentétés mellérendelés helyett); „Tibi a lámpáját kéri. Meg is kapja, ámbár egyik kézitáskából kell előhalászni. Nem zseblámpa, elemmel működő, kapcsolóval ellátott szerkezet . . .” (Koroknay István: Család és Iskola 1963. I. sz. 23); „Szótlan, de a szemében a szenvedély tüze villan. Nem a sporté, a szerencsejátéké . . .” (Népszabadság 1963. márc. 31. 10); „Az én harminc esztendő öregjeim pedig úgy látszik azt felejtették el, hogy nem tegnap, tizennyolc évvel ezelőtt volt 1945. április 4-e!” (Dél-Magyarország 1963. ápr. 7. 7); stb.

Hogy az ilyenfajta mondat szerkesztés súlyosabb félreértést is okozhat, arra Deme László hoz fel egy kitűnő példát. Ezeket írja: „A kötőszó elhagyása a olykor nyomatékosá teszi a beszédet. De írásban, ahol az erős hangsúly nem érezhető, bizony vigyázni kell ezzel, nehogy éppen az ellenkező hatást érjük el; mint például itt is: »S a nép egységét sem szavak, tettek szilárdítják« (Ve. 32 [= Világeseemények dióhéjban 1959. 32. sz.] : 49). Mert az olvasó a viszonyt kapcsolatosnak érezheti, s gondolatban és kötőszót tesz a *szavak* és a *tettek* közé; pedig a valóságos viszony ez: »nem szavak, *hanem* tettek.«” (Nyr. 85 : 16.)

Különösen zavaró — s szintén megrovást érdemel — a *hanem* elhagyása, ha a szerkezet tömörítése a tagok közti viszonyt még inkább kapcsolatosnak

sugallja (vö. MMNyR. 2 : 320—1): „... a harmadik [telep] később, 1938-ban épült, s már nem deszka-, téglafalú” (Esti Hírlap 1961. febr. 11. 3). Ugyancsak nagyon megnehezíti a megértést a *hanem* „elfelejtése” akkor, ha nem közismert jelentésű szavak fordulnak elő a szövegben: „Nem vágták, nyútták ezt [a növényt], mint a lent és a kender. [Bekezdés.] De nem len, nem kender, még csak nem is nád. Nem bugája, kalásza van” (Pápai Napló 1962. aug. 19. 4).

4. Térjünk át most a *nemcsak* (*ne csak*) kötőszóval bevezetett kapcsolatos, tehát az úgynevezett ellentétesen hozzátoldó (MMNyR. 2 : 415) viszony tárgyalására! A *nemcsak* kötőszó párja ilyenkor rendszerint a *hanem* ... *is*. Ebből a kiemelt, szembeállított tag utáni *is* rendszerint olyankor is megmarad, ha a *hanem*-et elhagyjuk. Jelenléte többnyire világosan áttekinthetővé teszi a mondat szerkezetét, így például a következő összetett mondatokban: „Az újitási mozgalom nemcsak a férfiakra számít, várja a nőket is” (Pápai Napló 1961. nov. 15. 8); „... nemcsak mulattattam, magam is mulattam s a nézők is velem derültek” (Hétfői Hírek 1962. dec. 27. 4); stb. — Ugyanígy a mondatrészhalmaz és a mondatösszetétel közt félúton levő mondat szerkesztéskor: „... Mária nemcsak kitűnő komorna volt, kiváló diák is...” (Esti Hírlap 1962. jan. 25. 3).

A halmazott mondatrészek viszonyában szintén jól eligazít bennünket a hozzátoldó *is*. Nem csupán akkor, ha ezek ellentétes értelműek; például: „Nemcsak a fehér holló, a fekete is ritka madár” (Esti Hírlap 1962. márc. 10. 8); „Nemcsak a múlt, a jelen is összeköt bennünket” (Dél-Magyarország 1962. júl. 26. 1). Az ellentétes jelentés hiányában még jobban rászorulunk az *is* útmutató szerepére; ilyenkor tudniillik — míg az appericiálásban az *is* sorra nem kerül — más értelmű folytatást is föltételezhetünk: „Ha a kislány nemcsak szép, szerelmes is a fiúba, akinek olyan jó hozzábújni a vállához, akkor a kérdésre újabb kérdéssel válaszol” (Esti Hírlap 1961. nov. 12. 2); „Átmenetei olyan lágyak és könnyedek, hogy szinte észrevehetetlenek: nemcsak hangjának szépségét, énektechnikájának virtuóz voltát is bizonyítja ez” (Dél-Magyarország 1961. nov. 14. 5); „A jelenlegi burkolat nem megfelelő, az éles kövek nemcsak a kerékpárgumikat, az utasok cipőit is rongálják, s baleseti veszélyt rejtnek magukban” (Pápai Napló 1961. júl. 29. 8); „Nemcsak az ukrán, a szovjet válogatottnak is tagja Jevgenyina Orjol” (Népszabadság 1961. nov. 18. 12). Az efféle mondatok egyikében-másikában alkalmasint nem ártana kitenni a *hanem* kötőszót.

Megesik, hogy a *nemcsak* — *hanem* ... *is* kötőszópárból az *is* eleve elmarad (vö. MMNyR. 2 : 416, 418). Ha ilyenkor hagyjuk el a *hanem*-et, szintén beállhat a pillanatnyi bizonytalanság a mondat értelmének felfogásában; vö.: „Nemcsak tanultunk, a magyar szaktársaktól igen sok speciálszerszámot kaptunk ajándékba...” (Esti Hírlap 1961. nov. 2. 3).

Kirívóbb a *hanem* hiánya abban az esetben, ha a két kapcsolt mondatrész vagy tagmondat közül egyik (esetleg mindkettő) maga is halmazott. Ilyenkor nem könnyű megállapítani, hol kezdődik az ellentétes hozzátoldás. Még viszonylag biztosan megmutatja a határt az ilyenfajta szófüzés: „[A vasgár] Nemcsak bástyája, lelke, erőssége a környéknek, kulturális centruma is” (Esti Hírlap 1962. febr. 11. 2). Már valamivel nehezebb a megértése a következő mondatnak, amelyben a halmazott tagok (tagmondatok) értelmileg is hármaskorrelációban vannak, közülük bármelyik kettő szembeállítható a harmadikkal: „... ne csak az elmúltat, a jelent nézzék, tekintsenek előre is” (Dél-Magyar-

ország 1961. szept. 27. 3). Végül teljes lesz a zavar, ha sem a szórend, sem a mondatrészek ellentétes jelentése nem segíti az olvasót: „Kuncze Géza egyébként nemcsak Orth Györgynek, Braun Csibinek, Mándi Gyulának is tanára volt a Vas utcai kereskedelmiben” (Magyar Nemzet 1958. nov. 13.). Ha valaki ezen úgy próbálna javítani, hogy a szorosabban összetartozó mondatrészek közé kiteszi a kapcsolatos kötőszót, akkor mondatszerkesztése világos lesz ugyan, de csikorgó; vö.: „Nemcsak Angliába, Hollandiába és más nyugati országokba is exportál a Nívó Kisipari Szövetkezet” (Esti Hírlap 1961. dec. 5. 6). — Itt jegyezném meg, hogy természetesen nemcsak a kapcsolatos, hanem az előző pontban tárgyalt kizáró ellentétes mellérendelésben is lehet a tagok egyike (vagy mindketteje) halmozott. Elvileg ilyenkor is beállhat a bizonytalanság abban a tekintetben, hol keresse az olvasó az ellentét választóvonalát; példám azonban erre a jelenségre nemigen akadt.

5. Az eddig szemügyre vett idézetekben a második tagmondat vagy mondatrész előtti szünetet az írásban vessző jelölte. A vessző azonban nem tudja érzékeltetni (s éppen ez okozhat zavart), hogy ez a szünet — mint említettük — rendszerint hosszabb az átlagosnál. Újabban egyre többször figyelhetni meg, hogy a vessző helyébe ilyenkor más írásjel kerül, elsősorban a gondolatjel vagy a kettőspont.

A gondolatjelnek ebben a szerepkörben való alkalmazásáról az AkH. 1954.-nek nincs tudomása. Néha valóban szinte csak a szünet hosszúságát óhajtják feltüntetni vele; főleg a *nemcsak*-kal bevezetett kapcsolatos mellérendelésben: „A teljes hajózhatóvá tétel nemcsak a népgazdaság — az egész KGST számára fontos . . .” (Esti Hírlap 1962. jún. 7.); „Nemcsak víz — só is kell!” (Népszabadság 1962. jún. 26. 7; alcímként); „Nemcsak az eredményen — játékan is javított válogatott csapatunk” (Népsport 1961. dec. 15. 1); „Az eső rákezd: most már nemcsak szálal — suhog is” (Ürbán Ernő: Népszabadság 1962. dec. 31. 9).

Gyakoribb azonban a gondolatjel használata, ha élesebb fordulatról van szó, váratlanabb, meglepőbb dologtól közöl a második tag (a *hanem* elhagyása is nemegyszer ezzel van összefüggésben). Találkozunk vele a kapcsolatos mellérendelésben is; például: „Nemcsak ő mosolyog — a szerencse is rámosolygott” (Esti Hírlap 1962. jan. 30. 5); „A Főnök összes elképzelhető tulajdonságát rendre elsorolták. De az senkinek nem jutott eszébe, hogy nemcsak Főnök — ember is volt valaha” (Pápai Napló 1962. aug. 11. 2). — A dolog természeténél fogva még inkább érvényesülhet a gondolatjel fordulatjelző szerepe a kizáró ellentétes mellérendelő viszony, az úgynevezett ellentmondás esetén. Csak némi ízelítő a sok-sok példából: „Nem a közönség — a pék fizet a rossz kenyérért” (Esti Hírlap 1962. szept. 1. 3); „Nem boszorkányság — technika” (egy állandó rádió-műsorszám címe; pl. Rádió és Televízió Újság 1962. febr. 12—18. 10; többször azonban csak vesszővel írva); „Nem hárfapengetés — minőségi ellenőrzés látható a képen” (Dél-Magyarország 1961. szept. 26. 3; képaláírás); „Nem katasztrófa — reklám!” (Esti Hírlap 1962. máj. 23. 5; címként); „Nem ellenfelei győzték le — a betegség fektette kétvállra” (Népsport 1961. dec. 31. 3).

A gondolatjel alkalmazása a fordulat érzékeltetésére más vonatkozásban is megfigyelhető (vö. Király Pál: Nyr. 8 : 408; Hexendorf Edit: HIK. 112; Nyelv. 2 243; stb.). Érdekes, hogy ilyen funkcióban nemegyszer a *hanem* kötőszó mellett (utána vagy eléje) is kiteszik: „És Szerov elkeseredésében nem

tudományos sikerekre vágyik, hanem — futballsztár szeretne lenni” (Rádió és Televízió Újság 1962. márc. 5—11. 12); „De október elsejével mégsem a világ vége köszöntött Nyugat-Iriánra, hanem — egy új világ kezdete” (Esti Hírlap 1963. jan. 3. 5); „Nem vizsga — hanem vita” (Népszabadság 1962. dec. 16. 2; alcímként).

A fordulatjelző gondolatjel a *hanem* „pótlására” tehát valóban alkalmas lehet, elsősorban a halmozott mondatrészek között; persze csak módjával. Túlzó használata nemcsak modorosságot eredményezhet, hanem ilyen furcsa írásképet is (jóllehet itt a gondolatjel éppen a félreérthetőség elkerülése végett váltja fel a „nem deszka-, téglafalú”-féle szerkezetek vesszőjét): „A fenol nemcsak az ivóvíz- — az iparivíz-ellátást is veszélyezteti...” (Esti Hírlap 1961. nov. 29. 1). — Nem szerencsés a gondolatjel és a vessző együttes használata sem: „Vértess nem hegyi falucska, — alföldi nagyközség, Hajdú megyében, közel a román határhoz” (Esti Hírlap 1963. jan. 25. 6); „... nem az elsők —, az utolsók előtt nyílik ki a kocsi ajtaja” (Esti Hírlap 1963. márc. 27. 3).

6. A második tagmondat vagy mondatrész előtti hosszabb szünetre s egyúttal ennek a tagmondatnak vagy mondatrésznek a kiemelésére kettőspont is fölhívhatja a figyelmet. Előfordul olykor a *nemcsak*-kal bevezetett kapcsolatos mellérendelésben is: „De az OAS nemcsak plasztikgyurmával robbantgat: gyilkol is” (Népszabadság 1961. dec. 10. 6); „Valóban gazdag a témánk..., de nemcsak gazdag: kimeríthetetlen” (Rádió és Televízió Újság 1962. jún. 4—10. 2); „Nemcsak a lónak van másik oldala: az asztalnak is” (Esti Hírlap 1962. jún. 6. 5); „Idei telünk — csikorgó január — nemcsak jégvirágokat: érdekes híreket is kivirágoztatott képzeletünkben” (Esti Hírlap 1963. jan. 23. 6).

A kettősponttal is jóval gyakrabban találkozni azonban a kizáró ellentétes mellérendelés esetén, elsősorban összetett mondatokban vagy a mondatrészhalmozás és a mondatösszetétel közt félúton levő mondat szerkezetekben, továbbá halmozott állítmányok között (a *nemcsak*-ot követő kettőspont példái is jórészt ezekből a kategóriákból kerültek ki): „Nem kibált [így!], nem hadonászott: halk sustorgással eregette magából a szavakat...” (Darvas József: Máról holnapra. 1962. 1 : 104); „Pesti verekedők: ezek a hírhedt nehéz gyerekek. Nem mostani ügyük, bírósági aktáik érdekelnek: az a rossz erő, amely ütni, szúrni lendíti kezüket” (Esti Hírlap 1963. jan. 5. 4); „Nem pihenni jöttem: tanulmányútra...” (Esti Hírlap 1962. máj. 24. 1); „Nem az anyagi értékről van szó: a láthatatlan karcról” (Esti Hírlap 1962. febr. 11. 6); „[Maugham prózájának épülete] Nem katedrális és nem romantikus kastély: praktikus lakóház, melynek ablakain át betör az élet izgalma is” (W. S. Maugham: Eső. Elbeszélések. 1960. 318—9; Görgy Gábor utószavából); „Ez nem csikós: kondás a lú mellett...” (Móricz: Tyúklevés. Válogatott elbeszélések. 1962. 15); „Bán Imre cikke már nem is könyvbírálat: tanulmány a teljes magyar Dantéről...” (K. S. I.: Tiszatáj 1963. 3. sz. 4); stb.

A kettőspont használata ilyenkor azért is indokoltnak mondható, mert Farkas Vilmos finom megfigyelése szerint a kötőszó nélküli második tagmondatnak „a kizáró mellett bizonyos m a g y a r á z ó jellege is lehet” (MMNyR. 2 : 424). Magyarázat esetén pedig — például éppen a kötőszó nélküli magyarázó utótag előtt is — szívesen élünk kettősponttal (vö. AkH. 1954. 368. §). A magyarázó mellékjelentés — bár eddig idézett példáink egyikében másikkában is fölsejlett — világosan megmutatkozik a következő mondatokban

(mondatösszetételekben vagy ehhez közel álló mondat szerkezetekben, illetőleg halmazott állítmányok viszonyában): „A Kongóból érkező tudósítások arra vallanak, hogy a stanleyville-i incidens, amely ürügyként szolgál a hazafias erők elleni terrorhadjáratra, nem véletlenül robbant ki: előre megszervezett provokáció történt” (Népszabadság 1962. jan. 17. 4); „Pedig Fellini nem kommunista: kereszténynek vallja magát” (Dél-Magyarország 1963. jan. 4. 5); „Szép a tanítói pálya. Nem is pálya: hivatás” (Dr. Gergely Károlyné: Amíg gyermekünk iskolás lesz . . . 1957. 121); „Pedig Trummer igazán erős ember. Nem fejelte le az ellenfeleit: kiütötte” (Esti Hírlap 1963. jan. 5. 4).¹

Halmazott mondatrészek között — az állítmányok kivételével — már szokatlanabb a kettőspont; vö.: „Ennyi a történet. Nem bosszús: vidám optimista történet” (Esti Hírlap 1962. jan. 26. 6); „Kovács János Lőrinc barátját elfogadhatjuk ilyen eredetinek. Nem harsogó: közvetlen emberi viszonyokat tükröző alakítás” (Dél-Magyarország 1961. szept. 30. 5); „A babák fölött, a legmagasabb polcon, két gyönyörű paripa. Nem fából: pejszín posztóval behúзва” (Esti Hírlap 1962. ápr. 26. 3).

Megemlíthetjük még, hogy a vizsgált mondat típusban elvétele a pontosvessző is feltűnik; például: „A fiú is Hortobágyra került, de nem a[z állami] gazdasághoz; az Akadémia tangazdaságába” (Esti Hírlap 1962. jan. 21. 4).

7. Az is megeseik, hogy a második tagra jutó nagyobb hangsúlyt, a második tag kiemelését kurzíválással, dőlt betűs írással érzékeltetik (a kurzíválás kiemelő, hangsúlyjelző szerepére vö. Zolnai Béla: Nyelv és stílus 100; Deme László: Nyelvh.² 333; stb.). Napilapjaink közül főleg az Esti Hírlap él ezzel a megkülönböztető eszközzel; például: „Nem viharok — mondja a Meteorológiai Intézet —, *heves zivatarok zúdultak tegnap az ország sok helyén*” (Esti Hírlap 1962. jún. 22. 6). A hangsúlyjelző kurzíválás többnyire együtt jár a szünetjelölő, fordulatra, illetőleg magyarázatra figyelmeztető gondolatjellel vagy kettősponttal: „Emőd Tamás sorai kézen fognak, visznek a »messze gyárvidékre«, keresem a »százdrótú nagy-nagy épületet«, a lámpagyújtás romantikáját, a kapcsolót, ahol, nem, nem Párizst — *egész Budapestet kell leoltani*” (Esti Hírlap 1962. jún. 6. 3); „*Fiatal, hát túlnőtt rajtunk*. Nem csodálatos — *természetes*” (Magyar Nemzet 1962. márc. 23. 5); „A baj abból származott, hogy a húszéves, csinos nőt nemcsak a vendégek: *a mester is megszerette*” (Esti Hírlap 1963. jan. 26. 3); „A képeket részletre vették. (Nem általánosítható, tudom, de fel kell jegyezni: az első részlet nem parkettkefélé vagy Danuvia: *kép*.)” (Esti Hírlap 1962. jan. 21. 4); „Másfélmillió liter szesz . . . folyik Csepel alatt évente a Dunába! Nem pálinka, kisüsti vagy törköly: *alkohol*, a műanyag, a gyógyszervegyipar egyik alapanyaga . . . Alkoholtermelésünk nagyobbik része — ezt tudnunk kell — nem pálinkának készül: *felbecsülhetetlen értékű ipari alapanyag*” (Esti Hírlap 1962. febr. 8. 3); „Nem elperelni, végrehajtani a jószágot (mint a megyéből azelőtt az urak): *bírálni jönnek, fejleszteni, javítani az állományt, segíteni a tsz-nek*, a vidék törzsállományát megteremteni” (Esti Hírlap 1962. máj. 9. 3); stb.

A kiemelő, figyelmeztető jelzéseknek ez a kombinálása sem segít sokat az ilyenféle furcsa, tömörítéssel mondat szerkezeteken: „Hatezer külföldinek

¹ A gondolatjelnek is lehet hasonló funkciója; a következő mondatban a fordulat mellett a magyarázatra is utal: „Chasteller-né eleinte csodálkozott, szórakoztatta a szeme előtt lejátszódó változás; de később már nem mosolygott — megijedt” (Stendhal: Vörös és fehér. Ford.: Illés Endre. 1962. 1 : 252).

szereztek hotelszobát, az utóbbi félesztendőben naponta érkeztek váratlanul lengyel, csehszlovák, nyugati autósok. Nem IBUSZ: *egyéni utazók*” (Esti Hírlap 1961. okt. 6. 3).

Érdekes, hogy akad példa az előtag kurzíválására is. Zolnai Béla (i. m. 101) írja Arany dőlt betűs szavairól: „Arany elsősorban az értelemhez szól. Aláhúzás nélkül meg sem értenők ezt a sűrített mondatot: »a rák nem dűl, mász«.

 (Összes Munkái, Ráth kiad., Hátrahagyott Ir. II, 166.)”

8. Amikor a *hanem* „elfelejtéséről”, elmaradásáról, elhagyásáról stb. beszélünk, tisztában vagyunk vele, hogy a vizsgált mondatszerkezet történetileg nem föltétlenül a *hanem* kihagyásával jött létre, hanem az ősi, kötőszó nélküli mondatfűzés (mondatrészekapcsolás) továbbélése is lehet (vö. Klemm: TörtMondt. 406, 428). A mai nyelvrendszerben ezek a mondatok — szemben a *hanem* kötőszósakkal — mégis úgy tekinthetők, hogy a *hanem* elmaradt, hiányzik belőlük, s vele ki is egészíthetjük őket (vö. Benkő László: NyK. 61 : 100). A *hanem*-nek ez a hiánya — mint láttuk — nemcsak a költői nyelvre jellemző, jóllehet mint egyfajta tömörítő, kiemelő eszköz ott különös jelentőségű lehet. A köznyelvben — ha kissé szokatlanabb is — szintén terjedőben van. Ismételjük: nincs szándékunkban általánosan hibáztatni ezt a jelenséget. Elharapódzását ugyan nem látnánk szívesen, hiszen sokszor nehezzé teszi a mondat gyors áttekintését, mégsem szabad egyoldalúan elítélnünk. Sőt: a maga helyén igen jól szolgálhatja az ellentétes hozzátoldás vagy a kizáró ellentét (ellentmondás) csattanósabb kifejezését akár az újságnyelvben is. Olyanféleképpen áll tehát vele a dolog, mint a *hanem* helyébe lépő *de* kötőszóval: élezheti az ellentétet, sőt a jóhangzást (a sok *nem* kerülését) is elősegítheti, alkalmazásának verstani indítékairól most nem is beszélve (vö. Farkas Vilmos: Nyr. 81 : 16—7 és MMNyR. 2 : 416). Csupán mértéktelen, indokolatlan, s főleg megtévesztő használata ellen kell szót emelnünk.

Az sem érdektelen a *hanem* elhagyásával kapcsolatban, miképpen igyekeznek írásunk a hangos beszéd intonációs tényezőit pontosabban, félreérthetetlenebbul megjelölni, a szem számára is érzékelhetővé tenni, mégpedig nem csupán a fülünknek szóló írásokban — a jó vers csaknem mindig ilyen —, hanem egyre inkább a valóban csak hangtalan olvasásra szánt szövegekben is.

Rácz Endre

Néhány adat és megjegyzés a nők megnevezéséről való vitához

Néhány év óta már többször is szó esett folyóiratunkban arról, hogyan nevezzük a nőket (Nyr. 84 : 427; 85 : 398; 86 : 161; 87 : 30). A vita lényegét — kissé leegyszerűsítve — a következőkben foglalhatnám össze: Az újabb évtizedekben egyre több adatunk van arra, hogy a nőket pusztán vezetéknevükön nevezik. Különösen az irodalmi, művészi életben és a sport világában lehet megfigyelni ezt a jelenséget. Az a kérdés, hogyan ítéljük meg ezt a most terjedő nyelvszokást. Nyelvromlásnak tekintjük-e, amelynek útját kell állni, vagy pedig a türelem és megfigyelés, sőt a megértés álláspontjára helyezkedünk vele kapcsolatban, esetleg éppenséggel nyelvünket gazdagító, szükséges fejleményként könyveljük-e el. Az elsőnek idézett felfogást Nagy J. Béla

fejtette ki, a második álláspont Tompa Józsefé. Nagy J. Béla mellett Kapás Ferenc, Tompa József mellett Benkő László foglalt állást.

A következőkben én nem vitaösszegezést, nem szerkesztőségi vitazáró közleményt kívánok adni. Ennek még nem is érkezett el az ideje. Inkább a vitába szeretnék én is belekapcsolódni egy-két adattal, észrevétellel, hogy a tárgyilagos döntés lehetőségéhez minél közelebb jussunk.

I. Ezt írja Nagy J. Béla legutóbbi — a tőle megszokott alapos, sok érvet felsorakoztató — vitacikkében: „Én már egyetemi hallgató koromban foglalkoztam nyelvjárástanulmányozással, azóta sokfelé megfordultam hazánkban, de egyetlen vidéken sem vettem észre, hogy a nőket pusztán családnevükön emlegették volna. Akik velem most vitatkoznak, nem tértek ki erre a kérdésre, én pedig erre kérek és várok határozott választ. Szóljanak hozzá a magyar nyelvatlasz gyűjtői, a magyar nyelvjárások vizsgálói, én igazam tudatában nyugodtan várom ezeket a hozzászólásokat.”

Talán ezen a ponton szólhatok hozzá legtöbb joggal a kérdéshez: vagy harmadfél évtizede foglalkozom a magyar nyelvjárásokkal, s mint a nyelvatlasz munkatársa a legtöbb olyan tájon megfordultam — határainkon belül és kívül —, ahol magyarok élnek. Nos, nyelvjáráskutató útjaimon valóban nem találkoztam azzal a szokással, hogy nőket pusztán vezetéknévükön emlegettek volna. De ez persze még nem zárja ki azt, hogy kivételképpen egyes esetekben ne találkozhattunk volna ilyenekkel, ha jobban ismerjük a helyi viszonyokat, s tudatosan törekszünk ennek a kérdésnek a tisztázására. Az a kutató, aki csak néhány napot tölt egy-egy faluban, aligha figyelhet fel rá, ha történetesen nőnemű egyént illetnek az önmagában álló vezetéknévvel. De emlékeimből mégis idézhetek adatokat erre a jelenségre. Amikor a szentgáli elemi iskolába jártunk, mi bizony elég gyakran neveztük, szólítottuk leány osztálytársainkat pusztán vezetéknévükön. Persze az általános megszólítás, megnevezés nem ez volt, hanem a vezeté- és a keresztnév az emlegetéskor, megnevezéskor, keresztnév a megszólításkor, de mondom, igen sűrűn használtuk a pusztán vezetéknévet is. Sajnos, évtizedek távlatából roppant nehéz pontosan felidézni azokat a körülményeket, amelyek között ez a megszólítási, megnevezési forma élt. Emlékezetem szerint helyenként mintha lekicsinylő, lekezelő lett volna. Egyetlen szituációra pontosan emlékszem. Az egyik fenytés alkalmával (amely az akkori szokások szerint pálcával történt) tanítónk az első sorban ülő egyik leány tanulóval fogatta le Gy. Sándor barátunk fejét. Minthogy már „nagyiskolások” (ötödikesek vagy hatodikosok) voltunk, ez (a lefogás) meglehetősen szégyen volt, jobban fájt, mint a pálca. Megszégyenített társunk sem titkolta, kire haragszik jobban, s helyre menet félhangosan visszafordult a talán akaratan kívül segédeskedő lánynak: Megállj *Varga*, ezért még kapsz! De nemcsak iskolai példákat említhetek. Emlékszem rá — bár az előbbi esetről halványabban —, hogy nagynéném is beszélt ilyen módon más lányokkal valamelyik lánytársukról. Határozottabban emlékszem azután arra, hogy egy Pestről akkortájt hazakerült lányt, akiről azt mesélték, hogy Pesten színésznő volt, ugyancsak pusztán vezetéknévén említett egyik nála fiatalabb lány rokona, mégpedig alighanem jelenlétében. Sőt — mint Szentgálról értesítenek — most is meglehetősen általános az illetőnek pusztán vezetéknévén való említése. Végül pedig: iskolánk kiváló tanítónőjét — akinek a titulusa, általánosan használt megnevezése a *kisasszony*, a *Karika kisasszony* volt — ugyancsak emlegettük néha és tiszteletlenül így, a *Karika*. Felnőttektől is

hallottam: *majd ha a Karika elejbe kerül! Majd a Karika megtanítja!* (Mondanom sem kell, e nyilatkozatokat nem hangtani hűséggel reprodukáltam.) Még a későbbi időkből, kezdő tanár koromból is idézhetek egy adatot. Egy szülő sérelmesnek tartván gyermeke megbüntetését, így fakadt ki: De a fene *a Karikának* is a körmeit...

2. Talán nem is kellene ismételten hangsúlyoznom: a megelőző pontban idézett példák nem az általános nyelvhasználatra (a Szentgálon egykor és nyilván most általános nyelvhasználatra) jellemzők, hanem — az iskolai megszólítást nem számítva — az általánostól eltérő, ritka kivételek. Valószínűleg ezért maradtak meg ilyen élénken az én emlékezetemben is. Nagy J. Bélának tehát nyilván igaza van mind szentgáli viszonylatban, mind az országos szokásra nézve abban, hogy a pusztai vezetéknév hallatára általában és első sorban csak férfitra gondolhatunk és gondolunk. A „*Szilágyi* levelet írt fiának” mondat hallatára valóban aligha jelenik meg lelki szemeink előtt egy levélíró anyja. Hogy ez mennyire így van, azt egy viszonylag friss tapasztalatommal is bizonyíthatom.

Veres Péter Tiszántúli történetek (Magvető, 1962.) című könyve került a kezembe néhány hónapja. Csak úgy taláломra nyitottam fel s kezdtem olvasni annál a résznél, amelyben arról ír a szerző, hogyan lett mégis jegygyűrűje Julesának, az „öntudatos” vőlegény kezdeti ellenkezése, „különcködő kivagyisága” ellenére. Az olvasásban ez a rész akasztott meg: „Mindössze öt koronát adhattam a gyűrű árába, pedig tizenhárom korona volt az ára vagy még több is, csak nekem nem mondták meg. Még *Nádasdi* is beleadott a saját munkabéréből néhány koronát” (i. m. 368. A kiemelés tőlem van. L. L.).

Nem tudtam hamarjában, ki lehet ez a *Nádasdi*. Arra gondoltam, nyilván valamelyik leendő sógora vagy esetleg az apósa, akit így — kissé furcsán — a pusztai vezetéknévén emleget az író, az egykori vőlegény. Mert hiszen rokonnainkat, a hozzánk tartozókat nem szoktuk — vagy csak nagyon ritkán — így nevezni. Ezt a feltevésemet azonban megzavarta a folytatás: „Majd később a nyár végén hoztam helyre a hibámat, kicsit bizony szégyenkezve is. Ahelyett, amit ő a sajátjából adott a gyűrű árába, én a zsoldomból . . . *egy szép selyemkendőt vásároltam neki a Lőrinc-napi debreceni nagyvásárban*” (uo.). Most már visszafelé lapozgattam, magyarázatot keresve erre a szokatlan jelenségre. Miért nevezi az író Nádasdi Juliannát (mert nyilván róla van szó) Nádasdinak?

A „Leánykérés” című fejezet elején találtam meg a rejtvény megfejtését.

Nádasdi Julianna (vagy Juliánna, ahogy V. P. írja) egy debreceni ügyvéd szőlőtelepén dolgozott lánytársaival együtt. A csapatban „első lány” volt, csapatvezetőfele, akinek valamivel nagyobb napszám is járt, mint másoknak. „A többi lányok ezért, de csak rossz pillanataikban . . . egy kicsit irigykedtek is rá, kényes-büszkének tartották, és *maguk közt Nádasdinak hívták*, ami már olyan kisorang-féle a még csak keresztnévvel élő leánydemokráciában.

Ettől eltekintve, vagy ezt is hozzáadva, szerették *Nádasdit* a lányok is” (i. m. 359—60).

3. Kissé körülményesen idéztem a Tiszántúli történetek adatait, de — úgy gondolom — a mostani vitában Veres Péter szavazata sok szempontból perdöntő jelentőségű.

a) Megerősíti az én emlékezetből előkapart adataimat: valóban kimutatható nyelvjárásainkban is a nők pusztai vezetéknéven való megnevezése.

3) Óvatosabbá tesz bennünket ennek a jelenségnek a megítélésében, hiszen a balmazújvárosi megszólítási, megnevezési forma valószínűleg nem germanizmus, nem német nyelvi hatás eredménye. De akkor talán a máshol észlelt hasonló jelenségek sem ilyen eredetűek. Mert bizony — ahogy hallom — a budapesti iskolákban nem ritka, sőt szinte általánosnak mondható a leányoknak vezetéknevükön való megszólítása — vegyes osztályokban is. Mégpedig nemcsak a tanulók egymás közti érintkezésében él ez a szokás, a tanárok is gyakran ilyen módon szólítják a tanulókat. Ugyanígy másképpen kell néznünk ezt a sportvilágban, az irodalmi, művészi életben és az élet egyéb területein egyre jobban terjedő megnevezési formát.

c) Ami a legfontosabb, arra mutat Veres Péter adata, hogy valóban van, illetőleg (legyünk óvatosak) lehet társadalmi háttere, motiválója a most vitatott jelenségnek. Ez a megállapítás (vagy vélemény) azonban csak nagy vonalaiban, általánosságban fejezi ki a tárgyalt kérdés lényegét, a részletekre, az egyes megnyilvánulási formákra vonatkozólag még sok megfigyelésre, kutatásra van szükség, s ezek a részletmegfigyelések nyilván differenciálni, finomítani, gazdagítani fogják az egyelőre inkább sejtett, mint módszeresen bizonyított általános igazságot.

Nyilván nem lehet egyetlen okkal magyarázni — mondjuk — az én idéztem szentgáli példákat sem. De kivehetek néhány adatot újabb — irodalmi — feljegyzéseim közül is. A Magyar Nemzet cikkírója *Zetelaki Judit* tanulót *Zetelaki pajtás* néven emlegeti (1963. febr. 13). Gádor Béla egyik elbeszélésének, amely *Bülleskrantz Évi*-ről szól, *A Büli* a címe (Néhány első szerelem története). Karácsony Benő Napos oldal című regényében így búcsúzik a Patyipak cukrász leányától: „Áldott jó fiú vagyok, nem haragszom, *Patyipak*. Sok szerencsét és béke cukorporaidra” (Irod. Könyvkiadó, Bukarest, 1962. 1 : 161). Végül pedig Tersánszky Józsi Jenő nemrég megjelent könyvéből (Nagy árnyakról bizalmasan), a Kaffka Margitról szóló részből valamit. Tersánszky igen kevés kivétellel az egész fejezetben csak *Kaffká*-nak írja Kaffka Margitot. Idézek néhány — úgy gondolom, jellemző és tanulságos sort. „*Kaffka Margit* is azok közé az író művészek közé tartozik, akiket a *legjobb kevesek meg az irodalomtörténet értékelt nagyra, sőt írói társai közül legnagyobbra* . . .

Ady maga, sokat emlegetett mondásával úgy (!) jellemezte *Kaffkát* : — *Maga, Margitkám, olyan nagy tehetség, hogy már nem is számít nőnek.*

De hát nőibb nőt és furesábban nőies tulajdonokkal bíró nőt el nem lehet képzelni, mint *Kaffka* volt.” (A neveket én emeltem ki. L. L.)

A fenti nyelvi jelenségeket végső soron ugyan nyilván közös nevezőre lehet hozni, mégis sokban különböznek, különbözhetnek egymástól a megnevezés motiválója, a megnevező szándéka, a névalak érzelmi telítettsége, hatása stb. tekintetében.

4. Összegezve az eddigieket, nem fér kétség hozzá, hogy a magyarba a nők h a g y o m á n y o s megnevezése nem a pusztá vezetéknévvel történt. De Nagy J. Béla meghatározását, hogy tudniillik „a magyar nyelvszokás szerint a vezetéknév egymagában, a keresztnév nélkül férfit jelent” (MNy. 55 : 266, Nyr. 87 : 30), a magam részéről is kiegészíteném azzal, hogy f ő k é n t, e l s ő s o r b a n, á l t a l á b a n. Ebből a kiegészítő vagy megszorító javaslatból természetesen következik, hogy nem tartom nyelvünkre nézve károsnak, fölöslegesnek, üldözendőnek ezt a nyelvi jelenséget. Lehetséges, hogy a német nyelvi hatás is közreműködött kezdeti kialakulásában, de nyilván

belső erők, nyelvi analógiák is támogathatták (ezt még tüzetesen meg kell vizsgálni), s van saját (főként stiláris) funkciója nyelvünkben.

Nem gondolnám persze, hogy a fentiek értelmében valami új nyelvi törvényt kell most már erőszakkal a jogaiba juttatni, azaz például meghatározni, kit, melyik nőt lehet vagy kell ezután pusztai vezetéknévén szólítani; listába szedni, kik a pusztai vezetéknéves nőírók, művészek, sportolók, „honanyák”, s kik nem azok... Hiszen az ilyenfajta kiemelkedés, a férfiakkal való egyenjogúság különben is nyilván csak egyik (lehet, hogy a leglényegesebb) motiválója, magyarázója a tárgyalt megnevezési formának. Én inkább a türelmet, a megértést, de elsősorban a tanulmányozást tartanám a legfontosabbnak. Mert hiszen igen hézagosságot értesüléseink vannak erről a jelenségről. Igazat kell adnunk Nagy J. Bélának, hogy ezek alapján nem is igen vonhatunk el nyelvhasználati szabályt (Nyr. 87 : 33). Az alapos, tárgyilagos tanulmányozás (és tárgyilagos vita) után nyilván sokkal szilárdabb, megalapozottabb, megnyugtatóbb eredményre jutunk.

5. Befejezésül szeretném egy kissé kiszélesíteni, általánosítani az eddig tárgyalt kérdést. Azt írja Nagy J. Béla: „S éppen csak Kaffka Margitot illeti meg ez a férfias jog, hogy pusztán *Kaffka* is lehet a neve, *Várnai*-t, *Lesznai*-t, *Szederkényi*-t, *Beczássy*-t, *Berdé*-t, *Erdős*-t azonban nem szabad mondani vagy írni, mert ezek az írók talán nem olyan híresek, mint Kaffka Margit?” (Nyr. 87 : 33).

Nos, ha ez a megkülönböztetés valóban fennáll, akkor az volna a kérdéses és a vizsgálandó, miért szokásos a megnevezés az egyik esetben ilyen, a másikban olyan formában. De — és ez az, amire fel szeretném hívni a figyelmet — nem állunk különben a férfiak megnevezésével sem. Kosztolányi Dezsőt igen gyakran emlegetjük pusztai vezetéknévén. Szabó Lőrincet szinte soha. Nyilván azért, mert a *Szabó* név nem ritka az írók között. Illés Bélát nyilván ugyanilyen okból nem mondjuk és írjuk *Illés*-nek. Illyés Gyula viszont gyakran szerepel pusztai vezetéknévénél. József Attila szinte sohasem! Pedig *József* vezetéknévű költőnk nincs más. Kassák Lajossal gyakrabban találkozunk *Kassák*-ként, mint teljes nevén. Igaz, a *Kassák* nevet csak ő képviseli az irodalomban. De *Veres* is csak egy van, mégis mindig *Veres Péter*-t írunk és mondunk, legalábbis hivatalosan. Nagy Lajosról írva sem emlegetünk *Nagy*-ot, még akkor sem — egy róla szóló tanulmányon belül —, ha más azonos nevű íróval való összetévesztésnek a legkisebb veszélye sem áll fenn. Ez esetben talán a név rövidebbisége, illetőleg a vezeté- és a keresztnév harmóniája a döntő.

De említhetünk még más jelenségeket is a megnevezés — megszólítás dzsungeléből. A pincércknek keresztnévükön, a fodrászoknak becézett keresztnévükön való szólítása valószínűleg még régi maradvány. A *Kovácskám*, *Suhaikám*, *Sajókám* alighanem csak a fővárosi argóban él, nem tudom, mióta.

Mindezeket érdemes és fontos megfigyelni, tanulmányozni és értékelni is. A gondos vizsgálat majd megmutatja, hogy a személynevek (férfi és női nevek) társadalmi felhasználásában milyen erők működnek közre, milyen okok döntenek el, hogy a valóságban hogyan élünk a nevekkal. Bizonyosan jelentős szerepe van egyebek között a név gyakoriságának, hosszúságának — rövidebbségének, vezeté- és keresztnév harmóniájának, a név hangulatának, köznyelvi jelentésének, a nevet viselő társadalmi helyzetének, a megnevező és a megnevezett egymáshoz való viszonyának stb. Ezt azonban majd a jövő kutatás fogja pontosan tisztázni.

Lőrincze Lajos

Konokul, konokan vagy konokon

Az ÉrtSz. szerint a *konok* melléknév határozói alakja: *konokul*. Valóban, a makacs gyerek *konokul* tagad (vagy hallgat). Talán még azt is elfogadnánk, ha valaki így mondaná: *konokan*, bár ez már nem hangzanék olyan jól. Tóth Árpád azonban egyik legszebb, csodálatos finomságú Verlaine-fordításában egy harmadik alakot használ:

Ősz húrja zsong,
Jajong, busong
A tájon,
S ont moton
Bút *konokon*
És fájón.

A *konok* melléknévből tehát az *-ul*, az *-an* és az *-on* toldalékkal egyaránt alkothatunk állapot- vagy módhatározót.

A magyar leíró nyelvtanok részletesen megemlékeznek azokról a modális-essivusi ragokról, amelyek segítségével melléktnevekből állapot- és módhatározót alkothatunk. Az adverbiumot az indoeurópai nyelvek nyelvtanai általában határozószónak veszik, az adverbium végződését pedig a képzők közé számítják (pl. fr. *-ment*, ang. *-ly*), és az adverbium alkotását a szóképzés, nem pedig a névszóragozás körébe utalják. A magyar nyelvtanírásban is volt ilyen felfogás, de a magyarban az „adverbiumképzők” hangzásra és eredetre nézve is nagyjából azonosak az egyéb — főnevekhez is járuló határozóragokkal. A nemrégiben megjelent akadémiai leíró nyelvtan is a most említett „adverbium-képzőket” a névszóragozás három alakjába sorozza be a táblázatban, (MMNyR. 1 : 586) a 17. (*-n*), 18. (*-lag ~ -leg*) és 20. (*-ul ~ -ül*) ragozási alak alá. A 17. az 1., a 18. a 2. modális-essivusi alak azzal a megjegyzéssel, hogy „főnevekhez általában nem függeszthetők ragok”. A 20. alak az essivus-modális, ahova azonban a *rosszul*, *csúnyául* mellé bekerül a *hajóul*, *jutalmul*, *kézzel* is, noha a mai nyelvérték számára van különbség a melléknévhez és a főnévhez járuló *-ul ~ -ül* jelentése közt, mint erre a nyelvtan is utal mellékesen (i. m. 579). A melléknévi alapszavú modális-ragok nem illenek bele teljesen a főnévragozás paradigmájába, mert bár vannak átmenetek és ingadozások, a három alak végeredményben *v a g y l a g o s*. Nem mondhatom *okosul* vagy *okoslag*, hanem csak *okosan*. Nincs *komolytalanul* vagy *komolytalanlag*, hanem csak *komolytalanul*. Nem igen mondjuk *alkalmian* vagy *alkalmiul*, csak: *alkalmilag*. Viszonylag ritka az olyan melléknév, amelynek adverbiumai másféle raggal más-más jelentést vennének fel. Ilyen azonban pl. a *val*: a rénszarvas *vadon* is él (állapothatározó), de „*Vadul* a sebből a tört kiragadja . . .” (Arany; módhatározó).

Ha mármost rendszerbe foglaljuk azokat a lehetőségeket, amelyek alkalmasak a melléknévi alapszóból a modális alkotására, akkor a következőket állapíthatjuk meg (a zárójelben levő számok a MMNyR. 1. kötetének azon lapjaira utalnak, ahol az illető jelenséget említi):

1. a) Az *-n* modális rag (575—7) járulhat kötőhang nélkül a melléknévhez: *hiűn*, *olcsón*, *sunyin*. Ha a melléknév *-a* *-e*-re végződik, akkor ez a tövéghangzó mindig megnyúlik: *űdén*, *lomhán*.

b) Az *-n* rag középzárt (*-o*, *-ë*) magánhangzóval kapcsolódik a tőhöz: *szabadon*, *betegën*.

c) Az *-n* nyílt magánhangzóval (*-a*, *-e*) kapcsolódik a tőhöz: *nyájasan*, *nyersen*; *kiváncsian*, *üdítően*. Előfordul, hogy a tővéghangzó kiesik: *könnyű—könnyen*, *ifjú—ifjan*.

2. a) Az *-ul*, *-ül* rag (578—9) rendszerint mássalhangzós tőhöz járul: *rosszul*, *tehetetlenül*. Néha magánhangzós tőhöz is kapcsolódhatnak. Ilyenkor a tővégi *-a* megnyúlik: *franciául*, *csúnyául*.

b) Pusztá *-l* csak egyetlen melléknevünkhöz járulhat: *jól* (579).

3. A *-lag*, *-leg* ragot (577—8) főleg képzett melléknevekhez illesztjük: *anyagilag*, *belsőleg*, *bezárólag*.

4. Elvétele egyéb raggal is kifejezhetjük a melléknevből alkotott határozót: *egyenest*, *kicsit*, *kissé*.

5. Néhány latin eredetű tudós szóban a szabályos, ragos alak mellett előfordul a latin adverbium: *aktíve* (de gyakoribb az *aktívan*), *objektíve*, *szubjektíve*.

Miután vázlatosan bemutattuk, milyen ragok segítségével alkothatunk a magyarban melléknevből mód- és állapothatározót, nézzük meg azt is, hogy mellékneveink melyik csoportjához melyik rag illik. Bár mint a bevezetésben is bemutattam egy példán, némelyik melléknevünkhöz két-három végződés is járulhat vagyilagosan (*konokul*, *konokan*, *konokon*; *ádázan*, *ádázul*; *bántón*, *bántóan*, *bántólag*; *csúnyán*, *csúnyául*; *biztatón*, *biztatóan*, *biztatólag*), mégis a legtöbb melléknev vagy csak e g y raggal alkothat határozót, vagy csak az egyik rag szokásos, gyakori.

Először sorra veszem a képzett mellékneveket, mert képzők szerint könnyebb a mellékneveket csoportosítani. Képzett melléknevünk különben is sokkal több van, mint egyszerű. A leggyakoribb melléknevképző az *-s* (deverbális és denominális egyaránt; D. Bartha K.: A m. szóképzés története. 88—9, 107 és MMNyR. 1 : 404—8) és a deverbális *-ós*, *-ős* (Bartha i. m. 89 és MMNyR. 1 : 385). Felsorolom az *-s* (*-ós*, *-ős*) képzős mellékneveket betűrendben (*a—d*) nagyjából az ÉrtSz. 1. kötete alapján: *ablakos*, *ábrándos*, *abroncsos*, *agyagos*, *ajánlatos*, *ájtatos* (vö. *áhitat*), *akaratos*, *alantas*, *alázatos*, *áldozatos*, *aljas* (más végződéssel is: *aljasul*), *alkalmas*, *alkotmányellenes*, *alkotmányos*, *állapotos*, *állatias*, *állhatatos*, *állítólagos*, *álmos*, *álmottas*, *általános*, *angolos*, *anyagias*, *anyás*, *aprólékos*, *aranyos*, *arányos*, *ármányos*, *árnyas*, *ártalmas*, *asszonyos*, *asztmás*, *atyafiságos*, — *babonás*, *babos*, *bajos*, *bájos*, *bajuszos*, *bajtársias*, *bakancsos*, *balos*, *balzsamos*, *bámulat*, *bánatos*, *barátságos*, *barnás*, *becses*, *bécsies*, *becsületes*, *befolyásos*, *békés*, *bennfentes*, *beteges*, *betyáros*, *bibircsókos*, *bíboros*, *bíborpiros*, — *vörös*, *biciklis*, *bilincses*, *bimbós*, *bizalmas*, *biztonságos*, *biztos*, *bóbitás*, *bocskoros*, *badros*, *bogáncsos*, *bogaras*, *bogláros*, *boglyas*, *bogyós*, *bohókás*, *bojtos*, *bokrétás*, *bokros*, *boltozatos*, *bolyhos*, *bordás*, *borgőzös*, *borjas*, *boros*, *borsos*, *borús*, *borvirágos*, *borzalmas*, *borzas*, *boszorkányos*, *bosszús*, *botrányos*, *bozontos*, *bőjtös*, *bőséges*, *bravúros*, *bundás*, *bús*, *busás*, *buzogányos*, *bübbájos*, *büdös* ('nagyon' jelentésben a diáknyelvben: *büdösül* hajtott), *bűnös*, *bűntudatos*, *bütykös*, *bűvös*, *bűzös*, — *cafrangos*, *céltudatos*, *célzatos*, *cicomás*, *cigaretás*, *cikornyás*, *cilinderes*, *cirmos*, *copfos*, *cukros*, *cuppogós*, — *csábos*, *csajbókos*, *csákányos*, *csáklyás*, *csákós*, *családiás*, *családos*, *csapadékos*, *csatakos*, *csavaros*, *cseles*, *csendes*, *cseppfolyós*, *cserepes*, *cserfes*, *csiklandós*, *csikorgós*, *csikos*, *csillagos*, *csinos*, *csipkés*, *csipős*, *csírás*, *csirizes*, *csodálatos*, *csodás*, *csókos*, *csomós*, *csónakos*, *csontos*, *csoportos*, *csoszogós*, *csökevényes*, *csökönyös*, *csöves*.

csúcsos, csúfos, csuhás, csuklós, csuklyás, csuszamlós, csúszós, csúzos, — *dacos, dagályos, daliás, dallamos, dalos, darabos, darás, dárdás, delejes, délibábos, délies, derekas, derűs, diadalmas, diákos, dicséretes, dicsőséges, díjmentes, dilinós, dilis, díszes, divatos, dohos, dolgos, dombos, döcögős, dölyfös, durcás, dúhös*. Már itt meg kell jegyezni, hogy nemcsak az *-s* (*-ós, -ös*) képzős, hanem általában az *-s*-re végződő melléknevek, tehát a latin eredetű, az elhomályosult alapszavú (az eddig felsoroltak közül a *bennfentes, cserfes* és *csökönyös* is) és a már tövükben *-s*-re végződő melléknevek is mind ebbe a csoportba tartoznak, tehát *-an, -en* végződést kapnak. Példák: *akkurátus, allegorikus, ambiciózus, amorális, analitikus, anarchikus, antiszociális, apolitikus, archaikus, antidemokratikus, antifeudális, antipatikus, arisztokratikus, arrogáns, aszimmetrikus, aszketikus, automatikus, — banális, bestiális, briliáns (de briliánsul is), — cinikus, — dekadens (de dekadensul is), demokratikus, dentális, diktatórikus, dinamikus, diplomatikus, divergens, dogmatikus, drágalátos, — (innen kezdve csak az elhomályosult alapszavú és *-s*-re végződő képzőtlen mellékneveket sorolom fel): édes, egyenes (de egyenest is), éhes, érdes, fitos, friss, girhes, gubancos, gyalogos, gyilkos, gyors, házsártos, hórihorgas, hús, hűvös, ildomos, illedelmes, kackiás, kapatos, kies, kotnyeles, kótyagos, kozmás, langyos, magas, makrancos, menedékes, negédes, nyájas, nyakas, nyers, nyirkos, okos, üres, pajkos, pákosztos, redves, reves, rücskös, sebes, szurtos, szutykos, toprongyos, tűzetes, vaskos, vörös. — Amint láthattuk, kivétel nincs is, csak egy-két *-s* végű melléknévhez az *-an, -en*-en kívül az *-ul, -ül* is járulhat (*aljas, бүдös, briliáns, dekadens*), de az utóbbi a ritkább, szokatlanabb alak.*

A jórészt ellátottságot kifejező *-s* képzővel ellentétes értelmű a fosztóképzővel (*-talan, -telen, -tlan, -tlen*) ellátott deverbális és denominális melléknév.¹

A fosztóképzős melléknevek szabályosan az *-ül, -ul* végződést kapják: *alaptalan, alkalmatlan, állástalan, állhatatlan, álmatlan, anyátlan, arcátlan, ártalmatlan, ártatlan, artikulálatlan, áthághatatlan, áthatolhatatlan, állástalzan, áttekinthetetlen, avatatlan, — bajtársiatlan, bajszatlan, bánthatlan, barátságtalan, bárdolatlan, båtortalan, becstelen, békétlen, bekötetlen, beszámíthatatlan, bizalmatlan, bizonyítatlan, bizonytalan, boldogtalan, bosszúlatlan, burkolatlan, büntetlen, büntetlen, — célszerűtlen, céltalan, cicomátlan, cikornyátlan, cukortalan, család-talan, csalhatatlan, csintalan, csírátlan, csorbítatlan, — dicstelen, díjazatlan, díjtalan, dísztelen stb. Egyes fosztóképzős melléknevek *-on, -ën* raggal is előfordulnak nagy néha nyelvjárásainkban: *mesztelenyën* ugrál.*

Az *-ékony, -ékeny* képzős (Bartha 89—90, MMNyR. 1 : 385) melléknevek mindig az *-an, -en* toldalékot kapják, pl. *aluszékony, békülékeny, csalékony, dülékeny, érzékeny, feledékeny, fázékony, féltékeny, jogékony, folyékony, gyűlékony, hajlékony, hiszekény, ingerlékeny, közlékeny, mozgékony, robbanékony,*

¹ Nyelvtörténeti szempontból meg kell jegyeznünk, hogy a képző eredetileg csak *-tal, -tel* hangalakú volt, mint azt a *mesztálláb* elhomályosult összetétel és a Nyitra környéki nyelvjárásban (pl. Barslédéc) a *mezejtel, hírtel, sájtál* (meztelen, hirtelen, sótlan) alakok, valamint a rokon nyelvi vogul *-tál* fosztóképző (pl. *nētāl* 'nőtlen') mutatják. A mai magyar fosztóképző már az *-an, -en* adverbiumképzőt is tartalmazza. Eredeti jelentése tehát annyi volt, mint a mai *hirtelenül, meztelenül, sólanul* alakoknak. Ezért használható a fosztóképzős melléknév ma is még néha (főképpen népies és irodalmi szövegekben) adverbiumi jelentésben: *hirtelen* ott termett; *meztelen* szeretett fürödni; *sólan* ette az ételt; *nesztelen* lopózott oda. És *akarva-akaratlan*, *üzik* ismét *szakadatlan* (Arany) stb. (vö. Kálmán, Pais-eml. 319).

találékony, tanulékony, termelékeny, törékeny stb. Hozzá kell tennünk, hogy a csekély számú képzetlen *-ny* végű mellékneveink mellett is az *-an, -en* rag áll: *alacsonyan, halványan, hitványan* (*hitványul* is!), *keményen, keskenyen, sérényen, silányan, soványan, szegényen, szerényen, vékonyan, de pogányul, ocsmányul*.

Az *-atag, -eteg (-ag, -eg)* képzős melléknevekhez (Bartha 90, MMNyR. 1 : 385—6) az *-on, -ën* járul: *álmatagon, ásatagon, avatagon, bágyatagon, balgatagon, csüggetegén, hallgatagon, ingatagon, omlatagon, részketegén, roskatagon* stb. A *-g* végű melléknevekhez azonban csak részben kapcsolódik az *-on, -ën* rag: *betegén, délcégén, gazdagon, hidegén, melegén, részégén, ridegén, vastagon, de boldogan vagy boldogul, hanyagul, higan, tágan*.

A csekély számú *-ánk, -énk* képzős (Bartha 90, MMNyR. 1 : 386) mellékneveink az *-an, -en* ragot kapja: *élénken, falánkan, félénken, nyúlánkan*.

A tulajdonképpeni folyamatos és beálló melléknévi igenevekből nem is igen képezhetünk mód- és állapothatározót, nincs *menőn, kötőn, járó* stb., hanem csak *menve, kötve, járv*a. Csak a kettős szófajú melléknévi igeneveknek, amelyek egyben melléknevek is, csak azoknak van határozóragos alakjuk. Ez lehet *-n*, ez a régebbi és költőibb alak, az újabb és egyre terjedő az *-an, -en*. Több igenévből a határozó alakokat a *-lag, -leg* rag segítségével is megalkothatjuk. Ilyenkor gyakran árnyalati jelentéskülönbség is mutatkozik. Nézzünk néhány példát: *adakozón* (és *adakozóan*) *ajánlón* (és *ajánlóan*), *alakíthatóan*, *alávalón* (és *alávalóan*), *alapvetően*, *alárendelőn*, *áldón*, *alkotóan* (vagy *alkotón*), *állandóan*, *állíthatóan*, *altatón* (vagy *altatóan*), *alvón*, *andalítón* (és *andalítóan*), *áradón*, *ártón* (és *ártóan*), *árulkodón*, *áruulón*, *aszalón*, *átfogóan* (és *átfogón*), *átfutóan*, *áthatón* (és *áthatóan*), *átkarolóan*, *átlátszóan*, *átmenően*, *áttekinthetően*, *áttetszőn* (és *áttetszően*), *átütően*, — *bájolón*, *bántón* (*bántóan* és *bántólag*), *becslőn*, *becsmérlőn* (*becsmérlően* és *becsmérlőleg*), *beleillően*, *béketűrőn*, *beszámíthatóan*, *beugratólag*, *bevárólag*, *bezárólag*, *billegőn* (*billegően*), *bimbózón* (*bimbózóan*), *bírlón* (*bírlóan* és *bírlólag*), *bírságozhatóan*, *bizalomgerjesztően* (*bizalomgerjesztőleg*), *bízőn*, *biztatóan* (*biztatón* és *biztatólag*), *bódító*n (*bódítóan*), *bolondító*n (*bolondítóan*), *bolygón*, *bolyongón*, *borongón* (*borongóan*), *borzasztóan* (*borzasztón*), *bosszantóan* (*bosszantón*), *bosszúállón* (*bosszúállóan*), *búgón* (*búgóan*), *buzdító*n (*buzdítóan* és *buzdítólag*), *büntető*n (*büntetőleg*), — *célravezető*n, *csábító*n (*csábítóan* és *csábítólag*), *csalogató*n (*csalogatóan*), *csapnivalóan* (*csapnivalón*), *csattanó*n (*csattanón*), *cselekvő*n (*cselekvőleg*), *csengő*n, *csillogó*n (*csillogóan*), *csökkenő*n (*csökkenőleg* és *csökkenőn*), *csüngő*n, — *dagadó*n (*dagadóan*), *dermesztő*n (*dermesztően*), *derülő*tőn (*derülőtőan*), *dicsérő*n (*dicsérően* és *dicsérőleg*), *diszítő*n (*diszítőleg* vagy *diszítőn*), *döntő*n (*döntően*), *dühöngő*n (*dühöngően*), *düledező*n (*düledezően*) stb. A nem melléknévi igenévi eredetű, de *-ó, -ő*-re végződő melléknevek rendszerint pusztán *-n* ragot kapnak: *bohón*, *dicső*n (esetleg *dicsően*), *fakón*, *gyarlón*, *meddő*n, *méltó*n (és *méltóan*), *merő*n (*merően*), *mohón*, *olcsón*, *porhanyó*n (*porhanyóan*) stb. A *bő* és *jó* nem tartozik ide (*bőven*, *jól*).

A befejezett melléknévi igenévből alakult melléknevekhez általában *-an, -en*, ritkábban *-ul, -ül* rag járul: *agyalágyultan, ajánlottan, ájultan, akasztottan, aléltan, alvadtan, ápoltan, áporodottan, artikuláltan, aszaltan, avatottan, avítan*, — *bágyadtan, becsípetten, beváltan, bevetten, bezúfoltan, bódultan, bomlottan* (de *bomlottul* is), *bonyolultan, bősülten, bővítetten, bukottan, bűzhödten*, — *cukrozottan, csapottan, csavartan, csiszoltan, csomagoltan*, — *dagadtan, degeneráltan, disztinqváltan, dőlten, döngölten, dermedten, derűten, dicsőülten, differen-*

ciáltan, dúltan, duzzadtan, dühödten, düledten stb. — de: *átkozottul*. Ugyanígy viselkedik itt néhány *-t*-re végződő egyéb melléknév: *absztraktan* (de *absztraktul* is), *diszkrétén* (de *diszkrétül* is), *menten, nyiszletten, resten* (de *restül* is), *ványadtan*, de még több az ellenpélda: *cefetül, huncutul, restül* (de *resten* is), *roppantul, szentül* és megint másképp a *süketén*.

Az *-ú, -ű* képzős melléznevek ragja rendszerint *-an, -en*: *alkalomszerűen, borízúen, botfűlűen, bőbeszédűen, bőkezűen* (de *bőkezűleg* is), *bővérűen, célszerűen, derékszögűen, jószívűen, szűkmarkúan, elsőrendűen, szűkszavúan*. Hasonlóan viselkednek az *-ú, -ű* véghangzójú egyszerű melléznevek is: *domborúan, gömbölyűen* (*gömbölyűn*), *homorúan* (*homorún*), *iszonyúan, keserűen* (*keserűn*), *savanyúan* (*savanyún*), *sanyarúan* (*sanyarún*), *szigorúan, szomorúan*. A karcsún csak ebben az alakban használatos. Különleges módon, a tövéghangzó elhagyásával kapnak ragot az *íjjú, könnyű, lassú, szomjú* (ma már régies, irodalmi), *szörnyű*. Ragos alakjuk: *íjjan, könnyen, lassan, szomjan, szörnyen*.

Az *-i* képzős melléznevek legtöbbször *-an, -en* ragot kapnak, némelyik *-lag, -leg* ragot vagy azt is: *állatian, állattanilag, alpárin* (vagy *alpárian*), *alkalmilag, alkatilag, államilag, angyalian, anyagilag, anyakönyvileg, anyailag, apailag, apostolian, asszonyian, atyailag, — bajtársian* (vagy *bajtársilag*), *barátilag, bibliográfiailag, bíróilag, bíróságilag, bizottságilag, bűnügyileg, bűnvádilag, családilag, démonian, drákóian* (vagy *drákóilag*), *drámaian* (vagy *drámailag*) stb. Az *-i* végű melléznevek vagy *-an, -en* vagy még többször pusztá *-n* raggal láthatók el: *dalin, kandin, kapzsín, kíváncsian* (vagy *kíváncsín*), *maródin* (vagy *maródián*), *mesterien* (vagy *mesterin*), *pökhendien, sunyin, szeleburdin* (vagy *szeleburdián*), *tömzsín, zsugorin* (vagy *zsugorian*).

A középfokú, *-bb* jeles melléznevek ragozása sokkal egyszerűbb. Itt csak két eset lehetséges. Ha az illető melléknév az alapfokban pusztá *-n* vagy bármilyen kötőhangzós *-n* (*-on, -én* vagy *-an, -en*) ragot kap, a középfokban mindig *-an, -en* rag járul hozzá: *némán—némábban, olcsón—olcsóbban, melegen—melegebben, szabadon—szabadabban, bőven—bővebben, okosan—okosabban*. Ugyanígy mindig *-an, -en* rag járul az olyan középfokú melléznevekhez, amelyek az alapfokban *-lag, -leg* ragot kapnak: *apailag—apaibban, dicsérőleg—dicsérőbben*. — Azok a melléznevek viszont, amelyek az alapfokban *-ul, -ül* ragot vonzanak, vonzatukat a középfok jele után is általában megtartják: *rosszul—rosszabbul, idegenül—idegenebbül, hálátlanul—hálátlanabbul, szívtelenül—szívtelenebbül*. Ott, ahol ingadozás van az *-n* és az *-ul, -ül* rag használata közt, a középfokban is rendszerint megmarad az ingadozás: *csúnyábbul* is megjárhattad volna! — *csúnyábban* nem tudsz írni?! Az *-an, -en* azonban gyakoribb az ingadozó alapfokúak középfokában, és középfokban ott is előfordul, ahol alapfokban csakis az *-ul, -ül* járja: *makacsabbul* és *makacsabban, remekebbül* és *remekebben*.

Az egyszerű melléznevek közül az *-a, -e* végűekhez általában egyszerű *-n* járul a tövéghangzó megnyúlásával: *árván, balgán* (*balgául* is), *bambán* (*ritkán bambául* is), *bandzsán, barnán, bénán, buján, busán, bután* (*butául*), *butácskán, büszkén, cédán, cifrán, csacskán, csalapintán, csalfán, csalókan, csonkán, csorbán, csúnyán* (és *csúnyául*), *dörén, drágán, duplán, durván, enyhén, feketén, ferdén, furán, furcsán, fürgén, görbén, gyatrán, gyáván, gyengén, hebehurgyán, henyén, hetykén, hülyén, irombán, izgágán, kajlán, kelekótyán, kószán, kurtán, kuszán, lanyhán, lazán, léhán, lilán, lomhán, maflán, marconán, marhán* (és *marhául*), *mélán, mogorván, mostohán, mulyán, némán, nyalkán, nyeglén, nyurgán, ócskán, ostobán, őszintén, paráznán, piszén, pongyolán, potyán, pöszen, puhán, pusztán,*

renyhén, ritkán, rondán, rozogán, rusnyán, sandán, sántán, sárgán, satnyán, selmán, simán, sulán, szaporán, szendén, szőkén, szürkén, tétován, tompán, tömpén, tunyán, üdén, véznán, zagyván, zsegen.

Ha most már az eddig föl nem sorolt egyszerű melléknéveket vesszük sorra, a következő képet kapjuk:

1. Pusztá -n-t kap még a néhány -é végű melléknév: *csórén, málné*.
 2. Zárt kötőhangzóval kapcsolódik az -n (-on, -én) rag a következőkben: *bandzsalon, csupaszon, délcégén, éhén, elevenén, fiatalon, fukaron (fukarul is), gazdagon, gyérén (gyéren is), hidegén, józanon (módhatározóként józanul), kerekén, kopaszon, melegén, merevén, nagyon, nyomorékon (vagy -an), öregén, özvegyén, pucéron (pucéran is), selypén, szabadon, szárazon (szárazan is), szépen, vadon (módhatározóként vadul), vakon*.

3. Nyílt kötőhangzóval járul a tőhöz az -n (-an, -en) rag: *aktívan, bámészán, bátran, bodorán, boldogan (boldogul is), botorán (vagy botorul), bölcsen, bőszen, bőven, búskomoran, csenevészén, dekoratívan, diszkrétén (esetleg diszkrétül), ébren, — éberén, épen (épén is), facéran, fehéren, finoman, göndören, gyéren (vagy gyérén), halkán, híven, hüen (ritkábban hünn), jámboran (jámborul is), kacéran, kéken, komolyan, komoran, kopáran, kövéren, lágyan, ledéren, mélyen, menten, mordán, nehezen, nyomorékan (vagy nyomorékon), őssen, ösztövéren, röviden, sekélyen, siváran, sóváran, szelíden, szikáran, szilárdan (de szilárdul is), szűken, torzan, tömören, trágáran, újan, undokan (vagy undokul), vidáman, vígan, virgoncan, zölden, zömöken*.

4. -ul, -ül ragot kapnak a következők: *ádázul (de ádázán is), balul, betyárul, bitangul, bohémul, bolondul, botorul, cefetül, cudarul, csalárdul (ritkábban csalárdan és csalárdon is), csapodárul, csúful, dévajul (de dévajon is), duhajul (duhajon is; az ÉrtSz. szerint duhajan), fanyarul, fonákul, fukarul, galádul, gazul, gonoszul, hanyagul, idegenül (az idéttlenül és irdatlanul a fosztóképző miatt amúgy is ide tartozik), jámborul (jámboran is), józanul (mint állapothatározó józanon), kajánul, kancsalul, karakánul, komiszul (komiszán is), konokul (konokan és konokon is), korhelyül, makacsul, mamlaszul, ocsmányul, orvul, pajzánul, pimaszul, piszokul, pocsekül, pogányul, remekül, rongyul, rosszul, rútul, szilajul (de szilajan és szilajon is), vacakul, vadul (állapothatározóként vadon), zordul (de zordan is), zordonul (zordonan is)*.

Közismert dolog még, hogy minden nyelvet (népet) jelentő melléknévhez csak az -ul, -ül rag járulhat, bármilyen hangra végződjék is a szó: *oroszul, angolul, franciául, csehül, románul, szerbül, portugálul, kínaiul, írül, svédül, finnül, lappul* stb.

Ha az -ul, -ül rag használatát vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy az előbb említett 'nyelven' (*oroszul* = orosz nyelven) jelentését nem tekintve, az -ul, -ül rag elsősorban a negatív jelentésű melléknemekhez kapcsolódik. Negatív jelentésűek általában a fosztóképzős melléknemek is. De ha csak azokat a betűrendbe sorolt egyszerű melléknéveket vesszük figyelembe, amelyekhez az -ul, -ül rag járul, rögtön észrevesszük, hogy csekély kivétellel kellemetlen, káros, nem tetsző tulajdonságot jelölnek: *ádáz, bal, betyár, bitang, bolond, botor, cefet, cudar, csalárd, csapodár, csúf, fanyar, fonák, fukar, galád, gaz, gonosz, hanyag* stb. Ha összehasonlítjuk az -on, -en valamint az -an, -en ragot kívánó melléknemekkel, akkor azt láthatjuk, hogy a -z, -r, -d, -k, -sz stb. végű melléknemek — ha nem valami rossz, kellemetlen a jelentésük, akkor általában -on, -én vagy -an, -en ragot kapnak: *fehéren, gyéren, halkán, kéken, őssen, szelíden, röviden, zölden, szárazon vagy szárazan* stb. A képzős mellék-

nevekhez rendszerint csak egyfajta rag járulhat, de az *-s* képzős óriási tömegeből is kiválik az *aljas* és *bűdös* melléknév, mert ezeknél a szónak erősebb a pejoratív hangulata, mint a hangtani analógia és így a hangtani szabályt (az *-s* képzős melléknév *-an*, *-en* ragot kap) keresztezte a jelentéstani szabályszerűség (a kellemetlen hangulatú melléknévek általában *-ul*, *-ül* ragot kapnak). Ezért a két melléknév kétarcú lett, mindkét ragot megkaphatja, de a *bűdösül* csak bizonyos körülhatárolt és argójellegű használatban járatos. Lássuk a további kivételeket!

Az *-ékony*, *-ékeny* képzős és *-ny* végű melléknévek általában ugyancsak *-an*, *-en* ragot kapnak. De itt is van néhány kivétel. És nem lehet véletlen, hogy a kivételek itt: *pogány* és *ocsmány*! A befejezett melléknévi igenevekből keletkezett melléknévek szabályos ragja ugyancsak az *-an*, *-en*, de itt is van kivétel: *átkozottul*! Az is jellemző, hogy az *-a*, *-e* végű melléknévek közül éppen a *csúnyán* mellett van *csúnyúl* is.

Az előbbi néhány megjegyzéssel korántsem állítom azt, hogy *minden* *-ul*, *-ül* ragot kívánó melléknév kellemetlen hangulatú, negatív jelentésű, hiszen van *remekül*, a *jámboran* mellett *jámborul*, *szentül*. A fosztóképzős melléknévek közt is nem egy kellemes hangulatú, pozitív jelentésű akad: *hibátlanul*, *hiánytalanul*, *zavartalanul* stb., de itt az alaktani kényszer tette szabállyá, hogy a fosztóképzős melléknévek *-ul*, *-ül* ragot kapjanak. Azt sem állíthatom, hogy valamennyi negatív jelentésű, kellemetlen hangulatú melléknév *-ul*, *-ül* ragos lehet, hiszen — ha a képzett szavakat nem vesszük is tekintetbe az *éhen*, *nyomorékon* vagy *nyomorékan*, *vakon*, *komoran*, *siváran* stb. nem tekinthetők kellemes állapotoknak.

Mégis, annyit megállapíthatunk, hogy az *-ul*, *-ül* ragot vonzó melléknévek többsége negatív, az egyéb ragokkal járó melléknéveknek pedig ugyancsak a többsége semleges vagy pozitív hangulatú. Itt tehát egy az alapszó besugárzáshoz hasonló jelenség érvényesül (vö. Zsirai: MNy. 41:1–11). Az alapszóbesugárzás azt jelenti, hogy egy-egy különleges képzőcsoport fejlődhet ki az alapszó jelentése alapján, itt pedig azt, hogy az *-ul*, *-ül* — eredetileg semleges jelentésű rag (képzőnek is föl lehet fogni) — azáltal jut némileg pejoratív jelentéshez, mert rendszerint negatív, pejoratív jelentésű alapszavakhoz járul. Itt is megnyilvánul az alak és jelentés közti dialektikus egység, a kölcsönös hatás.

Összegezve tehát a vizsgálatunkból levonható tanulságokat, a következőket állapíthatjuk meg:

1. *-n* ragot kapnak a következő magánhangzókra végződő melléknévek: *-a*, *-e* (nyúlással), *-é*, az egyszerű *-i*, az egyszerű *-ó*, *-ő*. Az *-ó*, *-ő* képzős, valamint az *-ú*, *-ű* végű melléknéveknél rendszerint csak régies, költői változat.
2. *-on*, *-én* ragot kapnak:
  - a) az *-atag*, *-eteg* (*-ag*, *-eg*) képzős és a *-g* végű melléknévek,
  - b) mintegy 30, kategóriába nehezen foglalható melléknév.
3. *-an*, *-en* rag járul a következőkhöz:
  - a) az *-s* (*-ós*, *-ős*) képzős vagy *-s* végű melléknévek,
  - b) az *-ékony*, *-ékeny* képzős és *-ny* végű melléknévek,
  - c) a legtöbb *-ó*, *-ő* képzős, melléknévi igenévből lett melléknév,
  - d) a befejezett melléknévi igenévi eredetű *-t*, *-tt* képzős és *-t* végű melléknévek,
  - e) a legtöbb *-ú*, *-ű* képzős vagy hasonló végződésű melléknév,
  - f) az *-i* képzős melléknévek,

g) a *nehéz—nehezen, bátor—bátran, bő—bőven* típusú változó tövű melléknevek,

h) az olyan középfokú melléknevek, amelyek az alapfokban *-n, -on, -én* vagy *-an, -en*, vagy *-lag, -leg* ragot kapnak, valamint a *jóbban*,

i) mintegy 60 egyéb, egyszerű melléknév.

4. *-ul, -ül* ragot kapnak:

a) a fosztóképzős (*-talan, -telen, -tlan, -tlen*) melléknevek,

b) mindazok a középfokú melléknevek, amelyek az alapfokban *-ul, -ül* ragot kapnak,

c) a népnevet jelentő melléknevek,

d) mintegy 60 — általában negatív vagy pejoratív hangulatú — melléknév.

5. *-lag, -leg* ragot kap néhány *-ó, -ő, -ú, -ű* és *-i* képzős melléknév.

Kálmán Béla

Köznyelvi kiejtésünk vizsgálatáról

1. Köznyelvi kiejtésünk kérdése sok vitára adott okot a szakemberek körében. Így ír erről Deme László: „... van-e ... egységesnek mondható köznyelvi kiejtés? A kutatók általában úgy beszélnek erről, mint ami van, ha ingadozik is; ... Azt szokás köznyelvi kiejtésnek tekinteni, amelyen iskoláinkban az oktatás folyik, amit a rádió és a hangosfilm terjeszt, amit a művelt magyar emberek használnak. Igaz: a normának tekinthető kiejtési forma összes szabályai eddig még sehol sincsenek egybegyűjtve ... hátra van még az, hogy a köznyelvi kiejtés normáiban megállapodjunk” (A helyes magyar kiejtés kérdései. NyFK. 200). — Készülő dolgozatom ez utolsó mondatban meghatározott feladat megoldásához kíván segítséget nyújtani azzal, hogy feltárja a köznyelvben, szorosabban véve a budapesti köznyelvben mutatkozó hangalaki ingadozások fokát, mértékét, életkor és műveltségi rétegek szerinti megoszlását, lehetőség szerint a jövőjét is. — Köznyelven a nemzeti nyelv beszélt változatát, a legmagasabb szintű beszélt nyelvet értem (vö. Benkő: Nyjtört. 5—6), ennek a belső nyelvtípusnak a kiejtési kérdéseire kerestem választ.

Egyetlen dolgozat sem vállalhatja, hogy akár csak megközelítően is teljes képet akarjon adni a köznyelvi kiejtésről. Az anyag megválasztását az adatgyűjtés módszere is meghatározza: a később ismertetendő gyűjtési eljárás eleve kizárta például a hangsúly és hanglejtés vizsgálatát, holott ezek a kiejtésnek igen fontos, meghatározó értékű jegyei. Maradt tehát a kiejtésnek — nem kevésbé jelentős — hangalaki szempontú kutatása. Kétségtelen, hogy a köznyelv hangalaki tekintetben sokkal egységesebb, megállapodottabb, mint a nyelvjárások, de nem merev, nem mozdulatlan: az elavulóban levő régi és a keletkezőben levő új nyelvi formák számos alaki kettősséget teremtenek benne. Ezek vizsgálata sok hasznos tanulságot ígér. — Még a hangalaki ingadozások vizsgálatában sem törekedhettem teljességre, az is szétfeszítené egy dolgozat kereteit. Bizony nagymérvű fegyelmező önmérséklet kellett ahhoz, hogy a sok kínálkozó lehetőség közül — megítélésünk szerint — a legfontosabbakat válogassuk ki.

2. A következőkben főbb vonásaiban ismertetem készülő dolgozatom tárgyát:

A) Pusztán hangtani jellegű kérdések: I. A magánhangzók köréből: 1. Minőségi különbségek: a) Nyelvmagasság szerinti ingadozások. Itt elsőként az oly sokat vitatott zárt *ē*, nyílt *e* kérdését említeném meg; mintegy 128 szó szolgálja a zárt *ē* köznyelvi szerepének földerítését. Talán túlzottnak látszik, hogy a zárt *ē* vizsgálatára ilyen sok szót áldozunk, azonban mind a 128 szó más jelenségek kutatására is alkalmas. Pl. az *ēgy* számnév a *gy* időtartamára, az *ēgység*s a mássalhangzó-kapcsolat ejtésmódjára, a *csēngettyű* az *e* (*ē*)—*ö* hangviszonyra, valamint a *-ttyű* képző magánhangzójának és mássalhangzójának időtartamára (esetleg minőségére is) szolgáltat adatokat. E csoportba tartoznak még az *arcátlan*—*orcátlan*, *láb*s—*láb*os; *csorog*—*csurog*, *bolgár*—*bulgár*; *elöl*—*elül*, *dől*—*dül* stb. alakpárok is. b) Palatális—veláris ingadozások: *odább*—*odébb*, *fahaj*—*fahéj* stb. c) A labiális—illabiális alakpárok közül az *e* (*ē*)—*ö* variánsok szerepelnek a legnagyobb számban. — 2. Időtartambeli különbségek: a) Az *i*, *ú*, *ű* hangok vizsgálata látszik e tekintetben a legfontosabbnak, ezért arra törekedtünk, hogy a lehető legtöbb fonetikai helyzetben szerepeltessük őket: egytagú szavakban, egytagú szavakban szóvégen, többtagúak hangsúlyos és hangsúlytalan, zárt és nyílt szótagjában, valamint többtagú szavakban szóvégi helyzetben. b) Az *ad*—*ád*, *hova*—*hová*; *elkel*—*elkél*; *lévő*—*lévő*, valamint a *kör*—*kőr*, *körút*—*kőrut*-félék is szerepelnek az anyagban. II. A mássalhangzók köréből: 1. Minőségi különbségek: a) A variánsok között a mássalhangzó képzésében egy mozzanathat van eltérés: *kalitka*—*kalicka*, *paskol*—*pacskol*; *cserésznye*—*cserēsnye*, *pamut*—*pamuk*; *bicikli*—*bicigli*, *kunyhó*—*gunyhó* stb. b) A variánsok közötti különbség a mássalhangzó képzésének több mozzanatára is kiterjed: *beoltják*—*beojtják*, *magvaváló*—*magbaváló* stb. c) A *h* hang szóvégen és mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt. d) Az azonszótagú *l* kérdése. e) Mássalhangzó-kapcsolatok (hasonulás, összeolvadás). — 2. Időtartambeli különbségek: rövidülés, nyúlás.

B) Hangtani—alaktani kérdések. E csoporton belül alaktani elemek: tövek, ragok, jelek, képzők hangalaki ingadozásait vizsgálom. Végső soron ezek is a hangtan körébe tartoznának, mégis helyesebb külön tárgyalni őket, mert az egyes alaktani elemek hangalakjának módosulása kihat az alaktani rendszer egészére, vagy megváltoztathatja a kérdéses alaktani elemnek a rendszerben elfoglalt helyét. Deme László ezeket alaktani értékű hangtani változásoknak nevezi (Felsőz. III. évf. 6. sz. 281).

C) Alaktani—mondattani problémák. E pontban megjelölt téma már teljes eltávolodás a hangtántól. Itt — mintegy a dolgozathoz való kitekintésként — az ikes ige köznyelvi helyzetével foglalkozom részletesebben, néhány más kérdést pedig csupán érintek.

D) Szótan. Megpróbálok választ adni néhány szó jelentéstani és stilisztikai értékére is. Ilyen irányú vizsgálódást csak 11 adatközlővel való beszélgetés során végeztem, és sok tekintetben más módszert követtem, mint a hangtani kutatásban (I. MNy. 58 : 182—7).

Az anyag ismertetésében jobbra csak a tiszta típusokra tértem ki. Ezek a típusok azonban egy-egy szón belül a legkülönbözőbb módon keveredhetnek (egyazon szón belül jelentkeznek minőségi és mennyiségi, magán- és mássalhangzós különbségek, gyakran a magánhangzó minőségének módosulása a szó egyik mássalhangzójának mennyiségi ingadozásával társul stb.). Természetesen az ilyen szavak vizsgálata is helyt kapott a dolgozatban.

A fentiekből kitűnik, hogy szerepelnek az anyagban olyan hangalaki ingadozások, amelyek csak egy-egy szóra vonatkoznak (pl. *cserésznye*—*cserésznye*, *csorog*—*csurog*), ezek nem részei valamely nagyobb változási folyamatnak, és olyanok is, amelyek egy nyelvi jelenség részeként foghatók föl (pl. az *e—ë*, az *í, ú, ű*, a mássalhangzó-kapcsolatok vizsgálatát szolgáló szavak stb.). A nagy hatóerejű nyelvi változások, az általánosabb érvényű nyelvi jelenségek is az egyes szavakban mennek végbe, illetőleg ott jelentkeznek, mégpedig nagyon is különböző mértékben, azért ezeket is meghatározott szavakon belül kell vizsgálnunk. Az így kapott eredmény elsősorban az adott szóra érvényes, de sok azonos jelenséget tartalmazó szó adataiból ki kell hámozni azt, ami a kérdéses változás vagy jelenség egészére is általánosítható. E tekintetben a statisztikai módszer alkalmazásától várhatjuk a legbiztosabb, a valóságos nyelvállapotot leghívebben tükröző eredményeket.

E megfontolások alapján 495, majd további 48 olyan szót választottam ki, amelyek — megítélésem szerint — jól képviselik a köznnyelvi kiejtés ingadozását.

3. Az adatgyűjtés módszerére két lehetőség kínálkozott: folyamatos beszédből gyűjteni anyagot, vagy a nyelvatlasz munkálataiban jól bevált kérdőíves, kikérdezős (indirekt) módszert alkalmazni.

Az első eljárás mellett az szól, hogy a szavakat természetes beszédhelyzetükben, mondaton belül figyelhetjük meg, ellene szól viszont e módszer véletlenszerűsége: teljesen bizonytalan, hogy sikerül-e megalapozott következtetésekre alkalmas mennyiségű adatot összegyűjteni. A kérdőíves, kikérdezős módszerrel szemben is voltak aggályaim: az így kapott egyszavas feleletek vajon mennyiben tükrözik majd a tényleges nyelvi gyakorlatot, nem a nyelvi tudat diktálta formák kerülnek-e inkább elő (a nyelvi tudatnak is van bizonyos korlátok szabta befolyása a nyelvi gyakorlatra, itt azonban a szokásosnál nagyobb hatásától tartottam). Mégis e mellett döntöttem, ez látszott célravezetőbbnek. Kiderült, hogy fölösleges volt az aggodalmam, a beszélgetések során adatközlőim hamar fölengedtek kezdeti feszélyezettségükből, feleleteik természetesek, mechanikusak lettek. Csak néhány esetben fordult elő, hogy többszöri kérésemre sem voltak hajlandók lemondani arról, hogy előzőleg jól megfontolják a feleletet, hogy kikeressék a „helyes” nyelvi formát (a tőlük kapott adatokat nem használtam föl, kerestem helyettük megfelelőbb adatközlőket).

4. Ezután következett a kérdőmondatok kidolgozása és az adatközlők kiválogatása. Tanulván a nyelvatlaszgyűjtés tapasztalataiból, a kérdéseket pontosan megfogalmaztam, az első próbakérdések alapján néhányat módosítottam, az így kialakult végleges szöveghez aztán az egész gyűjtőmunka során szigorúan ragaszkodtam. Még a kiegészítő kérdések is minden alkalommal azonosak voltak (ezeket akkor tettem föl, ha az első kérdésre nem jöttek rá, hogy melyik szó után tudakozódom). Így biztosítani tudtam, hogy mindig a kívánt beszédhelyzetben levő szóalakot kapjam meg (a megfelelő raggal ellátott vagy ragtalan névszót, meghatározott módon, időben, számban és személyben álló igét stb.). — Mind a kérdések sorrendjének megállapításában, mind a kérdezés módjában a nyelvatlaszt követtem (vö. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. Nyatlmunk. 146—56). A kérdéseknek fogalomkörök szerinti csoportosításával az adatközlők munkáját könnyítettük meg, így kevésbé volt számukra fárasztó az amúgy sem kis erő-

próbát jelentő, átlag három óra hosszát tartó beszélgetés. A kérdések elrendezésekor arra is tekintettel voltam, hogy azonos nyelvi jelenség vizsgálatát szolgáló szavak a kérdőívben kellő távolságba kerüljenek egymástól. — Kérdőmondataim fajtái — a nyelvatlaszéhoz hasonlóan — a következők: 1. körülírással közelítik meg a kívánt fogalmat jelölő szót; 2. a megkezdett mondatot az adatközlő a kérdéses szóval egészíti ki; 3. ritkábban utánzással, rámutatással vagy kép segítségével jutunk el a várt szóhoz (a nyelvatlasz kérdőmondataira l. Lőrincze: i. h. 151–4).

5. A kérdőívet 100 adatközlőtől kérdeztem ki; üzemekben, hivatalokban végeztem a gyűjtőmunkát. Egy-egy munkahelyről — ki akarván kerülni az egyoldalúság veszélyét — legfőljebb 5 adatközlőt kértem. Köszönettel tartozom mindenekelőtt Pusztai István kartársunknak, valamint a többi üzem és vállalat illetékes vezetőinek is, hogy olyan ügyszeretettel siettek segítségemre a megfelelő adatközlők fölkeresésében, és hogy a kellő feltételek megteremtésével biztosították a beszélgetések zavartalanságát. — Az adatközlők megválasztásában a következő szempontok vezettek: 1. Kétségtelenül magyar anyanyelvű és budapesti születésű legyen, olyan, aki mindig budapesti lakos volt, huzamos ideig nem tartózkodott sem nyelvjárási, sem idegen nyelvi környezetben; 2. nők és férfiak megfelelő arányban legyenek képviselve; 3. ügyeltem az életkor, valamint: 4. az iskolai végzettség szerinti megoszlás helyes arányaira is. Minden adatközlőnek külön gyűjtőfüzete van. Az első lapon az adatközlés időpontja, az adatközlő száma, neve, személyi adatai, rövid nyelvi életrajza található, ezután következnek az adatok. Az utolsó lapra a beszélgetés lefolyására, az adatközlő magatartására vonatkozó észrevételeimet jegyeztem föl. A gyűjtés során az egyezményes hangjelölést használtam. Ettől csak annyiban tértem el, hogy a félhosszú *a* és *á* hangon jelöltem a labialitást, illetőleg az illabialitást: *ā*, *ā̃*. Ezt az tette szükségessé, hogy pl. az *artézi* szó előfordult labiális félhosszú és illabiális félhosszú hanggal is: *ārtézi* és *ā̃rtézi*. A megfelelő hosszú hangokat már a szokott módon jelöltem: *ā*, *ā̃*.

Tíz adatközlőtől kétszer kérdeztem ki a kérdőívet: először szóban, a második alkalommal írásban adták meg a feleletet. Úgy vélem, hogy ezek az írásos adatok is sok hasznos tanulságul szolgálhatnak.

A kikérdezéssel nyert 50 446 beszélt nyelvi és 5389 írott adat kiegészítéseként folyamatos beszédből is gyűjtöttem anyagot. A rádió és a televízió adásaiból könnyűszerrel hozzá lehet jutni nagyszámú nyelvi anyaghoz. A rádióban azonban előre megírt szöveget olvasnak föl, nem is mindig az mondja a szöveget, aki írta, így ezt a lehetőséget el kellett vetnünk. A televízióban a riporterek általában szabadon, kötetlenül beszélnek, a nyelvi adatokat is jobban személyhez lehet kötni, mint a rádió adásaiból, így a televízió közvetítéséből való gyűjtés látszott alkalmasabbnak. Előzetes tájékozódás alapján kiválasztottam a televízió állandó riporterei közül azokat (szám szerint hatot), akik megfelelnek az adatközlőkkel szemben támasztott követelményeknek (l. fent), és körülbelül egy évig gyűjtöttem tőlük anyagot. Ezen az úton folyamatos beszédből 11 278 adatra sikerült szert tennem. A dolog természetéből következő, hogy a folyamatos beszédből való adatokban nagy az aránytalanság: egy-egy jelenségre viszonylag sok adatom van, másokra semmi sincsen, mégis igen hasznosnak bizonyult ez az eljárás. Többek között arra is jól megfelelnek, hogy ellenőrizzük velük a kikérdezéssel szerzett adataink megbízhatóságát.

6. Az eddigiekből kiderült, hogy dolgozatom leíró jellegű, a köznyelvi kiejtés mai kérdéseire próbál választ adni. A leíró jellegnek nem mond ellent, ha azt is kutatjuk, hogyan hangozhattak szavaink például 50 évvel ezelőtt, milyen utat tettek meg azóta. Gazdag forrásul szolgálnak ehhez a különféle helyesírási szabályzatok. Először az 1900-i reformtervezet, majd ennek nyomán valamennyi szabályzat ezt vallja: „Írásunk alapjául általában a művelteknek hagyományos kiejtése szolgál” (RefJ. 1900. 3). Igyekeztek is érvényesíteni ezt az elvet mindenütt, ahol nem kereste a helyesírás másik két alapelvének: a szóelemzésnek és a hagyománynak az érvényesülését. Hiba volna ezek után azt hinni, hogy ahogy írták, úgy is ejtették a szavakat, mégsem teljesen oktan eljárás írásuk szabályozását is mérlegre tenni, amikor a kiejtésük után nyomozunk. A szabályzatok szójegyzékében ilyen típusokat találunk: *a)* csak egyféle írásmódja van a szónak; *b)* egyként jónak ismer el két vagy három alakváltozatot is; *c)* járatos, de kevésbé ajánlatos formák; *d)* egy-egy szóalakra vonatkozó tiltó szankciók. Kellő körültekintéssel, óvatos mérlegeléssel már ebből is levonhatók bizonyos következtetések. Ennél azonban sokkal biztonságosabb fogódzót jelentenek a szabályzatokban igen sűrűn előforduló közvetlen utalások a kiejtésre. Az akadémiai szabályzatok is, de különösen az IskH. 1903. szinte már tanulmányszámra menő részletességgel tárgyalja egy-egy szó vagy jelenség beszélt és írott nyelvi kérdéseit. Tehát az írásszabályokból, azok változataiból, valamint a kiejtést érintő nyilatkozatokból körülbelül kialakul előttünk a kérdéses jelenség korábbi helyzete.

Az előbbinél nem kevésbé fontos a vizsgált szavak mai nyelvjárási összefüggéseinek földerítése sem. Kitűnő segítséget nyújtott ehhez a nyelvatlasznak szinte kimeríthetetlenül gazdag adattára.

7. Az eddigiekben — a könnyebbség kedvéért — köznyelvről szóltam ott is, ahol valójában budapesti köznyelvet kellett volna mondanom, hiszen vizsgálódásom csak erre terjed ki. Következtetéseim sem általában a köznyelvre, hanem csak annak Budapesten beszélt változatára vonatkoznak. Jó ezt hangsúlyozni még akkor is, ha mindnyájunk előtt ismeretes fővárosunknak mint politikai, gazdasági, kulturális központnak igen nagy nyelvi hatása. Mégis: Szegeden, Debrecenben, Pécsen és az ország más nagyobb városaiban is köznyelven beszélnek a művelt emberek, ha kiejtésük nem egy tekintetben eltér is a budapestiekétől.

8. Végezetül álljon itt példaként a *kubikos*—*kubikus* alakpár vizsgálatának eredménye.

kubikos (az összes adat száma: 111 + 1 félpaszív + 8 második adat). — Kikérdezéses módszerrel nyert adatok: *kubikos* 29 + 3 második adat, *kubikos* 7, *kubikus* 2, *kubikus* 60 + 1 félpaszív + 5 második adat. || Folyamatos beszédből: *kubikus* 2. || Folyamatos beszédből való adat, de szavunk más beszédhelyzetben szerepel: *kubikusok* 1. || Írott nyelvi adatok: *kubikos* 7, *kubikus* 3.

Látjuk, hogy 98 adatközlőtől különösebb nehézség nélkül megkaptam a feleletet, egy nem tudott válaszolni, egy másiknak pedig segítenem kellett, az így kapott adatot jelölöm félpaszívnak. A segítség azt jelenti, hogy megmondtam a keresett szó valamelyik, a vizsgálat szempontjából közömbös hangját, jelen esetben a szókezdő *k* hangot. Ezeket voltaképpen teljes értékű adatokként kezelhetjük. A második adatok azt mutatják, hogy az adatközlők

hogyan helyesbítették önmagukat, melyik változatot tartják jobbnak, tehát végső soron a nyelvi ízlést tükrözik. A második adatok számából azt is kiolvashatjuk, hogy milyen mértékű a szó hangalakjának az ingadozása az egyes adatközlők kiejtésében. — A statisztikában csak az első és a félpaszív adatok szerepelnek.

A megvizsgált szótárak és szabályzatok közül szavunk csak Horváth Endre szótárában, Balassa nyomdai helyesírási szótárában, az AkH. 1950., 1954. szójegyzékében, a Helyesírási Tanácsadó Szótárban és az ÉrtSz.-ban szerepel, mindenütt *kubikos* alakban. Csak az ÉrtSz. emlékezik meg a *kubikus*-ról mint ritkán előforduló ejtészváltozatról.

A *kubikos* a 'köbméter' jelentésű *kubik* alapszó -s főnévképzős származéka. A denominális -s főnévképző — mint ismeretes — igen gyakran szolgál foglalkozásnevek képzésére (vö. D. Bartha: Szóképz. 107—8). Képzőnk kötőhangzó nélkül, középső vagy alsó nyelvvállású kötőhangzóval kapcsolódhat az alapszóhoz (MMNyR. 1 : 394). Mégis gyakran találunk felső nyelvvállású magánhangzót a joggal várható középső nyelvvállású helyén. Adatainkban is a zárt hangzós változat van többségben, Nagy J. Béla tudósítása szerint pedig már a húszas években is meglehetősen elterjedt volt a *kubikus* (MNY. 25 : 306). Hogy jöhetett létre ez az alaki kettősség? Az -s képzős foglalkozásnevek jelentésük szerint több csoportra oszthatók, melyek közül szavunk a „valamely módon fizetett, alkalmazott, valamit gyűjtő stb. személy”: *árénda-s*; *havidíj-a-s*; *fuvar-o-s*, *gáz-o-s* ('díjbeszedő'), *bér-é-s* stb." (MMNyR. 1 : 393) jelentésűek közé tartozik, mert elnevezésük onnan származik, hogy „munkabérüket a kiemelt és elhelyezett föld köbmétere (*kubik*) után kapják” (Nagy J. Béla: i. h.). Csakhogy amíg a *bérés*, *fuvaros*, *gázos*, valamint az *asztalos*, *kalapos* stb. foglalkozásnevek alapszava mindenki számára világos, érthető, addig a *kubik* nem feltétlenül tartozéka a köznyelvnek. Ha ismeretlen vagy nem eléggé ismert az alapszó, akkor a képző volta sem nyilvánvaló, ezzel megszűnt a kötőhangzó minőségének a kötöttsége is. Horger Antal szerint a *muzsik*, *fizikus*, *komikus*-félék hatásaként keletkezett a *kubikus* változat (MNY. 40 : 371). Nagyon is elképzelhető, hogy a nem eléggé ismert jelentésű, érezhetően idegen eredetű, -os végződésű szó a latinos -us végű szavak befolyása alá került. Az alapszó -ik végződése is támogathatta az analógiát, így voltaképpen a latin -ikus (-icus) főnévképző, foglalkozásnév-képző hatásával van dolgunk. Tehát az alapszónak a köznyelvben kevésbé ismert volta, az -s képzős alakulatnak a latinos -ikus végződésű szavakkal való alaki és jelentésbeli rokonsága szolgáltatta az alapot a *kubikos*—*kubikus* variánsok megszületéséhez. Feltehetően a *kubik-ol*, *kubikmunka*, *kubik-szerszám* stb. származékok létének köszönhető, hogy ha kis számban is (adatainkban 29%-ban), de még tartja magát az o-s ejtismód is.

Adatainkban tehát az -us végződésű változat van többségben. Folyamatos beszédből mindössze 3 adatot sikerült ellesnem, azok is zárt magánhangzósak. A második adatok azt mutatják, hogy adatközlőim nyelvérzeke nem tiltakozik az -us ejtismód ellen: hárman o-ra, öten u-ra javították ki magukat. Igaz viszont, hogy az írott adatokban 7 o-s és csak 3 u-s változat található. Érdekes, hogy négy adatközlő *kubikus*-t mondott, de *kubikos*-t írt le. Az adatok %-os megoszlása az adatközlők életkora és iskolai végzettsége szerinti kategóriákban (az összehasonlíthatóság kedvéért közöljük az összesített %-os adatokat is):

	-o-	közbülső fok -o- -u-	-u-
Összesen	29,29%	9,09%	61,61%
30 év alatt	32,00%	8,00%	60,00%
30 év fölött	26,53%	10,20%	63,26%
Általános iskola	14,81%	14,81%	70,37%
Érettségi	27,27%	4,54%	68,18%
Egyetemi végzettség	46,42%	10,71%	42,85%

Meglepő, hogy az újabb változat az idősebbek kiejtésében valamivel nagyobb szerepet kapott, mint a fiatalabbakéban. — Az adatok műveltségi rétegek szerinti megoszlását tekintve az előbbinél sokkal jelentősebb különbség figyelhető meg: az általános iskolai végzettségűek az egyetemi végzettségűeknél 27,52%-kal, az érettségizetteknél azonban csak 2,19%-kal több *-us* végű alakot ejtettek. Tehát az egyetemi végzettségűek kiejtésében a legerősebb az ellenállás az újabb változattal szemben. Hiba volna azonban ebben valamiféle általános érvényű igazságot keresni, s azt állítani, hogy a magasabb műveltségűek kiejtése hagyományőrzőbb; ennek megállapításához nem egy szónak, hanem szavak százainak adatait kell vallatóra fognunk. Könnyen lehet, hogy ez esetben csupán arról van szó, hogy az egyetemet végzett adatközlők között elég sok a mérnök, s közülük bizonyára többen ismerik a *kubikos* alapszavát, mint más foglalkozásbeliek. Mint már mondtuk, feltevésünk szerint az alapszó jelentésének ismeretlen volta lehetett a kiindulópontja a szavunkban végbe-menő *o > u* változásnak. Ha helyes ez az okoskodás, akkor az is valószínűsíthető, hogy aki ismeri a *kubik* szó jelentését, annak a *kubikos* ugyanolyan természetes, mint a *kalapos* vagy az *asztalos*, ezért jobban ellenáll a nyelvben egyre jobban terjedő *kubikus* változatnak.

Úgy véljük, hogy a *kubikos*—*kubikus* ma már egyenrangú variánsként él a nyelvhasználatban. Nem látjuk megokoltnak, hogy üldözzük az újabb változatot: létrejöttének megvoltak a maga belső nyelvi okai, melyek következtében az idegen szavak egy csoportjának, az *-ikus* végződésű foglalkozásneveknek a hangalakjához igazodik.

G. Varga Györgyi

Ólmos eső - ónos eső

Meteorológusaink panaszkodnak, hogy már kétségbe ejtik őket a levélírók, a telefonálók szenvedélyesen ellentmondó kötekedésükkal: „Az *ólmos eső* a helyes!” „Az *ónos eső* a helyes!” A Rádióhoz, az Édes anyanyelvünk szerkesztőjéhez, a Nyelvtudományi Intézethez is érkeznek ilyen hangú levelek. Közönségszolgálati telefonunkon is hasonló viták zajlanak. Ideje hát megvizsgálnunk ezt a kérdést. Legjobb lesz, ha egyik levélírónkna, dr. Lengyel

Endrénének írásából indulunk ki; ő tudakozódik legrészletesebben, leg-
ösztönzöbben.

Ő gyermekkorában mindig *ólmos eső*-ről hallott, s a régi nótából is így tudja: „Ólmos eső verdesi a legényszobám ablakát . . .” (Mi is így ismerjük: *ólmos*-an.) Úgy véli, hogy „Ha az eső súlyos jellegét kívánják kifejezni, akkor az *ónos* jelző nem helyes, mert az ólom fajsúlya lényegesen nagyobb, mint az óné. Tehát tévesen alkalmazzák. Az élet néha *ólomsúly*-lyal nehezedik ránk, nem *ónsúly*-lyal. Aki lassan halad, vagy nehezen jut el céljához, az *ólom-lábon* jár.” Az idő is *ólomlábon* jár, midőn nagyon nehezen várunk valakire, valamire. „Vagy mi mást akarnak kifejezni az időjósok a kétféle jelzővel, ha nem annak az esőnek súlyos, nyomasztó, hangulatrontó jellegét?” (Sietve hozzátésem, hogy a meteorológusok nem szeretik az *időjós*, *időjóslás* szót. Az „időjóslás” érdemét átengedik a levelibékának; a meteorológus tudományos következtetésen alapuló előrejelzést ad.)

Először lássuk, mi is hát lényegében az *ónos* vagy *ólmos eső*. Mert csak akkor szólhatunk hozzá érdemlegesen egy elnevezés kérdéséhez, ha megismerjük előbb, mit jelöl a vitatott kifejezés. A légkörtan szerint az *ólmos* vagy *ónos eső* olyan csapadék, amely túlhűlt, azaz 0 Celsius-foknál hidegebb, de meg nem fagyott vízcseppekből áll. Ezek a csöppök melegebb légrétegből erednek, de mélyebben levő, 0 foknál hidegebb levegőbe jutva túlon túl lehűlnek, s a föld felszínét vagy egyéb szilárd testet érve rögtön megfagynak. Más is jelent az időjárástanban az *ónos eső*, *ólmos eső*: olyan csapadékot, amely az előbb leírt módon melegebb légtömegből fagyos levegőbe kerülve, itt megfagyó vízcseppekből, 1—4 milliméter átmérőjű jégzemcsékből áll. Tehát már ilyen jéggömböcskék alakjában hull a földre. Ezt a csapadékfajtát *megfagyott eső*-nek, *fagyott eső*-nek is hívják. (Vö. a Lassovszky Károly és Réthly Antal szerkesztette Csillagászati és meteorológiai lexikon idevágó cikkeivel.)

Megjegyezzük, hogy az imént említett szaklexikonban (a 206. lapon) az *ólmos* vagy *ónos eső*-t *jeges eső*-nek is nevezik. Ha bele szabad szólnunk az időjárás-kutatók szaknyelvi dolgába, azt mondanók, hogy szerintünk ezt a kifejezést nem tanácsos olyan értelemben használni. Úgy tapasztaljuk, mintha már nem is igen fordulna elő így a meteorológiában. Jelentse a *jeges eső*, amit A magyar nyelv értelmező szótára mond róla: 'jéggel kevert eső'. Valóban így él a köznyelvben meg egyik-másik nyelvjárásban. Bizonyára ezt jelenti a népdalban is:

Aki a babáját
Igazán szereti,
Akármilyen jeges eső esik,
Mégis fölkeresi.

Hogy a csapadéknak „súlyos” jellegét akarja-e kifejezni az *ólmos* és *ónos* jelző, csak azt, arra nem merek teljes határozottsággal felelni. Igaz, hogy a növényekre ráfagyó eső nehéz teher rajtuk, és „nyomasztó, hangulatrontó jellegét” eléggé megokolja többek közt az a körülmény, hogy a mezőgazdaságban nagy károkat okozhat, mert — ahogy Aujeszky László írja (Nyr. 86 [1962]: 289) — „... a jégbevonat alá került vetések befulladásának veszedelmét idézi elő.” És még más rossz is származik tőle. Lehetséges tehát, hogy e káros csapadéknak élményével járó „súlyos, nyomasztó” képzet (a valószínűságon és átvittén „nehéz” jelleg) is oka az *ólmos*, *ónos* jelző választásának. De az is megfordulhat eszünkben, hogy a talaj, a növények, a tárgyak fölszínén

keletkező jégkéreg piszkos kékesszürke színe idézte föl a gyorsan oxidálódó ólom színét, azért nevezték el *ólmos*-nak, *ónos*-nak. Könnyen meglehet, hogy a súlyosság és a szín képzete egyaránt közrejátszott az *ólmos*, *ónos* jelző fölmerülésében és állandósulásában. Én így gondolom, de bajos ezt egyértelműen bizonyítani.

Szinte hallok a közbevetést: Mind a súlyosság, mind a szín tekintetében mégiscsak az ólomra kell elsősorban gondolnunk. Hiszen az ónnak a fajsúlya valóban jóval kisebb az óloménál, és szín tekintetében is az ólom a hasonlób; az ólom fajsúlya 11,34, az óné „csak” 7,28 (igaz, majdnem eléri a vasét, a 7,86 értéket, de mégis igen elmarad az ólométól). Szín dolgában még nagyobb az ólom előnye; az ólom friss metszésű felületének ragyogóan fehér színe — mint említettük — a levegőn hamarosan tompa kékesszürkévé válik, amilyen az a bizonyos jégbevonat a földön, a fákon, az ón pedig ezüstösen fehér, a levegőn és a vízben is megtartja ezt a színét. Mindez amellett szól, hogy csakis az *ólmos eső* a helyes! — mondhatnánk ki a „végső igazságot”.

De ne siessük el a dolgot! Legalább röviden meg kell néznünk *ólom* és *ón*, *ólmos* és *ónos* szavunk történetét. A régiségben sokkal gyakoribb *ón* szó jelentett ugyan 'stannum'-ot, 'Zinn'-t is, de még sűrűbben 'plumbum'-ot, 'Blei'-t. A mohácsi vész tájáról való Érdy-kódexnek következő mondata szemléletesen mutatja az *ón*-nak 'ólom' jelentését (mai nyelvünkhöz valamelyest közelebb hozva írom ide): „Az gyermek megnehezíti vala, mintha ónt vinne” (Magyar Nyelvtörténeti Szótár 2 : 1127). Még Madách is 'ólom' jelentésben használja az *ón*-t Az ember tragédiájának londoni színében:

De az ón méreg, s azt szivá örökké,
Aztán több hétre kórházba került.

(Tudjuk, hogy nem az ón mérges, hanem az ólom.) A nyelvjárásokban még ma is ráakadunk itt-ott az *ón*-nak 'ólom' jelentésére (például a Szamosháti Szótárban Csúry Bálint az *ón* első jelentéséül 'zinn'-t említ, de másodikkul ezt: 'blei'), nem meglepő hát, hogy az Értelmező Szótárnak *ónos* szócikkében a „népies” minősítésű *ónos bot*-ról ezt a magyarázatot olvashatjuk: 'pásztorbot, amelynek felső része ólomból való dísszel van kiöntve’.

Annaira kereszteződött az *ón*-ban a két jelentés, hogy ha félreérthetetlenül meg akarták különböztetni, a 'stannum'-ot gyakorta *fejér ón*-nak, a 'plumbum'-ot pedig *fekete ón*-nak nevezték. De — ez is mutatja a nagyfokú gabalyodást — a 'stannum'-nak *fejér ólom*, a 'plumbum'-nak *fekete ólom* neve is volt (vö. a M. Nyelvtörténeti Szótárral és a M. Oklevél-szótárral). Érdekes különben, hogy egy rokon, finnugor nyelvben, a mariban (cseremiszen) a mi *ón* szavunknak megfelelő *wulny*, *wulno* ugyancsak mind a kettőt jelentheti: 'ólom, ón' (vö. Szinnyi József Magyar nyelvhasznításával. 7. kiad. 142; Bárczi Géza Magyar szöfejtő szótárával). Egyébként az *ólom* szintűgy ősrégi, ugor eredetű szó.

A latin *plumbum*-nak is kettős értelme volt: 'ólom, ón'. A latin *stannum*, *stagnum* jelentése eleinte: 'ezüsttel elegyített ólom', és csak később kezdték használni 'Zinn' értelemben. (Vö. K. E. Georges: Ausführliches lateinisch—deutsches Wörterbuch. 2. köt. Lipcse, 1880.; Walde—Hofmann: Lateinisches etymologisches Wörterbuch. 3. kiad. 2. köt. Heidelberg, 1954.)

Az *ón* és az *ólom* szó jelentésbeli összekeveredése után nem várhatunk mást -s képzős melléknévi származékuktól sem; régi szótárainkban az, *ónos*,

ónas szónak rendesen a *plumbosus, plumbatus*; *bleiern, bleireich, bleihaltig* felel meg (vö. Calepinus, Szenczi Molnár, Pápai Páriz, Simai Kristóf, Márton József munkáival). S minthogy *ón* szavunk jóval sűrűbben fordul elő a régiségben, mint az *ólom*, érthető, hogy az *ónos, ónas* melléknév is gyakoribb, mint az *ólmos*, azonkívül az *ónos* sokkal korábban kerül elénk; már az említett Érdy-kódexben megtaláljuk: „Ónos botokkal mindaddig vereté, míg az lelköt érzék őbenne” (M. Nyelvtörténeti Szótár 2 : 1127; egy kissé korszerűsítve idézem). Az *ólmos* melléknév eddigi tudásunk szerint csak 1735-ben bukkan föl (vö. a M. Oklevél-szótárral).

Ezek után már igazán természetes, hogy elsőként az *ónos út, ónos eső* kifejezéssel találkozunk, nem pedig az *ólmos*-sal (M. Nyelvtörténeti Szótár). Az *ónos eső*-re eddig ismeretes legrégebb adatunk 1751. február 14-éről való; ezen a napon kelt rodostói levelében ezt írja Mikes Kelemen: „De azt szükséges megírnom, hogy itt igen zűrzavar idők járnak, de az nekünk hasznunkra vagyon, mert most fársángba csak hozzák nekünk a sok tuzokot halva és elevenen, akiket az ónos esőkbe fogták [így !]. A török nem kap rajta, mi pedig már meg is untuk.” (Mikes Kelemen: Törökországi levelek. [Magyar Klasszikusok.] Bp., 1958. 317–8. lap.)

Még a XIX. században is többnyire az *ónos eső* szókapcsolat járta, s *ónos idő*-ről, *ónos út*-ről írtak. Főként ilyen *ónos* adatok fordulnak elő szótárainkban, íróinknál. Ideiktatok egy mondatot Nagy Ignáctól 1843-ból; azért is figyelemre méltó ez az idézet, mert a szerző az *ónos eső* cseppjeinek súlyosságát említi, és szinte értelmezésszerűen leírja az *ónos időt*: „Az eső súlyos csöppekben hullott a' koromfekete éji égboltozatról, 's ónossá tevé az utcák kövezetét, melyet még keményre fagyott vastag hóréteg borított” (Életképek 1 : V. 49; a Nagyszótár kéziratos anyagából). Érdekes tanúság, hogy még Czuczor—Fogarasiék szótárában is (4. köt. 1867.) hiába keressük az *ólmos eső*-t, csak az *ónos eső*-t találjuk benne, az *ónos* szó c'kkében, átvitt értelmű második jelentése alatt: „*ónos eső*, am. [= annyi mint] jeges eső.” Még ezt olvassuk utána: „továbbá: *ónossá lenni* am. igen megijedni, a nagy ijedség miatt elkábulni. Ez értelemben a félelemnek súlyos, nehéz állapota teszi a hasonlat alapját.” Tehát ők is a súlyosság képzetét emelik ki. (Múlt századi íróinknál nem volt ritka ez az *ónossá lesz* szólásmód.) Ballagi Mórnak úgynevezett teljes magyar szótárában (2. köt. 1873.) már megvan az *ólmos eső* az *ólmos* címszó alatt, bár igen rövid fogalmazásban; az *ónos* átvitt értelmű jelentései jobban ki vannak dolgozva: „a) sikos, esűszós; *ónos út*; b) *ónos eső*, földre esése után azonnal jéggá merevedő eső; c) (szójárás) *ónossá lenni*, nagyon megijedni, az ijedség miatt mintegy megmerevedni.”

Habár ritkán, már régebben is rábukkanhatunk az időjárás emlegetésével kapcsolatban az *ólmos* melléknévre. Hadd idézzek egy adatot; Szemere Pál írja 1838-ban: „[Bárfay] és én, jelen minden darabon [az új magyar színházban], akár esőszakadás, akár ólmos út, akár csikorgó hideg.” (Nagysz.)

Egyéb adataink affélét bizonyítanak, mintha a múlt század második felétől fogva az *ólmos* jelző szaporodna. Ezt vallják tájszótáraink is; úgy látszik, a magyar nyelvterületnek nagyobb részén körülbelül azóta az *ólmos eső* elnevezés járja. A Szinnyei-féle Magyar tájszótár csupán a Székelyföldről tart számon *ónos eső* adatot, egyebünnen csak *ólmos eső*-ről tud; csakis *ólmos eső*-t jegyez föl az Ormánysági meg a Szegedi Szótár; a Szamosháti Szótárban nincs sem *ólmos*, sem *ónos (ónas) eső*, ott tudniillik ez a jelentéstapadásos neve van ennek a csapadékfajtának: *ónázó* vagy *ónozó* (az *ó*-t elül-hátul *óu* kettős-

hangzónak ejtik). Az Új M. Tájszótár kéziratos gyűjteményében több *ónos* adat is van a Dunántúlról meg a Duna—Tisza közéről, de *ólmos* is akad Hajdú-Biharból. Egy cédula szerint Debrecenben *ón*-nak is mondják az 'ónos esőt', a belőle keletkezett jégkérget.

Már ennyiből láthatjuk, hogy a fagyos esőről szólva ma inkább keleten, északkeleten emlegetik az *ón*-t, Mikes Kelemen hazájában is. A magyar nyelvterületnek talán nagyobb nyugati felében jobbra az *ólmos* az uralkodó képzet.

No, végül is melyiket válasszuk a kettő közül? Csak a „tárgyi” szempontra figyelve inkább az *ólmos*-ra kellene szavaznunk; a fagyos eső nyomán az utakon, utcákon, növényeken látható jégpáncél színe, súlyossága az ólmot juttatja eszünkbe; valójában még azok is az ólomra gondoltak, gondolnak, akik századokkal ezelőtt vagy ma *ónos eső*-t emlegettek, emlegetnek. Ráadásul a magyar nyelvterület nagyobb részén ma *ólmos* az az eső, csak kisebb részén *ónos*. Másfelől azonban nem szabad megfedkezünk *ónos* szavunknak érdekes jelentéstörténeti hagyományáról sem.

Végeredményben tehát így szól javaslatunk: Eresszük bátran szánkra, tollunkra mind a két változatot! Időjárástani szakkifejezésnek is megmaradhat mindkettő; egyik se zavarja a másikat, sem mondatunk értelmét. Azt tanácsolnánk hát a Meteorológiai Intézetnek is, hogy a változatosság kedvéért cserélgesse a két kifejezést, ne csupán az *ónos eső*-t használja, ahogy mostanság, kemény telünk jeges-havas zordságában síkos úton, síkos útfélen autórádióból, táskarádióból halljuk. A böles váltogatással bizonyára összehétközhetjük az *ólmos*-sá és *ónos*-sá széthasonlott magyarságot.

Ferenczy Géza

Nyelvművelés Angliában

I.

Az angol nyelvművelésnek fő kérdéseit és módszereit az angol nyelv sajátos adottságai határozzák meg. Ezek az adottságok részben a nyelv alkati jellegzetességeiben lelhetők meg, részben pedig az angol nyelvet anyanyelvként használó és formáló közösségnek történelmileg kialakult, földrajzilag és társadalmilag meghatározott kötöttségeiből erednek.

Ilyen, a mai angol nyelvművelés céljait és eszközeit befolyásoló körülmény az a tény, hogy az egységes angol irodalmi és köznyelv korán kialakult. Már két, három, sőt több évszázada sok vonatkozásban szilárd a nyelvi norma, s azóta nagymértékben megóvó hatást fejt ki az újabb nyelvfejlődésnek némely irányzatával szemben.

A norma érvényét fenntartó, a nyelv öntörvényű továbbélését segítő nyelvművelő, nyelvvédő tevékenység Angliában sokféle formában érvényesül. Szembetűnő azonban, hogy e tevékenységnek hiányzik több olyan tényezője, mely más országban hagyományos. Angliában nincs és nem is volt soha olyan jellegű tudományos akadémia, mint Franciaországban vagy nálunk, tehát egy olyan intézmény, melynek alapító levelébe van írva a nemzeti nyelv gondozásának kötelessége. A XVII—XVIII. századi Angliában erre vonatkozólag elhangzott javaslatok eredménytelenek maradtak. Az akadémiaellenes hangulatnak egyik oka az angol polgári szemléletre jellemző gyanakvás a központosító, magának feltétlen jogokat biztosítani kívánó intézmények diktatórikus hajlamaival szemben. A másik ok pedig a tudós közvéleménynek

beletörődése abba, hogy a nyelvi változás intézményesen alig vagy egyáltalán nem irányítható. E felfogás szerint a nyelvvédelem legfeljebb utóvédharc lehet, az elkerülhetetlen folyamatok lassítása, majd kényszerű tudomásulvétele.

Angliában nincs nyelvművelési kérdésekkel foglalkozó egyesület vagy társulás sem, mióta a rövid életű (1913—1948) Society for Pure English (SPE) tudományosan értékes, hatvanhat füzet méretű kiadványban testet öltő, de csekély visszhangot keltő működését megszüntetve feloszlott. Nincs nyelvművelő tárgyú szakfolyóirat sem, s az angol rádió sem ad angol ajkúak részére rendszeresen nyelvművelő tartalmú műsorszámokat. Erre a fogalomra, hogy „nyelvművelés” vagy „nyelvvédelem” az angol nyelvben nincs is szó.

Tévedés volna azonban azt hinni, hogy Angliában nincs nyelvművelő tevékenység, hiányzik az érdeklődés a helyes angolság eszményei és kérdései iránt, hogy az angolokban nem él a felelősségérzet egy világnyelv állapotával kapcsolatban. Ellenkezőleg: jelentékeny terjedelmű és értékű nyelvművelő munkásság tapasztalható, habár jórészt szervezetlenül, magánkezdemények formájában, vagy legalábbis központi irányítás nélkül. Ha ezúttal figyelmen kívül hagyjuk az iskolának, az anyanyelvi oktatásnak területét, akkor tudományos szempontból a legigényesebbnek és eredményeiben a legmesszebb hatónak a nyelvművelésnek azt a formáját találjuk, mely széles körökben használatos könyvekben ölt testet. Ezek sorában mindenekelőtt az angol nyelvterületre olyannyira jellemző szótárakat és a speciálisan nyelvvédő-nyelv-helyességi könyveket említjük. A hatalmas példányszámban igen sok évtizede közkézen forgó egynyelvű, tehát többnyire értelmező jellegű szótárak nagy tekintélynek örvendenek, s a nagyközönség mint a nyelv törvénykönyveit tiszteli őket. Bizonyos vonatkozásokban, mint például a helyesírás, kiejtés, ragozás, stiláris érték, szójelentés, vonzat, e szótárak a tájékoztatás legelső forrásai, s alapvetően hozzájárulnak a nyelvi norma elterjesztéséhez és megszilárdításához.

A hagyományos típusú szótárak azonban műfaji korlátozottságaik miatt a nyelvművelés feladatának csak egy részét tudják teljesíteni. Nyelvtani vagy stilisztikai kérdésekben nem vagy csak csekély mértékben tudnak tanácsot adni. Pedig az elkerülhetetlen fejlődéssel új meg új egységbontó erők nyilvánulnak meg, amelyekkel kapcsolatban a nyelv hivatásos használóinak és hivatott gondozóinak állást kell foglalniuk.

Az angol nyelv továbbfejlődé ében mindenekelőtt társadalmi erők jutnak szerephez, és befolyásolják a nyelvművelés irányát és eszközeit. Ez a nyelv ma mintegy 250 millió embernek anyanyelve három vagy négy világgrészen. Ezenkívül második nyelv még közel száz millió ember számára. Ez utóbbiakat figyelmen kívül hagyhatjuk, ami az angol nyelvi norma befolyásolását illeti, habár Új-Guineában (Kelet-Irián) a fennhatóságot gyakorló ausztrál kormány mint hivatalos nyelvet neo-melanesian elnevezéssel a pidgin-englisht terjeszti a bennszülöttek számára fenntartott iskolákban. Márpedig a Pidgin körülbelül olyan messze esik az oxfordi angolságtól, mint a mai portugál Cicero nyelvétől.

A 250 millió angol ajkú nem egy és ugyanazt az angol nyelvet beszéli Nagy-Britannia különféle tájain, Amerikában, Ausztráliában, Indiában és Afrikában. Kétségtelen azonban, hogy a nyelvterület nagy kiterjedéséhez képest csekély fokú a nyelvjárási változatosság. Ha vannak is különbségek, azok is elsősorban a beszélt nyelvben mutatkoznak, az írottban sokkal kevésbé.

A beszélt dialektussal, mint a nyelvi egységet megbontó tényezővel szemben a leghatékonyabb megőrző erőt, az iskolai angoltanítás eszközei és a már említett szótárak mellett, a speciális nyelvművelő célú angol könyveknek hosszú sora képviseli. E kézikönyveknek azonban korántsem a tájnyelv behatolása elleni védőgát emelése a fő feladata. E kiadványok elsősorban a mindenütt előforduló nyelvtani és szóhasználati hibák, pontatlanság, pongyolaság, vulgarizmus és egyéb, felületességből, sznobságból vagy műveletlenségből származó nyelvi kisiklások ellen harcolnak. Hogy ezt nem minden eredmény nélkül teszik, azt a hatalmas nyelvterület írott angolságának egységessége is bizonyítja, mely e művek nélkül talán nem volna ilyen nagyfokú. Mert e nyelvvédő, az angol normát részleteiben körülíró művek széles körökben, nagy példányszámban forognak. H. W. és F. G. Fowler (*The King's English*. 1906., rövidítve KE), Sir Arthur Quiller-Couch (*The Art of Writing*. 1916.), H. W. Fowler (*A Dictionary of Modern English Usage*. 1926., rövid. MEU), Sir Alan Herbert (*What a Word!* 1935.), H. A. Treble and G. H. Vallins (*An ABC of English Usage*. 1936.), Eric Partridge (*Usage and Abusage*. 1942., rövid. UAb), Sir Ernest Gowers (*Plain Words*. 1948.; *The ABC of Plain Words*. 1951.), Sir Ifor Evans (*The Use of English*. 1949.), G. H. Vallins (*Good English: How to Write It*. 1951.; *Better English*. 1953.) nagyon népszerűek, valóságos tudományos bestsellerek. A Fowler fivérek KE-e számos kiadásban hetvenezer példányban fogyott el.

E könyvek szerzői kivétel nélkül nem akadémikus nyelvészek. Nyelvművelési elveikben nem ritkán kisebb-nagyobb eltérések észlelhetők. Az állásfoglalásbeli különbségek többnyire a nemzedékváltás tünete. A század elejének könyveit (pl. a KE-t) ma már helyenkint dogmatikusnak, logikaelvűségüket vagy az etimológiai szójelentéshez való ragaszkodásukat sokan túlhaladottnak érzik. A korral lassan változik a nyelvművelési szempont, engedékenyebbé válik az állásfoglalás némely kérdésben. Hangot kap az a nézet is, hogy mivel a nyelvfejlődésnek nem lehet megálljt parancsolni, ezért évszázados távlatból nézve „nincs is igazán tartós szabály a helyes angolságra” (Vallins: *Good E.*). A múlt század nyelvművelésére még jellemző sovinizmus, minden nem brit jelenségnek elutasítása eltűnőben van, főleg a második világháború óta. Az élő nyelvfejlődést e század közepének nyelvhelyességi írói már ruganyosabban, habár tisztes távolságból, sok fenntartással követik.

A sok új kiadásban megjelenő nyelvművelő könyvek képviselik Angliában a „nyelvhelyességi közönségszolgálatot”. Világosan, áttekinthetően az időszerű kérdésekre összpontosítják figyelmüket. Gowers például az angol államkinestár vezetőségének kérésére írta olvasmányossága miatt széles körökben népszerűvé vált könyvét, mely a bürokratikus nyelvezet ellen harcol. A legkapósabbak azok a művek — mint a MEU vagy a UAb — melyek szótárszerűen vannak elrendezve, tehát nem csupán hibatípusok vagy nyelvtani kategóriák szerinti fejezetekbe csoportosítják anyagukat, hanem elsősorban számos, könnyen megtalálható, ábécérendbe szedett tömör apró cikkbe, melyeket ügyesen összeválogatott hibaanyag példája illusztrál.

II.

Ha azt vizsgáljuk hogy a mai angol nyelvhelyességi irodalomnak mik a harci területei, mi ellen küzdenek, milyen problémákkal s milyen szemzőgből foglalkoznak, akkor öt fő kérdéscsoportot különböztetünk meg,

mégpedig a helyes kiejtés, a helyesírás, a nyelvtani szabályosság, a korrekt szóhasználat s végül különféle stiláris problémák körét.

1. A kiejtés kérdésével a nyelvművelő irodalom elvi és gyakorlati síkon keveset foglalkozik. Az egyes szavak helyes ejtését az egynyelvű szótárak közlik. A kiejtési norma azonban az angolban sem állandó s ez a változás az egymást követő szótárakból jól lemérhető. Századunkban e fejlődésnek egyik szembetűnő jelensége a betűejtés (spelling pronunciation) terjedése. Ennek ismert példái a *forehead* (a századfordulón még forid, ma már nem ritkán foahed), *waistcoat*, *often*, *listen*, *nephew* stb. betűejtése, ami ellen azonban a nyelvvédő körökben egyre ritkábban hangzik el kifogás. A távbeszélő forgalomban az angol posta, sőt a távolsági menetjegyet kiszolgáltató vasúti jegypénztárak is támogatják és terjesztik a betűejtést. Ha a helynév betűképe nagyon eltér a hangképtől, akkor a telefonközpont a könnyebb érthetőség kedvéért a betűejtést kényszeríti a távbeszélőkre.

A kiejtés kérdése azért jelentős, mert Angliában a hangoztatás módja a nyelvileg legárukodóbb társadalmi osztálymeghatározó jellegzetesség. Az értelmiség és az uralkodó osztályok kiejtése a nyelvi norma. G. B. Shaw-nak *Pygmalion*jából is tudjuk, hogy milyen presztizs értékű a „korrekt” kiejtés, s ennek nem ismerete az uralkodó osztály szemszögéből társadalmilag mennyire megbélyegző. Aki a szókezdő *h* hangot nem ejti ki (*'e 'as a 'ouse in 'ampstead*), aki az *itchless* nyelven beszél, az nem is lehet más, mint proletár.

Az uralkodó kiejtési osztálydialektusnak azonban a nyelvművelők körében éles kritikái is akadnak. Igaz, hogy nem társadalmi, hanem főként gyakorlati és esztétikai okokból. A *received standard pronunciation* (RS) elnevezésű kiejtési normára, mely nagyjából Délkelet-Anglia nyelvjárása, egyebek között jellemző a hosszú magánhangzó utáni és a szóvégi *r* hang elenyészése. Robert Bridges, a SPE elnöke felhívta a figyelmet arra (*On English Homophones*. 1919.), hogy e hang eltűnése az angolban amúgy is feltűnően nagyszámú homofón szópár sorát fölösen szaporítja, s ezáltal némelykor még az élőszóbeli közlés érthetőségét is veszélyezteti. A skót J. Y. T. Greig pedig úgy találta (*Breaking Priscian's Head or English as She Will be Spoke and Wrote*, 1928.), hogy az RS a nyelv hangképét unalmasan lomposá teszi.

Ezek a viták azonban szűk körre szorítkoznak, a nagyközönség nem is értesül róluk. Az átlagember számára inkább az a gyakorlati kérdés merül fel sűrűn, hogy „mi a helyes kiejtése” az angol nyelvben oly nagy számban létező román (latin, francia) vagy görög eredetű, a magasabb műveltségi rétegek szókészletébe tartozó nem germán eredetű szónak. E szavak jelentékeny része nem él a beszélt nyelvben, hanem inkább csak az írásbeliségben (*eye-words*), s ennek következtében több ejtészváltozata is elképzelhető, illetőleg elő is fordul. A régebbi szótárak csak az egyik vagy a másik ejtészváltozatot közölték, s ezzel mintegy törvényesítették, a többit figyelmen kívül hagyták. Az újabb szótárak sokkal liberálisabbak. A közismert D. Jones-féle angol kiejtési szótárnak (*An English Pronouncing Dictionary*. 1917.) 1957-ben megjelent tizenegyedik átdolgozott kiadásában például a nem nagyon gyakori *estuary* szónak kilencféle érvényes ejtészváltozata található. Ilyen több ejtészváltozatú szó e szótárban még sok száz akad, természetesen mindig a művelt világban belüli érvénnyel.

A variánsok tudomásulvétele és közlése a legújabb szótárakban az angol nyelvhelyességi irodalom liberalizálódásának jele, más szóval az ejtési norma

lazulásának tünete. Ez a jelenség a második világháború óta vált szembe-szökővé. Jellemzően írta Jones 1950-ben, hogy „azt hiszem, már nincsen kiejtési norma, s ilyennek kialakítását erőltetni nem is tartom kívánatosnak. Kétségtelenül hasznos, ha leírjuk a jelenleg élő kiejtészváltozatokat, de ma már nem érzek semmi hajlamot magamban arra, hogy valamilyen meghatározott változatot ajánljak, másokat pedig elítéljek” (The Pronunciation of English 3. kiadásának előszavában).

2. A kiejtési norma lazulása egyebek között annak is tulajdonítható, hogy az angol helyesírás csak csekély mértékben szolgál útmutatással a kiejtés kérdésében. Mialatt az angol hangrendszer, a szavak hangképe az utolsó ötszáz évben lassan megváltozott, az írásmód lényegében változatlan maradt. Az angol nyelvben ma csupán a helyesírás van egységesen rögzítve, itt érvényesül legerősebben a norma. Írásváltozat a brit területen szinte alig akad, bizonytalanság pedig csak két, habár fontos területen mutatkozik. Az egyik az összetett szavak írása, a másik a központosítás kérdése.

Az angol összetett szavak egy részének egybeírásában, különírásában vagy kötőjeles írásában ugyanolyan bizonytalanság uralkodik, mint nálunk. Az angolban ugyanis nincs se e kérdésben, se másban „hivatalos” helyesírási szabályzat. Számukra ezt pótolja a sok és elterjedt értelmező szótár esetenkénti útmutatása, egyes nagy nyomdák korrektorainak hosszú időn át kialakult egységes gyakorlata és némely kérdésben a MEU.

Némileg jobb a helyzet a központosításban. Az útmutatást e téren nem a szótárak, hanem egyéb kézikönyvek adják. A KE kötetben 70 lapos fejezet foglalkozik e kérdés minden csínjával-bínjával, aminek Partridge egy 230 lapos könyvet szentelt (You Have a Point There. 1953.) s G. V. Carey is egy kis kötetet (Mind the Stop. 1939.). Teljes egység azonban koránt sincs ezen a téren.

Az angol helyesírás egyéb területeinek évszázadok óta fennálló rögzítettsége azonban számottevő nehézség elé állt mindenkit, aki angolul írni vagy olvasni tanul, lett légyen az illető angol ajkú vagy idegen ajkú. Mert egy betű vagy betűkapcsolat az angolban többféle hangot is jelölhet, s egy hangot többféle betűvel is írhatunk. Az /i:/ fonémának nyolcféle írásmódja, betűképe van, az o betű hatféle fonémát jelöl. Ezért nem is nagyon túlzott G. B. Shaw, amikor azt állította, hogy az angolban a *fish* szót *ghoti*-nak is lehetne írni, ha ugyanis az *enough* szó *gh*-ját, a *women* szó *o*-ját és a *nation* szó *ti*-ját használnánk a *fish* hangjainak jelölésére.

Ahogy C. L. Wrenn megállapította (The English Language. 1949.), a megmerevedett angol helyesírás némileg hasonlít a kínai ideografikus íráshoz. Az elme a papíron látott betűcsoport egészének vizuális képét a szót alkotó hangok közegének kiiktatásával, tehát közvetlen jelképi voltában fogja fel. Éppen ezért az angolban számos olyan szó létezik, amely csak írásban él, nincs bevett, általánosan használt kiejtési formája (vagy nagyon is sok van, mint láttuk), mivel az olvasó nem hallotta élőbeszédben, illetve maga sem tudja „kapásból”, hogyan kell kimondani.

Mindennek az a következménye, hogy az angol iskolásgyerekek a betűzés, a helyesírás megtanulásával sokkal több időt töltenek el, mint más európai népek tanulói. A *spelling bee*-nek nevezett helyesírási verseny intézménye egyéb nyelvek területén nem létezik, szó sincsen rá. Hibátlan helyesírás az angolban számottevő szellemi teljesítmény, még felnőttek is (V. Grove: The Language Bar. 1949.). Éppen ezért a helyesírás korszerűsítésének (*spelling*

reform) gondolata már hosszú ideje foglalkoztatja az angol nyelvű művelőket, sőt a nem angolokat is. E kérdés történetével, mai helyzetével és problematikájával ehelyütt nem foglalkozhatunk, mert a kisebb könyvtárt kitevő idevágó irodalomnak áttekintése maga is külön tanulmányt kívánna. Csak azt említjük meg, hogy már sok reformtörekvés hiúsult meg. A Simplified Spelling Society nevű társulás éppen úgy nem tudta a kérdést előbbre vinni, mint az a törvénytervezet sem, melyet az angol parlament alsóháza 1949. március 11-én vitatott meg és vetett el. Nem merünk biztatóbb jövőt jósolni annak a különös kísérletnek sem, melyet az 1950-ben elhunyt G. B. Shaw végrendeletében erre a célra kitűzött, mintegy 40 000 forint értékű pályadíjjal jutalmaztak. Ennek a némely vonatkozásban figyelemre méltó próbálkozásnak az eredményét 1962. novemberében tették közzé.

3. A nyelvtani norma az angolban általában szilárd, fenntartásában az iskolák eredményes munkát végeznek. Ahol erélyesebb nyelvvédő beavatkozást tapasztalunk, ott vagy idegenszerűség, vagy vulgarizmus, vagy valamilyen nyelvhelyességi babona elleni fellépésről van szó.

Miként majd minden nyugat- és közép-európai nyelvnek, azonképpen az angolnak a nyelvtanirodalma is hosszú időn át a latinéra támaszkodott — ami a szemléletet, az elvi vázat, a terminológiát és a gyakorlati kérdésekben való állásfoglalást illeti. Ezek után meglepőnek tetszik, hogy a mai angol nyelvhelyességi íróknak milyen kevés latinizmust kell kifogásolniuk, illetőleg hogy nyelvtani szerkezetében az angol nyelv mennyire mentes tudott maradni annak a nyelvnek grammatikai jellegzetességeitől, melynek szókészletéből egyébként oly sokszor és oly sokat merített.

A latinizáló angol nyelvtani szabályok között a leghírhedtebb azt mondja ki, hogy angol mondatot nem szabad prepozícióval befejezni. Közismert tréfás önellentmondás formájában megfogalmazva: *do not use a preposition to end a sentence with*. Az elv tisztára logikai alapozású: prepozíció nem lehet posztpozíció. Némely vaskalapos iskolamester ma is nyargal rajta, a laikus köztudatban is erősen tartja magát, de ma már egyetlen újabb keletű angliai normatív nyelvtan sem vallja (J. Warburg: *Notions of Correctness*. 1962.). Már az egyébként konzervatív MEU is, hat évszázad angol irodalmi klasszikusainak gyakorlatára hivatkozva, liberális álláspontra helyezkedett.

Hasonló latinizáló-logikai alapon ítéli el mind a régebbi, mind jórésztben a mai nyelvhelyességi irodalom a kettős tagadásnak nyomatékosító szerepét (*I don't know nothing about it*), melyre Shakespeare-ben és a mai pongyola élőbeszédben sok a példa.

Az angol nyelvtan egyik sokat vitatott kérdése a *shall* és *will* segédige használata a jövő idő, valamint az akarás kifejezésére, állító és kérdő mondatokban. A múlt század minden angol nyelvtana és legismertebb nyelvvédő könyve is (Henry Alford: *The Queen's English*. 1864.) e kérdésben még igen határozott és egyértelmű szabályokat tartalmazott. Azonban amerikai s talán kelta (skót, ír) hatásra meglazult a norma. A KE mintegy 20 lapon már engedékeny álláspontot fejtett ki. Napjainkban a liberális nézeteket Gowers képviseli, számos más nyelvű művelő kiadvány hallgatolagos támogatásával.

Kevésbé szembevetendő, mivel az írásbeliségnek egyelőre még szűkebb köreire szorítkozik, a halmazott előtétéles jelzői főnévhasználat a hagyományosan viszonzyszavakkal tagolt utótétéles jelző és birtokos szerkezetek helyett. Ez a jelenség ma még inkább csak a műszaki szövegek nyelvére jellemző, pl.

eight fixed open hearth steel melting furnaces, e helyett: *eight furnaces, of a fixed type, with open hearth, for the melting of steel*. Nem ritka a napisajtóban sem, főleg szalagcímekben: *Italian assassin bomb plot disaster*. Partridge a UAb-ban és Gowers egyértelműen szót emel várható terjedése ellen. A nyelvművelő közvélemény amerikai eredetűnek, s az USA-ban való kialakulását német bevándorlók nyelvi hatásának tartja. Ezt a nézetet R. Quirk kétségsbevonja (*The Use of English*. 1962.), s csupán a sűrítő-helykímélő fogalmazás kisebb mértékben eltűrhető, habár támogatást nem érdemlő eszközének tekinti.

Ezeknél sokszorosan gyakoribb és úgyszólván minden angol nyelv-helyességi mű által mind a mai napig helytelenített jelenség a személyes névmás alanyesete helyett a tárgyaset használata az *it is* kezdetű mondatokban. Az *it is I* és *it is he* helyett *it's me-t* és *it's him-et* írni ma is még bántó vulgárizmusnak számít. (Csak a skót Greig és az ír Shaw nyilvánítottak különvéleményt.) A mai nyelvvédők között azonban már vannak egyesek, akik tudomásul véve a nyelvfejlődésnek többségi-demokratikus erőkre támaszkodó voltát, megengedhetőnek tartják előbeszédben azt, amit továbbra is kifogásolnak az írásbeliségben. Gowers és Warburg a névmási alany (*it is I*) előszóban való használatát már hajlandó akár sznobságnak is minősíteni. A szóbeli és írásbeli nyelv stíláris-nyelvtani normái napjainkban szétválnak e ponton.

De más ponton is. A *who* kérdő-vonatkozó névmás esetében ugyanez az irányzat érvényesül. A *who did you see?* formájába öntött kérdést (a *whom* alak helyett) a mai nyelvvédők mintha kevesebb határozottsággal ítélnék el, mint a háború előttiék. Nem volna meglepő, ha a felső osztályok által ma még vulgárisnak érzett demokratikus *ain't* alak a *to be* és a *to have* minden jelen idejű alakjának pótlásaként idővel többé-kevésbé eltűrtté válnék, legalábbis a nem ünnepélyes hangú előbeszédben.

Kétségtelen engedékenységgel tapasztalható a nyelvtani vonatkozású nyelv-helyességi szabályok legismertebbje, a split infinitive-vel kapcsolatos tilalom esetében is. A múlt század minden angol nyelvtana üldözte a főnévi igenév *to-ja* és a tulajdonképpeni igei elem közé beékelődött határozószót: *to thoroughly understand*. Talán mivel az összes nyelvtani hibák közül ez ismerhető fel a legkönnyebben, az iskolamesterek pálcája leghamarabb erre sújtott le. A nyelvtörténeti kutatás már jó ideje kimutatta, hogy a split inf. nem kifogásolható, hogy tilalma pusztán nyelvhelyességi babona. Habár a KE és a még nagyobb tekintélyű MEU óta minden nyelvhelyességi könyv indokolatlan tabuszabálynak minősíti, a laikus köztudatba még mélyen belegyökerezve él kerülésének ösztönös kényszere.

4. Az angol nyelvművelés sokat foglalkozik a helyes szóhasználat vagy szómegválasztás szerteágazó jelentéstani kérdéseivel is. Ennek az a fő oka, hogy az angol szókészlet etimológiai és stilisztikai szempontból nézve kétrétegű. A XI. század vége óta az eredetileg tisztán germán szókészletű angol nyelv nagyon sok francia és latin (s görög) szóval gazdagodott. A germán és román elemek együttélése különféle következményekkel járt. Így azzal, hogy a beözönlő idegen anyaggal szemben meggyengült a nyelv ellenállóképessége. Az új anyag asszimilációja pedig óriásira megrögzött angol szókészletet, nagy szinonimabőséget eredményezett.

Az angol szókészlet oly nagy és stilisztikailag annyira árnyalt, hogy egyfelől a különféle társadalmi osztályok és műveltségi fokok, másfelől az élőszóbeli érintkezés és az írásbeliség szó- és kifejezőkészségét tekintve nem is

egy, hanem több, de legalább két angol nyelvről beszélhetünk. A csekélyebb iskolázottságú osztályok szerényebb kiterjedésű aktív és passzív szókészlete germánabb jellegű, mint a művelt uralkodó osztályé. Ez utóbbinak passzív szókészletében viszont túlnyomó többségben a nem germán elem van, amit a csekélyebb iskolázottságú személy *hard word*-nek nevez. Az uralkodó osztály nyelvét ma Angliában U-nak vagy U-nyelvnek hívják, az *upper class* rövidítéseként, ahogy A. S. C. Ross (*Linguistic Class-indicators in Present-day English*, Neuphilologische Mitteilungen. Helsinki, 1954.) értekezésében elnevezte. Az U-nyelven írott, nyomtatott szöveget, például a Times napilapot vagy bármely, a felsőbb értelmiségieknek készült kiadványt a *non-U* nyelvű angol, a lakosságnak túlnyomó része alig érti meg, annyi benne a számára idegen, mert ritka, könyvnyelvi szó.

A módszeres szókincsfejlesztés az angol iskoláknak az anyanyelvi oktatásban a helyesírástanítás mellett a legfontosabb célja. Jack Londonnak „Martin Eden” című regényéből is tudjuk, hogy a hiányos iskolázottságú, de szellemileg igényes felnőtt proletárnak milyen gyötrelmes erőfeszítés angol anyanyelve szókészletének irodalmi rétegét, választékosabb elemeit az iskolás kor után elsajátítani.

A nyelv művelésnek tehát egyik kötelessége segítséget adni a nem germán eredetű, azaz ritkább, többnyire elvont jelentésű, U-jellegű szóanyag helyes használatának megismertetésében. Ezek a *hard words* az angol kisembernek a mindennapi életben elég sok bosszúságot tudnak okozni. Nem ritka az „allegória — filagória” típusú balfogás, a hasonló alakú, de eltérő jelentésű szavak összetévesztése, amit az angolban *malapropism*-nek neveznek. A malapropism már Shakespeare óta az egyszerűbb angol ember rovására történő élcelődésnek kifogyhatatlan forrása.

Az ilyenféle hibákat lehetővé tevő, egyesek által mélyreható társadalmi és közműveltségi okokból vészes arányúnak érzett szókészleti elrománosodás ellen emelte fel szavát a *saxonist* mozgalom a múlt században. E purista törekvés az angol nyelvnek óangol, tehát tisztára germán korszakában megvolt azon képességét kívánta feléleszteni, mely képzőkkel és a szóösszetétel eszközeivel germán elemekből új szavakat tudott alkotni. Ez a regermanizáló törekvés, melynek ismertebb figurái William Morris, Francis Newman és főként William Barnes, a tájnyelvi költő voltak, csekély visszhangot keltett, nem vált országos méretűvé, s mindvégig a szépirodalmi nyelv síkján maradt. A saxonisták által alkotott vagy felélesztett szavakból nagyon kevés vert gyökeret, mint *foreword*, *folklore*, *betterment*, *happening*, *forebear*, *handbook*, *to english* stb. Mozgalmukat a régebbi nyelvhelyességi írók egy része elkésettnek és ezért feleslegesnek érezte. Lehetett a negatív megítélésben valami társadalmi mozzanat is: a germán eredetű elem erős hangsúlyozása póriasságnak tűnhetett föl a *highbrow* világ szemében. A saxonisták szelleme azonban némi alakváltozással tovább él a bürokrata nyelv ellen küzdők sorában, például Gowers munkásságában.

A latin — görög — francia elemeket kiszorító, tehát nyelvtisztító szándékkal alkotott saxonista szavak mellett az angol szókészlet belső képzésű elemeinek még néhány újabb keletű típusa is foglalkoztatja az angol nyelvhelyességi irodalmat. Századunkban már nincs nyomósabb ellenvetés az utóbbi idők legszembetűnőbb nyelvfejlődési ténye, az ún. *verb-adverb combination*, más szóval *phrasal verb*, magyarul talán „határozószóval vagy előjáróval kapcsolódó ige” terjedése iránt sem. Az angol nyelvnek ez a lexikai eleme új keletű:

a kétnyelvű szótárak tanúsága szerint elszaporodása alig egy évszázad műve. Ügyszólván minden verb-adv. comb. germán jellegű, s egy vagy több latin — francia több szótagú igének lett a szinonimája s az élőbeszédben háttérbe szorítója. Kezdetben, a múlt században a nyelvvédők éppen ez okból támadták: fölösleges szinonimák létrejöttét és a tudós kultúrszavak jelentőségének csökkenését látták abban, amikor *think over* jelent meg a *ponder* vagy *consider* mellett, *put up with* a *tolerate*, *put off* a *postpone* és a *bear out* a *corroborate* mellett. A sok száz, sőt talán az ezret is meghaladó verb-adv. comb. a köznépi nyelv teremtő erejének s tárgyias, képszerű szemléletének a tanúsága, egyfajta miniatűr nyelvújítás, ami szerencsés módon, mint alulról jövő kezdemény járult hozzá a motívátlatlan, disszociált román — görög eredetű szóanyag hatókörének korlátozásához.

A nyelvvédők ellenállása határozottabb a szócsonkítás (*clipping*) esetében, habár ez a folyamat az „idegen szó” honosításának ha nem is gyakori, de bizonyos történeti múlttal is bíró állomása az angol nyelvben. E folyamat, egyes hosszú nem germán szavaknak hangsúlyos szótagjukra való korlátozása, mint *pram* (< *perambulator*), *lab* (< *laboratory*), *gym* (< *gymnasium*), *mike* (< *microphone*) stb. jórészt megmaradt a népi-élőbeszédi, tehát nem irodalmi fokon, ellentétben a verb-adv. comb.-nal, mely a fesztelen, bizalmas hangú társalgás nyelvéből idővel az irodalmi használat színvonalára emelkedett.

A brit angolságnak már jó ideje gyarapodási forrása az amerikai angol nyelv is. A második világháború óta a brit társalgási nyelvbe behatolt amerikanizmusok száma megszorozódott. E folyamattal párhuzamosan alakult át az angol nyelvművelő irodalom álláspontja is. A múlt században, részben e század elején is, az angol nyelvhelyességi irodalom helytelenítette az amerikanizmusok használatát. Száz évvel ezelőtt Alford e szavakat még az angol nyelv megrontóinak, az „eltompult erkölcsi érzék” jelének bélyegezte. Fowlerék a KE-ben nemkívánatos idegen szavaknak minősítették őket, és üldözték, ahol csak lehetett. Ez a merev ellenállás azóta sokban enyhült. Az elfogulatlanabb szemléletű újabb művek (pl. Partridge, Gowers és Vallins írásai) azt is megállapították, hogy az élettől duzzadó amerikai nyelvteremtő erő alkotásai között számos olyan szó is akad, mely szemléletes, találó, ízes voltával a nyelvfejlődésnek öröndetes eredménye, mintegy hézagpótló jövevénye az összangol nyelvnek (pl. *cut*, *pull* mint főnév, *to sense*, *frame-up*, *to get down to brass tacks* stb.), még akkor is, ha eredetét vagy beszivárgási helyét illetően slang jellegű.

Az amerikanizmusok iránti ellenállás napjainkban szűk körre szorult. Irányul egyrészt a főnévi jelzők halmozásának nagy említett terjedése, másfelől némely nagyhangú és ormóttan neolatinizmus, áltudományos zsargonszó (mint *mortician*, *beautician*, *realtor*, *antagonize* stb.) és a Time hetilap erőltetett egyéni szócsinálmányai ellen.

Szókészleti téren a mai angol nyelvhelyességi irodalom figyelme főleg egyes felesleges származékokra irányul. Joggal kifogásolta Fowler az olyan származékok öncélú alkotását, melyek jelentéstanilag minden többletet nélkülöző változatai az alapszónak (*sensibleness* a *sense*, *to quieten* a *to quiet*, *riverine* a *river*, *to intensate* a *to intensify* mellett stb.), legfeljebb hangzatosságban hoznak valami újat. A nyelvhelyességi irodalom megpróbál ellenállni az -*ee* végű, az igei cselekvésnek közvetlen személyi tárgyat jelölő képző, pl. *employee*, *evacuee* napjainkban látható olyan terjedésének, amikor a képző az igei cselekvés alanyát jelöli (*escapee*, *dilutee*), mivel a képző kétarcúsága zavart teremt,

és néha egy régi jó szót is kiszorít (*escaper*). Mások, mint A. P. Herbert és G. Orwell (*Politics and the English Language*. 1947.), a fosztóképző értékű ige-kötőknek (mint *de-, dis-, un-*) elburjánzását ostromozzák az olyan esetekben, amikor a rosszalló körülírás létrejötté mögött csupán nyelvi lustaság vagy éppen a nyílt állásfoglalástól való őszintétlen húzódozás rejlik.

5. Stilisztikai téren az angol nyelv művelő irodalmat a nyelvi világosság a közérthetőség, a fogalmazásbeli egyszerűség eszménye irányítja. A problémák mind a szépirodalom, mind a gyakorlati célú írásbeliség (időszaki sajtó, hivatalos nyelv, tudományos művek) területén jelentkeznek. Az alapvető kérdés ismét a szókészlet kettős rétegűségéből ered, a *hard words* már említett jelentőségéből. Az angol szépirodalom alkotásai és az értekező prózai írások jelentékeny részben hozzáférhetetlenek, érthetetlenek a nyelvtanilag kevésbé művelt olvasóknak. A múlt század végéig a legtöbb jelentős angol író és olvasóinak java része is klasszikus műveltségű volt.

A tömegeknek a magasabb irodalmi műveltségtől való kényszerű elidegenedése, a műveltségbeli előrehaladásnak nyelvi okokból való nehéz volta következtében az a veszély fenyeget, hogy az elnyomott osztályok közönyösen vagy elutasítón fordulnak el az arisztokratikusnak, *highbrow*-nak bélyegzett kulturális javaktól. E veszély ellen az illetékesek többféle intézkedéssel kísérleteznek. Némely nagyobb pedagógiai könyvkiadó vállalat a prózai klasszikusoknak nyelvtanilag egyszerűsített változatát tette közzé (pl. *Simplified English Series*). A nyelv művelők egy része (pl. V. Grove) az alsófokú anyanyelvi oktatásban javasol gyökeres változtatásokat. Mások általános érvényű stilisztikai szabályokat hangsúlyoznak vagy egyes konkrét stilisztikai kórtünetek ellen szállnak harcba.

A legismertebb általános szabályt a Fowler fivérek mondták ki. Szerintük ha az író választgat, akkor „használja az ismert szót a ritka helyett, a konkrétot az elvont, a rövidet a hosszú, az egy szóból álló megjelölést a körülírás és végül a germán eredetű szót a latin–görög–francia eredetű szó helyett” (KE).

Mások élesen támadják a fölösleges nyelvi bonyolultságnak, a hamis finomkodásnak némely kirívó típusát. A legnagyobb energiával a hivatali nyelv fonákosságait nyesegetik. Az angolban is, miként a legtöbb nagy kultúrnyelvben a bürokrácia elterebélyesedésével, a hivatalos rendelkezések elszaporodásával jellegzetes hivatali zsargon alakult ki. Ennek a gúnyos hangulatú szóval *officialese*-nek vagy a pulykakakas hangját utánzó szóról *gobbledygook*-nak nevezett nyelvezetnek fő jellemzői a hosszú, elvont és fontoskodó szavak használata, a kifejezésbeli precízió céljából körmönfont körülírások alkalmazása, nehézkes, bonyolult szerkezetű mondatok alkotása. A választékosnak szánt, valójában azonban nagyképűnek ható és bonyolultsága miatt gyakran ködösnek bizonyuló hivatali zsargon számos példáját gyűjtötte össze, osztályozta és javíttatta Gowers említett könyveiben, valamint a *Vigilans* álnevével szerző Chamber of Horrors (1952.) című kis könyvében.

Az előszóbeli nyelvi finomkodás, a sznobság egyik fajtája az angol társadalom uralkodó osztályára régtől jellemző. A hosszadalmas választékoságnak klasszikus irodalmi figurái is vannak, a feltörekvő kispolgár karikatúrái, mint Dickensnek idegen szavakkal dobálódzó Mr. Micawhere, H. G. Wellsnek Mr. Pollyja, az ő *sesquippedan verboojuice*-ával. A MEU harcol a nyelvi úrhatnamságnak (*genteelism*) e típusa ellen is, és elrettentő példának idézi Pitt

miniszterelnök sírfeliratát, melynek egyik mondata eredetileg így hangzott: *He died poor*. A megbotránkozott gyászolók, csupa finom ember, ezt sértően póriásnak érezték, és helyette ezt írták a sírkőre: *He expired in indigent circumstances*.

Nem kevesebb energiával támadják a nyelvhelyességi írók az agyonkoptatott metaforákat (*target, ceiling, bottle-neck*, — az utóbbi kettő mint tükörszó nálunk is él: *plafon, szűk keresztmetszet*), ami főleg az angol zsurnalizmusra jellemző. A napisajtónak van nagy szerepe a divatszavak (*vogue words*) terjesztésében, amilyenek a magyarban például a *meqlátás, átbesszl* stb. Mind a MEU 1926-ban, mind a UAb az 1957-i bővített kiadásában több hasábon sorolja fel ezek listáját. A divat változása következtében természetesen más szavak vannak az egyik, mások a másik jegyzékben. Közli e szavakat mindkét mű azért, mivel a fiatal kezdő író gyakran nem is tudja, hogy olyan divatszót használ, ami az idősebb nemzedékhez tartozó olvasott emberben viszolygást kelt.

Hasonló nyelvi tünet a klisé is (*cliché*). Fogalmát nem lehet objektív tudományos ismérvek alapján pontosan körülírni. Szubjektív megítélés dolga, hogy mi a klisé és mikor az. Többszörre olyan állandósult frazeológiai egységet értenek rajta, mely megalkotása idején találó, ötletes megjelölés volt (néha szépíró műve, máskor bibliai passzus), amit felkaptak, és azóta agyonidézéssel, a napisajtóban való unos-untalan használattal elkoptattak, elcsépeltek. A klisék nem egyebek, mint ma már minden frissességüket elvesztett, elhervadt virágai a nyelvnek, hangzatos zsurnaliszta közhelyek, a vezércikkstílus frázisai, amiket nem vesz tollára olyan író, aki ügyel stílusának tisztaságára. A klisé fogalmának illusztrálására magyar példákat idézünk, amik szószerinti fordításban az angolban is megtalálhatók, mint *a sors iróniája, az események logikája, a lélektani pillanat, minden követ megmozgat, távollétével tündököl, átlépi a Rubicont, az igazak álmát alussza* stb. 1940-ben Eric Partridge egy azóta sok kiadást megért 260 lapos kötetben (*A Dictionary of Cliché*) gyűjtötte össze az ide tartozónak ítélt frazeológiai anyagot.

Magyar szemszögből nézve feltűnhetik, hogy a mai angol nyelvművelő irodalom aránylag liberális állásponton van a slang kérdésében. Persze az angol nyelvtudomány némileg mást ért a slangen, mint mi az argón vagy jassznyelven. Élesen elválasztják az alvilági zsargontól, a *cant*-tól. A slanget úgy tekintik, mint a nyelv belső gazdagodásának egy népies-fiatalos színezetű, játszi hangulatú, nagy anyagpazarlással működő forrását, melynek termékei ugyan 99%-ban pár év vagy évtized alatt elenyésznek, de amelynek egy százaléka idővel, mint nélkülözhetetlen szó felemelkedik az irodalmi nyelvbe, és teljesen bevetté válik (ilyenek: *bedrock, boom, cad, mob, underdog, to climb down, to corner sg, to realize a 100 pounds, to run the show, in record time* stb.).

*

Összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy a mai angol nyelvművelő és nyelvvédő irodalomnak fő feladata három, önmagában is sok nehézséget okozó nyelvi tényezőnek, úgymint ókonzervatív helyesírásnak, a végsőkéig leegyszerűsödött nyelvtannak és rendkívül sokrétű szókészletnek munkaképes összhangban való tartása. Célja a germán és a nem germán eredetű szókészleti elemek történetileg kialakult egyensúlyának biztosítása, a hatalmas arányokra nőtt szókincs további felesleges szaporításának megakadályozása is. Küzd a

latinizmusoktól nehézkes hivatali zsargon ködös szószaporítása, a zsurnaliszta stílus hamis cicomái és a felületes nyelvhasználat minden faja ellen. Nincs már azonban a mai angol nyelvművelésben sovinszta purizmus, mely üldözné az idegen és az „alantas” szavakat. Normái vesztettek hajdani merevségükből, demokratikusabbá váltak, és elismerik többféle nyelvi standard lehetőségének elvét.

Nem szándékozik túlzottan megkötni a jövő nyelvfelődés irányát, hanem csupán azt igyekszik biztosítani, hogy a jövőben is az eddig kialakult lényegbeli jellegzetességek érvényesülhessenek. Ezt azonban nem az államhatalom kényszerítő eszközeivel szándékozik megvalósítani, hanem önkéntes elfogadtatásával annak, amit többé-kevésbé egybehangzó magánkezdemények nyelvhasználati szabályként kívánatosnak éreznek. Így véli lehetségesnek elérni a távoli célt, hogy a nyelvi osztálykülönbségek letompuljanak, s hogy az angol ember számára ne legyen anyanyelvének magas műveltségi szinten való megismerése és használata nehezebb feladat, mint a francia anyanyelvűnek a francia vagy a magyar ajkúnak a magyar nyelv megismerése, birtoklása és helyes használata.

Ország László

A népies prózastílusnak egy sajátos közlésmódja

A magyar elbeszélő prózában az 1880-as évek körül elkezdődött egy népies hangvételűnek tartott irányzat, mely élesen elkülöníthető a nyugatos prózától mind szerkezeti, mind szóhasználati szempontból.¹ Az új irány képviselői elsősorban a riporter szerepét vállaló szépíró szemével látják leírásuk tárgyát: a népeletnek voltaképpen ismeretlen eredetisége vonzza az írókat; nem egyszer tájszavakat, az eredeti kiejtést is reprodukálják. A valóságot kívánják nyújtani a korábbi idillikus szemlélet helyett, amely szerint a parasztok naiv, egyszerű gyermekek, akik bár szalmafüdeles, de jókedvvel és boldogsággal „bearyozott” kunyhókban élnek, s dalolva, jókedvvel térnek meg munkájukból.² Az új irányzat³, az új típusú parasztnovella: a tárcanovella és rajzforma,

¹ Nacsády József „A szegedi parasztnovella keletkezése” (Szegedi irodalomtörténeti dolgozatok. 1958. 11 : 71—110; eredetileg az Acta Universitatis Szegediensisben) és ua.: „Az irodalmi népiesség 1867 utáni problémáihoz” (IT. 1961/4 : 394—405) című írásaiban a pályakezdő Mikszáthot, továbbá Tömörkényt, Mórát az irányzat kevésbé kiemelkedő alakjaival együtt Szeged irodalmi életének népiességéhez köti. A szegedi irodalom társadalmi alapjait a „nagykorú” parasztság szolgáltatta, „amelynek ügyeit nem földesurak és szolgabírák intézték, hanem saját maga választotta »cselédjei« a városnak, akik maguk is módos paraszt, tehetős iparos szenátorok, illetve . . . iskolázott paraszt- és iparosgyerekek” (i. m. 405). Ez az új irány felváltja az Abonyi Lajos-féle, betyáromantikával fűszerezett „népies beszélyt” és a Vas Gereben nyomában járó „népnevelő” prózát, melyekben a nemesi-úri „lekezelő” szemléletmód jelentkezik, s csak itt-ott csillan fel a paraszttal való együttérző hang.

² Tömörkény „éles pontossággal rögzíti mozdulataiknak, szavaiknak, környezetüknek legapróbb vonását is” (a parasztokról van szó) — mondja Ortutay Gyula „Tömörkény István” című tanulmányában (Szegedi fiatalok művészeti kollégiuma, 1934. 2. kiadás, 70). „A paraszti élet környezetét a szinte megleshetetlen apróságokig ismeri és érti” (71). „Sajátságos kapzsisággal gyűjti, halmozza néprajzi tudását: sok ismeretlen halfajta nevét jegyzi fel, nagy buzgalommal sorolja el a homokfajták neveit; a gyümölcsneveket, bajszok, a különféle jegek neveit; a népi főzés számtalan fajtájáról ír, népi hiedelmeket, babonás gyógymódokat, a tárgyi néprajzhoz tartozó számtalan eszköz sajátosságait sorolja el részletekbe menő pontossággal. A népi illem, a nép iratlan társadalmi törvényeinek bensőséges megközelítése tükröződik nem egy rajzában” (72). „Sohasem általános, elmosódott, ha egyébbel nem, egy szóval, hasonlattal emeli ki az ábrázolt típus, történet legkonkrétebb, legjellemzőbb népi jegyeit . . . hegyesorrú csizmákat, amilyeneket a juhászok viselnek” (73).

³ Erre főként Földes Anna mutatott rá Móra Ferenc című, 1958-ban megjelent művében, sőt Lovrich Gizella nyomán (A tárca a magyar irodalomban. Pécs, 1937) röviden át is tekinti a tárca műfaj magyarországi pályafutását. A Pesti Naplóra mennek vissza a kezdetek; 1867 után eresztt véglegesen gyökeret. A század végén a Kisfaludy Társaságban Gyulay Pál már az elbeszélő irodalmat elárasztó tárcaözönt panaszolja. Ugyancsak Földes Anna idézi Kosztolányinak az Új Időkben, Móra Ferenc gyűjteményes munkái megjelenése alkalmával írott fontos cikkét. Ebben Kosztolányi, bár nyelvészetileg nem fejtette ki, meg tudta ragadni Móra stílusának lényegét; megállapítása egyaránt vonatkozhat Tömörkényre, a pályakezdő Mikszáthra s több más, kisebb jelentőségű íróra:

továbbá a riport, genre-kép, karcolat, illetőleg a korszerű újságírás révén kialakult elbeszélés a képre és hasonlatosságára igyekezett stílusát alakítani.

*

1. Stilisztikai szempontból is elfogadhatjuk a népies iránynak többé-kevésbé egységes létezését; több olyan sajátosságot tudunk kimutatni, amely az irányzat minden tagjánál megtalálható, ha nem is egyenlő mértékben. Az eddigi és jegyzetben közölt megállapítások meghatározták a népies stílus lényegét; részletes nyelvi kifejtést és magyarázatot azonban a szerzők nem adtak: nyilvánvaló, hogy ez a nyelvészek feladata. A következőkben megkíséreljük, hogy a népies stílusnak egyetlen jellemző vonását elemezzük a legkiválóbb népiesnél, Tömörkénynél. Azt tartjuk, hogy az elemzés alá vett jelenség a népies stílusnak alapvető kelléke: nélküle nincs népies stílus.

A népies stílust követő író a hagyományos közlési módok (egyes beszéd, függő beszéd) színezésére törekszik. Egyik, több ízben tárgyalt módja a színezésnek és a közlési módok rendszere „korszerűsítésének” az átképzeléses előadás vagy szabad függő beszéd alkalmazása.¹ Ez utóbbi főként a függő beszéd élénkebbé tételének igényéből született: a közlő az átképzeléses előadás révén megszabadítja a közlést a bevezető állítmányoktól, a kötőszóktól; közvetlenségre utaló transzpozíciók történnek stb.

Az átképzeléses előadás azonban nemcsak népies írói sajátosság. Minthogy többnyire gondolati tartalmak visszaadására szokták felhasználni, az intellektuális, de realista hangvételű prózában is nagy népszerűségnek örvendett egy bizonyos irodalmi korszakban. Amikor pedig a népiesek is alkalmazzák, meghatározott formai kellékek válnak szükségessé. Erről a problémáról máskor kívánunk beszélni.

Tény az, hogy a népies írók nem érik be az átképzeléses előadás adta színezési lehetőségekkel, azzal, hogy a függő beszédet különféle formabontással élénkíteni lehet: ők az egyes beszédet is újszerű módon akarják megszerkeszteni.

Figyeljük meg az alábbi részletet Tömörkénynek egyik novellájából:

Joó Mihály elhalván, eltemették, rendesen meg is siratták, és mint szokás, sok jót is mondtak utána. Ez természetes, mert Mihály rendes ember volt világéletében, sokat dolgozott, keresett is. A vagyont nem rongálta, ellenben szaporította, lassú és megfontolt munkát végezvén termőföldjei és jószágjai között. Szép az ilyesmi nagyon. Nyugasztaló, ha Mihály, tekintvén a gyermekekre, tudhatta, hogy mindenkinek jut is, marad is. Már tudniillik, ha akár az apjuk, akár az anyjuk halála után a just kikérnék,

„Egy adomába befér az egész világ. A harmadikosztályos utazás, a sáska vagy a kettőspont, minden-minden méltó arra, hogy emberi voltunkban megnyilatkozzunk... A francia szöveg szikrázik, pontosan kiszámított csattanókat helyez el... Mi mesélünk, aközben szemlélődünk, vállunkat vonogatjuk, el-elkalandozunk, végül mosolygunk. Móra az önmagáért való »beszéd« e pompázatos, keleti módját műveli... *Szeret megállni, vargabetűt tenni, zárójeleket nyitni. Éppen eszébe jutott valami*” (Földes Anna, i. m. 290. A kiemelés tőlem, H. Gy.). Így tehát igaza van a szerzőnek, amikor hangsúlyozza Móra írásaiban azt a különleges szerepet, amelyet „a zárójeles, két gondolatjel között közölt megjegyzéseknek, az ún. reflexióknak juttat” (305). Ortutay (i. művének: Kompozíció, stílus [81–107] című fejezetében) a novellák szerkezetével foglalkozik. Megállapításai a nyelvi stílust alig érintik. Nacsády „A szegedi parasztnovella keletkezése” című cikkében (107) rámutat egyes novellák anticipáló kezdésére. Az író nemegyszer homályos, de sokat sejtető szubjektív megjegyzéssel indítja el a történetet.

¹ Részletesen: Herczeg Gyula: Móríc Zsigmond stílusa. Stilisztikai tanulmányok. 1961. 240–329.

ki lehetne adni, s mégis maradna valami utána. Csöndes élet kell ehhez, zavartalan és csendes élet, egyszerűség és dolog. Ebben élt Mihály, amíg megvolt. De most elhalt. Délben még tréfázott is egy kicsit, ahogy ebédelték volna, estefelé pedig megtörtént a baj. Az udvaron volt, metszette a fákat, s odaszólt a feleségének:

— Mi lösz a vacsora, Rozál?

A Rozál — hát bizony már ő sem fiatal — felelni akart valamit, lassan és meggondoltan, természetesen, mint ahogy parasztasszonynak a férjeurához szólni illik is, de már hiába szólt volna, mert Joó Mihály a metszőkést kiejtette a kezéből, s lassan melléje rogyván, leszámolt az egész étellel, földdel, adóval, mindennel. Így történt meg az, ami még sohasem történt meg, hogy Joó Mihály elhagyta a világos és tág mezőket, levonult a föld alá a holtak sötét termeibe, most ott pihen, pihenhet, mert eleget dolgozott.

No, azonban jó. Ha egyszer nem lehetett másként. Az asszony sírdogál utána egy darabig, különösen esténként, a dologból kifogyván. A gyerekek vele egyben.

— Jaj, szögény... — völi Rozál.

Ha van ott éppen véletlenül szomszédasszony, az vigasztalja. Leginkább van. Asszonyi törvény: betegeket látogatni, árvákat gyámoltani, özvegyeket vigasztalni.

— No, ne évődj már, Rozál — mondja neki.

Az ilyen dolog azonban olyan, mint mikor a gyerekek mondják, hogy ne hagyd nyitva az ajtót. Ha nem mondták volna neki, talán nem hagyja nyitva, de mert parancsot kapott rá, bizonyosan nyitva felejtí. Rozál sem évődne talán annyit önmagával, ha nem mondanák neki.

Idővel azonban mégis elmúlnak a bánkódások, és behegednek némely sebek. Joóék lent laknak egészen a szabadkai határ mellett, az átokházi pusztán, szomszédosak a mulatós ráccokkal, akiknek az a nézetük, hogy szvaki csuda tri dána — minden csoda csak három napig tart. No, ezt nem lehet teljes igazságul elfogadni, Rozálnak könnyhullatásai csak hosszú hetek után szűnnek, de végképpen el nem apadtak, mert hűséges élettárs volt a Mihály, amíg élt, nagyon.

Épp efelől gondolkozna a csöndes délutánon Rozál, amikor erősen kezdenek ugatni a kutyák, és kocsizörgés hallatszik az udvaron (Tömörkény: Hajnali sötétben. 1958. 255—7; a novella eredeti címe: Rozált a halálbíró sarcolja. 1908.).

Az idézett rész az elbeszélés kezdete. Az író közöl egy eseménysort, Joó Mihály váratlan halálát, felesége bánkódását a halál után; ott szakítottuk félbe az idézést, ahol egy újabb eseménysor kezdődik; a kutyaugatás ugyanis bevezeti a „halálbíró” látogatását és a nyomában kikerekedő pompás életképet. A közölt rész legfeltűnőbb ismertetőjegye az eseménymondás két-síkúsága. Az író folyamatos előadása helyenként megzökken, mintha már nem az író beszélne, hanem valaki más. Az az érzése lehet az olvasónak, hogy az író egy kollektíva figyeli, az elejtett szót a közösség felveszi, kiegészíti, nyomatékossítja, helybenhagyja, elfogadja. Mindez nyelviileg azonban úgy jut kifejezésre, hogy az előadás a zökkenők ellenére sem válik párbeszéddé, vagyis továbbra is fennmarad az egyenes beszéd.

Az első zökkenő „A vagyont nem rongálta, ellenben szaporította...” mondat után észlelhető. A tárgyilagos egyenes beszédben álló írói közlés után ezt olvassuk:

Szép az ilyesmi nagyon. Nyugasztaló, ha Mihály, tekintván a gyermekekre, tudhatta, hogy mindenkinek jut is, marad is. Már tudniillik, ha akár az apjuk, akár az anyjuk halála után a just kikérnék, ki lehetne adni, s mégis maradna valami utána. Csöndes élet kell ehhez, zavartalan és csendes élet, egyszerűség és dolog. Ebben élt Mihály, amíg megvolt. De most elhalt.

Az idézett szakaszra következő mondat: „Délben még tréfázott is egy kicsit...” jobban kapcsolódik a szakaszt megelőző részhez, amelyben Mihály cselekedeteiről, magatartásáról esik szó. A közbeékelte mondatok jellegzetessége letagadhatatlan: a cselekményesebb előzményt magyarázza, értékeli; mintha az író előszóval mondaná el a történetet: a hallgatóság helyenként közbeszól, vélekedik, értékeli, helyesel vagy elítél. Az író elkapja az elképzelt közönség

szavait, mondatait, és beágyazza őket a történet folyamába, anélkül, hogy annak egysége megszakadna.

„Szép az ilyesmi nagyon.” Ez félreérthetetlenül úgy hat, mintha egy kollektíva, a falu vagy a rokonság kimondaná a maga nézetét Jóó Mihály szorgalmas életéről: „a vagyont szaporította” — ez a szép. S miért? „... (ha a gyerekek) a just kikérnék, ki lehet adni”. Még egy bölcsesség ehhez, még egy ítéletkezés: „Csöndes élet kell ehhez... Ebben élt Mihály, amíg megvolt.”

A kollektíva „beleszólásának” vehetjük a két gondolatjel közti részt: „A Rozál — hát bizony már ő sem fiatal — felelni akart...”; a kollektíva vélekedik így az asszonyról, nem az író, miként az ugyanabban a mondatban levő hasonlító mondat: „... lassan és meggondoltan, természetesen, mint ahogy parasztasszonynak a férjeurához szólni illik is...” hasonlóképpen egy ítéletet tartalmaz, olyan ítéletet azonban, melyet a közösség fogalmaz meg. A tartalmából látjuk, hogy a község, a falusi, tanyai emberek vélekednek, azok jelentik ki, hogy a parasztasszonynak lassan, meggondoltan és természetesen illik szólni a férjeurához.

Felfoghatjuk a „most ott pihen” mondat kiegészítését is a kollektíva vélekedésének: „pihenhet, mert eleget dolgozott”. A rá következő két mondat azonban feltétlenül a hallgatóság „közbeszólása”, vélekedése, a népi bölcsesség, esetleg a népi humor tükröződése. Meghalt Jóó Mihály; az asszony sírdogál utána egy darabig. Közbeszól valaki, szinte halljuk (s ezt a közbeszólást az író elfogadja, mint a magáét, beiktatja saját közlésébe, a saját beszédébe): „No, azonban jó. Ha egyszer nem lehetett másként.”

Röviddel utána ismét egy népi kommentár, a történés kiegészítése egy minden hasonló esetre alkalmazható észrevétellel: „Ha van ott éppen véletlenül szomszédasszony, az vigasztalja. Leginkább van. *Asszonyi törvény: betegeket látogatni, árvaakat gyámolítani, özvegyeket vigasztalni.*” Ehhez hasonlít a nyomban utána következő észrevétel, amelyből — már a hasonlat folytán is — nyilvánvaló a népi kollektíva vélekedése; a megjegyzés némi tudálékos-sága is utal a nép szavára:

— No, ne évődj mán, Rozál — mondja neki.

Az ilyen dolog azonban olyan, mint mikor a gyerekek mondják, hogy ne hagyj nyitva az ajtót. Ha nem mondták volna neki, talán nem hagyja nyitva, de mert parancsot kapott rá, bizonyosan nyitva felelt. Rozál sem évődne talán annyit önmagával, ha nem mondanák neki.

Még egy kommentáló mondatot találunk, amely a kollektíva bölcsességét tükrözi: a „mulatós rációk” vélekedéséhez fűzött szelíd megrovás: „... szvaki csuda tri dána — minden csoda csak három napig tart. *No, ezt nem lehet teljes igazságul elfogadni...*”

Ugyanebben a mondatban található egy okhatározó mellékmondat, az zárja be az összetett mondatot: „... Rozálnak könnyhullatásai csak hosszú hetek után szűntek, de végképpen el nem apadtak, *mert hűséges élettárs volt a Mihály, amíg élt, nagyon.*” Ez a mellékmondat is kommentál, a cselekmény szubjektív okát tartalmazza: nem volna éppen elképzelhetetlen ezt a vélekedést is a kollektíva bölcsességéből eredeztetni. Ebben az esetben azonban az elgondoló, kimondó személy határozott és „tetten érhető”: Rozál az, akinek a vélekedése az írói előadásba, az írói beszédbe bele van foglalva. Rozál gondolja azt, hogy „... hűséges élettárs volt a Mihály, amíg élt, nagyon”: az átképzeléses előadás egy átmeneti formájával van itt dolgunk. A henye névelő a személynév előtt, a módhatározó szubjektív utánvetése arra mutat,

hogy a szereplő szavai behatoltak az írói beszédbe. Egyébként a rá következő megjegyzés: „Épp efelől *gondolkozna* a csöndes délutánon Rozál...” is nyilvánvalóvá teszi, hogy nem a kollektíva véleménye, hanem Rozál gondolata, szavai vannak az okhatározó mondatban. Általában — de nem mindig — a meghatározott szereplőnek az átképzeléses előadás formájában való visszaadása több szubjektív elemet tartalmaz, mint amikor a kollektíva nézetei jelentkeznek kommentár formájában. A legbiztosabb ismertető jegyek a szöveg értelméből származnak. Az általánosabb, szélesebb körben érvényes ítéletek inkább származnak a kollektívától: ezek fogalmazása pontosabb és gondosabb. Vizsgáljuk meg ugyanebben az elbeszélésben az alábbi idézetet:

7 Mindezekből nemsokat ért Rozál. Halálbíró? A halál bírása egyedül csak a fölöttünk élő igazságos isten. Haláleset — a halál csakugyan megesett, mert halála közben el is esett, szegény, de miként akarják most fölvenni, mikor már régen eltemették? Továbbá a többi értelmetlen dolgok. Rádásul a kocsis kiveszi a lovak fejéből a kantárt, és zabos-tarisznyát akaszt a nyakukba: ugyan meddig akarnak ezek itt maradni? Az úrformákat szorongva követi a szobába Rozál. Látja, hogy az asztalhoz telepszene. Ilyen is csak városi embertől telik ki: leülni valahol, mielőtt azzal megkínálták volna. De ezek mivel sem törődnek, tintát meg tolltartót húznak elő a zsebükből, terigetik maguk elé a papírosokat, és azt mondja a hosszabbik formájú úr: (i. m. 257).

Ebben az idézetben keverednek a kollektíva véleménye és a szereplő gondolatai az írói közlésben, amelynek jellege voltaképp egyenes beszéd, azonban éppen a különféle fogások miatt az újfajta közlési mód nyilvánvaló.

„Halálbíró? A halál bírása egyedül csak a fölöttünk élő igazságos isten.” Ez a mondat még lehet kollektív kommentár, mely — mint egy kórus — kíséri az írói mondanivalót. A rá következő mondat azonban átképzeléses előadás, Rozál gondolatait tartalmazza; a mondanivaló tartalmilag az egyszerű ember naiv gondolatvilágát tükrözi; a haláleset körüli népies etimologizálás szintén utal a szereplőre. Az utolsó állítmány többes szám első személyű alakja félreérthetetlenül bizonyítja, hogy Rozál vélekedését mondja el az író. Az átképzeléses előadás átsap egyenes beszédbe: a kötött egyenes beszéd¹ egyik szép példáját észlelhetjük:

„Haláleset — a halál csakugyan megesett, mert halála közben el is esett, szegény, de miként akarják most fölvenni, mikor már régen *eltemették?*” Átképzeléses előadás Rozál méltatlankodása: „... ugyan meddig akarnak ezek itt maradni? (*ezen ; közelre mutató szó!*)”. A kollektíva véleményét tükrözi azonban az alábbi általános érvényű nyilatkozat: „Látja, hogy az asztalhoz telepszene. *Ilyen is csak városi embertől telik ki : leülni valahol, mielőtt azzal megkínálták volna.*”

A kollektív vélemények, az eseményeket, történeteket kísérő kommentárok elég világosan elkülönülnek az átképzeléses előadásba foglalt mondatoktól: az átképzeléses előadás tartalmilag konkrétabb, jobban kapcsolódik az egyedi történethez, még akkor is, amikor okadatoló észrevételeket kíván velük az író kifejezésre juttatni. A kollektív kommentárokkal rendszerint általános érvényű szentenciákat, nézeteket hangoztat az író: éppen ezért nem lehet egyetlen szereplőhöz kötni; nincs, aki vállalná, aki elmondta vagy elgondolta volna őket. Tartalmuk határozza meg tehát ezek személytelen jellegét, s ennek a körülménynek az a fontos szerkezeti következménye van, hogy még

¹ L. Herczeg Gyula: A közlés sajátos formái Tömörkény és Móra stílusában. Nyr. 78 (1954) : 203—210.

kevésbé különülnek el a környező szövegtől, még gyengébben válnak el az írói előadástól, mint az átképzeléses előadás mondatai.

Mint tudjuk, emennél is igen fontos szerkezeti szempont az, hogy jobban beleépüljön az írói előadásba, mint a folyamatosságot megszakító, egyenes beszéddel kifejezésre juttatott idézés. A novellát, elbeszélést, regényt viszonylag csak ritkán lehet teljesen párbeszédessé tenni, bár a magyar próza-irodalomban nem egy példa van tiszta párbeszédre, tehát olyan novellára, amelyben az író a szereplőket beszélgeti. Így az ő előadásukból tudjuk meg a történetet, s maguk a szereplők adják elő a történethez fűződő észrevételeket. Nem valószínűtlen az a feltevés, hogy az átképzeléses előadás éppen az ilyen szerkezeti megoldások kerülése, továbbá a függő beszéd nehezességének, antirealistikus szerkezeti felépítettségének elvetése miatt vált kedves stilisztikai eszközévé egyes íróknak.⁶ Az átképzeléses előadás legtöbb fajtájában azonban érezzük, tudjuk a meghatározott szereplőhöz való kapcsolódást: az átképzeléses előadással főként gondolati tartalmakat ad elő valamelyik szereplő: ezeket az író az egyenes beszéd révén a szereplő szájába is adhatná, azonkívül függő beszédben saját szavaival is elmondhatná. Nem teszi, mert jó oka van rá: élénkíteni akarja a stílusát, s azért választja a közlésnek azt a módját, amellyel biztosítja az élénkítést, és ugyanakkor elkerülheti az egyenes beszédben írott párbeszéd forma egyhangúságát, továbbá a közlés tartalmi részét érintő szűkebb keresztmetszetet, amely természetesen következik két vagy több szereplő egymásnak felelgetéséből. A bővebb epikai háttér, a teljesebb aláfestés nehezen tűri a párbeszédre egyenes beszéd állandó alkalmazását.

Az átképzeléses előadás személyhez kötöttségével szemben a kollektív kommentár hordozója az írásmű szereplőin kívül van: a kollektív kommentár a közlési módok rendszerében egy újabb lehetőség. Éppen, mivel személyhez kötöttsége alig észlelhető, kevésbé válik el az írói közlés folyamatától, mint az átképzeléses előadás, amely egyébként szintén sokkal jobban egybefolyik vele, mint például az egyenes beszéd alapuló szó szerinti idézés. Az a körülmény, hogy a szereplőhöz mondatok, szók tartoznak, az átképzeléses előadást más vonatkozásban is elkülöníti a kollektív kommentártól. A szereplő jelenléte az átképzeléses előadásnak sokszor erősen szubjektív jelleget ad: mód van arra, hogy az egyenes beszéd sok jellegzetessége megmaradjon, vagyis ez a közlési mód a függő beszéddel szemben főként hangtani, szintaktikai szempontból elevenebb, életszerűbb.

A kollektív kommentár, minthogy az elbeszélés egyetlen szereplőjéhez sem kapcsolódik, és ezért általában nem tartalmazhat konkrét történéseket, illetőleg gondolatot, rendesen általános érvényű, bár a népi bölcsességet tükröző szentenciákat foglal magába, hangtani és mondattani tekintetben valahogy kevésbé eleven, kevésbé életszerű, mint az átképzeléses előadás. Élénkítő hatása éppen ellenkezőleg: tartalmából folyik; abból, hogy mint egy kórus, úgy kíséri az írói mondanivalót, sokszor magától értetődő igazságokat hangoztat, máskor megró vagy bírál, ismét máskor sajnálkozik vagy következtetéseket von le. Az átképzeléses előadás nem feltétlenül kommentál, észrevételez; többnyire a szereplő belső világában végbemenő gondolatok jutnak kifejezésre általa. A kollektív kommentár azonban mindig a „nép szava”, népies vélekedés eseményekről, tényekről. Szerkezetileg éppúgy épül bele az írói előadásba,

⁶ L. az idézett Mórícztanulmány első fejezeteit.

mint az átképzeléses előadás, azonban, minthogy nem érezzük mögötte a szereplő személyt (a kollektív kommentár végül is akár az író is lehet, ha két ént tulajdonítanánk neki: egyet, amely előad, mesél, egy másikat, amely értékel, észrevételez), sokkal kevésbé válik el az írói mondanivalótól. De mégsem azonos vele, mégis különbözik tőle: egy újfajta közlési móddal van dolgunk, amely az egyenes beszéd, a függő beszéd, az átképzeléses előadás mellett főként az utóbbihoz hasonló, de vele nem egyező lehetőség mások szavainak, vélekedésének, gondolatának az idézésére.

2. A népies stílust jellemző átképzeléses előadás jellegzetességeit egy másik cikkben szeretnénk bemutatni. Ez alkalommal irányítsuk figyelmünket a kollektív kommentárnak (adjuk ezt az elnevezést ennek az újfajta közlési módszernek) néhány alapvető tulajdonságára. Mindenekelőtt szerkezeti szempontból kell vele foglalkozni. Az írói közlésbe való beleágyazás, ill. azonosulás folytán a folyamatosság megtörése eleve lehetetlen, azonban az átmenetek különféle fokai észlelhetők. Az átmenetek közül kettő írásban is kifejezésre jut: zárójel (és ritkábban gondolatjel) közé kerülhet a kollektív kommentár olyankor, amikor az író kissé élesebben el akarja különíteni a saját maga közlésétől.

Akit ezen a téli éjszakán megválasztottak, annyi voksot kapott, hogy kisebb körületben csak a többsége is elég lett volna két teljes választásra. Ézerkét százon felül állt a többség; azon az országgyűlésen ez volt a legnagyobb eredmény. Birtokosa azonban mégis kimaradt a házból a maga révén: egy ismeretes kártyaügy ismeretlen tájakra vitte el. Eltűnt és nyoma veszett, már aligha is emlékeznek rá, de odakint azért emlékeznek. A szó az esetről lassan haladt ki hozzájukig, nem is hitték, kételkedtek benne, a fejüket csóválták, mert mindenféle hírlelést nem lehet hinni (mert messziről jött ember sokat beszélhet). Mikor pedig bizonyosra vált, hogy nohát most már csakugyan elment, általában nem adtak hitelt annak a kártyáról való beszédnek (Tömörkény: Új bor idején 134. Választók. 1901.).

... a láda megvolt ott a helyén a maga valóságában.

1875-ben az történt, hogy az akkori főjegyző hurcolkodtatta a nagy irodát. Egyik szobából a másikba mentek, mert nemigen fértek már a hivatalok, és új helyet kerestek azon a szép vidéken. Az öreg írók urak dörmögtek ugyan egy kicsit (mert hiába, konzervatív az ember, s élni is csak azért akar, mert nem akar meghalni), de belenyugodtak, mert a változatosságban mégiscsak van delectálózás. Vítették hát át a városi hajdúk a másik helyre az öreg íróasztalokat (i. m.: 195. A kincs az asztal alatt van. 1902.).

— No, jókor jött, apám! Kész már a három pengő bírság — fogadja az asszony.

— Kész a ménkút — mondja a nagyapó, ölébe szedve szöszeke unokáit. (Mind szöszeke a magyar, amikor kicsi, a szeme is szőke, és mind barna lesz, mire megnagyobbodik.)

— Ejnye, de nagy sár van ...

— Hát mért jött gyalog?

— Mert az a két csikó olyan, mint a sárkány (i. m.: 206. Fináncok és ősmagyarok. 1902.).

Ennek van öt vagy hat esztendeje. Azóta Imre mint magánzó él, illetve, hogy úgy mondjuk: Imre mint tőkepénzes folytatja működését. Mert van neki egy kevés pénze, lehet olyan hét-nyolcszáz körül. Lehet, hogy van közte egy kevés örökség, lehet, hogy van közte talált pénz (az úton az talált pénzt, aki sokat jár az úton), de az is lehet, hogy mind csupa keresmény, mert lehetett már bizonynyal hatvanöt éves, mikor nyugalomba vonult. (I. m.: 224. Nyugalomban. 1902.)

A többek közt ebben az ügyben befogtak egy Szilágyi nevű pusztai embert is. Az volt róla a vád, hogy ő is ott volt a bandában, s lóháton állt őrt az utcán, míg a többiek a házban raboltak. Az ember mindvégig tagadt.

...
— Kint voltam a pusztán, a juh mellett.

— Ha kint voltál, bizonyítsd be.

Azt azonban nemigen lehet bizonyítani, hogy valaki juhot őriz egy olyan pusztán, ahol rajta kívül ember nincs.

— Kivel bizonyítsam? A bürgét nem hozhatom be tanúnak.

(Hát ha behozhatta volna is, akkor sem adtak volna rá semmit.)

Tapú nem volt ellene senki, csak egy ember. Ez éppen Bonyhád megyefőnök inasa. (I. m.: 234. A régi világból. 1902.)

Azt mondja a bíró, hogy hat korona a bírság.

Azt mondja János, hogy a fele is elég volna.

De a bíróval nem lehet beszélni. (Mind ilyen a bíró.) Csak megmarad a hat korona mellett. János tehát közelebb lép hozzá, az íróasztal felé oldalt, de nem egészen oldalt. (I. m.: 240. Jánosok. 1902.)

Megtörtént, hogy a haladó kocsiban, az első ülésen (a megrakott szekéren másik nem is volt) valami gyanúsat sejt a mesterné asszony. Föláll az ülésre, hátranéz, hát látja, hogy kivágták hátul a takaró oldalát, húzgálja is rajta kifelé a kelmét egy ember. (i. m. 245. A lélek az úr elébe megy. 1902.)

A kocsi a töltésről lekanyarodik a révbe, ahol az emberek átjárnak a Tiszán. Mert az emberek az innenső oldalon laknak, ellenben a túlsó parton van a föld, melyet munkálnak, s amelyből élnek. Két óra járásnyira lejjebb pedig éppen megfordítva van a dolog. Ott a túlsó parton laknak az emberek, s emez oldalra járnak a földeket „kifogni” (mert nemcsak a lovakat lehet kifogni).

Sok kocsi áll már a rév előtt. (I. m.: 258. A kompjárón. 1902.)

Most itt a rébben (mert hiába rév az, csak rébnek mondja mindenki) vidámak az emberek, és tréfákat kiabálnak át egyik kocsiról a másikra. (Uo.: 259.)

— Nézd el, nézd — mondják rá —, ma már másodszor eszik.

— Ne hántsátok — szólal meg egy hang a hátulsó kocsikból —, mert úgysis hideglelést eszik. — (Szólván ez arra, hogy a sok étel: betegség.) (Uo.: 260.)

Ismertem embert, bizonyos Salánszky nevűt, aki az utolsó napig el bírta titkolni a vele egyidősek előtt, hogy neki még egy esztendei utántöltése van. Újonc korában tetten érték, amint baltával le akarta csapni a jobb keze egy ujját, hogy így szabadulhasson. Ezért kapta az egy évet a szerencsétlen. (A régi időkben jobb világ volt az ilyen öncsonkítókra. Amikor még az elöltöltő puskába foggal kellett beletépni a papirosfojtást, aki kiszedte az első fogait: nem vitték el katonának.) (I. m.: 270. Egy önkéntes katonáról. 1902.)

— Ki mondta? — kérdezik.

— Az ezredes úr kutyamosója — szól a felelet.

Hát az egészen más. Most már bizonyos. Az emberek készülődni kezdenek. Mindenki el akar menni. Ha rájuk hagynánk, nem maradna a kaszárnya udvarán más, csak a faköponyeg (annak meg mindegy, akárhol van). Kémlődve és irigykedve néznek titkon egymásra, talán ezt eleresztik, engem meg nem. (I. m.: 297. Karácsony böjtjén. 1902.)

Amíg a filoxéra be nem tette a lábát az országba, termett a hegyek alján annyi bor, hogy az alföldi homoki szőlők termését nem hívták semminek sem. Azt mondták felőle, hogy vinkó, kerti bor, bieskanyitogató, kocsisbor, nyílik, hogy a poharat ollóval kell elvágni a szájtól, meg miegyéb. . . . Nem itta más, csak a munkás, a fuvaros, a fiáke-ro, innen is volt a kocsisbor neve. Ma ugyanennek a sillernek literje némely helyen egy forint is, de vannak helyek, ahol egy forint húsz krajcárért mérik. (Miután pedig így is elkel, hát miért ne mérnék ennyiért?) (Tömörkény: A kraszniki csata. 1960. Bagolyvár 1902.)

Így kerül gyufa, az erélyes fölszólalás nyomán, amit megelégedéssel vesznek tudomásul. Mert ami dukál, az dukál. Illés egy fél virsziniát halász elő a sapkaszebből (kincs ez most, emberek). Nézi. Előhúzza a bieskát (uo.).

Hajnalodik a legelőn. Arról messziről, a Duna felől, egy olyanformá dárda jelenik meg az égen, mint valami tüzes vasrúd. Fekszik a föllegek között, s lassan emelkedik fölfelé. . . . Kothencz János fekszik a földön, a kifordított subában. A vasrúd egyre jobban halad fölfelé a föllegek között, utána már küldi világosságait a nap. (Ez is lassan jár még ilyenkor, álmos szegény, azért vannak a hat tótok a tápéi réten alkalmazva, hogy hajnalonkint rudakkal tolják fölfelé.)

Kothencz mozog. A számár a birka túlsó végén megmozdul. (I. m. 330; Föltetszik a hajnal. 1916.)

Hát áll az ütközet, nézi a fölmarsal a messzelátón. (Mert olyan akkurátos messzelátója volt neki, hogy möglátta vele a legyet a tornyon.) De nem jól ment az ütközés, a fene teremti (i. m. 427. A régiek. 1915.).

Zárjuk le az ilyen és ezekhez hasonló példák idézését; az utolsó korszakból származó példákkal azt kívántuk igazolni, hogy Tömörkény pályája minden szakaszában nagyjából azonos stilisztikai eszközökkel élt.

A zárójel közé általában magyarázó, a tényállást kiegészítő észrevétel helyezkedik el: ezért gyakori a *mert* kezdetű okhatározó mondat. Figyeljük azonban meg a *mert*-es mondatok általánosító jellegét: „*mert* messziről jött ember sokat beszélhet”; „*mert* hiába, konzervatív az ember . . .”; ezek szinte közmondások, szentenciák. De a nem közmondásjellegű okhatározó mondatok is általában általánosítanak; olyan tényállásra vonatkoznak, amely kollektív és állandó jelenség; például valamilyen ejtési sajátságra: „*mert* hiába rév az, csak rébnek mondja mindenki. Miután pedig így is elkel, hát miért ne mérnék ennyiért?”

Nemcsak *mert*-tel, *miután*-nal lehet magyarázni: valóban a zárójeles mondat kötőszó nélkül is szinte mindig okadatol, kiegészít, alátámaszt, igazol, bizonyít. Az általánosítás azonban lényeges kellék: *mert*, *miután* nélkül is gyakori a szentenciázó forma:

(Az úton az talál pénzt, aki sokat jár az úton.)

(Hát ha behozhatta volna is, akkor sem adtak volna rá semmit)
(ti. a bürge soha nem lehet tanú, hiszen nem beszél);

(mind ilyen a bíró)

(Szólván ez arra, hogy a sok étel: betegség)

Ahol nincs éppen szentenciázó forma, ott is jelentkezhet az általánosítás. Gyakori formája (mi csak egy példát idéztünk, de elterjedt formula) a múlt összevetése a jelennel, a történeti visszatekintés: „A régi időben jobb világ volt az ilyen öncsonkítókra. Akkor még . . .” Hasonló egy-két példát most adunk:

Ebbe belenyugszik mindenki. Hát az volt. Akinek a neve a cimmerlistákból (papiros volt ez a barákszobák ajtaján a parancsnokok neveivel) még a nemesi előnévvel is megmaradt a juhász emlékezetében (Tömörkény: Öreg regruták 1959: 300. A sáncról 1915).

Nem is volt az olyan rossz fegyver, mint a híre. Novibazárban még ezt használtuk s csak jobb volt, mint akár a lakosság ócska, hosszúcsövű mordálya, akár a török katonák Henry—Martini-féle puskája. . . . Szóval csak adassék tisztelet a régi asszonynak is (a katona abban az időben odalent a feleségének hívta a puskát) (Tömörkény: Öreg regruták. 1959. Ócska puska a sarokban. 444. 1915.).

3. A kollektív kommentár alapvető sajátossága az általánosításra törekvés, általánosító formulák alkalmazása. Az már szerkezeti tényező, hogy a kollektív kommentár zárójel közé kerül; ilyenkor az írói egyenes beszédben

nagyobb a zökkenő, jobban kivilágolhat, hogy talán nem is az író beszél már: a szavai mintha valaki más szavaival folynának össze. Részletkérdés, persze igen fontos technikai részletkérdés: az általánosítás megszerkesztése: *mert*-tel és *mert* nélkül; továbbá bizonyos tartalmi tényezők: szentenciázó nyilatkozat, a múlt összevetése a jelennel. Az alapvető ismertető jegy az, hogy általánosítás nélkül nemigen van kollektív kommentár: akkor már az átképzeléses előadás különféle változatairól kell beszélnünk.

A kollektív kommentárok másként is létrejönnek, nemcsak zárójeles, tehát többé-kevésbé a függetlenülés felé mutató formák segítségével. Egyik lényeges másfajta eset a szentenciózus novellakezddés, az a stilisztikai jelenség, amelyre Nacsády is utalt általánosságban, de példákat nem adott (= anticipáló kezdésre épült novella forma. Az író valamely homályos, de sokat sejtető szubjektív megjegyzéssel indítja el a történetet. Ez sokszor erkölcsi tanulságul előrevetett népi szentencia is lehet):

Szükséges, hogy szabályok legyenek. Azok nélkül nem kerek a világ. Csak lélegzeni szabad szabály nélkül. Más minden egyéb ténykedés szabállyal van körítve, mint a marhahús a kocsmában. A szabályzat tehát azt mondja a kaszárnnyában . . . [Ez már kétségkívül az író szava, aki hozzákezd a történethez.] (Tömörkény: Hajnali sötétben. 1958. 341. A bakancstalp. 1909.). Az eredetieskedő hasonlat utal a kollektív kommentárra.

Ha a kutyának sok a kölke, nem bírja valamennyit kellő anyai gonddal fölnevelni, ennél fogva a felét elvetik. Ha hat volt, marad három, ha öt volt, marad kettő. Az elpusztultak a haláluk árán is így építenek utat az élethez a megmaradtaknak. Ez általánosságban így van (i. m.: 363. Talpas úri módban. 1909.). A súlyos erkölcsi ítélet a mindennapi életből vett, sőt kissé triviális hasonlaton nyugszik: ez a falu, tanya kollektív véleménye.

Ha az ember szegényi sorban van, leginkább csak azzal törődik, hogy miként élhessen meg. Csak ezt forgatja az elméjében. A hallálal nem nagyon sok baja van (i. m. 369. Helykeresés. 1909.). A „szegényi sor”-ból következik, hogy a szegények véleményéről van szó.

Annyi bizonyos, hogy szomorú dolog a gyermektelen ember, de Ótott Bus János sorsa még szomorúbb, mert már felesége sincsen. Mint él az ilyen ember kint a tanyák világában, különösen ősztől tavaszig, amidőn a sarak és havak miatt börtön odakint minden? Hát biz ez szomorú élet, kivert-kutya-élet (i. m.: 376. Őszi virágzás. 1909.).

Minden fa kidől valamikor, s minden öreg háznak az a sorsa, hogy lebontsák . . . ma az az úri élet, ha egymás fejetején lakik az ember, ennél fogva a régi házakra kimondják a szentenciát, hogy pusztulj (i. m.: 408. Amik elmúlnak. 1910.).

Az idézett példák majdnem közmondások; számuk tetszés szerint száporítható. A népies stílus követőinél, mindenekelőtt Tömörkénynél gyakran kezdődik a novella kollektív kommentárral: ilyen módon nyomban biztosítva van az író és szereplők összevegyülése, amelyről szintén írnak már korábbi szerzők is (anélkül, hogy a jelenségnek nyelvi okát tudták volna adni). Főként Ortutay beszél — már többször idézett Tömörkény-könyvében — immanens beleélésről: „Ez az alkalmazkodó stílus magába szívta a Szeged-vidéki tájnyelv gazdagságát, színességét . . . Mondatai ruganyosak, tömörek és mégis teltek, vérbő, élettől duzzadó, élénk, friss színek ékítik mindig” (i. m.: 100).¹ A megelőző, de általunk nem idézett példából kiviláglik, hogy Ortutay nézetét az időn-

¹ Az idézet megfogalmazásával egyébként nem értünk egyet; az impresszionista jelzők és meghatározások a képzőművészeti értekező prózában elfogadhatók, a nyelvészetben nem.

kénti népies hangtani jelenségekre alapítja (ezek főként a párbeszédben, az egyes beszédes idézésben jelentkezők, nagyobb jelentőséggel nem bírnak). Az immanens beleélés, ha szabad ezt az Ortutay-féle találó (de kellően ki nem fejtett) meghatározást használni, azt jelenti, hogy a kollektív kommentár, tehát a falu, a tanya, a parasztok kollektív véleménye különféle szentenciák formájában mindenütt jelen van a novellában: zárójelben, de már a novella kezdetén is. A népies hangtant tükröző párbeszédeknel nem lehet immanens beleélésről beszélni, hiszen a parasztok beszédét szöveghíven adja vissza a szerző. Az átképzéletes előadás bizonyos eseteinél van még immanens beleélés, de ezekről más alkalommal fogunk beszélni.

4. Felmerül az a kérdés, vajon a novella belsejében csak zárójel közé lehet elhelyezni a kollektív kommentárt?

Többszörféle igen: fontos szerkezeti kellék az írói előadástól való — ha kis méretű, de mégis észlelhető — elszakadás. A szentencia vagy általános igazság leszögezése önmagában még nem feltétlenül eredményez kollektív kommentárt: az író maga is szentenciázhat.

A novella belsejét vizsgálva, mégis vannak olyan zárójel nélküli esetek, amelyekben a szituációból kifolyólag bizonyítható, hogy a kommentár nem az íróé, hanem egy láthatatlanul ugyan, de jelenlevő közösségé.

Ilyen helyzet az előzményt erősen bizonyítani akaró, nyomban rá következő szentencia: az író ilyen formában nem igen szokta saját szavait alátámasztani. Valószínű, hogy a népi hallgatóság tér vissza az egyszer már kijelentett tényállásra.

A gyümölcs tömérdeksége meg egyenesen ijesztő. A szedés, kosarazás, tisztogatás, zsákozás, fuvarozás, piacozás sok munkája jár vele, ami mind pénzbe kerül, az ára pedig alacsony és leszáll. Van, aki felsóhajt:

— Az Isten áldja még ezöket a fákat, de sokat adnak...

Hát bizony, a sok néha több az elégnél. A termés aljább részével még piacozni sem érdemes; ilyenkor a lovak az urak, mert széna után gyümölcsöt kapnak konfektnek (Tömörkény: Hajnali sötétben. 1958. 287. Almaszüret. 1908.)

Tűnőben van, mint a galamb, mikor az ég felé száll, és elvész a felhők között. Csak az emléke maradt meg egy mondasban. Ha valami szokatlan, érdemes dolog adódik elő, arra szokás mondani:

— Ritka madár már ez is, mint az arasztos szalonna.

Valóban így vagyunk, embertársaim: még a szalonnák is átalakulnak (i. m. 476. Változások. 1910.).

A három pénz ára fülölajat kikéri és kikapja János. Elteszi, azután a másik üvegbe megint javasol három pénz ára licherint önteni.

— Hát még mit adjak? — kérdi a patikáros.

— Sömmit — mondja János. — Két pénzért.

— Kettőért nem lehet, csak három pénzért adhatok — mondja a patikáros.

Hát pedig ez úgy van. Ez ellen nem lehet semmit sem tenni (i. m. 492. Városi megbízatások. 1910.).

Azonban Pista bácsi tiltakozik:

— Én — mondja sértődötten —, aki mindön remondalovat megültem, ezön a hitvány vaslovon ne tudnék ülni?

Hiszen jól van, no. Mindenki a maga szerencséjének a kovácsa. Pista kihajtja az ajtón a vaslovt, s az utcán próbál rá felülni (Tömörkény: Öreg regruták. 1959. 369; Régi huszár muszkasipkában. 1915.).

Az öreg Kotogány Márton, ha ilyesmirül szó van, már csak legyint a kezével: — Ez sem úgy jár már, mint régente. Nincsen röndös beosztása neki.

Hát ez az. Hibádzik a rendes beosztása. Az egyik esztendőben úgy fűtteti a földet a nappal, mintha az kemence volna, a másik évben annyi esőt dönt le, hogy még a béka is elunhatja (i. m. 134. Rossz idők. 1914.)

— Hogy mán mi is lössz ebből a világból? — sóhajtja egy öreg asszony. — Hiszen neköm már úgyszólván mindegy, már úgy sem sokáig élök. Hanem tik, tik. Tik ugyan még mi mindönt mög nem értök, fiatalok?

Hát sok mindent meg kell érni, az bizonyos. Mint ahogy a nóta mondja: nem az a nap süt az égen, nem az a nap, nem az a hold . . . (Uo.).

Azután csak így hordódik befelé a pénz az asszonyok, leányok ruhájára, valamint ha új ekét kell venni. De még ha kisgyerek születik odakint, azt is megérzi a város, mert akkor is pénzt hoznak be Jánosék, ha egyebekre nem is, legalább gyerekkocsira . . . Bár nem új korában veszik, hanem a szögénypiacon, amely név alatt a zsibárusok társasága értendő. Ott mindig van ilyen kocsi, amit úri családok adnak el . . . újabbak vagy használtabbak a kocsik. *De hiszen jó odakintre a legócskább is.*

Szóval, így jönnek be mindenjélre a pénzek a városba a kintvalóktól. Egyre jönnek (Tömörkény: A Szentmihály a jégben. 1957. 324. Viszik a pénzt kifelé. 1899.).

Itt kettős nyomatékositás van, természetesen egymástól független két tényállást bizonyítat az író hallgatóságával.

Az eddigi példákából is nyilvánvaló ennek az írói eljárásnak sztereotip, kötött volta: a rövid bizonyító, állító mondatokat *hát, hát bizony, valóban, hát pedig, hiszen, de hiszen, szóval* erősítő határozószók vezetik be. A mondatok az előzményhez értelmileg szorosan kapcsolódó általánosító szentenciákat tartalmazznak. Esetleg, mint a legutoljára idézett példában, pregnánsan összefoglalják azt a tanulságot, amit az előzményből le lehet vonni.

Kevésbé gyakori a zárójel nélküli, szöveg közti kollektív kommentár esetében az okadatoló, közismert tényállás vagy szentenciózus igazság kifejezése, és ez is más formában valósul meg, mint a zárójeles példánál láttuk. Amott ugyanis többnyire *mert* kezdetű okhatározó mondatlalt juttatta kifejezésre az író a kollektív kommentárt: mind a zárójel, mind a *mert* elősegítette a kollektív kommentár kisebb-nagyobb mértékű függetlenülését. Ha nincs zárójel, akkor ritka a *mert* kezdetű mellékmondat: inkább *persze, csakugyan, azonban, no* s hasonló jellegű szókkal magyaráz az író, illetőleg a hallgatóság.

De bármint áll is a sor Sütő Jánossal, a lovon ez nem segített. Elvezették az orvoshoz is. Szomorú azt nézni, mikor a beteg lovat vezetik. Az orvos csak ránézett, és azt mondta:

— Vigyétök. Négy nap múlva a kutyáké.

Persze, nem olyan már ez az orvosfajta nép sem, mint a régi Kursmid. Csak így, ilyen könnyedén beszél. Másfelől azonban megint csak neki van igaza, mert negyednap délutánra már csakugyan semmiképpen sem bírtak a lóval (Tömörkény: Új bor idején. 1958. 76. Egy lóhalál és egy más ló megvételének körülményei. 1901.).

Ebben a példában szinte tetten érhető a párbeszéd a hallgatóság és az író közt: a dőlt betűs rész kollektív kommentár. Erre mintegy feleselve mondja ki az író a maga igazságát: . . . csak neki van igaza (ti. az orvosnak).

János kissé zavarodottan hallgat egy darabig.

— Hiszen jól van — mondja. — Hát igaz. De lóért . . . Asszony mönjön lóért? . . . Hát micsoda világ van már? Lóhet az, hogy lovat asszony vögyön?

Ez csakugyan bökkenő. Ez a férjasság sérelme. Az asszony is érzi, hogy a helyzet különös (i. m.: 79).

A rendőrbíró elő egy csósz állítanak a gazdák. A panasz: hogy lopatni engedi a szőlőt. Nem vigyáz rá rendesen. De hiszen ez a kisebb baj. A szőlő a hegyekben... kerítéstelen, azt meg szokták lopogatni. Míg a csósz a hegy egyik oldalát járja, a másikon megdézsmálhatják. *No, aztán senki sem tökéletes. El is alhat, miegymás.* Továbbá arra is el lehet készülni mindenki, hogy útszélbe eső holmi termését rendszerint más szagattja legelsőbb (i. m.: 109. Szözlészeti tanulmányok. 1901.).

Néha az okadatoló tényállás, tehát a kollektív kommentár kérdő vagy felkiáltó mondat formájában fejeződik ki. Ilyenkor növekszik a stílus élénksége, s a kommentár jobban függetlenül az írói közléstől.

Néhány fehér pille még mozog a fák fölött, ha napos az idő, különben már azoknak is letelik az életük. Úgyis idő előtt születtek erre a hidegségre, amiben már fázósan húzódik össze a falevél, piroslik a kecskerágó, és hullatja mire sem való gyümölcsét a vadgesztenyefa. *Hova lettek a régi vénasszonyok nyarai?* Már hosszú esztendőök óta nincsenek, és a pókok sem utaznak a levegőben a bikanýálon (i. m. 112. Hűvösödik. 1901.).

Hasonlóképpen az alábbi példában is észrevehető a már említett párbeszéd a hallgatóság és az író közt, tehát a kollektív kommentárra, mely kérdés, nyomban válasz érkezik.

Van azonban másfajta fékélkalmár is. Amelyik a sátorban lop, amikor árulják az árut. Egy ember vagy asszony szokott leginkább árulni, ha hát sokan megrohanják, a szabadjára kitett portekából könnyű a lopás. Sőt valóságban kínálhatja magát az áru: ne, itt vagyok, végy el, vígy el, nem látja meg senki.

Jól van-e ez így, hogy az árunak szabad legyen magát kínálgatnia, vagy sem? Hiába keressük, úgysem változtatunk rajta (i. m.: 245. A lélek az úr elébe megyen. 1902.).

*

Fejtegetéseinknek végére érve foglaljuk össze az elmondottakat. Tömörkény és a népies irány képviselői a bevezetésben vázolt esztétikai elvek értelmében (Tömörkény éles pontossággal rögzíti a parasztok mozdulatait, szavait, környezetük legapróbb vonását is — mondja róla Ortutay) stilisztikailag is azonosulnak azzal a világgal, amelyet ábrázolnak. Ez az alaptétel, amelyből minden egyéb nyelvi és szerkezeti következmény származik; a következmények pontos elemzése volt a feladatunk. Az írók feloldódása, egyesülése a paraszti étellel és annak végtelen sok mozzanatával (elégséges volna Tömörkény elbeszéléseinek címlistáját összeállítani, hogy ezt nyilvánvaló módon szemlélhessük) nem azzal a következménnyel jár, hogy műveiket szegedi tájszólásban írják; végeredményben az egységes magyar irodalmi köznyelv már a XIX. század elejétől fogva lehetetlenné tett ilyen megoldást. Szegedi hangtani alakok és lexikai adatok nem is fordulnak elő jelentős százalékban például Tömörkény-nél. A nyelvjárásiasítás és az annak révén megvalósuló azonosulás már járhatatlan út volt a huszadik század első éveiben.

A stilisztikai megoldás csak a szerkesztés vonalán mehetett végbe. A paraszti beszédet úgy kellett „belopni” a műbe, hogy az egységes köznyelvet értők és beszélők esztétikai élményét ne csorbítsák, ellenkezőleg: emeljék. Azt kellett megragadni a parasztok beszédében, ami észjárásukra, magatartásukra jellemző: főként pedig el kellett érni, hogy az elbeszélés szinte minden mozzanatában ők legyenek előtérben, s az író többnyire csak az ő megnyilatkozásuk értelmezőjeként lépjen fel. Szavaikat, mondásukat függő beszédben idézte a XIX. század korábbi prózája; a századforduló azonban elterjesztette a szabad függő beszédet, vagyis az átképzeléses előadást, melynek révén az

idézés, a parasztok szavainak visszaadása (nem szó szerinti idézés esetében is) hívebben tükrözi az egyes sajátos, egyedi, szubjektív megnyilatkozásokat, mint a függő beszéd uniformizáló, körmondatokat eredményező gyakorlata. Tömörkény és tanítványai az átképzeléses előadásnak még élenkebb fajtáját valószínűsítették meg; erre csak utaltunk, ennek megvizsgálása legközelebbi feladatunk lesz.

Ami azonban teljesen új, és először velük jelentkezik a magyar próza-nyelvben, az a kollektív kommentár. Elvi alapja éppúgy az íróknak a paraszti életben való feloldódásában keresendő, mint ahogy az átképzeléses előadás révén is módja van az íróknak azonosulni hősei, jelen esetben paraszti szereplőik világával. Csak amíg az átképzeléses előadás a függő beszéd élénkítésének eszköze, a kollektív kommentár az írói közlésnek az egyenes beszédben írott szövegrészeit viszi közel a szereplők beszédéhez. A kollektív kommentár voltaképp az író szava; ugyanakkor az elemzett eszközök révén érezhető, hogy az írói szó mintegy reprodukálja a szélesebb közösség beszédét, gondolatát. A kollektív kommentár kisebb-nagyobb, de sohasem élesebb elkülönülése által úgy „lopja be” a paraszti szereplők nyelvi megnyilatkozásait, hogy az írói közlés egyenes beszéde lényegében véve fennmarad, nagyobb törés nem jelentkezik. A kollektív kommentár révén az írói közlés szinte alig-alig megfogható módon átalakul: varázslatosan élénkébbé, a tárgyhoz szabottan elevenné, mozgalmassá válik; vidéki ízekkel és illatokkal telik meg.

Cikkünkkel ennek az eljárásnak technikai módozatait akartuk megvilágítani.

Herczeg Gyula

Petőfi szavai nyomában

I.

A Fiatal Magyarország legjobb meghatározását Petőfitől bírjuk, abban a levélben, melyet 1847. aug. 17-én írt Aranyinak. Itt azt fejtegeti, miért kívánja barátját bevonni az Életképek munkatársi körébe: „Mert annak legtöbb olvasója van, mert ahhoz szegődtek a legjobb fejek, mert annak szerkesztője egyik főtagja a fiatal Magyarországnak, hova mindazokat számítom, kik valódi szabadelvűek, nem szűkkeblűek, merészek, nagyot akarók, azon fiatal Magyarországnak, mely nem akarja a haza kopott boeskorát örökké foltozni, hogy legyen folt hátán folt, hanem tetőtől talpig új ruhába akarja öltöztetni...”

Az ócska holmi foltozása helyett vadonatúj ruhát szabni a nemzet testére: hatalmas költői szólás, nagyszerű kép — s könnyen ajkunkra tolul a felkiáltás: ez csak Petőfinek juthatott eszébe! Annyival is inkább, mert neki magának is kedvenc hasonlata volt, hisz nem az idézett levélben írta le először, hanem félévvel korábban egyszer már így formálta meg gondolatát Összes költeményei előszavában: „Az emberiség a középkor óta nagyot nőtt, s még mindig a középkori öltözet van rajta, imitt-amott megfoltozva és kibővítve ugyan; de ő mindazáltal más ruhát kíván...” Később, már a forradalom alatt, 1848. ápr. 22-én írt naplójegyzetében harmadszor is ezzel a hasonlattal jelölte:

meg programját: „Eddig toldoztunk, foltoztunk, s ez hiába való vesződség volt, mely elavult köntösünket legfőlebb csak tarkábbá tette, de tartósabbá nem; nekünk egészen új ruha kell...”

De várjunk egy kicsit, mielőtt elhitetjük magunkkal, hogy így, ilyen petőfiesen szólni csak Petőfi tudott. Hátha másnak is járhatott ilyen Petőfi-formán a tolla.

Járt bizony! Például Herczeg Viktoré. A márciusi ifjúságnak erről az elfeledett tagjáról keveset tudunk. Szinnyei nagy életrajzi lexikona csak annyit jegyez föl róla, hogy 1846-ban megjelent két kis kötet költői munkája, 48-ban egy röpirata, aztán elesett valamelyik csatamezőn. Aki szorgalmasan végigolvassa a forradalom radikális lapjait, találkozhatik még néhány okos, bátor, lendületes cikkével. Ez minden. Versei, beszélei gyengécske próbák, a cikkek közül és különösen a Forradalmi káté című röpiratból azonban egy hősi lélek vonzó arca tekint ránk, és sejteni kezdjük, hogy a korai és ismeretlen halál, mely a kiontott vér rokonságával köti őt Petőfihez, nem akármilyen tehetséget ragadott el.

Nos, Herczeg Viktor Forradalmi kátéjában a következő kérdéseket és feleleteket olvashatjuk: „Mit értünk nemzeti ujjászületés alatt? — A haza beteg testének meggyógyítását értjük. — Mikép eszközölhető e gyógyítás? — Csak gyökeres módszer által... — Hát foltozó rendszer által nem eszközölhető ez? — Nem; mert a kopott, rongyos öltöny, bármi szépen foltoztassék is ki, jó öltönnyé és tartóssá sohasem válik.”

Íme, Petőfi képes beszéde! És valami hasonlót találunk egy másik röpiratban is, amely Népügy címmel 1847-ben, az országgyűlés megnyitása előtt jelent meg, Párizsban, ismeretlen szerzőtől: „De mire is kellenek ezen új időkben a régi, korhadt státuszformák? az ócska gallér lenne új ruhán.” Ugyanez idő tájt másutt is felbukkan a *foltoztatás*: Török János Ütött az óra! című cikkében, mely a Magyar Gazda 1848. márc. 16-i számában jelent meg: „Palástoló szerek, foltozgató politika, halogatási rendszer s századot követelő fokozatos concessiók többé nem használnak, nem elegendők s — nem kellnek”.

Azt mondhatnák: Herczeg Viktor, Török János meg a Népügy szerzője Petőfitől kölcsönözte a hasonlatot, hisz írásaik azután láttak napvilágot, hogy a Fiatal Magyarország vezére a maga radikalizmusának költői kifejezését megalkotta. De ez a föltevés elesik, mert sem az Aranyhoz írt levél, sem az Előszó nem került akkor a nyilvánosság elé.

Aztán meg... vannak korábbi adatok is. Nagy Ignác egyik életképében (Szegény, ne így!) ez a mondat üti meg a szemünket: hazánk „politikai orvosai azt állítják, hogy mindenét meg kell javítani, mert különben elmarad a haladó század háta mögött, és azért mindenekelőtt a magyar lábát kezdték talpalni és fejelni...” A szemlélet módja, a képes beszéd anyaga azonos Petőfiével, s akár arra gyanakodhatunk, hátha innen vette a költő a *bocskor* ötletét, Nagy Ignác írása ugyanis az Életképek 1847. jan. 9-i számában jelent meg, s nem valószínű, hogy elkerülte volna Petőfi szemét.

De nyomozunk tovább, visszafelé. Irinyi József 1846-ban Némét-, francia- és angolországi uti jegyzetek címmel érdekes könyvet adott ki. Ennek második kötetében, a 101. és 102. lapon a következő fejtegetést találjuk: „A helyhatóságok sokféle foltu öltöny egy jó köntös; a parlamentáris kormány helyett. És valóban, igen józan, igen okos dolog volt a rongyos öltönyt foltoztatni, s megfoltozván, még más nem volt, el nem dobni, hogy még az se legyen; de ne feledjük, miszerint a foltos öltöny csak akkor és annyiban jó,

ha más nincsen; s ennél fogva tehát egyáltalában nem lehet vele örökké megelégedni, hanem arra kell törekedni, mikép lehetne azt minél hamarabb tisztességes köntössel felcserélni, mellyel a világ elébe is kiléphetnénk. Váltunk fel tehát foltos öltönyünket egy jobbal. S ne mutassunk, mint a kisvárosi polgár, foltos öltönyünk iránt semmi kicsinyes, nyomoru előszeretettel. Ne vonakodjunk csupa restségből az új öltönyt felvenni, mert valamint az olyan kisvárosi polgárokat mosolyogva szemléli a nagyvárosi fi, úgy minket is, szegény együgyű megye-szerelmeseket, kik elfogultan gomboljuk össze magunkon foltos öltönyünket, idegenkedvén a jobbtól, kinevet a művelt világ, és semmi tisztességes társaságban nem fogadnak el.” Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy Irinyi útirajza megvolt Petőfi könyvtárában, pontosabban a barátjától, Pákh Alberttől rábízott könyvek között, de egyébként is elképzelhetetlen, hogy Petőfi a korabeli politikai irodalomnak ezt az egyik legfontosabb, sokat vitatott termékét ne olvasta volna.

Idézhetünk azonban olyan szöveget is, melyet Petőfi egészen biztosan olvasott: Az elveszett alkotmány első énekéből Hábor szavait: „Azt látám, hogy a régiben üdvöt nem lel az ember, *Hogy kijavíthatlan rongyot foltozni botorság*” (211—2. sor. Kiemelés az eredetiben.). Csábító gondolat föltételezni, hogy amikor Aranyhoz intézett levelében a habozó reformpolitikát foltozáshoz hasonlította Petőfi, barátjának verse járt eszében, sőt hogy szándékosan emlékeztette saját szavaival radikális meggyőződésére. S itt akár meg is állhatnánk: Arany földobott egy hasonlatot, Petőfi, szellemes udvarlásul, visszadobta.

Igen ám, de a *foltozás* Aranynál sem „eredeti”. Előzményét megtaláljuk Bajza egyik vitacikkében (Jegyzetek Csátó önönvédelmeire), mely a Figyelmező 1838. okt. 16-i számában jelent meg. A haragos polemikus itt alaposan lefesti Csátó Pált, a liberális táborból kormányzoldsba szegődött újságíró, aki elcserélését azzal próbálta mentegetni, hogy ötévi tapasztalatból leszűrte elméltedéseit készítették rá. Bajza szerint inkább a jellemgyöngöcség, a megvásárolhatóság. „Ez az a híres öt évi tapasztalás — írja Bajza —, melyből következik, hogy az alkotmányt nem kell *beoltással* javítani, mint egy jófajú élőfát, hanem *foltoztatni, simítgatni* (tán vasalás által), mint egy rongyos ruhát, s hogy ezen szabómesterség a hazát virágzásban fogja fenntartani . . . Ifjaink szívesen fognak egy beoltott vén fát tiszteletből s az oltvány gyümölcsözésének fejében ápolni, de a kifoltozott kabát nem inyök szerint való. Ők új ruhát szeretnek, s az zsidókékre kerül, mielőtt folt érné. Ebben nekik már jó izlésök van.”

Mint Bajza szövegéből kiderül, a *foltozó* hasonlat neki sem saját leleménye, hanem vitaellenfeletől vette át, hogy visszajára fordítsa s kigúnyolja. Csátó maga ezeket írta: „. . . a mi agg konstitúciónk korszerűtlenségeit és hiányait nem radikálreformok beleoltásával, mi egész természetével és eredeti lényegével ellenkezik, hanem lassankinti foltoztatások, simítgatások, s a különféle rugók célszerű áthelyezése és megedzése által lehet és kell egyedül orvosolni . . .” (Hírnök 1838. szept. 3.)

Aki nagyon ráér, akár tovább is nyomozhat, s bizonyára találna még más, esetleg korábbi adatokat. De hogy miről van szó, az eddigiekből is nyilvánvaló. Amikor Petőfi papírra vetette programos hasonlatát, aligha állt ennek vagy annak az írónak a hatása alatt, hanem egyszerűen a reformkor egyik közszájon forgó szólását használta, melyet akár naponta hallhatott (vagy mondott is) a Pilvaxban, Csengery Antal szerkesztőségi találkáján a

Pesti Hirlapnál (ahol Irinyi is jelen volt) vagy bárhol másutt, ahol írók, politikusok összegyűltek, s e szállóige- és közhelyszerű szólás, melynek eredete a harmincas évekbe nyúlik vissza, épp oly elterjedt és közönséges lehetett, mint a *korszellem*, a *fontolva haladás* vagy a *bunkócrátia* emlegetése.

Figyelmes vizsgálattal ki lehetne mutatni, hogy Petőfi egyik-másik versbeli kifejezése is a reformkori politika közhasználatú szóláskészletéből ered. A Nemzeti dal két harsogó sorához — „Mit rákentek a századok, Lemosuk a gyalázatot” — meglepően hasonló mondat bukkan fel a már említett Népügy című röpiratban, kétszer is: „... ha hazánkról azon kovászt le akarjuk vakarni, mely visszas ídők mostohasága által rákenve, éltünket rothadásba hozá” és „Mikor jövend el már azon jobb ídő, mely letörlendi rólunk azon gyalázatot, melyet *gyávaságunk* ránk kene?”¹ Itt sem úgy képzelem el, hogy a Párizsban nyomtatott kis röpirat, mely talán nem is került Petőfi kezébe, „hatott” a Nemzeti dalra, de azt sem hiszem, hogy az egyezés véletlen volna. Valószínűbb, hogy mind a röpirat szerzője, mind Petőfi egy közkeletű fordulattal élt, a költő tán azzal a szándékkal, hogy a nagy gondolatot ismerős formulába öltöztetve jobban bevésesse kortársai emlékezetébe. Mert a nagy szellemeket nemcsak az jellemzi, hogy új jelszavakat dobnak a köztudatba, hanem az is, hogy el tudják fogadni a közvélemény erős igazságait, népszerű szólásformáit. S amit így kapnak tőle, százszorosán visszafizetik azzal, hogy a költészet csillagképletei közé írva megmentik az ídő porlasztó hatalmától.

Lukácsy Sándor

II.

Petőfi olvasásához nincs szükségünk Lehr Albertre, hogy az minden kevésbé ismert vagy szokatlan kifejezéséhez kommentárt fűzzön; alig van olyan szava, amelyet a kései utókor olvasója is azonnal meg ne értene. Egykettő azonban mégis akad. „Kerényi Frigyeshez” című, 1844-ben írt versében ezt olvassuk:

Már ismeretlen is szerettelek,
Hát még mióta *rusztiztam* veled!
T'od, a Komlóban, persze hogy tudod;
Hogy is feledhetnéd azt a napot? (ÖM. 1 : 96)

Ezt a szót nem ismerik szótáraink. A szövegösszefüggésből az derül ki, hogy a pesti Komló vendéglőben lezajlott kedélyes férfimulatságról van szó. A versnek első, a Pesti Divatlap 1844. jún. 25-i számában megjelent variánsában *rusztiztam* helyett *bíbáltam* áll. Ez a latin *bibo* ige magyarosítása, tehát: 'ittam, iszogattam'. *Rusztiz* (vagy *rusztizik*? — ez nem állapítható meg) ugyanolyan képzés, mint az ismeretes *boroz*, *söröz*, *kávész(ik)*, *kenyerez*, *szalonnáz*, egy tálból *cseresznyéz(ik)* stb., azaz: *ruszti*-t fogyaszt, a *ruszti* pedig nem más, mint (Kolumbusz tojása!) olyan bor, amely a Fertő tó melletti *Ruszt* községben — ma: Rust, Ausztria — termett. A ruszti bort ma már nemigen ismerik; akik még itták vagy hallottak róla, a soproni kékfrankoshoz hasonló vörös

¹ Horváth János figyelmeztet a Nemzeti dal és A karthausi párhuzamára: „Reméltem egy dicső jövőt, láttam a multat... e százados székénybélveget, melyet a történetek arcainkra nyomtak, s melyet milliányi könny s annyi nemzet vére le nem moshatnak.” (Horváth János: Petőfi Sándor. Bp. 1926. 567. Az idézet A karthauzi II. részének XXI. fejezetéből.)

borra emlékeznek. A Révai-lexikon szerint ezt a vörös bort csak a filoxéa-vész utáni felújítás óta termelik Ruszton; az eredeti ruszti bor a tokajihoz hasonló, későn szüretelt furmint, amelyből aszút is készítettek. Ilyet isznak abban a Jókai-regényben, amelynek cselekménye a Fertő tó környékén játszódik, a „Névtelen vár”-ban: „Nem rossz bor! mondá a jövevény, kihörpente . . . az aranyszínű *rusztit*” (Nemzeti díszkiadás 33 : 124. Vö. még uo. 32 : 54). De Petőfi és Kerényi Pesten rusztiztak, ez pedig arra vall, hogy ezt a borfajtát szűkebb hazáján kívül is kedvelték. A „Magyarország geographiai szótára” című, Fényes Elek szerkesztésében 1851-ben megjelent munka ezt írja Rusztról: „az itt termett bor a tokaji és ménesi után a legnemesebb magyar-bornak tartatik” (3 : 306). A legnemesebb magyar borokkal együtt sorolja fel Vajda Péter is egy versében:

Hogyha a' *neszmélit* gyöngének tartod, igyál jó
Somlaít, avvagy erősb *rustit*, veres *egrit*, izére hatalmas
Villányit, vagy igyad minden borok ős fejedelmét
 A' *tokajit* (Életképek 1843. I : II. 66. A nagyszótári gyűjtés adata).

Hasonlóképpen márkás borok, az *egri* és a *budai* társaságában fordul elő a *rusti* Blumauer „Átöltöztetett Aeneis”-ének Vajai Lászlótól származó átdolgozásában (1833. I : 26. A nagyszótári gyűjtés adata).

A *rusztiz(ik)* ige csak azért nem ismerhető fel fejtörés nélkül, mert a közkeletű *boroz*, *söröz* mellett az egyes — ahogy ma mondják: „tájjellegű” borfajták -z igeképzős származékai teljesen szokatlanok. A Nagyszótár anyagában mindössze egy hasonló alakulásra bukkantam: „furesa, hogy az ember ott legyen valakinek a requiemén, gyászt is öltön értte, . . . s aztán egyszer csak menjen hozzá — *tokajizni*” (Tóth Kálmán: Irka-firkák. 1851. 13). De Petőfi, noha általában óvatosan élt az egyéni szóképzés lehetőségeivel, az étel-ital fogyasztását kifejező -z igeképzőt többször is használta: „Délután *borozni* és *sonkázni* mentünk egy nyugpénzes kapitányhoz” (Uti jegyzetek. 1845. ÖM. 5 : 24), „A fogadóhoz mentem, melly előtt többen ozsonnáztak. Egy ifjút, ki *sajtozott*[,] kértem, adjon egy darabot ozsonnájából” (A hóhér kötele. 1846. ÖM. 4 : 42).

Rusztizni tehát annyi, mint 'ruszti bort inni'. A Petőfi-versazonban valami jelentéstani többletet is sugall: a baráti kvaterkázás, bor melletti szíves beszélgetés hangulati velejáróját. Így érti Hatvany Lajos is, amikor védelmébe veszi Petőfit a kritikus erkölcsi szigora ellen: „Petőfi a Kerényihez írt verses levélben azt írja, hogy ő evvel az író-kollégájával, még csak a minap [a] Komlóban rusztizott. Ami sehogy sincs Toldy Ferenc ínyére, aki a *Versek*-ről szóló kritikájában meg is róta a költőt, hogy az »ő baráti emlékezéseinek tetőpontja a rusztizás«. Hát persze hogy az! Mert a levél Dunavécscén kelt, ahol a Pilvax és a Komló társaságához szokott Petőfit már a megérkezése után néhány nappal a közlés vágya oly hevesen fogta el, mint falun a városi embert. Márpedig ezt a vágyát senki és semmi nem érzékeltetheti elemibb erővel, mint a pesti vendéglőben való borközi eszmecserének *rusztizás* néven felidézett emléke” (Így élt Petőfi 2 : 453—4). Ugyanígy értékeli a Kerényi Frigyeshez írt episztolát Pándi Pál is: „Mi éppen azt tartjuk újítóan szépségesnek a versben, hogy Petőfi a »rusztizásra« emlékezik” (Petőfi. 1961. 169). Ezek az idézetek egyúttal a szó utóéletét is szemléltetik.

J. Soltész Katalin.

Az anyanyelvi képzés gondjai*

I.

I. Társadalmunk fejlődése az anyanyelvi képzéssel szemben is fokozott követelményeket támaszt. Hogy az iskolai reformot ezen a területen is a társadalmi igények sürgették, azt — többek között — az a tájékozódó jellegű felmérés is igazolta, amelyet 1959 tavaszán az akkori Pedagógiai Tudományos Intézet végzett. Nevelőket, értelmiségi és fizikai dolgozókat kérdeztek meg arról, hogy miért s milyen eredménnyel tanítjuk a nyelvtant az iskolában. Meglepő egyöntetűséggel közölték véleményüket: a nyelvtani ismeretek tanítása csak eszköz arra, hogy a nyelvi kifejezés készségeit fejlesszük a tanulóknál, illetőleg — ezt a kérdezettek 14%-a vallotta — hogy a nyelvtan fogalmi rendszerének elsajátításával a tanulók elvont gondolkodását fejlesszük. Hogy az iskola az anyanyelvi készségek fejlesztésében nem tette meg a magáét, arra is egyöntetűen utalnak a megkérdezettek. Ezért 93%-uk követelte a gimnáziumi tantervi reformot, 87%-uk pedig konkrét módon jelölte meg a tervszerű stílusfejlesztést mint a nyelvtanítás reformjának korszerű megoldását (vö. Anyanyelvi műveltségünk 186—7).

A közvélemény és az oktatásügy irányítóinak elgondolásai szerencsés módon találkoztak. A pécsi nyelvművelő konferencia már ennek jegyében foglalkozott az iskola és az anyanyelvi műveltség kapcsolatával, s hozta meg — többek között — a következő határozatot: „Kíváncsú lenne valamennyi iskolatípusban a tantervnek olyan módosítása, amely az eddiginél jobban figyelembe veszi a tanulók életkori sajátosságait és a gyakorlati élet kívánalmait. Szükségesnek látjuk, hogy a középiskolában ennek megfelelően a szilárd leíró nyelvtani alapra épített nyelvművelés és stilsztika álljon az oktatás középpontjában. Az egyetemek és főiskolák gondoskodjanak arról, hogy az általános és középiskolai oktatás követelményei tantervükben erőteljesen érvényesüljenek, tehát a leíró nyelvtani, nyelvhelyességi és stilsztikai ismeretek kapják meg méltó helyüket” (i. m. 328).

Az iskolareform egész problematikája közvéleményünket ma is élénk mozgásban tartja, amikor a középiskolai reformmunkálatok — az egyetemi és főiskolai reformmunkálatokkal együtt — befejezésükhöz közelednek. Időszerűbb tehát, hogy a Nyelvművelő Bizottság is számba vegye: hol tart az anyanyelvi oktatás ügye, s mit remélhetünk tőle egész társadalmunk nyelvi műveltségének színvonalbeli emelkedése dolgában.

* Elhangzott az MTA nyelvművelő munkabizottságának 1962. december 11-i ülésén. Az ülésről a beszámoló e számunk 275—6. lapján olvasható.

2. A korszerű anyanyelvi műveltség megszerzésének óratervi lehetőségei körülbelül az eddigi mértékben maradnak meg: az óraszámok az iskolafokokban — némi csökkentést nem tekintve — nagyjából ugyanazok, mint az eddig érvényben levő tantervekben (azaz általános iskolában 1956, illetőleg 1958, a középiskolában 1950 óta). A már elkészült általános iskolai tanterv szerint az alsó tagozat I–IV. osztályában összesen heti 9 óra, a felső tagozatban (V–VIII. osztály) ugyancsak 9 óra szolgál nyelvtani tanulmányokra. A középiskolában (a gimnázium reál tagozatában és a szakközépiskolákban) 4, illetőleg (a gimnázium humán tagozatában) 5 óra áll rendelkezésünkre — ha a tervezett tanterv érvénybe lép. Ha azonban egységes gimnáziumunk lesz, akkor valószínűleg 5 órát kapunk a nyelvtan céljaira.

Ami az általános iskola órakereteit illeti, különösebb panaszra nincs okunk: a tanterv megszabta feladatok az oktatás korszerű módszereinek alkalmazásával — a szükséges egyéb feltételek megléte esetén — megoldhatók. A középiskolára azonban szűken szabták ki az órakeretet, ezért a nyelvi képzésnek nem minden feladata oldható meg a kívánatos színvonalon — ma. Ma ugyanis a középiskolának sokszor még olyan munkát is vállalnia kell, amely az általános iskolára tartoznék, de bizonyos nehézségek miatt (tanerőhiány, osztatlan vagy részben osztott rendszerű oktatás stb.) szükségszerűen a középiskolát terheli. Ilyen munka: a középiskolába belépő tanulók hiányos nyelvtani ismereteinek pótlása, fejletlen helyesírási és kifejezőképességének fokozottabb gondozása. Ha az általános iskola maradéktalanul tudja majd teljesíteni a rá kirótt feladatokat, akkor mai terveinknél fejlettebb munkarenddel érhetjük el céljainkat.

A biztosíték arra, hogy a jelenlegi keretek között is korszerű anyanyelvi képzést nyújthatunk, elsősorban a tizenkét évre kiterjedő anyanyelvi képzés egységében, pedagógiai-didaktikai átgondoltságában rejlik. Az általános iskola első osztályától a középiskola negyedik osztályáig átfogó nagy ívben folyik majd az anyanyelvi képzés. Minthogy ebben a nagyobb összefüggésben válik világossá a középiskolai tantervtervezet is, röviden foglalkoznunk kell az általános iskolának már elkészült tantervével is.

II.

1. Az általános iskolai tanterv szerint a II. osztályban kezdjük tanítani a „nyelvtan és helyesírás”-t. Az anyanyelvi képzés azonban tulajdonképpen már az első osztályban kezdődik az olvasás és írás megtanításával. Sőt mi több: az egész alsó tagozat folyamán szinte minden ismeretszerzés a nyelvi tevékenységbe ágyazva történik. Például a környezetismeret sokrétű „tananyagát” az olvasástanítás keretében dolgozzák fel. A gyermeki értelem és beszédképesség állandó kölcsönhatásában történik az agy és a nyelv rendszeres és módszeres tornáztatása, hogy a környezet észlelése és a közlés adekvát módon feleljen meg egymásnak — természetesen a megfelelő szinten. A „szakmai” (azaz tantárgyi) elméleti ismeretek fokozatosan differenciálódnak földrajzzá, számtanná stb. Így válik külön részismeret-területté a nyelvtan is, korán: már a II. osztálytól kezdve, hogy kezdetben vékony fonálként, később egyre gazdagodó ismeretanyag feldolgozásával vezesse a gyermeket az „összteszt” beszédtevékenységtől a tudatos szóbeli és írásbeli kifejezésig.

Az alsó tagozat II–IV. osztályában a nyelvtanoktatás a leíró nyelvtan legfontosabb elemeire szorítkozik. A hangokról, a szavakról, a mondatról koncentrikusan bővülő körben kap a tanuló alapvető ismereteket, a helyes-

írásban pedig bizonyos jártasságra tesz szert. A koncentrálnak az a szempontja, hogy a nyelvtani ismereteket a folyamatos olvasásban és írásban alkalmazza is a tanuló, az iskolafokra szabott mértékben már itt is megvalósul. Például a helyes olvasás követelménye a hangokról és a mondatról tanultakkal kerül összefüggésbe (szünet a mondathatárokon stb.), a helyes beszéd tudatosítása pedig már a hangok megismerésével kezdődik.

Itt említjük meg az anyanyelvi oktatás egyik igen időszerű problémáját: a kifogástalan hangképzés kérdését. Minden tanító megfigyeli és javítja a hibás beszédet. Ez a tevékenység azonban ma már nem elégíti ki a „társadalmi szükségletet”. Az a tapasztalatunk ugyanis, hogy a gyermekek igen nagy száma képi ezt vagy azt a hangot tökéletlenül vagy éppen hibásan. Ha kirívóan selypít a gyermek, vagy feltűnően hadar stb., akkor a tanító figyelmezteti a szülőket, hogy vigyék el a hibás beszédűek intézetébe, hogy a logopédia szakképzett nevelői vessék „gyógykezelés” alá. A tanítók általában még nem elég képzettek ahhoz, hogy a beszédjavítást saját hatáskörükben végezzék, még azon a fokon sem, amely még nem kívánna terápikus beavatkozást, csupán figyelmet a tanuló kisebb-nagyobb beszédtechnikai fejletlensége vagy hibája iránt. A tanítóképzőben a jelöltek ma már kapnak megfelelő fonetikai képzést ennek a rendkívül fontos területnek a szolgálatára igen helyesen, hiszen éppen ebben a gyermeki korban van a legnagyobb szükség a beszélőszervek helyes működésének ellenőrzésére és a hibás ejtés javítására. A felső tagozat és a középiskola tanárai is megkapják a beszédjavításhoz szükséges alapképzést.

Megnyugtató, hogy az új alsó tagozati tanterv erőteljesen hangsúlyozza a hangképzés tisztaságának, a kiejtés hibátlanságának követelményét, s az utasításban megfelelő útbaigazítást is ad ehhez a fontos nevelői munkához.

Az alsó tagozat anyanyelvi képzése „globálisan” folyik szinte valamennyi tantárgy óráin, persze elsősorban a sajátosan anyanyelvi tárgyakban, így a fogalmazás tanításában is. Ennek a tárgynak a keretében szerzi meg — megint csak a megfelelő fokon — a tanuló azt a készséget, hogy mondanivalóját meg is szerkessze.

A nyelvművelésnek az alsó tagozaton és az új tanterv alapján várható további gyakorlata igen korszerűnek, célravezetőnek ígérkezik. Ennek a körülménynek a titka nemcsak a jó tantervben és a képzés anyanyelvi központúságában rejlik, hanem abban is, hogy éveken át egyetlen nevelő valósítja meg a gyermek képzését, ezért állandó gondja lehet arra, hogy a tanuló helyesen fejezze ki gondolatait. Az anyanyelvi művelődésnek ez a szerencsés állapota még akkor is megmarad, ha viszonylag korán, már a II–III. osztályban megkezdődik egyes tantárgyaknak speciálisan képzett nevelők által való oktatása (pl. ének). Megbomlik azonban ez a harmonikus egység az általános iskola felső tagozatában az általános szaktanítás rendszerezésével: a magyartanár egyetlen rész-ismeretterületnek a gondozójaként többé nem tudja hatékonyan érvényesíteni a helyes és igényes kifejezés követelményeit.

2. Márpedig a hatékony anyanyelvi művelés nem válhat függetlenné egy szaktantárgy anyagától sem, hiszen minden ismeretet helyes nyelvi formában kell a tanulóknak közölnie. A tanterv nem képviseli elég eréllyel azt a követelményt, hogy a helyes szóbeli és írásbeli kifejezés minden egyes nevelőnek elsőrendű gondja legyen. A gyakorlat pedig azt mutatja, hogy a szaktanítás megkezdésével romlani kezd a tanuló kifejező készsége (a legtöbb szaktanár édeskevéis gondot fordít beszédére, írásának csínosságára és helyessé-

gére!): kialakul benne az a sokszor kárhozottatott szemléletmód, hogy helyesen beszélni és írni csak magyarórán szükséges. A helyzet tovább romlik a középiskolában, hiszen itt sok szaktanár már saját diákjától is elmarad az anyanyelvi ismeretek színvonalában. Melyik szaktanár eléggé tájékozott a nyelvhelyesség és a stilisztika kérdéseiben ahhoz, hogy ugyanolyan követelményekkel lépjen fel, mint a magyartanár. Pedig minden szaktanárnak éppen olyan nyelvművelőnek kell lennie, mint magyar szakos kartársának, ha nem is annyira aktív módon. A tanárképzés a mai napig adós ennek a problémának intézményes megoldásával. A korszerű műveltség és az egységes nevelés egyaránt megkívánja, hogy minden tanárjelölt megszerezze a kifogástalan beszédtechnika, a helyes kifejezés korszerű ismereteit, készségét, sőt azt a pedagógiai tudatot is, hogy növendékeit ne pusztán szaktárgyának a követelményei szerint, hanem az általános műveltség követelményei szerint is (tehát az anyanyelvi kulturáltság jegyében is) oktassa, nevelje. Ennek a szempontnak az elhanyagolása fenntartja azt a mai káros állapotot, hogy a magyartanár munkája nem válhat elég hatékonná, hiszen az ő munkáját ritkán támogatják a szaktanárok, sőt néha — erre is van kiábrándító tapasztalatunk — kézlegyintéssel háritják el maguktól — és becsülik le — a nyelvművelés ügyét. Márpedig az ifjú ember harmonikus fejlődésének egyik feltétele az is, hogy ismeretei és kifejezőképességének szintje egyensúlyban legyenek. Ha ugyanis nem így van, akkor kettős veszély fenyeget: vagy több és magasabb ismeretet kívánunk meg a tanulótól, mint amilyen szintű a kifejezőképessége (és ekkor botladozva, hibásan, fejletlenül ad számot ismereteiről), vagy fejlett a kifejezőmódja a szakismeretek köréhez és színvonalához képest (s akkor számos alkalmat adunk neki a bőbeszédűségre, szószaporításra). Az egyik esetben lelki zavarok is támadhatnak, a másik esetben felelőtlenségre adunk alkalmat, s így a nevelés gyakorlatával akadályozzuk meg a kívánatos erkölcsi érlelődést.

Félő, hogy az anyanyelvi és a szaktárgyi oktatás szétválása mindkét irányú képzés eredményességét aláássa. Azt kívánjuk tehát az új középiskolai tantervtől, hogy az általános cél- és feladatmegjelölés során nyomatékosan követelje minden tantárgy „koncentrációját” az anyanyelvi oktatással. Minden szaktanárnak legyen gondja a tanulók hibátlan kifejezőmódjára, helyesírására.

3. Az általános iskola felső tagozatában fő feladatunk — a tanterv szerint — az, hogy leíró nyelvtanunk rendszerét viszonylagos teljességében megtanítsuk, a tanulók helyesírását és nyelvhasználatát tovább tudatosítsuk. A leíró nyelvtant ezen a fokon tehát *l é n y e g é b e n* meg kell tanítani. Mivel azonban nem minden nyelvtani anyag egyenlő nehézségű, ezért az új tanterv az anyag célravezető átcsoportosításával igazodik az életkori sajátosságokhoz: az összetett mondatot a VIII. osztályban tanítjuk (eddig a VII.-ben tanítottuk), a szóösszetételt és a szóképzést is itt, mivel a szóalkotásnak a tanítása ezen a fokon sokkal nagyobb gyakorlati haszonnal jár mint a VI. osztályban (ahol eddig ezt a két anyagrészt tanítottuk): egyrészt az ehhez az anyaggrészhez kapcsolódó helyesírási tudnivalók kívánják meg felsőbb osztályban való tárgyalásukat (amilyenek például a külön- és egybeírás nem csekély gondot okozó problémái), másrészt a tantervnek egy sajátos célja. Ez a sajátos cél az, hogy a tanulók kifejezőképességének a fejlesztését ezen a fokon elsősorban *s z ó k é s z l e t ü k* gyarapításával támogassuk. A VIII. osztályban a szóképzéslet gyarapításának nyelvtani eszközeit azért taníthatjuk nagyobb

eredménnyel, mivel ezen a fokon hatékonyabban alkalmazhatjuk a tanulók grammatikai ismereteit szókészletük erőteljesebb bővítésére.

A fogalmazástanítás munkáját azonban nemcsak a szókincsfejlesztéssel támogatja a nyelvtantanítás, hanem a szó jelentésviszonyainak megismertetésével (tehát a szókészlet finomításával), s természetesen a nyelvtannak egyéb fejezeteivel is, valamint az ezekhez a fejezetekhez kapcsolódó nyelvhelyességi ismeretanyaggal.

III.

1. Az új általános iskolai tanterv alapján végzendő oktatás okvetlenül megteremti azokat a feltételeket, amelyekre a korszerű középiskolai nyelvművelő munka támaszkodhat. Tisztában kell azonban lennünk azzal, hogy ma még nincsenek meg mindenütt azok a feltételek, amelyek biztosítanák a tanterv céljainak teljes megvalósítását. Ezzel a helyzettel a középiskolai tantervtervezet számol is, s olyan megoldást javasol, amelynek alapján a középiskola egyrészt pótolhatja az általános iskolai oktató munka esetleges hiányait, másrészt alkalmat ad arra a pozitív nyelvművelésre, amelyet társadalmunk joggal kíván a középiskolától: minden érettségizett ifjú használja anyanyelvét művelt köznyelvi szinten szóban és írásban egyaránt. A tervezet feladatmeghatározása ezt a követelményt fogalmazza meg, s ez a gyakorlati cél irányította a tanterv anyagának kiszemelését és elrendezését is.

Minthogy a középiskolának döntő szerepe van abban, hogy érettségizett ifjúságunk korszerű nyelvszemlélettel, friss nyelvérzékkel és kifinomult stílus-készséggel felelhessen meg társadalmunk követelményeinek, kötelességünk, hogy a tantervtervezetet alaposabban megvizsgáljuk.

Egy új tantervi elgondolásnak éppen ezen az iskolafokon van rendkívül nagy, úttörő jelentősége. Az előző tanterv (1950.) vívmánya az volt, hogy rendszerezítette a nyelvtan tanítását a középiskolában. Mivel abban az időben az általános iskolai nyelvtantanítás is eléggé zűrzavaros állapotban volt, a középiskolának kellett eleget tennie az elemi jellegű grammatikai képzés követelményeinek is. Az akkor bevezetett tankönyv (Benkő Loránd—Kálmán Béla: Magyar nyelvtan a középiskolák számára) éveken át szolgálta ezt a fontos feladatot számos kiadásával. Az általános iskolai oktatás fejlődésével azonban tehermentesült a középiskolai nyelvtantanítás, s a tankönyv sem felelt már meg az új kívánalmaknak. A minisztérium „tananyagbeosztásokkal” és egyéb útmutatásokkal, valamint egy kísérleti tankönyv bevezetésével (Szemere Gyula—Szende Aladár: Magyar nyelvtan a gimnáziumok számára. 1960.) mozdította előbbre az anyanyelvi képzés ügyét. Egy új tanterv elkészítése pedig iskolareformunk munkálatai során vált időszerűvé. Így tehát most jutottunk el ahhoz a kedvező állapothoz, hogy állást foglaljunk az országos vitára bocsátott tervezettel kapcsolatban (Tantervi tervezet anyanyelv és irodalomról a gimnáziumok számára. Kézirat. Tankönyvkiadó, 1962.).

2. Az első probléma a gimnázium két tagozatának a felállításával kapcsolatos. Az anyanyelvi képzés tetemes különbséget ígér a reál és a humán tagozat között. A társadalomtudományi tagozat negyedik osztályában ugyanis a stílusról összefoglaló ismeretek szerepelnek, ezek a természettudományi tagozatban hiányoznak. Nem hiszem, hogy indokolt volna efféle különbségtétel. Az anyanyelvi műveltség egységét bizonyára úgy kell értelmezni, hogy

a gimnáziumot végző tanulók mindegyikének joga van szert tenni a differenciáltabb nyelvhasználat általános ismereteire s gyakorlatára.

Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy ez az egyoldalúság a humán tagozat javára nem ennyire kirívó a gyakorlatban, hiszen a reál osztályokban is van stilisztikai képzés. Ha ugyanis összevetjük a reál tagozat tantervét a humánéval, azt tapasztaljuk, hogy a stilisztikai fejezeten kívül szinte szó szerint megegyezik. Márpedig ebben az anyagban van bőven stílusismeret is.

3. Vessünk tehát egy pillantást a négy évfolyam tananyagára, hogy állást foglalhassunk tartalmával és rendszerével kapcsolatban.

A humán gimnázium első három osztályában és a reál tagozatnak mind a négy osztályában azonos elrendezésben négy rétegű tananyag szerepel. Az ismeretek elrendezésének gerince a leíró nyelvtan hagyományos rendszere: hangtan, szótan, mondat. Ez az a vezérfonal, amelyre a nyelvművelő anyag felfűzhető.

A grammatikai alaprétegre ugyanis először helyesírási ismereteket épít a tervezet. Az, hogy a gimnáziumban is rendszeresen foglalkozzunk helyesírással, elkerülhetetlen. Egyrészt azért, mivel a tanulók az általános iskolából a gimnáziumba korántsem lépnek jól fejlett készséggel, másrészt a helyesírás olyan területe a nyelvhasználatnak, amelynek problémái nem mindig elég egyszerűek ahhoz, hogy a gimnáziumban napirendre térhessünk fölöttük (vö. pl. a külön- és egybeírást), meg aztán vannak a helyesírásnak olyan eszközei is, amelyekkel a közlés árnyaltabb megoldásai válnak lehetővé (pl. az írásjelekkel, a gondolatjelnek közbevetésekre való felhasználásával, a kötőjelezéssel és az írásmód egyéb stilisztikumaiával).

A grammatikai alaprétegre második emeletként a nyelvhelyességi ismeretek épülnek. A hangokkal, szófajokkal, szóelemekkel, mondatokkal kapcsolatos nyelvhasználati kérdések kerülnek tárgyalásra célszerű válogatásban abból a nyelvi anyagból, amelyben ma legtöbb az ingadozás, a bizonytalanság, s ezért ebben szorulnak a tanulók legjobban az eligazításra. Ilyen esetek például az ikes ragozás, az úgynevezett állapothatározói ragozás, a „suk-sükölés” stb.

Harmadik réteggént a stilisztikai, illetőleg a fogalmazási ismeretek helyezkednek el a tantervi tervezetben. Az eddigiekhez hasonlóan ezeket az ismereteket is párhuzamosan tárgyaljuk a leíró nyelvtani ismeretekkel, úgy-hogy egy-egy nyelvtani fejezet, illetőleg téma négy rétegű képet mutat. Például a hangtan témájában először hangrendszerünket és a hangkapcsolatok törvényszerűségeit ismételjük át, majd a hangtannal kapcsolatos helyesírási kérdésekkel foglalkozunk, azután a helyes kiejtés egyes eseteit vesszük sorra, majd hangrendszerünk esztétikai hatásával, nyelvünk zeneiségével foglalkozunk. A négyességet (vagy éppen ötösséget) persze nem minden anyagrésznél lehet megvalósítani (a hangtannal kapcsolatban például kevés a fogalmazási ismeret), erre a tanterv — helyesen — nem is törekszik. A lényeges az, hogy minden fontos kérdés szerepeljen a megfelelő grammatikai fejezetben.

4. Az efféle anyagelrendezésben azonban nyilvánvalóan csak az egyik ismeretág érvényesítheti tematikus jogait, azaz saját területének önelvű rendszerét. Esetünkben ez a grammatika. Ilyenformán azonban a nyelvhelyességi, a fogalmazási, a helyesírási ismereteket nem tárgyalhatjuk a maguk belső

rendszerének a törvényei szerint, hanem csak annyiban és úgy, ahogy ezeknek a viszonylagosan önelvű ismeretrendszereknek egyes elemei a grammatikai ismeretek tárgyalása során előkerülhetnek.

Ebben a helyzetben rejlik a tantervi tervezet másik nagy szerkezeti problémája. Fejlettebb viszonyok között ugyanis nem volna indokolható a nyelvhelyesség, a helyesírás, a stilisztika és a fogalmazás efféle elaprózása, hiszen mindegyik területnek öntörvényű rendje van. Mai viszonyaink között azonban meg kell elégednünk ezzel a megoldással, legfeljebb egy áthidaló javaslatot tehetnénk, a következőképpen:

A humán tagozat stílustani anyagrészének beiktatása mutatja azt az utat, amelyet ma már járhatunk. Itt ugyanis az történik, hogy az I–III. osztályban részletekben adagolt stílusismeretek a legfelső osztályban megkapják színvonalas összegezésüket, mintegy elméleti jellegű betetőzésüket a sokféle stilisztikai gyakorlat után. Tehát azoknak a jelenségeknek, amelyeket a stilisztika tart számon, ebben az osztályban megvan önálló rendszerezése, az egyes részletek így kapcsolódnak össze szerves egissé.

Efféle betetőzést vagy elméleti összegezést sem a helyesírás, sem a nyelvhelyességi ismeretek, sem a fogalmazási ismeretek nem kapnak. Ez pedig nem helyeselhető. Amennyire helyes például a nyelvhelyességi ismeretek sok esetének tárgyalása és sokoldalú gyakorlása, annyira hiányzik olyanfajta téma a tantervből, amely azokkal az elvekkel foglalkozik, amelyek szerint a nyelvi tények helyes vagy helytelen alkalmazását megítéljük. A gyakorlati irányultság a részletek kimunkálásával jól szolgálható, de elméleti tudatosítás, azaz általánosítás nélkül nem tisztázódik az az alapállás, amelyből a részletismeretek következnek. A tudatos nyelvhasználat egy bizonyos foka az általános iskolában elérhető úgy is, hogy egyes esetekben világosítjuk fel a tanulókat a helyes nyelvhasználatról, tehát megmondjuk, hogy a „suksük” itt és itt fordul elő, helytelen, kerülni kell. De a gimnáziumban ennél tovább kell mennünk, mélyebb, elvibb indokolással kell a nyelvhelyességi szabályokat tanítanunk, mert ezen a fokon a pusztán gyakorlati nyelvoktatás nem elégíti ki a tanulót sem. Korszerű nyelvszemléletet kell adnunk fiataljainknak.

Ezt az álláspontot igazolja az a tapasztalatunk is, hogy a gimnázium legfelső osztályaiban a tanulók szomjazzák a nyelvről szóló elméleti ismereteket. Hiányoljuk tehát a tervezetből azokat a nyelvelméleti tudnivalókat, amelyek a nyelv jellegéről, nyelv és társadalom kölcsönhatásáról, a nyelv rétegződéséről és általában életéről, a nyelvek különbségéről, tehát nyelvünk magyarságáról is korszerű eligazítást nyújthatnának. Nem elég az, amit az első osztályban rövid bevezetésképpen nyújtunk, ennél részletesebb, elvibb anyag kell, ha ez nem kimerítően alapos is.

Ugyanez okból fájlaljuk azt is, hogy a nyelvnek a történetisége a tantervben nem szerepel. Semmi nyoma sincs benne annak, hogy nyelvünk története az anyanyelvi oktatás tárgya volna. Persze, nyelvtörténetet nyújtani teljesen lehetetlen, s nem is gondolhatunk arra, hogy külön témában jelöljük meg az efféle tanulmányokat. Mindössze arról van szó, hogy a tanterv kövesse azt a megoldást, amelyre a kísérleti tankönyv már tett is eredményes próbálkozást: az egyes jelenségek tanításakor világítsunk rá a jelenség múltjára, eredetére. Igen hálás alkalmak azok, amelyek feltárják egy-egy szót, egy-egy érdekes etimológia „rejtelmét”, közneveink egy részének tulajdonnévi eredetét („dobostorta” s hasonlókra gondolok), ha másképp nem is, legalább olvasmány formájában.

5. A pedagógia elméletében ma az oktatási folyamat korszerűsítésének problémái vannak napirenden. Az iskolai ismeretszerzés didaktikai aktusát ma a folyamat egyik olyan szakaszának tartjuk, amelynek egyenrangú párja az alkalmazás. Más szavakkal: úgy tanítsunk, hogy a tanuló minden átadott ismeretet ne csak elsajátítson, hanem képes legyen megfelelő körülmények között alkalmazni is. Ezt a didaktikai elvet mi csak örömmel köszönhetjük, hiszen minden nyelvművelő ismeretnek csak annyiban van valódi értéke, amennyiben a tanuló nyelvhasználatát irányítja. Gyakorlatnak kell követnie minden elméleti ismeretet. Ha ezt a szempontot rávetítjük a tervezetre, akkor kiugrik néhány gyengébb pont.

A jó és szép magyar beszéd hangtani követelményei az I. osztály anyagában csak olvasmányi szinten szerepelnek. Hozzá kell tennünk, hogy a helyes kiejtés néhány konkrét esetét a tervezet megemlíti. Mégis kíváncsatos volna, hogy a tanterv megszövegezésében is képviselje azt az álláspontot, hogy az eszményinek tartott köznyelvi ejtés normáját a tanulók ne csak megismerjék, hanem el is sajátítsák. Az oktató munkának egyik semmi esetre se könnyű, de rendkívül fontos feladata a helyes magyar kiejtés megtanítása mindazoknak az eszközöknek a felhasználásával, amelyek a tanárnak rendelkezésére állnak, többek között magukkal a nyelvtani alapismeretekkel, de géppel (magzóval) is.

A szóalaktani tanulmányok közé oda kívánczik a tárgyas szerkezet egyeztetési problémája: az alanyi, illetőleg a tárgyas ragozás helyes használata, mivel ebben igen sok a tévesztés az egyszerű mondatban és az összetett mondatban egyaránt.

Kíváncsatos volna, hogy az összetett mondat helyes szerkesztésének a kérdései kissé részletezettebben legyenek feltüntetve.

A leíró nyelvtan utolsó anyagrészeként a hangsúly, a hanglejtés és a szórend kérdéseit tárgyalnánk — mindössze négy órában. Ha az alkalmazás szempontját követni óhajtjuk, akkor ez az órakeret legfeljebb az ismeretszerzésre elegendő, nem elég azonban a sokoldalú gyakoroltatásra, pedig a helyes hangsúlyozás és beszéddallam az élőbeszéd épségének egyik legfontosabb feltétele. Inkább szűkítsük az összetett mondat kereteit, mert a beszédkultúra magasabb színvonalát nem érjük el, ha az efféle anyagrészeknek gyakorlattá válását nem szolgáljuk. A beszédszünet kérdése nem kerül szóba, pedig ez a beszédrítmus helyessége szempontjából elsőrendű kérdés, s A mai magyar nyelv rendszere tartalmaz is erről egy tanulságos fejezetet.

Szívesen hagynánk ki olyan részletkérdéseket, amelyeknek kevésbé nagy a jelentőségük a mai köznyelvben. Ilyen például a jelöletlen határozós összetételek kérdése, amelynek ma már úgyszólván csak történeti jelentősége van. A főnévi igenév felszólító szerepében talán már nem annyira általános, hogy foglalkoznunk kellene vele. A ragos és ragtalan tárgy helyes használata is ezekhez a kevésbé lényeges kérdésekhez tartozik.

Ha a részletek kiszemelésében vitába lehet is szállni a tervezettel, örömmel ismerhetjük el, hogy a nyelv mai életének fontos jelenségeit tűzi ki tárgyalásra. Az majd azután a tankönyv szerzőjének lesz a feladata, hogy a csak kereteiben megjelölt, de konkrét eseteket fel nem tüntető részleteket korszerű tartalommal töltsse meg. Ez a tanterv szerkesztésénél is nehezebb lecke, hiszen azokat a jelenségeket kell megragadnia, amelyek nyelvünk mai mozgásában felmerülnek, s úgy tetszik, hogy többé-kevésbé állandósuló irányt mutatnak. Ilyen kérdés például az, hogy melyek a szóalkotás legtermékenyebb módjai

s hogy ítéljük meg őket; hogy egyes toldalékok használata miképpen uralkodik el a társalgás divatos kifejezőkészletében (pl. a *-lag*, *-leg* rag); hogy a mondat szerkesztésben milyen egyensúly-eltolódások észlelhetők; stb.

Az oktatási folyamat jellegének újabb hangoztatott, korszerű vonásait egy más módon is — legalábbis — érzékeltetni lehetne: a tantervi anyagrészeknek a gyakorlat irányába utaló megfogalmazásával. Efféle megoldásokra gondolhatnánk: „Szólaktan” helyett: „A szóelemek használatának kérdései”, „Az egyszerű mondat és részei” helyett: „Az egyszerű mondat szerkesztésének kérdései.” A most olvasható megfogalmazásban ugyanis a grammatikai rendszer terminológiája érvényesül, ez pedig nem érzékelteti eléggé a nyelv használatának, tehát a grammatikai terminusokkal megjelölt jelenségek funkcionálásának a szemléletét. Pedig nem csekély indításokat adna az anyagrészeknek efféle szemléletet, sőt feldolgozásmódot, tehát módszert is sugalmazó megnevezése. Ezzel hangsúlyoznánk azt, hogy végleg szakítunk az annyiszor kárhozottatott grammatizálással, s valóban gyakorlati nyelvművelést kívánunk megvalósítani.

6. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a nyelvtani tanterv csak egy részét tartalmazza azoknak a feladatoknak és tananyagoknak, amelyeket a magyartanárnak meg kell oldania, illetőleg fel kell dolgoznia. Tudniillik az irodalom óráin is rendkívül sokat foglalkozunk anyanyelvünkkel. Ha áttekintjük az irodalmi tantervet, s tisztában vagyunk azokkal az elvekkel, amelyek az irodalmi tanulmányokat irányítják, akkor felderenghet előttünk azoknak a feladatoknak igazi nagysága, amelyek a nyelvtanórákon ránk szakadnak. Az irodalmi órák munkájában ugyanis egyre erőteljesebben érvényesül a szövegek elemzésének a követelménye. Ilyenformán a stílselemzés, volta- képpen tehát a nyelvi elemzés az irodalom óráin is elsőrendű szerepet kap.

Az irodalmi tanterv az irodalmi alkotások művészi megfogalmazásának tanulmányozását fontos feladatnak tekinti. Klasszikusaink legjobb alkotásain csiszolódhat tehát tanulóink nyelvérzéke. A tanterv azonban megkívánja az élő irodalommal való állandó (tehát mind a négy osztályra kiterjedő) kapcsolat fenntartását is, ez pedig a mai magyar irodalmi nyelv élményeit nyújtja a tanulóknak. A mai magyar dráma, film, tv-játékok megfigyelése és megbeszélése kapcsán kialakítható esztétikai ismeretek között ott szerepel a szó dramaturgiája (a szünetek, a beszéd színezése, hangváltás, hangsúlyozás) is. Az irodalmi tantervnek ez a „nyelvi irányultsága” még inkább követeli a stilisztikai tanulmányok korszerű megszervezését — s nemcsak a társadalomtudományi tagozaton!

7. Ugyancsak az irodalmi tanterv tartalmazza a fogalmazási ismereteket és a fogalmazókészség fejlesztésének formáit is. Noha nem mondhatjuk, hogy tervezetünk megoldja a fogalmazástanítás összes problémáit, a nyelvi stúdiumok ehhez a munkához számos részletismerettel és készségfejlesztő gyakorlattal hozzájárulnak. Mivel azonban ezek a részletismeretek lényegében ugyanúgy elméleti betetőzés nélkül maradnak, mint az elaprózott nyelvhelyességi ismeretek, helyén volna — legalábbis kísérletképpen — fogalmazástannak (szerkesztéstannak) a bevezetése is.

Ebbe a tanulmányba futnának bele mindazok a szálak, amelyeket olyan gondosan fonunk grammatikai, helyesírási, nyelvhelyességi, stilisztikai, fogalmazási részletmunkáink során. A fogalmazástan adna szilárd keretet mind-

azoknak a törekvéseknek, amelyek mozgásba hozzák tanulóink kifejező erőit és kedvét, s fogná fegyverező rendszerbe a tanulók spontán közlési készségét. A nyelvhasználat helyességének követelménye ezen a területen eredményesen párosulhatna a gondolkodás helyességének követelményével.

Egy fogalmazási-szerkesztéstani elméletnek azonban még a kísérlete sem bontakozik ki a tantervben, pedig van már némi szakirodalmunk is hozzá, az élet pedig követeli. Ha tehát ez a tanterv nem teszi meg az első lépéseket ezen a nehéz úton, legalább a megfelelő kísérleteket kell már elterveznünk a fogalmazástanítás problémáinak tisztázására.

8. Mi volna tehát végső soron kívánságunk a tervezettel kapcsolatban? Szűnjék meg a két tagozat különbsége, a nyelvművelés korszerű szempontjai hassák át mind az irodalmi, mind a nyelvtani órák munkáját, tegyük még gyakorlatibbá a tantervet, egyúttal azonban támogassuk a gyakorlati (kétségfejlesztő-nyelvérzékfejlesztő) munkát elméleti betetőzéssel, hogy a korszerű gyakorlatot korszerű nyelv szemlélet irányítsa; használjuk ki annak a lehetőségeit, hogy megmutassuk nyelvünk természetét és múltját.

Konkrét javaslatokat is tehetünk az óraterv és a tananyag újrarendezésére, anélkül hogy a tanterv kialakult szerkezetét fel kellene forgatnunk. Javaslatunk lényeges vonásai:

a) legyen a IV. osztály (mindkét tagozaton) elméleti szempontból többoldalúan betetőző jellegű;

b) a reál tagozatban is csak az alsó három osztályban tanítsuk a leíró nyelvtant és az erre épülő egyéb ismereteket — megfelelő rostálással;

c) a IV. osztály tartalmazza a következő ismeretanyagot: a nyelv élete, a nyelvművelés elvei, stílustan (a jelen tervezetnek a kor- és egyéni stílusra vonatkozó anyagrészeit az irodalomtanításba átutalva).

Noha ezek a javaslatok nem oldják meg a középiskolai „nyelvművelés” minden gondját, de talán egy „minimális” program igényével állhatnánk elő. Kívánságaink nem túlzottak: már ma is megvannak a feltételei annak, hogy a középiskolában korszerű, elméletet és gyakorlatot egyesítő nyelvi képzés induljon meg, sőt — nagyobb távlatban — a képzést és a nevelést olyan magasrendű szintézisben egyesítsük, hogy a felnövő fiatalok ne csak jó stiliszták legyenek, hanem felelősekké váljanak anyanyelvünk jövője iránt: mintegy alkotó részeseinek tekintve magukat gondozásában, ápolásában, sőt fejlesztésében is.

Szende Aladár

A nyelvtudomány műhelyéből

Nyelvészeti jegyzetek a beszédgyorsírásról

Mivel a gyorsírás speciális nyelvi (kommunikációs) tevékenység, talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a gyorsírástudomány a nyelvtudománynak része, pontosabban alkalmazott ágazata vagy speciális ágazata. Ha ez így van, akkor nem érdektelen a nyelvészet általánosabb szempontjából végiggondolni a gyorsírás folyamatát, valamint néhány ezzel kapcsolatos kérdést. Ez esetleg a nyelvészet számára sem érdektelen.

1. A gyorsírást hosszú időn át három szintre osztották fel: a fogalmazási (régbben: levelező) gyorsírásra, az úgynevezett irodai gyorsírásra és a beszédíró gyorsírásra (régbbi elnevezésén: vitairásra).

A fogalmazási gyorsírást most figyelmen kívül hagyjuk; a kommunikációs folyamat szempontjából ugyanis ennek a szintnek ugyanolyan monologikus jellege van, mint az egyszerű „fogalmazási” írásnak. Természetesen a fogalmazási gyorsírás is nagy jelentőségű: a közlésnek meg a tanulásnak társadalmi méreteiben lényeges idő- és energiamegtakarítást jelent.

2. A gyorsírás másik két fajtája: az irodai gyorsírás és a beszédírás (a továbbiakban a rövidség kedvéért csak így nevezem) *d i a l o g i k u s* közlési folyamaton belül él. Ez azt jelenti, hogy legalább két résztvevő szükséges hozzájuk: egy beszélő és egy gyorsíró. Ennyiben áll közösségük.

Különbségük nyilvánvaló. Ha a közlési folyamaton kívül, attól elszakítva vizsgáljuk, akkor a különbség mennyiségi jellegűnek látszik. Az irodai gyorsírás is *g y o r s* (a rendes folyóíráshoz képest), a beszédírás azonban még *g y o r s a b b*.

Ha azonban a közlési folyamat szempontjából elemezzük a gyorsírásnak ezt a két dialogikus fajtáját, akkor azt látjuk, hogy különbségük nem fokozati (mennyiségi), hanem elvi (minőségi). Az irodai gyorsíró és a beszédíró más helyet foglal el, és más szerepet tölt be a közlés folyamatában.

3. Az irodai gyorsíró a következő kommunikációs folyamatban foglal helyet:

A folyamat résztvevői a diktáló és az irodai gyorsíró; pontosabban egy diktáló és egy gyorsíró. A folyamat célja a diktáló munkaidejének és energiájának kímélése s egyúttal bizonyos írásbeli munkák elvégzésének viszonylagos meggyorsítása.

A beszédíró szokásos tevékenységében általában meg van fosztva a metanyelvi segítségtől. A visszacsatolást némileg pótolja a közönség reagálása. A beszédíró azonban nem a szónok munkatársa, hanem a közönségé vagy a tágabb közösségé. Itt a beszédíró — úgy gondolom — voltaképpen nem azt kívánja pontosan leírni, amit a beszélő gondolt és megpróbált kifejezni, hanem azt, amit ténylegesen elmondott, s amit a közönség megérthetett. A szöveg utólagos „tisztítása” ezt a semleges tevékenységet módosíthatja a szónok javára, főleg ha a tisztítást maga a beszélő (is) végzi. Ez a tevékenység azonban az eredeti üzenet formai hitelességének rovására megy. A formai hitelességnek tartalmilag hívebb üzenetté javítása természetesen az esetek túlnyomó részében hasznosnak tekinthető. (Maga a javítás külön is felfogható egy sajátos, korlátozott jellegű közlési folyamatnak.)

Mivel a beszédíró nem aktív részese a közlési folyamatnak, ezért nem is lehetnek rá különösebb tekintettel. Tevékenysége a fő közlési folyamatnak függvénye. A beszédíró kötöttsége legjellegzetesebb módon időbeli természetű: a szónok beszédsebességétől, pontosabban a teljes szónoklás közlési folyamatának időbeli viszonyaitól függ.

A fentiek alapján, azt hiszem, világos az irodai gyorsíró és a beszédíró gyorsíró tevékenységének elvi, minőségi különbsége.

5. A beszédíró tevékenysége sajátos transzformáció. A transzformációban állandó elem a szónok üzenete (valamint a közönség reagálása; az egyszerűség kedvéért azonban a továbbiakban ezt a szempontot elhagyjuk). A transzformálás a hallható, időben (és részben térben) rendezett üzenetnek látható, térbelileg elrendezett üzenetté való átalakítási folyamata. Lényegében az üzenet sajátos dimenziószűkítéséről van szó.

A beszédírónak azonban ezen túl fontos feladata az, hogy lépést tartson a szónokkal. Az írásbeli szöveg megalkotásának sebességét és ritmusát ugyanis a beszélt üzenet határozza meg. A beszédírás abban különbözik minden egyéb normális írásbeli tevékenységtől, hogy időben kötött.

6. A transzformálás a beszédíró értelmi (és motorikus) tevékenysége. Legjobban a szinkrón kongresszusi gépi tolmácsolás¹ tevékenységéhez hasonlítható. Mindkettőt szinkrón transzformációnak tekinthetjük. Ez azt jelenti, hogy a szónok beszélésével elvileg egy időben készül a nyelvi fordítás, illetőleg az írásba foglalás.

A beszédíró transzformáló tevékenységének szinkroniája természetesen viszonylagos. A beszédíró nagyjából úgy követi a szónokot, mint futót az árnyéka. Szigorúan véve csupán a nyers hallás lehet fizikailag egyidejű az üzenettel; a halláson túlmenő megértés és a transzformálás esetében — normális körülmények között — mindig van valami lemaradás. A megértés és a gyorsírói transzformálás szintén időben lezajló folyamat; még automatizált formájukhoz is szükséges bizonyos idő a felfogásra és feldolgozásra.

A megértés és a transzformálás nem gépies monotonossággal követi a hallható üzenetet, hanem speciális szakaszolás segítségével. Bár egyáltalában nem biztos, hogy a megértés és a gyorsírás szakaszai fedik egymást, a folyamatot úgy érzékeltethetjük, hogy az „előző” időpontban hallott szakasz transzformálása, leírása egybeesik az „adott” időpontban hallott szakasz megértésével. A szakaszok úgy kapcsolódnak egymáshoz, mint a lánc szemei. Ebből a szempontból a szinkrónia láncszerű szinkroniává finomítható.

A láncszerű szinkrónia a figyelem állandó megosztását jelenti. Ez a beszédíró tevékenységét nagyon nehezíti; látni fogjuk azonban, hogy van néhány lehetőség a könnyítésre is.

¹ Sajnos, erről nem találtam jó összefoglalást. Aránylag idevág a következő írás. R. Glémet: *Conference interpreting. Aspects of translation*. London, 1958. 105–22:

Arra nézve nem találtam írott adatokat, hogy a beszédíró mennyire maradhat el a szónok beszédétől. Talán felhasználható itt Miller amerikai pszichológusnak az a megállapítása, hogy nagyjából hét brit (vagyis: választási lehetőség) tartható egyidejűleg az emlékezetben.¹ — Kiss Károly a saját maga és magyar beszédíró kollégáinak tapasztalata alapján úgy vélekedik, hogy adott esetben 30—40 szótag is fejben tartható egyidejűleg. Sőt szerinte a „lemaradás mértéke még ennél nagyobb is lehet a kihagyás veszélye nélkül.”² — 30—40 szótag körülbelül 10—15 szó. A d o t t e s e t b e n (vagyis szükség esetén, ritkán, kivételesen) ez természetesen elképzelhető; á t l a g o s a n azonban, azt hiszem, időben korlátozottabb a memória közvetlen egyidejűsége. Bár meglehet, hogy bizonyos szakmák emlékező kapacitása sajátosan növelhető.

7. A nyelvi közlési folyamatok lényeges sajátossága a linearitás. A linearitás azt jelöli, hogy a nyelvi üzenetben az elemek egymás mellett helyezkednek el, mint a pontok a vonalban; s ugyanúgy van iránya az üzenetnek, mint a vonalnak, amikor éppen húzzuk.

A linearitás kényszer: csak ennek segítségével, ennek keretében küldhető értelmes nyelvi üzenet a beszélőtől a hallgatóhoz. Nyilvánvaló, hogy a kifejezendő tartalom általában nem lineáris természetű; a tartalomnak üzenetté alakításához szükséges szabályok (a nyelvtan és a szótár) sem lineárisak ilyen formában. A gondolatokat közvetítő üzenet azonban szükségszerűen lineáris. A beszélőnek tehát ilyenre kell átalakítania közlendő mondanivalóját; s a hallgató ezt a lineáris üzenetet kapja meg, fejti fel.

Az élő beszédben a linearitás időbeli: az üzenet a múltból a jövő felé haladó szignálsorozat formájában létezik. Az írásban a linearitás természetesen térbeli, már ami a kész szöveget illeti. A mi latinbetűs írásunkban a balról jobbra tartó betűsorozatok lineáris jellege nyilvánvaló. Az írás vonalában minden jelegyednek (szignálnak) megvan a maga helye; még a szóközöknek és a központosásnak is van helyi értéke. Minden jelegyed (szignál) a „vonalon” belül él, a körülötte (pontosabban általában az előttte) levő társaihoz képest kap szerepet. A linearitás legfontosabb következménye tehát az, hogy a nyelvi jelek az üzenet mondataiban egy sorozat tagjaivá válnak, és saját értékük a sorozatban kapja meg végleges és konkrét értelmét. Ezt nevezzük szövegösszefüggésnek vagy kontextusnak; pontosabban: *l i n e á r i s k o n t e x t u s n a k*.

A lineáris kontextus lehetővé teszi, hogy az időben később felfogott nyelvi jel folyamatosan gazdagítsa vagy korrigálja az előzőleg felfogott nyelvi jel jelentését. Ezt nevezhetjük a szöveg folyamatos mikrokorrekciójának; azért így, mert a javítás mindig részletekre, egyes vonásokra, jegyekre terjed ki. A folyamatos mikrokorrekció természetesen nemcsak a beszédírónak, hanem valamennyi hallgatónak a sajátja; de alighanem ez az első a beszédíró könnyítési lehetőségei között.

8. A nyelvi jelek között igen nagy különbség van gyakoriság szempontjából; ezt mára statisztikázó filológia is tudta. A gyakrabban előforduló szónak nagyobb az előfordulási valószínűsége. Viszont a ritkább szavaknak nagyobb a hírértékük, „entrópiájuk”, ahogy ezt az információelméletből megtudjuk.³ Ez azt is jelenti, hogy a gyakori szavakat

¹ George A. Miller: The magical number seven, plus minus two: Some limits on our capacity for processing information. *Psychological Review* 63 81—97 (1956).

² Személyes közlés. — Nosz Gyulának is ehhez áll közel a — velem levélben közölt — felfogása.

³ Az információelmélet nyelvészeti felhasználására klasszikus munka: Charles F. Hockett: „The Mathematical Theory of Communication” by Claude L. Shannon and Warren Weaver, *Language* 29 : 69—93; újból lenyomtatva: *Psycholinguistics. A book of reading*. Szerk. Sol. Saporta. New York, 1961. 44—67. — Magyarul lásd: Heinz Zemanek: *Információelmélet I, II. Bp., 1956. és 1957.* Legutóbb Fónagy Iván írt folyóiratunkban ilyen jellegű témáról: *Beszéd és valószínűség. Nyr. 86 : 309—20.*

használó, a közhelyekkel élő beszélőt könnyebb megérteni, gyorsírással követni, mint a ritka szavakat használót. Ezen a primitív gyakorisági fogalmon túlmegy a szövegen belüli következtetési valószínűség. Ez azt jelenti, hogy statisztikai vizsgálatokkal megállapítható: egy zárt szöveggörön, például a mai magyar tudományos nyelvben egy adott szó után milyen szó előfordulásának mekkora a valószínűsége. Nyilvánvaló például, hogy a magyarban egy névelő után valamivel nagyobb valószínűséggel következik egy főnév, mint egy melléknév; jóval kisebb a valószínűsége egy másik névelőnek, jóformán semmi — az igének stb. Vagy egyedi példákat tekintve: az *almát* után nagyobb a valószínűsége az *eszik*, *vesz* igének, mint a *hámoz*, *befőz*, *eldob*-nak; jóformán teljesen valószínűtlen a *gyomlál*, a *pumpál* stb. (Ez már a nyelven kívüli tapasztalatoktól is függ. Ezeknek a referent-szemantikai jelenségeknek egyelőre nagyon nehéz nyelvészeti magyarázatát találni.)

Ezen az alapon a szövegen belül számos helyen többé-kevésbé „előre megjósolható” az egyes szavak sorrendjének valószínűsége. Ez a „megjósolhatóság” nagymértékben megkönnyíti a megértést, jelentősége túlmegy a helyi kontextusnak vissza felé irányuló mikrokorrekcióján. A beszédíró — nagy gyakorlata következtében — továbbfejleszti az átlagos beszélő birtokában levő prediktibilitási szabályokat. Ez teszi lehetővé, hogy menet közben az árnyék néha elhagyja a futót, vagyis hogy a beszédíró le hagyja a szónokot.

A szöveg mondatokra tagolódik. A mondatok láncolatát is összekapcsolja a téma egységéből folyó előfordulási valószínűség. A mondaton belül azonban a következtetési valószínűség erősebben érvényesül. Ha a mondatot durván egy parabolaival ábrázoljuk, akkor a parabola fölmenő részén, vagyis a mondat elején kisebb a rá következő nyelvi elemek megjósolhatósága, mint a parabola lemenő ágán, vagyis a mondat végén. Ezt úgy is fölfoghatjuk, hogy a mondat előrehaladásával párhuzamosan a hallgató mindig többet selejtez ki az előfordulható nyelvi elemekből. A folyamatos selejtezés végeredménye az egyértelmű, zárt mondat. (Természetesen csupán ideális esetben ilyen egyszerű ez a folyamat.) A beszédíró — a hallgatóhoz hasonlóan — a parabola lemenő ágában könnyebben és gyorsabban tudja végezni a selejtezést. Kapcsolása szinte automatikus és a szónoki beszéddel egyidejű; ezért tudja — gondolatban s megfelelő technikával írásban is — megelőzni a szónokot, akit változtatlanul terhel minden részlet kifejezésének feladata.

Az utólagos szövegjavításban is egyik szempont a parabola lemenő ágának következetes meghúzása.

9. A linearitás kategóriáját továbbvizsgálva hangoztatni kell, hogy az üzenet linearitása nem egyetlen vékony cernához hasonlít, hanem inkább egy bonyolult kábelnyalábhoz. Ezt nevezhetjük „többcsatornás” közlésnek. A főcsatornát a beszéd „értelmi” szakaszai: a grammatikailag szervezett (szegmentális) morféim alkotják. (Itt eltekintünk a sorrend morféimajlegének problémájától.) A beszéd szupraszegmentális (melodikus, prozodikus) tényezői azonban megoszlanak a főcsatorna, illetőleg egy vagy több mellécsatorna között. Aminek grammatikai szerepe van, az belekerül a főcsatornába; ezeket általában a központozás jelzi úgy-ahogy. Az üzenet stilisztikai színezése, szubjektív-érzelmi beburkolása viszont valamilyen mellécsatornán kerül a hallgatóhoz. Természetesen az üzenet teljes megértéséhez hozzátartozik az egész csatornarendszer tartalmának felfogása.

Az átlagos írásgyakorlat leginkább a főcsatornára korlátozódik. A költői nyelv vizsgálata hívta föl a figyelmet arra, hogy a teljes hallható-látható élő közlésből sok minden átmenthető az írásba.¹

¹ Vö. Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából. Bp., 1959.; uő.: A hang és a szó hírértéke a költői nyelvben. NyK. 62 : 73—100.

A beszédíró számára sem hanyagolható el a mellécsatornák figyelembevétele. Munkájának lázas tempójában aligha mentheti át a szónoklat esetleges művészi vonásait. Az üzenet teljes értékű követéséhez és megértéséhez azonban ez is hozzátartozik. Ezen túl a mellécsatornák nagymértékben növelik a főcsatornán belüli üzenet egyes szakaszainak megjósolhatóságát.

Sajnos az élő beszéd teljes gazdagsága közvetlenül nem adható vissza írásban. (Legföljebb a hangos film vállalkozhat erre.) Az emberi üzenet mindenféle transzformálása, megrögzítése veszteséggel jár. Ez az ára annak, hogyha megragadjuk és hasznosítjuk az elröppenő előszót...

10. A gyorsírás sebességének évszázados hagyományra visszatekintő mértékegysége a szótag. A szótagról különféle szempontból igen sokat írtak; az eredmények is sokfélék, szerteágazóak. Annyi bizonyos, hogy a szótag nem tekinthető központi jelentőségű nyelvi kategóriának. Nem sok jogunk van annak föltevésére, hogy azonos szótag-számú szövegek ezen a sajátos mennyiségi hasonlóságon túl más, lényegesebb közösséget mutatnának. Nehezen hihető tehát, hogy a közlésnek általában, a gyorsírásnak különösen a szótagszám volna a végérvényes mértékegysége.

Más indokolással erre a megállapításra jutott a magyar gyorsíráskutatók egy része is. Elsősorban Nosz Gyula és szerzőtársai¹ a magas fokú nemzetközi gyorsíróversenyek, meg az országgyűlési gyorsíróklubban tartott magas fokú gyorsíróversenyek tapasztalatai alapján meggyőződen mutatták be, hogy mennyire kétes értékű mértékegység a szótag-szám. Nosz Gyula és társai sokoldalú és a kor színvonalán álló vizsgálódásuk alapján a szót javasolták mértékegységül. A szót a harmincas években és a negyvenes évek elején a nyelvészek többsége azonosnak tarotta a nyelvi jellel. Ennyiben ez a javaslat nyelvészeti szempontból jobbnak látszik a szótagot számláló előző eljárásnál.

Időközben azonban a szinkrón nyelvészet tovább fejlődött, és a szóval kapcsolatban is kételyek merültek föl a nyelvészek között. Ez ma még nem eldöntött kérdés; annyi azonban bizonyos, hogy alaposan megingott a szó centrális helyzete a nyelvészetben, elsősorban a grammatikában, s ma már nagyon kevesen vennék — ha csak gyakorlati okokból is — a vett jelet azonosnak a szóval. A „leíró nyelvészek” többsége a szűkebb értelemben vett nyelvi jelen általában a morfémát érti.² Nagyon valószínű, hogy a szövegek mennyiségi összehasonlításában is előbbrehaladást jelenthet, ha a morfémát vesszük mértékegységnek. Természetesen valamilyen formában figyelembe kell venni azt is, hogy a morfémák és morfémaosztályok szótaghosszúsági viszonyai eltérők.

Az előrehaladás azonban csupán viszonylagos. Valószínű, hogy a szövegnehézség mérésében a morféma csak egy meghatározott körre alkalmazható megbízható módon: a kijelentő módú, egyenes szörendű egyszerű mondatok esetében. Valószínű, hogy ilyen szempontból két azonos szerkezetű (és semmilyen rejtett szemantikai nehézséget nem tartalmazó) mondat azonos nehézségi fokot képvisel, vagyis megalkotása és megértése azonos feladatot jelent még némileg eltérő szótaghosszúság esetén is. Tehát például „A szék fehér” (3 szó, 3 morféma, 4 szótag) és „Az asztal fekete” (3 szó, 3 morféma, 6 szótag) mondat megértési nehézsége eszerint nem különbözik lényegbe vágó módon; míg „A kis szék zöld” (4 szó, 4 morféma, 4 szótag) vagy „A székláb zöld” (3 szó, 4 mor-

¹ Az előszó nyomán. Szerk. Nosz Gyula. Bp., 1943. — Itt jegyzem meg, hogy ennek az értékes tanulmánygyűjteménynek — valamint a magyar gyorsíráskutatás eredményeinek — a magyar nyelvészet számára történő hasznosítása még nem történt meg. Csak kezdetnek tekinthető a kötet szerkesztőjének folyóiratunk legutóbbi számában közzétett „autoreferátumszerű” cikke: A gyorsíró és az előszó. Nyr. 87 : 96—104.

² A magyar szakirodalomban vö. Antal László: Jel, jelentés, szövegösszefüggés. Nyr. 85 : 203—8.

féma, 4 szótag) mondatok a megértés szempontjából nehezebbek, mint „Az asztal fekete” (3 szó, 3 morféma, 6 szótag) mondat.

Az élő nyelv mondatai azonban általában nem ilyen szabványosak: egy részük rövidebb, kihagyásos; nagy többségük pedig bonyolultabb, bővített, és tele van szintaktikai átalakításokkal. Az alapvető egyszerű mondathoz képest elvégzett minden bővítés, kihagyás, átalakítás mind figyelembe veendő a mondat megértésében. Ezeknek mennyiségét, sorrendjét pedig a mondatok — s ezáltal az üzenet — nehézségi fokának megállapításában kell figyelembe venni. Természetesen ennél a sokféle, bonyolult szempontnál egyszerűbb mértékegységre van szükség a gyakorlati versenyteljesítmények elbírálásához. A beszédíró tevékenységének modelljében azonban (akár az egyszerű beszélő megértési folyamatának modelljében) számolni kell ilyen jellegű problémákkal is.

II. Végül szólni kell a gyorsírásban annyira fontos rövidítésről.¹ A rövidítés szemiotikai szempontból másodlagos jel, vagyis olyan jel, melynek a jelöltje maga is (nyelvi) jel. A gyorsírás folyamata szempontjából azonban talán többet mond az, ha a rövidítést a nyelvi jel egy sajátos, közbülső írásbeli formájának fogjuk fel. Ennek lényege az, hogy a beszéd és a végleges (gépelt) áttétel között egy maximálisan sűrített, de önmagával azonosnak maradó formában őrizze meg a tulajdonképpeni nyelvi jelet. A rövidítő tevékenység természetesen nem öncél, hanem a gyorsírás, főleg pedig a beszédírás időbeli keretei által előállott kényszerű szükségesség.

A rövidítés mértékének felső határa elméletileg az, hogy a másodlagos jel mint a jel „torzulása” ne lépje túl a rekonstruálhatóságát.² (A rövidítések kialakításának számos egyéb gyakorlati kritériuma lehet.)

A sztenográfiában a jelek általában betűjelek (ritkábban szójelek), a rövidítések pedig általában szórövidítések. A kifejezési eszközök terén tehát két csoport, s egyúttal kétféle szint különböztethető meg.

A szórövidítések szintjén két speciálisan gyorsírói követelmény érdemel figyelmet. Az első az, hogy nem a rövidítés mennyiségi oldala, „rövidsége”, hanem a minősége a fontos; vagyis a szó értelmi struktúrája, gyakorisága és rekonstruálása egyaránt számba veendő. Itt lehet haszna az információelmélet redundancia kategóriájának; persze mivel a gyorsíró megértés — mint láttuk — igen bonyolult folyamat, az itteni redundancia is valószínűleg bonyolultabb, mint a híradástechnikában használatos redundancia.

A másik követelmény grafematikai jellegű. Ha ugyanis a szórövidítés szintje viszonylag önálló szint, akkor a rövidítések ábrázolásában is ügyelni kell arra, hogy minden egyes rövidítés elsősorban attól a rövidítéstől különbözzön, amellyel kapcsolatban megvan az ugyanazon a helyen való előfordulásának lehetősége. Vagyis a rövidítések rendszerén belül a szomszédos, közeli tagok között a legfontosabb a markáns oppozíció. Természetesen a többi rövidítéstől és egyéb jeltől is különbözniük kell a rövidítéseknek.

*

Ezek a vázlatos és hézagos megjegyzések nem mentik föl a nyelvészeti kutatást az alól, hogy egyrészt a rendkívül fejlett magyar gyorsírás problémáival tovább foglalkozzon, másrészt pedig a magyar gyorsírástudomány eredményeinek nyelvészeti hasznosításához hozzálasson.³

Szépe György

¹ A rövidítésre vonatkozóan vö. még Kiss Károly: Die sprachlichen Grundlagen der Stenographie. A wiesbadeni 24. Nemzetközi Gyorsíró Kongresszuson elhangzott előadás sokszorosított szövege.

² Téglás Dezső: A rövidítés elmélete. Az Írás 3 : 93 (1908.).

³ A fenti gondolatok megformálásában nyújtott kollegiális segítségért Fónagy Ivánnak, Kiss Károlynak és Nosz Gyulának mondok köszönetet.

Á utáni *o*-zás Amadékarcsán

Amadékarcsa kisközség, a csallóközi Karcásák egyike, Somorjától délre fekszik. Lakosai zömmel termelőszövetkezeti dolgozók. A községnek vasútállomása nincs, de ma már autóbuszvonalak kötik össze mind a környékbeli apró kisalföldi falvakkal, mind a távolabb eső közigazgatási és nagyobb művelődési központokkal. Villanyfény világít minden házban, a rádió, az újság és a könyv a lakosok mindennapi kulturális életszükségletei közé tartozik. A falucska nyelve minden forradalmi változás ellenére igen sok nyelvjárási sajátosságot őriz, nagyon hálás kutatási téma szinkronikus és diakronikus szempontból is. Különösen érdemes volna hangtanát és szókincsét alaposan tanulmányozgatni, hogy fény derülne a község és környéke nyelvének fejlődésére, mai állapotának kialakulására, hogy világosabban látnánk a régi palóc nyelvjárási határ eltolódását, keleti irányú szűkülését, a dunántúli nyelvjárási sajátosságok térhódítását, a két nyelvjárási jellegzetességeinek harcát, az északnyugati nyelvjárási gazdagodását, kisebb tájegységeinek létrejöttét, s hogy meghatározhatnánk, mely nyelvjárási jelenségek szabják meg a község nyelvjárási arculatát mint produktív tájnyelvi vonások, s melyek színezik mint elhaló, visszaszoruló sajátosságok. A szakirodalomban vajmi keveset írtak eddig a Karcásák nyelvjárásról (vö. NyjBibl. 214). E kis ismertetés keretében elsősorban Amadékarcsa egyik nyelvjárási jelenségét, az *á* utáni *o*-zást szeretném bemutatni; hogy valamennyire mégis betekinthessünk a község nyelvjárásiába, s így nagyobb összefüggésekben lássuk az *á* után következő *o*-zást, vázolom a község nyelvének főbb hangtani és alaktani jellemzőit is. A hangtani sajátosságokat — hogy ne kerüljenek el egymástól a variánsok — nem a ma megszokott tendenciák rendszere szerint mutatom be, hanem a mély és magas magánhangzók sorrendjében.

1. M a g á n h a n g z ó k

Mint várható, természetesen megvan a rövid labiális *a*, de nem általánosan, ugyanis használják mellette az illabiális *á*-t is. Bármennyire meglepő a nyílt *á*-nak a megléte, határozottan felismerhető és élesen elkülöníthető ugyanannak az alannak a beszédekben is. A kétféle *a* hang meglétét többször megfigyeltem a helyszínen, s ellenőriztettem magam magnetofonfelvételekről is. Példák rá: *rak, szalonna, nyak, fa, napja, kar, sarogja, lakás, vak, annak, azé 'azért', rúdat, patkó, magosság, vacsorára, gazdaság, barát* stb.

Az illabiális *á* megterheltsége majdnem akkora, mint a labiálisé. Jelentésmegkülönböztető szerepe nincs, előfordul minden helyzetben, tehát tetszőleges variáns. Példák: *szabadon, nap, álaconsy, hunnán, kánápé, táská, dárá, áttá, hanyát 'mennyt', hás, vástág, kászárnya, aggát, sunká, ódál, sápkáját, álkalom* stb.

Függő helyzetben, hosszú *á* után következő szótagban elég gyakori az *o* (*q*) magánhangzó. Tehát nem ejtik minden ilyen helyzetben, mint ahogy általában a csallóközi közlésekben jelölni szokták, az instrumentális *-val* ragjában pedig egészen ritka, mert

az egész rag más tendenciák szerint alakul. Erről még lejjebb. Az *a* utáni *o*-zás a köznyelvi kiegyenlítődés következtében erősen visszaszorulóban van. Példák rá: *barázdábó, dészábó, vacsorárg, magángok, cigánngok, lejánnok, lábog, nádos, lábos, láttó, várto, ráncigátó, szógátom, szárgassá, szógájgo, mámg, vasárng, állot ~ állat* stb. Előfordulási eseteiről még lentebb részletesen. Ugyanazt a szót is ejtik hol labiális, hol illabiális *a*-val.

A hosszú *a*-k területén ugyanazt tapasztaljuk, mint a rövidkéen: használják a község nyelvében a hosszú nyílt *a*-t s az ennél zártabb, sőt olykor a palóc labiális *ã*-t is. Íme egy-két példa a nyílt hosszú *a*-ra: *lány, csikmák* 'metélt', *váll, kár, ház, kalács, nyájás, káposzta, kóstuták, szokták, májas ~ május, hátujja, játyút* stb.

Az idősebbek beszédében szinte gyakoribb az *á* magánhangzó, mely sokszor még zártabb változatában is (*ã*) hallható. Példák: *szá 'szál', három, tá 'tál', vákta, szokás, spárgát, má 'már', hást, ár 'arra', főpumpáták, láda, választás, hozzája, darázs, drágábbba 'drágábban'* stb.

Az *o, ó* magánhangzók ejtése megegyezik a köznyelvekével. Pótlónyújtásos helyzetben azonban kissé zártabb: *óaszt, kásáó, szálmáó*. Az *u, ú* hangok használatában a köznyelvvél összehasonlítva az a lényeges különbség, hogy az *u* valamivel megterheltebb (*o > u*), bár az *ú ~ u* váltakoztató tövek rendszerint minden toldalék előtt megtartják a hosszú *ú*-t; példák: *hul 'hol', hunnán; zsup, buza, butor, utálatos, hus ~ hús; rúd ~ rúdát, kút ~ kútát, lúd ~ lúdat, út ~ útat, nyúl ~ nyúlat* stb.

A rövid *e*-féle hangok egész sor változatot alkotnak. Hosszas megfigyelés és állandó ellenőrzés szükséges ahhoz, hogy valamennyi variáns a hallott helyzetben pontosan észlelhessük. Megkülönböztetik ezeket a rövid *e* hangokat:

a) a köznyelvvél egyező nyílt *e*-t: *pécse nye, be le, pe trince, szette, lepírre* 'lepényre', *béjőtte, szeptembér, elején, decembér, vevte* stb.;

b) a dunántúli nyelvjárásból ismert nyíltabb rövid *e*-t: *hentés, levégő, meccó, negyedikén, de, be, székér, menné 'mennél'; keresztük, vessző, evve, ideje, billeget, templom, kéreke, ken, kiszette, kivette, ellenközöleg, lecekét, nedvit, heles, egtsz, fejet, szerettük, csendörök, tetejébe, mestér, tejjessen, kézel, vele, leszereltük, legény, ezér, cserép, eledel, tessék, negyven, este, ünnepsigre, edény* stb.;

c) a zárt rövid *ë*-t: *kuferrá, télázs, cimét, henger, semmit, dészkas, heggyibe 'rá, tetejébe', liszt, lehessen, meg ~ meg, gyérék, etette, szégynebbek, égyellő, bennék, kenyéret, gmbér, ezérhő, cimént, rigén, mënnek, vënnyi, szöglet, eltette, elveszett, heggyésztem, izlet, Szérdaherre* stb.;

d) ritkábban, függő helyzetben, de nem következetesen ejtik az *ã* magánhangzót is: *rákás, sárägla, böggläba, läkása; ellenben: hasát, kászárnyä, nyäkqra, ävva 'avval'; mektalätäk, kalbász, apám, anyánké* s ehhez hasonlóan.

Használatukra vonatkozólag nehéz volna szabályokat megállapítani, hiszen a hangtani rendszerből is nyilvánvaló, hogy a magánhangzók gazdagsága két nyelvjárást, a dunántúli és a palóc nyelvjárást régen érvényesülő kölcsönös hatásának és keveredésének az eredménye, s a kölcsönös hatás különbözőképpen érvényesült az egyes hangok területén. Annyi azonban mégis megfigyelhető, hogy az egészen nyílt, a dunántúli *e* főleg hangsúlyos helyzetben található meg s nemcsak az első szótagban, hanem a másodikban is, ha a szóhangsúly valamilyen oknál fogva oda tolódik el a beszéd folyamán. Az *ã* hangot hosszú *ã*-t megelőző szótagban lehet hallani, nagyon ritkán máskor is, de csak korlátozott számban. A zárt *ë* előfordulása természetesen gyéresebb, mint a palócban, egyrészt az említett nyílt *e* használata miatt, másrészt a köznyelvi ejtésnek jól érezhető kiegyenlítő hatása miatt. Leginkább kiveszőben van a tárgyaz ragozás múlt idejének egyes 3. személyében: *vevte, szette, kereszt, ette* stb.

A hosszú *é*-nek ugyancsak több változata van. Legelterjedtebb a köznyelvi *é*, mint: *kéccér, télén, réz, félé, kéz, én, kövér, cséza, féle, csehékné, kézné, mestélláb, térkép*,

katonájékné, anyákné, é 'él'. Nos *i-ző* alakok is akadnak szép számmal. Az *é > í* változás legszilárdabban ezekben az esetekben él:

a) hangsúlyos helyzetben: *szíp, káosz, lép, vír, díbe, rász, szít, ríge, ríq, kír, fír, éccaka ~ éccaca, kímény, ríkony, szígyen, ípít, rítes, szína, élkízel, níz, míz, vín, níp, írte, kíp* stb.;

b) hangsúlytalan helyzetben: *ébid, vóft, kényír, fejír, fázík, édiny, szekériny, lépiny, ázi 'azért', szegíny, akarník, mezník*;

c) toldalékokban: *kössíg, ünnepsíg, nedvessíg, szükséglet, térsíg, tölteték, moslók, környék, sütemény, öntötték, reszelték, tömték, emlégették, megették, szegrették, mekfőszték, keresték* stb.;

d) toldalékok előtt: *myíl, herí(l).*

Hosszú nyílt *é* leginkább pótlónyújtásos helyzetben van: *reggē, biciklivē, vizzē, fillérrē, íjjē*; *sz. gēve* 'szögelve', *tüzētek, észalad* stb. Az *-el > -ē* produktív jelenség napjainkban is.

Egészen ritkán előfordul a zárt *é*. Eddigi gyűjtésemben csak ezeket a példákat találtam: *zenészék, mindég, szomszéd, érdeklődik*. Megfigyelésem szerint ez a hang valamivel zártabb a középső palócság között feljegyzett zárt *é*-nél. Olykor csak többszöri ellenőrzéssel lehet megkülönböztetni az *í* hangtól.

Ezekén kívül van még félhosszú nyílt *é*, valamint zárt *ē*, amelyek szintén csak függő helyzetben találhatók meg, mégpedig az *r, l, j* mássalhangzók nyújtóhatásának eredményeként, például: *tēj, vèrte, mèrte, kèrèrte, èlhagy, èltész, liùert, èmbèrnek, Szèrda-hèrre, kuffèrt, mészèrnek* stb.

A rövid és hosszú *i* megterheltségi fokáról egészen terjedelmes anyag hiányában nehéz megbízható és áttekinthető képet adni, mert szavanként kellene megvizsgálni a meglevő *é > í > i. í > i. e > i*, valamint az *i > í* változásokat, mint: *éppen > íppen > ippen, ízletes > izletes, víz > viz, ugye > ugyi, keze > kezít, simán > símán* stb. Annyi azonban mindenképpen biztos, hogy mindkét magánhangzó megterheltebb a köznyelvinél, mert van *i-zés* és *i-zés* is.

Az *ö, ő* területén nem tapasztalható lényeges eltérés a köznyelvi használattól, illetve megterheltségi fokától, mert az *ö-zés* csak kisebb mértékben jellemzője a község nyelvjárásának, pl.: *ösmér ~ ismer, körösza, ölege van, küldött ~ kellett, gyöngén, szökrény ~ székrény*, viszont az *-öl, -ól > ű* gyakori változás miatt (*pörzsöl > pörzsű, tisztból > lizbű*) gyérebb az előfordulásuk száma.

A hosszú *ű* jóval kihasználtabb a köznyelvinél, éppen az említett *-öl, -ól > ű* kiterjedt változás következtében, pl.: *közelebből > közelebbű, földtől > földű, elől > elő, füstöljék > füstűjék ~ füstűjék* stb. E jelenségről részletesebben még az *l* kiesése és az alakítani jelenségek tárgyalásánál.

Fé l h o s s z ú m a g á n h a n g z ó k. Félhosszú magánhangzók az azonszótagú *r, j* és részben az *l* előtt szoktak előfordulni, pl.: *körbe, törtínik, körzet, zörget*; *álkunnyi ~ alkunnyi ~ ákunnyi, báta*; *spörhel, børsot, kifőrtá*; *bör, vājling, tējbe, csákajtó, belső, hájra, mārha, embér, hájnal, kárcsájíják, Somörja, nyélves* stb.

T ö k é l e t l e n ü l k é p z e t t m a g á n h a n g z ó k. E jelenségre nem tudok sok példát idézni, hiszen eléggé ritka nemcsak e községben, hanem nyelvjárásunkban is. Eddig ezeket az adatokat sorolhatom föl rá: *kom^orá, tār^honya, vált^onyi, cser^epet, dēr^eka*. Tehát ismerik a tökéletlenül képzett *a, o, e* magánhangzót. Valamennyi hangsúlytalan szótagban fordul elő, mégpedig a második nyílt szótagban. A *vált^onyi* szó tökéletlenül képzett magánhangzójáról nem tudtam határozottan eldönteni, hogy *o-e* vagy *a*. A gyakorlatban, az itteni élő beszédben mindkettő használatos e szóban teljes értékű hangként is (*vált^onyi ~ vát^onyi ~ vāt^onyi*), sőt ismeretes a kötőhang nélküli változata is (*vāt^onyi*).

N a z á l i s o k. Orrhangokban igen gazdag e nyelvjárás. Legtöbbje szó végén vagy összetétel határán észlelhető. Nemcsak a *magánhangzó + n*, hanem a *magánhangzó + ny* kapcsolatot is nazális magánhangzónak ejtik. Az ejtésben szintén jelentős az ingadozás. Legtöbbször egészen tisztán hangzik minden környezetben, abszolút szóvégen, *v* előtt és szó belsejében is; ritkábban a nazalitás már nem vehető észre, tiszta, denazalizált magánhangzó hallik a helyén, s olykor a nazális mássalhangzót is ejtik. Leggyakoribbak ezek az orrhangok: *g, ā, q, ē, i, ū*. Példák: *jobbā, vā ~ va ~ van, sokā; osztā, cigā, hā* 'hány'; *Pozsg, szabādq ~ szabádon, menyásszq; mghatnám, fova; kemī, síhúzó vds, hú ~ hún*.

2. Má s s a l h a n g z ó k

A mássalhangzók körébe tartozó nyelvjárási jelenségek közül a legelterjedtebbek, legjellemzőbbek közé kell számítanunk az intervokális ikerítődést, az azonszótagú *l* kiesését, az *l*-ezést, a mássalhangzócsoportok hasonulását, az *l, r, j* nyújtó hatását és a *t, d, n* kisebb mértékben meglevő palatalizálódását. Tekintsük át ezeket sorban. — Két magánhangzó között rendszerint megnyúlik az *l, s, t*, például: *róllā, belőlle, űllés ~ űlés, füstöllő ~ füstüllő, tűzellő, kaszállás, egyellő, boncollő* (kés, deszka), *kerüllő* (út), *ellőbb; magossabb, erőssebb, rendessebb, izletessebb, szemessen, vállásossabb; pörküttet, borított, borított, hurkatított* stb.

Az azonszótagú *l* kiesik szó belsejében és szó végén is. Persze nemcsak az *l* eltűnése érdekelhet bennünket, hanem legalább olyan mértékben a következménye, azaz az így megcsonkult szótag további alakulása. Vele kapcsolatban az alábbiakat figyelhetjük meg: 1. Ha hosszú magánhangzó áll előtte, az *l* minden nyom nélkül kiesik: *fē 'fél, timet', étem 'éltem'; elāt (eső) 'elállt', szálmászq. qmotta; óba 'ólba', jó 'jól', mūt, műva*; 2. az *l* kiveszése után a rövid magánhangzók túlnyomó többsége megnyúlik, hosszú vagy félhosszú magánhangzókká változnak: *ócsō, ódāl, vót, óvas ~ olvas, nyóc, óvaszt, dógoznák; kázā, szōvā, kocsvā, állattā; émēgy ~ elmēgy, biciklivē, fejje, kézzē; kőccsönöz, föld, zód, tőt, föld 'föld', kő 'kell'; küd. űnyi; tūt ~ tilt, szīva ~ szīlvā* stb. Az *a* és az *e + l* hangkapcsolatnak több variációja él, s leginkább ezekben szokott előfordulni a pótlónyújtásos félhosszú *ā* és *ē* (az *el-* igeikötőben és az *al-* szóeleji hangcsoportban): *ēlvāg ~ ēlvāg ~ ēvāg, ēlszālād ~ észālād ~ észālād; ālkunnyi ~ ālkunnyi ~ ākunnyi*. Az eszközhatározói *-val, -vel* rag megfelelőit az alaktani sajátságok között tárgyalom. 3. Toldalékokban, legyen az névszó- vagy igeképző, *-ēl, -ēly > -öl > -ű; -ol > -ó; -ol > ó > -ū; -öl > -ō, -öl > -ō > ū* változást találunk, pl.: *ēbidūtek, fātengū (fātengelū); mozdótāk, fordótāk, tánótāk, gondótāk; passzūt 'passzolt, illett', srótūnyi 'darálni', kápcsūvā, pucūva, fātūyū 'fátyol', pörzsūtāk, pörküttet 'pörkölt', dörzsūtāk; az utóbbi változatoknál nagyon gyakori a kettős alak: romótāk ~ romūtāk, kóstótāk ~ kóstūtāk, lemörzsōva ~ lemörzsūva, pörzsōve ~ pörzsūve* stb. A két eredmény minden kétséget kizáróan más-más fejlődési stádiumot tükröz, az *-ol > -ó > -ű* változás régebbi lehet, az *-ol > -ó* fejlődés újabb.

Az *l*-ezés eléggé általános, de egyre jobban tért hódít a *j*-zés: *müllen, hēl, tūszhel, mellik, szērdaheliek; pōjvā, osztā, iijenkor*. Természetes, hogy itt is gyakori a kettős alak, mint: *kēsel ~ kēsej, sarogla ~ saragja (~ saregja)*. Az *-lj-* mássalhangzócsoportot mindig *-jj-*-nek ejtik: *utōjjārá, ēgyātājān, vākūjjon mēg, tejjesen ~ tejjessen, bēlocsūjjāk, darājjāk, qrujjā* és így tovább. Az *ly* mássalhangzó eredeti ejtése már ritka, de huzamosabb beszélgetés közben, nagyobb témakör előadásakor fel-felbukkan: *telyi, mellyik ~ mellik ~ mejjik*.

A mássalhangzócsoportok hasonulására bőven lehet hallani példákat a község nyelvjárásában, leggyakoribb esetei mégis ezek:

dl > ll: pālqās; nl > ll: ēgyellō; rl > ll: hūsōllō;

dn > nn: márānnak, annīk ~ adnak, tunnyi, ālkunnyi ~ ākunnyi, rákonnyi;

lr, lyr > *rr* : *bárrú, Szèrdáhèrre* ; *rny* > *rr* : *lèptírre, párkár-ra, døbörre* ;
ls > *ss* : *hátussó, fössó, tússó*.

Ez utóbbi alakok kialakulását azonban inkább ebben a fejlődési vonalban látom: *-ul, -öl* > *ú, -ő* + az intervokális *s* ikerítődése. Indokolásul talán elég annyit megemlíteni, hogy az *l* kiesése és az intervokális mássalhangzó megnyúlása sokkal erősebben érvényesülő jelenség, mint általában a mássalhangzóhasonulás *s* közte az *ls* > *ss* változás (vö. *első* > *ēső*).

A *t, d, n, l* palatalizációja inkább a dunántúli nyelvjárási állapotot őrzi, mint a palócot. Példák rá: *mostányi, lènnyi, gyúrnyi, fognyi* ; *kötyi, sütyi, vetyi* ; *másogyik, ágyig, nyódögé, fonyott*. Ellenben: *testit, szükségletire, negyedike, teli ~ telyi, szedik, mekfejtik, hétig, bétit* stb.

3. Alaktani sajátságok

Már több példán láttuk, hogy a főnévi igenév képzője *-nyi* és *-nya*, vagyis: *bészönyt, leforráznyi, éltènnyi, élvènnyi, vigyáznyi, hásznányi, mènnyi, annyi* 'adni', *ráknyi, csindtányi* ; *hánya, innya* stb.

A határozóragok végmássalhangzója rendszerint kiesik — olykor nyom nélkül, máskor pótlónyújtást, sőt még zártabbá válást is előidézőve — különösen ezekben az esetekben:

-hoz, -hez, -höz > *-ho, -he, -hö* : *asztálho, hászho, fáho* ; *ezérhe, héthe, ehe* ; *vesszőhő, kændőhő, ökörhő, körömhő* stb.

-nál, -nél > *-ná (-nq)*, *-né* : *mosóná, családná, udvárna* ; *csehekne, kézne, vízne, ébténe* stb.

-ból, -ből > *-bú, -bű* : *vászbú, fábú, uccábú* ; *megyébű, ébbű, ijenbű* stb.

-tól, -től > *-tű, -tű* : *kocsitű, várostű, mástű* ; *sörtű, kenyértű, főttű* 'földtől', *gyerektű, csirkétű* stb.

-ról, -ről > *-rű, -rű* : *jobb-rű, bárrű ~ bálrű, lórű* ; *közelebrű, téjrű, fűrű, rítrű* stb.

-val, -vel > *-vo(l) ~ -vq* > *-vő* > *-vű, -vè* : *szóvol ~ szóvó, apámmq, ávvq, zsuppá* ; *házző, náddő* ; *fávű, lábbű* ; *vízzè, fillerrè, vesszővè, lépédvè* stb.

Az említett alakváltozatok szerintem nem minden esetben ugyanannak a fejlődési sornak az eredményei, hanem több egymásra ható s hosszabb-rövidebb fejlődési iránynak soraiból jöttek létre. Minden bizonnyal érvényesült a *-val* > *-vol* > *-vő* > *-vű* fejlődési sor, vagyis a szótag magánhangzója az *l* hatása alatt legelőször egy teljes fokkal zártabbá vált, mint az *alma* > *óma, szalma* > *szóma, almárium* > *ómárium* szavakban — egyébként az *-al* > *-ol* (> *-ő*) változásra más helyzetben csak igen gyéren akad példa —, mert ma produktívabb nála az *-al* > *-ā*, (*-al* > *-āl*) tendencia (vö. *asztal* > *asztā, kazal* > *kazā, ālmā* > *ālmā* stb.); ezután az *l* kiesése következett be, ami pótlónyúlást vont maga után; az *-ol* > *-ó* (*-ō*) változás nagyon is gyakori a község nyelvjárásában (vö. *dolgozik* ~ *dógózik, kóstolták* > *kóstóták ~ kóstúták, lábbal* > *lábbó ~ lábbű*, s végül a szótag *ó* magánhangzója zártabb lett. A zártabbá válási tendencia erősen érvényesülő tényező ma is. E két fejlődési sor szoros összefüggése és kemény harca mellett szólnak számtalan *hányágótá ~ hányágútá, patkóták ~ patkúták*-féle kettős alakok. Nagyobb teret hódított magának az utóbbi változat. Az esetek kisebb számában csak *-val* > *-vq* változás ment végbe. Reálisan nézve a példákat, számolnunk kell (*-val* >) *-vol* > *-vű* alakulással is, hiszen az *-ol* (*-oly*), *-öl* (*-öly*) verbum- és nomenképzőnek zömmel *-u* felel meg más helyzetben is, pl. *locsúva, fátýű, morzsúva, lèromúták, fordúták* ; *pörkű* stb.

Harmadik személyben a birtokos személyrag *-e*, ritkábban *-i*, de toldalék előtt zömmel *-i*, például: *fèje, keze, ölege van* ; *tènyere ~ tényerit, nedve ~ nedvit, teteje ~ tétéjin, tőgye ~ tőgyit* ; *teli, földelit* stb.

A 3. személyű személyes névmás határozós alakjai leginkább hosszabb változatban szerepelnek: *mellette, nekije, beléje, hozzája*.

A mozzanatos igék egy része ikes alakban divik, például: *meglobbanik* 'meggyullad', *mekcsëppenik* 'elcseppen, lecseppen'.

A határozott névelő használatában megfigyelhető, hogy leginkább használják mindkét alakot: *a kálápáccsá, az övé*, de egyáltalán nem tartozik a ritkaságok közé a rövidebb alak használata magánhangzóval kezdődő szó előtt sem, mint: *á ökröt, á is vót, á én koromba; ábbá rákták á edint; kedvezett á idő; elmént á ünnepsígre; á ódalán láttom; ugyanábbá á alágba; gyűtt á öcsém; sőt, teljesen is elmarad, s rendszeresen akkor, ha általános alanyként az ember áll a mondatban: De bór ócsó vót. Mút cse időgbe másképp csinálták. Embër ázq vót, hogy legyen. Vót embërnek vágy lová, vagy ökre. Tavásszá keszte embër etetni. Szoktá embër szécskázni. Behorta embër a udvára. Nem szokott a sár mingyár emberre (nem fröccsent). Amit lehetett, eltette embër. Esziraktá embër a kocsi. Mëkforgatta embër a színdt. Rígi időbe embër maga gyúrta be á pöjvát. Kinyomkítá embër á káposztát. — Meg kell jegyeznünk, hogy a mutató névmás is előfordul z nélküli formában: Csakhogy á ige náty szokás vót. E is montá nekem. A is vót ott. A is vizeszte á bört. Ehe a hászho mént.*

A *köt, vet, süt, tör* igék múlt ideje kötőhangzóval használatos, tehát: *kikötötte, vetettek, sütötte, törött*. Ugyanígy: *ivott, sőt: öllött 'ölt'*.

Megvan a *kü ~ kőbe, lú ~ lovak* kettős tőalak.

4. A község szókincséből csak néhány szót ragadok most ki jellemzőképpen. *abakása* 'hurkalében főzött kása — levesnek'. — *Vírit belekeverték a abakászába, hogy bárnűjjon meg*. *borsoskácsikó* 'mézeskalács-csikó'. — *Fijúnák borsoskácsikót vettek vásárfijának. Borsoskának hítták. csikmák* 'metélt'. — *Egy naty tá csikmákat fősztek. csikmákszűrű* 'tésztaszedő kanál'. — *Csikmákszűrűnek monták, csak fábú vót. ényes* 'egyenletessé tesz'. — *Ényestik a földet éty kicsint egyenesre a télkén. fújott kása* 'tejjel, cukorral, tojással elkevert főtt kása' (kisütve, formába öntve lakodalmi étel; speciális „kuglóf”). — *Esküvőre fűjot kását készítettek. L. mekfűt. hegyibe* 'rá, tetejére'. — *Hegyiibe öntöttek éty kizs zsírt a töpörtyűre. hembörgő* 'henger' (mezőgazdasági talajművelő eszköz). — *Hembörgővő, boronává stímtották el a szántást. hürkatóttó*. — *Vót hürkatóttó, ábbá nyomkáták a kását. káposztameccó* 'káposztavágó, -gyalu'. — *Vót ojan káposztameccó, ávvá aprították fő a káposztát. mák-kóro* 'kukoricaszár'. — *Ha nem vót szína, attünk a marhának mák-kórót. mekfűt* 'kifűt, kihevít'. — *Mekfűtöttük a kemencét, úty sütöttük a fűjot kását.*

megnyílal 'elevenbe veri a szöget (patkoláskor)'. — *Megnyílalta, mikor belemént a elevenbe a szög.* *mór* 'vályog, nyerstégla'. — *Mórbú vót a rákot spórhel. Mórnak híjják, ki va vevte, mind á téglá.* *mórvető* — 'vályogvető'. — *Mórvető cigányok szokták vetni a mórt.* *pipá* 'ló orrára húzott fék'. — *Tettünk orrárg pipát.* *pufá* 'ver, ütöget'. — *A kerékre rátettük a síhúzó vasakat, egy mők pufáta jobrubarrú.* *síhúzó vas* 'sínfogó, ráfhúzó'. — *Síhúzó vasak, ávvá húzzák fő a ráfot.* *sübër* 'kocsigát, saroglya'. *Fötészí az embër a sübért. Kocsin vót sübër.* *sűrű kóro* 'takarmányesalamádé'. — *Tavasszá vetettünk sűrű csálámqdet, ászí etettük.* *szögle* 'szöglet, sarok'. — *A szobáq mindig a szöglebe(!) vót á ásztal.* *szëm* 'bimbó'. — *Csëce szëmibe beszúrták a szómaszálát, autq fójútták a tehén tógyit. takárt* 'töltött káposzta'. — *Ábbú — a fejes káposztábú — takártot csinátunk. táska* 'túróval, lekvárral töltött, főtt tészta (derelyeféle)'. — *Nagyq szerettük a nápek a táskát.* *topó* — 'kocsihágcsó'. — *A koci ódalán*

der^ekon van a topó.

tömőfa 'faeszköz, mellyel a káposztát eső-mőszlik össze a hordóban (eltevésekor)'.

— *Nem lábbú, hanem tömjárvú nyomkáták a káposztát a hordóba.*

vájló ~ vājló 'szakajtó'. — *A téstát vājlóba*

tették, hoty kejjen mēg.

vakárt vessző 'héjtalanított vessző (kosár-fonáshoz)'. — *Vakárt vesszőnek monták, hoty fejír vót.*

záp 'kocsioldalfog'. — *A kocsi oldalábq zápok vunuk.*

Ezek előrebocsátása után lássuk az egyik tüzetesebben megvizsgált nyelvjárási jelenséget, az *á* utáni *g*-zást. Ismert dolog, hogy a Csallóközben széles területen megvan az *á*—*a* > *á*—*g* változás, sőt *á* előtti helyzetben is találkozunk vele. Az e területről közölt rövid és hézagos közlések alapján könnyen azt hihetnénk, hogy a függő *g*-zás az említett tájegység községeiben általános és egységesen jelentkező tendencia. Az alaposabb és több szomszédos községben végzett gyűjtés azonban nagyon is óvatosságra int az ilyen tanulság levonásában. Igaz, hogy jellemzője a csallóközi nyelvjárásnak, de más a realizálódása a délibb fekvésű, a Dunántúlhoz közelebb eső községeiben, mint a peremkerületeken észak—déleleti irányban, sőt más képet kapunk mai állapotáról akkor is, ha nemzedékenként vizsgáljuk meglétét. Amadékarcsán az asszociatív *g*-zás ezekben a helyzetekben dívik. (Lásd a köv. oldalon!)

Ellenpéldák nincsenek mindenütt felsorolva; eddigi gyűjtéseimből nem tudok mindenütt idézni, de számolni kell velük. Tudatosan mellőztem a *fákat, tortákat* alakok tárgyragja előtti *a* > *o* változást, mert ez nem függ össze az előző szótag hosszú *á*-jával, ez teljesen független attól ugyanúgy, mint a palócban. Egyébként zártabb a kötőhangzó ilyenkor a magas hangrendű szavakban is: *lecekēt, vizekēt, tehenekēt* stb.

Bár táblázatban jól lehet szemléltetni és összefoglalni a függő *g*-zás eseteit, megvan az a hátránya, hogy általánosítva látjuk benne a jelenséget, nem tűnik ki belőle, melyik helyzetben a legproduktívabb, hol mutatkozik nagyobb mértékű ingadozás, s milyen helyzetben van kiveszőben. Rövidre fogva ezekkel egészítem ki a táblázatot: ez az asszociatív *g*-zás legerősebben tartja magát a *-ban* határozóragban. Alig lehet hallani egy-két példát, ahol nem következik be az *a* > *g* változás, akár köznevekről, akár tulajdonnevekről van szó. De így van ez a többi csallóközi *g*-zó községben is. Utána a *-ra, -nak* ragokban és a ható ige képzőjében ejtik legkövetkezetesebben, valamint a birtokos személyragok és az *-s* melléknévképző előtt (*lábqm, lábqd, lábqtok; hájqs*). Ingadozik a használat a határozói igenév (*hánrya ~ hánryg*) és a műveltető ige képzőjében (*csinátat ~ csinátqt*), továbbá a feltételes módban (*várna ~ várng*). Az infinitívusz *-ni* végződése előtti helyzetben esetenként szorul megvizsgálásra, mert a kötőhangzós alak mellett legalább annyira elterjedt a kötőhangzó nélküli forma (*bántqnyyi ~ bántnyyi, áldnyyi ~ áldqnyyi*). A múlt idejű igealakok személyragjai előtt ma már észrevehetően többségben vannak a köznyelvi alakok (*váktam ~ váktqm, vákta ~ váktqd, vákta ~ váktq, váktak ~ váktqk*). A kicsinyítő *-ka, -cska* képzős származékok összehasonlíthatatlanul népszerűbbek például Pered és Deáki környékén, mint itt a községben, ebből következőleg *g*-zó variánsra is kevesebb példát lehet gyűjteni. A ritkább használatú és a „szájba adott” példákat köznyelvi formában ejtik. Összegezősképpen elmondhatjuk, hogy Amadékarcsán ma is elterjedt, élő jelenség az *á* utáni *g*-zás; használatában egyes esetekben jelentős ingadozás tapasztalható. Hosszú *á*-t megelőző helyzetben egyáltalán nincs *g*-zás, ilyenkor *a*-ba hajló nyílt *á*-t találunk néhány esetben: *rákás, bāglábq*, egyébként változatlanul megmarad, az *a*: *találqt, rakták, kalapács, anyánk, ódalát, kalács, takarmány, apám, kaszállás, guncát-babák, csalamádé* stb.

Több alkalommal megfigyelhettük, hogy a község nyelvjárása igen gazdag változatokban, hogy a palóc nyelvjárásnak még mindig mély nyomai vannak benne, akár hangtanát, akár alaktanát vagy éppen szókincsét vizsgáltuk. Természetes, hogy az ilyen nyelvjárás tanulmányozása sokkal bonyolultabb feladat, mint az aránylag egységesebb

tőszóban	sárgg, állgm, kácsg, hálq, drágg, szárgz, mámg; de: száradás, kavicsbánya, elfárad, apa stb.
összetett szóban	vösláb, háasztortás, vasárngp; de: tápanyag, ládafia, násznagynak stb.
névszó- képzőkben	-at > qt: ruházqt, alázqt, gyalázqt, halásztqt, taládt -ka > kg, -cska > -cskg: fácskg, árvácskg, lánkg, sztnácskg stb. -tlan, -atlan > -tlgn, -gtlan: kollátlgn, várgtlan, számtglan, házgtlan -va > -vg; ávg 'állva', szántvg, járvg, mártvg -asz > -osz: támoszködik, válpsz
igeképzők- ben	-at, -tat > -qt, -tgt (műveltető igeképző): kivágtt, ásgt, várgt, járgt; de: csinátgt ~ csinátat, ásztgt ~ ásztat, hánygt ~ hányat stb. -aszt > -qsz; járqszt, támqszt -hat > -hgt (ható igeképző): láthgt, áhgt 'állhat', csináhgt, mászhgt, várhgt -lal > -lql (igeképző): fájql; s hasonlóan: árqlmik, hárqlmik stb.
ragokban	-ban, -ba > -bg: hajdanábg, pogáccsábg, szobábg, várbg, járázsbg, kocsmábg, Dunábg, republikábg; de: kazāba, báglāba, kaszārnnyāba, kárba stb. -nak > ngk: sárngk, csézángk, fángk, családngk, fijángk, ácsngk -ra > -rg: lábrg, válrg, gyertyárg, bánatárg, barnárg; de: hásznāra, kockára, napjára, ujjára, nyárra, párkár-ra stb. -a, -ja > -g, -jg (birt. személyrag): ágyg, vállg, hátg, nálg, lakásg, almájpg, ruhájpg, vágyg, fájg; de: hozzája, lányja, fájja, kára ~ kárg stb. -val > vg: gyertyávg ~ gyertyávó ~ gyertyávú, kalbásszol ~ kalbász- szg ~ kalbászó stb. -nak > ngk (igei személyrag többes 3. sz.): ráznkg, várngk, kaszángk, látngk, ángk 'állnak' -a, -ja > -g, -jg (tárgy. ragozású igei személyrag egyes 3. sz.): lássg, láttyg, ássg, másszg; láttg, vártg, hánytg; de: nyomkáta, vákta, talicskászta, rákta -(t)ak > -(t)gk (múlt idő többes 3. sz.): jártgk, láttgk, csinátgk, halásztgk, kapátgk stb.
jelekben	-na > -ng (feltét. módban): ásnq, másznq, járnq, csinánq stb. -a, -ja > -g, -jg (felszól. módban): hánnyg ki, zárjg be, várjg meg, csinájjg meg stb.
kötőhangzói szerepben	-s melléknévképző előtt: kádqs, lábqs, hájqs, szárnys, májqs ~ május -d igeképző előtt: szárgd, támqd stb. -l igeképző előtt: nádql, házql stb. -t tárgyrag előtt: lábgt, nádgt, vászngt, hármgt, házgt -k többesjel előtt: nyájkg, házkg, várkg, lábkg stb.

kötőhangzói
szerepben

-ni főnévi igenév képzője előtt: *hántgnyi, bántgnyi ~ bántnyi, ártgnyi, mártgnyi*
-m, -d birt. személyragok előtt: *hátgm, hátgd; hátgtok; nálgm, náldg, náltok* stb.
a 2. sz. tárgyra mutató -lak elembe: *látlgk, vállgk 'várlak', kíválggk* stb.

nyelvjárás vizsgálása. Tapasztalataim szerint az ilyen nyelvjárás kutatásakor legcélszerűbb így eljárni: Az egyes jelenségekhez tartozó példákat szinte külön-külön, gondos kérdezéssel kell megismerni, s még ilyenkor is nagyon ajánlatos, hogy ugyanazt a szót többször, jó néhány összefüggésben hallja a gyűjtő, mert csak így győződhet meg az alakváltozatok használati gyakoriságáról és produktivitásáról. A beszélgetést úgy kell irányítani, hogy minél összefüggőbben, hosszabb ideig, nagyobb és átéltebb témáról beszéljen az alany. Ezzel leginkább elérhető, hogy megbízható következtetésekre jusson a gyűjtő a variánsok harcának lefolyásáról, az egyik vagy másik nyelvjárási alak időbeli, relatív produktivitásáról. E módszerrel sikerült megtudnom, hogy korábban még nagyobb mennyiségben éltek itt palóc nyelvjárási sajátságok. Kitűnt például, hogy régebben eredeti helyzetben is ismerték a hosszú nyílt *ē* hangot, mert az idősebb egyikének-másikának kiejtésében *hēt, tēlēn, kēt, kōvēr* hangzott; hasonlatlanul megvolt a -val, -vel határozórag: *rēgvēl (~ rēggē ~ rōggē), lábval; elterjedtebb volt az ē-zés: ērdeklődik, mindég, ēfēkor, dēbe; az l-zés megelőzte a j-zést: fātēngelū (tengély > tengölly > tengöl; tengölly ~ tengejū), a meg igeikötő végmássalhangzója hasonult az utána következő szó kezdőmássalhangzójához: mēmmona, mēllāta; sokkal használtabb volt az az határozott névelő és mutató névmás z nélküli alakja; a névszók rövid végmagánhangzója nem nyúlt meg toldalékok előtt sem: szēgleben, formājā, sápkājā. A tárgyas ragozás és a felszólító mód egyes és többes 3. sz.-ben az -ūt végű igeéknél általános volt a *kifordījā, kifordījājk* alak stb. stb.*

Ez az eljárás némileg ahhoz is hozzásegít, hogy elhatárolhassuk az urbanizmusokat a nyelvjárási alakoktól, a köznyelvi beütéseket a község eredeti formáitól: *földel ~ földel, tele ~ teli ~ telyi, májas ~ májos ~ május* (hurka), *hosszú ~ hosszú, jöttek ~ gyöttek ~ gyüttek*.

Ugyanarról a témáról más-más alkalommal több alannyal beszélgessünk, hogy felszínre kerüljenek teljes számban a variánsok, hiszen ezek külön szint jelentenek a nyelvjárásban: *kēsēj ~ kēsēj ~ kēsēl ~ kesely > kēsē; azon ~ azg ~ azo; fūlre ~ fūlre ~ fūlire; ebéd ~ ēbéd ~ ebíd; fārkával ~ fārkāvāl ~ farkával ~ farkāvā ~ farkāv ~ farkávū; kō ~ kell; szolgāl ~ szōgā; árōta ~ árūta* stb.

Szerfölött hasznos magnetofonfelvételeket készíteni, amelyeken koncentrálva, nyugodtabb körülmények között tanulmányozhatjuk tovább a vizsgált nyelvjárást, amelyeken bármikor ellenőrizhetjük feljegyzéseinket, amelyekről szükség szerint kiegészíthetjük adattárunkat, s amelyek felbecsülhetetlen értékűek alaktani, főleg pedig mondat-tani megfigyelések gyűjtéséhez. Csak terjedelmesebb és sokrétű anyag alapján lehet az ilyen nyelvjárást jellemezni és sajátságait rögzíteni. Az analógiás következtetés enélkül leegyszerűsített és hamis nyelvjárási kép megrajzolására vezet, elsikkasztja a töméredek árnyalatot, és eltúlozhatja a palóc vagy a dunántúli elemek szerepét a község nyelvjárásában. Jelenségeinek megértéséhez és rendszerezéséhez elengedhetetlenül vizsgálni kell a korábbi, a 30–60 évvel korábbi állapotot is.

Kovács István

Néhány népies állatnév történetéhez

Erdei disznó. Egy zentai szólás így hangzik: *szalad, mint egy erdei disznó* (Nyr. 37 : 41). A MTsz. nem közli ezt a szót, így ez a szólás a vaddisznónak régi nevét őrizte meg. Az OklSz. 1518-ból közöl rá adatot: *Erdey diznonak* nyged reze. Megvan már a Gyöngyösi Szótártörredékben: Aper: porcus syluester: *Erdey dysno: wad hym: vad kan.* Capros grece: aput Latinos significat aprum: *erdey hym: uel erdey Dysno.* Erdei kannak is mondták: *Erdei kan* (DöbrK. NySz.). *Eg' erdei kan* (1545. OklSz.). Aper — *Herdei kan* (Murmeliuss 495). Aper — *Vad kan, erdei kan* (Szikszai Fabricius). *Erdey kan* — aper, *kys Erdey kan* — aperculus (Brassói Sztör.). Hívták egyszerűen erdei-nek is: Aper: *Vad disznó, Erdei* (PP.). Adduxerunt unum *erdey* ad coquinam (1529. OklSz., ahol még több adat is van, azonkívül a NySz.-ban és a Szakácstudományban). Egy 1670-ből való likavai összeírásban *bakonyi*-nak nevezik: Apri vulgo *Bakonyi* (MNY. 2 : 223). Az OklSz. közöl még *erdei süldő*-t is 1587-ből.

Maca. A vágó durbincs (*Acerina cernua*) hal neve Csongrádon *maca*, Szentesen *taknyos maca*. Egyik német neve *Rotzkater*, vagyis 'taknyos kandúr', s mint kimutattam (Nyr. 62 : 109), a *maca* is azt jelenti: 'macska'. Fajszon a *maca* hernyót is jelent, s valóban a nagy, szőrös, fán élő fekete hernyót az egész Palócságban, Kiskunhalason, a Nagykunságban, Torontálvásárhelyen (MTsz., MNY. 7 : 43, Radványi: Ipolyszalkai nyelvj.) *papmacská*-nak, Komáromban (saj. föl.), Érsekújváron *pókmacská*-nak hívják (MTsz.). Nyitra vidékén nemcsak *papmacska*, hanem *papmaca* is (Nyr. 28 : 497), a Nyitra megyei Menyhén szintén *papmaca* (3 : 464), Lajoson pedig *szőrös papmacá* (43 : 142). A *maca* eredeti jelentése tehát nem lehetett más, mint 'macska', s a CzF. szerint a kicsinyítő képzős *macus*, *macuska*, *cicuska-macuska* valóban 'cicuska, kis cica'. A Bihar megyei Tárkányban *macuka* 'kis macska' (MNY. 11 : 91). Hasonlóképpen népnyelvi közleményekben, például egy népmesében: „Magad vagy itt *cicám-macám*?” (Pest megye Tápiószéle, Nyr. 18 : 427), közmondásban: „*Cicának macája*, kutyának éb-atyafisága” (Tolna m.), Szabolesi Bence szíves értesítése szerint egy népdalban is, melyet Kodály Zoltán jegyzett föl Balatonlellén: „Szégyen a *cicának*, szégyen a *macának*, Hogy nem fogott egeret az ő kis fiának.” *Cicukának macuka fia*: hitvány jószágnek fajtája is az (Nagykunság. 2 : 274); gyermekversben: *cicukám-macukám* (Rimaszombat); *cickaj, mackaj* (uo.) (Nyr. 12 : 190 vö. *cická* Nógrád m. Tolmács); *cicurkám-macurkám* (Orosháza). A *maca* szláv jövevény a magyarban, vö. bolgár *máca* 'Katze', *mac* 'Lockruf für Katzen', *macán* 'Kater'; szerb-horvát *máca* hypokor. 'Kätzchen', *macast* 'katzenfarbig'; szlovén *macka* 'Katze, Anker', *máca* 'Kätzchen (botanisch)'; cseh *macek* 'Kater' (Berneker). A szlovén *máca* tehát azt is jelenti: 'barka', mint a magyar *cica-maca* (Somogy m. MTsz., Szigetvár vid. MNY. 27 : 76), *cice-maca* (Vas, Zala, Veszprém m.) 'barka, fűzfa v. rekettye barkája' (MTsz.); gyermekjátékban: *cice-mice* 'cica' Szolnok-Doboka m. (Domokod Nyr. 9 : 429), *cicamacafa* 'kecskefűz, Salix caprea' (Vas m. Nyr. 29 : 540, Sopron m.), *cicamacaca-ág* 'barkás ág' (Zala m. 17 : 272; *macóka* 'rekettyefa barkája' (Göcsej MTsz.). Egy növénynévben is kétségkívül

'macska, cica' jelentése van. A lóhere (*Trifolium arvense*) herehura-fű egyik népies neve *mácafű* (talán *macafű*), más nevei pedig: *macskahere, cicahere, cicafarka* (Jávorka: Magyar Flóra). De Udvarhely m.-ben a *macska* is jelent barkát (MNY. 14 : 42), éppígy a *cica, cicus, cicuska, cica-berke* (MTsz. EtSz.), *cicabarka* (Rimaszombat, Nyr. 6 : 83), *cicabere* (Tolna m. Sárköz, MNY. 6 : 277); *picus, picuska* 'cica, cicus, cicuska' és 'barka, kül. fűzfabarka' (MTsz., Nyr. 43 : 447, Sófalyv, Ad. a magyardécei nyelvjáráshoz. A Szolnok-Doboka m.-i ir. stb. társ. évk. 3 : 21). A németben *Kätzchen, Blüten-, Palmkätzchen* 'barka', a csehben *koťe, koťa'tko* 'junge Katze', *kőcka* 'Katze', *koťata, kőcičky*. Pl. 'Kätzchen an Bäumen'. A szláv *máca* azonos a szerb-horvát *Máca* női névvel, mely a *Mária* becézője, mint az újfelnémetben *Miez, Míeze* 'Mariechen u. Katze' (Miklosich, Berneker). A magyar *maca* 'szerető' jelentése (Vas m. Kecskemét MTsz.) nyilván ennek az átvétele (Miklosich Nyr. 11 : 318, Balassa 16 : 20, Simonyi—Marianovics 46 : 273). A szót e jelentésben Baróti Szabó szótároztta először: *Matza, Matzája*: 'szeretője, ágyassa valakinek' (1792.), de a NySz. már Geleji Katonából idézi. Vö. *kata* 'szerető' (Szeged), *böske, böske* 'ua.' Torontál m. Szaján (MTsz.). A magyar *macska* szláv megfelelői (bolgár *mačka, szerb-horvát mačka* 'Katze, Anker', szlovák *mačka* 'Katze') szintén a *Mária* név becézői. A magyar *macska* 'horgony, vasmacska' jelentésben a Balaton mellett és Baján használatos (vö. még: óbolgár *koťka* 'Anker', egyh. szl. *koťka* 'Katze', *koťka železnaja* 'Anker', lengyel *koť* 'Kater, Anker', litván *kātas, kātinās* 'Kater u. Anker' (Berneker); vö. *katka* 'vasmacska alakba kötött négy nagyobb horog, amellyel a halász a fenékes horgokat a víz fenékén megkeresi és fölszedi' (Szeged MTsz.). A magyar *katka* Tolnai szerint a *Kati, Kata* névvel függ össze (MNY. 1 : 461), Munkácsi szerint pedig török eredetű (Ethn. 4 : 274), de Gombocz is a szláv eredet mellett tanúskodik (MNY. 3 : 252). A *picus, picuska, pēcus, pēszus* 'cica, barka', *pēcuka, pēzi, pēzika* 'cica' nézetem szerint azonos a *micus, mēcus* 'cicus, cica' (Székelyföld) szóval, amely magyar kicsinyítője a német *Miez, Míeze* 'Mariechen u. Katze' szónak (vö. még *micigő* 'fűzfa virága' Udvarhely m.). A hangviszonyra nézve vö. *micc, mec* ~ *picc*, pl. *egy micre (picre)* 'egy szempillantás alatt' (Székelyföld); ebben a *picben* 'ebben a pillanatban' (Szatmár m. MTsz.). Lehetségesnek tartom, hogy a *cice-mice* ikerszó (ebben a gyermekversben: „*Cice-mice, mit fogtál? Egeret.*” Szolnok-Doboka m. 9 : 429, Erdély 17 : 226, a MTsz. csak az utóbbit idézi) második tagja nem a *maca*, hanem éppen a német *Miez, Míeze*. Ezt az is valószínűvé teszi, hogy a kicsinyítő képzős *micus* és *picus* (vö. még *pēcēs* 'macska' Gyergyó 43 : 333) és többi változatai mind erdélyi tájszók. Egy másik gyermekjátékban: *Cica, mica, melyik szemed fáj?* Ennek változata: *Cica, maca* melyik szemed fáj? (Kecskemét, Ballószeg, Kiss Áron: M. Gyermekjátékgyűjt. 61). De van a macskának a magyarban függetlenül keletkezett tréfás neve, amelyben a *Mariska* név van: *görözdön futó Máriska* (Udvarhely m. 9 : 235), ami tulajdonképpen azt jelenti: 'a háztető gerincén futó Mariska'.

A menyét egy népies neve. Csík megyében Horger följegyzése szerint egy menyét-félének a neve: *szépasszony* (MTsz.). Kár, hogy erre a rendkívül érdekes névre csak ez az egy adatunk van, mert hasonló neve a menyétnek több európai nyelvben ismeretes, s egy régi, s nagyon elterjedt mesével van kapcsolatban, mely szerint a menyét szép fiatal asszonnyá változik. A menyétben a néphit szerint démoni tulajdonságok rejlenek, ezért nem merték nevét kiejteni, hanem szépecskének, asszonykának, menyecskének hívják. A dán *den kjønne* jelentése tulajdonképpen 'szép', breton *kaerelle* neve a *kaer* 'szép' szóval függ össze, olasz *donnola* neve a *donna* kicsinyítője, a spanyol *comadreja* tkp. azt jelenti: 'komaasszony', az egyházi szláv *nevěstka* menyéten kívül menyasszonyt és menyecskét jelent, a törökben *güldñzik* jelentése 'menyét' és 'menyasszony', alapszava *gālin* 'menyasszony, menyecske, meny' (Radloff), egy német nyelvjárásban, a gottscchei kucsébereknél a menyét neve *praitete*, vagyis *Bräutele* 'menyasszony'. A cigány nyelvben a menyasszonynak és a nyestnek a neve *borí* (Budenz, Patrubány, Simonyi, Nyr. 36 :

279—80, 47 : 243, Schrader, Reallexikon der indogerm. Altertumskunde 1901, amely szerint a francia *belette* 'menyét' a latin *bellus* 'csinos, helyes, kedves, takaros', a görög *γαλέη* 'Wiesel, Marder', a *γαλέως* 'Schwägerin, Mannesschwester' latin *glos, -ris* 'ua.' szóval tartozik össze, de az első Gamillscheg: Ethym. Wbuch der fr. Spr. Heidelberg, 1928., az utóbbit Walde—Pokorny Vergl. Wbuch der idg. Spr. Berlin—Leipzig 1930. nem fogadja el). Ezek szerint a magyar *menyét*-nek is valószínű a *meny* szóval való kapcsolata, melynek a régi nyelvből 'menyasszony' jelentése is kimutatható (Beke: Nyr. 43 : 230). Ismeretes, hogy a menyétet a Dunántúl nagy részében, különösen délen és nyugaton *menyétasszony*-nak hívják (*mënyétasszony* Zala m. Szepezd Nyr. 17 : 236, *mënyétasszon* Balatonfelvid. NyFüz. 40 : 36, 63, Göcsej Nagylengyel Nyr. 7 : 86, *mönyétasszon* Somogy m. Csurgó 26 : 546, más változatai: *mënyetasszony* Vas m. Hegyhát MNy. 18 : 56, *mënyetasszon* Zala m. Hetés MTsz.). Feltűnő a Zala m. Szentgyörgyvölgyében ejtett *mönyedasszon* változata (Nyr. 2 : 280), melynek -d-jét kicsinyítő képzőnek tekintik, s Csíkszentdomokoson is ejtenek *megyet* mellett *megyed*-et (Nyr. 32 : 328; az *ny > gy* hangváltozásra vö. a *mogyoró* régi *monyoró* alakját). A Besztercei Szójegyzék eredetijében is *menied* olvasható (NyK. 23 : 234; de a Schlägli Szójegyzékben *meneth* 1672 és *menet* 1723). A *mënyet* alak a Székelyföldről, Háromszékből van följegyezve (MTsz. TMNy. 302, ahol Kazinczyból is van idézet). Ennek kicsinyítője a *menetke* (Abaúj m. Nyr. 33 : 23, Zemplén m. Szürnyeg 279, ahol az evet is *evetke*, Beregszász 25 : 192, Szabolcs m. Viss MNy. 25 : 238, már Tompánál Nyr. 8 : 109). A rendes *menyét*-nek is van ilyen alakja: *mënyétke* (Bácsadorján MNy. 7 : 238), *mënétké* (Zenta Nyr. 38 : 430). A menyétfélék neveit régen gyakran használták nőnevekül. Így érdekes, hogy egy 1394-i oklevélben együtt fordul elő: Dominas *Zypazzan* et *Heulgazzon* (NyK. 25 : 163). Ismeretes, hogy a *hölgy* szó is jelentett a régi magyar nyelvben menyétet, az OklSz. 1324-ből idézi e jelentésére az első adatot helynévben, s 1511-ből köznévben.

A menyétnek és a menyasszonynak régi kapcsolatára utal egy Talabor vidéki rutén lakodalmi népszokás. Mikor a nászközönség a menyasszonyi házhoz érkezik, a menyasszony elrejtőzik. A násznagy előadja, hogy egy ritka szép menyétnek (*kunica*) nyomán ideértek, s fölhívják őket, hogy ne rejtgezzék előlük a nemes vadat, hanem adják *elő*, mert különben kiküldetik a házat. A „nemes vadat, a menyétet” aztán a menyasszony képében sok ügyel-bajjal s furfangosan támasztott akadályok legyőzésével fölkuatják és elővezetik (Munkácsi: Menyét mint a menyasszony jelképe. Ethn. 11 : 45).

Muci. Arany Rozgonyinéja csalogatja csemegével *Muci* paripáját. CzF. szerint a *muci* kedveskedő szólítás, a kisdedeket hívó szó, a. m. 'kicsi, kedves'. *Muci-dinnye* 'almányi dinnyefaj'. Az utóbbit a MTsz. is közli Heves m.-ból, 1840-ből, s a 'fölső posztóruha' jelentésű *muci* szóval kapcsolja össze (Esztergom m. Szőlgyén). A Heves megyei Besenyőtelken azonban a *muci* a. m. 'nyúl' (MNGy. 9 : 328, 361). A MTsz. is közli Érsekújvárról: *mucka* 'tengeri nyúl'. Tudomásom szerint a házinyulat így hívogatják: *muc-muc-muc*. A név bizonyára ebből származott. A Hont megyei Ipolyságról közölt *mucmuc-szájú* 'csücsörödött szájú' is bizonyára ide tartozik.

Ravasz. Amint ismeretes, a *ravasz* régen a róka neve volt. A népnyelvből a MTsz. csak ebben a jelzős összetételben közölte: *ravasz-állat* 'róka' (Kalotaszeg, Zsombok). A szlavóniai Kórógyon azonban magában is megvan ez a rendkívül fontos szó: *ravasz* 'róka' (Nyr. 45 : 419). Mint rámutattam (Nyr. 65 : 29), az erdei indás szeder (*Rubus*) felsőborsodi *ravaszfark* nevében (Mátraalja, Diósd Nyr. 30 : 349) szintén a róka régi neve lehet. A magyar nyelvtörténet szempontjából helyrehozhatatlan mulasztást követünk el, ha nem jövünk annak tudatára, hogy különösen egyes elszigetelt nyelvjárások még mindig mennyi régiséget őriztek meg, s nem követünk el mindent e nyelvjárások szókincsének összegyűjtésére, valósággal megmentésére.

A **sündisznó nevei**. A németben az *Erinaceus europaeus* neve *Igel*, de *Schweinigei*, *Stachelschwein* is. A francia *porc-épic*, az olasz *porcospino* és angol *porcupine* is hasonló elemekből alakult. A magyar *sün* finnugor eredetű állatneveink közé tartozik, s magában is használatos. Régi alakjai: *zeul*, *zuel*, *zül* (Besztercei és Schlágli Szójegyzék), *zewl* (Németújv. Gl.), *zël* (BécsiK.), *Zul* (JordK.). Azonban disznóval összetett alakjai is nagyon régiek: *zyl dyzno*, *szul dizno*, *zul dizno* (Kol. Gl.), *zul dyzno* (MargitL.), *szüldisznó* (Heltai 1552., 1566.), *szöldizno* (Meliuss 1568.). A népnyelvben is vannak eredetibb *sz-es* alakok: *sziengyisznúó* (Nyitra vid. Nyr. 28 : 451, 497), *szürdisznó* (Heves m. 1840. MTsz.), *szórdisznó* (Szekelyudvarhelyen *szórmalac* MTsz.) (XVIII. század köz. Székelyföld Nyr. 43 : 332, 2 : 471, B. Szabó 1792., Eger Kassai 4 : 314, 5 : 17). A Háromszék megyei Rétén egy tuskés növény (*Xanthium strumarium*) neve *szórdisznó* (MNY. 4 : 33). Az *s-es* alakokra az első adat: *thengewry sindhysno* 'chirogrillus, ein merkatz' (Kol. Gl.). *Sin-disznó* B. Szabó Magyarország Vir. Told. Ceglédén és Torontál m.-ben is *sindisznó* (MTsz.), *süvinysznó* (Pest m. Szentlőrinc-káta MNY. 2 : 468, népet.). *Sül dizno*, vagy *töuisses dizno* Szikszai Fabricius (1590., innen Molnár A. és Pápai Páriz). Az utóbbi más régi írónál is előfordul, de a népnyelvben is: *tövisdisznó* (Torda NyF. 32 : 61), *tövisdisznó* (Fogarás Nyr. 39 : 236), *tövisdisztó* (Kalotaszeg, Zsobok, Sárvasár MTsz.), *töviskes* (*tövicsekés*, *tüvicsekés*) *disznó* (*disztó*) Szalonta, NyF. 69 : 47, Hajdú m. NyF. 56 : 28, Debrecen, Hegyalja, Zilah vid., Hódmezővásárhely MTsz.; *szuró^u disztó^u* (Beregszász, Törös 65); egy másik beregszászi közlemény szerint *szurós-disznó* (Nyr. 26 : 523); *tövises malac* (Nyitra m. Lajos Nyr. 43 : 142); *tühhüskes mankó* (Bihar m. Tárkány, Nyr. 43 : 167), *mankó*, *mankucca* 'kis malac' uo. 166, *mankó* 'malac' Bihar m. Jánosfalva NyF. 29 : 31, *mancsi* 'malac' (Debrecen Nyr. 23 : 334, Hegyalja Kassai 3 : 101); *sükedisznó* (Békés m. Szentandrás Öcsöd vö. *süge* *disznó* [tréf.] Kiskunhalas MTsz.). Más állatokkal kapcsolatban is: *süvinny-kutya* 'a sündisznó egy fajtája' (talán a hím) (Pest m. Szentlőrinc-káta MNY. 2 : 468), *tövises-kutya* (Szatmár MTsz.), *töviskés-kutya* (Szalonta NyF. 69 : 47). Baranya m.-ben *disznó-borz* (Kassai 1 : 411), Somogy m.-ben *tüskés borz* (uo. 362). Az 5 : 17 lapon hibásan: *Tüskés-borcz* (a MTsz. éppen ezt idézi). Újabb értesülésem szerint Nagykanizsán is *tüskésborz* (vagy *tüskésdisznó*), a borz pedig *ebiborz*, az utóbbit már följegyezték Somogy m.-ben is (Sima, Nyr. 19 : 381). De a *tövises borz* már Comeniusnál megvan (a NySz.-ban német Dachs értelmezéssel, de itt világosan ez áll: *Sül disznó avagy tövises borz*: *Erinaceus seu echinus*).

Sándor István (Toldalék, 1808.) *Disznó-szögy* nevét közli a sündisznónak; ez Krizánál is megvan *disznó-szögy* alakban, s Horger is följegyezte *disznó-szögy* változatát Udvarhely m. közepe táján, Kányádon. A MTsz.-ban szintén Székelyföldről *disznó-szöcs* alakját is megtaláljuk. Gerend-Keresztúron *disznó-szöcs* a nőstény, *kutyaszöcs* a hím (MNY. 3 : 329, 330). Dicsőszentmártonban *szöcs-disznó*-nak mondják (Nyr. 42 : 141), Maros-Torda megyében Hodoson pedig egyszerűen *szücs*-nek. Kassai a *szögy* alakot is idézi magában (4 : 314, 5 : 17), s mivel a följegyzés helyét nem említi, kétségtelen, hogy nem a saját följegyzése, hanem irodalmi forrásból merített, talán Sándor Istvánból, kinél szintén rövid *ö* van. Azonban kétségkívül az *ö-t* hosszúnak kell ejtenünk, a rövid *ö* úgy keletkezhetett, hogy a régi könyvekben sok esetben a hosszú *ö-t* a rövid *ö* pontjai közé tett vesszővel jelölték, s ahol ez a betű nem volt meg, egyszerűen *ö-t* szedtek. Horger a *szögy*-öt a *sün*, *szül*, *szöl* változatának tartja, s szerinte úgy viszonylik hozzájuk, mint a *tölgy*-höz ennek *töl* változata (MNY. 4 : 467). Ezt a nézetet Gombocz is elfogadta (MNY. 20 : 62). A *töl* azonban kétségkívül csak elvont alak a *töl(gy)fa*-ból, ahol a közbülső *gy* egyszerűen kiesett (vö. Beke: Nyr. 42 : 472). Én hajlandó voltam a *szöcs*, vagyis *szücs* változatot eredetibbnek tartani, s a *szögy* eszerint ennek rontott alakja lett volna, mert egyszerű magyarázat volna, hogy egy tuskés állatot egy tüvel dolgozó mesterember nevével nevezzék el (eleinte bizonyára tréfából), azonban ennek egy régi adat ellene mond, melyet csak nemrég fedeztem föl a Kolozsvári Glosszákból (XVI. sz.): *zolgy dizno*:

histris est animal spinosus, ein igel. A glosszák egy részének székely (Háromszék m. Ajta, Böllöny) eredetét ez az adat is bizonyítja. Horgernek tehát abban igaza van, hogy a *szőgy* eredeti alakja *szölgy* (a csillag most már fölösleges), s hogy *szócs*, *szücs* változatai népetimológia folytán keletkeztek, de hogy a *szögy* a *szül* változata, azt a fönnebbieken után továbbra is kétséggé kell vonnom. Arra ugyan lehetne gondolni, hogy a *szölgy* a *szül*, *szöl gy* kicsinyítőképzős alakja, Pais gondol is erre (MNy. 30 : 104), azonban ez a képző, amely a *-d* kicsinyítőképző változata, úgyszólván kivétel nélkül helynevekben fordul elő, s alapszavuk legnagyobbbrészt fanév: *Almágy*, *Egereg*, *Füze*gy, *Somogy*, *Szilvág* ; *Nyárágy* (és *Nyárad*), *Szilág* (és *Szilád*), *Hárság*, *Száldobág*. Nem fanév ebben: *Halmágy*, s állatnév a *Nyüved* 1374-i változata: *Nywegh*. Azonkívül a *sün* legrégibb alakja nyilván *szil* volt, ebből fejlődött a *szül*, *szöl* ejtése bizonytalan, a *szőgy*, *szögy*-nek ellenben sem *i*-s, sem *ü*-s alakja nincs, mert a népetimológia útján keletkezett *szücs*-öt nem tekintetjük annak.

Toportyánféreg. A Toldi IV. énekében Arany saját jegyzete szerint a *toportyán* 'réti farkas', azonban a *toportyán* szó magában sehol sincs följegyezve 'farkas' jelentésben. Kassai Tolna és Baranya megyéből idézi a *toportyán* (*toporján*) *féreg* összetételt e jelentésben (5 : 135, 2 : 149), a MTsz. pedig Nagykorösről (*toporcsán-féreg*) és a Székelyföldről, de itt a legtöbb adat szerint a medvének a neve. Göcsejben a *toportyánféreg* a farkason kívül a róka, s néhol a tuskésborz (Gönczi F. Göcsej 515). Legrégibb adatunk a szóra, s egyben a 'medve' jelentésre a Győri kalendárium (Calendarium Jauriense) 1747-i évfolyamából való, ahol Torkos József székely tájszóul közli: *Taporján féreg* Medve (MNy. 22 : 68). Kassai 5 : 135 szerint azért nevezik a medvét *toportyánféreg*-nek, „mert *Toportyán* vad málna fát jelent, a' medve pedig többnyire a' *Toportyán bokorbann* fekszik”. Szilády Zoltán feljegyzése szerint Tordán a 'heverő szárú szeder' a *toportyán bokor*, *toportyán ember* pedig 'kövér ember', s szerinte a *toportyán* tulajdonképpeni jelentése „lomha, nagytestű” (MNy. 3 : 332). Evvel kétségtől függetlenül összefügg a Fejér megyei Perkatáról jelentés nélkül közölt *topori medve* (= medve, Nyr. 3 : 35), s ugyancsak Fejér megyében mondják a vastag emberre: ojan mint a *toporaj medve* (Nyr. 9 : 284). Újabb értesülésem szerint Dunapentelén (Dunaújváros, Fejér m.) azt mondják: *lusta*, *mind a topori medve*. A MTsz. szerint ez a *toporaj*, *topori* a népnyelvi *tupri* (Vas m. Kemenesalja, Fejér, Tolna, Somogy, Veszprém m.), *tupra*, *topora* (Vas m. *topora fa* 'kiszajta fa' B. Szabó 1792.), 'kicsiny, törpe' szóval függ össze. A MTsz. ezeket a törpével egy töről fakadt *töppöre* 'ráncos ábrázatú' (Hol? Tsz.) és *töppöri* 'összeszáradt testű' (Háromszék m.) szavakhoz kapcsolja. Mármint, hogy a *toporján* valóban összefügg-e a törpével, azt egyelőre nem merném kimondani, de hogy volt 'törpe' jelentése, azt bizonyítani tudom. Ósz János a Kisküküllő felső folyásáról, Pócsfalváról közöl egy Erős János című népmesét, melyben szerepel „egy inci-pinci, pipipócsi pöttön emberke a hét singes szakállával”, aki csak egy „araszkor ember”; azt is mondja róla a mese, hogy egy „bakarasz”. E mese a Fehérlőfia (Arany László: Magyar népmesegyűjtemény) változata, melyben a törpe neve *Hétszűnyű Kapanyányimonyók*. Egy göcseji népmesében: *höcsön szakállu* (Nyr. 2 : 370), Somogy megyében *Singszakállu öreg embör* (Vikár: MNGy. 6 : 350), Szilády Áron följegyzése szerint: *Hétsing szakállu Kapanyél f... ú* (MNy. 1 : 412). Az utóbbi változat valamennyit megfejt. Ezt a törpét az Ósz János följegyezte mese kétszer is *toportyán*-nak mondja: „Bezzög el is ment a, másnap is a *toportyánnya*, sétált nagy peckesen alá s fel a házba. Huzta nagy begyesen alá s fel a hét singes szakállát, de még rá is szólott Faegyenésítőre, hogy: Hamar azt az ételt” (Nyr. 37 : 368). „Én legunyolám (= legyőztem) aszt a *toportyánt*” (uo. 369). Úgy látszik tehát, a *toportyán* eredeti jelentése 'törpe' volt, s ezt a jelzőt könnyen kaphatták az olyan bokrok, mint a málna meg a földiszeder, majd a lomha, nagy testű ember meg a medve. A farkas *toportyánféreg* csak akkor lehetett már, mikor a jelző eredeti jelentése elhomályosodott.

Hasonlóképpen keletkezett a medve *tepsi* neve a Brassó megyei Hosszúfalun (Nyr. 22 : 284). A szó eredeti jelentése 'szétnyomult, széttertyedt, formájából kiment' (Háromszék m.); vö. *teps* 'elhízott, széjjelment' (Udvarhely m.), *létepsed* 'leesve elterül (a földön)', Székelyföld, *tapsi* 'tappogó, nehézkes járású' (Háromszék m., Moldva MTsz.).

Egyelőre nem tudom határozottan megállapítani, hogy mi a *toportyánféreg* a következő régi adatban, mégis valószínűleg a cserebogár pajorja lesz: „A' Darás kétféle, nagy és kicsiny. A' nagy-is a' kicsiny-is ismét két-féle, és így a' Darás négy féle szokott lenni. A' nagy Darásnak, a'melly sárga tarka; nevezete Ló-Darás, a' fekete színűnek pedig; Szamár-Darás, nagyságokra igen egy formák, olly nagyok; mint az eke szántással felforduló esméretes *toportyán féreg*, vagy mint a' kis ujjom íze olly hosszú és vastag-is, erős szárnyakkal kemény lábakkal termett, a' szelid Anya-Méhnél sokkal nagyobb, hosszabb és vastagabb” (Ravaszdy András: Méh Tolmáts, Diószeg, 1791. 37—8).

Firjoka. Berze Nagy János a Heves megyei nyelvjárásból közli ezt a tájszót jelentés nélkül ebben a szólásban: úsz szalad mint a *firjoka* (NyF. 16 : 48). Mesegyűjteményében is előfordul: „A lyány . . . elillant, mint a lipe, szaladt mint a *firjoka* haza” (Besenyőtelek, MNGy. 9 : 237; *lipe* a. m. lepke, Pusztahanyi uo. 531.). A *fürj* könnyen mozgó, gyorsan futó madár, a *firjoka* bizonyára a *fürj* régi *fir* alakjából alakult kicsinyítő. Tkp. *fürjöké*-nek kellene hangzania, de mivel az *i* mély hangú szavakban is előfordul, az egész szó mélyhangúvá változott. Megvan a nyelvjárásban a *fürj* is *für* alakban (NyF. 16 : 12), amely megmaradt magas hangúnak, s ezért szakadt el tőle kicsinyítője, homályosult el eredeti jelentése, s csak az említett szólás őrizte meg.

Foncica. *Papmacska* nevű hernyó neve Cegléden (Nyr. 1 : 183). A hernyó szálát ereszt, s annál fogva fölkapják és lóbálják a gyerekek ezt dalolva: „Fon(j)-cica, fon(j)cica, Fonj nekem kötelet!” Tehát a *j* kihagyása után elhomályosult összetétel vált a mondókából. Baranya m. Becefáról is följegyeztek egy gyermekverset: Fonj cica, magadnak, Én is fonok magamnak (Kiss Á. i. m. 13).

A gébicsék népies nevei. A MTsz. szerint a Székelyföldön a *farkasmadár* 'nagyobb-fajta, barna színű, tarka *szarkabojtorján*'. Furesa madár az, amely *bojtorján*, hisz ez növény-név. Az ember mindjárt arra gondol, hogy bizonyára sajtóhiba *szarkagáborján* helyett, amely a Csallóközben, Mátyusföldön (Csallóközben még *szarkagábrján*, a Kemenesalján és Sümeg vidékén *szarkagáborgyán* MTsz.) a nagy őrgébics (Lanius excubitor) neve. Azonban a Nomenclator Avium 1898. 54. l. szerint a Székelyföldön (nem Székesfehérváron, mint a MTsz. közli, a Székf. rövidítést így olvasva) valóban *szarkabojtorján*-nak hívják. Mindamellet nem lehetetlen, hogy ez a *szarkagáborján* eltorzítása, mert ez a név csak nyugaton használatos. A *szarkagáborján* második tagja tudvalevőleg a *Gábor* személy-név. Űgy is mondják: *szarkagábor* (Veszprém m. 1839. Pest m. Pilis, Cegléd MTsz.). Székesfehérvárt 'töviszúró gébics' (Nyr. 30 : 253), egy somogy-szentbalázi följegyzés csak egyszerűen 'gébics'-nek mondja (36 : 143). A CzF. szerint *gáborka* neve is van, de szorinte így hívják a sármalinkót is. Már egy 1735-ből származó bejegyzés szerint az Oriolus: *Gáborka* (MNY. 1 : 362), de lehet, hogy ez tévedés. CzF. *gabos*-nak is nevezi, s ez szintén a *Gábor* név kicsinyítője; Baranya m. Csúzán a Lanius minor *gábos*. A Lanius collurio (töviszúró gébics) *nagyfejű gábor* (Herman O.: A madarak hasznáról 143), egy bajai följegyzés szerint *nagyfejű gábor*, *szőri szarka* 'gébicsfélék' (Nyr. 37 : 189), *vasfejű gábor* (Vas m. Nomencl. 55), *vasfejű gaborján*, Sopron m. Mihályiban *vasfejű-gábor* v. *gáborgyá* (MNY. 9 : 465), Zala m. Pátkán *vasfejű gáborgyán* (MNY. 23 : 590), *vasgaborján* (A madarak 145). Szintén személynév egy 1840-ből származó feljegyzés szerint a töviszúró gébicsnek Heves m.-ben használt *györgydiák* neve (MTsz.). Herman O. szerint egyszerűen *vasfejű*-nek is mondják, s ez valószínűleg nagy fejére vonatkozik (a németben is *Dickschädel*), s talán azt jelenti: keményfejű, de az sem lehetetlen, hogy attól a fekete szalagtól

kapta ezt a nevet, amely fején a csőr tövétől a szemén keresztül a fül felé húzódik. Ezt a fölfogást támogatja egy nagykanizsai adat, amely szerint a *vaszgáborgyán* 'fekete gébics' (NyFüz. 48 : 66). Igaz, hogy ez megvan a többi gébicsnél is, sőt némelyiknél még szélesebb, de nem annyira feltűnő, mert a *L. collurio*nál az alap sokkal világosabb. A bakesó (*Nyctiorax nyctiorax*) *vasfejű gém* (Chernel), *vasfejű vakkánya* (Herman: A madarak 303) neve is erre vall, mert feje teteje és háta fekete, zöldesen ércfényű. A meggyvágó (*Coccothraustes coccothraustes*) nevei: *vasorrú* és *vasorrú pinty*, s torkán, a csőre tövén, s a szemén keresztül szintén fekete folt vonul (A madarak 187), de ennek meg a csőre kemény. A fekete harkály (*Picus martius*) neve Máramarosban *vasharkály* (Nomencl. 48). A szalakóta (*Coracias garrula*) neve *vaskánya* (Pécs Chernel, Balatonfelvidék NyF. 40 : 69, Győr m. Gönyű, Kleiner E.), *vasvarnyú* (Albertiirsa), *vasvarjú* (Kecskemét), *vasmadár* (Jászberény), de *zöldkánya* (Vas m.), *zöldesóka* (Veszprém, Erdély), *kékmátyás* (Erdély), *kék varnyú* (Pest m.) nevei is vannak (Chernel). A vörösgém (Ardea purpurea) a Tiszántúl *vasgém*-nek hívják. Ennek felül uralkodó színe palaszürke, váll- és háttollai világosszürkék és rozsdásak, a feje tetején és a tarkón túl hegyes rajzolatan összefutó fekete foltja van; a nyakán is hosszú fekete-fehér sáfkja van mindkét felől.

Úgy látszik, a nép valamiben hasonlóságot talál a gébics és a szarka közt, legalább neveikben ez kifejezésre jut. Így egyéb nevei: *szarkagebic* (Heves m. 1840. MTsz.), *bábaszarka* (Földi 1801; Győr m. Gönyű, kül. a *L. minor*. Kleiner Endre szíves ért.; a régi Tsz. szerint a Székelyföldön havasi szarka). A Tiszántúl is, így Nyíregyháza vidékén, Érmelléken (MNY. 3 : 237, Nyr. 29 : 334.) — Szabolcs m. Vissen *bába-gebecs* 'töviszúró gébics', (MNY. 25 : 237). Abaúj m.-ben is *gebecs* alakban használják (Nyr. 33 : 14, 22). A Karancsvidéken *gibiz* változata a *Lanius excubitor* (22 : 48). Chernel szerint a *L. collurio* Baján és Veszprém m.-ben *koszorús gébics*. A *gebics* (első adat: Földi 1801: *Gébics*) tehát népies madárnév. *Szóri szarka* (Pest m. Pilis MTsz. Fejér m. Velence, Baja Nomencl.; a MTsz. szerint Nógrád m. Szirákon 'szajkó'), *szarkabibőke* (Nógrád m. Diósjenő), *szarkakirály* (Udvarhely m.); *szarkacserregő*, *szarkakergető* (Erdély), *szarkacsettegető* (Chernel). A töviszúró gébics Fejér m. Csákberényben *kis szarka* (Nyr. 43 : 45), Nagyküküllő m. Halmágyon pedig *tólváj-szarka* (NyK. 31 : 418). A németben is: *Bergelster*, *Busch-*, *Kriek-*, *Kruck-*, *Griegel-*, *Sper-*, *Wild-*, *Kraus-*, *Strauch-*, *Stein-*, *Drill-*, *Sperl-*, *Winter-Kriekelster*, *wilde Elster* 'Lanius excubitor' (Naumann—Hennicke).

Bácskában a Nyr. 17 : 437 szerint a *nagyfejű gábor* 'banka', egy Sopron megyei adat szerint is *bábaszarka*, *fosztos babuta* 'banka' (Nagylózs Nyr. 30 : 444). Újabb értesítés szerint Nagykanizsán *bankagebics* (és *szürkegebics*) madárnevek is használatosak, de hogy a *bankagebics* a bűdösbanka-e vagy valamelyik gébicsfajta, azt eddig nem sikerült megállapítanom, sem azt, hogy a *szürkegebics* melyik madár. Egy Vas megyei (Németgenes, Nyr. 26 : 186) közlés szerint a *vasfejű szarkagáborgyán* „s. turdoides”. Ez a *Salicaria turdoides* vagy *Sylvia turdoides* rövidítése. Ennek mai neve *Acrocephalus arundinaceus*, nádírigó, s egy nádiposzátafaj. Azonban ez valószínűleg tévedés, éppúgy, mint a Zala m. északnyugati széléről, Szentgyörgyvölgyéről közölt *nagyfejű gáborján*, *kettyégatu gáborján* 'vízi buka' (Nyr. 2 : 279), amely bizonyára a *Lanius collurio* (töviszúró gébics).

A *vízi buka* is, úgy látszik, a nádírigó akar lenni. Az azonban nem lehetetlen, hogy itt a nádíveréb v. *cserregő nádiposzáta* (*Acrocephalus streperus*), melynek hangja hasonlít a gébicséhez, s így vehette át annak nevét. Szentgyörgyvölgyében a „töviszúró gébics” neve *pala* (Nyr. 2 : 280). A *kettyégatu* nyilván azt jelenti 'kettyegető', s a madár hangutánzó jelzője akar lenni, s valóban *csettegető* (A madarak 143), *csettegető* (Vas m. Chernel; Dunaszerdahely, Csörgéy Titusz szíves közlése), *csettegető gébics* (Dtúl. Chernel), *csettegető gébics* (Veszprém m. Nomencl. 55) neve is van *csek*, *csett*, *csek* hangjáról (Chernel 2 : 543). Baranya m. Csuzán valóban az óra *csöttög*, azaz 'ketyeg', Veszprém m. Csetényben pedig *csettéget* 'ropogtat' (MTsz.).

A nagy őrgébics *farkasmadár* neve, melyet sem a Nomencl., sem Chernel nem említ, kétségkívül a madár ragadozó, vérengző természetére vonatkozik, s latin *lanius* nevének jelentése is: 'mészáros, hentes' (Pápai Páriz 1708). Egy újabb följegyzés szerint Háromszék m. Nagybaconban a *farkasmadár* a 'tövisztűrő gebics' (Nyr. 45 : 104).

Kukucska. Amadénak egyik legjobban elterjedt dala így kezdődik: „Kukuku, Kukucsám! Szállj én hozzám madarkám!” A Poóts-féle változatban az első két sor így hangzik: „Kuku: Kuku! Kukucsám! Szállj már hozzám, Madarkám!” A Jankovich-féle egyik változat első sora (D. 54): „Kukuku én *kukucsám*”, a másiké pedig (C. 67): „Kukukuló *kukucsám*”. A Poóts-féle változat első három versszakja Erdélyi Magyar Népk. Gyűjt.-ében is szerepel népdalként. A D. 54-es számú Jankovich-féle változat 9. versszakában is előfordul a *kukucska*: „No no no hát ne távozz, Kalitkamba bészárkózz, *Kukucsám* nyugtatlak, Elbidd nem búsitlak, Sőt inkább vigasztallak” (Négyessy-féle kiad. OK.). A NySz. ezek közül az első változatot idézte, egy másik Amadé-dallal együtt: „Kukuk én *kukucsám*, had, had én madarkám”, de csak kérdőjellel meri a bennük előforduló *kukucsádt* kakucoskának értelmezni, pedig ez nemcsak a versekből derül ki, hanem az is kétségtelenné teszi, hogy a régi nyelvben gyakori a kakukk *kukuk* változata (Cucuk Szilády Áron: Temesvári Pelbárt élete és munkái 71, cuculus — *Kakuk* (auagy) kukuk Calepinus, kukuk ACsere, Miskolezi); éppúgy a népnyelvben is: *kukukk*, *kukukk-madár* (Zilah Nyr. 28 : 235), *kukukmadár* (Nyitra m. Lajos Nyr. 43 : 142), *kukumadár* (Baja Nyr. 33 : 530), *kukukk* (Gyergyó NyF. 20 : 46, Balatonfelvidék uo. 40 : 61, Tatatóváros Nyr. 39 : 81, Magyardecse, Szolnok-Doboka m. ir. stb. társ. évk. 3 : 35), *kukuk* (Zemplén m. Szürnyeg, Abaúj m. Nyr. 33 : 23), *kukukfű* 'kakukkfű' (Zemplén m. MTsz.), *kukukk-fű* 'mácsonya' (Zilah vid. Nyr. 28 : 236), *kukukk-virág* *Erythronium dens canis* (Szolnok-Doboka m.; a MTsz. ezt két névnek veszi, bár az eredeti közleményben is csak egy nővény neve), *kukukvirág* *Anemone nemorosa* (Brassó m. Tatrang Nyr. 37 : 377), *kukukfondl* 'aranka' (Nyitra vid. Nyr. 33 : 388). De Nógrád m.-ben a kakukkfű *kukucska*fű (MTsz.), s Ipolyitkén egy babonában maga a kakukk is előfordul *kukucska* alakban: „*Kukucska* hány esztendeig élek? mondják a kakuk szavára, s megolvassák, hányat kukkan még azután” (Nyr. 4 : 35; gúnynév Nógrád m. Megyer 7 : 44; a MTsz. nem idézi). A *kukucska* tehát tkp. a *kukuk* változat -*csa* képzős kicsinyítője hangátvetéssel. Ugyanígy keletkezett a búbos banka, babuk, babuka (Upupa epops) sz. r. *babucska* (Pest m. Alberti-irsa) neve (Chernel; szerinte a népnyelvben *bubucska* neve is van, mely eredetileg kétségkívül *bubuk-csa volt, vö. *bubutka* uo.). Nyíregyháza vidékén a babuk (Upupa epops) neve *kukucska* (MNY. 3 : 238). Ugyenilyen a *kukicska* 'őszi kikerics' (Berégszász Nyr. 27 : 95), s más képzővel *kukóka* 'kakuk' (Zemplén m. Chernel: Magyarorsz. madarai 2 : 460, Nyr. 4 : 522).

Ösztönfarkú cinege. Szabolcs Rezső bányaiügyi főtanácsos szíves értesítése szerint Baranya m. Vasas és környékén ez a madár a *Parus caudatus*, melyet az újabb nomenklatúra *Aegithalos caudatus* europaeusnak nevez. A madár hivatalos magyar neve *őszapó*, s így hívja a nép is Erdélyben és a Tiszán túl (Chernel). Bizonyára ugyanez a madár a MTsz.-ban közölt *őszapa* (Heves m. 1840, 'vmi madár.') Ökörszemnyi, de igen hosszú farkú, picinke csőrű, ezért kerekfejű madárka; feje fehér (Herman Ottó: A madarak hasznáról és káráról 213). Hosszú farka miatt a Dunán túl *dorongfarkú cinke*, Drávafokon pedig *rudas cinke* neve van (Nomenclator 1898). Ez a magyarázata *öztönfarkú cinege* nevének is, mert az *öztön* eredetileg ugyanazt jelentette, mint az *öztöke*. Megvan már a Schlägli Szójegyzékben: *stimulus — ezten*, a Gyöngyösi Szótártöredékben: *Bucentrum stimulus eöztön*, *Aca'na*, *virga erat longa pedes decem*: Ref *aüagy ösztön*, a Brassói szótártöredékben: *Eoszten*, *auag fulak* — *aculeus*, Calepinusnál: *stimulus — öztöny*, *bucentrum — ösztön*, *aca'na* — *Réf auagy ösztön*. Megvan már a kódexekben: Az *esztön* kiuel a barmot kezeretic (NagyszK.). Oth pokolba az ioravaló restök eghő *öztönökel*

fvldoltatnac (DebrK.). Heltainál: *Eztene* vagyon, aual gyakia az óldalimat (NySz.). A MTsz. szerint ez a jelentés ma is él a Székelyföldön: *esztén* 'ökörhajtó vessző', *szömös-esztén* 'a végén túvel, szeggel ellátott ökörhajtó vessző'. Az *öszönfarkú cinege* nevében tehát a Dunán túl is megmaradt az *öszön* eredeti, régi jelentése.

Poszáta. Sem a régi írók, sem a nép nem szokták megkülönböztetni a poszáta és egyes fajtáit. A *Sylvia atricapilla* Zala megyében *papfílemile*, Kolozsvárt *feketefolt* (Nomenclator 1898. 74), mert a feje egészen a szeméig fekete. A németben is: *Pfaff*, *Thumpfaffe*, *Kardinälchen*, *Klosterwenzel*, *Mönch*, *Mönchlein*, *Plattenmönch*, *Plattmönch*, *Plattenkopf*, *Schwarzplatte*, *Schwarzplättchen*, *Schwarzplätt*, *Schwarzkappe*, *Schwarzkopf*, *Schwarzköpfige Nachtigall*, *Mohrenkopf* (Naumann—Hennicke). — A barátcinegének (*Parus palustris*) szintén fekete a feje és torokfoltja, azért Baranya m.-ben *papfe ü cinege*, Vas m. Molnaszecsődön pedig *fekete fejű cinege* a neve (Chernel). A *papfejű cinege* más adat szerint a 'búbos cinege (*Parus cristatus*)', Somogy m. Szőkedences, Nyr. 3 : 231.

Régi szótárainkban *curruca* a latin neve, s ma a kis poszáta neve *Sylvia curruca* L. Már régen tudták, hogy a kakukk az ő fészkébe szereti leginkább tojásait rakni, s hogy ő neveli föl a kis kakukkfiókákat. Ez azután mindenféle mesére adott alkalmat. Így sokan azt hitték, hogy a poszáta jobban szereti a kakukkfiókákat, mint a saját édes fiait, és maga hányja ki őket a fészkéből. Mások azt képzelték, hogy elpusztítja fiókáit, s velük eteti a kis kakukkokat. Ismét mások szerint az anyakakukk megy abba a fészekbe, ahova tojását becsempészte, s ő pusztítja el a poszáta-fiókákat, hogy övéit jobban táplálhassa. De még azt is hirdették, hogy a kis kakukk eszi meg a kis poszátafiókákat, sőt a végén saját nevelő anyjukat is. Nem csoda, hogy Miskolci Gáspár Franzius után írt Egy jeles vadkertjében (Lőcse 1702.) *nyavalyás*, vagyis nyomorult, szerencsétlen *posztátáról* beszél. S nem is *poszáta* az első neve, hanem *nyomorék*. Már a XIV. és XV. század határáról való szójegyzékeinkben megvan ez a név: *timidula* — *nomarek* (BeszterceiSzj.), *timidula* — *nyumarik* (SchlägliSzj.). A XVI. sz. közepéről származó Kolozsvári Glosszáknak is a hanggal: *nyomarek* *curuca*, *curruca* (Nyelv. Füz. 45 : 15), a Calepinus-féle szótárban (1585.) szintén: *curruca* — *Nyomarek*. Szikszai Fabricius Szójegyzékében már másik neve is megjelenik: *Curruca* — *Niomorek*, *vag'*, *poszata* (1590.). Molnár Albertnél szintén: *Curruca*. *Nyomorec*, *Poszata Madar* (1604.). Apáczai Csere Magyar Encyclopaediájában (1655.) mai neve már magában fordul elő: „A kukuk a kűsebb madarak s kivaltkeppen pedig a *poszáta* fészkébe tojik” (216, l. NySz.). Valami félreértés lehet az oka, hogy Pápai Páriz latin—magyar szótárában ezt írja róla: *Curruca*. *Nyomorék poszáta madár*, mellynek fiait más neveli-fel (1708.). Tudjuk, hogy ennek épp az ellenkezője igaz, s Herman Ottó A madarak hasznáról c. művében ezt fordítva idézi Molnár Albert szótárából: *Nyomorék*, 'parva avis, quae alienos pullos pro suis educat', azaz, 'kis madár, mely idegen porontyokat a magáé helyett nevel'. Meg kell azonban jegyeznem, hogy Molnár A. szótárának három első kiadásában (1604., 1610., 1621.) nem találtam ezt az idézetet. Ellenben az idézet Calepinusban fordul elő, ahol így hangzik német fordításban: Ist ein voegelein das froembde junge für die seinen ernehret vnd auf zeücht. Etlich nennend es ein grasmuck. Tehát Herman Ottó tévedett, mikor Molnár Albertre hivatkozott. Az kétségtelen, hogy a poszátafészekben kikelt kakukkfiókák a kis poszátafiókák elől elkapdossák az öregek hordta táplálék java részét, sőt ki is szorítják őket a fészekből úgy, hogy a kis poszátafiókák a táplálék elégtelensége következtében elcsenevészednek, sőt el is pusztulnak. A kakukk a poszáta tojásait is pusztítja. Mielőtt ugyanis tojását a poszáta fészkébe rakná, a fészekből csőrével kivesz egy poszátafészket, annak a helyébe tojik, a poszátafészket pedig elviszi. A Brehm szerint el is költi, Chernel azonban ezt tagadja, s szerinte csak kidobja a fészekből. Azonban a nép is azon a véleményen van, hogy megeszi, s erre a fölfogásra vonatkozik egy régi magyar közmondás: „Nem poszáta fészek Buda, hogy az kakuk az benne lévő monyákat megigya és másokat tojjék helyében” (Vitnyédi István

levele Batthyányi Kristófnak 1663-ból, Magyar Tört. Tár 16 : 95). Ezek után kétségtelennek tarthatjuk, hogy a *poszáta* madárnév azonos a népnyelvben melléknévül használt *poszáta* szóval, melynek jelentése: 'satnya, vézna, sovány, idétlen, gyenge, beteges' (Sopron m. Rábaköz, Vas m. Kemenesalja, Pápa vid., Komárom, Nagykunság MTsz.). Zala m. Szentgyörgyvölgyében a Sylvia atricapilla neve *poszarik* (MTsz.), de hogy összefüggésben van-e a poszátaival, azt egyelőre nem tudjuk eldönteni.

Miskolczi említett műve szerint a poszáta egyik neve *füstfarkú*. A *füstfark* azonban a *Ruticilla phoenicea* L., kerti rozsdafarkú. Földinél (1801.) *Füstfarkú* billegető, *Motacilla Phoeniceus*, s már Comenius Januájában előfordul: A' küllő, babuta (szarbabuk, бүдös babuk), harkály, nyári tsoka, tsipke madár (vörös madár, sarmalyu), *füstös farku madár*, *poszáta* (nyomorék), vörös torjú madár férgelkkel élnek: Merops, upupa, picus, ficedula, rubeta (rubecula erithac), curruca, rubecilla seu phoeniceus, vermibus vescuntur (1661. 31). Molnár Albertnél (1694.): *Phoeniceus*: egy *Verés farku madar*. Melléknévi jelentése már B. Szabónál (1792.) előfordul: *Poszáta*: nyomorék, ügyetlen, Poszáta gyermek, malatz 'sa' t.; v. olly nyomorék madár, melynek fiait más neveli-fel. Az utóbbi magyarázata nyilván Pápai Párizból való átvétel.

Sárjánka, sárgyóka. Ma az *Emberiza citrinella* magyar neve *sármány*, az *Oriolus oriolus* pedig *aranymálínló*, azonban e megkülönböztetés nem régi. Földi már a *sármányt* mai jelentésében használja, az *aranymálínlót* azonban *sármálínlónak* nevezi, pedig ez is azt jelenti: 'sár mál', 'sárga mell'. Sopron megyében (Horpács) viszont a *sármány* *arammálú* és *sármálú*, azaz 'arany v. sárga mellű' (Nyr. 5 : 425). Comenius Orbisában (2. kiad. 1685.) a *sármály* galgulus, vagyis *Oriolus galbula*, s ez az *Oriolus oriolus* régi tudományos neve. Molnár A. és Pápai Páriz szótáraiban a *sármány* (lat.—magy. r.), *sármáló* (magy.—lat. r.) *icterus*, s ez tkp. annyi, mint 'sárgaság'. A MTsz. szerint *sármány* a *sárgyóka* is (Göcsej, Somogy m. Közép-Baranya, *sárgyúka* Baranya m., *sárgjóka* Zala m. Orosztony). Egy Zala megyei (Gelse és vid.) közlemény szerint a *sárgyóka* 'csíz' (Nyr. 15 : 573), Herman Ottó szerint azonban a pásztorok határozottan a *Motacilla flavá*t hívják ennek (Nomenclator avium, 1898. 67). Földi *sárga billegető*-nek nevezi, s ezt írja róla: „Melyje és hasa sárgák . . . Majd azon szép sárga színe vagyon, a' mi a' Sármálínlónak” (Term. hist. 1801. 173). A Baranya megyei Csúzáán följegyzett *sárjánka* bizonyára szintén nem a *sármány*, hanem szintén a *Motacilla flava*. Tudjuk, hogy a barázdabillegetőt (*barázdabillegető* Zemplén m. Szürnyeg, Nyr. 10 : 279, *borozda-billencs* Heves m. 1840. MTsz.), különösen a hegyi barázda billegetőt (*Motacilla cinerea cinerea* Tunst.) a székelyek *leánkamadár*-nak hívják (Udvarhely m.-ben *leánymadár*, Gyergyóban *láncsóka* [gúnynév Nyr. 6 : 336], *lencsóka* Nyelv. Füv. 20 : 46, de a Dunán túl *islánpintyűke* Gönczi F. Göcsej 513, *leánficuka* Vas megye, Örség, *lányi ficuka* Zala megye, Szentgyörgyvölgye. A *Motacilla Barázda billegető*, *Leányka madár* neve megvan már Pápai Páriz latin—magyar szótárában, 1708.). A németben is: *Stiftsfräulein*, *Klosterfräulein*, *Klosternonne* (Naumann—Hennicke). A *sárjánka* tehát tulajdonképpen a m. 'sárga leányka'. A *sárgyóka*. *sárgjóka* nézetem szerint az ellomályosult *sárjánka* eltorzítása, mint a *sármány* *sármóka* (Szolnok-Doboka m. Málom), *sármók* (Mármaros m. Técső, Visk) változatai. A *sárga* melléknévnek *sár* alakja több madárnévben is előfordul. Így Herman Ottó szerint a zöld harkály (*Gecinus viridis*) egyik népies neve *sárküllő* (A madarak hasznáról és káráról), mert a farcsik tollai és a felső farkfedők fényes olajsárgák, s nyaka oldala és alsó teste egyéb része is sárgás-zöldefehér. A MTsz. szerint Szentgyörgyvölgyében (Zala m.) a szürke harkály (*Gecinus canus*) neve *sárküllő*. Ennek is a farcsikja és a felső farkfedői fényes olajsárgák. Valószínűleg ez a göcseji *sáriküllő* is (Gönczi F. Göcsej 514), melynek helytelen értelmezése 'szekérküllő'. Ugyancsak Szentgyörgyvölgyében az *Oriolus oriolus* hívják *sárgaküllő*-nek, *sárhöccs*-nek pedig a *Sitta europaea*-t, melynek alsó teste okkersárga. (A MTsz. szerint a közönséges fakúsz, vagyis a *Certhia familiaris*.) Kassai Magyar-deák

szókönyve (1833—6.) szerint Bekőcén (Heves m.) a függőcinkét (*Anthoscopus pendulinus*, Kassai szerint *Parus caudatus* alias *Parus pendulinus*) *sárgellé*-nek, Noszvajon (Borsod m.) pedig *sárvéhely*-nek hívják (4 : 274).

Ma *Aegithalus caudatus dorongfarkú cinke* (Győr m.), *rudas cinke* (Drávafok), *őszapó* (Erdély, Tiszántúl, Chernel), egy 1840-ből való adat szerint Heves megyében is *őszapa* (MTsz. meghatározás nélkül), „Ökörszemnyi, de igen hosszúfarkú, picinke csőrű, ezért kerekfejú madárka; feje fehér; nagyon emlékeztet a galambösz apóra, innen és hosszú, látszólag ékalakra végződő farka után van őszapó és rudas stb. neve” (Herman O.: A madarak hasznáról 213). — A gatyásölyv (*Archibuteo lagopus*) fejének alapszíne fehér sötétbarna szárfaltokkal tarkázva; melle fehéres, némi rozsdás szegélyű barna foltozással; farka töfele fehér, csak végén van széles, fekete harántsávoly, gatyáján is fehér vagy rozsdásfehér és sötétbarna harántsávok vannak. Ezért Chernel szerint népies nevei: *fehér kánya*, *téli kánya* (hol?), *őszkánya* (Szeged, Hódmezővásárhely). — A szarka (*Pica rustica*) viszont hosszú farkától kapta Tokajon *rudas madár* (Chernel) nevét. Erre vonatkozik az ismert közmondás: Sokat akar a szarka, de nem bírja a farka. A Balaton-felvidéken (Zala m.) *durongfarkuszarká*-nak (NyFüz. 40 : 55). Ennek a dolmánya és a válla sárgászvörös. Petényi azonban Gömör m.-ben az *Oriolus oriolus*-nak *sárga velyhe* nevét jegyezte föl (Herman O. Pungur Gy. életrajza 1907. 28). Egy 1841-ből származó följegyzés szerint azonban Nógrád megyében a *velyhe* magában is ’sárgarigó’ (MTsz.). — Vö. még: *sárgyík* (Somogy m.), *sár-gyék* (Badacsony és vid. MTsz.) ’sárg’. Ígyak Göcsejben a *sárgyík* már csak egyszerűen ’gyík’, tehát az előtag jelentése teljesen elhomályosult (MNY. 4 : 432).

A Nomenclator szerint a barázdabillegetőt a székelyek *lipinkamadar*-nak is hívják. Ezt a nevet is azért kapta, mert „hosszú farkával úgy billeget, mint a kötöltáncos hosszú rúdjaival... néha felröppenve, mintha cigánykereket hányna a repülő préda után; de farkával mindig úgy billen, hogy talpra kerül” (Herman O.: A madarak hasznáról 203). A Székelyföldön ui. *lipinka*, *liponka* ’tőkén (vagy egyeben) keresztbe fektetett deszka vagy gerenda, amelynek a két végén ülve vagy állva föl és le billegnek a gyerekek’; *lipinka-Peter* ’sántít, bicegő ember’ (gúnynév); *lipinkázik* ’lipinkán hintázik’ (MTsz.). Hasonló szemléleten alapszik a *Motacilla alba*-nak a Háromszék megyei Kovásznán ismert *libicke* neve, amely a következő tájszavakkal függ össze: *libickél* ’sántikál’ (Háromszék m.), *lipickel*, *lipickél*, *lipickedik* ’föllábon sántikál’ (Székelyföld), *libigóga*, *libigoga*, *libigóga* (Nagykunság), *libikóka*, *libilóga* (Mezőtúr), *libikóka*, *libitoka* (Székelyföld), *libikálló* (Bihar m. Furta) = *lipinka*; *libikókázik* ’libikókán hintázik’ (Debrecen); *libikákó*, *libikákózik* ’lipinka, lipinkázik’ (Békés, Csanád, Bihar m.) MTsz.

Süvöltyű. A régi Tsz. közölte a *Pyrrhula rubicilla europaea* *süvöltyű* nevét a följegyzés helyének megjelölése nélkül. A Nomenclator Avium (1898.) *süvöltyő* alakot is közöl, s ez Herman Ottó szerint a Székelységben használatos (A madarak hasznáról). Komáromban *svíttyű*-nek hangzik a név (Nyr. 7 : 282), melyet Tatán 1841-i följegyzés szerint *svíttyű*, *svéttyű*-nek ejtettek (MTsz.), bizonyára szlovák hatás alatt. A név világos, már Herman Ottó írta, hogy „mélán hangzó hivatása, a székelység szerint süvöltése... olyan, mint a somogyi hosszú furulya legszebb középhangja”. A NySz. közli a *süvölt*, *süvölt* ’füttyöl’ igét, s ez megvan a népnyelvben is: *süvölt* (Gömör m. Krasznahorka-Váralja), *svítt* (Hont m. Kovár vid.) ’füttyöl’ (MTsz.). Úgy látszik, az egész Felföldön megvan ez a jelentés, mert Heves megyei népmesékben is gyakran előfordul: „Ha elfáratnak, egymást biztatták, *süvöltöttek*, danoltak” (Besenyőtelek MNGy. 9 : 2). „Majd az egész féleccaka *süvöltött* mőd danolt” (142). „Víg vót, *süvöltött*, mint a rigó” (352). „*Süvöltte* ment be a szobájába is” (443). „Úgy danolt még *süvöltött*, mint a rossz” (531). A Zemplén megyei Szürnyegen is mondják: „Ne *süvöltőj*” (Nyr. 46: 190). Vö. még *süvöltős zsidó* ’gyűrűs zsidó,’ tkp. ’füttyölős zsidó’ (Máttra vid. MTsz.). Szürnyegen csináltak *ficfa süvöltőt* is,

azaz sípot (Nyr. 46 : 190). Abaúj m. Nagyszaláncon Szemkő Aladár följegyzése szerint a *süvöltő* 'síp' (NyF. 13 : 45).

Szörigő. A régi Tsz. közölte ezt a madárnevet 'sárgarigó, sármány' jelentéssel. Sajnos a följegyzés helyét a gyűjtő Kállay nem adta meg, s így nem lehet utánajárni az adat hitelességének. Pungur szerint a *szörigő* tollhiba *szőlőrigő* helyett, de ez valószínűtlen, már azért is, mert ez Mitterpachernál a *Turdus iliacus* neve. Most Szabolcsi Rezső bányai főtanácsos értesítése szerint a Baranya megyei Vasason és környékén a *szörigő* a *Turdus musicus*. Diósjenőn ezt *szőkerigő*-nak nevezik, Szilágy és Udvarhely megyében azonban ez a *Turdus viscivorus*. A *szőke* szó tudvalevőleg kicsinyítőképzős alak, alapszava éppen a *szörigő*-ban levő *sző*.

Sasi kényő. A MTsz. egy pécskai balladának köv. részletében idézi szavunkat: „Egy nagy *sasi kényő*, Kelebembe búj, Ódalam átfúrja, Mejjemet szaggattya” (Arad m. Kálmány Koszoruk 1 : 21, 22 négyszer). A szövegből a jelentés nem derül ki, s a MTsz. is kérdőjelet tesz helyére. Kálmány e balladának közli változatát a temesközi Morotváról: „*Sasi mérges kigyó* Kebelembe bújja, Szép piros vérömet Mindég egyre szíjja” (Szeged népe 2 : 12). Egy szajáni változatban azonban már ez van: „*Sási mérges kényő* A kebelembe bújt” (uo. 13). A ballada palóc változatában szintén *sási kigyó* van: „Kelebembe bújott A nagy *sási kigyó*, Szívem szorongattya, Piros véröm szíjja, Genge dörökamat Má. átal szakajtya” (Nógrád m. Lapujtó Nyr. 11 : 239, 240 hétszer). Végre egy somogyi mese is a *sási kigyó* eredetiségét bizonyítja: Egy erdőközbe vót egy nagy *sásos rezulaforma*, és abba élődött egy kis *kényő* hét esztendeig (MNGy. 6 : 301; *rezula* 'sűrű fiatal [tölgy] erdő, tilos növendékerdő' Somogy m., Baranya m. MTsz.). Ugyanezen ballada apácai változatának idevágó részlete így hangzik: „Egy nagy *búvár kényő*, kebelembe búj” (Kálmány Koszoruk 2 : 62—3, négyszer).

Beke Ödön

Kossa János: Így írunk mi. Novi Sad, 1962. Fórum Könyvkiadó.
240 lap

Nem Magyarországon jelent meg, szerzője nem is szakképzett nyelvész, s mégis nyelvművelő szakirodalmunk legértékesebb, leghasznosabb darabjai közé sorolható az ismert jugoszláviai magyar írónak és publicistának, Kossa Jánosnak „Így írunk mi” című könyve. Ha valamiféle szigorú értelemben vett tudományos rendszerezést, csoportosítást keresnénk benne, persze csalódnánk. A szerzőnek nem az volt a célja, hogy a nyelvművelés tudományos elvi vagy részletproblémáit fölvesse s megoldja, hanem az, hogy — saját szavaival — „gyakorlati síkon, közérthetőségre és a közérdeklődés fölkeltesére igyekezve, könnyed stílusban tárgyalja a kérdéseket” (5). Fáradozását véleményem szerint teljes siker koronázta. Könyvének majdnem kétszáz kisebb-nagyobb, nemegyszer csupán néhány soros cikke nemcsak a jugoszláviai Magyar Szó című ifjúsági lap „Így írunk mi” rovatában — először ugyanis itt jelent meg ez a gyűjtemény — hathatott a meggyőzés erejével, hanem így, egybegyűjtve s egy kicsit kikerekítve is kiválóan alkalmas arra, hogy rádöbbsentse olvasóit mai nyelvhasználatunk fonákságaira, terjedő hibáira. És még valamit! A kötet írója nem általában a magyar nyelvet, hanem mindig csak a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság területén élő magyarság nyelvét vizsgálja, s a tanulságokat is ilyen értelemben vonja le. Mi azonban hozzátehetjük, hogy a könyvnek számunkra sem csupán elméleti értéke van. Azok a pellengérre állított nyelvi hibák, amelyek a szerb-horvátból való szolgai, hibás fordítás, valamint az érthető módon intenzív idegen nyelvi hatás következtében vertek gyökeret az ottani magyarság beszédében és írásában, nálunk többé-kevésbé — de korántsem teljesen! — hiányzanak, számos eredeti megfigyelésének és tanácsának azonban a mi magyar nyelvközösségünk is hasznát veheti, elrettentő példaként idézett mondatainak mását pedig nem ritkán a hazai sajtóban is megtaláljuk. Mindenképpen jogos tehát az a megállapítás, hogy ez a könyv — bár a mi közönségünkhöz bizonyára csak igen kis példányszámban jut el, ha egyáltalában eljut — szűkebb hazájában és nálunk egyaránt nagy figyelmet, megbecsülést és elismerést érdemel.

Az „Így írunk mi” — mint mondtuk — egy lap nyelvművelő rovatának „rövidebb-hosszabb nyelviszolgató írásait” tartalmazza. Van azonban egy bevezetőnek szánt, hosszabb tanulmánya is: „Az anyanyelv kérdése napjainkban”. Ez a cikk is megjelent már egyszer: 1956 januárjában a Híd című jugoszláviai folyóiratban. Ebben a jugoszláviai magyar nyelvművelés sajátos helyzetét, lehetőségeit, feladatait vázolja a szerző, a mi számunkra is nagyon tanulságosan. Összeveti a magyar nyelv jelenlegi jogi helyzetét a húsz évvel ezelőttivel, s örömmel állapítja meg — vele együtt örömmel látjuk mi is — az óriási különbséget. „A magyar nyelvnek nem jogi státusa érdekelt, ez ma már senkinek sem probléma — írja —, hanem az anyanyelvünk iránti felelősség és lelkiismeret... Száz meg száz elemi iskola, gimnázium és ipariskola, tanító- és tanárképző; napilap, hetilapok, folyóiratok; amatőr- és hivatásos színházak, rádióadások tanítják, írják, beszélnek és dalolják nyelvünket. Felelősségünk, lelkiismeretünk fűz bennünket, hogy egy kicsit számba vegyük anyanyelvünk mai állapotát” (8). És bár nem hallgatja

el a szerző a mai jugoszláviai nyelvművelés és magyar nyelvi képzés súlyos nehézségeit sem — nincsenek nyelvkönyvek, rendezetlen a helyesírás, a magyar iskolákban tanító szerb nyelv szakos tanárok nem tudnak magyarul stb. —, mégis úgy érezzük a cikk elolvasása után, hogy nem kell aggódnunk a jugoszláviai magyarság anyanyelvének jövőjéért. Már csak azért sem kell aggódnunk, mert olyan kitűnő érzékű nyelvművelők törődnek ezzel a magyar nyelvvel, amilyen Kossa János.

A kötet kis cikkeit az jellemzi, hogy valamennyiben egy-egy konkrét hibát csíp nyakon a szerző, csaknem valamennyiben írásos, főleg újságnyelvi adatok alapján, s mindig színesen, érdekesen, változatosan. Figyelme sok mindenre kiterjed. A hibás szóhasználatról s az idegen szavak fölösleges átvételéről kezdve a szórend buktatóiig szinte minden nyelvi hibatípust tollhegyre tűz, szellemesen kifiguráz. A hangja mindig csípősgunyoros, de legélesebb akkor, amikor a megkövesedett nyelvi klisékkel teletűzdelt, terjengős, frázispufogtató, „hivatalos” ízű mondatokat ostromozza. Vagy két tucat kis cikkecskét szentel ezeknek a dagályos mondatoknak, s ez a „szentelés” felér ugyanannyi kiadós ostorcsapással. Nem menekülhetnek büntetlenül az olyan nyelvi klisék, divatos, felkapott kifejezések és egyéb csodabogarak, mint a *sor kerül, szó van, szerepet játszik, tanulmányozást végez, jelentős lépés előre, létesít, biztosít, hangoztat, változtatást eszközöl, döntést hoz* stb. stb. Aki egyszer elolvasta ezeket a cikkecskéket, ciklfüzéket — a rokon témájú kis írások többnyire egy-egy ciklust alkotnak —, többé aligha veti ki őket emlékezetéből.

Hasonló szellemben — és hasonló hangnemben — foglalkozik a szerző más kérdésekkel is. Megrója a *margó* szónak terjedőben levő ilyenfajta használatát: „A szervezetlen téli vakáció *margójára*”, „Egy hőstett *margójára*” (193). Szóvá teszi, hogy a tollforgatók nem érznek különbséget a *valakitől függ* és a *valakin múlik* (81), a *különböző* és a *különféle* (166—8), a *bennünket* és a *minket* (185—6), az *okoz* és a *szerez* (81), a *valamire számít* és a *valamivel számol*, az *utolsó* és az *utóbbi* (29) között. (Ezt az *utóbbi* hibát egyébként annak tulajdonítja, hogy a szerb-horvátban e két szónak közös megfelelője van, a *poslednji*. Azt hiszem, ez sokkal általánosabb hiba annál, mintsem hogy csak a szerb-horvát nyelv analógiás hatásával magyarázhatnánk meg létrejöttét.) Elítéli a *honi áruló* (< szerb *domaći izdajnici*; helyesen: *hazáruló*), *mozitopogó* (< *tapkaroš*; magyarul: *jegykufár*)-féle tükörszavakat (54, 146) s a *gigant, konfiszkal, referát, honorár, tendenció, gripa*-féle, szerb-horvát alakban terjedő idegen szavakat (113—7). (Az utóbbiakról megjegyzi, hogy többnyire még torzítatlan, *gigász, konfiskál, referátum, honorárium, tendencia, grippe* alakjukban sincs rájuk szükség, nemhogy ebben a kétszeresen is idegen formában.) Kipellengérez a *szájra kap* (141), *kudarcot mond* (142), *fabatkát sem ért belőle* (158) stb. összekevert, egybekombinált szólásokat. Pálcát tör a *kihangsúlyoz, bepótol, lefogalmaz, kiértésít*-féle igekötős vadbajtások felett (88—90). Megrovólag nyilatkozik az „1956-os év”, „1957-es esztendő” időmeghatározásról, s szomorúan, de találóan jegyzi meg: „Ma már az esztendők is számot viselnek, mint a cipő, a gallér, a bakterház vagy a villamos” (40—1). Elmarasztalja az újságírókat, amiért elmoszák a különbséget az *-ért* rag és a *miatt* névutó között (78—9), s amiért olyan „fejlett vonzatrendszer”-t teremtettek maguknak, hogy eszerint például a labdarúgók *valaki fölött, valaki ellen, valakivel, valakivel szemben és valakitől* egyaránt *arathatnak győzelmet* (205—10). Hibáztatja az olyan német — sokszor nem is csak német, hanem egyaránt német és szerb ízü szavakat, amilyen az *egyenesen* (*gerade, upravo*, vö. 172), a *fehéren a fekete* (*schwarz auf weiß, crno na belo*, vö. 24—5), az ’előidéz, kelt, okoz’ jelentésű *kivált* (*auslösen*, vö. 217—8), a *váll váll mellett* (*Schulter an Schulter, rame uz rame*, vö. 219—20) stb. Tüzetesen elemzi a vonatkozó névmás használatában mutatkozó hibákat (67—71, 129—32). Szemükre veti a fogalmazóknak, hogy nem különböztetik meg egymástól következetesen az igék aktív és passzív értelmű származékait, például a *csökkenés-t* és a *csökkentés-t*, a *fejlődés-t*

meg a *fejlesztés*-t stb. (93—6). És még tovább is rendre sorolhatnánk a kötet szellemesen csipkelődő vagy éppen szenvedélyes hangú cikkeit. Azt nem mondhatjuk, hogy minden állításával, minden cikkének tanulságával betűről betűre azonosítjuk magunkat, de különös dolog: egy-egy kis írását olvasván jobbára még akkor is igazat adunk neki, ha mi magunk abban a kérdésben esetleg nem volnánk olyan határozottak, olyan szigorúak. Befejezésül, főleg hangvételnének bemutatása, stílusának érzékeltetése végett, de nem utolsósorban azért is, mert e hasznos könyvvel közelebbről aligha ismerkedhetnek meg olvasóink, hadd idézzek a kötetből néhány jellemző cikket, persze csak a leg-
rövidebbek közül. Bízom benne, hogy a személyes élmény felkeltéséhez, egyszersmind pedig a kitűnő szerzővel való jelképes megbarátkozáshoz ez a piciny ízelítő is elegendő.

Ünnepélyes keretezés

Ünnepélyes keretek között felavatták az ifjúsági otthont — olvassuk lapunkban [a Magyar Szóban. G. L.].

Ahány fölvatás, ahány megnyitás, ahány szoborleleplezés, annyi keret. Talán, ha egyszer látnánk, nem akadnánk fel rajta, de minden ünnepély alkalmával ezekkel a homályos keretekkel találkozni, mégis unalmas. Az a gyanúm, hogy ezek a keretek volta-
képpen nem a fölvatást, megnyitást, szoborleleplezést körítik, mint inkább az újságíró stílusát.

Úgy látszik, az újságíró stilisztikába a megszemélyesítés, allegória, hasonlat és egyéb díszítő elemek közé fel kell venni új stilisztikai eszközül a — keretezést is.

Köszönve

A mondatkezdő határozói igeneves szerkezet igen jellegzetes és gyakori forma a szerb nyelvben, s néha bizony kemény dió a fordítónak. Úgy értem, a lelkiismeretes fordítónak. Mert aki csak a szavakat forgatja ki, az félkézzel odacsapja például ezt a mondatot: — *A pilóta lélekjelenlétének köszönve nem történt katasztrófa*. Kilométerre szaglik a magyar szavakkal kinyögött szerb mondat: *Zahvaljujući prisebnosti avijatičara...* Köszönve valakinek vagy valaminek, a magyarban mindeddig azt jelentette: köszöntve, üdvözölve valakit. Azt a szerencsétlen *zahvaljujući*-t pedig — attól kezdve, hogy az ósláv *chvala*-ból átvettük — a mai napig ezzel a szóval mondták magyarul: — *Hála a pilóta lélekjelenlétének...*

Lám, a *hála* szláv származású, mégis magyar, a *köszönve* ősmagyar, mégis szlavizmus.

Egy kalap alatt

— *Nem lehet egy kalap alatt elemezni a hegyek közötti és tengerparti nyaralás lehetőségeit* — írja egy nyaralási szakértő. Jókor a kalap kellene hozzá mindenestre. Akkorát még nem termel fejletlen kalapiparunk.

Helyesbítünk: nem egy kalap alatt, hanem egy napon, nem a lehetőségeket, hanem magát a hegyi és tengerparti nyaralást, s nem elemezni, hanem említeni nem lehet — egyébként egészen jó a mondat.

Egyszerűsítsünk!

Kár, hogy újságíróink megfelelkeznek erről a nagyon hasznos számtani műveletről, pedig igen nagy eredménnyel alkalmazhatnánk a stilisztikában is.

— *Hiányzott az aktív viszony a maradi felfogás elleni harcban* — olvassuk egy beszámolóban.

Próbáljuk meg egyszerűsíteni: *Hiányzott az aktivitás a maradi felfogás elleni harcban.*

Egyszerűsítsünk még egyszer: — *Hiányzott az aktív harc a maradi felfogás ellen.*

De mondhatjuk normális mindennapi nyelven is: — *Nem harcoltunk eléggé a maradi felfogás ellen.*

Grétsy László

Правильность русской речи. Трудные случаи словоупотребления. Опыт словаря-справочника. Под редакцией С. И. Ожегова. Москва, 1962. 184 lap

A Szovjet Tudományos Akadémia Orosz Nyelvtudományi Intézete a helyes és szép orosz beszédért folyó küzdelemben, az orosz nyelvi műveltség terjesztésében vezető szerepet játszik. Erről tanúskodnak az egyre szaporodó nyelvművelő kiadványok. 1954-ben indult meg a Вопросы культуры речи („A nyelvi műveltség kérdései”) című sorozat, melynek kötetei hosszabb-rövidebb közleményeket tartalmaznak a mai orosz nyelvhasználat egyes vitás kérdéseiről (l. Papp Ferenc: Nyr. 84 : 394—9). Az Orosz Nyelvtudományi Intézet munkatársai készítették a nagy orosz helyesírási és helyesejtési szótárt (Орфографический словарь русского языка. 1956. — Русское литературное произношение и ударение. Словарь-справочник. 1959.). A 120 000 példányban nemrég megjelent *Правильность русской речи* („Orosz nyelvhelyesség”) című kis kötet 400 szócikke a szóhasználat problémáival foglalkozik. Magyarul talán „Szóhasználati tanácsadó” lehetne egy hasonló kiadvány címe.

A *Правильность русской речи* címszavait azoknak a szóhasználati vétségeknek az alapján válogatták össze, melyek gyakrabban fordulnak elő az utóbbi években megjelent szépirodalmi műveknek, folyóiratoknak, hírlapoknak és tudománypopularizáló kiadványoknak a nyelvben, valamint az élőbeszédben. E vétségek a következőképpen osztályozhatók: 1. Azonos tőből képzett, hasonló jelentésű és morfológiai felépítésű szavak összetévesztése (pl. *нестепный* 'elviselhetetlen, kibírhatatlan' és *нестерпимый* 'tűrhetetlen'; *бережный* 'gondos, óvatos' és *бережливый* 'takarékos, gazdaságos'). 2. Azonos használati körű, de különböző jelentésű szavak felcserélése (pl. *педагог* 'nevelő' és *учитель* 'tanító, tanár'; *положение* 'helyzet' és *состояние* 'állapot'). 3. Valamely szinonimá sor egyik tagjának túlságosan gyakori, kiúszerű használat (pl. *внедрять* 'bevezet, meghonosít', vö. *вводить* 'bevezet, alkalmaz', *использовать* 'felhasznál, alkalmaz', *осваивать* 'elsajátít, meghonosít'; *резко* 'élesen, nagy mértékben', vö. *сильно* 'erősen', *очень* 'nagyon', *намного* 'sokkal, jelentősen', *решительно* 'határozottan, teljességgel'; stb.). 4. A szavak szokásos használati körének figyelmen kívül hagyása. (Pl. a *завсегдатай* 'törzsvendég' használata helytelen az efféle kapcsolatban: *завсегдатай книжных магазинов* 'a könyvesboltok állandó vásárlója'). 5. Az egyes szavak sajátos hangulati árnyalatának, stílusi értékének elhanyagolása. (Pl. a hivatalos és választékos stílusra jellemző *супруг* 'férj, házastárs', vagy *вручать* 'átnyújt' nem helyénvaló bizalmas, családis hangulatú beszélgetésben.) 6. A szavak pontos jelentésének elfelejtése. (Pl. a *десерь* 'a férj fivére' és a *шурин* 'a feleség fivére' szavakat össze szokták cserélni.) 7. Idegen szavak helytelen használata. (Pl. a *приоритет* 'elsőbbség, prioritás' főnévnek néha 'megkülönböztetett tisztelet' jelentést tulajdonítanak.) 8. Idegen szavak szükségtelen használata. (Pl. a *дефект* 'hiba, fogyatékoság' főnévvel nem ritkán olyan orosz szavakat is helyettesítenek, mint a *недостаток* 'fogyatékoság, hiány', *пробел* 'hiány, hiba', *недочет* 'hiány, hézag' stb.) 9. Tautológia (pl. *своя автобиография* 'saját önéletrajz',

житница зерна 'gabonamagtár' stb.). 10. Állandósult szókapcsolatok kontaminációja, eltorzítása. (Pl. az *играть роль* 'szerepet játszik' és az *иметь значение* 'jelentőséggel bír' szókapcsolatok keveredéséből *играть значение* 'jelentőséget játszik' és *иметь роль* 'szerepet bír' keletkezik. A *переживать утрату, горе* 'nehezen viseli el a veszteséget, a bajt' szókapcsolat jelentését gyakran a *переживать* ige önálló, tárgy nélküli használatára is kiterjesztik.) 11. Helytelen vonzattal használt szavak. (Pl. a birtokos esetet vonzó *касаться* 'érint valamit, hozzáér valamihez' pongyola szóhasználatban részeshatározó esettel jár.) 12. Tartalmatlanná vált töltelékszók halmozása (pl. *знаеме* 'tehát, következtetésekképpen', *значим* 'tudja', *понимаеме* 'ugyanis, tudniillik', *так сказать* 'úgyszólván', *вообще* 'általában' stb.). 13. Népetimológia. (Pl. a *пертурбация* 'perturbáció, zavar' és a *перспектива* 'perspektíva, távlat' a *пепе-* előképző hatására *перептурбация, перепертурбация*, illetőleg *переспектива* alakot nyerhet.) 14. Helytelenül alkotott, felesleges szavak használata. (Pl. a *самолучно* 'személyesen' az irodalmi nyelvben szokásos *сам* 'maga, személyesen' vagy *лично* 'személyesen' helyett; *сосредоточие* 'összpontosítás' a helyes képzésű *сосредоточение* 'ua.' helyett.) A kis könyv azonban nem csupán a nyelvtudományi érvek alapján kifogásolható szóhasználati pontatlanságokat, helytelenségeket pellengérez ki, hanem a nyelvhelyességi babonákat is, melyeknek követői megokolatlanul vagy pedig egyéni ízlésükre, esetleg valamely ósdi, rossz szabályra hivatkozva rónak meg bizonyos nyelvi jelenségeket. Nyelvhelyességi babonának számít például a színészek szakmai nyelvében keletkezett és széles körben terjedő *волнительный* 'nyugtalanító, izgató', úgyszintén a nyelvjárások szókinéséből a köznyelvbe került *учеба* 'tanulás; oktatás' használatának a rosszállása.

A Правильность русской речи szócikkei nem egységes séma szerint vannak felépítve. A magyarázatok jellege és terjedelme a tárgyalt nyelvhelyességi vétség természetétől függően változik. Számos szócikk egész kis lexikológiai tanulmánnyá kerekedik, melyből nemesak az tudható meg, miért kell valamely szóhasználati jelenséget hibáztatni, hanem e jelenség keletkezésének okáról, elterjedtségéről és stilisztikai sajátosságairól is tájékoztatás nyerhető. Плен pl. a *волнительный, дебют* 'első fellépés', *довлеть* 'elégséges, elegendő', *кушать* 'eszik' szócikke. A helytelen és a helyes szóhasználatot egyaránt idézetek dokumentálják.

Milyen tanulsággal járhat a Правильность русской речи a magyar olvasó számára? A legnagyobb segítséget minden bizonnyal az orosz nyelvvel hivatásszerűen foglalkozó tanárok, nyelvészek, fordítók várhatják tőle. Az orosz nyelvtanárok többek között felfigyelhetnek a következőkre: 1. A *заглавие* 'cím' csupán valamely könyvre, cikkre, irodalmi vagy zeneműre vonatkozóan alkalmazható. A színházi és cirkuszi előadásoknak, valamint a filmeknek a címét a *название* szóval kell kifejezni. 2. A *ездить, ехать* igék járművön helyet változtató személynek a mozgását, nem pedig magának a járműnek a mozgását jelölik. A járművek mozgásáról szólva a *ходить, идти* igéket kell használni. 3. A *сломать* 'összetör' nem törekeny tárgyakkal, a *разбить* 'ua.' viszont törekeny tárgyakkal a darabokra hullásával kapcsolatosan használatos. — A nyelvészek és fordítók a Правильность русской речи szócikkeit olvasgatva értékes megfigyelésekkel gazdagíthatják ismereteiket az orosz szókinés fejlődésének legújabb szakaszáról. Ugyanakkor mindazok, akik szívükön viselik a magyar nyelvi műveltség ügyét, arról győződhetnek meg, hogy a szóhasználati vétségek főbb típusai a magyarban és az oroszban csaknem azonosak. Nyilvánvalóan azonos az orvoslás legcélszerűbb módja is: a Правильность русской речи szócikkeihez hasonló, higgadt hangnemű felvilágosítás, melyet a helyes szóhasználat bemutatása kísér.

Kiss Lajos

A Nyelvőr postája

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Mól, molarány, molsúly. Paczolay Gyula vegyészmérnök, a műszaki tudományok kandidátusa (Budapest) e szóknak hosszú ó-val való egységes írása mellett érvel. Válaszunk:

Nemcsak az Ön leveléből, hanem a magunk újabb tájékozódása útján is meggyőződhattünk róla, hogy a vegyészek (legalábbis igen sokan) hosszú ó-val írják a *mól* szót mind önálló használatban, mind akkor, ha összetételben fordul elő: *molsúly*, *molarány* stb.

Igaz, a *mól* szót a rövid o-s *molekula* szóból kurtították, de tudomásul kell vennünk, hogy a vegyészeti szaknyelvben hosszú ó-s alakjában terjedt el, s így közli a Helyesírási tanácsadó szótár is: *molsúly*. Akik a rövid o-s alak mellett vannak, azok a *molekula* szónak rövid o-jára hivatkoznak; de hát bele kell nyugodnunk a csaknem általánosan használatos hosszú ó-s *mól*-ba.

Ezt azért is hangsúlyozzuk, mert egy alkalommal — a szó származására gondolva — mi is a rövid o-s alakot ajánlottuk.

F. G.

Egyalakú szók megkülönböztetése a magánhangzó hosszúságával, rövidségével. Hegedüs Ferenc ny. korrektor (Zalaegerszeg) javasolja, hogy például a *szív* ige magánhangzója legyen hosszú, a *szív* főnévé pedig rövid. Ezt válaszoljuk:

Ön nem helyesli, hogy irodalmi és köznyelvünkben nem különböztetjük meg egymástól a *szív* igét és a *szív* főnevet. Szó szerint így mondja: „Én épp ezt nem helyeslem, szoktassuk az embereket a szavak nyelvtani és értelmi megkülönböztetésére, mint a *zug* főnév és a *zúg* ige esetében.

Ön a nyelvi valósággal mit sem törődve elrendeltetné, hogy az ilyen alakpárokból az ige legyen hosszú magánhangzós, a főnév pedig rövid magánhangzós. Ismételjük: ez merő önkény, erőszakot jelent volna. S mi lenne a célja, az értelme ennek az „újítás”-nak? Micsoda hátránya van abból nyelvünknek, hogy eddig nem különböztettük meg magánhangzója hosszúságával és rövidségével a *szív* igét és a *szív* főnevet? Ha így beszélünk: *Fáj a szívem*, minden magyar ember tudja, hogy itt a főnévről van szó. Ha ezt mondjuk: *Szívja a fogát*, ugyancsak minden magyar tudja, hogy itt a *szív* igét használtuk.

A keleti nyelvjárásokban csakugyan előfordulnak *hidak*, *vizek*, *pípa*-féle szóalakok is a *hidak*, *vizek*, *pípa* helyett. Ez azonban nem bátoríthat föl bennünket, hogy a köznyelvben minden igaz ok nélkül, valami öncélú elgondolás kedvéért *szív*—*szív*, *sír*—*sír* *fűz*—*fűz*, *tűz*—*tűz*-féle alakpárokat váltakoztassunk. Még az sem kaphat bennünket ilyen önkényességre, hogy vannak több alakú szótöveink, épp az Ön példái között is: *fűz* (főnév), *fűzre*, *fűztől*, de: *fűzem*, *fűzed*, *fűze*, *fűzet*, *fűzek*, *fűzei*, *fűzes*; *tűz* (főnév), *tűzre*, *tűzből*, *tűzön*; de: *tűzem*, *tűzed*, *tűze*, *tűzet*, *tűzek*, *tűzei*, *tűzes*; *víz*, *vízbe*, *víztől*,

vízen, de: *vizem, vized, vize, vizet, vizek, vizei, vizes*; *híd, híja, hídon, hídról*; de: *hidam, hidad, hidak, hidat, hidas*; *szív* (ige), de néhány származéka: *szívárog, szivattyú, szívár-vány*; *sír* (ige), de egy-két származéka: *síralom, siránkozik, sirat*.

Ami a nyelvben természetes módon kialakult, miért kellene azt erőszakkal megváltoztatni? Főként ha semmi kárát nem látjuk a meglevőnek!

F. G.

Nagy számok rövidítése. Kővári József SZÖVOSZ-főelőadó (Budapest) az ezres számjegy egységes rövidítését javasolja hivatalos használatban. Véleményünk:

Az Önök megállapítása szerint „ezen a területen nincsen egységes gyakorlat”. De helyeselnék az egységes jelölésmódot, az ezresnek a mi javasoltuk nagy *M*-mel való rövidítését, ilyen formában: *456/M Ft*.

Szeretnénk Önök ezt a rövidítésmódot nagyobb számokra is kiterjeszteni; Ön ezt javasolja a 'millió'-ra: *Mó*, a 'milliárd'-ra pedig ezt: *Mrd*. Megbeszéltük a kérdést kártyáinkkal, a helyesírás szakembereivel. A magunk részéről helyeseljük ezt a két rövidítést is; az *Mrd* helyett talán lehetne *Md* is, de az *Mrd* bizonyosan egyértelműbb.

Mi még további számok rövidítésére is teszünk javaslatot, ha már elkezdjük a kiterjesztést (bár a gyakorlatban ezekre már ritkán van szükség): 'billió': *Bi*; 'trillió': *Tr*; 'kvadrillió': *Kra*; 'kvintillió' vagy 'kvinkvillió': *Kvi*; 'szextillió': *Szex*; 'szep-tillió': *Szep*; 'oktillió': *Okt*; stb.

A nagy számoknak ez a jelölésmódja közelebb áll nyelvi eszközeinkhez, mint a mennyiségtan hatvány alakú jelölése: 'millió': 10^6 ; 'milliárd': 10^9 ; 'billió': 10^{12} ; 'trillió': 10^{18} ; stb.

Hangsúlyozzuk: mindez csak a Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának indítványa, nem pedig az Akadémia Helyesírási Bizottságának határozata; a Helyesírási Bizottság nem szól bele ilyen még ki nem alakult szakmai gyakorlatba.

F. G.

Kolumbárium = urnacsarnok. Fabritzky Péter (Budapest) a *kolumbárium* szó eredetéről érdeklődik, és a szó megmagyarítását javasolja.

Mint levélírónk is sejtette, *kolumbárium* szavunk a 'galambdúc' jelentésű latin *columbarium*-mal azonos. 'Hamvvedrek számára épült csarnok' jelentése onnan származik, hogy az ókori római birodalomban az ilyen célra szolgáló épületek oldalában galambdúcszerű fal-mélyedések voltak, s ezekben az üregekben helyezték el a hamvvedreket. Magyar szavunk még nincs helyette, s csakugyan nem árt, ha megpróbálkozunk a magyarításával. Levelezőnk az *urnakert* kifejezést javasolja. Ennek az a hibája, hogy a *kert* szó nem alkalmas egy többé-kevésbé zárt, fedett épületnek a megjelölésére — a mi tudomásunk szerint ugyanis ezt jelenti a *kolumbárium* —, nem beszélve arról, hogy az analóg példaként említett *sírkert* régies, elavulóban levő alak. Az alapján véve jó ötlet azonban könnyen továbbfejleszthető; csupán a *kert* szót kell jobb, megfelelőbb szóval helyettesítenünk. Az *urnacsarnok* elnevezés például nézetünk szerint kitűnően helyettesítené a *kolumbárium*-ot.

G. L.

Muri. Mórícz Zsigmond Uri *muri* című regényének címével kapcsolatban Gaál Endre budapesti gimnáziumi tanár érdeklődik a *muri* szó fogalmi tartalma és eredete iránt.

A ma bizalmas hangulatú és stílusértékű *muri* szó közismert jelentése: 1. '(zajos) multság, mulatozás, dáriidó'; 2. 'zajos, lármás jelenet'; 3. 'veszekedés, patália, botrány'; 4. 'zavar, fölfordulás, baj'; 5. 'móka, vidám, tréfás jelenet'.

Eredete Zolnai Béla kutatásai szerint (l. Magyar Nyelv 47 : 295, 48 : 222) a német (bécsi) tolvajnyelvben keresendő. Az ide csoportosítható szóalakok: *moren*, *murren* ('lármázni, ugatni'), *Murer* ('láрма, veszekedés, csődület'), *Mori* ('veszekedés'), *Gemurre* ('morgás, zaj'), *Muri* ('liba') stb. A magyar argóban 1862-től vannak adataink a *muri*, *murizik*, *muris* szókra. A *muri* első jelentése a német tolvajnyelvi szónak megfelelő 'láрма, veszekedés', a további jelentések kifejlődése pedig ez lehetett: 'zajos viselkedés, zajos mulatás, multság, dorbézolás, dőzsölés, ivászat'. Az utóbbi jelentésben való használat elterjedése Móricz Uri murijának (1928.) is köszönhető, bár Ady már 1909-ben versbe foglalja a *muri* szót (A halál pitvarában). Az Értelmező szótár idézetei mutatják, hogy legjobb íróink élnek vele (Babits, Kosztolányi, Nagy Lajos, Szabó Lőrinc).

K. M.

Művelődési autó. Hegedüs Ferenc ny. korrektor (Zalaegerszeg) pontatlan megnevezésnek és a németes *kultúrautó* szolgáit fordításának tekinti a *művelődési autó* kifejezést.

Már több cikkben, előadásban megvizsgáltuk a németesen megcsontított *kultúr*-összetéti előtag szerepét, az egész szócsaládot és rokonságát, s úgy látjuk, hogy a *kultúrház*, *kultúrotthon* stb. helyett az utóbbi években meghonosodott *művelődési ház*, *művelődési otthon* stb. csoportjába jól beleillik a *művelődési autó* kifejezés. Már meg is találjuk A magyar nyelv értelmező szótárában: „*művelődési autó* : a központoktól távolabb élő lakosság kulturális életének tárgyi kellékeit (könyv, film, kiállítási anyag, hangszóró stb.), esetleg ismeretterjesztő előadót szállító autó”. Nem mondjuk, hogy nem lehetett volna esetleg másként, jobban, szebben elnevezni, de ha már megvan a *művelődési autó*, inkább annak fogjuk pártját, mint a *kultúrautó*-nak. Ön nem ismeri el, hogy a kérdésnek ez a lényege, nem pedig az, hogy ki járatja a művelődési célt szolgáló gépkocsit. Ha megérkezik egy kocsí a faluba, akkor nem azt mondják, hogy: Megérkezett a „könyvtári szolgálat”, vagy: Itt van „A művelődés szolgálatában”, hogy az előbbi levelében javasolt feliratot említsük. Azt már mondhatják, hogy itt van a *megyei könyvtár autója* (ahogy mostani levelében olvassuk), ha ugyan valóban a megyei könyvtáré az a kocsí. Az hát a lényeges, hogy ennek a különleges célú autónak nevet kellett adni; ettől persze még ráírhatják, hogy melyik intézményé, ez a felirat azonban nem pótolja a kocsí sajátos rendeltetésének a megnevezését. Ha azon a bizonyos vágóeszközön azt olvassuk, hogy Solingen, azért még szükségünk van a nevére is; így emlegetjük: *kés*. A hasonlat annyiban sántít, hogy erről az eszköztől rögtön tudjuk, hogy *kés*, nem kell ezt ráírni, azon az autón ellenben nem látszik meg félreérthetetlenül, hogy *művelődési autó*, azért írják rá. Egy másik példa! A mezőn látunk egy gépet dolgozni. Azt mondják, hogy a Kossuth Termelőszövetkezet gépe. „De milyen gép?” — faggatózik a pontosabban tájékozódni akaró. „Arató-cseplő gép” — adják meg a kielégítő választ. Ugyanígy fájne a szóban forgó gépkocsinak *művelődési autó* elnevezése. A nyelv, a nyelvközösség szükség szerint előteremtí az új fogalom megjelölésére az új nevet. S erre a célra a mi esetünkben nem elég a *megyei könyvtár autója* kifejezés, szabatosabb terminus kellett.

F. G.

Sörharang. Kiszely Dóra tanár (Székesfehérvár) Dienes Andrásnak, a nemrég elhunyt neves Petőfi-kutatónak Segesvárról szóló rádió-előadásában hallotta ezt az ismeretlen szót, és magyarázatot kér rá.

A *sörharang* szó a német *Bierglocke* tükörszáva. A *Bierglocke* nagyon régi német szó, s a szokatlan szóösszetétel magyarázatát megtaláljuk Sándor Istvánnak „Egy külföldön utazó Magyarinak jó barátjához küldött levelei” című könyvében (Győr, 1793.). Régen Bajországból a férfiak az estéket mulatozással, sörözéssel töltötték, és ez gyakran késő éjszakáig tartott. Mivel ezzel a hangos sörözéssel zavarták a város éjszakai nyugal-

mát, ezért az asszonyok kérésére bevezették a *Bierglocké*-t, a 'sörharang'-ot, mely az éj beálltakor szólalt meg; ennek hangjára a mulatozást be kellett fejezni, és a férfiaknak csendben haza kellett vonulniuk. Ez a *sörharang* szerepel Dienes András említett előadásában is: „*sörharang* után már csöndes az egész város.”

Sz. L.

Nőstény szarvas — szarvastehén. Zeman Irma helyteleníti a rádióban hallott *nőstény szarvas* szókapcsolatot, azzal a megokolással, hogy a *nőstény szarvasmarha* neve is *tehen*.

Igaz ugyan, hogy a *szarvastehén* valamivel közkeletűbb, mint a *nőstény szarvas*, sőt állattani, vadászati, erdészeti megnevezésként az előbbi használatos, gyakran csak *tehen* alakban, de azért nem helyteleníthetjük a *nőstény szarvas*-t sem, és nem tagadhatjuk létezését. A *nőstény szarvas* egészen szabályos főnévi jelzős alakulat. Egész sor hasonló kifejezésünk van: *nőstény macska*, *nőstény nyúl*, *nőstény oroszlán* stb. Szótáraink (Ország: Magyar—angol szótár, Halász: Magyar—német szótár, Eckhardt: Magyar—francia szótár stb.) az egyébként természetesen szintén helyes, csak más jellegű (birtokos jelzős) összetétel *szarvastehén*-en kívül a *nőstény szarvas*-t is tartalmazzák. Sőt az Értelmező Szótár irodalmi idézetet is közöl a használatára: „Mint a nőstény szarvas nézi a hímek halálharcát, úgy nézte Deianira . . ., amint Herakles küzdött a folyamistennel” (Péterfy Jenő).

R. É.

Szörnyű, szörnyen = hirtelen? Szörnyethal = hirtelen meghal? Bory István (Pécel) egy irodalmi hetilapban olvasta, és hibáztatja ezt a mondatot: „Mindketten nyomban szörnyethaltak.”

A *nyomban* határozószó itt csakugyan fölösleges, hiszen aki szörnyethal, az nyomban meg szokott halni. Balassa József magyar szótára (1940.) így értelmezi a *szörnyethal*-t: 'Hirtelen meghal; valamilyen csapás alatt, szerencsétlenségben rögtön meghal'. Ön Lehr Albertra hivatkozik, mint aki szintén így adja értelmét a *szörnyethal*-nak Toldi-magyarázataiban: 'hirtelen meghal'; Lehr tovább menve a *szörnyű, szörnyen* szónak többször ezt a jelentést tulajdonítja: 'hirtelen'. Végre tisztáznunk kell ezt a kérdést, mert Lehr nyomán elterjedt ez a fölfogás.

Lehr Albert szó szerint ezt írja Arany János Toldijának „nyelvi és tárgyi bő magyarázatokkal” ellátott kiadásában (Bp., 1882. 190. lap) a hatodik ének harmadik versszakának negyedik sorához: „Édes anyját félti igen-igen nagyon, nehogy a zörejre szörnyen felriadjon = hogy egyszerre fel ne riadjon, fel ne rezzenjen, ijedjen. Vö. Szörnyű halál = hirtelen halál. »Palotám küszöbjén úgy lássalak itten: Hogy szörnyű halált halsz« (B. H. III. É.) Szörnyen halt (régiesen) = szörnyet halt.”

Átvizsgáltuk a Magyar nyelvtörténeti szótár, a Magyar Oklevél-szótár, a tájszótárak idevágó anyagát, az akadémiai Nagyszótár és az Új magyar tájszótár kéziratos gyűjteményét, nyelvészeti folyóiratainknak a *szörnyű* szóval foglalkozó cikkeit, de nem találtuk semmi igazán meggyőző bizonyosságát annak, hogy a *szörnyen* többek közt ezt is jelentené: 'egyszerre, hirtelen', a *szörnyű halál* pedig ezt: 'hirtelen halál'.

Lehr Albert bizonyára a *szörnyethal*-nak 'hirtelen meghal'-féle jelentéséből vonta el a *szörnyű, szörnyen* szónak 'hirtelen' értelmét, s ezt egy kissé merészen általánosította. Régi szótárakban is csak ez az értelme a *szörnyű* szónak: 'terribilis, terrificus; grausam, entsetzlich', magyarán: 'iszonyú, borzasztó'. Pápai Páriz Ferenc szótárának Bod-féle 1767-i kiadásában a *szörnyű gyilkosság* kifejezésnek latin megfelelője: *infanda caedes*, vagyis 'iszonyú gyilkosság'. Régi nyelvünknek következő jelzős szókapcsolatai sem adnak okot a Lehr-féle elharmarkodott általánosításra: *szörnyű kegyetlenség, szörnyű kín, szörnyű*

rút füst, szörnyű átok, szörnyű méltósággal stb.; a *szörnyű kegyetlenség, szörnyű kín, szörnyű átok* kifejezésben a *szörnyű* jelentése ez: 'iszonyú, rettenetes', s ugyanez az értelme a *szörnyű-nek a szörnyű halál* jelzős kapcsolatban is; a *szörnyű rút, szörnyű méltósággal* kifejezésben pedig a *szörnyű* már nyomósító szerepű, effélének felel meg: 'nagyon; igen nagy', mint a következő, Apáczai Csere Encyclopaediájából (1655.) való mondatokban is (mai nyelvünkre átírva): „A fűzfa szörnyű hamar nő”, „A cékla szörnyű hamar nő” (Magyar nyelvtörténeti szótár). Még a következő példák sem jogosítanak föl bennünket a „hirtelen” általánosításra: „Úgy találja Abimeleket véle, szörnyű halált meghal”, „Kínzás után szörnyű halált megholt”. Még Heltai Gáspár Krónikájának (1575.) ez a mondata sem ragadhat el bennünket Lehr Albert magyarázataiig: „Ha ezt nem műveled, hertelen halállal halsz meg” (M. nyelvtörténeti szótár, a *meghal* címszó alatt). Kódexeinkben nem ritka a *hirtelen halál* kifejezés (M. nyelvtörténeti szótár, a *hirtelen* címszó alatt), de ilyenkor a *hirtelen* pusztán ezt jelenti: 'subitus; plötzlich', vagyis 'váratlan'. Eszerint a *szörnyethal* is pontosabban ezt jelenti: 'rettenetes, szörnyűséges körülmények között hirtelen meghal’.

Megnéztük az Értelmező szótárt is, abban ezt a még pontosabb leírást olvashatjuk: „<Rendkívüli körülmények közt, megrendítő módon, gyak. szerencsétlenség következtében, olykor váratlan lelki élmény hatása alatt> hirtelen meghal.”

Arany Jánosnak „Nehogy a zörejre szörnyen felriadjon” mondatát pedig szerintünk így kell érteni: 'nehogy a zörejre iszonyú ijedséggel felriadjon'; ez a lényeges: az édesanyja egészségét, lelki nyugalmát féltés; az 'egyszerre, hirtelen' ugyanis benne van a *felriad* ige jelentésében. A Buda Halála harmadik énekének vége felé ebben a mondatban: „Palotám küszöbjén úgy lássalak itten: Hogy szörnyű halált halsz. Meglesz, bizony Isten” — a *szörnyű halált halsz* kifejezésnek sem ez az igazi értelme: 'hirtelen halállal halsz meg', hanem az, hogy a halál 'rettenetes, iszonyatos' lesz. Szenvedélyes haragra lobbanásában mondja ezt Etele az álnok Detrének, nagy fenyegetően!

Korántsem akarjuk Lehr Albertnak Arany művéhez fűzött rendkívül becses, tanulságos jegyzeteit bírálgatni, annyit azonban meg kell mondanunk, hogy ő sem volt tévedhetetlen. Maga Arany János így nyilatkozik Lehrről 1877. február 18-án a Nyelvőr szerkesztőjének írt, el nem küldött levelében: „A Nyelvőr legújabb füzetében Lehr Albert a balladák Greguss-féle magyarázatainak némelyikét igazítva helyre, maga is téved egypárszor. Így az »Isten hozott, úgy ha jöttél« magyarázata Lehrnél még mesterkéltebb, mint Gregussnál.” „Másik észrevételem Lehr azon állítására van, hogy én szeretem a közmondásokat megváltoztatni, módosítani; mert az »egérutat vesz« kifejezésben a *vesz* ige *vásárlani* értelmet adok. Ez igaz, de éppen így származnak a szójátékok, melyeket, hogy költőnek ne legyen szabad csinálni, most hallom először. Hát a nép maga nem csinál? éppen a *vesz* igével? Ötön vette.» Azaz nem vásárolta, csak *elvette* az öt újjával” (Arany János Összes munkái. 10. köt. Bp., 1900. 391—2. lap).

F. G.

Szül, születik — átvitt értelemben. Dr. Kovács Endre (Budapest) azt írja, hogy régente a születés csak „emberpalánta” világra jöttét jelentette, ma pedig más vonatkozásban is lépten-nyomon használják, helytelenül.

Ennek bizony ellentmondanak a nyelvi tények; már a régi nyelvben is használták a *szül, születik* szót átvitt értelemben. A XVI. század első feléből való Érsekújvári Kódexben ezt a közmondást találjuk (alábbi példáinkat a Magyar nyelvtörténeti szótárból vesszük, s mai helyesírásunk szerint közöljük): „A nap mindennek egyenlőképpen *születik*.” Pázmány Péter több mint háromszáz évvel ezelőtt így írta: „A lutheristák fantáziájában *született* álmok ezek.” Az Érsekújvári Kódexszel körülbelül egyidős Erdy-kódexből való ez a közmondás: „Az igaznak szája bölcsességet *szül*.” Zrínyi Miklós ezt

írja 1651-ben megjelent könyvének előszavában: „... soha meg nem korrigáltam munkámat, mert időm nem volt hozzá, hanem első *szülése* elmémnek.” Faludi Ferencről idézzük a következőt: „A religió nem uzsorakereskedés, se nem *szüleménye* egy valamely székéből kilocsogó agyvelőnek.” Bőven szaporíthatnánk példáinkat. Csak Czuczor—Fogarasi szótárára hivatkozunk még; így értelmezi a *születik* átvitt jelentését: „Bizonyos okból, kútfőből ered, támad, származik.” Majd a *szül* címszóra utal, s ott ezt a második, átvitt jelentést írja le: „Bizonyos ok vagy előzmény valamit létre hoz.” S ezek a példák csatlakoznak hozzá: „A harag, irigység sok gonoszt szül. Ez nem jót szül.”

Eszerint nem szabad megrónunk az Ön idézte mondatokat: „Csodálatos világrekordok *születtek* az ausztráliai úszóbajnokságokon!” „Az értekezleten határozat *született*...” A magyar nyelv értelmező szótárában éppen a *határozat* címszó 1. a) jelentése alatt ezt a példamondatot olvashatjuk: *Hosszú vita után megszületett a határozat.* Az Ön emlékezete szerint „régbben a határozatot *meghózták*, most pedig *megszülik*”. Az igazság az, hogy a *határozatot hoz* voltaképpen latinizmus, a *sententiam ferre* tükrözése, ahogy a *törvényt hoz* is a *legem ferre* fordítása; ezeket a kifejezéseket ma már nem helytelenítjük, mert teljesen meghonosodtak, annyit azonban megjegyezhetünk, hogy például a *határozatot hoz* helyett jobb az egyszerű, rövid *határoz*, a *javaslatba hoz* helyett a *javasol*, *indítványoz* stb., ha csak nincs valami különös stílusbeli okunk a terpeszkedő hivatalos kifejezés használatára.

A fenti régi idézetekből világosan kitetszik, hogy nemcsak az anya *szülhet*, hanem sok más, például az alkalom is: *Alkalom szüli a tolvajt.* A Magyar nyelvtörténeti szótár ezt idézi Pápai Páriz Ferenc szótárának Bod-féle kiadásából (1767.): „Sok jót *szül* az egyenlőség: benevolentiae mater similitudo.” Láthatjuk a latin szövegből, hogy a *szül* itt nem utánozza a latint, hanem szabadon, magyar észjárás szerint fejezi ki a *mater* 'anya' fogalmát.

F. G.

Twisteljünk vagy twistezzünk? — kérdi Maurer Mária Miskolcraól.

Helyesebb a *twistezik* (már magyarosan is írják: *twisztezik*), mint a *twistel*, hiszen a többi táncnévből is -z képzővel alkotunk igét: *keringőzik, polkázik, mazurkázik, tangózik, onestepezik (vansztepezik), twostepezik (túsztepezik), shimmyzik (simizik), foxtrottozik, charlestonozik (csálsztonozik), slowfozozik (szlófozozik), mambózik, cacsacsázik, rumbázik* stb.

A -z és az -l rokon szerepű igeképző; néha semmi jelentéskülönbség sincs az -l és a -z képzőjű ige párok között, például *pipál* és *pipázik*, olykor jelentésmegoszlást tapasztalunk: *okol : okoz, porol : poroz* stb. Éppenséggel lehetne a *twistezik* mellett *twistel* is, de — mint mondtuk — a -z képzős jobban beleillik társai közé. Különben is ma főnévből gyakrabban alkotunk igét -z képzővel, mint a régi magyar nyelvben, azért is *táncolunk*, ellenben *balettozunk* vagy *balettezünk*. Régen -l képzővel keletkezett a *munkál* (ennek továbbképzése a *munkálkodik*), de századokkal később nem *kézimunkál* lett, hanem *kézimunkázik*. Nemegyszer kiszorította a -z képzős ige régi -l képzős társát; a hajdani *hálól* ma *hálóz*, a *hibál* ma *hibázik* stb.

Érdekes egyébként, hogy magyar táncneveinkből nemigen szoktunk igét képezni; úgy beszélünk: *palotást, csárdást táncol, jár, ropja a csárdást, a csúrdöngölőt* stb., nem *pedig palotásozik, csúrdöngölőzik* stb. A *csárdászik* ige elő-előfordul, többek közt Szegeden is (Szegedi Szótár).

Ezek után jó *twistezés-t* kívánunk. Vagy ha ezt már megunták: jó *madisonozás-t*.

F. G.

Félelmes — félelmetes. Szemes Jenőné (Budapest) a két rokon szóalak helyes használatára vonatkozóan kér tanácsot.

Kérdésére, hogy a vihar és az orkán *félelmes* vagy *félelmetes-e*, vélekedését megerősítve mi is azt válaszolhatjuk: mindkettő használható. A *félelmes* és a *félelmetes* melléknév jelentése lényegében azonos; stílári, hangulati, illetőleg árnyalati eltérés azonban van köztük:

1. A *félelmes* a gyakoribb, köznyelvi alak, pl. félelmes külső, ordítás, sötétség, ellenfél stb.

2. A *félelmetes* ritkább, választékos, irodalmi használatú, s valószínűleg ezzel jár, hogy bizonyos fokozottságot is kifejez: olyasmire mondjuk, ami nagyfokú félelmet kelt. Pl. Az oroszlán félelmetes vadállat. „Rettenetes, félelmetes és ijedelmes események fenyegetik azt, aki éjszaka fenn van” — írja Móricz.

3. Átvitt értelemben a *félelmetes* jelenti ezt is: olyan, akivel vagy amivel fölnyie, ereje miatt szinte lehetetlen szembeszállni; megdöbbsentő erejű. Pl. félelmetes csatársor, szónok, támadás. Itt tehát nem a félelem képzete, hanem az erő, nagyság, valaminek igen nagy foka érvényesül a jelentésben (l. A magyar nyelv értelmező szótára).

Érdekesebb kérdés ennek az alaki kettősségnek a létrejötte. Néhány *-alom*, *-elem*, illetőleg *-em* képzős főneveknél két melléknévi származéka van: *alkalom* : *alkalmas—alkalmatos*, *félelem* : *félelmes—félelmetes*, *figyelem* : *figyelmös—figyelmetes*, *fortelem* : *fortelmes—fortelmetes*, *irgalom* : *irgalmas—irgalmatos*, *kényelem* : *kényelmes—kényelmetes*, *szemérem* : *szemérmös—szemérmetes*, *szerelem* : *szerelmes—szerelmetes*, *szorgalom* : *szorgalmas—szorgalmatos* és *kellem* : *kellemes—kellemetes*. Az első melléknévi alakok szabályos, *-s* képzős származékok, a hosszabbak azonban magyarázatra szorulnak. Keletkezésüket a nyelv egyik fontos alakító és gazdagító folyamatának, az analógiának köszönhetik, mégpedig valószínűleg kettős hatásnak. Az *-at*, *-et* képzős főnevekből *-s* képzővel alkotott mellékeveknél, mint pl. *akaratos*, *járatos*, illetőleg *ismeretes*, *következetes*, van egy *-atlan*, *-etlen* fosztóképzős ellenpárjuk: *akaratlan*, *járatlan*, illetőleg *ismeretlen*, *következetlen*. Hasonlóképpen áll egymással szemben az *alkalmas—alkalmatlan*, *figyelmös—figyelmetlen* stb. is. A jóval gyakoribb *akaratos—akaratlan*, *ismeretes—ismeretlen* típusú szópárok mintájára az *alkalmatlan*-ból is visszakövetkeztették, megalkották az *alkalmatos*-t, a *figyelmetlen*-ből pedig a *figyelmetes*-t.

Valószínűleg hatottak ezeknek a hosszabb változatoknak a létrejöttére az igen gyakori *-at*, *-et* végű főnevek *-s* képzős melléknévi alakjai, különösen a szóban forgó *sza-*vakhoz hasonló végződésűek, mint: *harmatos*, *folyamatos*, *zamatos*, *bánatos*, *kívánatos* és a *németes*, *rettenetes*, *döbbenetes* stb. Ezek is elősegíthették az *-atos*, *-etes* álképző önállósulását.

Ez a folyamat igen régen végbement, mert nyelvméleinkben és régi szövegekben már megtaláljuk a *félelmetes*-féle hosszabb alakokat, és szinte ők vannak ott többségben. Még a múlt század elején is vitatniok kellett Kazinczyéknak a rövidebb alakoknak szabályos, alkalmas és kényelmesebb voltát. A hosszabb, analógiás keletkezésű változatok aztán lassanként kiszorultak a használatból, ritkább előfordulásuk folytán választékosak lettek, irodalmi színezetet kaptak, és megőrizték régies hangulatukat. Jellemző, hogy a bibliás nyelv ma is a *szorgalmatos Mártá*-ról és *szerelmetes fiam*-ról beszél, Petőfi pedig a *szemérmetes Erzsók*-ról ír A helység kalapácsában.

K. M.

Jó étvágyat kívánok! — Köszönöm, viszont kívánom (vagy kívánok?). Oszváth Jánosné vezető szakfelügyelő (Putnok) kérdi, hogy mikor az óvónő étkezés előtt jó étvágyat kíván a gyermekeknek, s ők ezt megköszönik, melyik igealakot használják.

Erre a mondatra: „Jó étvágyat kívánok!” — általában így felelünk: „Köszönöm, isvizont kívánom”, vagy többes számban: „Köszönjük, viszont kívánjuk.” Tárgyas rago-

zást használunk tehát, bár a *jó étvágyat* voltaképpen határozatlan tárgy, amint az utána álló alanyi ragozású *kívánok* igealak is mutatja. Hogy a válaszban általában mégis tárgyas ragozást használunk, annak kettős oka lehet:

1. Az első mondatban álló *jó étvágyat* a feleletben nem ismétlődik meg, de mint előzőleg már említett, tehát a beszélők előtt ismert fogalom többé-kevésbé határozotttá válik (l. pl. „Láttam *egy* jó filmet. — Mikor *láttad*?”). Kiegészítve így hangzanék tehát a válasz: „Köszönöm (v. köszönjük), viszont kívánom (v. kívánjuk) *ugyanazt a jó étvágyat*.”

2. Beleérthető a válaszba egy határozott tárgynak tekinthető tárgyi mellékmondat is mint kiegészítés: „Köszönöm (v. köszönjük), viszont kívánom (v. kívánjuk) *azt, amit nekem (v. nekünk) tetszett kívánni*.” Ez az odagondolt és az előzményre vonatkozó, tehát már ismert dologra utaló kiegészítés szintén tárgyas ragozást kíván.

Egy futó körkérdés azt mutatja, hogy a *viszont kívánok* (v. *kívánunk*) alanyi ragozású alakot alig használja valaki, pedig logikusan, a határozatlan tárgynak (*jó étvágyat*) való megfelelésként, ez volna a helyes. A nyelvszokás azonban, úgy látszik, határozott tárgynak érzett kiegészítést gondol bele a válaszba. Ha tehát az óvónő étkezés előtt *jó étvágyat* kíván a gyermekeknek, s ők megköszönik, a következő formulát ajánljuk: „Köszönjük szépen, viszont *kívánjuk*.” A *viszont kívánunk* alak sem helytelen, de szokatlan, furesa.

K. M.

A gépi fordítói szeminárium munkájáról

Az MTA Nyelvtudományi Intézetének rendezésében 1962 márciusában megtartott „A matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdései” című konferencia adott először lehetőséget hazánkban arra, hogy a gépi fordítással foglalkozók kutatásairól beszámoljanak és egymás munkáját megismerjék. A konferencia fontos eredménye, hogy az előadások felhívták a figyelmet a gépi fordítás mind nyelvelméleti, mind népgazdasági szempontból fontos kérdésére. Az előadók elméleti felkészültsége és az ismertetett gyakorlati eredmények világosan mutatták, hogy nálunk is időszerűvé vált ezen a területen az intenzív kutatómunka megindítása; kitűnt azonban az is, hogy gyakorlatban is alkalmazható eredményeket csak az eddigi egyéni munka koordinálásával érhetünk el.

A konferencia határozatának a gépi fordításra vonatkozó része megállapítja:

1. A gépi fordítással kapcsolatos kutató munka szervezetté tétele érdekében létre kell hozni egy gépi fordítói csoportot;

2. A csoport munkájának folyamatosságát fél állások szervezésével kell anyagilag biztosítani;

3. Az eredmények közlését folyóirat létesítésével kell lehetővé tenni.

Az említett követelmények közül az első előzményeként: 1962 áprilisában az MTA Számítástechnikai Központjában matematikusok, matematikus-nyelvészek és nyelvészek részvételével megalakult a gépi fordítói csoport előformájának számító szeminárium.

A szeminárium általában háromhetenként tart munkaértekezletet, ezen a részt vevők előadásokat tartanak és a hallottakat megvitatják. Az előadásokban az előadók részint a külföldi szakirodalom egy-egy fontos közleményét, részint saját kutatásaik eredményét ismertetik.

Az első gyűlésen D ö m ö l k i B á l i n t számolt be a szovjetunióbeli tanulmányútról és a szovjet gépi fordítói csoportok munkájáról. Ugyanezen az értekezleten S z é p e G y ö r g y a nyelvtudomány új útjairól szólt, és ismertette a gépi fordításról szóló külföldi irodalmat, gazdag bibliográfiával segítve az egyes kérdések iránt érdeklődőket.

A következő alkalommal H e l l G y ö r g y tartott előadást „A gépi fordítás mint adatfeldolgozás” címen.

A gépi fordítás adatfeldolgozás, hiszen adatok regisztrálásáról, kikereséséről és összehasonlításáról van szó. A gép az írott nyelvi adatok bizonyos terjedelmű halmazát kapja (a forrásnyelv mondata). A feladat ezen adathalmaz olyan rendezése, hogy egységei egy másik rendszer (a célnyelv) egységeivel párhuzamba állíthatók legyenek. Az adatok feldolgozása közvetítő rendszer (gépi jelek) közbeiktatásával történik. A forrásnyelvi adatok feldolgozásának jellegét a célnyelv szabja meg.

A forrásnyelvi adathalmaz felbontásának alapja a tö- és toldalékformák rendszere. A felbontás során különböző elemzési szempontok érvényesülnek: tö- és ragformák elszigetelve; ezek kapcsolata; szóértékű morfémák egyeztetéses, vonzatos, szintak-

tikus és szórendi kapcsolata stb. Ezekhez a szempontokhoz adatokat kell találni és ezeket regisztrálni kell. A tárolás kódjelek segítségével történik. Az előre megállapítható kódok (szófaj stb.) jelei a szótárrészben előre elhelyezhetők. Vannak olyan kategóriák is, amelyeket az elemzés során kapunk (morfológiai jegyek stb.) az ezeknek megfelelő kódjelek folyamatosan kerülnek a tárolókba. Vannak ezeken kívül utasításokat jelző kódjelek is, pl.: vedd a szótárból; + -nak; + a, + i + ből; stb.

Befejezésül az előadó a magyar szintézis néhány kérdését ismertette.

A harmadik összefüggésben S i p ö c z y G y ő z ő beszélt „Az előjárós kifejezések programozása”-ról.

Sikeres gépi fordítás nem érhető el pusztán formai ismertetőjegyek alapján. Az egyes mondatok elemzése során gyakran találkozunk olyan grammatikailag homonim nyelvi jelenségekkel, amelyeknek helyes értelmezése a szemantika figyelembevétele nélkül elképzelhetetlen. Ezért tehát a szótárrész tárolóit szemantikai információkat tartalmazó kódokkal is el kell látni.

A grammatikailag homonim alakok egyik különleges csoportját a főneveket követő előjárós kifejezések adják: ezek ugyanis lehetnek az előttük álló főnév (birtokviszony esetén a főnevek valamelyikének) jelzői vagy az ige határozói. Hovatartozásukat csak szemantikai alapon lehet eldönteni. Az egyes szavakra jellemzők azok az előjárók, amelyekkel szintagmát alkothatnak. A szavakat ebből a szempontból csoportosítva olyan szemantikai halmazokat kapunk, amelyeknek felhasználásával az egyes előjárók programjait már úgy állíthatjuk össze, hogy összehasonlítás alapján meg lehet állapítani, melyik szóhoz tartozik az adott előjárós kifejezés, és ezzel annak jelzői, illetve határozói szerepe is tisztázódik.

A negyedik értekezéslet előadója P a p p F e r e n c volt. Előadásában ismertette D. S. Worth transzformációs elemzési módszerét és a transzformációs analízis felhasználási módját a gépi fordításban. A transzformációs analízis automatikus elemzési rendszer, amely a szintagmán belüli kapcsolatok meghatározására szolgál. A transzformációs analízis ott kezdődik, ahol a szintagmák már adva vannak, szintagmák megállapítására nem alkalmas. Az előadás további részében a transzformációs analízis módszerével elért vizsgálati eredményeit ismertette. A gyakorlati felhasználás lehetőségét külön algoritmuson mutatta be, amelyet a transzformációs analízis módszerével történő elemzésre készített.

A következő értekezleten D ö m ö l k i B á l i n t a programozás módszeréről tartott előadást. Ismertetése különösen a matematikában kevésbé járatos nyelvészek számára jelentett nagy segítséget.

A nyári szünet előtti utolsó előadást K ó n y i S á n d o r tartotta, amelyben a fordítási algoritmusok Kulagina-féle operátoros feljegyzését és Melcsuk két — megfelelést megállapító — operátorát ismertette.

Az operátor tulajdonképpen valamely pontosan megállapított részfeladat (szókeresés megadott jegyek alapján, valamely jegy jelenlétének ellenőrzése, szótörítés, szóbetoldás stb.) elvégzésére szolgáló algoritmus. Az operátor rögzített belső felépítésű, de változó paraméterű, ezért egy és ugyanazon operátor például különböző szavakon különböző jegyeket is ellenőrizhet. Kulagina operátorai mintegy alkotórészek, amelyekből a fordítási algoritmust összeállítják. Az operátorok alkalmazása világosan felismerhetővé teszi az algoritmusok logikus felépítését, és ezáltal megkönnyíti összeállításukat. Az „operátoros” felírás lehetővé teszi az áttérést az algoritmusok automatikus programozására.

Melcsuk 1. számú megfelelést megállapító operátora azt ellenőrzi, hogy van-e egyezés a teljes alakú melléknév és a főnév közt, a 2. számú pedig azt, hogy van-e megfelelés az előjáró vonzata és a főnév esete között.

Az operátorok működése két szakaszból áll:

1. Megállapítják, van-e megfelelés a melléknév (elöljáró) és főnév között.
2. Ha van megfelelés, és a főnév grammatikailag többértelmű (az adott alak több esetet jelölhet), az operátoroknak meg kell állapítaniuk, segít-e a megfelelés — legalább részben — a többértelműség megszüntetésében. Igenlő válasz esetén az operátorok megszüntetik a homonimiát.

Mindkét operátor négy részből áll:

1. Az „A” rész az alap- (vezérlő) algoritmus, amely ellenőrzi, hogy az adott információpár megtalálható-e a „megfelelő” párok listáján, s ha igen, utal az adott pár egyik vagy mindkét tagjának átalakítására.

2. A „B” rész a „megfelelő” párok listája.

3. A „C” rész a kiegészítő feltételek listája: vannak olyan párok, amelyek között a megfelelés csak akkor ismerhető el, ha ezeknek a feltételeknek megfelelnek.

4. A „D” rész az átalakítások listája.

A gépi fordítás szempontjából fontos esemény volt a Bolyai János Matematikai Társulatnak 1962 szeptemberében Tihanyban megtartott „A matematika alapjai, matematikai gépek és alkalmazásai” című nemzetközi kollokviuma. (Vö. Szépe György: A tihanyi matematikai tanácskozás nyelvészeti vonatkozású eseményei, Nyr. 87: 157–8.)

A gépi fordítói csoport első őszi szemináriumát a tihanyi konferencia gépi fordítással foglalkozó megbeszéléseinek értékelésére szentelte. A konferencia tanulságait H e l l G y ö r g y az alábbiakban foglalta össze:

A tihanyi konferencia a gépi fordítás kérdéseit az elmélet szemszögéből vizsgálta. A megbeszélések anyagát, Bar-Hillel professzornak egy előadását nem tekintve, a matematikai nyelvészet kérdései adták. A matematikai nyelvészet és a gépi fordítás a legtöbb elhangzott nyilatkozat alapján nem került közelebb egymáshoz. A gépi fordítással foglalkozó csoport továbbra is gyakorlati célokat tűz maga elé, de kíváncsian lenne, ha ezeket a célokat a szükséges elméleti kérdések alaposabb és tervszerűbb vizsgálatával sikerülne összekapcsolni. Ennek érdekében szervezett formában kellene megvizsgálni néhány alapvető kérdést:

1. Alkalmazható-e a matematika módszere a nyelvészetben; az eddigi eredmények vizsgálata.

2. Hogyan kapcsolódik a gépi fordítás a kibernetika általános kérdéseire.

3. A gépi fordítás elméleti kérdései: milyen mértékben tehető formálissá a fordítás műveletei; adhatók-e kielégítő formális utasítások a jelenleg meglevő nyelvtani kategóriák alapján; alkalmazhatók-e a matematikai nyelvészet új osztályozási kísérletei a gépi fordításban; a többértelmű nyelvi struktúrák értelmezése gondolkodással és algoritmussal stb.

Az év utolsó összejövételén D e z s ő L á s z l ó a csehszlovák közvetítő nyelvnyelvtanát ismertette. Bevezetőben megállapította, hogy a közvetítő nyelvvel kapcsolatban két szögesen ellentétes álláspont tapasztalható: az alkalmazási lehetőségek hangoztatása és a közvetítő nyelv szükségességének tagadása. A közvetítő nyelv szükségességének elbírálásában a szocialista országok gazdasági és tudományos együttműködésének feltételeiből kell kiindulni.

A közvetítő nyelvvel kapcsolatos problémák az alábbiakban csoportosíthatók:

1. Mely nyelveket kell figyelembe venni a közvetítő nyelv kidolgozásában?

2. A közvetítés realizálásának módja: a nyelvi rendszer mely részét öleli fel a közvetítő nyelv, és hogyan?

3. A nyelvtani tipológia szerepe a közvetítő nyelv kidolgozásában.

A csehszlovák közvetítő nyelv angol—cseh független elemzésre épül, és felöleli az egész nyelvtant. Ügynevezett „szemantikus” nyelvten: a kategóriákat a nyelvtani

jelentések rendszere adja. Végül példán mutatta be az ismertetett közvetítő nyelvtan alkalmazási lehetőségét a fordításban.

A gépi fordítói szemináriumokon főként a Számítástechnikai Központ munkatársai közül egyre több érdeklődő vesz részt. Őszintén reméljük, hogy az érdeklődők is fokozatosan tevékeny szerepet vállalnak, és bekapcsolódva a munkába segítik a csoportot a feladatok megoldásában. Reméljük továbbá azt is, hogy az illetékes szervek fölfigyelnek a szemináriumon és egyéb konferenciákon elért eredményekre, s megfelelő szervezeti, személyi és anyagi támogatással lehetővé teszik, hogy Magyarországon az arra hivatottak szélesebb intézményes formában is megindíthassák a gépi fordítás kidolgozását.

Sipőczy Győző

Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1962. december 11-i és 1963. január 29-i üléséről

Az 1962. december 11-i ülés egy „nem hivatalos”, azaz a meghívókban nem említett, ünnepélyes aktussal kezdődött: Lőrincze Lajos elnök köszöntötte fel szívből jövő szavakkal bizottságunknak azokban a hetekben világszerte ünnepelt tagját, a nyolcvanesztendő Kórály Zoltánt. (Az üdvözlő beszéd szövege meg is jelent folyóiratunk ez évi első számában.) Kórály néhány meleg, keresetlen szóval válaszolt az üdvözlésre, s csak ezután kezdődött meg az ülés „hivatalos” része.

A december 11-i megbeszélés tárgya: a gimnáziumok új anyanyelvi és irodalmi tantervének tervezete. A vitaindító előadást az Országos Pedagógiai Intézet munkatársa — egyben bizottságunk tagja —, Szende Aladár tartotta. Az előadás szövegét e számunk 221—30. lapján teljes terjedelmében közöljük.

A beszámolót követő széles körű vitában részt vett a bizottság minden jelen levő tagja — Bencédy József, Ferenczy Géza, Grétsy László, Hernádi Sándor, Kórály Zoltán, Kovalovszky Miklós, Lőrincze Lajos, Pais Dezső, Ruzsiczky Éva, Tompa József —, továbbá Hanzséros György, a Művelődésügyi Minisztérium Köznevelési Főosztályának főelőadója, aki a bizottság meghívott vendégeként volt jelen a megbeszélésen, végül Rácz Endre, aki kényszerű távolléte miatt írásban küldte el hozzászólását. E rövid tájékoztatóban a vitát csak egészen vázlatosan ismertetethetjük. A felszólalók közül többen hangsúlyozták — leginkább Kórály és Hanzséros —, hogy nemcsak a majdan megírandó új nyelvtankönyvben, hanem a tantervben is helyet, sőt nagy helyet kell juttatni a kiejtés, hangsúlyozás és hanglejtés kérdéseinek. Egyébként örömmel állapították meg, hogy az előadónak is ez a véleménye. Több hozzászóló — elsősorban Pais és Tompa — hiányolta a tantervben a történeti szempontot, a nyelv múltjára, fejlődésére vonatkozó utalásokat. Rácz Endre azt kifogásolta, hogy a tanterv nem mondja meg, mi az a nyelvtani többletanyag, amelyet a gimnáziumnak az általános iskolai tantervben foglaltakon felül meg kell tanítania. Csaknem minden felszólaló kifejtette azt a nézetét — köztük az egyik legilletékesebb szakember: Bencédy József, a Művelődésügyi Minisztérium Köznevelési Főosztályának vezetője is —, hogy az anyanyelvi ismereteket nem lehet kétféleképpen, kisebb vagy nagyobb kanállal adagolni, aszerint, hogy a tanuló a „reál” vagy a „humán” jellegű tárgyakhoz vonzódik-e inkább. Mint Kovalovszky Miklós megjegyezte, a reálisoknak szinte még nagyobb szükségük van a kellő anyanyelvi műveltség megszerzésére a gimnáziumban, mint a „humán” tagozatúaknak, mert ez utóbbiak egy részének még később, az egyetemen is lesz módja anyanyelvi ismer-

retei bővítésére. Ugyancsak szinte általános volt az a vélemény is, hogy a negyedik osztályban — mégpedig minden negyedik osztályban! — az egész addig tanult anyanyelvi ismeretanyagunk a színvonalas betetőzésére van szükség: helyesírásunk alapelveinek, a nyelvművelés elvi kérdéseinek, valamint a fogalmazás és a stílus problémáinak összegezésére.

Számos más hasznos vagy legalábbis tüzetesebb vizsgálatot érdemlő javaslat, észrevétel hangzott még el az ülésen, de ezen a helyen nincs módünk beszámolni róluk. Nem is baj. Az értékes előadásban fölvetett gondolatok, valamint a hozzászólók megjegyzései, javaslatai egyaránt eljutottak az illetékesekhez. A bizottság pedig türelemmel, de kíváncsian várja, hogy az egész közvéleményt megmozgató, országos tantervi vitának — közte ennek a megbeszélésnek is — eredményeként végül is milyen lesz a gimnáziumok új anyanyelvi és irodalmi tanterve.

*

Az 1963. január 29-i ülésnek két napirendi pontja volt. Az első: a szabadon választható egyetemi nyelvművelő kollégiumok anyagának, tervezetének összehangolása. Már az elmúlt évi október 31-i ülésről szóló beszámolóban említettük, hogy a bizottság kezdeményezése nyomán több egyetemen és főiskolán megindult vagy már megszervezés alatt áll — egyelőre többnyire fakultatív formában — a nyelvművelő oktatás. Mivel azóta eggyel-kettővel ismét emelkedett azoknak a felsőfokú oktatási intézményeknek a száma, amelyekben lesz vagy már van is nyelvhelyességi kollégium, helyesnek és időszerűnek látszott, hogy a bizottság tagjai külön vitaülésen egyeztessék össze szempontjaikat, elgondolásaikat e kollégiumok tematikájára vonatkozólag. Annál is inkább hasznosnak ígérkezett ez a megbeszélés, mert az egyetemek és főiskolák e tantárgyainak előadói túlnyomórészt a bizottság tagjai közül kerülnek ki.

A vitaindító referátumot T o m p a J ó z s e f tartotta. Magvas beszámolójában nemcsak az általa leghelyesebbnek tartott részletes órabeosztást ismertette, hanem kitért két fontos elvi kérdésre is: arra, hogy mi ennek a kollégiumnak a célja, s hogy milyen legyen az előadások módszere. Az elsőről ezt írja beszámolójának vázlatában: „Azt kell elérnünk, hogy a diplomával majdan munkába induló végzett hallgatók tudatosan jól és viszonylag szépen használják anyanyelvüket; lehetőleg teljesen hasznosítsák a korszerű, világos, szabatos, magyaros, az ízlésesen természetes gondolat kifejezés munkakönyvitő és társadalomszervező erejét; hogy megfelelő érdeklődéssel kísérjék a pályájukon fölvetődő nyelvi kérdéseket, s ha nem is a nyelvművelő szakember felkészültségével, egy kissé el tudjanak igazodni szaknyelvük időszerű fejlesztésének legfontosabb problémái közt, ismerjék és tudják használni a megfelelő segédkönyveket.” A módszerekre vonatkozólag pedig többek között azt hangsúlyozta T o m p a J ó z s e f, hogy „az óráknak legnagyobb részt gyakorlati példák elemzéséből s tanulásaik elvi általánosításából, továbbá az ezt követő gyakorlatokból kell állniuk”.

Magának a tantervnek az ismertetésére e tájékoztató szűkre szabott keretei között nem térhetünk ki, s hasonlóképpen nem foglalthatjuk össze a beszámolót követő színvonalas vitát sem. Ezen egyébként a bizottságnak valamennyi jelen levő tagja részt vett, név szerint B e n c é d y J ó z s e f, D e m e L á s z l ó, F á b i á n P á l, F e r e n c z y G é z a, G r é t s y L á s z l ó, K o v a l o v s z k y M i k l ó s, L ő r i n c z e L a j o s, R á c z E n d r e, S z a t h m á r i I s t v á n és S z e n d e A l a d á r. A vita lezárása után az elnök javaslatára a következő határozat született:

A bizottság felkéri T o m p a J ó z s e f e t, hogy az általa javasolt tantervet a vita tanulságai alapján egészítse ki, s szükség esetén módosítsa. Az átdolgozott tantervet a bizottság sokszorosíttatni fogja, hogy az egyetemi nyelvművelő kollégiumok előadói a jövőben egységes elvek és szempontok alapján végezhessek felelősségteljes munkájukat.

Az ülés második napirendi pontjaként a Magyar Nyelvnek és a Nyelvművelő Munkabizottság folyóiratának, a Magyar Nyelvőrnek az egymáshoz való viszonyáról tárgyaltak a bizottság jelen levő tagjai. (Erre a megbeszélésre azért volt szükség, mert az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának véleménye szerint a két folyóirat jellegében egyre több a hasonlatosság, s ezen változtatni kell.) Valamennyien azon a nézeten voltak, hogy mindkét folyóiraatra szükség van, de mindannyian egyetértettek a Nyelvtudományi Bizottsággal abban, hogy a kettőt a jövőben jó volna egy kicsit élesebben elhatárolni egymástól. A Magyar Nyelv elsősorban tudományos szakfolyóirat, a Magyar Nyelvőr az anyanyelv iránt érdeklődő nagyközönség nyelvművelő, tudománynépszerűsítő folyóirata — hangsúlyozták a bizottság tagjai. Természetesen a Magyar Nyelvőrnek is kell közölnie új tudományos eredményeket tartalmazó cikkeket, két dologra azonban vigyázni kell. Egyrészt arra, hogy e cikkek már kikristályosodott, szilárd tudományos eredményeket tartsanak, ne féligazságokat, vitatható vagy még kialakulatlan elméleteket, másrészt arra, hogy ezek a tudományos cikkek ne csak a szaktudósok szűk körét, hanem a nagyközönség iskolázottabb részét is érdekeljék. Ilyenek például a nyelvi jelenségeket nyelvművelő szempontból tárgyaló cikkek, a stilisztikai tárgyú közlemények, a közérdekű szófejtések és szólásmagyarázatok stb.

Az ülés résztvevői sok más olyan javaslatot is fölvetettek, amelyeknek megvalósítása a Magyar Nyelvőr és olvasói számára egyaránt hasznos volna, ezeket az észrevételeket és javaslatokat azonban itt szintén nem ismertethetjük. Olvasóink az esetleges kisebb rovatbeli változtatásokat úgyis észreveszik, s bizonyára örömmel fogadják majd.

Grétsy László

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Vidosa László

A kézirat nyomdába érkezett: 1963. II. 28 — Példányszám: 6,600 — Terjedelem: 10,1 (A/5) ív

---

63.56759 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Szemle:

Kossa János: Így írunk mi! (Ismerteti: <i>Grétsy László</i>)	259
Правильность русской речи (Ismerteti: <i>Kiss Lajos</i>)	262

A Nyelvőr postája:

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

<i>F. G.</i> : Mól, mólarány, mólsúly — <i>F. G.</i> : Egyalakú szók megkülönböztetése a magánhangzó hosszúságával, rövidségével — <i>F. G.</i> : Nagy számok rövidítése — <i>G. L.</i> : Kolumbárium = urnacsarnok — <i>K. M.</i> : Muri — <i>F. G.</i> : Művelődési autó — <i>Sz. L.</i> : Sörharang — <i>R. É.</i> : Nöstény szarvas — szarvastehen — <i>F. G.</i> : Szörnyű, szörnyen = hirtelen? Szörnyethal = hirtelen meghal? — <i>F. G.</i> : Szül, születik — átvitt értelemben — <i>F. G.</i> : Twisteljünk vagy twistezzünk? — <i>K. M.</i> : Félelmes — félelmetes — <i>K. M.</i> : Jó étvágyat kívánok! — Köszönöm, viszont kívánom (vagy: kívánok?) ...	264
---	-----

A Nyelvőr hírei:

<i>Sipőczy Győző</i> : A gépi fordítói csoport munkájáról	272
<i>Grétsy László</i> : Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1962. december 11-i és 1963. január 29-i üléséről	275

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál vagy a Posta Központi Hírlapirodánál: Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180—850. Csekk-számlaszám egyéni előfizetőknek: 61 257, közületeknek: 61 066.

Külföldre a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához ..... Elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)]..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai ..... 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése..... 5 „

III.) árusítja.
E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái.....	45 Ft
<i>Károly Sándor</i> : Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában..	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 „
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, harmadik lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
Helyesírásunk időszerti kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais-émlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompá József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe	15 „
<i>Bánhidai Zoltán</i> : A magyar összetett igealak jelentéstörténete.....	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hexendorff Edít</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban.....	15 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltész Katalin</i> : Az ősi magyar igekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>) ..	40 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjáráseink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
Anyanyelvi műveltségünk	70 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárási és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaszemlélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompá József</i>)	90 „
Édes anyanyelvünk. 2. kiad. Szerkeszti <i>Lőrincze Lajos</i>	50 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Antal László</i> : A magyar esetrendszer.....	20 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Képző- és névrendszertani vizsgálódások	16 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárási igetövei és igealakjai.....	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz ..	16 „
<i>Benkő László</i> : A szépirodalmi stílus elemzése	16 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika.....	35 „
<i>Fónagy Iván</i> : A metafora a fonetikai műnyelvben.....	10 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Imre Samu: Hol beszélnek legszebben magyarul?

Tompai József — Veres Péter — J. Soltész Katalin —

Ferenczy Géza: Hogy nevezzük a nőket?

Prohászka János: Tóth Béla levelei Szarvas Gáborhoz

Ladó János: A magyar mozaikszók helyesírásának
időszerű kérdései

Herczeg Gyula: Nyelvművelés Olaszországban

Hernádi Sándor: A hibázás lélektanáról

Nyírkos István: Egy magyar gépi fordítási tervezet a
harmincas évekből

Dezső László: Tájszavak Zalavég községéből

Illyés Gyula: Kenyértörés

Kiss Lajos: Ulánus

Nyíri Antal: A folyónevekből lett kutyanévek

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

7. ÉVFOLYAM 1963. JÚLIUS—SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BEKE ÖDÖN, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Imre Samu</i> : Hol beszélnek legszebben magyarul?	297
<i>Tompa József—Veres Péter—J. Soltész Katalin—Ferenczy Géza</i> : Hogy nevezzük a nőket?	284
<i>Prohászka János</i> : Tóth Béla levelei Szarvas Gáborhoz	294
<i>Ladó János</i> : A magyar mozaikszók helyesírásának időszerű kérdései	302
<i>Herczeg Gyula</i> : Nyelvművelés Olaszországban	313

Nyelv és iskola

<i>Hernádi Sándor</i> : A hibázás lélektanáról	329
<i>Kulcsár Adorján</i> : Engedett-e Matyi a ludak árából?	341

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Nyirkos István</i> : Egy magyar gépi fordítási tervezet a harmincas évekből	342
--	-----

Nyelvjárásaink

<i>Dezső László</i> : Tájszavak Zalavég községből	346
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Illyés Gyula</i> : Kenyértörés	349
<i>Kiss Lajos</i> : Ulánus	350
<i>Nyíri Antal</i> : A folyónevekből lett kutyanevekről	351
<i>Szabó T. Attila</i> : A kalák és a kalács szóbokra	354
<i>Zsoldos Jenő</i> : A mama, papa szó történetéhez	358
<i>Zolnai Béla</i> : Bifláz — Szevasz	366
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Több is veszett Mohácsnál	367
<i>Reuter Camillo</i> : Gyümölcsény — Parlag Péter	368

Imre Samu

(1017-1000)

Hol beszélnek legszebben magyarul?

1. Nyelvatlaszgyűjtő munkánk során szinte alig volt falu, ahol adatközlőink, tudván azt, hogy nyelvészek vagyunk, fel ne tették volna a címben megadott kérdést. De gyakran hangzik el ez vagy ehhez hasonló kérdés munkasakadémiai előadásokon, sőt értelmiségi dolgozókkal való beszélgetés közben is. Mivel — tapasztalataink szerint — ez a probléma viszonylag sok embert érdekel, érdemes vele egy kicsit alaposabban is foglalkozni, már csak azért is, mert egy-egy rövid beszélgetés, egy előadáson feltett kérdésre adott válasz keretében a részletesebb kifejtésre, bővebb magyarázkodásra általában nincs mód.

Az említett probléma iránt érdeklődők nagy része rendszerint nem elégszik meg azzal, hogy feladja a kérdést, hanem igen gyakran közli ide vonatkozó saját észrevételeit, elgondolásait, véleményét is. Minthogy ezekből a megjegyzésekből többé-kevésbé kihámozhatók olyan vonások is, amelyek sejtetik, hogy az érdeklődők milyen nézőpontból kívánják a válaszadást, érdemesnek látszik röviden ezekkel is foglalkozni. Sőt ezek a megjegyzések nemegyszer önmagukban is érdekesek, egy esetleg később megindítandó rendszeres, a magyar nyelvre vonatkozó nyelvészeti vizsgálatához szolgáltatathatnak adalékokat, ötleteket. Minthogy e téren nekem szinte kizárólag falusi parasztemberekől — nyelvjárási adatközlőinktől — vannak tapasztalataim, ilyen irányú közléseim természetesen csupán rájuk vonatkoznak.

2. Miket tartok e megjegyzések általánosan közös vonásainak? A következőket: *a)* A „szép beszéd” fogalma elsődlegesen — bár nem kizárólag — a kiejtésre, a beszéd fonetikai arculatára vonatkozik. — *b)* Ennek ideális normája, eszményképe nem az úgynevezett beszélt köznyelv, hanem a helyesírás által szabályozott írott nyelv, a szó szoros értelmében, egészen a betűjezésig. Nem egy vitapartnerem vetette a szememre, hogy én sem beszélek „szépen”, mert azt mondom: *mongya, láttya, hajja*, pedig úgy kellene mondani: *mondja, látja, hallja*, hisz „így is van írva”. Némelyek például azért helytelenítették az „é betű” használatát saját beszédükben is, mert ilyen betű nincs is, ezt le sem lehet írni. S csak mellékesen említettem meg, hogy tekintélyünket nagymértékben szokta emelni, ha megmutattuk, hogy mi igenis le tudjuk írni. — *c)* A nyelvileg „helyes” és a nyelvileg „szép” fogalma — teljesen érthető módon — ezekben a megjegyzésekben szinte egyáltalán nem válik szét, az *adi*, a *házból*, a *szeke*rel, a *krumpi* alakok azért nem szépek, mert írásos megfelelőjük *adja*, *házból*, *szeke*rral, *krumpli*, sőt *burgonya*. S nem véletlen, hogy egy dunántúli adatközlő a *kukorica* szót azért nem tartotta szépeknek, mert — szerinte — írásban *tengeri* a növény neve, egy tisztántúli pedig a *kukoricát* tartotta szebbnek ugyanezen okból a *tengeri*-nél. — *d)* Szinte senki sem tartja

szépnek a „pesti” nyelvet. S az ok — ezt több dunántúli adatközlőtől hallottam — meglepően azonos: ha egy falusi fiatal Pestre kerül, majd újból visszamegy a falujába, már „nem is tudja, hogyan beszéljen”, már csak „Pést”-et mond. A Pestről falujukba visszatérő fiatalok gyakran igyekeznek beszédüknek a szülőfalura jellemző sajátosságait levetni, így például a nyílt *e*-zést is. Azaz ebben az esetben a pesti nyelvről való vélemény kialakulásában igen nagymértékben magatartásbeli okok játszhattak közre. — *e*) Saját anyanyelvjárásával szemben szinte minden véleményt nyilvánító adatközlőnk, ha nem is teljesen kritikátlan, de erősen elnéző. Úgy látják, hogy ők elég szépen, „majdnem írás szerint” beszélnek, s a nem szépet inkább a másik község nyelvjárásában ismerik fel, sokszor meglepően jól.

3. Melyek azok a vonások, amelyeket általában nem tartanak szépnek adatközlőink legalábbis a „más” nyelvjárásokban?

a) Elsőnek említhetjük meg az *i*-zést. Általában még saját anyanyelvjárásukra vonatkozóan is mint „durva”, „goromba” — saját megfogalmazásuk szerint — „parasztos” jellegzeteséget említik. Ez az értékelés aligha mai keletű, s teljes mértékben összhangban van azzal a XVI. századi ténnyel, hogy az írásbeliségből éppen az *i*-zés szorul ki legelőször. Sőt összhangban van, — úgy gondolom — avval a kétségtelen ténnyel is, hogy az *i* gyakori jelentkezése a nyelvben nyilvánvalóan kellemetlenebb hatású a fülre, mint például az *é*.

b) Csúnyának minősítik kivétel nélkül az északi részeken található „palóc” *á* és *ā* hangokat, tehát a *madār*, *kāpāl* típusú alakokat. Ezeket általában idegenszerűnek érzik, s ez a vélemény szintén nem egészen alaptalan.

c) Nem tartják szépnek általában a Tiszántúlra különösen jellemző „nyújtását”, „elhúzását” a beszédnek. A felemlített példák azt mutatják, hogy talán elsősorban nem is az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása ragadt meg fülükben, — tehát az *alma*, *bórvjú*, *hēje* típusú alakok —, hanem még inkább az *ou*, *öü*, *éi* típusú kettőshangzók.

d) Nem tartják szépnek a *borgyu*, *aptyát* típusú alakokban jelentkező *gy*-zést, *ty*-zést sem, bár ezt a jelenséget már jóval kevesebben ismerik fel, s így kevesebben is nyilatkoztak róla. Hasonló a helyzet az *l*-ezéssel (*illen*, *királ*, *tanulla* stb.) is.

e) Adatközlőink közül meglepően sokan felismerték az *e* : *ē* fonéma közötti különbséget. Szépségét illetően kevés véleményt hallottam. Akik helytelenítették, szinte kivétel nélkül azzal okolták meg véleményüket, hogy — mint utaltam is rá — nem lehet leírni.

f) Meglepő viszont — legalábbis számomra —, hogy milyen sokan tartják szépnek az *ö*-zést a nem *ö*-ző anyanyelvjárásúak közül. Ez bizonyos fókig ellene mond annak, amit az íráskép normatív szerepéről fentebb mondtam, s úgy látszik, hogy ebben az esetben valami elvontabb — már konkrétabban esztétikai — hatás is szerepet kapott a vélemények kialakításában. Ennek a történeti nyomai jelentkeznek egyébként mai irodalmi és köznyelvünk kialakulásában is.

g) Nem hallottam viszont semmiféle értékelő véleménynyilvánítást például az *uó*, *űő*, *éé* típusú kettőshangzókról, valamint a felső nyelvállású hosszú magánhangzók rövidített ejtéséről az *ur*, *tür*, *viz* típusú alakokban.

4. Ezek után térjünk rá a címben feltett kérdés megválaszolására! Úgy gondolom azonban, hogy a vizsgálat körét szükségszerűen nekünk is le-

kell szűkíteniünk, majdnem úgy és olyan mértékben, ahogy adatközlőink tették. A szókincs vizsgálatát okvetlenül ki kell zárunk. Nemcsak azért, mert ez egy folyóiratcikkbe semmiképpen sem fér bele, hanem jórészt azért is, mert nemcsak a „szép”, hanem még a „helyes” vizsgálata esetén is szinte eldönthetetlen, hogy melyik alak is vigye el a pálmát; például: az *egres*, a *büszke*, a *piszke*, a *pöszméte*, a *köszméte*? A *ruca* vagy a *réce*, a *tengeri* vagy a *kukorica*? Az alaktani kérdéseknél pedig elsősorban csak a helyesség szempontja érvényesülhet. Az *aggya*, a *Sándorékhoz*, a *házunk*, a *lábbal*, a *fütyül* semmiképpen sem „szebb”, mint az *adi*, a *Sándorékhol*, a *házónk*, a *lávval*, a *fütyöl*, de a mai nyelvi norma szerint az előbbiek a „helyesek”, a beszélt köznyelvi alakok, az utóbbiak táji jellegűek, tehát bizonyos vonatkozásban helytelenek. Azaz: lényegében megmaradok én is a kiejtés, a hangtani sajátságok körében, normának azonban természetesen nem magát az írásképet, hanem ennek beszélt változatát tekintve; vagyis a szép beszédet a köznyelvi beszédnormához mérem, bár ennek szabályai — sajnos — egyelőre még nincsenek megfelelőképpen rögzítve.

A nem szép beszédnek adatközlőinktől megemlített és előbb felsorolt jellegzetességeit az általam megjelölt normához viszonyítva is el kell fogadnunk, legfeljebb még eggyel-kettővel ki kell egészíteniünk őket. Vizsgáljuk meg tehát a kérdést a „kizárásos módszer” segítségével, azaz közelítsük meg a válaszadást a negatív oldal felől, s így nézzük meg, melyek azok a területei az országnak, amelyek nem jöhetnek számításba, kiesnek a szép beszédért folyó versenyből. A „kieséshez” elegendő egy „hibapont”. Tehát ha például Hajdú-Bihar területe már kiesett a kettőshangzók miatt, az *i*-zés számbavételekor nem említem meg, hogy ez a jelenség is jellemző erre a vidékre. Azaz eljárásom alapján semmiképpen sem lehet megrajzolni az egyes nyelvjárásterületek jellemző vonásait, még csak hozzávetőlegesen sem. Márcsak azért sem, mert sok ilyen sajátyságot meg sem említek, mert az adott esetben már nincs szükségem rájuk.

a) A mi normánk alapján sem tarthatjuk szépnek a köznyelvi *a*, *á* illabiálisabb, illetőleg labiálisabb ejtését (*a*, *ā*), tehát az *apām*, *hātār* típusú ejtést, amely nagyjából az Ipoly—Duna—Vác—Szolnok—Ózd—Hidasnémeti vonaltól északra található. A megjelölt vonalak természetesen csak hozzávetőlegesen pontosak és nem szigorúan tudományos értékűek. Az egyes jelenséghatárok sokszor nagyon is kacskaringós vonalainak aprólékos megrajzolása hosszas, részletes magyarázatok, adatfelsorolások nélkül többnyire nem is lehetséges, de az adott esetben nem is feltétlenül szükséges. Csupán a könnyebb tájékozódás kedvéért említek általában nagyobb helységeket. Sem itt, sem a többi jelenség vizsgálatakor nem veszem figyelembe az elszórt településeket. Így például az *a*, *ā* ejtést részben még ma is őrző olyan községeket a Tisza mentén, mint Kiskundorozsma. Ezek ugyanis nem az illető területre jellemző, tipikus nyelvjárást mutatják.

b) A köznyelvi kiejtés normájával ellenkezik a kettőshangzós ejtés is — mind az *óu*, *őü*, *éi*, mind az *uó*, *űő*, *ie* típusú *ó*, *ő*, *é* helyén. De az említett kettőshangzók *ó*, *ő*, *é* elemeivel együtt jelentkező *u*, *ű*, *i* hang — véleményem szerint — ettől a normától függetlenül is kevésbé kellemes hatású a fülre, mint az *ó*, *ő*, *é* egymagában. Ennek értelmében kiesik a versenyből a mosoni Duna-ág—Győr—Somló—Keszthely—Nagykanizsa határolta vonaltól nyugatra eső, illetőleg a Bodrog—Tokaj—Miskolc—Szolnok—Orosháza között húzható vonaltól keletre eső rész. Ezeken a területeken különböző intenzitással

ugyan, de mindenütt megtalálható a kettőshangzós ejtés. Nem említettem itt a somogyi és baranyai kettőshangzókat, ezt a területet ugyanis egy másik kizáró jelenség keretében könnyebb lesz körülhatárolni.

c) A köznyelvi kiejtési norma alapján kizáró oknak kell tekintenünk az erős *ő*-zést is. Ennek értelmében viszont kiesik a Nagykanizsa—Marcali—Sió-torkolat—Csepel-sziget déli része—Nagykőrös—Orosháza—Makó vonaltól délre eső terület. Az *ő*-zés jellege, ereje ezen a részen sem teljesen azonos, de a köznyelvinél mindenütt jóval erősebb.

d) A Dunántúlra még versenyben levő területeiből a Somló—Vác vonaltól északra eső részt többé-kevésbé erős *i*-zése zárja ki (tehát a *szíp*, *nígy*-féle alakok).

e) A még mindig fennmaradó részből a Balaton távolabbi környékét, egész Veszprém megyét az erősen nyílt *e*-zés (a *szükärät*, *ämbër* típusú ejtés) rekeszti ki.

f) Az eddig nem említett Fejér és Tolna megyei területek a köznyelvi *ú*, *ű*, *i* terhére nagyon is következetesen jelentkező rövid hangok (*u*, *ü*, *i*) miatt esnek el. Ez a jellegzetesség ugyanis a beszédet kétségtelenül sokkal egyhangúbbá teszi.

5. Mely területek maradtak tehát még továbbra is versenyben? A következők: Sárospatak és a tőle nyugatra levő vidék, a Bodrog—Hernád közötti területnek kb. a Miskolc—Tokaj vonaltól északra fekvő része, kivéve ennek a legészakibb csücskét, ahol szintén jelentkezik az *ő*-zés, Budapest, valamint Budapestnek egy kissé távolabbi környéke. Nézzük most meg ezt a három területet!

a) Sárospataknak és említett környékének nyelvéből a fentebb felsorolt hat kizáró ok természetesen hiányzik. Sőt nincs meg ebben a nyelvjárásban az *ë* fonéma sem, azaz ennek a területnek a nyelve ebből a szempontból az írott nyelvhez is okvetlenül közel áll.

Nyelvtudományunk még eddig nem állította össze pontosan a mai köznyelvi kiejtés normáit. Erősen vitatható kérdés tehát az is, hogy az *ë* ejtése szerves tényezője vagy legalábbis tartozéka-e a normatív köznyelvi kiejtésnek. Az nem lehet vitás, hogy mindazokat, akik az *ë*-t nem tudják ejteni, tehát nem is ejtik, nem zárhatjuk ki a köznyelvet beszélők sorából. Helyesírásunk az *e*-s ejtismódot erősen támogatja. Véleményem szerint azonban ma nem volna megokolt eleve kizárni azokat sem, akik beszédükben élnek ezzel a hanggal. Annál kevésbé, mert az *ë* fonéma a Hernád—Balmazújváros—Nádudvar—Biharkeresztes vonaltól keletre eső területeket kivéve (vö. Kálmán: MNyj. 8: 1. kk.) az egész országban él, s megtalálható Budapest akossága jelentős részének nyelvében is. Úgy gondolom tehát, hogy az *ë*-t — figyelembe véve az elmondottakat — mint fakultatív ejtészváltozatot be kell engedni a köznyelvi kiejtés sáncai mögé. Én magam azonos feltételek mellett az *ë*-ző változatot okvetlenül szebbnek tartom, mint az *e*-zőt, mert — szerintem — dallamosabb, változatosabb.

Ezen a területen — legalábbis a Sárospatakhoz közelebb eső részen — leggyakoribb határozóragjaink: a *-ból*, *-ből*, a *-tól*, *-től*, a *-ról*, *-ről*, a *-hoz*, *-hez*, *-höz* a köznyelvi formában vagy abban is általánosak; a nyelvjárás *j*-ző; az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása nem nagyon erős, és nem különösebben jellemző a vidékre az *l* kiesése (a *vögy*, *repűhet*-féle alakok) sem. Vagyis ez a nyelvjárás valóban nagyon közel áll az eszményi normához.

b) Budapest nyelvéről ebben a vonatkozásban már sokkal nehezebb képet rajzolni. Megközelítően pontos adataim sincsenek arról, hogy például a mai Budapest felnőtt lakosságának hány százaléka budapesti születésű. Úgy gondolom azonban, hogy ez a szám viszonylag kicsi. S nyilván még sokkal kisebb lesz, ha a szülők születési helyét is megnézzük. A város lakosai között — születési helyüket, anyanyelvjárásukat tekintve — az országnak minden vidéke képviselve van. Igaz azonban, hogy a rikító nyelvjárási sajátságok gyorsan lekopnak, s a mai átlagos budapesti ember az általunk választott normához nagyon közel álló nyelvváltozatot beszél, még akkor is, ha ennek hatását éppen a leginkább tősgyökeres budapestiek egy részének nyelvében jelentkező, erősen kirívó, éneklő „pesti” hanglejtés erősen le is rontja.

c) Budapest környékének nyelve már valamivel távolabb áll normánktól. Találkozunk egy-egy *í-ző* alakkal, a *buza* típusú rövidített ejtéssel, eléggé általános az *l* kiesése.

Mindezek alapján én a végső helyezésben a fenti sorrendet tartanám meg, tehát 1. Sárospatak környéke, 2. Budapest, 3. Budapest környéke. Kizárva természetesen a budapestiek közül az említett „pesti” hanglejtéssel beszélőket.

6. Elképzelhetőnek tartok természetesen olyan osztályozást is, amely nem a köznyelvi ejtés ideális normáit tartja szem előtt, hanem ettől többé-kevésbé függetlenül magát a „jó hangzást” veszi mértékül. Nyilvánvaló, hogy több általam felsorolt tényező ebben az esetben is negatív előjellel veendő számba. Így például minden bizonnyal az *í-zés*, a nagyon erős nyílt *e-zés*, az *u, ü, i* rövid ejtése, sőt talán a kettőshangzós ejtés is. De egy ilyen jellegű vizsgálatban mindenképpen pozitív jelenségeként fogják értékelni az *e:ē* megkülönböztetését, az *-l-ezést* (*kálha, tanulla, kájha, tanujja* helyett), sőt talán még a *-ho ~ -hő*; *-hó ~ -hő*; *-hol ~ -höl* ejtést is a *-hoz, -hez, -höz* helyett. Ha ilyen szempontú vizsgálatot is végeznék — pillanatnyilag úgy érzem — nem az előbbi sorrendet állapítanám meg, hanem a Szeged környéki *ő-ző* nyelvjárást tenném az első helyre.

Cikkemben csupán a hazai nyelvterületet vettem figyelembe a magyar nyelvatlasz anyaga alapján. A határainkon kívüli, különösen pedig az erdélyi magyar nyelvjárások feldolgozása már több nehézségbe ütközött volna, cikketem meg is nyújtotta volna, s a közölt képet lényegében alig módosította volna, ezért célszerűbbnek láttam eltekinteni tőle.

Imre Samu

Hogy nevezzük a nőket?

I.

Mikor az akadémiai leíró nyelvtan nyelvművelő elveiről szólva ezt a kérdést is megbolygattam (Nyr. 84: 427—8), valóban nem gondoltam, hogy ilyen méretű vita lesz a dologból: „Repül a nehéz kő . . .” De talán a jelenség jobb megismerése, elveink pontosabb elhatárolása, véleményünknek stílus-retégek szerinti árnyalása stb. szempontjából való termékenysége kárpótolt a nagyobb terjedelemért és az időbeli elnyúlásért. Legyen szabad most röviden még egyszer hozzászólnom a kérdéssoporthoz, pontosabban a Nagy J. Bélától legutóbb (Nyr. 87: 30—8) tett észrevételek egyikéhez-másikához.

1. Értekezése végén (nyomatéku!) Nagy J. Béla személyi kérdéseket is érint; hadd indulok ki ebből. Egyrészt önmagáról szól: „Higgadtan és megfontolva szoktam véleményt mondani a nyelvművelés kérdéseiben” (37). Olvasóink tájékoztatására hozzá kell fűznöm, hogy más szavakkal én is írtam már ilyesfélét róla, s ha most ez ügyben az újabb nyelvi fejlődésnek egy-két részletét tőle eltérőleg ítélem is meg, azzal se ezt a megállapítást akarom cáfolni. A tudományt nem a személyek iránti bizalom, hanem a tények jobb megismerése s az elvek, módszerek helyesbítése viszi előre, s aki nem iparkodik a maga fejével gondolkodni, annak nem is szabadna véleményt mondani semmiről. Eredetileg nem is az ő megállapításával (MNY. 33: 127—8 és 55: 266) szálltam szembe, hanem — „öröklött” szakirodalmi tételről lévén szó — (neve nélkül) Szinnyeiével és Denglével. Annak pedig, hogy nem a tőlem szintén igen sokra tartott Simonyinak még régibb rosszallásával pörlekedtem (vö. Nagy J. Béla 32. lapján), ez az oka: 1910 táján szerintem még nem látszhatott meg világosan a *Jászai* 'Jászai Mari' névhasználat terjedésének köre és jellege, egészen rövid utalásomban tehát nem is lett volna méltányos, ha épp Simonyira hivatkozom. (Erre még visszatérek.)

2. Az önmagáról írtak után — „tévedni emberi dolog” mondással — Nagy J. B. énrám fordítja a szót, ha nevem említése nélkül is, megjegyezve, hogy egy más tárgyú, régebbi cikkemben alighanem hibás a *bátytya*, *bánynya* helyesírási példa. A csattanó pedig ez a Simonyitól való idézet: „... a hiba bevállása a tudományos módszernek legelemibb kötelessége”. Nos, valóban *lattyta*, *bánnya* alakot kellett volna szedetnem a jelzett helyen. Sajnálom; sőt azokat az egyebükt is bizonyára előfordult toll- vagy sajtóhibáimat szintén, amelyeket Nagy J. Béla még nem olvasott a fejemre. Mégis úgy gondolom, olvasóink ez ide nem tartozó példáktól függetlenül ítélk meg vitánkat. Érdekes különben, hogy Nagy J. Béla Adyt nemrég még „a vád tanújaként” vonultatta föl ellenem (a „kan *Báthori Érzsébet*” névvel); miután azonban Adyból is igazoltam az újabb névhasználatot, immár csak Adynak *Laborfalvy* írásmódját rosszallja, illetőleg a rövid név bizalmas stílushangulatára utal (32). (Vajon én is azzal foglalkozzam most, hogy valahol valakinek egy hosszú többszörösen összetett szavából elmaradt-e a tagoló kötőjel? !)

3. „Én már egyetemi hallgató koromban foglalkoztam nyelvjárás-tanulmányozással . . ., de egyetlen vidéken sem vettem észre, hogy a nőket pusztán családnevükön emlegették volna. Akik velem most vitatkoznak nem tértek ki erre a kérdésre, én pedig erre kérek és várok határozott választ”;

— írja másutt (35). Ám ne feledjük el: még ha a mai nyelvjáráskutatás is ugyanezt az eredményt mutatná ki, akkor sem következne ebből, hogy a köznyelvben okvetlenül helytelenítenünk kellene a másik formát. Hiszen az irodalmi és a köznyelvi helyességet mi nem mérjük pusztán a nyelvjárásokkal, mint egykor Gyergyai Ferenc. S megfordítva: a nyelvjárások szinte mindenhol élnek pl. ezt a répákat-féle egyeztetéssel; mégsem tarthatnánk jónak ilyesmit a többi nyelvtípusban. Egyébként Lőrincze Lajos azóta erről is sok mindent elmondott (Nyr. 87: 169—73).

Most tehát inkább arra térnék még ki, hogy a köznyelvre vonatkozó tapasztalataimból mit tehetnék régebbi közléseimhez s a Lőrincze Lajosnak meg másoknak cikkében közölt, igen érdekes adatokhoz. Gyermekkoromban (Budapesten születtem 1905-ben, s itt is nevelkedtem, jórészt Zuglóban) nővéreim barátnői körében csak az iskolatársak közt fordult elő többször a vitatott, pusztai családnévi említés; ilyen megszólítás pedig eleinte soha. Később ez is jelentkezett, s különösen a vezetéknév becéző változata terjedt (pl. *Radi* < *Radákovics*). Nagy J. Béla szerint ugyan az utóbbi semmit sem bizonyít, de ezt most sem hihetem el. — A magam fiúpajtásai körében is mind többször hagytuk el említéskor az ismerős leányok keresztnévét s az akkor még itt-ott divatos, udvarias („úribb”) *kisasszony*, *nagysád* címet is. Az új forma így eleinte nyilván bizalmas hangulatú lehetett, de akkor is a felnőttek nyelvéből került hozzánk, s a szokások változását jelezte. (Leányok megszólítására emlékezetem szerint én nemigen használtam e formát, de más fiúk beszédéből ismertem.) Emellett járatos volt köztünk persze említéskor az utónév nélküli név úgy is, mint a *l(e)ány* szó jelzője; vö. Kafka Hangyabolyában is: „a két *Kerekes* leány” (105); „a *Kerekes* lányokat” (106); vagy Illyés drámájában ma: „egy *Árvay-Alíquanti* lánynak” (Kortárs 1963/4: 549); idősebbekre pedig a névjelzős *néni* szót alkalmaztuk (pl. *Nagy Irén*-re ezt: *Nagy néni*) — mint ma is szokás. Mindennek a természetes rövidítéséből (tapadással) pedig ismét csak elő-előállhatott az ominózus, pusztai családnévi megnevezés. Ne feledjük el, hogy Tóth Árpád — noha az ő nyelve nem hivalkodóan modern, még kevésbé „pesties” — 1910 tájt már természetesen írja levelében: „*Kafka* szilveszterezni is meghívott” (idézi Kardos László: Tóth Á. 155). Színi bírálatában ugyancsak: „*Zilahiné* és *Szilassy* toalettjei... ízlésesek... voltak” uo. 40—1). — Az egyetemen (1925-től) — úgy emlékszem — szintén csak ritkábban, de azért használtam távollevő kartársnőket említve a magában álló vezetéknevet; férfikollégáimat ellenben gyakran aposztrofáltuk így. A családnévet s a *kisasszony*, illetőleg *nagysád* címet ekkor már inkább csak öreguras beszédű professzorok használták; a többi a családnév + *kartársnő* (*kollegina*) megnevezést próbálgatta, vagy esetleg — barátilag — a pusztai keresztnévet. Minthogy azonban a nőhallgatók középiskolai emlékként úgyis elég sokszor nevezték, sőt szólították egymást a pusztai családnéven, távollétükben néha némelyik professzorunk is élt ezzel a móddal. Így magyar nyelvész tanárom is üzent efféle módon a szemináriumában dolgozó *Fludorovits Jolán*-nak: „Ezt a könyvet majd ismertesse *Fludorovits!*” (Feleségem — akkori kartársam — szintén így emlékszik rá.) Egyébként az ilyen jellegzetes, ritka és hosszú név valóban jobban kínálkozott a kurta alkalmazásra; de közismert volt e kedves kartársnőnk nevének becézett alakja, a *Fluci* is; ezt olykor mi fiúk is használtuk *Jolánka* helyett, barátságos megszólításként. Mondanom sem kell, hogy sem az iménti *Fludorovits*, sem e *Fluci* névhasználat nem volt sem lenéző, sem flaszterstílusú (persze az utóbbi kedveskedő, kedélyes hangulatú volt).

Háttére — ismétlem — részben a lányiskolai nyelvi hagyomány lehetett, amit már Kaffkának fönti könyvéből is ismertem (megszólításban, 43: *Militorisz!*; megnevezésben, 82: „ennek a mulya *Popescunak*”), s máig is ismerem (vö. pl. Bárány Tamásnak „Üzött vad” című regényében, idézett tanári felhívásban, 139: *Szitnyai!*; az író elbeszélő részében, 142: „feleli *Pálos*”); részben a cím (*kisasszony* stb.) alkalmoszerű elhagyása, afféle jelentéstapadás; részben a társalgási nyelv általános változása. A rövid alakot tudniillik a nőtanárookra is sokfelé átvitte a társadalom: így nevezték őket a diákok is, gyakran a férfikollégák is, sőt ők is egymást. Igazolásul Komlós Aladárnak „Néró és a VII. A” című regényére hivatkozom. Ez egy Horthy-korszakbeli budapesti leánygimnázium életét ábrázolja, s benne a hangulati szempontból színesebb, „helyi” szóhasználatot az író is át-átveszi: „*Fürst* ['F. Vera tanárnő'] rosszkedvűen hallgat” (164); „*dr. Gellén* ['dr. G. Katica iskolaorvos']... feláll” (38); stb. S e korszak köznyelvének más területeiről is mind több ilyen tapasztalatot szereztem. (Ezért a jelenség nagy méreteit, sokféle gyökerét, társadalmi vonatkozásait a 30-as években jobban lehetett volna látni, mint Simonyi korában: a század elején; vö. I. pontunkkal.) — A felszabadulás után még általánosabbnak ismertem meg ezt a névhasználatot. Nem hivatalosan a Művelődésügyi Minisztérium elődjének alkalmazottai is, a tanárok is számtalanszor emlegették például női miniszterüket *Jóború* néven; az orvosok is *Ratkó*-nak mondták *Ratkó Annát*; stb. S a mai tanárok, orvosok is csak oly természetesen beszélnek a *Ratkó-törvényről*, *Ratkó-gyermekekről*, ahogy — teszem — Bóka László nemrég *Kaffka*-versekről írt (Arcképvázl. 90). S hama a XI. kerületi SZTK-rendelőintézetbe megyek, az ügyeletes főorvosi beosztásban is egyforma orvosnői, orvosi családneveket olvasok, ahogy a nyelvtudományi vagy az irodalomtörténeti folyóiratokból is sok tárgyilagos stílushangulatú rövid névhasználatot idéztem régebben (férfira, nőre vonatkozólag egyformán) — s ahogy ma még többet idézhetnék, más tudományok köréből is. A mai tárgyú szépirodalomban ennek tömérdek nyoma van. Így pl. Szabó Magdának *Pilátus* című regényében dr. Szőcs Iza orvosnőről olvassuk: „[B. orvos a rendelőintézetben] hallotta, hogy a jelentések közül megint a *Szőcsé* érkezett meg elsőnek” (14); „mindenki tudta, hogy az Antal — *Szőcs* pár összeházasodik” (190). — Természetesen gúnyos használatban is előfordul ez az alak. Kolozsvári-Grandpierre Emilnek „A bűvös kaptafa” című regényében például az: ellenszenves *Zsuganyec Arankát* ugratják így, a sportnyelv módján: „Tempó, *Zsuganyec!*” (161, 210, 218).

A nyelvhelyesség szempontjából tehát az effajta, illetőleg még részletesebb köznyelvi és irodalmi nyelvi adatokat fontosabbnak tartom, mint a nyelvjárásokat, de amazokat is nagy érdeklődéssel olvasom, illetőleg kíváncsian várom, elsősorban az esetleges változás fáziseltolódásai, lehetséges kor szerinti rétegei, kedvtelési-szervezeti eltérései (a KISZ, a brigádok, a színjátszók, a sportolók stb. nyelve) miatt.

3. Nézetem szerint tudniillik a jelzett köznyelvi változást egészében mégiscsak a nők társadalmi helyzetében beállott átalakulás magyarázza: ma már mind több foglalkozási ágbán, közéleti területen, környezetben elég a nők vagy egyes nők identifikálásához is az egyelemű név. Ezt egyes nők esetében gátolhatja a nagyon gyakori vagy igen kurta névalak, az utónév megszokottsága, a ritmus, a különös udvariasság stb. Régebbi korokra sem alkalmazzuk a ma terjedő új divatot (ezért a *Szilágyi—Szilágyi Erzsébet* típusa

újabb említésében Nagy J. Béla szerintem nem velem vitázik, hanem vélt ellenfelével); a *Kádár* névalak pedig nem illenék országos használatban egy ismeretlen mai parasztlányra sem, mert a politikai életben *Kádár János*-ra értenénk; stb. De mennél nagyobb százalékban ismeretesek általában a nők is egy-egy körben, annál kevésbé vehetjük eleve bizonyosra egy addig sosem hallott családnévről, hogy férfit jelöl; és megfordítva. Ez a híradástechnika elemi szabálya, a nevek „hírértéke” épp ebben van — s bizony ez a társadalmi körülményektől függ. De ez szabja meg azt is, hogy egy *Magyar Boldizsár* (tehát férfi) identifikálásához mely körben elég a *Magyar* tag, s hol kell oda-tennünk ehhez a *Boldizsár* utónevet is, hol kellett egykor a *méltóságos úr* címet; vagy akár azt, hogy az *ötödik* szóhoz milyen társadalmi környezetben értik hozzá nagyobb százalékban (persze szövegkörnyezetétől se egészen függetlenül) az *emelet*, az *épület*, az *osztály*, a *felvonás*, a *szimfónia* stb. jelzett főnév értelmét is. Ezért nem hinném, hogy a nyelv művelőknek kellene majd eldönteniük, hogy mely körben melyik színésznőt vagy írónőt stb. illeti meg a pusztai családnéven említés joga. Ez valóban nem jogi, hanem nyelvi kérdés, ahogy Nagy J. Béla is mondja (37) — csak hogy a név hírértéke elsősorban társadalmi köröktől (és koroktól) függve *k i a l a k u l*, nem pedig „elrendeltetik”: ahogy az új elvek, társadalmi formák, tapasztalatok fokozatosan átforgatják az egész társadalmi tudatot. Hadd idézzem erre Kellér Andor találó sorait: „*Psota Irénből Psota lett*. Ha megkérdeznék tízezer hívét, nem hiszem, hogy ezren tudnák a keresztnévét” (Esti Hírlap 1963. máj. 24.—3). A többi kilencezer tehát nem is tudná másképp hívni. De még ha tudnánk, akkor is megelégedhetünk az ismert nő családnévvel: „Én József Attila versek elmondására kértem *Bajort*” (1963.: Illés Endre: Kettős kör 73).

S persze az ízlések, szokások sohasem teljesen egységesek a nyelvben: én például, bár nem rosszallom, senkire nem erőltetném a *Kafka* típusú női név használatát. De azt sem hiszem, hogy valamiféle „egyszemélyi” vezetéssel fönn lehetne tartani az ellenkező törvény érvényét, s azt a sok-sok kiváló író, költő, műfordító, irodalomtörténész, magyar nyelvész stb. egyetemesen a „jóra való restség” (34) vádjával lehetne illetni (jogosan), aki akár csak a teljes kételemű női név említése után, tehát ismétléskor pusztai családnévet alkalmaz.

4. Az idegen nyelvek analógiáit is valóban tanulságos volna részletesen megvizsgálnunk, de nézetem szerint ezek sem volnának perdöntő súlyúak a magyar nyelvi használat helyességének megítélésében. Azért én nem is vállalkozom Nagy J. Béla (ilyen nyelvekre vonatkozó) nyelvhelyességi kérdéseinek, átalakítási javaslatainak (i. h. 37) az illetékesekhez való továbbítására.

A német használat tényeiről egyébként a következő tájékoztatásokat kaptam. Az NDK budapesti kultúrattaséjának 1962. február 28-i szíves közlése szerint ez ország iskoláiban ma nem egységes a tanulók megszólítása, de a pusztai családnév szintén gyakori a diákok megszólítására. („Oft werden die Schüler auch nur mit dem Vornamen oder nur mit dem Familiennamen angesprochen.”) — Dr. G. S. berlini Humboldt-egyetemi asszisztensnek baráti levele, mely szintén 1962. február 28-án kelt, azt mondja, hogy az 1945 előtti német iskolákban nagyon gyakori volt alsó fokon a pusztai családnévi megszólítás. („Es gab . . . sehr viele Lehrer, die bei Jungen und Mädchen nur die Familiennamen nannten.”) A koedukációs iskolákban is így volt. Ma ez a név-

használat ritkább lett. Távollevő fiú és leány diákokat azonban ma is természetesen emlegetnek pusztán családnévükön, ha a beszélgető társak tudják, hogy fiúkra vagy leányokra vonatkozik-e egy-egy ilyen névalak. („... wenn die Betreffenden wissen, ob es sich um Jungen oder Mädchen handelt.”) — A német sportnyelvől egyébként további adataim vannak arra, hogy nagyon ismert női sportolókat névelő nélkül is meg-megneveznek az újságok pusztán családnévükön; sőt ha női sportágakról van szó, akkor a kevésbé ismerteket is nemegyszer így sorolják el. A könyvek gerincén, borítólapján, katalógusokban stb. pedig szintén előfordulhat a *SEGHERS* név ('Anna S.'), úgy, mint nálunk a *KAFFKA* ('K. Margit'), s a tárgyilagos megnevezés stílushangulatával a német értekező nyelv is nagyjában úgy élhet szóbeli informátoraim szerint a *Seghers*, *Huch* típusú névvel (főként ha előtte már az *Anna Seghers*, *Ricarda Huch* alak is előfordult), mint a magyar: tehát a *die* névelő nélkül.

Tompá József

II.

Azt hiszem, az lesz a helyes, ha a szerkesztői kívánságnak csak annyiban tesztek eleget, amennyi könnyen telik tőlem: vagyis „adalékokat” szolgáltatok a vitához a magam tapasztalataiból.

Először a Lőrincze Lajos által idézett példához: Valóban úgy igaz, ahogy a Tiszántúli történetekben meg van írva, a feleségemet nemcsak Nádasdi Julcsának, hanem sokszor csupán Nádasdinak mondták a lányok. Persze leginkább csak egymás között. De hogy ez több esetben más lányoknál is így lett volna, arra hirtelenében nem tudnék adatszerű bizonyítékokat hozni. Bizonyára volt és ma is lehet ilyen, mert az lehetetlen, hogy ez az egy eset egészen véletlenként született volna. Csakhogy én nem jegyeztem ezt így meg soha senkinél, hisz nekem a falu több száz leánya közt ő volt a legfontosabb, és mert nyelvészeti szempontjaim egyáltalán nem voltak még akkor.

Még egy leányról ugyan tudok, a közeli ismerősök között, de az csak félbizonyosság, mert nem az igazi nevét, hanem csak a pajtás-játékoság révén szerzett becenevét viselte így. Nagy Esztinek hívták, de mindenki csak „Gyanesz”-nek mondta, sőt úgy is szólították, legalábbis egymás között. Szép lány volt és takaros, igazi egyéniség, szikrázó lány-intelligenciával, amelytől nemcsak a salonokban, hanem a mezőkön is még szebbé válhatnak a nők. A becenevet — mert ez nem ragadványnév volt és nem is csúfnév — a cimboraságban kapta, valószínűleg a nevének visszafelé olvasásából keletkezett.

Az ilyen neveket leginkább a fiúk adják egymásnak, szerte a világon mindenütt, lányoknál ez egészen ritka. De ebben is ott van valami abból, hogy az eredeti egyéniség kapja.

Ezzel be is fejezhetném, csakhogy az én talán túlságosan is szociológikus gondolkozásom szerint egy nyelvi jelenség nemcsak önmagában fontos, mint szellemi érdekesség, hanem mint társadalmi realitás is. Sőt az előbbi csak az utóbbiakban kaphatja meg igazi értelmét és jelentőségét.

Hadd tegyem hát hozzá, hogy a teljes leálynév asszonykori számontartása és használata nálunk, Balmazújvároson eléggé általános volt. Kezddhetem a közéleti, nőmozgalmi példákkal. A század első évtizedében, egészen az első világ-

háborúig, helyesebben a 19-es forradalom bukásáig a mi falunkban a parasztszocialista mozgalomnak elég erős, néha több száz asszonyra kiterjedő nőszervezete is volt, amint ezt a Falusi krónikában megírtam. És ez a mi nőszerveztünk a budapesti feministákkal is kapcsolatot tartott. Még Bedy Schwimmer Rózsa, az országos hírű feminista vezér is járt nálunk.

A mi asszonyaink vezére *Rokon* (R. Tóth) *Sári* volt, akiről sokan nem is tudták — sokáig én se tudtam —, hogy mellesleg Bordás Istvánné. Rendes, jó munkásember volt Bordás István, de „nem politizált”, hát nem igen tartották számon.

Ugyanez volt a helyzet a többi asszony vezetőikkel is, de azzal a rejtelmesnek látszó megoszlással, hogy az egyik a leánynevén, a másik a férji nevén szerepelt. Például az egyik asszonyvezért *Magyarné*-nak hívták, a másikat *Szeifertné*-nak, míg a harmadik csak *Cellár Sári* volt, a negyedik *Tar Sári* és így tovább. *Bak Julis* néninek pedig a férje is nevezetes ember, Szabó István, a Földmívelő Egylet pénztárnoka volt, de a felesége a maga nevén „futott”. Sőt az egyik nagybátyám, Veres Imre felesége, Szőke ángyom is mint *Szőke Julcsa* volt ismeretes, pedig Imre bátyám 16-os huszár volt katonáéknál, ami akkor még önmagában is társadalmi rang volt.

De ez még nem az igazi bizonyság, mert ezek az asszonyok közéleti személységek voltak, ha csak a maguk falusi világában is. Legfeljebb hogy nekik nem kellett azért harcolni, amiért szövetségeik az angol — és európai — szüfrassetek világgraszoló harcovat vívtak, hogy tudniillik — egyebek között — a nőnek az a joga is meglegyen, hogy férjes asszony korában is megterthassa a leánynevét: (Érdekes: a mi asszonyaink követeléseiből ezek a pontok hiányoztak is: ők csak a földet, szabadságot, szavazati jogot és a szokásos egyenjogúsági követeléseket írták a zászlójukra.)

Nos, úgy látszik, hogy mindez a „szőnyegen forgó” vitához nem igen ad semmi újat, hisz ezt mindenki tudja. Hadd tegyem hát hozzá gyorsan, hogy ha csak ennyi volna, meg se emliteném. Igen ám, de nálunk ez a szokás nemcsak a közéleti asszonyoknál volt meg, hanem a politikától teljesen távol maradó nők körében is. Az én feleségem sohase zavarta a közéleti vizeket, de ha hazamegy a falujába — ami az én falum is — és találkozik az utcán vagy a piacon a fiatalkori ismerőseivel, még ma is úgy szólítják meg: — Ni, Nádásdi Julcsa! De régen láttalak — hogy vagy? Pedig ennek a Nádásdi Iánnak talán a férje se „szalmajankó”, hogy a falum szavával nevezzem a „semmi embert”.

No, ez Magyarországon sokfelé így van, némely vidéken pedig, ahol a vagyon és a rang így határozta meg, majdnem egészen általános. (Ámbár valószínű, hogy csak a közösség melegében nőtt lányokra vonatkozik. A más faluból jöttek csak a férjük nevét használhatják.) A dolog érdekessége inkább abban van, hogy miért van így az egyik helybeli, közismert asszonynál, s miért nincs így a másiknál. Egyszerű volna azt mondani, hogy a magyarázat az egyéniségben van. Igen, de az egyik szomszédunk, *Győri Zsuzsi*, kilenc gyerek anyja, nem nagy egyéniség, mégis *Győri Zsuzsi*, pedig a férje is nevezetes ember, Fige István, egy híres zenészbanda vezetője volt, s az egész falu ismeri! Szembe velük *Szabadosné* lakik, az is kilenc gyermek anyja s a férje is nevezetes ember, községi rendőr volt s ugyancsak az egész falu ismerte, mégis *Szabadosné* maradt. Más szomszédaink a Senczi fiúk voltak. Az egyiknek a felesége *Balla Julcsa*, a másiknak *Szencziné*...

De nem folytatom, hisz csak olyasmit bizonygatnék, amit mindenki tud, még ha nem is gondolkozott rajta. Nem is akarom elrejtelmeskedni ezt a jelen-

séget, amelynek bizonyára megvan a tudományos hitelű magyarázata, de itt nem erről folyik megbeszélés, hanem csak arról, hogy mit szólunk ahhoz, amikor egy nőt *Nádasdi*-nak vagy *Kaffka*-nak mondanak.

Igen, de ez az utóbbi ritka eset, az előbbi gyakoriból következhetik. Nyilvánvaló, hogy Rokon Sárít nem mondhatták *Rokon*-nak, éppúgy mint Szabó Lőrincet *Szabó*-nak. A nyelvérzék sajátos logikája a célszerű és helyes megkülönböztetés, és a pontos megjelölés igénye lehet itt az eligazító.

Éppen ezért, ha már a tudós szakemberek is foglalkoznak a dologgal, szerintem nem volna helyes itt megállani. Önmagában nem is volna érdekes, mert nyugodtan az emberi beszéd és a nyelv furcsaságai, esetlegességei, játékos bolondosságai és véletlenségei közé lehetne sorolni. Szerintem azonban fontosabb itt maga a forrás, a társadalomtörténeti talaj, amelyből ered: a magyar nép-nemzet múltbeli közösségi élete.

Én úgy látom, s erre elég sok társadalomtörténeti dokumentum is van, elsősorban az erdélyi emlékiratokban, hogy a női, kiváltképpen az asszonyi egyéniség nemcsak mint közéleti személyiség, hanem mint egyszerű asszony-ember is, sokkal több megbecsülést, sőt „jogot” (nemcsak a kodifikált jogra, hanem a természetes emberi jogérzetre is gondolok) élvezett a magyar múltban mint ahogy azt ma, a női egyenjogúság korszakában általában hiszik.

Nem csupán a Szilágyi Erzsébetekre, Kanizsai Dorottyaakra, Zrínyi Ilonákra gondolok. Ilyen hősnői, közéleti s majd történelmi személyiségei szinte minden nemzetnek voltak. Inkább az egész köznemesi rend asszonyaira — „nagyasszonyaira”, nemzetes asszonyaira — és a köznemesi renddel jórészen összeforrott régi nemzeti értelmiség, sőt a parasztok és pásztorok asszonyaira is gondolok.

Érthető ez: a pásztorok és a katonák házait az otthon maradt asszonyok vezették, a gazdálkodó nemesek és a telkes jobbágyok, majd a saját földdel bíró kisbirtokosok meg nemcsak a páros életet jelentő házasságra, hanem az együttgazdálkodásra is társultak, és ehhez általában földet, jószágot és szerzőmöt hoztak össze.

Azonban jobb már, ha útját állom a messze vezető magyarázatokra kusztoneozó hajlamaimnak, s csak még azt szeretném idejegyezni, hogy engem ez a kérdés nem nyelvészeti, hanem társadalomtörténeti és — ha szabad ezt mondanom — nép-karakterológiai szempontból már régen foglalkoztat. Annyira, hogy „A kelletlen leány” című könyvem Tóth Borájának a történetében — egyebek közt — azt is ábrázolni próbáltam, a fő mondandó mellett (történelem az asszonysorsban vagy asszonysors a történelemben), hogy miképpen lesz a jelentéktelen, névtelen, nem feltűnően szép és egyáltalán nem hangos „kelletlen” leányból faluszerte ismert, megbecsült és leánynevén is számontartott ember, Tóth Boris asszony. S azt is, hogy mi adja ezt? Munka, becsület, anyaság, jóembség: a megharcolt, megszenvedett személyiség. (Jellemző mellesleg, hogy a kritikusok és a nőmozgalmi lapok nem igen vették észre sem az egyik, sem a másik vezérgondolatot.)

Visszatérve az eredeti kérdéshez, én is azt hiszem, hogy elszietett dolog volna ebből bármiféle végleges érvényű következtetést levonni. A női egyenjogúságnak mostanában észrevehető jelenségei közül csak a leányok számára is megengedett nemi szabadság kérdése körül folyik a vita, és olyasmiket lehet feljegyezni, hogy némely galeriban a leánynak csak a keresztnevét használják; sőt állítólag olyan is van, hogy csak azt ismerik. A saját név használata pedig a közéleti asszonyembereken túl csak a „sikernők” világában honosodott meg.

(Filmszínésznők, énekesnők, sportfenomének stb. stb.) A nagy asszonytenger mélységeiben, a népmilliók világában a régi és új „disciplinák” vagy disciplinátlanságok még együtt kavarnak. Csak a kicsapódó jelenségeket, a sok válást, botrányt, tragédiát látjuk. Amint nemrégiben feljegyeztem: „elmondhatjuk, győztél Jean-Jacques (Rousseau), és most kezdhetjük újra az egészet: teremtsünk rendet az érzelmek zűrzavarában és az emberi viszonylatokban, egyebek között a férfiak és nők viszonyában is.”

Ez már nem tartozik ide? Meglehet, de nekem e nélkül a kérdés érdektelen volna.

Veres Péter

III.

Hadd fűzzek néhány adalékot és gondolatot a nők megnevezése körül zajló vitához — női szemmel, bár jómagam megszoktam, hogy sokak számára egyszerűen *Soltész*, sőt a *Soltész* vagyok. A lányiskolákban szokásos vezetékneves megszólításról mondottakat saját tapasztalatomból megerősíthetem, s ehhez még azt teszem hozzá, hogy mi vezetéknevükön emlegettük tanárnőinket is a hátuk mögött, mégpedig az asszonyokat férjük pusztá családnevén, -né képző nélkül: Bónis Pálné tanár neve a tiszteletlen diáklányok száján *Bónis* volt. A lányiskolai névhasználatról azonban korántsem állíthatjuk, hogy az csak egészen szűk társadalmi közösségre szorítkozik, hiszen a Művelődésügyi Minisztérium statisztikai tájékoztatója szerint az 1962—63. tanévben az általános és középiskolai leánytanulók száma 818 976! Még ha tekintetbe vesszük is, hogy a mai iskolák közvetlenebb, családiasabb légkörében gyakoribb a keresztnéven való szólítás, mint két-három évtizeddel ezelőtt, ha föltesszük, hogy az iskoláslányoknak — igen óvatos becslés szerint — csupán 20—25%-át szólítják tanáraik és pajtásaik a vezetéknevükön, még így is tekintélyes, százezres létszámú „társadalmi réteg”-ről van szó.

A vita eddigi során még nem esett említés a nők vezetékneves szólításának egy jellegzetes területéről, a mozgalmi életről. Bár itt már visszaszorulóban van. Személyes tapasztalataimon kívül irodalmi példákra hivatkozhatom. Szabó Pál Új föld című regényében (Szépirodalmi Könyvkiadó 1953.) a városból jött falusi ifjúsági szervezőt, Kádár Bözsit nemcsak a járási titkár nevezi *Kádár*-nak (1: 388), hanem a parasztok (1: 385, 386), sőt néha maga az író is (2: 27). Viszont a regény egyik hősnője, Molnár Eszter rossz néven veszi a fiatal agronómustól, hogy *Molnár*-nak szólítja: „Hallgass ide, Kálmán. A neve mindenkinek az egyénisége. Név és egyén egymástól el nem választható. Ebből nyilvánvaló, hogy egyik ember nem úgy viseli a nevét, mint a másik. Én úgy viselem az enyém, hogy családnememen engem szólítani nem lehet” (2: 70). Thurzó Gábor „Hamis pénz” című, 1930 körül játszódó regénye (Magvető 1956.) bemutat egy úgynevezett szalonkommunista kört; ennek egyik tagja Taub Nóra szavalóművésznő. A kör vezetője így beszél: „Szemináriumot tartok. A profitrátáról. De előbb a *Taub* szaval” (249, a kiemelés tőlem). Érezhető, hogy ezt a névhasználatot sem Szabó Pál, sem Thurzó Gábor nem tartja rokonszenvesnek.

Kétségtelen, hogy a pusztá vezetéknev hallatán, ha nem tudjuk, kiről van szó, mindenki férfira gondol. Amikor a Nyelvtudományi Intézet megalakult, a leendő munkatársak jelentkezésre felszólító táviratot kaptak, *Rábai* aláírással. Mindnyájan meglepődünk egy kissé, amikor Rábai személyében

fiatal lány fogadott minket. De ez még nem jelenti azt, hogy a pusztá vezetéknévnek nőre vonatkoztatása nyelvileg helytelen, hiszen számos olyan szavunk van, amely elsősorban férfit jelent, noha alkalmilag nőre is vonatkozhat (*ember, munkás, magyar* stb., általában a foglalkozás- és népnevek). Ez, ha úgy tetszik, az évezredek férfiuralom nyelvi vetülete, de a megértésben zavart nem okoz.

A nőknek pusztá vezetéknéven való nevezése véleményem szerint nem nyelvhelyességi, hanem stilisztikai kérdés. Az eddigi vitacikkekéből világosan körvonalazódtak azok a nyelvi rétegek, környezetek és helyzetek, amelyekben a szóban forgó névhasználat szokásos: egyrészt a lányiskolák diákos, kamaszos hangulatát idézi — ide tartozik a mozgalmi életben és egyes kisebb szakmai közösségekben hallható vezetéknév-használat is —, másrészt hírességeket illet meg; az újságok sportrovatában emlegetett sportolónők és azok a női szerzők, akikre a tudományos irodalomban újabban néha pusztá családnevükön hivatkoznak, a maguk szűkebb körében szintén ismert egyéniségek. Az sem vitás, hogy ez a szokás viszonylag új keletű. Elmúlt századokba visszavetíteni és a fiának levelet író *Szilágyiról* vagy Petőfi feleségéről, *Szendreyről* beszélni tehát stílusalanság. De szemtől szembe Károly Sándor sem igen nevezi pusztá családnevén *Hexendorft*, akit így említ a *Nyelvőrben* (85: 398, vö. 86: 171). Azt hiszem, itt van a kérdés nyitja: a pusztá vezetéknév nem elég udvarias, mégpedig nemcsak nővel, hanem férfival szemben sem. Megszólításként („jó napot, Kovács!”) alárendeltséget érzékeltet, említésként („találkoztam Kováccsal”) kissé rideg. Igaz, a régi úri társaságok illemtörvénye szerint a nők pusztá vezetéknévükön szólították a férfiakat, akik őket nagyságolták, de ez csak a lovagkori *Frauentienst* formális továbbélése volt, mint a kézcsók és egyéb udvariassági szokások. A sajtóban a pusztá vezetéknéves említés — természetesen az ismert személyeket kivéve — többnyire rosszálló: „A Fővárosi Bíróság *Gulyást* 12 évi, *Rátzot* 5 évi, *Haltenbergert* 3 évi, *Lőrinczet* pedig 2 és fél évi szabadságvesztésre ítélte” (Népszabadság 1963. ápr. 23.); de minden előforduláskor teljes nevét olvassuk *Török János* kiváló tsz-brigádvezetőnek és *Szalontai Zoltánnak*, akin életmentő műtétet hajtottak végre (Népszabadság 1963. ápr. 18.). Tudományos szövegben is — főleg élőszóban — illendőbbnek érzem, ha *Pais Dezsőt*, *Lőrincze Lajost* emlegetik, nem pedig *Paist*, *Lőrinczét*. Mivel pedig a társadalmi érintkezés szabályai a nőkkel szemben nagyobb udvariasságot követelnek, a nőknek nem elég tisztelettudó megnevezése jobban bántja fülünket. Az iskoláslányok és a sportolónők persze nem veszik olyan szigorúan az illemszabályokat, a Kaffkák, Jászaik pedig fölötte állnak az etikettnek.

J. Soltész Katalin

IV.

Csupán apró adaléknak szánom alábbi följegyzésemet; sajnos, nem érek rá mostanában, hogy tüzetesebben foglalkozzam evvel a kérdéssel. De talán kár volna, ha frissiben le nem írnám egy érdekes esetemet. Nyomban beszámolok róla, pontosan, hűségesen, azzal se törődve, hogy netalán rossz színben tűnök föl vele; fontosabbnak látom lélektani értékét. Egyéni élmény ugyan, de úgy hiszem, van némi általánosabb érvényű tanulsága, még ha különbözőképpen ítéltetjük is meg ezt a véletlenül történt esetet és az önmegfigyeléses beszámolót.

Előre kell bocsátanom, hogy már évtizedekkel ezelőtt elfogadtam magamban a régebbi nyelvművelő irodalomnak azt a megállapítását, hogy nyelvünkben nőt nem szoktunk pusztá vezetéknévén hívni, emlegetni. Pápa vidéki nyelvjárásomban szerzett tapasztalataim és más tájról származó emlékeim, részben még idegen nyelvi ismereteim is erről győztek meg. Helyeseltem hát Nagy J. Bélának azonos álláspontját (Nyr. 85 [1961]: 398—403). A hozzászólóknak, főként Tompa Józsefnek érvei (Nyr. 86 [1962]: 163—71) és más kartársaimmal folytatott beszélgetés közben előkerült adatok azonban elgondolkoztattak. (Kiváltképpen Lőrincze Lajosnak e cikkem megírása után kéziratban olvasott tanulságos hozzászólása késztet még nagyobb óvatosságra és további vizsgálódásra.) Nem tagadhattam, hogy én magam is mind gyakrabban olvashatok affélét, amit Tompa József és mások előhoztak (a sportban vagy más területen szereplő nőket igen sokszor csak vezetéknévükön említik stb.). Végül — legalábbis egyelőre — ilyen nézet alakult ki bennem: Lehetőleg ezután se hagyom el a nők vezetéknéve mellől keresztnévüket, de a másik, rohamosan terjedő szokást sem merem többé hibáztatni, főként midőn női kiválóságokról szólnak családnévükön, vagy bármi okból kiemelik a nőket. Hiába, nem lehet elhallgatni, hogy kezd e tekintetben megváltozni a nyelvszokás. Ezt a végeredményt vontam el magamnak a vitából. Ez volt az elmélet; ehhez iparkodom alkalmazkodni nyelvművelő gyakorlatomban. Így szólt elhatározásom.

Ezek után áttérhetek esetem elbeszélésére. A napokban olvastam az Élet és Irodalom 1963. március 30-i számának első lapján, a „vezércikk”-ben, annak is legelején ezt a mondatot: „Ma délután az Írószövetségben J. C. Trewin angol színikritikus elmondta néhány benyomását a magyar színházakról, s elsősorban néhány színésről, Tolnayról, Ruttkairól, Gábor Miklósról.” Hiába szögeztem rá szememet újra meg újra a *Tolnay* névre, nem bírtam kitálatni, ki lehet mögötte. Ruttkairól rögtön tudtam, hogy Ruttkai Éva, hisz mellette volt férjének, Gábor Miklósnak a neve; gyakran együtt fordul elő ez a két név. (Akkor nem is gondoltam Ruttkai Ottóra, a miskolci színigazgatóra.) Tovább olvastam a cikket, de folyton a *Tolnay* név járt eszemben; valósággal bosszantott, hogy nem tudom, ki az, akit az angol színházi ember külön kiemelt. Hasztalan törtem eszemet, mindig csak a Lajos keresztnév társult hozzá; Tolnai Lajosra, a századunk elején meghalt íróra gondoltam, jöllehet maga választotta nevének végén *i* van, nem *y*. Elolvastam végig a cikket, már azért is, hogy talán kiviláglik belőle, ki az a Tolnay; nem világlott ki, s minduntalan csak a *Tolnai Lajos* név járt föl bennem. A következő lapra fordítottam, s mikor a Visszhang rovat első cikkecskéjének, az Angyalok földje című filmünk Mar del Plata-i díjazásához fűzött széljegyzetnek olvasásába merültem, egyszer csak ezek a nevek sorakoztak elé, a cikk utolsó mondatában: „... Kassák Lajos, Hubay Miklós, Révész György, Mihály András, Maklár Zoltán, Tolnay Klári művét...” Tehát Tolnay Klárit dicsérte az angol! Ó az a *Tolnay*! — gyúlt ki agyamban a világosság, noha egészen más összefüggésben találkoztam a névvel.

Azt gondolhatná erre valaki, hogy talán nem ismerem eléggé Tolnay Klárit, azért nem eszméltem rá idejében a *Tolnay* név gazdájára. Régóta jól ismerem, szeretem, nagyra becsülöm. Családunkban is sokszor szó esik róla, hiszen feleségem szülei fővárosunk ostromának idejét nagyobbírszt egy földél alatt vészelték át vele. Ezért is érthető, hogy sűrűn emlegetjük, de mindig így: *Tolnay Klári*; az én nyelvművelő elveimtől függetlenül (épp a nők meg-

nevezéséről sohasem beszéltem otthon) az öregek is kezdetől fogva így mondták; sose ekként: *Tolnay*. Bizonyára ez a körülmény is hozzájárult, hogy olyan „nehezen kapcsoltam”. Nem hiszem, hogy holmi elmebeli „rövidzárlat”-ra kellene gyanakodni.

Valaki netalántán azt is fölhozhatná magyarázatul, hogy így szólt a szöveg: „... elsősorban néhány s z í n é s z r ő l, Tolnayról, Ruttkairól, Gábor Miklósról.” Tehát a *színész* szó után férfi színészt kerestem a *Tolnay* név mögött, azért tért vissza eszembe folyvást a *Tolnai Lajos* név. Ennek a vélekedésnek nemcsak az mond ellene, hogy tudom, valloim (írtam is róla): a *színész* férfi is lehet, nő is; azonkívül a *Tolnay* név után következő *Ruttkai* név olvastán azonnal Ruttkai Évára gondoltam. Ennélfogva el kell vetnünk ezt a magyarázatot.

Hát akkor hová akarok kilyukadni fejtegetéssel? Elméleti eltökélésem szerint voltaképpen osztottam abban a fölfogásban, hogy pusztá vezetéknévükön is szólhatunk olykor a nőkről. Mindamellett az elméleti meggyőződésnél erősebb hatóerőnek bizonyult — legalábbis ez alkalommal — az idegszálaimba evődött nyelvszokás, az ösztön. A tudat és nyelvérzék, az értelem és ösztön mérkőzésének egy apró esete volt ez.

Végül is melyiknek szavára hallgassunk a nyelvművelésben? Kazinczyék forradalmi nyelvújításában inkább az értelem vezérkedett. Szarvas Gáborék helyreállító-megtartó mozgalmában inkább az ösztön. A mi korunkban össze kellene hangolni a kettőt.

Ferenczy Géza

Tóth Béla levelei Szarvas Gáborhoz

Tóth Béla (1857—1907.), a századforduló egyik legjobban ismert újságírója, a Pesti Hírlap méltán elhíresült és közérdeklődést keltő Esti leveleinek megindítója (később Porzolt Kálmán folytatta) jeles szépíró, kiváló magyar stilszista és elismert műfordító is volt. Egyébként általában sokoldalú tehetségről tett tanúságot: foglalkozott történeti, kultúrhistoriai, irodalmi tanulmányokkal, sőt még a nyelvészettel is keresett és talált kapcsolatot. A mi folyóiratunkkal, a Nyelvőrrel is barátságot kötött, és szorgalmas munkatársává szegődött. Ebben a minőségben 1893-ban mutatkozott be néhány kisebb írásával (*Szélhámos. Bestelenkedik. Iratal. Hordály*), de ugyanebben az évben megjelent egy hosszabb dolgozata is „Wagner Ferenc Phraseológiája” címen, három részletben (Nyr. 22: 459—65, 503—8, 558—64). Lehet, hogy ennek a sok értékes anyagot tartalmazó szótárnak tüzetes tanulmányozására Nagyszigethi Kálmán (Szily Kálmán) adta neki az ösztönzést, aki 1888-ban „Egy feledésbe ment szótárunkról” című közleményében (Nyr. 17: 307—14) ebből, az „apáink és ósapáink iskolai szótára”-ból jegyzékbe szedte a Faludira emlékeztető s a Phraseológiában is megtalálható sajátos szavaknak és szólásoknak egy részét. Nagyszigethi Kálmán így fejezi be cikkét: „Az hiszem, sikerült a Nyelvőr olvasóit meggyőznöm, hogy a Phraseológiával érdemes tüzetesebben is foglalkozni” (314).

Lehetséges, hogy Tóth Béla az idézett megjegyzés nélkül is ráeszmélt arra, hogy ez a Tyrnaviában (Nagyszombat) 1750-ben megjelent szótár a NySz.-ban földolgozatlanul maradt, jóllehet ez a mű szerinte „valóságos portentum, Faludi Ferenc nyelvének kincsesháza” (460). Ama meggyőződését fejezi ki, hogy „e mondásgyűjtemény magyar részének szerkesztésében Faludi Ferenc

okvetetlenül részt vett, ha nem ő volt a fő szerkesztő" (uo.). Az a véleménye, hogy e frazeológia „roppant fontosságú munka”, mindamellett kijelenti, hogy „Egyelőre csak a legsürgősebb dolgokat adom belőle: a Nyelvtörténeti Szótárból kimaradt jókora nagy szókincset és sajátosabb szólásokat. Azért mondom, »legsürgősebb«, mert a Nyelvtörténeti Szótárt használókat vétek egy napig is várni a Phraseologia nagybecsű és sokszor meglepő adataira” (461).

Szarvas Gábor e cikkhez írt jegyzetében beismeri a NySz.-ban való földolgozatlansággal elkövetett mulasztást, és Tóth Bélának összeállítását nagy sietve — betűrendbe szedve — azonnal közreadja. Erre a gyorsaságra vonatkoznak Tóth Bélának e cikkel kapcsolatban írt és alább közölt I. számú levelében foglalt megjegyzései. Ez a cikk, mely a Phraseologia nagy értékű adatait állítja össze, volt a megindítója Tóth Bélának a Nyelvőr szerkesztőjével, Szarvas Gáborral folytatott levelezésének. Tóth Béla leveleinek eredetijeit megvannak Harrer Ferenc ny. egyetemi tanárnak, Szarvas Gábor sógorának családi ereklyegyűjteményében. Kérésre készséggel hozzájárult, hogy a birtokában levő leveleket lemásolva a Nyelvőrben nyilvánosságra hozzam. Ily módon vált lehetségessé, hogy az alábbiakban öt olyan levelet mutassak be a Nyelvőr olvasóinak, amelyek egyrészt a címzett, másrészt a levélíró személye miatt megérdemlik a figyelmet. Kitetszik belőlük Tóth Bélának tiszta, magyaros nyelve, szellemes, fordulatos stílusa és közvetlen hangja, mely levélről levélre melegebbé válik már csak az elsőnek „Nagyságos Szerkesztő Uram” titulálásától a negyediknek „Tisztelt és kedves Mester” s az ötödiknek „Tisztelt és kedves Mesterem” megszólításáig is. A levelek nem szorulnak bőszegesebb kommentárra, de ahol szükségesnek gondoltam, igyekeztem néhány szóval megvilágítani a szöveget, amely helyel-közzel a korabeli magyar nyelvészettel és a Nyelvőrrel kapcsolatos kérdéseket is érint.

Mielőtt a levelek közlésére térnék, rámutatok még arra, hogy Tóth Bélának a Nyelvőrrel 1893-ban kezdődött kapcsolata Szarvas Gábor halálával sem szűnt meg. Erről tanúskodik az az ötvennél több kisebb-nagyobb cikke, amely 1904-ig a Nyelvőr hasábjain napvilágot látott. Simonyi Zsigmond még az író halála alkalmából, 1907-ben is közölte egy régebben beküldött kéziratából az *ysa* és *eleve* Halotti Beszédbeli szavakkal kapcsolatos megjegyzéseit.

De most már átadjuk a szót maguknak a leveleknek:

I.

[A boríték címzése:]

Nagyságos
Szarvas Gábor
kir. tanácsos úrnak, a *Magyar Nyelvőr*
t. szerkesztőjének

Budapesten
Déliab-ucca 16. sz.

[A levél szövege:]

Nagyságos Szerkesztő Uram,

A WF.¹ feldolgozásának ily hamarsággal való közlése nemcsak megtisztelt, de meg is lepett, mert ritka dolog az, hogy folyóirat szerkesztősége az utolsó héten helyet tudjon szorítani ily terjedelmes munkának. A tökéletes

¹ WF. = Wagner Ferenc: *Phraseologia*. Pontosabb rövidített címe: *Universae Phraseologiae Latinae Corpus*. Congestum a Francisco Wagner. Tyrnaviae 1750.

ábécé-rendbe szedés fáradságos műveletéről nem is szólok, csak bámulom, hogy még erre is ráérték. De a közlésben igen sok a sajtóhiba. Egy hibát, azt hiszem, ki is kellene igazítani, mert sokakat megtéveszthet. Ez a titkos értelmű *sún* (465: + *erek* : 'befödött tornázt, erek, eresz, sún, erkély, tsornok: porticus'). Hát ez a ritka nova species *sún* igen közönséges régi portéka; *szín*; csak épp az én írásomat nem tudta elolvasni a szedő és hogy a Pesti Hirlap nyelvén szóljak: 'javitnok'.¹

Tisztelettel kérem: méltózzék nékem megengedni, hogy a következő közléseket magam revideálhassam. Szeretném ezt már csak azért is cselekedni, mert egynémely pótolnivalóim is volnának. Pl. Szirmay Hungaria in Parabolis-át, ezt a nevezetes és minden délibábos nyelvészkedései mellett is nagybecsű munkát forgatván, ez adatra bukkantam: 'Kulacs ab insigni quopiam ebrione Georgio Veres, etiam Veres Gyurkó nominant Hungari.' Ezt méltó volna megemlíteni WF. 'le-ütötte a Vörös Gyurkó' adata mellett.²

Azt hiszem, de nem tudom bizonyosan, kijegyeztem WF.-ből ezt is: 'feleségnek felettébb engedő, feleségétől féld, felesége után-járó, kontyot fel tévő férfi, simon bíró, Anda Pál hadába való'. Ezt az adatot PP.-ből vette WF.; de mégis fontos, ha PP. a 'simon bírót' nem írja így, kis s-sel, hanem nagygyal. PP. most nincs kezem ügyében, tehát nem vehetem össze a két adatot; de ha WF. csak egymaga írja 'simont' kis s-sel, úgy a dolog nevezetes, mert bizonyosága, hogy a nagyszombati jezsuiták ennek a szónak nem tulajdonítottak személyi vonatkozást, hanem tudták, hogy az a 'sie mann' (túl a Dunán ma is: 'szimándli'), mint azt Szarvas Gábor a Nyr.-ben bebizonyította.³

Ilyesmiket szeretnék beletoldani a revízióba, természetesen ügyelve, hogy tipográfiai bajokat ne okozzák. És akadna egy-két pótlás is; minő pl. a feledékenységem révén kimaradt +*vendég-hölgy* : concubina.

E levélben egyszersmind tisztelettel küldök ugyancsak WF.-ből a 'Beáll a Duna' kérdésre vonatkozó adatot.⁴

Azt hiszem, fölösleges Szerkesztő Urat a Pesti Hirlap október 24-iki számában megjelent 'A nyelv és helyesírás' című cikkelyre figyelmeztetnem.⁵

¹ A *sún* sajtóhiba *szín* helyett a közleményben (Nyr. 22: 465), helyesbítése a közlemény második részletének végén: „Az első közlésben, a 465-ik lapon, az +*erek* cikkelybe sajtóhiba révén került *szín* helyett *sún*.”

² Tóth Béla a Phraseológiából ezt idézi: „le-üt: A vörös-Gyurkó ütött le téged az inadról . . .” (563), ehhez említi meg a Szirmay Antal Hungaria in parabolisából (1. kiad. 1804., 2. kiad. 1807.) idézett *kulacs* adatot.

³ Szarvas Gábor a NySz.-beli *Simon bírót* ('uxorius') a PPBl. adata alapján úgy magyarázta (Nyr. 21: 294), hogy a *Simon* nem tulajdonnév, hanem a német *sie-mann*, *simon* szónak magyarosított alakja. Tóth Béla ezt a magyarázatot támogatja a Phraseologia adatával, amelyet Wagner a Pápai Párizból vett.

⁴ A *bedáll a Duna* kifejezésnek magyar vagy idegen voltáról élénk vita folyt a Nyelvőr 22. és 23. kötetében. Kulcsár Endre germanizmusnak minősítette, Kardos Albert és Mikó Pál a kifejezés magyar voltát védte. A vitába Szarvas Gábor is beleszólt s a kifejezést tősgyökeres magyar szólásnak, „valóságos magyar idiotizmus”-nak (nyelvsajátosságnak) mondta. Kulcsár makacsul kitartott felfogása mellett, mire Szarvas „Végszó” címen lezárta a vitát (23: 83). E vitához ígér adatot levelében Tóth Béla a Phraseológiából.

⁵ Tóth Bélának az említett helyesírási cikkről írt véleménye érthetővé válik, ha tekintetbe vesszük, hogy ő a sajtóban sokszor és sokat foglalkozott a helyesírás problémáival. A Budapesti Hirlap 1892. szept. 24-i számában helyesírásunk „anarkiájáról” panaszkodva, többek között ezt írja: „A gyors megoldás fölöttébb kívánatos, mert helyesírás dolgában a legteljesebb anarkia közepett élünk. A helyesírás is úgy szólván annyiféle, a hányan tollat forgatunk. Ez az állapot tűrhetetlen. Ezt mondtam már ezelőtt húsz esztendővel kis diákkoromban is, mikor az egyik professzorom mindig eltöltötte az ebé-

Én, mondhatom, nem annyira haraggal, mint szomorúsággal olvastam ezt a gonosz bárgyúságot. Ha nálunk még szabad azt hirdetni, hogy a régi nyelvből és a népnyelvből való nyelvgyarapítás vétek, úgy én már aligha érem meg, hogy a sajtóban is győzedelmeskedjék a Nyr. lelke; a mire pedig én egész újságíró pályámon törekedtem. Valóban elcsügged az ember, mikor ilyeneket tapasztal.

Nagyságos Szerkesztő Uramnak alázatos szolgája
Budapest, 1893. X. 26.

Tóth Béla

IX., Ferenc körút 22, III. em., 5. ajtó. November elsejétől: VII., Hársfa-
ucca 17, III. em., 17. ajtó, hova a revíziók szíves küldését kérem.

II.

[A borítékja nincs meg.]

Nagyságos Uram,

Szarvas Gábor, Budapest, VI. Délibáb ucca 16., ma nekem huszonkét forintot küldött posta-utalvány révén.

„Ez eddig a legnagyobb megrendelés!” kiáltotta házam népe és azonnal papirosba takart az én Jézus gyermekségéről írott könyvecskéből huszonkét darabot.¹

Magam is megörültem. Bizony, mondom, nem a pénznek; hiszen az most hála Istennek, szokatlanul bőven van az asztalom fiában. De nagy örömet szerzett nékem az a gondolat, hogy a magyar nyelv mestere valamely iskola számára rendeli meg könyvemet. Ez az én legdrágább jutalmam.

Már a „*hordály*”² is a pitvarban várakozott, hogy a Délibáb-uccába szállítsa a terhet, mikor még egyszer megnéztem a lakonikus utalványt. És ekkor az a gondolat ötlött belém, hogy hátha nem is könyvrendelés ez a pénz, hanem fizetség a Nyelvőr számára írott dolgaimért.

Ha ez csakugyan így vagy, engemet oly nagy, váratlan tisztesség ért, a minőt meg sem álmodtam volna. A Nyelvőrnek írván, eszem ágában sem volt, hogy én e dilettáns dolgokkal pénzt keressek. Munkámra csakis a mi édes nyelvünk iránt való szeretetem serkentett; és örvendtettem a kitüntetésnek,

demet, ha azt írtam: *könny*, a másik viszont akkor tiltotta el, mikor azt írtam: *köny*. A dolog vége rám nézve az volt, hogy sokszor nem ebédeltem és sok *könnyet* vagy *könnyt* hullattam.” A IV. levélben is foglalkozik a helyesírás kérdésével.

¹ Tóth Béla egyik legnépszerűbb s gyors egymásutánban négyszer megjelent szépirodalmi művének címe: „A mi Urunk Jézus Krisztus gyermekségéről írott könyv, melyet mostan negyedszer bővebben és helyesebben nyomtattak. Szerzette Tóth Béla deák. Ama nemes származású Ajtósi Dürer Albert mester hét eredeti metszetével.” A könyvnek nemcsak a címe, hanem egész szövege ilyen archaikus nyelvet mutat. Ő maga az előszóban meg is mondja: „Írtam pedig mindezt a mi eleink nyelvén”. Simonyi Zsigmond nagy dicsérettel ismerteti a könyvet (Nyr. 25: 24), s többek között ezt írja: „Hogy milyen nagy mester Tóth Béla a régi nyelv utánzásában, azt talán még fényesebben bizonyítja Mikos CCVIII. levele, mely az imént jelent meg A Hétben, s mely családíság s mondhatjuk, meghatóan utánozza Mikos Kelemen kedves stílusát.”

² A *hordály* szót Tóth Béla a nép nyelvészkedésének figyelemre méltó példájául hozza fel (Nyr. 22: 512): „A *hordály* háromszéki székelytől ered. A derék ember fájós lábát jött gyógyíttatni Budapestre. Mikor megkérdeztem tőle, hogyan tudott eltalálni az ispotályba, azt mondta: Útba igazított egy becsületes *hordály* . . . vagy hogy is híjják.”

mikor csekély dolgozataimat az az előkelő és nyelvünk történetében oszlopos folyóirat nem utasította vissza. Honorárium? Én a Nyelvőrnek a magam örömeire dolgoztam, *pihenés gyanánt*, üres óráimban, mikor már megkerestem az aznapra való kenyeret, sőt kalácsot is.

De ez a mai huszonkét forint mégis kimondhatatlan nagy örömet szerzett nékem. Százszor nagyobb, mint mikor belletrista munkáimért öreg bankókat raknak az asztalomra. Íme, egy tudós, a ki halhatatlan, megembereli, megtiszteli, kitünteti az én tudományos munkásságomat, jelét adván annak, hogy értéket tulajdonít neki.

Ezt én háládatos köszönettel fogadom és úgy fogok vele eldicsekedni, mint soha semmi szépírói sikeremmel.

Nagyságos Uramnak boldog ünnepnapokat kíván
Budapest, 93. XII. 21.

alázatos szolgálja
Tóth Béla

III.

[A borítékja nincs meg.]

Nagyságos Uram,

Az Athenaeum kiadásában egynéhány hét múlva jelenik meg *Szájrul szájra* című könyvem, a magyarság szálló igéinek kritikai gyűjteménye. Szálló ige: geflügeltes wort. Azt hiszem, igen jó kifejezés és Isten segítségével ki fogja szorítani a ma divatos 'röpszót', 'röpke szót', 'szárnyas szót' az ő nemével egybe.¹ Thallóczy Lajos barátom ajánlotta nékem, hogy így nevezzem a közmondássá lett idézetet. Huszonöt éves könyvemben közel kétezer adat van; hungaricum vagy ezer, a többi nálunk is járatos idegenség. Hiába, erre a kompilációra is vállalkoznom kellett, mert munkám külömben nem vetélkedhetne Büchmann ismeretes könyvével²; pedig ez az egyik főcélja. Ez a nálunk is ezrivel közkezen forgó könyv veszedelmes terjesztője a németes gondolkodásnak. A szálló igékben mindig a nemzet géniusza szólal meg. Ha nálunk szegyenletesen sok a német geflügeltes wort s ha még ilyeneket is hallunk: „Hast du zur nacht gebetet, Desdemona?“, bizony csak a Büchmann hatása. E külömben igen értékes könyvben csak két hungaricum van; és mind a kettő helytelen adat; (a 'misera plebs contribuens' nincs meg Verbőczy Tripartitumában; a 'bella gerant alii' pedig nem Mátyás király verse).

De hova bódorgok el! Értekezem, holott kérni akartam és akarok³ A 'lucus a non lucendo', 'canis a non canendo' cikkelyében meg kell emlékez-

¹ Tóth Béla a *szálló ige* kifejezéssel óhajtotta kiszorítani a *geflügeltes Wort* magyar egyértékeseül használt *röpszót*, *röpke szót*, *szárnyas szót*. A sikerült szót barátja, Thallóczy Lajos ajánlotta neki. Ezzel a *szálló ige* kifejezéssel találkozunk az V. levélben is, ahol a Tóth T. Albin által a Szájrul szájra bírálatában kifogásolt kifejezésnek megvédésére helyet kér a Nyelvőrben. A bíráló ugyanis magyartalannak minősíti a *szálló* jelzót, szerinte jobb a *szárnyas* (Nyr. 24: 170). Tóth Béla cáfolja bírálójának állítását (uo. 226). Egyébként a *szálló ige* eredetére és a körülötte lezajlott vitára vonatkozólag l. a Szájrul szájra második kiadásának 267—69. lapját.

² Georg Büchmann: Geflügelte Worte. 25. Aufl. Berlin, 1912.

³ Két kérést terjeszt elő: a) a *déliabós nyelvészkedés* kifejezés eredetét kérdezi; b) valami jó *alfana* históriát, azaz valami magyar *lucus a non lucendo*-féle etimológiát kér. Mint a Szájrul szájra című könyvből kiderül, Szarvas Gábor eleget tett mindkét kérésé-

nem a magyar 'delibábos nyelvészkedésről' is. Elsőben tudnom kell: ki e szálló ige (a 'delibábos nyelvészkedés') megalkotója és mikor, hol keletkezett. Másodszor szeretnék itt közleni valami jó magyar *alfana* históriát. (*Alfana*. Cavallo. Dallo spagnuolo *Alfana* che vale l' istesso, e che fu cosi formaso dall' articolo arabo *al*, e dal nome latino *equa* : *equa*, *eka*, *aka*, *haca*, *faca*, *facana*, e per contrazione *fana*, e poi coll' articolo arabo: *Alfana*. Menagio: *Le origini della lingua italiana*, Parigi, 1699; pag. 32—33.)

Használhatnám ugyan a Kassai József-féle pendely-etimológiát, melyet Simonyi Zsigmond közöl a Pallas Nagy Lexikonában (delibábos nyelvészek); dehát *δὴς καράβη θάνατος*. Alázatosan kérem tehát nagyságos uramat: méltóznék nekem a 'delibábos nyelvészkedés' kiderítésével egybe valami jeles magyar 'canis a non canendo'-t küldeni. Ezrivel van, tudom. De a Mester százszor jobban tudja megválasztani a szükségeset, mint én, a kontár.

Nyelvészkedés könyvemben igen kevés van. Saját véleményyt csak egyetlen egyet kockáztatok meg; azt, hogy a 'gyázmagyar' (Thuróczyban: 'gyoz') alkalmasint a Csallóközben, Abaujban, Háromszéken ma is élő 'gyász': 'gyámoltalan, élhetetlen, ügyefogyott, gyáva'; tehát semmi köze az *Entreprise des pompes funebres*hez.¹ A nyelvújítás dolgaiból pedig épp csak a 'honvédet' említem. A többi irodalomtörténet és furcsaság-kutatás.

Elvégezvén e nagy munkámat, kérni fogom a *Nyelvőr* szíves vendég-

nek; a) közölte vele, hogy a *delibábos nyelvészet* kifejezést ő használta először 1881-ben (Nyr. 10: 466). (Tóth Béla megállapítása szerint már 1879-ben, Nyr. 8: 223. is); b) közölt vele olyan képtelen etimológiákat is, amilyen az *alfana* szó származtatása. Gilles Ménage csinálta azt a méltán elhíresült szószármaztatást, hogy az olasz *alfana* ('kanca') a latin *equus* (*equa*) szóból ered. Az olasz nyelv eredetéről szóló, 1699-ben Párizsban megjelent könyvében ezt írja: „Az *alfana*, kanca egy a spanyol *alfanaval*, mely nem egyéb, mint az arab *al* névelő és a latin *equa*. Ez a szó a következő változásokon ment keresztül: *equa*, *aka*, *haka*, *faka*, *facana*, aztán összevonással: *fana*, és az arab névelővel: *alfana*” (Szájru! szája² 289). Ugyanilyen képtelen etimológia a Kassai József-féle *pendely* szóé. A delibábos nyelvészet ismert alakja a „Származtató és gyökeredző magyar-diák szókönyv (Pest, 1833—38)” című művében a *pendely* szót így magyarázza: „Ítéletem szerint *pendely* *ing* gyökérből származik, *cum p* *prothetico*. Mert a *pendely* nem egyéb, hanem alsó *ing*, mely hasonló a felső *ing*hez, amit a székelyek *fersingnek* hívnak. *Ing* szóból l. előtévő p betűvel léssen *ping* szokatlan szó. 2. *Ping*ből *ping-elj* e helyett: *ping-alj*, mint *fej-alj*ből szokásban vagyon *fej-el*, felső *ing* alá való *ing*, azaz alsó *ing*. 3. *Pingely* szóból a nyelvszokás *pendely* szót alkotott; *ing*ből *end* lett betűcserével.” Tóth Béla azért nem akarja ezt a *pendely* etimológiát használni, mert — mint írja — *δὴς καράβη θάνατος* (azaz: a káposzta kétszer egymás után halál). A görög szolás megvilágítására ideiktatom Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikusnak kérésemre adott szíves magyarázatát: „*Δὴς καράβη θάνατος* görög közmondás; előfordul a Suidas- (illetőleg Suda-) lexiconban is, annyit tesz: megismételve a káposzta halál, vagyis a kétszer feltálat, „felmelegített” káposzta valóságos isten-csapása. Előfordul a következő deák változatban is: *Brassica bis repetita non placet*, amivel szemben a konyhaművészet értői azt állítják: *Brassica repetita placet*. Irodalmi vonatkozásban, a minden ismétlés által felidézett halálos unalomra célozva írja Juvenalis (VII. Sat. 154): *occidit miseros crambe repetita magistros*. Hasonló értelemben Quintilianus (Inst. I. 4, 29) „a kihűlt és újra feltálat ételeket” (*frigidi et repositi cibi*) általában említi. Tóth Béla tehát ahhoz kéri Szarvas segítségét, hogy a már idézett *pendely* helyett új, az általa célzott összefüggésben még nem idézett példát bocsásson a rendelkezésére, hogy ne kelljen »kétszer feltálat káposztával« untatnia az olvasót.” Szarvas több maga csinálta tréfás *canis* a *non canendo*val gúnyolja ki a delibábos nyelvészkedés etimológiáit (Nyr. 21: 448—54), pl. „áll (maxilla), mert mozog; *Tátra-Füred*, mert nem lakja fűrj”. Tóth Béla írja: „Szarvas Gábor egy levelében, melylyel engem megtisztelt, még egygyel szaporította a magyar *canis* a *non canendok* számát: *Komorna*, mert víg” (Szájru! szája² 290).

¹ Vö. MTsz. és Szájru! szája² 7.

szeretetét; rég bögyömben van egy cikkely a 'kedélyről' és 'kedélyesről',¹ erről a fürtelemről, mely a nyelvrontók egyik legnagyobb bűne, mert idegen fogalmat csempészett a magyar lélekbe és kiirtott nyelvünkől legalább húsz szép, erős, életrevaló kifejezést.

Nagyságos Uram szívességét előre is köszönöm és vagyok

Budapesten, 1894. X. 20.

alázatos szolgálója

IX. Ferenckörút 13.

Tóth Béla

IV.

[A borítékja nincs meg.]

Tisztelt és kedves Mester,

Hogy múlt november 4-én írott levelét, ezt a nagy kitüntetést, csak most köszönöm meg: annak az én *Szájraul szájra* könyvem az oka, azaz hogy inkább is az Athenaeum, mely a szegény kötetet félig Penelope-, félig Lucaszék-munkával csinálta meg. Már november közepén napról-napra reméltem, hogy a könyv megjelenik és nekem módomban lesz a 'déliabós nyelvészet' dolgában kapott becses adatokat, de főképpen ama jóságtól sugárzó sorokat abban a levélben megköszönni, melylyel a tisztelem és hálám jeléül küldött kötetet kísérem.

Hanem hát szegény ember szándékát boldog Isten bírja (új magyarul: író tervez, Emich végez) s így történt, hogy régi kedves kötelességemet csak most róhatom le.

Félénken ajánlom e könyvet a mesternek. Az erőmet meghaladó vállalkozás tömérdek sok gyöngéjét ő láthatja meg leginkább. De vigasztal az a tudat, hogy ő méltatja majd legjobban azt a törekvésemet, hogy ez a kozmopolita könyv *magyar* legyen. Magyar a szempont, az észjárás, a nyelv dolgában. Ez talán bocsánandóvá tesz sok hibát. A könyv helyesírása is a *Nyelvőr*é, kivéve az *eggyet*.² Tudom, hogy ez a jó; de bizony csak *halbe*, sőt huszad *massregel*, ameddig a *mely*, *ilyen*, *olyan* sat. megmarad régi rossz mivoltában. Egy piarista professzorom arra oktatott bennünket, hogy így írjunk: *rosz*, *ösze*, *vísza* sat. „*Though this be madness, yet there is method in it.*”³ Ez az ember következetes volt a képtelenségben. Az egyetlen *eggy* nem mentheti meg pusztulófélben levő hosszú mássalhangzóinkat. Jézus gyermekségéről írott könyvemben ragaszkodtam ahhoz az ideális helyesíráshoz, *melly* igaz fogalmat adhat az eljövendő nemzedéknek, *millyen* szőejtése volt még 1894 táján *eggy-eggy* jó magyarnak. Ezt a könyvet magam adtam ki; írhattam bele, ami tetszik. Most azonban féltem, hogy az Athenaeum szívni találja a fogát, ha az ő könyvében „egzotikus ortografiát” követek s reá zúdítom Nélkülözy Dacár tudós újságíró kollégám „ítészetét”.

Hosszú mássalhangzóinkat csak a *Nyelvőr* mentheti meg, de nem csupán az *eggy* védelmével. A magamhoz hasonló szegény laikusok újítgatásai csak árthatnak az ügynek. (Bár a *Magyar Hírlap* nemrég megtett engem „szakembernek” Szarvas Gáborral, Simonyival, Szinnyeivel egy sorba, mikor arról a boldogtalan *elegyesről* volt szó. Ez az oktondiság úgy esett meg, hogy éjnek

¹ A *kedély*-ről és *kedélyes*-ről írandó cikke számára helyet kér a Nyr.-ben. Szarvas Gábor válaszában helyet ad a cikknek, mert Tóth Béla a IV. levélben megköszöni a „vendégszeretetet” és ígéri, hogy a cikket megírja még e hónapban (1895. febr.). A cikk azonban nem készült el.

² Lásd 6. sz. alatt.

³ „Örültség, de van benne rendszer.” Szálló ige Shakespeare Hamletjéből.

éviadóján reporter rontott hajlékomba és faggatott, hogy mint vélekedem a dologról. „Uram”, mondtam neki, „mulieres taceant in ecclesia és én a nyelvtudomány eklézsiájában nőstény vagyok; de ha már épp nem hagy békemet, hát az én együgyű paraszteszemmel ezt meg ezt gondolom”. És másnap döbbenve láttam, hogy azok a balgatagok a csúfság biborpalástját akasztották a nyakamba.)

Életemnek egyik legnagyobb büszkesége, a mit kedves Mesterem *A gyermek joga*¹ fordításáról mond. De hajh, a francia egyértékűekkel nem szolgálhatok. Én ezt a fordítást a nyáron útközben csináltam; hol egy-egy dalmáciai kikötővárosban, hol a vitorlás yachton, melylyel végigkóboroltam az Ádriát. Az eredeti betű (id est textus) már nincsen is meg, — a tengerbe dobtam minden ívet, mihelyt végeztem vele. Mert gyűlölöm Ohnet-t, aki a francia Beniczky Bajza Lenke. Nyelv dolgában is méltó öccse az ő nénjének. Csupa locus communis és laposság. A szegénység és a „*non olet*” viszen rá, hogy fordítsam. Ohnet valóban nem méltó a tisztelt Mester figyelmére. De hálstennek, foglalkozom én néha igazi művész írókkal is. Ilyen Paul Bourget, kinek épp most fordítom *Un crime d'amour* című regényét. Ez a művész bezzeg próbára teszi az embert! A legnehezebb francia autor, akivel csak dolgom volt. Eddigélét kötetét fordítottam magyarra. A hatodikkal és hetedikkal bajlódván, cédulákra fogom jegyezni az ő csodálatos finom gallicizmusait, a magyar egyértékűvel egybe és elküldöm az én kedves Mesteremnek, hogy belepillant-hasson egy csekély, de becsületes fordító-legény műhelyébe, ahol bizony sok-szor veríték folyik.

Hálás szívvel köszönöm az ígért vendégszeretetet a *kedélyest* megírom még e hónapban.² Mindmostanáig hol nyavalyásság, hol sok munka akadályozott.

A *Szájruul szájra* könyvvel, a rengeteg sok sajtóhibával egyetemben, megesett az a baj is, hogy a 'délibábos nyelvészet' nincsen benne a tárgymutatóban. Cédulája elkallódott a közel 2000 között. Az adat tehát Szarvas Gábor neve alatt keresendő a névmutatóban.³ Azt hiszem, érdeklenni fogja a kedves Mestert, már csak azért is, mert nyíltan elmondom benne a nevezetes 'isten < ősz tő' históriáját⁴, melyet egy nagy tudós nemes gyöngédsége mindig elhallgatott, valahányszor csak emlegette a *Nyelvőrben*. Nekem, az unokának, szabad volt följegyezni a jó öregapa ártatlan gyöngédségét.

Háládatos tisztelettel

Budapesten, 1895. febr. 6.

IX. Ferenckörút 13.

csudáló és szerető híve

Tóth Béla

¹ Georg Ohnet regényének fordítása, amely 1894-ben jelent meg. A levélből kitűnik, hogy Tóth Béla ezt a francia regényírórt nem sokra becsüli, csak a szegénység és a „*non olet*” (a pénznek nincs szaga) kényszeríti a fordítására; ellenben Paul Bourget szerinte a legnehezebb francia szerző, akivel valaha dolga volt.

² Lásd 13. sz. alatt.

³ Ez a mulasztás a könyv 2. kiadásában már ki van küszöbölve.

⁴ Az *isten < ősz tő* etimológiája Tóth Béla nagyapjától származik, amint azt írónk a *Szájruul szájra* 2. kiadásában (290) elmondja: „Öregapám, Tóth György, a Szentgyörgyi Horváthok bajai uradalmának származója, régi deákos műveltségű úri ember volt és nyugalomba vonulva, örömet foglalkozott nyelvészkedéssel, a maga módja szerint. Családunk ma is idézgeti mulatságos etimológiáit. Édesapám [Tóth Kálmán, a költő] a hatvanas évek elején említette egyszer Czuczor Gergely előtt az öreg úr e furcsa nyelvészkedését, s egyebek között elmondta, hogy az ősz dilettáns az *isten* szót ebből származtatja: *ősz tő*. Apám később rémülve látta, hogy az Akadémia nagyszótárában [CzF. 3: 137] az *isten* ez etimológiája egész komolyan említődik sok más, nem kevésbé képtelen talál-gatás között.”

V.

[A levélpapír felső bal sarkában nyomtatva:]

Tóth Béla

IX. Ferenckörút 13.

[A levél szövege:]

Tisztelt és kedves Mesterem,

Köszönöm a bő és jóakarátú bírálatot, melyre a *Nyelvőr* az én *Szájrral* *szájra* könyvemet méltatta. Tóth T. Albinnak azonban szerintem igen sok dologban — úgy szólván a legtöbbször — nincsen igaza. Szeretném őt egyről-másról levélben meggyőzni; ezért alázattal kérem adresztét. Elsőben a *Nyelvőr* révén akartam hozzá juttatni leveletemet; de nem tudom, hogyan tiszteljem őt. Neve, de főképpen eszejárása szerzetesre vall; nem szeretném hát a tisztelendő urat összenagyságotlani.

Szelid kis polemiam csak őt magát érdekelheti. De az, a mit a „szálló ige” nem eléggé magyaros voltáról mond, talán a község elé tartozik cáfolatot követelő mivoltában. Ezért alázattal kérek egy kis helyet mellékelt megjegyzéseimnek. Boldog volnék, ha a mester eldöntené: melyikünknek van igaza.¹

Ha már úgy is rablom az én kedves mesterem idejét ezzel a levéllel, egy-két perc ide vagy oda. Elmondok hát egy kis anekdotát, melyben nagy gyönyörűségem tellett.

Gömöri palóc szobalányom az asztal fiában motozott a minap.

— Mit csinál, Juci?

— Prattározkok, náccsâgos úr.

„Prattározni” — mi a patvar ez? Gyere CzF., Ballagi és Tsz.² Sehol semmi. Egyszerre elkiáltom magamat: *Ἐρηκα!* 'Prattároz', a vasutas 'raktároz' műszó, mely a magyar nyelvérzéknek annyira idegen, hogy még idegenebbet csinál belőle az ő furfangos eszejárásával. Azt hiszem, ez az adat ritka. Hogy Hohenlohe „Holló uram”, Liechtenstein „Lik István”, közönséges dolog; de hogy idegennek vélt magyar szó még cifrábbá váljék, szinte példátlan és igen tanulságos.

Tisztelt és kedves mesteremnek

Bp., 95. IV. 15.

háládatos és alázatos szolgálja

Tóth Béla

Prohászka János

A magyar mozaikszók helyesírásának időszerű kérdései*

Mozaikszóink száma ma már körülbelül tízezerre tehető. Bár ezek túlnyomó része tulajdonnév, sőt szaknyelvi tulajdonnév (sportegylet, vállalat stb. neve), de a szaknyelveknek éppen a mozaikszórétege érintkezik a legnagyobb határsávon a dolgozó tömegek nyelvhasználatával. A mozaikszók

¹ A *szálló ige* körül lezajlott polémiaira vonatkozólag l. a 9. sz. alatti adatokat.

² A *prattároz* szóról írt anekdotát Szarvas Gábor ebből a levélből közzétette a *Nyr.*-ben (24 : 226).

* E közlemény a szerző készülő kandidátusi értekezésének egyik rövidített fejezete. A *mozaikszó* elnevezést a szerző a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1961. november 21-i előadásán javasolta a *betűszó* és a *szóösszevonás* kifejezések összefoglaló műszavaként, utalva e két régebbi szakkifejezés osztályozó szerepének gyakorlati célszerűtlenségére. A javasolt műszót a hallgatóság mindegyik főlshózlálója elfogadta. Fábíán Pál és Grétsy

rohamos és tömeges elterjedésével azonban távolról sem volt arányban a nyelv-tudomány művelőinek későn és gyéren jelentkező ez irányú figyelme és véleménynyilvánítása. Ezzel magyarázható az a körülmény, hogy a magyar mozaikszók helyesírás-gyakorlata a múlt század végétől napjainkig meglehetősen tarka képet mutat, melyben viszonylagos egységet csak az ösztönös megítélés teremtett térben és időben változó érvénnyel. Feladatunk tehát az, hogy a magyar mozaikszók nagy tér- és időbeli különbségeket mutató helyesírás-gyakorlatát és eddigi szabályozási kísérleteit az egymásnak ellentmondó érdekek együttes figyelembevételével felülvizsgáljuk.

A továbbiakban a magyar mozaikszók helyesírásának kérdéseit négy nagyobb csoportra osztjuk: I. A mozaikszók alapszón belüli egyes betűire és írásjeleire vonatkozó kérdések. II. A magyar mozaikszók betűszerkezetére vonatkozó megoldástípusok kérdései. III. A magyar mozaikszók toldalékozásának helyesírási kérdései. IV. A mozaikszós összetételek helyesírási kérdései.

I.

1. A mozaikszók helyesírásában régen és ma egyaránt előforduló sajátosság a hangzórövidítés. Ez túlnyomórészt az ejtésbeli rövidülést tükrözi, de előfordulhat pusztán megokolatlan helyesírási pongyolasággként is. Ma már a *MAVAG*, *MAVAUT* inkább csak hallható, mint olvasható a helyes *MÁVAG*, *MÁVAUT* helyett. Az ilyen helyesírási eltolódásnak oka lehet a betűző ejtésű mozaikszók ejtésének *a*—*á* és *e*—*é* hangváltakozása is. Ez nyilvánul meg az *EVTK* és az *ESC E* betűjének eltérő ejtésében (*e*-vé-té-ká, de: *é*-es-cé). Az egybeejtett mozaikszók kiejtésében a magánhangzó gyakran megrövidül, és ez magával hozza a helyesírási rövidülést. Ilyen az *Ó*—*ő* betűcserés *MOGAC* és *OTE* a *MÓGAC* és *ÓTE* helyett. Elég gyakori az *ő*—*o* betűcsere akkor is, ha a teljes névben és a mozaiknévben egyaránt hosszú *-öt* ejtünk. Ilyen az *OBTE*, *ÓFC* és *OFK* a helyesebb *ŐBTE*, *ÓFC* és *ÓFK* helyett. Az *ő*—*ö* cseréje régen és ma egyaránt csak helyesírási pongyolasággként olvasható. Ilyen a régi *Föv. TK* és a mai *FŐSPED* ehelyett: *Föv. TK*, illetve *FŐSPED*. A rövid *U* a hosszú *Ú* helyett szinte szabályossá vált a mozaiknevekben. Ilyenek: *UFC*, *UKE*, *URAK*, *UTE*, *UVATÉRV*, *MUE*, *SzUE* stb., ezek helyett: *ÚFC*, *ÚKE* stb. Ennek oka elsősorban a külföldi gyártmányú írógépeknek magyar szempontból hiányos billentyűzete, de oka lehet a teljes név vagy mozaiknév rövid *u*-s ejtése, vagy a több jelentésű, szervesen rövid *U*-s formák analógiája is. Mindamellet az *Ú*—*u* betűcserének gyakorlati kára semmiben sem tapasztalható. Ez persze a hibát nem teszi követendő példává.

2. A régi lapokban szórványosan találkozhatunk a mozaiknevek *I*—*J* és *J*—*I* betűcseréjével is. Ez mint vulgáris helyesírási hiba nem is érdemelne

László tanulmányaikban a mozaikszó kifejezést találóan új műszónak minősítik és rendszeresen használják (Nyr. 86: 295—8, ill. 387—93). E műszóhasználatot az alábbiakban tovább fejlesztve a tulajdonnévi mozaikszót mozaiknév-nek, a rövidítésként és mozaikszóként (főleg a múlt században) keverten használt formát rövidformá-nak, a hagyományos keletkezésű régi szokat normálszó-nak, a mozaikszó és rövidítés előzményét teljes név-nek, a rövidforma rövidítésszerű ejtését rövid ejtés-nek, teljes névvel ejtését pedig teljes ejtés-nek nevezzük.

említést, ha nem került volna kapcsolatba a mozaiknevek kiejtésével. Ha ugyanis a mozaiknév *J* betűje *I*-nek olvasva könnyebb beszélt nyelvi formát eredményezett, úgy ez a forma az élő beszédben gyökeret vert, és ösztönözhetett betűcserés helyesírási megoldásra is. Ma már nehéz volna megállapítani, hogy a *J* betű *I*-nek ejtése hozta-e magával a betűcserés írott formákat, vagy a véletlenül keletkezett helyesírási hiba hozta létre az *i*-zót. Könnyen lehetséges, hogy ez a két irányú hatás egymástól függetlenül indult el és véletlenül találkozott egymással, hogy immár ejtési törvényszerűséggé erősödjön. *J* betű helyett *I* található a *K. I. S. E.* mozaiknévben, mely a helyesebb *K. J. S. E.* helyett a század elején igen gyakori volt. *I* helyett ugyanakkor *J* fordul elő néha a következő példákban: *BLJ*, *BLJE*, *FJAK*, *MJHK*, bár a helyesebb és könnyebben ejthető *BLI*, *BLIE*, *FIK*, *MIHK* formákkal is találkozunk. Ide tartozik még az idegen mozaiknevek közül a század eleji magyar sportlapokban olvasható *FJFA* és az *UCJ* forma a helyesebb *FIFA* és *UCI* helyett.

3. A mozaikszó-alkotásban találkozunk néha olyan példával is, amelyikben a teljes névnek valamelyik kétjegyű betűje csak az első fél betűvel van képviselve. Az ilyen félbetűs megoldás nem pusztán, sőt nem is elsősorban helyesírási kérdés. Ilyen az *ELTE* és az *ELFT*, ezekben ugyanis az *E* a teljes név *Eötvös* szavának régies *eő* betűjét helyettesíti.

4. Ismeretes, hogy a normálszók helyesírásában a hosszú mássalhangzókat az első betűjegy megkettőzésével jelöljük. A mozaikszóknál azonban a betűknek egészen más a szerepük, éppen ezért hosszú mássalhangzóval csak az egybeejtett mozaikszók kiejtésében találkozunk (például *TASSZ*, *UNRRA*), a betűző ejtésű mozaikszók kiejtésében és a mozaikszók írott formájában azonban nem szoktunk betűegyszerűsítést alkalmazni (például: *SZSZSZR*). Ha ez alól a mozaikszók helyesírás-gyakorlatában mégis akad kivétel, úgy ez a normálszók analógiás hatásának tudható be. Ilyen a ritkán olvasható *TASSZ* Iroda, *TASSZ* Hírügynökség írásforma. Ezt a megoldást azonban semmiképpen sem helyeselhettük.

5. Gyakran előfordul, hogy az idegen nyelvből átvett mozaikszó idegen betűformát vagy írásjelet hoz magával (például *ČTK*, *WAC*, *WSCA* stb.). Ugyanez megtörténhet a belső keletkezésű magyar mozaikszóknál is, ha azok teljes nevében régies helyesírású magyar családnév található (például *W. V. C.*). Nem magyar betűk bekerülhetnek magyar mozaikszóba a teljes név idegen szavai révén is (például *BYC*). Tágabb értelemben idegen betűnek tekinthető a hangértékben a magyarétól eltérő bármely latin betű is, például a *CGT* első két betűje. Az ilyen mozaikszó ejtésszerű átírásával nagyon ritkán találkozhatunk, de nem is tartjuk kíváncsinak. Az átírás nehézségét az ilyen esetekben az is megnövelné, hogy más nyelvekben gyakran nemcsak a betű hangértéke, hanem a hang betűneve is különbözik a mienktől (például a *CGT*-ben a *C* betű hangértéke *sz*, az *sz* hang francia betűneve pedig *sé*, ellentétben a magyar *essz* betűnévvel). Az idegen mellékjeles betűk mozaiknévbéli átírását azonban annál inkább kíváncsinak tartjuk a kézíró, gépiíró, szedő és olvasó szempontjából egyaránt. Ez a megoldás nagyban elősegítené a helyes kiejtés tömegszerűvé válását is. Ebben a kérdésben teljesen gyakorlatiatlan ellenvetés volna, ha valaki azt állítaná, hogy a *ČTK* részben átitrt

CSTK formáját össze lehetne tévesztetni a magyar Csepeli Torna Kör *CSTK* mozaiknevével.

6. A mozaikszók sorvégi megtörése, illetve elválasztása két szempontból is érdemes a vizsgálatra. Az egyik szempont az, hogy a sorvégi törés, illetve elválasztás csak teljes ejtésű rövidformánál fordul-e elő, vagyis lehet-e a teljes ejtés bizonyítékának és ebből következőleg a rövid ejtés cáfolatának tekinteni. A másik pedig az, hogy helyeselhető-e a mozaikszó sorvégi elválasztása, és ha igen, milyen szabályok szerint. Anélkül, hogy a helyesírás-történeti szempontok túlságos adatrészletezésébe belemennénk, röviden megállapíthatjuk, hogy a sorvégi törés, illetve elválasztás sem a rövid ejtésnek, sem a teljes ejtésnek nem volt bizonyítéka, mivel mind a két ejtéstípusban előfordult. A mozaikszók sorvégi elválasztásáért helyesírásunk szabályozói általában nem lelkesednek. A betűző ejtésűek elválasztása valóban semmiképpen nem látszik kívánatosnak, a hosszabb egybeejtett mozaikszóké azonban szükségszerű és lehetséges. (Ugyanígy Deme: Nyr. 79: 401–3.)

7. A mozaikszók idézőjeles változatainál szintén két kérdés merül föl. Az egyik az, hogy van-e jelentősége az idézőjelnek a mozaikszó szempontjából, hozzákapszolható-e a rövid vagy a teljes ejtéshez, valamelyik helyesírási típushoz vagy akármilyen más, vizsgálatra érdemes jelenséghez. A másik pedig az, hogy szükséges-e, meghagyható-e az idézőjel a mozaikszók helyesírásának szabályozása során. Anélkül, hogy az idézőjeles formák tömegét fölöslegesen fölvonultatnánk a mozaikszók helyesírástörténetéből, vizsgálódásaink alapján az első kérdésre előre kijelentjük, hogy a mozaikszó idézőjelezésének semmi jelentősége nincsen, nem különböztette meg soha egymástól a rövidítést és a mozaikszót, sem a teljes ejtést és a rövid ejtést, sem a különböző helyesírási típusokat. Az idézőjel lélektani célja kezdettől fogva napjainkig valami udvarias mentegetőzés a szokatlanul tartott forma használatáért. Idézőjellel már a mozaikszók első példái között találkoztunk, sőt ezeknél régebben gyakoribb volt az idézőjel, mint napjainkban. Ma inkább a kevésbé ismert mozaikszókat szokták idézőjelbe tenni, ezt is többnyire csak az első előfordulásakor. A mozaikszók az idézőjelet természetesen előzményüktől, az idézőjeles teljes névtől örökölték. Az egyletek teljes neve kezdetben inkább magyarázó köznévi szókapcsolatnak számított, melyet kezdetben kis kezdőbetűvel írtak. Az ilyen teljes név német hatásra csak később vált nagy kezdőbetűssé, ez kiemelte és megszilárdította a tulajdonnévi jelleget. Ezt a tulajdonnévszerűséget, vagyis a tulajdonnévi szókapcsolat tagjainak összetartozását, formai sérthetetlenségét, megszilárdult állapotát fejezték ki és idézték az olvasó emlékezetébe a teljes név idézőjellel. A teljes névtől örökölte az idézőjelet a rövidforma akár rövidítés maradt, akár mozaiknévként élt tovább a beszélt és írott nyelvben. Később az idézőjel egyre gyakrabban elmaradt a fejlődés során, mivel szerepét elveszítve erőt és helyet pazarló fárasztó célszerűtlenségnek bizonyult. Megmaradt az idézőjel az átiróformáknál („*Mefter*”, „*Stécé*” stb.) és alacsonyabb stílusminősítés esetén („*maszek*”). A fentiekből az következik, hogy helyeselhető az idézőjel akkor, ha van a stílus szempontjából mondanivalója, de fölösleges ott, ahol a fogalmazás során nem kívánunk ilyen megkülönböztetéssel élni. Merev szabályok alkalmazása azonban itt is, mint mindenütt máshol, a stílus szabadságának, vagyis végeredményben az egyén szabadságának a megsértését jelentené.

II.

A magyar mozaikszók helyesírására vonatkozó második kérdéscsoportba a mozaikszók betűszerkezetére, vagyis a megoldástípusokra vonatkozó kérdések tartoznak. Itt röviden át kell tekintenünk a magyar mozaikszók helyesírásgyakorlatában és szabályozásában előfordult valamennyi megoldásmódot.

1. A nagybetűvel kezdődő mozaiknevek legrégibb sokpontos helyesírási formái a *M. Á. V.*, *M. Á. V.*, *M. á. v.* és a *M. á. v.* megoldásmódok. A mozaikszók helyesírástörténete azt bizonyítja, hogy a haladás útja a betűközök és a pontok fokozatos eltűnése. Mondat végén, pontozott rövidítések előtt és után ez a sok pont helyet, időt, erőt és anyagot pazarló, sőt nemegyszer az olvasó szövegtagoló szem munkáját is megnehezítő, késleltető és zavaró hatású megoldásnak bizonyult. Ennek ellenére ma is elég gyakran találkozunk a pontozós megoldástípusokkal (*É. M.*, *K. G. M.* stb.). Ennek oka nemegyszer abban keresendő, hogy a fogalmazó személy a rövidforma leírásakor nem a mozaiknévre, hanem a teljes névre gondol, és ezért a rövidítéseknél ma is szokásos betűközös-pontozós megoldást választja. Az így született *É. M.*-féle formák tehát azt jelzik, hogy leírójuk az *Építésügyi Minisztérium* teljes nevet kívánta rövidítve leírni, nem pedig az *ÉM* mozaiknevet. Az ilyen felesleges rövidformák azután gyakran mintául szolgálnak közismert mozaiknevek leírásához is (*F. T. C.*, *M. T. H.* stb.). A fő nehézséget végeredményben az okozza, hogy a rövidítések helyesírása nagyon sokszor ma is laza-pontozós (*B. ú. é. k.*, *N. N.*, *P. H.*), szemben a mozaiknevek betűköz- és pontmentes írásmódjával (*MÁV*, *DCM* stb.), ugyanakkor azonban a rövidítést nem mindig tudjuk a mozaiknévtől elhatárolni. Egyfelől ugyanis a mozaiknévi forma takarhat rövidítést is, különösen akkor, ha a nehezen ejthetőség nem engedi meg a mozaiknévvé való átfejlődést (*AEE*, *EESz*). Másfelől kialakulhat rövid ejtés rövidítésszerű helyesírás esetében is, például a *B. ú. é. k.* és *s. k.* rövidítéseket nagyon sokan *buék*-nak, illetve *eská*-nak ejtik. Ezt az ellentmondást megszüntetni nagyon nehéz, hiszen az írásképp szerzője (kézíró, gépiró, szedő) és olvasója ugyanazt a rövidformát egymástól eltérő olvasatúnak minősítheti, a szerző például rövidítésnek, vagyis teljes ejtésű rövidformának, az olvasó ugyanakkor mozaikszónak, vagyis rövid ejtésű rövidformának, vagy fordítva. Ennek kiküszöbölésére lehetne arra gondolni, hogy a rövidítéseket a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően általánosan betűköz- és pontmentessé tegyük. Ennek a gondolatnak a végrehajtási lehetőségét azonban a rövidítések minden szakterületén, sőt minden egyes rövidítés esetében külön-külön alaposan meg kellene vizsgálni, ez pedig jelenleg sem módunkban, sem szándékunkban nincsen. Annak azonban bizonyára nem volna akadálya, hogy a tulajdonnévi szókapcsolatok minden rövidformáját (tehát a mozaiknevet és a rövidítést egyaránt) betűköz nélküli, pontmentes és végig-nagybetűs írásmódban szabályozzuk. Eszerint tehát nem lenne *MűM.*, *Bgy. M.*, *Bk. M.*, *GsT.* stb., csak *MŰM*, *BGYM*, *BKM*, *GST*, vagy az egybeejtett mozaiknevek *Máv* írástípusának elfogadása esetén: *Műm*, de: *BGYM* stb.

2. Nem jelent fejlődést a *M. Á. V.* típushoz képest a pontozós-kötőjeles típus újabb kori szórványos feltűnése sem (*F.-M.*-házasság).

3. A végpontos formák (*MÁV.*, *Máv.*) megjelenése a helytakarékoság szempontjából haladásnak tekinthető ugyan, de a rövidítések előtti, utáni és

a mondatvégi szövegtagolás szemmunkáját illetően szintén zavaró és félreérthető megoldásnak bizonyult.

4. A pontozós típussal rokon az újabban felbukkant kötőjeles típus (*T-T-T*). Ez a szövegtagolás szempontjából nem zavaró, de a *TTT* megoldás helyett fölösleges írásjelpazarlás.

5. A végig nagybetűs típusok legkorszerűbb formája a *MÁV* megoldás, melyet A magyar helyesírás szabályainak 8., 9. és 10. kiadása normává emel a tulajdonnévi mozaikszók, vagyis mozaiknevek helyesírásában, kivéve a 8. kiadás vagylagosan megengedett *Emke* alakját. A *MÁV* írásmódot javasolja nyelvművelő kiadványaink jó része és ezzel a témával foglalkozó szakeikkeink is (Deme: Nyr. 79: 397–403, HIK 120–2).

Napjainkban, sajnos, egyre terjed a köznévi mozaikszók végig nagybetűs írásmódja. Leggyakoribb ez a szervezeti formák mozaikneveinél, mivel ezek tulajdonnévszerű egysédként is gyakran használatosak. Ilyenek az *SZB*, *TEB*, *TSZ*, *TSZCS* stb. az *szb*, *teb* stb. helyett. Fölösleges és szabálytalan nagybetűsködés az is, ha a tulajdonnévi szókapcsolat köznévi mozaikszó tagját végig nagybetűvel írjuk. Sajnos, ez az írásmód telefonkönyveinkben és a sajtó nyelvében elég gyakori. Ilyenek: Csemői „Haladás” *TSZCS*, Csepeli Bútorasztalos *KTSZ* stb. Ezekben a *Tszcs*, illetve a *Ktsz* írásmód a helyes, mivel a kisbetűs köznévi mozaikszónak a tulajdonnévi szókapcsolatban való részvétel jogán csupán az első betűje változhat nagybetűre, a többi nem. A gyártmánytípusok nevei a tulajdonnév és köznév között átmenetet alkotnak, érthető, de nem helyeselhető tehát a nagybetűknek e szavakban való túltengése (*EKG*, *NEVA*, *WIDIA* stb.). Még rosszabb, ha ez a megoldás kétségek kívül köznévinek számító mozaikszóra terjed át (*TBC*, *MIL-lap*).

A *MÁV* írásmód előnyeit a következőkben foglalhatjuk össze: 1. Kiküszöböli a rövidítések előtti, utáni és a mondatvégi félreértések lehetőségeit. 2. Az írásképet egységessé és széppé teszi. 3. A nyomdai dolgozók szedési munkáját megkönnyíti. 4. A gépi fordítás számára formai fogódzót jelent ahhoz, hogy a tulajdonnevekhez hasonlóan a mozaikneveket is változatlanul hagyja. 5. A mozaiknév helyesírását megkönnyíti azáltal, hogy a teljes név ismeretét nem teszi a konkrét írásmód feltételévé. Az *OFotÉrt*-féle írásmód ugyanis csak a teljes név pontos ismeretében volna hibátlanul alkalmazható. 6. Megegyezik a nemzetközi helyesírásgyakorlat egyik elterjedt típusával.

Ne felejtskezzünk el azonban e megoldás hátrányairól se. Ezek a következők: 1. „Szépnek a csupa nagybetűs hosszú szavak sem szépek: az ELEKTRO-IMPEX; de az egységet megbontani a hosszúság szerint nyilván nem lehet” — mondja Tompa József (HIK 122). 2. Az *OFOTÉRT*-féle írásmód az *OfoTért*-típussal szemben a kézíró és gépiró számára fárasztó és nehézkes. 3. Az *SZTK*-féle írásmód az *SzTK*-félével szemben a mozaiknév írásbeli felismerését és tagolását megnehezíti, vagyis az olvasó szempontjából határozottan hátrányosnak mondható. A *CsSzK*, *OSzSzSzK*, *OSzZsD* ugyanis sokkal könnyebben olvasható és tagolható, mint a *CSSZK*, *OSZSZSZK*, *OSZZSD*. Ez utóbbiak némelyikének tagolása nem is lehetséges a teljes név ismerete nélkül, vagyis a mozaiknév olvasása nemcsak nehézkes, hanem úgyszólván lehetetlen. A végig nagybetűs írásmód esetén ugyanis semmi sem jelzi, hogy a moszkvai *CSZKA* sportegylet olvasata *csé-zé-ká-a* vagy *cé-esz-ká-a* és a leningrádi *LZSZP* mozaiknévé pedig *el-zsé-zé-pé* vagy *el-zé-esz-pé*. 4. Az *ELTE*-féle írásmód kötő-

jelet igényel a toldalékok esetében (*ELTÉ-t*), az *Elte* formánál azonban erre nincs szükség (*Eltét*). Az ellentmondás itt abban nyilvánul meg, hogy az *ELTÉ-t* formá kötőjele csak látszólag szigetel, hiszen a mozaiktő a kötőjel ellenére is alakí változást (tővéghangzónyúlást) szenvedett.

6. A fejlődés azonban nem állt meg a *MÁV*-féle helyesírásnál. Mozaikneveink ugyanis növekedtek és sokasodtak, a hosszúra nyúlt végig nagybetűs mozaiknevek rovásírászerű gyakori leírása mind kézzel, mind írógéppel fárasztó és fölösleges tehernek bizonyult, ezért megszületett és a helyesírásgyakorlatban elterjedt a tulajdonnévi mozaikszók, vagyis a mozaiknevek legújabb helyesírásmódja, a névszerűen írt *Máv*-típus. Mért ágazott el ez az írásmód a csupa nagybetűstől, milyen területen és mért vált a *MÁV*-írásmód legújabb vetélytársává? Ha megfigyeljük ezen írásmód újabb és legújabb példáit, megállapíthatjuk, hogy ez a helyesírástípus túlnyomórészt az egybeejtett hosszabb mozaikszóknál található meg (*Agrimpev*, *Elektroimpev*, *Keravill* stb.). Rövid egybeejtetteknél szintén elég gyakran előfordul (*Búr*, *Kresz*, *Máv*), betűző ejtésűeknél azonban ritka (*Blk*, *Ekq*, *Sztk* stb.). Hasonló a helyzet az idegen mozaikneveknél is (*Fiat*, *Sabena*, *Unesco* stb.).

7. A mozaiknevek három legfejlettebb írásmódja tehát a *MÁV*, *Máv* és az *SzTK* típus. Helyeselhető-e az, hogy a helyesírás szabályozása ezek közül csak a *MÁV* írásmódot engedi meg? Vajon a *MÁV* típus minden tekintetben célszerűbbnek mutatkozik-e a másik két megoldásmódnál? Vajon a helyesírási gyakorlat forrongása, fegyelmezetlen eltérései mögött nem a célszerűségnek a célszerűtlenség elleni lázadása nyilatkozik-e meg? Az érveket és ellenérveket már a fentebbi pontokban elsoroltuk. Ezek összegezésésképpen az a véleményünk, hogy legcélszerűbb lenne a mozaiknevek helyesírását négyféleképpen szabályozni. 1. A betűző ejtésű mozaikneveket végig nagybetűvel íránk: *FTC*, *TMB* stb. 2. A kétjegyű betűk második felét az olvashatóság elősegítésére kisbetűvel íránk (*SzTK*, *OSzSzSzK* stb.). 3. Az egybeejtett mozaikneveket tulajdonnévszerűen íránk (*Máv*, *Fészek*, *Elte*). Ezzel az írásmóddal a hosszú mozaiknevek rovásírásos nehézségeitől megszabadulhatnánk, hiszen a hosszú mozaiknevek mind az egybeejtett mozaikszók közé tartoznak. 4. A vegyes ejtésűeknél vegyes megoldásra volna szükség (*SalBTC*).

8. A köznévi mozaikszók két régebbi írásmódja a laza-pontozós *v. b.* és a végpontos *vb.*, a betűközmentes pontozós *v.b.* típus azonban csak alkalmi szedésmegoldásként volt használatos. A kérdés itt három részre tagolódik: 1. Célszerű-e a pontozós *v. b.*, *v.b.* és a végpontos *vb.* megoldás? 2. Célszerű-e a pontmentes *vb* forma és minden igényt kielégít-e? 3. Ha a *vb* forma nem minden esetre alkalmazható, milyen formával kellene kiegészíteni?

A *v. b.*, *v.b.* és a *vb.* formákra ugyanazt mondhatjuk, amit a hasonló nagybetűs alakulatokra a mondatvégi, rövidítés előtti és utáni helyzetben és az eszköztakarékosság szempontjából: szükségszerűen elavultak s a pontmentes *vb* forma joggal szorította ki őket a helyükből.

A *vb* forma azonban nem bizonyult kielégítő megoldásnak az olyan köznévi mozaikszók esetében, amelyek magánhangzó elemük folytán egybeejthetők lehetnének, de ezt a lehetőséget a hasonló hangzású normálszóval való összetévesztés vagy az előnytelen hangzás elkerülése végett nem használják ki, vagyis magánhangzóelemük ellenére betűző ejtésűek és ugyanezen okból

nemegyszer nagybetűs írásúak. Ilyenek: *ÁG, CSB, EB, ŪB, ŪT*, illetve *i.m., i.v., k.o., k.u.k., t.o.* stb. Ezeknél a nagybetű szófajellenes, a pontozós írásmód eszközpazarló. A megoldást tehát az ilyen esetekben máshol kell keresnünk, mégpedig a kisbetűs írásmódon belül a tagolás valamelyik fajtájánál. Mivel a pontozós megoldás legalább két pontot és esetleg egy betűközt igényel (például *k. o.*), tagolásra megfelelőbbnek látszik a kiskötőjeles megoldás (*á-g, cs-b, e-b, ű-b, ű-t* és ugyanígy *i-m, i-v, k-o, k-u-k, t-o* stb.). A kötőjelet ugyanis két betű esetén nem kell megismételni, és így a betűközt is megtakaríthatjuk. Ez a javasolt módszer a kézíró és gépíró munkáját is megkönnyítené, hiszen könnyebb egy vízszintes kiskötőjelet leírni, mint két pontot. A toldalékot itt is kötőjellel kapcsolnánk (*ű-b-vel* stb.). Ezzel a módszerrel meg lehetne oldani a rövidítések pontmentesítését a köznévi mozaikszóval való összetévesztés veszélye nélkül. Ez annyit jelent, hogy a *kb.* rövidítést *kb* formában, a *kábé* mozaikszót pedig *k-b* formában íránk. Ugyanígy különböztetnénk meg az *nb, sk, stb* rövidítést az *n-b, s-k, s-t-b* mozaikszótól.

Az egybeejtett köznévi mozaikszókat eddig is egybeírtuk (*maszek, rocsó*). Itt tehát csak az eddigi írásgyakorlatot kellene szentesíteni.

Ezzel lehetővé tennénk, hogy az írott forma utaljon az ejtés típusára, s ez szintén nem haszon nélkül való dolog.

A régebbi kötőjeles megoldásokat (*T-T-T* stb.) egyenkénti elbírálás alapján besorolhatnánk az eddigi csoportokba, bár kivételeket itt is elképzelhetünk (például *Bi-Pi*).

Mindezzel megszüntetnénk a mozaikszók helyesírási zűrzavarának alapvető okát, a minősítési zűrzavart s a rövidítések és mozaikszók határvillongásait békés egymás mellett éléssé változtatnánk.

III.

1. A magyar mozaikszók toldalékozásának egyik helyesírási kérdése a hangrendi illeszkedés szabályozása. Pontosabban megfogalmazva arról van szó, hogy a hangrendileg több alakú ragok közül melyiket válasszuk, a teljes névhez vagy a mozaikszóhoz igazodót-e. A Rádiótechnika 1962. februári számának belső címlapján Csornai László mint hozzászóló olvasó erről így nyilatkozik: „Ha ragozni kellene őket [ti. a mozaikszókat], akkor ahhoz igazodjunk, hogy kiírva a teljes szót, hogyan kellene ragozni: például nem *TV-hez*, hanem *TV-hoz* (televízióhoz) stb. Folyó beszédben természetesen Té-Vé-hez fogunk mondani.” A hozzászóló véleményével természetesen nem érthetünk egyet, hiszen a mozaikszó és a rövidítés minőségi különbségének észre nem vétele vagy tagadása nem helyeselhető elvi alap a helyesírási kérdések megoldásában sem.

2. A helyesírásnak kisebb fontosságú jelenségei között meg kell vizsgálnunk még a toldalék előtti hangzónyújtás kérdését. A mozaikszók helyesírásgyakorlatának történetében alig találkozunk ilyen hangzónyújtó példával, ez azonban semmiképpen nem a tulajdonnév sérthetlenségének elvével, hanem inkább a teljes ejtés stíluszándékával magyarázható. Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a betűző ejtésű mozaiknevek kiejtésében a magánhangzók toldalék nélkül is mennyiségi nyúlást szenvednek (*MTI* = emtéi, *ŪB* = űbé), sőt ritkábban a minőségi nyúlás is előfordul (*ESC* = éescé). Ugyanakkor a betűző ejtésű mozaikneveknél a toldalék maga sohasem idéz elő

a betűejtéstől független minőségi hangzónyújtást, vagyis a *DTE*-vel, *HVE*-vel, *NTE*-vel stb. ejtése: *dété*-vel, *hávée*-vel, *entée*-vel. A vegyes hangrendű, *E* végű mozaiknevek mélyhangú ragos alakjai szintén tartózkodnak a minőségi hangzónyújtástól (*KAOE*-ban, *MÜE*-től). Minőségi véghangzónyúlással csak a magas és mély hangrendű egybeejtett mozaikneveknél találkozunk (*ELTÉ*-t, *USA*-ban).

Helyeselhetjük-e és mikor a mozaikszók tövégi hangzónyúlását? Ezt a kérdést a többi helyesírási problémához hasonlóan elsősorban a gyakorlat szempontjából kell tekintenünk. Rovására megy-e a tövégi hangzónyúlás a mozaikszók felismerésének vagy sem? Nagyon üvegszekrényes elméleteskedés volna, ha erre a kérdésre igennel felelnénk. Hiszen a mozaikszó alapalakját éppúgy, mint bármely más normálszót, nem egyetlen ragozási formából szoktuk megállapítani. Egyébként meglehetősen nagy anyagot felölölő mozaikszógyűjtésem során egyetlen olyan mozaikszóval sem találkoztam, ahol a rag előtti hangzónyújtás az alapalak megállapításában zavart okozott volna. Kétségtelen azonban, hogy az *ELTÉ*-t típusú megoldás okozhat bennünk bizonyos ellenérzést. Ez arra vezethető vissza, hogy a kötőjel, mely általában elkülönítő, tagoló, szigetelő jellegűnek minősíthető, ez esetben csak félvezetőnek bizonyul, hiszen a kötőjel túlsó oldalán a hangzónyúlást nem tudja megakadályozni a tulajdonnév sérthetetlenségi elve ellenére sem. Ennek a megoldása azonban semmiképpen nem az, hogy térjünk vissza a régi, rövidítéskorszakbeli *ELTE*-t formára, hanem a tulajdonnévszerű helyesírás kiterjesztése a mozaiknevekre (*Elté*, *Eltét* stb.). A rag előtti tövégi hangzónyúlást helyesli egyébként Tompa József is (HIK-vita 37).

3. Részben a rövidítések, részben a mozaikszók helyesírási gondjai közé tartozik a rövidforma kötőjelezésének kérdése is. A kötőjel általában fölöslegessé szokta tenni az előtte levő pontot (például *tbk.*, de: *tbk-nak*). A kérdés azonban inkább a rövidítések pontmentes helyesírásának általánossá tételével oldható meg, mintsem a pontozó megoldások bonyolításával. A század elején többször találkozunk kötőjel nélküli toldalékozással is (*KAOE*ben, *MASzból*, *UTE*ista stb.). Ezt a megoldást a végig nagybetűs mozaiknevek esetében nem helyeselhetjük, de ma nem is fordul elő. Annál természetesebbnek hat ez a megoldás a tulajdonnévszerűen írt mozaikneveknél (*Motesztől*, *Autókernek* stb.). Napjainkban igen kedvelt, bár hivatalosan ellenzett forma a végig kisbetűs megoldás (*kiszista*, *kiszesbrigád*). Ez a típus hivatalosan is javasolható. Tehát a névszerű *Kisz* ragos alakjai lennének a *Kiszben*, *Kisznek* stb., képzős alakjai pedig: *kiszes*, *kiszista*.

IV.

Szólnunk kell még a mozaikszós összetételek helyesírási kérdéseiről is. Ezek az összetételek a következő csoportokra oszthatók: a) mozaik—normál b) mozaik—normál—normál, c) normál—mozaik, d) normál—mozaik—normál, e) mozaik—mozaik, f) mozaik—rövidítés, tagú összetételek. A kérdés mindegyik típusban két részre osztható: 1. maga a mozaikszó helyesírása, 2. kötőjel vagy nem kötőjel?

a) A mozaik—normál típusú összetételeknél kétféle írásmódot javasolunk. A betűző ejtésűeket írjuk kötőjellel (*tbk-szűrővizsgálat*), az egybeejtetteket pedig a normálszók helyesírási szabályai szerint egybe-vagy különírva

(*maszekmunka, maszek kisiparos*). A mai gyakorlat is ennek irányába mutat, tarkaságot csupán a mozaikszók helyesírási következetlensége okoz (*TBC-szakcsoport, tbc.-szűrővizsgálat* stb.).

b) A mozaik—normál—normál típusú összetételek egy mozaikszóból és több normálszóból állnak. A nehézségeket legjobban a helyesírásgyakorlatból vett példák mutatják: *KISZ-tagkönyv-átadás, TBC-beteg-beutaló központ, Berlin NATO-támaszpont-jellege, TV-szombat este, ENSZ-rendfenntartó erők, KISZ-vezetőségi tag* stb. A belső kötőjel nélküli szókapcsolat kötőjeles továbbkapcsolása ettől a mozaikszós összetéletípustól függetlenül is külön helyesírási probléma, melynek megoldása nem szorítható bele e rövid cikk keretei közé. A *TV-szombat este* helyesírása azonban bármilyen szokatlan, jobbat nehéz lenne javasolni.

c) Külön szakasza a mozaikszók helyesírásának a normál—mozaik típusú összetételek kérdése. A helyesírási gyakorlatban a mozaikszót az ilyen esetekben hol külön, hol egybe, hol pedig kötőjelesen írják. Tarkítja az effajta megoldásokat a mozaikszó sokféle írásmódja, ez azonban ettől elkülönítve szemlélendő. Tehát: *gerincoszlop tbc, csípőízületi tbc, vesetbc, gyermektbc, csont-tbc, párt-vb* stb. A mozaikszók saját belső helyesírási kérdéseitől eltekintve a kérdések itt is azonosak a normálszók összetételeinek helyesírási problémáival. A mozaikszó egybeírását csak az egybeejtett mozaikszóknál javasoljuk (*maszekmunka*), a betűző ejtésűeknél azonban nem (*csont-tbc*).

d) A mozaikszós összetételek negyedik csoportját a normál—mozaik—normál típusú összetételek alkotják. Ezek létrejöhetnek normál—mozaik összetételek újabb előtagként, vagy pedig mozaik—normál típusú összetételek utótagként való további összetételekbe építése révén. Példák: *leg-VIT-ellenesebb megnyilvánulások, gyermek-tbc-bajmegállapító rendelés, gyermek-tbc-gondozó, gyermek-tbc-szakrendelés, csecsemő- és kisdéd-tbc-osztály* (kórházban) stb. A két kötőjeles megoldás itt is nehezen helyettesíthető egyéb módokkal.

e) A mozaik—mozaik típusú összetételeket általában kiskötőjellel írjuk (*tsz-KISZ-szervezet*). Az állandó összetételek természetesen nagyköötőjelet kívánnak (*KAC—MAK-mérkőzés* stb.).

f) Mozaikszónak rövidítéssel való egybeírására csak a század elején találunk példát (*FTCics, UTAKics, UTEics*). A betűtípusok különbsége ugyan jól tagol, de ez a megoldás ennek ellenére nem volt hosszú életű. Ma nem találkozunk ilyen formával.

V.

A megoldástípusok külön-külön értékelésének kereteibe nem szorítható bele, vagyis külön helyesírási szabályozást igényel a régi mozaiknevek mai szövegben való helyesírásának kérdése. Nyelvészeti vagy helyesírástörténeti tudományos szövegben természetesen fontos a formahű átírás, de tartalmi idézéskor bátran követhetjük napjaink helyesírási szabályozását.¹

¹ A cikkben előforduló mozaikszók és rövidítések teljes nevei (A magyar helyesírás szabályainak rövidítésjegyzékében megtalálható mozaikszók és rövidítések kivételével. Lásd 10. kiadás 74—76): *AEE* = Aradi Evezős Egyesület, *ÁG* = állami gazdaság, *Agrimper* = Mezőgazdasági Külkereskedelmi Vállalat (az *agrár, import* és *export* szavakból), *Autóker* = Autó és Alkatrészkereskedelmi Vállalat, *Bgy. M.* = Begyűjtési Minisztérium, *Bi-Pi* = Baden-Powell főcserkész kezdőbetűire utaló becenév az angol betű-

nevekből, *Bk. M.* = Belkereskedelmi Minisztérium, *BLI* = Budapesti Labdarúgó Ifjak Egyesülete, *BLIE* = ugyanaz, *Btk* = Büntetőtörvénykönyv, *Búr* (vasút) = Budapest—Újpest—Rákospalotai Villamos Közúti Vasút, *BYC* = Balatoni Yacht Club, *CGT* = Confédération Générale du Travail (egy francia szakszervezet neve, szó szerint: általános munkásszövetség) *CSB* = csapathajnokság, *CsSzK* = Csehszlovák Szocialista Köztársaság, *CSZKA* = egy moszkvai sportegylet neve, *ČTK* = Československá Tisková Kancelář (csehszlovák távirati iroda), *DCM* = Dunai Cement- és Mészmű, *DTE* = Debreceni Torna Egylet, *EB* = Európa-bajnokság, illetve egyeztető bizottság, *EESz* = Evezős Egyletek Szövetsége, *EKG* = elektrokardiográf(ia), elektrokardiogram, *Elektro-imper* = Magyar Híradástechnikai és Finommechanikai Külkereskedelmi Vállalat (az *elektro*, *import* és *export* szavakból), *ELFT* = Eötvös Loránd Fizikai Társulat, *ELTE* = Eötvös Loránd Tudományegyetem, *É. M.* = Építésügyi Minisztérium, *Emke* = Erdélyi Magyar Közművelődési Egylet, *ENSZ* = Egyesült Nemzetek Szövetsége, *ESC* = Erzsébetvárosi Sport Club, *EVTK* = (Pest)Erzsébeti Vasas Testedző Kör, *Fészek Klub* = Fesztők, Építészek, Szobrászok, Zenészek, Énekesek, Komédiások Klubja, *FIAK* = Fővárosi Ifjak Atlétikai Klubja, *Fiat* = Fabbrica Italiana di Automobili, Torino (torinói olasz autógyár neve), *FIFA* = Fédération Internationale de Football-Association (nemzetközi labdarúgó-szövetség), *F.-M.-házasság* = feminin-maszkulin házasság, *FŐSPED* = Fővárosi Szállítási Vállalat (a *Fővárosi* és a *spedítő* szavakból), *Főv. TK* = Fővárosi Torna Klub, *FTC* = Ferencvárosi Torna Club, *FTCics* = az FTC ifjúsági csapata, *GsT.* = Gazdaságstatisztikai Tájékoztató, *HIK-vita* = Helyesírásunk időszerű kérdéseinek vitája, *HVE* = Hivatásos Vívók Egyesülete, *i. m.* = intramuscularis, *i. v.* = intra venam, *KAC* = Kolozsvári Atlétikai Club, *KAOE* = Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Egyesületének Sportcsoportja, *K. G. M.* = Kohó és Gépipari Minisztérium, *K. I. S. E.* = Kassai Jogász Sport Egylet, *KISZ* = Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség, *k. o.* = knockout, *Kresz* = A közúti közlekedés rendjének szabályzata, *KTSZ* = kisipari termelőszövetkezet, *k. u. k.* = kaiserlich und königlich, *LZSZP* = egy leningrádi gyár mozaikneve, *MAC* = Magyar Atlétikai Club, *MAK* = Miskolci Atléta Kör, *MASz* = Magyar Atlétikai Szövetség, *maszek* = a *magánszektor* szóból, *MÁVAG* = Magyar Állami Vas, Acél és Gépgyár, *MÁVAUT* = MÁV Autóbuszközlékedési Vállalat, *Meftér* = Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság, *MIHK* = Magyar Ifjak Haladás Köre, *MIL-lap* = munkavállalói igazolási lap, *MOGAO* = Magyar-óvári Gazdasági Akadémia Atlétikai Clubja, *Motesz* = Magyarországi Tornaegyletek Szövetsége, *M. T. H.* = Munkaerőtartalékok Hivatala, *MTI* = Magyar Távirati Iroda, *MUE* = Magyar Úszó Egyesület, *Mü.M.* = Munkaügyi Minisztérium, *NATO* = North Atlantic Treaty Organisation (Észak-atlanti Szövetség), *nb.* = nagybecsű, *NEVA* = a *ne vasald* szavakból, *NTE* = Nemzeti Torna Egylet, *ÓBTE* = Óbudai Torna Egyesület, *ÓFC* = Óbudai Football Club, *ÓFK* = Óbudai Football Klub, *OSzSzSzK* = Oroszországi Szovjet Szocialista Szövetségi Köztársaság, *OSzZsD* = a szocialista országok vasútainak együttműködési szervezete, *ÓTE* = Óbudai Torna Egylet, *rocsó* = rohamcsónak, *Sabena* = Société Anonyme Belge d'Exploitation de la Navigation Aérienne (a belga légiforgalmi részvénytársaság neve), *SalBTC* = Salgótarjáni Bányász Torna Club, *Stéce* = ugyanaz, *SZB* = szakszervezeti bizottság, *SZSZSZR* = a Szovjetunió orosz nyelvű mozaikneve, *SZTK* = Szakszervezetek Társadalombiztosítási Központja, *SzUE* = Szegedi Úszó Egylet, *TASZSZ* = Tyelegrafnoje Agensztvo Szovjetszkovo Sojuza (a Szovjetunió távirati irodája), *tbc* = a tuberculosis szóalak rövidítéséből alakult mozaikszó, *tbk.* = tuberkulin, *TEB* = területi egyeztető bizottság, *TMB* = Tudományos Minősítő Bizottság, *t. o.* = tanulmányi osztály, *T-T-T* = Time-Temperature-Transformation (egy műszaki diagramfajta angol neve), *TV* = televízió, *UCI* = Union Cycliste Internationale (nemzetközi kerékpárszövetség), *UFC* = Újpesti Football Club, *ÚKE* = Újpesti Kerékpár Egylet, *Unesco* = United Nations Educational Scientific and Cultural Organisation (az ENSZ nevelésügyi, tudományos és művelődési szervezete), *UNRRA* = United Nations Relief and Rehabilitation Administration (az ENSZ egyik segélyszervezete), *URAK* = Újpest-Rákospalotai Atlétikai Klub, *URAKics* = az URAK ifjúsági csoportja, *USA* = United States of America (Amerikai Egyesült Államok), *UTE* = Újpesti Torna Egylet, *UTEics* = az UTE ifjúsági csoportja, *ÚVATERV* = Út, Vasútervező Vállalat, *ÜB* = üzemi bizottság, *ÜT* = üzemi tanács, *vó* = végrehajtó bizottság, *VIT* = Világifjúsági és Diáktalálkozó, *WAC* = Wiener Athletiksport Club, *WIDIA* = egy keményfémötvözet neve a német *hart wie Diamant* szókapcsolatból, *WSCA* = Wiener Schwimmclub Austria, *W. V. C.* = Wesselényi Vívó Club.

Nyelv művelés Olaszországban

I.

1. Olaszországban — sokkal inkább, mint a többi nagy európai nemzet életében — a nyelv tisztasága, helyessége, sőt egyáltalában léte századokon keresztül szoros függvénye volt az alapvető politikai és társadalmi viszonyoknak. Nem akadt olasz gondolkodó (hogya a nyelvészeket ne is említsük), aki a nyelvvédelem és nyelvhelyesség ügyében ne mondta volna el véleményét. Filozófusok, irodalmárok, közgazdászok, az egzakt tudományok művelői s a legutóbbi időben a marxisták is egymással vetélkedve nyilatkoznak a múlt tényei folytán kialakult nyelvi helyzetről; egyúttal javaslatok egész sorát vetik fel a nehézségek orvoslására.

Olaszország a sok évszázados széttagoltság után csak száz éve lett egységes állam; csak száz éve állnak fenn azok az egységesen irányított állami és kulturális szervek, melyeknek tevékenysége folytán az egységesnek nevezhető nemzeti nyelv eljut az írni-olvasni tudókhoz. Olasz írói nyelv a középkor óta van; az olaszok nagyon is büszkéek arra, hogy legnagyobb íróik, költőik nyelve alak-, mondattanában és szókészletében annyira közel áll a modern használatához, hogy — a franciáktól eltérően — az olasz klasszikus középkori szerzők viszonylag nagyon kevés nyelvi magyarázattal olvashatók a középiskolákban is.

Csakhogy ez az írói nyelv — melynek egysége és állandósága Dante, Boccaccio, Petrarca százada óta vitathatatlan tény, s amely alaktanilag lényegében véve azonos a modern köznyelvvél, és mondattanilag is főként a körmondatok kedvelésében különbözik attól — szókészletében elvont; mai szemmel nézve elavult; csak a szellemi vonatkozású fogalmakra terjed ki. Valóban: a mindennapi élet természetesen és egyszerű tényeire kevés a nyelvi jel a nagy trecentisták műveiben.

A nyelvi realizmus és naturalizmus ismeretlen volt akkor abban az értelemben, ahogy mi értjük sok évszázados tapasztalat és főként a múlt század után; úgy azután elmaradt egy sor fontos tárgy, konkrét jelenség nyelvi regisztrálása, míg a szellemi, érzelmi, lelki és intellektuális élet számtalan mozzanatát pontosan ki tudták fejezni.

Mindaddig, míg az egységes nemzet létre nem jött, illetve amíg az olasz nemzeti művelődés a technikai fejlődés következtében nem érezte egységes nomenclaturáknak, szakszóknak hiányát, a nyelvjárási és regionális meghatározások némileg pótolták az írói nyelv ilyen vonatkozású kifejezésbeli szegénységét. A XVIII. századig a régi firenzei nyelv a maga korlátozott szókészletével, körmondataival még megfelelt a jobbára irodalmi, jogászai műveltségű értelmiség szűk rétegeinek. Új nyelv teremtésének szüksége, a régi állapot tarthatatlansága a XVIII. század közepén válik nyilvánvalóvá; de a nyelvvédelem és a nyelvhelyesség körüli viták a nem irodalmi és jogászai műveltségű értelmiségiek kezdeményezése folytán élesednek ki. A kétszáz éve Milánóban létrehozott, híres folyóirat, az *Il Caffé* hasábjain történészek, közgazdászok, földrajztudósok, pénzügyi és adóügyi szakemberek vitáirataiban éppen ezeknek a szaktudósoknak a tollából megtaláljuk a nyelvészeti állásfoglalást is. Olaszországban akkor történik meg először, hogy a nem irodalmi és jogászai műveltségű értelmiség élesen elhatárolja magát a hagyománytól és a nyelvi konzervativizmustól. Az új értelmiség a régi írói nyelvet alkalmatlannak ítéli

az új művelődés fogalmainak szókészleti (és mondattani) kifejezésére. Mint-hogy teljesen és végérvényesen szakítani akarnak a hagyománnyal, nyílt antipurista magatartást tanúsítanak. Fel akarják frissíteni az olasz szókészletet, hogy alkalmassá tegyék a korszerű művelődés technikai jellegű fogalmainak kifejezésére is. Éppen ezért javasolják befogadásra nemcsak a tájnyelvi szavakat, hanem a gallicizmusokat, sőt bármely idegen szót, ha szükség van rá a fogalmak kifejezésére. A körmondatos, bonyolultabb mondatyszerkesztés helyett követelik — és írásmódjukban meg is valósítják — a franciás könyvedségű, rövid mondatos stílust.¹

Az „Ököltársaság” — mert így nevezték magukat az olasz félszigetnek akkori leghaladottabb gondolkodású emberei — éles visszahatást idézett elő értékeléseivel. A konzervatívok és puristák korszerűtlen, a haladást gátló nyelvi elveikben a Trecento nyelvi normáihoz való visszatérést követelték; nacionalista módra a tiszta olasz hagyományok megromlását látták abban, amit az „Ököltársaság” éppen a korszerű művelődés nyelvi kifejezésének érdekében szükségesnek tartott, vagyis például az idegen és nyelvjárási szavak átvételét.

2. Mindaddig, amíg az egységes nemzeti állam valójában nem jött létre, tehát a múlt század közepéig, a nyelvhelyességi és nyelvvédelmi kérdések megmaradhattak a lelkes és tudós emberek viszonylag szűk vitafórumán belül. Amikor azonban az önálló államok összeolvadtak, amikor először Torinóban, majd Firenzében, végül Rómában számtalan központosító hivatalával, intézményével megszületett az egységes állam fővárosa is, az egységes olasz nemzeti köz- és irodalmi nyelv ügye a szó legtágabb értelmében közügy lett; a probléma mindenkinek a húzába vágott, hiszen megszámlálhatatlan nyelvi problémát kellett megoldani egyik napról a másikra. Amint említettük, az addigi irodalmi nyelv például alkalmas volt az elvontabb fogalmak kifejezésére, de végképp alkalmatlannak bizonyult a mindennapi élet regisztrálására. Olyan szavak, mint *cipőfűző, kötény, harisnya, gyűrű*, sok növény, állat és berendezési tárgy neve, tehát az embert körülvevő világ szava többnyire nyelvjárási eredetű volt a beszélők tudatában. A régies mondattan bizonyos nehézsége is megújulást követelt, bár az irodalmi műveltségű értelmiség szenvedélyesen védelmezte az elavult formákat.

Az olasz köznyelv kérdése a társadalmi és politikai valóság következtében a lehető leggyorsabban valamilyen empirisztikus megoldást követelt. Ne felejtjük el, az egységes állam élete mozgásba lendült: egyik napról a másikra születtek rendeletek; óráról órára jelentek meg újságok; a kiterjedt ország minden részéből származó parlamenti képviselők vitáztak a központi, az olasz állam képviselőházában és a felsőházban; a híroságok már az egységes olasz állam, illetőleg a korona nevében tárgyaltak és hoztak ítéletet. Az olasz állam a centralizmus nevében jött létre. Sem politikai, sem nyelvi téren nem lehetett föderalisztikus lehetőségre gondolni.

A szomszédos Jugoszláviában a korábbi egységek megtartották önálló kultúrájukat és nyelvüket, sőt az összeolvadás fel sem merülhetett az egyes nemzeti kultúrák és hagyományok többnyire alapvető különbsége folytán, pedig a szerb, a horvát, a macedón és a szlovén nyelv közt távolról sincs

¹ L. Herczeg Gyula: Az illuminismo stílusvitáinak társadalmi háttere. Filológiai Közöny 1961/1—2 : 1—24.

annyi eltérés, mint mondjuk az északolasz, a galloitalikus szubsztrátumon elhelyezkedő piemonti, ligur, lombardiai nyelvek és például a délolasz nyelvek között. A lenyűgöző olasz nemzeti kultúra egyetemessége, mely az olasz értelmiség számára közös nemzeti hagyományt és így kohéziós erőt jelentett, és amely azért szerényen, de mindig kisugárzott az oktatás és a bürokrácia révén a nemzet különféle rétegei közé, továbbá a századokkal ezelőtti megteremtett és körömszakadtig védett egységes írói nyelv, mely elvontsága és a gyakorlati érintkezés szempontjából való viszonylagos alkalmatlansága ellenére is valamilyen nyelvi egység volt: mindez a száz évvel ezelőtti Olaszország megalkotói előtt vitathatatlanra tette a nemzeti és állami egységnek megfelelően az egységes nemzeti (irodalmi) köznyelv gyakorlati sikon való megteremtésének kétségbe nem vonható szükségességét.

A helyi partikularizmus felszámolása nagy erővel indult meg. Szinte egyik napról a másikra hagyták el az évszázados szokásokat és tették uralkodóvá az egységes köznyelvet a hivatalos életben még olyan helyeken is, mint például az egykori Velencei Köztársaság, ahol pedig még a bírósági tárgyalás is velencei „nyelven” folyt (csak az ítéletet kellett olasz nyelven hozni minthogy azt írásba tették)¹, és ahol az olasz színjátszás legnagyobb alakja, a maga is jogász Goldoni született. Viszonylag könnyű rendeletet hozni vagy elméleti sikon megvitatni (esetleg megoldani) nyelvészeti kérdéseket: a mindennapi élet a kisebb-nagyobb nyelvi problémák százait veti fel. Ezekre a döntéseket hozó tekintélyek vagy szervek sokszor nem is gondolhatnak. Bizonyítja ezt a Magyar Nyelvőr közönségszolgálatja vagy akár a magyar helyesírás utóbbi évtizede. Száz évvel ezelőtti Olaszországban nem volt semmilyen, a Nyelv-tudományi Intézetnek megfelelő intézmény, és nem volt akadémiai nyelv-művelő bizottság.

A Crusca akadémia, melynek működését 1589-ben hagyta jóvá Cosimo firenzei nagyherceg (keletkezése összefügg az 1540-től fennállt Accademia Fiorentina-val), hivatalból foglalkozott nyelvi kérdésekkel, sőt fő feladatának tartotta az olasz nagyszótár kiadását. Az meg is jelent 1612-, 1623-, 1691- és 1738-ban, azonban az alapító tagok egyikének, Leonardi Salviatinak merev konzervativizmusát tükrözte, és túlzottan előnyben részesítette a középkori nagy olasz klasszikusok nyelvhasználatát. Ezért is, és más, többnyire kiesínyes viták miatt a Crusca tekintélye távolról sem volt egyértelmű. Igazságtalan volt a Crusca Tasso műveivel szemben. Tassoni, a XVI. század kiemelkedő komikus eposzáinak szerzője élesen bírálta a nagyszótár 1623-i kiadását. Baretti, a XVIII. század jeles esztétája és filológusa, bár az *Il Caffè* körtől elhatárolta magát, a Crusca maradiságát is elítélte.

Ebben a nem könnyű helyzetben, mikor a feladatok percnyi halasztást sem tűrtek, és amikor a nyelvi irányító fórum jelentősége és tevékenysége aláhanyatlott, a Crusca akadémia megkísérelte a nagyszótár ötödik kiadásának elkészítését is; a munka 1842-ben kezdődött el, de az első kötet csak 1863-ban, éppen száz éve jelent meg (1923-ban, amikor Gentile, az akkori olasz művelődésügyi miniszter a nagyszótár készítését kivette az akadémia hatásköréből, még csak az *O* betűnél tartottak. Alessandro Manzoni (1785–1873.), a Jegyek világhírű írója, a Risorgimento olasz irodalmi és szellemi életének egyik legkiemelkedőbb alakja találta meg azt a megoldást, mely a fasiszmus uralomra

¹ N. Vianello: *Il veneziano lingua del foro veneto nella seconda metà del sec. XVIII.* (A velencei nyelv mint a Veneto állam joghasználati nyelve a XVIII. század második felében.) *Lingua Nostra.* 1957. 68–73.

kerültségig kizárólagosan érvényben volt, s amely a jelenlegi olasz nyelv-művelésnek és következképpen a nyelvhelyességi és nyelvvédelmi kérdéseknek is alapja, bár nem kizárólagos normája.

Manzoni, aki éppen regényírói tevékenysége folytán foglalkozott behatóan nyelvi kérdésekkel (szükségszerűen közel hozta őt a nyelvi problémákhoz a Risorgimento ideológiájának a kialakításában való közreműködés is), több kisebb nyelvi értekezés után 1868-ban, tehát akkor, amikor az egységes olasz állam már létezett Firenze székhellyel (Rómába, mint ismeretes 1870. szeptember 20-án vonultak be az olasz csapatok) a *Relazione sull'unità della lingua e sui mezzi per diffonderla* (Jelentés a nyelvi egységről és elterjesztésének eszközeiről) című, az akkori olasz művelődésügyi miniszterhez, Emilio Broglióhoz intézett iratában a firenzei értelmiség és művelt polgárság mindennapi nyelvhasználatát és írásmódját kívánta megtenni az új olasz állam mindenki számára egyformán kötelező nyelvi normájává. A régi nyelvből, melynek formáit, szókészletét éppen a Crusca akadémia akarta zsinórmértéknek elfogadtatni, Manzoni szerint csak azt kell megtartani, amit a modern firenzei nyelvhasználat szentesít. Ez az álláspont, mely az akkori viszonyok közt a mindennapi élet követelményei szempontjából, éppen az idő sürgetésére helyesnek bizonyult, a későbbiekben éles vitákat eredményezett. A fiorentinità szemlélete két-három nemzedék után kétségkívül provinciálisnak hatott; új megoldásokra volt szükség.

Akkor azonban, az ezernyolcszázhatvanas években, amikor egy évtized leforgása alatt létrejött az olasz állami egység, nem lehetett nyelvi normaként az írói nyelvhasználatot népszerűsíteni. Az írói nyelv mint köznyelvi norma még Magyarországon is okozott nehézséget, pedig nálunk, mint köztudomású, a nyelvjárások kis mértékben s főként csak hangtani vonatkozásban különböznek egymástól; az állami partikularizmus legfeljebb nyomokban észlelhető az olaszéhoz képest. Olaszországban sokkal erősebben ható és terjedő normára volt szükség, mint az elvontabb s a gyakorlati élettel kevesebb érintkezést felmutató írói nyelvhasználat. Manzoni ezért fordult a firenzei művelt körök mindennapi nyelvéhez, az élő, eleven, tényleges nyelvhasználat-hoz, mely az akkori viszonyok közt még egyúttal a főváros nyelvhasználatja is volt. Ezért védte meg határozottan álláspontját a firenzei túlzókkal szemben 1869-ben, amikor a Crusca hagyományainak nevében a Trecento nyelve irodalmi változatának normatív elfogadtatása mellett szálltak síkra. Ezért nyomatékosítja válaszában az élő nyelvhasználat jelentőségét; állítólag azt mondta — már közel az elmúláshoz, 1873-ban, akkor, amikor a nagy nyelvésznek, Ascolinak, az Archivio glottologico italiano című, azóta is rendszeresen megjelenő nyelvtudományi folyóirat alapítójának saját nézeteivel szembenálló felfogása fülébe jutott: „Ha Ascoli ellensége a firenzeinek, akkor válaszsuk akár a bergamói nyelvjárást, csak legyen az élő és valóságos nyelv.”

3. Manzoni elveit igyekeztek követői a gyakorlatba átültetni.

A fentiekből nyilván következik, hogy mindenekelőtt a mindennapi élet, a kezünk ügyébe eső tárgyak, eszközök elnevezéseinek toszkanizálása, firenzeiesítése volt a fő feladat; a szellemi, irodalmi és jogi fogalmak kifejezése a hagyományos módon történt. Ahol, mint említettük, az írói nyelvi használat nem érvényesült, az éppen a tárgyi kultúra köre volt; ott a legműveltebbek is saját városuk vagy falujuk nyelvi szókészletét használták. A manzonianusok

tevékenysége nyomán éppen ennek a tárgyi kultúrát tükröző szókészletnek egységesítése firenzei égisz alatt volt a fő célkitűzés. Egymásután jelennek meg az új elveknek hódoló kisebb-nagyobb szótárak. Legnagyobb vállalkozás a hétkötetes Tommaseo—Bellini (1861—1879.). A Crusca-szótárnak már említett ötödik kiadása is, melynek első kötete 1863-ban látja meg a napvilágot, valamennyire szintén számot vet az élő firenzei nyelvvel. Pietro Fanfani szótára 1865-ben második kiadásban (az első 1855-ből való) szintén aláveti magát az új elveknek. G. Rigutini szótára 1875-ben pedig egyenesen a beszélt nyelv szótárának címzi magát. Giorgini—Broglia szerzők négy kötetben olyan szótárt adnak ki (1870—1897.), melynek címe: *Novo vocabolario della lingua italiana secondo l'uso di Firenze* (A firenzei használat szerinti új olasz nyelvi szótár). A Magyarországon a korábbi években közkedvelt P. Petrocchi szótára (1887—1891.), melynek közép- és kis változata is volt (1892., 1895.), meg éppen különválasztja az élő használatot a régiestől oly módon, hogy minden lapot kétfelé oszt; a vonal alatt találjuk ábécé rendben (az élő használattól a vonallal elkülönítve) az elavult s túlságosan irodalmi szavakat. Ebben a szótárban már a firenzei köznapi ejtés helyesírásiilag is jelentkezik (*novo, bono, ceco, coco*, ahelyett, hogy *nuovo, buono, cieco, cuoco*).

A nyelvtanírók közt is visszhangja támad Manzoni elveinek; főként Petrocchi (1887.) és Morandi-Cappuccini (1894.) nyelvtanai idéznek példákat az élő firenzei beszédből, míg például R. Fornaciari *Sintassi italiana dell'uso moderno* (1881.) című műve többnyire a klasszikus szerzőket veszi alapul (csak néha tesz engedményt a címben szereplő *moderno* jelzőnek).

A firenzei norma alapján keletkezett egységes olasz irodalmi köznyelv első évtizedeiben már megjelennek a nyelvhelyességet szabályozó, a nyelvi normát közvetlenül megkövetelő és népszerűsítő első művek is. Fanfani-Arli: *Lessico della corrotta italianità* (1877.) (A romlott olasz szavak szótára) című jegyzéke számos további kiadást ért meg. G. Rigutini: *I neologismi buoni e cattivi* (1886.) (A jó és rossz neologizmusok) című gyűjteményét A. Panzininak *Dizionario modernója* szorította ki. A híres írónak ez a műve rendkívüli népszerűsége tett szert. Első, 1905-ben megjelent kiadását követte az 1918-as második kiadás. Az 1942-ben megjelent nyolcadik kiadást kilencedik nem követte; a háború után nem sokkal Migliorini és Schiaffini professzorok szerkesztésében kiegészítő függelék látott napvilágot (1951-ben). A *Dizionario moderno* voltaképp az egységes olasz irodalmi köznyelv megszilárdításának korszerű eszköze: egyrészt harcol a toszkanizmus nevében az elavult és a nyelvjárási formák ellen, másrészt a mérséklet alapján állva válogat a neologizmusok áradatából.

Végül említsük meg a *La unità della lingua* (A nyelv egysége) című, 1869 és 1873 között megjelent, a Manzoni-féle elvek jegyében szerkesztett nyelvművelő folyóiratot, amelynek mutatis mutandis utóda az 1939 óta az ugyancsak Firenzében megjelenő, már nem csupán a nyelvművelésnek, hanem történeti vagy stilisztikai cikkeknél is helyet adó *Lingua Nostra* (felelős szerkesztője Bruno Migliorini, olasz nyelvészprofesszor). Az első folyóirat, a *La unità della lingua* mintegy feladatául tűzte ki a mesterségbeli szakkifejezések toszkanizálást: ebbeli törekvését korszerű, a képesszótárak elterjedése nyomán évtizedekkel később népszerűvé vált módszerekkel támogatta. A megmagyarázandó szót, szakkifejezést részletes, pontos ábra kísérté, hogy ily módon vegyük elejét minden félreértésnek, mely esetleg a magyarázattal nem küszöbölhető ki.

4. Az életbe lépett nyelvészeti elvek ellen rövidesen nemcsak a tiszta firenzei klasszikus nyelv védői támadtak. Említettük már Ascolit, aki az adott történelmi, politikai, társadalmi helyzettel eléggé számot nem vetve nyelvtörténeti megfontolások alapján elietve ítélte el Manzoni. Ascoli a minden olasz nyelvjárásból valamilyen ésszerű módon létrehozandó közös köznyelv mellett tört lándzsát. De a k k o r Manzoni reálpolitikai elképzelései voltak a helyesek.

Évtizedek múltán az új állam a nyelvi egység útján jelentős utat tett meg. Az állami egységet létrehozók fiai és unokái, amikor Manzoni elvei szerint tanulták meg a közös nyelvet, mégis csak egy részét fogadták el a toszkanizmusoknak, mert nem volt szükségük minden, egészen sajátos, firenzei helyi szóra. Párhuzamosan megszámlálhatatlan olyan neologizmus, vagyis korábban ismeretlen, a firenzei helyi nyelvben nem található szó hatolt be a köznyelvbe, amely a társadalmi, politikai, technikai és gazdasági haladás folytán magától értetődött. Divat, sikeres újítás vagy irodalmi hatás folytán néhány nem toszkán nyelvjárási elem is bekerült az új köznyelvbe.

A fenti lényeges tényezőkhöz egy új, talán még fontosabb történelmi körülmény járult: az új fővárosnak, Rómának megnövekedett jelentősége. Firenzének a régebbi korok szempontjából olyan fontos irányító szerepét jogosan kezdte elhomályosítani az a korszerű követelés: váljék a fővárosnak, tehát Rómának a nyelve, kiejtése, szókészlete, alak- és mondatnana normatívvá éppúgy, mint ahogy 60–70 évvel azelőtt a firenzei főváros csiszoltabb nyelve lett az olasz nemzeti nyelv alapjává. A fasiszta korszakban közvetítő megoldással megteremtették a Róma–Firenze tengelyt; ezzel mintegy hivatalosan megtagadták a firenzei nyelvhasználat egyedüli érvényességét anélkül azonban, hogy egyéb nyelvjárásoknak polgárjogot adtak volna. A Róma–Firenze tengely kettősséget jelentett az olasz nemzeti irodalmi köznyelvi használatban. Jónak, helyesnek ismerték el mind a firenzei, mind a római ejtést és mindkét város csiszoltabb rétegeinek szóhasználatát és alak-, illetőleg mondatnani variánsait. Idő múltán, ahogy a főváros jelentősége az irányító szervek számának megszorodásával tovább nőtt, ahogy lakóinak száma emelkedett, ahogy egyre inkább a nemzet irodalmi, kulturális életének központjává vált, nem kis mértékben azáltal is, hogy a rádió és televízió bemondói, nemkülönben a legtöbb filmszínész a római ejtést, illetőleg nyelvet¹ használja, a Róma–Firenze tengely kezd elvesztetni értelmét, mert sokak szemében Firenze periferikussá válva teljesen átadja helyét nyelvi norma tekintetében Rómának.

Az avantgardista filmművészet és regényirodalom révén a második világháború után Firenze és Róma város nyelvi formáinak plebejus változatai is szóhoz jutnak. Pratolini és Pasolini népi hősei a firenzei, illetőleg római tájnyelvet beszélik; Pasolini regényei végén kénytelen glosszáriumot közölni, hogy az előforduló szavakat megmagyarázza. De megszólalnak a voltaképpeni dialektusok is; a magyar rádióban is szerepelt Carlo Emilio Gadda (1894–) *Quer pasticciaccio brutto de Via Merulana* (Bűntény a Merulana utcában) című regényében északi, déli nyelvjárást egyaránt használ a beszélő szereplők jellemzésére. Mastronardi, egy fiatal regényíró Il Calzolaio di Vigevano (A vigevanói cipész) című regényében gyakran jelentkeznek a piemonti hang-, alak-, mondat-

¹ A színpadi nyelv a firenzei kiejtést követi: a színművészeti akadémiákon nagy gonddal oktatják erre a hallgatókat.

tani és lexikai formák nemcsak a szereplők beszédében, hanem írói közlésben is.

Így a modern olasz nyelvművelésnek sokrétű és bonyolult feladattal kell megbirkóznia. Szembe kell néznie a Róma—Firenze tengely problémájával; állást kell foglalnia, vajon a számos vitatott ejtési, alak-, mondat- és lexikai kérdésben melyik városnak van igaza. Egyáltalában szükséges-e, hogy akár a firenzei, akár a római normát tekintetbe vegyünk. Ugyanakkor a nyelvművelők nem mehetnek el közömbösen a voltaképpeni nyelvjárások problémája mellett, bár azokat az írói kísérletezéseket, amelyeknek célja az, hogy polgárjogot adjanak a helyi nyelvjárásoknak az írói művekben, egyedi és bukásra ítélt vállalkozásnak tartják az irodalmi kritikusok és a nyelvművelők is.

Annyi azonban bizonyos, hogy egyrészt a két említett irányváros plebejus nyelvhasználata, másrészt a voltaképpeni nyelvjárások különféle okoknál fogva állandóan „tűz alatt” tartják az irodalmi köznyelv firenzei vagy római csiszoltabb változatát. A nyelvművelő sokrétű feladata közé tartozik annak meghatározása is, meddig lehetséges a fellazulás; melyik az a pont, amelyen túl a plebejus vagy nyelvjárási forma polgárjogot nem nyerhet, illetőleg nem válhat részévé az irodalmi köznyelvnek. De a nyelvművelőnek kell törődnie a mérhetetlen mennyiségű szakszóval, technikai szóval is. Ezek tekintélyes része idegen eredetű, latin—görög vagy az utóbbi időben angol.

II

1. Az elméleti és történeti áttekintés után konkrétan is sorra kívánjuk venni azokat a problémákat, megoldandó kérdéseket, nehézségeket, amelyek az olasz nyelvművelők figyelmét felkeltették, és amelyekkel évről évre részletesen és odaadással foglalkoznak. Megtartva a nyelvészeti szakterület hagyományos beosztását, először a hangtant tárgyaljuk.

A hangtanon belül az a leglényegesebb nyelvművelő probléma: vajon a hangsúlyos *e* és *o*, a kétmagánhangzó közti *s*, továbbá általában az *e* és *z* ejtésében elfogadjuk-e a firenzei formát vagy sem; ugyanis az olasz rendszeres nyelvtanok, továbbá a szótárak legnagyobb része még mindig a firenzei ejtés normatív alapjához ragaszkodik. A hangsúlyos *e*-t és *o*-t tartalmazó szók egy részét zártan ejtik Firenzében és nyíltan Rómában, vagy viszont. *Fede*le ('hűség') melléknév hangsúlyos *e*-jét Firenzében zártan ejtik, Rómában nyíltan: *fedele* tehát szembenáll a *fedele* ejtéssel. *Red*ini ('gyeplő') főnév hangsúlyos *e*-je viszont Firenzében nyílt, Rómában zárt: *redini* ~ *redini*. Teljesen hasonló jelenség figyelhető meg a hangsúlyos *o* nál: *enorme* (Firenze), *enorme* (Róma); *orgoglio* ('büszkeség'; Firenze) — *orgoglio* (Róma); *veloce* ('gyors'; Firenze) — *veloce* (Róma).

A hangsúlyos *e*-t vagy *o*-t tartalmazó szók nagyobb részében egyezik a firenzei és a római ejtés. Mind a firenzei, mind a római ejtéstől eltérhet azonban az északolasz vagy a délolasz. A *bene* határozószó hangsúlyos *e*-jét, mely mind Firenzében, mind Rómában nyílt, a milánói, miként minden északolasz zártan ejti; így ejtette a Magyarországon huzamosabb ideig tartózkodott Mosca professzor (milánói); így ejti az olasz kultúrintézet jelenlegi igazgatója, Marco Scovazzi (milánói). Kalábriában például a művelt emberek sem igénylik a nyílt és zárt *e* és *o* ejtésbeli megkülönböztetését annál kevésbé sem, mert a

két hang fonematikus szerepe, mely Toszkánában néhány esetben még észlelhető (*legge* 'törvény'; *legge* 'olvas'), a félsziget többi részén eltűnt.

A két magánhangzó közti *s* a toszkán, illetőleg firenzei ejtésben bonyolult szabályok szerint hol *sz*-nek, hol *z*-nek hangzik; *Mese* ('hónap'), *geloso* ('féltékeny'), *riso* ('rizz'), *rimase* ('maradt'), *asino* ('szamár'), *casa* ('ház'), *cosa* ('dolog'), *Pisa* szavakban az ejtés *sz*. *Cortese* ('udvarias'), *francese* ('francia'), *paese* ('ország, falu'), *poesia* ('költemény') szókban viszont *z*-t ejtenek. A római és délolasz ejtés szerint a két magánhangzó közti *s* mindig *sz*-nek, az északolasz ejtés szerint mindig *z*-nek hangzik.

A *z* és *zz* ejtése is mutat variánsokat: a firenzei zöngés *dz* helyett Rómában gyakran hallgató zöngétlen *ts*: *azienda* ('üzem'; Firenze), *azienda* (Róma); az első ejtése: *adzienda*, a másiké: *acienda*. Hasonlóképpen: *pranzo* ('ebéd'; Firenze), *pranzo* (Róma); *romanzo* ('regény'; Firenze) — *romanzo* (Róma).

A fasizmus koráig a firenzei ejtés normatívnak számított; a nyelvtanok mind és a szótárak többsége ma is a firenzei ejtést adja. A nálunk jól ismert Zingarelli—Palazzi-szótár, nemkülönben az 1910-ben megjelent Körösi-féle olasz—magyar nagyszótár kizárólag a firenzei ejtést fogadja el, és nem tud a római variánsokról. Ez a magatartás egyenes folytatása a manzonianizmusnak és a század utolsó évtizedeitől megjelent toszkán jellegű szótárak, nyelvtanok gyakorlatának. A toszkanizmus alapján áll Amerindo Camilli: *Pronuncia e grafia dell'italiano*, Sansoni, Firenze, 1941., második kiadás 1947. című irányt mutató műve is, továbbá Umberto Marziano: *La pronuncia e grafia degli italiani*, Il Maglio, Milano, 1943., második kiadás 1948.; Nardo Leonelli: *La retta pronuncia italiana*, Milano, 1943. és Enrico Bianchi: *Come si dice — come si scrive*, Firenze, Salani, 1942.,¹ második kiadás 1948. A politikai, társadalmi viszonyok hatására a római ejtés egyre inkább előtérbe került; polgárjogot akkor nyert, amikor Bertoni—Ugolininak híres *Prontuario di pronunzia e di ortografia* című műve (EIAR 1939.) nemcsak megengedte a római variánsokat, hanem javasolja őket mind a színpad, mind a rádió számára. A színpad, mint említettük, egyelőre mindmáig erősen tartja magát a firenzei ejtéshez; a különféle színművészeti akadémiákon a firenzei ejtést tanítják még ma is. A rádió nem ennyire konzervatív, a televízió pedig a rádiónál is kevésbé. A *prontuario*, vagyis kézikönyv 132 közfőnevet és 15 tulajdonnevet jelöl meg, mint amelyekben a hangsúlyos *e* és *o* ejtése nem azonos a két városban; nyílt az egyikben, zárt a másikban és viszont. Bár a szerzők a római ejtést népszerűsítik, mindig megadják a firenzei ejtést is.

Ornella Fracastoro Martini *La lingua e la radio* című művében (Sansoni, Firenze, 1951.) beszámol arról, miként figyelte a római rádió adásait 1948-ban és 1949-ben. Meg kellett állapítania, hogy a *Prontuario* szabályai szerint beszéltek, holott a háború után többször bírálták a római ejtés előtérbe hozását. Maga Migliorini is a *Lingua Nostra*-ban (1949-ben, a most idézett cikkben) Bertoni—Ugolini *Prontuarióját* az Impero megteremtésével és Mussolini nagyhatalmi terveivel, a Róma-centrikus imperializmussal hozza kapcsolatba. A rovigói születésű Migliorini már politikai okoknál fogva is ellenzi a római ejtést mint az olasz imperializmus nyelvészeti vetületét.

¹ L. Bruno Migliorini: *Prontuarii ortografici e ortofonici*. *Lingua Nostra*. 1949. 60—2.

A már említett bírálatok ellenére a főváros megnövekedett tekintélye tény. Az Impero gondolat csak egyik oldala a kérdésnek. Van egy haladó szemlélet is: a centralizmus, s ez mélyen gyökeredzik az olasz Risorgimento hagyományaiban. Tény, hogy a legújabb szótárak egy része már jelöli a római ejtést is a firenzei u t á n. Például az 1945-ben első és azóta több kiadásban megjelent Cappuccini—Migliorini szótár, vagy az 1961-ben először napvilágot látott, a Palazzi szótárra sokban emlékeztető kitűnő Niccoli-szótár, a Dizionario della lingua italiana, Roma, Tumminelli. Nem múlt el egyébként nyom nélkül a Prontuario szemlélete magának Migliorininek a felfogásában sem. A nagy tekintélyű szerző a Pronunzia fiorentina o pronunzia romana, Sansoni, Firenze, 1945. című nevezetes művében, noha a hangsúlyos *e* és *o* tekintetében lényegében a firenzei ejtés alapján áll, mégis elfogadja a római ejtést (és elveti a firenzeit), amikor a római zárttság (vagy nyíltság) történetileg indokolt, mint pl. a *lettera* ('betű'), *maestro* ('tanító'), *gonna* ('szoknya'), *scrofa* ('koca') stb. szavakban. Ezek zártan hangzanak Rómában, nyíltan Firenzében. A történeti szemlélet egyébként a latin eredet tiszteletben tartását és a leszármazás szabályosságát jelenti. Az *i* (rövid *i*) és az *ü* (rövid *u*) zárt *e-t* ill. *o-t* adott az olaszban.

A két magánhangzó közti *s* esetében Migliorini szerint nem kell már alkalmazkodni a firenzei ejtéshez, s akár a zöngés északolasz, akár a zöngétlen római, illetőleg délolasz variáns is megfelel.

Éppúgy elfogadja a zöngés és zöngétlen variánst a *z* esetében: *azienda* éppolyan jó, mint *azienda*.

2. Valamennyi nyelvművelő egyetért azonban abban, hogy a firenzein, illetve esetleg a rómain kívül más ajánlható lehetőség nincs a hangsúlyos *e* és *o* ejtésére. A milánói variánsok például elfogadhatatlanok. Valamely hangsúlyos *e-t* vagy *o-t* tartalmazó szó nyílt vagy zárt ejtését a firenzei vagy római gyakorlat határozza meg kötelező erővel.

Milánóban azonban másként ejtik a hangsúlyos *e-t* vagy *o-t*, illetve más-kor ejtenek nyílt *e-t*, illetőleg nyílt *o-t*, mint a firenzeiek vagy a rómaiak. A *bene* hangsúlyos *e*-je nyílt mind Firenzében, mind Rómában, Milánóban azonban zárt. Egyelőre semmi jel nem mutat arra, hogy a milánói magas műveltségű értelmiségi emberek minden tekintetben alkalmazkodni kívánának a köznyelvi ejtésnek a nyelvművelők által követésre feltétlenül előírt minden normájához. A jövő fogja megmutatni, milyen következmények, eredmények fognak születni a hangsúlyos *e* és *o* nyílt, illetőleg zárt ejtésével kapcsolatban. Az sincs kizárva, hogy fél évszázad múlva egy közép (tehát nem túl zárt s nem éppen nyílt) *e* és *o* ejtés lesz általános az értelmiség körében.

Míg azonban egyelőre az *e* és *o* ejtését a nyelvművelők egyértelműen a firenzei vagy római variánsokra korlátozzák, az intervokális *s* esetében felfogásuk nem ilyen szigorú. Bár Migliorini, aki mint mondtuk, megengedi elméletileg a milánói, illetőleg északolasz változatot is, szótárában, a Cappuccini—Migliorini szótárban mégis a toszkán, illetőleg firenzei helyzetnek megfelelően jelöli az intervokális *s-t*. A másfél évtizeddel későbbi Niccoli-szótár a hangsúlyos *e* és *o* esetében a firenzei, majd a római ejtést adja; az intervokális *s-t* végképp nem jelöli. A purista Palazzi csak a firenzei ejtést adja a hangsúlyos *e* és *o* esetében, és a firenzei ejtés szerint jelöli az intervokális *s-t*.

A *z* esetében mind a Palazzi, mind a Cappuccini—Migliorini szótár megkülönbözteti a zöngés és zöngétlen változatokat a firenzei norma alapján.

A legújabb szótár, a Niccoli azonban nem. Végül is úgy tűnik, hogy Migliorini-nak az 1945-ben megjelent művében fejtegetett elveit maradéktalanul nem a szerző valósította meg, hanem ez a nemrég megjelent szótár, mely csak a hangsúlyos *e* és *o* jelölését tartotta szükségesnek, a római variáns fel-tüntetésével.

Valamennyi nyelvművelő egyetért a fenti hangtani jelenségeken kívüli, minden úgynevezett regionális vagy vulgáris jelenség elítélésében és üldözésében. Így a toszkán, illetőleg firenzei *h* hehezetes ejtése (la *hasza*—la *casa*) ; az északi *geminata*-egyszerűsödés; a római reduplikáció (főként *g* és *b* esetében): *reggionale*, 'tartományi'; *indispensabile*, 'nélkülözhetetlen'; az *ns* és *mf* mássalhangzócsoporthoz közeli hangékelődés, epentézis (*senso* helyett: *sentso* ; *inferno* helyett: *impferno*) és sok más, itt nem említendő hangtani jelenség, mely még a művelt ember beszédét is színezheti, a nyelvművelők állandó meg-rovását és rosszallását idézi fel.

Megjegyeznénk azonban, hogy a hangtani észrevételek majdnem kizáró-lag empirisztikusak, impressziókon alapulnak, nem tudományos felmérésen. Hogy az annyit vitatott hangsúlyos *e* és *o* kérdését említsük: Migliorini már a *Lingua contemporanea* című, 1938-ban megjelent művében ígéri, hogy kérdő-ívvel fogja végig járni harminc v á r o s többé-kevésbé művelt lakosságát, hogy *remo* (*remo* evezek) s még vagy 200 társa ejtésének eloszlását meg-vizsgálja. Emilio Peruzzi nyelvművelő a majd negyedszázaddal később, 1961-ben megjelent *Una lingua per gli italiani* című kötetében még mindig sürgeti a felmérést.

Ugyanígy csak hozzávetőleges adatok állnak rendelkezésre egy mondat-hangtani jelenségre, az úgynevezett *rafforzamento*-ra, mely a szókezdő mással-hangzó megnyúlásából áll; akkor következik be, amikor az előző szóra nézve bizonyos feltételek fennforognak, pl.: *come questo* ('ahogy ez') ejtése: *kome k'kwesto*. Amikor Piero Fiorelli a *Lingua Nostra* című folyóirat 1958/4. számában (122—7) újra megvilágítja a kérdést, nem tud egyebet tenni, mint előadja a különféle fonetikai kézikönyvekben unos-untalan ismételt és a művelt firenzei ejtésnek megfelelő szabályokat. Csak utalni tud arra, hogy északon nincs, vagy alig található a mássalhangzónyúlás; délen pedig a nyúlás feltételei egészen mások, mint a művelt firenzei nyelvben. A jelenség körülményeit Toszkánán kívül csak a romenescóban tanulmányozták (*Italia Dialettale* 1925. és 1927.; Manfredi Porena jónevű fonetikus). Teljes egészében hiányzik azon-ban ennek a kérdésnek eszközfonetikai felvétele; teljes egészében hiányzik a kérdőív alkalmazása s az az adatgyűjtés, melyre negyedszázada célzott Migliorini a már említett hangsúlyos *e* és *o* problémával kapcsolatban.

3. A nyelvművelést az alak- és mondattani kérdések közül főként azok érdeklik, amelyek a változó társadalmi és politikai helyzet függvényeként sz ü k s é g s z e r ű e n lazítják a hagyományos nyelvi rendszert.

a) Elsőnek említenénk a férfifoglalkozást jelölő, *-o-ra* vagy *-tore-ra* végződő hímnemű főnevek új nőnemű alakjának képzését.

Még egy évtizede széleskörű vita zajlott le, miként nevezzék Luce asszonyt, az Egyesült Államok akkori római nagykövetét: *ambasciatore* vagy *ambasciatrice* legyen-e a neve, minthogy az olasz nyelv ilyen értelemben is csak az *ambasciatore* szót ismerte. Az *ambasciatrice* formát még a modern szemléletű Cappuccini—Migliorini-szótár is a nagykövet felesége számára engedélyezi; nem akar tudomást venni arról, hogy női nagykövetek is szolgál-

hatnak a különféle külképviselleteknél. De Niccoli szótára is, mely 1961-ben látott napvilágot, és amely modern elvei alapján figyelmet érdemel, egyenesen kimondja, hogy a női nagykövetet is *ambasciatore* elnevezéssel kell illetni.

A *deputato* ('képviselő') esetében Palazzi szótára nem említi a nőnemű lehetőséget; a Cappuccini—Migliorini óvatosan, Niccoli világosan utal arra, hogy nőképviselő esetén a használatos alak: *deputata*, míg *deputatessa* tréfás képzés, és a képviselő feleségét jelöli. A *senatore* nőneme Palazzinál nincs említve; Cappuccini—Migliorini *senatrice*-re középkori példát említ, mintha csak az elavult középkori tisztségviselés megjelölése volna lehetséges. Niccoli azonban kategorikusan kijelenti, hogy a női felsőházi tag elnevezése *senatrice*.

Vitatott a *traviere* ('villamosvasúti alkalmazott'), *bigliettaia* ('jegyzelő'), *meccanica* ('szerelő'), *delegata* ('kiküldött'), *diplomatica* ('külügyi alkalmazott') és sok egyéb hasonló elnevezés jogosultsága. Vannak még szép számban egyébként olyan férfifoglalkozást jelölő főnevek, melyeknek nőneme szövégződés-változtatással egyelőre elképzelhetetlen: *prefetto*, *questore*, *ministro* stb.

b) A nyelvi érdeklődés homlokterébe került másik probléma a névmási használatot érinti. A személyes névmások közül hosszabb idő óta a beszélt nyelvben emelkedett jellegű a *loro* mint a többes szám részeshatározó esete. Helyette *gli*-t mondanak és (újabbán már) írnak is. *Gli* található egyébként a nőnemű egyes számú részeshatározó esetben *le* helyett. Robert Hall jr., az ismert amerikai italianista gondos tanulmányt szentelt a kérdésnek, és a használatot illetően stilisztikai árnyalatokat állapít meg. A *Lingua Nostra* hasábjain 1960/2: 58—65 megjelent, nyelvstatisztikával készült dolgozat eredményei eligazítást adnak; mindenben megerősítik Migliorininak korábban kifejtett álláspontját, azt tudniillik, hogy körültekintéssel kell a bonyolult kérdéshez közeledni. Főként a kevésbé művelt rétegek hajlamosak a *loro*-nak *gli*-vel való helyettesítésére, míg az iskolázott emberek, ahogy a kérdőívekből kitűnik, a hagyományos és nyelvtanilag helyes alakokat használják. Hall eljárása egyébként is irányt mutat: széles körű, az irodalom, az újságnyelv tekintetbevétele mellett igen fontos, hogy kérdőívek alkalmazásával élő emberek is szolgáltatassanak adatokat, akik a legkülönbözőbb foglalkozást űzik, kormegoszlásuk a legváltozatosabb, képzettségük az elemi iskolától az egyetemig terjed. A nyelvművelés a mindennapi gyakorlatban gyökerezik; a beszélt nyelvben és az ahhoz közel álló prózában. A kettő azonban nem egy: Hall példája azt igazolja, hogy a népieskedő írók, mint Pratolini, többet és gyakrabban használták a *loro* helyett a *gli*-t, mint közepes és magas műveltségű emberek. Palazzi mind idézett szótárában, mind a *Novissima grammatica italiana* című művében (Milano—Messina, 1958.) élesen állást foglal a helyettesítés ellen. Cappuccini—Migliorini sokkal engedékenyebb, és elfogadja a helyettesítést, de csak a mindennapi beszédben. Niccoli meggy legtovább: utal arra, hogy *loro* helyett *gli* írásban is használatos, s elég engedékenynek mutatkozik a *gli* ~ *le* variánssal kapcsolatban is, holott azt ez ideig mindenki kirekesztette mint vulgárist.

Az idézett példában lényegében a helyettesítés lehetőségét a stilisztikai körülmény vagy környezet döntötte el. Ahogy növekszik a népies, viszonylag kevésbé iskolázott szereplők és témák száma, ahogy fokozatosan hanyatlak az irodalmi és arisztokratikus jellegű firenzei csiszolt nyelv tekintélye, úgy erősödik annak esélye, hogy a nyelvművelők engedékenyebbé válnak a korábban tiltott alakokkal szemben.

c) A congiuntivo használatát illetően teljesen hasonló lazaság mutatkozik. Olyankor, amikor a hagyományos nyelvtan kizárná a jelentő módot, s megkövetelné a felszólító módot, a hagyományos szabállyal teljesen ellenkező esetekre akadunk. Franca Ageno Indicativo in dipendenza da credere e sinonimi című cikkében (*Lingua Nostra* 1961/1: 6–8) szembeállít F. Strohmeyernek Der Konjunktiv im indirekten Fragesatz im Italienischen (*Romanistisches Jahrbuch* 3 [1950]: 298–314) című cikkével. A szerzővel szemben kimutatja, hogy az olaszban a felszólító mód elhagyása népies beszélt nyelvi sajátosság; írásban akkor jelenhet meg, amikor az író tudatosan utánozza a hanyag beszédet. A felszólító mód használata irodalmibb, választékosabb és a műveltebbek beszédére jellemző. Strohmeyer tetszetős, de elvontan bonyolult fejtegetését tévesnek tartja. Strohmeyer ugyanis azt kívánta bizonyítani, hogy azok az olasz függő kérdő mondatok, amelyekben felszólító mód található, a feltett kérdésnek minden egyes mozzanatát nyomatékosítják, tehát teljesebb a kérdésre irányuló figyelem, mint a jelentő módos függő kérdő mellékmondatokban. Ageno tagadja ezt. Kimutatja, hogy a felszólító mód esetében választékos mondattani használatáról van szó; a jelentő mód pedig hanyagabb kifejezés-mód, azonban az olasz irodalom kezdeteitől fogva nyomon kísérhető az irodalmi szövegekben is.

Jól egészíti ki Ageno cikkét Franco Fochi két glosszája (ugyancsak a *Lingua Nostraban*).¹ Szerzőjük élesen támadja a romanescót, a Rómában beszélt henye városi köznyelvet, és annak tulajdonítja, hogy a hagyományos nyelvtan előírásai ellenére elmarad a congiuntivo például az olyan főmondatok után, amelyek bizonytalanságot, valószínűséget, lehetőséget fejeznek ki (*pensare* 'gondolni'; *credere* 'hinni'; *sembrare* és *parere* 'látszani, tűnni'; *essere opportuno* 'szükségesnek, alkalmasnak, időszerűnek lenni' stb. vezérigék találhatók a főmondatban).

Érdekes az a példasorozat, melyet a szerző a hírhedtté vált Montesi-per gyorsírási jegyzőkönyvéből merít. Ezekben a példákban a főmondati *pare* ('látszik, tűnik') vezérige után a mellékmondatban (művelt emberek előadásából is ez tűnik ki) mindig jelentő mód áll. Fochi súlyt helyezett arra, hogy ne plebejus szereplők, tanúk szájából gyűjtse idézeteit; amint bizonyítja, értelmiségi és műveltebb polgári személyek is henyén használják a módokat, vétenek a nyelvtani szabályok ellen, mégpedig azért, mert a *romanesco* hatása alá kerültek.

4. Az utolsó száz év döntő volt az olasz *s z ó k é s z l e t* egységesülése szempontjából is. A kezdeti évtizedekben főként a tárgy-, dolog-, anyagnevek nyelvjárási elnevezéseinek visszaszorítása és a megfelelő toszkán alakkal való helyettesítése volt előtérben. Ez a folyamat lényegileg lezárult. Ma már aránylag igen kevés esetben fordul elő, hogy a nem toszkán alak írásban, például a kirakatban, mint a kiállított tárgyat jelölő megnevezés, esetleg mint cégtábla jelentkezik. Ilyen a *pedalino* ('zokni'), mely Rómában és délen a köznyelvi alak, *calzino* helyett még mindig használatos. A Palazzi-szótár szerint *pedalino* határozottan nyelvjárási alak. A kevésbé szigorú Cappuccini–Migliorini- és a Niccoli-szótár szerint regionalizmus. Milánóban *offelleria* a neve a cukrász-

¹ Franco Fochi: Credo che può bastare (Azt hiszem, elegendő lesz). *Lingua Nostra* 1956/3:98. Ua.: Congiuntivo manomesso (Megerőszakolt felszólító mód). Uo.: 1957/2:58–9.

dának (*pasticceria* helyett). A szó, mely gyakran látható cégtáblákon is, a latin *offa* szóra megy vissza; Palazzi nem említi (csak a választékos, a közolaszban is előforduló *offá*-t); Cappuccini—Migliorini és Niccoli regionalizmusnak ítéli.

A vázolt jelenségen kívül a lexikai egységesülésnek egyéb tényezőit is számon kell tartani, sőt a közolasz kialakulása szempontjából azoknak nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani most már, mint az egységes Olaszország főként első évtizedeiben jelentős toszkanizálódásnak. A XX. század a lenyűgöző technikai fejlődés időszaka, s ez a szűkebb és tágabb értelemben vett technikai és szakszók légióját teremti meg, és viszi be sokszor a szakterületeken kívül a mindennapi nyelvhasználatba is.

A technikai szókészlet, éppen mert tudatosan, központilag születik, hang- és alaktanában egyöntetű, elfogadásában pedig kiterjed az egész fél-szigetre és tartományi korlátok nem gátolják szétterjedését. Az egységes köznyelv égisze alatt keletkezett szók nem voltak meg korábban úgy, mint firenzei regionális szók. A gyárakban, laboratóriumokban, tudományos dolgozó-szobákban, hivatalokban, kereskedelembe, iparban gyártották őket, s az újság, könyvek, de esetleg a ládákra írt címkék révén vagy ezer más módon hálózták be napról napra az országot. Igen jelentősen járult hozzá az egység kialakulásához a mindenfajta sport elterjedése; azonos szak- és műszók kerültek be a sportújságok révén a beszélők tudatába. Mindezek már nem toszkán szók, hanem az egységes olasz állam fennhatósága alatt keletkezett és megszilárdult olasz köznyelv szavai.

Nyilvánvaló azonban, hogy az új fogalmak elterjedése nyomán keletkezett ezer meg ezer szó számtalan problémát termelt; megoldásuk nyelvészeti vonatkozásban a nyelvművelők feladata.

Kezdjük azon, hogy a technikai jellegű, főként orvosi, gyógyszerészeti műszók egy része latinos, görögös jellegű, vagy legalább praefixumában, esetleg végződésében volt az. A nyelvművelőnek állást kellett foglalnia az ilyen jellegű szók adaptálása, olaszosítása mellett; nem tűrhette, hogy az olasz szókészletbe hangzásra, alakra nézve idegenes hatású elemek kerüljenek bele. Az adaptálás hívei, mint például Migliorini, kifejtik, hogy *humus*, *alluvium*, *diluvium*, *facies*, *aquarium*, *cactus*, *radium* stb. szók például a németben eredeti alakjukban megfelelnek az értekező prózában; az olaszban azonban, minthogy a nyelvi rendszerbe kevés változtatás után szervesen beilleszthetők, átalakításra, főként a szóvég megváltoztatására van szükség. Ennek módzatait a tudós szerző Auditorium o auditorio¹ című híres cikkében jól megvilágítja.

Egy másik, teljesen más természetű probléma a francia, de főként az angol eredetű műszók révén jelentkezett; például a sport műszavai is angolok voltak. Ezek ellensúlyozására keletkezett a század harmincas éveiben a neopurista mozgalom, mely számos kiadvány révén igyekezett rendet teremteni s az idegen szó helyett megfelelő olaszt találni. Panzininak még a mozgalom előtt, 1905-ben megjelent, a toszkanizálást hirdető Dizionario modernóján kívül említsük meg a legharcosabb munkát, Paolo Monelli: *Barbaro dominio* (Hoeppli, Milano, 1933. első kiadás) című kiadványát, mely főként a francia és az angol

¹ A *Lingua contemporanea* (Sansoni, Firenze) 1938., című műben olvasható, 109–46. Ez a mű a felszabadulás előtt három kiadást ért meg, sajtó alatt van a negyedik.

szók olasszal való helyettesítését szorgalmazza (megfelelő ajánlásokkal). Nagyobb lélekzetű és inkább szótárszerű A. Gabriellinek *Dizionario Linguistico Moderno* című műve; az első kiadás 1956-ban jelent meg, a harmadik 1961-ben, s az 1179 lap terjedelmű.

Ha a *Lingua Nostra* évfolyamait figyeljük, szinte alig akad szám, mely ne foglalkoznék valamilyen szaknyelv nyelvhelyességi problémáival; nemcsak szókatalógust kapunk, hanem a még meglevő idegenségek kiküszöbölésére bőven javaslatokat is. Nemcsak a film, rádió, televízió nyelve mint kedves téma szerepel a folyóirat hasábjain, hanem olyan, a mindennapi élettől viszonylag távolabb eső területe is, mint például a geológia. Megemlítjük az érdekesség kedvéért a folyóiratnak 1960/3-ban megjelent, viszonylag terjedelmes cikkét. A fás növények vírusos megbetegedéseiről és a betegségeket előidéző élősdiekről szól a cikk — nyelvészeti alapon.¹ Elképzelhető volna-e Magyarországon, hogy a szaktudománynak ennyire elvont ága bevonulhasson a nyelvtudomány műhelyébe?

Érdekes a cikk kezdete is: a tudós szerzők, nyilván nem nyelvészek, R. Ciferri és A. Corte elmondják a bevezetőben, hogy a jelzett tudomány új keletű Olaszországban; ezért egyelőre kevés az olasz szakszó, s angol és amerikai elnevezésekkel dolgoznak; lefordításuk azideig nem igen történt meg, tehát csak átvették őket, minthogy a szakma az egész világon az angol elnevezéseket fogadta el. Ezen akarnak ők segíteni: meg akarják „olaszosítani” szaktudományuk nyelvét és előjáróban a nomenclaturát kívánják olasz elnevezésekkel telíteni. A továbbiakban felsorolják azt a néhány angol elnevezést, amelynek már van olasz megfelelője, majd a többire tesznek nyelvi javaslatot.

Hasonló ritka területtel foglalkozik az a cikk, mely a sarki jégtudomány-nak ugyancsak túlnyomó részben angol műszavait szándékozik olasszal kicserélni. Ez a tudományág a *geoglaciologia polare*, és meglepve tapasztaljuk, hogy Olaszországban számos művelője és egyetemi oktatója van.

A rengeteg egyéb szaknyelvi nyelvhelyességi probléma közül ragadjuk ki a legkedveltebbet, a sportét; az olasz hivatásos és műkedvelő nyelvészek néhány évtized alatt olasszá változtatták nemcsak a labdarúgás, hanem a többi sportág szakmai nyelvét is. Több részlettanulmány után a szójegyzékeken kívül mondattani és stilisztikai megjegyzéseket is találunk C. Bascettának *Il linguaggio sportivo contemporaneo* (Firenze, Sansoni, 1962.) című művében.

5. A nyelvművelő tevékenység a szókészlet vonatkozásában mintha háttérbe szorulna akkor, amikor már nem idegen szók kicseréléséről kell gondoskodni. Sokkal többet szeretnénk olvasni a parataktikus szóösszetételekről; ez az olaszban viszonylag új jelenség elég nehezen terjedt a háborúig; az utolsó másfél-két évtizedben azonban úgy tűnik, meggyorsult elterjedése. Gondolunk a *guerra-lampo* ('villámháború'), *questione-chiave* ('kulcskérdés'), *campo-profughi* ('menekülttábor') s hasonló példákra. Erről a témáról, miként az úgynevezett *sigla*- vagy betűszódivatról normatív megjegyzések alig hangzanak el. A. Junkernak *Wachstum und Wandlungen im neuesten italienischen Wortschatz* (Erlangen, 1955.) című munkája pedig megelégszik a jelenségek regisztrálásával, a viszonylag bő katalógussal. Értékelést nem adhat.

¹ R. Ciferri—A. Corte: La nomenclatura italiana delle virosi di piante arboree e degli antiparassiti. *Lingua Nostra*, 1960: 92—7.

Amikor azt látjuk, milyen szenvedélyességgel folyik a tudományos stílus olasz jellegének kialakítása, illetőleg az egyöntetű, pontos tudományos terminológia megállapítása, lehetetlen nem gondolnunk Migliorininak *La linguistica applicata o glottotecnica* című, még 1942-ben megjelent cikkére, melyet a szerző *Saggi linguistici*, 1956 című tanulmánykötetében is olvashatunk. Rendet teremteni a szinonimák közt és megadni minden technikai és tudományos fogalomnak a pontos olasz megfelelőjét: ez az olasz nyelvművelés egyik alapfeladata. Azt tesszük lényegében, mondja Migliorini, amit Manzoni annak idején, az egységes olasz köznyelv megteremtésének első idejében. Még mindig azért harcolnak a neopuristák, hogy befejezzék (más eszközökkel) azt, amit elődeik Manzoni nevében elkezdtek. *Momento economico della lingua, che egli (Manzoni) vagheggia sia unitaria, in servizio dell'unità nazionale*:¹ vagyis még mindig tart a nyelv gyakorlatias korszaka és a nyelvet Manzonival együtt egységesnek akarják az olasz nyelvészek a nemzet szolgálatában.

Ezért lát napvilágot annyi nyelvművelő cikk: napilapok hasábjain, heti képes újságokban éppúgy, mint a szakfolyóiratokban. Maga Migliorini, aki egyébként a Crusca akadémia elnöke és a firenzei egyetem olasz nyelvészeti tanszékének tanára, rendszeresen közöl lexikai jellegű nyelvhelyességi észrevételeket a *Tempo*, a *La Nazione* és utóbb a *Corriere della Sera* hasábjain. A Magyarországon is jól ismert Tagliavini, a padovai egyetemen az általános nyelvészet tanára mintegy tíz év óta az *Oggi* című képesújság minden heti számában nyelvészeti vonatkozású cikket ír; köztük igen sok a nyelvművelő cikk is. Az 1962. év nyarán például az olasz labdarúgó-csapatok nyelvtani neméről értekezett több folytatásban (ez ugyanis igen bonyolult probléma). Az olasz rádió (RAI) *Classe unica* című programjában (ez a mi rádióegyetemünkhöz hasonló, 10–12 előadásból álló sorozat a tudományok, művészetek és irodalom legkülönbözőbb területéről) nyelvművelő előadásorozatot is sugárzott, és az eddigi adásokat (miként a többit is) olesó kiadásban, könyv alakban megjelentette. Az első Bruno Migliorininak *La lingua italiana d'oggi* című műve volt 1957-ben. Követte ezt Emilio Peruzzi két könyve: *Problemi di grammatica italiana* (1959.) és az általunk is idézett: *Una lingua per gli italiani* (1961.).

A *Problemi di grammatica italiana* című kötetben több alfejezetre oszló terjedelmes fejezet foglalkozik a felszólító módnak a mindennapi nyelvhasználatban észlelhető ingadozásaival, és a szerző példákon keresztül törekszik a helyes norma bemutatására. A kötet végén (sajnos szűkre szabott) szöveggyűjtemény szerepel olasz íróktól; ezekben a szövegekben nyelvtani kérdések helyes használatát kell megfigyelni, például azt, hogy hogyan használja az író az ötfajta múlt időt és sok egyebet.

A RAI nyelvművelő tevékenységéhez tartozik az olasz rádióújságnak, a *Radiocorrierenek* *Come si dice? Come si scrive?* rovata, amelyben a hallgatók nyelvhasználati problémáikra kapnak választ. A kérdések milliói közül néhány: Hogyan kell pontosan kiejteni Liszt nevét? Hová esik a hangsúly a *Madrid* szóban? Egyformán lehet-e használni az *olimpico*, *olimpico* és *olimpionico* melléknevet? Mit jelent a *sciussia* szó stb. stb.

Folytathatnánk a sort; nem szóltunk a *Telescuolának*, a televíziónak a nyelvműveléséről; tudjuk, hogy az olasz televízió nyugati viszonylatban az

¹ I. mű 314.

elsők közt foglalt helyet. Nem említettük a *Lingua Nostra* című folyóirat könyvtárát; ebben a sorozatban több nyelvművelő kötet is napvilágot látott. Az általunk idézett munkák közül több Migliorini kötet és például C. Bascettának a sport nyelvéről szóló jelentős műve.

Nem tévedünk, ha azt állítjuk: Európában az olasz nyelvművelés a leg-erőteljesebb, a legaktívabb. Az oka ennek kétségtávol az egységes nemzeti köznyelv végleges megteremtésének igényében keresendő, abban, hogy még rengeteg a gyakorlati tennivaló, és még számtalan nehézséget kell leküzdeni. Mi magyarok sokkal közelebb vagyunk a nemzeti köznyelv egységéhez, mint az olaszok, de azért nem ártana behatóan tanulmányozni munkamódszerüket, terveiket, kiadványaikat és főként elgondolásaik gyakorlati megvalósítását.

Herczeg Gyula

A hibázás lélektanáról

Az alábbiakban a budapesti Tanítóképző Intézet helyesírás-tanítási tapasztalatain alapuló új módszertani eljárásunkat ismertetjük. Úgy véljük, nem lesz hiábavaló, ha kifejtjük módszerünk lényegét, és példák sorával is bizonyítjuk használhatóságát. Szeretnénk hinni, hogy eljárásunk az oktatás minden fokán alkalmazható, s ezért jó szolgálatot tehet a helyesírás-tanításnak.

Intézetünkben egy féléven át rendszeresen foglalkozunk a helyesírással. Nem elégszünk meg a készségfejlesztés hagyományos eszközeinek felhasználásával (másolás, helyesírási elemzés, tollbamondás stb.). Nem is tanítjuk újra az általános és középiskola nyelvtani, helyesírási anyagát. Csupán egyes — számunkra fontos — részekkel foglalkozunk. A hagyományos rendet olyan tárgyalási móddal váltjuk föl, amely lehetőséget nyújt bizonyos összefüggések megvilágítására; a hasonlóságok és különbségek meggyőző bizonyítására.

Minthogy az általános iskola helyesírás-tanításában alapvetően fontosak az analógiás sorok, képzőnkben a velük való foglalkozás adhatja az anyag kezelésének ezt a speciális módját. Viszonylag bőséges anyagon tanulmányozzuk az analógiás sorokat; rámutatunk arra, milyen nagy részük lehet a hibázásban a téves analógiáknak, az analógiás botlásoknak. Miközben így bevezetjük hallgatóinkat a hibázás lélektanába, egyúttal fölkészítjük őket hivatásuk gyakorlására is.

A képzőintézeti helyesírás-tanítás célját és értelmét főleg ennek a feladatnak megoldásában látjuk. A hagyományos helyesírási készségfejlesztés helyett különleges készségfejlesztés áll munkánk középpontjában. Olyan különleges foglalkozás, amely segíti a gyakorló pedagógust a várható hibák kiküszöbölésében.

Analógiás sorok — analógiás botlások

Jelentékeny számú helyesírási hibának közvetlen okozója a téves analógia. Az alábbiakban a gyakoribb analógiás hibatípusokat tekintjük át. A párhuzamosan közölt sorok közül akármelyik lehet megtévesztő. Bizonyos esetekben egyik sor többször szokott zavart okozni, mint a másik. Az analógiás botlás okozta helyesírási hibákat, hibatípusokat * jel alatt közöljük.

1. A magánhangzók időtartama

alku, 'áru, bábu, 'bátyu, daru, falu,	kakadu, kenguru, mandzsu, marabu,
gyalu, hamu, kapu, lapu, saru, satu,	zsaru ; anyu, apú, Icu, Pityu ; bürü,
szapu, szaru, zsalu ; adu, emu, hindu,	eskü, güzü, menü, revü, ürü

borjú, ború, bosszú, dugattyú, fagygyú, fattyú, fogantyú, gyanú, ifjú, karmantyú, kátyú, koszorú, szú, tanú stb.; billentyű, cseppetű, derű, fésű, gyűrű, gyűszű, hegedű, kesztyű, köszörű, nedű, szérű, töpörtű stb.; domború, homorú, hosszú, lassú, sa-

nyarú, savanyú, szigorú, szomorú stb.; együgyű, gömbölyű, gyönyörű, hű, kényszerű, keserű, könnyű, nagyszerű, sűrű stb.; ... alkatú, ... árú, ... falú, ... hajú, ... korú, ... lábú, ... szavú stb.; ... eszű, ... fülű, ... ízű, ... megjelenésű, ... szemű, ... természetű stb.

* bábú (főnév), darú (főnév), falú (főnév), árú (főnév); gyanu, odu, tanu stb.; lassu stb.; menű, revű; hegedű, kesztyű; gömbölyű, gyönyörű stb.

autó, hektó, kiló

automobil, autogram, autoszifon, autogejzir; hektoliter; kilogramm, kilométer kilowatt,

* kilométer, kilógramm, hektóliter, autógejzir, autógram stb.

címez, csíkot, csínyek, díjas, díszes, gyíkról, hígan, hímez, íjász, ínyére, írekhez, ível, ízlelés, nyíres, rímtelen, síel, síkosság, sínbe, sípba, síjáz, színészet, szívélyességet; búsul, csúson, csúffá, csúzos, dúcol, dúslakodik, gúnyolódik, hűgával; hűsöl, művelet, szűcsök, szűrét, tűhöz

hídat, hídasz, inak, nyílaz, vizes; kutak, ludas, ludat, nyulak, nyulászik, rudak, uras, utas, utak; füves, tűzek

* díszes, színész, szívélyesség; útas, vasútas

festő, kötő, öntő, sütő; mosó, óvó; bölcső, bölcsőde

festőde, kötőde, öntőde, sütőde; mosoda, óvoda

* kötőde, öntőde, sütőde, óvoda; bölcsőde

bosszú, domború, lassú; fésű, hegedű, kényszerű, köszörű; dúl, fül(ik); dül, fül(ik), hül

bosszul, domborul, lassul; fésül, hegedül, kényszerül, köszörül

* dúl, dül, hül; hegedül, keserül, köszörül, lassul; bosszu, fésű stb.

2. A mássalhangzók időtartama

gramm, centigramm, dekagramm, kilogramm, milligramm

autogram, monogram, program, sztenogram

* dekagram, kilogram; program, sztenogram stb.

bosszúság, frissesség, rosszasság, vesztesség stb.

békesség, bölcsesség, bosszússág, erősség, összesség, vesztesség, vigasság, visszaesség

* frissesség; bölcsesség, összeség stb.

bennlakó, bennszülött, bennfentes; fenséges, bensőséges, fenség
fennhangon, fennhéjázó, fennkölt,
fennmarad, fenntart

* benfentes, fenmarad, fenhéjázó; fennséges, bennsőséges

afféle, ahhoz, avval, azzal; efféle, amiatt, anélkül, avégett; efelé, ehe-
ekhez, ettől, ezzel lyett, emiatt, enélkül, evégett

* eféle, ehez, aféle, ahoz; effelé, ehelyett, ennélkül, ervégett

átall, fuval, gyengél, restell, rosszall, megátalkodik, (fel)fuvalkodik, gyen-
sarkall, sugall, szögell(ik), torkoll(ik) gélkedik, restelkedik, rosszakodik,
tarkalatos, sugalmaz, szögelet, tor-
kolat

* átal, gyengél, restel, sugal, szégyel, torkol(ik); sugallmaz, torkollat

ehetett, engedett, fegyelmezett, kere- ehetetlen, engedetlen, fegyelmezetlen
sett, őrizett, sebezhetett, tehetett, té- keresetlen, őrizetlen, sebezhetetlen, te-
vedhetett hetetlen, tévedhetetlen

* ehetetlen, engedetlen, fegyelmezetlen, őrizetlen

csorbítottat, háborítottat, hamisítottat, ja- csorbítatlan, háborítatlan, hamisítat-
vítottat, kialakítottat, megvalósítottat, ta- lan, javítatlan, kialakítatlan, meg-
nítottat, telepített valósítatlan, tanítatlan, telepítetlen

* csorbítottatlan, háborítottatlan, hamisítottatlan; csorbítat, javítat

épitett, erősitett, futtat, juttat, nevette, elrejtet, festet, gyűjtet, mártat, meg-
számítottat, tanított értet, meggyűjtet, ragasztat

* festtet, gyűjtet, márttat, megérttet, meggyűjtet, ragasztat

foldd!, oldd!, toldd!; kezd!, becsüld!, fésüld!, hegedüld!; kerüld!,
küzd!, küld!, küldd!; áldd!, mondd!, keserüld!, törüld!
hordd!; kérdd! (= kérdezd!) álld!, dobáld!, kapáld!, kiabáld!,
fontold!, harcold!, hurcold!, nyirbáld!, próbáld!, talál!
karcold!, porold!, puhatold!, told! fond!, vond!; kívánd!, szánd!; fend!,
élvezd!, helyezd!, nevezd!, övezd! kend!, üzend!
szerezd!, szorozd! pöröld!, töröld!; akard!, takard!,
betűzd!, fűzd!, számúzd!, tűzd!, úzd! vakard!, zavar!; írd!, törd!, túrd!
körözd!, nélkülözd!, öntözd!, üldözd!

* fontoldd!, élvezdd!, betűzdd!, becsüldd!, fondd!; kezd!, mond!, hord!

főjön!, lőjön!, nőjön!, szőjön; rójon!; jőjön!; bújjon, fújjon!; fájjon!; váj-
nyűjön! jon!

* főjjon!, lőjjon!, nőjjon!, szőjjon!; rójjon!; nyűjjon!

lőtök, nőtök, szőtök; rőtök; nyűtök jöttök; futtok, hallgattok, láttok

* lőttök, nőttök, szőttök; róttök; nyűttök; szőtem, szó

3. A hangjelölés területén

delej, dőrej, zőrej; karéj, paréj, taréj; tengely; engedély, erkély, fekély, kedély,
 *lakáj, maláj, papagáj, szeráj rejtély; apály, aszály, harkály, osztály, szabály
 gerely, hüvely, kétely, hely, székel, székely,

* dőrel, tarél, papagál; gerej, engedéj, osztáj

boglya, fáklya, gólya, pálya, szablya; bója, héja, tarja, tuja; cserje, perje;
 derelye, gereblye, zsöllye ereje, ideje

* bólya, erelye; bogja, gerebje

Kossuth, Báthori, Thököly, Karinty; Edit, Judit, Márta, Matild; Ferenc,
 Kazinczy, Ferenczy, Czuczor Móric

* |Edith, Judith, Mártha, Mathild; Ferencz, Móricz (utónév)

4. A szavak elválasztásában

e-zért, a-zért, e-zé, a-zé, ker-tig, marxizmus, pén-zért, vé-gül, Vesp-rém ez-előtt, az-után, csak-is, még-is, rend-őr, tűz-oltó, vas-utas

* ez-ért, az-é, marx-izmus, Vesz-prém

Di-ckens, Kossu-thot, Rá-czék, Taká-tsért, ben-dzsó, man-dzsú fűt-sék, hűt-sön, ment-se, terem-t-sétek; fogód-zik, maharad-zsa

* Kossut-hot, Takát-sért, bend-zsó; fű-tsön, men-tsen

5. Az egybeírás és különírás területén

abbahagy, agyonbeszél, aláír, átad, féken tart, munkába lép, sorba áll, betetőz, beletölt, egybevet, eltalál, ellen-szégül, előfizet, előreküld, felad, félbe-szakít, félreért, felülmúl, fenntart, vitába száll; kezét fog, szót fogad, véget ér, véget vet; sírva fakad stb. számonkérés, sorbaállás, tollba-mondás, távolmaradás, nagyotmondás stb.
 hátrafordul, hazaküld, helyrehoz stb.

* fékentart, sorbaáll, tollbamond, kezetfog, végetér

elfogja, eltalálnak, leszokott, megkí-vánja, meglehet, megszeretett, megtud-ják, megtetszett, megvan, megvolt említeni, meg lehet kísérelni, meg szere-tett volna kérdezni, meg tudják oldani, meg tetszett érteni?, meg van, eléged-ve, meg volt elégedve
 el fogja végezni, el találhatnak tévedni, le szokott járni, meg kívánja

* elfogja végezni, eltalálnak tévedni, leszokott járni stb.; el kezd énekelni, el kezd esni, hozzá fog építkezni

Anyagunkból kiviláglik, hogy az analógiás botlások írásgyakorlatunkban jelentős szerepet játszanak. Itt merőben formális csoportosításban gyűjtöttünk össze jó néhányat. Nyilvánvalóan másfajta elrendezés is lehetséges. Elképzelhető például egy inkább tartalmi szempontokat követő csoportosítás. Mint-hogy a felsorolt analógiás botlások oka többé-kevésbé azonos vagy eltérő,

az okok alapján is rendszerezhetők vizsgált sorpárjaink. Így például: egy csoportba lehetne vonni azokat a tévedéseket, melyeknek előidézője végső soron a szószármaztatás valamilyen zavara. A téves szószármaztatás rovására írhatók például a következők: *festőde, kötőde, sütőde* stb. A hiba elkövetője úgy véli, hogy ezek a *-da, -de* képzős főnevek a melléknévi igenév folyamatos alakjából (*festő, kötő, sütő*) származnak. Minthogy az effélék végén hosszú a magánhangzó (a képző), a maguk módján következetesen járnak el, csak kiindulásuk helytelen. Hiszen közvetlenül az igéből (*fes t, kö t, sü t*) képezték nyelvújítóink a kérdéses főneveket. A képző és az alapszó között található kötőhangzó rövid, mint máskor is.

Hasonlóképp a téves szószármaztatás az oka az analógiás botlásnak a *fegyelméletlen, őrizetlen, ehettelen; hamisítottan, telítetlen; a programm, monogramm; emmiatt, ennélkül, evvégett* stb. írásképek esetében is.

A szó szerkezeti elemzésének hiánya lehetne a rendszerezés másik szempontja. Az elmaradt szerkezeti elemzés következményeként áll elő az analógiás sorok összekuszálódása ilyen esetekben: *főjjön, nőjjön szőjjétek; nőssz, szőttök, lőttök*. Aki elvégzi a szó szerkezeti elemzését, világosan látja, hogy a *jőjjön, jössz, fűjjon, fájjon* analógiás sorba nem tartozhatnak az említett alakok, mert az alapszó magánhangzóra végződik (*lő, sző, nő*), a módjel rövid *j*, a személyrag rövid *-sz*, illetve *-tök*. Míg a *jön* és *fúj* ragozásában megokolt a hosszú mássalhangzó mennyiségi vagy minőségi okból, a *lő, sző*-félék toldalékos alakjaiban indokolatlan, illetve csak akkor látszik helyénvalónak, ha a szóelemzésről megfeledkezünk, és az esetleges ejtésmódra alapozunk.

Olykor a fölösleges szerkezeti elemzés okozhat zavart. Ha valaki az ezért, azé, pénzért szóalakokat így választja el: *ez-ért, az-é, pénz-ért*, éppen ennek a fölösleges szóelemzésnek esik áldozatul. Az alkotórészek meghatározása ugyanis arra készíti, hogy másik analógiás sorba tartozónak higgye a fölsorolt szóalakokat. (*Ez-után, az-alatt, holnap-után, tegnap-előtt* stb.)

Hogy mégsem egy ilyenféle rendszerezés mellett döntöttünk, annak okát a továbbiakban igyekszünk megadni. Az analógiás botlások között nem csupán az itt közölteket tartjuk számon. Ez a fejezet az anyagnak csak első része. Ezt — szembeállításképp a másodikkal — a közvetlen analógiák gyűjteményének tekintjük. Ez a megnevezés azért jogos, mert a hibás írásképek indítóokát keresve mindig konkrétan meg tudjuk határozni a megtévesztő sort és a helyes analógiák sorát is. A megtévesztő soron belül esetleg a közeli és távolabbi megtévesztő alakokat is megjelölhetjük. Vegyük például a felszólító mód tárgyas ragozásának rövidebb alakjait! Ha valaki *fondd össze, vondd ki* írásképet rögzít, akkor bizonyára a *d* végű igék megtévesztő analógiájának hódolt be. Tehát a megtévesztő sorban ilyen igealakok lesznek: *kezd, küld, küzd; hordd, oldd, mondd;* stb. De a fölsoroltak közül a közvetlen analógiát a *mond*-ban gyaníthatjuk, mert a szóvégződés teljesen azonos a *fond, vond*-éval. A közeli analógia a leghatékonyabb, a távolabbiak kevésbé hatékonyak; példánkban tehát a *kezd, küld, hordd*. Ám egy esetleges *betűzd* írásképek létrejöttében éppen a *küzd* játszaná a közeli, a *mond* a távoli megtévesztő analógia szerepét.

A közvetlen (konkrét) analógiák gyűjteményének rendszerezését azért hisszük formális volta ellenére is helyénvalónak, mert ugyanezt a tárgyalási rendet tudjuk követni másik nagy fejezetünkben is. A közvetlen analógiák vizsgálata ugyanis szükségessé teszi, hogy egy bizonyos anyaggal hasonló beosztásban megismertessük hallgatóinkat. Ez az anyag az írás-

kép jelentés- és funkciómegkülönböztető szerepének tanulmányozásához kapcsolódik. De miért van erre szükség? Mik is azok a közvetett analógiák?

Közvetett analógiákról, analógiás botlásokról olyankor beszélhetünk, amikor nem tudunk konkrétan megjelölni egy közeli vagy távoli analógiát, megtévesztő szót vagy szósort.

Ha például valaki a *héja* (madár) főnevet két *j*-vel írja, az *alma héja* szó szerkezetben levő azonos alakú szót pedig eggyel vagy megfordítva; ha a *daru* (madár) főnevet hosszú *ú*-val, a *daru* (emelő) szót pedig röviddel veti papírra; ha valaki a *játssza* igealakot kijelentő módban rövid *sz*-szel írva tartja helyesnek, felszólítóban viszont hosszú *sz*-szel, akkor tévedésének oka a közvetett analógia. Pontosan nem nevezhetjük meg azokat a szavakat, amelyek közvetlenül megtévesztették. Ilyenkor csak közvetett analógiára hivatkozhatunk. Arra, hogy az illetőben többé-kevésbé tudatosult: helyesírásunkban sokszor jelentés-, illetve funkció-megkülönböztető szerepe van az írásképeknek. Magyarán szólva: az azonos alakú szavakat vagy szó szerkezeteket nem egészen egyformán írjuk le. Pl.: *csuklya*—*csukja*, *bolyt*—*bojt*, *rikkants*—*rikkancs*, *ezalatt*—*ez alatt* az idő alatt, *bal oldal*—*baloldal*, *föld alatti*—*földalatti*, *Dunakeszi*—*dunakeszi*, *fe-tül*—*fel-ül*, *kar-óra*—*ka-róra*, *modell-őr*—*model-lőr* stb.

A hibázó tehát csak közvetve apellál ezekre a konkrét szavakra, az írásképek említett szerepének közvetítésével. Azt hiszi, hogy a bemutatott esetekre is kiterjed a kérdéses *e l v n e k* a hatásköre, és így követ el közvetett analógiás botlást.

A közvetett analógiás botlások bemutatása és elemzése szükségessé teszi, hogy minél részletesebben demonstráljuk, mikor érvényesül az írásképek ez a szerepe. A mikor? tisztázását legcélszerűbben ugyanabban a sorrendben végezhetjük, amelyben a közvetlen analógiákat is összegyűjtöttük. Tehát: 1. a magánhangzók időtartama, 2. a mássalhangzók időtartama, 3. a hangjelölés, 4. az elválasztás, 5. az egybeírás és különírás szerint.

Az írásképek jelentés- és funkciómegkülönböztető szerepe

1. A magánhangzó időtartamát tekintve

a) *u*—*ú* :

<i>áru</i> (főnév)	<i>árú</i> (melléknév)
<i>falú</i> (főnév)	<i>falú</i> (melléknév)
<i>lapu</i> (főnév)	<i>lapú</i> (melléknév)
<i>ujju</i> (indulatszó)	<i>ujjú</i> (melléknév)
<i>furat</i> (főnév)	<i>fúrat</i> (ige)
<i>huzat</i> (főnév)	<i>húzat</i> (ige)
<i>rugó</i> (főnév)	<i>rúgó</i> (igenév)
<i>sujtás</i> (főnév)	<i>sújtás</i> (főnév)
<i>zug</i> (főnév)	<i>zúg</i> (ige)
<i>bura</i> (főnév)	<i>búra</i> (ragos főnév)
<i>huszad</i> (számnév)	<i>húszad</i> (ragos számnév)

b) *ü*—*ű* :

<i>fűzet</i> (főnév)	<i>fűzet</i> (ige)
<i>szüret</i> (főnév)	<i>szüret</i> (ige)
<i>tűzet</i> (ragos főnév)	<i>tűzet</i> (ige)

c) *i—í* :

<i>birok</i> (főnév)	<i>bírok</i> (ige)
<i>birtok</i> (főnév)	<i>bírtok</i> (ige)
<i>csipet</i> (főnév)	<i>csípet</i> (ige)
<i>irat</i> (főnév)	<i>írat</i> (ige)
<i>ivó</i> (főnév vagy igenév)	<i>ívó</i> (igenév)
<i>ivás</i> (főnév)	<i>ívás</i> (főnév)
<i>int</i> (ige)	<i>ínt</i> (ragos főnév)
<i>tized</i> (számnév)	<i>tízéd</i> (ragos számnév)
<i>irt</i> (ige: erdőt)	<i>írt</i> (időjeles ige)
<i>nyilván</i> (határozószó)	<i>nyílván</i> (határozói igenév)

d) *ö—ő*

<i>elől</i> (határozószó, igekötős ige)	<i>elől</i> (névutó)
<i>megől</i> (ige)	<i>megől</i> (névutó)
<i>Körös</i> (folyónév)	<i>Körös</i> (helységnév)

e) *e—é*

<i>Széchenyi</i> István	<i>Széchényi</i> Ferenc
<i>Széchenyi</i> rakpart	<i>Széchényi</i> Könyvtár
<i>Széchenyi</i> -hegy	

2. A mássalhangzók időtartama szerint

a) <i>autogram</i>	<i>centigramm</i>
<i>monogram</i>	<i>dekagramm</i>
<i>program</i>	<i>gramm</i>
<i>szenogram</i>	<i>kilogramm</i>
<i>telegram</i>	<i>milligramm</i>

b) <i>ál</i> (melléknév)	<i>áll</i> (ige vagy főnév)
<i>csat</i> (főnév)	<i>csatt</i> (hangutánzó)
<i>ép</i> (melléknév)	<i>épp</i> (határozószó)
<i>fed</i> (ige)	<i>fedd</i> (ige) = korhol
<i>had</i> (főnév)	<i>hadd</i>
<i>hal</i> (főnév)	<i>hall</i> (főnév vagy ige)
<i>hon</i> (főnév)	<i>honn</i> (határozószó)
<i>kasza</i> (főnév)	<i>kassza</i> (főnév)
<i>kel</i> (ige)	<i>kell</i> (ige)
<i>közé</i> (névutó)	<i>közzé</i> (igekötő)
<i>lap</i> (főnév)	<i>lapp</i> (főnév vagy melléknév)
<i>len</i> (főnév)	<i>lenn</i> (határozószó)
<i>megy</i> (ige)	<i>meggy</i> (főnév)
<i>meny</i> (főnév)	<i>menny</i> (főnév)
<i>or</i> (melléknév)	<i>orr</i> (főnév)
<i>sarkal</i> (ige)	<i>sarkall</i> (ige)
<i>semmisség</i> (főnév)	<i>semmisség</i> (főnév)
<i>szál</i> (főnév)	<i>száll</i> (ige)
<i>tol</i> (ige)	<i>toll</i> (főnév)
<i>vál</i> (ik) ige	<i>váll</i> (főnév)
<i>var</i> (főnév)	<i>varr</i> (ige)

<i>veszteség</i> (főnév)	<i>vesztesség</i> (főnév)		
<i>torkol</i> (ige)	<i>torkoll(ik)</i> (ige)		
- c) *árnyal* (ige)   *árnnyal* (ragos főnév)
bélel (ige)   *béllel* (ragos főnév)
egyel (ige)   *eggyel* (ragos számnév)
kertel (ige)   *kerttel* (ragos főnév)
kedvel (ige)   *kedvvel* (ragos főnév)
rendel (ige)   *renddel* (ragos főnév)
szárnyal (ige)   *szárnnyal* (ragos főnév)
tárgyal (ige)   *tárggyal* (ragos főnév)
tervvel (ige)   *tervvel* (ragos főnév)
- d) *edze* (régies múlt)   *eddze* (felszólító mód)
játszék (régies múlt)   *játsszék* (felszólító mód)
játszák (múlt)   *játsszák* (felszólító mód vagy kijelentő jelen)
vonza (régies múlt)   *vonzza* (felszólító vagy kijelentő jelen)
kezdete (régies múlt, ragos főnév)   *kezdette* (múlt idő)
megértete (r. múlt)   *megértette* (múlt idő) ~
menék (elbeszélő múlt)   *mennék* (feltételes mód)
toppanék (elbeszélő múlt)   *toppannék* (feltételes mód)
- e) *áld*   *áldd*   *ad*   *add*
kezd   *kezd*d   *fogad*   *fogadd*
küzd   *küzd*d   *szed*   *szedd*
mond   *mond*d   *tagad*   *tagadd*
old   *old*d   *véd*   *véd*d
told   *told*d
- f) *aratok*   *arattok*   *bántok*   *bánttok* (bántotok)
bocsátok   *bocsáttok*   *tartok*   *tarttok* (tartotok)
futok   *futtok*   *tiltok*   *tilttok* (tiltotok)
- g) *Pécset*   *Pécsett*
Vácot   *Vácott*
- h) *játszunk* (jelentő mód)   *játsszunk* (felszólító mód)
hallatszanak (jelentő mód)   *hallatsszanak* (felszólító mód)
látsszunk (jelentő mód)   *látsszunk* (felszólító mód)
metsszenek (jelentő mód)   *metsszenek* (felszólító mód)
rajzanak (jelentő mód)   *rajzzanak* (felszólító mód)
tetszenek (jelentő mód)   *tetsszenek* (felszólító mód)
vonzanak (jelentő mód)   *vonzzanak* (felszólító mód)
- i) *cseni* (tárgyas ragozás)   *csenni* (főnévi igenév)
feni (tárgyas ragozás)   *fenni* (főnévi igenév)
cselekedet (főnév)   *cselekedett* (múlt idő)
nézet (főnév)   *nézett* (múlt idő)

<i>sütet</i> (főnév)	<i>süttet</i> (ige)
<i>ütet</i> (főnév)	<i>üttet</i> (ige)
<i>evet</i> (főnév)	<i>evett</i> (múlt idő)
<i>egyé</i> (birtokjeles számnév)	<i>eggyé</i> (határozóragos szó)
<i>emberé</i>	<i>emberré</i>
<i>ellenfélé</i>	<i>ellenfélle</i>
<i>közösé</i>	<i>közössé</i>
<i>védelemé</i>	<i>védelemmé</i>

3. A hangjelölésben

a) <i>hej</i> (indulatszó)	<i>hely</i> (főnév)
<i>fojtat</i> (műveltető ige)	<i>folytat</i> (cselekvő ige)
<i>lakájos</i> (melléknév)	<i>lakályos</i> (melléknév)
<i>bojt</i> (főnév)	<i>bolyt</i> (ragos főnév)
<i>fojt</i> (ige)	<i>folyt</i> (múlt idejű igealak)
<i>sújt</i> (ige)	<i>súlyt</i> (ragos főnév)
<i>boggja</i> (birtokos személy- ragos főnév)	<i>boglya</i> (főnév)
<i>csukja</i> (ragozott ige)	<i>csuklya</i> (főnév)
<i>sója</i> (ragos főnév)	<i>sólya</i> (főnév) = hajógyári tér
<i>szabja</i> (ragozott ige)	<i>szablya</i> (főnév)
<i>fúrójuk</i> (ragos főnév)	<i>fűrőlyuk</i> (főnév)
<i>gombjuk</i>	<i>gomblyuk</i>
<i>rajtuk</i>	<i>rajtlyuk</i>
<i>súgójuk</i>	<i>súgólyuk</i>
<i>estéje</i> (ragos főnév)	<i>estélye</i> (ragos főnév)
b) <i>lebbents</i> (ige)	<i>lebbencs</i> (főnév)
<i>ments</i> (ige)	<i>Mencshely</i> (főnév)
<i>ne bánts</i>	<i>nebáncsvirág</i>
<i>ne felejts</i>	<i>nefelejcs</i>
<i>rikkants</i>	<i>rikkancs</i> (= újságárus)
<i>tölts</i>	<i>tölcsér</i>
<i>hajts</i>	<i>hajcsár</i>
<i>ronts</i>	<i>roncsol</i>
<i>bontsz</i>	<i>boncol</i>
<i>fáradtság</i>	<i>fáradtság</i>
<i>ijedség</i>	<i>ijedtség</i>
<i>izzadság</i>	<i>izzadtság</i>

4. Az elválasztás jelentésmegkülönböztető szerepe

<i>á-radat</i> (egyszerű szó)	<i>ár-adat</i> (szóösszetétel)
<i>boj-kot-tok</i> (többes szám)	<i>bojkott-ok</i>
<i>da-lár</i> (= énekes, dalnok)	<i>dal-ár</i>
<i>e-lég</i>	<i>el-ég</i>
<i>e-lől</i>	<i>el-öl</i>
<i>fe-lette</i>	<i>fel-ette</i>

<i>fe-lül</i>	<i>fel-ül</i>
<i>gics-csőr</i> (= giccskészítő)	<i>giccs-őr</i> (a giccskiállításon őrködik)
<i>han-gár</i>	<i>hang-ár</i>
<i>kalan-dok</i>	<i>kaland-ok</i>
<i>közé-nek</i>	<i>köz-ének</i>
<i>karó-ra</i>	<i>kar-óra</i>
<i>me-gette</i>	<i>meg-ette</i>
<i>me-gül</i> (= mögül)	<i>meg-ül</i>
<i>model-lőr</i>	<i>modell-őr</i>
<i>művé-szest</i>	<i>művész-est</i>
<i>népé-nek</i>	<i>nép-ének</i>
<i>szí-vattak</i> (múlt idő)	<i>szív-attak</i> (szívroham)
<i>ta-tár</i> (népnév)	<i>tat-ár</i> (a hajót követi)
<i>va-sár</i> (nap)	<i>vas-áradat</i>
<i>zse-belem</i>	<i>zseb-elem</i>
<i>hajszá-lért</i> (összetett szó)	<i>hajszál-ért</i> (összetett szó: tárgy- ragos)
<i>kö-zellátás</i> (összetett szó: szemhiba)	<i>köz-ellátás</i> (összetett szó: közélelmezés)

5. Az egybeírás megkülönböztetés területén

a) <i>elfogja</i>	<i>el fogja</i> végezni
<i>leszokott</i>	<i>le szokott</i> kísérni
<i>megszeretném</i>	<i>meg szeretném</i> említeni
<i>megtetszett</i>	<i>meg tetszett</i> érteni
-
b) <i>efelől</i>	<i>e felől</i> a ház felől
<i>emiatt</i>	<i>e miatt</i> az eset miatt
<i>enélkül</i>	<i>e nélkül</i> a segítség nélkül
<i>ezalatt</i>	<i>ez alatt</i> az idő alatt
<i>ezután</i>	<i>ez után</i> az óra után
-
c) <i>akárcsak</i>	<i>akár csak</i>
<i>hogya</i>	<i>hogy ha</i>
<i>mintha</i>	<i>mint ha</i>
<i>minthogy</i>	<i>mint hogy</i>

Minthogy megigérttem, oda is adtam.

Nem tanácsolhattam mást, *mint hogy* újra próbálkozzék.

Bizonyosra vette, *hogy ha* későn is, de fölkeresem.

Részt vesznek ők is, *hogya* meghívják őket.

d) <i>bal oldal</i>	<i>baloldal</i> (politikai műszó)
<i>jobb oldal</i>	<i>jobboldal</i>
<i>nagy fejű</i>	<i>nagyfejű</i> (fejes, vezető)

e) <i>fagyasztott gyümölcskedvelő</i>	<i>fagyasztottgyümölcs-kedvelő</i>
<i>kiváló művészjelvény</i>	<i>kiválóművész-jelvény</i>
<i>légi betegszállítás</i>	<i>légibeteg-szállítás</i>
<i>rövid prózaíró</i>	<i>rövidpróza-író</i>

<i>szabad versírás</i>	<i>szabadvers-írás</i>
<i>színes televízióképcső</i>	<i>színes televízió-képcső</i>
<i>tisztított baromfiraktár</i>	<i>tisztítottbaromfi-raktár</i>
<i>tűzálló téglagyár</i>	<i>tűzállótégla-gyár</i>

Az írásképp jelentés-, illetve funkciómegkülönböztető szerepének érvényesülési körét nem tágitjuk tovább. Most még csak azt tartjuk szükségesnek, hogy — ellensúlyozásképpen is — szemléltessük, mikor nincs jelentésmegkülönböztető szerepe az írásképeknek.

1. <i>csűr</i> (főnév)	<i>csűr</i> (ige)	
<i>daru</i> (madár)	<i>daru</i> (gépezet)	
<i>fűz</i> (főnév)	<i>fűz</i> (ige)	
<i>ír</i> (főnév)	<i>ír</i> (melléknév)	<i>ír</i> (ige)
<i>író</i> (foglalkozás)	<i>író</i> (tejtermék)	
<i>nyír</i> (főnév)	<i>nyír</i> (ige) stb.	
2. <i>áll</i> (főnév)	<i>áll</i> (ige)	
<i>héja</i> (főnév)	<i>héja</i> (birtokos személyragozott főnév)	
<i>vajon</i> (ragos főnév)	<i>vajon</i> (kérdőszó)	
<i>megértette</i> (cselekvőige)	<i>megértette</i> (műveltető ige)	
<i>szőjük</i> (kijelentő mód)	<i>szőjük</i> (felszólító mód)	
<i>vonzza</i> (kijelentő mód)	<i>vonzza</i> (felszólító mód) stb.	
3. <i>árja</i> (melléknév)	<i>árja</i> (birtokos személyragozott főnév)	
<i>rája</i> (főnév)	<i>rája</i> (ragos személynévmás)	
<i>fej</i> (főnév)	<i>fej</i> (ige)	
<i>haj</i> (főnév)	<i>haj</i> (indulatszó)	
<i>sejt</i> (főnév)	<i>sejt</i> (ige) stb.	
4. <i>fa-ló</i> (melléknévi igenév)	<i>fa-ló</i> (összetett főnév)	
stb.		
5. <i>elkezd</i>	<i>elkezd</i> esni, <i>elkezd</i> sietni, <i>elkezd</i> énekelni	
<i>hozzáfog</i>	<i>hozzáfog</i> tanulni, <i>hozzáfog</i> építkezni	
<i>nekikezd</i>	<i>nekikezd</i> futni, <i>nekikezd</i> gyakorolni stb.	

Az anyag feldolgozásának módja

Az analógiás tévedések tárgyalásakor sokszor egy-egy hibás írásképp kapcsán azt kutatjuk, hogyan jöhetett létre a szemléltetett helyesírási hiba. A megoldás keresése elvezet két vagy több analógiás sor összeállításához. Legtöbbször csak két analógiás sorral dolgozunk: egyik a helyes, amelybe a kérdéses szó valójában tartozik, a másik a hozzá valamilyen tekintetben hasonló, vele látszólag egyező megtévesztő sor. Előfordul azonban, hogy kettőnél több sorral kell számolnunk. Így például az egybeírásnál az igekötős igék alkotják az egyik megtévesztő sort (*abbahagy, elkezd, összetéveszt, visszafogad* stb.), a másikat pedig a származékok szolgáltatják (*sorbaállítás, számonkérés, tollbamondás* stb.). Mind a két sor közrejátszhat az állandó szókapcsolat (*kezet fog, részt vesz, sorba áll, tollba mond* stb.) hibás írásmódjában (*kezet-*

fog, résztvesz, sorbaáll, számonkér, tollbamond stb.). A pillanatnyi körülmények dönthetik el, melyik megtévesztő sor bukkan fel először, melyik érvényesül erősebben.

A hibás íráskép keletkezésének felderítésében a kettős indoklás, a kettős motívum más formában is jelentkezik. A *megértette, összehegesztette* stb. műveltető alakokat sokan írják kettőzött *t*-vel: *megérttette, összehegesztette* stb. Ilyenkor kettős analógiás botlásnak vagyunk tanúi. Egyfelől közvetlen analógiák befolyásolják a hibázót: a *nevettette, futtatta, építtette, taníttatta* stb. műveltető alakok. Ez a közvetlen analógia elég erős, hiszen mind a két esetben *t* végű igékből képeztünk műveltető formákat. De a közvetett analógia is éreztetheti hatását: a hibázót befolyásolhatja az íráskép jelentésmegkülönböztető funkciójának számontartása is. Ilyenkor is a pillanatnyi helyzet, a körülmények szabják meg, hogy melyik bukkan fel először, melyik lesz a közvetlen indítóka az analógiás botlásnak. Eredménye mind a két analógiás tévedésnek azonos.

Ugyancsak kettős motiváció adódik a *hígyjék, hadjon, közönbös, konfort*-féle téves írásképek esetében. A konkrét, közvetlen megtévesztő analógiák is megnevezhetők: *fagyjon, fogyjon, rogyjon, vágyjon* ; *adjon, fogadjon, ragadjon, szaladjon* ; *ellenben, azonban, különb, különben*. De ugyancsak hat a közvetett analógia megtévesztő ereje is: ezúttal azonban nem az íráskép jelentésmegkülönböztető szerepe, hanem a fölösleges, indokolatlan hangtörvénykeresés jelenti a közvetett analógiát. A hibázók jól emlékezetükbe vették, hogy a hallási és az íráskép gyakran eltér egymástól (*ezt, aztán, rögtön, mindjárt, kétség, egészséges, igazság* stb.). Ennek az elvnek az érvényesülését föltételezve „alkotják meg” a bemutatott téves írásképeket.

Egy-két példával már illusztráltuk, legtöbbször hogyan derítjük föl az analógiás botlások grammatikai hátterét (*lőjön, vond ki, megértette* stb.). Ennyiből is kitetszett talán, hogy sajátos anyagkezelési módszerünkkel a tudatos helyesírási nevelünk.

De nem mindig egy hibás írásképet „fejtünk meg”. Olykor különböző analógiás sorokba tartozó szavakat tollba mondunk. Így alkalmunk nyílik a helyzet fölmerésére is. A helyes írásmód megbeszélése közben elvégezhetjük az összekuszált analógiás sorok szétválasztását és rögzítését. Megtehetjük azt is, hogy egy tollbamondás vagy sokszorosított szöveg anyagából emeltetjük ki a hasonló helyesírási jelenségeket, a valódi analógiákat. Szövegünk ebben az esetben természetesen megtévesztő sorokat is tartalmaz.

*

Befejezésül kihüvelyezzük anyagunkból a fontosabb megállapításokat. A helyesírási hibák nagy hányada nem a teljes tudatlanságból adódik. A hézag, nem egészen pontos ismeret is jelentős hibaforrássá válik. A hiányos, pontatlan ismeret legtöbbször analógiás botlások formájában mutatkozik. A közvetlen és közvetett analógiák egyaránt hatékonyak. A közvetlenek közül intenzívebbek a közeliak, mint a távoliak. Olykor több megtévesztő sorral is számolnunk kell. Ilyenkor a megtévesztő analógiák mindegyike lehet közvetlen, de megesik, hogy egyik megtévesztő analógia közvetlen, a másik közvetett. Közvetett analógiaként általában az íráskép jelentésmegkülönböztető szerepe vagy a hallási és az íráskép eltéréseinek számontartása befolyásolja a hibázót.

Az analógiás botlások elkövetői a maguk módján „következetesek”, csak kiindulásuk téves. Az analógiás botlások előfordulása bizonyos mértékig

az oktatás színvonalával is összefügg. Az alsó tagozatos oktatásban például a tudatosságnak csak bizonyos fokáig lehet eljuttatni a tanulókat, másfelől az ismeretanyagot sem lehet teljes mélységében tanítani. Ha az analógiás botlások máshol, például felső tagozaton vagy középiskolában tömegesek, akkor az oktatás valamilyen fogyatékoságára gyanakodhatunk.

Az effajta hibázási lehetőségek ismerete tehát arra ösztökéli a nevelőket, hogy tanításukban, feladat- és gyakorlatrendszerükben módot találjanak minél több analógiás tévedés elhárítására, hogy még fontosabbnak tartsák a helyesírás tudatosságát és a gondolkodás fejlesztését.

Hernádi Sándor

Engedett-e Matyi a ludak árából?

Három máriás, úgymond, párja az ilyen amolyan;
— Kérdi az úr: Id'adod fele árán? — Ó biz az apja
Lelkének sem alább párját egy kurta forintnál.

Fazekas Mihály Lúdas Matyija Első levonásának 78—80. sorát idéztük. Vajon három máriás (máriás) éppen annyit ér, mint egy kurta forint? Vagy talán többet? Ez a kérdés tudtunkkal nem merült fel még az irodalomban.

Czuczor—Fogarasi szerint a máriás „régi magyar pénz neme, melyből három darab egy vonás forintot tett, s egy-egy tizenhét ezüst krajczárt ért” (4: 115). A vonás forint „régi magyar forint, mely három (tizenhét krajczáros) máriásból, azaz ötvenegy krajczárból állott. Különbözött a kurtaforint, mely 50 krt tett” (6: 1156). „A magyar v. kurta forint am. ötven krajczár, vonás forint am. ötven egy krajczár, azaz három máriás” (2: 910).

Farkas Elek Magyar—német zsebszókönyve (Pest, 1854.) megerősíti ezeket az adatokat: *máriás* 'Siebzehnkreutzerstück' (229); *kurta v. magyar forint* 'ungrischer Gulden (50 Xr)' (124); *vonásforint* 'Schußgulden (51 Xr)' (380).

Ballagi is azt írja, hogy a máriás „tizenhét pengő krajcárt ért” (2: 218). A vonásforint „három máriást vagy ötvenegy krajcárt tett” (2: 757). A kurta forintot nem említi, de a magyar forintról ő is megállapítja, hogy „régibb magyar pénzláb szerint 50 váltó krajcár értékű forint” (2: 211).

Fazekas Mihály összes művei legutóbbi kiadásainak jegyzetében más értelmezést találunk: a máriás húszkrajcáros pénzdarab, a kurta forint pedig 40 krajcárt ér (F. M. összes művei, Bp. Szépirodalmi Kiadó 1955. Magyar Klasszikusok 366. és a kritikai kiadás Bp. Akadémiai Kiadó 1955. 316. Mindkét kiadást sajtó alá rendezte Julow Viktor és Kéry László).

Az ErtSz. szerint is a *máriás*¹ 'húsz krajcár értékű ezüst váltópénz'; a *kurta forint* pedig 'egyetlen forint, sem több, sem kevesebb', s ezt éppen a Lúdas Matyi fent idézett soraival szemlélteti (4: 508).

Ha elfogadjuk Farkas Elek, Czuczor—Fogarasi és Ballagi értelmezését, akkor Lúdas Matyi három máriásra, azaz 51 krajcárra tartotta a ludak párját, s Döbrögi ajánlatára egy kurta forintban, azaz 50 krajcárban jelölte meg a végső árat, vagyis engedett 1 krajcárt. Nem hiszem, hogy ez az egy krajcár krajcárnyit is levonna „nyers-nyakas” Matyink konok jelleméből. Bizonyára anyja kötötte lelkére — lévén akkoriban szokásban a vásári alkudozás —, hogy ennél többet ne engedjen.

Kulcsár Adorján

Egy magyar gépi fordítási tervezet a harmincas évekből

Az idegen nyelvről való fordítások gépesítésének problémája az utóbbi években nemcsak külföldön, hanem hazánkban is az érdeklődés előterébe került, miután bebizonyosodott, hogy a számológépek — tökéletesedésükkel — fordítások elvégzésére is felhasználhatók.

A fordítógép úttörőjének az orosz származású Szmirnov-Trojanszkij tartható, aki már 1933-ban Moszkvában szabadalmat kapott gépi fordítási eljárására (vö. E. Delavenay: *An Introduction to Machine Translation*. London, 1960. 27). Trojanszkij kísérlete megelőzött minden más kezdeményezést. Bar-Hillel (izraeli professzor) az oslói VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus gépi fordítási szekciójának ülésén mondott zárszavában hangoztatta, hogy a gépi fordítás lehetőségének a fölvetésében a szovjet tudomány az elsőbbség (vö. V. V. Ivanov: *A matematikai és alkalmazott nyelvtudomány kérdései az az oslói nemzetközi nyelvészkongresszuson*. Бюллетень объединения по проблемам машинного перевода № 6. 23).

1946-ban A. D. Booth és W. Weaver rájöttek arra, hogy egy elektronikus számológép képes szóról szóra való fordítás létrehozására. Később Booth és Britten kidolgozták azokat az instrukciókat, amelyek szükségesek ahhoz, hogy egy számológépet képessé tegyenek szótár tárolására. 1948-ban R. H. Richens kidolgozta a szóvégződések automatikus grammatikai analízisének kérdését. Ez a módszer meggyorsította a szavak kikeresését az elektronikus szótárban. 1950-ben E. Reifler már részleteket is tartalmazó tanulmányt írt a gépi fordításról. Ez volt az első alapos kísérlete nyelvésznek arra, hogy írott szövegeket analizáljon számológéppel való fordításhoz.

Az Egyesült Államok 1952-ben a londoni Nemzetközi Nyelvészeti Kongresszuson jelentős részeredményekről számolt be.

Lényeges változás csak 1954-ben történt, amikor egy IBM 701 típusú elektronikus számológéppel végeztettek fordítást. Ez a kísérlet hatással volt a további kutatásokra is. A Szovjet Tudományos Akadémia BESzM. típusú számológépén egy angol matematikai szöveg oroszra fordítását végezték el 1955 végén (vö. Tarján R.: *Gondolkodó gépek*. Bp., 1958. 206—8; Delavenay i. m. 27—32).

Magyarországon csak az utóbbi években történtek bizonyos kezdeményezések a gépi fordítás megvalósításának ügyében. Most azonban nem ezekről, hanem egy korábbi, a harmincas évekből származó gépi fordítási elgondolásról teszünk említést. Az elgondolás Ruzicskay György festőművésztől¹ származik, aki szinte Trojanszkijjal egy időben, az 1933—34. évben dolgozta ki egy fordítógép működésének alapelveit.

¹ Ruzicskay György 1896-ban, Szarvason született. Az első világháború idején. Nagyváradon lett festővé. Festőakadémiát Münchenben végzett. Tanulmányútjának állomásai: Olaszország, Franciaország és Hollandia. Az utóbbi években több nemzetközi díjat nyert, legutóbb a Grand Prix II. és I. fokozatát.

Mielőtt az elgondolást értékelnénk, ide iktatjuk 1934–35-ben papírra vetett (de előbb kialakított) gondolatait a gép működésének alapelveiről. Lényegében változatlanul közöljük a följegyzést, amelynek címe: „fordító gép—szótárgép—gépszótár”, majd így folytatja: „Alap: Szerkesztendő egy írógép, amely bizonyos számrendszer és jelek közvetítésével átfordít egy nyelvet bármilyen más nyelvre.

1. A világ nyelvei, illetve szótárai egy bizonyos, nemzetközileg megállapított szám- és jelrendszerrel látandók el. Az egész tulajdonképpen egyszerű megszámozása a szavaknak. Probléma csak az, hogy előnyösebb-e őket nyelvtani — fogalmi — vagy pedig alfabetikus sorrendben, illetve mindháromban — csoportosítani.

2. Technika, illetve mechanika: az általunk ismert nyelven leköpögünk egy szót — akkor a gép automatikusan azt megfelelő nyelvtani jelével ellátva számértékké váltja át és így írja le. Már most egy, a nyelvet nem ismerő, de ugyanilyen gép (negatív gép) birtokában levő egyén, a számokat és jeleket átköpögtet és ekkor a gép az ő általa ismert (a gép ekként van beállítva) nyelvre fordítja át. Ez a nemzetközi levelezést bárki-bármivel, aki a saját anyanyelvén kívül különben nem ismer más nyelvet, lehetővé teszi. — (Természetesen többnyelvű gépek is elképzelhetők.) A probléma sémája egyszerű: a gép jelekké váltja át a szöveget — azt egy másik gép újra szavakká váltja. A gépek — szótár nélkül is — ezen jelrendszer szerint írnak, illetve fordítanak, úgyhogy senkinek, a gép kezelésének szabályain kívül, mást nem kell megtanulnia.

(A kínai jelrendszer lehetővé teszi, hogy az egymás nyelvét nem értők milliói — írásban, irodalomban — megértsék egymást.) A modern embert — hogy ne kelljen még a jeleket és a különben könnyen megjegyezhető számokat sem tanulnia — a gép teljesen felszabadítja.

Rengeteg időt és energiát takarítunk így meg. Nyelveket alig kell tanulni. Az üzleti levelezés különösen könnyűvé lesz.

A népeket közelebb hozza egymáshoz. Természetesen nem óhajt irodalmi nyelvet adni, de egy egyszerű — kb. 2000–3000 szóból álló nyelvkineset — kissé „mechanikus” nyelvet. (Természetesen a megszámozott szótárak — gép nélkül is használhatók, de ez persze tanulással jár.)

Példa: tegyük fel, hogy az *én* szócska jele 0

a *lenni* számjele pl. 18

a jelen idő jele .

a múlt idő jele —

a jövő idő jele +

tehát: 018. = én vagyok (ich bin, je suis, io sono, oth)

018— = én voltam (ich war, j'é[ais], io sono stato),

018+ = én leszek (ich werde sein stb.),

természetesen a jelek a nyelvtani alakoknak megfelelően bővíthetők. Természetesen a problémák ezreit kell átgondolni, hogy a gép számára automatikussá tehessük, és az egyes nyelvek nyelvtani szerkezetével egységessé tehessük

0 $\frac{324-}{12}$ = én arra (arra jöttem rá)
ich bin gekommen darauf (darauf gekommen)

0— $\frac{324}{12}$ = rájönni = ar[ra]
= arra

1934—35

Nagyvárad

Ruzicskay György

festőművész

A fenti sorok papírra vetését hosszú töprengés előzte meg. De ha csak a lejegyzés idejét vesszük figyelembe, akkor is megállapíthatjuk, hogy ez a gondolat a harmincas évek elején — tudomásunk szerint — Magyarországon mindenképpen elsőnek tartható, és világviszonylatban is az elsők között van. Hogy Ruzicskay nem hozta nyilvánosságra ezt a tervét, annak a meg nem értés is oka volt. De mint egy személyes levelében írja, az elgondolás lényege nem volt ismeretlen baráti köre előtt: „... Váradon [Nagyvárad], ahol akkoriban lent jártam kiállítani: egy kiváló mérnöknek, Silberman Jenőnek, Kemény Gyula elektromérnöknek és sok másnak [elmondtam]. Majd visszatérve Budapestre: dr. Balassa József nyelvész tanárt kerestem fel, aki sok próbának tett ki nyelvészetiileg, különböző nyelven adva fel példákat, s amikor azokat megoldottam a fordító gép alapelvein, kijelentette, hogy úgy látszik, megoldottam ezt az érdekes problémát . . .” Továbbá: „Pesten is elmondtam többeknek: így pl. Senczi Sándor gazdasági szakembernek (ma is él), akinek az elgondolás nagyon tetszett.”

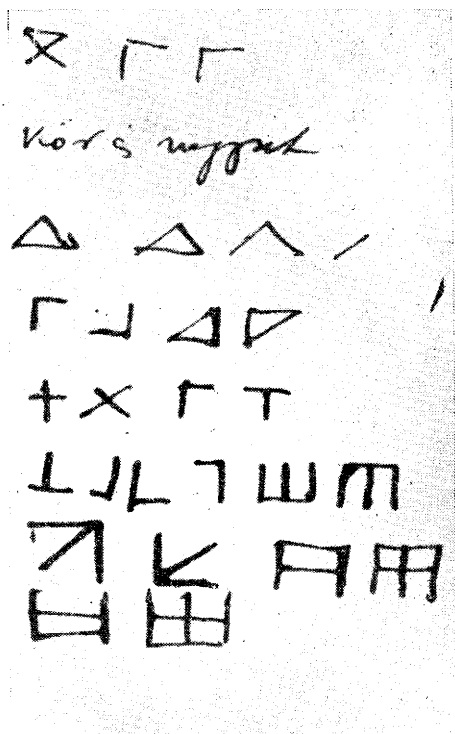
A fenti tervek — sajnos — nem valósulhattak meg, de az elgondolás kialakulásának folyamatát a vázlatkönyvek jegyzetei sejtetni engedik. Innen idézzük: „Előbb geometrikus közvetítő jelekre (l. 1. sz. ábra) gondoltam (gondolva a kínai írásra is, és nemzetközi közlekedési és elektromos jelekre), majd végül számokra, mint a legnemzetközibb jelrendszerre.” Később megállapítja, hogy „a matematika a legnemzetközibb és gyors is, tehát ebből kell kiindulnia a nemzetközi írásnak (Fordító gépnek). Esetleg a hangjegyeket is felhasználni.” Jegyzetei szerint „a gép hangokat is felvehet és azokat számokká alakítva fordítja is” (l. 2. sz. ábra). Ez a probléma azonban már kissé messzire vezetne, mert ettől még ma is távol állunk.

Ruzicskay természetesen azzal is számol, hogy „egy bizonyos idegenszerűséget okvetlenül kapnak a mondatok a mondat szerkezet miatt”. Gondol továbbá arra, hogy „esetleg a kivételeket az egyes nyelveknél jelezni” kellene, s hogy „nyelvi curiositásokat nem ad vissza, de ez nem is cat. [katasztrófa]. Éppen úgy mint az ipari termék — ez is nemzetközi stylus!”

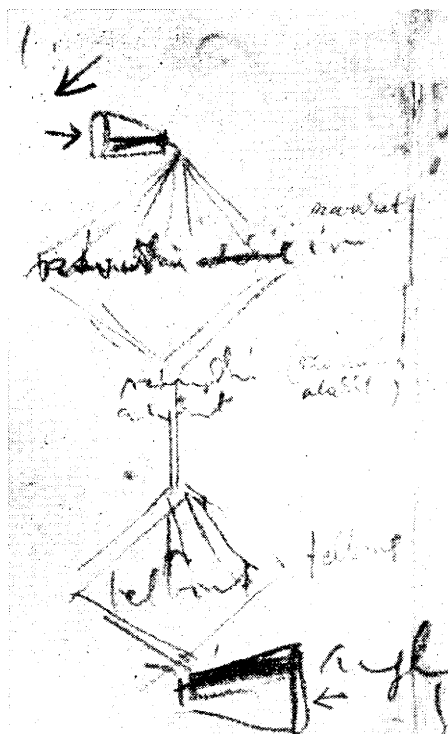
Áttekintve Ruzicskay elgondolásának lényegét, megállapíthatjuk, okvetlenül helyes volt, hogy bizonyos számrendszer és jelek segítségével vélte megoldhatónak a gépi fordítás megvalósítását. Ezt a módszert a későbbi kutatások is igazolták. Hasonlóképpen helyes volt a szavak nyelvtani vagy alfabetikus sorrendben való csoportosításának problémaként való fölvetése. Az a „nemzetközileg megállapított szám- és jelrendszer”, amelynek alapján a fordítás Ruzicskay szerint végbement volna, a mai „interlingua”-terveknek e századi őse.

Ruzicskay és Trojanszkij elgondolásának hasonlósága mellett különbségek is vannak.¹ Trojanszkij minden egyes szó után számokkal fejezte ki annak mondatbeli szerepét, Ruzicskay viszont számokkal magát a jelentéssel bíró szót és jelekkel a szó mondatbeli funkcióját határozta meg. Trojanszkij tehát a szó kikeresését egy közönséges szótár alapján végez(tet)né el. Ezt az eljárást 1944-ben ki is próbálta úgy, hogy a fordítást nem gép, hanem a gép tevékenységét helyettesítő egyén végezte el, aki a saját anyanyelvén kívül más nyelvet nem beszélt. A szöveg az alábbi volt: „Решающие опыты механического перевода, которых мы охидали в течение двух месяцев, осуществились в Москве сегодня в 4 ч 30 м.”. Programozása a következő volt: „решающие 51 опыты

¹ Ruzicskay természetesen nem ismerte Trojanszkij tervét.

1. ábra

2. ábra

1—5 механического 551—6 перевода 51—6 ...” stb. (Zsirkov: A gépi fordítás alkalmazásának lehetőségei. Вопросы Языкознания 1956. 5. 124). A programozás alapján aztán a „gép” sikeresen elvégezte az említett szöveg franciára való lefordítását.

Természetesen mindkét módszert túlhaladta a tudomány, de a feltalálók érdemei, a gépi fordítás lehetőségének a gondolata, a kivitelezés alapelvei ma sem évültek el, bár nem számoltak több olyan nehézséggel, amelyek sokszor igen lényegesek a fordításban (szórendi nehézségek, frazeológiai kötöttségek feloldása, hangjejtés stb.), munkájuk azonban így is figyelemre méltó kezdeményezés volt.

Nyírkos István

Nyelvjárásaink

Tájszavak Zalavég községből

Az elmúlt években hosszabb-rövidebb ideig voltam Zalavég községben. Ott-tartózkodásom alatt feljegyeztem a mindennapi beszélgetésben hallott tájszavakat, ezek egy részét közlöm most.

Zalavég község Zala megyében Vas megye határán terül el, Zalaegerszegtől körülbelül 25 km-re északkeletre, a Vas megyei Sárvártól körülbelül 30 km-re délkeletre. A legközelebbi nagyobb falu, amellyel Zalavégnek gyakori kapcsolata van (például a körzeti orvos ott lakik), Zalabér, de természetesen élénk kapcsolata van a falunak a szomszédos Vas megyei falvakkal is. Zalavégről eddig semmiféle cikk vagy közlemény nem jelent meg (vö. A magyar nyelvjárási bibliográfia 1817–1949. Szerkesztette Benkő Loránd és Lőrincze Lajos. Bp., 1951.).

A tájszavakat Kiss Józsefnétől (59 éves parasztasszony) jegyeztem le teljesen „passzív” módszerrel. Azokat a szavakat is, amelyeket másoktól hallottam, ővele (vagy ővele is) magyaráztattam meg. Azokat a tájszavakat, amelyek lehetnek egyéni szóhasználat eredményei vagy igen ritkán használt szavak, ebből a közleményből kihagytam.

abajgat 'zaklat, nyaggat'
abrincs 'abroncs'
accē, acci 'add ide'
ajak 'áll'
babirkál 'tesz-vesz, babrálgat'
baca 'buta, bolond'
bagócs 'bögöly'
bakszekér 'léces talicska'
banga 'bamba'
bicskénye l. *csicskénye*
bilinga 'szőlőfürt'
bogár 'légy' (a köznyelvi *légy* szót ismerik, de nem igen használják)
bontószék 'a levágott disznó felbontására szolgáló négy lábú, alacsony asztal'
bögyökös 'öblös' (edényről) — *Bögyökös pohár*
bök 'szúr' — *A tűske megböktö a lábomat.*
böszmē 'ostoba'
cafat 'erkölestelen nőszemély'
cicamaca 'barka'
cimēr, cimbēr 'a kukorica virága'

csabunkol 'csatangol' — *Má még hun csabunkotá*
csámborog 'kószál'
csiszál 'vakar' — *Csiszád még a hátam!*
csicskénye, csitkénye 'csipkebogyó'
eklendézik 'útban van, alkalmatlankodik'
— *Mindég itt eklendézik körülöttem.*
elfajásul 'kihűl' (krumpliról)
elfolyat 'elszór' — *Nēm adok szómát, mer efolattyák!*
eliszlangol 'eliszkol'
elkeleboldl 'elcsavarog'
elkőbolog 'elkőborol'
elpohonyál 'elver' — *Ephonyátam űket.*
eltücskörös 'tesz-vesz, elbogarász'
épül 'épít' — *Házat épűnek.*
érdēmēs 'jó, rendes' — *Érdēmēs ruha, érdēmēs portéka.*
észtergya 'eresz'
fájás 'kihűlt' (krumpliról) — *Ollan fájás már ez a krumpi.*
fájásul 'kihűl' (krumpliról) — *Mēgfájásul*

a *krumpi*.
falángéroz 'csavarog'
fölkészül 'felépül, elkészül' — *Főkészű* ám a ház is!
fölkettyént 'felgyújt, felkattint' (villanyról)
fölöstököm 'reggeli' (csak az idősebbek mondják)
fölöstökömöz 'reggelizik' (csak idősebbek mondják). — *Öt török öt tököt fölöstökömözött* (tréfás mondóka).
gánica 'tésztaféle' — *A lisztét barnára pirították, utánna forró vízzé főeresztik és zsírba megöntözik, kalánnyal apróra vággyák*.
göcsörtös 'egyenetlen' — *Göcsörtös út, göcsörtös fa*.
gurgó 'henger' (mezőgazdasági szerszám)
gurgóz 'hengerel'
gurgula 'henger alakú (fa sótartó)'
gyömből 'dug, gyömszől'
gyötlén 'mezei folyóka'
harcol 'sokat dolgozik' — *Mennyi harcótam, hogy lëgyën valamim*.
harcos 'dolgos' — *Millen harcosszony maga!*
határ 'halom, csomó, rakás, öl'
héber 'lopó' (borszívásra)
höbitöl 'hebeg' — *Kérdöztem, de höbitöt csak*.
hej 'huzat' — *Vánkos hej*.
hidas 'disznóól'
ittennék 'ittén'
kákics 'tejelő szálas gaz, tejes paréj, vad cikória'
kályhakürt 'kályhacsó'
kelebóla 'szeles, bolondos'
kelebóla 'csatangol' — *Annyit kelebólaítam az erdőbë, mégsë találtam gombát*.
kengyel 'kosár füle'
kengyelës 'füles' — *Kengyelës kosár*.
kërrëgët 'krárog'
ketet 'keres, kutat'
katroc 'tyúkól'
kis félóra 'rövid félóra' — *Kis félóra múva visszahozom*.
kinyű 'kihúsz szénát, szalmát a kazalból' — *Kinyűtt szénát a marháknak*.
kiszni 'deszkaláda'
kóbolog 'kószál'
koffer, kuffer 'katonaláda'

koráz 'siet' (óráról) — *Az óra koráz*.
korsó 'kancsó'
köpeszt 'hámoz' — *Egy sűt krumpit nem képes mëkköpesztenyi*.
köved 'fő' (szalonna, hús) — *Nëzd mëg, mëkköveit-ë má a szalonna*.
köveszt 'forró vízben főz' (szalonnát, húst)
kujtórog 'csavarog'
kurugla 'szénvonó'
lángaló 'lángos'
lëköped 'lehámlik' — *Lëköpett a háta*.
lëszab 'leszakít, letép'
les 'néz' — *Egy órát lestem a képet*.
lëmbál 'hintázik'
lobáncás 'rendetlenül lógó' (ruháról, hajról mondják) — *Csak úgy lóg a lobáncás haja*.
mácsik 'főtt metélt tészta' — *Mákos mácsik, turós mácsik*.
májog 'nyávog' (a macskáról)
megehül 'megéhezik'
megépül 'felépül' — *Akkorra mëgépű a ház is*.
megkollat 'kádiban állni hagy' (szőlőt, málnát).
mëgönt 'megöntöz'
mëgspëkulál 'meggondol, megfontol' — *Valamit engeggyenek! Spekulállák mëg!*
melëncë 'nagyobb, ovális alakú kivájt, teknőszerű faedény'
mesztëláb 'mezítláb'
metsz 'vág' (kenyeret, húst) — *Mecc ëgy darab húst*.
monyoz 'kezével megvizsgál (tyúkot vagy ludat), hogy van-e benne tojás'
neszes 'lármás'
neszez 'zajt üt'
nyű (szénát, szalmát) 'húz a kazalból'
ófrál 'kószál, csavarog' — *Nem szeret dógozni, állandóan csak a szomszédoknál ófrál*.
összemarkol 'összeveszik valakivel'
patallëroz 'mászkal'
pazol, elpazol 'pazarol' — *Epozolla a pénzü*.
pemet 'kemenceseprű'
pemetel 'pemettel seper'
pofitos 'kövér, pufók'
postaút 'országút'
prësszbors 'disznósajt'

puffog 'duzzog, haragszik'
puffogós 'haragos'
puppa 'krumpli' (gyermeknyelvi szó)
ri, rén 'sír, ri'
roszog hangutánzó ige. — *A fogam alatt
 roszog a cukor, a főtlen krumpi vagy a
 poros kenyér.*
rosszan hangutánzó ige, amely egyszeri
 cselekvést jelöl (lásd *roszog*) — *Csak
 úgy rosszant valami a fogam alatt. Úgy
 belemént a tűské a lábamba csak úgy
 rosszant.*
sámédli 'zsámoly'
silinga 'nagy, mély kétfülű vesszőkosár'
sindő 'zsindely'
sódar, zsóder 'sódar'
stokédli 'konyhaszék'
számos ebben a kifejezésben: *nem számos*
 'nem számít'
szég 'falurész' — *Ószég, Főszég.*

szék 'tojás sárgája' — *Két széktya van
 annak a tojásnak.*
szentés 'vallásos'
tángál 'táplál, tart' — *Jó tángálom magát.*
tapogat 'tesz-vesz, lassan csinál valamit'
tesze-fosza 'rendetlen, lompos'
üt-dob 'üt-ver'
vásdl 'vásárol'
vonyogó 'fanyelű vaskampó, amellyel a
 kazalból vagy a boglyából a szénát vagy
 szalmát kihúzkodják'
zuz 'morzsol' (kukoricát)
zuzás 'morzsolás' (kukoricáról)
zuzott 'morzsol' (kukorica)
zuzottan 'morzsol' (kukoricáról) — *Jobb
 eladni a kukoricát zuzottan.*
zsétér 'sajtár, fejő'
zsiba 'kis liba'
zsirnyomó 'krumplinyomó'
zsombor 'szakajtó'

Dezső László

Kenyértörés

Erre a kifejezésünkre egyebek közt még büszkék is lehetünk. Már abban az esetben, ha anyanyelvünk múltjának vizsgálata közben figyelemmel vagyunk arra, mit vet föl ez a kutatás népünk lelkületének mély rétegeiből.

Az összekülönbözés végső mozzanatát jelenti, mindnyájan ma is elevenen érzékeljük. A véleménykülönbség nincs-továbbját. „Kenyértörésre került a sor” azt fejezi ki, megszűntek az érvek; a szép szavak derűs ege helyett most már a tettek villámviharos kora jön.

Milyen tetteké mégpedig?

A kifejezés oly érzékletesen képszerű, hogy ennek eredetét az is azonnal kibont-hatja, aki sose hallott nyelvészetről, szófejtésről, etimológiáról!

Szemünk előtt szinte a jelenet. Két katona, két pásztor, két vándorlegény — vagy akár egy kis csapat — eddig egy közös kenyérből szelt. Nyilván együtt szerezték — „keresték meg” —, s valamelyikük mint köztulajdont hordta a vállán, abban a lószőrből font vízhatlan tarisznában. Vagy két családé — mégpedig föltehetően nem gazdag családé — volt az az egy kenyér. A menyecske az anyósával közösen sütötte s tartogatta az asztal öblös, alsó fiókjában.

De valami miatt belviszály tört ki. A két pásztor nem értett szót. A kis csapat katona szétkülönbözött. Az egy fődél alá szorult két család összebolydult.

Éles szavak, sőt szitkok váltódnak. Olyanok, hogy akik váltják, maguk is érzik, soha többé nem békülhetnek össze. Azaz itt a lándzsatörés, a pálcátörés pillanata, ahogy más nyelvek értékes etimológiai örökségül ma is mondják.

A mi pásztoraink és nyanyáink nem lándzsát törnek, nem pálcát, még csak fejet sem.

Villámló szemmel, összezárt foggal, orron át fútt levegővel indulatuk forrpontján is lám — igazságot tesznek. Ahelyett, hogy egymás fejét törnék be, a kenyeret törik szét, nyilván dühtől remegő kézzel, de mindent legyőző, mindennél hatalmasabb jogérzettel.

Mert az, hogy azt a kenyeret valamelyikük — az erősebb — azon egészében magához ragadhatná, eszükbe sem jut. Dühtük forrpontján is az első az igazság. Az az „emberség”, amely voltaképpen a halandóban az „istenség” része, a hit az erkölcsben.

Vannak népek, amelyeknek vallása nem egyéb, mint őseik tisztelete. Nem árvaság-érzületből elképzelt isten-apák kétes jóakarata alá vetik maguk, hanem jóakarátúnak bizonyult atyáik eleven emlékét tartják maguk elé. Nem halhatatlan szellemek és szentek, nem védő-angyalok lebegnek fölöttük, hanem védő példák, az emberi szellem halhatatlan örökségei.

Nyújtjuk magasra örökségünk szép darabjait, s aztán ne szégyelljük, végezzünk valami ünnepi szertartást, már csak gyermekeink földi üdvösségéért is.

Ilyen legyen a mi vallásunk.

Illyés Gyula

Ulánus. 1. Az Osztrák–Magyar Monarchiában a századforduló táján a honvédség lovassága 10 huszárezredből, a közös hadseregé pedig 16 huszár-, 15 dragonos- és 11 ulánusezredből állott. A magyarországi újoncokat többnyire huszárezredkekhez, a monarchia német, cseh és szlovén tartományaiból származókat viszont dragonyosezredkekhez osztották be. Az ulánusoknál nagyrészt galíciai lengyel és kárpátukrán, kisebb részben horvát-szlavónországi horvát legénység szolgált. Mind a három lovassági csapatnemnek a kiképzése és fegyverzete lényegileg azonos volt. Elnevezésük különbözősége inkább csak azon alapult, hogy nemzetiségi jellegüknek megfelelő, hagyományos egyenruhát viseltek. A huszárokat magyar, a dragonyosokat német, a dzsidával is felszerelt ulánusokat vagy dzsidásokat lengyel szabású öltözetükről lehetett megismerni. Az ulánusoknak négyszögletes tetejű lengyel csákójuk (német *Tschapka* < lengyel *czapka*) és testhez simuló, rövid zubbonyuk (német *Ulanke* < lengyel *ulanka*) volt.

2. A monarchia hadseregén kívül a régi német és orosz hadseregben és máshol is voltak ulánusalakulatok. Valamennyit lengyel mintára állították fel. Az ulánusoknak mint a könnyű lovasság egyik csapatnemének ugyanis Lengyelország a hazájuk. Az első ulánusegységek, úgy látszik, azok a dzsidás lovascsapatok voltak, melyeket II. vagy Erős Ágost lengyel király (1697–1733.) a XVIII. század elején szervezett a feloszlott tatár lovasság helyébe (vö. Zygmunt Gloger: *Encyklopedia staropolska ilustrowana*. Warszawa, 1958. 2: 293, 4: 361; Mała *Encyklopedia Powszechna*. Warszawa, 1959. 1015). S ugyancsak Lengyelországban maradtak fenn az ulánusok legtovább. A két világháború közötti időben a lengyel hadseregnek még 27 ulánusezrede volt.

3. A tatárok nemcsak az ulánusok csapatnemének kialakulásában játszottak szerepet. A lengyel *ulan* közvetítésével tőlük származik az ulánusoknak a legtöbb európai nyelvben megtalálható neve is: angol *uhlan*, cseh *hulán*, finn *ulaani*, francia *uhlan*, német *Ulan*, olasz *ulano*, román *ulan*, spanyol *ulano*, svéd *ulan* stb. A kutatók többsége a lengyel *ulan* 'ulánus' eredeztetésének részleteit illetően egyetért abban, hogy e szó etimológiáját nem lehet elválasztani a következő szavaktól: olengyel *ulan* 'tatár főember' (Brückner: *SiEtJezPolsk.* 593–4; Linde² 6: 125); orosz *уланъ* 'a kán családjába tartozó tatár főember' (Szreznepskij 3: 1194–5), orosz *улан* 'testőr' (csak a népköltészetben; Vasmer: *RussEtWb.* 3: 181). E szavak a török nyelvekből származnak; vö. kazáni és karaim *ulan* 'ifjú, legény' (Radlov 1: 1681). A török *ulan* eredeti *oylan* (Radlov 1: 1022) alakból fejlődött (Kúnos Ignác: *Nyr.* 26: 540; A. Zajaczkowski: *Studia orientalistyczne z dziejów slownictwa polskiego*. Wrocław, 1953. 41–2). Az orosz nyelvjárások *уланъ* 'legény; lélhűtő' szava török nyelvi *oylan* átvétele (Vasmer: *RussEtWb.* 3: 170). A török *oylan* nem egyéb, mint az *oylul* 'valakinek a fia' (Radlov 1: 1015) kicsinyítő képzős származéka (Zajaczkowski i. h.; Kniezsa: *AECO.* 1: 182).

Az Arany Hordához tartozó krími kánasgból kiszakadt és a XIV. században Vilna környékén letelepült tatárok nyelvén az előkelő származásra utaló *ulan* olyan rangjelölő címmé vált, amelyet a személynév után téve használtak. Ebből a címből lett az egyik legősibb litvániai tatár nemzetségnek a neve is, azé, mely hosszú időn át „tatár lovascsapat”-ot (chorągiew tatarska) küldött a lengyel hadseregbe. A lengyel hadtörténet számos *Ulan* nevű tatár lovastisztről tud (Pentti Aalto: *NeuphilMitteil.* 53: 6; Gloger i. m. 4: 361). Mindez eléggé megvilágítja, miért örökölték a felszerelés és harcéljárás tekintetében jórészt tatár mintákat követő lengyel dzsidások a nagy hírnű tatár lovaskatonák nevét. A tatárokra emlékeztető *ulan* elnevezés eleinte alkalmi jellegű, esetleg tréfás színezetű lehetett, később azonban a lengyel nyelvterület határain is messze túljutó katonai műszó lett belőle.

4. A lengyel *ulan* 'ulánus' keletkezésének imént kifejtett magyarázata helyett Pentti Aalto (*NeuphilMitteil.* 53: 3–8) egy másik megfigyelt kísérletet ajánl meg-

fontolásra. A lengyel szó *hutan* alakváltozatából indul ki, és a 'vörös' jelentésű mungol *ulān* (улаан) melléknév ómongol *hula'an* alakjával egyeztetni. Véleménye szerint az elnevezés szemléleti háttere az egyenruha színében kereshető. „A mongolok titkos történeté”-nek 251. szakaszában Dzsingisz kánnak a Sárga-folyó kanyarulatánál folytatott hadműveleteivel kapcsolatosan említés történik Altan kánnak, a dzsürcsik császárának elit csapatáról, melyet ruhája alapján „vörös ruhások”-nak hívtak. E csapat mongol nevét (*hula'an deglen*, szó szerint 'vörös ruhák') az egykori perzsa és kínai források is megőrizték (l. A mongolok titkos története. Mongolból fordította Ligeti Lajos. Bp., 1962. 117, 181). Hivatkozik Pentti Aalto arra is, hogy az Arany Horda egy része 1325 körül még beszélt mongolul. — A mongolból való eredeztetéssel szemben történeti és nyelvészeti ellenvetéseket lehet tenni. A tarka etnikai összetételű Arany Hordában a mongolok száma elenyésző volt (vö. Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский: Золотая Орда и ее падение. Москва—Ленинград 1950. 104). Nehezen hihető el, hogy környezetükre olyan erős hatással lehettek, melynek nyelvi nyoma még évszázadok múlva is megmutatkozhatott egy újonnan szervezett lengyel lovassági csapatnem elnevezésében. Rendkívül kétes az is, tekinthető-e a lengyel *hutan* alakváltozat eredetinek, az *utan* pedig másodlagosnak. Valószínűbbnek látszik az a feltevés, hogy a lengyel *hutan* (Linde 6: 125), német *hulannen* (1742.), francia *houlan* (1748.) *h*-ja inetimologikus eredetű. Ennek lehetőségére Pentti Aalto is rámutat.

Az a kísérlet tehát, mely a lengyel *utan*-t mongol forrásra próbálja visszavezetni, nem ígér elfogadható eredményt. A lengyel szó az adatok tanúsága szerint a lengyel hadsereg lovasságában szolgált tatárok nyelvéből származik. A török nyelvek alapján kifogástalanul etimologizálható.

5. A magyarban az *ulánus* szó élete a XVIII. század közepe óta követhető nyomon. A legkorábbi adat még nem lengyel dzsidásokra, hanem tatár „ős”-ulánusokra vonatkozik: 1749: „A' Tatárok közöttül némellyek a' Lengyel Király birodalma alá | adták magokat; akiknek Fő-Vezére Ulannak neveztetvén, ezek is *Ulanusoknak* hivattatnak” (Baranyi: Geogr. 338—9: NSz.). 1787-től kezdődően vannak olyan adataink, melyek lengyel vagy osztrák dzsidáskatonákról tudósítanak: 1787: „Az úgy nevezett *Űlánerek*, Lengyel Hűfzárók, nem fokára máfokkal váltattakfel” (MKurir 27: NSz.); 1795: „ki indultak . . . Mészáros *Űláhnus* regimentjének egy eskadronnyával” (MKurir 2: 80: NSz.); 1796: „a' Mészáros *Űlánus* seregének egy osztálya . . . Codognóba ment” (MKurir 1: 470: NSz.); 1800/79: „a *hulánus*, aranyrakott zöld ruhában, mint egy magyar angyal látszott” (Vitkovics M.: Művei 2: 28: NSz.); 1841: „csinos *uhlán* tiszt előtt nyíltak meg az ülők sorai” (Nemzeti Almanach [Kúthy] 296: NSz.); 1854: „Uhlane: *uhlános*, dzsidás” (Ballagi 661). A szamosháti népryelv *halányos* alakban ismeri (Szam Sz.).

A számos alakváltozat közül az *ulánus* a legfontosabb. Végződése bizonyítja, hogy latin közvetítéssel került hozzánk a lengyelből vagy a németből; vö. hazai latin *uhlanus* (Bartal 681). A csupán néhány forrásban (l. pl. SzegSz.) jelentkező *uláner* nyilván egy német *Ulaner alakot tükröz, még ha ilyen német változatot nem tudunk is adatokkal igazolni (vö. Grimm DtWb. XI/2: 751—2). A *hulánus* feltehetően a lengyel *hutan* latinositása. Az *ulán* alak az *ulánus*-ból keletkezhetett a latin végződés elhagyásával, de lehet a német *Ulan* átvétele is.

Kiss Lajos

A folyónevekből lett kutyanevekről. Az abonyi Bíró Sándor 1957. okt. 15-én Palásti Lászlónak a többi között a következőket írta: „A régi kutyánkat *Körös*-nek hívták (derék állat volt). Azután volt még *Sajó* és *Bodri* nevű kutyánk. A *Körös* elődje (csak homályosan emlékszem már rá) *Tisza* volt” (Bíró Sándornak és Palásti Lászlónak

köszönöm a szíves adatközlést). — *Tisza, Körös, Sajó* : eredetileg folyónevek, jelen esetben azonban abonyi kutyanevek, tehát mind a három folyónévből lett kutyánév.

Az ilyen, folyónevekből lett kutyanevek magyar nyelvterületen mindenütt elvannak terjedve. Bakonyaljáról valók a következők: *Dráva, Duna, Maros, Rajna, Sajuó, Szávo, Tisza* (Horváth Endre: A bakonyalji nyelvjárás 169); a Somogy megyei Selyéről *Tisza, Gyöngyös* (Nyr. 26: 143), a baranyai Gödreszentmártonból *Rajna, Sajó, Tisza, Maros* kutyaneveket ismerek (Berze Nagy: Baranyai magyar névhagyományok 3: 56); Adárról *Duna, Marus, Tisza* van följegyezve (Nyr. 28: 480), Gyergyóból *Tisza* (Gencsy: A gyergyói nyelvjárás 46), az egykori Alsófehér vármegyéből *Mures, Tisza, Duna* (Alsófehér vm. monográfiája 1. köt. 2. rész, Alsófehér vm. néprajza. Nagyenyed, 1899. 765).

Herman Ottó ilyen folyónevekből lett kutyaneveket ismert meg velünk: „*Berettyó, Bodrog, Dráva, Maros, Sajó, Sió, Szamos, Tisza* — leggyakrabban — *Tatros, Tömös* stb. — Abból az időből, a mikor a magyar fiúkat még Olaszországba vitték katonáskodni, kerültek a magyar kutyák sorába az *Arnó, Tebró, Rénó*, stb. .” (Herman: A magyar pásztorok nyelvkinése 17).

Herman Ottó — mint látjuk — olyan folyónevekből lett kutyaneveket is megemlített (pl. *Sió, Arnó, Tebró, Rénó*), amelyeket ma már nem hallunk. Az a magyarázata, hogy az egykori (múlt századi) *Arnó, Tebró, Rénó* magyar kutyanevek abból az időből valók, mikor a magyar fiúk még Olaszországban is katonáskodtak, s onnan hazakerülve nevezték el kedves kutyájukat az egyik vagy a másik olasz folyó nevééről, minden bizonyítással helyes. Kiegészíthetjük azzal, hogy a *Rajna* magyar kutyánév meg a magyar huszároknak a XVIII. században a Rajna menti, Napóleon elleni harcokban való részvételével állhat összefüggésben; tudjuk ugyanis, hogy Kisfaludy Sándor is részt vett 1799-ben a véres Rajna menti harcokban, vele egyidőben magyar huszárok is voltak ott, volt hát alkalom arra, hogy e harcok következményeként magukkal hozzák a magyar huszárok a Rajna folyóra való emlékeztetést, és róla magyar kutyákat nevezzenek el.

Gunda Béla Plesóczky György egykori számadó gulyásnak *Sajó* kutyáját örökölt meg (Néprajzi gyűjtőúton 10).

Íróink műveiben is gyakran találkozunk folyónevekből lett kutyanevekkel. Mikszáth Kálmán műveiből *Tisza, Dráva, Sajó, Ipoly* kutyaneveket ismerek (az adatok sorrendjében: MÖM. 2: 25; 3: 127; 12: 38; 17: 86), de lehet, hogy az író egyéb műveiben több is van. Tömörkényinnél *Tisza* (A tengeri város 263), *Sajó* (Vizenjárók és kétkézi munkások 146, Engels kiad.), Móránál *Tisza, Sajó, Dráva* kutyanevekről tudok (Véreim, parasztjaim 95; a *Tisza* pontos helyét most nem tudom idézni). Kádár Lajos is számtalanszor megemlékezik „Kolomp szól a ködből” című szép stílusú könyvében a *Tisza* kutyáról (i. m. 21, 39, 83, 160).

E néhány adatból arra is következtethetünk, hogy leggyakoribb folyónevekből lett magyar kutyanevek *Tisza, Duna* és talán *Sajó*.

Tudjuk, hogy Jókai a „Forradalmi és csataképek”, továbbá a „Bujdosó naplója” című műveit *Sajó* írói név alatt jelentette meg, mert Jókainak a szabadságharcban való részvétele miatt egy ideig bujdosnia kellett, és 1850-ben a maga neve alatt nem volt tanácsos írnia. — Ebben az időben íróársai és barátai is *Sajó* néven emlegetik leveleikben Jókait. Gyulai Pál 1850-ben ismerte meg Jókait, s erről Szász Károlynak ugyanez év jún. 1-én Gyömrőről a következőket írta: „Legtöbb örömet szerzett nekem a *Sajóval* ismeretség s tán mondhatnám is már — barátság. Sok jó órát tölték vele. Rózsa is kedves asszony, oly nő, kikkel szeretek együtt lenni. *Sajó* köszöntet általam” (Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig, 47). — Szilágyi Sándornak is „A *Sajó* beszélyei”-ről írt (1850. júl. 21.; i. m. 53), és ugyancsak ő neki írja még ugyanezen évben: „Hallgass a *Sajó* tanácsára...” (i. m. 57). — De csak mint írótrejti Gyulai a *Sajó*

n é v m ö g g é J ó k a i t, ugyanezen levél végén ugyanis azt írja: „Köszöntöm Jókait nejevel” (i. m. 57).

Nos, Jókainak *Sajó* írói neve szintén kutyanév, nem pedig folyónév. Jókai tardonai (bükki) házigazdája *Sajó* kutyájának a neve. Ez írói név fölvételének történetét így mondja el Jókai: „Ha élek, tornyot építek hazám dicsőségéből, ha elbukom, a sírom oltárrá lesz. Hiába reszket ez a gyáva hústömeg, minden ízében. Nem vagyok se hős, se óriás; megijeszt a lövés hangja, elsápadok a halál előtt, könnyre fakaszt a fájdalom, — de az utamról le nem lépek. Ha a nevem alatt nem írhatok, írok a g a z d á m k u t y á j á n a k a n e v e a l a t t: l e s z e k S a j ó...” (A tengerszemű hölgy 144; Franklin—Révai, 1926; én emeltem ki.)

Vannak ilyen kutyanévek nemcsak a magyarban, hanem más nyelvekben is. Kleinpaul Rudolf is feljegyezte azt, nemcsak Herman Ottó, hogy *Arno*, *Tebro*, *Reno* nemcsak olasz folyónévek, hanem kutyanévek is (Kleinpaul: *Wie heisst der Hund?* Internationales Hundenamenbuch, Leipzig, 1899; 4, 66, 75), és hozzáfűzi még a *Magra* olasz folyónévből lett kutyanévet is (i. m. 42). Csak azt nem mondja meg Kleinpaul, hogy ezek az olasz folyónévekből lett kutyanévek olasz nyelvterületen fordultak-e elő, vagy németek használták. Fentebb láttuk ugyanis, hogy az *Arnó*, *Rénó*, *Tebro* magyar elnevezések is voltak, magyar katonák múlt századbeli olaszországi szolgálatának az emlékezetéül. Mivel azonban Kleinpaul könyvének az az alcíme: „Internationales Hundenamenbuch”, és az előszóban arról olvashatunk, hogy „a világ minden országából” közli a kutyanéveket (magyar azonban egy sincs köztük, és különben is bizonyosan hiányos általában is), föltehetjük, hogy ezek olasz kutyanévek.

Kétségtelenül német folyó- és víznevekből lett kutyanévek Kleinpaulnál a *Donau* (i. m. 22), továbbá *Strom* 'folyó' és *Wasser* 'víz' (i. m. 74, 84).

A Szovjetunióban is szokásos, ha nem sűrűn is, folyónéveknek kutyanévekkül való használata. G. E. Szancsuk 1961-ben Pete István által arról tájékoztatott, hogy a kutyanévek egyik csoportja a Szovjetunióban földrajzi nevekből valók, s e csoportnak kb. a felét a folyók szerinti elnevezések alkotják, de nem sok van belőlük. A következő szovjetunióbeli folyónévek fordulnak elő kutyanévekként: *Irtis*, *Amur* (sok van belőle), *Szvir*, *Toboly*, *Katuny*, *Aldaj*, *Dunaj* (= Duna), *Dunajka*, *Zeja*, *Bajkal* (sok van belőle). Ezek az adatok Nyikita Iljics Tolsztojtól származnak (köszönet értük!).

Az 1960. évi összoroszországi kutya kiállításán 177 eszkimó kutya közül csak tíznek volt folyók szerinti elnevezése, ezek közül öt az *Amur* névre hallgatott. A legtöbb kutya név tulajdonság szerinti elnevezés volt (V. A. Merkulovának, a Moszkvai Egyetem — MGU — tudományos munkatársának a közlése alapján, Pete István útján. Az adatokat hálással köszönöm a készséges közlőknek is, és Pete Istvánnak is).

Bár Kleinpaul idézett művében keresi e névadás magyarázatát, a helyes magyarázatot azonban nem tudja. Említi ugyan, hogy a veszettséget *Wasserscheu*-nak nevezik (ennek a nyelvújítás korabeli szó szerinti fordítása a *víziszony*), és e név azzal függ össze, hogy az egészséges kutya sokat és gyakran iszik, meg szívesen van vízben is, a veszett kutya ellenben kerüli a vizet (i. m. 84), mégis azt a magyarázatot tartja valószínűnek, hogy e névadással a kutya vízkedvelésére utalnak (i. m. 74, a *Strom* címszó alatt), vagy pedig a folyóvíznek és a kutyának egymáshoz hasonló gyorsaságát akarják vele kifejezni (pl. i. m. 22, *Donau* alatt).

A folyónévnek kutyanévül való használatának igazi okára Szirmay Antal „Hungaria in Parabolis” című, 1807-ben megjelent műve alapján Vajkay Aurél mutatott rá a következőképpen: „A folyó névre való keresztelés célja valószínűleg az ártó, betegségeket okozó vízi szellemeknek megnyerése” (Ethn. 48: 83). Maga Szirmay Antal erről a következőket mondja: „Opinantur Hungari canem talem talem rabie non corripendum, qui a praeterfluente quopiam nomen gerit” (= A magyarok úgy vélik, hogy

az olyan kutyának nem kell megvesznie, amely valamelyik közeli folyóvíz nevét viseli. I. m. 17).

Herman Ottó valószínűleg Szirmay Antaltól tudja, „hogy [a magyar pásztor és közrendű ember is] ha folyónak a nevén szólítja komondorját, úgy ez nem vesz meg, ehhez képest kifejlődött az a hit, hogy a folyónévnek védő hatalma van a veszetztség ellen...” (Herman Ottó: A magyar pásztorok nyelvkinccse 17).

A kutyanevadás e módjának eredetét valószínűleg Móra Ferenc is Szirmay Antaltól tudta, mert Szirmay fent említett könyvét nagyon szerette. Móra ugyanis egy helyütt ezt írta: „...a legtöbb magyar kutyanev folyóvíznek a neve, mert az ősi hit szerint, amelyik kutyának folyóvíz-neve van, az nem kap víziszonyt, ahogy a finom nyelvű hívalatlóság nevezi a veszetztséget” (Véreim, parasztjaim. Magvető, 1958. 95).

A folyónév-eredetű kutyanevek keletkezésének okát megmondja Nagyváthy János is, mégpedig 1791-ben. Nagyváthy János, a XVIII. század végén és a XIX. század elején munkálkodó felvilágosult, kitűnő mezőgazdasági író az ilyen névadást mérő babonáságnak nevezi, és a következőket mondja: „A' mi Majorjainkban, és Gulyáink mellett való Ebeket a' Pálfztorok, közönségefen Folyóvizeknek nevérol nevezik *Dunának, Tízfának, Sajónak* 's a' t. ezen az okonn, hogy az illy nevű Kutyák meg nem vefznek, vagy dühödnek. Ez minden fundamentum nélkül való babona, és hazugság. A' nevezet a' Meg-dühödést el nem távoztatja” (A' szorgalmatos mezei gazda, Pest, 1791. 2: 255; az én kiemelésem).

Az a tény, hogy az ilyen folyónevekből lett óvó kutyanevekkel eredetileg a pásztorok illetékek kutyáikat, arra mutat, hogy e névadás nagyon régi kornak a hagyománya. Abból az időből való, mikor az óvónevek még általánosak voltak, mikor a kimondott szónak és a névnek a varázserejében még hittek az emberek.

Nyíri Antal

A kalák és a kalács szóbokra. I. Szótörténeti adatok gyűjtögetése meg a szócédulák rendezgetése közben sokáig tájékozatlanul állottam e szókkal és származékaikkal szemben; e tájékozatlankodás emléket régebbi okleveles kijegyzéseim jelentés nélküli, illetőleg megkérdőjelezett jelentésű cédulái máig is őrzik. S jöllehet nem szótárforgatás közben, hanem az „eleven” okleveles anyag gyűjtögetése rendjén vetődött mindegyre előm a *kalák* és a *kalács*, illetőleg a velük alakult, meglehetősen népes két szóbokor egyik-másik tagja, s az alapszó értelmezéséhez is elsősorban a levéltári adatok segítettek hozzá, most mégis úgy látszik célszerűnek, hogy előbb azzal a néhány nagyon szűkszavú szótári adalékkal hozakodjam elő, amely adalékok igazában mégiscsak a levéltári adatok ismeretében váltak számomra beszédessé. Minthogy már első elem kerülésekor mindjárt táj szónak tetszett az itt vizsgálándó szó, először is a MTsz.-t néztem meg. Itt a címbeli egyik szóra vonatkozó egyetlen adalék után álló forrásutalás alapján a következő szűkszavú, s — amint alább majd kiderül — nem is egészen szabatos szótári értelmezésre akadtam: „*kalák* : lopott marhának megtérítéséért előre adott pénz” (Udvarhelyszék. — Kriza János: Vadrózsák. Kvár, 1863. 504). E helyett az igazán bizonytalan értelmezés helyett Szinnyei József a jóval találóbb és szabatosabb 'ellopott marha visszaszerzéséért előre adott pénz' jelentést iktatta a MTsz. megfelelő címszavába. Más adatot azonban a szóra ő sem idézhetett.

Amint tovább keresgéltem, megtaláltam a *kalák* szóbokrának két tagját a NySz.-ban a PPBm.-re való utalással közölt *kalák* és *kalákos* címszó alatt. NySz. adalékaival szemben köteles óvatosságból fellapoztam a PPBm.-et. Itt nem a szótár törzsanyagában, hanem az Addendá-ban valóban nem a *kalák*, hanem a *kalák-pénz* címszó alatt ezt az értelmezést találtam: 'Taxa indicii. der Lohn des angezeigten Diebstahls'. — Az ott a

NySz.-tól idézett alakban meglelt *kalákos* címszó 'Furti index. Diebstahls Angeber, Verräther' értelmezése is egyezett a NySz.-ban találttal. A PPBm. és ennek későbbi változatlan lenyomata, valamint az utolsó PP. kiadás, a PPEm. egymáshoz való viszonyát ismerve nem okozhat meglepetést, hogy mindkét újabb kiadásban csak a PPBm.-ből már előbből ismert címszókkal találkozhatni. (Ezekre nézve l. tőlem: A PP.-kiadások magyar szókincsének román kölcsönszóanyaga: Studia Univ. Babeş-Bolyai IV/2. 1960. Philologia 22. 1.) A szótári, illetőleg szövejtő előzmények kutatása rendjén Gyarmathi Sámuel Vocabulariumában (Bécs, 1816.) is ráakadtam a következő adalékokra: „*Kalátsoló*, ki a' lopott portékát *kaláts pénz*ért kikalátsolja, kinyilatkoztatja. L(atine) divinator, manifestator, detector, R(ussice) *kljats*, saga, B(ohemice) gadac, hada (!), V(alahice) *kolák*, *kaláts pénz*” (így !). A szótár toldalékában élém került az alapszó is a következő címszóban: „*kolák*, pénz, melyet a' tolvajt feladonak fizetnek, Val(ahice) *kolák*, l(ásd) *Kaláts pénz*.” (Voc. Supl. 102.)¹ — Gyarmati tehát az utóbbi esetben egyetlen megfelelésként már csak a román *kolák* (o: colac) szóra utal (l. erre még tőlem: Román kölcsönszavak Gyarmathi Sámuel nyelvhasznításában: NyIrKözl. 4: 297. kk.). — Ennyi az, ami a közkézen forgó nyomtatott forrásokból az itt vizsgált szóbokorra nézve fellelhető. S ha ez elég is ahhoz, hogy a magyar szótáríróktól szótároztott szó eredete tekintetében határozott utat mutasson, korántsem elég arra, hogy tisztázza a szó mögött rejlő szokásjogi hátteret, fogalmat nyújthasson a szó feudalizmus kori elterjedésének idő- és térbeli határaitól meg más mozzanatokról.

2. A *kalák* és a *kalács* értelmezéséhez és az erdélyi régiségben való széles körű elterjedésének szemléltetéséhez elengedhetetlenül szükséges volna erdélyi oklevélszótári gyűjtésemnek (l. Pais-emi. 69—77) e két szó vonatkozásában sem szegény anyagából ide vonatkozó kijegyzéseim közzététele. Minthogy azonban ennek még válogatással való közlése is messze túlhaladna egy ilyenféle szómagyarázat szűk kereteit, itt csak az adatok címszó szerinti felsorakoztatására, az időbeli jelentkezésre és összefoglaló megjegyzéseim elbádosására szorítkozom. — A következőkben előbb a régiségbeli adalékokat² csoportosítom:

a) A *kalák* és szóbokra:

kalák (1695, 1783):³ 'a szökött jobbágy vagy tolvaj nyomra vezetőjének fizetett pénz'. — Az utolsó okleveles adat utáni időből csak Kriza tájszójegyzékéből ismerjük e szót; ez egyben az utolsó adalék is.

kalákoló (1783): 'a *kalák*-ot elfogadó, illetőleg a nyomra vezetésre vállalkozó személy'. — Jóval gyakoribb azonban a *kalákos*, illetőleg a *kalács*-ból alakult *kalácsos*, *kalácsló* ~ *kalácsoló* származék.

kalákos (1756, 1783): l. a megelőző címszót.

kalákosság (1749, 1762): 'a kalákosi foglalkozás'.

kalákol vesz (1783): '(a nyomra vezetésért) *kalák*-ot fogad el'.

kalákpénz (1765): 'kalák, kalácpénz'.

kikalákol (1728, 1783): 'kalákosként megnevezi a gyanúsítottat'.

b) A *kalács* és szóbokra.⁴

¹ A Vocabulariumban *kalácpénz* címszó ugyan nincs, csak a törzsrészben levő *kalácsoló* címszó előbb idézett szövege záródik ezzel a — hihetőleg a román *kolák* értelmezéseként beiktatott — szóval.

² Kedves kötelességemnek tartom annak hálás megemléstét, hogy az itt felhasznált adalékok jelentős részét tartalmazó levéltári anyagra Dani János akadémiai kutató, levéltáros volt szíves felhívni figyelmemet.

³ ( )-ben az első és az utolsó okleveles említés évszámát közlöm.

⁴ Rövidség kedvéért az itteni címszóbeli szókat jobbára az előbbi szóbokor címszávaival értelmezem (A jelentést l. tehát ott).

kalács (1766, 1812): 'kalák'.

kalácsló ~ *kalácsoló* (1812, 1818): 'kalákoló, kalácsos'.

kalácslás (1818): 'a kalácsosként való nyomravezetés'.

kalácsoltat (1766): 'kalácsolás útján megnevezeti a kárt okozót'.

kalácsos (1745, 1812): 'kalákoló, kalácsló'.

kalácsos levél (1731): 'a kalácsosságra való vállalkozás tényéről szóló irat', pontosabban 'a kikalácsolás tárgyát és a kalács összegét meghatározó kétoldali, a károsult és a kalácsos kötelezettségvállalását meghatározó bizonyáglevél'.

kalácsosság (1806, 1818): 'kalákosság'

kalácspénz (1678, 1812): 'kalák'. — Jóval gyakoribb, mint az értelmezésként használt szó.

kalácsot vesz (1766): 'kalács-ot fogad el'.

kalács-vétel (1766): 'a kalács vagy kalácspénz felvétele'.

kikalácsol (1766, 1818) 'kikalákol'.

kikalácsolás (1812): 'kalákolás'.

kikalácsolt (1812): 'a kalácsolótól megnevezett személy'.

Már a felsorakoztatott címszók számából is látható, hogy: az itt vizsgált két szó mennyi származékban, összetételben, illetőleg mennyi kifejezésben élt, tehát milyen közkeletű szó volt az az erdélyi régiségben.

3. Noha az eddig előadottak figyelembevételével vizsgálandó két szóbokor — mint az alábbiakból kitetszik — nemcsak nyelvészeti szempontból fontos, mégis mivel a szó eredetének vizsgálata más kérdések megoldásához is hozzásegíthet, elsősorban az eredet kérdését kell szemügyre vennünk.

Gyarmathi fennebb idézett megfélemléseinek ismeretében két irányban kereshetjük a szó rokonságát: *a)* a szláv nyelvek és *b)* a román nyelv körében. Minthogy azonban a szláv eredeztetésnek nem találok nyomát sem Miklosich Ferencnél (l. magyarul Nyr. 11: 68 kk.), sem Kniezsa Istvánnál (Szl.J.), a *kalák* szónak közvetlenül valamelyik szláv nyelvből való bekerülése lehetőségét el kell vetnünk, és Gyarmathi útmutatása (l. előbb az 1. pontban) nyomán a szót románból kell eredeztetnünk. Az ilyen megfontolásból itt számba veendő román *colac* szóra a fontosabb román szótárakból kijegyzett következő adatokat sorolhatom fel:

a) Cihacnál a *colac* egyik jelentéseként a 'récompense' olvasható (Dictionnaire d'étymologie daco-roumaine 1879.). Ő ugyan a szófejtő megfélemlések között tévesen utal a magyar *kalács* 'gateau' szóra, ellenben helyesen, noha nem szabatos jelentéssel, vonja ide a *kalák* 'dénunciation d'un voleur' szót és származékát, a 'délateur' értelmezéssel idézett *kalákos*-t, sőt utal a román és magyar szó közös szláv eredetére (vö. cseh *kolac* 'récompense').

b) Tikin — alkalmasint nem egészen pontos — jelentéssel hivatkozik az ide vonható *coláci* 'suchen' igére (Dicț.Rom.Germ.).

c) A legtöbb felvilágosítást a román akadémiai nagyszótártól (D.Ac.) kapjuk. A bennünket itt most közvetlenül érdeklő régi jelentések ezek: 1. 'a lopott állat megtalálásáért és feljelentéséért járó pénzbeli jutalom'. 2. átv. 'jutalom; különösen vadászó vagy lázadó fejére kitűzött pénzösszeg'. — Igei a *coláci* alakjának — a D.Ac. szerint — egyebek mellett 'feljelent' jelentése is van.

d) Candrea—Adamescu Dicț.Enc.-ja elavultként ilyenféle jelentést közöl: 'elvezett tárgy megtalálásáért vagy a tolvaj feladásáért járó jutalom'.

Hogy ilyenformán az egyébként már ugyancsak elavultnak tekinthető magyar tájnyelvi szó valóban az itt felsorolt román szócsaládból való kölcsönvétel, ezt — szorintem — a következő megfontolás bizonyítja:

a) A felsorolt adatokból kitetszőleg a szó csak az erdélyi régiségből és csak olyan területről mutatható ki, ahol a magyarság a románsággal évszázadok óta együtt él.

b) Cihac idézi ugyan a csehből a 'récompense' jelentésű *kolac* szót, az itt vizsgált magyar szóbokorhoz azonban a cseh szónak vagy bármely más szláv nyelvben előforduló társának csak közvetve lehet köze. Ha ugyanis a szó a cseh nyelvből került volna be, elsősorban az északnyugati nyelvjárásterületen kellett volna elterjednie; ennek azonban nyoma sincs. A szláv szó tehát nem közvetlenül, hanem csak román közvetítéssel kerülhetett át az egyes számú *colac* alakjából származó *kolák* > *kalák* formában a magyarba. A közvetlen átadó nyelv tehát a magyar számára a román volt. A gyakran hallott többes számú *colaci* (olv. *kolács*) alakból jól magyarázható az első pillanatra hangalakjára nézve meggondolkodtató *kalács* származék alapszavának és összetételei előtagjának *cs-s* szövege is.

Jóllehet mindez, gondolom, elégséges bizonyíték az itt tárgyalt magyar tájszó román eredetére nézve, mindeddig az egyébként már elavult *kalák*: *kalács* származékai érdekes módon nem kerültek bele egyetlen, a magyar nyelv román kölcsönszavait tárgyaló összefoglalásba sem, nem még Blédy Géznak a történeti román kölcsönszóanyagot is magába foglaló, egyébként máig legteljesebbnek mondható román kölcsönszójegyzékébe (l. tőle: *Influența limbii române asupra limbii maghiare*. Sibiu, 1942.). Méltányosan meg kell jegyeznem: nem lehet csodálkozni azon, hogy a meglehetősen elszórt XVIII–XIX. századi szótári adatok elkerülték a kutatók figyelmét.

A szófejtő megjegyzések mellett, nem lehet figyelmen kívül hagyni egyrészt azokat a gazdasági-társadalmi körülményeket sem, melyek között a (ki)kalákolás szokása megszületett és — kétségtelenül évszázadokig — élt, de másrészt annak vizsgálatát sem, hogy mi volt az oka e szó magyarból való elavulásának.

Magára a szokásra nézve gyűjtött levéltári adatok világosan mutatják, hogy e szokás a feudalizmus korában a földhöz kötött, „örökös jobbágyság” (ez az egykorú kifejezés!) gazdasági-társadalmi keretei között született meg. A kalácsos vagy kalákoló a maga egyéni hasznán kívül kizárólag a földesúr anyagi érdekeit szolgálta akkor, amikor *kalák*-ot vagy *kalácspénz*-t vett föl a földesúrtól vagy a földesúri birtokigazgatás valamelyik közegétől (udvarbíró, tiszttartó) azzal az ígérettel, hogy a szökött jobbággy, az eltűnt állat tolvaja vagy bármilyen kár okozója felkutatása ügyében nyomra vezet. Hogy a földesurak mennyire számon tartották a gazdasági érdekeik védelmére alkalmas kalákosokat vagy kalácsosokat, arra nézve nagyon jellemző egy 1728-ból való, szótörténeti gyűjtésben rendelkezésemre álló kijegyzés. Eszerint gr. Teleki Ádámnak a Kolozsvár környéki Kályánról Kendilónára rendelt egyik jobbággya egy Csicsógyörgyfalváról elszökött másik jobbággya és ennek két fia felkeresésére vesz fel a keresés sikere esetére ígért 4 forint *kalácspénz*-ből 1 forint előleget. Az, hogy a kendilónai földesúr a tőle legrövidebb úton is 30–40 kilométerre fekvő Kályánról hozat *kalákos*-t a mindkettőjük lakóhelyétől legalább 40–50 kilométerre fekvő, Dés melletti Csicsógyörgyfalváról elszökött jobbággyok felkeresésére, mutatja azt, hogy a földesúri érdekek védelmének messzi vidéken hírhedt kiszolgálóit a maguk korában mennyire számon tartották, és céljaik érdekében mennyire felhasználták. Minthogy a *kalákos* minden időkben elsősorban a szökött jobbággyok felkutatásában forgolódott, érthető, hogy a földesúri-jobbággyi-zselléri kötöttség megszűnte után a *kalákolás* szokása is ebben a fontos vonatkozásban feleslegessé vált, s ezután már legfeljebb a lopott jószág felkeresése ügyében vehették igénybe a kalákosok segítségét. A szokásnak ebből a feudalizmus kora utáni, haladó szakaszából való a Vadrózsákból, illetőleg a MTsz.-ből idézett ama jelentés, amelyben már csak a lopott marha nyomra vezetőjének járó pénzbeli juttatásról emlékeznek meg. Mint annyi más esetben, itt is a gazdasági-társadalmi viszonyokban beállott változás az oka tehát a *kalák* ~ *kalács*

és szóbokra elavulásának. A magyarban való teljes elavulásra mutat az, hogy a szóra, illetőleg családjára az imént hivatkozott 1863-i Kriza-féle szójegyzékbeli egyetlen adalékon kívül (l. az 1. pontban) nincs egyetlen más adatunk sem. Ezzel teljesen egybevág az, hogy már a DAC is a román szó elsődleges jelentésben való teljes elavulásáról tanúskodik. (Valószínűleg ezért nem került be e jelentés még az elavultság jelzésével sem a Dict.LRC. és a Dict.LRM. megfelelő címszába.)

5. Az itt vizsgált szócsaládról mondottakból is kitűnik, hogy a románból magyarba átkerült feudalizmus kori kölesőnszók életútjának végigkövetése a kor gazdasági-társadalmi viszonyai között keletkezett és e viszonyok gyökeres megváltozásával megszűnt szokásjogi kérdések ismerete nélkül nem lehet eredményes vállalkozás. Az egykorú szokások figyelembe vétele amellett, hogy hozzásegít egyes nyelvtudományi „rejtélyek” megoldásához, egyben a feudalizmus korabeli élet közelebbi ismeretéhez is egy-egy új vonást hozhat. Ebben a különleges szótörténeti kérdésben itt ilyen úton-módon nyert tanulságok is arra mutatnak, hogy a román–magyar szókinszori kölesőnhatás vizsgálatában életszerű nyelvtudományi eredmények csak a gazdasági-társadalmi és a szokásjogi mozzanatok figyelembevételével érhetők el.

Szabó T. Attila

A mama, papa szó történetéhez. 1. A címben idézett két szó múltjának kezdetét néma adatok jelzik. A *mama* szó első előfordulását forrásmegjelölés és szövegkörnyezet nélkül hol Faludi Ferenc neve (Hartnagel Erzsébet: MNy. 30: 30), hol meg csak a felbukkanás évszáma jelöli: 1748 (uo. 32). A *papa* szó jelentkezését csak dátum rögzíti: 1789 (uo.). Újabban Zolnai Béla tárgyalta a *mama* szó történeti alakulását: A szó ugyan nem volt ismeretlen régi nyelvünkben – adatunk van rá 1748-ból, a NySz. szerint a *mamácska* is előfordul „tréfás-gúnyos verselményben (Orczy 1789)” –, de csak a múlt század nyolcvanas-kilencvenes éveiben lett divatos, s használatában eleinte bizonyos finomkodás érződött (Nyr. 79: 451–2). Ferenczy Géza a kérdést tovább szélesítette: Szavaink már 1850-ben, illetve 1856-ban előfordulnak Arany János egy-egy költeményében. Prózaírodalmunkban a *mama* szót 1880-ban Csiky Gergely, majd mások, a *papa* szót 1863-ban Jókai és utána írónk hosszú sora használja (Nyr. 81: 127).

Az idézett cikkek kiemelt szótörténeti megállapításait újabb adatokkal akarnám kiegészíteni, pontosabban: szeretném elhárítani azt a látszatot, mintha a XVIII. század közepén és végén feltűnő adatok időpontjától kezdve a magyar polgári forradalom bukásáig, sőt azontúl a kiegyezés koráig terjedő ötnegyed évszázadban szavaink eltűntek volna prózaírodalmunk lapjairól.

2. Szótörténeti áttekintésünket a XVIII. század elején felbukkanó adatokkal vezethetjük be. Széchényi Györgynek vejéhez írt leveleiben találjuk meg szavaink legkorábbi forrását. A szavak a nagyapai házban nevelkedő unokákról közölt tudósításokban vagy a nekik szóló üdvözlésekben fordulnak elő, mégpedig először egy 1712-ben megfogalmazott utóiratban: „Az kis Szepedli is itt van, szépen köszönteti mind *papáját*, mind *mamáját*, de sem apját, sem anyját nem ösmeri csak engem s Angranóné asszonyomat” (Gróf Széchényi György levelei báró Ebergényi Lászlóhoz 323); 1713: „Julinka nyavalyáján nagyon búsulok. Isten térítse jobbra, kinek ajánlom, úgy az Ilus[nak] és Esztedlinek s az *mamájának* is sok szolgálatomat” (uo. 448). A levelekben az ’anya, édesanya’ jelentésű *mama* szó tágabb értelemben is feltűnik, amint arra már Beke Ödön utalt (Nyr. 71: 106). Széchényi házvezetőnője, Angranóné féltő szeretettel, anyai gondoskodással foglalkozik Ebergényi Eszterrel. Az anyahelyettes megnevezéseként, ’nevelő anya’ jelentésben első ízben 1713-ban akadunk a szóra: „Az kis Esztedlit tegnap az ... hideg kilölte, valóban nagy forróságban volt; az *mamája*, Angranóné asszonyom ...

elsiratta” (uo. 403); 1718: „Én is együtt mamájával u. m. Angranóné asszonyommal ma irtunk . . . intő levelet” (uo. 723) stb.

A Széchenyi-levelekben előforduló szavak alkalmazásában nem érződik semmiféle érzelmi elhajlás a semleges szóhasználatától. A természetes, közvetlen hangulatot a szinonim szavak közelsége is támogatja. A levelek irodalmi kerete és keletkezésük földrajzi helye a német kultúrával való érintkezés jeleit mutatja. Az ország nyugati határszélén élő és az osztrák fővárossal állandó kapcsolatot tartó főúri családban otthonos *mama*, *papa* némi igazolást ad annak a felfogásnak, amely nem a belső szóteremtés területén véli felismerni szavaink keletkezését, hanem a jövevény jelleg lehetőségét feltételezi (Zolnai i. h. 452). Széchenyi így idézi unokájának szavait 1716-ban: „Ma regvel profetizálta . . . kgd megérkezését Mariandl, mondván: »main *papa* khint[?] khumt«” (i. m. 554). Irodalmi szinten Kazinczy Ferenc német nyelvű levelei szemléltethetnék a magyar nyelvhasználatra kiterjedő *mama*, *papa* szónak közvetítő formáját. Ezekben a levelekben ugyanis egyazon lélegzettel kap hangot a német *vater* és *papa*, a német *mutter* és *mama* (1795. KazLev. 2: 407–8; 1802. uo. 2: 508–9 stb.).

A semleges szóhasználatnak Széchenyi György jelezte vonalát képviseli két felvilágosodáskori iskoladramánk is. Ákáb István sárospataki diák 1784-ben írt „Énéas és Didó kártágói szerelmes történetjek” című művében mindvégig megőrzi a monda tragikus színezetét, s a színműben előforduló *papa* szónak választékkosságra törekvéssel biztosít helyet. Ugyanabban a jelenetben esdekel Jupiterhez fia, Jarbas, és ad parancsot Jupiter másik fiának, Mercuriusnak. A líbiai király „jó Atyám”, „édes Apám” megszólítással nyomósítja kéré szavait, a hírmondó isten pedig így juttatja hanghoz üzenetovábbító készségét: „Oh *Papám!* én vagyok márís útra készenn” (Bernáth Lajos: Protestáns iskoladramák 398–9). A szóhasználatnak e hangulattalan légköre újul meg az 1796-ban készült s „Poéta cenzura” névvel jelölt iskoladramának abban a jelenetében, amely Minerva engesztelhetetlen bosszújáról tájékoztat. Páris ítélete miatt a bölcsesség istenasszonya harcot indít Venus ellen: az ifjakat hadba ragadja, a nimfákat apácákká teszi; „A bölts ifjúságba olyan szívet ada | Hogy az többnyire mind nőtelen marada. | Beült a penészes könyvek szobájába | Esztét, szívet, szemét szegezte *Mammába*” (Bernáth Lajos: i. m. 287). A mondanivaló értelme szerint az ifjúság szerelmi kaland, feleségszerzés helyett az anya személye köré összpontosítja, az otthonra szegezi a maga figyelmét, szeretetét, gondolatait. Ezt az értelmezést a mitológia is lehetővé teszi. Pallas Athene (Minerva) találmanya a szövés-fonás, s ez a munkaterület a görög nő legfőbb foglalkozása, mintegy családi élete tisztaságának szimbóluma (Pecz Vilmos: Ókori Lexikon 2: 330, 931).

A szó hangalakja idegen kiejtésre mutat. Zolnai Béla idézi a kifejezés latin és olasz alakját: *mamma* (i. h. 452). Példamondatunkban a debreceni diákoktól előadott dráma „publicus praeceptor” szerzője nyilvánvalóan a latin alakot rögzítette. Az olaszos alakhasználatra is akad példánk Faludi Ferencnél. Németújvár szülötte Rómában olasz szövegből fordította magyarra az angol Dorell erkölctanító műveit.

3. Faludi Ferenc tollán 1744-ben¹ más környezeti viszonylatban jelenik meg *mama* szavunk. A bevezetőben említett fogódzók segítségével megtalált lelőhelyen a kifejezés szatirikusan feddő hangvételű szövegben lép elénk: A nemes dámák leányait elkárhozásra nevelik; muzsika, tánc, divat határozza meg életformájukat: „Mikor [a kisasszony] már tsirázik, és ki-szinlik valami eszetske belőle; akkor sietve-sietnek vele a’ *Mamma* belső kamarájában, igyenesen a’ tükör elejbe letzkére” (Nemes asszony 63). Ha a szöveg magában hordja is a gúnyos hangulat teremtésének lehetőségét, a szó valóban nem veszi át környezete hangszínét. Ilyen tárgyi körülményektől független hely-

¹ 1748: az első kiadás évszáma.

zetben él szavunk András Sámuel Bécsben írt anekdotájában is. Csak a szociológiai szintér változik át polgárosodó otthonná. A csiklandós történet kalmár- és kertészcsalád körében játszódik. A kislány kezébe pikáns kép kerül. Odaszalad a társasághoz: „*Mama! nézze ezt a' képet, éppen így tsinál Papa néniével*” (Elmés és mulatságos rövid anekdoták 1790. 2: 109). Itt sincs a szavak használatának stilisztikai célja, természetes nyelvi elemként teljesítik megszólító, megnevező szerepüket. Hasonló feltételeket találunk az alábbi két kis történetben is: mulattató a cselekmény, gyermeknyelven hangzik fel a megszólítás, a hatás is azonos: mellékszövege nélkül, semleges színezettel röppen el a szó. Az egyik adomában a társadalmi háttér „előkelő” otthonra vált vissza. Inas jelenti a vendég érkezését. Az anya bosszús. Szemtelennek nevezi kellemetlen látogatóját. Megnyílnak a palota ajtai. Az ötesztendő leánya figyelmesen szemléli a nyájas, cifra asszonyt, majd az anyjához fordul: „*Mamám*, azt mondtad, hogy szemtelen, — hiszen olyan a szeme mint a szikra” (Szikra Miklós: Mit nevezsz? 1834. 16). A másik történetben polgári légkört sejtetnek a viszonyok. Egy anya arra tanítja gyermekeit, hogy az asztalra adott étel egy részének a tálban kell maradnia. Ezt kívánja az illendőség, ez a móres. T. vendég azonban a túrós csuszát egészen elfogyasztja: „Egy tüzről pattant fia a' házi asszonynak, hozzája ment, fent szóval azt mondta: „*Mamám!* meg ette T. a' mórest!” (uo. 55).

4. A *mama*, *papa* szó használatának külön csoportját jelzik azok az előfordulások, amelyekben szavaink humoros hatására törekszik az író.

Bevezetőül két XVIII. század végi adatra hivatkozhatunk. Szathmári Paksai Sámuel, a sárospataki református kollégium tanítója „Phaedrának szomorú története” című iskoladrámájában a tragikus mozzanatok hatását Morio nevű szereplőjének népiestrefás közjátéki megjegyzéseivel enyhíti. A XVIII. század hetvenes-nyolcvanas éveiben Sárospatakon és Losoncon előadott drámában a „vénült Thaeseus”-t így figyelmezteti Morio Phaedra leendő házasságtörésére: „Meg ály *Papa* ne hidj annak a Dámának” (Bernáth Lajos: i. m. 49). A szó humoros akusztikáját a fiatal asszony és az öreg férfi enyelgő jelenetébe beleharsogó szokatlan kifejezés kelti, s ellenállhatatlanul nevetgető hangulatot teremt. Nem a pillanatnyi helyzet, hanem a különös hanghatás idézi elő a derűt másik példánkban. Szalkay Antal, Blumauer Aeneis-travesztijának magyar fordítója németből magyar színre alkalmazta Philipp Hafner „szomorú, vig” operaszövegét (vö. Szabolcsi Bence: A magyar zenetörténet kézikönyve 38). A librettó bohókás, varázslatos történetének két hőse a tatár kán leánya és a kalmük herceg. Duettet énekelnek. A páros ének utolsó szakaszában felváltva, majd együttesen hangzanak el a kitételek: „Én leszek *Papa*”; „Én leszek *Mama*”; „*Papa Mama! Papa Mama!*” (Pikkó herceg és Jutka-Perzsi 1793. 36). A szavak logikai elhelyezkedését a két szereplő közös bevezető mondata biztosítja: „Ugy hát te holnap enyim lesz.”

Az iménti példamondatainkban jelentkező komikus hangulathatás később, reformkori életképeinkben és freskóinkban stilisztikai tendenciává szelődül. A múlt század negyvenes éveinek e divatos műfajaiban a szatirikusan rajzolt családi jelenetek és otthoni mozzanatok felvillantó párbeszédek magukkal hozták szavaink gyakori alkalmazását.

Nagy Ignác a felkapaszkodó csizmadiamesterek, nagyzóló mészárosok, ferencvárosi vargák, pékmeseterek világába vezet. Körükben megszokottan járja a *mama*, *papa* is. A gavallért játszó mészároslegények megjegyzéseket tesznek gazdájuk leányára: „*Mamája* pedig napról-napra kövérebb lesz” (Athenaeum 1842. 1: 827); az újemberkedő háziúr kisfia így állít apja elé: „Szerencsés új esztendő t kellene a tátnak kívánnom.” Az apa válasza: „*Papának*, fiam, a *papának*; a háziúr fiának szájába nem illik a táti.” A gyerek szavai: „Igen, a *papának* — de elfeledtem” (uo. 893). A „németes polgárházak” gyermekeinek száján általános a *mama*, *papa* megnevezés: „Ah, az én *mamám* csak

Argauernél dolgoztat” (Torzképek 1844. 4: 229); „*mama* kénytelen lesz majd velem jöni” (uo. 230); „*Papám* vette tíz forintot” (uo. 231).

Lauka Gusztáv szóhasználatában még erősebben érződik a tudatos stilisztikai célzatosság. Groteszk helyzetbe hozott alakjaival kapcsolatban ismétli a *papa* szót: Fatula 19 éves leány; „római eredetű *papája* . . . tens asszonyt kívánván belőle csinálni, nevelésbe adta” (Carricaturák 1847. 27); a kifinomult leányzó légyottra megy: „A fatula *papája* . . . kezdett kibontogatni egy menykő hosszú karikást” (uo. 30); megtámadja „ordítva a *papa* Carlt” (uo. 31); a leány így szólítgatja apját: „*Papám!*”; „*Papám, édes papám!*” (uo. 32). A kifejezés beletartozik Lauka más társadalmi viszonyok közt élő személyeinek aktív szókincsébe is: Strimfler kesztyűs leányát feleségül veszi Rágódy Márton váltóügyvéd. A fiatal asszony már egy heti házasság után panaszodik: „egyedül *papának* az unszolására ajándékoztalak meg szívemmel” (uo. 70); „elbeszélem a *mamának* mennyit sekiroztál” (uo.) stb.

Rikító árnyalással vonulnak fel Bernát Gáspár furcsa emberei hírhedtté vált freskónovelláiban. A torzítás ad jellemző színt *papa*, *mama* szavának is. Bocskori Tádé két szilvafás nemesi kúriájában az író személyesen van jelen: „kézcsókolás közben kiütém a tens *mamácska* kezéből a nyolcz fontos gyapjugillótint” (Fresco képek 1848. I: 28); a gazda kisfia így billenti helyre anyja téves emlékezetét: „Édes *mamikám*, hiszen atyus Csokor Dani bácsival gyűlésbe ment” (uo. 29); majd „fűz vessző paripával keresztül-kasul nyargalt a borzas *mamán*” (uo.); az egész család ujjongva fogadja a földesúri tanácsból hazatérő házigazdát: „Mit hoztál a gyűlésből *édes papa*, sipítá Tinka és Kari, . . . s kérdezte a *mamácska* körülugrálva az érkezőt” (uo.). Bernát szövegében másodízben találkozunk a *mamácska* származékkal. Orczy költői levelének mondata: „Itt Vénus *Mamátskánk* járt fehér szoknyábann” gáláns motívumok közé ékelődik (Két nagyságos elmének költeményes születményei 157). A rokokó kicsinyiség szinte megkívánja a gyermekek, Cupido, nimfácskák s patyolatcombok társaságában az összehangzó szóalakot. Bernát családrajzában a stílusdiszsimuláció okán az ellentétes elemek színezik nevetségessé a szóhatást. A *tens* előzők a hozzá váratlanul kapcsolódó kicsinyített jelzett szóval humoros tartalmú szerkezetű formálódik.

Bernát Gáspár műfajával és a *mama* szó használatával hidat ver írói múltja és forradalom utáni munkássága között. A szó jelzős kapcsolatait állandósítja. Báró Éjfélinét szinte következetesen jelzős *mama* szóval idézi: „Most egyszer pardon . . . ugy-e *édes mama*; veti magát közbe a bájos Mariskó (Fresco képek 1851. 3: 9); „Éjfélinét — a még mindig *kecses mamát* — Trütü kapitány vezeti” (uo. 9–10); „Éjféliné — a menyecskeszerű *csinos mama* — könnyez” (uo. 12); „gondolá az *eszélyes mama*” (uo. 61) stb. Bernát a kedvelt szerkezetet, ha az „édes” melléknév ismétlődik is, egyéb minősítő szókkal frissíti fel: a tenyeres-talpas menyecske két magzata lesi a kenyeret: „*Bóbitás mamájok* generozitásából jóízűn falatoznak a borzas gyerkőczék”, s ezalatt „a *gondos mama* pernyét, pizskafát terel kifelé a boglya szörnyetegből” (Kaczagányok 1857. 53).

5. A *mama* szó használatának utóbb említett két iránya — az anekdotikus környezetben semlegesen viselkedő rokonságnév és a parodikus életképek égboltja alatt hangukulatilag asszimilálódó *mama* — Vas Gereben írói gyakorlatában folytatódik. Van úgy, hogy erősen aláfestő igénnyel alkalmazza a szót, s van úgy, hogy minden stilisztikai szándék nélkül a gyermeknyelv semleges szókincsének elemeként adja szereplőjének szájába. Köznyelvi természetességgel beszélteti a gyermeket egyik adomás történetében: „*Mama!* miért csókolja meg magát a *papa?*” (No még egyet ne vessünk 1856. 219). De amikor a szalonélet jöttmentjeinek modorát gúnyolja, a *mama* szóhoz a társadalmi környezet atmoszferikus nyomására negatív érzelmi tartalom társul: „Bizalmasan beszélgetett a *nagyságos mama* tizennégy és fél éves leányával”; felesattan az anya „figyelj” szava s a

leány kérdése: „Mire édes mama?”; „Hogy ne beszéld tisztán azt a magyar nyelvet, olyan csunya, parasztos az! máskor ne kérdezd hogy: mire édes mama?”; „Hát mit mondjak, édes mama?”; „Ne mondd ki, míg meg nem tanulod: ma chére mére”; „Engedelmes tanítványa leszek ma chére mamának” (uo. 80). Talán még ennél is élesebben érvényesül a *papa* szó expresszív hatása Széchenyi István satirikusan megfogalmazott mondatában: A császár elismeréséről biztosítja Bachot: „Önt... erősebben tisztelem, mint a saját *papámat*” (1857. Lovas Rózsa: MNy. 38: 98).

6. A mindennapivá általánosodó *mama*, *papa* szó az ötvenes években ver gyökeret novella- és regényirodalmunkban. Az itt tárgyalható mozzanatok a semleges szövegkörnyezet tömöríti együvé, amikor sem anekdotikus hangulatszomszédságról, sem humoros tématajékhoz simuló szóhangulatról nem beszélhetünk. A jelenség előzményeit ismerjük. Ide tartoznak a Széchényi György leveleiből és a XVIII. század végi iskola-drámákból idézett példamondatok, és összekötő láncszemként ide kapcsolódik Fabchich József, Kisfaludy Sándor és Kuthy Lajos szóhasználata is. Fabchich Kazinczy Ferenc első gyermekének, a csecsemőkorban elhunyt Iphigeniának emlékére írt versében családias közvetlenséggel, szinte a megszokottság jogán él a *papa* szóval, elsőnek illesztve a kifejezést magyar költeménybe: „... első | Szülötted vala, az ki téged édes Anyával valahára kedves, édes | *Papának*, csecse szép nyanyának engem | Bácsinak nevezett ki volna...” (1806. KazLev. 23: 113–4). A „magyar nemesházi rajzolat”-nak szánt Kisfaludy-drámában (A Dárday ház) egy hangulatilag telítetlen párbeszéd nyitányául hangzanak el a tizennyolc esztendő Fanni szürke szavai: „Jó reggelt, édes *Papám!*” (1816–20. Minden Munkái 5: 9). Kuthy novelláiban ugyancsak érzelmileg légüres térben bukkan fel a *mama* szó. Grófi társaság ül együtt. Úrlovasok, diplomata. „Janka *mamája*, tul ama zöld szobán a’ harmadik teremben whistezett” (Munkái 1842. 3: 17); midőn a kártyázó csoport szétoszlik „a *mama* sétálni vitte [az] egész társaságot” (uo. 23). Egy másik Kuthy-elbeszélésben megszólításként fordul elő a szó. A tizenhat éves grófkisasszony harmadnapja érkezett Pestre. Elkápráztatja az estélyi látvány: „Ah mi szép ez a’ pesti bál, *édes mama!*” (uo. 4: 59); „Mindjárt, mindjárt, *édes mama*, ... csak engedj egy fordulatot eme jó táncozossal” (uo. 69) stb. Kuthynál találkozunk a *mama* szó összefoglaló névvé képzett alakjával is: „Lám, nem igaz, mit *mamák* mondtak” (uo. 3: 59).

A szóhasználatnak Kuthy képviselte iránya a forradalom után környezetet vált: polgári levegőben él tovább. Egy szerény igényű novellában Matildnak, a „dúsgazdag spiessbürger” egyetlen leányának anyjára kizárólagosan a *mama* szó utal: „A *mama* társaságában voltak” (Czanyuga József: Hölgyfutár 1850. 401); „Gábor a *mamát* is igen szeretetreméltó öreg asszonynak találta” (uo. 402) stb. A szó családi hagyománnyá szilárdul Beöthy László nemzedékeket átfogó kereskedőregényében („A kék macskához. Goldbach & Comp. Pest, 1858): „Apám! azt üzent a *mama*, hogy nekem tüstént végy egy paripát” (Nemzeti Könyvtár 24: 18); „*Mama* is készített valamit számodra” (uo. 20). E mondatokat annak a gyermeknek beszédéből idéztük, aki elé majd évtizedekkel később hároméves kislánya szalad, miközben „gyermekies örömmel főliskolt: *Papa! papa!*” (uo. 272), és mitsem tudva érdeklődik apjától: „Ki halt meg, *papa?*” (uo. 273). Beöthy már a nagyapa megnevezésében is követi a feltehetően terjedő nyelvszokást. Az anya így inti nyugalomra a nagyapa ölében játszadozó gyermeket: „Betti, bizony kitéped az *őregpapa* szakálát” (uo. 272).

A *mama*, *papa* szó használatában új jelenségek is mutatkoznak. Jókainál tulajdonnévi jelzős szerkezetben kerül elénk a *papa*. A kissé gyámoltalan polgári családfőt így idézi az író: „*Mayer papa* úgy megijedt, hogy elkezdett csuklani ijedtében”; „*Mayer papa* kapott az ajánlaton” (1853. Egy magyar nábob. Centenárium kiadás

1:161) stb. Ebben a környezetben a *mama* szó is természetesen adódó nyelvi elem: „jutott egy elefánt a *mamának* is” (uo.), és megszólításként minden zökkenő nélkül illeszkedik a társalgás menetébe: „*Mama*, kezdé a leány”; „Mondja csak *mama*, volt a *papának* annyi jövedelme?” (uo. 2:38) stb. A regényben gróf Eszékíné személyére vonatkoztatva felbukkan a *nagymama* szó is: „a jó *nagymamának* azon kedves szokása volt, hogy az unokájához intézett kérdésekre maga szeretett megfelelni” (uo. 1:108). Szigligeti Ede kiszélesíti a *mama* szó használatának körét. Anyós-vígjátékában Mogorinét nemcsak a leánya szólítja *mamának*, hanem a veje is: „Engedje, kedves *mama*, bemutatom legjobb barátomat” (1857. A *mama*. Pest, 1863. 16) stb.

Jókai *nagymama* és Beöthy László *öregpapa* szavá nem elszigetelt nyelvi jelenség. A nagyszülők megnevezésében ez idő tájt kezd meg hódítását az összetétel *mama*, *papa* utótagja. Két vidám pesti diák kissé laza beszédstílusát tükrözi egy Bach-korszakbeli gyenge elbeszélés. Mindketten egy leányért rajonganak. „Jankának szülei már nem éltek, csak egy *nagymamája* volt neki. Ez az *öreg mama* azonban napszámra nem látatta magát” (Csolnoki László: Budapesti Viszhang [1] 1855. 2: 332) stb. Az író hol *nagymamának*, hol *öregmamának* nevezi a leány gondviselőjét, az ifjak egyike azonban szinte tiszteletlen hangon szól az idős asszonyról: „sokkal mulatságosabbnak találok elnézni, hogy — hogy jön majd most ide az *öreg mámi*” (uo. 350). Ez utóbbi adatunk Zolnai Béla cikkének megállapításaival (i. h. 451) kapcsolatban arra mutat, hogy a *mámi* ’vénaasszony’ jelentésének összefüggése a *mama* hangulatvesztésével nem sorrendi probléma, hanem szinkrón nyelvi jelenség, továbbá, hogy a szónak pesti tolvajnyelvi meghonosodásában (1911 óta) — ennek a fél évszázaddal korábbi magyar nyelvi előzménynek okán — nem számolhatunk a közvetlen német tolvajnyelvi eredet lehetőségével. Itt jegyeznők meg azt is, hogy a csángók családi környezetében a *mámi* szóhoz mindig pozitív hangulati érték kötődik. A csángó sohasem szólítja másként édesanyját, mint *mámim* (Csúry Bálint: MNy. 28: 300).

A *nagymama*, *öregmama* szóalak közül az előbbi változat lett általánossá. A hatvanas évek elejéről talált adataink ezt látszanak igazolni. Farkas Albert versben is használja: „... csupán csak ez a törpe báb övé; Mert ezt hozá neki a *nagymama* ...” (Családi Kör 1861. 86). Wohl Stefánia gyermekmeséiben, regéiben szinte kizárólagos szerephez jut. Arany János folyóiratában megjelent elbeszélései között találjuk „A *nagymama* könyvei” című kis történetet is. A szó előfordulásának sorát az első mondat indítja el: „A kis Mari *nagymamájának* annyi könyve volt, annyi, hogy egy egész szobát töltöttek el” (Szépirodalmi Figyelő 1861—62. 1: 186). A folyóiratban később közölt mese is ezt a rokonságnevet tünteti föl: „A *nagymámát* legtöbbször láttam” (uo. 1862. 2: 122) stb.

7. A hatvanas években kitágul szavaink használatának társadalmi kerete: a birtokosok, iparosok, kereskedők mellett feltűnnek az értelmiségi réteg képviselői. A gyógyszerész apa házában is a *mama* megnevezés hangzik el az „anyám” megszólítás mellett: „*Mama* Hortenzia nénihez ment” (Almási Tihamér: Amit a szerek nem gyógyítanak 1861. 146); „Igen ám, — válaszolt a leánya — mert a *mama* azt mondta, hogy önök mást fognak inni! — A *mamának* igaza volt! — állítá a fiatal ember” (uo. 98). Balázs Sándor „Tüködarabok” című „beszély-gyűjteményé”-nek megjelenésével (Pest, 1865.) mintegy befejeződik a *mama*, *papa* szó irodalmi térhódításának folyamata. Mindkét szavunk összehangolódik társadalmi környezetével, s természetes egyszerűséggel oldódik fel a mondanivalóban. A „Jogászbál” című „érzékeny polgári történet” Kolozsvárott játszódik 1844-ben. Iparos-kereskedő családok készülődnek benne a nagy eseményre: „A *mamák* már nem is csináltak titkot érdekelttségükből” (1: 35); „Maga a *papa* is látszólagosan komorodott napról napra” (uo.), „Végre... meg is szólalt a *mama*” (uo. 57); „Hm! hm! szólott közbe a *papa*” (uo. 58); „A lyány helyett a *mama* felelt” (uo. 128) stb. Más életformát jelöl a pesti hivatal. Az itt írkokoskodó kistisztviselő egy gazdag budai

fűszerkereskedő leányát kéri meg: „Adolf barátunk, szerencsét próbálandó, a *papándl* bekopogtat” (uo. 149). Beszédhelyzetben is előkerül szavunk: „És aztán, hogy hívják a *papát*?” — kérdi Adolf hivatali felettese. A „Náni néni” című életképben a szóhasználat szerepét jól szemlélteti a következő szövegrészlet: „Hét éves korában Ninkának nevezi őt a *papa* és *mama*; a család többi tagjai... azonban igen jól tudják, mikép mind a *papándl*, mind a *mamándl* a kellemetlen fülsértésnek épen ellenkezőjét idézik elő” (uo. 2: 48) stb. A *papa* szó mind közvetlenebb, bizalmasabb megjelölésre különül el az *atya*, *apa* szótól. Így válik ketté a tárgyiasabb személymegjelölés és a családtag-rámutatás a befolyásos pesti ügyvéd leányának szavaiban: „Járai ur *atyja* a *papának* iskolatársa volt Pápán” (uo. 2: 139). Ez a familiáris megnevezés aztán annyira hozzátapad a rendszerint „előkelő, jómodú” személyhez, hogy mintegy típus-jelölővé válik. Erre a nyelvi tényre korai példát idézhetünk. Oberyik Károly egyik novellahőse beleunt a bécsi szórakozásokba, a társasági élet formáiba, „hol mindenkor ugyanazon feszes, kimért udvariassággal kelle bókolni a *tanácsos papának* vagy a gazdag *tantenak*” (1855 előtt. Szépirodalmi Összes Munkái 3: 320).

8. Ferenczy Géza visszaemlékezése szerint századunk első évtizedében a Pápa környéki falusi gyermekek csak városi társaik szájából hallották a tárgyalt családi megszólításokat: „nagyon „előkelőnek” érezték a *mama*, *papa* nevezetet, s a falu népe általában a társadalmi fölemelkedés jelképének tekintette” (i. h.). Népnyelvi adataink azt mutatják, hogy nem minősíthetjük általánósnak szavaink és a falusi gyermekek viszonyát. Az ország más-más tájáról vannak adataink a *mama*, *papa* szó népi használatára: Bókaházán, Zala megyében az *apa* megszólítása: *papa*, az öregszülőké: *öregmama*, *mama* (Kertész József: Nyr. 30: 379); a Heves megyei Sár községben a nagyanyát *mamának* vagy *másikanyá*-nak hívják (uo. 381); a kemenesalji Pálfán a piciny gyermek szüleit *papának*, *mamának* szólítja (Sztrókay Lajos: uo. 539); a palóc gyermek (Nógrád megyében) az anyjának *mamá*-t is mond (Mikó Pál: Nyr. 23: 71), s a *papa* szó ormánysági előfordulására is akad példánk: „Ékezdezt a Mári kiabáni: Jaj, *papám*, visznek!” (OrmSz. 252; *incselkedik* alatt); a Hajdú megyei Nánáson a nagyszülőkkal szemben a szülők neve: *kismamadék* (Kimmach Ödön: Nyr. 27: 140). Egy Szatmár megyében feljegyzett szólás szerint a „Válgasd meg az embert!” felszólításban rejlő gondolatot így fejezték ki: „Ej hogy mondhattad *mamának*, inkább mondtad vón *Ilkának*” (Királyi Gyula: Nyr. 10: 280).

Van ide sorolható tréfás népi dalunk is. Egy Abonyban ismert versike ekképp csúfolódik: „*Mama* is van, | *Koma* is van, | *Apja* egy sincs — | *Pedig* sok van!” (NépkGy. 1: 326). A Fehér megyei gyermekdalok és dajkarímek között is találunk olyan sorokat, amelyek a *mama*, *papa* szónak népi előfordulásáról vallanak: Altatás közben dúdolják: „Csicsija babája, | Nincs itthon *papája*” (uo. 341). Kézen hintálják a gyereket: „Ki ne törjek az én lábom, | Se *papáé*, se *mamáé*” (uo.). A gyermek kacsoit összeütögetik: „Süti, süti pogácsát, | *Papának*, *mamának*, | Tejbe, vajba a *papának*, | Sóba, vízbe a *dadának*” (uo. 342). Midőn állni tanítják a gyermeket, ezt mondogatják: „Áll, áll, isten babája, | Úgy szereti *papája*, | *Mamája*” (uo. 343). E változatos gyermekfoglalkozások sorát egy-egy Rimaszombatból közölt gyermekaltató és gyermekkeltő versikével egészíthetjük ki: Az altató rímek így hangzanak: „Csuesujj baba, | Nincsen *papa*; | Mert elvitte | A *katona*.” Ellenpárja: „Kejj fel baba, | Van már *papa*; | Visszahozta | A *katona*” (Bodon Józsefné: Nyr. 6: 429). Ugrándoztató mozdulatokat kísér ez a dajkanyelvi felszólítás: „tánci-tánci *mamának*!” (Szamosbát. Csűry Bálint: MNy. 25: 128); gyermeket hívogat a következő mondóka: „Gyere *mamádon*, gyere, gyere, gyere!” (Monostor. Temes megye. Kálmány Lajos: Szeged népe 3: 88).

Népmeséinkben is találunk adatokat: „*Mama*, emberhús, бүдös!” (Hont-Nógrád megye. Ipolyi Arnold: NépkGy. 13: 425); „hun vót *papám* annyi üdeig?” (Somogy megye.

Schwarcz Gyula: Nyr. 8: 520); „*Mamám!* Elment a szobajány” (Szabolcs megye. Ortutay Gyula: Fedics Mihály mesél 181); Baranya megyei adomákból idézzük e példamondatokat: „Hát a *papám* — ígyön — asz monta: búzánk annyi van, amennyit az isten adott” (Demjén Kálmán: Nyr. 28: 424); „*Papám* — ígyön — de jó, hogy haza gyütt ké” (uo. 425).

9. Zolnai Béla idézett cikkében megállapítja, hogy a *mama* szó divatjának elmúlásával a kifejezés nem hullott ki végképp a nyelvhasználatból; megmaradt „idősebb asszonyok lekicsinylő megszólításának” (451). Rámutatnánk arra, hogy a régiségben az *anya* szónak volt ezzel megegyező szerepe: családi használata mellett egyidejűleg a korosabb nők bántó hangsúlyú megszólítására is szolgált. Hermányi Dienes Józsefnek a XVIII. század közepén, 1759-ben írt anekdotagyűjteményében találkozunk a szónak ilyenmű funkciójával:¹ Az udvari inas bort visz az úton. Megkönyörül a szomjazó „vén-asszony”-on. Ez kiissza az edény tartalmát. A fiú rákiált: „*Anyá!* ördög a’ lelked!” (Nagyeniedi Demokritos 16/20); az ifjú kurucok a „vastag, kövér, koros koreszmárosné”-től bort kérnek: „még egy Iczét *Anyá!*” (uo. 127/307—8); egy piacra főző vénasszony, aki a patakvízzel békát mer fazékjába, hiába kínálja étkét, „azt mondják vala: Nem kell *anya*; mert béka vagon [!] benne” (uo. 259/629). A század végéről is idézhetünk példamondatot: A „vakbuzgó vén asszony”-nak tudakozódó kérdésére a beszállásolt katona így felel: „bizony nem az *anya*” (Magyar Kurir 1787. 634). Az *apa* szót is használták idegen személy megszólítására. Bethlen Miklós önéletrajzában olvassuk: „Mondom Simon nevű szász bírárnak: *Apa*, Szent-Mihály napja csak harmadfél hét, mit gondolsz erről?” (1708—10. Önéletrása 1955. 1: 267). Fölényes nyomatékkal is elhangzik a szó. A fiatal kuruc ráparancsol szállásadó gazdájára: „Fogjad ezt a’ Paripát *Apa!*” (Hermányi: i. m. 128/309).

Zolnai cikkében számbaveszi a *mamli*, *anyuli* alakulatokat is. Bennük a német jövevényszavakból elvont *-li* képzőt találjuk (i. h. 451). E szálalakok jelentkezéséhez olyan családi környezet is hozzájárult, amelyben a német becéző személynevek (l. a Széchényi György leveleiből vett idézeteket) és megszólítások természetes tartozékai voltak az otthoni beszédstílusnak. Ilyen hatáselemnek tekinthetjük következő reformkori adatunkat is: Benedek József erdélyi származású tollforgató „Eredeti beszély a valódi életből” megjelöléssel zsidó esküvő leírását közli: Miután a menyasszonyavató szertartás befejeződött, „kiáltották a leány anyját: *Mámerli, mámerli!*” (Pesti Divatlap 1845. 2. évnegyed 299).

10. Az elmondottakat röviden így foglalhatnók össze: A *mama*, *papa* rokonságnév mai ismereteink szerint 1712-ben jelenik meg először magyar szövegben. Ha divatjukat a múlt század nyolcvanas-kilencvenes éveire lokalizáljuk is, irodalmi életük folytonossága már a felvilágosodás korában megkezdődött. Használatuk a reformkorban egyre növekvő irányzatot mutat. Ez időben tűnik fel ismét a *mamácska*, s elsőnek a *mamikám*, *mamák* szóalak. A kapitalizmus lendületes kibontakozása idején előfordulásuk mindinkább általánossá lesz. Megjelenik a *nagymama*, *öregmama*, *öregpapa* összetétel és a *mámi* származék. A lelőhelyek szociológiai háttérét tekintve, a társadalmi hovatartozás szétszórta-

¹ Hermányi Dienes József anekdotáinak teljes szövegét Klaniczay Tibor adta ki: Nagyeniedi Demokritos (Nemzeti Könyvtár. Budapest, 1960). Tájékoztatása szerint a gyűjtemény kézirat-másolata 1845-ben készült, s mikrofilmmásolatát az MTA könyvtára őrzi. A lelőhelyek törtjében a számláló az anekdoták sorsszámát, a nevező a kézirat-másolat lapszámát jelöli.

ságát állapíthatjuk meg. Szavaink gyermeknyelvi ismétlődése nem kizárólagos, a felnőttek nyelvében is helyet kapnak. Megszólításként ritkábban bukkannak fel, gyakrabban találkozunk velük megnevező szerepben. Szöveghelyzetüket figyelve: az anekdota szerű történetekben közömbösen viselkednek a tárgyi környezettel szemben; viszont részt vesznek a fonák emberi jelenségeket gúnyoló művek hangulathatásában; hétköznapivá, polgárivá válásuk egyben a semleges színezet állandósulását is jelenti. A tárgyalt időszakban nevesebb íróink közül Faludi Ferenc, András Sámuel, Kisfaludy Sándor, Nagy Ignác, Lauka Gusztáv, Bernát Gáspár, Kuthy Lajos, Jókai Mór, Vas Gereben, Szigligeti Ede, Beöthy László, Obernyik Károly, Balázs Sándor alkalmazza szavainkat. Irodalmi előfordulásukat népnyelvi adatok kísérik.

Zsoldos Jenő

Bifláz. Ezt a diáknyelvből közismert szavunkat az ÉrtSz. (1959.) elterjedtségére való tekintettel fölvette gyűjteményébe, azzal a jelzéssel, hogy diáknyelvi, familiáris, pejoratív megnevezése az 'értelmetlenül tanul; magol' fogalomnak. Hasonló értelmezését adta már Ballagi Mór (1867.): 'nagyon sokat tanul ész nélkül magolva'. Mind a két értelmezés kiemeli a tanulás „értelmetlenségét”, ami érzésem szerint nem minden „biflázásra” vonatkozik. A szó jelentésének súlya talán inkább a tanulás mértékére esik, például ilyen mondatban: „a nyelvtant biflázza”. Vagy éppen az ÉrtSz. által is idézett, Kosztolányiból vett mondatban: „Miért ne tanulhatnának meg [a gyermekek] ... kétezer elfeledett régi magyar szót, mikor szegények tizezrével biflazzák a ... holtnyelvek szavait.”

Ennek az értelmezésnek jobban érvényt szerez az EtSz.: 'eifrig lernen, ochsen'. Az *ochsen* szinonima értelmezése Küpper szerint (Wb. d. dt. Umgangsspr. 1955.): 'sehr eifrig lernen, eigentlich hart arbeiten wie ein Ochse', párhuzamos képzés a régebbi *büffeln*-hez. Az *ochsen* először 1813-ból van följegyezve az egyetemi diáknyelvből. A *büffeln* (a németben intranszítív) igét így értelmezi Küpper: 'sich mühsam Wissen aneignen; geistlos auswendig lernen'. Itt a cselekvésnek mechanikus, „szellemtelen” jellege is kifejezést nyer. Küpper hozzáfűzi még, hogy a bivalyt (*Büffel*) régen nehéz munkára fogták (vö. a magyarban: „erős, mint a bivaly”) és innen kapta a *büffeln* a 'nehéz munkát végezni' jelentést. A szó már a XVI. században az egyetemi hallgatók és iskolások nyelvében átment a szellemi munka jellemzésére is.

A magyar *bifláz* szót az EtSz. a német *büffeln* szóból (Grimm) származtatja: 'angestrengt wie ein Büffel arbeiten, ochsen'. Az *ü > i* változás és az *fl* hangtorlódás nyilván a bajor—osztrák—soproni dialektusnak számlájára írandó (Mollay Károly szíves közlése). A *büffeln* hangsúlytalan *e*-je már a bajorban kiesett, és helyében az *l* sonans lett.

A *bifláz* szó etimológiáját szélesebb körre kiterjeszthetjük. A német *Büffel* a görög *βύβαλος*-ra vezethető vissza. (Kluge és Götze: Etym. Wb. 1934; Walde: Lat. etym. Wb. 1910, 98.) Ennek jelentése: 'gazella'; a *βοός* 'marha' szóval való hangzási rokonsága miatt 600 körül a 'bivaly' jelentést vette föl. Soltész és Szinyei görög szótára (1875.) ezt a két jelentést közli: 'gazella', 'bivaly'. A latin *būbalus*, *būfalus* (olasz *būfalo*, Zingarelli) a franciában *buffle* lett. Innen a késői középfelnémetben: *büffel*. A németből a svédbe és dánba is átment (*buffel*). Megvan mint főnév finn összetételekben is: *puhveli* (Hagfors: Ranskalais—suomalainen sanakirja, 1936; Godenhjelm; saksalais—suomalainen Sanakirja, 1906.).

Kluge és Götze szótára idézi még a nehéz munkára Luther szavát: *büffelarbeit*. A *büffeln* az egyetemi hallgatók kedvenc szava lett (Kluge: Deutsche Studentensprache, 1895. 85) és az *ochsen* ige megszületését inspirálta. Szerepel a szó a lipcei dialektusban is, 'arbeiten, ochsen' jelentéssel (Albrecht: Die Leipziger Mundart 1881. 95).

Összefoglalva a következő mozzanatokra utalhatunk: 1. A *bífláz* jelentése mindenképpen pejoratív és familiáris, de nem kizárólag az „értelmetlenség” irányában. 2. A *bífláz* az osztrák dialektusból jött. 3. Végso elemzésben a görögből való. 4. A *büffeln* ma is élő szó a német familiáris nyelvben.

Szevasz. A Magyar Nyelvőr 1951-i 75. évf.-ban (364) a bécsi nyelvből származtatam a *szervusz* szavunk *szevasz* alakját. Ezt most két adalékkal alátámaszthatom. Bernáth Aurél írja Így éltünk Pannóniában (1956.) című munkájában (163): „Osztrák magasrangú katonatiszti behatás folytán a mi latin 'szervuszunk' 'szavasszá' alakulhatott.” Révay József professzor közli velem, hogy a *szevasz*-t 1904-ben, önkéntes korában, közös hadseregbeli, németül beszélő tisztől hallotta. Ehhez még csak annyit legyen szabad hozzátenni, hogy az osztrák nyelvjárásban a *szevasz* bizalmas üdvözlés, de nem jelent okvetlenül tegezést. Emlékezetem szerint német regényekben is így szerepel.

Zolnai Béla

Több is veszett Mohácsnál. Szólasmondásunkkal elsőnek Tolnai Vilmos foglalkozott (Mohácsi emlékkönyv. Bp. 1926. 311–2). Szerinte ezzel vigasztalódunk, ha érzékeny veszteség ért bennünket. Ezzel szemben Baja környékén csak olyan esetben használják, ha kicsi, lényegtelen, nem érzékeny anyagi veszteség ér valakit.

A XVIII. század végén és a XIX. század elején megjelent szólásgyűjtemények ebben a formában közlik szólásunk előzményét: *Több elveszett Buda alatt*. Olyan formában, ahogy ma ismerjük a szólást, nem használják régebben a múlt század elejénél. Legrégibb adatunk Széchényi Istvánnak „A Kelet népe” című, 1841-ben megjelent művében van rá: „arra szorítkozva, hogy ... egy kis vigasztalás végett én is nagy lelkesedéssel hangoztassam a hazai nótát: Minden elveszett már Mohácsnál s a t.” Szövegben Gaál Józsefnek „Vén sas” című bohózatában (1844. 18), találjuk először: „Ne búsuljon, több elveszett Mohácsnál.” Elterjedését Arany „Elesett a Rigó lovam patkója...” kezdetű népies dala (1856.) nagyban elősegítette, lévén ennek éppen szólásunk a refrénje: „Ej nó! hiszen több is veszett Mohácsnál!” Eddig tart Tolnai fejtegetése.

Legutóbb O. Nagy Gábor foglalkozott szólásunkkal alapvető, igen nagy anyagot felölelő munkájában (Mi fán terem? Bp. 1957. 251–3). Idézi Heltai Gáspár 1575-ben megjelent Krónikájából a következő mondatot: „De így jár ez: egyiknek bűn, másiknak nem bűn. *Elkölt Buda is tőlünk etc.*” Ez az adat perdöntő arra nézve, hogy szólásunk régebbi alakja valóban közvetlenül Buda eleste (1541.) után keletkezett. Az egykori köztudat a török hódoltságot Buda csellel történt elfoglalásától számította. Földbe rejtett, sokszor igen nagy értéket képviselő pénzleteinkben 1541-esek az utolsó veretek. Népünk tehát ekkor menekült el a Felvidék vagy Nyugat-Magyarország békésebb tájaira.

Hogy a szólás régebbi alakjában előforduló *Buda alatt* határozót a múlt század elején a mohácsi vészre való hivatkozás váltotta fel, annak — O. Nagy Gábor szerint — az lehet az oka, hogy romantikus irodalmunknak kedvelt, gyakori tárgya volt Mohács emlékének felidézése.

O. Nagy Gábornak szólásunk belső, logikai rendjéből levont következtetését két adattal szeretnénk támogatni:

1. Mészáros Lázár 1848-ban hadügyminiszter volt s így természetes, hogy a világosi fegyverletétel után külföldre menekült. A Kossuth-emigráció élénk levelezést folytatott egymással. Mészáros leveleinek egy részét kiadták. Vukovics Sebőhöz intézett

levelében írja: „Megbocsáss, hogy boszantlak, hanem egyik kéz a másikat mossa. Ennek következménye pedig az, hogy nem szeretnék sok pénzt költeni Londonban, és ezért, ha utcai kalandaidban nem csak a szép leányokra kacsintanál, hanem oda is vetnéd figyelmedet, hogy hol találhatnál olcsó szállást, két szobából állót . . . úgy igen lekötelnél; 10 chilling egy hétre attendance included a maximum lenne, július 9-dikétől kezdve mehetne, és ha nem lehetne másképp — noha egy álló hetet vesztenék, — Isten neki, mivel *több is veszett Mohácsnál*, tehát mehet július 3-dikától fogva is” (Szokoly Viktor: Mészáros Lázár külföldi levelei. Pest 1867. 28).

A levél keltezéséből (1853. június 23.) világos, hogy Mészáros még Arany versének megjelenése előtt használta a kifejezést. A történeti körülményeket tekintve pedig bizonyos, hogy még idehaza, tehát 1848 előtt hallhatta. Nem lehetetlen, hogy szülőföldjén, Baján vagy annak környékén ragadt rá, hiszen Margalits 1877-ben már fellejegyezte e területről (Bácskai közmondások és szólásmódok. Baja, 1877. 43). ilyen alakban: *Több veszett el Mohácsnál*.

2. Alátámasztja O. Nagy Gábor feltételezésének helyességét az a tény is, hogy szólásmondásunkat elsősorban irodalmi műveltséggel rendelkező emberek (orvos, patikus, tanár, tisztviselő) használják Baja környékén. Régészeti ásatásaink alkalmával néha hónapokig élünk együtt egy-egy falu zárt közösségével, de még nem hallottuk. Rákérdezésre is csak a fiatalok tudják megmagyarázni értelmét, az öregebbje a mohácsi gyászos ütközetről is alig hallott.

Kőhegyi Mihály

Gyümölcsény. A magyar *gyümölcsény* növénynévnek, amely okleveles emlékeinkben hol fa, hol bokor neveként tűnik fel, a botanikai *Crataegus* 'galagonya' nemmel való azonosítását az alábbiak alapján végeztem el.

Baranya megye területén mind a *Crataegus monogyna* Jacq., mind az *oxyacantha* L. megtalálható (a Duna mellett élő *C. nigra* W. et K.-t ritkaságánál fogva nem tárgyalom).

A *C. monogyna* Jacq. a közönségesebb és elterjedtebb. Száraz tölgyesekben, karszterdőkben, löszön stb. lelhető fel, termőhelyben kevésbé válogatós, mint a *C. oxyacantha* L., amely bükkösökben, mély humuszos stb. talajon él, s jobb termőhelyet kíván (Soó—Jávorka, M. növényvilág kézikönyve 1: 250).

A honfoglaló magyarság a *C. monogyna* Jacq.-t ismerhette, mert ez keleten Közép-Oroszországig, Kazán, Orenburgig, a Kaukázustól Örményországig terjed, de Szibériában is él (vö. Derevja i kuszarniki SzSzSzR. II—V. k., 1951—1960). Növésre középnagy bokor, kisebb fa, amely a 8 méter magasságot ritkán éri el. A *C. oxyacantha* L.-t mint európai, erősen szubatlantikus fajt jellemezhetjük. Fáját esztergályosok hasznosították, gyümölcse régebben szárítva lisztpótló volt, kenyeret sütöttek belőle. Hegi (Flora von Mittel-Europa IV/2: 734, 736) szerint a 12 méteres magasságot is elérheti. A Kárpát-medence ősi természeti tájában, ahol haszontalanságáért még nem irtották, egyik faj fás példányai sem lehettek ritkák.

A név értelmezését az alábbi latin—magyar magyarázó szókapcsolatok alapján valószínűsítettem. 1277: *alba spina Gymulchen*, 1471: *quasdam arbores albe spine wlgó Galagonya* (Oklsz.), és 1401: *arborem albae spinæ vulgo Golgonya* (Fejér: X/4: 67—8; Erdészeti Lapok 1886: 136). Baranya megye területéről magyar—latin szókapcsolatot 1332-ig nem ismerünk.

Támogatom megállapításomat Marzell (Wb. d. deutschen Pflanzennamen 1: 1217) munkájából vett következő adatokkal. Általános német neve *Weissdorn* (~ latin *spina alba*), amelyben két jellemzője, virágjának fehér színe és tövisessége egyesült (*spinosus*

'tövises', aculeatus 'tüskés'). Megjegyzi, hogy „In der Volksbenennung wird er [C. monogyna Jacq.] von C. oxyacantha L. nicht unterschieden”. Hasonlóan a németekhez, a magyarok, de más népek sem különböztetik meg a növénytani fajokat.

Igen fontos Marzell azon megállapítása is, hogy a németben (hasonlóan egyéb népekhez) a nevek nagyrészt a gyümölcsre (termésre) vonatkoznak (uo. 1226–32). A magyar *galagonya* jövevényszó egy 'galagonya gyümölcse' jelentésű szláv szó átvételéből. Erre és a szláv nevekre vonatkozólag lásd SzJJSz. I/1: 175–6.

Könnyen érthető tehát régi magyar *gyümölcse* névünk, amely a *gyümölcs* szavunk -ny kicsinyítőképzős alakja, s jelentését 'kis gyümölcs, gyümölcse' értelmezéssel adhatjuk vissza.

A *galagonya* jövevényszó átadó nyelve Kniezsa szerint nem állapítható meg. Egy szóföldrajzi eredményt ad ehhez az Árpád-kori Baranya megye, azt, hogy itt e néven 1332-ig nem fordul elő. — Meglehetősen nagy baranyai földrajzi névgyűjtésben sem szerepel a *galagonya*, igaz, a magyar *gyümölcse* szó használata is igen ritka.

Baranya megyéből a következő okleveles adatokat ismerem (valamennyi 1332 előtti adat Györffy Gy.-nek Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. k., Baranya m. sajtó alatt levő munkájából származik.¹ Boda é. n. [+1235]/350/404: a. *Gyemelchenfa* (2~!) Pécsi pk. lt. I, F, III/2: 432–5, 439; Baksa 1276/276: *dymulchynbukur* Dl. 86845, W. XII: 186–7; Gerde 1332: *dumum Gumulchynbukur* Dl. 67706 a megye középső, dombos vidékén említi. Jelentős a bodai adat.

Harkány 1323. évi határjárásában (a. *gumulchenfa* AO. 2: 64, 66–7) az északi Drávasíkról említik. A mai Zselicségből Szentegyed (1313: *dumus* vulg. *Gyumulchen* dictus AO. 1: 306–9) adata esetleg a C. oxyacantha L.-re vonatkoztatható.

Csúza 1252 > 1360. évi határjárásának adata (*gyumulchen* Dl. 4902, RegÁrp. 982) azért érdekes, mert e vidékről ismerjük 1409-től az elpusztult *Gyümölcse* község nevét, s így a névadást növényföldrajzi adattal is támogathatjuk. A Drávától délre Franceus-földe 1296/346/408. évi *dumus spineti* adata vonatkoztatható ide. Feltűnő, hogy a Crataegus szláv nevére Baranya drávántúli, illetőleg dráváninneni területéről egyetlen adatunk sincsen.

Az előbb említett *Gyümölcse* helység nevén kívül Sámod [1257]/257. évi határjárásából ismerjük mint földrajzi nevet a *Gyümölcse* vizet (super aquam que dicitur *Gumulchenus* Dl. 456 I, W. XI: 435), amelyet ma is e néven ismernek.

Felmerülhet annak a gondolata, hogy növénynevünket a *kökény* 'Prunus spinosa L.' növényvel azonosítsuk. — Virága ennek is fehér, ágai erősen tövisesek, bozótalkotásra hajlamos, kis kék gyümölcsét szükségképpen fogyasztották. Ellentmond azonban ennek a lehetőségnek az, hogy nincs okleveles adatunk akár a két, illetőleg bárom magyar név azonosítására, de a latin nevekben sem találunk összefüggést. — A *Prunus spinosa* L. azután mindig bokor marad. Mint különlegességet említi Hegi¹ egy 4 méter magas 80 éves példányát (Hegi i. m. IV/2: 1104). Ez igen erős ellenvetés az oklevelek meglehetősen gyakran fát jelző *gyümölcse* adataival szemben.

Latin neveink azonosítása már nehezebb; a Baranyában gyakran emlegetett, okleveleinkben sűrűn szereplő „ad dumum spineti, in dumibus spinarum, dumus spineti” kifejezésekre gondolok. Itt már nem lehet ilyen egyöntetű, elutasító választ adni. A SchlägSjz. nem ismeri a *gyümölcse*, *galagonya* szavakat. A *kökényre* több latin kifejezést közöl (cirius, cirium, accastum). Calepinus spinus' galaginya (auagy) *kökény* fa' néven nevezi. Azonban e szótárunk a növénytani nevekben nem megbízható, a botanikai fajokat néha durván összekeveri. A *kökény* fa nevét máshol 'Acacia'-nak említi. A Rhamnusnak 'Feier touis' értelmezést ad. E két utóbbi megkülönböztetés a helyes, amely alapvető feltevésünk helyességét igazolja. A Birák Könyve IX. feje: „Dixeruntque omnia

¹ Az adatok felhasználásának lehetőségéért köszönetet mondok.

ligna ad ramnum...” kifejezését a vizsolyi Biblia így fordítja: „Mondánac végezetre minden fęc az Galagonya tőuisnec...” A marosvásárhelyi glosszákbán (ra)mmum (= rampnum) 'thiuis' (Szabó T. A.: MNy. 53 [1957]: 348).

PPB 1767 a galagonyát 'Rubus caninus, Spineolus, Spinulus, Rhamnus' szavakkal fordítja (vö. Marzell i. m. 1: 1217), a kőkény, kőkény-fa, kőkény-szilva nevét 'Prunum silvestre vulgo Acacia, Pruneolus, Prunus silvestris' szavakkal adja vissza latinul. A *fehér tővis* nevét PPB 1767 nem ismeri, látszik, hogy Calepinusból való átvétel a latin szó szerinti fordítása, magyar értelmét ('gyümölcsény') a szótárírók már nem ismerték. PPB 1782 szerint *spinus* 'galagonya-fa, kőkény' jelentésű. Ugyanitt az *alba spina* 'fehér tővis' értelmezést kap.

Összefoglalva: a magyar *gyümölcsény* szó eredetileg 'Crataegus monogyna Jacq'. jelentésű volt. A jelentése a mai magyar nyelvterületen, a Kárpátok medencéjében bővült a *C. oxyacantha* L. fogalmával. — Latin *spinus* szavunk további adatgyűjtést kíván, bár itt is valószínűbb a 'Crataegus' jelentés.

Parlag Péter. Baranya megyében, ha faluhelyen érdeklődünk az elhagyott, parlagon heverő föld birtokosa után, a válasz rendszerint gúnyosan csak annyi: *Parlag Péteré*.

A kifejezést nem ismertem sehonnan, említéséről sem olvastam. Éppen ezért nagy meglepetéssel láttam a rejtélyes életű Veszelszki Antal (bővebben ír róla Gombocz Endre: A magyar botanika története 210–15) könyvében (A' növény plánták országából való erdei, és mezei gyűjtemény stb. Pesthen 1798.), annak 360. lapján a következőket: „Kár, és tán szégyen-is, hogy a' Magyar Hazában annyi számtalan meleg, porhanyós és kővér földű kerteket egy általjában minden gyümölcs nélkül, itt-is ott-is, a' merre fordulunk, a' Pusztá Péter bírja...”.

Ez adat szerint tehát szólaşunk nem új keletű, s eredete ezzel az adattal a XVIII. század végére vihető vissza.

Reuter Camillo

A címben említett fiktív névvel alakult szólaşok számos változatban szinte ország-szerte ismertek. Gyűjtésemben a következő adatokat találom rá: Nagykovács: *Pallag Péter meg Paré Pál dógozza a fölgyét* 'műveletlenül hever' (Nyr. 3: 367); Tállya: *Pallag Péter kapálja, Muhar Maris gyomlálja* 'a műveletlen szőlőre mondják' (Nyr. 6: 129); Vác: *Pallag Péter kapálja — Mohar Pista gyomlálja* 'elhagyott, parlag földre mondják' (NyF. 10: 47); Ókéske: *Parlag Péteré lett a föld* (1924. ÚMTsz.).

O. Nagy Gábor

Rácz Endre: A magyar nyelv következményes mondatai. Nyelvtudományi Értekezések 39. szám. Bp., 1963. Akadémiai Kiadó. 114 lap

1. Az elmúlt évtized leíró mondattani kutatásaiban a Berrár Jolántól „sajátos jelentéstartalmú”-nak nevezett (TörtMondt. 165) mellékmondatok meglehetősen előtérbe kerültek. Egymástól függetlenül és nagyjából egy időben ugyanis több kutató hívta fel a figyelmet arra: ilyen „sajátos jelentéstartalom”, vagyis hasonlítás, következmény, megengedés és feltétel nem kizárólag határozói mellékmondatokban fejeződhet ki — mint régebben gondolták —, hanem más mondatrészt (alanyt, állítmányt stb.) kifejtőkben is (vö. pl. Berrár: i. h., MNy. 52: 34; Rácz: Anyanyelvünk az iskolában 1: 190, MNy. 55: 68; B. Lőrinczy: MNy. 50: 60). Ez az elgondolás ma már általánosan elfogadottnak mondható, ennek jegyében osztályozza és vizsgálja az ide tartozó mellékmondatokat új akadémiai leíró nyelvtanunk is (vö. pl. MMNyR. 2: 338, 357, 365).

Ez a mondattani szempontból nagyon is lényeges megállapítás azonban rögtön feladatokat is rótt kutatóinkra. Egyszeriben sürgetővé vált, hogy széles körű vizsgálat alá vegyük az érintett mellékmondatok különféle csoportjait: vajon az általánosságban helytállónak tetsző feltevés megállja-e a helyét a részletekbe menően is, igazolják-e a nyelvi fejlődés és a mai nyelvi rendszer e mondat típusokban tükröződő törvényszerűségei. Ennek a nagy — és kétségkívül csak megosztva elvégezhető — feladatnak egy jelentős részét vállalta magára néhány évvel ezelőtt Berrár Jolán, amikor megírta „A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig” című munkáját (NyelvtudÉrt. 23. sz. Akadémiai Kiadó, 1960.), s ugyanúgy Rácz Endre is, a címben szereplő és az alábbiakban ismertetésre kerülő értekezésében elvégezvén a következményes mellékmondatok tüzetes vizsgálatát.

2. Rácz Endre munkája — amellyel különben a szerző 1962 tavaszán kandidátusi fokozatot szerzett — két nagy részre oszlik. Az első a mai magyar nyelv következményes mondatait, a második a következményes mondatok kialakulását mutatja be. Rácz Endre tehát szintén azt a szakirodalmunkban újabban mind többször előforduló gyakorlatot követi, amely a kronológiai sorrendtől eltérve, a leíró vizsgálat eredményeit közli első helyen, s csak azután ismerteti a történeti fejlődést. Ez az eljárás alapján véve nem kifogásolható, hiszen a mai nyelvrendszer leíró vizsgálata mind módszerében, mind eredményeiben annyira önálló stúdium, s annyira eltér a nyelv több korszakon áthúzódó fejlődésének történeti kutatásától, hogy — valóban — a kutató szuverén joga annak eldöntése: melyiknek az eredményeiről számol be első helyen. Ha pedig arra gondolunk, hogy a szinkrón és diakrón vizsgálat problémái közül melyek állnak közelebb a ma emberéhez, s melyeknek a feltárása és megoldása segít többet a rendszerezés, az oktatás, a nyelv-művelés mindennapos gyakorlatának; vagy arra, hogy a leíró vizsgálat eredményeinek feltárásával párhuzamosan — mint az itt ismertetett értekezésben is történik — az érintett kategóriák általános nyelvészeti jellegű problémáinak a tisztázása is elvégezhető: akkor éppenséggel helyeselnünk kell a mai nyelvállapotból való kiindulást, és a kialakulás

kérdéseinek sorrendben második helyre való állítását. — Ugyanakkor viszont az is kétségtelen, hogy olykor a szinkrón rendszer megértéséhez elengedhetetlen bizonyos diakrón tényeknek az ismerete, s ezért némelykor — különösen egy-egy konkrét jelenséggel kapcsolatos utalásnál (vö. pl. az eldöntendő főmondat kérdését: 33 vagy a következményes mondatok stilisztikai elemzését: 53—4) — felmerülhet a kérdés: ha valamely jelenséget mind leíró, mind történeti szempontból azonos súllyal vizsgálunk, nem helyesebb-e mégis megtartani a kronológiai sorrendet, természetesen a kétféle vizsgálati módszer egymástól való függetlenségének szem előtt tartásával. Noha — tegyük hozzá — e tárgyalási mód a szerző mondanivalójának lényegét egyáltalában nem zavarja.

3. Rác Endre értekezésének mintegy felét teszi a mai magyar nyelv következményes mondatainak minden oldalról való, a konkrét példák tömegének aprólékos és gondos elemzésén alapuló vizsgálata.

A szerző — mint ez már a fejezetcímekből is világosan kitűnik — felhasználja mindazokat az elvi-módszertani eredményeket, amelyeket nyelvtudományunk az újabb, sőt legújabb időben elért. Tudatában van például annak, hogy a nyelvi vizsgálat csak akkor lehet igazán teljes és eredményes, ha a tárgyaul választott jelenséget tartalmi és formai oldalról egyaránt alaposan szemügyre veszi. Rác Endre művében a tartalmi oldal vizsgálatát akkor végzi el, amikor a következményes mellékmondatokat egyrészt a főmondatához való tartalmi viszonyuk szerint (II. fejezet), másrészt a főmondattól való mondattani függésük alapján (III. fejezet) osztályozza és mérlegeli. A formai oldal kutatására viszont a következményes mondatok kifejezőeszközeinek az elemzésekor (IV. fejezet) kerül sor; némiképpen ide tartozónak ítéelhetjük az igemódok használatáról szóló részt (V. fejezet) is. — De világosan látja a szerző azt is, hogy egyetlen nyelvi jelenség sem ismerhető meg önmagában, hanem csakis úgy, ha nyelvünk rendszerében elfoglalt helyét is figyelembe vesszük, s a rendszer többi tagjához való viszonyát is feltárjuk. Ennek az elvnek tesz eleget, amikor a következményes mondatoknak részint a célhatározói (V. fejezet), részint a vonatkozó mellékmondatokkal (VIII. fejezet) való kapcsolatát bemutatja. — A következményes mondatok nyelvhelyességi kérdéseinek (VIII. fejezet) és stilisztikai szerepének (IX. fejezet) ismertetése nem lényegtelen (sőt a nyelvtudomány alkalmazása szempontjából nagyon is fontos) kiegészítése a tartalmi és formai oldal vizsgálatának.

A szerző szemléletét és módszerét tehát, amellyel a vizsgálatnak nekilát — mint a fentiekből is kiderül — általánosságban magam is igen helyesnek tartom. Más kérdés azután, hogy a gyakorlati megvalósítás terén nem minden ponton vagyok vele teljes mértékben azonos véleményen. Ez már egyrészt a nyelvi rendszer bonyolult voltából, másrészt abból a kétségtelen tényből következik, hogy több szem többet, pontosabban: többféleképpen lát. — Magam például a következményes mellékmondatoknak a főmondatához való tartalmi viszonyuk, illetőleg a főmondattól való mondattani függésük alapján történő osztályozásában teljesen egyetértek Rác Endrével; e két nagy csoport alcsoportokra való felosztásával azonban már nem egészen. Szerzőnk ugyanis a következményes mellékmondatok tartalmi viszonyait vizsgálva elkülöníti egymástól az utalószerű és utalószerű nélküli típusokat. Ezt az eljárását azzal okolja meg, hogy „Az utalószerű... nemcsak a mellékmondat mondatrészi szerepe tekintetében igazít el bennünket, hanem jól megvilágíthatja a fő- és mellékmondat tartalmi viszonyát is, hiánya viszont olykor — mindkét szempontból — kétségekre adhat okot” (7). Ebben kétségkívül sok igazság van, hiszen az utalószerű típuson belül egészen más a főmondatbeli dologfogalom tulajdonosságát, mennyiségét, állapotát, helyzetét, a főmondatbeli változásfogalom intenzitását stb. kifejező következményes mellékmondatok aránya, mint az utalószerű nélküliek körében; magam mégsem tenném meg az „utalószerű” és „utalószerű nélküli” kritériumot az.

osztályozás szempontjául. Első pillanatra feltétlenül úgy tetszik, s ez az érzésünk a szóban forgó fejezetek olvastával sem múlik el egészen, hogy a tartalmi elemzésbe formai szempont keveredett, amelynek csak másodlagos említésként volna szabad ezen a helyen felmerülnie. Annál inkább így látom ezt, mert a két csoport tartalmilag korántsem különül el egymástól élesen, hiszen az *A*) kategória típusai legalább itt-ott a *B*) kategória anyagában is fellelhetők. — Magam e tartalmi viszonyokat elemző nagy csoportot aligha osztanám fel kisebb csoportokra. Közös bekezdésekben fognám össze — szigorúan ragaszkodva a tartalmi szempontokhoz — a főmondatbeli dologfogalom tulajdonságát, mennyiségét stb. kifejező következményes mondatokat, minden esetben megemlítve, hogy az illető típusra mennyire jellemző az utalószó megléte, illetőleg hiánya. — Ily módon szervesebben épülhetne a fejezetbe az *úgyhogy* kötőszós mondatoknak az elemzése is. Ezekre ugyanis elsősorban az jellemző, hogy a főmondatbeli tartalom egy részét (pl. a dologfogalom tulajdonságát stb.) kifejező mondatokkal szemben a főmondat egész tartalmának a következményét fejezik ki. Az, hogy mindig utalószó nélküliek — mivel az *úgyhogy* kötőszó valójában a főmondatbeli utalósztól világosan magában hordozza — nem annyira megkülönböztető, mint inkább természetes tulajdonságuk. — Az utalószó problémája — legalábbis úgy gondolom — inkább a formai vizsgálat körébe, vagyis a következményes mondatok kifejezőeszközeiről szóló fejezetbe illenék. Erről lásd még alább.

Nem találok túlságosan szerencsésnek azt sem, hogy a szerző a vizsgált mondat-típusokat a főmondatból való mondatnani függésük alapján „mondatrészkifejtő mellékmondatok”-ra, és „nem mondatrészkifejtő mondatok”-ra osztja. Az első csoport megnevezése még teljesen helytálló, a másodiké azonban már — szerintem — kevésbé. A „nem mondatrészkifejtő” megjelölés nem utal eléggé arra (még akkor sem, ha utána jelzett szóként „mondatok”-at, nem pedig „mellékmondatok”-at ír a szerző), hogy az ide sorolható következményes mondatok alárendelt volta — mint erre különben Rác Endre igen szépen rámutat — mennyire vitatható. Fejtegetéseiből — s ehhez egy kicsit a cím is hozzájárul — nem derül ki elég világosan, hogy itt a kétféle (tehát mondatrészkifejtőnek és nem mondatrészkifejtőnek nevezett) mondat típus elsősorban az alárendelő — mellérendelő jelleg tekintetében különbözik egymástól, s hogy az utóbbi csoport tagjaiban a főmondatból való függésről már szinte alig beszélhetünk. A „nem mondatrészkifejtő” terminus kevesebb és más fajtájú, az alárendelés síkján mindenesetre belül maradó szintaktikai különbséget sejtet a „mondatrészkifejtő”-vel szemben, mint amennyi és amilyen a két csoport között ténylegesen fennáll.

Némiképpen a szerzőtől eltérően látom a következményes mondatok formai problémáit is. Arról, hogy az utalószóval kapcsolatos kérdéseket itt tárgyalnám, főntebb már szóltam. Rác Endrének a kötőszós és kötőszó nélküli mondatokról szóló fejtegetései, de leginkább azok az utalások, amelyeket az utalósztól illetőleg közben tesz, még inkább meggyőztek arról, hogy az utalószó — kötőszó problémát egymástól — akár csak a tárgyalás helyét illetőleg is — elválasztani aligha szerencsés. — Felvetődött bennem továbbá az is: vajon az igemódok használatának kérdése nem tekinthető-e a következményes mellékmondatok kifejezőeszközeivel azonos vagy legalábbis hozzá eléggé közelálló kategóriának. S ily módon: e kérdés tárgyalásának valóban egy teljesen különálló fejezetben van-e helye. — Sőt — a vizsgálat eredményeit áttekintve — még az is felmerülhet: érdemel-e egyáltalában ennyire részletes ismertetést az igemódok használata. Hiszen az e fejezetekben foglaltak nem kizárólag a következményes mellékmondatok sajátosságai, hanem nagyjából más mellékmondati típusokra vonatkozólag is igazak.

4. Az itt elmondott ellenvetések azonban sem számuk, sem súlyuk szerint nem veszélyeztetik Rác Endre szép értekezésének nagyon is pozitív értékelését. A szerző alapvetően helyes szemléletén és módszerén túl, amelyre ismertetésem elején már rámu-

tattam, minden egyes fejezetben tanúbizonyságát adja kitűnő nyelvismeretének, nyelv-érzekének és elemző készségének. A példák, amelyeket gondossággal mérlegel és ítél meg, általában változatossak, és jól illusztrálják a szerző mondanivalóját. — Munkája bővelkedik érdekes, új megfigyelésekben. Mint különösen sikerült részletre hívom fel az olvasók figyelmét a kettős (vagy többszörös) függésű következményes mellékmondatokat (24—7) és a célhatározói mellékmondatokkal való kapcsolatot (42—4) ismertető fejezetekre. — Rendkívül érdekes a szerzőnek az a megállapítása is, hogy bizonyos mondatokban a hasonlító és következményes alárendelés valamiféle összekeveredése gyanítható (41—2). Ez azt jelenti, hogy nyelvünkben e sajátos jelentéstartalmak nemcsak az alárendelés különféle esetein jelentkeznek, hanem a saját síkjukon (tehát a hasonlítás, feltétel, megengedés és következmény keresztező síkján) belül egymásra is hatással lehetnek. (Nem is világos egészen, hogy Rácz Endre kutatásainak ezt az egyáltalában nem jelentéktelen eredményét miért szorította egy lapalji jegyzetbe.)

Az idevágó nyelvhelyességi problematika nem különösebben gazdag. Annyira nem, hogy még arra is gondolhatnánk: anyaga nem kívánczik okvetlenül önálló fejezetbe, hanem elmondható volna az érintett kategóriák (pl. az időhatározói, jelzői következményes mellékmondatok, az igemódok) tárgyalása során is. — Minthogy azonban ezt követőleg a stilisztikai szerepkör már lényegesen többet mondó bemutatására kerül sor, a két fejezetet így együtt — mintegy a leíró vizsgálat lezárásaként — mégis helyénvalónak érezzük.

5. A szerző munkájának második részében a következményes mondatok kialakulását legrégibb szövegemlékeink segítségével vizsgálja. Csak helyeselhetjük azt az elhatározását, hogy anyaggyűjtését a XVI. század első évtizedeiből származó kódexekre is kiterjesztette, valamint hogy a párhuzamos helyek összevetésére is gondolt. Tudományos alaposságára és filológiai gondosságára jellemző, hogy — ahol erre módja volt — a magyar szöveget a latin eredetivel is egybevetette. — Az, hogy kutatásaiban a következményes mondatokkal párhuzamos típusokra, tehát a következtető mondatokra, bizonyos célhatározói és vonatkozó mondatfajtákra is figyelemmel volt, természetes: hiszen Rácz Endre avatott szakértője a nyelvi jelenségek összefüggéseikben való, rendszerszerű vizsgálatának.

A történeti vizsgálat végső eredményét a szerző valójában már e nagy fejezet első lapjainak egyikén (57) előreveti: „A tüzetes vizsgálat csak megerősítheti azt a megállapítást, hogy a következményesség elsősorban a módhatározói mellékmondatokban jelentkezett. A jelzői és állítmányi mellékmondatokra való áttérjedéséhez azonban... nagymértékben hozzájárult a következményesség korai feltűnése az olyan típusú mondatokban, amelyeket határozó értékű jelzői mellékmondatoknak neveztem.”

Ezután nyomon kísérhetjük a szerzőt abban az aprólékos kutatásban, amely szépen mutatja be a fejlődés több irányú elágazását, közbeeső állomásait, s oldja meg számos esetben az eddig tisztázatlan kérdéseket. — Megállapításait nemegyszer fáradságos munkára valló statisztikai adatokkal támogatja, s néhány jól sikerült ábrával (76, 79), táblázattal (80) teszi könnyebbé olvasói számára a történeti fejlődés megértését. — Föltétlen érdemként kell megemlítenünk azt is, hogy — noha témája csak szintaktikai kérdések vizsgálatára kötelezné — adott esetben nem zárkózik el a más területekre tartozó problémák kutatásától sem. Így például alkalmat keres és talál arra, hogy hatalmas anyagának birtokában több lapot kitévő, szép elemzés alapján állást foglaljon az *ilyen, olyan* névmás kialakulását illetően.

6. Mondanivalóit — rövid bevezetés (I. fejezet) után — két nagy fejezetben foglalja össze; közülük az egyik a mondatrészkifejtő, a másik a nem mondatrészkifejtő

mellékmondatok kialakulását mutatja be. — A magam részéről sajnálom, hogy a szerző a történeti vizsgálatban nem tartotta meg a leíró részben felállított kategóriáit; vagy legalább nem okolta meg alaposabban: miért tekintett el ezektől; miért lettek a leíró vizsgálat bizonyos alkategóriái a történeti részben főkategóriák; miért olvasztotta egybe a tartalmi és formai vizsgálatot; stb. Bizonyos, hogy e kérdésekre Rácz Endre könnyűszerrel tudna válaszolni, hiszen e változtatásokat minden bizonnyal a történeti anyag természete követelte. Erre azonban föltétlenül rá kellett volna mutatni, mert a vizsgálatból magából ez nem derül ki elég meggyőzően és világosan. Egyes helyeken (pl. a B) fejezet 1. pontjának utolsó mondatában: 69) ugyanis — éppen ellenkezőleg — azt tapasztaljuk, hogy a mai következményes mondatok sajátosságai a történeti példákon is szépen felismerhetők. S annál inkább hiányoljuk, hogy a mai nyelvrendszerben megismert jelenségek történeti megfelelőinek meglétéről — vagy esetleg hiányáról — elég nehezen tudunk tájékozódni. — Igaz, hogy — más helyeken viszont — a csoportosítás nemegyszer önmagáért beszél; mert például az, hogy a jelzői következményes mondatok megelőzik az alanyiakat és állítmányiakat, a fejlődés vonalát látva tökéletesen érthető. Ez azonban nem mindig van így. Az például, hogy a mondatrészkifejtő mellékmondatok kialakulását tárgyaló fejezetben miért szófaji szempontok szerint kerülnek bemutatásra a kialakuló mód-, fokhatározói és minőségjelzői mellékmondatok, kellő indokolás híján — számomra legalábbis — első pillanatban nem volt eléggé világos. Az pedig, hogy ezek után a mennyiségjelzői következményes mellékmondatok fejezetéből miért szorul ki teljesen az előbb még főkritériumnak vett szófaji szempont, még kevésbé.

Mindezek természetesen felületi, elrendezésbeli kérdések csupán; kizárólag azért teszek róluk említést, mert úgy vélem: Rácz Endre alapos, körültekintő kutatásának szép eredményei, amelyekre mind a következményes mellékmondatok kialakulásának összefüggő áttekintése, mind az apró részletmegfigyelések terén jut, néhány megokoló mondat és a szerző szándékát világosabban tükröző csoportosítás segítségével még a jelenleginél is kedvezőbb hatást érnének el az olvasónál.

Rácz Endre jó munkája folytán megint olyan művel gazdagodott a magyar mondatnani szakirodalom, amelyet igen sokszor forgatunk majd haszonnal további kutatásainkban. S bár igaz, értekezése elsősorban a nyelvtudomány művelőinek szolgálatára szolgál, elemzési kérdésekben bátran fordulhatnak felvilágosításért hozzá, illetőleg — leginkább — a mai magyar nyelv következményes mondatait tárgyaló részhez, nyelvtant tanító pedagógus kartársaink is.

B. Lőrinczy Éva

Szemere Gyula: Hogy is írjuk? Budapest, 1961. A Gondolat kiadása, 189 lap

I. Ahogy az előszó mondja: a könyv a helyesírási tanácsadó szerepére vállalkozik. Megelégedéssel állapíthatjuk meg, hogy ez a vállalkozás teljes mértékben sikerrel járt. A szerző eddig sok tankönyvvel és segédkönyvvel főleg az iskolai anyanyelvi — így tehát helyesírási — oktatás eredményességéhez adott tetemes segítséget, ezzel a munkájával pedig „nem középiskolás fokon”, hanem az igényes nagyközönség érdeklődését kielégítő szándékkal siet segítségünkre az anyanyelvi műveltség további terjesztésének és fejlesztésének ügyében.

A magasabb szintű tájékoztatás igényéből fakad a szerzőnek az az elhatározása, hogy ne csak szabályokat közöljön, hanem helyesírásunk rendszerét és szellemét is megismertesse az olvasóval (helyesebben talán: tanulmányozóval, mivel még ilyen avatott vezetés sem biztosítja, hogy az efféle anyag „olvasmányos” legyen).

A rendszerezésnek ez a szándéka azonnal felveti a rendszerezés szempontjának a kérdését. Akadémiai helyesírási szabályzatunk (AkH¹⁰) helyesírási alapelveiből indul ki, s ezeknek az alkalmazási területeit veszi sorra, majd egyéb fontos

esetek (kezdőbetű, külön- és egybeírás stb.) írásmódját szabályozza. Szemere ezt a rendezőelvet keresztezi a grammatika hagyományos felépítésének a rendjével. Ez a körülmény nem mond ellent a helyesírási rendszer önelvű szempontjainak, sőt a könyv jellegének megfelelőbb tárgyalásmód válik így módon lehetségessé. A szerző ugyanis a didaktika elvét veszi segítségül: úgy igyekszik átadni a „helyesírástan” ismereteit, hogy minél kevesebb nehézséget okozzon a könyv tanulmányozójának, aki bizonyos nyelvtani alpműveltséget az iskolában már elsajátított. Ilyenformán a tárgyalás rendje öt fejezetben így alakul: 1. a hangjelölés (a magánhangzók és a mássalhangzók jelölése különféle helyzetekben és esetekben, mint: tőszókban, toldalékos szavakban, összetett szavakban, családnévben, idegen szavakban, tulajdonnévben, rövidítésekben), 2. az elválasztás, 3. a kezdőbetű, 4. az egybeírás és a különírás, 5. az írásjelek. Az elrendezés nyelvtani gerince: az első három fő fejezet anyaga a szavak, a negyedik a szókapcsolatok, az ötödik pedig a mondatok írásmódjára vonatkozik elsősorban.

Ebben a rendben a helyesírás alapelvei csak a mássalhangzók jelölésének a kérdésénél kerülnek ugyan tárgyalásra (20), viszont jelentőségüket igazi mivoltukban valóban csak itt lehet bemutatni és értékelni. Ettől kezdve pedig — bármennyire elaprózódik is a tárgyalásmód — az alapelvek (tudniillik a kiejtés, a szóelemzés és a hagyományos írásmód elve) vezérfonalként húzódnak végig az egész kötetben, s a konkrét egyes eseteknek lesznek következetes magyarázó elveivé. Ez az eljárás azért is célszerű, mivel az egyes alapelvek érvényesülése korántsem kizárólagos: az elvek a gyakorlatban igen sok esetben „harcot vívnak”, sőt sokszor „meg is alkusznak” egymással (39), jelétül annak, hogy az írásgyakorlat sokkal bonyolultabb rendszert teremtett, mintsemhogy éles határok legyenek vonhatók a jelenségek között.

Mégis megemlíthjük, hogy a nyelvtani rend elve néha a kelleténél elaprózottabb tárgyalásmódot idéz elő. (Például az igeragozásban a -j-s toldalékok esetei a tárgyasragozás személyragjainál és a felszólító módnál is előfordulnak: 63, 65 kk.) Néhol el lehetett volna térni a nyelvtani szempont szoros követésétől, legalábbis a fogalmazásban. Például az elválasztás eseteiben egyszerűbben így tehetjük fel a kérdést: „Hová kerül a kötőjel?”, s talán szükségtelen a szótagolást is részletesen magyarázni.

Itt mutatunk rá arra, hogy milyen nehéz helyzetben van a helyesírást nyelvtani alapon magyarázó oktató: Az elválasztás az összetett szavakra nézve a morfológikus elven alapszik (*kert-ajtó*), a toldalékolás eseteiben azonban a fonetikus elven (*pén-zért*). Mivel pedig efféle ellentmondás nem egy akad ebben a bonyolult jelenségrendszerben, rendkívül gondosan kell különbséget tenni közöttük. Ez a szerzőnek sikerül is: szabatosan, nagy precizitással, pontos fogalmazással teszi világossá a bonyolult eseteket is.

2. Persze, hogy milyen fokú nyelvtani tájékozottságot célszerű feltételezni az olvasóban, arra nézve nincs biztos alapunk. A szerző egész munkájában nagy körültekintéssel jár el abban, hogy ott magyarázzon, ahol valóban szükség van rá, s ne magyarázzon többet, mint amennyire szükség van. Csak itt-ott javasolhatnánk további törekvést a gazdaságosságra. Például az -ó, -ő képzős melléknévi igenevű előtaggal alkotott szókapcsolatok esetében egyszerűbb megoldás lehetett volna az „aktív”, illetőleg a „passzív” megnevezés a körülményesebb magyarázatnál. Helyes mértéket talál el a mellérendelő szókapcsolatok írásmódjának magyarázatában: az ikerszókat mint összetélt fogalmakat nem vonja be a magyarázatba (141). Általában talán nagyobb grammatikai tudatosultságot tételez fel az olvasó részéről, mint helyesírást, ez azonban egy helyesírási tanácsadóban természetes is.

A kiadvány egyik erőssége ugyanis a helyesírási szókészlet hatalmas bősége. Bármelyik esetet tárgyalja is, az odavágó nyelvi anyagot igen tekintélyes tömegben vonultatja föl. Igen nagy segítséget nyújt ezzel az eljárásával tanároknak, tanfolyam-

vezetőknek. Különösen a mássalhangzók találkozásának az eseteiben ad bőséges, szótárszerűen felsorakoztatott adattárat (52, 78–9); hálásak vagyunk a szerzőnek a családnevekben használatos régies betűknek szinte kimerítő bőségű szójegyzékéért (84), a nem kettőzendő, illetőleg a kettőzendő mássalhangzókat tartalmazó szavak jegyzékéért (89–90), az annyi nehézséget okozó külön-, illetőleg egybeírás sok esetének példatáraiért (125 kk.).

A szerző azt az elvet, hogy magyarázza is helyesírási rendszerünket (nemcsak ismerteti), igen célravezetően szolgálja azzal, hogy egyes szavak etimológiájának ismeretével egészíti ki az elemzést. Ezekért a magyarázatokért is köszönet illeti meg első sorban azok részéről, akiknek elsőrendű tiszte a szabályok megmagyarázása: a tanárok részéről. Ezekben a fejezetekben tárja fel egy-egy írásmód okát. Például így tudjuk meg, hogy a *nyír*ből igének semmi eredeti kapcsolata nincs a *nyír* igével, etimológiailag tehát nincs okunk hosszú *t*-vel írni (16), hogy a *küszködik* ige a *küszködik* alakból keletkezett, ezért írjuk *sz-szel* (48) stb. Itt-ott bővebb magyarázatra volna szükség: a *mindnyájan* megfejtésében jó lett volna közölni azt is, hogyan alakult ki mai jelentése a *mind* és a *nyáj* szó összetételéből. Másutt talán egyes ritkább szavak — amelyeket leírni amúgy sem igen szoktunk — magyarázata elmaradhatott volna (*kosbor*, 82).

3. Ezek a fejtegető-ismertető részletek is arra utalnak, hogy a helyesírást nem lehet mereven elhatárolni a nyelvismeret és a nyelvhasználat egyéb kérdéseitől. Elég csak arra utalnunk, hogy mennyire összefügg a helyes írás a helyes kiejtéssel. Szemere a köznyelvi ejtési norma terjesztését is szolgálja, amikor a kettőt összekapcsolja (7, 17–8 stb.). A helyes nyelvhasználat egyéb eseteit is belevonja tárgyalási körébe. Például az *-ózik*, *-őzik* képzős igék tárgyalásakor mutat rá arra, hogy a szokásos váltakozás a képzőnek *-ódzik*, *-ődzik* alakjával nem általános, hiszen *mérkőzik* mellett nincsen „mérkődzik” alakunk (43). A mozaikszók helyesírásával kapcsolatban a névelőhasználatot is érinti (96). Az élőbeszéd hangsúlyviszonyait hívja segítségül magyarázatában a halmazott jelzők és határozók vesszővel való elválasztásának eseteiben (155). Stb. Az élőbeszéd sajátossága tette volna indokolttá, hogy a zárójelnek a magyarázatot elkülönítő jellegével kapcsolatban érintse a szerző a gondolatjelnek a használatát hasonló célból: a mélyebb hangfekvésben köztől közbevetés jelölésére talán a zárójelnél is alkalmasabb eszköz.

A szerző arra törekszik, hogy a szabályokat egyrészt minél szélesebb körű alkalmazhatóságukban, másrészt sokrétűségükben mutassa be. Főszabály és részletszabályok helyes arányában tárja föl az anyagot. Ott a legnehezebb a dolga, ahol a hagyományos jelölésmód nagyobb tarkaságot örökölt ránk. Ilyen esetekben — például a rövidítéseiben — több az „általában” megjelölés és több a kivétel. Mindig megtaláljuk ilyenkor a kellő felvilágosítást. Megbecsülendő erénye a könyvnek a problémáknak logikus bemutatása és tálalása, a szemléltetés ötletessége, az analógiákban rejlő megvilágító hatás érvényesítése.

Bármilyen segítséget jelent is azonban az analógia, minden nehézségen nem tudja átsegíteni a tollforgatót. A *tűz*, *tűzön*—*tűzek*-féle tőhangváltakoztató esetek fő analógiás mintája például a *kéz*—*kezet* típus (13). A nehézség abban rejlik, hogy az írónak meg kell tanulnia, hogy melyek azok a szavak, amelyekre ez az analógiás minta vonatkozik. A szakember bizonyára meg is teszi ezt, a kevésbé jártastól azonban hiába kívánnók meg az efféle csoportok megjegyzését. Ezért is mondható ismételten, hogy nem annyira a helyesírást tanulók, hanem a helyesírást tanítók kézikönyve.

Ezek kezében azonban kincestár. Az előbbieken említetteken kívül azért is, mivel szemléltető és példaanyaga mindennapjaink írásgyakorlatából való. De azt is tudja a szerző, hogy hol „szoktunk” hibázni, ezért különös gonddal munkálja ki ezeket a kritikus pontokat, s emeli a könyv didaktikai értékét. Mellékesen jegyezzük meg csupán,

hogy a megvilágítás kedvéért itt-ott nem mindig közérdekű vagy nem elég élő példát vagy magyarázó esetet említ. Fölöslegesnek látszik például a *lakályos*—*lakajos* szembeállítás és magyarázata.

A könyv technikai „szerelése” is kitűnően segíti az olvasót az eligazodásban. Az egyes fejezetek sorszámozása lehetővé teszi az utalást, a függelékben közölt nyelvtani magyarázatok ábécérendbe szedett címszókhoz kötött ismereteket tartalmaznak szabatos, pontos fogalmazásban (165—74), a mutató (175—88) pedig a tárgyalt tudnivalók áttekintésének és a bennük való tájékozódásnak jó eszköze.

Szende Aladár

Magyar Nyelvjárások. Szerkeszti Papp István közreműködésével Kálmán Béla. VIII. kötet.

A magyar dialektológiai kutatásoknak szinte egyetlen fóruma az évenként megjelenő Magyar Nyelvjárások. Megújhdásától — 1951-től — jelentős cikkeket, tanulmányokat publikáltak az egyes kötetekben. Minden szám bőséges nyelvjárási adatközlést is tartalmaz, közül továbbá ismertetéseket, bírálatokat a fontosabb hazai és külföldi dialektológiai munkákról. Az 1962. évi VIII. kötet különösen gazdag tartalommal jelent meg. Cikkei jórészt a jelenkori magyar nyelvjárások egy-egy kérdésével foglalkoznak, történeti kutatásokra már kevesebb szerző vállalkozott. Minden egyes tanulmány ismertetésére nem térhetünk ki, de néhányat a sok közül bemutatunk a Nyelvőr olvasóinak is.

Sok vita folyt már eddig arról, hogy milyen szempontok és jelenségek alapján különböztetünk meg nyugati, palóc, tiszántúli stb. nyelvjárást, és az egyes nyelvjárások között a határt hogyan lehet megrajzolni. Az elhatárolás kérdésében a nyelvatlaszoktól vártunk legtöbbet, de a nyelvatlaszok éppen azt bizonyítják, hogy nyelvjárasterületek egymástól nem választhatók el éles vonallal. Nem választhatók el azért, mert különféle nyelvjárási jelenségek határai területileg nem mindig esnek egybe, sokszor keresztezik egymást. Ezért a nyelvjárasterületek éles elhatárolása helyett célszerűbb megrajzolni egy-egy konkrét nyelvjárási jelenség elterjedésének határát. Erre vállalkozik Kálmán Béla „Megjegyzések a nyelvjárási izoglosszákról” című tanulmányában. Az eddigi irodalom és saját tapasztalatai alapján rendszerbe foglalja azokat a hangtani, alaktani, mondat-tani és lexikális jelenségeket, amelyeknek elterjedési határa a mai magyar nyelvjárások térképén vonalszerűen ábrázolható. Így például a csak nyílt *e*-t ismerő nyelvjárás elválasztható a nyílt *e*-t és zárt *ē*-t egyaránt ismerő nyelvjárasterülettől. Vagy a palóc *ly* is vonalszerűen elválík a többi nyelvjárások *j* fonémájától, és a szintén palóc illabiális *á* a köznyelvi *a*-tól. Az alakokban hasonlóan járhatunk el a *-nott*, *-nól*, *-nyi* határozóragokkal. Elég jól kirajzolódik Baranyában az a terület, ahol az alanyi és a tárgyas ige-ragozás keveredik (*megmossunk a ruhát* = *megmossuk*). Külön foglalkozik néhány olyan jelenséggel, amelynek elterjedési határa csak nehezen vagy egyáltalán nem rajzolható meg. (Pl. a dunántúli nyíltabb *ē*, *ā*, az *í*-zés stb.) — Ezeket a tapasztalati megfigyeléseket a megjelenő Magyar Nyelvjárások Atlasza alapján bizonyára több szempontból ki lehet még egészíteni.

Érdekes módszertani kísérletet mutat be Imre Samu „Nyelvjárási jelenségek statisztikai feldolgozása” című cikkében. Újabban hazai dialektológiai irodalmunkban is egyre többen alkalmaznak matematikai, főleg statisztikai módszereket (többek között Benkő Loránd, NyelvtudÉrt. 17: 72—8). A kezdeti próbálkozások után további átfogóbb, szélesebb vizsgálati lehetőségeket keres Imre Samu ebben a tanulmányában. Úgy látja, hogy olyan nyelvjárási jelenség, amely azonos helyzetben több szóban is jelentkezik, nem ítéltető meg egyetlen szó adatai alapján. Ezért ha ugyanarra a jelenségre több szópéldány áll rendelkezésünkre, azok statisztikai egybevetésével a jelenség mennyiségi megoszlásáról, területi elhatárolásáról sokkal objektívebb kép rajzolható. Kísérletképpen négy ilyen jelenséget választott ki: az *e*, az *á* és az *ő* fonéma hangszínét, valamint a *keze*, *füle* : *kező*, *fülő* típusú alakokban a toldalék minőségét. Vizsgálatát a Magyar Nyelv-

járások Atlaszának dunántúli anyagán végezte el. Ez az anyag mennyiségét tekintve elég nagy ahhoz, hogy statisztikai feldolgozásra alkalmas legyen.

Az *e* hangszínét vizsgálva a fonéma hangszínvariánsait (*ĕ, e, ē, ě, ǣ, ǵ*) — a normál *e*-t kiindulási alapnak véve — pontértékekkel látta el. 84 *e* fonémát tartalmazó térképlapot használt fel. A 84 térképlapon az azonos fonetikai helyzetben előforduló valamennyi *e* fonémának és valamennyi variánsának pontszámait kutatópontonként külön-külön összeadta. Az így kapott összeget elosztotta a 84 térképlep egy-egy kutatópontján az adott fonetikai helyzetben található *e* fonémának és variánsainak számával. Az eredmény minden kutatóponton az *e* átlagos hangszínének mutatója. (Természetesen külön mutatóval az első, második, harmadik szótagra és abszolút szóvégre.) Pl. egy község első szótagbeli —5 pontszámú mutatója azt jelenti, hogy az összegezett adatok alapján a faluban hangsúlyos helyzetben az *e* hangszíne körülbelül a normál *e* és a nyíltabb *ē* között van. Vagy ha egy faluban abszolút szóvégen 0 pontszámot kapott, ez azt mutatja, hogy ott szóvégen általában normál *e*-t használnak.

Az így kapott mutatószámokat térképen szemléltetve kirajzolódik, hogy a normál *e*-nél nyíltabb *ē* használata nagyjából Sopron megye keleti részére, Vas megyére, Zala megye északi részére és Veszprém megye nyugati részére jellemző. A szemléltetés során az is kiderül, hogy legnyíltabb az *e* a Balaton délnyugati részén és a Somló környékén. E területektől távolodva a nyíltabb ejtés fokozatosan, hullámzásszerűen csökken, és át megy a normál ejtésbe.

Ugyanilyen módszerrel feldolgozta a többi kiválasztott nyelvjárási jelenség rendelkezésre álló anyagát is. A sok munkát: adatkírást, számolást, ellenőrzést, egybevetést igénylő módszer eredményesnek bizonyult. Valószínű más jelenségek az egész nyelveterrületre kiterjedő vizsgálata is hozna olyan eredményt, amely még eddig ismeretlen volt. Vagy érdekes lenne például szintén statisztikailag feldolgozni megfelelő mennyiségű anyag birtokában, hogy a nyíltabb *ē* vagy *ǣ* milyen hangkörnyezetben fordul elő leggyakrabban, a mássalhangzók minősége, mennyisége, képzési sajátosságai hogyan befolyásolják az *e* nyelvjárási hangszínének alakulását.

Jakab László egy XVI. századi magyar orvosi könyvre, Lencsés György „Ars medica”-jára hívja fel a figyelmet, a nyelvemlékről eddig megjelent tudományos megállapításokat értékeli. A Kolozsvárt 1943-ban Varjas Béla által közzétett kódex nyelvjárástörténeti szempontból is értékes. Jakab László egyik legszembevetőbb nyelvjárási sajátosságát, az *ö*-zését dolgozza fel az eddigi irodalomban általában szokásos csoportosításban. Gazdag szóanyag alapján megállapítja, hogy a kódex *ö*-zése nem a XVI. századi írásbeliségből fakad, hanem nyelvjárási eredetű. Ezen túlmenően a vizsgálat célja a kódex lokalizálása volna, mert a szerző születési helye, anyanyelvjárása ismeretlen. Mivel a XVI. századi nyelvjárások állapotáról még elég keveset tudunk, mai ismereteinkből nem lehet eldönteni, hogy az orvosi könyvből élénk táruul *ö*-zés melyik akkori nyelvjárásra volt jellemző.

A kódex szerzője az *ö* és *o* hangok jelölésére négyféle betűt használ: *ĕ, eo, ē, eo*. Ezzel kapcsolatban felveti Jakab László annak gondolatát, hogy esetleg a jelölésben különbség van az *ö*-zõ szavak (*embör, önne*) *ö*-je és a nem *ö*-zõ szavak (*öröm, ökör*) *ö*-je között. A kérdéshez a következő megjegyzést fűzzük: Igaz, mai nyelvjárásainkban előfordul, hogy az *ö*-zõ szavak *ö*-je illabiálisabb a nem *ö*-zõ szavak *ö*-jénél. Nyirkos István Pusztafaluban jegyzett le *szöm, kimęnt* adatokat, de a nyelvatlasztól is idézhetnénk példát. Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy az *ö*-zés abban a faluban kiveszőben, pusztulóban van, egyrészt a köznyelvi hatás miatt, vagy pedig azért, mert a kérdéses falu az *ö*-zõ nyelvjárásterület peremén található. Ha volt is illabiális *ö* a XVI. századi kiejtésben, a maihoz hasonlóan annyira ingadozó, megfoghatatlan jelenség lehetett, hogy tudatos jelölését korabeli szerzőtől alig remélhetjük. Talán inkább arra gondolhatnánk, hogy

ismert a szerző egy másik nyelvjárást is, és megfigyelte, hogy egyes szavakat mindenütt *ö*-vel ejtenek, másokat pedig egy helyen *ö*-vel, máshol *ë*-vel. Tehát valószínű, a megkülönböztetés nem a kiejtésen, inkább összevetésen alapul. Ezt talán az is bizonyítja, hogy egyes ismertebb *ö*-zű szavak (*szöm, embör, gyerök, igön*) írása következetesebb, míg más, kevésbé ismert esetekben sokkal nagyobb az ingadozás, bizonytalanság. Természetesen ezek csak feltevések, hiszen a statisztikai adatok azt bizonyítják, hogy „egyik jel sem fordul elő kizárólagosan egy típus jelölésére”.

1959-ben megjelent Végh József Őrségi és hetési nyelvatlasza. Ezen kívül még több táji nyelvatlasz van készülöben. Most Sebestyén Árpád ismerteti regionális atlasztervét. Szatmár megye keleti részét választotta kutatóterületéül, azt a részt, amelyet Vásárosnaménytől keletre és délre húzott egyenesek az országhatárig lementszenek. Kérdőívét nagy gonddal, Csüry Bálint tanulmányai, valamint saját nyelvjárási tapasztalatai alapján állította össze, figyelembe véve a terület jellemző nyelvjárási sajátosságait. A mintegy 500–550 címszó hangtani, alaktani és szóföldrajzi kérdéseket foglal magába. Felveszi a Magyar Nyelvjárások Atlaszából azokat a kérdéseket, amelyeket a nyelvatlasz munkaközössége az elkészítendő regionális atlaszok törzsanyagaként ajánlott. (Végh József is felvette ezeket a kérdőívébe.) Erre a nagy nyelvatlasz és a regionális atlaszok anyagának összehasonlítása céljából van szükség. A próbagyűjtést 9 községben 1960–61 nyarán elvégezte, most már a végleges gyűjtés megindulására kerül sor, ha sikerül az anyagi akadályokat elhárítani.

Sebestyén Árpád terve nagyon szép. Egyetlen megjegyzésünk csupán az — amit a szerző is említ beszámolójában —, hogy nagy követelményeket állít fel magának a kutatópontok számát és a kérdések mennyiségét illetően. A 80–85 kutatópont egy ember számára sok, hiszen az adatfelvételező munka mellett még az utazás, ismerkedés, szervezés is nagyon sok időbe kerül. Nem beszélve arról, ha esetleg ellenőrzésre kerül sor, 80–85 falut újra be kell járni, és ez több évvel elnyújthatja a terepen végzett munkát. Mivel a terület megcsonkítása sok hátránnyal járna, inkább a kutatópont-hálózat teljességéről kellene lemondania, és csak minden második falut felvenni. Még érdemes volna a címszavak számának csökkentésén is gondolkodni, és el kellene hagyni azokat, amelyek a próbagyűjtéskor bizonytalannak vagy egyhangúnak ígérkeztek, hogy az anyag egy faluban egy nap alatt megvizsgálható legyen. — Reméljük, ez az atlaszterv nem marad megkezdett munka, hanem befejezve értékes forrásanyaga lehet a további dialektológiai kutatásoknak.

A svéd nyelvjáráskutatás eredményeiről és célkitűzéseiről ír Gösta Holm „Mundarten- und Ortsnamenforschung in Schweden” című cikkében. A mai svéd nyelvjárások anyagának gyűjtésével négy tudományos intézet foglalkozik. A legrégebbi Uppsalában működik 1914 óta, de Göteborgban, Lundban és 1954-től Umeåban is van nyelvjárási archívum. Gösta Holm beszámolójából megtudjuk többek között, hogy nyelvjárási hangfelvételek készítésében Svédország jár az élen. Az uppsalai intézetben 9000 hanglemezt és 1000 tekercs magnetofonfelvételt őriznek a tárolási követelményeknek megfelelően kondicionált helyiségekben. (Összehasonlításként megemlítjük, hogy a mi nyelvjárási hangarchívumunk ma körülbelül 500 tekercs magnetofonfelvételt tartalmaz.) Terveik közt szerepel az is, hogy expedíciót küldenek az USA-ba, és felvételeket készítenek a régóta ott élő svédek nyelvjárásáról is.

A folyóiratban megjelent fontosabb cikkek és tanulmányok még a következők: Papp István: Az igenevek helye a nyelvtan rendszerében, Beke Ödön: Tájszómagyarázatok, Szabó T. Attila: A *cibóka* tájszó és alakváltozatai, Nyirkos István: A *-csa, -cse* képző elterjedtségéhez, Szabó Zoltán: Nemzedékek és nemek szerinti különbségek a kalotaszegi nyelvjárás igeképző használatában, Kálmán Béla: Szavajárási neveinkhez. Ismertetésekre, bírálatokra, nyelvjárási adatközlésre nem térünk ki. Befejezésül annyit

jegyeznénk meg, hogy nagyon hasznos lenne, ha a Magyar Nyelvjárásokban több külföldi dialektológiai munkáról is olvashatnánk. Sőt szeretnénk, ha Gösta Holm cikkéhez hasonlóan más országok nyelvjáráskutató tevékenységéről is hírt kapnánk.

Balogh Lajos

Aurélien Sauvageot: Français écrit, français parlé. (1962. Larousse kiadó, 235 lap)

A finnugor és altaji nyelvek világszerte ismert kutatója, a magyar nyelvtudomány és irodalom francia ismertetője, az *Esquisse de la langue hongroise* szerzője ezúttal egy francia nyelvű művelő könyvvel lepte meg olvasóit. A „nyelvűvelő könyv” elnevezés nem pontos megjelölés, több is, kevesebb is, mint amit ez a könyv nyújt.

Sauvageot áttekinti, milyen fejlődési irányok érvényesülnek a mai francia nyelvben, miben tér el a beszélt nyelv az írottól (nemcsak helyesírási szempontból). Elmélyedő gondossággal vizsgálja, mennyiben felel meg hivatásának a mai francia nyelv, mennyiben szolgálja elsőrendű célját: az emberek közti érintkezést. Tárgyilagosan értékeli a mai francia nyelvi rendszer előnyös oldalait, de ugyanakkor részletesen boncolja azokat a vonásokat is, amelyek a nyelvi fejlődés nem szerencsés irányába mutatnak, s kifejezési módok, nyelvi finomságok mentek veszendőbe. Máskor meg a hangtani kopás a franciában amúgy is veszedelmes mennyiségű homonimák számát szaporítja.

Megvizsgálja a francia nyelv helyzetét a világ nyelvei között. Megállapítja, hogy nem nehezebb elsajátítani, mint nagy konkurrensait, az angolt és orosz. Az egyes nyelvek elterjedését azonban nem az illető nyelv logikus rendszere, kifejezőképessége határozza meg, hanem az illető nyelvet beszélő állam vagy államok hatalmi helyzete. A francia nyelv háttérbe szorulása az utóbbi időkben a francia politikai nagyhatalom hanyatlásával van összefüggésben. A francia nyelv azonban nemcsak Franciaország hivatalos nyelve, hanem egyik hivatalos nyelv Belgiumban, Svájcban, Kanadában, hivatalos nyelv Haitiban és számos új, független afrikai köztársaságban is. Ezenkívül igen sok országban tanítják első vagy második idegen nyelvként. Kulturális és tudományos vonatkozásban a nemzetközi érintkezés eszközeként nem első ugyan, de továbbra is az első között foglal helyet.

Érdekesen világít rá Sauvageot tárgyilagossá és sovinizmustól mentes állásfoglalására, hogy nem tapsol és örvendezik annak, hogy az új afrikai államok (a volt francia és belga gyarmatok) nagy része a franciát választotta hivatalos nyelvnek. Meggyőződéssel vallja, hogy az afrikai nyelveket is alkalmassá lehetne tenni arra, hogy a mai gazdasági és kulturális követelményeknek megfeleljenek. Ehhez azonban idő kellene, a fiatal államok pedig a gyorsabb kulturális felemelkedés érdekében a könnyebb megoldást választották. Hozzá kell azonban tennem, hogy a legtöbb új afrikai állam határai sehol sem egyeznek a nyelvi határokkal, és így az egy nyelvet beszélők gyakran több államhoz tartoznak, ugyanabban az államban pedig sok, egymástól erősen különböző, gyakran nem is rokon törzsi nyelvet beszélnek.

Tanulságos lesz a könyv fejezeteinek pusztá felsorolása is: Kik használják a francia nyelvet? — A szókincs kérdése — A szórend — A beszéd tagozódása — A szófajok megkülönböztetése — A szó összetevői — A szavak felhasználásának módjai — Az egyes és többes szám kifejezése — A nyelvtani nem — Az idő kifejezése — A kérdés — A névelők használata — Tárgyas és tárgyatlan igék — A szenvedő ragozás kérdése — A segédigék — A helyesírás kérdése — A kiejtésről — A kifejezés „tisztasága” — A francia nyelv nyelvészeti helyzete — Távlatok — A francia nyelv tanítása — Mit tegyünk? — Mi történik másutt? — Utak és módok.

Sauvageot többször hivatkozik könyvében magyar példákra, párhuzamokra. Az utolsó előtti fejezetben pedig egészen kiemelt módon tárgyalja a magyar nyelv hely-

zetét. A fejezet 7 lapjából majdnem három lapon át ismerteti a magyar nyelv és nyelv-művelés sorsát.

A finn, német, orosz stb. nyelvekre együttvéve szentel ekkora terjedelmet. A ránk vonatkozó részt fordításban közlöm (221–4):

„Mivel idők folyamán a közigazgatás hatékonysága változik, és gyakran még az államok léte is kockán forog, megcsúsz, hogy a nyelvi ellenőrzés többé-kevésbé meglazul, és a nyelv sorsára marad. Elveszti összefogó erejét, elszegényedik, veszít sajátosságaiból, sőt az a veszély is fölrémlik, hogy kimegy a használatból, és egy másik veszi át szerepét, amely alkalmasabb a nyelv hivatásának betöltésére. Ez történt Magyarországon, mikor ezt az országot a török meghódította, és évszázadokon át megszállva tartotta. A török tisztviselők egy másik nyelvet használtak, az oszmánit, és természetesen semmi érdeklődést nem tanúsítottak a meghódított népek nyelve iránt. Azt a keskeny területet pedig, amely nem került török közigazgatás alá, ugyancsak idegen hatalom, a Habsburg-ház birtokolta, Erdélyt kivéve. Ilyen körülmények közt nem meglepő, hogy a magyar oly mértékben elmaradt, hogy immár alig tudott hivatásának megfelelni. II. József el is határozta, hogy végleg kiküszöböli, és a kancellária nyelvével, a némettel helyettesíti. Ez megkönnyítette volna Magyarország beolvasását Ausztriába. A magyar hazafiak azonban nem hagyták ennyiben a dolgot. Úgy vélték, hogy fennmaradásukra egyetlen mód van: nemzeti nyelvük kialakítása, és bátran nekivágtak ennek a kilátástalannak látszó feladatnak. Egy évszázadnyi szakadatlan erőfeszítés sikerre is vitte fáradozásait, amelyekbe tömérdek energiát ölték, amit más célokra is hasznosan fordíthattak volna, de nem volt más választásuk. Mintegy húszezer új szóval gazdagították a nyelvet: ezeket rendszerint sebtében alkották az ősi szókincs felhasználásával. Szabályozták a nyelvtant, rögzítették a helyesírást és csodálatosan kibővítették a stilisztikai fordulatok fegyvertárát. 1880 körül, száz év alatt a munka befejeződött. A magyar nyelv alkalmassá vált arra, hogy kifejezzon mindent, amit ki kell fejeznie minden területen az egész világon. Az igeragozás egyszerűbbé vált, a névszóragozás kibővült és rendszeres lett, a birtokos személyragozás megszabadult ingadozásaitól és kétértelműségeitől, az összetett mondat kifinomult és tökéletesedett. A magyar példa bizonyára egyike a legékesebben szólóknak, sőt talán a legjelentősebb a nyelvek életében.

De az idő sohasem áll meg. A világ szüntelenül változik, és a magyar nyelv is évről évre újabb és újabb, gyakran nehéz feladatok előtt állt. Ez a szerény elterjedésű nyelv nem olyan társadalom kifejezőeszköze, amely korunk műveltségét kialakítja. A magyarság történeti és földrajzi okoknál fogva csak a „követésre” szorítkozhatott. Bármilyen erőfeszítéseket tesznek is arra, hogy lépést tartsanak a világgal, mindig ki vannak téve a túlhaladás veszélyének. Állandóan ébernek kell lenniük, és még így is néha arra kényszerülnek, hogy megszüntessék a távolságot, amit egy kis lankadás okoz. A nyelv maga követeli ezt. Ha a legkisebb lelassulás mutatkozik abban az erőfeszítésben, hogy közvetlenül kövessék a vezető nemzetektől alkotott előcsapatokat, máris lemaradás mutatkozik ilyen vagy olyan új valóság, új eszme, új fogalom kifejezésében. Hogy a nyelv megéljen, szüntelenül utol kell érnie a többiekét, amelyeknek a történelem jobban kedvezett. Ennek az utolérésnek a szükségessége a legújabb években még sürgetőbbnek mutatkozott, mert ezek fenekestül felforgatták a világot, különösen ami a technikát és a természettudományokat illeti. De a visszhang nem soká váratott magára. A Magyar Tudományos Akadémia, az egyetemek, a tudományos intézetek, író- és újságírószövetségek egyesültek egy új, közös erőfeszítésre.

1952-ben egy egyetemi városban, Szegeden rendezett kongresszus összegyűjtötte a magyar nyelvészeket. Kívánságokat szövegeztek meg és határozatokat hoztak. Ezek rögtön érvénybe is léptek. Egy leíró nyelvtant kellett kiadni az MTA Nyelvtudományi Intézetének gondozásában. Az első rész 1961-ben jelent meg, ez tárgyalja a hangokat,

szavakat, szóképzést. Párhuzamosan került ki a nyomdából már öt kötete az Értelmező szótárnak is, egy thesaurusféle, amely az egész szókincset fől sorakoztatja és azokat a mondattípusokat, amelyekben használható. A szavaknak és mondatoknak ezt az óriás tömegét az írott és beszélt szövegek gondos feldolgozásából merítették. Több szerényebb jelentőségű munka is napvilágot látott mellettük: Helyesírási szabályzat, helyesírási szójegyzék, nyelvtanok és bevezetések az anyanyelv jelenének és múltjának tanulmányozására. Két folyóirat fáradhatatlanul folytatja kutató, vitatkozó és kezdeményező munkáját: a Magyar Nyelvőr, amely jócskán túlhaladta működésének 85. évét és a Magyar Nyelv, amely inkább a tudományos kérdésekre helyezi a súlyt, de sohasem tartotta rangján alulinak a gyakorlati kérdések megvitatását sem; egy olyan folyóirat, amely 58. évfolyamába lép! Ugyanakkor az iskolákban, a rádióban és a televízióban, a színházakban és mindenütt megsokszorozták az erőfeszítéseket, hogy a nyelvet ellássák a legbiztosabb és legmegfelelőbb kifejezési eszközökkel. Széles viták bontakoztak ki a kényes pontokon, és a szakemberek egymással versengve adják ki azokat a tanulmányokat, amelyek megvilágítják a jelenét és múltját az irodalmi nyelvnek, amit egyébként köznyelvvé akarnak átalakítani; ez lenne tehát minden állampolgár kifejezőeszköze, bármilyen társadalmi helyzetben van is."

Ha kissé hosszú is az idézet, érdemesnek tartottam egy, nyelvünket, kultúránkat ismerő és szerető külföldi tudósnak rólunk szóló véleményét ismertetni.

Sajnos, egy rövid ismertetés keretében nem juthat hely a sok értékes gondolatnak még csak az érintésére sem. Ezek jórészt ugyan anyanyelvről írja a tudós szerző, de ugyanígy vonatkoztatható a magyarra is.

Feltétlenül helyes megállapítása, hogy a nyelv nemcsak az emberi érintkezés eszköze, hanem egyúttal a legerősebb kapocs, amely a nemzetet saját múltjához fűzi. Kimeríthetetlen kincsesháza azoknak az elmúlt korszakoknak, amelyekből a mai élet állandóan táplálkozik, felfrissül. Ezért helyes törekvés, hogy a nyelv merészebb változásait, újításait a nyelvhelyesség, helyesírás stb. állandóan fékezi, és mindig csak elkésve, fokozatosan követi a beszélt nyelv fejlődési állapotát. A nyelvnek olyan forradalmi változása, amely lehetetlenné vagy akár csak nehezzé tenné a megértést két egymást követő nemzedék közt, katasztrofális volna a nyelvre és az ezt beszélő társadalomra egyaránt.

A nemzetnek és népnek legfontosabb, sőt talán egyetlen igazán fontos meghatározója a nyelv. Ha egy társadalom valamilyen oknál fogva lemond nyelvről akkor mint nemzet elpusztult, hiába él biológiailag tovább a más nyelvet beszélő egyedekben. Ugyanakkor a két- vagy többnyelvű államok (Svájc, Belgium, Kanada) polgárai anyanyelvük szerint két vagy több nemzethez tartoznak. Kultúrában egy lausanne-i francia közelebb áll a párizsihoz, mint berni honfitársához.

A nyelvnek két egymással ellentétes feladatot kell megoldania: egyrészt biztosítania a folytonosságot a múlttal, másrészt meg kell felelnie a rohanó ütemben fejlődő jelen követelményeinek is.

Az előbbieken Sauvageot könyvének csak bevezető és befejező lapjairól említettünk néhány gondolatot. Meg kell még jegyeznünk, hogy a külsőleg ízléses kiállítású könyvecske végig nagyon szép, világos stílusban van megírva. A könyv pompás olvasmány, olyan, mint egy művészi regény. Az anyanyelv szeretete, féltő gondja melegíti át stílusát anélkül, hogy ez bárhol nacionalizmusra, más nyelvek lebecsülésére vezetne. Csak örülhetnénk, ha a magyar nyelvről is rendelkezhetnénk egy hasonlóan takaros összefoglalással. Annak pedig, aki ért franciául, és érdeklí anyanyelvének ügye, csak azt ajánlhatjuk: olvassa el Sauvageot könyvét. Biztosak vagyunk benne, hálás lesz érte, hogy felhívtuk rá figyelmét.

Kálmán Béla

A Nyelvőr postája

Kettő meg kettő a z négy. — Kettő meg kettő négy. Melyik kifejezés a helyes? Ezt kérdezi dr. Szabadi Béla.

A kérdés fölvetésére az adott okot, hogy Akadémiánk tudományos leíró nyelvtana — A mai magyar nyelv rendszere — 1. kötetének 234. lapján az első szerkezetet említi példaként a számneveknek főnévi használatára, kifogásoló megjegyzés nélkül, s a 2. kötetnek 109. lapja sem helyteleníti ezt a mondatot: Egyszer egy az egy, az 1. kötetnek 244. lapján pedig ezt a megrovást olvashatjuk: „A pongyolább beszélt nyelvben rendkívül terjed az az névmásnak mintegy beszédszünet-kitöltő, emfatikus mondatrészkapcsoló szerepe: Egyszer egy az egy (közny.); Az állam . . . a szerszámainat, *azt* lefoglalta adóba (Nagy I.: Nincs m. 89); innen olykor a széppróza nyelvébe is be-benyomul, mint a kedélyeskedő, esetleg körülményes előadásmód egyik kifejező eszköze: Az ilyen lótos-futós ember az sovány (Németh: Égető 503); stb. (Az értekező prózában okvetlenül kerülnünk kell.)”

Ez bizony eléggé zavaró ellentmondás vagy következetlenség, annyival inkább, mert egy másik, ugyancsak számottevő és szintén újabb akadémiai kiadvány — A magyar nyelv értelmező szótára — megint nem talál semmi megrónivalót a kérdéses mondat-szerkezetben: Az 1. kötetnek 369. lapján ugyanis a bal hasábnak f) pontja azt állapítja meg, hogy az az mutató névmás használatos „megelőző vagy következő főnévi értelmű szó, illetőleg szókapcsolat nyomósító kiemelésére”. Szemléltető példái ezek: „Kétszer egy, *az kettő*”; „Pénzt, *azt* nem adok”; „Tudod te, mi *az* : boldogság? Most már sejtem, mi *az* : szenvedni”. Két írói idézetet is közöl a szótár Mikszáth és József Attila műveiből: „A jó asztal, az örökös kapocs a férj és feleség között”; „Nem tudjuk, mi *az* [itt nincs írásjel!] vígan élni”.

Hogyan ítéljük mármost ebben a nyelvhelyességi kérdésben? Hibáztassuk-e a szóban forgó mutató névmásos mondatfűzést vagy ne?

Simonyi Zsigmond A jelzők mondatlana című nyelvtörténeti tanulmányában (124) két idevágó példát idéz rosszallás nélkül; egyet Arany János költeményéből, A walesi bárdokból, egyet a Népszavából: „Vadat és halat, *azt* látok én; Hazudni, *azt* tudnak.” Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy Arany mondata valójában így szól, egy mellékmondatlallal is kibővítve az *azt* előtt: „Vadat és halat, s mi az ég alatt Szem-szájnak kelle-mes, *Azt* látok én: de ördög itt Belül minden nemes.” Más szakértők sem bélyegzik meg a mutató névmásnak ilyen alkalmazását. Klemm Antal Simonyihoz hasonlóan kihagyással közli a balladának említett helyét, de vessző nélkül, megtoldva még ezzel a két néprajzi adattal: „A Pista, *az* nem mer odamenni”; „Hagymát, *azt* nem ültettem eleget” (Magyar történeti mondatlana 339). Fábíán Pál, Szathmári István és Terestyéni Ferenc egyetemi tankönyvében (A magyar stilisztika vázlata 202) a harmadik társszerző ezt írja az Aranyból vett idézet után a vitás szerkezetéről: „Az érzelmileg erősen színezett köznyelv is szívesen használja.” Példái: „Hazudni, *azt* tud. Dolgozni, *azt* nem, de követelni,

azt igen!” A Terestyéni Ferenc szerkesztette könyvben pedig Szathmári István tollából ezt olvassuk (Nyelvtan—stílus—szónoklás 350): „A mutató névmásokat felhasználjuk nyomatékosításra is, pl. Dolgozni, *azt* nem, de követelőzni, *azt* igen!”

Legutóbb B. Lőrinczy Éva sorolt fel több efféle kifejezést éppen a Nyelvőrben (85: 448), mégpedig vessző nélkül ezeket: „Egy meg egy *az* kettő”, „Klári *az* kövér”. Vesszővel a következőket: „Az öcsém, *az* írta azt a levelet”; „A saját gyereket, *azt* bezzeg kényezteti a gonosz lélek”; „A számtanból, *abból* elég jól vizsgáztam”; „A fia iránt, *az* iránt bezzeg elnéző”; „A házban, *ott* aztán hűsölhet”. A gyakorlati szabályt úgy fogalmazza meg, hogy ennek a szerkezetnek „a mindennapi beszélt nyelvben való használatát nyelvhelyességi szempontból nem kifogásolhatjuk. Azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy az *az* mutató névmásnak ezt a némiképpen mégiscsak pongyolább, mintegy beszéd-szünet-kitöltő alkalmazását a választékosabb nyelvhasználatban, de különösen például az értekező prózában okvetlenül kerülnünk kell” (itt az akadémiai leíró nyelvtannak arra az idézett értékelő ítéletére utal).

Ennek a műnek 1962-ben megjelent 2. kötete említi a köznyelvből ezt a példát is: „Egy meg egy *az* kettő” (108), a 104. lapon pedig bővebben is szól az efféle szerkezetéről: „Főképp az előbeszédbeli mondatban nemegyszer előfordulhat, hogy *az* mutató névmási mondatrészkapcsoló szócskát is használunk. Ez eredete szerint voltaképp értelmezője az előtte levő, tartalmasabb szóval kifejtett mondatrésznek. Így az alany után: »Egyszer egy *az* egy» (közny.); Amál *az* valami más (Németh: Égető 223); »Egyik gyermekük halála, *az* sem hozta őket közel egymáshoz (Aragon—Lányi: Az omnibusz u. (1, 36); tárgy után, érzelmi telítettséget kifejezve: »Panaszkodni, *azt* tudtok!» (közny.). Ugyanígy mutató névmási határozószóval, határozói mondatrész után: »A színházban, *ott* bezzeg nincs rajta két pulóver!» (uo.); stb.

A választékos és szabatos irodalmi nyelv általában ritkábban használja az effajta szócskákat; kivált az értekező stílusban nem szokásosak.”

A példamondatokat természetesen még szaporítani lehet: „Egy pár, *az* kettő”; „Másfél, *az* egy meg egy fél”; „Félmillió, *az* ötszázezer”; „Munka, *az* van elég”; „Vírus, *az* magyarul *méreg*”; „Enni kap, de fizetést, *azt* nem”; „Írni, *arra* lusta”; „Csalni, *ahhoz* nem értek”; „A liszt, *az* magában semmi, ahhoz zsírozó is kell”; „Az a bíró, aki ezeket a szempontokat nem veszi figyelembe, *az* nem jó bíró” (újságciikkből); „Asszony, asszony, *az* akarok lenni” (népdalból). Katona József Bánk bánjában is ezt mondja Petur (II, 2): „Görög, gubás, bojér, olasz, Német, zsidó, nekem mihelyst fejét A korona díszesíti, mindegy *az*.”

Feltűnő dolog, hogy akik erről a nyelvi jelenségről írtak, azok közül tudtommal senki sem hivatkozott Arany Jánosnak V. László című balladájára, annak erre a két sorára: „S a gyermek, *az* fogoly. Mátyás, *az* itt maradt.” Mind a kettőt a „hű cseh” komornyik mondja megnyugtató válaszul a király aggodalmaskodó szavaira, de a költő éppenséggel nem pongyolán beszélteti művének ezt a személyét, sőt inkább ilyen nem mindennapi, régies kifejezést is ad a szájába: „*Legitlen* átkelünk”, s a királynak oda nyújtott hűsítő italt ilyen választékos módon dicsérteti meg vele: „Enyhít . . . *miképp* a sír.” Pedig mondathatta volna egyszerűbben, gyakori, közönséges szavakkal is, ezek éppúgy beleillenek a versbe: „*Azonnal* átkelünk”; „Enyhít . . . *akár* a sír.” Még jobban gondolkodóba ejthet bennünket az, hogy víg legendájában, A hegedűben maga a költő szól így arról a hegedűről, amely büntetésből került a csárdai tivornyázásra kíváncsi Szent Péter hátára: „A hegedű . . . *az* oly csodás: Nem látja ő, de látja más.” A Bolond Istóknak is ezt írja saját magáról, a vándorszínésznek felcsapott debreceni diákról: „Szerephez — *ahhoz* ő itt sem jutott” (11, 96). Ezekre pedig talán csak nem vethetjük oda elhamarkodott nyelvhelyességi ítélkezéssel: Lám, Arany János is milyen pongyolán beszél.

Ezért én nem is gáncsolnám ezt a mondatformát, s úgy gondolom, fölösleges az értekezések íróit elriogatni tőle, hiszen az értekező stílusban úgysem igen fordul elő, legalább én nem tudnék rá példát idézni; ha azonban véletlenül rábukkannék is ilyenre, nem kötnék bele. Egyébiránt nem valami nehéz megérteni, hogyan fejlődhetett ki a mutató névmásos szerkezet a párbeszédből. „Hát a gyerekek mit csinálnak?” Erre a kérdésre a válasz többféle lehet: „Játszanak. A gyerekek játszanak. *Azok* játszanak.” Az utóbbi kettő aztán könnyen összevonódhatott egyetlen mondatba is: „A gyerekek, *azok* játszanak.” Persze az egyes számú *azt* használata népnyelvi sajátság ebben a példában: „Az állam . . . a szerszámaimat, *azt* lefoglalta adóba.” A köznyelvi szokás itt többes számban kívánná a mutató névmást: „. . . a szerszámaimat, *azokat* . . .” A következő mondatban pedig bátran elmaradhatott volna a kétszeri nyomatékos kiemelés: „Az a bíró, aki ezeket a szempontokat nem veszi figyelembe, *az* nem jó bíró.” Itt beérhetjük ennnyivel is: „Az a bíró, aki ezeket a szempontokat nem veszi figyelembe, nem jó bíró.” Nyilván csak a mellékmondat közbeszúrása okozta a mutató névmásnak a megismétlését, és más mondatrenddel bizonyára a szerző is így írta volna: „Aki ezeket a szempontokat nem veszi figyelembe, *az* (a bíró) nem jó bíró.”

Végül ami a helyesírást illeti, több változatot figyelhetünk meg az idézett efféle mondatokban. Írják vesszővel, kettősponttal, három ponttal, de minden írásjel nélkül is. Helyesírási szabályzatunkban nincs rá útbaigazítás, én azonban nem hagynám el a vesszőt ezekből se: „Kettő meg kettő, *az* négy”; „Egyszer egy, *az* egy”; „Az ilyen lótosfutós ember, *az* sovány”; „Egy meg egy, *az* kettő”; „Klári, *az* kövér”; „Nem tudjuk, mi *az*, vígan élni.” Vagy ha úgy tetszik, emebben tehetünk kettőspontot is: „Nem tudjuk, mi *az* : vígan élni.” Arany a Bolond Istókban gondolatjelet használt.

Nagy J. Béla

Tejmogyorós csokoládé. *Osokoládé* szavunkra az első adatot az EtSz. szerint Apornál találjuk 1736-ból — bár Hartnagel E. Újabb német jövevényszavainkról című cikkében már 1704-ből is idézi a szót Palocsay György „Nay modi”-jából (vö. MNy. 30: 24, ill. 32; a SzófSz. lapszáma téves).

A szónak a XVIII. század első felében még újkeletű volta Apor ízes, ironikus szavaiból jól érezhető: „Az titulusról lépünk által az vendégségekre és ebédekre s vacsorákra. Legelsőben is reggeli kávé, herbathé, *csukolátának* hire sem vala; ha valakinek azt mondottad volna: kell-e kávé, talám azt értette volna, hogy állj el melőle; ha: kell e thé, talám azt tudta volna, hogy tezed; ha *csukolatával* kínáltál volna valakit, talám azt tudta volna, ha tudta volna hol volna Kacsulatafalva Fogarasföldin, hogy az kucsulási patakból kínálod” (Apor: Met. Transz., MonHist. 11: 321).

A szó tehát akkortájt kezdett meghonosodni a magyarban, Sándor I. még 1808-ban is a „Könyveinkbe és Befzédünkbe imitt amott bétsulfzott türhetetlen idegen Szavak” közé sorolja (Sokféle 11: 184).

Említett jövevényszavunk végső forrása a mexikói *chocolatl* 'kakaowasser'. Ez a nemzetközi vándorszó nyelvünkbe több közvetítő nyelvből is bekerült, ez az oka annak, hogy megjelenése után mintegy másfél száz évig jó néhány alakváltozatban élt, míg végre mai formája egyeduralkodóvá nem vált. Mind az osztrák, mind az olasz nyelvből, sőt a hazai latinból is meghonosodott egy időre egy-két alakváltozata. A *csokoládé*, *sokoládé*, *csokolád* az (osztrák)németből, a *csokkoláta* az olaszból, a *csukoláta*, *csokoláda* pedig a hazai latinból való (vö. EtSz.).

Egy szó történetében kétszáz-egynéhány év nem túl nagy idő. A szavunkkal jelölt édesség azonban ennyi idő alatt is rendkívül közkedvelté vált, a sokféle változatban készített édesség fajtáinak megjelölésére több új jelzős szerkezet, illetőleg összetett szó

született. Tudomásunk van arról, hogy például a mogyorós csokoládé már 1880-ban is megvolt, bár a Kugler gyárnak egy valamikori öreg ügynöke szerint címkéje jó ideig franciául volt írva. Adataink sajnos nincsenek arról, hogy a *mogyorós csokoládé* vagy a *tejszokoládé* név mikor bukkan fel először (Ballagi, CzF. még nem tartja számon), annyi azonban bizonyos, hogy századunk második negyedében már közkeletű mindkét elnevezés. Ezek a kifejezések természetes úton keletkeztek olyan jelzős szerkezetek, illetőleg alárendelt összetett szók mintájára, amelyekben az előtag az utótaggal megnevezett dolog anyagát vagy annak egyik alkotóelemét nevezi meg. Ilyen jelzős szerkezetek, összetett szók bőven vannak nyelvünkben, például: *mézeskalács*, *csokoládéjagylalt*, *csokoládémáz*, *tejpor*, *tepertős pogácsa* stb. Beleillenek ezek az elnevezések összetett szavainknak abba a nagyobb csoportjába is, amelyiknek tagjaiban az előtag általában minőségjelzője egy főnévi utótagnak: *üveggömb*, *vaspáncél*, *képeskönyv* stb.

Bármennyire is megfelelt azonban a *tejszokoládé*, *mogyorós csokoládé* a magyar szóalkotási módnak, egy időre mindkettő kiszorult a mindennapi szóhasználatból. Elfeleltük őket, hiszen a csokoládé maga is elérhetetlen csemege lett a háborús évek idején. Amikor azután újra gyártani kezdték a csokoládégyárak — úgy látszik —, a fogalommal kiveszett természetes elnevezés már nem jutott eszükbe e csokoládéfajta névadóinak. Így a Budapesti Csemege Édesipari Gyár mogyorós tejszokoládéjának egy ideig — bizonyára tévedésből — *földimogyorós csokoládé* lett a neve annak ellenére, hogy nem földimogyoróval ('amerikai mogyoró' = *arachis hypogea*) volt ízesítve, hanem mogyoróval (= *corylus avellana*). Később ezt a tévedést észre véve egy torzszülött kifejezést alkottak ennek az édesipari készítménynek a megjelölésére: a *tejmogyorós csokoládét*. A meglevő régebbi címkék feliratát ezzel az új névvel ellátott zöld papírpánttal leragasztott burkolatban árulják jelenleg is édességboltjaink a Budapesti Csemege Édesipari Gyár mogyorós tejszokoládéját. (Megjegyzendő, hogy a Szerencsi Csokoládégyár ma is régi, természetes nevén nevezi hasonló gyártmányát; a Budapesti Csokoládégyár remélhetőleg nem saját termékének a Szerencsi Csokoládégyár készítményétől való megkülönböztetése céljából hozta létre a nyelvünk természetével ellenkező új megnevezést.)

De miért elvetendő az említett címkefelirat?

A *tejmogyorós csokoládé* elnevezés azért helytelen, sőt értelmetlen, mert nem ennek a csokoládéfajtának az összetételére utal, nem ennek tejjel készült voltát jelzi, jöllehet ez volna a feladata, hanem — a magyar nyelv összetett szavainak analógiája alapján úgy érezzük — mintha azt állítaná, hogy most már nem földimogyoróval, hanem „tejmogyoró”-val készítik ezt az édességet. A téves szórend következtében ugyanis a *tej* nem a *csokoládé*, hanem a *mogyoró* főnévi jelzője lett, azzal együtt alkotja az összetétel előtagját. *Tejmogyoró* nevű mogyorófajtáról azonban nem tudunk.

Hasonló, nyelvünk természetével ellenkező, hibás elnevezés ez a gyulai lókolbász Pesten terjedő új „lógylai” nevéhez. Zavaró és egyúttal felesleges kifejezések ezek, olyanok, amelyek helyett a régi, megszokott sokkal megfelelőbb volna.

Velcsov Mártonné

A Népsport és a helyesírás. Minden folyóirat és könyv megírásakor nagy gondot okoz a helyesírás. Az utóbbi években nagy javulás tapasztalható, főleg a súlyosabb, szembeűnő hibák megszüntetésében. A Népsport — az ifjúság körében egyik legnépszerűbb lap — bizony nem tart lépést a fejlődéssel ezen a téren.

Nem akarok nyelvtani, főleg nyelvhelyességi problémákat feszegetni, csupán a következőket említem meg:

1. Baj van a magybetűk ékezetével. A magyar helyesírás szabályai szerint a hosszú magánhangzókra mindig ki kell tenni a vesszőt. A Népsportban sok a hibás

írásmód. Pl. 1963. 21. sz. (I. 31.): Ujpest—MAHART (még vagy hatszor rövid U-val); „Jana Mrázkova: Ugy érzem...”, „Igy az angol Harbord...”; „Bréma: Uj tehetségek.” Még ugyanitt: Ime.

Más hibák: USZÁS, SI, SZARDINIA (1963. 24. sz.).

2. Furcsának és helytelennek tartom a következő mondatot: „Mostanában sokat edzem.” Az *edz* nem ikes ige, tehát szerintem *edzek* a jó ilyen szövegben.

3. „A Martos-fivérek gyorskorcsolyázók”: nem kell a kötőjel.

23. sz.: A LABDARUGÓ-VILÁG SZEMÉLYI H/REI.

Egy kis figyelemmel, utánajárással mindezt el lehetne kerülni.

Cs. Kovács József

Az elszabadult idézőjelek. Többen szóvá tették már, hogy az utóbbi időben politikai napilapjainkban mérhetetlenül elszaporodtak az idézőjelek. Ez önmagában nem volna baj, sőt: az idézőjel nélkülözhetetlen eszköze a korrekt, tisztességes vitának, amely az olvasó ítélőszéke elé állítja a két — vagy több — szembenálló véleményt. Esetünkben azonban nem erről van szó. A nyakra-főre alkalmazott idézőjeleket a szerzők — vagy a szerkesztők!? — főleg arra használják, hogy az idézőjelek közé tett szóról, fogalomról stb.-ről vagy azt jelezzék, hogy nem közönséges értelemben használják, vagy azt, hogy egyáltalán megtagadják tőle a jogosultságot, gúnyolódnak rajta. Mivel azonban nem gondolják végig az idézőjel értelmét, sokszor tragikomikus vagy éppen értelmetlen dolgok sülnek ki.

Talán három — taláalomra kiválasztott — példa elemzésével világosabban tudom elmondani, miféle esetekre gondolok.

1. „Rendelkezést adtam ki — írták egy, a közlekedésügyi miniszter nevében fogalmazott nyilatkozat (Népszabadság, 1963. január 17.) szerzői —, hogy ... elvtárs... szolgáltatson elégtételt mindazoknak a dolgozóknak, akiket B. J. vállalati igazgató állítólagos rágalmazásával kapcsolatosan fegyelmi úton felelősségre vontak.”

A nyilatkozat feltehetőleg ezt akarja mondani: B. J. igazgató ellen egyesek bejelentést tettek. Ő fegyelmi úton felelősségre vonta őket, azt állítva, hogy a bejelentés nem felelt meg a valóságnak, tehát őt megrágalmazták. Utóbb mégis bebizonyosodott, hogy a bejelentés igaz volt, tehát szó sincs rágalmazásról. A rágalmazás tehát — akarta mondani a miniszteri nyilatkozat — állítólagos volt, B. J. igazgató állította, hogy rágalom. No már most: Ha az *állítólagos* szót idézőjelek közé teszik, az — elméletileg, nyelvtanilag — azt is jelenthetné, hogy most valakinek a szavát idézik. Gyakorlatilag azonban az ilyesmi ma nem fordul elő — de meg elmúltak azok az idők, amikor valakinek még egyetlen szavát is idézték. A nyilatkozatban az idézőjel ma használatos egyetlen értelmével állunk szemben: ironikus, kételkedő, sőt: cáfoló idézőjel áll az *állítólagos* szó előtt és után. Ez azonban az *állítólagos* szót vonja kétségbe, tehát ezt mondja: én nem hiszem, hogy a rágalmazás állítólagos volt. Azaz: valóban rágalmaztak. De hát akkor miért szolgáltatnak elégtételt nekik?! Nyilvánvalóan azért, mert a miniszter rendelkezése erkölcsileg helyes volt — „csak” nyelvtanilag fordult az ellenkezőjére ...

2. N. Sz. Hruscsov szovjet kormányfő január 16-i berlini beszédének egyik része fölött a Népszabadságban (január 17. 5) ez a — minden bizonnyal a szerkesztőstől származó — alcím olvasható: „Rakétáinkat feladatuk teljesítése után vontuk vissza”. Miért van a *feladatuk* szó idézőjelben? Valószínűleg azért, mert a szerkesztő jelezni akarta, hogy ezt a szót átvitt értelemben használja: a harci rakéta feladata ugyanis szó szerinti értelemben az, hogy kilőjék, és az a célba csapódva pusztítson és romboljon. Persze, az ily módon feladatukat teljesített rakétákat már nem lehet visszavonni, mert apró

darabokra robbannak szét, és így rakétákról szólva a *visszavonás* szó eleve jelzi, hogy itt arról van szó: a rakéták betöltötték politikai szerepüket, tehát vissza lehetett vonni őket, anélkül, hogy kilőtték volna. Ámde tételezzük föl, hogy a szó értelméből nem derül ki — mint ahogy itt igenis kiderül —, hogy átvitt értelemben használták. Igen ám: de hol van az a szabály, amely előírja, hogy ha a szavakat átvitt értelemben használjuk, idézőjelbe kell tenni?

3. Azokban a vitacikkekben és beszédekben, amelyek az albán és a kínai dogmatikusok hibás nézeteivel szállnak szembe, gyakran találkozunk ilyenféle mondatokkal: „Ezek az újdonsült teoretikusok kísérletet tesznek egy »elmélet« kialakítására.” Az idézőjel az ilyen mondatokban azért nem marad el szinte soha, mert a cikkíró — vagy a beszéd fordítója, szerkesztője! — eleve figyelmeztetni akarja az olvasót, hogy a bírált elmélet hamis és eleve megvonja tőle az elmélet rangját. Csakhogy az *elmélet* szó nem tartalmaz értékítéletet: egyszerűen azt jelenti, hogy ez valamiféle gondolat, amely bizonyos tények között összefüggést kísérel meg leszögezni. A hibás elmélet is — elmélet; hibás volta ellenére sem lehet nem elméletnek bélyegezni, hiszen ha hibás, hamis is, akkor sem lámpaoszlop vagy — hogy stílszerűen, az elvont fogalmak körében maradjunk — álom.

Vigyázzunk az elszabadult idézőjelekre — vagy inkább a gondolkodástól elszabadult tollra —, nehogy kiforgassák saját gondolatainkat (1. az 1. példát), nyelvtanilag (2. példa) vagy gondolatilag (3. példa) méltatlan színvonalra szállítsák le őket!

Pető Gábor Pál

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Ugyanaz zöldben. Molnár Jenő Antal dr. ügyvéd, zenei író (Budapest) a fenti szólást eddig tősgyökeresen magyarnak vélte, és a kártyások nyelvéből eredeztette. Egy bécsi zenetörténeti adat és egyéb körülmény azonban arra mutat, hogy a németből vettük át.

Annyit határozottan megállapíthatunk, hogy az *ugyanaz zöldben* kifejezés a német *dasselbe in Grün* szó szerinti fordítása, tehát a németből került hozzánk. Hogy a német kifejezésnek mi az eredete, annak eddig nem sikerült nyomára akadnunk. Mindenesetre érdekes, amire Ön Bécs zenei életéről olvasgatva bukkant: „A múlt század első éveiben egy bizonyos Jacques Martin műkedvelő hangversenyeket rendezett a Mehlgrubén. Ennek nyári változata a reggeli hangverseny volt az Augartenban: *ugyanaz zöldben!* . . . Természetesen ugyanabban az értelemben, ahogy a magyarban például a *zöldvendéglő* kifejezést használjuk.”

A kutatást folytatjuk, és ha sikerül pontosabbat megtudnunk a *dasselbe in Grün* keletkezéséről, közölni fogjuk Önnel.

F. G.

Ülői út vagy Üllei út? M. F. budapesti olvasónk a második alak mellett kardoskodik.

Többszöri levélváltásunk után is megmarad azon a véleményen, hogy az *apró* : *apraja*, *erdő* : *erdeje* stb. mintájára minden *ó* és *ő* végű főnevünk esetében hasonlóan kellene változtatnunk a szó tövét az egyes és többes szám harmadik személyű birtokos személyragja előtt. Azaz csakis így helyesek ezek a szóalakok: *csikaja*, *hordaja*, *lépceseje*,

vesszeje stb. S az Üllői út neve szintén csak így jó: *Üllei út*. Ismételten megmagyaráztuk, hogy ezek valóban előfordulnak régiességgént vagy népiességgént, főleg a szépirodalmi stílusban, ámde a köznyelvből egyre jobban kiszorulnak; az *elseje, ideje, teteje, apraja* stb. természetesen ma még általános. Levélírónk újabb levelében kijelenti az *Üllei út, lépcséje, csikája, hordaja*-féle ragozásról: „Ez bizony nem tájszólás, se nem régiesség, hanem törvény.” Emlékeztettük rá, hogy már a fiatal Kosztolányi *Üllői úti fák-ról* írt verset, s a *Brassó, Gyergyó, Makó, Kálló* helynévnek ő idézte melléknévi alakja is többnyire már csak a *Brassai, Gyergyai, Makay, Kállay* vezetéknevében él. — Majd ezt írtuk neki:

Lássunk még néhány adatot; ezek sem igen akarnak engedelmesskedni az Ön törvényének! Népies stílusban mondhatjuk ugyan: *korsaját* (mint Petőfi A Tiszában, a trocheus kedvéért is: „Korsaját mig telemerítette”), de ezt már Ön is aligha mondaná: *kancsaját*. S akármilyen „törvényesen” kívánunk is szólni, aligha beszélhetünk egy hölgynek a *kacsaja*-ról. Még egy népi származású idősebb embernek sem kelene senkinek a *bagaja* (iegföljebb *bagója*). Nagyon kedveli népünk a rigómadarat, mégsem mondaná így: *rigaja*. S hogy tetszik az Ön fülének és nyelvértékének a következő szóalakzápór?: *diaja, hajaja* (*hajója* helyett), *a huszár csákaja, a ló békaja* (mármint *békója*), *Kossuth bankaja, a féllábú mankaja, a tél zimankaja, Kisfaludy Sándor kandallaja* (így ő persze nem írta), *az iszákos ember vinkaja* (vagyis *vinkója*) ; lehet egy falusi embernek is *zászlaja*, de akármilyen kedves neki a fia, az mégse *Lászlaja* ; hadd záporozzon még sűrűbben: *taplaja, sarlaja, golyaja, csomaja, manaja* (a manóba is!), *hernyaja, cipaja* (ti. *cipója*), *kampaja, sorompaja, kara* (*karója*), *kanyaraja, mogyoraja, kóraja, leányzaja* (*leányzója*). Legyen itt néhány könnyen fölismerhető igenévből lett főnév is: *szabaja, fogadaja, halandaja, andalgaja, társalgaja, lobogaja, szolgálaja, naplaja, indulaja, jóslaja, folyaja, rablaja, bujdosaja, igazgataja*. [Hozzá intézett levelünkben az ő végű főnevekből is reá zúdítottunk hasonló alakokból egy felhőszakadást.] Ön azt álútja, hogy az igenévből lett főnév nem változtatja így a tövét (néhány kivétellel), azért nincs *adaja*! A nyelvjárásokban és régi írásokban bizony van! Még az Értelmező Szótár is tud róla: *adója* vagy (népiesen, régiesen) *adaja*. Különben is a mai nyelvérték sokszor már nem ismeri föl régi szavainkban az igenévi származást. Ezt hát nem tehetjük meg nyelvhelyességi elvnek.

Hadd idézzünk végül a nemrég megjelent leíró nyelvtanból, A mai magyar nyelv rendszeréből (1. köt. 327. lap): „Tőváltozatok: 1. zárt véghangzós tő: *ajtó-, erdő-, apró-* ; nyílt véghangzós tő: *ajta-, erde-, apra-* ; 2. csonkult tő: *erd-, apr-*.”

A nyílt véghangzós tőalak csak a *-ja, -je, -juk, -jük* birtokos személyrag előtt található meg minden ide tartozó szónál, de ezeknél sem kizárólag, hanem párhuzamosan a zárt véghangzós tőalakokkal: *ajta-ja és ajtó-ja, erde-je és erdő-je, vessze-jük és vessző-jük*.

A szótári tő mindjobban kiszorítja a nyílt véghangzós tőalakot, s az egyes szavak tőalakjainak a használatában is különbségek vannak. Például az *idő, esztendő, fő, tudó* szavaknak ma is a nyílt véghangzós alakjukat használjuk: *ide-je, esztende-je* stb.; viszont a *hintó, disznó, zászló* stb. már a szótári tővel gyakoribb. A *szőlő-je* és a *szőle-je* közt részleges jelentéskülönbség van kialakulóban.”

Ez is bizony nagyon ellene mond az Ön törvényének.

F. G.

Kimosott egy ingemet vagy Kimosta egy ingemet? Székelyné Varró Ilona (Marosvásárhely) idegenszerűnek érzi az első mondatban az ige alanyi ragozását.

A *kimosott egy ingemet, elvitt három könyvünket*-féle részelő (partitívusi) értelmű birtokos személyragos tárgy melletti alanyi igeragozás nemcsak régen élt, hanem ma is sokkal elterjedtebb a magyar nyelvű közösségben, mint Ön gondolja; még Budapesten

nevelkedett személyektől is lehet olykor efféle hallani, holott fővárosunk nyelvében nemigen dívnak régiességek. A keleti magyar nyelvjárásokban is találkozunk vele (Arany János — Önöktől nem nagyon messze — még gyakran használta); csodálkozunk, hogy Önnek annyira idegenszerű. Irodalmi nyelvünkéből, sajnos, kezd kivieszni. Kár, mert ezáltal egy igen hasznos jelentésmegkülönböztető eszköztől fosztódunk meg. Az bizonyára Önnek is természetes, hogy valaki étkezés közben ezt mondja: *Combját kérek!* Vagy a vásárbá induló apa így szól gyerekeinek: *Hozok nektek szép vásárfiát.* Pedig rendszerint a pusztá birtokos személyrag is határozottá teszi a tárgyat. A határozott névelős és mutató névmásos tárgyat természetesen már határozott, vagyis tárgyas igealakokkal egyeztetjük: *Azt a combját kérem. Itt hozom az ígért vásárfiát.* Talán már Ön is mondta ezt: *Most Petőfit olvasok*, tudniillik Petőfi művei közül valamit; ellenben: *Most Petőfit tanulmányozom*, tudniillik Petőfit a maga egészében. Tudvalevő, hogy a tulajdonnévi tárgyat logikai szempontból általában határozottnak tekintjük, mert csak egyetlenegy fogalmat jelöl, azért tárgyas igealak áll mellette. De minthogy a *Most Petőfit olvasok* mondatban a *Petőfit* tárgyon Petőfi műveinek csak egy részét kell érteni, ez már nem számít határozott tárgynak.

F. G.

Voltam a Vidám Színpadon. Rétfalvy Valéria és Wejsiczky Márta műszaki rajzolók (Zalaegerszeg) kérdik: helyes-e a fenti mondat.

Egy kartársuk pesti élményeiről beszélve ezt mondta: „Voltam a Vidám Színpadon, és láttam a Pest az Pest című műsort.” Önök úgy gondolják, hogy a voltam a Vidám Színpadon kifejezés itt nem helyes. Igazat kell adnunk Önöknek. Könnyű ugyan tévedni ezzel a Vidám Színpad nevű színházzal, mármint elnevezésének használatával, ha az említettféle mondatban alkalmazzuk, mert így szoktunk beszélni: *Ennek meg ennek a művésznak nagy sikerei vannak a színpadon. A regényből átdolgozott dráma megbukott a színpadon.* Az Önök kartársa azonban nem a színpadon volt, hanem a *Vidám Színpad* nevű színházban, vagyis: a *Vidám Színpadban*. Rendeztünk ebben a kérdésben egy kis véleménykutatást A magyar nyelv értelmező szótára munkatársainak körében; senki sem helyeselte az idézett mondatban a *Vidám Színpadon* alakot; csak egyvalaki akadt olyan, aki inkább ilyen hosszadalmas körülírást választott: a *Vidám Színpad nevű színházban*, a többiek mind így mondták: a *Vidám Színpadban*.

Akármilyen furcsa is első hallásra, ezt az alakot kell helyesnek tartanunk; az említett körülírásos forma sem helytelen, de a mindennapi nyelv természetével nem fér össze az ilyen hosszadalmasság.

F. G.

10 éven alul nem ajánlott. Herczeg Zoltánné (Budapest) megrója a mozik hirdetésein olvasható és a televízióban is gyakran hallható fenti mondatot.

Abban teljesen igaza van Önnek, hogy még a televízióban is hallható „10 éven alul nem ajánlott” helytelen. Sajnos, így láthatjuk az újságokban meg plakátokon is: „Ördögcsapda. 10 éven alul nem ajánlott.” „Bekerítve. 14 éven alul nem ajánlott.” „Angyalok földje. 10 éven alul nem ajánlott.” Úgy látszik, ezt a rossz példát követik a televízióbemondók. Pedig jobb példa is van előttük, közvetlen közelükben; a Rádió- és Televízióújság televízió-műsorában így láthatjuk: „Krisztina és a szerelem. (10 éven aluliaknak nem ajánljuk!)”; „Orgonásnegyed. (14 éven aluliaknak nem ajánljuk!)”; „Az áldozat közbeszól. (Csak 14 éven felülieknek!)”; „Zola. (Csak 10 éven felülieknek!)”.

F. G.

Számjegy vagy betű? Mikor írjuk a számokat számjegyekkel és mikor betűvel? — kérdi Rostás Károly, a Somogyi Néplap olvasószerkesztője (Kaposvár).

A számoknak betűvel vagy számjeggyel való írására nézve igen nehéz pontos útbaigazítást adni, főképp röviden. A hivatalos helyesírási szabályzatnak 427. pontja így rendelkezik: „A számokat írhatjuk betűvel is, számjeggyel is. Hogy mikor használunk betűírást, mikor számjegyírást, arra határozott szabályt nem adhatunk. A kialakult gyakorlat azonban bizonyos útmutatással szolgál. E szerint betűírást használunk egyrészt a folyamatos, főképpen irodalmi jellegű szövegben a rövid szóval kimondható számok lejegyzésében; másrészt akkor, ha a számot egy másik szóval egybeírjuk: *egy hét múlva, két-két könyvet, négy szék ; a hatodik napon ; ezer év óta, nyolcadik osztályos ; harmadmagával, kéthetenként, ötféle ;* stb. Számjegyírást használunk egyrészt a hosszabb szóval kimondható, nagyobb számok írásában; másrészt az időpont, pénzösszeg, mérték, statisztikai adat és hasonlóak lejegyzésében: *388 személy részére, 685 téglát ; du. 5 órakor, 3 Ft 50 f, 15 méter szövet ;* stb.”

Ehhez idézhetjük még Benkő Lorándnak következő véleményét: „Nem lehet azonban mereven meghatározni az eljárásmódot azokban az esetekben, amikor a szövegben a kisebb számok nem összetételben és nem toldalékos alakban szerepelnek: *8 havi részlet vagy nyolc havi részlet ; 12 szabály vagy tizenkét szabály ;* stb. Sok függ ilyenkor a szöveg stílárius jellegétől, a szöveggörnyezettől, a szövegben esetleg szereplő egyéb számoktól stb.; önálló gondolkodás, sőt sokszor ízlés is kell ahhoz, hogy az ilyen jellegű írásproblémák az adott helyzetnek megfelelő megoldást nyerjenek. Merev előírásokat az ilyen esetekre tehát nem adhat és nem is ad új szabályzatunk, csupán általánosabb útbaigazítást” (az ő szerkesztette Helyesírásunk időszerű kérdései című kiadványban, a 123. lapon).

Mi úgy gondoljuk, hogy az Ön említette kevert megoldást, a számjegyeknek és betűknek ilyenféle együttes használatát lehetőleg kerülnünk kell: *1 millió 250 ezer ;* ezzel nem nyerünk sem hely, sem áttekinthetőség dolgában. Szerintünk tehát célszerűbb ez az írásmód ; *1 250 000.* Meg is tévesztheti olykor az embert az ilyen kevert írásmód, legalábbis egy pillanatra. Például az Élet és Tudományban egy helyütt ezt olvashattuk, háromszor is ugyanazon a lapon: *3,3 százezred ;* az első pillanatban talán így mondjuk véletlenül: *három egész három tized százezred,* holott ekképpen kell érteni: *három egész három százezred.*

Azt tapasztaljuk, hogy újabban kezd elszaporodni a fölösleges és szokatlan számjegyes írásmód a betűs helyett; értekező prózában (természetesen kivesszük ebből a mennyiségtani, kereskedelmi és hasonló jellegű írásműveket meg a szabályzatban fölhozott eseteket), mondom: értekező prózában egyre gyakoribb az efféle: *eredményeit 10 pontban foglalta össze ;* szebb, célszerűbb így: *tíz pontban ; 1000 embernél is többen voltak ott ;* csinosabban: *ezer ember.* Kiváltképp esetlenül hat, mikor nem szótári tövében előforduló számot számjeggyel írnak: *1000-et is elvitt,* vagy *1000-en lehettek,* e helyett: *ezret, ezren.* Nagyon célirányos, ha kerek számokat (*tíz, száz, ezer, millió, milliárd* stb.) betűvel írunk folyamatos, mindennapi szövegben, sőt egyébként is (kivéve persze az említett szakmákat, eseteket). De még a nem kerek számok közül is betűvel írhatjuk ilyenkor a rövidebbeket: *tizenegy évig, huszonhárom napig, százötvenmillió ember* stb. Irodalmi szövegből stílustalanul kirí a fölösleges számjegy, hacsak valami különleges szándéka nincs vele az írónak, költőnek. Bántó volna elbeszélésben, regényben vagy versben az ilyesmi: *Előlről, hátulról 1—1 kutya ugrott neki. 3-an ültek az asztalnál.* Furcsa volna Petőfi verse imigyen írva:

Ezrivel terem a fán a
Meggy ...

Feleségem van nekem csak
1;
De mikor még ez az 1 is
Sok!
Előbb-utóbb sírba vinni
Fog.
.....
3 ízben volt már félig
Holt...

Petőfinek van ugyan két ilyen című verse is: 1848, tehát számmal írva. De a vers szövegében természetesen már ki van írva betűvel mind a két költemény elején:

Ezernyolcszáznegyvennyolc! az égen
Egy új csillag...

A másik:

Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag,
Te a népek hajnalcillaga!...

F. G.

A Nyelvtudományi Közlemények jubileuma

Századik évét töltötte be a magyar folyóiratok veteránja, a Nyelvtudományi Közlemények. Nincs hazai tudományos életünknek még egy folyóirata, amely változatlan címen egy évszázadot ért volna meg. Ennek a folyóiratnak eredeti rendeltetése az volt, hogy az összehasonlító nyelvészet eredményeit gyümölcsöztesse a finnugor, illetőleg az altáji nyelvcsalád területén. A folyóirat nemcsak ennek a rendkívül fontos feladatnak a megvalósításáért szállt síkra, hanem az elkövetkezőkben az ifjú grammatikusok tételeinek, a lélektani irányzatnak, Wundt iskolájának, a saussure-i nyelvszemléletnek, a reáliák ismeretével egybekötött nyelvbúvárlatnak a szócsove volt; ma pedig a materialista nyelvszemléletnek a megvalósításáért küzd. Az utóbbi években fontos szerepet töltött be a strukturalista iskolák eredményeinek és metodikájának az ismertetésével. Ennek az orgánumnak mindenkor fontos elméleti irányító hatása mutatkozott nyelvészeti életünkben.

Noha századik „életévét” töltötte be a Nyelvtudományi Közlemények, idei évfolyamának a címlapján a „LXV. kötet” jelzés található. Ugyanis az első világháborútól kezdve anyagi nehézségek tették lehetetlenné a folyóirat állandó megjelenését. Mint jellemző tényt idézhetjük, hogy az egész Horthy-korszakban, tehát egy negyed évszázadban, mindössze hat teljes kötet hagyta el a sajtót. A felszabadulás után következő konszolidálódás biztosította a folyóirat szabályos, évenkénti megjelenését, s ma egy-egy testes kötete harminc ívre rúg.

A Nyelvtudományi Közlemények szerkesztője szinte hagyományosan mindenkor a budapesti tudományegyetem finnugor professzora, miként ezt a névsor bizonyítja: Hunfalvy Pál, Budenz József, Szinnyi József, Zsirai Miklós és Lakó György. Munkatársai azonban az egész ország szakembereiből verbuválódnak mind az általános, mind az összehasonlító nyelvészet terén. Sőt külföldiek is örömmel veszik, ha tanulmányuk e magas tudományos színvonalat követelő orgánumban jelenhet meg. Elsősorban a finn nyelvészek gazdagították a munkatársak névsorát (pl. Artturi Kannisto, Emil Nestor Setälä, Yrjö Wichmann, Erkki Itkonen stb.), de társaságukban fellelhetjük más országok tudósait is (pl. Karl Brugmann német, Björn Collinder svéd, Wolfgang Steinitz német, Borisz Szerebrennyikov szovjet nyelvészeket). Számtalanszor publikálta a Nyelvtudományi Közlemények valamely a Szovjetunióban élő finnugor nemzetiség tudósának értekezését (Litkin, Iszanbajev stb.). Ezzel a folyóirat szerkesztősége a nemzetközi együttműködésnek magasrendű példáját adta.

A Nyelvtudományi Közlemények szerkesztői mindenkor a külföldi nyelvészeti irányzatok és szakmunkák kritikus bemutatását szorgalmazták. Ezzel megóvták és megóvják nyelvészetünket a szűk látókörű elvidékieződéstől. Érdeme még a szerkesztőségnek, hogy munkatársainak módot ad arra, hogy a nyelvészek nemzetközi kongresszusairól beszámolhassanak, mivel a hazai nyelvészek csak így szabhatják meg önnön helyüket a nagyvilág lingvisztikai táborában.

Ez a folyóirat teljesíteni igyekszik mindenkori hivatását: magyar nyelven és világ-színvonalon ápolni a magyarországi nyelvtudományt és annak eredményeit magyar nyelven publikálni. Hatása tehát kettős: ismerteti a külföldi eredményeket és bemutatja a hazaiakat.

E. J.

Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság április 2-i üléséről

Az ülésnek húsz résztvevője volt. A bizottság jelenlevő tagjain — Deme Lászlón, Fábíán Pálon, Ferenczy Gézá, Grétsy Lászlón, Hajdú Henriken, Hernádi Sándoron, Lőrincze Lajoson, Rácz Endrén, Szende Aladáron és Veres Péteren — kívül ugyanis ott volt néhány meghívott — főleg műszaki — szakember is: Ambrózy András, Endrei Walter, Hajtó Nándor, Kiss László, Korach Mór, Kovács Károly Pál, Lázár Péter, Mosonyi Emil, Nagy Ernő és Szűts László. A műszaki tudományok képviselőit azért hívtuk meg, mert ez alkalommal elsősorban éppen tőlük vártunk — és nem is hiába — segítséget, útmutatást.

Az ülés feladata a májusra tervezett műszaki nyelvi konferencia előkészítése volt. A titkár röviden ismertette a legfontosabb tudnivalókat. Elmondotta, hogy a konferenciát az Akadémia I. és VI. osztálya közösen rendezi május 28—9-én. A konferencia célja az, hogy az ott elhangzó javaslatok, gondolatok mérlegelése nyomán az Akadémia irányításával és támogatásával végre szervezett formában is meginduljon nálunk a szaknyelvek kutatása, s a különféle szakterületek terminológiájának, szakszókincsének egységesítése. (Hogy erre a rendezésre, egységesítésre miért van ilyen nagy szükség, arról mind a bizottság korábbi ülésein, mind a Magyar Nyelvőrben többször esett már szó.) A kétnapos tanácskozás tervezete már elkészült, jelentette be a titkár, ez a tervezet azonban még megvitatásra vár, s éppen az ülés feladata véglegessé tenni.

Ezután a tervezet részletes ismertetésére került sor. A program dióhéjban a következő. Az elnöki megnyitó után Verő József akadémikus tartja meg a konferencia fő előadását a hazai műszaki terminológiai kutatás helyzetéről és feladatairól, majd 10—12 kisebb előadás — vagy ha úgy tetszik: korreferátum — hangzik el a tanácskozás két napján. Néhány téma mutatóba: „A műszóalkotás problémái a szakember szemével”, „A műszóalkotás nyelvi oldala”, „A szaknyelvek rendszerezése”, „A szakfordítás nehézségei”, „A műszaki nyelv nyelvhelyességi problémái”, „A híradástechnika terminológiája”, „A közlekedéstudomány szaknyelve” stb.¹ Az előadásokat a tervek szerint széles körű vita, majd a tanulságok összefoglalása s a határozatok beterjesztése követi.

Az ülés résztvevői minden oldalról megvizsgálták a konferencia tervezett programját, s egy-két igen fontos szempontot vetettek föl. Mosonyi Emil akadémiai levelező tag szerint a tervezet gazdagabb a kívánatosnál, olyannyira, hogy ez már a konferencia sikerét veszélyezteti. Főlegesen ezen a konferencián a műszaki tudományok szakszókincsét szakterületenként külön-külön megvizsgálni, tehát külön a bányászatét, külön az építéstudományét, külön a geotudományokét stb. Szorítkozzunk ezúttal csupán az általános, elvi kérdések tisztázására, s konkrét terminológiai vitákba ne menjünk bele, mert ez a további megbeszélések feladata lesz! — hangsúlyozta Mosonyi Emil. Korach Mór akadémikus elmondotta, hogy igen jelentős lépésnek tartja a májusi

¹ Hogy a műszaki tudományok szakemberei közül kit kérjünk fel egy-egy előadás megtartására, azt Verő József akadémikussal, valamint Valkó Endrével, a MTESZ főtitkárával beszéltük meg. Bizottságunk ülésére elsősorban azokat a szakembereket hívtuk meg, akiket egyúttal a konferencia előadójául is szeretnénk volna megnevezni.

konferencia megrendezését, s rendkívül sokat vár tőle. Szerinte is csupán az elvi alapvetés a jelenlegi feladatunk, nem pedig a legégetőbb műszóhasználati kérdések megoldása. Egyúttal két érdekes új témát is javasolt. Az egyik: „Szónyelv, grafikai nyelv és matematikai nyelv mint a műszaki tudományok kifejező eszközei.” A másik: „A mesterséges tudományos nyelvek kérdése.” L á z á r P é t e r, az Akadémia ipargazdasági kutatócsoportjának tudományos főmunkatársa többek között azt hangsúlyozta, hogy nem elég a műszaki terminológiával foglalkozni, hanem legalább ugyanilyen teret kell biztosítani a műszaki nyelv (a szakkönyvek és egyetemi jegyzetek) nyelvhelyességi vizsgálatának is. Ugyancsak ő hívta fel figyelmünket arra is, hogy a megalkakítandó terminológiai bizottságnak, illetőleg bizottságoknak okvetlenül együtt kell működniük a nemzetközi szabványszervezetekkel és a magyar szabványügyi szakemberekkel is. N a g y E r n ő, az Országos Műszaki Könyvtár lektorátusának vezetője azt ajánlotta, hogy a konferencián beszéljen valaki a műszaki tájékoztatásnak a műszóalkotással szemben támasztott igényeiről is. F á b i á n P á l elmondotta, hogy a közelmúltban elnökségi bizottsággá átszervezett helyesírási bizottság céljául tűzte ki a szakszavak helyesírásának rendezését is, s hozzátette, hogy ezt a munkát össze kellene hangolni a megindítandó terminológiai munkálatokkal. D e m e L á s z l ó többek között arról beszélt, hogy nem is annyira egyetlen nagy létszámú terminológiai bizottság, mint inkább számos kicsiny, egyetlen szakterület alapos ismerőt magába sűrítő bizottság működhet eredményesen. V e r e s P é t e r, H a j d ú H e n r i k, majd újból M o s o n y i E m i l és K o r a c h M ó r a műszaki nyelv nyelvhelyességi kérdéseiről, a szakkönyvekben és szaklapokban fellelhető durva nyelvi hibákról szóltak szívesen, érdekesen, gazdag példaanyaggal illusztrálva szavaikat.

A rendkívül hasznos, termékeny vitát L ő r i n c z e L a j o s foglalta össze. Röviden összegezte a tanulságokat, hangsúlyozta, hogy a bizottság — úgy is, mint a májusi konferencia előkészítő bizottsága — a legteljesebb mértékben figyelembe veszi, s felhasználja a kapott szempontokat, ötleteket, majd néhány bejelentés után berekesztette az ülést.

Grétsy László

A nyelvi ismeretterjesztés gazdáinak tanácskozása Budapesten

1963. március 20-án eredményesnek ígérkező, érdekes tanácskozásra gyűltek össze a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat budapesti és vidéki nyelvi meg irodalmi szakosztályainak munkatársai s meghívottai a TIT Múzeum utcai székházában. A megbeszélés napirendjén egyetlen kérdés szerepelt: a nyelvi ismeretterjesztés fellendítésének, kiszélesítésének kérdése.

A résztvevők nagy érdeklődéssel hallgatták L ő r i n c z e L a j o s n a k és D e m e L á s z l ó n a k, valamint P á k o z d i E n d r é n e k, a TIT budapesti szervezete titkárának vitaindító szavait. Előadásukból megtudták — bár legtöbbjük, sajnos, már eddig is tudta —, hogy az utóbbi években végzett nyelvi ismeretterjesztő munkánk még korántsem kielégítő, sem Budapesten, sem vidéken. (1962-ben például összesen 361 nyelvművelő és nyelvi ismeretterjesztő előadás hangzott el a TIT szervezésében, ebből 115 Budapesten. Ezek a számok az első pillanatra talán nagyinak látszanak, valójában azonban egyáltalában nem megnyugtatóak.) Egy-egy megyében, így Vas, Szabolcs-Szatmár vagy Békés megyében szép eredményeket értek el, nagysikerű előadássorozatokat szerveztek ugyan a TIT lelkes funkcionáriusai, másutt viszont egyetlen nyelvművelő előadás sem hangzott el egész évben. Az a legfontosabb cél tehát, hogy jó szervezéssel, a lehetőségek jobb kihasználásával mindenütt törjük át a frontot, s érjük el, hogy országos

méretekben jelentősen növekedjék a nyelvi ismeretterjesztő előadások száma, ezen keresztül pedig népünk anyanyelvi műveltsége.

Az ankétnek csaknem húsz hozzászólója sok-sok hasznos ötlettel, javaslattal járult hozzá a cél eléréséhez. Gondolataik ismertetésére itt nincs terünk, s ezért csupán egy többször visszatérő megjegyzést emelünk ki. Általában sokat várnak attól a füzetkétől, amelyet a TIT budapesti szervezetének és a fővárosi tanács népművelési osztályának megbízásából D e m e L á s z l ó állított össze „A nyelvi ismeretterjesztés kérdései” címmel. E füzetnek módszertani része is érdekes, de főleg tematikai fejezete lendíthet nagyot az ismeretterjesztő szervek munkáján. Ebben ugyanis nyelvi ismeretterjesztő előadások, ciklusok, tanfolyamok témajavasatainak bőséges választékával siet a szerző a füzet olvasóinak — ismeretterjesztőknek, művelődésiotthon-vezetőknek, népművelési dolgozóknak — segítségére.

Az ankéton tapasztalt nagy lelkesedés arra enged következtetni, hogy a tanácskozás meg is hozza majd a kellő eredményt. Reméljük, hogy az elkövetkező hónapok igazolják következtetésünk helyességét.

G. L.

Matematikai nyelvészet az egyetemen

A nyelvészeti kutatások legújabb irányairól már évek óta jelent meg folyóiratunkban tájékoztatás, híradás. Sőt több olyan közlemény is napvilágot látott már kötetünkben, amelyekben a legújabb módszereket anyanyelvi kultúránk szempontjából is termékeny módon használták fel.

Nyilvánvaló dolog azonban, hogy a modern nyelvészetnek egyik, talán legtöbbet ígérő ágát, amelyet matematikai nyelvészet címen foglalnak össze, nem művelheti különleges tanulmányok nélkül bármelyik hagyományos iskolázottságú nyelvész. Mivel a matematikai nyelvészet általános, illetőleg magyar vonatkozásaihoz matematikai (és ehhez szorosan kapcsolódó modern logikai) ismeretekre van szükség, ezért a nyelvészeknek — a fejlődés mai fokán — szükségszerűen matematikus kutatók segítségéhez kell folyamodniuk. Ezt a segítséget idáig K a l m á r L á s z l ó akadémikus és más matematikusok készségesen megadták. A matematika tudományának művelői és a nyelvészek együttműködését ezen túlmenően megkönnyíti több helyt — így legutóbbi időkben nálunk is — az a lehetőség, hogy mindig akad egy-két szakember, leginkább középiskolai tanár, aki valamilyen oknál fogva mind matematikai, mind filológiai végzettséggel, oklevéllel rendelkezik, s így tolmácsként, közvetítőként segítheti a matematikusok és nyelvészek gondolatcseréjét. Ez a megoldás természetesen ideiglenes jellegű, de egy adott fejlődési fokon szinte elkerülhetetlen.

A végleges megoldás nyilvánvalóan az, hogy a matematikai nyelvészet oktatása belekerül az egyetemi tantervbe. Átmenetileg szabadon választott előadások, később — az erre készülő hallgatók számára — kötelező órák formájában. — Sőt arról is tudásunk van már, hogy nagy országok központi jellegű egyetemein külön matematikai-nyelvészeti szakot indítottak (így például Moszkvában, Leningrádban, Kijevben, a Harvard Egyetemen, Los Angelesben).

A magyarországi egyetemi oktatásban a matematikai-nyelvészeti oktatás közvetlen előzményeként meg kell emlékeznünk a nyelvtatisztika oktatásáról. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészettudományi karán az általános nyelvészeti és fonetikai tanszék keretében az 1958–59. tanév I. felében „Kvantitatív módszerek a nyelvészetben — különös tekintettel a glottokronológiára” címmel tartott szabadon választható előadást A n t a l L á s z l ó docens (akkor még adjunktus). — A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán az orosz filológiai tanszék keretében 1958-tól kezdve P a p p F e r e n c docens (akkor még adjunktus) „Leíró orosz

nyelvtan” címmel tart szakszemináriumot; ez a sorozat a modern nyelvészettel lépést tartva átalakulóban van matematikai nyelvészeti (tehát a statisztikai és információelméleti modellek mellett más, absztraktabb modellekre is kitérő) tanfolyammá. A szeminárium keretében 1961 óta készülnek szakdolgozatok (egyes orosz szövegek szóstatistikai feldolgozásáról és más modellek köréből); jelenleg készülöben van két egzakt nyelvészeti bölcsészdoktori értekezés is. — A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészettudományi karán az általános nyelvészeti és fonetikai tanszék keretén belül Fónagy Iván, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője — mint megbízott egyetemi előadó — az 1961–62. tanév II. felében és az 1962–63. tanév I. felében „Információelmélet és fonetika” címmel tartott szabadon választható szakszemináriumot.

A matematikai nyelvészet centrális modelljeinek rendszeres egyetemi oktatása 1962 novemberében indult meg az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészettudományi karán, az általános nyelvészeti és fonetikai tanszék keretében Telegdi Zsigmond tanszékvezető egyetemi tanár kezdeményezésére. A szabadon választott előadást Kiefer Ferenc tartja, a Magyar Tudományos Akadémia Számítástechnikai Központjának tudományos kutatója, a gépi fordítási munkálatok munkatársa. Kiefer a szegedi tudományegyetemen — Kalmár László és Szőkefalvy-Nagy Béla akadémikusok tanítványaként — matematika-fizika szakos tanári oklevelet szerzett, majd levelező úton elvégezte a szegedi egyetemen a német tanári szakot is. Kiefer tehát a két tudomány közötti tolmács szerepéhez szükséges előképzettséggel rendelkezik. A nyelvészeti kutatásba eredetileg a magyarországi német nyelvjárási vizsgálatainak révén kapcsolódott bele.

A „Matematikai modellek a nyelvészetben” című kollégiumon az 1962–63. első félévben átlagosan tizenöt hallgató vett részt; kétharmad részük nyelvszakos bölcsész, egyharmad részük alkalmazott matematika szakos a természettudományi karról. Két V. éves alkalmazott matematikai szakos hallgató vizsgát is tett ebből a kollégiumból mint kötelező szabadon választható tárgyból.

Kiefer Ferenc előadássorozata a budapesti egyetemen és Papp Ferencé a debreceni egyetemen folytatódott az 1962–63. tanév II. félévében is.

Ebben a félévben megindult a szegedi József Attila Tudományegyetemen Kalmár László egyetemi tanárnak „Matematikai módszerek alkalmazása a nyelvtudományban” című szakkollégiuma, amely a bölcsészhallgatók számára közzérdekű, a természettudományi kar matematikus hallgatói számára pedig vagy választhatóan kötelező, vagy ajánlott kollégium. A hallgatóknak körülbelül kétharmad része matematikus, egyharmad része nyelvszakos. A tananyagban általában a modern grammatikaelmélet matematikai megalapozásának központi kérdései szerepelnek (például a kategoriális, illetőleg a transzformációs grammatika elméleti kérdései).

Remélhetőleg az egyetem a matematikai nyelvészet oktatásával néhány éven belül olyan matematikai ismeretekkel felruházott nyelvészeket, illetőleg olyan nyelvészeti ismeretekkel rendelkező matematikus szakembereket képez, akik a kor színvonalán járulnak majd hozzá az általános nyelvészet, a magyar nyelvészet számos ága, valamint az alkalmazott nyelvészet (így a gépi fordítás) időszerű kérdéseinek megoldásához.

Szépe György

Szemle

Rácz Endre: A magyar nyelv következményes mondatai. (Ismerteti: <i>B. Lőrinczy Éva</i>)	371
Szemere Gyula: Hogy is írjuk? (Ismerteti: <i>Szende Aladár</i>)	375
Magyar Nyelvjárások VIII. (Ismerteti: <i>Balogh Lajos</i>)	378
Aurélien Sauvageot: Français écrit, français parlé. (Ismerteti: <i>Kálmán Béla</i>)	381

A Nyelvőr postája

Nagy J. Béla: Kettő meg kettő az négy	384
Velcsov Mártonné: Tejmogyorós csokoládé	386
Cs. Kovács József: A Népsport és a helyesírás	387
Pető Gábor Pál: Az elszabadult idézőjelek	388

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

<i>F. G.</i> : Ugyanaz zöldben — <i>F. G.</i> : Üllői út vagy Üllei út? — <i>F. G.</i> : Kimosott egy ingemet vagy Kimosta egy ingemet? — <i>F. G.</i> : Voltam a Vidám Színpadon — <i>F. G.</i> : 10 éven alul nem ajánlott — <i>F. G.</i> : Számjegy vagy betű? ...	389
---	-----

A Nyelvőr hírei]]

<i>E. J.</i> : A Nyelvtudományi Közlemények jubileuma	394
Grétsy László: Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1963. évi április 2-i üléséről	395
Grétsy László: A nyelvi ismeretterjesztés gazdáinak tanácskozása Budapesten... ..	396
Szépe György: Matematikai nyelvészet az egyetemen	397

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál vagy a Posta Központi Hírlapirodánál: Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180—850. Csekk-számlaszám egyéni előfizetőknek: 61 257, közületeknek: 61 066.

Külföldre a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig meg jelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához ..... Elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)]..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai ..... 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése..... 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 Ft
<i>A magyar helyesírás szabályai</i> , 10. kiadás, harmadik lenyomat	9 „
<i>A Magyar Nyelvtan munkamódszere</i> (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
<i>Helyesírásunk időszéri kérdései</i> (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
<i>Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949)</i> (Szerk. <i>Benkő Loránd és Lőrincze Lajos</i>)	20 „
<i>Nyelvünk a reformkorban</i> (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
<i>Pais-émlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)</i>	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe	15 „
<i>Bánhidai Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete.....	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink életétörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hexendorff Edűt</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban.....	15 „
<i>Magyar hangtani dolgozatok</i> (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltész Katalin</i> : Az ősi magyar igekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>) ..	40 „
<i>A magyar nyelv értelmező szótára</i> , I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	à 200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvtan	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
<i>Névtudományi vizsgálatok</i> (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
<i>Anyanyelvi műveltségünk</i>	70 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikázaszemlélet	5 „
<i>A mai magyar nyelv rendszere</i> , I—II. (Szerk. <i>Tompa József</i>)	à 90 „
<i>Édes anyanyelvünk</i> . 2. kiad. Szerkeszti <i>Lőrincze Lajos</i>	50 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Antal László</i> : A magyar esetrendszer.....	20 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Képző- és névrendszertani vizsgálódások	16 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai.....	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Benkő László</i> : A szépirodalmi stílus elemzése	16 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika	35 „
<i>Fónagy Iván</i> : A metafora a fonetikai műnyelvben	10 „
<i>Pais Dezső és Benkő Loránd</i> : Szótörténeti és szófejtő tanulmányok	28 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai.....	14 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Bakos József: Gárdonyi Géza és a magyar nyelv

Imre Samu: Nyelvtörténet és nyelvművelés

Kiss Lajos: Szótárírás és nyelvművelés

Hexendorf Edit: A nőket jelölő névformák használatának kérdéséhez

Kovalovszky Miklós: Megképzik előtte

Komlós Aladár: Egy ritka magyar igenév

Somjai László: A helyesírási készség ingadozása az általános iskolában

Dezső László: Az orosz szenvedő szerkezetek gépi fordításának kérdései

Prohászka János: Tájszóböngészet néprajzi munkákból

Zsoldos Jenő: Munkásügy és szótörténet

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

7. ÉVFOLYAM 1963. OKTÓBER—DECEMBER 4. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BEKE ÖDÖN, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Bakos József</i> : Gárdonyi Géza és a magyar nyelv	399
<i>Imre Samu</i> : Nyelvtörténet és nyelvművelés	411
<i>Kiss Lajos</i> : Szótárírás és nyelvművelés	415
<i>Hexendorf Edit</i> : A nőket jelölő névformák használatának kérdéséhez	422
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Megképzik előtte	435
<i>Komlós Aladár</i> : Egy ritka magyar igenév	437

Nyelv és iskola

<i>Somfai László</i> : A helyesírási készség ingadozása az általános iskolában	438
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből:

<i>Dezső László</i> : Az orosz szenvedő szerkezetek gépi fordításának nyelvtani kérdései	444
--	-----

Nyelvjárásaink

<i>Prohászka János</i> : Tájszóböngészet néprajzi munkákból	454
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Zsoldos Jenő</i> : Munkásügy és szótörténet	461
<i>Prohászka János</i> : Abárlé, abállé vagy abalé?	469
<i>Kiss Lajos</i> : Amerikázik — Ukáz	472
<i>Éder Zoltán</i> : Muki	474
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Csántér	476

Imre Samu

(1017 1000)

Gárdonyi Géza és a magyar nyelv

1. A szépirodalom kedvelőinek nagy táborában nem kevés azoknak az olvasóknak a száma, akik Gárdonyiról azt is jól tudják, hogy páratlan az a műgond, „amelyet költői nyelvének kiképzésére fordít” (vö. Sík Sándor: Gárdonyi, Ady, Prohászka 48), s hogy a magyar nyelvnek a száz évvel ezelőtt, 1863. aug. 3-án született Gárdonyi is egyik legnagyobb gazdagítója, alkotója. Azt azonban már kevesebben tudják, hogy nagy volt Gárdonyinak a nyelvi kérdések iránti érdeklődése is, s hogy ennek nyomán több olyan cikke, tanulmánya is megszületett, amelyek arról tanúskodnak, hogy Gárdonyinak, a magyar nyelv bűváranak és művelőjének tudományos igényű nyelvészeti munkásságát is érdemes számon tartanunk. Annál is inkább, mert a nyelvész, a nyelvbűvár Gárdonyi nem volt öncélú filológusa a nyelvnek, s amint majd látni fogjuk, ilyen irányú munkásságának eredményei nem egy alkotásának nyelvi megformálásában is jelentős szerepet játszottak.

Ebben a tekintetben méltó folytatója Vörösmarty (vö. Bakos: Vörösmarty és anyanyelvünk az iskolában. Anyanyelvünk 3: 65—7), Jókai (vö. Simonyi Zs.: Jókai mint nyelvész. Pesti Napló, 1898. 306. sz.) és Arany (vö. Ferenczy: Arany, nyelvünk bűvara és művelője. Nyr. 82: 1—14, 133—49) nyelvész, illetőleg nyelvművelői tevékenységének. Mi most elsősorban Gárdonyi lapszéli jegyzeteinek, leveleinek, kisebb kéziratainak ki nem adott, tehát eddig ismeretlen nyelvészeti vonatkozású adatainak felsorakoztatásával és értelmezésével kívánjuk a nyelvészkedő, a nyelvbűvár és a nyelvművelő Gárdonyi Gézát bemutatni.

2. Gárdonyinak a nyelvi kérdések iránti tudományos igényű érdeklődésére vall az a tény is, hogy egy szakját nagyon szerető nyelvtudóshoz is méltó magyar nyelvészeti szakirodalmat gyűjtött össze (vö. Gárdonyi József: Nyr. 56: 13—4), s a sok, okos és hozzáértő széljegyzet tanúsága szerint tanulmányozott át lelkiismeretesen, becsületesen. Már ezek a széljegyzetek is azt példázzák, hogy Gárdonyi valóban tudományos igénnyel tanulmányozta a magyar nyelvet, múltját és jelenét, szótári szókészletét és nyelvtani rendszerét. Hogy mennyi értékes, érdekes és tanulságos nyelvészeti vonatkozású megjegyzés, illetőleg a nyelvművelés kérdéseit is érintő problémafelvetés található ezekben a széljegyzetekben és kéziratban olvasható megjegyzéseiben, arról már meggyőzhettek bennünket a belőlük eddig közölt részletek is (vö. Gárdonyi J.: Gárdonyi G. jegyzetei a Magyar Tájszótár lapjain. Nyr. 56: 13, 75; Bakos József: Gárdonyi nyelvészeti vonatkozású lapszéli jegyzetei a Magyar Nyelvújítás Szótára és Tolnai: Magyarító Szótár [Bp. 1900.] lapjain, Az Egri Ped. Főisk. Évkönyve 1: 463—9; Bakos: Gárdonyi lapszéli jegyzetei

a Régi Magyar Költők Tára III. kötetében, Az Egri Ped. Főisk. Füzetek: 113. sz.; Gárdonyi jegyzetei Arany Toldija lapjain, vö. róla Bory: MNy. 30: 238—41).

Most — amint ígértük — elsősorban eddig napvilágot nem látott ilyen jellegű jegyzeteit, megjegyzéseit, sokszor csak ötleteit és mindenképpen jellemző példáit kívánjuk az érdeklődés előterébe hozni, s közülük is elsősorban azokat kiemelni, amelyek a mai nyelvtudomány művelői számára is időszerű és hasznos tanulságul, illetőleg példatárul szolgálhatnak, s Gárdonyi írói művészete, sajátosan egyéni írásmódja teljesebb megértéséhez, illetőleg elemzéséhez is nyújtanak szempontokat és adatokat.

3. Először a régi magyar nyelv és népnyelv szókincsét magukba foglaló könyvek, szótárak és egyéb kiadványok lapjaira rótt megjegyzéseket kívánjuk megszólaltatni, azután kerítünk sort a leveleiben és a megjelent cikkeiben található nyelvészeti vonatkozású adatok számbavetésére és elemzésére.

Az Oklevélszótár (Szamota—Zolnai Gyula: Magyar Oklevél-szótár, Bp. 1902—1906.) hasábjain elég gyérek a megjegyzések, de már ezek sem öncélúak. Már itt is főként azokhoz a szavakhoz, nyelvi formákhoz van Gárdonyinak megjegyzése, amelyeket elsősorban történeti regényeinek nyelvi formálásában használt fel. A jegyzetekkel ellátott, illetőleg kiemelt szavak, nyelvi formák között olvashatjuk például a következőket: *Hentes-szer, gyalogul szolgál, verő, vas-verő* stb. Már itt is ad hosszabb kiegészítéseket is; pl. a szótár „*delljest* : lásd: *dél-est*” adatához, illetőleg címszavához ezt jegyzi: „Nem dél-est ez, hanem *délben (déllest)*”, s utal Gárdonyi Simonyi Zsigmond: A magyar határozók (I. Bp. 1888.) című írásának (1: 349—50) adataira is.

Sűrűn találhatók megjegyzések a Magyar nyelvtörténeti szótár lapjain és a Döbrentei Gábor által szerkesztett Régi magyar nyelvemlékek (Budán, 1840.), továbbá a régi magyar irodalom nyelvére vonatkozó egyéb kiadványok (pl. „Négyszáz magyar levél a XVI. századból — 1504—1560”) című gyűjtemény hasábjain is. Gárdonyi több alkotásának nyelvében (az Isten rabjai, a Láthatatlan ember, Egri csillagok stb.) újra találkozunk azokkal a szavakkal, nyelvi formákkal, amelyekhez nemcsak filológiai megjegyzéseket fűz, hanem olykor egészen életközeli, személyes vonatkozásokkal színezve mondja el a velük kapcsolatos észrevételeit. A régi magyar *ural ~ urall* ('dominum agnosco', 'herum veneror') szóhoz például ezt az érdekes megjegyzést fűzi: „*Mit uralja az ember, pénzért* — mondta anyám, mikor egy paraszt ácsra bosszankodtunk, hogy ígérete ellenére nem jött dologra, s én azt mondtam, hogy még egyszer küldjünk el érte...”

A Gárdonyi stílusát vizsgálók (vö. Dénes: Nyr. 75: 372—4) helyesen utaltak arra is, hogy Gárdonyinak nemcsak „egészséges nyelvérzéke” volt, hanem sok, filológiaiilag is értékes ismerete a magyar szótári szókészlet össz-népi, archaikus és regionális elemeiről, hiszen „írói feladatainak megoldása során a magyar nyelv egész életét is komoly tanulmány tárgyává tette”. S valóban a régi magyar irodalom nyelvének, s a magyar nyelvjárások szókincsének elmélyedő, alapos ismeretéről tanúskodik Gárdonyi szókincsének mind gazdagsága, mind néhány egészen egyéni sajátossága is.

4. De Gárdonyi azt is nagyon jól tudta, hogy a nyelvnek — egy-egy kor vagy egy-egy csoport, sőt egy-egy egyén nyelvének — nemcsak a szótári

szókészlet, a szókincs a jellemzője. A Magyar nyelvtörténeti szótár hasábjain nemcsak az egyes szavakhoz fűz megjegyzéseket, hanem szókapcsolatokhoz és egész mondatokhoz is, s az sem véletlen, hogy ezeknek a nagyobb nyelvi kifejező eszközöknek, szószervezeteknek, mondatoknak és mondat soroknak a n a l ó g n y e l v i f o r m á i újraélednek Gárdonyi írásaiban is. A Magyar nyelvtörténeti szótár lapjain sem véletlenül emelte ki Gárdonyi ezeket a nyelvi formákat: *füstöt vet, rabbá adta magát, kiadtak rajta, az lelkével is adós, nem igaz ágyból való, illára véve a dolgot, egyjórást, az ördög azt sugárolván elméjébe* stb. stb., s a Döbrentei szerkesztette Régi magyar nyelvemlékek hasábjain sem véletlenül kerültek igen erősen előtérbe, s Gárdonyi megjegyzéseivel ellátva például ezek a nyelvi képletek: *Hywen es igazan zolgaltham, de masth ymmar latom az ew felsege erewthlen wolthat ; ew fel/ge chak Paŷ/nak tARTH benneKeth . . . jollehet testemben betegh vagyok, chak süketsegre veszj. kit a herczeg hatul a hellebardal érdekní kezdé ; es küzdesbe essenec, le szóköllec louarol, es imadkozyk vala mynd eleutyk zoŷg—, feletthe nagy dragaŷ/ag waygon raythwnk—, Boŷŷw allo haragjath reŷjathok waryathok.* Ezekkel a nyelvi képletekkel, illetve analóg formáikkal valóban találkozunk Gárdonyi történeti regényeinek nyelvén is!

Különösen feltűnő az, hogy Gárdonyi a régi magyar nyelvhasználat állandó határozóit, vonzatait (pl. *arrul búsul, rendet áll, beszédnek áll* stb.) és a mai nyelvhasználattól eltérő funkciójú és kapcsolódású igekötőit, illetőleg igekötős összetételeit igen nagy figyelemre méltatta, feltűnőbben látta a kiemelő jelekkel, és soha sem emelte ki őket a megfelelő nyelvi mezőből, a gondolati és nyelvi összefüggések hálózataiból. Gárdonyi írásaiban is így jelennek meg újra és újra, s igen kifejezően teljesítik régi formákban, de újszerű stílusértékben nyelvi szerepüket. Nézzünk néhány példát is!

A mainál konkrétabb ('ér, érint') jelentésű *érdekel* szót és a vele kapcsolatos kifejezéseket, vonzatokat (*érdekel : sarkantyúval érdekelni a lovat, a fájdalom érdekel, az havas eső érdeklí nyakunkat* stb.) is különös figyelemre méltatta a Magyar nyelvtörténeti szótár és Magyar tájszótár lapjain is Gárdonyi, s feltűnő jellel emeli ki mindkét szótárban. S valóban ez a szó a régi konkrét jelentésében elevenedik újra Gárdonyi nem egy írásában, például az Erdei történetnek e mondatában is: „A lába is fáradt. *A derekát is érdekelte a hideg.*” A Magyar nyelvtörténeti szótár *vet ~ vét* címszavának és e szóval kapcsolatos szólásoknak teljes példatárát ellátja figyelmeztető jellel Gárdonyi, s nem véletlen, hogy írásaiban a köznyelv és a kortárs írók nyelvhasználatától eltérő nyelvi formákban is él e szó, illetőleg e szóhoz kapcsolt állandó határozó. A *füstöt vet* nyelvi forma újra elevenedik a Tanácskérés című novellában is: *A pipa újra füstöt vet.* Az Isten rahjaiban olvasható *Ennek nem jó füstje lesz . . .* (baj lesz belőle) szólás is beleillik abba a szóláscsoportba, amit e szótár *füst* címszavához gyűjtöttek a régi magyar nyelvből a szótár munkatársai. Ugyancsak ebben a regényben jelenik meg ez az érdekes nyelvi forma: *Jancsi elunakodott . . .* A megszokottabb *unta magát : elunta magát* helyett nem véletlenül, hanem a tudatos archaizálás céljából vette Gárdonyi a régi magyar nyelv szókészletéből ezt a kifejezést. Nagyon is megjegyezte a Magyar nyelvtörténeti szótárnak erre vonatkozó adatait is: „*El-unakodik : Mely sokszor el-unakodom . . .*” (Pázmány P.) stb.

A szótár *mégnevet* ('derideo, irrideo, verlachen, verspotten') szavát is feltűnően megjegyzi Gárdonyi, s írásaiban gyakran jelentkezik ez a szó, például Az a hatalmas harmadik lapjain is: „Attól tartok, *mégnevet.*”

Az Isten rabjaiban olvashatjuk ezt a mondatot: „A király irtózatosan *megbúsult ellenünk*”. A NySz. *meg-búsul* szavának hasonló jelentésváltozatát ('commoveor, sich erzürnen') tehát nem hiába jegyzi külön is meg Gárdonyi.

A régi magyar nyelv igekötőinek s a velük kapcsolt nyelvi formáknak, különösen a *meg-*, az *el-*, a *le-* igekötőknek és igekötős összetételeknek feltűnően nagy figyelmet szentel Gárdonyi, s nem véletlenül. Gárdonyi nyelvének igekötő-használata különösen jól példázza, mennyire tudatos nála az a törekvés, hogy az igekötőket a régi nyelvi formákban betöltött szerepükben eleve-nítse meg, s ezzel a mai nyelvhasználathoz viszonyítva egészen sajátos stílus-értéket és kifejező erőt kölcsönözzön neki (vö. Vozáry: Gárdonyi szókinséből. Nyr. 44: 71—5. Az *el* igekötős összetételekre jó példatár: Vértessy: Gárdonyi nyelvről. Bp., 1910.).

Valóban megállítanak bennünket például ezek a Gárdonyi nyelvhasználatára nagyon is jellemző igekötős nyelvi képletek: „Abban a percben *elszűnt* a kísértetjárás” (Szunyoghy . . .); „A szívem *eldobban*” (Szunyoghy. . .); „Annyira *elbúsolódtam*, hogy estig kóvályogtam a Dunaparton” (Hosszúhajú veszedelem); „Ekközben *elcsillapult* a bosszankodásom” (Hosszúhajú veszedelem); „*Elszűnt* a harangozás” (Hosszúhajú veszedelem); „Lassan dolgozom, s majdcsak *lesikerül*” (ti. az arckép lefestése!) (Hosszúhajú veszedelem); „. . . tízszer is *megsétáltam* a ház hosszát” (Hosszúhajú veszedelem); „Egyszer, hogy *megébredek* . . .” (Láthatatlan ember); „Minden templomot *megfosztottunk*” (Isten rabjai); „A hadnagy *elkérdezte* a nevét” (Dávidkáné); „Még inkább *eldöbbenek*” (Láthatatlan ember); stb. stb.

Ebben a rövid példatárban is feltűnően nagyobb számban szerepel az *el-* igekötő, illetőleg az *el-* igekötős összetétel. Gárdonyi egyik megnyilatkozása arra utal, hogy ez sem véletlen. A Magyarul így! hasábjain (vö. 75) úgy ír az *el-* igekötőről és „előragocskáról” (vö. *elvéig, elnéha* stb.), mint „nyelvünk egyik feledésbe ment” eleméről, s mivel Gárdonyi saját nyelvművészete számára is értékes nyelvi kifejező eszköznek tekintette, tudatosan élt vele gyakrabban.

5. Általában Gárdonyi a felfedezés örömeivel szeret meg és használ fel egy-egy régi magyar nyelvi formát: *szomorúvan* (Durbints); *kankalék, kankalékos* (Megtérés); *kárpálta* a bűnösöket (Isten rabjai); *szövetnek* (Isten rabjai); *görögül születtem* (Láthatatlan ember); *mi nap van ma* (Láthatatlan ember); *magam mulattából*. (uo.); *árkány, ördög* (vö. *Ördöngök* ura, rettenetes Gonosz!) (Láthatatlan ember); *kerengő* 'körfolyosó' (Isten rabjai); stb. A kihalt szavak öncélú halmozását és felesleges használatát azonban elkerülte, csak egy esetben tett kivételt. Bár az Isten rabjai Julián barátja szájába adott szövegrészlet szerves része a regény nyelvi szövetének, mégis úgy érezzük, hogy itt nem Julián barát, hanem inkább a nyelvészkedő Gárdonyi hallatja szavát, illetőleg állít össze példatárt a régi magyar nyelv kihalt szavaiból, illetőleg szláv és német jövevényeiből. Julián barát „az ázsiai magyarokról” szólván megjegyzi, hogy nem értik, „mi az *ablak, mészaros, istálló, kályha, kalács, sógor* . . ., ellenben sok olyan szóval élnek, amiket nálunk nem értenek, már mint amilyen a *sógor* helyett a *rér, tigris* helyett a *barca* (?!), *láng* helyett a *tuli* (?!), *orvos* helyett az *imecs* (?!) . . .” Idézi az író az elavult 'bot, *mankó*' jelentésű *istáp* szót is. Amennyire kevésbé sikerült az archaizáló törekvés az idézett részben, mert valóban inkább filológizál, mint archaizál az író, annál

művészebb s a kort és a helyzetet is találóan jellemző az a szövegrészlete, amelyben Gárdonyi egy apácát temető priort mutat be. Az sem erőltetett, hanem szinte természetes, hogy Gárdonyi a prior szájába egyik legrégebb összefüggő nyelvemlékünknek, a Halotti Beszédnek és a Könyörgésnek a mondatait adja, s maga Gárdonyi is szinte ihletet kap a régies hangulat felkeltésére a regény szövegébe illesztett, az 1200-as évek nyelvállapotát is tükröző beszédnek nyelvétől, s a következő fejezetrészekben valóban művészebb formában és hatással archaizál. Expresszív erő és eszköz még a régies helyesírási formák használata is (*scenth, chalot, leweley, keyc, oz, sciuz* stb.) e fejezetekben. Gárdonyi ugyanis azokat a nyelvi formákat, amelyeket oly tudatos filológizálással jegyzett ki a régi magyar nyelv szókészletéből és nyelvi rendszeréből, itt felsorakoztatja, s úgy formál belőlük és velük összefüggő mondatokat is, hogy nem válik a nyelv természetellenesen élvezhetetlenné, s nem ellenkezik a regény olvasóinak nyelvtudatával sem: „... azután egy ebédnek utána arra kérte a priort...”; „... oly esennen könyörgött...”: „A nemesek lányai henylének és vinyároznak...”; „... ennek nem jó füstje kél...”; „Mutass a frátereknek némi-nemű gyimelcsnövendékeket.”; „Megnézünk, mi fáik vannak?”; „Adj nekünk gyimelcsfa, ha van!”; stb.

Ugyanígy művészen archaizál Gárdonyi az Egri csillagokban is (vö. Prohászka: Nyr. 76: 195–6). Nemcsak fogalmi és formai archaizmusokkal és a régi magyar nyelv szókészleti elemeivel (pl. *akindsi, aszab, defterdár, purgomálposztóruha, vápa, dákos, turba* ('tömlő, iszák'), *boncsok*; az út a palota alá *viszen*, a vízhordó egri paraszt *megszokta vala* a törököt, stb.), hanem a régi nyelvi formák, vonzatok és fordulatok alkalmazásával (*rohanvást rohant*; *a török gyúltön gyúlt*; *tégy bele ülőleg*; *visszahamarkodik a bástyára*; *ember fértényire tágujt a nyílás*; stb.) is eléri az író azt, hogy nyelvi korhűség is jellemzi regényét.

6. Gárdonyi történeti regényei szókincsének igen jellemző sajátága, hogy gyakran tűnnek fel benne a népnyelvi és csoportnyelvi szavak is. A népnyelvi szavak egyrészt az archaizálás, az expresszivitás, másrészt a realista ábrázolásra törekvés eszközei. Ilyen szerepet töltenek be a Láthatatlan ember című regényében a következő népnyelvi szavak: *szuszu* 'lassan dolgozó ember' (vö. Nyr. 3: 231): „Nagy *szuszu*, s borzas bagoly volt” (ti. az egyik hun ember); *fufnyáz* 'orron át beszél' (vö. MNy. 39: 246): „Te vagy-e, Zéta? *fufnyázott* rám vígan a táltos”; *csoma* (~*csuma* 'pestis': „*Csoma* van rajtad... A *csoma* növekvő erővel gyúltadt belém”; „*hidegtalpú* 'egykedvű, indulatnélküli, flegmatikus': „... fányar mosolygós, amely a *hideg talpú* emberek vídámsága”. — Ilyen jellemző szavak még ebben a regényben: *bözsög, buckós* (fűzfa), *hozzágyeszül, sajnákol, kimohodzik* (pl. a bajusz), *üstöllést, riolás, lehedez, kibandagol, búbö, elordul, gyakint* stb. stb. (vö. még: Egri: Nyr. 36: 376–8).

Az Egri csillagok nyelvéből szinte egy szótárra való népnyelvi szót, kifejezést szedhetnénk össze. Ezek a nyelvi formák népnek és réginek egyképpen hatnak, s mindenképpen erősítik a regény nyelvének hatásosságát, plasztikus voltát és művészi erejét. Csak néhány jellemző példát idézek a gazdag anyagból: „*Gergő picsogva ül*” — „*Nem noszított, hogy siessek*” — „*Gúnyosan sunyorított*” — „*Odacsörömbélt Gáspár mellé*” — „*Alázatossa lettyent a dereka*” — „*Rab vagyok, felelte immár szűkellődvé*” — „*Szólalt meg dercés... hangon*” — „*Utánna fellüken a másik török fej*” — „*Leduhintja a követ*” — „*Agyalják a feltolakodókat*” — „*Dühösen kiektetett-baktatott a*

szobából” — „Cecey ráhörkent a papra” — „Nyugodtan *kutyorodott* vissza az evők közé” — „Még kegyelmed is *pözsög* ellenem” — „Szinte az arcán *lökögött* a szívé” — „A köszörűsök *sirikelnek*” — „Már *iszamosak* az ostromlétrák a sok vértől” — „A nagy faalkotmányt úgy *bőzsgi* be a török, mint a hangya” stb. stb.

Gárdonyi az Isten rabjai nyelvi formálásában is sok tájszót használt fel. S nem véletlenül éppen Jancsi édesanyjának és a parasztoknak a szájába adja ezeket a szavakat, s így ezzel művészien és hathatósan utal szereplőinek származására, életkörülményeire is: „*Üstöllést* (vö. Nyr. 19: 287) jöjjön” — „Most már a házasság *elputtyant*” (vö. Nyr. 14: 477: *el-puttyan* 'dugába dől, semmivé lesz'. Gárdonyi a MTsz. hasábjain feltűnően megjegyezte a következő nyelvi formát: „... lesz-e a kézfogóból valami? *Elputtyant* az . . .”, vö. Nyr. 15—95); „Ha meglátja az anyját, *hujánt* neki” (vö. Nyr. 5: 272, Szeged vidékéről is: *hujánt* 'kiált'); „Már egy órája *hujjogom* a nevedet” — „Jaj édes *eggyem, rivadt* meg egyszerre az asszony” (Jancsi édesanyja) — „Olyan *édesdedőn seppög*” (vö. Nyr. 21: 314, *seppög* ~ *seppeg* 'susog, suttog'). Gárdonyi a könyvtárában található Magyar tájszótárban ezt a tájszót is feltűnő jeggyel látta el !).

7. Külön is érdekes és fontos filológiai feladat Gárdonyi szókincsének népi eredetű elemeivel kapcsolatos néhány kérdés felvetése. Az eddigi szakirodalom is (vö. pl. Balassa: Nyr. 32: 284—6) utalt már arra, hogy Gárdonyi is, mint Arany János (vö. Ferenczy: Nyr. 81: 399) nem egy szűkebb táj nyelvét, szókincsét használja fel, hanem az egész ország „népi” nyelvét és szókincsét. S ez valóban így van. Most, hogy áttanulmányozhattuk a Gárdonyi könyvtárában található és népnyelvi forrásanyagot bőven közlő kiadványokat (Magyar tájszótár, a Magyar Nyelvőr kötetei stb.), azt tapasztaltuk, hogy Gárdonyi igen bő és műhelymunkájára vonatkozólag is értékes adatokat nyújtó széljegyzetekkel látta el e kiadványok közléseit is. Kitűnik ezekből a jegyzetekből is először az, hogy valóban nem egy vidék, hanem több táj, vagy ha úgy tetszik: a nyelvjárások összességét tanulmányozta tudatosan, tudományos igénnyel. Tájszóhasználatának forrásaira maga utal ezekben a jegyzésekben. Az is bizonyossá vált e széljegyzeteknek s néhány levelének tanulmányozása nyomán, hogy Gárdonyi a tájnyelvi szavak felhasználásában nem annyira a mennyiségi, hanem inkább a minőségi szempontokra volt tekintettel. Az is jellemző sajátság, hogy Gárdonyi inkább a népnyelvi igealakokat, s kevésbé a tájnyelvi neveket, illetőleg a névszók kategóriájába tartozó nyelvi formákat illeszti bele alkotásainak nyelvi szövetébe. Nagyon gyakran egy-egy alkotásának mondat sorában úgy használja fel a tájszavakat, főleg az igéket, hogy alig van e szavaknak szemantikai szerepük, és inkább csak hangulati-érzelmi, expresszív értékük miatt tarthatjuk őket értékes nyelvi elemnek. (Vö. Benkő László: A szépirodalmi stílus elemzése 39.)

Az említett széljegyzetekben úgyszólván valamennyi felhasznált tájszavára vonatkozólag találunk vagy figyelmeztető jegyzést, vagy éppen tartalmas megjegyzést. Kitűnik ezekből az is, hogy Gárdonyi valóban tudatosan kutatja fel az írói, művészi céljait legjobban szolgáló szavakat, s nem a „népieskedésre” való törekvés, hanem a művészi, a plasztikus, az expresszívítással telített nyelvi formák megteremtésének igénye szerint válogat a tájszavakban, s nagyon mértéktartóan illeszti bele őket egy-egy írásának mondataiba. Természetesen van néhány olyan írása (pl. A bor is ide tartozik !), amelyekben erőteljesebben jelentkeznek nyelvjárási elemek, így pl. az ő-zős

(a történet különben egy Szeged környéki faluban játszódik!) alakok (*lelköm, sönki, mög, embör, lögyön, szörözsek* stb.) mellett ilyen tájnyelvi ejtésformák is, mint pl. a *kövérhő eresztetni, tessén mán gyünni, appenig, a borgyúmáj* megsült stb. De ezek sem a „csinált népiességek” jegyei ebben a darabban, hanem természetes megnyilvánulásai a paraszti szereplők ugyancsak természetesen folyó paraszti beszédének.

Balassa József (vö. Nyr. 32: 284) nem véletlenül mutatott rá éppen Gárdonyi e darabjának nyelvéről szólva arra is, hogy az író a valódi tájszavakat is „nagy mértéklettel” használja. Az *engöm* ne *kunérozson* sönki (= ne hosszantson!) — én a Rozit *bazsalltam* ki magamnak (= kinéz, vö. Nyr. 8: 470) — *ficemödne* ki a lába annak a *cemöndének* (somogyi szó: *cemönde*: 'lompos, szajha', vö. Nyr. 17: 286) stb. valódi tájszavak használata nem zavarja a megértést sem. Egyáltalában nem törekszik Gárdonyi arra, hogy egyetlen vidékhez, tájhoz kösse darabja szereplőinek népi nyelvét. A Borban pl. az *innya* dunántúli ejtés, az *összve, fil, gyisznó, gyön* pedig palóc alakokat elevenítenek meg. Ugyanez tapasztalható a valódi és jelentés szerinti tájszavak használatában is. Maga Gárdonyi is erre utal egyik nyelvészeti cikkében (vö. Gárdonyi: A gyermek. Nyr. 30: 337–8), amikor azt írja, hogy „paraszti-jaimat *egy-helyi* nyelven beszéltetni nem volt szándékom”. S valóban nem arra volt soha tekintettel, hogy illenek-e a tájhoz s a tájban dolgozó élő emberekhez a választott népiyelvi formák, illetőleg tájszók, hanem arra, hogy jól simulnak-e a nekik szánt nyelvi szerephez, s főleg kifejezik-e azt, amit Gárdonyi vagy alakjai akartak bennük vagy általuk mondani.

Mennyire kifejező pl. az *elgyalúdott* szó használata ebben a nyelvi mezőben: „*Elgyalúdott* valamennyire a fájdalom” (András köröszkje). Az *elgyalúdott* tájszó (vö. Nyr. 15: 45) egyedül képes a köznyelvi *szűnik, enyhül, csillapodik* szavak jelentéstartalmát is hordozni, s amallett hangfestő értéke, s jó akusztikai hatása folytán mint stíluseszköz is jól funkcionál.

Nem egy esetben a szövegösszefüggés is csak sejteti, mi lehet a jelentése egy-egy tájszónak, mégis úgy érezzük, hogy e szavak — éppen a hozzájuk fűződő hangulati tartalom folytán — sajátos kifejező erőt és festői szint jelentenek Gárdonyi írásában. Nézzünk néhány jellemző példát: „Az ügy *előbözsdítette* az egész falut” (Mico) — „... a kutya *iklat* már visszafelé...” — „Csak a macska *irrant* el” — (Messze van odáig) — „A keze kicsi volt és *pátyolt*” (vö. MTsz: Pátyol, pátyolgat 'gondosan takargat', Szunyoghy miatyánkja) — „Az asszonyka *zúpögve* folytatja” (Ne halj meg, Fábián!) — „Minek *zalámboljak* tovább?” (vö. MTsz: *zalámbol* 'cél nélkül jár-ke, csatangol, bolyong', uo.) — „Branko *lebelgett* egyikkel-másikkal” (Megérkezett). (A szövegösszefüggésből az is kitűnik, hogy Gárdonyi az 'enyeleg, legyeskedik, hiábavalóskodik' jelentéstartalmakat sűrítette bele ebbe az egyetlen tájszóba!) — „Csak *elbitolyodik* ('félredűl') alólam a bal lábam” — „A kis gyermek *nyörvögött, megsiramlott*” (Megérkezett). Gárdonyi a MTsz.-ban igen feltűnő jellel jelölte meg ezt a csallóközi tájszót is, s a tájnyelvi jelentésnek megfelelő szemantikai értékben (*nyörvög* 'dünnýögve, erőltetve sír') használja fel idézett írásában.

Azt már említettük, hogy Gárdonyi feltűnően kevés tájnyelvi névszót emel be írásába. A leggyakoribbak a következők: *pátyer* 'pacsirta'; *petek* 'civódás, veszekedés'; *bóba* (vö. *bóbás* tyúk, a tyúk *bóbája*), *cemende*, *baloska*, *babkáros* 'házaló', *rütyő* (gyermekfejkötő), *cserge* 'pokróc', *cseplesz* 'bokros-erdő' stb.

Amennyire feltűnően kevés a valódi „tájnévszó” Gárdonyi írásaiban, annyira feltűnően gyakori nála a népnyelvi igealakok, főleg a hangfestő, a hangutánzó igék használata. A figyelmes olvasót ugyan meg-megállítják olykor Gárdonyinak a népnyelvből vett igealakjai, s ha kiszakítja őket a szövegösszefüggésből, az önmagukban álló igéket alig képes értelmezni, sőt a legtöbb esetben konkrét jelentéstartalmat sem tud kapcsolni hozzájuk. Ilyen igék pl. *elputlikel* 'odébb áll', *föliperedik* 'felgyógyul', *gentet* 'ballag', *árgoválódik* 'felel', *virgódik* 'megküzd', *pirgál* 'kifejt (pl. babot)' stb. Az olvasó mégis úgy érzi, hogy nem felesleges furcsaságok vagy díszek a mondat testében, a megértést sem zavarják, s az olvasó felmentést ad az írónak, indokoltnak látja használatukat. Ezzel kapcsolatban felmérést is végeztünk, és több „kísérleti” személynek kiszemelt olvasó véleményét is rögzítjük például a következő szövegrészekben szereplő igeformák megítélését illetően. Az olvasók többsége úgy látta, hogy a szövegösszefüggésekben szinte belsőleg is indokolt a tájnyelvi igealakok felhasználása. A kísérleti személyek a következő mondatokban előforduló tájnyelvi igealakokkal kapcsolatban ítéleztek így: „Fogoly-család *burran* fel előtte” (Mikor a csősz ünnepet csap) — „Végre a kocsis *felcihelte-rihelte-rángatta* az elbukott lovat” (A szürke) — *Elrökken* a szíve” (Messez van odáig) — „A páva *elfarkalt* a bokrok közé” (Te Berkenye) — „A pocsolyában a kacsák *viribelték* (uo.) — „A hajó a kikötés előtt *dökkent, lökkent*” (uo.) — „Agyba-főbe *dühölte, duhogolta* a szegény párát” (A szürke) — „A malom fedeléről *csoronkált* még a víz” (A barboncás) — „Az öreg *csemmmentett* a szájával” (A kétféle nóta) — „Az anyja *cecegett* a gyereknek” (Az öreg tekintetes) — „Megint *csirinkel* a telefon” (Szunyoghy) — „Megint *ippaszkodj-kapaszkodj* a szűrös növénybe” (Aggyisten, Biri) — „Ne *heblehüblázza* el a szereplő” (Falusi verebek) — „Balázs *csujjant* örömeiben” (Az új lámpás) stb.

Gárdonyi egy-egy odavetett jegyzetében, kéziratának javított példányaiban több ízben utal arra is, hogy a lektorok, a szerkesztők éppen akkor „javítottak” bele írásaiba, amikor egy-egy jellemző tájnyelvi szóval, igealakokkal élt. Ezt tette például Tábori Róbert, az Új Idők szerkesztője is, aki szerzőnk „A kutyánk” c. írásának (vö. Új Idők 1897. 48. sz.) e mondatában „A kutya jött velünk . . . hol elől, hol hátul *gentetett* a koci körül”, *gentetett* igéjét a *settenkedett* igealakokkal cserélte fel. Az is gyakori, hogy Gárdonyi egy-egy írásának javított alakjában olyan tájszót használ, amelyik előbb nem szerepelt benne. Az Én Újságom hasábjain megjelent, „A Budavári gyűlés” című verse e mondatát: „A fák ágait meg lepi a sok gyerek . . .”, így javítja át: A fák ágait meg, mint *csertes verebek* — Lepik a [térsegről elzavart] gyerekek . . .”

Különösen nagy művészi erővel tud utalni Gárdonyi a cselekvés minőségére egy-egy népnyelvi igealakjával. Stilisztikai szempontból is értékes elemek Gárdonyi stílusában a gyakorító és főleg a mozzanatos képzett igéknek szinte kimeríthetetlen gazdagságban való szerepeltetése. Egy-egy sajátosan képzett igealakjával szereplőinek sajátos magatartását, viselkedését és lelkiállapotát is rajzolni tudja. Ezek a sajátosan képzett igék, illetőleg a képzők halmozásában jelentkező nyelvi sajátosságok Gárdonyinál nemcsak a stílus elénkítésének, hanem a reális ábrázolásnak is jó eszközei. Különösen jellemző sajátság nála a mozzanatos igék gyakori használata. „A mama nagyot *horkintott* . . . az asszony *tekerint* még néhányat a darálón, aztán az aljára *püffint* . . .” (Te Berkenye) — A bátyám *vonint* a vállán. *Emelint* a

szemöldökén . . . *Pöffent* egy füstfelleget . . . *Hunyintott*, hogy bizonyítsuk . . . *Gyűrint* egyet a kabátja ujján . . . A kalapomat *megemelintem* . . . *Toppintott* hozzá . . . Teát is *hamarintok* neki” (Hosszúhajú veszedelem) — „Jancsi a süvegébe *röhintett* . . . Jakab mosolyogva *vállintott* . . .” (Isten rabjai) stb. Nem egy kéziratában a javított szövegben is mozzanatos igére formálja át az igealakot. A nagy eff c. elbeszélésének első formálásában ez a mondat olvasható: „Néz, *vakaródzik* egyet . . .”, a javított mondatban már ez áll: „Néz. *Vakarint* egyet a tarkóján . . .”

Jellemző sajáttság Gárdonyi írásaiban a gyakorító igék művészi halmozása is. Egy-egy, a köznyelvi használattól eltérő gyakorító igéje nemcsak megállítja az olvasót, hanem a művészi hatás hathatós elemeinek is elfogadja őket: „A víg leánya könnyedén *lépdigélt* . . . A kertész nyugodtan *pökedezett* a pipája mellől” (Hosszúhajú veszedelem) — „A tűz mindig *édegél* a sátorban” (Láthatatlan ember) — „*Csöpögödögélt* az eső” (Isten rabjai) stb.

Igen jelentős stíluseszköz Gárdonyinál is a személyragos igealakoknak jelzőként való felhasználása. Erre vonatkozólag is értékes forrás volt számára a nép nyelve is. A Magyar tájszótár példányában külön jegyzetekkel vannak kiemelve például az ilyen nyelvi formák: *Csib-még, fog-még legény*. Különösen akkor használja ezeket a kifejezéseket, amikor a realista, életszerű ábrázolásra keresett megfelelő nyelvi formákat, s nem egy esetben humorának és ironikus hangulatának is lecsapódásai ezek a nyelvi képletek: *én-akarom asszony, magaszereti asszony, temondádfű* (Ábel és Eszter); „Nagyszájú *rikoltom-asszony*” (Megérkezett); „Csak olyan *nem-látlak formán* jár el mellette” (Aggyisten Biri); „*Nem-bánom hangon* (Az új lámpás) stb.

8. Gárdonyi nyelvi ízlésének dicséretéül szolgál, hogy írásainak frazeológiai elemeit, szóképeit és képes kifejezéseit mindig mértéktartóan s nem öncélúan használja arra, hogy mondanivalóját érzelmileg színezetté, elevenné és szemléletessé tegye. Nem egy esetben nemcsak a kifejezendő magatartáshoz, helyzetekhez és emberi jellemekhez szabja az egyes szólásokat, hanem még a korhoz, társadalmi és szociális körülményekhez is. Az 1650-es években játszódó eseménysorozat leírásában például egészen korszerű Gárdonyinak ez a szólása: *Úgy elhallgatott, mint a töröklátó gyerek* (Dávidkáné). Történetileg hiteles a kép a Láthatatlan ember e mondatában is: *A nap már két kopjányira állt az égen*. Helyzetet és embert egyformán szemléletesen jellemez Gárdonyi ezzel a hasonlatával is: *Nyugodt mint a fagyott zsír ; Biri meglippen mint a tyúk* — (Aggyisten Biri!); *Meggörbül mint a templomi vak kódís* (A Pista gyerek titka) — *Olyan már az öreg mint a mosott kender* (Március). A Szunyoghy miatyánkjában nagyon jellemzően írja egy-egy szereplőjéről: „Mintha mindig volna tartalékban egy gondolata, mely a rossz gondolatoknak a nyakára hág”; „[a tanítóbojtár] *késérü szájú*, okosdi legényke, olyan *vadalmába kóstolt arc*”. Ezeknek a szólásoknak nagyon kifejező és szemléletes képsora is megállítja az olvasót. Az ilyen típusú nyelvi képletekből egész szótárra valót lehetne összegyűjteni Gárdonyi nyelvéből. Szóképei, képes kifejezései (pl. a dúló szelek *összerongyolták a lugasom palástját ; magzó pénzük van*; stb.) mindenképpen megérdemelnék, hogy külön is alapos tanulmány tárgyává tegyük. A tájnyelv itt is gazdag forrás volt Gárdonyi számára, túlzásba itt sem esik, és képzavarba soha sem téved a tolla: A „*megeszlek-bajszú vitéz*”, a „*mindjárt-cimbora emberek*”, „csak olyan *nem-látlak formán*” jár el mellette kifejezésekhez hasonlóan (Aggyisten, Biri) több ilyen jellegű és érzékletes képhez kap-

csolt nyelvi alakot tud teremteni. A *nekem ne Bodónézzon* nyelvi formával a tömörítésnek kiváló példáját nyújtja, hiszen a *Másról beszél, mint Bodóné*, stb. szólásunk mondanivalóját sűríti ebbe a sajátosan és egyénileg képzett *ne Bodónézzon* kifejezésbe.

Négyessy László egyik Egerben tartott előadásában (N. L. kéziratos feljegyzése az MTA könyvtárában: Ms. 704. (d)) helyesen jegyzi meg, hogy Gárdonyi „számos elemi jelentésű szóalakot maga is költ a *népnyelv módján és szellemében*”. S valóban több olyan szó- és igealak állít meg bennünket Gárdonyi írásainak olvasása közben, amelyekre nem tudjuk a pontos „népnyelvi forma”, „tájszó” minősítést adni. Ilyen jellegű szavai például: *zakkanó* (elakadt . . . mint az égi szekér, ha jut zakkanóba (A bánhidai vecsernye), *rápillintett, bögedelmes, bögöl, kihányódik* (Amerikába), *elpönytyörődik, inakodik, langyal* (arcomat langyalja a nap melege), *vonalog* (a háta), *furcsít* (ez még inkább furcsítottta), *olcsó* 'aljas, hitvány': „Micsoda elvetemült fráter, micsoda olcsó gazfickó!” (Bibi; vö. Munkácsi: Nyr. 57—87 és Pesti Hírlap, 1927. febr. 19. sz.), *lomhál* (Köd *lomhál* a földön: Köd és napfény), *piricskelő* (vékony *piricskelő* csörgést hallok: A víz mint ital), *távolkodik* (De míg ő Amerikában *távolkodott*: Aggyisten, Biri), *elsürgösködik* (maga egyszerre telegrammnak érzi magát és *elsürgösködik*), *vigalmaskodik* (egy útszéli kocsmá *vigalmaskodott ott*) stb. ¹

9. A Gárdonyi-szövegekben található táj- és csoportnyelvi szavakra vonatkozólag különben igen sok adatot találunk a Gárdonyi könyvtárában található Magyar tájszótár (Szinnyei: Magyar Tájszótár 1—2. Bp., 1893—1901.) és a rendben sorakozó Magyar Nyelvőr lapjain. Az itt található különféle jegyzések és széljegyzetek feleletet adnak arra is, hogyan kerültek Gárdonyi írásaiba ezek a nyelvi elemek. Gárdonyi ugyanis nemcsak tudatosan tanulmányozta a táj- és csoportnyelveket, hanem maga is aktív gyűjtője volt a táj- és csoportnyelvi szavaknak, szólásoknak. Nem egy általa gyűjtött és értelmezett szó, illetőleg kifejezés kapott újra életet írásaiban is. Különösen értékesek számunkra azok a megjegyzések, amelyeket az egri és Eger környéki (Kerecsend, Felsőtárkány, Felnémet, Heves) táj- és csoportnyelvi szavakkal kapcsolatban vetett papírra az említett kiadványokban.

Nézzünk néhány jellemző példát erre vonatkozólag is: *bába-kakas* : „Egerben a nem kukorikoló, hibás, hermafrodita-féle kakas”.

bocsát ~ megbocsát : „Mikor zsindelyeznek, egy felfordított gyalun végig húzzák a sindely élet, valamennyi sindelyét egyenkint, hogy élesebb legyen. »Bocsásd el még azt a sindelyt!« »Ahogy ott bocsátom, ű is próbálta« . . . Egri paraszt ácsoktól hallottam.”

Káva : „Fűrész *kávája* az a lécs, amelyik a fűrész közepén van. Eger.” (Itt Gárdonyi rajzzal is szemlélteti!)

sűrű : 'nehéz' „Könyvvel terhelt ládát hozott az egri paraszt (Ferencz) a vasútról. Mikor leemeli azt mondja: De fene *sűrű* ez a kis láda!”

egy teher víz : „Egerben annyi víz, amennyit egyszerre hoz a kútról, tehát rendszeren *két kupa víz*.”

toporog : „A paraszt kőműves, Lányi Ádám véleményemre, hogy a kőműves létrán is megjavíthatja a plafont, így szólt: Dejszen állvány kell oda uram, mert a kőműves mindig felfelé néz, oszt munka közben *ide-oda toporog*.”

fődi fecske : *hangyaleső* (myrmileon) — Eger!

El-fest : „A mi mostohánk *elföstött* bennünket” Rosszat beszélt róluk a mostohájok a törvény előtt — Eger !)

csajt : „Az ólba beesett az *esső* (!), szegény disznók benne álltak a *csajtban* — Eger !

csámforog : „A ténfergés, botorkálás *synonimája*: Nagyon jó állapotban *csámforogtak* hazafelé a pincéből” — Eger !

Putyog : „Főjű száraz a *főd*, de ha karót ver bel a *zember*, hát *alú* szinte *putyog*” — Eger ! (Bóta mondta !)

gibered : „Tavaszi fagy után mondja az *egri kapás* : Reggel hogy belefogtam az ásásba, hát bizony jól *megvót* a *főd giberedve*.”

senki-gyerek : „törvénytelen gyerek” [*Eger* : részeges Biró (!)] . . . Gárdonyi e nyelvi formát használja a *Falusi verebek*-ben is. „A *böcstelen szavak* címmel a *Nyr.* hasábjain (46: 61) is ejt néhány szót róla, s kifejti, hogy a nép száján gyakran találunk *eufemisztikus* kifejezéseket, „az ocsmány szavakra használt finomabb helyettesítéseket”, pl. Egerben a törvénytelen gyermeket *senki-gyereknek* hívják . . . mennyivel finomabb kifejezés, mint a *zabi*.” Az a hatalmas harmadik lapjain e fogalom kifejezésére használja Gárdonyi a „*Szent Mihály palástját viseli*” (‘zabi’, ‘senki-gyerek’, ‘nem apja fia, de annak nevét viseli’) szólást is (vö. még erre: Prohászka: MNy. 59: 210—2).

megfonnyaszt : „*Megfonnyasztotta* a tejet túróva — Eger, Nagypál Erzsí.”
ketet : „*Hízeleg, örül* — (*Kerecsend*) ~ Valószínűleg hangutánzó; mikor a liba visszatér a társaihoz: *ket-ket*, . . .”

lajhag ~ *lajhol* : *szítál, permetezik az esső* — Heves ! Palócság !

l emejjed : (‘*lepereg*’) : „Ha *esső* éri a fát (mikor virágzik), nagyon *lemejjed* Felső-tárkány (Érdekes Gárdonyi utalása is: vö. Kassai: Szó-Könyv: III. 427).

pötye : a *pötyögő* *syn.*, p. o. a virág mikor lelankad. Minden ami merev és elveszti a merevségét. pl. a szalonna is lágy időben — Felnémet !

rekécsel : „*rekedten beszél* — Heves !”

Azt már említettük, hogy Gárdonyi igen széles körű tájnyelvi ismerettel rendelkezett. Családja és saját vándorló sorsa révén igen sok vidékkel, tájjal és *tájnyelvvvel* ismerkedhetett meg (Agárd-pusztá, Akarattya-pusztá, Szőlősgyörök, Sály, Hejőcsaba, Sárospatak, Nagyút, Kál, Eger, Karád, Devecser, Dabrony, Szeged és környéke stb.). Nem véletlen tehát az sem, hogy a Magyar tájszótár címszavaihoz pótlásokat is tud adni, s elsősorban a fent említett helyek, illetőleg vidékek tájnyelvi formáiból:

föleszelkedik : „A kocsis is kivetődött az árokba. Mikor *feleszelkedett*, lóra ült, oszt elment a faluba segítségért — Sály . . .”

nyetre : „*ide-oda csukló bicsak*, — *megnyetrült* a bicskám . . .” Szőlősgyörök.

meddelék : „Kisküköllő táján, de Ároktőn is, Borsodban az olyan birka, amelyik abban az évben nem ellik . . . A farkasok — jelenti a számadó — az éjjel tizenennyolc *meddeléket* széjjeltéptek”.

kanyó : „Mikor a penicillus rúgója elromlik és nem nyom, továbbá a fanyelű mikor már lötyög a vasa, azt mondjuk: *kanyó-bicska* . . . Sajó-Várkony. Borsod”

karimolódzik : (‘keringél’) : Becsapott a villám a szobába, osztán ott *karimolódzott* . . . Szőlősgyörök”

halálbíró: „A szegedi tanyákon a végrendelet vagy ennek hijján az osztózás megtételére kiküldött hivatalnok” (vö. Bálint S.: Szegedi Szótár 1: 553 hatósági személy az elhalálozás után megjelenő leltárbiztos).

10. Azt is tudjuk, hogy Gárdonyi több időt töltött a Székelyföldön, például Tusnádon is. Halló füllel járt-kelt a székelyek között is, s jól megfigyelte a nyelvüket is. Ennek eredményeképpen írásaiban is jelentkezik egy-egy székely tájnyelvi forma, sajáttság. Nem egy esetben szereplői szájával ad jelzést egy-egy írásában a legjellemzőbb székely nyelvi sajátságokról: „*Vagyigen* . . . feleltem rá *székelyül*” (Az a hatalmas harmadik); „Olykor a malom mellett hallgattam az *ahajtos-beszédű székelyeket*” (Hosszúhajú veszedelem).

„A víz mint ital”, „Az orvosság” és „Miket beszél Antal Ferenc” című írásaiban székely embereket is beszéltet Gárdonyi, és néhány jellemző székely nyelvi formát is ad szájukba: *hecke-ficke* legény ('nyugtalan, hányaveti'), hallom, hogy *szagatnak* ('szagatnak, csendítenek a holtnak'), *mondó* ('jós'), *romlás* ('vihar döntötte erdőréssz'), *lapi* ('levél', 'falevél'), *de műnk már, műenk, vagyigen, össze vót kucorodva a lába, a szeme se volt békoppadva* ('becsukva'). A MTsz. hasábjain Gárdonyi feltűnően megjelölte a székelyföldről gyűjtött *békopp* címszót és a *bé-kopp* a szeme nyelvi formát is.

Gárdonyi a „Ne hallj meg, Fábán” című elbeszélésében szereplő személyei szájába is ad a székely beszédre jellemző nyelvi formákat: *jődögél, vagyigen, harisnya* ('szűrnadrág, darócnadrág'), *már én es, téged nem es földi emberek neveltek, maga es fiatal, mások es biztattak*. A Székelyföldön játszódó események leírásában, székely emberek megszólaltatásában sem törekszik Gárdonyi arra, hogy csak székely szavakat használjon fel írásaiban. A fent említett elbeszéléseiben is jól teljesítik nyelvi szerepüket, pl. a *Dunántúl cemende* ('szajha, ringyó') és *zalámból* ('kószál, kőborol') tájszavai. „Az orvosság” című elbeszélésében ugyancsak igen kifejező az *elgyalúdik* ('enyhül, szűnik') nem székely tájszó: „. . . *elgyalúdik* szépen minden szenvedésünk”. Ugyanakkor a Megérkezett című írásában jól funkcionál a székely *lebeleg* ('enyeleg, legyeskedik') tájszó is: „A fosztáson Milica nem volt ott. Csak jómódú lányok. Brankó *lebelgett* egyikkel-másikkal.”

Gárdonyi éppen a székely szavak használatával kapcsolatban vitába is keveredett. A Budapesti Hírlap hasábjain (1898.) megjelent „Az orvosság” című írása (újra olvasható Amiket az útleíró elhallgat című kötetében!) nyelvvel kapcsolatban egy bírálója hibáztatta, hogy nem jól írta meg „székelyül”, mert egy székely góbé szájába nem adhat ilyen nyelvi formákat: *oszt eltámolyogtunk a doktorho, mink, dunyha* stb. (vö. Nyr. 60: 54–7). Gárdonyi válaszából ismét kitűnik, hogy tudatosan törekedett arra is, nehogy egy vidékhez kösse szereplői beszédét, illetve szókincsét, szóhasználatát.

11. Gárdonyi „A víz mint ital” című írásában nem véletlenül írja le ezt a mondatot is: „Milyen színes, gazdag nyelv a paraszt ember nyelve . . .”. s az sem véletlen, hogy gondolatmenetét így zárja le: össze kell szedni a „szétszórtan heverő” kincseket. Arra már utaltunk, hogy Gárdonyi maga is a gyűjtők sorába állt, s azokat a kiadványokat, amelyekben a nép nyelvének összegyűjtött értékeit adták ki, igen szorgalmasan tanulmányozta s megjegyzésekkel látta el. A Magyar Nyelvőr évfolyamaiban is elsősorban a tájnyelvi szavakhoz van megjegyzése. A Nyr. egyik évfolyamában (5: 45) például feltűnően megjelölte a Szeged vidékéről gyűjtött cigány neveket, köztük a *Kácsa*, *Puczor* neveket is. Gárdonyit különben alakjai, hősei neve is sokszor foglal-

koztatta. Egyik, Tóth Bélához 1901-ben írt levelében például a *Göre* névvel kapcsolatban tesz érdekes megjegyzést: „A *Göre* nevet a *Gere* névből csináltam, amely a Tisza mentén gyakori, s gondolom a *Gergely* vagy a *György* változata.” (A kéziratban olvasható leveleket az MTA, az OSzK kézirtattárában találtam.)

A Gárdonyi műhelymunkájába való betekintés céljából az sem volna érdektelen és hiábavaló munka, ha szótárba szednék azokat a szavakat, nyelvi formákat, amelyek mellé vagy alá Gárdonyi a Nyr. hasábjain feltűnő jeleket tett. Az alábbi rövid példatárunk is elegendő annak bizonyítására, hogy Gárdonyi jól megjegyzete az aláhúzott szavakat, s nem egy írásában újra találkozunk velük: *zalámból* ('csavarog'), *elböndül*, *rágyanul*, *hebetel* ('makogva beszél'), *gyentet* ('sietve megy'), *dühent*, *igálkodik* ('serénykedik'), *rohog* ('a tűz nagy lánggal ég, csapkod'), *zándorit* (egymásra *zándorította* : 'ingerelte'), *siratozza* (az urát), *lentet* (a szél *lenteti* a vizet) stb.

A nagyobb nyelvi egységek, frázisok, szólások, mondatformák közül sem véletlenül fogták meg Gárdonyi figyelmét például a következők: *kalap alatt hál* ('mulatott'), *tojáson jár* ('büszkén jár'), *jó szívvvel reá-békéllek* ('ráhagyom'), *fél, hogy megfázik a nyelve* ('nem beszél'), *így akarom-dolog, gondolom* — *gyönyörűségek, haragszomra fakad* stb. stb.

Gárdonyi „Az okos juhász” című népmeséhez (Nyr. 7: 132) fűzött megjegyzésével nem egy novellájának, elbeszélésének paraszt alakját, illetőleg beszédét, s ezen keresztül egy kicsit a rövid novellák megírásában követett sajátos alkotó módszerét is jellemezte: „A paraszt csak a végét mondja ki annak, amit gondol”.

(Folytatjuk.)

Bakos József

Nyelvtörténet és nyelvművelés*

Történelmünk folyamán az anyanyelv kérdései nemegyszer kerültek az érdeklődés középpontjába, így például a nyelvújítás korában s az új ortológia idején. Az ilyen irányú érdeklődés azonban sohasem öltött annyira széles méreteket, sohasem terjedt ki annyira a társadalom különféle rétegeire, mint az utóbbi években. A mintegy másfél évtizede folyó széles körű nyelvi ismeretterjesztő, nyelvművelő munka eredményeképpen eljutottunk arra a fokra, hogy az anyanyelvi műveltség terjesztésében ma már nem foglal el szükség-szerűen központi helyet a helyes — nem helyes kérdése, a grammatika elemi törvényeinek ismertetése. Napjainkban — úgy gondolom — a társadalom viszonylag széles rétegeiben megvannak az alapok ahhoz, hogy az anyanyelvről szerzett ismeretek magasabb szinten teljesedjenek ki, részben szélesedjenek, részben elmélyüljenek, azaz „nyelvművelésünk”-nek ma már az igényes, kulturált beszédre és írásra való nevelés a fő feladata. S úgy látom, hogy nyelvművelésünk igen jelentős mértékben el is látja ezt a feladatát. Ezeknek a szélesebb skálájú ismereteknek a megszerzéséhez kitűnő kalauz Bárczi Géza professzor nemrég megjelent könyve, mely a nagyon is találó „A magyar nyelv életrajza” címet kapta.

* Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. Budapest, 1963. Gondolat Kiadó. 462 lap + 20 tábla (képek)

Könyve előszavában Bárczi Géza a következőket írja: „A nyelv tehát történelmi produktum, és még mai szerkezetének sajátosságait, bonyolult titkait is csak úgy lehet igazán megismerni és megérteni, ha megismerkedünk a hosszú-hosszú fejlődés, alakulás folyamatával. Nyelvtörténeti háttér nélkül nincs igazi, mélyebb, tudatos nyelvismeret, márpedig a gondolkodó ember nem elégszik meg az ösztönszerűvel, hanem tudatos ismeretekre törekszik. A nyelvtani szabályokat a mai nyelv alapján föl lehet állítani (sok magyarázatlan kivételt, látszólagos logikátlanságot tudomásul véve), meg is lehet e szabályokat tanulni, mint a matematikai képleteket, de a miértet és a hogyan, a levezetést, mely a képlet tulajdonképpeni megértéséhez vezet, a nyelv esetében a nyelv élettörténetének, fejlődése törvényeinek feltárása adhatja csak meg. S e történet, melyet határozott törvényszerűségek irányítanak, nemcsak a nyelvi rendszer alaposabb megértéséhez és értékeléséhez segít hozzá, s egy életen át halmozódó nyelvismeretünket bővíti ki előző korok nyelvi színeivel, de önmagában is, részleteiben is színes, vonzó stúdium, mely egyszersmind a nyelvet beszélő nép gondolkodásának fejlődésére, e fejlődés sajátos vonásaira is világot vet, sőt általa egyes nyelvi tényekben, mintegy megőrzött kövületekben élénk tárul a nép viszontagságos történetének, elmúlt gazdasági és társadalmi rendszereinek, egykori műveltségének számos emléke, a nép ködbe vesző múltja” (6—7). Ezek a sorok nagyjából körvonalazzák a szerző célkitűzéseit, megsejtetik az olvasóval, hogy mit várhat a könyvtől, de utalnak egyúttal arra is, hogy meglehetősen bonyolult, szerteágazó életrajzzal lesz dolguk, s arra is, hogy a könyvben összetömörített élettörténet eseményeinek megértése, a bonyolult összefüggések áttekintése nem lesz mindig túlságosan egyszerű. Mert nem könnyű feladatra vállalkozott Bárczi Géza sem akkor, amikor elhatározta a magyar nyelv életrajzának megírását, amikor hozzáfogott ahhoz, hogy egyetlen kötetben ismertesse anyanyelvünk történetét a finnugor együttélésnek sokszor alig kitapintható, ködökbe vesző korától napjainkig, hogy felvázolja a mintegy négyezer év folyamán lezajlott fontosabb nyelvi változásokat. Nem volt könnyű ez a feladat több okból sem. Könyvtárakat megtöltő tudományos anyagot kellett belesűrítene egyetlen, nem is túlságosan terjedelmes kötetbe; szigorúan megrostált, tudományos szempontból is teljesen helytálló ismereteket kellett közölnie, nem egyszer nagyon is bonyolult nyelvi folyamatokat kellett felvázolnia olyan formában, hogy nem szakember olvasói is minden különösebb nehézség nélkül megértsék őket; mondanivalójának gazdag anyagából úgy kellett válogatnia, hogy ne legyen ez az életrajz hiányos, de ugyanakkor ne legyen benne a szükségesnél több esemény se. S Bárczi Géza ezen a sok nehézségen is úrrá lett, kiváló „életrajzíró”-nak bizonyult.

Könyve, nyelvünk fejlődésének történeti menetét követve, hat fejezetre oszlik. Anyagát Előszó vezeti be, Zárószó zárja le, s függelékkeppen gazdag szakirodalmi jegyzék és részletes szövmutató csatlakozik hozzá. Az I. fejezet Előzmények címen a finnugor és az ugor együttélés korát (kb. i. e. 2000-től i. e. 1000—500-ig tárgyalja [11—32]), a II. fejezet „Az ősmagyar kor” (kb. (i. e. 1000—500-tól a honfoglalásig) címet viseli [33—72]; a III. a honfoglalástól a mohácsi vészig (73—191), a IV. a mohácsi vésztől a felvilágosodás koráig (1772-ig) (192—289), az V. a felvilágosodás korában és a reformkorban 1772-től 1849-ig) (290—342), a VI. a szabadságharctól napjainkig (343—81) mutatja be nyelvünk fejlődését. Egyes nyelvek történetének korszakokra való bontása gyakorlati szempontból okvetlenül szükséges, tudományos szem-

pontból is megokolt, hisz a fentebb említett események is jelentős hatással voltak nyelvünk fejlődésére. Bárcki felosztásával kapcsolatban is mindössze annyit jegyeznek meg, hogy én szívesen vettem volna, ha az 1849-től napjainkig terjedő korszakot nem egy egységben mutatja be, hanem külön fejezetben, s ha talán egy kissé részletesebben szól a mai magyar nyelvről; mai magyar nyelven természetesen az utóbbi néhány évtized nyelvét értve.

Az egyes fejezetek részletes tartalmi ismertetését nem tekintem feladatnak. Ehelyett inkább a könyvnek néhány olyan vonására, részletére mutatnék rá, amelyek különösképpen hozzájárulhatnak az anyanyelvi műveltség emeléséhez.

Ma már eléggé általánosan ismert tétel, hogy egy nyelv története, fejlődése szoros összefüggésben van az illető nyelvet beszélő közösségnek, társadalomnak a történetével. Bárcki Géza könyve mindenki számára világosan, érthetően mutatja be ennek a tételnek a gyakorlati alkalmazását. A könyv minden fejezete a tárgyalta kor társadalomrajzával kezdődik. Rámutat a szerző azokra a társadalmi, politikai, gazdasági, művelődési tényezőkre, amelyek az illető kor nyelvi változásait pozitív vagy negatív irányban befolyásolhatták, s így megismervén a nyelvi változások „miért”-jét vagy legalábbis azok egy részét, e változások eredményének ismerete is szilárdabb alapokra támaszkodik.

Bárcki Géza könyvében nem szól külön fejezet nyelv és gondolkodás összefüggéséről, szoros kapcsolatáról. Ilyen fejezet beiktatására ebben a könyvben mód sincs nagyon, szükség sem igen van rá. De — nagyon helyesen — gyakran utal a szerző egy-egy nyelvi jellegű kérdés vizsgálatakor erre a problémára is. Így például határozórag- és névutórendszerünk kialakulásával kapcsolatban ezt olvashatjuk: „Igen régi időkben az egészen kezdetleges emberi gondolkodás számára csak a helyviszony volt fontos, és ez is legtöbbször csak differenciálattal jutott kifejezésre: a határozó sommásan csak arra a kérdésre felelt, hol?, honnan?, hová?, anélkül, hogy általában szükség lett volna a pontosabb megjelölésre, azaz a miben?, min?, minél?, mi előtt?, alatt?, fölött?, mögött?, mellett? szabatos kifejezésére. A gondolkodás fejlődésével egyrészt maga a helyviszony pontosabb megjelölése is mind szükségesebbé vált, másrészt lassan kialakult az időfogalom, majd az ok, cél, mód, állapot stb. viszonyának felfogása, jobban és jobban finomodó, pontosabbá váló árnyalataikban” (63). Ilyen és ehhez hasonló konkrét példák révén telik meg az elvi-elméleti igazság élettél, s lesz érthető minden olvasó számára.

Nyelvművelő, nyelvi ismeretterjesztő előadásokon gyakran elhangzik — néha alaposabban, néha kevésbé részletesen kifejtve — az a kétségtelenül helyes megállapítás, hogy a nyelv is élő, fejlődő, változó szervezet. Bárcki könyvének minden fejezetében gazdag anyagot találunk ennek az igazságnak gyakorlati bemutatására is. Csak találomra említem meg az igekötők kialakulásáról (65), a névelő kialakulásáról (150), egyes képzők funkciójának változásáról (256) szóló fejezetét, vagy azokat a sorokat, ahol bemutatja, hogyan változott egy-egy szónak a jelentése, s például az eredetileg ’királyi herceg’ jelentésű *úr* szavunk hogyan fokozódott le napjainkig, s vált a mindennapi érintkezésben szükséges udvariasság többé-kevésbé tartalom nélküli kifejező elemévé; hogy eredetileg ’torral viszonzoz’ jelentésű *torol* igénk milyen jelentésláncolaton át jutott el mai ’rosszal viszonzoz, rosszal fizet meg valamiért’ jelentéséig (102—3). Különösen plasztikusan áll az olvasó előtt ez a mozgás a helyesírásról szóló fejezetekben. Ezek elolvasása után bizonyára nagyon sokan világosabban fogják látni, hogy miért tűrünk meg helyesírásunkban ma

is bizonyos kettősségeket (*fel—föl, csuda—csoda* stb.), sőt talán még az is érthetőbbé válik, hogy helyesírásunkban nagyobb időközönként bizonyos változtatások akár egyes szavakban, akár általánosabb vonatkozásokban ma is szükségesek.

Nagyon érdekesek azok a fejtegetések, amelyeket régi és új — többnyire idegen — szavaknak a „létért való küzdelmé”-ről olvashatunk. „Így az *egyház* ’szent ház, templom’ szó századokig élt és közmagyar volt, peremnyelv-járásokban ma is eleven, de végül a latin eredetű *templom* elnyomta”; — „a *nyű*-t fojtogatja (a köznyelvből már ki is szorította) az idegen *pondró* és *kukac*” — írja Bárczi (114). Ezekből a fejtegetésekből kitűnik, hogy újkeletű idegen szavak gyakran különösebb ok nélkül, merő divatból, esetleg az anyanyelv fogyatékos ismerete miatt is kiszorítanak ősi szavakat. Mindezekből bizonyára érthetővé válik egyrészt, hogy nyelvművelésünk miért harcol ma is a f e l e s l e g e s idegen szavak ellen; azért, mert általában nem gazdagítja, nem teszi szebbé, jobba nyelvünket. Sőt részben talán az is, hogy miért helyezkednek nyelvművelőink néha az elvtelennek látszó „így is jó, úgy is jó” álláspontjára; azért, mert bizonyos nyelvi elemek évszázadokig élhetnek egymás mellett, míg végül az egyiket a nyelvszokás mellőzi, háttérbe szorítja. Csak mellékesen említem meg, hogy Bárczi szerint „a *búza*fő nem tudott megbirkózni a szláv *kalász*-szal” (114). Ez kétségtelenül igaz a köznyelvre vonatkoztatva, de nyelvjárásaink jelentős részében ebben az évszázadok óta tartó birkózásban még ma is a *búza*fő, *búza*fej van fölül.

A könyvből érdekesen és szemléletesen bontakozik ki előttünk az ikes igeragozás története, pontosabban e ragozás bomlásának idestova már egy évezrede tartó, de még napjainkig meg nem állapodott folyamata (vö. 61, 154, 274, 332, 372). „Lassacsán enged az irodalmi nyelv az ikes igeragozás szigorú fenntartásából is. A fölszólító mód és a feltételes mód egyes első és harmadik személyében az iktelen ragrendszerbe tartozó ragok, amelyek már a XIX. században is sokszor versenytársai voltak az ikes ragoknak, a XX. században mind sűrűbben jelentkeznek ikes igékben, irodalmi szövegekben, tehát *gondolkodjak* és *gondolkodjon* ahelyett, hogy *gondolkodjam* és *gondolkodjék*; *gondolkodnék* (*én*) és *gondolkodna* ahelyett, hogy *gondolkodnám* és *gondolkodnék* (*ő*). . . Elgondolkodtató, hogy a gyönyörű magyar nyelven író Móra Ferenc (ki az előző nemzedék egyik legkiválóbb magyar nyelvésze, Gombocz Zoltán szerint minden akkor élő író közül legszebben tudott magyarul) rendszeresen az iktelen alakokat használja az ikes igék felszólító és feltételes módjának említett személyeiben” — írja Bárczi (372). Az a kép, amely a könyvben kirajzolódik ikes igeragozásunk történetéről, tárgyi tanulságain túl azt is szépen mutatja, hogy egy-egy nyelvi változás időben mennyire elhúzódhat, hogy a változás folyamata néha mennyire lassú.

Bárczi Géza könyve a magyar nyelv történetét tárgyalja, de ezenkívül számos olyan kérdésre is kitér, amelyek a könyvben foglaltak mélyebb megértéséhez okvetlenül szükségesek. Így például ismerteti a nyelvrokonság mibenlétét, a nyelvrokonság kritériumait, a szabályos hangmegfeleléseket, rámutat a segédtudományok fontosságára a nyelvészeti kutatásokban, tárgyal módszertani kérdéseket, megemlíti mai nyelvtudományunk legfontosabb munkálatait. A régebbi korok nyelvét nemcsak leírja, hanem bőven közöl szemelvényeket is irodalmi igényű művekből, levelekből egykorú helyesírás szerint, de az olvasást is megadva. Ezzel nagymértékben megkönnyíti, hogy az olvasó valóban megérezhesse, megízlelhesse a tárgyalt kor nyelvének színeit, hangu-

latát. Ezt segítik elő a különböző korokból származó írások és könyvek hasonmásai is. Ezek között azonban talán helyet lehetett volna szorítani a nemrég felfedezett s a könyvben is megemlített Marosvásárhelyi Soroknak is. Élénkítik a könyvet a régebbi legnagyobb nyelvészeinkről közölt fényképek. Ebből a sorból viszont Simonyi Zsigmondot, a századforduló kiemelkedően legnagyobb magyar nyelvészét hiányolom.

Bárczi Géza a nem szakemberek számára írta könyvét. Ennek megfelelően több kérdés részletesebb elemzésétől eltekint. Csak helyeselhetem hogy nem tér ki például a 3. személyű birtokos személyragok kialakulásának részletes vizsgálatára (vö. 55), hogy lemond a hangváltozások részletesebb tárgyalásáról (vö. 132), a *-t* determináló elem eredetének, kialakulásának vizsgálatáról (vö. 62) stb., sőt e tekintetben néha-néha talán még tovább is mehetett volna a szerző, mert — úgy gondolom — a könyv néhány helyével nem egykönnyen fognak megbirkózni az olvasók. Ilyennek tartom például az igenevek igésüléséről szóló fejezetet (61), a hangrendszer változásáról mondottakat (49—52). Elmaradhatott volna néhány, részletesebben ki nem fejtett megjegyzés is, így például a tövéghangzó-kötőhangzó problémára való utalás (51), az a zárójelbe tett megjegyzés, hogy a *gödény* ugyanaz a szó, mint a *hattyú* (47). Ebben a könyvben talán helyesebb lett volna a *vaj*, *tej*, *bojt*, *gyűjt* stb. típusú szavak magánhangzó + *j* kapcsolatáról nem mint kettőshangzóról beszélni (vö. 134, 232). Ezek azonban kevésbé lényeges részletkérdések. Egyébként is a „nem szakemberek” köre túlságosan tág, mélységben is erősen tagozódik. Egyazon tudománynpszerűsítő munkával a nem szakemberek minden rétegét azonos mértékben kielégíteni lehetetlen, s minden szerzőnek elemei joga, hogy maga válassza meg, ezekből a rétegekből melyeket akar munkájával elsősorban szolgálni.

Ismertetésemben A magyar nyelv életrajzáról nem adtam részletes rajzot. Úgy gondolom azonban, hogy azokból a vonásokból is, amelyeket igyekeztem jobban megvilágítani, kibontakoznak előttünk a mű legfőbb vonásai, s az így kirajzolódó kép is mutatja, hogy Bárczi Géza könyve kiváló életrajz. Az anyanyelvünk kérdéseit kutató tudományterületek eredményeinek magas szintű, nem egyszer élvezetesen olvasmányos összefoglalása. A munka a nem szakemberek igényeit tartja ugyan elsősorban szem előtt, de ennek ellenére ez a könyv nemcsak minden rendű és rangú, anyanyelvének kérdései iránt érdeklődő magyar ember számára bőséges tárháza a szélesebb értelemben vett nyelvi ismereteknek, hanem nélkülözhetetlen kézikönyv a szakemberek részére is.

Imre Samu

Szótárírás és nyelvművelés*

1. A hétkötetes Értelmező Szótár megjelenése fordulópont a magyar szótárírás történetében. Czuczor Gergelynek és Fogarasi Jánosnak 1862 és 1874 között kiadott hatkötetes szótára (A magyar nyelv szótára) és Ballagi Mórnak szerényebb igényű kétkötetes műve (A magyar nyelv teljes szótára).

* A szótárírás elmélete és gyakorlata A magyar nyelv értelmező szótárában. Szerkesztette Országh László. Bp. 1962. 135 lap. Nyelvtudományi Értekezések 36. sz.

1868—1873.) tulajdonképpen már a századforduló táján avult volt. A XX. század első felében az egynyelvű magyar szótárak ügye alig mozdult előre valamit. Ebben a terméketlen korban csupán egyetlen magyar értelmező szótár került az olvasóközönség kezébe: Balassa Józsefnek két kis kötetben kiadott munkája (A magyar nyelv szótára. 1940.). Szégyenletesen lemaradtunk az európai fejlődés mögött. Máshol egyre-másra készültek a többféle nagyságú és szerkezetű értelmező szótárak, nálunk viszont sokáig jóformán semmi sem történt ezen a téren. Mind nyomasztóbbá vált egy olyan, terjedelmesebb szótárnak a hiánya, amely korszerű elvek szerint mutatja be a jelenkori magyar irodalmi és köznyelv szó- és kifejezőképességét. Ma már van ilyen szótárunk: az Értelmező Szótár. Az Értelmező Szótár (a továbbiakban: ÉrtSz. szellemi előállítását végző munkaközösség mintegy tízévi munkával olyan művet alkotott, mely kiindulási pontja lehet a készülő kisebb, népszerű értelmező szótárnak, valamint a tervezett sokkötetes akadémiai nagyszótárnak is. A magyar lexikográfia kijutott a hosszú pangás időszakából, és jó úton van affelé, hogy felzárkózzék a nemzetközi haladás élvonalához és az ország határain túl is elismerést, megbecsülést szerezzen magának.

Az ÉrtSz. szerkesztőségének a munkáját nem csupán a felhasználható korábbi magyar szótáraknak a csekély száma és korszerűtlen volta nehezítette, hanem az a körülmény is, hogy a hazai lexikográfia egészen a legutóbbi időig szűkebben volt az olyan közleményeknek, melyek a szótárírásnak egyes elméleti és gyakorlati kérdéseit tárgyalják. A régebbi lexikográfusok a szótárkészítést határozottan gyakorlati tevékenységnek tekintették, és nem is törekedtek arra, hogy tapasztalataikat, a munkájukból leszűrhető tanulságokat összegyűjtsék és ezáltal a későbbi szótárírók feladatát könnyebbé tegyék. Czuczor és Fogarasi szótárának 164 lapos Előbeszéde nem annyira a szótár elkészítésének történetéről, a címszavak összeválogatásának és a szócikkek kidolgozásának a módszereiről tájékoztat, mint inkább a szerzők etimológiai elveit fejtegeti, noha ezeken az elveken már akkor túlhaladt a tudomány.

Lexikográfiai irodalmunk soványsága folytán az ÉrtSz. munkaközössége — érthető módon — fokozott figyelemmel fordult a külföldi szótártudomány felé. Ez a kényszerű helyzet azonban haszonnal is járt. Az újabb külföldi értelmező szótárak lexikográfiai módszereinek és a nemzetközi szótártudományi szakirodalom elméleteinek a tanulmányozása kitágította a munkatársak lexikográfiai látókörét és számos olyan megoldási lehetőséggel ismertette meg őket, amelyek a magyar szókinés lexikográfiai feldolgozásának a sajátos viszonyai között is alkalmazhatók. Az eljárásoknak mechanikus átvételéről, gépiesen végzett másolásról természetesen szó sem lehetett. Az ÉrtSz. szerkesztői messze elkerülték a lexikográfiai Prokrusztesz-ágyának még a látszatát is, és mindenkor azon igyekeztek, hogy szótáruk kategóriáit, rubrikáit a magyar nyelv testére szabják. Ez az igyekezetük — hitem szerint — teljes sikerrel járt. Az ÉrtSz. kereteiben „jól érezheti magát” a magyar szókinés.

„A szótárírás elmélete és gyakorlata A magyar nyelv értelmező szótárában” című kis kötet megjelenése arról tanúskodik, hogy az ÉrtSz. munkaközössége tudatosan szakított a „műhelytitkok” elhallgatásának káros hagyományával. Erre saját, fáradtságosan szerzett tapasztalatainak a bősége készítette. A számottevő hazai lexikográfiai előzmények hiánya ugyanis azzal járt, hogy az ÉrtSz. szerkesztőségének magának kellett az egynyelvű magyar szótár készítésének módszertani elveit és gyakorlati fogásait kikísérleteznie. Ez a nagyszámú elméleti tétel és gyakorlati tudnivaló nem tűnhet el nyomtalanul.

Az ÉrtSz. munkatársai összegyűjtötték őket, és tisztes vastagságú füzetben, jó minőségű papírra nyomva rendelkezésükre bocsátották a jövőendő magyar lexikográfusoknak, hogy könnyebbé és eredményesebbé tegyék munkájukat. „A szótárírás elmélete és gyakorlata A magyar nyelv értelmező szótárában” (a továbbiakban: SzótElmGyak.) minden bizonnyal huzamos időn keresztül fog úgy szerepelni, mint a korszerű magyar szótártudomány alapvetése.

2. Az Ország-h Lászlótól szerkesztett és kilenc szerző (Balázs János, Bencédy József, Bíró Izabella, Elekfi László, Kelemen József, Kovalovszky Miklós, O. Nagy Gábor, Ország-h László, Újváry Lajos) munkáját magában foglaló SzótElmGyak. a következő fejezetekre tagozódik: I. Az Értelmező Szótár célja. II. Az Értelmező Szótár szerkezete. III. A címszavak. A) A címszavak kiválasztása. B) A címszavak és az alakváltozatok elrendezése. IV. A nyelvtani tudnivalók. A) A kiejtés jelölése. B) A címszó elválasztásának jelölése. C) A szófaj jelölése. D) A ragok és nyelvtani jelek, a ragozott és a jellel ellátott alakok közlése. E) A nyelvtani megjegyzések. F) A szótár helyesírása. V. A stílusminősítés és a nyelvhelyesség szempontjai. VI. Az értelmezés. A) Az értelmezés jelentéstani-logikai szempontból. B) Az értelmezés szintaktikai szempontból. VII. A szóhasználatot szemléltető anyag. A) A vonzatok, szabad példák, frazeológia. B) Az irodalmi idézetek. VIII. Az utalások. IX. A szótár szerkesztésének története.

Magától értetődik, hogy a SzótElmGyak. fejezetcímeinek a pusztá fel-sorolása csak hozzávetőleges képet adhat a kötet tartalmi gazdagságáról, és nem érzékeltetheti eléggé erőteljesen a bonyolult problémáknak azt a szöve-vényét, amellyel az ÉrtSz. munkatársai napról napra szembe találták magukat. A jelenkori magyar irodalmi és köznyelvnek szinte parttalan tengerhez hasonlítható szókészletéből — gondoljunk csak a lehetséges összetételeknek végtelenül nagy számára! — hiány nélkül össze kellett gyűjteniük azokat a szóegyedeket, amelyek az átlagos gondolatközlésben, a mindennapi társal-gásban is járatosak és a magyar szókincs törzsállományához tartoznak; ugyanakkor azonban számba kellett venniük a szűkebb, korlátozottabb hasz-nálatú peremszókincs fontosabb szavait is. Minden egyes címszóról — meg-közelítően hatvanezerről — kielégítő részletességű kiejtési, helyesírási, nyelv-tani, stilisztikai, nyelvhelyességi és szemantikai jellemzést kellett adniuk anélkül, hogy — az esetek többségében — megfelelő előmunkálatokra, kézi-könyvekre támaszkodhattak volna. Be kellett mutatniuk azokat az állandósult szókapcsolatokat, szójárásokat, szóláshasonlatokat, szólásokat és közmondá-sokat, amelyekben a szótár címszavai előfordulnak — pedig korszerű magyar frazeológiai gyűjtemény nem állt rendelkezésükre. A címszavaknak szöveg-összefüggésben való használatát a XIX. és XX. század magyar irodalmából vett idézetekkel kellett szemléltetniük, habár az Akadémiai Nagyszótárnak egyébként gazdag gyűjtése csupán a XIX. századra vonatkozólag tudott értékes segítséget nyújtani. És végül, de nem utolsósorban: ki kellett dolgoz-niuk a magyar nyelvű szótári értelmezésnek az általános fogalmazási és szer-kesztési elveit, hogy kialakíthassák a modern magyar lexikográfiai stílust. Micsoda garmadája a rendezésre, egységes szabályozásra váró kérdéseknek, mekkora tömege a megoldandó részfeladatoknak! Ha mindegyikkel behatóan akarnék foglalkozni, akkor olyan terjedelmes tanulmányt kellene írnom, amely folyóiratunknak egy teljes számát is megtöltené. Minthogy erre nincs lehetőség, le kell szűkítenem vizsgálódásomnak a körét. A Magyar Nyelvőr működési

területével összhangban az ÉrtSz.-nak csupán azokat a vonatkozásait veszem majd jobban szemügyre, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a magyar nyelvi műveltség terjesztésének ügyéhez, a nyelvünk egészséges fejlődésének biztosítására irányuló törekvésekhez.

3. A nyelvhelyesség tekintetében az ÉrtSz. szerkesztősége az ötvenes években újjáéledt magyar nyelv-művelő mozgalomnak a józan, szélsőségektől mentes elveit fogadta el. Ezek a normatív elvek sokféle formában érvényesülnek a szótárban.

A címszóanyagban az összeválogatásakor a nyelvtisztítás szándéka háttérbe szorult. A fő szempont ugyanis az volt, hogy az ÉrtSz. címszavai megbízható, a valósághoz hű képet adjanak irodalmi és köznyelvünk szókincséről. A nyelvhelyességi szempontból kifogásolható szavaknak a kirekesztése megfosztotta volna az ÉrtSz.-t attól a lehetőségtől, hogy minősítő megjegyzéseknek a közlésével fejezhesse ki állásfoglalását az efféle szavaknak a használatával kapcsolatban, és felhívhatta a figyelmet hibátlán, helyes megfelelőikre. Az aggályoskodó, merev purizmus túlzásaival ellentétben az ÉrtSz. csupán azokat a szavakat helyteleníti, melyeknek minden mesterkéltségtől mentes, pontos és nyelvhelyességi szempontból kifogástalan egyenértékűsük van. Azok a nyelvtisztasági vagy nyelvhelyességi tekintetben kifogásolható szavak, melyek más szóval egyáltalán nem vagy csak megközelítően fejezhetők ki, illetőleg csupán hosszas körülírással és nehézkesen tolmácsolhatók, szükséges elemei szókincsünknek. Az efféle idegen eredetű vagy hibás alkotású szavak használatát az ÉrtSz. nem tartja helytelennek. Nem lehet ugyanis jobbal pótolni őket.

Címszavainak kiejtéséről az ÉrtSz. olyan esetekben tájékoztat, amikor a helyes köznyelvi kiejtés nem következik minden kétséget kizáró módon a szó írott alakjából, hanem többé-kevésbé eltér tőle. Nem tünteti fel azonban az idegen eredetű szavak *ch* betűkapcsolattal jelölt hangjának ejtését, mert a *mechanika*, *pech*, *pszichológia*, *technika* stb. helyes kiejtésére nézve még a szakemberek között sincs egységes vélemény. Egyébként az olyan szavak mellett, amelyeknek két vagy esetleg többféle kiejtése egyaránt járatos, az ÉrtSz. valamennyi ejtészváltozatot megadja. Ilyenkor az első helyen közölt ejtés a kívánatosabb, de az utána következő (esetleg nem is egy) ejtészváltozat szintén köznyelvi, ugyancsak helyes. A legnagyobb változatosság az *e* betűvel jelölt hangok ejtésében van. A magyar nyelvjárások némelyike nem tesz különbséget a nyílt *e* és a zárt *ē* között, de többségük határozottan megkülönbözteti őket egymástól. A magyar irodalmi nyelv beszélt változata, a köznyelv nagyobb részben *e*-zű (minden *e*-t egyformán ejtő), kisebb részben pedig *ē*-zű (a nyílt *e*-t és a zárt *ē*-t másképpen ejtő). Az *e*-zűk és az *ē*-zűk egyaránt kifogástalanul beszélnek magyarul; egyikőjük ejtismódját sem szabad tájnyelvinek minősíteni. De olykor az *ē*-zés maga sem egységes, hanem nyelvjárásonként ingadozik. Az ÉrtSz. kiejtésjelölése ilyenkor bizonyos fokig a dunántúli ejtést tekinti döntőnek, de figyelemmel van a palóc nyelvjáróterületre és a déli *ō*-zű nyelvjárásra is. — A zárt *ē* a magyar hangrendszernek színes, de pusztulófélben levő eleme. Jó volna, ha az a gondos leírás, amelyet az ÉrtSz. az *ē*-zésnek országos méreteiben nehezen összesíthető jelenségéről nyújt, hozzá tudna járulni ahhoz, hogy azok, akik a zárt *ē*-t ismerik és használják, őrizték meg kiejtésüket minél tovább és ne térjenek rá az egyhangúbb *e*-zésre!

A helyesírást illetően az ÉrtSz. természetesen az akadémiai szabályzat legújabb, tizedik kiadásához igazodik. A valóságos nyelvállapot minél teljesebb és hívebb ábrázolása érdekében azonban nyilvántartja azokat — az akadémiai szabályzat szerint helytelen — alak- és írásváltozatokat is, amelyek a beszélt nyelvben ma is élnek, illetőleg az írásbeliségben még nemrég is éltek, s ezért a tudományos és művészi stílusban továbbra sem nélkülözhetők. A jelenleg érvényes szabályok értelmében helytelennek számító változatokra az ÉrtSz. megfelelő stílusminősítéssel figyelmeztet. Óvatosan jártak el az ÉrtSz. szerkesztői az irodalmi idézetek helyesírásának a korszerűsítésében. A verses idézetek eredeti írásmódja lehetőleg érintetlenül megmaradt, a prózai idézetek azonban többnyire az akadémiai szabályzatnak megfelelően vannak átírva.

A magyar helyesírásnak a legágas-bogasabb kérdése bizonyára a szavaknak az egybeírása és különírása. Az akadémiai szabályzatban inkább csak általános rendelkezések vannak, amelyeket a felmerülő esetekben alkalmazni kell tudni. Az ÉrtSz. szerkesztősége egy majdnem kétszázezer adatot tartalmazó házi példatár alapján valósította meg az egységes írásmódot. Ezt a példatárat a Helyesírási tanácsadó szótár szerkesztői is felhasználták munkájukban. Nem kis részben ennek köszönhető, hogy az ÉrtSz. V. kötetével egy időben megjelent Helyesírási tanácsadó szótár nem tér el feltűnően sokszor az ÉrtSz. helyesírásától.

A szócikkekben adott nyelvtani jellegű felvilágosításhoz az ÉrtSz. munkatársai az élő nyelvhasználat sajátosságait és a nyelvfejlődés irányát vették alapul. Arra törekedtek, hogy a címszavak ragos alakjait az élőbeszédben megfigyelhető változatosságukban tüntessék fel. A változatok sorrendje azonban normatív értékelést tükröz: az első helyen mindig a leggyakoribb, legáltalánosabb és nyelvhelyességi szempontból is többnyire kifogástalan áll. Körültekintően járt el az ÉrtSz. szerkesztősége az ikes igeragozás ábrázolásában. Nem ragaszkodott mereven az ikes igék ún. szabályos ragozásához, hanem széles körű vizsgálat tapasztalataként figyelembe vette e ragozási típusnak a lazulását és keveredését is. Nem ritkák az ÉrtSz.-ban az olyan, vegyes ragozású igék, amelyek csupán a 3. személyben ikesek. Számos ige iktelen és ikes ragsorral egyaránt járatos. Az ÉrtSz. szócikkeinek a kidolgozói még a tökéletesen analógnak látszó esetekben sem ítélték mechanikusan. Minden szó önálló egyéniség, amely egyedi vizsgálatot igényel. E tekintetben a lexikográfus módszere a diagnózis megállapítását végző orvoséra emlékeztet. Minél többféle vizsgálati eljárást alkalmaz és minél gondosabban értékeli a leleteket, annál megbízhatóbb a kórkép. A szótáríró főként irodalmi adatok és közvéleménykutatás alapján formál véleményt.

Az ÉrtSz. stilisztikai minősítő rendszere hasonlíthatatlanul árnyaltabb, szélesebb skálájú, mint bármely korábbi magyar szótáré. A ma is köznyelvi és stilisztikai szempontból semleges szavakon és szójelentéseken kívül minden más szó és szójelentés stílusminősítéssel van a szótárban ellátva. Ezekből a minősítő megjegyzésekből kitűnik a szavak jelentéseinek és jelentésárnyalatainak időbeli elterjedtsége, stílusbeli értéke és az egyes nyelvi rétegekbe való tartozása. A sokrétűen tagolt stilisztikai útbaigazítás az ÉrtSz.-nak különleges értéket ad: javítja az olvasók stílusérzékét, finomítja stíluskésztségüket. Erre már csak azért is nagy szükség van, mert a stilisztikai természetű vétségek általában sokkal gyakoribbak, mint a nyelvtani jellegűek. Az ÉrtSz. rendszeres használata a stilisztikai önképzésnek hatásos módja lehet.

Az ÉrtSz. szövegének legterjedelmesebb részében, a szójelentések, jelentésárnyalatok, szókapcsolatok, szólások és közmondások értelmezésében néhány következetesen alkalmazott fogalmazási és szerkesztési elv vehető észre. A szerkesztők arra törekedtek, hogy a bonyolult, nehézkes s rendszerint idegen mintájú kifejezéseket és mondatstruktúrákat egyszerűbbé, érthetőbbé tegyék. Kerülni igyekeztek minden bőbeszédűséget, minden terpeszkedő körülírást. A lépten-nyomon fel-felbukkanó birtoklási viszonyt lehetőleg nem a *valamivel rendelkezik* és *valamivel* vagy *valamit bír* szókapcsolattal fejezték ki, minthogy az előbbi mesterkélt, hivatalos jellegű, az utóbbi pedig régies és idegenszerű. A leghelyénvalóbb megoldást mindig a szöveggörnyezet alapján keresték meg. Például: *önálló hatáskörrel rendelkező helyett: önálló hatáskörű*; *a legnagyobb pontszámmal bíró csapat helyett: a legnagyobb pontszámot elért csapat*; *megbecsüléssel bír helyett: megbecsülésben részesül*; stb. Gondosan megkülönböztették az ÉrtSz. munkatársai az értelmezéseknek és a szerkesztőségi példamondatoknak a szövegében a határozott szóra utaló *amely* és az általánosságra, egész mondatra vagy odaértett fogalomra utaló *ami* vonatkozó névmást. Például: olyan időpont, *amely* . . . ; elhárít minden *okot, ami* veszekedésre vezetne. Nagyobb gondot okozott a fogalom meghatározatlanságára utaló *valamely* és a dolog bizonyos tulajdonságára, milyenségére, jellegére vonatkozó *valamilyen* határozatlan névmásnak a szétválasztása. Például: *valamely* tantárgy, hangszer, tény; *valamilyen* formában, *valamilyen* eredménnyel, tánc.

Az ÉrtSz.-t rendszerint akkor lapozza fel a nyelvi műveltségével törődő olvasó, ha olyan magyar szóval akadt dolga, amelyet nem ismer vagy nem elég pontosan ismer. A hét kötet címszavai között számos ritkább, régies, elavult, szaknyelvi szó és tájnyelvi is van, olyan tehát, amely a magyarul beszélők legtöbbszörének csupán a passzív szókészletéhez tartozik, vagy még ahhoz sem. A szótárnak a szokásszerű használata folytán mindannyiúnk szókincse gazdagodni fog, és passzív, szinte csak szunnyadó szókészletünk elemei észrevétlenül aktivizálódni kezdenek, azaz olyanokká válnak, melyeket nemcsak megértünk, hanem beszédben és írásban magunk is alkalmazunk. Hasznosak lehetnek az ÉrtSz. szócikkeiben található szinonimák is. A többszavas, kifejtő értelmezések után az ÉrtSz. általában néhány rokon értelmű szót is szokott közölni. Az efféle szinonimák, melyek a címszóval többé-kevésbé egyértékűek, módot adnak a címszó helyettesítésére, ismétlődésének az elkerülésére. Az ÉrtSz.-nak természetesen nem lehetett a feladata minden lehetséges szinonimának a felsorolása. A rokon értelmű szavaknak minél teljesebb összegyűjtésével és egybevetésével, azonos és eltérő jegyeik elemzésével külön szótártípus, a szinonimaszótár foglalkozik. Egyszavas, szinonimával történő értelmezés az ÉrtSz.-ban csak kivételesen fordul elő, pontosan körülhatárolt esetekben. Szókincsünk tudatos gyarapítására ezek a szinonimikus értelmezések is felhasználhatók.

A magyar szókincs helyes használatához fontos ugyan az egyes szavak jelentésének, stílusértékének, ragozott alakjainak stb. az ismerete, de mindez még nem elegendő. A szavak nem önállóan, hanem más szavakkal összekapcsolódva, szószervezetekben és mondatokban élnek. Az ÉrtSz. bőséges mennyiségben tárja olvasói elé a szokásos, jellegzetes szókapcsolatokat. Feltűnteti a szavak vonzatát, rámutat arra, milyen bővítményekkel szoktak gyakran kiegészülni. Összegyűjti és értelmezéssel is kíséri a nyelvi tudatban kész kifejezésként szereplő frazeológiai egységeket (szólásokat, szójárásokat stb.). Ezek az állandósult szókapcsolatok az élőbeszédben nem ritkán összekeverednek,

eltorzulnak. Az ÉrtSz. segítségével ellenőrizhetjük és tovább fejleszthetjük frazeológiai készletünket.

A szavaknak nagyobb szövegösszefüggésben való használatát az ÉrtSz. szócikkeiben több mint 115 000 irodalmi idézet szemlélteti. Ezek az idézetek élvezetes formában, esztétikai örömet okozva nevelik az olvasók irodalmi ízlését és növelik nyelvi műveltségüket. Az ÉrtSz. szerkesztői ügyeltek arra, hogy a közölt idézetek nyelvhelyességi szempontból is példásak, mintaszerűek legyenek.

4. Bizonyára akadnak az ÉrtSz. és a SzótElmGyak. olvasói közül olyanok, akik a nyelvérzéknek s a stilisztikai és nyelvhelyességi nézeteknek egyénenként változó volta miatt a szótár egyes megállapításait, sőt fogalmazási elveit is vitathatónak tartják. Elhamarkodottan azonban ne ítéljenek. Mielőtt az ÉrtSz. valamely részletét elmarasztalnák, gondolják meg jól, mennyire ingatag dolog az egyénnek ösztönösen kialakult nyelvi tudata. Az ÉrtSz.-ra az a szerep hárult, hogy több millió cédulát számláló irodalmi idézetanyagnak és a fontosabb tájegységek élő nyelvhasználatának tanulmányozása alapján a magyarul beszélő emberek kollektív nyelvi tudatának többé-kevésbé élesen kirajzolódó vonásait vázolja fel. Nem az egyedeket, hanem az egyedekből összetevődő társadalom egészét kellett szem előtt tartania. A magyar szóhasználatnak szociális érvényű sajátosságait kellett tükröznie, hogy a nyelvfejlődés általános törvényszerűségeinek tekintetbevételével irányítóan hatasson a szóhasználatra, és hozzájárulhasson irodalmi és köznyelvünk egységének további szilárdulásához.

Az ÉrtSz. a nyelvi művelődést előmozdító művek egész sorát foglalja össze. Kényelmesen hozzáférhető módon teszi közkincsé azokat az eredményeket, amelyeket különféle nyelvtani, helyesírási, nyelvhelyességi, frazeológiai és más kézikönyvekből még a szakember is csak nagy fáradtsággal és idővesztéssel tud összekeresgélni. A magyar szókincsre vonatkozó tudnivalók jelentős részéről máshonnan nem is lehet felvilágosítást kapni, csupán az ÉrtSz. kötetiből. Az ÉrtSz. azonban már csak tekintélyes terjedelme, ennek megfelelően megállapított ára és nem túl nagy példányszáma miatt sem juthat el mindenkinek, aki pontosabban és tudatosabban akarja ismerni anyanyelvének a szókincsét. Elsősorban a tanároknak, a szerkesztőségi, kiadóállalati és hivatali dolgozóknak, az íróknak, fordítóknak, irodalmároknak és nyelvészeknek a szükségleteit kell kielégítenie. A tanulóifjúság és a közönség széles rétegeinek használatára népszerű, egykötetes, képekkel illusztrált kézisztár készül. Remélni lehet, hogy néhány évtized alatt az egynyelvű szótárak nálunk is természetes, megszokott tanácsadói lesznek a mindennapi életnek, a magyarság is „szótárforgató” nemzetté fejlődik.

A magyar lexikográfia a fellendülés korába lépett. Az ÉrtSz. hét kötete és a tízéves szótárírói munka tapasztalatait rendszerező SzótElmGyak. olyan szilárd alapot teremtett, amelyre bátran lehet építeni.

Kiss Lajos

A nőket jelölő névformák használatának kérdéséhez

Amikor hozzászólók a vitához, amely a nők pusztá vezetéknévvel való megjelölésének helyes vagy helytelen voltáról a Nyelvőr lapjain folyik, nem annyira „nyelvész” mivoltomban, nem mint „Hexendorf”-ként is emlegetett egyén teszem ezt. Olyan kérdésről van itt szó, amelynek társadalomtörténeti jelentősége nagyobb a nyelvészetinél, s engem ezúttal elsősorban a társadalmi fejlődés szempontjából érdekelnek a társadalmi és nyelvi változások összefüggései, kölcsönhatásai. Mondanivalómban kevés az, ami a szó szoros értelmében nyelvészeti jellegű, több és sokkal fontosabb az, ami a társadalmi fejlődés kérdéseit illeti. Mivel azonban a jelen esetben bizonyos nyelvi formák az emberek társadalomszemléletének alakítása révén elősegíthetik a társadalmi fejlődést, megokolt, hogy a tudományt és a gyakorlati életet egyaránt szolgáló nyelvművelő folyóirat teret engedjen nem csupán nyelvészeti jellegű hozzászólásnak is.

A gyerek vagy fiú, vagy lány, az ember vagy férfi, vagy nő, — függetlenül attól, hogy bizonyos korszakokban egyes nyelvjárásokban csak a fiú számított *gyerek*-nek, s hogy a népies szóhasználatban bizonyos szövegösszefüggésekben az *ember* 'férfi'-t jelent. Önkéntelenül is ezek a szavak jutnak eszembe arról a vitáról, amelynek a nők pusztá vezetéknévvel való megjelölése a tárgya. Mert ha nem ítélték is meg azonosan a jelentéssel bíró közszők és az identifikáló tulajdonnevek kérdései, de sok esetben mutatnak némi rokonságot. Ha az ember lehet férfi vagy nő, akkor a *Kovács* vezetéknévű ember is vagy férfi, vagy nő. Hogy a vezetéknév férfira vagy nőre vonatkozik, azt csupán az utána következő egyéni név mutatja meg, minthogy a magyar nyelvben a személynevek elemei közül csak az egyéni nevek oszlanak meg nemek szerint. A jelzős szerkezetek rendszerében nézve a vezetéknév és egyéni név együttesét: ha a *kék ég* és a *kék virág* esetében az ég is, a virág is *kék*, akkor a *Kovács László* és *Kovács Klára* esetében a László is, a Klára is *Kovács*. Ha megfelelő feltételek mellett elégséges a pusztá vezetéknév alkalmazása, e névforma egyaránt helyettesítheti férfi vagy nő kételemű nevét. Amiért bizonyos körülmények folytán a pusztá vezetéknév hallatára régebben kizárólag férfira gondoltak, és sokan általában férfira gondolnak ma is, azért még nem tagadhatjuk, hogy *Kovács* a *Kovács* vezetéknévű nő is.

Ha magában a név nyelvi jellegében semmi olyan nincs, ami miatt a nőknek pusztá vezetéknévvel való megjelölését helytelennek kellene tartanunk, s ha bizonyos helyzetekben ez a pusztá vezetéknév alkalmas is a teljes név funkciójának betöltésére, akkor az ilyen használat helyessége vitathatatlan. Mindamellett számos olyan nyelvi és nyelven kívüli vonatkozása van e kérdésnek, amely miatt nagyon is érdemes foglalkozni vele.

I.

Mielőtt a vita során felmerült részletkérdésekhez egy-két megjegyzést hozzáfűznék, szeretném főbb vonalaiban vázolni a férfiak és nők hagyományos megnevezési formáinak kialakulását, főleg azt, hogy milyen társadalmi okok hozták létre e névformákat, s hogyan hatottak egymásra a különféle névformák, a személynevek rendszerében egymás mellett élve és egymással szemben állva.

1. Az emberi társas együttélés természetes velejárója az egyéneknek nyelvi jellel való megkülönböztetése, megnevezése. Az egyének megszólítását és megemlítését lehetővé tevő nyelvi elemek nyilván a társadalmi és nyelvi fejlődés ősi fokán jelentkeztek. Feltehető, hogy a korai fejlődési szakaszokban a férfiak és nők megnevezése jellegében nem különbözött egymástól, legfeljebb a közszói eredetű nevek jelentését vagy hangulatát illetően mutatkozhatott némi megoszlás. A nemek szerinti megnevezésbeli különbségek létrejöttére csak az apajogú társadalomban került sor. Az egyelemű nevek korszakában azonban még ekkor sem volt lehetőség a férfiakétól jellegében eltérő női névforma kialakulására, de előfordulhatott például az, hogy a férfi családfői szerepe mellett háttérbe szoruló nőnek a neve kevésbé állandó, kevésbé differenciáló volt, sőt esetleg nem is volt tulajdonnév értékű egyéni neve. A kételemű nevek kialakulása során az egyéni névhez további differenciáló elem csatlakozott, s ez idővel a családnév vagy vezetéknév formájában öröklődővé is vált. A kételemű nevet ismerő apajogú társadalomban a nő házasságra lépése névváltozással járt. A feleség az apától örökölt családnév helyébe a férj vezetéknévét vette fel, esetleg bizonyos módosítással. Az így létrejövő névformák nyelvenként eltérők lehetnek, a lényeg azonban ugyanaz: a férfiak és nők társadalmi egyenrangúságának hiánya megnevezésbeli különbségre vezetett.

2. Nézzük meg a kérdést magyar vonatkozásban.

A nagyon távoli múlttól csupán feltevéseink lehetnek. Így egyes, a primitív fokon sokáig megrekedő finnugor népek névadási szokásai alapján feltehető, hogy valamikor a finnugorságban a nőknek a megjelölése a férfiakéval szemben fogyatékos volt: nem minden nőnek volt egyéni neve, s a meglevő névnek az állandósága nem volt meg olyan mértékben, mint a férfiak esetében, akiknél persze az állandóság e fejletlenebb fokon szintén csak viszonylagos volt.

A történeti személynévkutatás eredményeiből tudjuk, hogy a törzsi-nemzetiségi szervezetben élő honfoglaló magyarság tagjai viszonylag állandóbb egyelemű nevet viseltek. A közszói eredetű, többé-kevésbé még eleven jelentésben alkalmazott nevek mellett a különféle jövevénynévek anyaga is gazdag és egyre gazdagabb volt. A kereszténység felvételének nyomában lassan háttérbe szorultak az eredeti elemek, a jövevények közül pedig az egyházi eredetűek kerültek előtérbe. A korlátolt számú egyéni nevek mellett lassan megjelentek a pontosabb megkülönböztetést lehetővé tevő differenciáló elemek is. A kételemű nevek kialakulása a nemzetségi szervezet fokozatos felbomlásának következménye volt. A nemzetségi földtulajdon családi földbirtokokká váló szétválása, a magánbirtok öröklődési rendje szükségessé tette a pontosabb differenciálást, az öröklődő családnév, vezetéknév nyilvántartását. A családnevek a korábban kevésbé állandó jellegű differenciáló elemekből alakultak, például az apa egyéni nevére, a származási helyre, nemzetségi hovatartozásra, egyéni tulajdonságokra utaló elemekből. Kialakulásuk és megszilárdulásuk szempontjából a legfontosabb szakasz a XV–XVI. század. Természetesen a földbirtokkal rendelkező nemesek, majd a kisszámú városi polgárság körében viszonylag korábban jelentkezett és rövidebb időn belül megállapodott a családnév. — Női neveink rendszeres és alapos vizsgálata még csak az 1400-ig terjedő időkörben történt meg. Ez a korszak az egyelemű egyéni nevek kora. A férfiakhoz képest név szerint ritkábban említett nők egyéni nevei típusukat és eredetüket tekintve a férfiakéhoz hasonló megoszlást mutatják. A kételemű nevek kialakulásával a nők megnevezésében

lényeges változás történt. A családi hovatartozás jeleképpen a nő házasságkötéskor az apjától örökölt vezetéknévből és egyéni névből álló leánykori neve mellé új nevet vett fel. A férj családjához csatlakozás, a férjtől való függés nyelviileg egy birtokos szerkezetben fejeződött ki, amelyben a férjre utaló tulajdonnév a birtokos jelző, s a feleségre utaló *nő* szó a birtokos. A feleségnévképző *-né* ugyanis — mint tudjuk — finnugor eredetű *nő* szavunk régi birtokos személyragos formájára vezethető vissza, jelentése eredetileg 'neje'. Az első feleségnévképzős formával egy 1376-ban kelt oklevélben találkozunk. A *-né* képző férfira vonatkozó közszóhoz is járulhatott és járul; ilyen szerepében a Schlägli Szójegyzéktől (a XV. század eleje) kezdve vannak rá adataink. Tehát nálunk a kételemű nevek kialakulásának és megállapodásának kora egyben a feleségnévképzős női nevek létrejöttének és megszilárdulásának kora is volt. (Irodalom: Bárczi Géza: A magyar szókinés eredete. 1958.² 123—42; Benkő Loránd: A régi magyar személynévadás 13—22; Berrár Jolán: MNy. 47: 154—214, NévtVizsg. 179—90; Pais Dezső: MNy. 47: 1—12; Papp László: NévtVizsg. 129.)

3. Azzal, hogy a nőnek házasságkötéskor a férj nevét kellett felvennie, megszűnt az emberek egyenrangú megnevezésének lehetősége, mégpedig nem csupán a férfiak és nők között, hanem a társadalom nő tagjainak körén belül is. A férjes nők uralkodó megnevezési formájában a férjnek való alárendeltség jutott kifejezésre. A férjetlen nőknek a megnevezése a férfiakéval formailag azonos jellegű volt ugyan, de ezeket a női neveket a nemek egyenrangúságát el nem ismerő társadalomban korántsem lehetett a férfiak megnevezéséhez viszonyítva szemlélni. A feleségnévképzős női nevekhez való viszonyítás alapján pedig az egyenlőség hiányáról: a családi állapot alapján való különbségtételről tanúskodnak a leánynevek.

Az emberek megnevezésének egységes alapját nélkülöző rendszerben lehetségessé vált, hogy a nemek szempontjából eredetileg közömbös tényezők-höz is hozzátapadjon a nemi megkülönböztetés szerepe. Így történt, hogy a férfiak és nők megnevezése a pusztá vezetéknév alkalmazhatósága szempontjából is másképpen alakult. A *Kovács* vezetéknév férfira vonatkoztatását azon a körülményen kívül, hogy a férfiaknak több alkalmuk és lehetőségük volt az úgynevezett közéleti szereplésre, más is okozta. A közéletben tevékenykedő számos férfi mellett még számosabban voltak, akiknek semmi ilyenféle szerepük nem volt, szűk keretek között lefolyó életükben, bizonyos szerényebb körökben mégis kialakult a pusztá vezetéknéven való megjelölésük. Az alapja ennek nem valami közéleti szerep tehát, hanem pusztán a családfői szerep. Ha a család feje a férfi, ő a névadója a feleségnek és a gyermekeknek, akkor természetes, hogy a családon kívüli közösségben röviden *Kovácsék*-nak jelzett család tagjai közül a családfő férfi lesz az, akit röviden *Kovács*-nak neveznek. Az asszonynév felvételére kötelezett feleség pedig röviden említve *Kovácsné*. A feleségnévképzős forma létrejötté és megszilárdulása most már a társadalmakon kívül a nyelvi alapot is megteremtette a pusztá vezetéknév férfira vonatkoztatásához. Személynévrendszerünkben ugyanis a *Kovács László* és *Kovács Klára* típusú névmegfelelés csupán a gyermekek és kevés nem házas felnőtt körében áll fenn, az emberek többségét tekintve viszont a *Kovács László*-nak a *Kovács Lászlóné* felel meg, illetőleg a rövid formákat említve a *Kovács*-nak a *Kovácsné*. A *Kovács* név férfira vonatkoztatása a *Kovácsné* névforma léte miatt szilárdulhatott meg. A nevek rendszerbeli vonatkozásainál fogva az *A-né*, *B-né*, *C-né* formák nem csupán *A*-nak, *B*-nek, *C*-nek a férfira

vonatkoztatását erősítették, de *D*, *E*, *F* stb. esetében, valamennyi -né képzővel el nem látott puszta vezetéknev esetében magától értetődővé tették a férfira vonatkoztatást.

4. A nők esetében a férfiakéval egyenrangú megnevezés hiánya hosszú évszázadokon keresztül nem okozott problémát. A nők élete általában szűk körben folyt, a feleség és anya szerepkörén kívül alig volt terük másféle tevékenység kifejtésére. Megnevezésükre általában elégnek bizonyult egyéni nevük vagy a *Kovácsné* típus. Leánykori vezetéknevüknek gyakorlatilag semmi hasznát nem vették; a később kialakuló hivatalos nyilvántartásban szerepelt ugyan, de a legszűkebb családi körön kívül környezetük e nevet nem is ismerte. Kivételes szerepű nőalakok a feleségnévképzős formával szemben az eredeti leánykori néven váltak történelmi nagyságokká, mint például Szilágyi Erzsébet, Kanizsai Dorottya, Zrínyi Ilona. (Ez utóbbi esetben a kétszeri férjhezmenetel is megokolja a leánykori név használatát az asszonynevekkel szemben.)

Idők múltán a társadalmi körülmények megváltozásával lassan lehetővé vált egyes nők számára is, hogy szélesebb körű, sőt országos nyilvánosság elé kerülő teljesítményeket nyújtsanak. Az ilyen vagy olyan néven szereplés problémája először csak az átlagosat messze felülszárnyaló nők esetében jelentkezett. Az ő körükből ragadunk ki egy-két példát. Déryné szerencsétlen házasságából származó nevével vált országos híró énekesnővé. Jászai Mari már nemcsak hogy nem maradt Kassainé, de *Jászai* is lett. Blaha Lujza férje vezetéknevét választotta művészi pályáján viselt vezetéknevül. Kaffka Margit mint író nő nem használta asszonyneveit. Ezek a különbségek nem csupán a kiemelkedő teljesítményt nyújtó nőalakok egyéniségét és ízlését tükrözik, hanem néhány évtized társadalmi és társadalomszemléleti fejlődését is mutatják.

A nők iskolázásának fokozatos kiterjedése, pályaválasztása, állásvállalása, nemtől és családi állapottól független egyéni tevékenysége lassan arra vezetett, hogy egyre több esetben merült fel a különféle női névváltozatok alkalmazásának problémája. A férfiktól függetlenné váló nők, akik ha nem is országos híró, átlagon felüli, de a férfiakéval azonos rangú, sok férfit pedig felül is múló ténykedést folytattak, joggal hiányolhatták a férfiakéval egyenrangú megnevezés lehetőségét. Többségük számára nem volt mód a hivatalos asszonynev mellőzésére, a nyilvános szerepléshez jutottak körében viszont a feleségnévképzős forma és az eredeti leánynev mellett a kettő különféle kombinációjából új megjelölési lehetőségek is adódtak. Ezek közül formailag csak a *Szendrey Júlia* és a *Petőfi Júlia*, lényegileg csak a *Szendrey Júlia* az, amelyik a *Petőfi Sándor* férfinévvel névtudományi szempontból azonos típusnak számítható. Nem véletlen tehát, hogy az átmenetileg szórványosan használt névváltozatokat lassan kiszorítja az eredeti leánynev.

A nőknek saját nevükön való szereplése természetesen vonta maga után a puszta vezetéknev nőre vonatkoztatásának lehetőségét. A magyar nyelvben az önállóan alkalmazott vezetéknev férfira vonatkoztatása nem volt szükségképpen jelenség, formai jeggyel nem állt összefüggésben. Csupán társadalmi és ezzel összefüggő névrendszerbeli alapja volt. Ha a társadalmi körülmények megváltozása nyomán újfajta névvonatkoztatás jön létre, eltűnnek egy névforma alkalmazási lehetőségének bizonyos korlátai, azt a nyelvésznek tudomásul kell vennie. A nyelvújítóknak pedig nem az a feladata, hogy tiltakozzék az újfajta névhasználat ellen, hanem hogy megvizsgálja: szükséges-e,

lehetséges-e, hogy változásban levő személynévrendszerünk továbbfejlődésének természetes folyamatát nyelvművelő beavatkozással is elősegítsük.

Beszéltünk a megnevezés egységes alapjának hiányáról, a nemek szerinti különbségről, a nők körében tapasztalható alapvető kettősségről, s láthatjuk a férjes nők megjelölési lehetőségein belül az egyenletlenségeket, visszasságokat. Nagy J. Béla hat helyes és öt helytelen változatát tartja számon az asszonyok megjelölésére használt névformáknak (Nyr. 85: 401—3), illetőleg az utóbbiak számát még eggyel megnöveli a leánykori vezetéknevnek szerinte helytelen önálló használata. Noha gyakorlatilag e formák közül kevés az eleven, s a mellékesnek minősülő változatok közötti választás is a nőknek csak kisebb hányada számára merül fel, mégis azt kell megállapítanunk, hogy névrendszerünkben jelenleg nincs meg az egység még a férjes nők megnevezésében sem.

Eredetileg azt terveztem, hogy bemutatom azokat a névformákat, amelyeket az utolsó három generáció korszakát felölelő időn belül egy család különböző szerepeket játszó vagy nem játszó nő tagjai használtak. De ahhoz, hogy az egyes névformák alkalmazásának okait, körülményeit, következményeit megfelelően megvilágíthassuk, egy terjedelmesebb novellát kellene írni. Erre pedig nem vállalkozom. Már így is hosszúra nyúlt hozzászólásomnak ez az első szakasza, amelyben voltaképpen a vitatott névhasználat történeti előzményeit és egy-két névforma névrendszerbeli helyzetét kívántam bemutatni.

II.¹

1. Az eddig lefolyt vitában a lényegyet illetően természetesen Tompa Józseffel és Benkő Lászlóval értek egyet. Akad viszont egy-két részletkérdés, amelyben a mai névhasználat egyes eseteit kissé másképpen látom, vagy némely ponton más megfogalmazást alkalmaznék, mint Tompa József. Például nem nevezném „tűnékeny”-nek (Nyr. 84: 428) azt a jelenséget, hogy a pusztai vezetéknevet legtöbbször kizárólagosan vagy általában férfira vonatkoztatják. A hosszú évszázadokon át megszilárdult szokás uralma csak néhány évtizede kezd megtörni, csupán egyes pontokon, viszonylag szűkebb körökben. Így — noha a fejlődés irányát, ütemének fokozódó gyorsulását jól látjuk és helyeseljük — a régi szokást nem mondhatjuk „tűnékeny”-nek, sem olyan értelemben, hogy rövid életű átmeneti jelenség lett volna, sem abban az értelemben, hogy ma már erősen eltűnőben volna. Hogy el fog tűnni, az bizonyos. A fejlődés azonban lassú, és teljes kibontakozásának egyelőre nincs meg az alapvető feltétele. De erre majd alább, a III. szakaszban térünk rá.

2. A vita eddigi legfontosabb eredményének azt látom, hogy ráterelte figyelmünket arra a kérdésre, melyek a pusztai vezetéknev, illetőleg más megnevezési formák alkalmazásának általános feltételei. Az ugyanazon egyén megnevezésére szolgáló formák közötti választást nagyon sokféle tényező határozza meg. A megnevezendő személy férfi vagy nő volta ma már elég sokszor nem tartozik az e tekintetben legfontosabb tényezők közé, s a jövőben valószínűleg egyre több esetben válik jelentéktelenné.

¹ Cikkem megírásakor módomban állt a folyóirat legutóbbi számában megjelent hozzászólásoknak egy részét kéziratban elolvasni. Nem láttam viszont Veres Péter írását (Nyr. 87: 288—91), ezért nem foglalkozhattam tanulságos példáival, a saját névhasználatát illető értékes megfigyeléseivel.

Egy ilyen vagy olyan névforma alkalmazását vagy alkalmazásának hiányát nem szabad egyoldalúan néznünk. Nem helyes például egymással párhuzamba nem állítható egyének megnevezésének különbségeit csupán férfi—nő alapon jelentkező különbségeknek minősíteni. Igaz, hogy Arany Juliskát nem nevezzük meg pusztá vezetéknévvel. Az *Arany* vezetéknév persze önmagában nemcsak Arany Juliskát nem jelölheti, de megfelelő szövegkörnyezeti előzmény nélkül Arany Lászlót sem, mert hallatára a magyar irodalom ismerői az *Arany* vezetéknévű költők közül az értékskálán legfelül álló Arany Jánosra gondolnak. Azonban noha az *Arany* név önmagában is elég ahhoz, hogy hallatára Arany Jánosra gondoljunk, mégis ez a kétszótagú, közszói jelentéssel is bír, s az egyéni utónévvel különösen szép, harmonikus egészet alkotó vezetéknév viszonylag ritkábban szerepel önmagában. Például a pusztá *Petőfi*-hez képest jóval ritkábban. Alkalmazásában némi változást tapasztalhatunk az idő múltával is, például az én gyermekkoromban inkább csak a teljes nevet használták, legalábbis az alsó fokú oktatásban. Persze egyidejű különbségek is vannak: irodalomtanárok bizonyára többször élnek a legrövidebb megnevezési lehetőséggel, a nem szakemberek viszont többször használják a családnév és egyéni név együttesét. *Petőfi utcá-k*, *ter-ek* országszerte vannak, az Arany Jánosról elnevezett utca sehol sem *Arany utca*. — Vörösmarty négy szótagú vezetéknévét legtöbbször egyéni neve nélkül alkalmazzuk. De nem mindig döntő a név hosszúsága. Adyt úgyszólván alig mondjuk *Ady Endré*-nek. (Ady Lajost viszont legfeljebb egy-két egészen szűk kortársi környezetben mondhatták csak úgy *Ady*-nak, országos viszonylatban soha.) De vajon minden félreértést kizáró szövegösszefüggés egészében is nem talál-nók-e furcsának, ha valaki *József*-et írna vagy mondana *József Attila* helyett?

Ferenczy Géza példája a jeles nő és férfi színészek egymás mellé állított nevére (Nyr. 87: 293-4) jól mutatja, hogy megfelelő szövegkörnyezetben a *Ruttkai* tökéletesen elegendő, a *Gábor* viszont mint családnév önmagában nem alkalmazható, noha ez esetben éppen ez az, amelyik férfit jelölhetne. *Tolnay* az idősebbek számára talán megszokottabb *Tolnay Klári*-ként. Az ő színészi pályafutásának kezdete olyan korszakra esik, amikor egy fiatal színésznőt még nemigen említettek pusztá vezetéknévén (persze az egészen kezdőt szélesebb körű közönség számára ma sem lehetne így említeni, sem férfit, sem nőt). Azonkívül a „Tolnai” szó akkor egy népszerű képes hetilap rövidített címe-ként volt használatos országszerte, s ez nem kedvezett a *Tolnay Klári* név *Tolnay*-vá rövidülésének. A valamivel fiatalabb nemzedék, amelyik nem volt tanúja a pályafutás kezdetének és ismerője az akkori körülményeknek, már nem érez különbséget a *Ruttkai* és *Tolnay* név használata között.

Érdeemes volna behatóan is foglalkozni a névváltozatok alkalmazását befolyásoló szempontokkal. A vita eddigi résztvevői — elsősorban Tompa József és Lőrincze Lajos (Nyr. 86:169;87:173) — már elég sok mozzanatot számba vettek. A vezetéknév hosszúsága—rövidsége, közszóval való azonos-sága, keresztnévvel való azonossága, gyakorisága, jellegtelensége, hangulata, a vezeté- és keresztnév harmóniája, ritmikai okok, a megnevező és meg-nevezett egymáshoz való viszonya, a hallgatónak a megnevezetthez való viszonya: mindez figyelemre méltó, s az esetleges férfi—nő differenciánál fontosabb is lehet. Például Ruzsiczky Évát vagy engem sokkal inkább meg-jelölhetnek pusztá vezetéknévünkkel, mint *Farkas*, *Imre*, *Károly*, *Király*, *Kiss*, *Papp*, *Szabó* vezetéknévű férfi kollégáinkat.

Hogy az egyes tényezők szerepét tisztán láthassuk, sok egyéni esetet kellene megvizsgálnunk, mégpedig megfelelően csoportosítva a megnevezendő egyénekre vonatkozó anyagot. Például egy egyén megnevezése más és más lehet családtagok és rokonok körében (különböző generációkhoz tartozó egyének részéről), lakóhelyének környezetében, munkahelyén (közeli vagy távolabbi munkatársak körében), szélesebb körű nyilvános szereplés, politikai vagy egyéb közéleti tevékenység alapján. E szempontokat kereszteznék annak vizsgálata, hogy ugyanazon egyént hogyan nevezik meg különböző életkorában. Érdekes eltéréseket találunk a falusi és városi környezetben élő egyének megnevezése között, lakóhelyi és munkakörbeli vonatkozásban egyaránt. Falun az emberekkel való közelebbi ismeretség, a falubeli rokon családok névegyezései, az egyéni nevek kevésbé gazdag választéka stb. körülmények egyrészt a keresztneves megszólításnak, másrészt a differenciáló elemek halmozásának, a nem hivatalos anyagi névöröklésnek és egyéb különféle eredetű ragadványneveknek kedveznek.

3. A puszta vezetéknev tiszteletlen, udvariatlan, sőt gúnyos árnyalatú alkalmazását illetően többen is érdekes észrevételeket közöltek. Ebben a vonatkozásban különösen fontos a megszólítás és az említés kategóriájának megkülönböztetése.

Felnőttek körében megszólításként általában nemigen alkalmazunk puszta vezetéknevet, s ha igen, akkor a helyzet, szöveggörnyezet, a hangnem és előbeszédben a hangsúly dönti el, udvariatlanság-e az ilyen megszólítás, vagy mesterkéletlen természetesség, esetleg talán ügyetlenség. Számolunk kell azonban azzal, hogy mivel sok iskolában a tanulók puszta vezetékneven szólítása egészen általános, mégpedig nemcsak a tanárok részéről, hanem a tanulók egymás közötti érintkezésében is, ez a szokás nem hagyja érintetlenül a felnőttek világát sem. Az ilyen megszólítás nem csupán a régi osztálytársak közt maradhat meg, az egyetemen, főiskolán élhet tovább, de könnyen érvényesülhet szélesebb környezetben is, eredeténél fogva az iskolázottabb emberek körében. Nemi diákos ízzel állandósulhat egy-egy ilyen megszólítás, s később a forma átterjedhet olyan esetekre is, amelyekben nem volt megfelelő élményalapja. Az említés és a megszólítás kategóriája között érintkezések, átcapások történhetnek: ha puszta vezetékneven említjük távollevő tanítványainkat, kollégáinkat stb., könnyen megeshet, hogy jelenlétükben is így szólítjuk meg őket. Az általános szokástól való eltérések lehetnek egészen egyéniek. Például én kedveltem valamikor ezt a megszólítási formát, s nem is gondoltam, hogy valaki udvariatlannak vagy éppen sértőnek találhatja.

Ha nagyobb közösségben nevezünk meg valakit az illető jelenlétében, akkor körülbelül az a helyzet, mint a közvetlen megszólításokor. Másképpen ítéljük meg viszont azokat az eseteket, ha távollétében említünk valakit. Részemről semmi tiszteletlenséget nem látok abban, ha például egy felnőtt diák a tanárait, egy hivatali dolgozó kollégáit — így főnökeit is — puszta vezetékneven említi. Sőt ellenszenvesnek, bizonyos fajta szolgálalkúság jelének tartanám, ha *tanár úr*, *tanárnő*, *kartárs* stb. szavak kísérnék a vezetékneveket. Ugyan mi tiszteletlen lehet abban, ha egy embert — férfit vagy nőt —, akinek *Mosonyi* a vezetékneve, *Mosonyi*-ként említene? Még emlékezhetünk arra, hogy egyes politikai vezetőemberek nevét sokan — valamiféle rosszul értelmezett tiszteletnyilvánítás alapján? — szinte nem merték kimondani az *elitárs* szó nélkül, s ez a forma — különösen már nem élő egyének megnevezé-

seként, akikkel az illető beszélőnek semmi közös élménye, személyes találkozása nem volt — nagyon is visszás hatást keltett. A tiszteletnek nem kell okvetlenül lépten-nyomon nyelvileg is kifejezésre jutnia. Az egymás közt beszélgető diákoknak miért kellene egymás előtt kifejezniük, hogy az említett *X* vagy *Y* az ő tiszteletre méltó tanáruk? A legjobban tisztelt és szeretett tanárt is említhetik pusztá vezetéknévén. Általában a közvetlen, természetes emberi magatartásban és beszédben ritkábban fordul elő olyasmi, amit udvariasnak vagy udvariatlannak minősíthetünk. Számtalan olyan dolog van, amire nem is alkalmazható ez a szempont. Részemről a távollevő személynek vezetéknévén említését is ezek közé számítom.

Talán az udvariasságot kevésbé méltányoló egyéni beállítottságból adódik, hogy a pusztá vezetéknév tiszteletlen, gúnyos, degradáló alkalmazására felhozott példák közül egyet-kettőt nem úgy ítélek meg, mint az, aki a példát bemutatta. A *Karika* (Nyr. 87: 170—1) közzsói vonatkozásánál fogva kedves, játékos hangulatú név, Budapesten az én gyermekkoromban bizonyára említették volna pusztá vezetéknévén az illető tanítónőt olyanok is, akik szerették és becsülték is volna ugyanakkor. Természetesen Lőrincze Lajos személyes emlékek alapján jobban megállapíthatja, hogy akkor és ott milyen árnyalat fűződött a pusztá vezetéknévhez. De megfelelő helyzetben egy férfi tanító pusztá vezetékeve ugyanúgy tiszteletlennek minősült volna a kis iskolások és a falusi szülők beszédében. A példa tehát mutatja a pusztá vezetéknévnek nőre vonatkoztatását, és mutatja a pusztá vezetéknév tiszteletlen alkalmazását, de nem vonhatjuk le belőle azt a tanulságot, hogy a pusztá vezetéknév használatára nők esetében a tiszteletlenség mellékárnyalatával jár. — A *Zsuganyec* vezetéknév (Nyr. 87: 286) hangalakjánál fogva végtelenül ellenszenves, tönkretenné a legszebb egyéni név hatását is, ami utána következhetne. A nem szép vezetéknévű ellenszenves nőalak gúnyos buzdítása szerintem nem megfelelő példa a pusztá vezetéknév gúnyos árnyalatú használatára. Kitűnő sportolót is pusztá vezetéknévén szólítva buzdítanak, a névalak esetleges kedvezőtlenységét az egyén értékei ellensúlyozzák. Tehát a jelen esetben az irodalmi névadás és a fonák helyzethez nem illő (mert hiszen közkedvelt versenyzőnek „kijáró”) buzdítás a gúnyos hatás alapja vagy eszköze, nem a pusztá vezetéknév nőre való alkalmazása. — A megbüntetett bűnözőkkel kapcsolatos újságbeli példában (Nyr. 87 : 292) sem kell okvetlenül a megnevezésben is kifejezésre juttatott degradálás jelének látnunk a pusztá vezetéknév alkalmazását. A bűntényt ismertetve már előfordult a bűnözők teljes neve, így a rájuk egyénenként kiszabott büntetés közlésekor már elég kitenni a vezetéknévet.

Megemlítem még, hogy a — rendszerint hosszú — pusztá vezetéknévből játszi szóalkotással keletkezett névformák alkalmazását nem tartom tiszteletlennek sem férfiak, sem nők esetében, személyes megszólításként való használatban sem. A rosszindulatból, gúnyolódási szándékból fakadó névtorzítások esetei primitívebb fokon előfordulhattak ugyan, de ma már a tréfás névrövidítéseknek egészen más, pozitív indítékaik vannak. Mórícz Zsigmond falusi gyermekkorának világában még megsebezhetette egy gyermek lelkét az, hogy játszottak a nevével („Cicc, Mórícz !”), — a harmincas évek városi gyerekeinek eszükbe sem jutott, hogy például egy *Proki* (= *Prokopecz*) vagy *Hexi* (= *Hexendorf*) sértő szándékkal is alakulhatott volna. Egyes esetekben szinte „törvényszerűen”, egymástól független környezetekben létrejön ugyanaz a tréfás rövidítés. Például a mi családnevünkéből különféle iskolákban, katonás-

kodás során, munkahelyeken előbb-utóbb kialakult az említett megjelölési és megszólítási forma. Az ilyenféle névrövidítési szokás mindenestre újabb. Tudomásom szerint először nagybátyánkat „becézték” így, mi gyerekek — mégpedig lányok — előbb lettünk *Hexi*-k, mint szüleink, de (tőlünk és egymástól függetlenül) ők is megkapták ezt a nevet. Nagyapánkat viszont (aki fiatalságától kezdve megszokás nélkül egy helyen dolgozott 1957-ig, tehát régen kialakult megnevezési formáinak folyamatos alkalmazásához megvolt a szükséges feltétel) még vagy már nem érintette a névrövidítés divatja.

4. A nemek egyenrangúságát valló társadalom koedukációs iskolájában a fiúkat és lányokat megnevezés szempontjából is egyformán kezeljük. Az azonos vezetéknévű fiú és leány tanulók megszólításában teljesen úgy járunk el mint az azonos vezetéknévű egynemű tanulók esetében. Tehát Nagy J. Béla példájára (Nyr. 85: 400) alkalmazva az elvet: *Kovács Klára*-val szemben *Kovács Ernő*-t nem nevezhetjük *Kovács*-nak. A pontos differenciálás eszközeként vezetéknévéhez ugyanúgy hozzá kell tennünk az *Ernő* egyéni nevet, mint ha például *Kovács László*-val szemben kívánnánk megkülönböztetést tenni.

5. A *Szoták elvtársnő*-ként említett Szotákné kérdéséhez a következőket fűzhetem hozzá. Ez a „legújabb”-nak minősített nyelvszokás (Nyr. 87: 36) nem is új, és nem is valami kirívó furcsaság. Szüleim munkásmozgalmi tevékenysége révén alkalmam volt már az 1930-as években megismerkedni a mozgalmi nyelvben élő megnevezési formákkal. Az asszonynevet viselő elvtársakat általában a *Szoták elvtársnő* típusú megnevezéssel jelölték. S természetesnek is vettük, hogy az a valaki, aki a felnőtt szomszédok számára *Kövesiné*, *Lénártné*, nekünk gyerekeknek *Kövesi néni*, *Lénárt néni*, a pártban, a Gyermekbarátoknál, a szövetkezeti Nőgilde egyesületben *Kövesi elvtársnő*, *Lénárt elvtársnő*. Szomszédunkban *Puskáné*, *Nagyné* a gyerekeknek *Puska néni*, *Nagy néni* volt, az iskolánkban tanító Török Gyulánét, Megele Bertalannét, Földi Lajosnét *Török*, *Megele*, *Földi tanító néni*-ként emlegettük, később is *Szepes tanárnő*, *Zilahy tanárnő* volt Szepes Lászlóné, Zilahy Péterné tanáraink leggyakrabban használt megnevezése. A *Szoták elvtársnő* természetesen beleillik a *Puska néni*, *Török tanító néni*, *Szepes tanárnő* stb. rendszerbe. Egyébként valamennyi azt bizonyítja, hogy a *-né* képzés asszonynév nem alkalmas arra, hogy személynévi és közszoói elemekből álló megszólításban, megnevezésben szerepeljen. Tehát a *Szoták elvtársnő*-t csak akkor lehet támadni, ha helytelen a *Puska néni* típusú megjelölés.

Itt említem meg viszont azt a nők vezetéknéven való megnevezésének és Tompa József *Nagy Irén = Nagy néni* példájának (Nyr. 87: 285) ellentmondó megfigyelésemet, hogy leánynevet viselő nőket nem szoktak „vezetéknév + néni” formával megnevezni. Az a *Nagy néni* ritka eseteket példáz. A *Kovács Erzsébet* név tulajdonosa régebben *Erzsike kisasszony* volt akár késő öregségéig, újabban *Erzsike*, illetve *Erzsike néni*. A vezetéknéven való megnevezés hiánya a lakóhelyi környezetben többnyire természetes, az életkörülményekből adódik. Mindmáig kevés egyedülálló nőnek van önálló otthona. Amíg szüleivel lakik, az apa és anya: *Kovács* és *Kovácsné* mellett ő nem lehet *Kovács* vagy *Kovács néni*. Ha más rokonokkal lakik együtt, akkor a vezetéknév azonossága esetében hasonló a helyzet, egyébként pedig a *Molnárnéknál lakó Erzsike* lesz a szomszédság körében. Ha önálló lakáshoz jut, annak

a környékén is leginkább *Erzsike*, *Erzsike néni* néven ismerik és említik. Láthatjuk tehát, hogy a felnőttek társadalmában *Kovács* és *Kovácsné* mellett általában nincs megfelelő megnevezési lehetőség *Kovács Erzsébet* számára. Újabban munkahelyén esetleg említik puszta vezetéknevén is, sőt ha tudományos publikációi vannak, akkor néha puszta vezetéknevvel is hivatkoznak rá. Ez egyelőre az egyetlen szerepkör, ahol megnevezési lehetőségek tekintetében Kovács Zoltánnal azonos rangú embernek érezheti magát. (A Nyelvőrben ugyan vitatják, hogy ő joggal *Kovács*-e, de ez a vita szerinte már kevésbé aktuális.)

6. A *Rozgonyi Cicelle* típusú nevekről is mondanék valami keveset. Függetlenül attól, hogy Arany János mit írt később a nők megnevezéséről, megállapíthatjuk, hogy mint a nyelv alkotó művésze, kitűnő érzékkel élt megfelelő helyen ezzel a „szabálytalan” formával. A vers végén ennek a névformának sajátos funkciója van. Jobban és szebben nem is lehetett volna kifejezni, hogy a férfias hőstettet véghez vivő asszonyt feleség mivoltától függetlenül, emberi értékei miatt ünnepelték országszerte. Ez a típusú névforma a feleségnévképzős női nevekkal összehasonlítva különös kettősséget mutat. Mai szemmel nézve rokonszenves, mert önmagában nézve a nőnek a férfiával egyenrangú megnevezést biztosít, nem fejezi ki külön formai elemmel a férjtől való függést, lehetővé teszi a családi állapottól független megjelölést. Ezért is fordul elő leginkább művészi vagy tudományos teljesítményeket nyújtó nők esetében, hogy egyéni nevük mellé férjük vezetéknevét választják vezetéknevül, amennyiben ezt valamilyen szempontból megfelelőbbnek találják saját leánykori vezetéknevüknél. Például egy ismerősöm férje vezetéknevének használatát azzal okolta meg, hogy ezt a nevet (*Kenyeres*) különösen szép, népballadai ízű névnek tartják. Én sajnáltam, hogy e szempont miatt feláldozta kellemesebb hangzású saját vezetéknevét (*Bolgár*), amelyen tudományos irodalmi működését elkezdte. Másfelől ugyanis azt mondhatjuk, hogy ez a névforma az eredeti névnek még annyi életet és jogot sem biztosít, mint amennyi a feleségnévképzős forma mellett még mindig megmarad. A *Kovácsné* mögött ha nem látható is, de sejthető valami saját név is. Ezt az utóbbit azonban kevesen ismerik. Az idegen mintákon kívül éppen az ad alapot a *Rozgonyi Cicelle* típusú nevek kialakulására, hogy nagyon sok esetben ismerik a nőnek az egyéni nevét és az asszonynevét, de az eredeti vezetéknevét nem. Azonos egyéni nevek esetében, például ha egy hivatali osztályon vagy egy iskolában több *Mária* vagy *Ilona* dolgozik, gyakran jelenik meg az egyéni név mellett differenciáló elemként a férj vezetékneve képző nélkül. Ha például *Kovács Ilona* és *Molnár Gyuláné (Szekeres Ilona)* dolgozik egy tantestületben, s a gyerekek körében mindkettő *Ili néni*, nagyon könnyen megtörténhet, hogy egymással szembeállítva *Kovács Ili néni* és *Molnár Ili néni* fog szerepelni.

Az elmondottakkal korántsem azt akartam kifejezni, hogy ezt a névformát általánosítandónak gondolnám.

7. Egy-két szót még az idegen nyelvek példáira való hivatkozás kérdéséhez. Nem azt mondom, hogy fölösleges a magyar nyelvterület határain túlra pillantani, de — mint némely hozzászóló már rámutatott — a magyar névhasználat eredetének, helyes vagy helytelen voltának vizsgálatában nem dönthetünk idegen nyelvekbeli szokások alapján. Mit is derítenek ki ezzel kapcsolatban a vitatott névhasználat ellenzői? Ha találnak teljesen megfelelő

példát, akkor a magyar névhasználat azért helytelen, mert idegen mintán alapul. Ha nem egészen felelnek meg a példák, akkor a magyar névhasználat azért helytelen, mert más nyelvben nem szokás a nemet eláruló névelő, illetőleg megfelelő képző nélküli vezetéknevét használnia. Nem hasonlít ez a krokodilusokoskodáshoz? Annyit megállapíthatunk, hogy a nők megjelölésében a keresztnév alkalmi elhagyása több nyelvben is megfigyelhető, s ez a jelenség mindenütt a nők társadalmi szerepével függ össze. De helytelen volna azt várni, hogy a hasonló társadalomfejlődési okok azonos eredményekre vezetnének, a különböző nyelvek más-más alapokon kifejlődött személynév-rendszerében azonos folyamatokat indítanak meg, azonos változásokat hoznának létre.

III.

Rátérünk a nők megjelölésére szolgáló névformák jövőbeli alkalmazásának kérdésére.

1. A fent elmondottakból is kiderülhetett, hogy ebben a kérdéskörben nem a pusztán vezetéknevét használatát tartjuk a legfontosabb megvitatandó tárgynak. Jelenleg ez még a felnőtt korú nőknek csupán egy kis hányadát érintheti, mert kevés viseli a saját nevét. Persze nem mindegy az sem, hogy ebben a részletkérdésben hogyan foglalkozunk állást. Ha helyesnek látjuk, hogy a férfiak és nők közötti egyenrangúság nyelvi területen, közelebbről a személynév alkalmazásának a területén is megnyilvánul, akkor nem ellenezhetjük, hogy bizonyos helyzetekben nőket is jelölnek meg pusztán vezetéknevükön. De nézzük a fontosabb kérdéseket.

Fentebb láttuk, hogy a férfiak és nők megnevezésének különbségét a nők alárendelt társadalmi helyzete okozta. A társadalmi okok új névformát teremtettek: a feleségnévképzős női nevet. E névforma létrejöttével megszűnt az egyének egyenrangú megnevezésének lehetősége egyrészt a társadalom férfi és nő tagjai között, másrészt a társadalom felnőtt nő tagjai számára. Az, hogy a társadalmi körülményeknek, a nők társadalmi helyzetének a megváltozása alapján egyre gyakrabban találkozunk a nők megnevezésének az idősebbek számára szokatlan formájával, a pusztán vezetéknevét használatánál nagyobb jelentőségű kérdésre hívja fel figyelmünket. A társadalmi viszonyok megváltozásával ugyanis felmerül annak szüksége, hogy a társadalom valamennyi tagját — nemétől és családi állapotától függetlenül — egységes alapon, egyenrangú névvel kell megneveznünk. Világos, hogy az egység csak annak a névformának a kiküszöbölésével állítható vissza, amely annak idején a személynév-rendszer jellegbeli megoszlására vezetett. Az előttünk álló fejlődés útján a legfontosabb lépés tehát a nők úgynevezett asszonynevének eltörlése lesz. Bármennyire érdekes, a mi nyelvünkre sajátosan jellemző a *-né* képzős megnevezési forma, ma már a fejlődés akadályává lett, lehetetlenné teszi személynéveink rendszerének a társadalmi követelmények alapján aktuálissá vált egységesítését.

A feleségnévképzős névforma két nagy társadalmi igazságtalanság emlékének őrizője és részben fenntartásának eszköze is: a nők alárendeltségét fejezi ki a férfakkal szemben, s a férjes nőknek helyzeti előnyt biztosít a férjtelennel szemben. Mai életszemléletünknek tehát nemcsak az a részletkérdésben vallható nézet nem felel meg, hogy a nőket nem jelölhetjük meg pusztán vezetéknevükön, hanem nem felel meg elsősorban sem az, hogy a férjes nőket

eredeti nevük helyett férjük nevéből alakult néven jelöljük, sem az, hogy a hivatalos házasságban élő nőket más alapon nevezzük meg, mint a többieket.

„Életszemléletünk”-et írtam, — de kik alkotják a közösséget, amely a birtokosjelzőt magáénak vallaná? Távolról sem gondoljuk, hogy mindenki. Talán még azt sem mondhatnók el, hogy társadalmunk felnőtt tagjainak szám szerint nagyobbik része, de azt igen, hogy az elfogulatlanabb, öntudatosabb, a jövő szempontjából számottevőbb része. Már megvan nálunk a hivatalos lehetősége is annak, hogy a nők házasságkötéskor ne vegyék fel a férj nevét. De hányan akadnak, akik az öntudat és önérzet megfelelő fokán állva élnek ezzel a lehetőséggel? Bizonyára többen volnának, ha nem jelentene a társadalmi megítélés szempontjából a családi állapotot jelző névforma önmagában is bizonyos előnyöket, — előnyöket persze nem a férfiakkal, hanem az asszonynevet nem viselő nőkkel szemben. Még vannak közöttünk, akiknek fiatal korában a férjhezmenetel egyik lényeges szempontja az volt, hogy a nőnek *neve* (értsd 'asszonyneve') legyen. Vannak számosan, akik rosszul sikerült házasság felbomlása után is ragaszkodnak annak a férfinak a nevéhez, akit egyébként talán már semmire sem becsülnek. Inkább viselik a tényleges helyzetnek meg nem felelő, ezenkívül még fájdalmas csalódásra is emlékeztető nevet, semmint elviselnék azt, hogy nevük alapján társra nem talált nőnek gondolhassa őket valaki. Bizonyos tehát, hogy nem mindenkinek a tetszésével találkozna a feleségnévképzős neveket eltörlő intézkedés. Arról nem is beszélünk, hogy a vezetéknev természetes anyai öröklésének bevezetését a törvénytelen születések emlékével fertőzött társadalomban milyen nemtetszés fogadná. Pedig a névnek ilyen vagy olyan volta nyomban közömbössé válik, a vele járó helyzeti előny vagy hátrány nyomban megszűnik, amint nem áll szemben vele a másféle név.

A feleségnévképzős forma egyébként nem felel meg annak a követelménynek sem, hogy az ugyanazon egyént jelölő névnek lehetőleg állandónak kell lennie. A családi állapot nem állandó jellegű valami: a férjhezmenetel, az elválás, az özvegy és elvált nők új házasságkötése többszörös névváltozással járhat. Ez pedig nem kívánatos, különösen a nyilvánosságra kerülő egyéni teljesítményeket nyújtó nők esetében nem az. Például bibliográfusok, könyvtárosok beszélhetnének arról, hogy a különféle neveket és névváltozatokat használó nő szerzők, fordítók, szerkesztők munkásságának nyilvántartása milyen bonyodalmakat, fölösleges munkatöbbletet okoz, külön utánjárást kíván, többszörös átcsoportosításokat tesz szükségessé stb. — Azt sem tarthatjuk helyesnek, ha egy ember egyidejűleg különböző irányú tevékenységének megfelelően többféle nevet használ, például hivatalos nyilvántartásban, feleségként, művészi, tudományos vagy egyéb vonalon dolgozó egyén minőségében.

2. A nyelv és az élet kapcsolata kölcsönös: a név nemcsak kifejezheti a szemléletet, amelynek alapján létrejött, de az ilyen vagy olyan névformának az alkalmazása társadalmi következményekkel is jár: a neveket használó egyének szemléletét is megalapozza, alakíthatja, fejlesztheti. Az emberi egyenlőséget valló társadalomban az emberek egyenlő megnevezési alapját megteremtő intézkedéssel nem kell addig várnunk, amíg mindenkinek a szemlélete átalakul. Nem lehet célunk, hogy a legidősebb nemzedéknek a nevek használatára vonatkozó véleményét, szokásait, gyakorlatát megváltoztassuk. A jövőbeli fejlődést ők már nem befolyásolják. Nekünk is, az élet útjának felén járók-

nak, már majdnem mindegy, hogyan neveznek bennünket. A jövő érdekében azonban előbb-utóbb meg kell tenniük az illetékes szerveknek az intézkedést a feleségnévképzős névforma hivatalos használatának megszüntetésére.

Egy ilyen intézkedés mesterséges beavatkozás lenne személyneveink élete szempontjából, s ellenkezne a ma uralkodó hagyományokkal. Természetesen nem is okozhatna máról holnapra gyökeres változást, hiszen a már meglevő, megszokott nevek használatát nemigen érinthetné, sőt bizonyos, hogy a ragadványnevek szintjén keletkeznének és élnének újabb feleségnévképzős nevek is. Az intézkedés mégis döntő jelentőségű lenne abból a szempontból, hogy először teremtené meg hivatalosan az egységes alapot a társadalom valamennyi férfi és nő tagjának megnevezéséhez. A pusztai vezetéknev használatát illetően persze a múltbeli, jelenbeli szokások hatása még jó ideig érezhető lesz, de mindenesetre lassú kiegyenlítődés várható. Növekszik majd azoknak az eseteknek a száma, amelyekben a pusztai vezetéknevet nőkre vonatkoztatjuk, párhuzamosan viszont csökken valamelyest azoknak az eseteknek a száma, amelyekben a pusztai vezetéknev elégséges volna férfiak megnevezésére.

Az intézkedés egyéb, a nyelvinél jóval fontosabb társadalmi következményeivel a jelen keretek között részletesen nem foglalkozhatunk, mégis nem tehetjük meg, hogy ne utaljunk rájuk. A mai nők a társadalmi megítélését még nagyon sok esetben befolyásolja, hogy úgynevezett asszonynévvel rendelkezik-e vagy nem, és sokszor kevésbé számít, hogy milyen emberi értékekkel rendelkezik az illető. Az asszonynevek eltörlése legalább olyan fontosságú lépés lesz, mint amilyen a törvénytelen gyermek fogalmának a megszüntetése volt. Az egyenlőséget — az egyenlő társadalmi megítélés lehetőségét is — nemcsak az újszülött gyermekek számára kell megteremtenünk, hanem a felnőttek számára is, így azoknak az asszonyoknak a számára is, akik a hivatalos házasság keretein kívül vállalják az élettárs vagy az anya szerepét. Kevesebb lelket nyomorítana meg a „vénlányság”-tól való félelem is — amely egyébként sok rossz házasságnak az okozója —, ha a nők megnevezése független lenne a családi állapottól. Az, hogy a magányos férfiak között viszonylag több az egészséges életszemléletű ember, mint a magányos nők között, talán azzal is összefügghet, hogy őket nem feszélyezi, az emberek közötti megítélésüket nem befolyásolja a családosi társakétól eltérő névforma s az ezzel összefüggő előítéletek. Mert ilyenek vannak még. Ez az oka annak, hogy mindaddig, amíg a házasságra lépő nők számára az eredeti név megtartása csupán lehetséges, de nem kötelező, nagyon kevesen élnek ezzel a lehetőséggel.

Egyesek azt vallják, hogy a házasság mai formája úgysem hosszú életű már, s amíg ez fennáll, nem érdemes lépést tennünk az asszonynév ellen. Nem értünk egyet ezzel a véleménnyel. Az asszonynév felvételének lehetőségét még a házasság mai — természetesen szerintünk sem örök érvényű — formája mellett is meg lehetne szüntetni. Hiszen ha a nő férfi nevének nem kell feltüntetnie családi állapotát, akkor a férjes nő családi állapotának hivatalos nyilvántartása számára is elég a külön rovat.

E rovatnál egy pillanatra még megállunk. Jó lenne hivatalos helyen is tudomásul venni az illetékeseknek, amire Nagy J. Béla rámutatott (Nyr. 85: 402): a magyarban nem volt és nincs *férjéz* ige, így nem volt *férjézett* igenév sem addig, amíg egyes hivatalokban meg nem született. Ne használjuk ezt a fölösleges és csúnya csinálmányt. — De elgondolkodtató az is, hogy hivatalos vonalon miért ragaszkodnak az elavult — néprajzi és nyelvtörténeti szempontból egyébként kétségkívül érdekes — *hajadon* szóhoz. Kitűnő pél-

dája ez annak, hogy egy valamikor nagyon is életteli, szemléletes kifejezésnek kedves hangulatát hogyan ronthatta meg az, hogy a hivatalos papírokon túlélte önmagát, s e körülmény milyen újabb stilisztikai árnyalatok kialakulásához vezetett. Úgy gondolom, a mai hivatalos nyelv stílusához a *nős*—*nőtlen*-nek megfelelő *férjes*—*férjetlen* kifejezések illenek.

3. Messzire jutottunk a pusztá vezetéknév használatának ellenzésétől vagy helyeslésétől. De hozzászólásommal éppen azt akartam az eddigi vitázó feleknél még határozottabban hangsúlyozni, hogy ezt a részletkérdést nem szabad elszigetelten vizsgálnunk, hanem a lehető legteljesebben fel kell tárunk összefüggéseit. Mégpedig az összefüggéseket egyrészt a nyelvi vonalon: a személynevek rendszerében, a férfiak megnevezésének és a nők egyéb megnevezési formáinak rendszerében, — másrészt nyelven kívüli, társadalmi vonatkozásban: látnunk kell a különféle névformák használatának társadalmi és társadalomszemléleti előzményeit és következményeit.

Nem kétséges, hogy — a mai nyelvészek állásfoglalásától függetlenül — egyszer elérkezik az az idő, amikor a különféle névformáknak, így a pusztá vezetéknévnek az alkalmazási lehetőségeit is csupán a megjelölendő személyek nemétől független szempontok fogják meghatározni. Az ehhez vezető útnak még csak a kezdetén járunk. Úgy érzem, hogy nemcsak nyelvészeti állásfoglalást közlünk, de valamennyi „névtelen” nő emberként való értékelésének ügyét is szolgáljuk azzal, ha ennek a már nem is annyira új, de lassan induló fejlődésnek a megnyilvánulásait nem támadjuk meg helytelenül értelmezett nyelvhelyességi alapon.

Hexendorf Edit

Megképzik előtte

Nem ritka eset, hogy egy szó vagy kifejezés pusztán újszerűsége, ritka volta, szokatlansága miatt a helytelenség gyanújába esik. Úgy látszik, ilyen a *megképzik* is. Egy-két évtizede találkozhatunk vele irodalmi szövegekben, jobban mondva: irodalmiaskodó stílusban. Használata még ott is kerestennek, mesterkéltnek hat. Rendszerint így fordul elő: *megképzett előtte* (vagy *benne* vagy *neki*) valami, azaz: képzeletében fölmerült, megjelent; fölremlt előtte; képzelete látomásszerűen maga elé idézte, varázsolta; vagy ahogy mondani szokták: lelki szemeivel látta.

A *megképzik* ige helyessége nem lehet vitás. Képzésmódja teljesen szabályos: a *kép* főnévhez -z igeképző, utána pedig a szenvedő-visszaható szerepű -ik személyrag járul. A *képzik* ugyanis úgynevezett személytelen ige, csak egyes szám 3. személyben használatos. A szenvedő igealak ősi kifejező eszköze az ikes ragozás, és a *képzik* úgy áll a cselekvő, tárgyas *képez* igével szemben, mint az *érez*—*érezik*, *hall*—*hallik*, *lát*—*látszik*, *tör*—*törik*, *megismer*—*megismer-szik*, *szeg*—*szegik* (Arany: *lehellet megszegik*) cselekvő—szenvedő ige párok tagjai. Az ikes ragozás eredeti szerepének elhalványulásával ma inkább a szenvedő-visszaható képzős igealakokat használjuk: *érezik*—*éreződik*, *hallik*—*hallatszik*, *játszik* (a színdarab, a cselekmény) — *játszódik*; a régi nyelvben: *oldik*—*oldódik* (Hamis bor, az ember nyelve hogy’ megoldik. Arany: Toldi szerelme); a *képzik* helyett is a *képződik* a szokottabb, a természetesebb ma.

A *képzik* igehez járuló *meg-* igeekötő eléggé összetett szerepű: érezteti a jelenség megkezdődését, jelzi mozzanatosságát és kifejezi eredményét is, mint pl. a *megérez*, *megért*, *meqlát* stb. igeiben.

Képzésmódjára nézve a *megképzik* párja a népi *megfogszik* ige (= csecsemő első fogai kinőnek).

Azt hihetnők, hogy a *megképzik* új eleme nyelvünknek, írói csinálmány. Pedig a *megképez* igét már 1618-ban megtaláljuk Szenczi Molnár Albertnél 'elképez, megjelenít' jelentéssel: „Magatokba *megképzítek* és elmétekbe ábrázoltjátok” (NySz. 2: 208). Egy fél évszázaddal későbből meg a 'látszik, tetszik, rémlik' jelentésű *képzik* igére van adat: „A jó léleknek nincs nagyobb keserősége, mint mikor úgy *képzik*, hogy istentől elhagyatott” (1666; NySz. 2: 208).

A *képzik* igét megtaláljuk Kassai szótárában is (1834; 3: 142); jelentése: 'úgy látszik, úgy tetszik'. Czuczor—Fogarasi szótára (3: 549; 1865.) szerint azonos értelmű a *képzeli* igével, amely a székelyeknél személytelenül annyi mint 'tetszik, rémlik'. Ballagi Mórnál hasonlóképpen: 'tetszik, látszik, rémlik' (2: 23; 1873).

A *képzeli* igének ilyen jelentését ismeri Szinnyei Magyar tájszótára is a székely nyelvjárásból: „Nekem úgy *képzeli*”. A *megképzeli* (valamitől) pedig azt fejezi ki, hogy valaki elképed, megijed (valamitől). Abonyi Lajos is használja elbeszéléseiben ezt az igét.

Békésben a Magyar Nyelvőr régi adata szerint (4: 323) a *megképzik* ige járta 'elképed, megijed' jelentésben. „*Megképzett* valamitől az anyja” — mondták, ha az újszülött feltűnően rút volt, vagy testi rendellenesség mutatkozott rajta. Erdélyben is él e kifejezés, mint a kalotaszegi író, Gyarmathy Zsigmondné munkái mutatják. (A Székelyföldön feljegyezték az *elképzik* [= elképed] igét is.)

Nyelvjárási adatok szerint az *elképi*, *megképi*, *megképed*, *megképzik*, *megképződik*, *megképez*, *megképzeli* stb. változatok a magyar nyelvterület különféle vidékein feltűnnek 'elképed, elbámul, elcsodálkozik', illetőleg 'megijed, megrémül, megretten, megborad' jelentésben (1. TSz., az ÚMTSz gyűjtése, SzegSz., Nyr. 4: 236, 323, 11: 410, MNy. 44: 92, 49: 392 stb.).

A régiségből idézett *megképez* (= elképez, ábrázol) és a tájnyelvbe szorult *képzik* (= látszik, tetszik, rémlik) mellett a *megképzik* igének 'elképed, megijed' jelentése másodlagos fejleménynek, átvitt használatnak látszik. A meghökkenésnek, ijedségnek, elborzadásnak oka ugyanis valamely szokatlan látvány, a tudatba jutó és ott megrögződő ijesztő kép vagy a képzelet látomása. Ezt mutatja Arany Jánosnak egy megjegyzése is: „Ismertem a nép nyelvén gyermekkorom óta egy igét: *képzik*. Ez azt teszi, hogy valamely kép megragad a szemben vagy a képzeletben. Ne vidd akasztáshoz a gyermeket, mert *megképzik*. Egészen *megképzett* a tarkaságtól a szemem. *Megképzik* a gyermek az ijesztős mesétől, s vele álmodik” (ÖM. 10: 406). *Álom—való* című költeményében pedig ezt írja a jövő képe, a pusztulásnak apokaliptikus látomásáról: „Ah, szemem *elképzik*, és lelkem legörnyed. Nem bírja meg a szem, a lélek e szörnyet.”

A *megképzik* régi szó tehát, bár irodalmias használata aránylag friss fejlemény. Új jelentése azonban már némely vidék nyelvén kialakulhatott; Békésből van rá élőnyelvi adatunk, s erre vall Móra Ferenc Ének a búzamezőkről című regényének egy részlete is, ahol egy bűbájos hírben álló öreg parasztasszonyt beszéltet. Odaviszik hozzá a vallási elragadtatásba, látomásokba eső Etel férjét:

— Ez az ember az ura a szent asszonynak.

— Tudom — nézett az arcába Ferencnek a látóasszony. — *Möggépzött* mán ez neköm akkor, amikor az őszön mögszentöltem a feleségít” (2: 161).

Érdekes, hogy bár Móra regényének színhelye a szegedi tanyavilág, a Szegedi Szótárban nem találjuk a *megképzik* igét.¹ Pedig a szegedi származású Berczeli A. Károly író közlése szerint nemcsak ott, hanem Hódmezővásárhelyen is él; ő maga is használja. Kék ég alatt című könyvében (1958.) futó kereséssel találtam is rá példát: „*Megképzett előttem a tárgyilagos német férj, aki holnap hajnalban előveszi naplóját, s beírja precízen, hogy...*” (23) — Emlékezetem szerint Bóka Lászlónál is előfordul.

A *megképzik* valószínűleg valami régi szövegből vagy tájnyelvi hatásra bukkant fel nemrég az irodalmi nyelvben. Érdekes volna tudnunk, hogy azok az írók, akik használják, hol találkoztak vele. A szó pontos jelentése talán nem is volt egészen világos előttük, de megtetszett nekik az ige tömörsége. Ma még keresettnek érezzük az irodalomban is, lehet azonban, hogy onnan tovább terjed a választékos nyelvhasználatba, mert ízes, és van képzetűsítő ereje.

Mindez mégsem kíván különösebb ajánlás vagy hírverés lenni a szó mellett. Jobb, ha megmarad irodalmi nyelvünk érdekes, színező elemének, mint ha fölkapott divatszóként néhány hónap alatt közhellyé kopna.

Kovalovszky Miklós

Egy ritka magyar igenév

József Attilának „A város peremén” című, 1933-ban írt költeményében tűnt először szemembe ez a szokatlan igenévi alak: „*Győzni fogó* még annyira meg nem aláztatott.” Az alak nyilván a latin participium instans activi hiányzó magyar megfelelőjének pótlására született; latinul a *victurus* szó felelne meg neki. Azután már másutt is felfigyeltem a szokatlan alakra, így utóbbi időbeli olvasmányaim közül Szabó Dezső „J. J. Rousseau érzelmi morálja” című esszéjében: „De viszont meg kell jegyeznünk, hogy midőn »egyénről« beszélünk, az egy sohasem létezett, sehol sem létező, soha *létezni nem fogó* absztrakció” (Tanulmányok és jegyzetek. 1919.). Használja Sárközi György is „A szeretet himnusza” című költeményében (Az „Angyalok harca” [1926.] című kötetében):

S ti mind, mind

Testvéreim, milliók, elhullott magvai egyazon kalásznak,

Élők és *élni fogók* és mind mind *halni fogók*: szeressétek egymást.

S nyelvünk még mindig újratermi az alakot: Tompa József hívta fel figyelmemet arra, hogy Somlyó Györgynek egy írásában is felbukkan: „Hát valóban... így elkülönültek volna egymástól az *élni fogók* és *halni indulók*, mint ez a névsor mutatja?” (Élet és Irodalom 1962. máj. 19.)

Az alak az általános nyelvhasználatban ismeretlen, nyelvtanaink tudomásom szerint nem is jegyezték fel: kiváló nyelv művészek teremtménye ez, akik minden bizonnyal egymástól függetlenül alkották meg. De az a körülmény, hogy aránylag rövid időszak, néhány évtized irodalmában különös keresés nélkül négyszer is rábukkanunk (s bizonyosan még számos példát lehet találni rá), maga is elég bizonyítéka, hogy egyfelől természetesen pattan ki nyelvünkéből, s másfelől szükségletet elégít ki: a meglehetősen szegény magyar igenévrendszer egyik hiányát pótolja. Azt hiszem, nemcsak figyelni és megjegyezni érdemes, hanem megőrizni is.

Kömlös Aladár

¹ Utólag közölte velem Bálint Sándor, hogy e hiány csak sajnálatos véletlen. — K.M.

A helyesírási készség ingadozása az általános iskolában

1. A helyesírás — köztudomású — nem az egyén magánügye, hanem a nyelvi közösség minden tagját érintő, mindannyiunkra kötelező norma. A helyesírást lebecsülők magatartása a tudatlanságtól a kényelemszeretetig sok forrásból táplálkozik; semmiképpen nem nyugodhatunk bele közönyükbe, néha cinizmusukba. Az iskolának fontos feladata, hogy a felnövő nemzedékek komolyabban vegyék ezt a kérdést, és kötelességet érezzenek a helyesírás szabályainak megtanulására és alkalmazására.

Az oktatók már a régi polgári iskolában és a gimnázium alsó osztályaiban is sok erőt fordítottak a helyesírás megtanítására. Ez a munka napjainkban még fontosabbá vált, hiszen tömegeket tanítunk, amelyeknek szükségük van gondolataik félre nem érthető írásbeli kifejezésére. Arra aligha gondolhatunk, hogy minden általános iskolát végzett tanuló hibátlanul írjon le minden általa ismert szót, hiszen fejlettségi fokánál, koránál fogva sem képes erre. Azt azonban el kell érnünk, hogy helyesen jelölje a köznyelvi kiejtés szerint írandó szóalakokat, s ne kövessen el a tanult nyelvtani szabályokba ütköző íráshibákat. Az általános iskola jelenleg nem teljesíti megnyugtatóan ezt a kívánalmat. Ennek bizonyára korábbi és ma is elevenen ható okai vannak, amelyek megmagyarázhatják a mai gyenge átlageredményt, de a pusztá regisztrálás nem sokra vezetne. A mai helyzetkép néhány tipikus esetének felvázolása után olyan megoldási lehetőségekre kell rámutatnunk, amelyek esetleg lényeges, talán gyökeres javulást eredményezhetnek.

2. A tanulók helyesírási készségét nem a tollbamondások, hanem fogalmazásaik mutatják legmegbízhatóbban. Ezért azokat a példákat, melyekből mint konkrét tapasztalati tényekből ki akarok indulni, általános iskolai tanulók fogalmazványaiából írtam ki. Példatáram szűk, nem tarthat igényt általánosításokra, de 370 tanuló valóságos — egy adott időben (1962 szeptember—decemberében) készült — írását, aktív szókincsét veszi alapul, s így e z e k r e a tanulókra mégis általánosítható a kép.

A Szegedi Tanárképző Főiskola Gyakorló Általános Iskolája minden felső tagozatos tanulójának magyar irodalmi dolgozatából írtam ki 1963 januárjában a hangtani ismeretekkel kapcsolatos vagy rokon helyesírási hibákat. Ezeket bizonyos — kezelhetőségük szempontjából hasznos — csoportosítás szerint az alábbiakban közlöm.¹

¹ A hibák utáni szám előfordulásukat jelzi. Sok hibát — egybe- és különírás, nagy- és kisbetűk, az igekötő írása stb. — nem érintek, hiszen főleg a hangtani természetűeket vettem bonckés alá. Mégis azt kell megállapítani, hogy azok szinte jelentéktelen számúak

Magánhangzók:

V. osztály

VI. osztály

VII. osztály

VIII. osztály

1. A szó belsejében és végén röviden írják az *ó*-t, *ő*-t:

-tol 6, előtt 5, szán- kozni 19, hógolyo- zott, törődve, ké- sőbb, sánylődik, szó- rodni, elhúzódtak, -rol 3, diszno, méltó, kunyho, lepedő, er- dő, kendő, idő, nagy- ravágyo, lejtő, ho, huppano, kettő	hordostul, szűrodott, átkozodni 5, kivá- godott, -tol, -rol, bújocska, találósi, sürgölődés, forgolo- dik, bíbelődik, előtt, először, bánkodj, ro- pogo, ako, diszno, kirándulo, szolgáló	előtt, -bol, -tol, hú- zodni, üldözőbe, ag- godni 3, lopodzni, -rol, később, ját- szodni, szétszor, Rákoczi, készülő- dik, olcso, mohó, hintó	előtt 6, elaproz, kém- lelődom 2, húzodik, kezdődött, mérkő- zés 2, törődik, tür- töztet, felől, verőd- ve, később, elől (hon- nan?), előbb 2, ját- szodik, először, szimbolum 2, -bol, levegőbe, valóban, tagolódik
--	---	--	--

2. A szó belsejében és végén röviden írják az *ú*-t, *ű*-t:

hancuroz ifju 3, cí- mű 2, farku, bosz- szu, szouoru	odu, egyszerű, csen- gettyű, búzű	fiuk, búcsu	pandur, ocsudik, ki- tűnő
--	--------------------------------------	-------------	------------------------------

3. Hibás az *-ít* végződés *i*-je:

fehérit 3, segítség, csillapít	terít,	ordít, bonyolít, áru- sít, kerít, közelít, épített, segít, borí- totta	—
-----------------------------------	--------	---	---

4. Az első szótagban *ó*, *ő* helyett *o*-t, *ö*-t írnak:

szőnyeg 3, rodli 3, ők 2, próbál, szolt, csanak, kosto, pró- bál 3, szolítgat 2, tőlünk, előkészül, szolt, tölle, szolal, örzik	loca, Lörinc 2, kos- tolot, ök, log	tőlünk, gyöz, lora 3, örök 3, ő 2, öke, szol, bör, pozna, dölt, őrszem 2, jól, lodobogás, ocsárol, Roma, győzelmes, próbál, csokot	döl, szolal, főleg, pró- bál, főnök, gol 2, lőtték, győzelem 3, óriási, szőnyeg
---	--	--	--

5. Az első szótagban *ú*, *ű* helyett *u*-t, *ü*-t írnak:

uton 2, huz, tulsó 5, csuszott 2, csusz- kált 2, csuszda, szur, mulva, bujik 4, ugy, tur, bucsu- zik, ujra, fuj, hus, zuzmara, tűnik, bu, csunya, tűrnie, gyu- rás, gyűrű, gyültek, rugtat, bujjon	gyujt, tűnik 12, tűz, kut, sugás, mulva, nyullal, zuzmara, sűrű	fuj, junius, uti, uton 3, fűzött, huzat, huz, ujság, bucsú- zik, tűnik 3, busul, mulva, multkor, tul, ugy, uj	tűnnek 3, huzott, ujból, ur 2, gyűjt, csuszkál, tulsó, bu- jóska, rugás 15, gyüöl 3, gunyol, ujabb, gyültek, ugy, gunyos, hűtlen
---	--	--	--

emezekhez képest. Vagyis iskolánk tanulói főleg a hangtani természetű helyesírási kérdésekben maradnak el a megkívánt készség fokától. — A vizsgálat idejében az V. osztályban 3, a többiben 2–2 dolgozatot írtak és javítottak. A felsőbb osztályokban hosszabbak a dolgozatok. Így nagyjából kiegyenlítődik a szövegterjedelem. Mind a tizenkét osztályban — *a*, *b*, *c* párhuzamos osztályaink vannak — akad négy-öt igen gyenge helyesíró, a hibák 40–50%-át ez a 15% követte el. Teljesen hibátlanul író tanulók egyik osztályban sem találtattak. — Összesen mintegy 690 magánhangzós és 480 mássalhangzós hibát írtam ki. Számukat növelik azok a szók, amelyekben magán- és mássalhangzós hibák egyaránt akadnak; így kb. 1200 hibával foglalkoztam.

6. Az első szótagban *i* helyett *i-t* írnak:

így 9, szívvel 4,
kívánság 23 (4), rim
2, míg 3, szívesen,
hív 2, kíván, víz,
vígán, dísz, míg,
tiz, kígyó, áhítat,
szívesen, sir 2

zsír, így 3, míg, stí-
lus 2, kínok, ítélet
2, díszes, ígér, kí-
ván

nyírfa, síkság, bízik
2, míg 3, bír, így,
ír, ígér 3, izlel,
kísér, így

sín, így 5, szív, című
11, ír 4, szín 2,
nyílt, bír 4, bíró 4,
ínség, bírál, ígér 2,
színház, ível, ítélt,
című, hírlap, kíván-
csi, bízik, víz

7. Rövid *o*, *ö* helyett *ó-t*, *ő-t* írnak:

hól, megól, utólsó,
jött, törül, tömlőc,
gyűmölcs, hógólyó,
völt, órakór, karam-
ból 2, bóldóg, gödőr,
másodsó, vólna,
utólsó, főrgó, dol-
gozó, parancsól,
pörköl, síkós

törődött, vándoról,
először, valahól,
elvetődött, megtölt,
gógós, füstől, utól,
folyik, föl, -kór, tőr-
tént, őlni

elől (hol?), utóljára
2, először, jön, föl,
őv, törni, pünkösdi,
lovagól, ócsó, pu-
hatól, örök, honól,
utólsó

kilóméter, föld, ki-
törli, tákrózdók,
ahól, sór, poról,
völt, -kór 2, tőr-
tént, tőr 2, föl,
György, öklöz, szim-
bólista 4, utólsó,
költő

8. Rövid *u*, *ü* helyett *ú-t*, *ű-t* írnak:

küldte, útea, úrat,
tűrtőztet, júhász,
hazúlról

kórús, súl, júh, ször-
nyű, sürgés, falú,
után, dúzzad, nyú-
lacska

lúdak 11, bajúsz,
sürgés, úrat, úra-
ság, űlt 2, küzde-
lem, újjnyi, hazú-
ról, újjong

kárt, tűntetés, úrak,
súrget 3, szúrkoló,
szűlő

9. Rövid *i* helyett *í-t* írnak:

kíváncsi, irígy, biz-
tat, évig, minden,
mindig, szíget, ví-
gasztal, hirtelen 2,
vígad, vídám, sí-
mít, síklik, bírkó-
zik

mindig 2, nyílik, dí-
csér, nyitotta, ví-
zet, írha, bíztat

kapitány 2, dícsér,
bíztat 5, írtani, hírt-
telen, világít

vídám, mindig 3,
bíztat, kiált, ri-
port, ilyen, híba,
hirtelen, üldözik,
híbas, hírdet, nyíl-
vánít

10. Az *-ul*, *-ül* végződést hibásan írják:

örül, irhástúl, körül

feleségül

kívül, rosszul, repül,
alakúl, koldúl, vé-
gúl, indúl 5, aka-
dálytalanúl 5, len-
dúl, vonúl, kerúl

körül 2, örül 2, ta-
núl 4, bosszul, bú-
súl, csendül, fordúl,
kerúl, vakúl, ke-
resztül, indúl, ka-
matostúl

M á s s a l h a n g z ó k :

1. Hibás a múlt idő *t*-je:

elveszet, kezdet, ke-
reset, mondot, kel-
let 3, megtete, nőt
2, haragudot, hul-
lot, vitem, evet, meg-
láta, ugrot, jöt, né-
zet 2, emelkedet,
halászat, fogot, el-
hangzat, elérkezet,
vallot, díszítetünk,
töltötünk, leaset,
érkezet, dolgoztaták

készítetünk, érkezet,
íták, mozgatunk,
sütöte, kellett, sírt-
rít, hallotam, heve-
részet, lerántota, fo-
got, szeretet, átej-
tet, párolgot, segí-
tet, jelentkezet, kö-
nyörgöt, belépet 2,
eset, csorgot, kop-
got, nézet, mutata,
rekeszteték, sereg-
let, indító, teremtet

vágtattot, érkezet,
hozot, ellepet, hal-
lot, vete, kezdődöt,
öltözöt, tetszet,
végződöt, bíztaták,
lehetet, bejutot, ki-
tudodot, víte, kirán-
tot, lőt, kineveték,
váltotak, adot, le-
tem

elnyomot, szállot, le-
hetet, elaprozodot,
pillantotunk, érzet,
kellet, reggelizet,
let, cselekedet, látot

2. Hibás a határozószó vagy az igenév írása:

ot, othon, egyyüt	mellete 3, együt 5, alatvaló, előt	hanyat, előted, közöt, emeilet	eggyü', közöt, mel- let, ithon, előtünk, helyet, fejlet, fejle- tebb 2
-------------------	---------------------------------------	-----------------------------------	---

3. Keverik a rövid és hosszú l-et:

kelett, ellenálás, száltak 4, belöllem, istáló, hall 6, ki- álltolt, hal, sokal, elátogat, jólakott, málott, elál, kelet	melett 5, álandóan, tölle, tudniilik, csi- lapít, jólaktam, hu- lám, pitymalott, ál- nak 6, hal 3, gyu- lad, halgat 2, val, szál 3, álit, álat, válú 2, kel	hal 2, kiálltani 18 (!), regell, melől, pilan- tás, szégyel, feleg, halgat 3, vál 3, fel- álldozó, szál 2, nyer- gelljen, válalkozik, hallkan 2, elszálá- sol, szégyelem, semmirekelő, töl- lem, halatszik, áll- mos, elenség 2, elen- kezik, elen	válal, kékelik, vé- gelláthatatlan, álunk, közüllünk, vál, kelltünk, kiáll- tás 2, fell, parcela, felszál 4, ballról, futbal, vállaszt, el- lenál, felál, kiválló, haljuk, álltal 2, el- lemzés, válllik 3, halhatatlan, nove- lát, valamás, szé- gyelte
---	--	---	--

4. Hosszú mássalhangzó helyett rövidet írnak:

akor 6, semi 3, me- sze, bene, veni, csöpség, könyen, arább	fort 4, gugol, sze- nyes, anyi 2, akor lenék, ekor, visza, hoszú, bukfa, me- nyezet, szalona, kin, hozá 2, új, lasan, mesze 2, aszony	meny 2, hozá 3, la- san, adig 2, patan, akor, holtest, had, onan, visza, ekor, anyian 2, idogál, menek, semit	ösze 2, töbi 2, had, ben 2, paszol 2, visza, viszhang, du- zadt
--	--	--	--

5. Rövid mássalhangzó helyett hosszút írnak:

kétt, semmitt, lessz 6, elegett, eggyik, mentt, vettközttem, egésszen, Juditt, -hozz, időssebb, utánna, palottát, ál- latott, előre, bújjt	bennt, helyet, ött, koppaszt 4, pe- csennye, findzs- dzsa, játsszadotak, eggyik, gögössen, nézett, utánna, ah- helyett, kissebb	ött, hallattszik 5, órákkor, éjji, után- na 2, eggyezik egy- gyet 2, újjul 3, kétt, labancott, újjat, vesszéyes, levesz- szem, fogdd, éjj- szaka, akki, húzza- tott	folytattott, elpusz- tított, vajjon, fok- kozza, gyorsabb, legkissebbet, bet- tette, oldalonn, összi, utánna, han- gossabbatt, héjj, vé- gett ér, eggyesek, dombb, fokozott, rámutattott, ekköz- ben, egésszébe, futball, újjabb, gazdaságott, büffé, romlattlan, kijövelt
--	---	---	---

6. A kiejtést követő hasonulások hibás írásai:

helyeze 2, szemel 2, világá, örömel, apá- mal	földel, világá, sza- lonnáza, hallgasá- tok, anyámal, olda- lal, tulajdonságal, ilyenek, kézel	néz !, szemel, végez !, húzák, osza	népel, képel, nézük, fejezük
---	--	--	---------------------------------

7. A kiejtéstől eltérő hasonulások hibás írásai:

arcal	koloncal, Györgyel	kardal	játszák, művelté, fur- fangel, vonza 4
-------	--------------------	--------	---

3. Most vizsgáljuk meg, miként festenek a fenti hibák a jelenleg érvényben levő tanterv követelményeinek tükrében osztályonként. Egyben figyeljük meg azt is, mely hibák a legmakacsabbak, azaz melyek kísérik végig a tanulót egészen a VIII. osztály végéig.

A tanterv Követelmények alcíme alatt ez olvasható: „... alkalmazniuk kell a következő helyesírási törvényszerűségeket.” Ezekkel vetjük össze a fent közölt, általunk összegyűjtött helyesírási hibákat.

V. osztály: a) A tárgyrág írása: *elegeit*, *állatot*

b) A *honnan?* kérdésre felelő határozórag: *-tol* 6, *-rol* 3

c) A határozószók *t*-je: *ot*, *othon*

d) A szó végi *ó*, *ő*, *ú*, *ű* : *ifju*, *című*, *diszno*, *farku*, *mélto*, *kunyhó*, *lepedő*, *erdő*, *kendő*, *idő*, *nagyravágyó*, *lejtő*, *ho*, *huppano*, *bosszu*, *szomorú*, *kettő*

e) A *kis*, *lesz*, *együtt*, *magasan* típusúak: *lessz* (sokszor !), *eggyik*, *idősebb*, *egésszen*, *utánna*, *eggyütt*

f) Teljes hasonulás: *helyeze*, *szemel*, *világá*, *örömel*, *apámal*

g) Könnyen ellenőrizhető mássalhangzó-találkozás : —

h) Múlt idő: *elveszet*, *kezdet*, *kereset*, *mondot*, *kellet*, *megtete*, *nőt*, *haragudot*, *hullot*, *vitem*, *evet*, *me gláta*, *ugrot*, *jöt*, *nézet*, *emelkedet*, *halászat*, *fogot*, *elhangzot*, *elérkezet*, *vallot*, *díszítetünk*, *töltötünk*, *leeset*, *érkezet*, *dolgoztaták*

i) Egyéb szók, amelyekben az írás a kiejtést követi: *előtt*, *szánkozik*, *sínylődik*, *szórodni*, *elhúzódtak*, *huz*, *szőnyeg*, *rodli*, *ők*, *próbál*, *megől*, *hogolyó*, *ellenálás*, *hal*, *elátogat*, *akor*, *semi*, *mesze*, *bene*, *veni*, *könnyen*, *arább*, *palottát*, *előrrre* stb.

VI. osztály: Az V. osztály követelményeit ez az osztály sem teljesítette, de lényegesen jobb az eredménye, mint az előző osztályé.

a) —

b) *-tol*, *-rol*

c) *melle*te (többször), *alat*való, *előt*

d) *ropogo*, *ako*, *diszno*, *kirándulo*, *szolgáló*, *odu*, *egyszerű*, *csengettyű*, *búzü*

e) *együt* (sokszor), *eggyik*, *utánna*, *kissebb*

f) *földel*, *világá*, *koloncal*, *szalonnáza*, *Györgyel*, *anyámal*, *oldalal*, *tulajdonság*al, *ilyenel*, *kézel*

g) —

h) *készítetünk*, *érkezet*, *íták*, *mozgatunk*, *sütöte*, *kellet*, *sírt-rít*, *hallotam*, *heverészet*, *lerántota*, *fogot*, *szeretet*, *átejtet*, *párolgot*, *segítet*, *jelentkezet*, *könyörgöt*, *belépet*, *eset*, *csorgot*, *kopogot*, *nézet*, *mutata*, *rekeszteték*, *sereglet*, *indítot*, *teremtet*

i) *hordostul*, *szúrodott*, *átkozodni*, *kivágodott*, *bújocska*, *találosdi*, *sürgölődés*, *forgolodik*, *bíbelődik*, *először*, *loca*, *Lörinc*, *kostolót*, *ők*, *log*, *gógós*, *fólyik*, *szőrnyű*, *után*, *ólni*, *melett*, *tudniilik*, *csilapít*, *hulám*, *hal*, *válú*, *kel*, *szenyes*, *anyi*, *akor*, *visza*, *boszu*, *kin*, *hozá*, *lasan*, *mesze*, *aszony*, *ött*, *nézzett* stb.

VII. osztály: Ez az évfolyam gyengébb eredménnyel dolgozott, mint a jelenlegi V. és VI.

a) —

b) *-bol*, *-tol*, *-rol*

c) *hanyat*, *előted*, *közöt*, *emellet*

d) *olcso*, *moho*, *búcsu*, *hinto*

e) *utánna* (többször !), *eggyezik*, *eggyet*

f) *néz !*, *szemel*, *kardal* (többször), *végez !*, *húzák*, *osza*

g) —

h) *vágattot*, *érkezet*, *hozot*, *ellepet*, *hallot*, *vete*, *kezdődöt*, *öltözöt*, *tetszet*, *végződöt*, *biztaták*, *lehetet*, *bejutot*, *kitudodot*, *vite*, *kirántot*, *lót*, *kineveték*, *váltotak*, *adot*, *letem*

i) *előtt*, *húzodni*, *üldözőbe*, *aggodik* (többször), *lopodzni*, *később*, *játszodik*, *szétszor*, *Rákoczi*, *készülődik*, *moho*, *tölünk*, *győz*, *lora* (sokszor !), *ő*, *öket*, *bőr*, *pozna*, *ír*, *így*, *örsem*, *jol*, *lodobogás*, *ocsárol*, *Roma*, *győzelem*, *próbál*, *csokot*, *jón*, *fől*, *őv*, *ült*, *törni*, *pünkösöd*, *világít*, *ócsó*, *örök*, *hal*, *kiálltani* (tizennyolcszor !), *regell*, *melől*, *pilantás*, *feleg*, *vál* (sokszor), *felálldozó*, *szál*, *halatszik*, *állmos*, *elenség* (többször), *elenkezik*, *meny*, *hozá*, *lasan*, *adig*, *patan*, *akor*, *onan*, *visza*, *ekor*, *anyian*, *menek*, *semít*, *elen* stb.

VIII. osztály: Ez az évfolyam még olyan mértékben sem tudta teljesíteni az V. osztályos követelményeket, mint a három előtte álló !

a) *hangosabbatt*, *végett ér*, *gazdaságott*

b) *-bol*

c) *közöt*, *mellet*, *ithon*, *előtünk*, *helyet*

d) *levegő*, *valo*

e) *legkissebb*, *utánna*, *hangossabbat*, *eggyesek*, *eggyüt*

f) *népel*, *nézük*, *játszák*, *művelté*, *fejel*, *furfangal*, *vonza* (sokszor)

g) —

h) *elnyomot*, *szállot*, *lehetet*, *elaprózodot*, *érzet*, *kellet*, *fejlet*, *reggelizet*, *let*, *cselekedet*, *látot*

i) *előtt* (sokszor), *elaproz*, *kémlélődöm*, *húzodik*, *kezdődött*, *mérkőzés*, *törődik*, *türtöztet*, *verődve*, *később*, *játszodik*, *először*, *tagolodik*, *így*, *huzott*, *döl*, *szolal*, *főleg*, *próbál*, *gyűjt*, *fönök*, *bújocska*, *gol*, *lötték*, *győzelem*, *óriási*, *ugy*, *szönyeg*, *föld*, *tűkröződik*, *kiált*, *sór*, *vólt*, *-kór*, *történt*, *tór*, *fől*, *György*, *öklöz*, *hiba*, *hibás*, *üldözik*, *szülő*, *költő*, *kelltünk*, *kiállítás*, *fell*, *parcela*, *ballról*, *választ*, *kiválló*, *álltal*, *novelát*, *valomás*, *ösze*, *töbi*, *paszol*, *visza*, *duzadt*, *folytattott*, *elpusztított*, *fokkozza*, *gyorssabb*, *bettette*, *összi*, *dombb*, *fokozott*, *rámutatott*, *romlatlan* (valamint 17 *-ul*, *-ül* végű hiba)

4. Néhány általános tapasztalat leszűrhető a fentiekből.

1. A tanterv követelményeinek korántsem tudtunk eleget tenni.

2. Az a)-tól i)-ig felsorolt készségi követelmények közül viszonylag kevesebb a hiba a tárgyrag írásában. Itt az V. és a VIII. osztály gyenge. A mássalhangzó-találkozás követelményeit teljesítik a tanulók.

3. Nem fogynak a hibák a *t* végű határozószók írásában.

4. Sok a szó végi *ú*, *ű*, *ó*, *ő*-s hiba, de fogyó tendenciájúak.

5. Az *egy* toldalékos alakjainak írása makacs hiba. A VIII-ban is visszavisszatér.

6. Megdöbbentő a múlt idő jelének írásában mutatkozó hiányosság, bár e hibák száma azért osztályról osztályra arányosan fogy (V. o.: 30, VI. o.: 28, VII. o.: 21, VIII. o.: 12).

7. A *j* hang kétféle jelölésében viszonylag kevés a hiba.

8. Érdemes rámutatni még az alábbiakra:

a) A szó első szótagjában hosszú magánhangzó helyett rövidet írtak az V. o.-ban 125, a VI. o.-ban 41, a VII. o.-ban 58, a VIII. o.-ban 100 (!) esetben.

b) Rövid magánhangzó helyett hosszút írtak az V.-ben 47, a VI.-ban 31, a VII.-ben 47, a VIII.-ban 44 szóban.

c) A mássalhangzók írásában a legfeltűnőbb az, hogy mind a négy osztályban sokszor cserélik össze a rövid és a hosszú *l*-et (25, 33, 47, illetve 33 alkalommal).

9. Néhány statisztikai számadat:

a) Összes hiba a magánhangzók írásában: V.: 241, VI.: 101, VII.: 150, VIII.: 194.

b) Összes hiba a mássalhangzók írásában: V.: 110, VI.: 126, VII.: 133, VIII.: 107.

Eszerint az V. osztály után — ahol rendszeres hangtani helyesírás-tanítás folyik — erős javulás mutatkozott. A VII.-ben újra növekedtek a hibák, a VIII.-ban pedig még tovább.

5. A feltárt adatok és vázlatos elemzésük alapján elmondható, hogy a fenti eredmény nem kielégítő.

Valószínű, hogy az eredménytelenség okát elsősorban tanári munkánkban kell keresnünk. Ennek az eddiginél gondosabb elemzése bizonyára elvezeti majd iskolánk hat magyartanárát olyan módszerek kereséséhez és alkalmazásához, amelyeket eddig még nem aknáztak ki. Másrészt a sokezres magyartanári közösség e feltárás láttán számba veheti saját munkaterületét, s jobb módszereket kereshet munkája javítására. Ilyesmikre gondolhatunk: Mivel a hibák zömét nem a tanulók tömegei ejtették, hanem osztályonként kis számú gyenge tanuló, ezért az egyéni hibakutatási és -javítási módszerek változatos és szívós alkalmazásával kell „frontális támadást” intéznünk e tanulók hibahalmaza ellen; a helyesírási szakköröket racionálisabban kell szerveznünk és vezetnünk; a helyesírási felmérő, valamint az irodalmi dolgozatok helyesírási hibáinak javításában lényegesen meg kell változtatnunk eddigi eljárásainkat; az úgynevezett hibanapló vezetését és kezelését aktívabbá kell szerveznünk; az eddiginél is szorosabb együttműködést kell teremtenünk az alsó tagozat nevelőivel a nyelvtan és helyesírás tanításában; az irodalmi házi füzet fogalmazásaiban adódó helyesírási hibák javítására és javíttatására még nagyobb súlyt kell vetnünk; el kell érünk, hogy az irodalmi dolgozat javítási oldalán ne találhassunk hibásan leírt szavakat; meg kell keresnünk azokat a formákat, amelyekkel javítani lehet a történelmi, a földrajzi, a számtani stb. munkanaplók szövegeit; gondosabban kell tanulmányoznunk azokat a neveléskéleltani összetevőket, amelyek hatékonyan közreműködnek a 10–14 éves gyermek helyesírásának kialakításában, vagy amelyek éppen gátolják azt; stb.

Mindezek után természetesen arra is gondolnunk kell, mennyiben lehetne még intenzívebbé tenni a helyesírás tanítását a jelenlegi tanterven belül az anyag célszerűbb tanmeneti beosztásával.

A nyelvtan tanítása a felső tagozatban egyre inkább a linearitás elvét tükrözi, de helyesírás-tanításunk azért a koncentrációét követi. Vagyis egyes helyesírási problémákkal nemcsak a hangtan tanításakor foglalkozunk, hanem később is, a szóról, a mondatról tanultak alkalmával, s így kétszer, háromszor is előfordulván különböző időben, tisztázódnak. Például a múlt idő helyesírásával az V. osztály ígetanításán kívül módszeresen foglalkozunk a VII.-ben is, amikor az igei állítmányról mint mondatrészről tanítunk, sőt utalunk rá, amikor a befejezett melléknévi igenevet vagy a *t*-végű határozószókat tanítjuk.

Mégis sok hibát találtunk a VIII.-ban. — Vagy: a szó végi *ú, ű, ó, ő* újból előfordul a főnevek, a mellénevek, a folyamatos melléknévi igenév, a minőségjelző alkalmával. És mégis tömértelen a hiba a VIII. osztályban is.

Azt tapasztaljuk tehát, hogy egyes tanulók számára még az ilyen mértékű koncentráció sem elegendő. Pedig a reformtervezet utasításában ez a mondat olvasható: „A nyelvtanítás központi feladata a helyesírási készségének fejlesztése.” Ez a feladat nagyon helyes, és sürgősen azt követeli, hogy a jövőben minden nyelvtani anyagrész tanításakor — s ehhez a leendő tankönyveknek is segíteniük kell — azt az elgondolást érvényesítsük, hogy a nyelvtani ismeret eszköz a készség megszeresztetésére. Ehhez az szükséges, hogy az I. osztálytól kezdve a mostaninál tudatosabban fejlesszük a növendékek hangzóhallását és szóképlátását. Ezek rendkívül fontos teendők. Azt sem tudjuk pontosan, azt hallja és látja-e a tanuló, amit mi, nevelők. E téren nem jobbak a zenei tagozatú osztályok tanulói sem: ők főleg dallamvonalakat észlelnek és hangközöket, nem a hangok, hanem a hangjegyek időtartamát hallják; s ez a kettő korántsem azonos. Érdekes megemlíteni azt az analógiás esetet, hogy egy tanulóink szintévesztése csak nyolcadikos korában derült ki (másoké korábban). Lehetnek „hang-” és „képtévesztők” is. Ez persze rossz beidegzettség, s idejében még korrigálható.

Bizonyára apasztja majd a hibákat az is, ha óvakodunk a korai tudatosítástól (ami például az alsó tagozatban betűíráshoz vezet).

A reformterv utasítása félreérthetetlenül kifejezi, hogy a még nem tanult nyelvtani ismerettel kapcsolatos helyesírási hibákat ne aláhúzással jelezzük, hanem a füzetben mi javítsuk ki. Azt is közli, hogy e hibák — természetesen — nem befolyásolhatják a dolgozat osztályzatát. Megtoldanánk ezt azzal, hogy ezeket — például tükörjavításban — ne is írják le a tanulók. Ugyanis a „teljes” javítás esetében a készségi és jártassági követelményű szavak belevesznek az „egyéb” hibák közé, s folyton az „egész erdőt irtjuk” — nem sok eredménnyel.

*

A legtávolabb esik tőlem annak maximalista elképzelése, hogy csak a helyesírás a fontos, meg hogy az általános iskolát végzett növendéknek hibátlanul kell írnia. De a mai állapot — amely meg sem közelíti az előírásokat — tarthatatlan. Nem rokonszenves dolog a hibákat ilyen élesen felvetni, ahogy mi tettük, és nem is hálás. De a struccpolitika ideje a mi életünkben lejárt, s előre csak úgy jutunk, ha belenézünk a tükörbe. S az most ezt mutatta. Súlyosan el kellene marasztalnunk magunkat, ha a mai helyzetbe beletörődnénk. Ezért sok-sok apró kísérletezéssel, erőfeszítéssel javítsuk eddigi munkánkat! Lehetőséges, hogy a tanterv normái teljesíthetők talán anélkül is, hogy az anyagelosztás koncepciójának megbontását, megváltoztatását kellene végrehajtani. A reformterv alsó tagozatos eredményei a felső tagozat csökkent óraszáma ellenére is bizonyára jobb alapot adnak majd a jövőben. Négy-öt év múlva hasonló felmérések után kell majd eldöntenünk, hogy tanári munkánk megjavítása elegendő volt-e a lényeges előrehaladáshoz, vagy a tanterv módosításáról folytassunk-e vitákat.

Somfai László

Az orosz szenvedő szerkezetek gépi fordításának nyelvtani kérdései

1. Az oroszban a passzívum kifejezésére két lehetőség kínálkozik, s mindkettőnek megvan a maga pontosan megszabott alkalmazási területe. Az egyik mód az, amikor *ся* képzővel folyamatos igéből alkotunk szenvedő igét: *дом строится (каменщиком)*, a másik pedig: ha befejezett igéből akarunk passzív alakot képezni, akkor körülírt alakot kell használnunk: *дом построен (каменщиком)*. Mindkét szenvedő szerkezet transzformálható cselekvőre: *каменник строит дом* és *каменник построил дом*. A transzformációval kapcsolatosan azonban mindjárt megjegyzést kell tennünk. Azt látjuk ugyanis, hogy amíg az első példában szereplő ige idejét megváltoztatva a transzformációs pár igeideje vele párhuzamosan változik: *дом строился (будет строиться) каменником; каменник строил (будет строить) дом*, tehát 3—3 transzformációs pár áll egymással szemben, addig a *дом построен каменником* mellett szintén megfigyelhető annak két másik időbeli változata: *дом был (будет) построен каменником*, viszont a cselekvő transzformálnak csak két alakja lehet: *каменник построил дом* és *каменник построит дом*, mivel a *построить* befejezett rezultatív ige és csak két időben használható: jövőben és befejezett múltban; ezzel szemben a szenvedő alak annak ellenére, hogy rezultatív, mindhárom idő kifejezésére képes. A másik idekívánczó megjegyzésben csak arra emlékeztetünk, hogy a cselekmény agense mindkét képzési módnál elmaradhat, s a meg nem nevezett alany általános alany: *дом строится* → *строят дом, дом построен* → *построили дом*.

A passzívum kifejezésének ezt a két módját először A. V. Isačenko mutatta be (Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. Морфология. т. II. Братислава, 1960. 358—73), a magyar nyelvészeti irodalomban pedig Hell György és Sipőczy Győző könyvében találkozunk vele (Orosz szakszövegek fordítása. Budapest, 1961. 35, 110—2). Mindkét munka jelentős érdeme a passzív körülírt alakok kettős jellegének felismerése, amely a szlovák, illetve a magyar fordítással való egybevetésből különösen kitűnik. Az egyik jelentés a processzuális, a 'folyamatot jelölő': *Дом построен в прошлом году*, a másik a statális, 'állapotot jelölő': *Дом построен из кирпича* (vö. Isačenko i. m. 365). A két munka szerzőinek véleménye azonban annyiban különbözik egymástól, hogy Hell és Sipőczy az 'állapotot jelölő' alakokat nem sorolja a szenvedő alakok közé (i. m. 35), mint Isačenko (i. m. 363). Nézetünk szerint a kérdés további vizsgálatra szorul, mi az állapotot jelölő alakokat szenvedőként tárgyaljuk, figyelembe véve azonban sajátosságait.

Az orosz szenvedő szerkezeteknek azzal a típusával, amely *ся* képzős igével alkotható, külön cikkben foglalkoztunk („Az orosz *ся* képzős igékkel alkotott szerkezetek gépi fordítása magyarra”, oroszul jelent meg: *Studia Slavica* 9:239—55), úgyhogy most csak a második, körülírt típust vizsgáljuk.

2. Az orosz passzív szerkezetek fordítási lehetőségeinek elemzését azzal kezdjük, hogy megvizsgáljuk egy orosz matematikai munka: П. С. Александров, Введение в

общую теорию множеств и функций. М. Л. 1948. (röv. Введение), magyar fordítása: Bevezetés a halmazok és függvények általános elméletébe. Budapest, 1952. (röv. Bevezetés), fordította Bizám György; egy atomfizikai munka: Л. В. Грошев, И. С. Шаниро, Спектроскопия атомных ядер. М. 1952. (röv. Спектр.), magyarul: Atommag-spektroszkópia. Budapest, 1958. (röv. Atommag), Berényi Dénes fordítása, és tájékozással N. Sz. Hruscsov előadói beszédét: О программе Коммунистической Партии Советского Союза. М. 1961. (röv. О программе) magyar fordításban „A kommunizmus építőinek kongresszusa. 1961. 151–283 (röv. A komm. épít.) rétegzett mintavétellel választott mintasokaságait, amelyek több mint 350 leíró szerkezetet tartalmaznak.

Az orosz múlt idejű szenvedő melléknévi igeneves szerkezetet olykor a hozzá közelálló magyar befejezett történésű melléknévi igenévből származott melléknévvvel fordítják: *множество...упорядочено* (Введение 83), magyarul: *halmaz...rendezett* (Bevezetés 58), vagy: *переходы...запрещены* (Спектр. 285), *átmenetek...tiltottak* (Atommag 229). Ezekben az esetekben az orosz igenév inkább már rövid alakú melléknévként fogható fel, s így az ilyen szavak a gépi szótárba melléknévként is elhelyezhetők. Az olyan melléknévi funkcióban megszilárdult szavakat, mint *открытый, ограниченный*, 'nyílt', 'korlátozott' célszerűbb melléknévként kezelni.

A magyarra fordítás során igen kevés formai változtatásra szorul az orosz szerkezet akkor is, ha *-va* képzős határozói igenév áll az orosz melléknévi igenév helyén, s az orosz létige helyére magyar létige lép, figyelembe véve természetesen a két nyelv sajátos alkalmazási szabályait, például: *дано число* (Введение 83), *adva van...rendszám* (Bevezetés 57), *нанесены кривые* (Спектр. 233), *fel vannak tüntetve...görbéi* (Atommag 192). Ezzel a fordításmóddal elsősorban a természettudományos szövegek fordítói éltek az eseteknek több mint 10 százalékában.

Akár az előző fordítási módnál, kevés változtatásra van szükség akkor is, ha az orosz szenvedő melléknévi igenevet magyar ható igéből képzett folyamatos melléknévi igenévvvel fordítjuk. A ható igés fordítás főleg ott alkalmazható, ahol az oroszban lehetőséget kifejező módbeli segédige figyelhető meg (*мочь*), de megáll ott is, ahol általános érvényű kijelentésről, nem pedig konkrét cselekményről van szó, úgyhogy a lehetőség árnyalata lényegtelen. Vizsgáljunk meg előbb egy olyan példát, ahol a *мочь* segédige használatos: *утверждение может быть сформулировано* (Введение 87), magyarul: *tétel...fejezhető ki* (Bevezetés 60), és egy másikat, ahol a *мочь* ige nem szerepel: *коэффициент...промерен* (Спектр. 202), magyarul: *koefficiense...kimérhető* (Atommag 191). A ható igés fordítást is inkább a természettudományos szövegek fordítói alkalmazták, a matematikai szövegben a példának több mint 10, a fizikaiban 20%-ában.

A fordítás igen egyszerű módja az is, amikor az orosz körülírt passzív igealak helyére a magyarban olyan egyszerű ige kerül, amely azt helyettesíteni képes. Az előforduló esetek jelentős részében ez *-ul, -ül* képzős ige, pl.: *закон...будет выполнен* (Спектр. 331), magyarul: *törvénye...teljesül* (Atommag 274), *будут возведены гидроэлектростанции* (О программе 36), magyarban: *vízierőművek épülnek* (A komm. épít. 185). Jóval ritkábban figyelhető meg az *-ódik, -ődik* képzős igék: *будет решена задача* (О программе 68), magyarul: *megoldódik a feladat* (A komm. épít. 216). A fennmaradó esetekben különböző egyéb igékkel éltek a fordítók, gyakran kihasználva a helyesen értelmezett fordítói szabadság adta lehetőségeket.

Az eddig vizsgált esetekben az oroszsal szemben a magyarban nem kellett interlingualis passzív-aktív transzformációt végrehajtani. Viszont a vizsgált példák körülbelül felében — matematikai szövegben 40%-ában — a passzív szerkezet cselekvő transzformációjával találkozunk a magyarban. A transzformációnak két kötelező momentuma van: az orosz szenvedő szerkezet alanyesetű főneve helyén a magyarban tárgy-esetű áll: $N_N \rightarrow N_A$, és az orosz szenvedő körülírt igealakot a magyarban cselekvő

transzítív ige helyettesíti. Ha a cselekmény agense fel van tüntetve az oroszban, akkor szükség van arra is, hogy az orosz instrumentálisban álló főnév helyére a magyarban alanyesetű főnév lépjen: $N_I \rightarrow N_N$. Ha a cselekvés agense hiányzik, a magyar transzítív ige személyének megállapítása jelentős nehézségbe ütközik. Előbb azonban vizsgáljuk meg azt az esetet, amikor a cselekmény szubjektuma adva van.

Nem tartozik a gyakori jelenségek közé az, amikor a szenvedő szerkezet mellett N_I alakú agens áll, az atomfizikai és politikai szövegben 8%, a matematikaiban csak 2%. Ezekben az esetekben a $N_I \rightarrow N_N$ transzformációra is sor kerül, például: *топология... определена тем* (Введение 390), magyarul: *topológiát meghatározta az* (Bevezetés 258), és: *метод... был использован Эллисом* (Спектр. 231), magyarul: *a módszert... Ellis... alkalmazta* (Atommag 190). A matematikai szövegben a N_I -ben álló főnév (vagy névmás) nem élőlényt jelöl, viszont a fizikai szöveg példáiban — egy kivételével — személyt, illetve kollektívát jelöl. Ez azért lényeges, mert a személyt jelölő főnév instrumentálisban szinte kizárólag mint agens szerepel, viszont a többi főnév más funkciót is felvehet. (Ezzel a kérdéssel részletesebben foglalkoztunk „Az orosz *ся* képzős igékkel alkotott szerkezetek gépi fordítása” című cikkünkben, mivel ott fontosabb probléma volt.)

A magyar fordításban az agens szerepét felveheti olyan főnév is, amelynek az oroszban nincsen ilyen funkciója, de a magyar felruházza vele. A vizsgált politikai szövegben 9%-ra, a fizikaiban 8%-ra rúg azoknak az eseteknek a száma, amikor a *в* vagy *на* előjárós locativusban álló főnév lesz a magyar szerkezet alanya $N_{v+L} \rightarrow N_N$ és $N_{na+L} \rightarrow N_N$, a fizikai szövegre mindkettő jellemző, míg a politikaira csak az előbbi, például: *Вопрос... рассмотрен в работе* (Спектр. 85), magyarul: *kérdést... tárgyalja... munka* (Atommag 80), és: *В проекте... выражен курс* (О программе 88), *programtervezet megmutatja... utat* (A komm. épít. 234), vagy: *На рис. 86 дана зависимость* (Спектр. 135), magyarul: *A 86. ábra... függését adja* (Atommag 116). A jelenség lexikailag jól körülhatárolható, mivel a fizikai szövegben a *работа, статья, рисунок, диаграмма* szavak előtt áll a *в*, illetve *на* előjáró, a politikai szövegben pedig a *проект* szót előzi meg a *в*. A gépi elemzés során tehát figyelembe veendők az ilyen szavak.

Az összes elemzett szerkezetek 30–40 százalékát olyan esetek teszik ki, amelyekben a passzív szerkezet agense nincs feltüntetve, viszont az orosz passzív igealak transzformálása során meg kell állapítani, hogy melyik személyt vegye föl a magyar cselekvő ige. A matematikai szövegben szinte kivétel nélkül — két ellenpélda volt csak — a többes szám első személyre esett a választás, tehát a szerző szájába adja a fordító az elhangzó megállapítást, például *теорема... доказана* (Введение 84), magyarul: *tételt bebizonyítottuk* (Bevezetés 58). A fizikai szövegben a többes első személy csak jelen idejű és jövő idejű szerkezetekben figyelhető meg, a politikai szövegről is ezt mondhatjuk, mert csak egy ellenpélda volt. Viszont a többes harmadik személy használatos mind jelen, mind múlt idejű cselekmény esetén ezekben a szövegekben. Így, ha az orosz szerkezet múlt idejű — az adatok alapján — a többes harmadik személyt kell használni, viszont ha jelen idejű, egyaránt lehet szükség többes első vagy többes harmadik személyre. Vizsgáljunk meg néhány példát: jelen és jövő idejű orosz alak helyén többes első és harmadik személy: *внимание будет обращено* (Спектр. 136), *figyelmet... fordítjuk* (Atommag 117), *формула выведена* (Спектр. 35), *formulát vezették be* (Atommag 34), vagy: *производство будет увеличено* (О программе 37), *gyártását... növeljük* (A komm. épít. 188), *проект... обсужден* (О программе 115), *tervezetet... megvitatták* (A komm. épít. 259), és a múlt idejű alak helyett többes harmadik személy: *расчеты были проделаны* (Спектр. 233), *számításokat... hajtottak végre* (Atommag 191). Azt, hogy a többes első vagy harmadik személyre essék-e a választás a fizikai és politikai szövegben, csak az értelem szabja meg. Gépi fordításnál tehát ezekben a szövegekben ilyen esetben, ha tökéletes fordítást akarunk elérni, más fordítási módhoz kell folyamodnunk.

Meg kell még említenünk, hogy a fordítók a példák 10–15%-ában nem követik szó szerint a szöveget, hanem értelem szerint híuen ugyan, de szabadon adják vissza az orosz eredetit. Ez nem jelenti azt, hogy ezekben az esetekben nem lehetett volna formahű fordításhoz folyamodni, csak az esetleg nehezkesebb fordítást vagy ismétlődéseket eredményezett volna.

A fordítási lehetőségek áttekintése során igyekeztünk rámutatni azokra a jelenségekre is, amelyek támpontul szolgálhatnak az adott fordítási mód gépi alkalmazása során, vagy éppen nehézséget jelentenek. Mielőtt felvázolnánk az algoritmusba foglalandó fordítói eljárásokat, röviden nézzünk meg az elemzett orosz szenvedő szerkezet magyar megfelelőivel kapcsolatos néhány kérdést.

3. Az orosz körülírt szenvedő igealakok fordítására a magyarban egyrészt szolgálhatnak képzős igék, a visszaható *-ul ~ -ül* és az *-ódik ~ -ődik* vehet fel olyan jelentést, amely alkalmassá teszi az orosz szenvedő ige tolmácsolására. (Vö. MMNyR. 1: 358–9.) Az eredeti magyar szenvedő igeképző *-ik* és a kiérdemesült *-tatik ~ -tetik* még fellelhető igealakjai szövegeinkben nem fordulnak elő (vö. MMNyR 1: 205, 204, 358).

A szenvedő jelentés kifejezésének másik lehetősége a magyarban is a körülírt alakok képzése. Két ilyen módot láttunk: az egyikben a *-va* határozói igenévhez járul a segédige, a másikban ható ige *-ó ~ -ő* képzős folyamatos történesű melléknévi igenévvel áll múlt és jövő időben (vö. MMNyR 1: 205, 258 és 231). Az utóbbi használati tere korlátozott, csak akkor használhatjuk, ha a lehetőség jelentésárnyalata irreleváns az adott beszédhelyzetben, például általános jelen időben, különben csak akkor alkalmazható, ha az orosz szerkezetet is a *может* segédige módosítja. Mivel az előbbi feltétel algoritmusban csak nehezen lenne kifejezhető, használatát az utóbbi esetre kell korlátoznunk.

A *-va* képzős alak használati köréről a Leiró nyelvtan a következőket írja: „Ha nem a cselekvést, történést, folyamatot, hanem egy szenvedő alanyra irányuló cselekvést, történést, illetőleg ezek eredményeképpen létrejött, meglevő vagy bekövetkező állapotot fejezünk ki, gyakori a határozói igenévvel és létigével szerkesztett körülírt szenvedő szerkezet” (MMNyR 1: 205). Az orosz körülírt szerkezetek ezeket a követelményeket kielégítik, úgyhogy a *-va* képzős szerkezetek használata indokolt, sőt gyakrabban is használhatók a gépi fordítás során, ha erre szükség mutatkozik, mint ahogy a fordítók használták.

Szükség pedig van a *-va* képzős körülírt alak használatára, mert az orosz szenvedő szerkezetek cselekvővé alakítása során nehézségekbe ütköztünk a fizikai és politikai szövegek fordításában akkor, ha a szerkezet agense hiányzott, s nem volt formális kritériumunk annak eldöntésére, hogy a többes első vagy harmadik személyt használjuk-e.

Megvizsgálva ezeket az eseteket azt találjuk, hogy a *-va* képzős szerkezetek mellett másokat is alkalmazhatunk, például: *спектр представлен на рис. 93* (Спектр. 140), magyarul: *a spektrumot a 93. ábrán mutatjuk be* (Atommag 120), ehelyett alkalmazhatjuk azt a megoldást, amivel a fordító másutt él: a *рисунок* szó lesz a magyar mondat alanya: *a spektrumot a 93. ábra mutatja be* (lásd fentebb is). Az ilyen példák száma jelentős. Az említett példák között akadnak olyanok is, ahol a *может* segédige figyelhető meg: *Кривая может быть получена* (Спектр. 140), magyarul: *görbét...kapjuk* (Atommag 120), ehelyett: *görbéje...kapható (nyerhető)*. Ha az orosz szerkezethez a *должен* melléknév járul, a transzformáció során a személy kategóriájára nincs szükségünk: *должен быть помножен...коэффициент* (Спектр. 234), magyar fordításban: *meg kell szorozni a koefficiens* (Atommag 192), a főnévi igenév használata megengedhető a *meg kell szoroznunk* helyett, de további algoritmussal pontosabbá is lehet tenni. Az atomfizikai szöveg összes példáinak 15%-ában, tehát az összes agens nélküli eseteknek csak 40%-ában

van szükség a *-va* képzős szerkezet használatára. Megvizsgálva a szóban forgó eseteket, azt találtuk, hogy ezúton is jól formált magyar mondat jön létre. Akad azonban olyan ige is, amelyet ebben az alakban használni nem lehet: *графику получены* (Спектр. 381), magyarul: *grafikonok kapva* vannak lenne. Az ilyen ige esetén más szerkezetre van szükség, például: *графиков ... nyerhetők*. Az erre vonatkozó utasítást a gépi szótárban kell elhelyezni.

A *-va* képzős körülírt szerkezet használata ily módon nem ölt szokatlanul nagy mértéket. A *-va* képzős szerkezetek a mai magyar nyelv produktív képzésmódjai közé tartoznak, és a köznyelvben kedveltek, úgyhogy használatuk nem ellentétes a nyelv belső törvényszerűségeivel. Nem kívánjuk alkalmazni azonban ott, ahol más megoldás is lehetséges, s főleg, ha használata nehézkes, például, ha az agens fel van tüntetve: *метод... был использован Эллисом* (Спектр. 231), magyarul: *a módszer Ellistől volt alkalmazva* ahelyett, hogy: *a módszert ... Ellis ... alkalmazta* (Atommag 190), vagy a *мочь* segédigés szerkezetben: *обстоятельство может быть использовано* (Спектр. 236), magyarul: *körülmény ki lehet használva* ahelyett, hogy: *a körülmény kihasználható*.

Az eddigiek alapján az orosz szenvedő szerkezetek fordítására a magyarban a következő lehetőségek kínálkoznak

orosz

folyamatos

befejezett

1. Visszaható *-ul ~ -ül* és *-ódik ~ -ődik* képzők

épül, épült, épülni fog

felépült, felépül

íródik, íródott, íródni fog

megíródott, megíródik

2. Körülírt szerkezetek

- a) A ható ige *-ó ~ -ő* képzős melléknévi igeneve létigével a múlt és jövő időben

írható, írható volt, írható lesz

megírható, megírható volt, megírható lesz

- b) A *-va* képzős határozói igenév létigével

meg van írva, meg volt írva, meg lesz írva

A 2. b) első oszlopát üresen hagytuk, mert van ugyan *írva van* szerkezet is, de ebben a használatban nem produktív.

Az orosz folyamatos passzív igéknek megfelelő magyar alakok rendelkeznek mind a három idővel, az orosz befejezett szerkezetek fordítására alkalmas magyar igék csak két idővel. A magyar körülírt szerkezeteknek, akár az oroszoknak, három idejük van.

Vegyük alaposabban szemügyre az első csoportot. A következő orosz személytelen szenvedő szerkezetek: *дом строится* és *дом построен* valóban fordíthatók *-ul ~ -ül* képzős igékkel: *a ház épül* és: *a ház felépült*, de ha az agens is fel van tüntetve: *дом строится каменщиком* és *дом построен каменщиком* már nem fordítható így: *a ház épül a kőművestől (által)*, és: *a ház felépült a kőművestől (által)*. Ebben az esetben a magyarban cselekvő szerkezetet kell használnunk: *a kőműves építi a házat* és *a kőműves felépítette a házat*. Az első szerkezet is fordítható cselekvő igével, ha az személytelen: *építik a házat, felépítették a házat*. Az orosz személytelen passzív szerkezet közeláll a mediális igékhez, de amíg az orosz szerkezet minden további változtatás nélkül kiegészíthető agenssel rendelkező szerkezetté, a magyarban az ige felcserélésére van szükség. A magyar *épül* ige közelebb áll a *fordul* típusú igékhez.

Egészítsük ki agenssel az *-ódik, -ődik* képzős igékkel alkotott szerkezeteket: *задание пишется учеником*, vagy *задание написано учеником*, magyarul: *a feladat a tanulótól (által) íródik, a feladat megíródott a tanulótól (által)*. A fordítás eredményeként nyert szerkezet szokatlan, s így a fordításban használata nem kívánatos.

Elemezzük most a körülírt szerkezeteket, milyenek lesznek az agens bevezetése után. Vizsgáljuk meg előbb a hatóigés $-ó \sim -ő$ képzős szerkezeteket, amelyekről megállapítottuk, hogy a *мочь* modális ige nélküli szerkezetekben csak akkor használhatók, ha a lehetőség árnyalatának nincs jelentősége. Például: *задание пишется пером или карандашом*, magyarul: *a feladat írható tollal vagy ceruzával*, ha a N_1 nem az agentst, hanem az eszközt jelöli; vagy *коэффициент...либо промерен, либо очень мал* (Спектр. 232), *a koeficiense vagy kimérhető, vagy nagyon kicsi* (Atommag 191); az oroszban N_1 nélkül. Ha az agens is szerepel: *задание пишется Петром или Павлом*, magyarul: *a feladat írható Pétertől (által) vagy Páltól (által)* lenne. Ha a magyar ige csak egy aspektusú, az orosz folyamatos alakot is igekötős alakkal fordítjuk: *задача решается машиной*, *a feladat megoldható géppel*. És végül vegyünk egy *мочь* modális igés befejezett szerkezetet: *задание могло быть написано и Петром, и Павлом*: *a feladat megírható volt Pétertől (által) is, Páltól (által) is*. Ezekről a szerkezetekről is megállapítható, hogy agens esetén a cselekvő fordítás kívánatos, például: *a feladatot megírhatta Péter is, Pál is*. Kivétel csak az a példa volt, ahol az agens egyúttal — sőt a magyarban voltaképpen — a cselekvés módjára utal: *a feladat megoldható géppel*.

A *-va* képzős szerkezetet fentebb is bemutattuk agenssel: *метод...был использован Элисом* (Спектр. 231), *a módszer Ellistől volt alkalmazva*, és megállapítottuk, hogy a magyar fordítás nehézkes, ezért kerülendő.

Az orosz szenvedő alakok magyar megfelelőiről tehát megállapíthatjuk, hogy nem tekinthetők az orosz szenvedő alakok adekvát párjainak, nem töltik be maradéktalanul a passzívum funkcióit. Ez a gépi fordításnál figyelembe veendő, s az agenssel rendelkező szerkezetet a magyarban helyesebb cselekvővé transzformálni.

4. A gépi fordítási algoritmusnak az elmondottak alapján a következőket kell tartalmaznia:

1. Megvizsgálandó, nincs-e az orosz szerkezetben N_1 -vel kifejezett agens. Ha van, az $N_1 \rightarrow N_N$, $N_N \rightarrow N_A$ transzformáció hajtandó végre, és az ige cselekvő lesz.

2. Ha nincs N_1 , megvizsgálandó, nincs-e bizonyos kódszámmal jelölt főnév *с*, ha előjárás locativusban. Ha van, ez magyarra N_N -ként fordítandó, és végrehajtandó a $N_N \rightarrow N_A$ transzformáció, és az ige cselekvő lesz.

3. Ha nincs N_{v+L} és N_{na+L} , meg kell vizsgálni, nem áll-e az orosz szerkezetben a *мочь* ige. Ha igen, a magyarban a *мочь* alakjának és a főigének a főige *-ható* képzős alakja felel meg. Múlt és jelen időben a megfelelő létige alkalmazható segédigéül.

4. Ha nincs *мочь* ige, meg kell vizsgálni, nincs-e a szerkezetben a *должен* modális melléknév. Ha van, a *должен* és az ige fordítása a magyar *kell* segédigével és a magyar cselekvő ige főnévi igenevével történik. Végrehajtandó a $N_N \rightarrow N_A$ transzformáció is.

5. Ha nincs *должен* melléknév, megvizsgálandó, nincs-e olyan kódszám a gépi szótárban az ige mellett, amely arra utal, hogy az orosz szerkezet fordítására egyszerű magyar ige használandó. Ha az orosz szerkezet jelen vagy múlt idejű, a magyar ige múlt időben áll, ha jövő idejű, jövő idejű lesz.

6. Ha nincs az említett kódszám, meg kell vizsgálni, nincs-e a szerkezetben múlt idejű segédige; ha van, a cselekvő ige többes 3-ban használandó, és végrehajtandó a $N_N \rightarrow N_A$ transzformáció.

7. Ha nincs múlt idejű segédige, a cselekvő igét *-va*, *-ve* képzős határozói igenévvé kell alakítani. A segédige mindhárom időben használandó, kivételek csak bizonyos kódszámú igék, amelyeknek fordítására a fent közölt valamelyik mód alkalmazandó.

A matematikai szövegek esetén a 6. pont a következő lesz:

6. Ha nincs N_{v+L} és N_{na+L} , a cselekvő ige többes első személybe kerül, és végrehajtandó a $N_N \rightarrow N_A$ transzformáció.

A 7. lépés szükségtelen matematikai szövegek fordításakor. Szükség lesz ezenkívül az orosz szórend magyarral történő helyettesítésére is, mint minden orosz mondat esetén.

5. A magyar szórend gépi rendezésének algoritmusai csak a magyar és orosz mondat szórendjének tüzetes összehasonlító elemzése után dolgozható ki. Ennek során meg kell majd állapítani az orosz és magyar szórend jellemző sajátosságait. Az elemzésnek formálisnak kell lennie, hogy az algoritmus a gép számára felismerhető kategóriákra alapulhasson. A fordítandó orosz mondat szórendje nem hagyható figyelmen kívül. A minimálisan szükséges információ az, hogy a mondat szórendje egyenes-e vagy fordított, pontosabban van-e a mondatban értelmileg kiemelt mondatrész, mert ezt a magyarban is ki kell emelni. Ezenkívül minél több támpontot nyerhetünk az orosz szövegtől a magyar szórendre vonatkozólag, annál jobb.

A szórend rendezésének előreláthatólag két fázisa lesz: a szintagmák belső elrendezése és a szintagmák mondatra rendezése. A szintagmák belső elrendezése elsősorban azt jelenti, hogy a nomenekhez: alanyhoz, állítmánytól függő nomenhez csatlakozó szavakat rendezzük. Az állítmánytól függő bővítmények rendezésére (VP) már csak az egész mondat rendezésekor kerülhet sor.

A mondatrendezés néhány problémájáról a szenvedő szerkezetek elemzése során is képet alkothatunk, mert a szenvedő szerkezetek mondat értékűek. Az alábbi megfigyeléseink mondatonként csak előzetes és későbbi korrekciókat igénylő megjegyzéseknek tekintendők, annál is inkább, mert a vizsgált korpusz igen kicsiny, csak az atomfizikai és matematikai szövegek adataira épül.

Az orosz szórendben dominál az egyenes szórend: $N_N V$, ahol az állítmány bővítményei ritkábban a N_N előtt, gyakrabban pedig a V után állnak, a két rész között ritkán találjuk őket, kivéve a határozószókat. Az egyenes szórend a fizikai szövegben 60%-ot, a matematikaiban 73%-ot tett ki. Fordított szórend esetén ($V N_N$) az állítmány bővítményei a V előtt helyezkednek el. A fizikai szövegben a fordított szórend viszonylag nagyobb gyakoriságát a fizikai szövegre jellemző ábramagyarázatok mondatainak ilyen szórendje okozta: $N_{na(v)}^{loci} V N_N$, tehát helyet jelölő *a*, *ha* előjárás főnév (helyhatározó) magával hozza a szórend megváltozását, a fennmaradó esetekre a mondat élén álló módhatározók, illetve az állítmány kiemelése szolgál magyarázatul. A matematikai szövegben az állítmány kiemelése volt a fordított szórend főoka.

A magyar szórendi képletek nagyobb változatosságot mutatnak. Ennek egyik oka az, hogy a magyar fordítás során az egyöntetű orosz szerkezetnek többféle magyar szerkezet felelt meg, a másik a magyar szórend sajátosságában, a szabad szórendben keresendő. Összevetve a magyar szórendet az oroszral, két jelenséget veszünk szemügyre. Az egyik a N_N és V egymáshoz viszonyított helyével kapcsolatos. A magyar mondatnak elég gyakran nem volt alanya (gondoljunk a többes első és harmadik személyben álló igékkel alkotott szerkezetekre). Ahol az oroszban az egyenes szerkezet uralkodott, ott a magyarban is; ahol az oroszban a fordított szórend esetei voltak többségben, ott a magyarban különféle eshetőségek voltak. Matematikai szöveg esetén, ahol a kiemelés oka elsősorban értelmi hangsúlyozás, a magyarban körülbelül ugyanaz a fordított szórend aránya. A fizikai szövegben azonban, ahol a fordított szórendet sokszor a mondat élén álló helyhatározó vonja maga után, a magyarban a fordított szórend részesedése jóval kisebb (orosz: magyar: 25 : 25, 39 : 11).

A magyar szórend másik említésre méltó sajátossága, hogy az állítmány a mondat vége felé helyezkedik el, és így az oroszban az állítmány után álló mondatrészek a magyarban gyakran az állítmány elé kerülnek. Az orosz mondat tipikus szórendje így következik az alany után: $N_N V N_A N$, az utolsó N idő, hely s egyéb jelentésű, az $N_N N_A V$ szórend

idegen az oroszoknak. Ezzel szemben a magyar fizikai és matematikai szövegekben a N_N és a V között állhatnak a V bővítményei, s a V után ritkábban áll bővítmény, elsősorban N_A, N_{val} . Az adatokban elég nagy a divergencia, ha a $N_N (N) V$ és a $N_N V (N)$ szórendi viszonyát vizsgáljuk, de általában az előbbiek dominálnak, s részesedésük átlagban 60% körül van elég nagy ingadozással ($\pm 10\%$).

A magyar szórend helyes beállításához tehát először is szükség van a N_N és V viszonyának megállapítására. Fordított szórend esetén meg kell állapítani, hogy a fordított szórendet nem helyhatározó főnév stb. okozta-e, és ettől függően kell kijelölni az állítmány helyét. Az állítmánytól függő szavak helyének megállapításához szükség lenne olyan kritériumokra, amelyek megmondják, hogy a bővítmény az állítmány előtt vagy után álljon-e. Ezekkel még nem rendelkezünk, csak azt tudjuk, hogy a N_A, N_{val} állhat elsősorban az ige után.

Dezső László

Tájszöbngésznet néprajzi munkákból

A néprajz kutatói gyűjtött adataik közzétételével hasznót hajtanak a nyelvészet számára is. Jóllehet anyaggyűjtésük során a vizsgálat tárgyává tett vidék népének nem a nyelvével, hanem anyagi, gazdasági életével, szellemi, lelki világával foglalkoznak, mégis sok nyelvjárási adatnak jutnak birtokába. Gyűjtésükről szóló beszámolójuk során az illető vidék népének nevén nevezik meg az egyes fogalmakat, tárgyakat, személyeket, épületeket, azok berendezéseit, a különféle foglalkozásokat stb., így a nyelvész is böngészhet belőlük tájszavakat és sajátos tájnyelvi kifejezéseket. Ilyen böngészés eredménye ez a tájszógyűjtemény is, amelyet két kis néprajzi monográfiából állítottam össze az alábbiakban. Természetesen csak olyan szavakat közlök, amelyek nincsenek meg a MTsz.-ban, vagy ha megvannak is, más vidékről vagy más jelentésben.

Mindkét átböngészett könyv hazánk egy-egy jellegzetes etnikai csoportja néprajzának rövid, népszerű ismertetését tűzte ki céljául. Az egyiket Dömötör Sándor írta Őrség, a másikat meg Katona Imre Sárköz címen; mindkettő a Gondolat Kiadó gondozásában jelent meg (Budapest, 1961., ill. 1962.).

I. Az első könyv írója, Dömötör Sándor, a Savaria Néprajzi Múzeum volt igazgatója nem ismeretlen a Nyelvőr olvasói előtt, mert neve 1948 óta a legutóbbi évfolyamig állandóan szerepel a munkatársak névsorában, s ez idő alatt húsznál több közleménye foglalkozott szó- és szólásmagyarázatokkal. Szóban levő kis könyvében az idevonatkozó eddigi kutatásokat a maga gyűjtötte adatokkal megszerelve a tudós alaposságával összeállítja és olvasmányos előadásban tárja az olvasó elé mindazt, ami a Vas megyei Őrség népe életének megismertetésére szükséges. Röviden, az avatatlan olvasó számára is érthető formában mutatja be a nyelvjárás legfontosabb és legérdekesebb jelenségeit (96–100). Ennek a résznek értékét növeli az, hogy megírásában tevékenyen közreműködött Végh József, e nyelvjárás kiváló ismerője, aki erről a sok régiességet megőrzött nyelvjárásról már több mutatót közölt (MNy. 46: 280; 51: 363), és ismertetést írt róla folyóiratunkban (Nyr. 78: 249, 423), megállapítva, hogy „Az Őrségi, hetési, göcseji nyelvjárás azok közé a magyar nyelvjárások közé tartozik, amelyek erősen archaikusak. Ezt a nyelvi archaizmust még ma is őrzik. Természetesen napjainkban a nyelvi egységesülés útja itt is meggyorsult. De ez a változás lassú ütemű. Az érvényre jutó új alak mellett legalábbis archaikus változatban (az öregek beszédében) még megtalálhatók a régi alakok” (Nyr. 78: 428). Dömötör Sándor két történetet is közöl Végh József fonetikus lejegyzésében (101–4), hogy — mint mondja — magunk is megfigyelhessük az „őrségi beszéd ízes folyamatát” (100).

Dömötör Sándor azzal is fokozza könyvének használhatóságát a nyelvész számára, hogy mindenütt a nyelvjárás szavainak, kifejezéseinek alkalmazásával s az egyes szavak és kifejezések értelmezésével világítja meg és teszi érthetővé mondanivalóit. Eljárásának bemutatására néhány idézetet ideiktatunk mutatónyul: „Az egyes gazdák erdődarabjait *mögye* választotta el egymástól. A *mögye* egyszerű földhányás volt, kisebb mesterséges

domb, amelyet csak képzeletbeli vonallal szoktak összekötni, ha arra valamilyen okból sor került” (28). Itt a *mögye* szóval és a vele jelölt fogalommal könnyen tisztába kerül az olvasó. (A MTsz.-ban a *megye* l. jelentése: ’mezsgye, határ földek, szőlők között’.) Ugyanígy adja tudtunkra, mi a *kupuc*: „[A faszénégetésnél] a fát ügyesen összeállították *kupuc*-ba, aztán befedték mohával. *Szenyport* [= szénpor] is tettek rá, mikor megvolt a *kupuc*. Alul lyukat hagytak, ahol meggyújtották a fát, de nagyon kellett vigyázniuk, nehogy *langra kapjon*, mert akkor az egész *kupuc* elégett és egy hamu lett belőle” (28—9). (A MTsz. a *kupac* ’rakás’ szót az Órségből *kupoc* alakban közli.) — Az órségi termőtalaj kialakulásának ismertetése során szóba kerül a *csarab*. Ez a MTsz.-ban ismeretlen szó részletes értelmezést kap Dömötör könyvében. Előbb csak annyit olvashatunk róla, hogy „Az órségi agyagos föld sokáig megtartja a nedvességet, ha se a napfény, se a szél nem éri közvetlenül, vagy ha pl. a *csarab* (vadzám, söprűfű) beárnyékolja” (25), de egy lappal odébb már megkapjuk érthető magyarázatát. Megtudjuk, hogy az erdőirtások, a „vágások” az állatok legelőjéül szolgáltak, de mikor a legelő a föld elsoványodása következtében kimerült, „A legelő elvadult, nem nőtt rajta táplálék az állatok számára. Az ilyen helyeket felverte a *csarab* 20—40 cm magas cserjéje, s mivel az állatok nem eszik a *csarab*-ot, a pásztor messze elkerülte a *csarabosok*-at, *kallunétumok*-at. Az erdei fenyő árnyékban nem tenyészik, de *csarab*-ban igen. A *csarab* védi a kis fenyőcsemetéket, és így békén nőnek. Hamarosan úgy benővik a területet, hogy árnyékuk még a *csarab*-ot is kiúrtja” (26).

Az alábbiakban közöljük azokat a tájszavakat, amelyek a MTsz. adatainak kiegészítésére, helyesbítésére felhasználhatók:

bugyoga: ’szűk szájú, füles agyagkorsó’ (93). Ez a szó megvan ugyan a MTsz.-ban (l. *bugyogó*, *bugyogós-korsó*), de érdekesnek tartjuk idézni különböző neveinek Dömötör adta magyarázatát: „Az órségi gerencserek készítményei közül a legnépszerűbb volt talán a *bugyogakorsó*, melyet egyszerűen *bugyogá*-nak is neveznek, de mondják *csőcsőkorsó*-nak, *zörgőkorsó*-nak, *csörgőkorsó*-nak is. *Bugyogá*-nak nyilván azért nevezik, mert mikor isszák vagy öntik belőle a vizet, *bugyogni* szokott. A *zörgős* vagy *csörgős* nevet azért kapta, mert összegyűrt agyagdarabkákat szórnak bele kiégetés előtt. *Csőcsős*-nek pedig azért mondják, mert fülén csecs alakú lyuk van, melyen keresztül ki lehet belőle szívni a vizet. Ez a lyuk arra is szolgál, hogy levegőt vezessen be az edénybe és így a szájon keresztül a kicsorgást megkönnyítse” (uo.).

csarab: ’egy cserje neve; söprűfű’ (66); ismertetését l. fentebb.

főkén: ’fekély’ (100); a MTsz. ezt az alakváltozatot nem közli, csak a *főkény*, *főkén* alakot; vö. OrmSz.: *főköny* ’fekély, gennyedő-seb’.

füöldimihe: ’földi méh’ (100); a MTsz.-ban a *földi-mihe* megvan, de értelmezése: ’földi pöször’ (?).

gurgula: ’a gerencserek munkaeszköze’: „Kézbe illő kis bögre, melynek tollszárral meghosszabbított kiöntőjéből szabadon folyik ki a híg festék. Ezzel csinálják az *írást* (vonalas-pontos) díszítéseket” (Farkasfán *kurgli*, általánosabban *íróka* a neve) (92); a MTsz.-ban a szónak 9 jelentése van közölve, de ezt a jelentést nem ismeri.

gyankasmag: ’a fagyöngy enyvet tartalmazó magja, melyet a *rigások* megfőzve az *enyűsvessző* készítésére használtak’ (29).

hasován karó: ’kerítés készítéséhez használt hasított karó’ (69); — *hasován-kerítés*: ’hasován (hasított) karóból készült kerítés’ (78); vö. MTsz.: *hasovány*.

íróka: ’a gerencserek munkaeszköze’ (92); leírását l. *gurgula* alatt.

kástu: ’a kerített házban kívül álló, kamrának használt melléképület’ (76); vö. MTsz.: *kástu*: ’kamra’ (Órség).

kódásállás: ’előtér a konyha, illetve a pitvar előtt’ („az Órség egyik építészeti jellegzetessége”) (75).

kukorál : 'guggol': „Csak kukoráll (guggolj) ott, majd megehülsz” (29); a szó jelentése a MTsz.-ban: 'szükségét végzi'.

kurgli : 'a gerencserek munkaeszköze' (92); leírását l. *gurgula* alatt.

lábaspajta : 'leásott tölgyfaoszlopokra rakott tető a takarmány részére' (77); a MTsz.-ban csak 'kocsmái állás' jelentésben van meg.

mázoloz : 'főzfazekakat kívül és belül mázzal ellát': „A szabad konyhába tűz mellé való fazekakat csináltak és nem mázolozták, hogy olcsóbb legyen. Később belül mázolozták, mert az asszonyok rájöttek, hogy a mázas edényt könnyebb tisztán tartani, mint a mázatlant” (94); a MTsz.-ban nincs meg.

mizle : 'férfiing mellén levő redőzött díszítés' (84); a MTsz. nem közli.

pattogumag : 'boróka' (30).

pusli : 'rőzsekéve': „Az 5 cm-nél vékonyabb ágakat a pékek részére 1 m hosszúra vágva kékébe kötik; egy *pusli* (kéve) rőzse 2–3 forint” (27).

rastos gatyá : 'rojtos gatyá, a férfiak nyári viselete' (84); vö. MTsz.: *rost* l.: 'rojt' (vászon végén, gatyaszár alján levő fonalszálak) (Hol?).

sörtéles hátú zsíros gica : 'sertés tájfajta' (42); vö. MTsz.: 2. *gica*.

szekcsu ~ *szökcsü* : 'szöcske' (100); ezek

az alakváltozatok nincsenek meg a MTsz.-ban.

szer : 'egy-egy nyilvánvalóan összetartozó házcsoporthoz a „szeres” településeknél' (53); vö. MTsz.: *szer* 7.: '(ucca)sor'.

szívárványos kút : 'szivattyús kút, melynek vízbe merülő csövét kifűrt tisztaferenda képezi' (55); a szót a MTsz. az Órségből nem idézi.

szoknyáskéve : 'a házfödésnél egyes kéve a kettős kéve két része között' (71); más néven *kancakéve*; ez utóbbit a MTsz. is idézi az Órségből.

tilángi kendő : 'színes selyemkendő, melyet négy ujjnyi szélességben összehajtva a fejre tekertek, hogy a kontyot odaszorítsa' (86); a MTsz.-ban nincs meg, de vö. OrmSz.: *tilángli* : 'díszes v. sima fátýolszövet' [A női *imög* és felső *bikla* anyaga fiataloknál]; l. még: *szagatott rőzsás tilángli* : 'fátýolszövet szétszórt virágmintákkal'.

tóka : 'a dombokon levő településeknél itatóvíz gyűjtésére ásott víztároló gödör' (54); a MTsz.-ban jelentése: 'vízgyűjtő gödör, ciszterna (szőlőben)'.

torás ing : 'divatból már kiment, régi díszített női ing' (85); a MTsz.-ban nincs meg.

udvarbirka : 'a ház körül a tehenekkel együtt legelő 1–2 juh' (43); a MTsz.-ban nincs meg.

II. A Sárköz című kis néprajzi könyv írója, Katona Imre sem ismeretlen olvasóink előtt. Már 1946-ban, a 70. évfolyamban közölt szövegeket a szlavóniai Szentlászlóról, majd a későbbi években is több ízben foglalkozott szólások magyarozatával, legutóbb pedig a 84. kötetben összeállította a kubikosélet szólásait. A jeles néprajztudós éveken át gyűjtött adatainak felhasználásával hiteles összefoglalásban ismerteti meg a Tolna megyei Sárközben élő sajátos magyar népcsoport múltját és jelenét, életének megnyilvánulását minden vonatkozásban. A tájegységnek teljes néprajzát felölelő munka befejezésében kiemeli, hogy könyvében azokat a társadalmi, gazdasági és kulturális tényezőket igyekezett bemutatni, amelyek a Sárköz lakosságát évszázadok során sajátosan megkülönböztették a többi magyar táj népességétől. De rámutat arra is, hogy e sajátos vonások az utóbbi évtizedekben jelentősen átalakulnak az egész ország életében végbemenő változások következtében.

Tudatában vagyunk annak, hogy az élet átalakulása együtt jár a nyelv megváltozásával is; bizonyára sok régi tájszó kipusztul, kivész a használatból, éppen ezért sürgős teendőknek mutatkozik följegyzésük és számbavételük. Ebben a tekintetben szerencse, hogy Katona Imre is úgy jár el, mint Dömötör Sándor, azaz úgy írja le a sárközi nép életmegnyilvánulásait, hogy a leíró, magyarázó szövegbe mindenütt beleolvasztja a meg-

felelő népi elnevezéseket, szavakat, kifejezéseket, és így munkája nemcsak a tájszavak gyűjtésére alkalmas, hanem a gyűjtött szavak megkapják biztos jelentésüket is a szövegbe foglalt értelmezés, magyarázat alapján. A könyv tartalmazza a különféle foglalkozásokat (vadászat, halászat, állattartás, szőlő- és kertgazdálkodás, földművelés, háziipar), az építkezés régibb és újabb formáit, a lakásberendezés tárgyait, továbbá azokat a népies szokásokat, amelyek az embert elkísérik születésétől haláláig stb., s mindezek ismertetése a velük kapcsolatos tájszavak felhasználásával történik. Mutatványul idézek egy-két részletet. Például az őszi női munkák ismertetése során a kendernek házi feldolgozásáról ezt olvassuk: „Amikor virágja már porzott, feje száradni kezdett, lehetett a kendert *nyű-ni*; marokszám tépték és X alakban a földre fektetve szárították meg. Majd a földhöz verve *ellamol-ták*, s karók közé szorítva heteken át áztatták. A vizes kendert kévékbe kötözve álogatták fel az udvaron, valamikor *rüg-ták*, *meggázol-ták* (lábbal puhították), később már *vág-ták*, *tílol-ták*, illetőleg *vonyogat-ták*, ez utóbbi három művelet tulajdonképpen azonos; bandába verődött német asszonyok végezték el részért. A kendergázolás már társas összejöveteli alkalom is volt. Gerebenezéskor lefésülték az úgynevezett *csűnyájá-t* (kócát), különválasztották a *csőpü-t* (összegöngyölték), a *szősz-t* (fonták) és az úgynevezett legfinomabb *szál-át*, amelyből a *fej-et* csinálták” (89–90). — A főköttők hímzés-típusairól így ír: „Külön népi szokásuk alakult ki: a minták többnyire stilizált virágok, levelek, szőlőszemek és úgynevezett *pötty-ök*, többnyire tehát növény eredetűek; sokszor szerepel a *patkó-nak* nevezett félhold, a *kis kutya* néven ismert stilizált madáralak is; a különféle hullámos és csigavonalakat — jellemzően — *kanyargós-nak*, *vízfolyás-nak* nevezik” (130).

Katona Imre könyvéből meglehetősen sok olyan tájszót írhatunk ki, amelyek alkalmasak a MTsz. anyagának kiegészítésére. Egyszerűség kedvéért csilaggal jelölöm meg azokat, amelyek egyáltalában nincsenek meg a MTsz.-ban, az adatokat betűrendbe szedtem.

akó : 'akol az otthon tartott lábas-jóság számára' (60, 96); a MTsz.-ban csak *akoj* (Székelyföld) és *okoly* (Moldvai csángók) van.

babos : 'pettyes minta a barna vagy fekete alapszínű cserépedényeken' (112); a MTsz. a Sárközből nem idézi.

bagósüveg : 'báránypörkucsma' (112); a MTsz.-ban megvan a *bagoly-süveg*, *bagósüveg*, de értelmezése némileg eltér, és csak a Balaton mellékéről, Somogyból s a Csallóközből idézi.

*balogfej : 'kürtő': kör vagy szív alakú része a vejszének, amelyben a beúszó hal fogva marad (506).

*bandázás : 'az egy korosztályhoz tartozó fiatalok csoportos szórakozása' (137); — *banda* : 'játszó csoport' (46).

*bárdolt : 'faragott' (tölgyfagerenda) (97); vö. OrmSz.: *ácsbárd*, *ádszárd* : 'faragó bárd'.

*báta : 'a folyó főmedréről lefűződött oltág' (7).

béved este : 'szilveszteri vacsora' (87); a MTsz. a Sárközből nem idézi; Kecskemétről 'az esztendő utolsó estéje'; Baranya m.-ből 'karácsony estéje' jelentéssel közli; az utóbbi jelentést megerősíti az OrmSz. adata: „bévőd-este, *bövöd-este* : 'karácsonyest, Ádám és Éva estéje' (bőséges vacsorával)”.

bíborümmög : 'hosszú ujjú női ing' (120); a MTsz.-ban csak *bíbor* : 'fehér fátýol' van Sárközből.

*bököd : 'acatol, a gabonából a szűrös gazokat kiirtja' (44); a MTsz. az *acatol* igét is csak az Alföldről közli.

böngyöle : 'a gyékény vezérhajtása, melyből a halászok apróra vagdalva öntött salátát készítenek' (83); a MTsz.-ban más a jelentése: *bengyele*, *böngyöle* : 'érett gyékénykákának megszáradt lisztes töve, amelyből inség idején kenyeret lehet sütni' (Csongrád m., Szeged); 'gyékénykáká-lisztből sültött pogácsa' (Szeged).

bukorszák: 'félkúp alakú halászháló' (5); a MTsz. csak Győrből és Szolnokról idézi; ezt a hálót így írja le: *bokorháló*: 'rúdra alkalmazott, félkörös szájú zsák-háló, amelyet a víz ellenében a patakokba, kivált bokros helyeken beállítanak, s amelybe a halakat a zurboló fákkal bekergetik' (Bodrogköz, Herman O. Halászat K.).

buti: 'fejsze' (54); a MTsz.-nak egyetlen adata van rá: Pest m. Szeremle.

*csafring: 1. 'bojt, amelyet a fiatal menyecske a fátvállal együtt a fejkötőjéhez viselt, de az első gyermeke születése után levetett' (124); 2. 'zsinórra fűzött gyöngy-sor a főkötő hátsó részén' (128).

cserény: 'szikrafogó: a szabad tűzhely védelmére szolgáló, sövényből, deszkából készült, sárral tapasztott lap' (99); a MTsz. a vessző- vagy nádfonadékból vagy lécből való ilyen alkotmánynak 11-féle jelentését ismeri (1. a–k), de ebben a jelentésben csak Szolnok-Doboka m.-ból és a Székelyföldről közli.

*cserepulya: 'sütőharang' (11).

*csikle: 'víziszárnyas fogására szolgáló halász szerszám, vízen lebegő hurok' (48, 57): „A sárközi ember... kora reggeltől késő estig halászott — rakta a *csiklé*-ket s szedte ki a fogott récéket, szár-csákat, vízicsibéket' (48); „*csiklis* vagy *csiklés* halász, ki mindenféle halászati szerszámokkal kis vízen, nádas, kákás, bokros helyen dolgozik; ezt kis halásznak is hívják” (49).

*csókpénz: 'az eljegyzéskor a legény adta csók': „[Az eljegyzéskor] A lány hímzett kendőket, a legény gyűrűt és ún. *csókpénzt* adott át, s meg is csókkolták egymást” (142).

*csónik: 'csónak' (50).

*csonkacsütörtök: 'a farsangot befejező hamvazószerda utáni csütörtök' (166).

csömöge: 'a kitaposás után a zsákban visszamaradó szőlő' (74); a MTsz.-ban megvan e jelentésben, de csak Kiskunhalasról és Kalocsáról: 'szüretlen must, mely a törkölyvel még össze van keveredve; hordóban v. kádban összetiprott leves szőlő'.

*csöncsögős: 'vizes' (talaj): „A füvet

kaszával vágják le, és sokszor még *csön-csögős* (vizes) volt a talaj, amikor már hozzáfogtak a kaszáláshoz, mert ha a vadon termő *kőgy* és a *komócsin* kihányta a bugáját, a ló nem ette meg” (80).

csöröglő: 'a gyermek születése után egy-két évvel, aratás, szüret, disznótor idején tartott örömműnyp' (135); a MTsz.-ban: 'keresztelő' (Pest m. Bogyzisló).

*csöröglyős ágy: 'a fiatal menyecskék alkalmi ágya, melyen léckeretre széthúzható háló volt felszerelve a szűnyogok, szemverés és egyéb ártalmak ellen' (108).

csuszkorál: 'csúszkál, szánkázik': „A hal — kivéve a harcsát — mindig fejfelé megy a szárnyék (terelőfal) mellett; az első vörsőkben szánkázik, *csuszkorál* előre-hátra, s csak azután megy a második vörsőkbe” (51); a MTsz.-ban: 'csúszkál (jégen)' csak Sopron m. Csallóköz.

elkendőzés: 'eljegyzés' (142); vö. MTsz.: *elkendöz* (csak Szeged).

*fazekas: 'pole a konyhában a mestergerenda felett a főzőedények számára' (101).

felcsúr: 'befröcsköl': „[A vejszébe került hal] vergődésében *felcsúrja* (befröcsköli) a kürtöt” (50); vö. MTsz.: *csur* 'öntöz' (Fajsz).

felszedni az asztalt: a szerző szerint sárközi kifejezés, a régi étkezés emléke, amikor még földpadkára ültek, s „a földre terítették enni” (105).

*föcske: 'szegény, vagyontalan' (gúnyosan): „A rátartói birtokos parasztság lenézte a vagyontalan, függő helyzetben élő falusi kispolgári réteget... Élesen elkülönültek a szegényektől, akiket gúnyosan *jött*-eknek, *jöttment*-eknek, *föcské*-knek hívtak” (39).

*gombos vagy *cifrabokás harisnya*: 'szárán színes csomókkal kötött női harisnya' (128).

*görönd: 'az ártér vizéből szárazon kiálló magaslat' (8); vö. OrmSz.: 'domb, dombhát'.

*gyúrt fal vagy *lóval gyúrt fal*: 'vertfal-szerű fal': „Elég régóta ismert a *gyúrt* v. *lóval gyúrt fal* is, amely kb. a vertfalnak a megfelelője: a lovakkal szalmát, töreket

tapostattak a sárba és villával felrakták két deszka közé” (99).

*hariszol : 'szőlőt karaszol': a talaj felszínét sekélyen fellazítja' (44, 73).

hím : 'minta a húsvéti tojáson, mely a viasz letörlése után kirajzolódik' (168); vö. MTsz.: *hímés* : 'húsvéti tojás' (csak Szabolcsból és Tokajból).

hordás : 'a gabona behordása, betakarítása a mezőről' (79); a MTsz.-ban csak Sopron m. és Székelyföldről.

*islóg : 'aranyárga fémlemezke a hímzés díszítésére' (124, 131).

*istenfa : 'seprős ruta': ezzel illatosították a szűk, sötét és dohos kamrákat (101).

jankli : 'mellényféle' (117); a MTsz.-ban 'dolmány' jelentésben megvan, de a Sárközből nincs közölve.

játszó : 'vasárnap délutánonként a falu fiatalságának szórakozása (játék, ének, tánc) egy-egy nagyobb téren' (138); a MTsz.-ban ez a jelentés nincs meg.

jött és jöttment : 'szegény, vagyontalan' (gúnyosan) (39); l. föntebb *föcske* alatt.

*kakásos : 'kakas díszítésű' (tányér, tál) (113).

*kancabocskor vagy *nősténybocskor* : 'régii lábbeli': egyszerű börtalp, féllábfejes borítással, melyen madzagot vagy szíjat fűztek át, s ezt szorosan feltekerték a térdig (119).

*kapás : 'akkora szőlőterület, amennyit egy ember egy nap alatt megkapál' (27).

*kapinya : 'fejéshez használt tökhéjből készült tejeseledény' (62). Vö. OrmSz.

*karikázó : 'körbe állt lányok, menyecskék nótázása és tánca' (139).

**kiadó(k)* : 'a menyasszony nyoszolyó-asszonya(i)' (145).

kica : 'behasított fapálcikába merőlegesen bekötött vékony rézcsövecske, írka, mellyel a kormos viaszt rajzolták rá a húsvéti tojásra' (168); vö. MTsz.: l. *kece* : 'durva mázoló ecset' (amelyennel a húsvéti tojást cifrázzák (Hont m.)).

*kiságy : 'két darab, méteres nagyságú kecskelábra fektetett néhány szál deszka' (106).

komócsin : 'vadon termő réti fűféle' (80); a MTsz.-ban *komócsin* és *komócsin-fű* : 'lengi nádforma réti fű, mely vizenyős földéken terem' (csak a Tisza mellékéről és Nagyszalontáról idézve). L. föntebb *csön-csögös* alatt.

kógy : 'vadon termő réti fűféle' (80); l. föntebb *csönccsögös* alatt.

kölkes fazár : 'szőlőbeli lakatlan kunyhók ősrégi rendszerű zárja' (96); vö. MTsz. *kölkes-kulcs* : 'nagy kulcs' (Baranya m.).

kurkálás : 'Luca-napkor (dec. 13.) a „gonosz” elűzésére a kemence és a tyúkok babonás megpiszkálása' (163); l. MTsz.: *kurkál*, de ott ez a jelentés nincs.

*kuti : 'köcsög' (111); — *kutifa* : 'a köcsög szárítására szolgáló fa a kémény alján' (112).

ládafia : 'rekesz a tulipános láda belsejében a pénz és ékszerek számára' (108); a MTsz. csak 'ládafiókja' jelentésben közli az Ipoly völgyéből.

*líkpince : 'pince a szőlőbeli présház alatt' (97).

limányos : 'süppedős' (talaj) (81); a MTsz. csak 'örvényes' jelentéssel közli Szegedről.

*lipics : 'csipedett' (86).

*lütökölő : 'sárgarézs gomb (pityke) a mándlin' (117).

malátfa : 'fűz' (8); vö. MTsz.: *malát* : 'füzes, cserjés, bokros hely'.

mártáskőfic : 'ecetes kásaétel' (84); ez nincs meg a MTsz.-ban, de vö. *kőfic*.

mecsekes : 'kopár': „Csak a szőlőhegy *mecsekes* (kopár) hegyoldalain legelt egy-két birka” (58); a MTsz. csak 'piszoktól ragadós' jelentésben ismeri Zala m.-ből.

*mérőcse : 'nyeles szerszám, mellyel a halász a vejszéből a halat kimeri' (50).

*mosott koma : 'a második koma, akit nem a keresztelőre, hanem később kérnek fel' (egy búcsú alkalmával) (134).

nősténybocskor : l. föntebb *kancabocskor*.

*nyakraló : 'nyakravaló' (29): „Ünnepeken díszes *bóti nyakralót* (nyakravalót) tettek fel: ezt a nyak körül többszörösen átvetve elül megcsomózták” (116).

*nyéves : 'terelőfal', a vejsze alkotórésze (50).

*ónyaöntés : 'ólomöntés babonás gyógyításra' (173).

*padszék : 'sarokpad a szobasarkokban': *sarkos* vagy *tornyos padszék* (106, 107).

*pappangomb : 'fehérrel futtatott pakfontgomb a hosszabb férfi felsőkabáton' (117).

*paritty : 'kisebb alakú főköttő' (128).

*perec : *fenékon süt perec* : 'a kemence fenékén süttött húsvéti perec' (86).

*pirity : 'emelőháló, amelyet csónakról eresztene a vízbe és zsinórral felrántanak' (53); a MTsz.-ban más jelentéssel, más-honnan.

*plútyás : (?) „A halászok maguk kötötték a hálót. A bátai halászokat *plútyás-hálókötő* gúnynéven is emlegetik” (89). Talán összevethető a MTsz.-beli *plutaj* 'tutaj' (Bihar m.) és *plutás* 'tutajos' (Szatmár m.) szóval?

*pöngő jég : 'vékony jég': „Téli *pöngő* (vékony) jég esetén járta az ún. csukabunkózás” (55).

*ringó : 'átfordítható támlájú pad, erre tették a pólyás teknőjét' (107); vö. MTsz.: *rengő*, *ringó*, de más a jelentés.

*sarkal : 'sarokkal belenyomja a szemeket a tavaszi mélyszántásba' (80); a MTsz.-ban csak 'sarkon jár' a jelentése (Hajdúszovát).

*sipkémény : 'deszkából vagy vesszőből készült, sárral kitapasztott kémény, amely a füstöt a szabadba vezeti ki' (100); vö. MTsz.: *síp* : 'füstvezető cső, mely a kemence kürtőjének folytatásaképp a padláson végig van fektetve' (Palócság).

*söprűszög : 'ajtó möge' (134); vö. MTsz.: 2. *szeg*, *szög* 'szeglet, sarok'.

*suprikálás : 'aproszentek napján (dec. 28.) a háziaknak vesszőkorbáccsal való megverése, hogy a jövő évben egészségesek legyenek' (165); vö. MTsz.: *suprikál*.

**sutu.* : 'szőlőprés' (97).

*száda : 'finom fehér inganyag' (131).

*szöszösf : 'guzsaly' (159).

*tizes : 'kévekereszt vagy csomó' (79)
tolvaj : 'a kereszt legalsó kévéje' (79); a MTsz.-ban *tolvajkéve* csak Kalocsa vidékéről.

**tornyos nyoszolya* : 'sárkányfejben végződő, festett fatábla betétekkel kirakott, díszes ágy' (108); a MTsz.-ban *tormos-nyoszolya* csak Szegedről.

*trumba : 'meggyújtott nádkéve, melynek fényével éjjel a szigonyhalászásnál a halakat csalogatják' (54).

*tuskóhúzás : 'hamvazószerdán a pártában maradt lányok kigúnyolására kapujuk elé tuskót húztak és kötözték' (166), vö. a MTsz.-ban: *tuskót húz* (Borsod m. Sajószentpéter).

*tükrös : 'pecsétviaszos berakással díszített tükrőtartó fadobozka' (68); a MTsz.-ban jelentése: 'fiókos kézi tükrő' (Zala m. Aszófő, Sümeg vid.).

*udvaros vejsze : 'több terelőfalú és több kürtőjű vejsze' (50).

*utalló : 'sorhúzó a kukorica és burgonya ültetésénél' (80); a MTsz.-ban jelentése: 1. 'nagy háromfogú gereblye, amelynek egymástól két-három lábnyira álló fogaiva; sorokat húznak a dohányföldön' (Cegléd)l 2. 'karó, melyet a dohánytermelő leszúr, s „aval utall a dohánt”' (Temesköz).

*vetőlepűdő : 'lepedő, amelyből a gabonát vetik' (78); vö. MTsz.: *hamvas*.

*vízpad : 'négy karólábon álló egyszerű deszka a konyhában a vizeskorsók számára' (100); a MTsz.-ban: *víz-lóca* : 'pitvarbeli pad, amelyen a vizeskanták állanak' (Borsod m.; Csongrád m. Szentes).

*zurbolóbot : 'halász szerszám, mellyel a bokrot megzurbolják-megzorgetik s a halakat a bukorszákbá zavarják' (52); vö. a MTsz.-ban: *zurbolófa* : 'dorong, amellyel a halász a vizet csapdossa, a köveket, gyökereket megpiszkálja, hogy a halat a hálóba terelje' (Bodroghöz).

Prohászka János

Munkásügy és szótörténet

1. A nemzetközi munkásmozgalom reformkori magyar irodalmi nyomainak rendszerező számbavétele még tervezésre vár. A kezdeményezés lendülete néhány mozzanatot rögzített (Czóbel Ernő: Szocializmus és munkáskérdés Magyarországon 1848 előtt. Szocializmus 1917. februári szám 68), a további kutatás az utópista szocializmus területén szélesítette ki a kezdeti adatokat (Turóczy-Trostler József: A saint-simonizmus magyar visszhangja. Irodalomtörténet 1949. 269), a problémafeldolgozás teljességének igényével jelentkező szándék századfordulónk időpontjáig hozta előre a kérdés vizsgálatát, de még ebben a gazdag átnézetben sem egészült ki számottevően az „irodalmi híradások” reformkori állománya (Geréb László: A munkásügy irodalmunkban. Irodalomtörténeti Füzetek 1961. 7–10). Pedig munkásmegmozdulásokról, szociális viszonyokról, közgazdasági elméletekről gyakran esik szó a reformkor hírlapirodalmában. A kutatás irodalmi-történeti vonala tetemes eredményeket ígér, de azonos reménnyel biztat a nyelvtörténeti szemlélet is, még ha az összefüggések megfogalmazására nem térünk is ki. Az újságok, folyóiratok szövegén át közvetített eseménysorok gazdasági, társadalmi, politikai vonatkozásainak tudatosodását már az adott időpontban elősegíthette az a körülmény, hogy a közlemények mondanivalójának lényege egy-egy expresszív szóban (*munkamegszűntetés*, *munkásosztály*, *proletár*, *kommunista* stb.) sűrűsödött össze. A visszapillantás folyamatában is az efféle szavak adnak megbízható tájékozódási pontokat. Ilyen megfontolások alapján keressük azokat a nyomokat, melyekben a *szocialista* szó korai használata szilárdítja meg az eseménytörténeti vagy ideológiai tartalmakat. Hogy szavunk jelentésjegyeit az első előfordulás szöveggörnyezetében helyesen értelmezhezzük, fejtegetéseink közben szükségszerűen — de a címül írt két fogalom kapcsolatának okán is — rá kell mutatnunk az európai munkásmozgalom néhány jelenségére. Ennek során világossá válik majd az a megállapításunk, hogy a *szocialista* szó szerény jelentkezésével szemben a *kommunista* gyakori felbukkanása a forradalmi jellegű mozzanatok iránti figyelem nagyobb mértékét jelzi a magyar érdeklődésben.

2. Az angol munkásmozgalomban élesen elkülönül egymástól a chartisták és a szocialisták tábora. A chartizmus munkáspárti törekvéseket tömörít, s társadalmi céljait forradalmi úton akarja elérni. Az angol szocializmus viszont békés eszközökkel szerette volna megváltoztatni a fennálló rendet. A mozgalom Owen nevéhez fűződik, s követői: az angol szocialisták. Engels szerint: „A chartisták elmaradtak, kevésbé fejlettek, de igazi, tősgyökeres proletárok, a proletariátus képviselői. A szocialisták látóköre szélesebb, gyakorlati intézkedéseket javasolnak a nyomor ellen, de eredetileg a burzsoázia soraiból jöttek és azért nem tudnak összeolvadni a munkásosztállyal” (Engels: A munkásosztály helyzete Angliában 278). Engels később, a Kommunista Kiáltvány 1890. évi kiadásának előszavában tágabb összefüggéseket rögzítve foglalja össze a ’szocialista’ fogalmának tartalmi jegyeit: A múlt század negyvenes éveiben „szocializmus burzsoá mozgalmat,

kommunizmus munkásmozgalmat jelentett”. Szocialistáknak tekintették részint az utópista rendszerek híveit, így az owenistákat Angliában, a fourieristákat Franciaországban, részint azokat, akik a tőke és profit épségének biztosítása mellett különféle toldozgatással akartak javítani a társadalmi bajokon. „Mindkét esetben olyan embereket értettek szocialistákon, akik a munkásmozgalmon kívül állottak és inkább a »művelt« osztályok támogatását keresték. A munkásoknak az a része ellenben, amelyik a pusztán politikai változások elégtelen voltáról meggyőződve a társadalom alapos átalakítását követelte, kommunistának nevezte magát akkor” (Marx–Engels: Válműv. 1949. 1: 8–9).

Ha Engels meghatározásai felől közeledünk tárgyunkhoz, nem találhatjuk véletlennek, hogy *szocialista* szavunk Owen nevével kapcsolatban bukkan fel először irodalmunkban. A szó használata mintegy magyar illusztrációul szolgál az iménti kategorizáló megállapításokhoz: „Némi idő előtt az ismeretes Owen Robert szinte bemutatott a királynénak . . . A főegyházpárti sajtó e miatt nagy lármát üt. Jelesül a Standard Owen – a fél st. simonista, hasznossági tanokkal tartó *socialisták* fejét – a hitetlenség apostolának s az erkölestelenség nyilvános hirdetőjének mondja, kinek tanítása által az ország némi mészárszékké fogna átváltoztatni” (Hírnök 1839. szeptember 26. 2.). E dátum új kezdeti időpontot jelöl szavunk történetében. Nyelvészeti irodalmunk eddigi tudomása szerint a szót Lukács Móric használta elsőnek 1842. december 19-én tartott akadémiai előadásában (vö. Nyr. 85 [1961]: 464). A Lukács-tanulmány megjelenéséig (Néhány szó a szocializmusról. Athenaeum 1843. 1: 53) terjedő időszakból ismert legkésőbbi adatunk is Owen személyét idézi: „Owen Robert, a *socialisták* apostola május 14-dikén ünnepelte 72-dik születés napját. A birodalom minden részeiből összegyűltek a társaság tagjai . . . a hetedik »*socialista congressus*« megtartása végett” (Pesti Hírlap 1842. 421).

3. Az utópista szocializmus magyar ismeretének kezdetei a múlt század harmincas éveinek elejére nyúlnak vissza. A felderítő teljesítményekben azonban az elhárítás merevségét csak elvétve oldja fel egy-egy részlegesen megértő kitétel. Egy eddig számba nem vett folyóirat-cikk nem illik e sorba: „A jelenkor társas élete” című, Kéri aláírással jelzett tanulmány először értékeli több ponton igenlő megjegyzéssel a szocializmus tanításait (Athenaeum 1841. 2: 1105–41). Persze, fenntartásokra, olykor gúnyos hangsúlyra itt is találunk, de a német szöveg nyomán készült beszámoló még így is meggyőző bizonyosságtétel Bajza József haladó magatartása mellett, mert a cikkben szerkesztő és fordító olyan szöveg tartalmával azonosítja magát, amely szinte dialektikus szemlélettel közvetíti hozzánk az utópista szocializmus néhány fontos kérdését. Irodalmunkban itt találkozunk első ízben olyan szellemi magatartással, amely módosított elképzelések szerint elfogadható jelenségeket fedez fel a társadalomátalakító tanításokban. A közlemény egyes részterületeken már-már megértő tendenciával fogalmazza meg a társadalmi élet visszasságait:

A vállalkozó tőkés korlátlan ura lett a munkának. „Innét származott azon előbb ismeretlen ellenkezés a munka urai smunkások közt, mely . . . folyvást megújuló szövetkezésekre s olyk félelmes jelenésekre vezetett, millyenek még 1840 őszén is nyugtalanságba s forrongásba hozák Franciaország fővárosát”. A „gazdagok és szegények közti elszánt háborúban – az utóbbiak javára, számos ellenzői léptek fel a korlátlanul szabad concurrentiának” (1108). Egyesek a céhek fenntartása mellett küzdöttek, mások a társadalom újjászületését sürgették. „Ezen új társasági tanok összefüggő sora azon időkzakkal kezdődik, midőn az egész európai társaság tetteleg a fejlődés új stadiumára lépett – a francia forradalommal” (uo.). Babeuf jakobinizmusát Saint Simon és Fourier tanításai követik, majd Lamennais jelenik meg. „Franciaország socialis republicanusinak más része lényegesen csak a társasági szerkezet anyagi oldalát fogja fel. Ezen tan megalapítására legfontosabb organ a »Revue du Progrès« mely a nép nyomorát s szenvedéseit

éles vonásokkal rajzolja s statistikai adatokkal gyámolítja; a társasági revolútiót elkerülhetetlennek állítja... Ezen *socialisták* az ó társaságból újba vezető utat népszerű s democraticus kormány alapításában találják fel, melly elég hatalommal bírjon a productio szabályozójává lenni; s a korlátlan concurrentiát saját concurrentiájá által szüntesse meg, státus-költségen... társasági műhelyek nagy mértékek szerinti felállításáról gondoskodván” (1108–9). — A franciaországi javító-átalakító nézetekkel párhuzamosan fejlődtek ki a segítő törekvések Nagy-Britanniában. „Valamint Franciaországban Fourier, Lamennais s a korlátlan concurrentia republicanus ellenzőinek tanai, különféle árnyéklatokban, nőttön növe terjedtek el, úgy Nagybritanniában a már csaknem egészen elhangzott owenismus ujlag feltűnt, különösen az úgynevezett *socialisták* társulatában, mellynek... feje a már 70 évü Owen Robert” (1109).

A cikk az elméleti kérdések tárgyalását a következő megjegyzéssel vezeti be: „Szükséges... a társasági viszonyok megismerésére, hogy előbb annak philosophiája fejtsék ki. Az említett *socialisták* legnagyobb része, javaslataiban s terveiben, nem figyelmeztet a nemzetiségek jelenésére” (1110). De „a *socialistáknak*, ha a népfajok s nemzetek szerinti különégeket tekintetbe nem vennék is, a községet, mint minden társasági rend alapját, meg kellene tartaniok, bármi névvel neveznék is azokat. — De a köz és magánjavak felosztása, a czehek és hasonló társulatok elosztása a községet atomilagszét szaggtatá, s az előbbi szilárd communal-kötéléket megtágítja. Amennyiben már a korlátlan concurrentia általában rossz következtésü, azon kívánság ébred bennünk, hogy mindennek előtt, a község ismét azzá legyen, a mi előbb magasb mértékben volt s mit már neve jelent, úgy mint erkölcsi, szellemi és gazdasági érdekek valódi összesége, de a munka organismusában történt újabb változások szerint (1111. Folytatás:) Itt azon ponton állunk, honnét az újabb *socialisták* tana, legalább alapelvében elfogadhatónak mutatkozik. Máskép van a két nem társasági helyzete, s az ezzel összefüggő házasság és családi élet felőli nézeteikkel” (1121). Itt egyenlő nemi viszonyokat állítottak fel, a házasság és család eltörlését hirdették. Bár „nem tagadhatni, hogy a pusztán convenientiai házasságok gyakoribbak lőnek s az egybekelések igen sokszor kalmári számítás és szennyes nyerekedés tárgyai” (1122). „A *socialisták* magát a házasságot támadták meg a visszaélések helyett” (1123). A „St. Simonisták, Owenisták s egyebek a házasság és családelet jelentését félre ismervén” a nevelés terén is hibás nézeteket vallanak. A család szerepét a nevelésben azért „tagadák el... a *socialisták*, hogy minden házi nevelést köznevelésbe oszlassanak fel. De ezen tévedésnek is azon igazság fekszik alapjául, hogy... a társaság számára való nevelés a jelenkor egyenes érdekében, nagyon is elhanyagoltatott” (1124).

Az Athenaeum cikkében előforduló *szocialista* szavak általában az utópista szocialistákat jelölik. Egy helyütt azonban nyilvánvaló, hogy a szó más tartalmi jegyeket hordoz. Ezt a felismerést egyrészt a szocialis republikanusok „más részé”-nek az utópista szocialistákkal való szembeállítás, másrészt a termelés szabályozására, a munkaműhelyek felállítására utaló motívumok indítják el. A szó értelmezéséhez az áru előállításának elemekén túl mindenekelőtt az idézett francia folyóirat címe segít hozzá. A Párizsban hetenkint megjelenő *Revue du progrès politique, social et littéraire* című folyóirat (1839–42) szerkesztő bizottságának vezetője Louis Blanc volt. (A folyóiratra vonatkozó adatokat tanítványomnak, Edith Logagnak köszönöm). Louis Blanc pedig kispolgári szocialista, aki Engelsnek a Kommunista Kiáltvány negyedik fejezetéhez fűzött megjegyzései szerint később annak a *La Réforme* című lap (1843–1850) köré csoportosult szocialista-demokrata pártnak volt irodalmi képviselője, amelyhez a kommunisták a burzsoázia ellen folytatott küzdelmükben csatlakoztak (Marx–Engels: *Válműv.* 1: 40–1). Tehát a cikknek a francia társadalmi mozgalmakra mutató szakaszában a *szocialista* szóban a ’kispolgári szocialista’ fogalom-árnyalat lappang.

4. A felvilágosodás gondolkodói az emberi természet örök és változatlan tételét állították fel, s azt vallották, létezik egy olyan társadalom, amely összhangban van az örök emberi természettel, s amely az embernek a természettől adott örök jogain alapszik. Ebből a metafizikai-racionalista felfogásból bontakoztatták ki a tőkés társadalmat. Az utópista szocialisták is „az emberi természet örök törvényei”-nek képzetére építették szocialista társadalmukat (Molnár Erik: A történelmi materializmus ideológiai előzményei 26, 66). Owen társadalmának berendezése is ezeken az eszmepilléreken nyugszik. Szerinte az ember társadalmi viszonyainak problémakörében az első kérdés az emberre vonatkozó természeti törvények alapelemeinek ismeretét és gyakorlati alkalmazását öleli fel (Owen: Nevelés és társadalom 189). Olyan társadalomban jelöli meg az emberi boldogság elengedhetetlen feltételét, amelynek intézményei, rendszabályai, szokásai „összhangban állnak az emberi természet törvényeivel” (uo. 146, 207). Új, ésszerű vallásának alapelvét az igazságban ismeri fel, s az igazság vallását azoknak a törvényeknek állandó gyakorlatával azonosítja, amelyeket a természet szabott az emberiség számára (uo. 197–8). Ezekre a természet törvényeit idéző társadalomszemléleti elvekre kell gondolnunk, amidőn első ízben találkozunk a ’szocialista’ fogalmának magyar értelmezésével. Brougham lord megértéssel fordul az owenisták felé. Érdekeik védelmére vállalkozik. Az angol felsőházban „kérelmet adott be a *természeti vallást követők (socialisták)* részéről, kérvén tanelveik részrehatatlan megvizsgálását; az érdemes lord azon meggyőződését jelenté ki, mikint hamis elve az országlásnak az: hogy a hibásaknak vélt vallás és politikai tanokat, minők p. o. a *socialismus*, chartismus, repeal s t. mások, erőszakkal elnyomni szándékozik, mert ekkép csak vértanukat szerez” (Pesti Hírlap 1841. 135). Az idézetben előforduló *szocializmus* módosítja a szó eddig feltételezett első felbukkanásának idejét. A módosulás szerény méretű, de jelentéktelenségében is elszakítja Trefort Ágoston nevétől a szó használatának történeti elsőségét (Czóbel i. h. 75). Adatunk (1841. február 27.) egy évvel előzi meg Trefort tanulmánya megjelenésének idejét (Tudománytár 1842. 12: 36; az akadémiai felolvasás napja: 1841. december 6.).

A ’szocialista’ főnév jelentésének körülírással feloldása mellett a reformkor nyelvében feltűnik a melléknévként használt *szocialista* szó magyar megfelelőjül tekinthető szóalak is: „Lamennais közelebb (junius 25-kén) egy új röpiratot adott ki illy czím alatt »Du passé et de l’avenir du peuple«;¹ ebben a polgári közélet gazdasági része taglaltatik, a szerző egész elhatározottsággal ellene van a közbirtok eszméjének, pedig közelebbi pörében éppen azt törekedtek ellenségei megrutatni, mintha ő apostola volna azon eszmének; Lamennais ezen röpiratban kárhóztatja Owen, S. Simon és Fourier *közpolgártársasági* elveit” (Pesti Hírlap 1841. 473). Nehéz a szó jelentésének megnyugtató értelmezését adni. Körülményes eldönteni: a szó szocialista vagy kommunista tartalmat jelöl-e. Nyelvi érvek az utóbbi feltevés mellett szólnak: az összetétel köz előtagja a ’communis’-nak felel meg; MA., PPB., Heltai: Minden köz vala: erant omnia communia. Stb. (NySz.); Wagner; Phras. 1775: „Köz, közönséges, közös”; Mokry: Deák Magyar Etym. Lexikon 1823: „mindennel köz, közönséges”, főnévi összetételben: „köz-kassza, -birtok” (s. v. munus); Soltész–Bakó: Latin–magyar szótár 1845: „közönséges, köz” (s. v. munus). Ellenben a Saint-Simon, Fourier, Owen nevéhez tapadó magyar nyelvi és személy-ismereti hagyományok szerint a melléknév a ’szocialista’ tartalmát fedi. Lamennais-t, még ha röpiratában ellentmondásos nézetek és érvek fonálán érinti is a tulajdon kérdését (85), a kortársi szemlélet a kommunisták között tartja számon: A republikánusi pártban nagy szakadások álltak elő: „Cavaignacnak nem sikerült a *communisták* igazgatását hatalmába keríteni; ... Sand György most tökéletesen a *communisták* részire hajlik ... Éppen úgy

¹ A röpirat évmegjelölés nélkül jelent meg. Hely: Paris–Vienne. Az előszó kelte: Sainte-Pélagie 12 Juin 1841.

Lamennais” (Nemzeti Újság 1840. 328). Engels 1843-ban írja: „Lamennais abbé... és még sokan mások többé-kevésbé hajlanak a kommunista tanok felé” (Marx—Engels Művei 1: 486). Hasonlót olvashatunk Kemény Zsigmondnál: „Lamennais... *communismus*ra hajló érzelgése és a köztársaság visszaállítására vonatkozó vágyai eléggé ösmertések” (Korteskedés és ellenszerei. Kolozsvár, 1844. 98). Tehát: ha Lamennais kárhoztatja az utópista szocialisták „közpolgártársasági elveit”, akkor elhárító véleménye a kortársi magyar szemlélet szerint kommunista közelségből fakad; az egykorú magyar forráshelyek Fouriert is, Owent is csak szocialista megjelöléssel idézik, jöllehet adataink már közel két évtizeddel Owen kommunista korszakának kezdete után bukkannak fel irodalmunkban. Mindezek alapján a ’közpolgártársasági’ fogalmat a ’szocialista’ jelentésével kell azonosítanunk. S ebben az esetben nyelvi támasztéku Calepinusra hivatkozunk: „socius, -a, -um, — Köz” (1987).

5. Feltevésünk szerint szocialista szavunk korai magyar történetében a szó-tartalom a szűkebb értelmű ’kispolgári szocialista’ jelentésen kívül más árnyalattal is színeződik.

Franciaországban a forradalmi hagyomány élesen fogalmazza meg a társadalmi ellentéteket. A Tribune sajtóperében mondott védőbeszéd így foglalja pontokba a forradalmi magatartás és a reakciós életforma jellemvonásait: „Igen is urak, két rendszer van a statusgazdaságban: a henyesség és munka; a moralban: az önség és áldozat; a politikában: a szabadság és önkény, vagy hogy azon szavakkal éljek, melyek egyszersmind a principiumot s annak történeteit jelelik: a revolutio és contrarevolutio” (Jelenkor 1833. 277). Ez a forradalmi nyugtalanság fojtogatja az uralmon levő pénzarisztokráciát. A pairek Lajos Fülöphöz intézett válaszfeliratukban minden kertelés nélkül rögzítik félelmüket: „mindig hiven fog a pairkamara azon magas küldetéshez ragaszkodni, melynek teljesítése fölségedre van bízva, hogy Franciaországot a *társadalmi (socialis) revolutiótól* ója” (uo. 1834. 548). Mivel a pénzarisztokrácia és annak ipari fejlődést gátló politikája ellen együtt harcolt a proletariátus, a kispolgárság, sőt az ipari burzsoázia egy része is (Kangyel: Marx és Engels, a Kommunisták Szövetségének megszervezői 32), jelentőségének megfelelően értékelhetjük a következő sorok mögött meghúzódó általános elégedetlenséget: „Ismerjük mi a panaszokat, melyeket Franciaországban az ellenzésnek különböző osztályai a carlistáktól fogva a dynastiens bal-oldalig és a republicanusoktól a *socialistákig* Lajos Fülöp ellen emelnek” (Világ 1841. 331).

Ez utóbbi idézetünk *szocialista* szavával kapcsolatban azt a feltevést kockáztatjuk meg, hogy a szó nemcsak utópista szocialistákat jelöl. Az általános szóhasználat értő köre itt a *forradalmi szocialistákra*, vagyis a kommunistákra is kiterjed (vö. Marx—Engels: Válműv. 1: 201). A véglet-pontokat áthidaló utolsó kategória rámutatását a saint-simonistákra aligha vonatkoztathatjuk. 1843-ban már így ír Engels Saint-Simonról: „Ma már senki sem gondol rá vagy beszél róla; ideje elmúlt” (Marx—Engels Művei 1: 481). A Fourier híveire való kizárólagos célzás pedig a *fourierista* szó használatát kívánta volna. Fourier emléke még eleven. A személyéhez fűződő kitételekben lelhetjük fel első távoli nyomait az *utópista szocialista* kifejezés kialakulása folyamatának. A szókapcsolat két eleme ez idő tájt még külön-külön fordul elő: „A mont martrei temetőben, ezen genialis *utópista* sírján jöttek össze... a jelenlevő 500 ember közt igen sok szép asszony volt; talán ez uton akarnak proselytákat szerezni a »Phalansterne«-nek?” (Pesti Hírlap 1841. 725); „April 8-kán Párisban Fourier Károlynak, a híres *socialistának* születésnapja ünnepeltetett” (uo. 1842. 289). A fourieristák sem ismeretlenek a magyar újságolvasók előtt: „Fourier tanítványai, többször megbukott kísérletek után, végre csakugyan életbe kezdik hozni teoriáikat.” Egy gazdag angol „megvette számukra Citeaux benczeapátságot... , hova őt a *fourieristák* egy része követni fogja” (uo. 717).

A szó összevont alakjával is találkozunk: A munkások körében folytatott propaganda veszélyezteti a közrendet. „Az úgy nevezett *fourristák*, bizonyos neme a republikánusoknak, kik a műhelyeket felkeresik, s a mételyt e szerint terjesztgetik” (Nemzeti Újság 1840. 251). A szélesebb tartalmú szóhasználatra vonatkozó feltevésünket arra a tényre alapítjuk, hogy a forradalmi hagyományok a francia munkásmozgalomban ez idő tájt fokozottan megnövelték a cselekvő erőt. A Blanqui, Barbès, Dézamy irányításával működő titkos társaságok összeesküvésekkel, lázadások szításával, merényletekkel vívják osztályharcukat. A francia bíróságok előtt napirenden vannak a kommunista perek. A Lajos Fülöp ellen megkísérelt merénylet vádlottja, Darmés „dühös republikánusi magasztaltságáról ismertetett... *communistának* adá ki magát” (uo. 352); „Lakán talált irataiból kitetszik, hogy ő a *communisták* titkos társaságának tagja” (Pesti Hírlap 1841. 341). A királyfiak ellen intézett fegyveres támadás gyanúsítottja, Quenissét első kihallgatásakor „Makacsul tagad mindent; bizonyos azonban, hogy *communistá*... Minden a *communisták* működésének lenni találta” (Nemzeti Újság 1841. 311). A National így ír róla: „világos tanúk állanak fen, miszerint az egy *communistá* (ultrarepublicanus)¹ társaság tagja. Rue St. Denisben egy *communistá* club eltöröltetett” (uo. 308). A Temps úgy tudja: Quenissét a „merénylet leplezi. E szerint egy *communistá* társulat alakult volna” (uo. 324). A per folyamán Quenissét vállalja politikai magatartását: „Én tartozom az egalitármunkások társaságához. Ez 3 részre oszlik: egalitaerok, *communisták* és reformisták” (uo. 388).² A tárgyalás folyamán egyesek előtt feltárult a „nagy titok”: „az úgynevezett emberjogok és évrészek társaságjai, mint szintén az egalitaerek és *communisták* is céljokul a tulajdonnak és családoknak eltörlését s a tiszta materialismusként behozatalát tűzték ki” (Pesti Hírlap 1841. 834). A humanitáriusok ellen már megalakulásuk évében megindul az eljárás: „jelenleg a »Humanitairesek« pöre tárgyalatik. Ez egy *communistafelekezet*, mely saját újságában elveit adja elő és nem más mint a tulajdonnak, a házasságnak, a vallásnak s a t. eltörlését tervezi. A vádlottak száma 18-ra megy; többnyire munkások... A vallatásnál mindnyájan kimondák, miszerint a *communistapárt* tagjai” (Nemzeti Újság 1841. 380). A kommunisták a toll erejével is támogatják harcukat: A „szalaggyártó egyesület” ellen nyomozást rendelnek el. „A házkutatás titkos-egyesületi rendszabályok, *communistá* hírlapok s röpiratok, választási reformtervek, veres sapkák stb. fölfedezésére vezetett” (Pesti Hírlap 1841. 748); „A »la Mode« és Cabet *communistá* által szerkesztett »Populaire« lapok... lefoglaltattak” (uo. 716); „a »Populaire«, egy igen heves *communistá* lap, mely a kormányt és kamarákat gyakran erősen támadja” (uo. 1842. 355). A franciaországi munkásmozgalom e forradalmi eseményeit, harcok mozzanatait nem hagyhatta figyelmen kívül a negyvenes évek nyugtalanságáról szóló tudósítás írója: a Lajos Fülöp ellen elégedetlenkedőknek *szocialista* szóval jelölt csoportján az egykorúak a *forradalmi szocialistákat*, az utópista kommunistákat is értették.

A kommunizmus átlépi Franciaország határait: „a németek a *francia tant* maguk részéről is nagyon pártolják” (Nemzeti Újság 1842. 347). Az aacheni hírlap „e czím

¹ „A francia *communisták* legtöbbje egyszersmind republikánus, *communistá* társadalmi rendszert akar, köztársasági kormányzat formájában” (Marx—Engels Művei 1: 484).

² A Pesti Hírlapban a tartalmi lényeg tekintve azonos tudósítás jelent meg: „Én az úgynevezett egalitá napszámok társulatának tagja vagyok; ezeknek három osztályuk van, *egalitaerek*, *communisták* és reformisták” (1841. 802). A felosztás ellentmond tudományos ismereteinknek: A babouvista *communisták* két jelentős pártban egyesültek. 1840-ben alakult meg a Travailleurs *egalitaires*, az Egyenlőségpárti munkások titkos társasága. 1841-ben a „L'Humanitaire” című lap körül alakult ki a humanitáriusok csoportja (Marx—Engels Művei 1: 612). A reformisták később a „La Réforme” című szocialista-demokrata újság körül tömörültek (Marx—Engels Válogatásai 1: 40).

alatt »*Communisták* Poroszországban«... czikket közöl”, s benne a következő szempontokat emeli ki: Az anyagi javak biztosítására alakult egyesület „tisztá *communismusra* vagy birtokegyenlőséggeli együttélésre céloz... Straszburbban ajánló szavazások tartanak fourrierismus, st. simonismus, *communismus* stb. minden fajai mellett... A *communismus* mellőzi a vagyont, s annak halmozását kiáltó igazságtalanságnak bélyegzi... Francia és Angolhonban, hol százezer főben forr a *communismus*, az Thiers által betegség jelének, nem pedig gyógyszernek tekintetik” (uo.). A kommunisták megmozdulásaira Anglia is felfigyel. A francia királyi hercegek ellen megkísérelt gyilkosság híre a hamis önelégedettség érzetét váltja ki az angol uralkodó osztályból: „mi teszi Angliát képessé, 10,000 embernél kevesebbel rendet tartani s nyugalmat összes grófságában, mint ama meggyőződés, hogy minden *socialistái*, *chartistái* s bérelt antigabonatörvény lármázói daczára jól (!) gondolkozásu lakossággal bir!” (Hírnök 1841. szeptember 30. 3).

6. Ez az angol hírmagyarázó idézet nem fedi a valóságot. Az angol munkásság nem egyszer fegyveres válaszáddal akar kibontakozni a nyomor kötelékeiből. Csak a Frost irányította 1839. évi *chartista* eseménysorozatra kell gondolnunk, amelyről így írnak a tory lapok: „a *chartismus* tanjai, ezen erőszakoskodás és e vérrengzés csupán szükségképi eredményei a *whigek* által a francia *jacobinus*olubb példájára szerkesztett »politikai egyesületeknek« s a reformizgatásnak” (uo. 1839. nov. 21. 2). De hivatkozunk kell az angol királynő ellen elkövetett fegyveres támadásra is. A merénylőről kiderült, hogy titkos társaságnak volt a tagja (Nemzeti Újság 1840. 202, 219). Az angol munkásosztály a kizsákmányolás sűrű hálójában vergődik. Leicester város munkásai a királynőhöz intéznek kérelmet: „éhelhalásnak vagyunk kitétetve, az éhség kínainak, melyly származik a munka szűke s az élelmiszer drága volta miatt” (uo. 214); a birminghami újság szerint „Sok ezer munkások csak fél bérből, mások negyed munkabérből s még számosak — isten tudja miből élnek” (uo. 227). Megdöbbentő tudósítások érkeznek: Eldorádója Nagy-Britanniában is csak a gazdagoknak van, százezrek több órai munka után is koplalnak (Világ (1841. 282); az embertelen „*truckrendszer*” határtalanná teszi nyomorukat (Pesti Hírlap 1842. 743); munkások halnak éhen (Századunk 1842. 613). Táblázatos kimutatások szemléltetik a szegények, szűkölködők, koldusok számarányait (Hon és Külföld 1842, 43–58), statisztikai adatok számolnak be egyes városok munkásainak kétségbeeső helyzetéről, lakásviszonyairól, erkölcsi züllöttségéről (Századunk 1842. 823).¹ Az angol munkásság aggasztó szociális helyzetében menekül kizsákmányolóitól. A vagyoni arisztokrácia roppant gazdag, de a királynő felszólítására csak csekély összeget jegyez a szegények javára. Az egyháziak is „fölte fukarok, és innét származik, hogy naponkint gyűlöletesb lesz; a nép csoportosan elhagyja, s vagy... dissenter felekezetekhez vagy Owen *socialismus*ához csatlakozik” (Nemzeti Újság 1842. 256). Kossuth lapja ugyanennek a jelenségnek megfogalmazásában az angol szocialisták keresztényellenes magatartásának

¹ A Századunk cikkírója E. Burnet francia közgazdasági író „De la misère des classes laborieuses en Angleterre et en France. Paris 1841” című művét használta. A munka szerzője: „Angolország legtekintélyesebb gyárkerületeiben tett 1840ki utazásának eredményét adá.” Engels alapvető művének, „A munkásosztály helyzete Angliában” című könyvének magyar visszhangja előtt (l. Lukács Sándor: Valóság 1961. 1: 107) Burnet könyve szolgáltatja az angol munkásságról közölt adatokat, illetve biztosít utalást bővebb tájékozódásra irodalmunkban. Erre a műre hivatkozik Lukács Móríc (Athenaeum 1843. 1: 54), s ezt idézi Gorove István is (Nyugot 1844. 2: 41). A Viertel Jahrschrift 1838. évi 1. számában megjelent Pauperismus című cikk is forrásként jelentkezik már Lukács Móríc előtt (i. h. 1: 63). Czillehert Róbert orvos, a későbbi jeles mezőgazdasági szakember (Szinyeyi: Magyar írók 2: 514) felhasználja a német folyóirathól mindazt, ami a nyomorenyhítő kísérletek kérdésében „gondoltatott és iratott” (Athenaeum 1838. 2: 159).

hatását hangsúlyozza: „a köznép mindinkább elpártol az angol egyháztól, s vagy valamely szigorú disszenterfelekezetben, vagy — mivel kétség ébred benne a keresztény vallás iránt — Owen *socialismusában* keres menedéket” (Pesti Hírlap 1842. 567). A munkás-öntudat táplálta nyomor azonban igényesebb megoldást követel, forradalmi osztály-harcra (felkelésekre, sztrájkokra) kötelezi a chartizmus híveit. De vannak pillanatok, amikor magatartásuk jelenségei a kortársi szemléletben keverednek a szocialista törekvésekkel: „Az angol *socialisták* és *chartisták*ról érdekes adatokat közöl nem rég az augsb. köz. újság egyik londoni levelezője, melynek főbb pontjait ezennel kiemeljük. A *socialistákat* ... nem lehet többé pusztá álmódásoknak (!) tekinteni ... A vitatkozásokban egy híres chartista szokott egy *socialistával* ellenkezni; — mert e két párt jelenen az alsó osztályok tory és whig-pártja ... A *socialismus* minden fenállót, láthatót és láthatatlant egyaránt félre vet ... A *socialismus* főnöke és apostola az ismert Owen, jóakaró és becsületes ember. Sokan a népfelvilágosodás előmozdítójának tartják. A társaság renszerítése (!) ügyes és csábító. A *socialista* szónokok mondatait a nép legtisztább vallásnak veszi, holott nem egyéb, mint robespierrei ész-imádás ... A chartistáktól csak socialis eszméik által különböznek, kik legalább nem akarnak mindent szétbontani, s kik közül némelyek radicalok, mások amerikai republikánusok, — noha vannak olyanok is, kik a franczia *forradalmi socialismushoz* hajolnak” (Világ 1841. 487).

E hírközlés bizonytalan felismerései zavarosan tükrözik az angol munkásmozgalmi viszonyokat. A chartisták magatartásáról téves képet közvetít. Már a népcharta megszületésének évében kibontakozik az angol munkásság társadalmi harca: „A radical mozgalmak Anglia gyárkerületeiben igen komoly szint kezdenek ölteni ... Minden ember, kinek élelme van, természetesen ellensége a chartistáknak (a népcharta barátainak), és ezek az ő ellenségei. Ez ellenség-osztályba a föld- gyár- és tőkebirtokosok mindenik neme tartozik.” Lobogójukon ez a felirat: „Bő élelem nyolc órai munkáért!” (Hazai s Külföldi Tudósítások 1838. 2: 389). A negyvenes években pedig a már mind reakciósabbá váló angol szocialisták meg éppenséggel ellenségesen szemlélik a munkásosztály gazdasági és politikai harcait (Kangyel i. m. 29). De a fenti idézet-sornak mégis van használható eleme: felvilágosító lehetőséget tartalmaz a következő újsághír megértéséhez: „Bristolban ... Southevel Károly nevű *socialista* hitszónok illy című iratáért »az ész orakuluma« a jury által vétkesnek találtatott” (Világ 1842. 86).

7. A toryk és chartisták viszonyáról gyakran olvashatunk a reformkori magyar sajtó külföldi híryanagában. Politikai irányuk különbségét nem egy rámutatás jellemzően rögzíti: „Ángliában a tórik és kártiszták két olyan ellenkező felekezet, mint ég a földtől. A kártiszták az Anglia egész mostani törvény alkotmányát és polgári rendét felforgatni kívánnák s egészen újat állítani az ő kedvök szerint; a tórik ellenben az ország törvényei tántoríthatlan megtartóinak (a honnan most konszervatív pártnak is akarnak neveztetni) a királyiszek egyedüli hű őrállóinak állítják magukat” (Vasárnapi Újság 1839. 745). A tory-pártiak között azonban akadnak chartista-barátok. A chartista népgyűléseken tory szónokok is izgattak a népi követelések mellett. Így az „új angol tory-izgató Oastler úr” (Hazai s Külföldi Tudósítások 1838. 2: 198) vagy „Stephenson a híres tory-radical lelkész” (uo. 251). Ezekre a torykra vonatkozik az alább idézendő megjegyzés. Megértéséhez az említett mozzanatokon kívül egyebet is kell tudnunk: Midőn a burzsoázia a gabonatörvények ellen harca egyesítette erejét, meglazult a kapcsolat a proletariátus és a radikális burzsoázia között. A munkásság ugyanis átlátta, hogy a gabonavám eltörlése csak a tőkések érdekeit szolgálja. De 1842-ben, amikor a toryk voltak kormányon, a chartisták és a radikális tőkések együttesen akarják kicsikarni a gabonatörvény eltörlését (Engels i. m. 271). A parlamenti ülészek megnyitása előtt tartott nyilvános gyűléseken a gabonatörvény változatlan fennmaradását követelő szónokok az ügy kedvező alakulá-

sában bízunk, „bár mit tegyenek a tory cartista (!) — *socialista* — izgatók” (Világ 1842. 109).

Történelmi törvényszerűségekből folyó tény, hogy mind Anglia, mind Franciaország uralkodó osztályai ellenséges alapállásból szemlélik a haladó mozgalmakat. Az angol hírlaptudósító reménykedő hangra fogja értesüléseit: „A *socialismus*, mely a chartista ágra nem maradt befolyástalan, súlyedni kezd; alapítója Owen Robert... Éjszak-Amerikába szándékozik utazni” (Nemzeti Újság 1842. 288); francia vélekedés szerint az egyházi ünnepek megülésének növekedését visszahatásként kell tekinteni „Franciaországban, hol az első forradalom borzasztó eseményei és a mindent általános felforgatással fenyegető *socialismus* s *communismus* a vallásosság szükségét igen szembe-tűnővé teszik” (uo. 388); a „st. simonismus, *communismus*, fourierismus stb... épen úgy s talán még inkább gyűlöletet vontak magokra, mint az ancién régime feudalisticus formái... kétséget nem szenved, hogy a *communismus* sokkal halálosabban üldöztetik, mint a... legitimismus” (Pesti Hírlap 1842. 753).

8. Befejezésül a következőket mondhatnók: 1. Közölt adataink azt igazolják, hogy *szocialista* szavunk általában az 'utópista szocialista' fogalmát fedi, s ebben a vonatkozásban a szó a vele itt-ott párhuzamosan említett *chartista*-tól kap élesebb tartalmat. Akad a szóhasználatnak olyan változata is, amelyben a 'kispolgári szocialista' jelentésárnyalatát fedezhetjük fel, s feltevésünk szerint az utópista kommunisták forradalmi magatartásának ismerete révén az általános 'szocialista' szójelentés egy ízben a 'forradalmi szocialista = kommunista' megjelölést is magában foglalja. — 2. A *szocialista* szó korai történetére vonatkozó adataink kapcsán s a gyakran előforduló *kommunista*, *kommunizmus* szó jóvoltából (vö. Nyr. 85 [1961]: 464–70) — akár elméleti környezetből, akár eseménytörténeti háttérből emelkedtek is ki e szavak — a nemzetközi munkásügy egy-egy jelenségének reformkori magyar irodalmi visszhangjára mutathattunk rá: új, megértőbb viszonylatban jelentkezik az érdeklődés a szocialista törekvések iránt; kirajzolódnak a szocialista–chartista ellentét vonalai; a francia forradalmi munkásmozgalom mozzanatai és elméleti elemei híryanaggyá állandósulnak újságjainkban. Röviden: akár haladó, akár konzervatív hírlap hasábjain tájékozódott is olvasóközönségünk a múlt század negyvenes éveinek elején, az angol és francia munkáskérdés alakulását tudatába vészhette (a chartista mozgalomnak szinte minden apró története ott él újságjaink nagy-britanniai vagy angolhoni rovatában). — 3. Megváltozott a *szocialista* és a *szocializmus* első előfordulásának időpontja: ott 1839-re módosult az évszám 1843 helyett, itt 1841 került 1842 helyére; a *szocializmus* felbukkanásaival kiemeli elszigeteltségéből az eddig ismert két szórványadatot, pontosabban: folytonosságot teremt Trefort Ágoston és Lukács Móric tanulmánya között. — 4. A *szocialista* nemzetközi életútjának kezdetét 1827-ről keltezhetjük (Kluge–Mitzka EtWh.¹⁷ s. v. Kommunist). A *szocializmus* szót először Grotius használja a XVII. század elején. Később, a múlt század harmincas éveinek első felében Owen elméletének megjelölésére alkalmazzák; a francia irodalomba 1830–35 között Pierre Leroux ülteti át (Pataki Ferenc: Az utópista szocializmus pedagógiája 84; Ladányi Péter jegyzete. Owen: Nevelés és társadalom 373).

Zsoldos Jenő

Abárlé, abállé vagy abalé? Egy névtelen levélíró kéri, döntsük el, melyik a helyes elnevezése a disznóöléskor a húsok és hurkafélék főzésekor visszamaradt lének: *abárlé*, *abállé* vagy *abalé*.

A szó egyik alakjában sem nagyon használatos a köznyelvben, csupán a népnyelvben járatos, ezért a kérdés eldöntésében csak magának a szó eredetének és jelenté-

sének vizsgálatából indulhatunk ki. Nyilvánvalóan összetett szóval van dolgunk: *abár + lé*. Utótagja világosan felismerhető: a *lé* szó, amely már a XIV. századbeli Besztercei Szójegyzékben s utána számtalanszor előfordul. Jelentése a régi nyelvben 'leves; suppe' vagy 'mártás (sása); sauce' aszerint, hogy hosszú (híg) vagy rövid (sűrű) lére van eresztve. A MTsz. adatai azt mutatják, hogy a palócok és a székelyek a *leves-t* ma is *lé-nek* hívják. (Vö. A magyarság néprajza 1: 75 is.) Az összetétel előtagja már nem ilyen világos, mert az *abár*, *aba* nem általánosan ismert. Néhány más összetételben is megtaláljuk: *abár-zsír*, *abár-szalonna* (Nagy Sándor: Váci nyelvj. NyF. 10: 22); *aba-kása* 'abalével főzött kása' (MTsz.). Az *aba* szó az *abár*-ból, ez meg az *abáról* igéből jött létre elvonással. Ez az ige szláv jövevény nyelvünkben: vö. szlv. *obariti* 'ua.', szlovén *oboriti*, szlovák *obarit*, *obvarit* 'leforráz' stb. (EtSz., SzófSz., Gombocz: Nyr. 30: 106, Simonyi: Nyr. 33: 137).

Az *abáról* igével érdemes bővebben foglalkozni, mert jelentéshasználata több szempontból érdekes, elsősorban a régi nyelvben, de a mai népnyelvben is. Az *abáról*, *abáll*, *abál* ige és a belőle képzett *abárlás*, *abállás*, *abálás* főnév sok ételleírásban, szakácsreceptben előfordul legrégibb magyar szakácskönyvünkben, az erdélyi fejedelemnek a XVI. század végéről származó udvari szakácskönyvében, a „Szakáts-Tudomány”-ban, amelyet Radvánszky Béla adott ki 1893-ban a Nemzeti Múzeumban levő XVII. századi kéziratos másolatból. Radvánszky Béla a kiadás elé ismertetést is írt a könyvről, de részletesen foglalkozik vele R. Hutás Magdolna is „Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégibb szakácskönyvünkben” című tanulmányában (MNyTK. 101. sz.). A furcsa és jelentésében sem egészen világos szót R. Hutás több helyütt fejtegeti tartalmass tanulmányában, de foglalkozik vele a magyar szakácsmesterségnek — vagy ha jobban tetszik, szakácsművészetnek — elméletileg és gyakorlatilag egyaránt jeles képviselője, Gundel Károly is „A konyha fejlődése és a magyar szakácskönyv irodalom a XVIII. század végéig” című munkájában (A magyar vendéglátóipar története. Szerk. Ballai Károly. Bp. 1943. 227—372).

Gundel Károly szavunkkal kapcsolatban többek között ezt írja: „Sok olyan kifejezéssel találkozunk az ételek készítésének leírása során, melyek ma már nem használatosak, vagy értelmük változott. Leggyakrabban az *abárlás*, *abállás* főnévvel, az *abálni*, *abállni*, *abárolni* igével találkozunk. Ez a különös szó ma már csak az „abált”-szalonna névkapcsolatban (ami ma pácolás és füstölés után megfőzött szalonnát jelent) használatos. Régi szótárak szerint latinul: *rudicula agito*, németül *sprudeln* (Éder: Pápai-Páriz kiadása 180). E szótár korábbi, 1708-i lőcsei kiadása részletesebben foglalkozik a szóval. Három különféle értelmét adja: 1. levet fazékban keverni; 2. vízben főtt húst lemosni; 3. habnak leszedése, a lének és húsnak megtisztítása” (i. m. 297). „[E szakácskönyvben] Többféle értelmezésben használják a receptek írói: hol a fővésben levő hús, illetve húslé vagy leves habjának leszedését, hol a főzés közben való habarást, kavarást, hol az abállófával való megveregetést jelenti, de helyenként a szövegben alkalmazása a receptet egyenesen érthetlenné teszi” (uo.).

A szónak többféle jelentésben való használatára R. Hutás Magdolna is rámutat és megmagyarázza a vele megjelölt műveleteket: *abáról* ~ *abál* 'a félig megfőtt húst csontjától stb. megtisztítja'; *abáról* 1. 'kever'; 2. 'keverő mozdulattal a forrásban levő folyadék habját leszedi' (i. m. 67). Mint látjuk, a szó az idézett használatok egyikében sem jelenti magát a főzést, hanem csak a főzéssel kapcsolatos némely műveletet: a tisztítást, a keverést, a fővő lé habjának leszedését, de mint látni fogjuk, a mai népnyelvben az *abáról*, *abáll*, *abál* ige már a főzést, annak egy nemét jelenti. R. Hutás Magdolna az *abáról* ige tárgyköri és jelentésbeli megoszlását hosszasan fejtegeti, s megállapítja, hogy az igenek a bonyolult művelet következtében ágazott szét a jelentése. Az EtSz. értelmezéséből indul ki: 'carnes elixare; das ausgesottene fleisch mit der fleischgabel herausnehmen,

und von beinern u. s. w. reinigen'. Ennek az értelmezésnek felhasználásával a szó alap-jelentésül a 'félíg megfőtt hús kitisztítása'-t veszi fel, mivel pedig ez a művelet a húsból kifövő részek eltávolodásának siettetésére bizonyos keverést is igényel, „így lassan az *abárol* szóhoz a 'keverés' képzete is járulhatott" (i. m. 61).

A NySz.-ban az *abárol* igére csak néhány adatot találunk, azok is ugyanebből a forrásból, e szakácskönyvből valók, ezért az ige jelentése itt is éppúgy, mint a MA.-('rudicula agito') és a PP.-('quirlen, sprudeln') szótárban is megegyezik, de CzF. értelmezése is erre mutat: *abárol* 1. 'a fővő húslé habzó, tisztátalan fölét kalánnal leszedi'; 2. 'Ugyan a fazékban, kazánban, bográcsban fővő húst, nevezetesen a disznó horkáját, belét, zsigereit kanállal vagy lapoczkával forgatja, keveri, habarja, hogy megtisztuljon'.¹ — Az *abárlással* kapcsolatos többféle művelet végzésére legrégibb szakácskönyvünkben a következő eszközök szolgáltak: 1. *abálló* 'vmilyen törésre, keverésre alkalmas edény'; 2. *abárlófa* 'keverőszköz'; 3. *abárló vessző* 'rúdalakú fa, amellyel a forrásban levő folyadékknak a habját leszedik vagy elkeverik' (R. Hutás i. m. 74). CzF.-ban: *abárló vessző, lapocska, kanál*; *fazék, üst, tál. Abárvilla* 'hosszú ágú és nyelű villa, melylyel az abárlott húst forgatják és kiszedik'.

A mai nyelvben az *abárol* ige az eddig ismertetett jelentéseitől eltérően már magát a főzés műveletét, illetőleg annak egyik módját, a húsnak vagy zöldségféléknek rövid ideig tartó főzését, az úgynevezett fonnyasztást, forró vízben való puhítást jelenti. Bár e jelentést az előbbiekből nem nehéz levezetni, egyelőre nem tudjuk kimutatni, hogy mikor vette föl igénk ezt az értelmet. Ma már a szónak kétségkívül mindenütt, szótárakban és egyéb nyelvészeti forrásokban ennek megfelelő értelmezését találjuk. Például a Révai Nagy Lexikona így magyarázza: „*Abálás* v. *abárlás* a. m. hús- v. zöldségfélének előzetesen vízzel való párolása, hogy részint porhanyóbbá váljék, részint a nehezebben emészthető alkatrészekből veszítsen" (1: 7). — A Balassa-féle szótárban ez van: „*abárol* 1. 'félíg megfőz (húst, szalonnát), fonnyaszt, köveszt'; 2. 'a fővő levest keveri, fölét leszedi'; *abál, abáll* = *abárol*". — Az Értelmező Szótárban ezt találjuk: *abárol*, (táj) *abál* ts. ige <A levágott disznó vmely részét> gyak. ízesített lében rövid ideig főzi; köveszt, ~ja a szalonnát. || a. (táj) <Különösen zöldséget, gombát, hurkatölteléket> forró vízben puhít, fonnyaszt.

Természetesen legtöbbet mondanak a szóról a néprajzi feljegyzések. A nép az *abárol, abáll, abál* ige mellett a kérdéses *abárlé, abállé, abalé* összetételt is használja. Fel-sorakoztatunk néhány kezünk ügyébe került adatot. Először a MTsz.-ból írjuk ide a következőket: *abárol* (alakváltozatai: *abárol, abál, abáll, abállani, abállanyi, abállás, abányi, abárol*; igeiktővel: *mégabál, össze-abál*): 1. 'nagyjából, félíg-meddig megfőz, fonnyaszt, köveszt (húst, disznótüdőt, májat, szalonnát, horkát)'; 2. *abáll* 'a fővő húslé habzó fölét leszedi'; ugyanitt az *abárlé* szónak következő alakváltozatait találjuk: *aba-lé, abá-lé, abállé, obalé, abáló-lé, abált-lé*, értelmezésként pedig ezt olvassuk: 'víz, melyben disznóöléskor a horkát, kolbászt v. a horkába, kolbászba való húst-mit nagy-jából megfőzik, megabárolják'; 'a megfőzött disznóaprólék leve'. — A Szamosközi Szótár adatai: *abárol, abárol* 'fonnyaszt, forró vízben puhít' (gombát, zöldséget, hurkatölteléket); *mégabárol, megabárol* 'forróvízzel megfonnyaszt, forróvízben megpuhít' (pl. gombát, padlútkának való zöldséget, hurkatölteléket stb.). — Az Ormánsági Szótár idevágó adatai: *abárol, abál* 'főz (a disznó részeit)'; *mégabál* 'megfőz (szalonnát, továbbá disznó-öléskor a különböző töltelékbe kerülő részeket: szív, máj, tüdő, toka, fej, húsos cson-

¹ Nem tudom, hogy viszonylik ezekhez a jelentésekhez Ravazdy Andrásnak 1791-ben Diószegen megjelent „Méh Tolmácsa” című, méhészeknek szánt gyakorlati tanácsokat tartalmazó könyvének következő adata: „Tiszta állat a méh, ... s ha kell neki, ott a friss forrás, mikor tetszik addig hűtse s *abárolja* benne megmelegedett testét” (Nyr. 42: 353).

tok)'; „mögabájlok eszt a szalánnát”; *abát szalonna* 'fokhagymás lében kifőzött s megpaprikázott szalonna'; *abalé, abaló* [ritk] 'abárolás alkalmával kifőtt zsíros lé, amivel a töltelékanyagot meglocsolják'. — A Szegedi Szótárban ez van: *abál* 'abárol, húsfélét nagyjából, félig-meddig főz'; *abálólé, abálóléj* 'az a lé, amelyben főleg disznótorkor az abálnivalók megfőnek'; *abált szalonna* 'fokhagymás lében kifőzött, tetején olykor bepaprikázott szalonna'; *abálódik* 'forró vízben fonnyad, puhul' „Abálódik-é mán a hurka?"; *megabálódik* 'forró vízben megfonnyad'; „Mögabálódott-é mán a szalonna?”

Néhány rendelkezésemre álló nyelvjárási tanulmányból is idézek: *mégabál* 'húsfélét nagyjában megfőz; párol, fonnyaszt'; *abállé* 'a mégabát húsféle leve' (Viski Károly: Szalontai nyj. NyF. 69: 12); — *abál* : „meg van abává”; *abállé* 'a hurkazsíros lé' (Radványi Kálmán: Ipolyszalkai nyj. 49); — *abállé* 'zsíros lé, miben disznóöléskor a hurkát kifőzik' (Berze Nagy János: Heves megyei nyj. NyF. 16: 45); — *abállé* 'zsíros lé' (Vass Béla: Nagykőrösi nyj. NyF. 57: 42); — *abalé* 'az a víz, melyben szalonnát kövesztettek' (Horváth Endre: Bakonyalji nyj. NyF. 34: 41); — *abárló* 'mosogató dézsa' (Szemkő Aladár: Egy abaújmegyei özö nyj. NyF. 13: 32; vö. *abálló* 'vmilyen törésre, keverésre alkalmas edény' R. Hutás i. m. 74). — A Magyarság Néprajza azt írja: „A húsnevé elkészítésének [a sütés mellett] másik módja a lében főzés ('*abálás*', 'kövesztés, pörkölés')" (1: 71). Ugyanebben a munkában olvassuk: „Az ölés, perzselés, bontás, sózás és kolbásztöltés férfimunka, a bélmosás, *abárlékészítés*, kásafőzés és hurkatöltés női dolog" (4: 219).

Az *abárlé, abállé* az idézett adatok és magyarázatok alapján kétségtől az *abár(o)ló-lé, abál(l)ó-lé* összetételből jött létre, s ebből lett elvonással az *aba-lé*. Ezek szerint tehát egyre megy, bármelyik alakot használjuk; helyesnek tarthatjuk mindegyiket, az eredeti *abárlé-lé* is, meg a belőle fejlődött *abállé-lé* és *abalé-lé* is. A köznyelvben egyik sem igen járatos, viszont a népnyelvben mindegyik előfordul, ennél fogva nem helyteleníthetők. Szótáraink címszóként is, meg értelmezésként is felváltva vagy az *abárol* vagy az *abál* alakot használják, egyik alakról utalnak a másikra, ami szintén amellest szól, hogy akármelyiket elfogadhatjuk helyesnek.

Prohászka János

Amerikázik. 1. A tőkés termelési viszonyok között az ipari munkásság az amerikázást is felhasználhatja gazdasági harcában. Ez abban áll, hogy a munkások szándékosan lassan, vontatottan dolgoznak, és ily módon jelentősen csökkentik teljesítményüket abból a célból, hogy a munkáltatót követeléseik elfogadására kényszerítsék (vö.: ÉrtSz. 1: 199; ÚjMLex. 1: 106). Kiváltképpen hatásos az amerikázás az olyan munkafolyamatokban, melyeket rendelkezések szabályoznak. Példák bizonyítják, hogy a közlekedési dolgozóknak az előírásokhoz való merev, betű szerinti ragaszkodása könnyen a forgalom teljes megbénulásához vezethet (vö. TársLex. 30). A magyar munkások főleg 1906 körül alkalmazták az amerikázást (ÚjMLex.).

2. Az *amerikázik* és az *amerikázás* 1910 táján már a magyar szókincsnek meg lehetőszen széles körben ismert kifejezései közé tartozhatott. Erre mutat az is, hogy az *amerikázás* önálló szócikket kapott Révai Nagy Lexikonában: 1911: „*Amerikázás*, a munkások szándékos lassú munkája” (RévaiNLex. 1: 543). Jelenlegi ismereteink szerint itt fordul elő az *amerikázás* legkorábban.

Átvitt értelemben használva az *amerikázik* a *tétlenkedik*, *lazsál* igékkel egyértékű (ÉrtSz.).

3. Az *amerikázás* Révai Nagy Lexikona szerint (i. h.) onnan vette a nevét, hogy „Amerikában alkalmazták először *ca' canny* (csak lassan) néven”. Ez a megállapítás

bizonyos fokig helyesbítésre szorul. A legelső nagyobb szabású amerikázást ugyanis nem Amerikában, hanem a skóciai Glasgowban szervezték 1889-ben. A glasgowi dokkmunkások sztrájkjal, majd pedig amerikázással igyekeztek béremelést kiharcolni. Nyilvánvalóan az amerikázás skóciai eredetével függ össze az a tény is, hogy leghasználatosabb angol elnevezése, az e jelentésben 1896 óta adatolható *ca' canny* a skót népnyelvből származik (The Oxford English Dictionary. Supplement and Bibliography 145; E. Partridge: A Dictionary of Slang and Unconventional English⁴ 118; EncBrit. 1960. 4: 507–8). A *ca' canny* mint a munkások bérharcával kapcsolatos kifejezés az amerikai angolban is meghonosodott. Ott azonban többnyire mégis a „striking on the job” megjelölést használják helyette.

A magyar *amerikázik*-nak tehát nem az a megfejtése, hogy Amerikából kiinduló vagy pedig sajátosan amerikai jelenségre vonatkozik. Mindössze arról van szó, hogy Magyarországon az amerikai munkásoknak „*ca' canny*” vagy „striking on the job” nevű mozgalmairól érkezett hírek hagyták a legmélyebb nyomot. Éppen ezért azok a magyar munkások, akik követeléseik nyomatékossabbá tétele végett a lassan dolgozás taktikájához folyamodtak, tulajdonképpen Amerikát utánozták, amerikai társaik példáját követték, azaz: a m e r i k á z t a k.

A szlovák *amerikovat'* 'amerikázik' (Hvozdzik 2: 36) nem más, mint magyar megfelelőjének tükörszava.

4. E magyarázat helyességének támogatására hivatkozni lehet az orosz nyelv néhány kifejezésére. A szó szerinti fordításban 'olasz sztrájk'-ot jelentő orosz *итальянская забастовка* 'amerikázás' (Словарь современного русского литературного языка 5: 592), *итальянская стачка* 'ua.' (Большая Советская Энциклопедия² 40: 559) és *талиянка* 'ua.' (újságnyelvi szövegből) a magyar *amerikázik* keletkezésének indítékaihoz hasonló ösztönzés alapján jött létre. Oroszországban azonban — úgy látszik — nem az amerikai, hanem az olasz munkásmozgalom ilyen jellegű eseményei keltettek feltűnést. Különösen nagy lehetett a visszhangja annak az amerikázásnak, melyet az olaszországi vasutasok 1904 szeptemberében és októberében folytattak.

Ukáz. Az orosz couleur locale ábrázolásának megvannak a magyarban szokásos nyelvi eszközei. Ezek közül némelyik, mint például a *balalajka*, *csája*, *szamovár* és *sztyepp* az orosz életnek és az oroszoktól lakott földnek olyan jellegzetességére vonatkozik, mely a társadalmi berendezkedés szempontjából közömbös, és ezért többé-kevésbé állandónak mondható. A többinek a használata viszont meghatározott történelmi korhoz van kötve. Ilyen a *csinovnyik*, *duma*, *muzsik*, *sztaroszta* és számos más szó (vö. Erdődi: Nyr. 77: 453). Közéjük tartozik az *ukáz* is.

A NSz. cédulagyűjteményének tanúsága szerint az *ukáz* mintegy 170 éve használatos nyelvünkben. Az orosz cártól kiadott legfelsőbb, törvényerejű rendelet elnevezéseként a XVIII. század vége óta mutatható ki: 1796: „azon *Ukasét*, az az, Császári parantso-
latot is olvasták (MKurir 1: 533: NSz.); 1808: „Egy Tsászári *Ukas* (Rendelés)” (Kultsár: HazaiTud. 1: 379: NSz.); 1814: „Az Orosz Tsászár . . . a' Birodalom Fő Tanácsához . . . ezen végzést (*Ukás*) botsátotta” (Kultsár: HazaiTud. 2: 188: NSz.). Átvitt értelemben minden önkényes, zsarnoki utasítást, ellentmondást nem tűrő parancsot *ukáz*-nak minősíthetünk (vö. ÉrtSz. 7: 42). Ebben a jelentésében használta ezt a szót már Széchenyi is 1847-ben: „a közigazgatási Hetilapból egy *ukázt* sujtanak rá” (Széchenyi: Progr. 126: NSz.).

A magyar *ukáz* végső forrása az orosz *указ* 'törvényerejű rendelet'. A nálunk kialakult szóhasználattól eltérően az orosz *указ* nemcsak forradalom előtti, hanem szovjet államhatalmi szervek által kiadott törvényerejű rendeletet is jelöl (vö. BC9² 44: 60). Régi orosz szó ez, melyet a XI. század óta lehet adatolni. Az óorosz *указаму* 'rámutat; parancsol', mai orosz *указыямъ*, *указамъ* 'ua.' ige postverbaléja. Keletkezésének módját illetően a *заказ* 'megrendelés', *указ* 'utasítás', *отказ* 'elutasítás', *показ* 'megmutatás', *приказ* 'parancs', *каз* 'monda' stb. főnevekkel vethető össze. Akárcsak az *указ*, ezek is mind a *казамъ* 'mutat' igeikötős származékaiból vannak elvonva.

Az orosz *указ* az idők folyamán számos nyelvbe átkerült, és valósággal nemzetközi szó lett. Vö.: angol *ukase*, bolgár *указ*, cseh *ukaz* (az *úkaz* 'jelenség, tünemény' azonban eredeti cseh szó!), finn *ukaasi*, francia *ukase*, lengyel *ukaz*, német *Ukas*, olasz *ukase*, román *ucaz*, spanyol *ucase* stb. Ezek közül a német *Ukas*, *Ukase* (GrimmDtWb. XI/2: 751) érdemel tőlünk különös figyelmet. A magyar *ukáz* szótörténeti adatai ugyanis világosan mutatják, hogy az orosz *указ* nem közvetlen érintkezés útján, hanem a német *Ukase*, *Ukas* közvetítésével, irodalmi átvételként jutott szókincsünkbe.

Kiss Lajos

Muki. 1. Babits Mihály Kártyavár című regényének negyedik fejezetében Újváros (Újpest) főútvonalának, a Hunyady (Árpád) útnak a leírása így kezdődik: „A széles Hunyady úton haladtak, s egy villamos szerelőkocsi robogott el mellettük, piszkoszürkén s ásító nyílással közepén, amilyeneket a nép *mukinak* nevez” (Babits Mihály: A gólyakalifa, Kártyavár. 1957. 150).

Aligha akad pesti ember, aki ne ismerné fővárosunk e jellegzetes színfoltját, a jó öreg mukit. Magam gyermekkoromban, a harmincas években ismerkedtem meg vele és elnevezésével is Kispesten. Gyakorta látni ma is főként a külső kerületekben: Újpesten, Kőbányán; Budán a Mártírok útja—Bem utca útvonalon, amint a gyárakból a vasúthoz igyekszik teherkocsikból álló szerelvényével. Olykor a Nagykörúton is megjelenik, alkalmasint az éji órákban, vágányjavítási munkálatoknál...

Mint ahogy rám gyermekkorom óta a köznyelvi szavak természetességével hatott e villamosfajta elnevezése, azt tapasztalom, hogy a mai újpesti vagy kőbányai gyerek számára is ismerős és természetes e sajátságos közlekedési eszköznek *muki* néven való emlegetése.

A *muki* szó ilyen értelmű használatára tudomásom szerint a fent idézett a legkorábbi adat. Babits a szóban forgó fejezetet 1915-ben tette közzé (Nyugat 1915. 2: 937). A *muki*-ra minden bizonnyal — de legalábbis — 1911–12. évi újpesti—rákospalotai tartózkodása idején lett figyelmes, a játékos elnevezés tehát ekkor már megvolt. A *muki* szó közleményünkben tárgyalt jelentéséről és használatáról nyelvészeti irodalmunk nem tesz említést; nem szól róla az ÉrtSz. sem. Maga a név nyilván a tréfásan becéző, illetőleg csúfondáros *muki* szó alkalmazása (a *muki* < *Muki* német—francia hatásra honosodott meg nyelvünkben és a *Nepomuk* rövidülése, vö. MNy. 10: 106; 23: 171; 25: 369; illetőleg a román közvetítésű latin eredetű *mucus* > *muk* szó átvétele, vö. Nyr. 23: 49, MNy. 32: 255).

2. De mióta létezik ez a vontató eszköz? Valóban villamos szerelőkocsi-e? És hogy kapta tréfás nevét?

A fővárosi villamostársaságok évkönyveiből (találhatók a FVV irattárában, Akácfa utca) megállapítható egyrészt az, hogy a különféle társaságoknak kezdetől fogva voltak ilyen forgalmi eszközeik, másrészt pedig az, hogy az effajta kocsiknak két típusuk

volt, és ennek megfelelően két elnevezésük alakult ki: *villanyos (elektromos) mozdony és motoros fedett teherkocsi*; ezek tehát a *muki* hivatalos nevei (vö.: A Budapest—Újpest—Rákospalotai Villamos Közúti Vasút Rt. zárszámadása, 1896; A Budapest Közúti Vasút Társaság üzletévi jelentése, 1902; A Budapesti Villamos Városi Vasút Rt. zárszámlája és mérlege, 1906; A BSzKRt jelentése az 1923. évi I. üzletévről, Bp., 1924; A BSzKRt 1945. évi évkönyve; A FVV 1958-i évkönyve).

A FVV Teherszállítási Üzemegységének (Bp. IX., Soroksári út 60–62, ahol most ezeknek a mozdonyoknak közös kocsiszínük van) dolgozói a *muki*-t hivatalosan csak egyféleképp nevezik: (*villamos*) *tehermozdony*-nak. Verebes Jenő üzemegység-vezető és Urbán János forgalmi vezető a kétfajta hivatalos elnevezésnek alábbi magyarázatát adták. A villamos tehermozdonyokat eredetileg MÁV-vagonok vontatására rendszeresítették; éppen ezért ezek kezdetről fogva lökhárítóval voltak ellátva, és azon kocsiszínekhez tartoztak, amelyeknek kapcsolatuk volt MÁV-pályaudvarokkal; ezek a *villanyos mozdonyok*. A mozdonyok másrészt úgynevezett *lóré-k* ('Nyitott vasúti teherkocsi' Révai Nagy Lexikona, 13 [1915]: 4 és 'stráfkocsi, pórekocsi, platós kocsi' Ország L.: Angol–magyar szótár [1960] 1113) vontatására szolgáltak (ma is *muki*-val vontatott *lóré-k* szállítják például a vágányok síkosságának mérséklésére szolgáló homokot). Ezeken eredetileg nem volt lökhárító, nagyobb részükre később szerelték rá; ez utóbbiak a *motoros fedett teherkocsik* (a BVVV 1911-i jelentésének német nyelvű változata a *födött egymotoros teherkocsi-t gedecktes, mit einem Motor versehenes Lowry-nak* fordítja).

Budai Rezső mozdonyvezető az elmondottakat kiegészítette még azzal, hogy a *villanyos mozdonyok*-on *MÁV-csatlás* van (a mozdonyt a kocsival lánc köti össze), a *motoros fedett teherkocsi*-n viszont *BSzKRt-csatlás* (a mozdony a kocsival rövid *csatlórúd*-dal van összekapcsolva, amint ez a pótkocsi villamosszerelvényeken ma is látható).

3. A *muki*, vagyis (*villanyos*) *tehermozdony* két tengelyes alvárra épített alkotmány, két oldalán elhúzható ajtóval, elejében és végében motorkapcsolóval, elől-hátul többnyire ütközővel ellátva. Használják MÁV-vagonok és -szerelvények vontatására (gyárak, üzemek „kiszolgálása”); szolgálja a FVV közvetlen feladatait (például lóréokban szóróhomokot, vasútépítéshez anyagot szállít, ritkábban pályatisztításra, hótólásra is alkalmazták). Eredetileg MÁV-rendszerrel közlekedett, ezért elől a középen levő sugárvetőn kívül, a kocsi üveghomlokán jobbra és balra egy-egy fedező lámpája is volt: előre-felé ezek fehéren világítottak, hátrafelé pirossal fedezték a mozdonyt. Az amúgy is különös alakú, a személyszállító kocsik színétől eltérő, sötétszürke sejtelmes alkotmány a sugárvető és a fedező lámpák alakzatával pofát mutatott: innen eredne Urbán János szerint a *muki* elnevezés.

Az elnevezés a FVV dolgozói között természetesen ma is járja. Budai Rezső elmondta, hogy egy 1951-ben történt halálos gázolással kapcsolatos bírósági tárgyaláson hol *muki*-nak, hol *tehermozdony*-nak nevezték a járművet. A FVV BUR-telepi teherszállításánál dolgozó Szauervein István mozdonyvezető, akinek apja még a BUR-vasútnál dolgozott, emlékezete szerint már 1910 körül megvolt a *muki* szó ilyen értelmű használata.

4. A BVV 1908. évi jelentésében olvashatjuk, hogy a *födött motoros teherkocsi* a „köztemetői gőzmozdonyú vasút üzeméből maradt vissza”. A *villamos mozdonyok* egy része tehát lehet, hogy MÁV-eredetű. Néhány szóbeli közlésen alapuló adatunk azt látszik támogatni, hogy a származásával együtt öröklődhetett neve is.

Topscher Béla nyug. MÁV műszaki főtanácsos (szül. Körmöcbányán, 1888-ban) emlékszik arra, hogy a Turóc megyei Felsőtűresek község közelében levő József-gőzfűrésznévű telepen közlekedő keskeny vágányú vasút mozdonyát 1900 körül *muki*-nak nevezték. Így hívtak egyébként a Miskolci MÁV-műhelyben 1920 táján egy rendes nyomtávú ócska

tolatómozdonyt is. Debreceniekéntől hallottam, hogy az ottani kisvasút mozdonyát is így nevezik. Török Árpádnétól tudom, hogy Köpec (Raionul Sft. Gheorghe, Regiunea Braşov) vasútállomásra az onnan 3 km-re levő bányából csillékben szénét szállító kisvasút mozdonyát a falusiak ma is *muki*-nak emlegetik.

És egy friss adat az elnevezés átszármazására: Nádas József gimnáziumi tanár, rákospalotai lakos mondja, hogy a Rákospalota és Rákosszentmihály közötti HÉV-járatot *muki*-nak hívták Palotán (a HÉV-szerelvények vontató mozdonyának régebbi típusa hasonló a FVV tehermozdonyaihoz). Ezt a járatot 1952 táján a 69-es villamossal váltották föl; a palotaiak közül sokan ma a 69-est nevezik *muki*-nak.

5. Babitsot mindenesetre a *muki* mesebeli furcsasága, bizarr költőisége ragadta meg. Pályája első korszakának ars poeticájában lényeges helyet foglal el a nagyváros jelenségeinek, a modern élet tárgyainak költői ábrázolása (vö. Juhász Gyulához 1905-ben írt levelét. Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése 267; Babits Mihály: Úti napló. Nyugat. 1909. 2: 500 stb.). Említett regénye XVI. fejezetében „éjszakai járat”-ban tűnik föl egy *muki* a mesék — modern változatú — hátborzongató sejtelmességével: „Az utcákon senkit sem lehetett látni. Csak egy nagy torony jött a villamossínen, lassan, egy rejtelmes faváz, amelynek emeletein fekete emberek állottak és lobogó csóvák égtek. Mint egy mesebeli óriás lobogó szemekkel” (A gólyakalifa, Kártyavár. 1957. 231, illetőleg: Nyugat. 1915. 2: 1204).

Éder Zoltán

Csántér. A MTsz. nem ismeri, a CzF. *csántér*, *csántérfa* alatt utal a *gántár*, *gántér-fá-ra*, s ennek nyomán a MTsz.-ban is megtalálja az érdeklődő a kérdéses szót. *Csántér*, *csántérfa* alakban mindössze egy helyről (Balaton melléke) idézi Donner Lajos gyűjtése alapján (Nyr. 2: 93). Magunk Dél-Bács megye több helységében (Baja, Bátmonostor, Kelebia, Bácsalmás) hallottuk, de ismeri BallTeljSz. és az OrmSz. is. A CzF. szerint „általán dorong vagy gerenda, melyet talapul valami alá tesznek. Különösen a pinczékben levő hordók alá fektetett ilyenén talapzat . . .” (*ászok* alatt).

Alábbi szövegkörnyezeti példánk azt bizonyítja, hogy a címül írt szót már korábban ismerték és használták: „Fekete János Borbíró Uram azon panaszolkodott, hogy a Pinczékben éppen semmi Csántér fák nem lévén, már anyira vagy, hogy rendelés szerént, a Borokat majd nem húzathatya le a sóprúrúl, mely ebbéli jelentésére rendeltetett, hogy Csántérfáknak alkalmas fákra gondoskodván amennyire a szükség kívánná azokat meg csináltassa. 1812^{dik} év Szent Mihály havának 27^{én}” (Kalocsa Város Tanácsának közgyűlési jegyzőkönyve 1812-1821. 28. főlíó. Kecskeméti Állami Levéltár).

Kőhegyi Mihály

Nyelvművelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje

1959—1960

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának nyelv-tudományi tudományos diákköre — folytatva a Nyelvőr szerkesztőségének kérésére megkezdett munkáját (vö. Nyr. 85: 256—65) — összeállította 1959 és 1960 sajtójának nyelvművelő, helyesírási és stilisztikai szemléjét.

A gyűjtést végző diákköri tagok 80 újságot, hetilapot, folyóiratot és szaklapot vizsgáltak át. Ezek közül a következők tartalmaztak nyelvművelő, nyelvi kérdésekkel foglalkozó közleményeket.

Újságok: budapestiek: Népszabadság, Népszava, Magyar Nemzet, Esti Hírlap, Hétfői Hírek; vidékiek: Dunántúli Napló, Hajdú-Bihari Napló, Dél-Magyarország, Közép-dunántúli Napló, Népújság, Vas Népe, Kisalföld, Észak-Magyarország.

Hetilapok: Ludas Matyi, Nők Lapja, Rádió és Televízió Újság, Ország-Világ, Film-Színház-Muzsika, Figyelő.

Folyóiratok: Magyar Nyelv, Nyelvtudományi Közlemények, I. Oszt. Közl., Élet és Tudomány, Élet és Irodalom, Néprajz és Nyelvtudomány, Valóság, A könyvtáros, Irodalomtörténet, Irodalomtörténeti Közlemények, A magyar nyelv és irodalom, tanítása (rövidítve: MNyIrT.), Magyartanítás, Köznevelés, Felsőoktatási Szemle, Kortárs, Nagyvilág, Pedagógiai Szemle, Jelenkor, Béke és Szocializmus, Tiszatáj.

Szaklapok: Orvosi Hetilap, Magyar Grafika, Typographia, Elektrotechnika Hidrológiai Közöny.

Nem foglalkoztak nyelvészeti problémákkal az alábbi átnézett lapok sem 1959-ben, sem 1960-ban: Filmvilág, Társadalmi Szemle, Állam- és Jogtudomány, Villamosság, Rádió és Film, Ezermester, Vízügyi Közöny, Magyar Filmművészet, Bányászati Lapok, Közlekedéstudományi Szemle, Szocialista Posta, Gép, Kohászati Lapok, Öntöde, Faipar, Magyar Kémikusok Lapja, Műszaki Élet, Népszerű Technika, Újítók Lapja, Kép- és Hangtechnika, Energia és Atomtechnika, Épületgépészet, Hűtőipar, Járművek, Mezőgazdasági Gépek, Mezőgépészeti Figyelő, Csomagolástechnika, Mérés és Automatika, Magyar Kémiai Folyóirat, Magyar Építőipar, Magyar Híradástechnika, Építőanyag, Villamosgép, Rádió és Filmtechnika, Távközlési Kutatóintézet, Szerszámgépfejlesztési Intézet Közleményei.

A diákköri munkaközösség tagjai: Bencze Ildikó, Fülöp Ilona, Géczy Csaba, Gellén Béla, Harangozó Ilona, Holecz Ilona, Jászó Anna, Kőhalmi Ferenc, Luka Szilvia, Perényi Endre, Rákos Elena, Sáray Erzsébet, Somlay Péter, Szabó Irén, Szűcs Margit, Tapodi Ilona, Vágó Péter, Vajda Ilona. A szemle egyes részfejezeteit Gergely Anikó és Szűcs Margit állították össze. A munkálatokat Fehér Ibolya diákköri tag szervezte Fábián Pál tanácsadó tanár irányításával és ellenőrzésével.

Ha a felsorolt újságcímeken végigpillantunk — arra gondolva, hogy hány nyelvészeti vonatkozású írás jelent meg bennük két év alatt — bizonyos következtetéseket tudunk levonni arra nézve, hogy a közönség körében előbbre haladt-e nyelvművelésünk

ügye vagy csökkent iránta az érdeklődés. Sajnos, nem mindenben megnyugtató a kép. A vizsgált időszak alatt újságaink közül anyanyelvünk ügyével aránylag rendszeresen csupán a nagy budapesti lapok foglalkoztak, ezek is gyakran csak jelentéktelen glosszák erejéig. A vidéki újságokból — a Dunántúli Napló kivételével — úgyszólván teljesen hiányoznak a nyelvről szóló cikkek. Igen kevés nyelvi tárgyú írás jelent meg a hetilapokban. A folyóiratok közül az Élet és Tudomány messze vezet nyelvvvel, nyelv műveléssel foglalkozó cikkek tekintetében az összes többi nem nyelvészeti lap előtt, s ez — bármennyire öröndetes is — arra az egészségtelen tünetre hívja föl a figyelmet, hogy irodalmi folyóirataink nem törődnek az irodalom anyagával, a nyelvvel. Meglehetősen elszomorító az is, hogy jóllehet a szaknyelvek ügyéről sok szó esett (éppen a megvizsgált időszakban!), feltűnően kevés a szaklapok nyelv művelő cikkeinek száma. — Alább következő szemlénk természetesen bizonyos válogatással dolgozza fel az irodalmat: a jelentéktelen, néhány soros közleményekre nem térünk ki külön. Anyagunkat általában úgy csoportosítottuk most is, mint 1957—58. évi szemlénkben.

Nyelművelés

I. Beszámolók a nyelv művelő munkáról

1. Az „Anyanyelvi műveltségünk” konferenciáról

Az 1959. októberi pécsi nyelv művelő konferencia eseményeit, eredményeit élénk figyelemmel kísérte mind az időszakos, mind a napisajtó.

A konferenciát megelőző hetekben több napilapunk adott hírt a tanácskozás előkészületeiről (Népszava 1959. aug. 20., 1959. szept. 30.; Magyar Nemzet 1959. aug. 20., 1959. szept. 30.). László István dr. Temesi Mihállyal, a pécsi pedagógiai főiskola magyar nyelvészeti tanszékének vezetőjével beszélgetett a konferencia előkészületeiről („Nemzetközi nyelvész kongresszus lesz Pécsen”; Dunántúli Napló 1959. aug. 14.). — A Népszavában Vándor Györgyi „A nyelv művelés ma már épülő társadalmunk közös ügye” cím alatt foglalkozott a konferencia eseményeivel, elsősorban Lőrincze Lajos előadásával (1959. okt. 3.). 1959. okt. 6-án a Népszava összefoglaló cikkben ismertette a konferencia határozatait. A Magyar Nemzet 1959. okt. 4-én „Tiszta gondolkodás, tiszta nyelv” címen közölte Tamás István részletes tudósítását a konferencián elhangzott előadásokról, vitákról. A lap okt. 6-i száma a határozatokat ismertette, okt. 16-án pedig egyes felszólalásokkal részletesebben is foglalkozott (T. I.: „A színházi és a rádió nyelvéről”).

A Pécsen megjelenő Dunántúli Napló a konferencia ideje alatt mindennap tudósította olvasóit a konferencia eseményeiről (1959. okt. 3., okt. 4., okt. 6.). A Közép-dunántúli Naplóban (1959. okt. 18.) Pünkösti Árpád, a Vas Népében (1959. okt. 13.) Elek Tibor méltatta a konferenciát. — A konferencia utólagos, magas szintű értékelését olvashatjuk az I. Oszt. Közl.-ben (15: 411), amelyben Benkő Loránd számolt be a konferencia előadásairól, az elhangzott felszólalásokról és az elfogadott határozatokról. A Valóságban H. Molnár Ilona elemezte a konferencia munkáját („Anyanyelvi műveltségünk” 1959. 6. sz.), Csorba Győző cikkében („Nyelv és irodalom” Jelenkor 1959. 6. sz.) két elhangzott felszólalást elemez. — A pedagógusoknak Gráf Rezső számolt be a pécsi tanácskozásokról (MNYIrT. 1959. 5. sz.). A minisztérium módszertani folyóirata 1959. évi, 6. számában Bencédy József pécsi felszólalásából részleteket közölt az anyanyelvi oktatás helyzetéről és problémáiról.

2. Egyéb általános érdekű cikkek

A TIT egyik folyóiratában, a Valóságban Deme László kitűnő összefoglalást tett közzé a nyelv művelés céljáról, feladatairól, a nyelvi újnak a nyelv helyesség szemszögéből

történő megítéléséről, a nyelvtudomány és a nyelv művelés viszonyáról („Nyelvtudomány és nyelv művelés” 1960. 1. sz.). — Az Élet és Irodalomban a Magyar Nyelvőr nyelv-művelő jelentőségét, az élő irodalommal való állandó kapcsolatát Grétsy László méltatta („A Magyar Nyelvőrrel” 1960. febr. 19.). — Tóth István a Dunántúli Napló „Tollseprű” elnevezésű nyelv művelő rovatának megindításáról tudósított a lapban, és a nyelv művelő munka jelentőségét taglalta (1959. május 13.), az év végén pedig már az új rovat tevékenységét elemezte („Mérlegen” 1959. dec. 30.). Összefoglalóan írt a felszabadulás óta eltelt évek nyelv művelő munkájáról Tóth szintén a Dunántúli Naplóban („Tizenöt év — szavakban” 1960. ápr. 6.). — A Rádió és Televízió Újság a rádió „Édes anyanyelvünk” rovatához érkező, a rádió nyelv művelő munkáját bíráló, a rádiónak nyelvhelyességi kérdéseket feltevő levelekből közöl részleteket (1960. 3. sz., 1960. 46. sz.).

A Magyar Nemzet 1959. jan. 8-i számában R. Farkas Klárinak nyelv művelésünk időszerű kérdéseiről Lőrincze Lajossal folytatott beszélgetését olvashatjuk („Szeretnénk találkozni az irodalom képviselőivel”). Ugyancsak R. Farkas Klári, a Magyar Nemzet munkatársa beszélgetett Fábián Pállal a mai magyar nyelv szókincsének változásairól („Változik a magyar nyelv” 1959. jan. 18.).

II. Kiejtés

A rádióban hallható leggyakoribb kiejtési hibákat többször is szóvá tette a Rádió és Televízió Újság ([boros]: „Félfüllel...” 1960. 8. sz., [te.]: „Színészek olvasó szerepben” 1960. 18. sz., Lévai Béla: „Rádióhallgatás közben”; 1960. 34. sz.). — A Film, Színház, Muzsika felhívta az illetékesek figyelmét arra, hogy a Petőfi rádió egyik adásában egy sor francia nevet hibás kiejtéssel olvastak a bemondók („Nem értjük...” 1959. nov. 13.). — *Odessza-e* vagy *Ogyessza* az ukrán város nevének helyes kiejtése és írása, tette fel a kérdést a Dél-Magyarország 1960. febr. 10-i számában Sarló Sándor, majd állást foglalt az *Odessza* ejtés és írás mellett. Az Élet és Irodalomnak egy rövid cikke is az *Odessza*-ért szállt síkra (1960. febr. 5.), ám röviddel ezután megtaláljuk az *Ogyessza* formát is a lapban. Ezt kifogásolta az Esti Hírlapnak *Odessza*-párti cikkírója („Következetesség” 1960. febr. 16.). — A *céh, méh* típusú egytagú szavak szóvégi *h*-jának kiejtésével foglalkozik Hernádi Sándor („A tetszhalott *h*” Élet és Tudomány 1959. 9. sz.).

III. Szókincs

1. Szaknyelvek

Sajnálatos, hogy a megelőző évekhez képest a szaknyelvek problémáival foglalkozó cikkeknek mind száma, mind színvonala csökkent.

A hivatalok nyelvét több kritika érte. A Rádió és Televízió Újság cikkírója szerint a bürokratazsargon már falun is egyre inkább terjed (Bilka Pál: „A panaszos az Esti Krónika szerkesztője” 1960. 37. sz.). — A „hivatalnoknyelvet” gúnyolta ki S. Ö. is („Nyelvismeret” Figyelő 1959. febr. 17.). — Tóth István a jogász nyelvhasználatnak olyan helytelen kifejezéseit pellengérezte ki, mint pl. *becsatolják az iratokat, folyamatba teszik a pert* („A bíróságok nyelve” Dunántúli Napló 1959. nov. 11.).

A Magyar Nemzet hírt adott arról a megbeszélésről, melyen nyelvészek és műszakiak a műszaki értelmező szótár szerkesztésekor felvetődött problémákat tárgyalták meg („Ankét a műszaki nyelv egységesítéséről” 1960. jún. 8.). Ugyancsak műszakiak és nyelvészek találkoztak a Kossuth-klubban, hogy megvizsgáljanak néhány új műszaki kifejezést. Erről az eseményről a Népszava cikkírója számolt be (V. Gy.: „Holtemberberendezés vagy önkenő kapupánt?” 1960. okt. 14.). — Az Orvosi Hetilapban pályázati felhívás jelent meg (1959. 43. sz.) a balesetsebészet és az ortopédia területén előforduló idegen sa-

vak helyes magyar fordítására. — A Dunántúli Naplóban Tóth István tollából több, a csoportnyelvekkel foglalkozó cikk jelent meg: a kereskedelmi dolgozók nyelvének néhány pongyolaságáról (pl. *értékcsoökkent áru* stb.; 1959. jún. 10.), a szabók nyelvében élő felesleges idegen szókőről (pl. *sliecleiszli, bandspangli* stb.; 1960. máj. 4.), a kőműves-szaknyelv idegen kifejezéseiről és a magyarosításukra irányuló kísérletek kudarcáról (1960. dec. 8.). — Palotai Boris az *elfekvő áru* és az *önkiválasztó üzlet* kifejezéseket kifogásolja („Kitépett noteszlap” Népszava 1959. aug. 1.). — A „Gyűrtelen vagy gyűrhetetlen?” című cikk írója, Ruzsiczky Éva részletesen kifejti, miért helytelen, a szó jelentésének meg nem felelő alak a *gyűrtelenített* melléknév (Magyar Nemzet 1959. szept. 3.).

2. Tolvajnyelv

Az A könyvtárosban, két folytatásban jelent meg Zolnai Béla cikke: „Az argó és akiknek nem kell” (1959: 851, 937). A szerző az első közleményben elemzi az argó eredetét, példákat idéz Csokonaitól József Attiláig az argószavak irodalmi felhasználására, majd kifejti, hogy hibás az a felfogás, amely üldözi az argotikus elemeket, még azokat is, melyek már átkerültek a köznyelvbe. Ír az argószótár szükségességéről és az argókutatás nyelvtudományi hasznáról. A cikk második része a szavaknak az egyik nyelvi rétegből a másikba való átkerülésével, az argószavak pozitív stilisztikai szerepével foglalkozik. A folyóirat hamarosan közölte Búzás László megjegyzéseit Zolnai cikkére, valamint Zolnai viszontválaszát („Argó és modor” 1960: 444.). Búzás szerint Zolnai nyelvünk helyrehozhatatlan kárára az egész argó köznyelviiesülését akarja. Zolnai elhárítja ezt a vádat, és újból elemzi az argó hatásának okait, és a jassz-szavak stilisztikai értékeit.

A tolvajnyelvvvel foglalkozó többi cikkíró azonban nincs olyan jó véleményvel az argotikus elemekről, mint Zolnai Béla. — Tóth István a Dunántúli Naplóban két cikket is szentelt a jassznyelv elleni harcnak („A jassznyelvről” 1959. okt. 9.; „Beszéljünk becsületesen” 1960. ápr. 13.). Erről a témáról írt Szabó János is a Dunántúli Naplóban („Csaj” 1962. márc. 27.). Tóth István ugyanott önálló cikkben elemezte az *almás* szó jelentését és használatát (1960. okt. 5.). — Egyes írók túlzásba viszik az argóval való jellemzést. Ezt kifogásolta Szabó Endre („A szerelem és az argó ifjúsági irodalmunkban” A könyvtáros 1959: 615.).

3. Helyes szóhasználat

Lenkei Lajos a *félklasszikus* analógiájára újonnan alkotott *negyedklasszikus* összetétel használata ellen tiltakozott („Lapok a jegyzetfüzetből” Film, Színház, Muzsika 1960. márc. 25.). — A nemrégiben keletkezett *népi kapitalizmus* kifejezés paradox voltára hívta fel a figyelmet a Ludas Matyi egy humoreszkje (g. b.: „Egy kis nyelvészkedés” 1959. 4. sz.). — A Dunántúli Napló nyelvi rovatának vezetője, Tóth István szerint értelmetlenek a *világsiker, árvíz, határidő* típusú, idegen mintákra alkotott összetételek („Amit rosszul mondtunk” 1959. dec. 23.), de nincs értelme a német *vollschlank* mintájára létrejött és az utóbbi években erősen terjedő *télkarcsú* melléknévnek sem („Házassági hirdetések” 1960. febr. 24.). Ugyanő írt a *lap ~ oldal* kérdéstről (1960. jún. 1.), meg a *seprő* és a *seprű* szó jelentésének elkülönüléséről (1960. szept. 7.). — Az *elvé* ige helyes használatát Szombathy Viktor taglalta (Élet és Tudomány 1959. 44. sz.). — Falu Tamás arra hívja fel a figyelmet, hogy különbség van a *biztos* meg a *bizonyos* jelentése között („Biztos és bizonyos” Élet és Tudomány 1959. 10. sz.). — Nem azonos a *méret* és *termet* szavak jelentése sem, ezért helytelen egy szabóság hirdetése, mely *különleges méretű férfiak* számára ajánl ruhát („Méret vagy termet?” Esti Hírlap 1959. dec. 3.). — Az *eredmény* szónak és származékainak negatív értelemben való használatát (pl.: a *nagyobb létszám színvonalcsökkenést eredményez*) kifogásolja Pánczél Lajos („Az eredmény mint a hiba

gyermeke" Élet és Tudomány 1959. 37. sz.). — J. Soltész Katalin cikkében kimutatja, hogy az *úgy tűnik* kifejezés nem kifogásolható fejleménye nyelvünknek, használója nem követ el nyelvhelyességi hibát („Tűnik” MNy. 56: 475).

4. Idegen szavak

„A purizmus póre” című cikkében Zolnai Béla a nyelvbe kerülő idegen szavakkal kapcsolatos nézeteket mutatja be a múlt századtól napjainkig, majd saját, az idegen szavakat pártoló szemüvegén át nézve ismerteti a mai magyar nyelvvelésnek az idegen szavakról vallott felfogását (A könyvtáros 1960: 59.). — Más álláspontot ismerhetnek meg az olvasók Ferenczy Géza írásából („A fölöslegesen használt idegen szókról” Élet és Tudomány 1960. 9. sz.), melyet a Népszabadság „Ezt olvastuk” rovata kivonatossan átvett (1960. márc. 4.). — Az idegen szavakról írott cikkében Tóth István mérsékelt, a nyelvvelés mai álláspontjának megfelelő szemléletet képvisel (Dunántúli Napló 1959. jún. 3.). Mintha azonban a Tollseprű gyakorlati nyelvhelyességi tanácsaiban kissé a purizmus javára billentené a mérleget. Nemcsak a *frizsider*, *plénium*, *konceptió*, *diszpécser*, *camping* helyett ajánl ugyanis új szavakat, hanem szeretné kiküszöbölni a *brigád*-ot, a *kombáj*n-t, a *vikend*-et, sőt jobbnak tartja a *műteni* igét az *operálni*-nál, *teljeskényelmű*-t mondana *összkomfortos*, *mélyszintű*-t *szuterén* helyett (1959. aug. 5., 1959. szept. 9., 1960. aug. 24., 1960. aug. 31.). — A Rokka című üzemi lap felhívja olvasóit, hogy tartózkodjanak az idegen szavak fölösleges használatától (1960. jún. 7.). A cikket a Népszabadság is ismertette (1960. jún. 10.). — A Rádió és Televízió Újság egy olvasója a *monítor* meg a *kamera* szavakat kifogásolja, a szerkesztő szerint viszont ezek hamarosan meghonosodnak, és gazdagítani fogják nyelvünket (1960. 13. sz.); egy másik olvasó az újságban azt javasolja, hogy a *Meteorológiai Intézet* nevét változtassák *Légkörvizsgáló Intézet*-re (1960. 9. sz.).

Ne vigyük túlzásba az idegen szavak magyarítását! — erre figyelmeztet a Népszava egyik munkatársa, kigúnyolva egy hirdetést, mely *magnetofon* helyett *mágneses hangrögzítő készülék*-et ajánl (-tai: „Szóvá tesszük” 1959. okt. 2.). A *televízió* és a *magnetofon* magyar elnevezésének kérdésével foglalkozik Tóth István cikke is („Vita a televízió és a magnetofon magyar elnevezéséről” Dunántúli Napló 1959. szept. 23.). A szerző álláspontja szerint a *magnó* rövidítés megfelelő, de a *televízió*-t szívesen helyettesítené *képszóró*-val.

5. Rövidítések

Úgy látszik, a közönség és a nyelvvelők követelésére szűnőben van az ésszerűtlen rövidítések gyártása. Erre mutat, hogy a megelőző időszakhoz képest jelentősen csökkent a rövidítéseket bíráló cikkek száma; 1959–60-ban mindössze két ilyenről van tudomásunk: Péntek Gyula: „Mi az a *Bpcs* és *Cifa*?” (Hétfői Hírek 1959. jan. 26.); S. Á.: „A nyelv és a raci” (Figyelő 1960. febr. 23.).

IV. Jelentés tan

A Valóság 1959. 3. számában jelent meg Pais Dezső tanulmánya: „A munka nyelvi kifejezéseinek jelentéstörténetéhez”. Ebben a szerző azt a folyamatot vázolja, amelynek során a *munka* szónak eredeti 'kín' jelentése a maira változott. — Bakos Ferenc a *sztrájk* fogalomkörének magyar kifejezései” címmel a *sztrájk* szó eredetével, kiejtésének és helyesírásának változásaival, a vele kapcsolatos összetételekkel, a helyettesítésére kialakult magyar szavakkal foglalkozott (Néprajz és Nyelvtudomány III–IV, 31.). — Papp László a magyar nyelvnek arról a sajátságáról ír, hogy egyes ősi szavak mély hangú változata távolra, magas hangú változata közelre mutat („Ne add oda” Élet és

Tudomány 1959. 13. sz.). — Mi okozza bizonyos keresztnévek nagyarányú elterjedését? — erre a kérdésre ad P. Balázs János számos példával szemléltetett választ (Élet és Tudomány 1960. 8. sz.). A keresztnévadással foglalkozik Tóth István is („A névadás művészete” Dunántúli Napló 1960. nov. 9.). — Egy bp. jelzetű cikkíró a *Béerkocsis* utca, a *Nagyfuváros* utca meg a *Kisfuváros* utca nevének kialakulását ismerteti („Mesélő utcanevek” Figyelő 1959. okt. 6.). — A Dunántúli Naplóban Tóth Istvántól több, jelentéstani tárgyú írás jelent meg: a *jön-megy, hoz-visz, oktat-tanít* használatáról (1959. aug. 26.); a *murci, burcsák, rámpás* szavak jelentéséről (1959. nov. 4.); a rokonértelműségről (1959. dec. 9.). — A *turista* szó jelentésének újabb keletű megváltozásáról, a ’természetjáró’ jelentés mellé az ’utazó, külföldre látogató’ jelentés kifejlődéséről ír Zolnai Béla (MNY. 55: 133). — Ugyanő népszerű módon a *nyom, les, fagy* típusú meg a *fogdmeg, mitugrasz* típusú szavak kettős arculatát („Igefőnév és főnévige” Élet és Tudomány 1960. 22. sz.), továbbá „*Kutya vagy eb?*” címmel az azonos értelmű szavak stilisztikai és szóhasználati kötöttségeit fejtegeti (Élet és Tudomány 1959. 14. sz.). — Jósa Zoltán, a Tiszatáj cikkírója, úgy látszik, nem ismeri a szavak többértelműségének jelenségét. Szerinte a szabatoság elleni vétség azt mondani, hogy a *szűnyog, méh* stb. *cásp*, hiszen a *cásp* ige mást jelent. Jósa úgy gondolja, hogy a szabatoság érdekében a *svábbogár* szót is a *konyhai csótány* kifejezéssel kellene helyettesíteni („A fogalmak helyes, szabatos kifejezésért” Tiszatáj 1959. 2. sz.).

V. A l a k t a n

A Valóság 1959. 5. száma közli Grétsy Lászlónak „Egy figyelemre méltó szóalkotási mód” c. cikkét, amelyben a szerző sok példával mutatja be a szóhasadás jelenségét. — Egy színházunk plakátja ezt hirdeti: „Humorban *önkiszolgáljuk*”. A Film, Színház, Muzsika cikkírója szerint kerékbe töri a magyar nyelvet az, aki ezt a címet kitalálta („Ön” 1959. nov. 27.). — A Dunántúli Napló Tollseprű rovata 1960. jan. 6-án az igekötők helytelen használatával foglalkozik. — Miért mondunk Népi *Ellenőrzési* Bizottságot Népi *Ellenőr* Bizottság helyett? A német hatásra keletkezett elnevezés megváltoztatására hív föl id. Barcs Sándor („Ne ás-ítsunk” Esti Hírlap 1959. okt. 31.). — A Dunántúli Naplóban a szenvedő igék helytelenségeit (1959. máj. 27.) és a *siz-siel* problémát (1960. jan. 13.) Tóth István taglalja.

Több írás foglalkozik az ikes igék történetével, helyes használatával: Az Élet és Tudományban Ferenczy Géza ad rövid áttekintést az ikes ragozás fejlődéséről a XVII. századtól napjainkig, majd ismerteti az ikes igék köznyelvi használatának szabályait („Mi a nyelvtudomány álláspontja az ikes ragozás kérdésében?” 1959. 23. sz.). Hasonló kérdésekkel foglalkozik Tóth István is a Dunántúli Naplóban (1959. július 1.). Az Esti Hírlap egyik levélfírója a villamosok plakátjain olvasható *ne ugorjék* alakot kifogásolja (1960. szept. 20.).

A *süksük* nyelvről ír Tóth István (Dunántúli Napló 1959. júl. 15.) és Balla („Nyelvecke és vonaljegy” Népszava 1959. dec. 9.). — Péter Mihály is a kalauzok nyelvével foglalkozik („Megjegyzések a »közlekedési felszólító mód«-hoz” MNY. 56: 259).

VI. M o n d a t t a n

1. Értelmetlen, helytelen mondatok ellen

A Népszabadság Olló rovata gyakran pellengérre állítja a pongyolán fogalmazott, értelmetlen, zavaros mondatokat (pl. *Országos baromfiértekezletet tartottak. 200 éves a Marseillaise szerzője. A Vízügyi Igazgatóság valamennyi dolgozója az árvízvédelem elhárításán dolgozik.* Stb. (1959. nov. 14., nov. 28., dec. 12.; 1960. jan. 5., jan. 9., febr. 13.,

márc. 13., máj. 24., máj. 28., júl. 30., okt. 27., nov. 29.). A témával az Élet és Tudomány cikkírói is foglalkoznak. Hernádi Sándor: „Lyuk a mondaton” 1959. 52. sz.; Gécz Antal: Gombostű 1960. 7. sz.). A Ludas Matyiban Dr. Árgus minden kommentár nélkül közöl néhány félresikerült mondatot, pl.: *egy zsonglőrláb szerződéssel a zsebében külhonba távozik* (1959. jún. 11.). *Elsőosztályú ragasztott fasarkos és rámánvarrott cipésmunkásokat felvesszünk.* (1959. jan. 29.). Az Esti Hírlap „Tanuljunk könnyen, gyorsan magyarul!” c. cikke (1959. júl. 23.) a Film, Színház, Muzsika közleményeinek felületes fogalmazását bírálja. A rádióban elhangzó értelmetlen közhelyeket, idegenszerű kifejezéseket (*U—2-höz hasonló berepülések, zöldség-gyümölcsöt tárolunk*) teszi szóvá Dr. Bárány István („Nyelvügyben” Rádió és Televízió Újság 1960. 45. sz.).

2. Névelőhasználat

Többeket késztetett írásra a határozott névelő használatában dúló anarchia. A határozott névelőnek a *Kocsivezetővel beszélgetni tilos!*, *Fűre lépni tilos!* típusú mondatokban sajnos oly gyakran tapasztalható elhagyására hívja fel a figyelmet Cs. G. („Fellebbezés névelő ügyben” Népszava 1959. febr. 8.). A Népszava „Szóvá tesszük . . .” rovatában -tai két alkalommal idéz hasonló helytelen mondatokat (1959. ápr. 23., 1960. febr. 26.). A névelő hiánya miatt helytelen feliratokról ír Tóth „Furesa takarékoság” c. cikkében (Dunántúli Napló 1960. nov. 24.). — A Rádió és Televízió Újság „Félfüllel . . .” rovatában [boros] két alkalommal foglalkozik a határozott névelőnek tulajdonnév előtti fölösleges használatával. Az 1960. 32. számban a bemondók szövegében észlelt ilyen típusú hibákat, az 1960. 42. számban pedig táncdalszöveg-íróink ilyen irányú tévedéseit kifogásolja. — A birtokos jelzőként álló személynév előtti határozott névelő problematikájával Nagy J. Béla foglalkozott egy igen alapos cikkében („A Péter tyúkja” MNy. 55: 263). — „Ballada a katonáról”, „Ballada egy katonáról”. A cím két változata csupán a névelő használatában tér el, de jelentésükben lényeges a különbség. Erre hívta fel a fordítók figyelmét Sas György („Csak névelő. De . . .” Film, Színház, Muzsika 1960. júl. 29.).

3. Névutóhasználat

Kapusi Rózsa a bürokrata tolvajnyelvet beszélő riportalanyok szavaiban unos-untalan felbukkanó *felé* névutós szerkezeteket teszi nevetség tárgyává más, ugyan-ebben a nyelvi rétegben tapasztalható hibák mellett. („Meghibásodott” nyelvű szakemberek „felé” Rádió és Televízió Újság 1960. 23. sz.). Tóth István a Dunántúli Naplóban a *felé, alól* (1960. jan. 27.), valamint a *miatt, végett, számára, részére, szerint* (1960. márc. 30.) névutók helyes használatára oktatja olvasóit. — Nem helyes a *fölött* névutót a *gondolkozik* ige vonzataként használni, magyarosabb *valamin gondolkozni*, magyarázza Ferenczy Géza („*Rajta* vagy *fölötte* gondolkozunk?” Élet és Tudomány 1959. 38. szám). — Tompa József arról a problémáról értekezik, hogy a névutók mikor maradhatnak el, ha ugyanaz a névutó több főnévhez is kapcsolódik („A névutós szerkezetek rövidítéséről” MNy. 55: 131).

4. Egyéb mondatnyi kérdések

Farkas Vilmos „A kötőszóhalmozásról” c. cikkében példákat bőven idézve mutatja be, hogy mely esetekben felesleges és mely esetekben indokolt stilisztikailag a kötőszók halmozása (Valóság 1959. 2. sz.). — A Dunántúli Napló Tollseprűjében a régi -*tt* (Pécsett) ragról (1959. aug. 19.), továbbá az -*ig* raggal alkotott határozók többértelműségéről olvas-
hatunk (1959. szept. 15.). — Az *összes* és a *minden* határozatlan számnevek utáni egyes vagy többes szám kérdésével Grétsy László (Élet és Tudomány 1960. 46. sz.) és Tóth I. (Dunántúli Napló 1959. júl. 29.) foglalkozott. — Károly Sándor a *van, volt, lesz* stb. igéknek és a határozói igenévnek a kapcsolatából alakult szerkezetekről írt, különös tekin-

tettel a tárgyatlan igékre („El van ázva . . . , el volt ázva” MNy. 55: 536). — A Dél-Magyarország Tollhegygel rovata kipellengérezte a szegedi szabadtéri játékok prospektusának főként mondatszerkesztési, egyeztetési, fogalmazási hibáit (1959. ápr. 24.). — A Dunántúli Napló Tollseprűjében a jelző szórendi kérdéseiről (1960. jan. 20.), egyeztetési hibákról (1960. febr. 17.), az -e kérdőszócska helyéről (1960. márc. 2.) van cikk.

VII. Egyéb kérdések

Nyelvünkben mind a mai napig meglehetősen problematikusak a megszólítások, s ezért érthető a közönségnek az ügy iránti érdeklődése. Ezt óhajtotta kielégíteni P. Balázs János „Hol és mikor kezdték használni az *ön-özést*?” c. cikkével (Élet és Tudomány 1959. 46. sz.), továbbá Tóth István az *elvtárs*, *kartárs* szó használatáról szóló írásával (Dunántúli Napló 1959. szept. 16.). — A színházak nyelvéről Demeter Imre beszélgetett Lőrincze Lajossal, aki szerint színházi nyelvünk általában szürke, jellegtelen, s nincs igazi beszédkultúra a színpadon (Film, Színház, Muzsika 1959. márc. 27.). — A Rádió és Televízió Újság levelezőinek nyelvhelyességi kérdéseiből idéz („*felszórja* a járdát” 1960. 10. sz., a riporterek nyelve 1960. 12. sz.; *izzig-vérig*, *anyaszűz*-meztelen 1960. 48. sz.). — Az Esti Hírlap az „Itt Kovács beszélék” telefonjelentkezést kifogásolja (1959. dec. 10.). — A pécsi Dunántúli Napló Tollseprűje nincs megelégedve a közlekedési dolgozók nyelvvel (*kettő* vonalat 1960. febr. 17.). A *készre csinálja*, *sejteni engedi* stb. fordulatokat is hibáztatja (1960. márc. 2.).

Helyesírás

Szemlénknek ebben a részében csak részben követhettük 1957–58-i közleményünk beosztását. Ennek oka az, hogy az 1959–60-ban megjelent helyesírási vonatkozású cikkek más problémakörök szerint rendezhetők el célszerűen, mint az 1957–58. évi.

I. Általános kérdések

I. Tudósítások helyesírási eseményekről

„A magyar helyesírás szabályai” új lenyomatának várható közeli megjelenéséről tudósít a Népszabadság (1959. jan. 31.), a Magyar Nemzet (1959. jan. 31.), az Esti Hírlap (1959. jan. 31.) és a Hajdú-Bihari Napló (1959. febr. 5.). Ugyanezek a cikkek, valamint az Élet és Irodalom (1959. febr. 6.) hírt adnak a 80–100 ezer szavasra tervezett helyesírási kézisztár készülésétől is. — Az AkH. 1954. lényegében változatlan lenyomata 132 000 példányban 1959 tavaszán hagyta el a nyomdát. Nem sokkal a könyv kirakatba kerülése előtt, 1959. febr. 8-án az Esti Hírlap közölte tudósítójának, T. A.-nak Benkő Loránddal, a Helyesírási Bizottság elnökével folytatott beszélgetését. Ebből kiderül, hogy az új lenyomattal helyesírásunk nem változik meg, csupán néhány elavult példa helyébe kellett újat tenni, főként a szabályzati részben. Az új lenyomat kibocsátását az Esti Hírlap (1959. ápr. 10.), majd később a Népszava (1959. máj. 13.) jelentette be rövid ismertetés formájában. A pedagógusoknak Egedy Mária adta hírül az 1959. évi lenyomat megjelenését (MNyIrT. 1959. 5. sz.).

A napilapok rövid híreitől elkülönítve hívjuk fel a figyelmet Deme Lászlónak „Készülő helyesírási kézisztárunkról” című elvi jelentőségű tanulmányára (I. Oszt. Közl. 15: 375–95). Ez voltaképpen az az előterjesztés, melynek alapján az MTA Helyesírási Bizottsága megtárgyalta (több külső szakértő bevonásával) és elfogadta a helyesírási kézisztár szerkesztési elveit. A közlemény végén a bizottságnak a vita alapján hozott határozatait is ott találhatók.

Szemere Gyulának „Helyesírási segédkönyv a középiskolák számára” c. könyvét F. L. ismertette igen nagy elismeréssel (méltán!) a Népszabadságban (1959. máj. 9.), Makay Gusztáv pedig a Köznevelésben (1959: 236).

A Magyar Nemzet arról tudósít 1959. máj. 14-én, hogy a nagykanizsai nőtanács helyesírási tanfolyamot szervezett.

A Magyar Grafikában Székely Artúr a nyomdászok számára rendezett helyesírási tanfolyam céljáról és munkájáról számolt be (1960. 3. sz.).

2. Az 1959. évi lenyomat visszhangja

A helyesírási szabályzat új lenyomatának közrebocsátása megelégnítette a helyesírási kérdések iránti érdeklődést. — Ennek egyik jele volt az a vita, amely a Magyar Nemzet hasábjain kibontakozott. A vitát kezdő cikk, Pánczél Lajosnak „Fürjészség a Duna-parton” című írása sok malíciával és kevés hozzáértéssel tett szavá néhány (nem is egészen helyesírási) kérdést: *Duna-part, celofán, büfé, a kultúr-* előtagú összetételek stb. (1959. máj. 1.). Károly Sándor „Fürjészség a helyesírás mezején” című válaszcikkében megvilágította az Akadémia álláspontját, és rámutatott Pánczél Lajos cikkének fogvatékoságaira (1959. máj. 17.). A Magyar Nemzet még „Kultúr és porcelán” cím alatt a vitához hozzászóló olvasók leveleit ismertette egy rövid közleményben (1959. máj. 23.). — A Hétfői Hírekben 1959. nov. 2-án Kovásznai Rezső cikket jelentetett meg „Helyesírásunk problémáiról” címmel az általános és középiskolákban tapasztalható alacsony nyelvtani meg helyesírási színvonalról. — Ezt a cikket több másik követte a Hétfői Hírekben. Hegedűs Géza „Hej! Hej! Helyesírás!” cím alatt panaszkodik helyesírásunk nehézségeiről, s a tennivalókat úgy foglalja össze, hogy több nyelvtan iránti lelkesedésre van szükség az iskolákban, s nagyobb helyesírási szabadságra az irodalomban (1959. nov. 9.). — A helyesírási vitához három hozzászólást olvashatunk 1959. nov. 16-án Bencédy Józseftől, Bárczi Gézától és Mátraházi Ivántól. — Bodnár Ottó az esti és levelező felnőttoktatásban résztvevők nevében fejtette ki véleményét a helyesírás tanulhatóságáról, tanulásáról és tanításáról (1959. nov. 30.). — A véleményeserét a Hétfői Hírekben Révész Gy. István zárta le „Még egyszer a helyesírásról” címmel (1959. dec. 7.). A helyesírási tudás elégtelenségének oka szerinte a helyesírási szabályzat is a benne levő, nehezen érthető ellentmondások (*Margitsziget ~ Csepel-sziget* stb.) miatt. — Az Esti Hírlapban (1960. dec. 4.) „Helyesírás ~ küzdelmekkel” című írásában Hajdú Ferenc a közönségünk körében meglehetősen elterjedt ama vélekedésnek adott hangot, hogy a helyesírás lassan a kiválasztottak tudománya lesz, a szabályzat egyes rendelkezéseinek (a *dz* kettőzése, különírás-egybeírás) nem értése miatt általános elbizonytalanodás tapasztalható. (A meglehetősen borúlátó közlemény visszhang nélkül maradt.)

II. Egyes helyesírási kérdések

1. Hangjelölés

A hangjelölés kérdéseivel a sajtó — nem tekintve egy, a *dz, dzs* kettőzésén értetlenkedő humoros írást (Ludas Matyi 1959. dec. 17.) — nem foglalkozott tudomásunk szerint.

2. Tulajdonnevek

Igen helyesen teszi szavá az Esti Hírlapban Regös József (a *Kölyök* című film ürügyén) filmjeinknek azt a rossz szokását, hogy a szereplők nevét kis kezdőbetűvel írják („Helyesírás” 1959. nov. 20.). — A Népszavában [mocsári] a tulajdonneveknek az utcanévtáblákon tapasztalható összevissza írását teszi szavá: „Y, i és h a pesti utcákon” (1959. aug. 15.). — A Dunántúli Naplóban Tóth I. is foglalkozott az utcanevékekkel (1959. jún. 24., 1960. nov. 2.). — „A *Vörösmarthy* cukrászda készítménye” felirat hibája

ellen szólal fel a Népszavának egyik glosszaírója (1960. ápr. 23.). — A Közép-dunántúli Naplóban Marton László „Batsányi vagy Bacsányi” című írásában a *ts*-es alak mellett foglal állást, a szerkesztőség viszont ragaszkodik a szabályzatbeli *cs*-es formához (1960. máj. 1.). — A Dél-Magyarország 1960. május 22-i számában megindokolja, miért írnak ezentúl a lap címében *Délmagyarország* helyett *Dél-Magyarország*-ot. — A Dunántúli Napló Tollseprője 1960. ápr. 20-án a *Prága* írásmódot ajánlja a *Prahá*-val szemben. — A Népszabadság Ollója szerint valóban „újdomság lesz a *Jean d'Arc* című táncdráma” (1960. jún. 18.).

A Film, Színház, Muzsika cikkírója a Pesti Néző rovatban kifogásolja A rágalom iskolája című vígjáték szereplői nevének szerinte feleslegesen angolos írásmódját (*Veszekszik, Megfúr, Hájfő* stb. helyett *Wessexick, Macfoor, Highfoe* stb.), mert a közönség nagy része számára megfajthetetlenek (1960. márc. 11.).

3. Különírás-egybeírás

Feltűnő, hogy helyesírásunknak ezzel a nehéz területével milyen keveset foglalkoztak a sajtóban 1959-ben és 1960-ban, ha a helyesírásunkról általánosságban szóló cikkek többnyire említik is ezt a kérdést. — „Anyagnévi előtagú szókapcsolataink írásához” címmel Deme Lászlótól jelent meg egy fontos, elvi jelentőségű közlemény (MNy. 56: 380), amelyben a szerző az anyagnévi jelzők írásmódjára tesz javaslatot. — A Typographia című szakszervezeti lapban Somogyi Dezső korrektor tollából rendszeresen jelentek meg a helyesírási szabályzat egyes nehezebb pontjait magyarázó közlemények. A különírás-egybeírás problémáiról az 1959. évi januári, februári, márciusi, áprilisi, májusi, júliusi, augusztusi és novemberi, valamint az 1960. évi februári, májusi és júliusi számban írt Somogyi Dezső. — Az *újév~új év* különbségéről a Dunántúli Naplóban olvashatunk (1960. dec. 29.).

4. Az idegen szavak írásáról

Az Orvosi Hetilapban folytatódott a vita az orvosi műszavak írásmódjáról. Dr. Bugyi István „Orvosi orthographia” című közleményében ismét állást foglalt (az orvosi szótárak gyakorlatát figyelembe véve) az eredeti latin, illetőleg görög írásformák mellett (100. évf. 1. sz.). Dr. Gábor Aurél dr. Bárány Jánosnak a hetilap 1958. évi 99. számában megjelent cikkéhez szolt hozzá: szerinte a görög eredetű műszókat (ha latin betűkkel írjuk is őket) ellatinosítani nem szabad (100. évf. 1. sz.). Az Orvosi Hetilap 1959. évi 35. számában többen kifejtették álláspontjukat: dr. Balogh Oszkár, dr. Dományi Imre, dr. Bíró Lajos, dr. Ádám Gábor, dr. Kondrai Gerő, dr. Bárkány Béla. Közülük Dr. Kondrai Gerő az orvosi műszavak magyaros írásáért, magyar műszók alkotásáért szállt síkra, a többiek, ha részletekben vitatták is a vitaindítók álláspontját, az idegenes írásmódot továbbra is meg óhajtják tartani. — Az Élet és Tudományban Mikesy Sándor „*Hata jóga* vagy *hatha jóga*” című rövid közleményében tárgyalta ennek az idegen kifejezésnek helyes írásmódját (1959. 40. sz.).

5. Egyéb kérdésekről

Elvileg veti fel a szabványok és a helyesírás viszonyát, a köztük levő ellentétek káros voltát Dukáti Ferenc, majd részletesen foglalkozik a számjegyek írásával, a rövidítésekkel és az orosz átírással (MNy. 55: 418). — Ugyanő magyarázza meg, miért *kp* az *erőkilogramm* rövidítése (Élet és Tudomány 1959. 1. sz.). — A Magyar Grafikában Székely Artúr „Az írásjelek szedési szabályairól” írt cikket (1960. 2. sz.). — A Typographia 1960. évi augusztusi, szeptemberi és decemberi számában Somogyi Dezső a vessző használatának szabályairól írt tájékoztató cikkeket. — Massányi Tibor azon sajnálkozik, hogy feliratainkon hanyagul kezelik a sokszor értelmileg is fontos írásjeleket (Élet és Tudomány 1959: 824).

6. Közérdekű feliratok hibái

A helyesírási színvonal emelkedésének, az igényesség növekedésének kétségtelen jele, hogy megszaporodtak a közérdekű feliratok helyesírási hibáit szóvá tevő, kigúnyoló glosszák, cikkek.

Az Esti Hírlap két ízben is tudósít a Horváth Mihály téri általános iskola diákjainak helyesírási törekvéseiről. A tanulók kérésére megváltoztatták az Esti Hírlap *i*-jét *í*-re (1959. nov. 17.). A diákok szóvá tették a lapban a fényesőreklámok ékezhíráit, a boltok feliratainak kis kezdőbetűit, az írógépeken az *i*, *I*, *ú*, *U*, *Ó* és *ű*, *Ű* betűk hiányát is (1959. dec. 1.). — A következőkben csupán felsoroljuk a helyesírási közízlést sértő feliratok stb. elleni megnyilatkozásokat: Katona Lajos: „Táblák az erdőben” (Esti Hírlap 1960. máj. 15.); „Külön helyesírás?” (Dél-Magyarország 1959. jan. 17.); Kertész Magda: „Szerelem és helyesírás” (Nők Lapja 1960. jún. 2.); Tiszamarti Antal dr.: Helyesírás (Orvosi Hetilap 1959. 39. sz.); Tóth István a pécsi újság Tollseprű rovatában (Dunántúli Napló 1959. jún. 17., szept. 2., nov. 18., nov. 25.; 1960. jún. 16.).

III. Helyesírás és nyomda

A nyomdászok körében véleménymegosztás van a tekintetben, hogy helyes-e, illetőleg szabad-e a nyomdásznak a kéziratok helyesírásával törődni. Az egyik vélemény szerint a nyomdásznak jogában áll, sőt kötelessége a kézirat hibáit szedés, korrigálás közben eltüntetni, a másik nézet szerint viszont a nyomdászra, a sokszorosítóipar dolgozójára nem tartozik a helyesírással való törődés. Erről a problémáról folyt le egy vita a Magyar Grafika hasábjain. Somogyi Dezső „A helyesírás szerepe a sokszorosítóiparban” című cikkében tevékeny helyesírásalakító és -rendező munkát kért a nyomdászoktól (1959. 4. sz.), vele szemben Vietorisz Géza „A helyesírás és a helyes termelés” című írásában azt vallotta, hogy a kéziratnak kell jónak lenni, nem a nyomdász dolga a helyesírás (1959. 6. sz.). Bezur Géza „Hozzászólás egy hozzászóláshoz” című közleményében azt fejtette ki, hogy a nyomda nem bízhatja magát a kéziratokra, a nyomdászok aktív helyesírási tevékenysége nélkül jó nyomtatványok nem készülhetnének (1960. 1. sz.). A kézirat és a nyomdász viszonyát a Nyomdászszakszervezetben is megvitatták. A Magyar Grafika „Milyen legyen a jól és helyesen előkészített kézirat?” címmel foglalta össze Somogyi Dezső vitaindító referátumát, Orbán Lajos, Pólya Lajosné és Vietorisz Géza hozzászólását (1960. 5. sz.). — A tárgyalat problémakörhöz kapcsolódik Vándor Györgyi írása a Népszavában: „Egy vessző kálváriája” (1959. dec. 13.). Ebben a nyomdászok nehézségeiről, a nyelvészekkel való együttműködésükről ír a szerző.

Mérlegre téve az 1959-ben és 1960-ban megjelent helyesírási cikkeket, azt állapíthatjuk meg, hogy tovább gyengült a helyesírási szabályzatot szinte csak magáért a kritikaért bíráló irányzat, és erősödött a szabályzat rendelkezéseihez alkalmazkodni kívánó, a helyesírási egységre törekvő felfogás. Ha hangzottak is el panaszok helyesírásunk ellen, ezek már nem a mindent elvetés jegyében fogantak, inkább a helyesírásunk javítására, elsajátítására irányuló gond sugallta őket.

Stílus

A vizsgált két év stilisztikai tárgyú irodalmával, ha rövid, népszerű cikk elég sok van is, nem lehetünk elégedettek: a Nyr.-ön kívül egyetlen szakfolyóiratunk sem foglalkozott rendszeresen ezekkel a kérdésekkel. Más komoly stilisztikai tanulmányról, mint Kurcz Ágnesnek „A szóhangulat Radnóti Miklós költészetében” című dolgozatáról nem

is tudunk (Irodalomtörténeti Közlemények 1960: 558). Ez a munka viszont igen értékes, jelentősen előbbre viszi a Radnóti-kutatásokat. — Igényes cikk még Zolnai Bélának „Gondolat, szó, stílus” című írása (A könyvtáros 1959: 697). — Fontos a Béke és Szocializmus közleménye: „A párt nyelve a nép nyelve” (1960. 12. sz.), amelyben ahhoz a kérdéshez szólnak hozzá több ország kommunista pártjainak propagandistái, hogy milyen legyen a kommunista szónokoknak, a párt kiadványainak nyelve, stílusa.

A Dunántúli Naplóban Tóth István következő cikkeiben foglalkozott stilisztikai kérdésekkel: „Amit rosszul mondunk” (fogalmazási hibák; 1959. máj. 20.), „A művészet nevében” (egyes újságíróinknak az értelmetlenségig túlcifrázott stílusa ellen; 1960. júl. 27.), „Slágereink” (dalszövegeink pongyolaságai; 1960. dec. 15.). Csekey István szeméret veti Tóth Istvánnak, hogy cikkeibe túlzott mértékben él az *egyes* jelzővel, a *némely*-t pedig elhanyagolja (1960. júl. 27.), a megtámadott azonban védelmére kel saját szóhasználatának (1960. aug. 3.). — Dr. Árgus a Ludas Matyiban az Élet és Irodalom egyik címét kifogásolja (1959. 14. sz.). — A Figyelőben olvashatunk az apróhirdetések stílushibáiról (g.: „A főtől a munkaerőig” 1959. febr. 17.), valamint a fölöslegesen hosszú elnevezésekről, mint pl. Központi Statisztikai Hivatal Budapest Városi Igazgatósága (B. Z.: Nevek. 1960. nov. 22.). — A Film, Színház, Muzsika cikkírója ízléstelennek, a szituációhoz nem illőnek tartja, hogy egy szinkronizált film szövegében egy tiszt így szólítja meg kissé borostás bajtársát: *Szörnagy elvtárs* („Szinkron-humor” 1959. dec. 4.).

Minden évben divatba jön néhány szó, melyet úton-útfélen használunk más, odaillőbb szavak rovására. Ez a jelenség többeket írásra késztetett. A *kulturált* szó változtatás nélküli alkalmazását (pl. *kulturált kereskedelem*, *kulturált kiszolgálás*) helyteleníti a Népszava cikkírója („Szóvá tesszük” 1960. máj. 30.). — Sólyom Lászlót a *háztartási* szó túlzott terjedése aggasztja (Népszava 1960. márc. 10.). — A magyar nyelv gazdag jelzőkészlete is elszegényedett többek ajkán, vannak, akik az eseményeket szinte csak a *borzasztó*, *örült*, *rettenetes*, *fantasztikus* szavakkal tudják jellemezni, a hivatalosabb stílusrétegben pedig fölöttebb kedvelt a *döntő* meg a *hatalmas* melléknév. Ezt bírálja dr. Tóth István a Dunántúli Naplóban (Tollseprű. 1959. júl. 22.; Villamoshírek. 1960. febr. 10.). Az *emel*, *emelkedik*, *emelkedés* is terjed a *gyarapodik*, *növekszik* stb. rovására (Dr. Mándy György: „Egy kis nyelvművelés” Élet és Tudomány 1959. 28. sz.). A Hajdú-Bihari Napló egy karcolata a *nyer* unos-untalan alkalmazását (pl. *a fák kivágást nyertek*) gúnyolja ki (F. Gy.: „Megcsúfolt anyanyelvünk” 1960. jún. 19.).

A képzavarokkal foglalkozik Galsai Pongrác a Nők Lapjában (Forgószínpad. 1960. dec. 15.), valamint [boros] a Rádió és Televízió Újságban (1960. 44. sz.). — Zolnai Béla a közös gyökérből eredő szavak fölösleges és ügyetlen ismétlését bírálja, de felhívja a figyelmet a figura etymologicának mint hatásos stílusesszköznek használatára („A figura etymologica” Élet és Tudomány 1959. 3. sz.). A Rádió és Televízió Újság két cikke a rádiójátékok íróit védi olyan vádak ellen, melyek szerint egy-egy általuk olykor használt erősebb kifejezés lezülleszti a művészetet (Bozó László: „Durva-e a rádiójátékok hangja?” 1959. febr. 16.; Hegedűs Géza: „Az illedelmes nyelvezetről” 1959. febr. 23.). A Rádió és Televízió Újság közli egy olvasó levelét a rádióriporterek stílusa ellen (1960. 12. sz.).

A fordításokkal is baj van néha. Az Esti Hírlap egy olvasója szóvá teszi, hogy egy kirakatban a velencei Canal Grandét ábrázoló fénykép alatt a következő feliratot olvasta: *Forgalom a nagy kanálison* („Vigyázzunk az idegen szavakra!” 1959. okt. 27.). A lap egy másik olvasója joggal kifogásolja, hogy mikor a „Hely a tetőn” című film két főszereplője a Hamlet egyik legismertebb monológját idézi, a feliraton nem az Arany János-féle szöveg jelenik meg, hanem egy egészen új magyar fordítást olvashatunk („Új Hamlet-fordítás a moziban” 1960. júl. 12.). A Népszabadság Olló rovata megjegyzi, hogy A kultúra világa című kiadvány egy kötetében a francia *colonel* szó magyar megfelelőjeként nem az *ezredes*-t, hanem helytelenül az *őrnagy*-ot használták (1960. jún. 4.).

A magyar nyelv tanításáról és tanulásáról

A magyar nyelv tanítása általános és középiskoláinkban egyre szervezettebbé és módszeresebbé válik. Az eredmények annak is köszönhetők, hogy a Művelődésügyi Minisztérium folyóirataiban rendszeresen jelennek meg a nyelvtanítással foglalkozó közlemények. A legtöbb természetesen A magyar nyelv és irodalom tanítása (1959.) és a Magyartanítás (1960.) című módszertani folyóiratokban, továbbá a Köznevelésben. Szemlénk korlátozott terjedelme miatt a jelzett lapokban megjelent cikkeket nem áll módunkban ismertetni. Röviden beszámolunk azonban azokról az írásokról, amelyek a magyar nyelv iskolai oktatásával foglalkoznak, és nem a jelzett szaklapokban jelentek meg.

Az egyetemek magyar nyelvészeti tanszékeinek reformértekezletéről, az itt elfogadott határozatokról számolt be Rácz Endre („Vita a magyar nyelvtudomány egyetemi oktatásának megjavításáról” Felsőoktatási Szemle 1960: 312). — Az iskolai nyelvtanításban érvényesülő új elvekről és módszerekről olvashattunk a Magyar Nemzetben („Nyelvművelés az iskolában” 1959. nov. 13.). — Az Esti Hírlap munkatársa, Gálffy Kornél azt ajánlotta az idegen nyelvet tanulni szándékozóknek, hogy tanuljanak magyar nyelvtant is, és erre a nyelviskolák is adjanak lehetőséget („Nyelvtanulás” 1960. aug. 24.). A lap augusztus 30-i számában az Arany János nyelviskola vezetőjének levele jelent meg, mely szerint ebben a nyelviskolában már megvalósult az, amit Gálffy javasolt. Ezután Gálffy szükségesnek látta hangsúlyozni, hogy ő azoknak adott tanácsot, akik azt hiszik, hogy az idegen nyelvet a magyar nyelvtan ismerete nélkül is elsajátíthatják. („Még egyszer a magyar nyelv tanulásáról”. Esti Hírlap 1960. szept. 8.) — A Rádióiskola magyar nyelvtani tanfolyamának munkájáról, eredményeiről is jelent meg cikk (Rácz Endre—Takács Etel: „Könnnyen és gyorsan tanulnak-e magyarul?” Rádió és Televízió Újság 1960. 4. sz.). — A Hétfői Hírekben tudósítást olvashattunk arról, hogyan oktatják a kalauzokat a helyes magyar beszédre („Beszédkultúra és szókinés a kalauzok akadémiaján” 1960. márc. 21.).

Földi János : A' versírásról. ¹(Bevezetéssel, ²utószóval, jegyzetekkel, magyarázatokkal, szógyűjteménnyel közlést teszi a budapesti Kölcsey Ferenc Gimnázium 1961—62. évi IV/b. osztályának munkaközössége. Szerkesztette Ádámné Révész Gabriella. Budapest, MCMLXII. Tankönyvkiadó. 260 lap

Sági István bibliográfiai összeállítása (A magyar szótárak és nyelvtanok könyvsorozata. MNyTK. 18. sz. 85) Kalmár Prodromusa után az időrendben másodikként megjelent tudományos igényű magyar nyelvtanként említi Földi János Magyar nyelvkönyv avagy grammatika című munkáját. A Hadi és más nevezetes történetek pályázatára készült, 1790-ben írt mű tulajdonképpeni nyelvtani részét — tudvalevően ez volt az öt évvel később megjelent Debreceni Grammatika fő forrása³ — 1912-ben adta ki Gulyás Károly (Régi magyar könyvtár 28. sz.). Földi nyelvtanának eddig kiadatlan utolsó fejezete, „A' versírásról” című rész pedig most látott napvilágot a budapesti Kölcsey Ferenc Gimnázium 1961—62. évi IV/b. osztálya munkaközösségének gondozásában.

A szerző keze írásában fennmaradt, hatvannégy sűrűn teleírt nagy nyolcadrés lapból álló kéziratnak csupán az első, kisebbik fele tartalmaz elméleti fejtegetést, a Tóldalék című testesebb rész versképletek szerint elrendezett példatár formájában 1814 szót és közmondást foglal magában.

A kiadvány prozódiai része tulajdonképpen rendszeresebb kidolgozása szerzőnk egy régebbi, 1787-ben a Magyar Musában napvilágot látott verstani értekezésének. Földi mindkét dolgozata három csoportban tárgyalja a magyar versformákat. Beszél „hang-mértékes” — mai szóval: időmértékes —, „végezetes” — azaz rímes — és „kétszeres” — vagyis rímes-időmértékes — versformákról. A versformák rendszerezett felsorolásán kívül nyelvészettörténeti szempontból is számos, igen értékes megjegyzést tartalmaz Földi dolgozata. Különösen a magyar fonetika történetének kutatói számára érdekes az, amit a szótagokról, „a’ szótagoknak hangmértékjeikről”, a „hangszöktetésről” (hang-kivetésről, elízióról), leginkább pedig az, amit a *h* hang értékéről ír. A verstan elméleti részét „A’ verstudománynak elosztása” című fejezettel rekeszti be, ebben felsorolja az egyes költői műfajokat, megemlítve magyar művelőiket is. Mixich Lajos szerint, aki először ismertette behatóan ezt a most már nyomtatásban is megjelent Földi-kéziratot, különösen azért értékes a műnek ez a fejezete, „mivel önálló véleményt mond az egyes művekről és így első rendszeres kis költészettörténetnek kell tartanunk a magyar irodalomban” (Földi János költeményei. Kiadta és bevezette Dr. Mixich Lajos. Bpest, 1910. 47–8). Különösen figyelmet érdemel e fejezetnek a Szigeti veszedelemről adott értékelése, amelyben alighanem elsőnek méltatja Földi Zrínyi művét értékének megfelelően.

Mint hogy forrásértékű, még jelentősebb szempontunkból a kiadvány második része, Földi szólás- és közmondásgyűjteménye. Itt szerzőnk lényegében véve ugyanúgy járt el, mint jó másfél századdal utána Horváth János Versritmusú szólások a kötetlen beszédben című dolgozatában (Bpest, 1958. MNyTK. 100. sz.): igen gazdag példanyagával azt bizonyítja, hogy nyelvünk állandósult szókapcsolat-anyagának jelentős része egy vagy egy-két sorból álló versnek tekinthető. Míg azonban Horváth csupán az ütemes versképletek alapformáira hoz fel szólás- és közmondáspéldákat, Földi, aki az időmértékes verselést egyébként is többre értékelte a magyarosnál, „hangmértéket” is beleértett nyelvünk frazeológiai egységeibe. Ezt a kifejezést például: „A’ nyelvemen van”, harmadfél lábnyi jambushnak tekinti, ezt a közmondást: „Szóllj mindég igazat, bé török a’ fejed”, aszklépiadészi sornak, és így tovább. Azzal azonban, hogy szólásaink és közmondásaink verstani példatár számára alkalmas anyaggá váljanak, az is együtt járt, hogy Földinek itt-ott változtatnia kellett szólásaink közkeletű formáján, azaz úgy kellett őket átalakítania, hogy pontosan beleférjenek a versképletek Prokrusztész-ágyába. Az *embere szavának* állandósult szókapcsolat például ebben a formában lesz Földi gyűjteményében verssé: „Embere lenni szokott szavának.”

Ebből az egyetlen példából is látni, hogy a verstani szempont erőltetése miatt Földi szólásai és közmondásai csak szigorú kritikával használhatók fel nyelvtörténeti adatokként. További óvatosságra készítet az a körülmény, hogy — mint Földi maga is írja — nemcsak tulajdonképpeni szólásokat és közmondásokat sorolt be gyűjteményébe, hanem „néhány úgy nevezett Fontos mondásokat, (Sententias) vagy szép és velős igazságokat, rész szerént magam verseiből, rész szerént idegenekből általvéve” (93).

Mindezek ellenére kellő kritikával felhasználva igen jelentős forrásmunka Földi Toldaléka nemcsak a gyűjteményében levő szólások és közmondások jelentős száma miatt, hanem azért is, mert a régebbi és a Földiével nagyjából egy időben készült jelentősebb gyűjtemények összeállítói közül (Decsi, Kisviczay, Faludi, Kovács Pál, Baróti Szabó, Dugonics, Kresznerics) senki sem volt a felső Tiszántúlra való, s éppen ezért e vidék frazeológiai anyagát egészen a nagyszalontai születésű Földiig senki sem gyűjtötte — nem is gyűjthette — össze. A Toldalék közmondásai és szólásai tehát nyelvjárásaink frazeológiájának a története szempontjából is sok újat mondhatnak. Hogy csak egyetlen példát említsünk: erre az Arany Toldija révén közismertté vált szólásra: *felült neki Lackó* vagy *felült Lackó a nyakára* (ÉrtSz. 2: 747) Földi gyűjteményében találjuk a legrégebbi adatot: „Fel ült Laczi” (116).

Jól választottak tehát a budapesti Kölcsey Ferenc Gimnázium diákjai, amikor szakavatott tanáruknak, Ádámné Révész Gabriellának az irányításával éppen ennek a kéziratnak a kiadására vállalkoztak, hiszen „A' versírásról” nemcsak irodalomtörténeti, közelebbről véve prozódia-történeti szempontból jelentős alkotás, hanem a szólás- és közmondástörténet számára is gazdag anyagot tartalmazó forrásmunka. Kiadástechnikai szempontból is helyesen jártak el, hogy mindenféle átírást mellőzve betűhív kiadás formájában tették közzé Földi kéziratát. Azért meg éppen köszönet illeti a kiadvány gondozóit, különösképpen pedig Domokos Józsefet, hogy elkészítette A példabeszédek és közmondások vezérszavainak mutatóját, s ezzel lehetővé tette, hogy nyelvészeti szempontból is könnyen használható legyen a kiadvány, azaz a szólások és közmondások legfontosabb szavai alapján meg lehessen találni Földi gyűjteményében az éppen keresett kifejezést. Tartalmas és a lényegét összefoglaló végül Kátay Aladár munkája, a kiadványkötetet berekesztő, Dr. Földi János élete és munkássága című dolgozata. Kár, hogy jegyzetek alakjában nem hivatkozik forrásaira, elsősorban Mixich Lajos fentebb idézett tanulmányára.

Vajthó László évtizedekkel ezelőtt elindított kezdeményezésének, a Magyar Irodalmi Ritkaságok című sorozatnak új formájában való felelevenítéséért, illetőleg e felelevenítés folytatásáért elismerés illeti meg mind a szerkesztő Ádámné Révész Gabriellát, mind a szorgalmas diákokat, mind pedig a nemes vállalkozást felkaroló és Földi verstani munkáját ízléses kiadvány formájában közlétevé Tankönyvkiadót.

O. Nagy Gábor

Walter Kerr: A drámai nyelvről. Bp., 1961. 116 lap; **Marija Knyebel: A színészi szó.** Bp., 1962. 166 lap. A Színháztudományi Intézet kiadása.

A két munka a Művészeti Szakszervezetek Szövetsége színházművészeti szakosztályának a korszerű színház problémáit tárgyaló könyvsorozatában jelent meg, a Színháztudományi Intézet gondozásában. A két mű jól kiegészíti egymást: Kerr dramaturgiai írása a „szó jogát” hirdeti annak a naturalista drámaírói technikának bírálataul, amely egy időben mind kevésbé élt a mondanivalót legtermészetesebben kifejező eszközzel, a beszéddel, Knyebel pedig a teljes jogú emberi szónak a színpadi megformálásmódját elemzi.

Nyelvtudományi szempontból azért értékes mind a kettő, mert egyrészt a színpadon ábrázolt valóság és ennek prózai vagy verses hordozója, a beszéd, másrészt az átélés, élmény és a hiteles szó kapcsolatához találunk bennük új logikai, pszichológiai megállapításokat.

Kerr a „szó jogfosztottságát” arra vezeti vissza, hogy a drámaíró, szükségét érezve a körülmények lehető teljes exponálásának, ezzel magát a drámai cselekményt késleltette, lelassította, s a darabot „lomha bárkán a nagy semmibe” úsztatta el. A naturalista dráma lassúságát legfeljebb időnként borzolta fel némi drámai lendület, mintegy annak ellenpontjaként, sőt annak a hangsúlyozására. A drámának megszakítás nélküli feszültséget kell teremtenie, s egy csapásra, azonnal le kell kötnie és mindvégig lekötve tartania a néző figyelmét. Az, hogy a „tökéletes valóságot” a színpadon a köznapi idő tempójával és a köznapi valóság tárgyaival akarja megteremteni a tudományosan pedáns író, elsorvasztja a színpadot „méreteiben, izgalomban, aktivitásban” — írja Kerr. S szembeállítja ezzel Shakespeare színpadát, amelyen a kimondott egyenes szó oldotta meg, s igen egyszerűen, a naturalista írónál oly bonyolult, körülményes expozíciót.

Nem térhetünk ki a valóságábrázolás naturalista módjának arra az elemére, amelyet Kerr az „utánzás” helyett alkalmazott „azonosság”-nak nevez. Hogy tudniillik

az időt maga a kandalló parkányára helyezett óra mutatja, s ha koldusra volt szükség, az utcáról vittek egy valódi koldust a színpadra. A mai realizmus is megköveteli a részletek hiánytalan felsorakoztatását — írja —, de nem az esetleges, a mindennapi valóság formájában. A belső, igazi hasonlóságot a lényeg, az ember érzelmi, szellemi magatartásának az „utánzása” jelenti a színpadon, s ez tudja költőivé tenni a darabot. Amint már ez s nem az „azonosság” uralkodik el az ábrázoláson, megrövidül az expozíció — a szó jellemez, a beszéd ritmusa meggyorsítja a drámai időt.

A drámát az is megfosztotta eredeti jellegétől, hogy versenyezni próbált a filmmel: a színház „megfeszítette minden erejét”, mozgósította teljes technikai gépezetét a díszletek mögött, így próbált „felgyorsulni”. Minthogy pedig a filmnek feltétele a némaság, vagyis akkor jó, ha nem állnak a képei és nem kell párbeszéddekkel összetapasztani ezeket az álló képeket, a színpad is lemondott a párbeszédről, monológokról, ezek helyett vizualításra, látványosságra, meglepő színváltozásokra törekedett. Holott a beszéd és a bensőségesség az igazi eleme.

Kerr következetesen felépített gondolatmenete itt érkezik el mondanivalója lényegéhez. A nézőt megigéző szó erejéről szól, s még a prózán is túlmutat: a versre. Meggyőződése szerint a dráma azt is megsínylette, hogy 1731-től, George Lillo „Londoni kereskedő”-jétől, az első prózában írt angol darabtól kezdve a regény nyelvén, a regény közvetlenségével akart szólni a nézőhöz. „A vers nyelve élő, vágatató, egyenesen a célra tör” — írja, a vers látszólagos irracionális áthidal összefüggéseket és összefüggéseket sugall az intuíciónak, azaz ritmusával mentesíti a nézőt az összefüggések meztelen logikai következetességének a kényszerétől. Sokszor élesebb és pontosabb képet alkothat magának a néző a vers képzeletkeltő erejének a segítségével, mint amilyen képet a próza készen rákényszerít. A vers tehát villámgyorsan és mélyebbre hatol a lélekbe, mint amilyen mélyre a próza le tud nyúlni bennünk. „A próza eloszlatja a titkokat, a vers megtartja azokat, s feszültségben tartja”, miközben a szavaknak a szó szerinti jelentésnél sokkal mélyebb értelmet ad. Hajlékonyabb is a prózánál, márpedig az olyan gyors és tömör kifejezési forma, mint a dráma, végtelen hajlékonyságot kíván. Minderről lemondott a színház akkor, amikor szakított a költészettel, és a józanság, a próza útjára lépett.

Végso következtetésként kijelenti Kerr, hogy csak a költői szó uralma teremtheti meg és teheti gazdaggá, egyetemessé korunk színházát, nyerheti vissza a színháznak a közömbössé vált közönséget: „Irányítsuk figyelmünket arra, mi tetszik a közönségnek és mi tetszik nekünk.” A közönségnek pedig az kell, amivel érzelmileg azonosulni tud: a költői szó varázsával szívbe markoló darab, s nem az elvontan okoskodó — prózaiság.

Marija Knyebel, Sztanyiszlavszkij közvetlen tanítványa a moszkvai Művész Színház stúdiójában, a moszkvai Színművészeti Főiskolán a beszédművészet tanáraként adta át a fiatal színészgeneráció sok évfolyamának mestere hagyatékát. Könyve Sztanyiszlavszkij színművészeti elveinek a rendszerébe ágyazva vázolja a drámai szó hiteles, meggyőző színészi tolmácsolásának lélektani feltételeit. Abból a tételből indul ki, hogy „a szó a színészi alkotás koronája s egyszersmind kezdete”. Kezdetre, mert a színész a szövegből ismeri meg az író elgondolását szerepével kapcsolatban: színpadi magatartásának, cselekvésének a vonásait éppúgy, mint a „szóbeli cselekvése” — a tettpótló szó — előadásmódját. A színésznek látnia kell a szó mögött mindazokat a körülményeket, amelyekben ő és a többi szereplő mozog a színpadon, tudnia kell mindarról, ami — kimondva vagy kimondatlanul — „előfordul” a darabban. És hogyan kell tudnia ezt? Úgy, mintha a jövő ismerete nélkül tudná, holott végigolvasta a darabot és tisztában van nemcsak azzal, hogy a partnere mit fog válaszolni egy kérdésére, hanem azzal is, hogy mi a darab végső kimenetele.

Knyebel könyvében igen helyesen kiemeli Sztanyiszlavszkijnak ezt a beszédlélektani szempontból értékes megjegyzését, hogy tudniillik a betanult beszédnek — beta-

nult szónak — egy ponton a jövőben, a darab végén lezárt perspektívája a színész színpadi tudatában nyitva marad, kétséges marad, s cselekvésével csak arra törekszik, hogy az ő szerepe értelmében záródjék le a „láthatár”. Ha nem így cselekszik és nem így beszél a színpadon, üres deklamáció lesz a szövegmondása. A színész tehát a szerep pszichikai magatartását veszi át. Miközben a színpadi alakot formálja, keresi a helyzeteihez alkalmas szavakat, és e keresés során fedezi fel, hogy végül is a szerző szavai fejezik ki legjobban, maradéktalanul jól azt, amit valóban mondania kell. Amikor egyébként a XIX. század első felének európai színpadain még a díszlethasogató szavalás dívott, az orosz irodalom és drámairodalom realizmusa már arra készítette a színészt, hogy — mint Gogol mondta — előbb „tanulja meg érzékelni partnerei választát”, s így kapcsolódjék azok „természetesen csengő beszédjéhez” a maga szavaival. Ha ellenben előre mechanikusan betanulta szerepét, „süketté válik az őt körülvevő helyzet és jellemek iránt”.

A mechanikusan betanult szöveg a „nyelvizomra telepszik”, a színész csak sablonosan „referálja”, holott estéről estére „produkálnia” kell azt, mintha szavai a nézők előtt ott, újszülöttként jönnének lelkéből a világra. Úgy kell kimondania a soron következő szövegrészt, mintha a partnerek szavai miatt folyton módosulna belső attitűdje, és módosulnának ennek külső jelei: elhangzó szavai és külső cselekvése. A jó színész úgy viselkedik a színpadon, ahogyan a rábízott szerep embere gondolkodik, a többi karakter és a változó helyzetek szerves egészébe illeszkedve. Nem a szöveget, hanem a szöveg mondanivalóját hozza a színpadra, ezért mondatta Sztanyiszlavszkij a próbák során a színészekkel sokáig előbb a maguk saját szavait, s csak azután volt szabad „átvenniük” azt a szöveget, amit a szerző vélt „legjobbnek a számukra”.

E szöveget már a helyes beszédtechnika teljes birtokában kell tudnia elmondani a színésznek. Ez egyben azt jelenti, hogy ura tud lenni teljes fizikai-pszichikai valójának, tehát beszédorgánumának is. S itt ad Knyebel könyve gyakorlati tanácsokat: a cselekmény tempójának megfelelő beszédritmusra, amely vagy a hajlékony és elbájolóan csengő, vagy a könnyedén pattogó és gyors kiejtésben érvényesül; a szerep mondatainak — mondanivalójának — a perspektívájához alkalmazható hangsúlyrendszerről szólva rámutat arra, hogy ha kiiktatjuk a feleslegesebb hangsúlyokat, könnyed, s ha hangsúlyozunk minden hangsúlyozható, kapkodó, nehézkes lesz a beszédünk. A szöveg tagoltságát szolgáló szüneteknek három fajtáját különbözteti meg Sztanyiszlavszkij nyomán: a logikai, lélektani és lélegzetvételi szünetet.

Itt tolmácsolja a könyv azt a gondolatot is, hogy az írásjelek a tagoltságnak mennyi változatát sugallhatják a színésznek, s nemcsak a logikai tagoltságot, hanem az érzelem, az elképzelhetőség, a feltételezés színezettségét segítik belevinni a beszédbe, amint arra a francia interpunkció ad jó példát.

Végül a leggyakorlatibb tanácsok már a fonetika területét ölelik fel. Azon túl, hogy a színésznek le kell küzdenie kiejtése hiányosságait — főleg a réshangok és a zöngesség képzésében —, a mássalhangzóira különösen ügyelnie kell, mert ezektől zengzetes a beszéd, a magánhangzók viszont „a víz, amely a mássalhangzók alkotta partok közt talál utat magának”.

Knyebel ugyan időrendben a század eleji orosz színjátszás lélektanának elmélyülő elméletét képviseli, s Kerr már az 50-es évek színházának a kritikusa, a fentiekből mégis kitűnik, hogy olvasmányként a Kerr—Knyebel sorrend ajánlható.

Körmöczi László

A Nyelvőr postája

Zokszó „pamflett”-ügyben. Amikor 1963 januárjában tizedszer érkezett el annak a napnak az évfordulója, amelyen elvesztettük Gábor Andort, a magyar irodalom és újságírás nagy tehetségű és szorgalmas munkását (és nem utolsósorban a magyar nyelv egyik legnagyobb művészt), válogatott műveinek már tíz kötete őrzi emlékét a könyvespolcokon. Sőt, mintha az emlékezésnek a sírra letett kavicsa volna, csaknem pontosan azon a szomorú napon került a könyvesboltokba egy kicsi, olesó, tehát — végre! — széles olvasóközönségnek szánt Gábor Andor-kötet: „Szokj le róla!” (Magvető Könyvkiadó, Vidám Könyvek sorozat).

Örömmel vettem kézbe a szellemes címlaprajzú, csinos kék könyvecskét, de örömömböbe üröm csöppent, amikor a könyv hátsó borítólapján elolvastam a kiadó ismertető szövegét. Ebben ugyanis ismét ott volt az a bántó hiba, az a kis szeplő, amellyel G. A. műveinek kiadói szerkesztői, előszóírói rögeszmeszerű csökönyösséggel elrútták az író félelmetes pontos fogalmazású köteteit. A kötetben található írások műfajáról szólva ugyanis — a többi között — ezt mondja ez a szöveg: „Humoreszkek, satírák, politikai *pamflettek* . . .”

Mi a pamflet, amelyet — ezúttal és Illés Bélának a válogatott cikkek I. kötetéhez írott előszavában a szó végén két *t*-vel „nyelvújítva” — minduntalan Gábor Andor egyik műfajának próbálnak feltüntetni?

Ezt az angol eredetű szót az Értelmező Szótár, az Oxford Concise Dictionary és az Új magyar lexikon egybehangzóan úgy magyarázza, hogy valamilyen időszerű politikai, művészeti, társadalmi stb. kérdéssel foglalkozó, külön kötetben megjelent, legtöbbször satirikus hangvételű, olykor durva, személyeskedő hangú publicisztikai mű. (Zárójelben hadd egészítem ki ezt egy nyelvtörténeti adalékkal, amelyet tisztelettel ajánlok az Értelmező Szótár szerkesztőjének figyelmébe, az esetleges új kiadás idejére: a negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején az üzemek és vállalatok műsoros estjein előadott, a vélt vagy valódi helyi hibákat — olykor sértően — gúnyoló jeleneteket, a verses gúnydal, a „csaszтусka” prózai testvérét is „pamflet”-nek nevezték.)

A pamflet tehát terjedelmét és jellegét tekintve a magyar „röpirat”, hangnemét tekintve pedig a „gúnyirat” szónak felel meg. Két nélkülözhetetlen ismérve: önálló kiadvány és gúnyos hang. (Az angol nyelvben, ahonnan a szó ered, s amelyre ezért érdemes figyelni, ez utóbbi ma már nem tartozik hozzá elidegeníthetetlenül a pamflet fogalmához!) Gábor Andor műveinek kiadóit mégis nyilván éppen ez utóbbi ismérv (tudniillik a gúnyos hangnem) tévesztette meg, és ezért *erőltetik* G. A. satirikus hangú hírlapi cikkeire, sőt még glosszáira is a pamflet szót. Mivel azonban például sem a „Bécsi levelek” című kötet cikkei, sem az „Irodalmi tanulmányok” kötet glosszái nem voltak önálló röpiratok, és mivel — tudtommal — a szerző sem nevezte soha a saját írásait „pamflet”-nak, semmi ok nincs arra, hogy Gábor Andor műveinek kiadói és szerkesztői megpróbálják ráerőltetni a magyar nyelvre ezt az egyéni szóhasználatukat — megtehető egy sajátos, sohasemvolt helyesírással.

Pető Gábor Pál

Vadhattyú. A Móra Ferenc Kiadónál 1962-ben Rab Zsuzsa fordításában Andersennek „A vadhattyúk és más mesék” címen meséskönyve jelent meg (Szófiában nyomták). A hattyú nem háziállat, tehát a szelíd — vad ellentétet ez esetben a háziásított változaton kell jelölni: *szelíd hattyú*. Kacsában, libában sokkal gyakoribb a szelíd változat, ezért ezeknek vad párjukat kell megkülönböztető jelzővel ellátni: *vadkaca*, *vadliba*. Nemrégiben Lőrincze Lajos a rádió vasárnapi nyelvűvel ötpercében beszélt arról, hogy az édes paprikát kell jelzővel ellátni, nem a csípőset, mert a jelzőtlen *paprika* szóról úgyis sejti mindenki, hogy erős, nyelvcsípő. Véleményem szerint a *vadhattyú* stilisztikailag rossz, helyesebb lett volna jelzőjét elhagyni.

Vámos István

A Nyelvtudományi Intézet nyelvűvel csoportjának levelesládájából

Magyar név idegen nyelvű szövegben. Milyen alakban helyes használni a magyar szerző nevét, ha könyve idegen nyelven, például németül jelenik meg? *László Kovács* vagy *Ladislau Kovács* helyett szabad az eredeti magyar alakot írni: *Kovács László*? — kérdezi Körömi György korrektor (Szerencs).

A magyar keresztneveket újabban nem fordítják le, de idegen szövegben a családnév elé teszik őket, így: *László Kovács*. Külföldön is ez a forma terjed. De meg kell mondanunk, hogy a világnyelvekben még nemrég is többnyire az volt a szokás, hogy lehetőleg lefordították a keresztnevet is, főként a franciák, az olaszok. Az mindenképpen helytelen, ha olyan idegen nyelven, amelyben elől van a keresztnév, hátul a családnév, ilyen alakban írjuk a magyar nevet: *Kovács László*. Ebből mindig félreértés származik. Mikor 1923-ban Petőfi születésének századik évfordulóját ünnepelték, verseinek egy francia kiadásában így írták a nevét, magyarosan és magyar sorrendben: *Petőfi Sándor*. Ennek az lett a következménye, hogy több francia megemlékezésben ekképpen emlegették költőnket: „*Sándor*, a nagy magyar költő.” Eleinte többek közt Zilahy Lajos is úgy kívánta, hogy műveinek idegen nyelvű fordításában megmaradjon a neve a magyar sorrendű alakban. Később, mikor látnia kellett, hogy külföldön egyre-másra *Lajos-nak* emlegetik, ő is alkalmazkodott nevének írásában az idegen nyelv szabályához. Ezt ő maga megírta akkoriban. (Arról most nem szólunk bővebben, csak emlékeztetőül, hogy mi — nyelvünk törvénye ellenére — az idegen sorrendben emlegetjük az idegen neveket: elől a keresztnév, hátul a családnév !)

F. G.

Hazudság — hazugság. Dr. Vigh Lajos (Budapest) a Vörösmartynál előforduló *hazudság* szóra vonatkozólag kér felvilágosítást.

A mai magyar köznyelvben nem használatos. Régebbi nyelvünkben elég gyakori, többek között Vas Gereben és Arany János műveiben is megtalálhatjuk. Pl.: „Ennél kisebb *hazudságba* nem is kap a huszár” (Vas G.); „Átok és *hazudság* minden ige százban” (Arany J.). A Magyar Nyelvőr 1899-ben és 1900-ban is foglalkozott a *hazugság* és a *hazudság* viszonyával. Beküldött adatok szerint a palócok csak a *hazudság*-ot ismerik, a Székelyföldön néhutt, különösen Háromszékben a *hazugság* mellett használják a *hazudság*-ot is. Ismerik ez utóbbit Sopron, Nógrád, Veszprém, Tolna megyében is (*hazuccság* alakban feljegyezve, a kiejtésnek megfelelően). Csongrádról való ez a szólás: „Egypár *hazudságnak* mindég készen kő lenni a zsebbe” stb. Megtaláljuk tehát ezt az alakot az ország legkülönbözőbb tájain. Az látszik valószínűnek, hogy a dunántúli Vörösmarty és Vas Gereben is, a bihari Arany János is a népnyelvből vették ezt az alakot,

s nem megfordítva történt. Bár hirtelenében csak Pázmány Péter Prédikációiból idézhetek példát hasonló *-d* képzős alakra („A hazug maga tisztességét és bötsületit rontya a *hazudásával*”), valószínű, hogy igen régi a *hazudság* alak is. Az sem meglepő, hogy ugyanabból a töből két külön képzővel alakult, egyszófajú változat is létezik. Erre számos példát lehetne idézni (*pípázás*—*pípálás* stb.). Egyébként a *hazu-* töből nemcsak *-d*, de *-g* képzővel is alakult ige a népnyelvben; Gyergyóban (ő) *hazug* igealakot jegyeztek föl, Marostorda megyében ismert a *hazugó* (ember). Hacsak nem íráshiba, ide tartozik a XVI. századi Sándor-kódex következő adata is: „Egyházi embörök, kik csak fejök megnýírettetésével és ruha viselésökkal esmertetnek istennek *hazugni*.” Ilyen a viszony a *hazugság* és a *hazudság* között is. Az egyik a *hazu-* tönek *-g* és *-ság* képzővel, a másik pedig *-d* és *-ság* képzővel alakult származéka. Tehát nem hangtani alakváltozatok, hanem két különböző származék.

R. L. G.

Nyelvelés mint rovatcím. Dr. B. A. (Budapest) helyteleníti, nyelvrontónak tartja Karinthy Ferenc Magyar Nemzet-beli nyelvészeti elmefuttatásainak rovatcímét.

Az első pillanatra valóban szokatlan ez a *nyelvelés*, mert hiszen a *nyelvel* szónak egészen más a megszokott jelentése: 'szájaskodik, felesel, szájal, rágalmaz' stb. Nemcsak Ön, mások is találtak benne kivetnivalót. De vannak, akik el tudják fogadni, sőt, jónak találják. Én is ezek közt vagyok. Elmondom néhány szóval, miért.

Karinthy Ferencnek valami új címet kellett találnia sorozata számára. De nemcsak újat, hanem valami olyasmit is, ami más, mint a megszokott, ami tehát hozzá, az ő hangneméhez, stílusához jobban illik. Nyilvánvaló, hogy nem írhatott „Édes anyanyelvünk” cím alatt, ez több szempontból nem lett volna egészen stílusos. De valami más, szakszerű címmel is baj lett volna, mert Karinthy — úgy gondolom — nem nyelvhibákra vadászik, nem is ad valami rendszeres nyelvi ismeretterjesztést, hanem elmond egyet-mást a nyelvről, ami eszébe jut, szemébe ötlük. A *nyelvelés* szóban van egy kis szójáték is, beleérzi (vagy beleérezheti) az ember a nyelvvel való foglalkozást is, a nyelvöltögetést is, a szájalást is. Van azután valami kis — talán védekező — öngúny ebben a *nyelvelés*-ben: nem vagyok ám „szakember”, csak *belenyelvelek* a dolgokba, nem is akarok tudományoskodni stb.

Nem mondom, hivatásos nyelvészhez talán kevésbé illenék ez a cím, de íróhoz miért ne!? Nem hiszem, hogy — mint Ön véli — ezzel a *nyelvelés*-sel édes anyanyelvünk kárt szenved.

L. L.

Öntevékeny. Dóra Zoltán kiskörei nevelő azt kérdezi, hogy a fenti szó német vagy orosz mintára alakult-e.

Az *öntevékeny* szó a német *selbsttätig* tükörszava, s már régebb óta él nyelvünkben. A német kifejezéshez hasonlóan olyan személyt jelent, aki felsőbb utasítás, rendelet nélkül csinál valamit, elvégez valamilyen munkát. Pl. *öntevékeny felderítő, diák* stb. E régi jelentése mellé társult az utóbbi években felkapott 'műkedvelő' jelentés, s ma már ebben az értelemben is használják. Ennek a jelentésbővülésnek a magyarázata az, hogy az *öntevékeny* szóval fordítják az orosz *самодетельный* kifejezést is, amely műkedvelőt jelent, de az *öntevékeny* nem orosz tükörszó. Alakilag német mintára készült, s csupán a második, a 'műkedvelő' jelentést kapta az orosz szó hatására. Különösen ebben az értelemben vált újabban felkapottá, de az első jelentésben régen, még az orosz nyelvi hatás előtt is használták.

Sz. L.

Illat — szag. Nagy Ilona (Tamási) azt kérdezi, mi tulajdonképpen a két főnév pontos jelentése, illetőleg mi a jelentéskülönbség köztük.

A kérdéses két szó jelentésével vagy inkább jelentésárnyalatával kapcsolatban meglehetősen ingadozó a mai nyelvhasználat. A véleménykülönbségek a két szó bizonyos fokú jelentésfejlődésével, pontosabban jelentésszűkülésével függnek össze, érdemes ezért egy pillantást vetni történetükre.

Mindkettő igen régóta él nyelvünkben, s úgy látszik a régi nyelv nem tett határozott különbséget a két szó és származékainak jelentése között. Heltai Gáspár és Félegyházi Tamás a XVI. században — mindketten külön-külön — lefordították a Biblia egy részét. A latin nyelvű szöveg *foetet* 'bűzlik, bűdös szagot áraszt' jelentésű szavát így fordították: Félegyházi (1586-ban): „Mondá neki az megholtnak néne Márta: Uram, immáron *szagos*, mert negyed napi”; Heltai (1562.): „Immár *illatos* mert negyed napi.” Virágokkal kapcsolatban is hol *szag*-ról, hol *illat*-ról beszéltek: „Jó *illatú* piros rózsza” (XVI. századi kódex); „*Szagos* az fekete viola” (Zrínyi Miklós XVII. sz.). Továbbá: „Fokhagyma *illatú* fü” (1673.); „Kénkönek *illatjával* megbűzhödvén” (XVI. sz.); „Mondja vala magát betöltnek lenni édességes *szagokkal*” (XVI. sz.). A következő két mondatban is jó és rossz illatra, illetőleg szagra egyaránt gondolhattak: „A szaglás... az *illatokat* különbözteti meg” (1673.); „Micsoda miképpen légyen *szagos*, megszagolja” (1673.).

Az idők folyamán némi árnyalatkülönbség fejlődött ki a két szó jelentése között. A mai magyar nyelvben az *illat* szót így értelmezzük: Rendszerint illó olajoktól eredő jó, kellemes szag, amely az emberek többségében kellemes érzetet kelt. Az, hogy valakinek például a benzín szaga kellemes — kissé túlozva — egyéni különőség. A nagyon választékos beszédben mondhatjuk természetesen ezt is: *fojtó, kellemetlen, kesernyés illat*; ez egy kissé régies. Kosztolányi Dezső egyik művében így ír: *A fenyőpálinka, a dohányfüst, a pézsma illata nyílat végig szobáin*. Vagy némi gúnnyal, esetleg humorosan: *áporodott illat*. A bizalmas beszédben ritkán az *illatszer, parfüm* is csak *illat*: Milyen illatot használt? — kérdezzük.

Elsősorban kellemetlen vagy legalábbis közömbös hatást kelt bennünk, ha a jelző nélküli *szag* szót halljuk. Az a hús, amelynek szaga van, bizony, magyarul mondván, *bűdös*. Mégis, a *szag* szóról azt mondhatjuk, általánosabb, tágabb jelentésű, kevésbé korlátozódik a rosszra, mint az *illat* a jóra, többször használhatjuk stílustörés nélkül 'jó szag' értelemben. Többször, de nem mindig.

A legfőbb különbség a két szó között az, hogy az *illat* inkább az irodalmi és a választékos beszélt nyelv szava, szép szó, a *szag* pedig inkább köznyelvi, meglehetősen hétköznapi. Kifogástalan ez a mondat: „A kályhára téve igen jó *szagot* terjeszt az alma-haj” (Tömörkény). Csak egy halvány árnyalattal lesz választékosabb, ha a *szag* helyébe az *illat* szót tesszük. De már finomkodónak érezzük a *fokhagymaillat, benzínillat*-féle kifejezéseket s valósággal nevetségesnek, ha a romlott húsról mondja valaki, hogy illatos. A szavaknak egymáshoz való kapcsolódásában ugyanis bizonyos kötöttség alakult ki, s ezért a szokásostól eltérő kapcsolat sok esetben stílustalanság.

R. L. G.

Szerep — funkció. Kováts Menyhért (Budapest, SZOT Központi Iskola) annak tisztázását kéri, milyen árnyalati vagy használati különbség van e két rokon értelmű szó között.

Rendkívül fogas kérdést adtak fel. Nem csoda, hogy az Értelmező Szótárban sem találtak rá megfelelő választ. A mi véleményünk szerint lényeges jelentésbeli különbség nincs a *szerep* és a *funkció* szó között; mindkettő feladatot, feladatkört, tisztséget, rendeltetést jelent a kérdéses értelemben. Hogy X. Y. fontos *szerepet* vagy fontos *funkciót*,

tölt be a szakszervezetben, az teljesen mindegy. Bármelyiket mondhatom, mert ez a kettő ugyanazt jelenti. Abban azonban szerintünk is igazuk van, hogy a felhasználhatóság szempontjából mégis van valami eltérés a két szó idevágó jelentése között. A *funkció* — úgy érezzük — sajátosabb, körülhatároltabb feladatra utal, mint a *szerep*, ami talán ennél is fontosabb, élettelen tárgynak vagy akár elvont fogalomnak is lehet *szerpe* (a *könyvek*, a *technika*, az *eszmék*, a *munka szerepe* stb.), *funkciója* viszont inkább csak személynek, illetőleg emberi közösségnek, testületnek, szervnek lehet (*mérnöki funkciók*, a *proletariátus diktatúrájának funkciói*, a *párt*, a *szakszervezetek*, az *egyház funkciója* stb.). Kivétel nélküli szabályosságról vagy éles határvonalaról persze nem beszélhetünk, hiszen a *szerep* szót az utóbbi típusú példák legtöbbjében is használhatjuk, a *funkció* pedig a szaknyelvekben gyakran élettelen tárgyra, dologra is vonatkozhat — erre találnak példákat az értelmező szótárban —, de a két szó közti bontakozó különbség lényege szerintünk az, amelyre itt rámutattunk.

G. L.

Permetező öntözés—esőztető öntözés. Budavári Kurt, az Országos Vízügyi Főigazgatóság osztályvezetője, a gépi öntözés módját jelölő megnevezésekről kér véleményt. Mint írja, azelőtt a *permetező öntözés* kifejezés volt járatos, újabban az *esőszerű öntözés* terjed helyette, magát a berendezést pedig felváltva *esőző-* vagy *esőztetőberendezés*-nek nevezik.

A mi véleményünk szerint a korábban használt *permetező öntözés* kifejezés nem olyan helytelen, mint Önök gondolják. A több mint másfél évszázada ismert, tájnyelvi eredetű *permet* és *permetez* szó nemcsak növényvédelmi vonatkozásban használható, hanem a *permet* azt is jelenti, 'permetező eső', a *permetez*-nek pedig 'növényt megfelelő készülékkel vízzel öntöz' jelentése is van. A régi nyelvben még szó sem volt a *permetez* igével kapcsolatban növényvédelemről, a növénynek apró cseppekre porlasztott vegyszerrel való folyamatos behintéséről. Czuczor Gergely és Fogarasi János szótára szerint (1870.) a *permet* akkor még csak azt jelentette: 'igen apró szemekben hulló eső', a *permetez* címszó alatt pedig csupán ezt olvashatjuk: 'felhőről mondjuk, midőn permet hull vagy csepereg belőle'. A nyelv természetesen állandóan fejlődik, a szavak jelentéstartalma egyre bővül. Érthető, hogy századunk első felében kifejlődött a *permet* és a *permetez* szónak új, növényvédelmi vonatkozású értelme is — Balassa József a *permetez* szó újabb jelentéseként tünteti fel értelmező szótárában (1940.) ezt a jelentést —, ez a változás azonban még nem ok arra, hogy *permetezés*-nek ezentúl csak a *vegyyszeres permetezést* nevezzük. Nézetünk szerint *permetező öntözés*-ről ma is bátran beszélhetnénk és írhatnánk, hisz az *öntözés* szó elejét veszi minden félreértésnek. A berendezést pedig ebben az esetben *permetező öntözőberendezés*-ként kellene számon tartanunk.

A tárgyilagosság kedvéért hozzá kell tennünk, hogy a jelenleg vagylagosan használt *esőztető-*, valamint *esőzőberendezés* kifejezések sem rosszak. Nyelvileg mindkettő kifogástalan; szemléletesebb képzésmódja miatt azonban az *esőztetőberendezés*-t tartjuk jobbnak. Újabb műszaki szótárainkban is ezzel találkozunk. Az 1961-ben megjelent Nagy—Klár-féle Magyar—német műszaki szótárban a *Regneranlage* magyar megfelelője az *esőztetőberendezés*. Az *esőszerű öntözési mód* elnevezés meglehetősen szokatlan, s talán nem is helyes kétféle elnevezéstípust alkalmazni, hiszen — ha már az *esőztetőberendezés* mellett törünk lándzsát — emellé sokkal jobban odaillik egy *esőztető öntözés*-féle szak kifejezés. (Az *esőztető öntözés*, *esőztetőberendezés* kifejezések írásmódjáról zárójelben még azt is megjegyezzük, hogy a Helyesírási tanácsadó szótár elvei szerint az *esőztető öntözés*, *permetező öntözés*-féleket külön, az *esőzőberendezés*, *esőztetőberendezés*-féleket egybe kell írunk.)

G. L.

Az ország második legnagyobb városa. Dr. Heiczinger János körzeti orvos (Bakony-csernye) németességeknek tartja az efféle kifejezéseket.

A köznyelvben kétségtelenül gyakori, hogy a több fogalom közül kiemelő felsőfok, amely lényegében és általában csak egy dologra vonatkozhat, lazább, összefoglaló értelemben a legnagyobb mértéket mutató egyedek kisebb-nagyobb együttesét, az élcsoportot jelöli. Pl. „Hazánk egyik legmagasabb hegye a Csóványos”; „Az osztály egyik legszorgalmasabb tanulója nyerte meg a pályázatot”; „Legkiválóbb fróink szerepelnek a műsorban”; „Győr legnépesebb vidéki városaink közé tartozik”.

A szóvá tett kifejezési forma is nyilván olyan szemléletből ered, amely egységbe foglalja a valamely szempontból kiemelkedő fogalmakat, s ezen belül még rangsorolja is őket. Ebben a kifejezésmódban a gondolkodás és a nyelv természetes igénye és szüksége nyilvánul meg. A „hazánk második legnagyobb városa” szerkezet német hatás lehet, de az előbbieken alapján helytelennek nem mondhatjuk. A magyar észjárásnak azonban kétségtelenül az a forma felel meg inkább, amelyet Doktor Úr is javasol: „Miskolc nagyságra az ország második városa.” Vagy más szórenddel és szerkesztésmóddal: „Miskolc az országnak nagyságra második városa”; „Nagyságra (nézve), nagyság tekintetében, nagyságát tekintve Miskolc a második városunk”; „Miskolc Budapest után hazánk legnagyobb városa”; „Legnagyobb vidéki városunk Miskolc”; stb.

K. M.

Alkalmából — alkalmával. Dr. Erdélyi Sándor főorvos (Budapest) arról ír levelében, hogy a napilapok gyászrovatában sokszor ilyesmit olvashatunk: „X. Y.-né vagy N. N. családja köszöni az X. Y. elhunytá vagy elhalálozása *alkalmával* kifejezett részvétet.” Úgy hat rá ez az *alkalmával* szó, mint tűszúrás (mint az „inekio”?), mert szerinte itt az *alkalmából* a helyes.

Mind a két forma járatos: *valaminek alkalmából* vagy *valaminek alkalmával*; A magyar nyelv értelmező szótárában is így látjuk, de külön nem adja meg a szótár a két kifejezés jelentését az első fő pontban. Mindamellett az *alkalom* szó általános értelmezése alapján körülbelül így határozhatjuk meg: 'Valamely cselekvés, esemény megindulásához, megtörténtehez szükséges körülménnyel kapcsolatban, időpontban'. De külön jelentésárnyalatként ez következik: „*Vminek alkalmából*: akkor, amikor vmi éppen történik, bekövetkezik. *Születésnapod alkalmából fogadd őszinte szerencsekívánataimat. Kinevezése alkalmából barátai melegen ünnepelték.*”

Már ebből is megállapíthatjuk, hogy valóban szokottabb, azaz helyesebb az idézett mondat úgy, amint Ön is véli: *elhunytá* vagy *elhalálozása alkalmából*. De kísérreljük meg még pontosabban elemezni a két kifejezés közti különbséget, amely — úgy tapasztaljuk — egyre határozottabban megmutatkozik. *A kísérletek eredményének értékelése alkalmával megállapították, hogy...*: ebben a mondatban furcsa volna az *alkalmából*, szerintünk azért, mert itt határozottan időpontról, időhatározói jelentésről van szó; rövidebben így is mondhatjuk: *a kísérletek eredményének értékelésekor*. Lássuk a következő mondatot: *A nagy jelentőségű kísérletek sikerülte alkalmából ülést tartott a bizottság*. Esetleg itt is használhatnánk az *alkalmából* helyett az *alkalmával*-t, de ez megint csak az időpontot jelentené; az *alkalmából*-t pedig így értelmezhetjük: 'ez okból; annak okáért vagy (egy kissé régiesen) annak okán (amit az előtte levő főnév kifejez)'. Az *alkalmából* tehát ok(-cél)határozóféle, az *alkalmával* inkább időhatározó.

Az *alkalmával* és az *alkalmából* névutószzerű határozóragos főnév megfigyelésünk szerint mindjobban eltér egymástól jelentésben. Használatuk egyszerű gyakorlati szabályát úgy fogalmazhatjuk meg, hogy ha a *-kor* ragéval azonos (ekkor meg ekkor) jelentésről van szó, az *alkalmával* van (inkább) helyén, ha pedig a 'valaminek okából; valamire emlékezve'-féle jelentésről, akkor az *alkalmából* a jó (jobb).

Talán nem fölösleges végül megemlítenünk, hogy már akadtak, akik az *alkalmából*-t németességnek tartották, az *aus Anlaß* tükrözésének. Lehetséges, hogy eleinte a német példa is hatott az *alkalmából* elterjedésében, de már — mint láttuk — a jócskán előrehaladott jelentésmegoszlás következtében semmiképpen sem lehetünk meg az *alkalmából* nélkül. Egyébként is jól beleillik hasonló *-ból*, *-ből* ragos határozóink rendszerébe (l. Nyr. 85: 125).

F. G.

Ifjú vagy ifjabb Krúdy Gyula? Dr. Gimesy Ferenc (Budapest) ezt írja levelében: „Én úgy tanultam már kisdíák koromban, és mostanig is úgy tudom, hogy ha Kovács János fiát is Jánosnak hívják, akkor az *ifjú* Kovács János, és ha van egy János nevű unokája, az *ifjabb* Kovács János.” Éppen ezért helyteleníti, hogy Krúdy Gyula fiáról így írta: az *ifjabb* Krúdy Gyula.

Bevallom, én még nem hallottam róla, hogy az *ifjú* és az *ifjabb* használata között ilyen különbség volna. Úgy tudom — s ezt látom Értelmező Szótárunkban is, hogy *ifjú* vagy *ifjabb* egyformán használatos a fiatalabb korú megjelölésére. Ha Önnek igaza volna, akkor az *idősb*, *öregb* is csak a nagyapa megjelölésére szolgálhatna, pedig — a régi magyar nyelv s a népnyelv a tanunk rá — nem így van.

L. L.

Amikor. Fehér István (Budapest) a *mikor*, *amikor* mellékmondati kötőszónak nem időhatározói jelentésben való használatát teszi szóvá.

Jó szemmel vette észre azt az alaki szabálytalanságot, amely a logika, a nyelvtan és a közkeletű kifejezésmód, sőt még tankönyveink mintaszerűnek szánt szövegezése közt is fennáll a vonatkozó mellékmondatok kötőszavainak helyes használata tekintetében.

A nyelvtan a főmondat utalószavának és a mellékmondat kötőszavának a mondat-szerkezet jellegéhez igazodó, szabályos és pontos megfelelést tanítja. Pl.: *Addig* üsd a vasat, *amíg* meleg; *Akkor* szép az erdő, *mikor* zöld; *Valahány* csepp esik rája, *Annyi* áldás szálljon rája.

Az ilyen szerkesztésmód azonban a szabatos, választékos nyelvhasználat jellemzője, s az általános elvi szabály alól klasszikus íróinknál is igen sok kivételt találunk. A köznyelvben pedig még gyakoribb a laza, nem következetes megfelelés; nemcsak a beszéd pongyolább volta miatt, hanem azért is, mivel a mellékmondatba sokszor összetett gondolati tartalom sűrítődik, úgy, hogy két mellékmondat keveredik, összevonódik, vagy pedig a magától értődő, könnyen odaérthető kapcsolat elhagyásával rögtön a következő részletre ugrik át a gondolatmenet. Hol a mellékmondat bonyolultabb, pontosan meg nem határozható jellege miatt használunk — megfelelő, pontos, szabatos kifejező-eszköz híján — lazább értelmű vonatkozó névmást, illetőleg határozószói kötőszót, hol pedig a gondolati ugrás miatt van szabálytalan megfelelés a főmondat kiemelt tagja vagy utalószava és a mellékmondat kötőszava közt.

Különösen gyakori eset az, hogy (vagy: *amikor*) az alanyi, állítmányi, tárgyi vagy jelzői mellékmondatba valamiféle határozói tartalom is beleolvad, s ilyenkor többnyire a *mikor* határozói kötőszót használjuk, mint ez a mondat is mutatja. Sok ilyen példát sorolhatnánk fel: Van *olyan* nagy boldogság, *amikor* az egész világot ragyogni látjuk. Milyen jó az, *amikor* az embernek nincs gondja. Ma már az a tipikus, *amikor* a felnőttek is tanulnak. Ez az eset volt az, *amikor* annyit ráfizettünk. „Asztalbontáskor az a bizonyos suhogás támad, mint *mikor* egy nagy madárcsapat felrebben” (Mikszáth).

Ezeket a mondatokat természetesen érezzük az élőbeszédben. Így került aztán a *mikor* kötőszó tudományos, sőt nyelvtudományi szövegekbe és meghatározásokba is: „Szólunk arról a jelenségről, *mikor* a nyelvben zavar áll elő”; „A rím egyik fajtája az, *amikor* . . .”. Ha szabatos és pontos kifejezést akarnánk használni, áthidaló körülírássá volna szükség: . . . *arról* a jelenségről, *amellyel* akkor találkozunk, *amikor* . . .; . . . egyik fajtája az, *amely* akkor jön létre, *amikor* . . . A gazdaságosságra törekvő nyelv ilyenkor nem a kerülő, hanem a rövidebb utat választja. Ha tudományos szövegben, meghatározásban elvileg nem szabályos is ez a kifejezésmód, természetesnek kell tartanunk, és nem helyteleníthetjük.

Túlzás volna azonban, ha minden lazább mellékmondati vonatkoztatást *mikor* kötőszóval fejeznénk ki. Ilyen mondat az is, amelyet Ön idéz levelében: „. . . meg kell jegyezni, hogy az olyan munka semmiképpen sem helyes, *amikor* a tények felkutatása közben csak a pozitívumokat választjuk ki.” A *mikor* többnyire simán helyettesíthető *hogy* kötőszóval. Mivel itt az első mellékmondatban már van egy *hogy*, kettősponttal rövidíthetünk: „. . . meg kell jegyezni: semmiképpen sem helyes az olyan munka, *hogy* . . .” Ha szabályos vonatkozó névmást akarnánk használni, az *amelyben* ragos alak nem volna alkalmas, mert ennek felelne meg: *a munkában*, ez pedig nem illenék a mondatba. Ilyenféle áthidalásra van tehát szükség: „*amelynek során*”, vagy a *munka* szót tehetjük meg alanynak, s rá vonatkoztatjuk a mellékmondatot: „. . . az olyan munka, *amely* . . . választja ki.

K. M.

Műszaki nyelvi tanácskozás a Magyar Tudományos Akadémián

1963. május 28—29-én a Magyar Tudományos Akadémia nyelv- és irodalomtudományi osztálya a műszaki tudományok osztályával együtt kétnapos tanácskozást rendezett az Akadémia felolvasótermében. A tanácskozás résztvevői — nyelvészek és a műszaki tudományok képviselői — azzal a céllal ültek össze, hogy közösen, előadások és hozzászólások formájában elmondják gondolataikat, megtegyék javaslataikat a műszaki nyelvművelésről. Elengedhetetlenül szükséges, hogy az Akadémia irányításával és támogatásával szervezett formában is meginduljon nálunk a szaknyelvek kutatása s a különféle szakterületek terminológiájának egységesítése. Ez volt az első ilyen jellegű tanácskozás Magyarországon, megrendezését a felszabadulás óta eltelt időben végbement technikai haladás sürgette.

Köztudomású, hogy a szaknyelvek fejlődése az utóbbi évtizedekben nem tartott lépést hazánkban a szaktudományokkal, s hogy ez egyben súlyos hibákra, félreértésekre vezet, egyben pedig gátolja is a tudományok további fejlődését. Egyrészt a terminológia rendezetlen volta okoz sok esetben félreértést s nemegyszer tetemes anyagi kárt a népgazdaságnak, másrészt a szakszövegekben levő fogalmazási, stílusi hibák teszik sokszor homályossá, érthetlenné a szake cikkek, rendeletek, utasítások mondanivalóját. Hogy ez az áldatlan állapot minél előbb megszűnjön, ahhoz a nyelvészek és a műszakiak szoros együttműködésére van szükség. Ennek megteremtését szolgálta ez a konferencia.

A tanácskozás május 28-án délelőtt 10 órakor kezdődött. Az elnökségben Csűrös Zoltán akadémikus, Németh Gyula akadémikus, Philip Miklós, az MTESZ főtítkárhelyettese és Verő József akadémikus foglalt helyet. Elnöki megnyitót Ligeti Lajos akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke mondott. Hangsúlyozta, hogy a műszaki terminológia egységesítése és rendezése elodázhatatlan feladat, és ezt a munkát csak a műszakiak és a nyelvészek együttesen végezhetik el. A második világháború óta szédületes iramban fejlődésnek indultak a műszaki tudományok, s ennek következtében felduzzadt a műszaki terminológia is, telve ellentmondással, kétértelműséggel. Feladatunk, hogy ezen a téren rendet teremtsünk és a szocialista tudomány eszközeivel segítségére siessünk a szocialista termelésnek.

A tanácskozás fő előadását Verő József akadémikus tartotta A magyar műszaki terminológia címmel. Bemutatta műszaki terminológiánk jelenlegi állapotát, s az egységesítés követelményén kívül hangsúlyozta, hogy szakszókincsünk legyen okvetlenül magyar, terminus technicusaink tehát legyenek helyesen alkotott és könnyen érthető magyar kifejezések, vagy — ha szükséges — lehetőleg a holt nyelvek szóelemeiből alkotott szavak. Fontos még az is, hogy műszaki szövegeink nyelve ne csak szóhasználatban legyen magyar, hanem szófűzésében, szörendjében és mondat szerkesztésében is. Verő József előadásában végigpillantott szakszótárainkon és a használatos szakmai szójegyzékeken, megvizsgálta s bírálta a szaklapok, szakkönyvek és szakfordítások nyelvét a műszóhasználat és a fogalmazás szempontjából. A műszaki szövegek hibáinak okát

elsősorban abban látja, hogy a szakmai szövegek írója csak azzal törődik, amit mond, s alig vet ügyet arra, hogy milyen formában fogalmazza meg mondanivalóját. Kis nemzet vagyunk, az új fogalmak zöme hamarabb jelentkezik a külföldi, idegen nyelvű szakirodalomban. Amikor ilyen fogalomról először írunk magyarul, idegen, rendszerint indogermán vagy szláv nyelvű megnevezést kell átültetnünk magyarra, s ez nem mindig sikerül. Verő akadémikus kifejtette, hogy ő nem ért egyet azokkal, akik azt állítják, hogy az idegen szakkifejezést nehéz magyarra átültetni, s hogy nehéz volna nyelvünkön műszaki szöveget írni. A magyar nyelv igenis alkalmas ilyen célra, de ahhoz, hogy nyelvünk gazdagsága a műszaki irodalomban is érvényesülhessen, szükséges, hogy szakíróink fejlesszék magyar nyelvtudásukat, hogy jól ismerjék szókincsünket és nyelvünk törvényeit. Igen értékes és hasznos előadásának végén kijelölte az elvégzendő feladatokat, javaslatainak legtöbbje a tanácskozás határozataiba is belekerült.

Verő akadémikus referátumát nyolc kisebb előadás követte, kettő ugyanaznap délelőtt, négy délután, kettő pedig másnap, 29-én délelőtt. *Lőrincze Lajos*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa A műszaki szövegek nyelvhelyességi kérdései címmel tartott előadást. Felhívta a hallgatóság figyelmét a szaknyelvekben tapasztalt újabb jelenségre, amely többé-kevésbé minden írásműre rányomja bélyegét. Ez a káros jelenség a túlszakosodás, az elhivatalosodás, a mindennapi nyelvtől való eltávolodás. Szakíróink kerülnek a köznapi, közérthető kifejezéseket, s igyekeznek mindent „szakszerűen”, „tudományosan” kifejezni. Érdekes és színes előadásában pellengérré állította az olyan helytelen szaknyelvi szóhasználatot, mint pl. a termelés *felfutása*, az élelmiszer *készterelése*, az emberek *leterhelése*, az *alutáplált* kacsák stb., valamint a divatszavakat: *döntő*, *alapvető*. Kifogásolta még a hivatalos nyelvi, ún. terjedős kifejezéseket: *beszélgetést folytat*, *tanulmányozás tárgyává tesz* stb.

Korach Mór akadémikus A műszaki tudományos nyelvek ellentétei és összefüggései címmel a szónyelv, a grafikai nyelv és a matematikai nyelv kapcsolatával foglalkozott. A vizuális, képszerű, szemléltető nyelvi kifejezés korunkban egyre jobban vissza kezdi szorítani a szónyelvet, s ezért azt mind nagyobb egyértelműsége, szabotosságra, rövidsége fogja kényszeríteni. Sajnos, a matematika nyelvében is elég sok még a többértelműség és a szinonímia. Korach akadémikus felvetette az eszperantó egységes műszaki tudományos nyelvvé tételének a gondolatát is.

Műszaki nyelvünk nemzetközi és nemzeti vonásai címmel *Varga József*, a műszaki tudományok doktora, az idegen szakkifejezések magyarításával foglalkozott. Rámutatott az idegen szavak használatával kapcsolatos leggyakoribb hibákra. Ezek: van magyar szó a fogalomra, de kényelemszeretetből az idegent alkalmazzák; a tükörszók használata; olyan idegen kifejezést is lefordítunk, amely az illető nyelvben sem fedi a tartalmi lényegét; általánosan elterjedt nemzetközi kifejezés helyett feleslegesen magyar szót alkotunk stb. E hibák kijavításában a magyar műszaki nyelv az utóbbi két évtizedben sokat fejlődött, de még jócskán van tennivalónk. Varga József értékes előadásában több javaslatot is előterjesztett, s ezek a tanácskozás határozatai közé is bekerültek.

Grétsy László, a nyelvtudományok kandidátusa Lehetőségeink és kötelességeink a szaknyelvek kutatásában című előadásában kijelölte az ezen a téren ránk váró teendőket. Fő feladatunk — hangsúlyozta — a tudomány- és iparágak, szakmák körülhatárolt szókészletének, terminológiájának rendezése, egységesítése, egymással való összehangolása. A terminológiai munkának ugyancsak fontos része az újonnan kialakuló szakmai fogalmak nyelvi megjelölése, a műszóalkotás is. Grétsy László előadásában igen hasznos elméleti és gyakorlati tanácsokat adott a terminológiai munkálatok megszervezéséhez és irányításához.

Nagy Ernő, az Országos Műszaki Könyvtár lektorátusának vezetője Szakfordítók és szakfordítások nyelvi problémái címmel tartott előadást. A szakfordító munkája nem könnyű, mert a tudomány legtöbb újdonságával ő találkozik először, és így az új fogalmak magyarázatával, értelmezésével kapcsolatos sok-sok nehézséget neki kell először megoldania. Legtöbbször a szóhasználat, az eredeti szöveg mondattani megoldásával és a helyesírással vannak problémák.

Kismarty Loránd, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság főosztály-vezetője A kiadók szerepe a műszaki nyelv egységesítésében címmel a szakkiadványok terminológiai és fogalmazási hibáinak a kiküszöböléséről beszélt. A műszaki szövegek egységes szóhasználatának kialakítására azt ajánlja, hogy a kiadó szaklektora a fogalom helyes alkalmazásának érdemi elbírálása mellett — egy könyvön belül okvetlenül (de még hasonló témákkal foglalkozó más művekben is) biztosítsa a következetes szóhasználatot.

A tanácskozás második napján két előadás hangzott el. Az első Endrei Walter textilmérnök, tudományos kutató tartotta A műszóalkotás szempontjai régen és most címmel. Rövid áttekintést adott a műszóalkotásról, majd annak mai módszereiről és lehetőségeiről beszélt. Ezek közül a legfontosabbak: népnyelvi szók alkalmazása a műszaki nyelvben; az idegen kifejezés szó szerinti fordítása (köztük sok a rossz); az új fogalom tartalmának pontosan megfelelő műszóalkotás és utolsó lehetőségként az idegen műszó hangalakjának magyarosítása. A főlegesen használt idegen és a helytelen műszavak, sajnos, ma már a köznyelv tisztaságát is veszélyeztetik. Feladatunk ennek megakadályozása, s ebben sokat segíthetnek a népszerűsítő szakirodalom kiadói, a kereskedelmi reklámszövegek fogalmazói, hogy a helyes, magyaros kifejezés jusson el a nem szakavatottakhoz.

A tanácskozás utolsó előadójaként Kovalovszky Miklós, a Nyelv-tudományi Intézet tudományos munkatársa A műszavak nyelvünk rendszerében címmel nagyon értékes, összefoglaló jellegű előadást tartott arról, hogy a műszóalkotásban mire kell figyelnie a nyelvújítónak. Ezzel kapcsolatban Kovalovszky hangsúlyozta azt a fontos szempontot, hogy a szóképzés vagy az összetétel útján keletkezett kifejezés ne mondjon ellent a képző vagy az összetételtípus hagyományos alkalmazásának. Ez azért szükséges, mert nagy előny, ha a képzett vagy összetett szó alaki típusáról előre meg tudjuk állapítani, hogy anyagot, eszközt, gépet, személyt, illetőleg foglalkozást, munkakört jelent-e, cselekvést, folyamatot, illetőleg ezek eredményét fejezi-e ki, vagy valamely tulajdonságot, sajátságot jelöl. A jó műszónak két feltétele van: az egyik az, hogy egy tudományágon belül csak egy fogalmat jelentsen, a másik az, hogy rövid, természetes, könnyed hangzású és továbbképzésre, összetételre alkalmas legyen. Kovalovszky Miklós ismertette a szóalkotás néhány módját: a szóteremtést, szóképzést, szóösszetételt, s pellengérre állította ezek helytelen típusait. Fejtegetéseit bőséges példaanyaggal illusztrálta. Igen nagy hasznára válna a műszaki nyelvművelésnek, ha az előadó ezt az anyagát még teljesebbé téve egy összefoglaló tanulmányban megjelentetné.

Az előadások elhangzása után színvonalas vita következett, amelyen összesen huszonketten szóltak fel. A hozzászólók örömmel üdvözölték azt a kezdeményezést, hogy az Akadémia irányításával megindul nálunk a műszaki nyelv művelése. A hozzászólások nagyrészt az előadások tárgyához kapcsolódtak, illetve több hozzászóló még ki is egészítette javaslatával az előadásokban elhangzottakat. Hely hiányában nincs módunkban itt a hozzászólásokról is egyenként beszámolni, de a hozzászólók által felvetett minden értékes javaslat bekerült a tanácskozás határozati pontjai közé. A vitát a késő délutáni órákban Verő József akadémikus foglalta össze.

A határozati javaslatok elfogadása után a tanácskozás Mosonyi Emil akadémikus zárószavával ért véget. Meggyőződésünk, hogy a résztvevők megalégedéssel

távozhattak el a konferenciáról. Ennek oka nemcsak a tanácskozás gördülékenysége volt, hanem az is, hogy hasznos munkát végeztek. A konferenciának az első napon 150–200, a másodikon 80–100 résztvevője volt, köztük több akadémikus és levelező tag, a műszaki egyetemeknek és a tudományegyetemeknek számos oktatója, a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetségének és az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottságnak több vezetőségi tagja, az MTA Nyelvtudományi Intézetének, az Országos Műszaki Könyvtárnak munkatársai, kutatóintézetek, vállalatok és könyvkiadók dolgozói, szakfordítók stb. Hogy ez a tanácskozás mennyire fontos és időszerű volt, azt ez a sokoldalú és nagy érdeklődés már önmagában is jól megmutatta.

A konferencia jelentősége elsősorban az, hogy először ültek össze nálunk nyelvészek és műszakiak azzal a céllal, hogy a műszaki nyelvművelés szempontjait megvitassák, véleményüket és tapasztalataikat kicseréljék. Az előadók és a hozzászólók valamennyien egyetértettek abban, hogy a jövőben nagyobb gondot kell fordítanunk a műszaki nyelv ápolására. A feladatok részletes felsorolását a tanácskozás határozati pontjai tartalmazzák; alább közöljük őket.

Szűts László

A műszaki nyelvi tanácskozás határozatai

1. Javasoljuk a Magyar Tudományos Akadémia elnökségének, hogy a Nyelvtudományi Intézetnek, a Budapesti Műszaki Egyetem Idegennyelvi Lektorátusának, a Szabványügyi Hivatalnak és egyik-másik kiadónak dolgozóiból szervezzen egy csekély létszámú, 5–6 személyből álló kutatócsoportot, esetleg egy már meglévő akadémiai kutatóintézethez kapcsolható terminológiai osztályt. Ezt a csoportot vagy osztályt bízza meg a terminológiai kutatások kellő elméleti megalapozásával (tehát egy egységes nemzetközi nyelv, pl. az eszperantó használhatóságának vizsgálatával, a szakterületeknek a terminológiai munka igényeihez mért felparcellálásával stb.), egy központi terminológiai adattár létrehozásával, a gyakorlati terminológiai munka szervezésével, irányításával, részben végzésével, valamint a szakszövegek nyelvhelyességi vizsgálatával. A tanácskozás előadóinak, hozzászólóinak és résztvevőinek határozott véleményük, hogy ennek a tudománynak rendszeres művelése, továbbá ennek a rendkívüli gyakorlati jelentőségű munkának elvégzése egy ilyen irányító csoport nélkül teljesen lehetetlen.

2. Javasoljuk az Elnökségnek, hogy a Magyar Tudományos Akadémia a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetségével s az egyetemekkel együttműködve az akadémiai kutatócsoport, illetőleg az osztály által elkészítendő részletes tervezet alapján s a kutatócsoport segítségével hozzon létre eleinte főleg műszaki, később általában szakmai terminológiai bizottságokat, s bízza meg őket szűkebb szakterületük szakszókincsének összeállításával s rendezésével. A rendezés főbb fázisai: az illető szakterületekre vonatkozó szakszótárak és szabványok anyagának átvizsgálása; a szakszóanyag kiegészítése, megrostálása, egységesítése s azon műszavak esetében, amelyek a szaknyelv és a köznyelv határán állnak, tehát az élő beszédbe is könnyen belekerülhetnek, esetenként magyarítása is. A terminológiai bizottságok az általuk elfogadott szakszavak helyesírásának rögzítése végett esetenként lépjenek érintkezésbe a Magyar Tudományos Akadémia elnökségi helyesírási bizottságával. A terminológiai bizottságok működését a kutatócsoport segíti, s egyben irányítja is. Arról, hogy a különféle intézmények (vállalatok, kutatóintézetek, szakmai egyesületek) kötelékében már jelenleg is működő vagy ezután megalakuló terminológiai munkacsoportok is bekapcsolódhassanak a létrehozandó központi terminológiai hálózat munkájába, szintén a kutatócsoport gondoskodik.

3. Javasoljuk az elnökségnek, hogy a szakszókincs rendezésének, egységesítésének elősegítésére hozzon létre egy kéthavonként, esetleg negyedévenként megjelenő terminológiai folyóiratot, lehetőleg a megalakítandó kutatócsoport szerkesztésében. Ennek a folyóiratnak egyrészt a terminológiai bizottságok és a kutatócsoport munkájáról kell tájékoztatnia olvasóit, másrészt terminológiai vonatkozású tanulmányokat, műszóhasználattal kapcsolatos közleményeket, vitacikkeket kell tartalmaznia, harmadrészt a bizottságok által elfogadott szóanyagot kell rendszeresen közölnie, végül pedig a szakszövegek fogalmazási, stílári vétségeit tollhegyre tűznie.

4. Javasoljuk az elnökségnek, hogy szorgalmazza a néhány éve megindult Műszaki Értelmező Szótár sorozat további füzetének megjelentetését, majd pedig — ha a megalakítandó terminológiai bizottságok mind szakmai, mind nyelvi szempontból alaposan átnézték — összesített kiadását.

5. Javasoljuk a szakfolyóiratok, főleg az MTESZ-lapok szerkesztőinek, hogy lapjukban rendszeresen közöljenek terminológiai és nyelvhelyességi tárgyú cikkeket, indítsanak nyelvművelő rovatot, időnként akár hirdessenek pályázatot egy-egy új szakmai fogalom megjelölésére, az év legjobban, legvilágosabban megírt tanulmányaért járó díj elnyerésére stb. De ezenkívül igen nagy hasznára lenne a szakembereknek az a népszerű nyelvművelő folyóirat is, amelynek terve már évekkal ezelőtt felmerült, megvalósítására azonban mindmáig nem került sor.

6. Javasoljuk a kiadóknak, főleg a műszaki és általában a szakmai tárgyú könyveket, folyóiratokat is gondozó kiadóknak, ezenkívül pedig a Magyar Szabványügyi Hivatalnak, hogy szakkiadványaikat vessék alá minél gondosabb nyelvi lektorálásnak, lehetőleg szakképzett nyelvész bevonásával. Igen hasznos volna, ha a Műszaki Könyvkiadó tervezett időszaki kiadványa, a Műszaki Nyelvőr megszületne, s más kiadók dolgozóihoz, a szerkesztőkhöz, lektorokhoz, szakfordítókhoz is eljutna. Hasonlóképpen nagyon hasznos lenne, ha a jövőben a közép- és felsőfokú iskolák számára készült tankönyvek és jegyzetek is az eddiginél sokkal alaposabb nyelvi lektorálásban részesüljenek.

7. Javasoljuk a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének, hogy siettesse az intézetben készülõ, nem nyelvész szakembereknek szóló nyelvhelyességi zsebkönyvnek, a „Szaknyelvi kalauz”-nak megjelenését. Fontos, hogy ez a bőséges példanyagot tartalmazó, gyakorlati célú könyv minél előbb eljusson a szakírók kezébe.

8. Hogy a jövő szakembereinek anyanyelvi képzettségét minél magasabb színvonalra emeljük, javasoljuk az egyetemek és főiskolák, valamint a felsőfokú technikumok vezetőinek, hogy a hallgatók tanulmányi eredményébe valamiképpen számítsák bele anyanyelvi felkészültségüket is. Erre a felvételi vizsgán, a hallgatók számára legtöbb helyen kötelező idegen nyelvi vizsgán vagy esetleg külön nyelvművelő kollégium keretében egyaránt nyílik mód. Ez az utóbbi különösen a tanári gyakorlatot folytató szakemberek számára igen fontos, ezért például a Budapesti Műszaki Egyetem mérnök-tanári szakán mindenképpen szükségesnek tartjuk egy „Anyanyelvi ismeretek”-féle tantárgy bevezetését. Ugyancsak a jövő szakembereinek anyanyelvi képzése érdekében rendkívül fontosnak tartjuk, hogy az új középiskolai tantervek készítői teremtsék meg a szükséges feltételeket a középiskolák, különösen pedig a középfokú szakiskolák tanulóinak megfelelő anyanyelvi képzéséhez.

9. Javasoljuk a Magyar Tudományos Akadémia nyelv- és irodalomtudományi osztályának, valamint a műszaki tudományok osztályának, hogy a műszaki nyelvi tanácskozás gazdag s a terminológiai kutatásokhoz számos szempontot adó anyagát nyomtatásban is tegye közzé.

Az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők találkozója

A Néprajzi Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete mind népünk megismerése, mind az egyes érdekelt szaktudományok számára igen hasznos és érdekes hagyományt elevenített föl az utóbbi években: az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtést. Ez a mozgalom úgyszólván egyidős a néprajztudománnyal és a nyelvjáráskutatással. Kriza János, Herman Ottó, illetőleg Csűry Bálint mellett — hogy csak a legkiemelkedőbb nevek közül említsünk néhányat — valóságos önkéntes gyűjtőgárda szorgoskodott. De az etnográfiai adattárnak, a néprajzi és nyelvészeti folyóiratoknak — köztük is első helyen éppen a Magyar Nyelvőrnek — sok-sok dolgozata, kisebb-nagyobb följegyzése mutatja, hogy önkéntes gyűjtőkben sohasem volt hiány; hogy mindig akadtak — a legkülönbözőbb foglalkozásúak közül — lelkes emberek, akik fáradságot nem kímélve jegyezték föl a meséket, mondákat, dalokat, illetőleg a tájszavakat, szólásokat, közmondásokat stb., s öröktették meg egy-egy népi szokás, babona, mesterség stb. nyelvi és tárgyi emlékeit.

Napjainkban — mint ismeretes — népünk nagyfokú és gyors társadalmi, gazdasági, kulturális fejlődésen megy át. Ennek során a régi foglalkozásmódok, szokások stb. eltűnnek, a nyelvjárások is mind mennyiségileg, mind minőségileg összebb szorulnak, és átadják helyüket a köznyelvnek. Ilyen körülmények között az egyébként örvendetesen megszaporodott tudományos intézetek és múzeumok szakemberei sem képesek megbirkózni a sürgető feladatokkal. Csak helyeselhető tehát a Néprajzi Múzeum kezdeményezése, hogy saját hagyományainkra támaszkodva, de közeli és távoli országok példájához is hasonlóan, önkéntes gyűjtőket toborzott a szakemberektől kijelölt, irányított és ellenőrzött gyűjtőmunka elvégzésére. (Csak mellékesen jegyzem meg, hogy sok helyütt, Belgiumtól a Szovjetunióig a múzeumoknak jól kiépített gyűjtőhálózatuk van, amelynek részvevői a szakemberek irányításával gyűjtik a kijelölt anyagot különféle nyelvjárási és néprajzi atlaszok, nyelvjárási szótárak és paraszti enciklopédiák számára.)

A Néprajzi Múzeum 1952 óta — 1959-től az MTA Nyelvtudományi Intézetével közösen — évenként meghirdeti gyűjtőpályázatait. Ennek eredményeként minden évben csaknem háromszáz gyűjtés, dolgozat érkezik a bíráló szervekhez. Eddig a Magyar Néprajzi Társaság vándorgyűléseinek egyik napirendi pontjaként szerepelt az önkéntes gyűjtők tanácskozása. Most már azonban olyan nagyra emelkedett a gyűjtők száma, s olyan sok probléma merült fel a gyűjtés anyagával, módszerével, továbbá szervezettségével, a gyűjtők szakmai képzésével és továbbképzésével stb. kapcsolatban, hogy szükségessé vált egy külön találkozó összehívása. Így került sor 1963. május 31-én, június 1-én és 2-án az önkéntes gyűjtők tatai találkozójára, amelyet a Magyar Néprajzi Társaság és a Magyar Nyelvtudományi Társaság rendezett Komárom megye s Tata város lelkes támogatásával.

A dunántúli megyéknek, Pest, Nógrád és Heves megyének mintegy 150 önkéntes gyűjtője, valamint a nyelvészet és a néprajztudomány szakemberei gyűltek össze Tatán, hogy megvitassák a néprajzi és nyelvjárási gyűjtőmunka időszerű kérdéseit. Az értekezletet *Ortutay Gyula*, a Magyar Néprajzi Társaság elnöke nyitotta meg. Előadásában méltatta az önkéntes gyűjtők eddigi eredményes munkáját (többőjüknek a dolgozata például önálló kötetben és folyóiratokban látott napvilágot). Ezután a gyűjtés anyagával, módszerével kapcsolatos problémákról s szervezeti kérdésekről szólt. Kijelölte a gyűjtés legfontosabb feladatköreit, és megállapította, hogy — mivel ma már hetnyolcszázra tehető az önkéntes gyűjtők száma — kívánatos volna bizonyos decentralizáció: egy-egy vidék irányítását az illetékes múzeumok vállalhatnák magukra. Végül bejelentette, hogy a gyűjtés anyagi alapja is szilárdabbá vált, az országos gyűjtés keretében ugyanis minden megye meghirdeti a pályázatot.

Bárczi Géza, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke „Nyelvjárás-kutatásunk újabb eredményei és jövő feladatai” című, igen érdekes előadásában áttekintette a magyar nyelvjárásgyűjtés múltját s a történeti nyelvjáráskutatás kibontakozását és eredményeit. Szólt a Magyar Nyelvjárások Atlasza jelentőségéről, és ismertette igen hasznos elgondolásait a jelenleg kívánatos gyűjtésekről; azoknak a nagy magyar és finn nyelvtudósoknak a példáját emelte ki, akik maguk is hosszú időn át végeztek gyűjtő munkát, s nem utolsósorban ezeket is felhasználva lettek tudósokká. Ha a jelenlevők azelőtt el csüggedtek, ha lebecsülő hangokat hallottak is a nyelvjárásgyűjtéssel kapcsolatban, Bárczi Géza előadása után meggyőződhetnek róla, hogy a nyelvjárásgyűjtést mindenkor legkiválóbb nyelvészeink is művelték, s hogy a nyelvjárásgyűjtés minden szálával nyelvünk történetéhez és a nyelvtudományhoz kapcsolódik.

Imre Samu, a Nyelvtudományi Intézet tudományos titkára korreferátumában arra mutatott rá nagyon meggyőzően, hogy a nyelvátlasz és általában a nyelvjáráskutatás mit jelent a néprajz és más rokon tudományok számára. Demé László, a Nyelvtudományi Intézet főmunkatársa pedig arról szólt, hogy az önkéntes gyűjtés hosszú előzmények után most válhat igazán tömegmozgalommá és eredményessé, amikor művelődéspolitikai feltételei megvannak.

A néprajz tárgykörében Balassa Iván kandidátus a paraszti gazdálkodás néprajzi kutatásáról, Diószegi Vilmos kandidátus a néphit és a népszokások gyűjtéséről tartott előadást. Szolnok Lajos, a Néprajzi Múzeum főigazgató-helyettese a tárgygyűjtés helyes módszeréről és Dégh Linda kandidátus a népköltészet s különösen a mondák följegyzéséről adott megszívlelendő útbaigazításokat.

Az értekezők résztvevői a továbbiakban arra is láthattak példát, hogy egy-egy önkéntes gyűjtő szorgalmas, hozzáértő munkával hogyan válik már-már szakemberré. Szakmailag igen megbízható, módszertanilag helyesen — ráadásul érdekesen — megszerkesztett részletet mutatott be gyűjtéséből Timaffy László, Barsi Ernő és Koós Imre.

A találkozónak a gyűjtés számára kétségtelenül legeredményesebb része volt a második napon megrendezett vita, tanácskozás, amelyet Morvay Péter, a Néprajzi Múzeum osztályvezető-helyettese és Végh József kandidátus vezetett. Értesültünk itt eredményekről (pl. Zala megyében befejezték a földrajzi nevek gyűjtését), tervekről, problémákról, megoldatlan kérdésekről, hallottuk a szakembereknek ez utóbbiak megoldására adott tanácsait stb. Mindenesetre arról győződhattünk meg, hogy bízhatunk az önkéntes gyűjtőkben és gyűjtésben.

Az értekezők központi gyűjtési feladatul — igen helyesen — a hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyagának és szókincsének, továbbá a termelőszövetkezeti gazdálkodásra történt áttérés következtében gyorsan kivesző földrajzi neveknek az összegyűjtését fogadta el. De felhívta a figyelmet a paraszti néphit és népszokások s a népköltészeti hagyományok gyűjtésének fontosságára is, és természetesen — különösen a gyakorlottabb, képzetebb gyűjtők számára — módot ad más nyelvjárási anyag összegyűjtésére, illetőleg más téma kidolgozására is.

A magunk részéről a gyűjtés nagyobb fokú szervezettsége és a gyűjtők eredményesebb irányítása s szakmai továbbképzésének biztosítása végett azt javasolnánk, hogy az egyetemeket és főiskolákat, pontosabban ezek magyar nyelvészeti tanszékeit tegyük az önkéntes nyelvjárásgyűjtés központjaivá, természetesen az MTA Nyelvtudományi Intézetének irányításával. Ezek könnyebben összefoghatnák a környékükhöz tartozó gyűjtőket, s rendezhetnének számukra évenként néhány napos továbbképző tanfolyamot. Egyébként is úgy gondoljuk, hogy az önkéntes nyelvjárási gyűjtés egyik alapvető bázisát a fiatal magyar szakos tanári gárdának kellene alkotnia. Hogy ez utóbbi valóra válhasson, az egyetemeknek és főiskoláknak is sok mindent meg kell tenniük.

A jól sikerült találkozót a Kocs községben rendezett tanulmányi kirándulással fejeződött be.

A tatabi találkozó azt mutatta, hogy a remények kezdenek valóra válni, eredmény, siker formájában jelentkezni, s ha az itt kialakult terveket meg tudjuk valósítani, azt fejezzük be, amit Csűrtyék s a legjobb magyar nyelvtudósok kezdeményeztek.

Szathmári István

A TIT 1963. I. félévi nyelvi ismeretterjesztő előadásai. Az utóbbi évek nyelvi ismeretterjesztésének statisztikáját tanulmányozva némi fejlődést tapasztalhatunk a korábbi évekhez képest. Évről évre gyakoribbá válnak a nyelvi előadások Budapesten és vidéken egyaránt. Ezt bizonyítják a TIT irodalmi és nyelvi választmányának velünk közölt adatai.

1963 első félévében Budapesten 93 előadás hangzott el 4405 hallgató előtt. Az előadások közül a legtöbb hallgatót az Édes anyanyelvünk című vonzotta (200-at), népszerűek voltak még A meggyőzés lélektana (átlagosan 100 résztvevővel), a Beszéstechnika (85), az Így beszél a pesti ember (70) című előadások, a Nyelvhelyesség címűekre pedig átlagosan 60 főnyi közönség gyűlt össze.

Más tárgyú (retorikai, irodalmi nyelvi stb.) előadások átlagosan 30—40 résztvevőt vonzottak.

Vidéken 1963 első felében összesen 189 nyelvi előadás hangzott el, s a hallgatók száma mintegy 7200 volt (az 1962. év II. felének 85 előadásával és 3000 hallgatójával szemben). A résztvevők átlagos számát tekintve a legnépszerűbbek a következő előadások voltak: Nyelvművelésünk időszériú kérdései (200 hallgató, Tolna megye), A magyar nyelv eredete és rokonsága (123, Borsod), A magyar nyelv történetéből (80, Baranya), A magyar nyelv gazdagsága és szépsége (74, Borsod megye). Ami a témák gyakoriságát illeti, a TIT plakátjai legtöbbször a következő címeket hirdették: A magyar nyelv, Hogy is írjuk, hogy is mondjuk?, A szép magyar beszéd, Édes anyanyelvünk, A helyesírás szabályai. A legtöbb előadást a megyék közül Baranya rendezte (29-et), utána Borsod (24) és Zala (20) következett. A többi megyében egészen változó volt az előadások száma. Érdekes módon Fejér megye a nyelvi ismeretterjesztésben „fehér folt” maradt: itt 1963 I. félévében egyetlen előadás sem hangzott el. Nyelvi kérdések iránt Borsod megyében érdeklődött a legtöbb ember, szám szerint 1130, Baranyában 855, Zalában 622, de meg kell jegyeznünk, hogy ezek az adatok elsősorban a megyében elhangzott előadások számának a függvényei. Az érdeklődés fokát jobban kifejezi az egy előadásra jutó hallgatók száma szerint való besorolás. Ennek alapján az első helyezést Tolna megye érte el (110 résztvevő, de csak két előadás volt), a második helyezett Szolnok megye (73, de itt csak egy előadás hangzott el), s ezekhez zárkózik fel Veszprém megye 63, Pest megye 52 hallgatóval átlaggal. Ezekkel az eredményekkel azonban nem lehetünk megelégedve, arra kell törekednünk, hogy a jövőben mind falvainkban, mind városainkban nagyobb érdeklődést keltsünk fel a nyelvi kérdések iránt.

Május elején a TIT irodalmi és nyelvi szakosztálya a Magyar Irodalomtörténeti Társasággal karöltve vándorgyűlést tartott Keszthelyen. A résztvevők megvitatták a szentimentalizmus kérdését, a film és az irodalom kapcsolatát, a TIT nyelvi választmánya pedig a nyelvi ismeretterjesztés időszériú kérdéseit beszélte meg.

„Nyelvelés”. A Magyar Nemzet című napilap 1962 novemberében Nyelvelés címmel a vasárnapi számokban nyelvi rovatot indított. A rovat cikkeiben Karinthy Ferenc író könnyed stílusban, színesen foglalkozik nyelvveléssel, nyelvveléssel és más, a nagyközönséget is érdeklő nyelvi „csemegékkel”.

„Nyelv és élet”. Az Élet és Tudomány c. folyóiratban 1962 novemberében Nyelv és élet címmel állandó nyelvi rovat indult. A rovat cikkei elsősorban nyelvhelyességi, nyelvhasználati kérdésekről szólnak.

Vendégeink. Bredár Gyula, a prágai Károly Egyetem és Jakab István, a pozsonyi Komenský Egyetem oktatója áprilisban tanulmányúton járt hazánkban. Magyarországi tartózkodásuk alkalmával az MTA Nyelvtudományi Intézetében beszámolót tartottak a csehszlovákiai magyar nyelvoktatásról és nyelvművelésről.

Lotz János, a New York-i Columbia Egyetem professzora ez év májusában tanulmányutat tett Magyarországon. Itt-tartózkodása alatt több ízben meglátogatta az MTA Nyelvtudományi Intézetét, és megismerkedett néhány jelentősebb intézeti munkával. Május 30-án előadást tartott Egy magyar röntgen hangosfilm s néhány magyar fonológiai probléma címmel.

Sz. L.

TÁRGYMUTATÓ

- absztrakt és konkrét jelentés 86
 adverbium 174
 alaktan 482; alaktani sajátosságok Amadé-
 karcsán 242
 alanyi és tárgyas ragozás 49, 378, 390
 alanyos szó szerkezetek igenévi utótaggal
 70, 74
 alkalmi összetétel 70
 állatnevek 247
 általános billentyűzet az írógépeken 21
 általános iskolai nyelvtanítás 221, 222
 angol nyelvművelés 191
 anyanyelvi képzés 221
 Arany János mint nyelvművelő 145
 archaizálás Gárdonyinál 401, 403
 argónevek irodalmi felhasználása 480
 átképzéletes előadás 204, 208
 az mutató névmás használata 384
 a végű tulajdonnevek ragozása 38
 Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza 411
 becézőnevek 35
 Beke Ödön nyolcvan éves 161
 beszéd: 281; hol beszélnek legszebben
 magyarul? 279; beszédgyorsítás 97, 231;
 beszédsebesség 101
 birtokos szerkezetek kötőjellel 76
 Budagov, R. A.: A román irodalmi nyelvek
 vizsgálatának problémái 140
 családnevek 30
 csoportnyelvi alakok Gárdonyinál 408
 délibábos nyelvészet 298, 301, 302
 dőlt betűs írás 168
 Dömötör Sándor: Őrség 454
 drámai jellemzés a nyelvvel 54
 egyalakú szók megkülönböztetése a magán-
 hangzó hosszúságával, rövidségével 264
 egybeírás, különírás 70, 332, 338, 419,
 486
 egyenes és függő beszéd 204, 216
 Elekfi László: Vizsgálatok a hanglejtés
 megfigyelésének módjaihoz 137
 elevenesség a dráma nyelvében 56
 ellentétesen hozzátoldó viszony 165, 167
 ellentétes jelentésű szavak összekapso-
 lása 75
 előszó és gyorsírás 96
 elvlasztás 332, 337
 építőipari műszavak 112
- Értelmező Szótár 415
 Fazekas Mihály Lúdas Matyiya néhány
 sorának magyarázata 341
 férfiak megnevezése 423
 Fodor András: Tengerek, dombok 71
 fogalmazás: pongyola fogalmazású mon-
 datok 482
 folyónevekből lett kutyanevek 351
 fonéma 94
 fordítás 41, 93; gépi fordítás 272, 446;
 magyar gépi fordítási tervezet a har-
 mincas évekből 342; Theodor Storm
 Immensee című novellájának fordítása
 62
 Földi János: A' versírásról 489
 főnévi utótagú jelzős szerkezetek 75
 függő és egyenes beszéd 204, 216
 Gárdonyi Géza és a magyar nyelv 399
 gépi fordítás 272, 446
 gondolatjel használata mellérendelésben
 166
 gyakorító igék Gárdonyinál 406
 gyorsírás 96, 97, 231
 halmazott mondatrészek 162, 163, 165,
 168
 hangalaki ingadozások a köznyelvi kiej-
 tésben 181
 hanglejtés: éneklő „pesti” hanglejtés 283;
 hanglejtés megfigyelésének módjai 137
 határozott névelő használata 483
 helyesírás 70, 484; helyesírási készség
 ingadozása az általános iskolában 438;
 hangjelölés 485; idegen szavak írása
 486; különírás—egybeírás 70, 332, 338,
 419, 486; helyesírás és az Értelmező
 Szótár 419; helyesírás és nyomda 487;
 a Népsport és a helyesírás 387; analógias
 botlások a helyesírásban 329; közvetlen
 és közvetett analógiák hatása a helyes-
 írásban 333; magyar mozaikszók he-
 lyesírása 302; módszertani eljárás a
 helyesírás tanításában 329; szavak el-
 választása 332, 337; az írásképp jelentés-
 és funkciómegkülönböztető szerepe 334;
 számjegy vagy betű? 392; az írógép
 billentyűzete és helyesírásunk 21; jel-
 zős szerkezetek helyesírása 75; tulaj-
 donnevek helyesírása 485; közérdekű

- feliratok hibái 487; *j, ly* 332, 337; kettőspont használata mellérendelésben 167; nagy kezdőbetűk használata kettőspont után 154; Budapest vidéki vagy Budapest-vidéki? 154; az 1959. évi lenyomat visszhangja 485; Szemere Gyula: Hogy is írjuk? 375
- helyes szóhasználat 480
- helynevek ragozása 38
- hibázás lélektana 329
- hivatalok nyelve 479
- hogyan nevezzük a nőket? 30, 284
- homonymia 91
- hozzátoldó viszony a halmozott mondatrészek között 165
- idegen szavak 152, 481; idegen keresztnevek 34; idegen elnevezések átírása 154
- idézőjelek használata 388
- igeképzés: visszaható *-ul, ül, -ódik, -ódik* 449; gyakorító és mozzanatos igék 406, 407
- igekötők: *el-* 402, *le-* 140, 402, *meg-* 402
- igenevek: *-ó, -ó* 449, *-t, -tt* 180, *-va, -ve* 450; *győzni fogó* 437
- igenévi szerkezetek 70, 74
- igeragozás: alanyi és tárgyias ragozás 49, 378, 390; ikes ragozás 49
- írásjelek: vessző 166, kettőspont 154, 167, kötőjel 69, 76, gondolatjel 166, idézőjel 388
- írógép billentyűzete 21
- íróók nevei 33
- ismeretlen szók egy XVIII. századi jegyzetkönyvből 134
- jávitás szerepe a fordításban 41
- jel 81
- jelentés 81; absztrakt és konkrét jelentés 86; jelentéstan 481; ellentétes jelentésű szavak összekapcsolása 75; jelentés és szövegösszefüggés 90; *ón* és *ólom* jelentése 189
- jellemzés a drámában a nyelvvel 54
- jelzős szerkezetek 75
- jogásnyelv helytelen kifejezései 479
- kapcsolatos mellérendelt mondatok 162
- Katona Imre: Sárkőz 454
- képes kifejezések Gárdonyinál 407
- képes* utótagú összetételek 150
- Kerr, Walter: A drámai nyelvről 491
- keresztnevek 34
- készségfejlesztés a helyesírásban 445
- kiejtés: 280, 479; köznyelvi kiejtésünk hangalaki kutatása 181; nyílt *e*-zés, *i*-zés, *ö*-zés 282; labiális és illabiális ejtésű *a, á* 281; *ó, ő, é* helyén *ou, öü, éi* és *uo, üö, ie* 281
- kihalt szavak 402
- Knyebel Marija: A színészi szó 491
- Kodály Zoltán köszöntése 1
- kollektív vélemények, kommentárok az írói közlésben 205, 209, 212
- konkrét és absztrakt jelentés 86
- Kossa János: Így írunk mi 259
- Kovalovszky Miklós: Emlékezések Ady Endréről. I. kötet. 1961. 142
- kötőjel mint költői kifejezőeszköz 69
- kötőjeles birtokos szerkezetek 76
- kötőszók: *de, hanem* 162, *mert, miután* 211, *mikor, amikor* 500, *nemcsak, nemcsak... hanem... is* 165; kötőszók használata 44; kötőszóelhagyás 162; kötőszóhalmozás 483
- közmondások a népies stílusban 212
- közös férfi- és női keresztnevek 34
- kubikos* — *kubikus* alakpár vizsgálatának eredménye 185
- kurzíválás 168
- kutyanevek folyónevekből 351
- különírás, egybeírás 70, 332, 338, 419, 486
- lábballiféleségek elnevezései 116
- latin participium instans activi magyar megfelelője 437
- lexikográfia 416
- lineáris kontextus 234
- Lúdas Matyi néhány sorának magyarázata 341
- magánhangzók: *e, é* 3, 280, 378, nyílt és zárt *é* hang 4, palóc nyelvjárási *ä* és *ä* 280, felső nyelvállású hosszú magánhangzók rövidített ejtése *u, ü, i* 280, 282, kettőshangzók 280; magánhangzók időtartama 264, 329, 334
- magyar ábécé elhelyezése az írógépeken 26
- magyar billentyűzet az írógépeken 21
- magyar gépi fordítási tervezet a harmincas évekből 342
- magyar mozaikszók 302
- magyar név idegen nyelvű szövegben 495
- Magyar Nyelvjárások VIII. köt. 378
- magyar nyelv tanítása 489
- magyarosság 49
- mássalhangzók Amadékarcsán 241; mássalhangzók időtartama 330, 335
- matematikai nyelvészet az egyetemen 397
- megszólítások 484
- melléknévek: ragozása 178; képzett melléknévek 175; melléknévből képzett mód- és állapothatározók 174; melléknévi utótagú jelzős szerkezetek 75
- mellérendelt tagmondatok 162, 163
- metafora tagjainak kötőjeles összekapcsolása 71
- mód- és állapothatározók képzése melléknévből 174
- mondatrészek halmozása 162, 165, 168
- mondattan 482
- morféma 95
- mozaikszók 302
- mozzanatos igék Gárdonyinál 406
- műszaki nyelv 479; műszaki nyelvi tanácskozás a Magyar Tudományos Akadémián 502; a tanácskozás határozatai 505
- műszavak: idegen eredetű építőipari műszavak 112
- nagy számok rövidítése 265
- népies állatnevek 247; népies prózastílus 203

- népnyelvi szavak Gárdonyinál 403, 404, 406
néprajzi gyűjtők találkozója 507
Népsport helyesírása 387
névelő: határozott névelő használata 483
névmagyarázat 127, 153
névmás: 89; az mutató névmás használata 384
névragozás: *-ból, -ből, -tól, -től, ról, -ről* 282, *-hoz, -hez, -höz* 282, 283, *-lag, -leg* 175, 181, *-n* 178, 180, *-an, -en, -on, -ön* 174—80, *-ul, -ül* uo., tulajdonnevek ragozása 38
névszóképzés: *-ánk, -énk* 177, *-ány, -ény* 120, *-atag, -eteg* 177, *-i* 178, 180, *-ó, -ő* 180, *-ékony, -ékeny* 176, 180, *-s* (*-ós, -ős*) 175, 180, *-talan, -telen, -tlan, -tlen* 176, *-ú, -ű* 178, 180
névmutató 88, 483
nők megnevezése 30, 169, 284, 422
nőstényítés 36
nyelvatlasz 380
nyelvbeli változások értékelése 30
nyelvek 92
nyelvelés mint rovatcím 496
Nyelv és élet című állandó rovat az Élet és Tudományban 510
nyelvhelyesség: 391, 499; helyes szóhasználat 480; idegen szavak 481; nyelv-helyesség az Értelmező Szótárban 418; orosz nyelv-helyesség 262
nyelvi ismeretterjesztés gazdáinak tanácskozása Budapesten 396
nyelvi jel 81
nyelvi jellemzés a drámában 54
nyelvjárások: őrségi 454; sárközi 456; tájszavak Palástról 105; tájszavak Zalavég községből 346; Amadékarcsa: 238; nyílt *e*-zés, *i*-zés, *ő*-zés 282; nyelv-járási gyűjtők találkozója 507; idegen eredetű építőipari műszavak 112; nyelv-járási *gy*-zés, *ty*-zés, *l*-ezés 280
nyelvművelés: Arany János mint nyelv-művelő 145; Gárdonyi Géza mint nyelv-művelő 399; nyelvtörténet és nyelv-művelés 411; beszámoló az „Anyanyelvi műveltségünk” konferenciáról 478; nyelv-művelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje 477; angol nyelv-művelés 191; jugoszláv nym. 259; olasz nym. 313; orosz nym. 262; tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság üléseiről 156, 275, 395
Nyelvőr hírei 156, 272, 394, 502
Nyelvőr postája 145, 264, 384, 494
nyelvtanítás 221
nyelvtörténet 411
Nyelvtudományi Intézet nyelv-művelő csoportjának levelesládájából 147, 264, 389, 495
Nyelvtudományi Közlemények jubileuma 394
nyersfordítás 41
-ó, -ő végű főnevek tőváltozása a harmadik személyű birtokos személyrag előtt 389
okhatározó mondat 211
Orbán Ottó: Fekete ünnep 71
orosz szenvedő szerkezetek 446
Országh László szerk.: A szótárírás elmélete és gyakorlata A magyar nyelv értelmező szótárában 415
önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők találkozója 507
összetételek: mozaikszós ö. 310
parlamentari beszédsebesség és szóhosszúság 101
Petőfi szavai nyomában 216
poláris szerkezetek 75
poliszémia 91
prozódia a prózában 58
puszta melléknév megszólításként 428
Rácz Endre: A magyar nyelv következő mélyes mondatai 371
rádió kiejtési hibái 479
ragelhagyás 31
reformbillentyűzet az írógépeken 21
rég magyar nyelv és Gárdonyi 400
rokon értelmű szavak 52
rövidítések használata 481; nagy számok rövidítése 265; rövidítés a gyorsírásban 237
Ruzsicskay György gépi fordítási ter-vezete 342
sajátos közlésmód a népies prózastílusban 203
Sauvageot, Aurélien könyve a francia írott és beszélt nyelvről (Français écrit, français parlé) 381
Sebestyén Árpád regionális nyelvatlasz terve 380
sorszámnev helyett tőszámnev 39
stilisztika: stilisztikai kérdések a sajtóban 488; stilisztikai minősítés az Értelmező szótárban 419; stilisztikai irodalom 487
stílus: népies stílus 212
Storm, Theodor novella-gyűjteményének fordításáról 62
„suksük” nyelv 32
szabad függő beszéd 204
szakbillentyűzet az írógépeken 21
szakszókincs 479
számjegy vagy betű? 392
számnev: sorszámnev helyett tőszámnev 39; számnevek főnévi használata 384
szardíniafélek nevének átírása 154
Szarvas Gáborhoz intézett levelek 294
szavak elválasztása 332, 337
székely nyelvi sajtások Gárdonyinál 410
Szemere Gyula: Hogy is írjuk? 375
szép beszéd 279
színészek és színésznők megnevezése 35, 421
szinonimák 52, 96
színt kifejező melléknévi szerkezetek 77

- szóhosszúság 101
 szókapcsolatok az Értelmező szótárban 420; ellentétes jelentésű szavak összekapcsolása 75
 szóképek Gárdonyinál 407
 szókincs 479
 szólammagyarázatok 135, 367
 szómagyarázatok 116, 122, 127, 129, 134, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 349, 350, 354, 358, 366, 367, 368, 370, 384, 386, 389, 435, 461, 469, 472, 473, 474, 476, 494, 495, 496, 497, 498, 499
 szóösszetételek: *-képes* utótagú összetételek 150; alkalmi összetétel 70
 szórend 56, 152
 szószármaztatás zavara 333
 szószervezetek: igenévi szervezetek 70, 74; főnévi utótagú jelzős szervezetek 75
 szótag mint a gyorsírás mértékegysége 23
 szótárírás elmélete és gyakorlata A magyar nyelv értelmező szótárában 415
 szótörténet: *mama*, *papa* szó története 358; szótörténet és munkásügy 461; szótörténeti jegyzetek 129
 tájékoztató a nyelvművelő munkabizottság üléseiről 156, 275, 395
 tájszavak I. nyelvjárások; tájnyelvi alakok Gárdonyinál 404, 405, 409
 Ténagy Sándor: Jámor lázadás 71
 tihanyi matematikai tanácskozás nyelvészeti vonatkozású eseményei 157
 TIT nyelvi és irodalmi szakosztályainak tanácskozása a nyelvi ismeretterjesztés fellendítéséről 396; TIT nyelvi szabadegyeteme Vaja községben 159; az 1963. I. félévi nyelvi ismeretterjesztő előadások 509
 tolvajnyelv 480
 Tornai József: Paradicsommadár 71
 Tóth Béla levelei Szarvas Gáborhoz 294; Szájrul szájra 298, 300; A mi Urunk Jézus Krisztus gyermekségéről írott könyv 297; Wágner Ferenc Phraseológiája 294, 295
 tőszámnev használata sorszámnév helyett 39
 tulajdonnevek és köznevek 38, 39; tulajdonnevek írása 485; *-ä* végű tulajdonnevek ragozása 38
 újságnyelv 163
 Váci Mihály: Bodza 71
 változó tövű melléknevek 181
 vendégek az MTA Nyelvtudományi Intézetében 510
 Verseghy ipszilonista írásmódja 37, 38
 vezetéknévek: 422; vezetéknévek ragozása 38; vezetéknév a nők megnevezésére 170
 Wágner Ferenc: Phraseológiája 294, 295
 zárójel 211, 213

Készítette

Prohászka János

Szemle

Nyelvművelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje 1959—1960. (Összeállította az ELTE bölcsészettudományi karának nyelvtudományi diákköre <i>Fábián Pál</i> vezetésével)	477
Földi János: A versírásról (Ismerteti: <i>O. Nagy Gábor</i>)	489
Walter Kerr: A drámai nyelvről — Marija Knyebel: A színészi szó (Ismerteti: <i>Körmöczy László</i>)	491

A Nyelvőr postája

<i>Pető Gábor Pál</i> : Zokszó „pamflett”-ügyben	494
<i>Vámos István</i> : Vadhattyu	495
<i>A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából</i>	
<i>F. G.</i> : Magyar név idegen nyelvű szövegben — <i>R. L. G.</i> : Hazudság — hazugság — <i>L. L.</i> : Nyelvelés — <i>Sz. L.</i> : Öntevékeny — <i>R. L. G.</i> : Illat—szag — <i>G. L.</i> : Szerep—funkció — <i>G. L.</i> : Permetező öntözés — esőztető öntözés — <i>K. M.</i> : Az ország második legnagyobb városa — <i>F. G.</i> : Alkalmából—alkalmával — <i>L. L.</i> : Ifjú vagy ifjabb Krúdy Gyula? — <i>K. M.</i> : Amikor	495

A Nyelvőr hírei

<i>Szűts László</i> : Műszaki nyelvi tanácskozás a Magyar Tudományos Akadémián ...	502
A műszaki nyelvi tanácskozás határozatai	505
<i>Szathmári István</i> : Az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők találkozója	507
<i>Sz. L.</i> : A TIT. 1963. I. félévi nyelvi ismeretterjesztő előadásai — „Nyelvelés” — „Nyelv és élet” — Vendégeink	509

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál vagy a Posta Központi Hírlapirodánál: Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180—850. Csekk-számlaszám egyéni előfizetőknek: 61 257, közületeknek: 61 066.

Külföldre a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárcezi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához ..... Elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)]..... 4 „
4. *Bárcezi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai ..... 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 Ft
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, harmadik lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
Helyesírásunk időszertű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais- emlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompai József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe	15 „
<i>Bánhidai Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete.....	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hexendorfi Edü</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban.....	15 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltesz Katalin</i> : Az ősi magyar igekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>) ..	40 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	à 200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
Anyanyelvi műveltségünk	70 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaszemlélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompai József</i>)	à 90 „
Édes anyanyelvünk. 2. kiad. Szerkeszti <i>Lőrincze Lajos</i>	50 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Antal László</i> : A magyar esetrendszer.....	20 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Képző- és névrendszertani vizsgálódások	16 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai.....	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Benkő László</i> : A szépirodalmi stílus elemzése	16 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika	35 „
<i>Fónagy Iván</i> : A metafora a fonetikai műnyelvben	10 „
<i>Pais Dezső</i> és <i>Benkő Loránd</i> : Szótörténeti és szófejtő tanulmányok	28 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai.....	14 „